

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası
A.A.Bakıxanov adına Tarix və Etnologiya İnstitutu

ELÇİN QARAYEV

QƏRBİ AZƏRBAYCAN
XIX YÜZİLLİYİN İKİNCİ YARISI-
XX YÜZİLLİYİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ

(İRƏVAN QUBERNİYASININ MATERIALLARI ƏSASINDA)

Bakı - 2024

AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix və Etnologiya İnstitutunun Elmi Şurasının qərarı ilə çapa məsləhət görülmüşdür

Elmi redaktor: Cəbi Bəhramov
tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Rəyçilər: Ramil Niftəliyev
tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent,

Ziyad Əmrahov
tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Qarayev Elçin. Qərbi Azərbaycan XIX yüzilliyin ikinci yarısı - XX yüzilliyin əvvəllərində (*İrəvan quberniyasının materialları əsasında*), Bakı, "Füyuzat", 2024, 564 s.

Monoqrafiyada ilkin mənbələr və arxiv materialları əsasında İrəvan quberniyasının siyasi, sosial-iqtisadi və mədəni həyatı tədqiq edilir. Burada İrəvan quberniyasının yaranması, onun ərazisi və inzibati-ərazi bölgüsü, idarəçilik sistemi, iqtisadi həyatının ayrı-ayrı istiqamətləri, əhalinin etnik və say tərkibi, bölgənin mədəni həyatının müxtəlif sahələri araşdırılır.

ISBN: 978-9952-584-47-9

© AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix və Etnologiya İnstitutu, 2024

GİRİŞ

Son dövrlərdə Qərbi Azərbaycan tarixinin hərtərəfli öyrənilməsi Azərbaycan tarixşünaslığının qarşısında duran vacib məsələlərdən biridir. Böyük bir ərazini əhatə edən bu bölgəyə Azərbaycanın şimal-qərb hissəsində İrəvan, Naxçıvan, Zəngəzur, Borçalı və s. daxildir. Qərbi Azərbaycan torpaqlarının böyük bir ərazisinin “itirilmiş torpaqlar” olduğunu nəzərə alaraq, bu regionun tarixinin öyrənilməsi aktual bir problemdir. Bu torpaqlardan hazırda ermənilərin dövlət yaratdığı Azərbaycanın əzəli torpaqları olan İrəvan bölgəsinin həqiqi tarixinin öyrənilməsi xüsusilə vacibdir. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Heydər oğlu Əliyevin 2022-ci il dekabrın 24-də Qərbi Azərbaycan İcmasının inzibati binasında yaradılan şəraitlə tanış olarkən Qərbi Azərbaycandan olan bir qrup ziyalı ilə görüşərək onlarla söhbət etmişdir. O, öz nitqində Qərbi Azərbaycanla bağlı bir çox məqamlara toxunmuş və tarixçilərimizin qarşısında xeyli məsələlər qoymuşdur. Xüsusilə, 2020-ci il sentyabrın 27-dən başlayan 44 günlük Vətən müharibəsi zamanı Ali Baş Komandan, prezident İlham Əliyevin başçılığı ilə ordumuzun apardığı hərbi əməliyyatlar zamanı 30 ilə yaxın işğal altında qalmış Qarabağın geri qaytarılması yeni reallıqlar yaratdı. Tarixi torpaqlarımız olan Qərbi Azərbaycandan məcburən qovulmuş, didərgin düşmüş həmyerlilərimizin öz tarixi torpaqlarına qayıtmaq məsələsi haqlı olaraq ortaya atıldı. Prezident İ.H.Əliyev 2022-ci il dekabrın 24-də Qərbi Azərbaycan icmasının binasına baxış keçirdiyi zaman söylədiyi nitqində bu məsələni qəti qoymuşdur. O, tarixi nitqində bəyan etmişdi ki, “Qərbi Azərbaycan bizim tarixi torpağımızdır, bunu bir çox tarixi sənədlər təsdiqləyir, tarixi xəritələr təsdiqləyir, bizim tariximiz təsdiqləyir. Ancaq əfsuslar olsun ki, ermənilər Qarabağdakı kimi, Qərbi Azərbaycanda da bizim bütün tarixi, dini abidələrimizi yerlə-yeksan ediblər, dağıdıblar, azərbaycanlıların tarixi irsini silmək istəyiblər. Çünki tarix var, sənədlər var, xəritələr var. Bu binada nümayiş etdirilən, XX əsrin əvvəllərinə təsadüf edən xəritə bir daha onu göstərir ki, Qərbi Azərbaycan tarixi Azərbaycan diyarıdır, şəhərlərin, kəndlərin adları Azərbaycan mənşəlidir və biz yaxşı bilirik ki, indiki Ermənistan ərazisində tarix boyu Azərbaycan xalqı yaşayıb. İndi əsas vəzifə ondan ibarətdir ki, dünya ictimaiyyəti də bunu bisin. Artıq bu istiqamətdə işlər başlamışdır. Ancaq, əminəm ki, icma bu işləri daha məqsədyönlü şəkildə və nəticəyə hesablanmış tərzdə aparacaqdır”.

Ermənilər Qərbi Azərbaycan torpaqlarının bir hissəsində iri dövlətlərin köməyi ilə dövlət yaratmaqla bərabər, onun tarixini və çəkdikləri xəritələrdə reallıqdan uzaq bölgənin sərhədlərini saxtalaşdırmış, reallıqdan uzaq özlərinə tarix yaratmışdılar. Arxiv materiallarına və tarixi mənbələrə söykənərək Qərbi Azərbaycanın həqiqi tarixini öyrənməklə erməni saxtakarlığını ifşa etmək, onların bu torpaqlara gəlmə olduqlarını sübut etmək mümkündür.

Qeyd etmək lazımdır ki, İrəvan quberniyası Azərbaycanın qədim torpaqları

olan İrəvan və Naxçıvan xanlıqlarının ərazisində yaranmışdır. Bu xanlıqları işğal etdikdən sonra çar Rusiyası bu bölgəni Azərbaycandan ayırmaq, Osmanlı Türkiyəsi və Qacar dövləti sərhədlərində bufer zona yaratmaq, bölgənin etnik tərkibini dəyişərək xristianlaşdırmaq, bölgənin iqtisadiyyatını, idarəçiliyini mərkəzi Rusiya qayda-qanunlarına tabe etmək üçün müxtəlif islahatlar keçirmişdir. Çar Rusiyasının ilk siyasəti erməniləri qonşu dövlətlərdən Azərbaycanın İrəvan, Naxçıvan, Ordubad, Qarabağ və digər bölgələrinə köçürmək olmuşdur. Bu köçürmələr XIX yüzilliyin 20-ci illərinin sonlarından başlayaraq XX yüzilliyin əvvəllərinə qədər davam etmişdir. Digər tərəfdən, çar hakimiyyət orqanlarının apardığı inzibati-ərazi bölgüsü islahatı ilə İrəvan bölgəsində “Erməni vilayəti”, Tiflis quberniyasına daxil olan İrəvan və Naxçıvan qəzaları və nəhayət İrəvan quberniyası yaradılmışdır.

“Qərbi Azərbaycan XIX yüzilliyin ikinci yarısı-XX yüzilliyin əvvəllərində (İrəvan quberniyasının materialları əsasında)” adlı monoqrafiya Azərbaycanın ayrılmaz tərkib hissəsi olan İrəvan quberniyasının bəhs etdiyimiz dövr ərzində tarixinə həsr edilmişdir. İrəvan quberniyası yarandıqdan sonra çar Rusiyasının köməyi ilə burada məskunlaşan ermənilər əllərinə düşən imkandan istifadə edərək zaman-zaman bölgədə möhkəmlənmiş, Azərbaycan türklərini sıxışdıraraq bölgənin tarixini saxtalaşdırmış, bu ərazinin onların əcdadlarının olması haqqında saxta faktlara əl atmağa başlamış, öz məkrli niyyətlərinə dünya miqyasında haqq qazandıрмаğa çalışmışdılar. Ermənilər “Böyük Ermənistan” yaratmaq xülyası ilə Azərbaycan türklərinə qarşı bəhs etdiyimiz dövr ərzində çar hakimiyyət orqanlarının köməyi ilə bir neçə dəfə təcavüzkar siyasəti yeritməklə, soyqırım həyata keçirməklə XX yüzilliyin əvvəllərində dövlət yaratmağa nail olmuşdular. Azərbaycanın İrəvan bölgəsinin kiçik hissəsində iri dövlətlərin köməyi ilə dövlət yaratmağa nail olan ermənilər sovet hakimiyyəti illərində bölgənin aparıcı siyasət nəticəsində ərazilərini daha da genişləndirmişdilər. Bu ərazi genişliyi Azərbaycanın əzəli torpaqları olan Zəngəzur və İrəvan bölgəsinin əraziləri hesabına olmuşdur. Əllərinə düşən bu fürsətdən istifadə edən ermənilər nəinki İrəvan bölgəsinin tarixini saxtalaşdırmış, eyni zamanda bu bölgədə Azərbaycan türklərinə məxsus tarixi maddi-mədəniyyət abidələrini zaman-zaman məhv etmiş, yer, çay və göl adlarını “erməniləşdirmişdilər”. Ermənilərin bu fəaliyyəti Cənubi Qafqazı müstəmləkəyə çevirmək, burada xristian çoxluğuna nail olmaqla “bufer dövlət” yaratmaq istəyən Rusiyanın siyasətinə uyğun olduğundan uydurma nəzəriyyələr yaradılmış, istər rus tarixçilərinin əsərlərində, istərsə də sovet tarix elmində hökm sürən konsepsiyaya görə, İrəvan bölgəsi ermənilərin uydurduqları “Böyük Ermənistan”ın tərkib hissəsi kimi göstərilmişdir.

Lakin XX yüzilliyin 90-cı illərinin əvvəllərində Azərbaycan dövlət müstəqilliyini yenidən bərpa etdikdən sonra tariximizin obyektiv şəkildə öyrənilməsi üçün böyük imkanlar yarandı. Tarixi faktlara yenidən müraciət edən Azərbaycan tarixçiləri xalqımızın keçdiyi tarixi yolu nəzərdən keçirərkən məlum olmuş-

dir ki, Rusiyanın məkrli siyasəti nəticəsində ermənilər qonşu dövlətlərdən İrəvan bölgəsinə köçürülmə nəticəsində çoxluğa nail olmuş, bundan yararlanaraq yerli Azərbaycan türklərinə qarşı soyqırımını həyata keçirməklə, bölgəni özünüküləşdirməyə çalışmışdılar. Sovet hakimiyyəti illərində isə ikiüzlü siyasət yürütməklə bu bölgədən Azərbaycan türklərini dədə-baba yurdlarından tədricən qovaraq, 1988-ci ildən açıq şəkildə təmizləmə siyasəti həyata keçirmişdilər. Yüz minlərlə Azərbaycan türkü tarixən yaşadığı doğma yurdlarından qovulmuşdur. Lakin ermənilərin yazdıqları saxta tarixə baxmayaraq, son illərdə Azərbaycan tədqiqatçılarının apardıqları tədqiqatlar əsl həqiqətlərin üzə çıxmasına, Rusiyanın və ermənilərin yeritdikləri siyasətin mahiyyətini açmağa kömək etmişdir. Əgər müxtəlif mənbələri nəzərdən keçirsək görmək olar ki, İrəvan quberniyasına məxsus şəhərlərin, kəndlərin, çayların, göllərin, otlaqların, dağların və maddi-mədəniyyət abidələrinin adları əsasən Azərbaycan türkcəsində olmuş, bu dildə öz adlarını qoruyub saxlamışdır. Hətta bölgəyə erməni və digər xristianların köçürülməsinə baxmayaraq, Azərbaycan türk əhalisi quberniyanın əksər qəzalarında çoxluq təşkil etmişdilər. Çar hakimiyyət orqanlarının və onlara kömək edən ermənilərin bütün cəhdlərinə baxmayaraq, bunu ayrı-ayrı illərdə aparılan siyahıyaalınmaların nəticələrindən görmək mümkündür. Azərbaycan türkləri nəinki əhalinin sayında üstünlüyə nail olmuş, həmçinin bu xalqın nümayəndələri İrəvan quberniyasının iqtisadi-siyasi və mədəni həyatında böyük rol oynamışdılar.

Köçürmələrlə öz istəyinə çatmayan ermənilər çar Rusiyanın yeritdiyi siyasətə arxalanaraq XIX yüzilliyin sonu XX yüzilliyin əvvəllərində Azərbaycan türklərinə qarşı soyqırımını həyata keçirməklə, onları öz dədə-baba yurdundan məcburi didərgin salmaqla istəklərinə nail olmağa çalışmışdılar. Bu hadisələr zamanı Azərbaycan türklərinə məxsus kəndlər, yaşayış məntəqələri dağıdılmış, minlərlə insan ölmüş, yaralanmış və yurdlarından didərgin düşmüşdülər. Ermənilər bu istəklərinə çar hakimiyyət orqanlarının köməyi ilə bərabər, yaratdıqları “Hnçaq” və “Daşnaksütyun” terror təşkilatlarının fəaliyyəti ilə çatmışdılar.

İrəvan quberniyasının iqtisadi-siyasi və mədəni həyatı ilə bağlı son dövrlərdə xeyli monoqrafiyalar və məqalələr yazılmışdır. Bunlardan “İbrahim Kazım-bəylinin Azərbaycanın İrəvan bölgəsi: sosial-iqtisadi və siyasi tarix (XIX-XX əsrin əvvəlləri)”, Ziyad Əmrahovun “İrəvan quberniyası” əsərlərini qeyd etmək olar. Bu əsərlərdə İrəvan quberniyasının yaranmasından başlayaraq, onun təbii-coğrafi şəraiti, ərazisi, sərhədləri, idarəçilik orqanları, inzibati-ərazi bölgüsü, sosial-iqtisadi və siyasi tarixi haqqında xeyli faktlar öz əksini tapmışdır. Müəlliflər real mənbələrə söykənərək İrəvan quberniyasının Azərbaycanın ayrılmaz tərkib hissəsi olmasını sübut etmiş və erməni saxtakarlıqlarına tutarlı cavab verməyə çalışmışdılar.

Oxuculara təqdim olunmuş bu monoqrafiya yuxarıda adı çəkilən əsərlərin sırasına daxildir. Monoqrafiya yuxarıda adı çəkilmiş müəlliflərin əsərlərində bə-

zi boşluqları doldurmaq məqsədi güdməklə bərabər, Qərbi Azərbaycan torpaqlarının bir parçası olan İrəvan quberniyasının tarixini ətraflı tədqiq etmək, bu bölgənin Azərbaycanın qədim və ayrılmaz tərkib hissəsi olmasını dünya ictimaiyyətinə çatdırmaqdır. Monoqrafiyada İrəvan quberniyasının bütün sahələri-təbii-coğrafi şəraiti, təbii sərvətləri, flora və faunası, quberniyanın yaranması, sərhədləri, inzibati-ərazi bölgüsü, əhalinin etnik və say tərkibi, onun idarəçilik sistemi, iqtisadi-siyasi və mədəni həyatı, XX yüzilliyin əvvəllərində (1905-1906-cı illər) ermənilərin Azərbaycan türklərinə qarşı soyqırım siyasəti öz əksini tapmışdır.

Monoqrafiyanın tədqiqinə xeyli arxiv materialları, çap olunmuş mənbələr, qəzet materialları və tədqiqat əsərləri cəlb edilmişdir. Əsərdə Gürcüstan Mərkəzi Tarix Arxivindən, Azərbaycan Respublikasının Dövlət Arxivindən, Azərbaycan Prezidentinin İşlər İdarəsinin Siyasi Sənədlər Arxivindən, AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun Elmi Arxivindən çıxarılmış sənədlərdən, “İrəvan quberniyasının icmalları”ndan, “Qafqaz təqvim”lərindən, çar Rusiyası dövründə nəşr edilmiş “Qafqaz” qəzetinin müxtəlif nömrələrindən, həmin dövrdə və sonrakı dövrlərdə çap olunmuş mənbələrdən və tarixi ədəbiyyatdan istifadə edilmişdir.

I FƏSİL

İRƏVAN QUBERNİYASININ TƏBİİ-COĞRAFI ŞƏRAİTİ VƏ TƏBİİ SƏRVƏTLƏRİ

İrəvan quberniyasının təbii-coğrafi şəraiti. İrəvan quberniyası $41^{\circ} 7'$ və $38^{\circ} 52'$ şimal en dairəsi və $60^{\circ} 56'$ və $63^{\circ} 54'$ şərq uzunluğu arasında yerləşmişdi. Quberniyanın sərhədləri cənub və qərb tərəfdən böyük hissəsi Osmanlı Türkiyəsi və Qacar dövlətləri ilə, şimaldan və şərqdən isə Tiflis və Yelizavetpol quberniyalarına bitişik idi. O, şimaldan 256 verst uzunluqda Tiflis quberniyasının Axalsıx və Borçalı qəzaları, həmçinin Yelizavetpol quberniyasının Qazax və Yelizavetpol qəzaları ilə, şərqdən 238 verst uzunluqda Cavanşir və Zəngəzur qəzaları ilə, qərbdən 182 verst uzunluqda Qars vilayətinin Qars və Kağızman dairələri ilə, cənubdan 376,5 verst uzunluğunda Türkiyənin Bəyazid sancağı və Qacar dövlətinin Azərbaycan vilayəti ilə (Maku, Qaradağ və Mərənd) həmsərhəd olmuşdur¹.

İrəvan quberniyası Kiçik Qafqazın cənub hissəsini, Ağrıdağ yüksəkliyinin şərq hissəsini tutmuşdu. Quberniya səthinə görə dağlıq, dağətəyi və düzənlik zonalarına bölünmüşdü. O, vulkanik dağlar, yaylaqlar, geniş çöllərlə əhatələnmiş dağlıq bir ərazi idi. Məlumata görə, bəhs etdiyimiz dövrdə alçaq sıra dağlarda çoxlu vulkan qalıqlarının nümunələrini görmək olardı. Burada vulkandan əmələ gəlmiş qara bazalta (tünd rəngli çox bərk və sıx vulkanik süxur-E.Q.), müxtəlif rəngli mineral tuf daşına (tikinti materialı-E.Q.), traxitə (inşaat işlərində işlədilən dənəvər süxur-E.Q.), obsidiana (tutqun şüşəyə oxşayan vulkanik mineral-E.Q.) və bir çox yerlərdə vaxtilə Ağrıdağ, Alagöz və Ağmanqan dağlarından axan lava qalıqlarına rast gəlmək mümkün idi².

İrəvan quberniyasında torpaq keyfiyyətinə görə müxtəlif olmuşdur. Quberniya torpaqları gilli-qumlu, qaratorpaq və şoran olmaqla üç yerə bölünmüşdü. Gil torpaqlar təmiz gil, gilli daşlı və gilli qumlu olmaqla bir-birindən fərqlənirdi. Təmiz gil torpaqlar Araz çayının sağ sahilində, xüsusən Qulp kəndinə yaxın yerlərdə olurdu. Bu torpaqlar yaxşı suvarıldıqda bol məhsul verirdi və torpağı dincə qoymaq lazım gəlmirdi. Lakin gil torpaqları şumlamaq çətinliklə başa gə-

¹ Обзор Эриванской губернии за 1883 год, Эриван, Типография-печатня Р.К.Эдельсона, 1884, с.1; Обзор Эриванской губернии за 1883 год, Эриван, 1892, с.1; Памятная книжка Эриванской губернии на 1906, Эриван, Типография Губернского правления, 1905, отдел IV, с.1; Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897, LXXI. Эриванская губерния, СПб, 1905, 1 вв. л. XXIII, с.3; Əmrahov Z. İrəvan quberniyasının tarixi (1850-1917-ci illər), Bakı, "Nurlar" Nəşriyyat -Poliqrafiya Mərkəzi, 2022, s.16.

² Энциклопедический словарь Брокгауз и Ефрона, СПб, Типография Акп. Общ. Брокгауз и Ефрон, т.XLI (81), с.11; Сагатов М. Экономические очерки Эриванской губернии и озеро Гокча, Тифлис, Типография Главного Управления Наместника Кавказского, 1879, с.2.

lirdi. Bunun üçün bəzi yerlərdə kotanı çəkmək üçün 15 cüt öküz və camış tələb olunurdu. Gilli daşlı torpaqlar əsasən Ağrıdağın, Alagözün ətkələrində, Çobanqıran düzənliyində daha çox idi. Gil torpaq o qədər daşlı idi ki, torpaq suyu özünə hopdurmurdu³.

Qaratorpaq əsasən quberniyanın düzənlik ərazilərində, yüksək dağlıq ərazilərdə daha çox olurdu. O, Arazətrafi, Abaran, Ellidərə düzənliklərində, Şörəyeldə, Sınağ dağımın bir hissəsində və Göyçə gölü çökəkliyində rast gəlinirdi. Bu qaratorpaq bəzən gil və vulkanik suxurlarla qarışıq olurdu. Lakin düzənliyə nisbətən dağlıq ərazilərdə torpağı bir o qədər də şumlamağa güc tələb olunmurdu⁴.

Quberniyanın bəzi torpaqları şoran idi. Bu şoran torpaqların tərkibində üç cür duz olurdu ki, torpağı şuvardıqda müxtəlif məqsədlər üçün istifadə edilirdi. Xüsusən düzənlik ərazilərdə tərkibi üç növ duzla zəngin olan torpaqlar mövcud idi. Belə torpaqlara Arazətrafi düzənlikdə, Sürməli qəzasında, Naxçıvan qəzasında Xok kəndi ilə Naxçıvan şəhəri arasında tranzit yolunun və Ordubad yolunun hər iki tərəfində rast gəlmək olardı. Bu torpaqlar əkin üçün yararlı deyildi və susuz çöllər idi. Şoran torpaqlarda yalnız xüsusi şoran otlar bitirdi ki, bununla dəvələri və mal-qaranı yemləyirdilər. Sürməli qəzasında su bol olduğuna görə şoran torpaqlarının yuyulması nəticəsində duz və şora hasil edilirdi və şoran bitkilərindən potaş (ağ qələvi maddə) hazırlanırdı. Duz və potaş Aleksandropol və Qarsda olan sabunbişirmə zavodlarına satılırdı, emal edildikdən sonra sabunbişirmədə, şoradan isə barıt hazırlanmasında istifadə olunurdu. Yerli əhali bəzi şoran torpaqları yumaqla onu əkin sahəsinə çevirə bilirdilər. Bu işə bir neçə il vaxt sərf olunurdu. Məsələn, birinci il məlum şoran torpağa su buraxılırdı, ikinci il onu kvadrat cərgəyə bölürdülər ki, su ətrafa axsın. Beləliklə, iki il ərzində torpağın yuxarı hissəsi yuyulurdu. Üçüncü ili onu şumlayaraq yuxarı hissəsini çevirir və yenidən su buraxılırdı. Dördüncü ili yenidən cərgəyə bölünürdü. Beşinci il isə artıq buğda əkilirdilər. Həmçinin belə torpaqlarda bağ salınır və bostan əkilirdi. Məsələn, İğdır kəndinin ətrafında şoran torpaqlar yuyulduqdan sonra üzüm bağları salınmış və bostan bitkilərindən qarpız əkilmişdir⁵.

İqlimi. İrəvan quberniyasının iqlimi yer səthinin relyefindən asılı olaraq müxtəlif cür idi. Məsələn, Böyük Ağrıdağın yüksək yerlərində həmişə qış hökm sürürdü, dağ ətkələrində və düzənlik yerlərdə qış bir o qədər uzun olmurdu. Dəniz səviyyəsindən 3019 fut (1 fut=30,479 sm-ə bərabər rus və ingilis uzunluq ölçüsü) yüksəklikdə yerləşən Araz düzənliyi yayda isti iqliminə görə fərqlənirdi. Yaz burada fevralın axırı başlayır, iyul-avqust aylarında isə istilər yüksək səviyə

³ Памятная книжка Эриванской губернии на 1906, отдель IV, с.41.

⁴ Yənə oğada, отдель IV, с.41-42; Памятная книжка Эриванской губернии на 1902, Эриван, Типография Губернского правления 1901, отдел IV, с.40-41.

⁵ Сборник сведений о Кавказе, под редакцией главного редактора Н.Зейдлица, Тифлис, В типографии главного управления наместника Кавказского, 1880. Т.7, с.214; Памятная книжка Эриванской губернии на 1906, отдель IV, с.42-43.

yəyə çatırdı. Onun illik orta temperaturu yanvarda $-6,4^{\circ}$, iyulda isə $+26,1^{\circ}$ -ə çatırdı. Bəzi vaxtlarda İrəvan şəhərində istilər yayda $+40^{\circ}$ -yə, Naxçıvan və Ordubadda $+45^{\circ}$ - 50° -yə qalxır, qışda isə $-26,5^{\circ}$ -yə düşürdü. İrəvan quberniyasında dağlıq ərazi özünün çox soyuq iqlimi ilə seçilirdi. Dağlarda qar noyabrda yağırdı və qış 6-7 ay davam edirdi və soyuq -30° -yə (Yenibəyaziddə $-32,3^{\circ}$ -yə) düşürdü. Bu zonada soyuq o qədər sərt olurdu ki, dənli bitkilər yetişmirdi. Hətta iqlimin sərtliyindən Göyçə gölü də donurdu. Yay isə burada çox qısa, sərin, yağışlı və dumanlı olurdu⁶.

Dağlar. İrəvan quberniyası başdan-başa müxtəlif dağ sistemləri ilə əhatə olunmuş və həmin dağ sistemləri özlüyündə bir neçə dağ silsiləsini birləşdirmişdi. Qeyd etmək lazımdır ki, İrəvan quberniyasının yer səthi Araz çayına doğru enir, 43° -i dəniz səviyyəsindən yuxarı idi. Mənbələrdə bu haqda xeyli məlumatlara rast gəlmək mümkündür. Quberniyada dağ sistemləri və onlara daxil olan dağ silsilələri bunlar idi:

1. Pəmbək dağ sistemi. İrəvan quberniyasının ərazisindən keçən dağ sistemlərdən biri Pəmbək dağ sistemi idi, bu dağ sisteminə iki paralel istiqamətdə uzanan dağ silsiləsi-şimalda Bozabdal, cənubda isə Pəmbək silsilələri daxil idi. Hər iki dağ silsiləsi Voskresenski kəndi ilə Ağbulaq və Cacur kəndləri arasında iki dəfə bir-biri ilə əlaqəyə girərək, ayrılan qolları ilə Aleksandropol qəzasını Yenibəyazid qəzasından və Tiflis quberniyasının Axalsıx qəzasından ayırırdı⁷. Bozabdal dağ silsiləsinin ümumi uzunluğu 105 verst, eni 55 verst, dəniz səviyyəsindən orta yüksəkliyi isə 8500 və yaxud 8800 fut idi. Bəzi məlumatda bu dağ silsiləsinin uzunluğu 63 verst olduğu göstərilmişdir. Belə ki, Bozabdal dağ silsiləsi Pəmbək dərəsində iki hissəyə ayrılaraq, onun 63 verst olan qərb hissəsi Bozabdal adlanmış, şərq hissəsinin adı çəkilməmişdir. O, əsasən İrəvan quberniyasını Tiflis quberniyasından ayırırdı. Bu dağ silsiləsi Loru düzənliyinin cənub hissəsi boyu uzanırdı və həmin düzənliyi Pəmbək vadisi ilə birləşdirən əsas yol da buradan keçirdi. Bozabdal silsiləsi örüş üçün əlverişli yaylaq yeri idi və yay vaxtı (mayın 1-dən oktyabrın 1-ə qədər) Qazaxdan, Şəmsəddildən və Borçalıdan gəlmiş mal-qara burada otarılırdı. Dağın cənub yamaclarında meşə çox az, şimal yamacları isə başdan-başa meşə ilə sıx örtülüdür. Bozabdal dağından bir neçə əlverişli cığır və yol keçirdi. Onun aşırımının hündürlüyü 6680 futa bərabər idi. Bundan əlavə, Bozabdal dağından şimal istiqamətinə Loru düzənliyinə və cənubda Pəmbək vadisinə çoxlu və kiçik qollar ayrılırdı. Dağın həm şimal yamacında, həm də cənub yamacında dərin yarıqlar vardı. Bozabdal dağ silsiləsi bir neçə hündür zirvəyə malik olmuş və əsas zirvələri Sıp (8038 fut), Ağla-

⁶ Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897, с.4; Энциклопедический словарь Брокгауз и Ефрона, с.11-12; Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа, Тифлис: Типография канцелярии Главноначальствующаго гражданскою частью на Кавказе, 1892, выпуск 2, с.122; Сборник сведений о Кавказе, т.7, с.212-213.

⁷ Памятная книжка Эриванской губернии на 1902, отдел IV, с.2.

ğan (9833 fut), Bozabdal (9184 fut), Bozabdal-Kirsəng (7328 fut), Xarab (9918 fut), Əyribaş (9108 fut), Dəlidağ (Ahqaya) (8344 fut), aşırımları isə Qaraxaç (8500 fut) və Dəvəli (6680 fut) idi⁸.

Bozabdal dağ silsiləsinə paralel, Ağbulaq və Cacur kəndləri arasında çox da böyük olmayan Yasaul və yaxud Ellidağ silsiləsi uzanırdı. Onun uzunluğu 30, eni isə 9 verst idi. Yasaul dağının zirvələri bunlar idi: Kəmxuda (6913 fut), Şiş-təpə (7505 fut) və Buğatenez (8408 fut).

Pəmbək dağ sisteminə daxil olan ikinci dağ silsilələri olan Pəmbək dağı İrəvan quberniyasının şimal-şərq hissəsini tutmuşdu. Pəmbək dağ silsiləsi cənub-şərq və cənuba doğru uzanaraq, Araz və Kür hövzələri arasında 650 verstlik su hövzəsinin bir hissəsini tuturdu, uzunluğu 85, eni isə 11-17 verstə bərabər idi. Pəmbək dağ silsiləsinin əsas zirvələri Qalınqaya (8200 fut), Kəmərli (9019), Maymax (10147), Tez Əhməd (10200), Arxaşan (10033), Kömürlü (9486 fut), Maralcadağ (8550 fut), Meydan (7881 fut), Pirdağ (7913 fut) və Şəhriz (Çiçəkli) (7846 fut), aşırımları isə Ağbulaq yaxud Cacur (7355 fut), Pəmbək (7838 fut), Spitak (8126), Dilican yaxud Eşşəkmeşdan (7125 fut) olmuşdur. Onun dağətəyi hissəsi şimaldan Bəykənd, Pəmbək və Həməzçimən çaylarına, cənubdan Abaran düzündə Pəmbək kəndindən çıxan Cacur və Abaran çaylarına, şərqdə Misxana və Zəngi, Şamlıqçay, Balıqçay çaylarına və Göyçə gölünə, qərbdən isə Cacur, Hacı Nəzərqulu və Dirəklər kəndlərinin birləşdiyi xətlərə qədər uzanırdı⁹.

Pəmbək dağ silsiləsinin aşırımları da olmuşdu. Həmin aşırımlar bunlar idi: Ağbulaq və yaxud Cacur (7355 fut hündürlükdə yerləşirdi), Pəmbək (7837 fut), Spitak (8126 fut), Semyonov, yaxud Dilican və yaxud Eşşəkmeşdan (7124 fut)¹⁰.

2. Alagöz dağ sistemi. Bu sistemə Alagöz dağının özü daxil idi. İrəvan quberniyasının ikinci ən böyük dağı Alagöz dağ silsiləsi olmuşdur. O, dəniz səviyyəsindən 13500 fut yüksəkdə yerləşmişdi¹¹. Alagöz dağ silsiləsi cənubdan Abaranın təpəli düzənliyi vasitəsilə Pəmbək silsiləsinə doğru, onun ətəkləri isə qərbdən və şərqdən Qərbi Arpaçay və Abaran çaylarına, cənubdan Araz çayına və şimaldan Abaran və Arpaçay çaylarının qollarına qədər uzanırdı. İrəvan qəzasının qərb və şimal-qərb hissəsini Alagöz dağının yamaqları təşkil edirdi. Alagöz dağı əsasən meşəsiz olsa da, örüş üçün əlverişli idi. Yay aylarında Azərbaycan türkləri burada mal-qara otarardı. O, müxtəlif hündür zirvələrə malik idi. Alagöz dağının zirvələri bunlar idi: Baş zirvə (13436 fut), Zarat (1090 fut), Qızılburun (10873 fut), Qızılalan (10884 fut), Qaraköynək (9918 fut), Adıyaman (7575

⁸Памятная книжка Эриванской губернии на 1902, отдел IV, с.2; Военно-статистическое обозрение Российской империи, Эриванская губерния, СПб: Типография Департамента Генерального Штаба, 1853, с.24-25; Памятная книжка Эриванской губернии на 1906, отдел IV, с.2-3.

⁹ Памятная книжка Эриванской губернии на 1906, отдел IV, с.2-3; Военно-статистическое обозрение Российской империи, 1853, с.18-20.

¹⁰ Памятная книжка Эриванской губернии на 1902, отдел IV, с.3.

¹¹ Yənə orada.

fut), Kiçik Buğurt (7317fut), Qızıllıyar (Koroğlu) (4251 fut), Böyük Buğurt (5689 fut)¹².

3. Zincirli və Qarnıyaraq dağ sistemi. Alagöz dağından cənub-şərqə Zi-cirli və Qarnıyaraq dağ silsilələri uzanırdı. Onlar əsasən Yenibəyazid və Üçmüəzzin qəzalarında yerləşirdi. Zincirli dağ silsiləsi və yaxud Mixxana dağı cənub-şərqdən Pəmbək silsiləsinin Dava-daş zirvəsindən ayrılırdı. Onun uzunluğu 35 verst, eni 25 verst, dəniz səviyyəsindən orta hündürlüyü 8500 fut idi. Zincirli dağ silsiləsinin ətəkləri şərqdən Mixxana və Zəngi çaylarına, qərbdən Abaran çayına qədər, cənubdan Qarnıyaraq vulkanik massivinə dönərək uzanırdı. Onun zirvələri Quru Boğaz (9194 fut), Şaxyel (8299 fut), Əlibəy (9382 fut), Qarnıyaraq (8575 fut), Zincirli (Mixxana) (9291 fut), aşırımı isə Bozyoxuş idi¹³.

4. Gəncə və yaxud Göyçə dağ sistemi. İrəvan quberniyasına aid olan dağlardan biri də Göyçə dağ silsiləsi və yaxud Gəncə dağları idi. Bu dağ Pəmbək dağ silsiləsinin davamı hesab olunurdu və Şahdağ və Konqur-Alagöz adlanan iki qola ayrılırdı. Şahdağ silsiləsi Semyanovka çökəkliyindən başlayaraq Yenibəyazid və Naxçıvan qəzalarının və Yelizavetpol quberniyasının sərhədləri boyunca uzanırdı. Onun uzunluğu 90, eni isə 70 verstə qədər idi. Şahdağın cənub-qərb ətəkləri Göyçə gölü, Şişqaya, Kəsəmən, Oğruca və Sultanəli qışlağı xətləri boyunca uzanırdı, şimal-şərq yamacları isə Yelizavetpol quberniyasına meyillənirdi. Şahdağ başqa cür Güney və yaxud Şimal-şərqi Göyçə dağları da adlanırdı. Bu dağ silsiləsi, xüsusən onun şimal-şərq hissəsi mis mədənləri ilə, qırmızı dəmir filizlə, qurğuşunla və kobaltla zəngin idi. Məhz Gədəbəy və Qayakənd mis mədənləri bu dağın ətəklətində yerləşmişdi. Şahdağın Maralcadağ (8550 fut), Soyuqbulaq (8806 fut), Qırğıtdağ yaxud Oyuq Almaz (9020 fut), Ayrıca (8727 fut), Şahdağ (9556 fut), Ala-gələr (9789 fut), Qara Arxaç (10081 fut), Ginaldağ (11057 fut) zirvələri və Semyanovka (7124 fut), Ağ Yoxuş (9500 fut), Şeytanağac (9000 fut) və Kirkitdağ və Ayrıca zirvələri arasında yerləşən aşırım var idi¹⁴.

Konqur-Alagöz dağ silsiləsi Ginaldağdan cənuba Yenibəyazid, Şərur-Dərələyəz, Naxçıvan qəzaları və Yelizavetpol quberniyası boyunca uzanırdı. Onun uzunluğu 200 verst, eni isə 65 verst idi. Konqur-Alagöz dağının 30 zirvəsi və bir aşırımı olmuşdur. Həmin zirvə və aşırım bunlar idi: Konqurdağ və yaxud Qinal dağ (11057 fut), Cənubi Konqurdağ (10927 fut), Uçrum basar (8828 fut), Qız qalası və yaxud Qızıl qaya (9910 fut), Xumur dağ yaxud Kəlbəcər (10000 fut), 1 Nəli uca Kötü dağ (11288 fut), 2 Nəli Kötü dağ (11195 fut), 1 Nəli Sarı el

¹² Военно-статистическое обозрение Российской империи, 1853, с.27; Памятная книжка Эриванской губернии на 1902, отдел IV, с.3-4; Памятная книжка Эриванской губернии на 1906, отдел IV, с.4.

¹³ Памятная книжка Эриванской губернии на 1906, отдел IV, с.4; Памятная книжка Эриванской губернии на 1902, отдел IV, с.4.

¹⁴Памятная книжка Эриванской губернии на 1902, отдел IV, с.4-5; Памятная книжка Эриванской губернии на 1906, отдел IV, с.4-5.

Sarçalı (11304 fut), 2 Nəli Sarı el Sarçalı (11197 fut), Qısır dağ (9834 fut), Adsız (10143 fut), 1 Nəli Ax davan (10195), Salavartı (10425 fut), Karta torpaq (9527 fut), Arazin (10125 fut), Dəmirli dağ (11090 fut), Göy su Gözəl (11304 fut), Nobat dağ (11121 fut), Dəvə boynu (11725 fut), Qazan Göl (12649 fut), Qapıcı (12855 fut), Yağlı Sara (12600 fut), Aycanqala (12803 fut), Şıx Yurdu (11738 fut), Soyuq (10366 fut), Xaşlı dağ (8869 fut), Güney dağ (8973 fut), İlanlı dağ (7976 fut), Daqırı dağ (6363 fut), Kyürzinor (4228 fut), Yösun Güləsi (5670 fut) və bir Biçənək aşırımını (7955 fut)¹⁵.

Konqur Alagöz dağ silsiləsinə daxil olan dağlardan əlavə bir neçə kiçik dağ ayrılırdı. Məsələn, Adsız dağından qərbə Cənubi Dərələyəz dağ silsiləsi ayrılırdı. Bu dağ Naxçıvan çayı Qərbi Arpaçayın hövzəsindən ayırırdı. Cənubi Dərələyəz dağ silsiləsinin uzunluğu 100 verst, eni isə 1 verstdən 20 verstə qədər idi. Onun da bir neçə zirvəsi və aşırımını vardı. Həmin zirvələr bunlar idi: Adsız (10143 fut), Keçəldağ yaxud Qanlı göl (10279 fut), Kyuk dağ (10282 fut), Səfər xan sanqyarı (10101 fut), Şereşt (8414 fut), Qamesur dağ (8167 fut), Gəlin qaya (9147 fut), Keçəl təpə (9053 fut), Qaraquş (8585 fut), Ağ Qaya (5858 fut), Duz dağ (3830 fut); aşırımlar- Martiros (6650 fut, Ağ Xaç (6700 fut) və Şereştski (6559 fut)¹⁶.

Bundan əlavə Keçidağ və Sarı el Sarçalı zirvələrindən qərbə, Konqur Alagöz dağ silsiləsinə doğru Cənubi Göyçə, yaxud Gözəldərə və yaxud Alagöl dağ silsiləsi ayrılırdı. Bu dağ silsiləsi Səlimxan aşırımından iki paralel hissəyə bölünür, onun şərq hissəsi iki paralel vulkan cərgəsindən ibarət idi. Cənubi Göyçə silsiləsinin uzunluğu 65 verst, eni isə 60-70 verst idi. Onun şimal ətəkləri Göyçə gölüne, cənub ətəkləri isə Şərqi Arpaçayın orta axarına qədər uzanırdı. Cənubi Göyçə dağ silsiləsinin 33 zirvəsi və 3 aşırımını vardı. Həmin zirvələr bunlardır: 2Nə-li uca Keçi dağ (11195 fut), Ala Gələrsən başı (10031 fut), Çilli göl (9800 fut), Dik Pilləkən və yaxud Daş Pilləkən (11376 fut), Yartəpə (11145 fut), Gözəldərə başı (11606 fut), Sağan (11606 fut), 3 Nəli Qaranlıq (10836 fut), 2 Nəli Qaranlıq (11437 fut), 1 Nəli Qaranlıq (11304 fut), Yanıq (Şah bulaq) (11178 fut), Cənubi Canqurtaran (9114 fut), Siçanlı (9730 fut), Dağ Vəng (9324 fut), Top dağ (9546 fut), Murad təpə (10587 fut), Təkə dolduran (9551 fut), Gün dağ (8716 fut), Dəlik təpə (8537 fut), Qara Qaya (91 84 fut), Ulqur dağ (8804 fut), Qara Qaya (91 84 fut), Ballı qaya (5460 fut), Çal dağ (7357 fut), Kömürlü dağ (6860 fut), Bağırsağ (6587 fut), Vəli dağ (4121 fut), Yağar Gədik (6772 fut), Ərtiç (6755 fut), Dağna (8369 fut), 1 Nəli Saray Bulaq (8071 fut), 2 Nəli Saray Bulaq (7681 fut), aşırımlar-Səlim xan (7800 fut), Axar bahar (9000 fut), Topdağ (8680 fut)¹⁷.

¹⁵ Памятная книжка Эриванской губернии на 1906, отдель IV, .5.

¹⁶ Памятная книжка Эриванской губернии на 1902, отдел IV, с.6.

¹⁷ Yenə orada, с.7; Памятная книжка Эриванской губернии на 1906, отдель IV, с.6-7.

Top dağ zirvəsindən Cənubi Göyçə dağ silsiləsinə Ağmanqan silsiləsi bitişmişdi. Bu dağ silsiləsinin ətəkləri şimal tərəfdən Zəngi çayının Göyçə gölündən başladığı mənbəyə, qərb tərəfdən Adıyaman çayına və Göyçə gölünün qərb sahillərinə, cənubdan isə onun lavası Vədi və Gərnı çayları arasında olan əraziyə doğru uzanırdı. Bu dağ silsiləsinin uzunluğu 80 verst, eni isə 50 verst idi. Qız zirvəsindən bu silsilə Zəngi və Gərnı çayları arasında olan əraziyə bitişmişdi. Ağmanqan dağ silsiləsinin də bir neçə zirvəsi var idi. Həmin zirvələr bunlar idi; Top dağ (9546 fut), Əkizlər (8886 fut), Arxaşan (10139 fut), Dəvə gözü (11344 fut), Ağdağ (11711 fut), Qız (11849 fut), Üçtəpələr (1717 fut), Üçtəpə (10733 fut), Ağmanqan (Qızılca dağ) (10173 fut), Buğda təpə (7894 fut), Keçi qayası (10485 fut), Kiçik Ağmanqan (9332 fut), Başkənd (8043 fut), Kiçik Üçtəpələr (8291 fut), Gədik (Qırxbulaq dağ) (8327 fut)¹⁸.

5. Ağrıdağ dağ sistemi. İrəvan quberniyasının ən məşhur dağ silsiləsi Ağrıdağ silsiləsi idi. Ağrıdağ silsiləsi Təndir dağlarından başlayaraq İrəvan quberniyasının Sürməli qəzası və Türkiyəyə məxsus Bəyazid sancağı boyunca şərqə doğru uzanaraq Sığnaq aşırımında iki hissəyə - Kiçik Ağrıdağ və Sığnaq hissələrinə bölünürdü. Böyük Ağrıdağ dəniz səviyyəsindən 16953 fut, Kiçik Ağrıdağ isə 12839 fut hündürlükdə yerləşirdi¹⁹. Bu dağ silsilələrinin 23 zirvəsi və 11 aşırımı olmuşdur. Həmin zirvələr bunlar idi: Təndirək (8463 fut), Pərli dağ (10650 fut), Sınıq başı (9198 fut), Sulaqdağ (9660 fut), Siçanlı (Aslanlı) (9241 fut), Siçanlı (9520 fut), Dübür (9233 fut), Xama (10668 fut), Çinqıl (10645 fut), Seyr Göl (7497 fut), Pambıq (8720 fut), 2 №-li Dübür (8351 fut), Şiştəpə (Çiçəkli) (9345 fut), Xalxalı (8274 fut), Gərməşov (8106 fut), 2 №li Siçanlı (8351 fut), Karantin təpə (9268 fut), Qoçbaşı (8646 fut), Ağbulaq (7929 fut), Qulp (4203 fut), Təkaltı (8409), Çinçavat (4092 fut), Şiştəpə (3623 fut); **aşırımlar**-Xaraba bazar (5572 fut), Xaç Gədik (9944 fut), Çinqıl (6881 fut), Zor və yaxud Ağbulaq (8344 fut), Karvansaray və yaxud Qucaq (7245 fut), Aslanlı (8000 fut), Abbas göl (8400 fut), Daşlıcan (7700 fut), Sınaq (8000 fut), Axtı və Yaxud Təndirək (7392 fut), Muçin (10000 fut)²⁰.

Düzənliklər. İrəvan quberniyasının ərazisi qərbdən şərqə, şimaldan cənuba uzanan nisbətən geniş və təpəli düzənliklərlə müşahidə olunmuşdu. Onun əsas düzənlikləri Araz, Göyçə və Şörəyel idi. Bunlardan ən böyüyü Araz düzənliyi idi. Araz düzənliyi Araz çayının hər iki sahili boyunca Qərbi Arpaçayın ona töküldüyü yerdən Ordubad şəhərinə qədər uzanaraq, bir qədər şərqə doğru meyhlənirdi. Düzənliyin eni bəzi yerlərdə daralaraq 6 verstə, bəzi yerlərdə genişlənə-

¹⁸ Памятная книжка Эриванской губернии на 1902, отдел IV, с.7-8; Памятная книжка Эриванской губернии на 1906, отдел IV, с.7.

¹⁹ Памятная книжка Эриванской губернии на 1892, с.107; Памятная книжка Эриванской губернии на 1902, отдел IV, с.4; Памятная книжка Эриванской губернии на 1906, отдел IV, с.4.

²⁰Памятная книжка Эриванской губернии на 1902, отдел IV, с.8; Памятная книжка Эриванской губернии на 1906, отдел IV, с.8.

rək 12-25 verstə çatırdı. Araz düzənliyi təxminən 60 min desyatin bir əraziyə malik idi. O, dəniz səviyyəsindən 2732 fut yüksəklikdə yerləşmişdi²¹.

Araz düzənliyinin özü bir neçə düzənliyə bölünürdü. Düzənliklər bunlar idi: 1. İrəvan düzənliyi Araz çayının sol sahili boyu Qərbi Arpaçayın mənsəbindən Zəngi çayının mənsəbinə qədər uzunluğu 60, Araz çayının sağ sahilində düzənliyin uzunluğu isə 80, eni 35 verst, ümumi sahəsi isə 2500 kv. verst idi. Düzənliyin şərq hissəsindən başqa ətrafı hündür vulkanik dağlarla əhatələnmişdi. İrəvan düzənliyinin qərb hissəsi su çatışmazlığından münbitsiz, şərq hissəsi isə əksinə əkin sahələri ilə bol idi. Araz çayı boyunca İrəvan düzənliyi Sərdarabad və Sürməli düzənliyinə bölünürdü. Sərdarabad düzənliyinin şərqə doğru Qarpi çay və Qarasudan başlayan hissəsi Zəngibasara adlanır və o qərbdən Qərbi Arpaçay çayı, şimaldan Alagöz dağının ətəkləri və Üçtəpələr yaylası, şərqdən Kiçik Qafqazın axırınıc qolu, cənubdan isə Araz çayı ilə həmsərhəd idi. O, 2700 fut dəniz səviyyəsindən yüksəklikdə yerləşirdi. Sürməli yaxud Çuxur düzənliyi isə cənubdan Ağrıdağ dağının ətəkləri, şimaldan Araz çayı, şərqdən Aşağı Cənubi Qarasu çayı ilə həmsərhəd idi; 2. Araz düzənliyinin bölündüyü ikinci hissə Gərniçay düzənliyi idi. O, Gərniçay çayının aşağı axar hissəsini əhatə edirdi. Gərniçay düzənliyinin uzunluğu 15, eni isə 10 verstə bərabər idi. Düzənlik başdan-baş əkin sahələri ilə bol və əhalisi isə sıx idi; 3. Vedibasara düzənliyi Araz düzənliyinin bir hissəsi idi. O, Vedi çayının aşağı axar hissəsini təşkil edirdi. Düzənliyin uzunluğu 14, eni isə 12 verst idi; 4. Sədərək düzənliyi Araz çayı ilə Saray Bulaq dağ silsiləsi arasında yerləşirdi. Onun uzunluğu 20, eni isə 12 verst və tamamilə münbitsiz çöllər idi. Yalnız Araz çayı boyunca bəzi yerlərdə qamış və nadir kollarla örtülmüş çəmənliklər uzanırdı. Əhali isə yalnız Sədərək və Asni kəndlərində və bir neçə qışlaqda cəmləşmişdi. Son dövrlərdə düzənliyin bir hissəsi Arazdəyən kanalı vasitəsilə suvarılırdı və bu suvarılan yerlərdə əkin əkilirdi; 5. Şərur düzənliyi Araz çayının sol sahilində, Şərqi Arpaçayın aşağı axarı boyunca yerləşirdi və Naxçıvana qədər uzanırdı. O, üçbucaqlı sahə formasında idi və Araz çayı boyunca uzunluğu 35 verstə, Arpaçayın başlanğıcından Həməzli-diza kəndindən Araza qədər uzunluğu isə 13 verstə bərabər idi. Düzənlik çox münbit idi, əkin sahələri yaxşı suvarılırdı və burada əhali sıx məskunlaşmışdı. Kəndlər bir-birinin yaxınlığında yerləşmişdi; 6. Araz çayının sağ sahilində, onunla Aşağı Qarasu çayı arasında Boloran düzənliyi yerləşirdi. Onun uzunluğu 23, eni 7 verst idi. Burada çoxlu qamışla örtülmüş bataqlıqlara və çəmənliyə rast gəlmək olardı; 7. Böyük-dizin düzənliyi Şəruru Qıvraq yüksəkliyindən ayrılırdı. Onun uzunluğu 20, eni isə 10 verst idi. Su olmadığına görə, düzənlik başdan başa boş çöllər idi; 8. Naxçıvan düzənliyi Naxçıvan və Çağrı çaylarının aşağı

²¹ Дубровин Н.Ф., История войны и владычества русских на Кавказе, СПб, 1871, т.1, с.57; Сагатов М., Экономические очерки Эриванской губернии и озеро Гокча, с.8; Памятная книжка Эриванской губернии на 1902, отдел IV, с.10; Памятная книжка Эриванской губернии на 1906, отдел IV, с.10.

ğr axarı ilə uzanaraq Böyük-dizində Cənubi Dərələyəz dağ silsiləsinin sonunu təşkil edən bir neçə təpəliklərə ayrılırdı. Onun uzunluğu 30 verst, eni Çağrının şimal qurtaracağında 6, cənubda Qaraçuq və Aryazın kəndləri arasında 30 verst idi. Naxçıvan düzənliyi cənubdan Araz çayı, şimaldan isə Tanrıdağ silsiləsinin enişi ilə həmsərhəd idi. Düzənliyin yuxarı hissəsində az da olsa təpəliklər, kuruqanlar və daşlı yarpaqlar gözə dəyirdi. Bu düzənlikdə kəndlər Naxçıvan çayının hər iki sahilində yerləşmişdi; 9. Gülüstan düzənliyi Naxçıvan düzənliyini Tanrıdağ silsiləsindən ayırırdı. Əvvəllər düzənlik süni-suvarmaya görə münbit bir ərazi hesab olunmuşdusa, hal-hazırda münbitsiz bir düzənlik idi. Culfa bu düzənlikdə yerləşən yeganə kənd hesab olunurdu²².

10. Araz düzənliyindən başqa İrəvan quberniyasının şimal hissəsində bir neçə düzənlik də vardı. Bunlardan biri Ellidərə düzənliyi hesab olunurdu. Onun orta hündürlüyü 6000 fut idi. Bu düzənlik Qərbi Arpaçayın sol sahilində və üç tərəfdən-Mədəttəpə və Yesaul dağları arasında yerləşmişdi. Burada hava sərt, lakin bol otlaqları və biçənək yerləri var idi. Əsasən, yayda Borçalı və Qazaxdan gələn Azərbaycan türkləri öz mal-qarasını burada otarırdı²³.

11. Pəmbək düzənliyi Cacur dağından başlayaraq Bozabdal və Pəmbək silsilələri arasında Həmzəçimən aşırımına qədər uzanırdı. Bu düzənliyin uzunluğu 65, eni isə 11-26 verst arasında olmuşdur. O, dəniz səviyyəsindən 4545 fut yüksəklikdə yerləşirdi²⁴.

12. Abaran düzənliyi şimaldan Pəmbək silsiləsinin ətəklərinə, cənubdan Alagöz dağının aşağısına, qərbdən Şörəyel düzənliyinə, şərqdən isə Abaran çayının vadisinə qədər uzanırdı. Onun orta hündürlüyü dəniz səviyyəsindən 7000 fut idi. Abaran düzənliyinin uzunluğu 20, eni isə 10 verst idi. Buranın iqlimi qışda sərt, yayda isə su və otluqla bol olurdu. Suvarma əsasən düzənliyin şərq hissəsində həyata keçirilirdi. Buna görə də, düzənliyin bu hissəsində əhali daha sıx məskunlaşmışdı. Onun mərkəzində yalnız bir kənd-Ağqul kəndi yerləşmişdi²⁵.

13. Şörəyel düzənliyi Araz çayının sol tərəfində, Alagöz dağının ətəkləri və Yasul və Pəmbək silsilə dağları arasında, Naxçıvana qədər uzanan bir ərazini əhatə edirdi. O, yarım dairə formasında olub, uzunluğu 35, eni isə 8 verstə qədər

²² Дубровин Н.Ф., История войны и владычества русских на Кавказе, т.1, с.56-58; Памятная книжка Эриванской губернии на 1902, отдел IV, с.10-11; Памятная книжка Эриванской губернии на 1906, отдел IV, с.10-11; Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897, LXXI. Эриванская губерния, с.3-4.

²³ Военно-статистическое обозрение Российской империи, 1853, с. 49; Дубровин Н.Ф., История войны и владычества русских на Кавказе, т.1, с.57; Памятная книжка Эриванской губернии на 1902, отдел IV, с.12; Памятная книжка Эриванской губернии на 1906, отдел IV, с.12.

²⁴ Военно-статистическое обозрение Российской империи, 1853, с. 50; Дубровин Н.Ф., История войны и владычества русских на Кавказе, т.1, с.57; Памятная книжка Эриванской губернии на 1902, отдел IV, с.12; Памятная книжка Эриванской губернии на 1906, отдел IV, с.12.

²⁵ Дубровин Н.Ф., История войны и владычества русских на Кавказе, т.1, с.57; Памятная книжка Эриванской губернии на 1902, отдел IV, с.12; Памятная книжка Эриванской губернии на 1906, отдел IV, с.12.

idi. Bu düzənliyin torpağı gilli olsa da, əsasən münbit idi. Şörəyel düzənliyi əhali ilə sıx məskunlaşmış və torpağı hərtərəfli becərilirdi²⁶.

14. Üçtəpələr düzənliyi Qarnıyarıq dağından başlayaraq cənubda Vaqarşapat-İrəvan sərhədlərinə qədər uzanaraq, Abaran və Zəngi çayları arasında yerləşirdi. Burada suvarma zəif idi. Əhali onun şimal hissəsində, əsasən yüksək ərəzilərinə məskunlaşmışdı. Düzənliyin cənub-şərq hissəsi İrəvan şəhərinə yaxın idi²⁷.

15. Göyçə gölünün çökəkliyi də düzənlik hesab olunurdu. Bu çökəklik şimaldan Pəmbək silsiləsinin sonu və Şahdağ, qərbdən Eşşəkmeydan və Ağmanqan, cənubdan Cənub Göyçə dağ silsilələrinin və şərqdən Konqur-Alagöz dağ silsiləsinin şimal hissəsi ilə həmsərhəd idi. Çökəkliyin uzunluğu 112 verst, ümumi sahəsi 4200 kv. verst idi və bunun da 1204,2 kv.versti gölün payına düşürdü. Göyçə çökəkliyi bir neçə düzənliyə ayrılırdı. Gölün cənub-şərq hissəsi Gil və yaxud Məzrə düzənliyi adlanırdı. Bu düzənlik şimaldan Şahdağ, şərqdən Konqur-Alagöz, cənubdan Alagöz dağ silsilələri ilə həmsərhəd idi. Digər tərəfdən Göyçə çökəkliyindən Dərəçiçək vadisi ayrılırdı və burada dövlət adamlarının, məmurların və s. yayda dincəldiyi Dərəçiçək yaşayış məntəqəsi yerləşmişdi²⁸.

Meşələr. İrəvan quberniyası meşə sahəsi cəhətdən bir o qədər də zəngin deyildi. Meşələrin böyük qismi əsasən dağ yamaclarında yerləşmişdi. Azərbaycanın bütün quberniyalarda olduğu kimi, İrəvan quberniyasında da meşələr həm xəzinənin, həm də xüsusi şəxslərin mülkiyyətində idi. Meşələr bir neçə dərəcəyə bölünmüşdü. Birinci dərəcəyə xəzinənin mülkiyyətində olan meşələr daxil idi. Bütün sahələrdə olduğu kimi, çar idarə orqanları XIX əsrin ikinci yarısı-XX əsrin əvvəllərində İrəvan quberniyasında da meşələrin idarə olunması üçün dövlət nəzarəti yaratmışdı. Quberniyada xəzinə meşələri sahələrə bölünmüş, sahələr isə ayrı-ayrı meşəbəyliyinə tabe olmuşdur. Meşələr qəzalar üzrə bir məlumata görə 25, digər məlumata görə isə 24 ayrı-ayrı sahədən və sahələrin tabe olduğu 4 meşəbəyliyindən ibarət idi. Həmin meşəbəyliyi bunlar idi: İrəvan, Naxçıvan, Dərəçiçək və Aleksandropol²⁹. Birinci İrəvan meşəbəyliyinə İrəvan qəzasının meşə sahələrindən başqa, Üçmüəzzin və Sürməli qəzalarının meşə sahələri də daxil idi. Bu meşəbəyliyi ərazisinə görə ən böyük meşəbəyliyi olmuşdu. Aşağı-

²⁶ Военно-статистическое обозрение Российской империи, 1853, с. 50; Дубровин Н.Ф., История войны и владычества русских на Кавказе, т.1, с.58; Памятная книжка Эриванской губернии на 1902, отдел IV, с.13; Памятная книжка Эриванской губернии на 1906, отдел IV, с.12.

²⁷Памятная книжка Эриванской губернии на 1902, отдел IV, с.13; Памятная книжка Эриванской губернии на 1906, отдел IV, с.12.

²⁸ Дубровин Н.Ф., История войны и владычества русских на Кавказе, т.1, с.40; Памятная книжка Эриванской губернии на 1902, отдел IV, с.13; Памятная книжка Эриванской губернии на 1906, отдел IV, с.13.

²⁹ Свод материалов по изучению экономического быта государственных крестьян Закавказского края, Тифлис, Типография Я.И.Либермана, 1888, т.3, часть 1, с.43; Памятная книжка Эриванской губернии на 1902, отдел II, с.32; Памятная книжка Эриванской губернии на 1906, отдел II, с.32; Памятная книжка Эриванской губернии на 1914, отдел II, с.32.

dakı cədvəldə İrəvan meşəbəyliyinə tabe olan sahələr və müxtəlif illərdə onların ümumi ərazi ölçüsü belə göstərilmişdir³⁰:

İrəvan meşəbəyliyinə daxil olan meşə sahələri	Ümumi sahəsi (desyatinlə) (1902-ci il)	Əlverişli meşə torpağı (desyatinlə)	Ümumi sahəsi (desyatinlə) (1906-cı il)	Əlverişli meşə torpağı (desyatinlə)	Ümumi sahəsi (desyatinlə) (1914-cü il)	Əlverişli meşə torpağı (desyatinlə)
İrəvan qəzasında Millin	10000	5000	10000	5000	10000	5000
İrəvan qəzasında Ciqin	22000	6000	22000	6000	21563	5631,5
İrəvan qəzasında Bağıracaq	600	50	600	50	600	50
Üçmüəzzin qəzasında Evcilər	4000	2500	4000	2500	4000	2500
Üçmüəzzin qəzasında Alagöz	520	200	520	200	520	200
Sürməli qəzasında Axurlı	16000	6000	16000	6000	16000	6000
Sürməli qəzasında Aralıq	7000	5800	7000	5800	7000	5800
Sürməli qəzasında Dərəkənd-Parçenis	4500	2000	4500	2000	4500	2000
Ümumilikdə	64620	27550	64620	27550	641830	27181,5

İrəvan quberniyasında ikinci meşəbəyliyi Naxçıvan meşəbəliyidir. Bu meşəbəyliyinə Naxçıvan və Şərur-Dərələyəz qəzalarının 8 meşə sahəsi daxil olmuşdu. Aşağıdakı cədvəldə sahələrin sayı və ümumi ərazi ölçüsü belə idi³¹:

³⁰ Памятная книжка Эриванской губернии на 1902, отдел II, с.12; Памятная книжка Эриванской губернии на 1906, отдел II, с.32; Памятная книжка Эриванской губернии на 1914, отдел II, с.32.

³¹ Yenə orada

Naxçıvan meşəbəyliyinə daxil olan meşə sahələri	Ümumi sahəsi (desyatinlə) (1902-ci il)	Əlverişli meşə torpağı (desyatinlə)	Ümumi sahəsi (desyatinlə) (1906-cı il)	Əlverişli meşə torpağı (desyatinlə)	Ümumi sahəsi (desyatinlə) 1914-cü il)	Əlverişli meşə torpağı (desyatinlə)
Naxçıvan qəzasında Biçənək	1500	1050	1500	1050	1500	1050
Naxçıvan qəzasında Ərəbçin					231,3	231,3
Şərur-Dərələyəz qəzasında Gər-Gər	1500	1200	1500	1200	1500	1200
Şərur-Dərələyəz qəzasında Martiros	1000	800	1000	800	1000	800
Şərur-Dərələyəz qəzasında Yuxarı Arpaçay	1800	1500	1800	1500	1800	1500
Şərur-Dərələyəz qəzasında Qorsk	1500	3200	3500	3200	3500	3200
Şərur-Dərələyəz qəzasında Hacı Şamlı	2250	2100	2250	2100	2250	2100
Şərur-Dərələyəz qəzasında 2-ci Bağıracaq	600	600	600	600	600	600
Şərur-Dərələyəz qəzasında Araz	1500	1000	1500	1000	1500	1000
Ümumilikdə	13650	11450	13650	11450	13881,3	11681,3

Dərəçiçək meşəbəyliyi quberniyada üçüncü meşəbəyliyi. Bu meşəbəyliyin tərkibinə bütün Yenibəyazid qəzasının və Üçmüəzzin qəzasından Abaran meşə sahəsi daxil idi. Aşağıdakı cədvəldə əyani olaraq bu meşəbəyliyin tərkibi və ümumi ərazi ölçüsü belə göstərilmişdir³²:

³² Памятная книжка Эриванской губернии на 1902, отдел II, с.12; Памятная книжка Эриванской губернии на 1906, отдел II, с.32; Памятная книжка Эриванской губернии на 1914, отдел II, с.32.

Dərəçiçək meşəbəyliyinə daxil olan meşə sahələri	Ümumi sahəsi (desyatinlə) (1902-ci il)	Əlverişli meşə torpağı (desyatinlə)	Ümumi sahəsi (desyatinlə) (1906-cı il)	Əlverişli meşə torpağı (desyatinlə)	Ümumi sahəsi (desyatinlə) (1914-cü il)	Əlverişli meşə torpağı (desyatinlə)
Üçmüəzzin qəzasında Abaran	4000	2700	4000	2700	3742	3742
Yenibəyazid qəzasında Dərəçiçək	2540,1	2366,5	2540,1	2366,5	2827,27	2827,27
Yenibəyazid qəzasında Mısxana	15663,9	4000	15663,9	4000	6520	6394,20
Yenibəyazid qəzasında Güney	7150	4000	7150	4000	7150	4000
Ümumilikdə	29354	13066,5	29354	13066,5	20239,27	16963,47

İrəvan quberniyasında dördüncü meşəbəyliyi Aleksandropol meşəbəyliyi idi. Bu meşəbəyliyinə Aleksandropol qəzasının bütün meşə sahələri daxil olmuşdur. Aşağıdakı cədvəldə ona daxil olan sahələr və onların ümumi ərazi ölçüləri belə əks olunmuşdur³³:

Aleksandropol meşəbəyliyinə daxil olan meşə sahələri	Ümumi sahəsi (desyatinlə) (1902-ci il)	Əlverişli meşə torpağı (desyatinlə)	Ümumi sahəsi (desyatinlə) (1906-cı il)	Əlverişli meşə torpağı (desyatinlə)	Ümumi sahəsi (desyatinlə) (1914-cü il)	Əlverişli meşə torpağı (desyatinlə)
Xalab	8443,8	760,6	8443,8	760,6		
Həmzəçimən	10503,8	4025,3	10503,8	4025,3		
Qarakilsə	6710,8	3621,4	6710,8	3621,4	9771,00	8651,00
Güllüdağan	14353,6	6787,3	14353,6	6787,3	6580,20	6401,10
Çalxalıçay	5360	500	5360	500	5360	500
Ümumilikdə	45372	15694,6	45372	15694,6	21711,20	15552,10

Cədvəllərdə 1902, 1906 və 1914-cü illərin statistikasını göstəriləndə, 1914-cü ilin rəqəmləri son olaraq götürülmüşdür. Sonuncu statistikaya görə, İrəvan quberniyasında xəzinənin mülkiyyətində ümumilikdə 120014,77 desyatin meşə sahəsi, əlverişli meşə torpağı isə 71378,37 desyatin olmuşdur³⁴.

³³ Памятная книжка Эриванской губернии на 1902, отдел II, с.12; Памятная книжка Эриванской губернии на 1906, отдел II, с.32; Памятная книжка Эриванской губернии на 1914, отдел II, с.32.

³⁴ Памятная книжка Эриванской губернии на 1914, отдел II, с.32.

Qeyd etmək lazımdır ki, 1902-ci və 1904-1906-cı illərin məlumatına görə, İrəvan quberniyasında xəzinənin ixtiyarında 152996 (bütün quberniyada meşə sahəsinin $\frac{1}{16}$ -i), əlverişli meşə torpağı isə 67761,1 (bütün quberniya torpağının $\frac{1}{35}$ -i) desyatin qeydə alınmışdır³⁵. Əgər bu rəqəmləri 1914-cü il məlumatı ilə müqayisə etsək, görmək olar ki, xəzinənin sərəncamında olan meşə sahələri bu illər ərzində 32981,23 desyatin azalmışdır. Bu azalmanın səbəbi xəzinə meşələrinin istifadə etmək üçün xüsusi şəxslər tərəfindən alınması və yaxud bağışlanması idi. Məsələn, 1902-ci ildə istifadə edilən meşələrdən (satış qiyməti 7433 rubl olan 805 kub.sajen), istifadəsiz meşələrdən (satış qiyməti 5117 rubl 69 qəpik olan 1656 kub.sajen), bundan əlavə, mal-qaranın otarılması, biçin, ov və s. üçün 2759 rubl əlavə satış həyata keçirilmiş, ümumilikdə həmin il müxtəlif satışdan xəzinəyə 20428 rubl 27 qəpik gəlir əldə edilmişdir. Bundan əlavə, 8 kəndli cəmiyyətinə, 328 ayrı-ayrı sahibkara ümumi məbləği 1860 rub olan 331 kub.sajen meşə sahəsi satılmışdır³⁶.

1903-cü ildə də xəzinə meşələrinin satışından xəzinəyə müxtəlif gəlir daxil olmuşdur. Həmin ildə pulla bağışlanma nəticəsində istifadə edilən meşələrdən (satış qiyməti 12471 rubl olan 1696 kub.sajen), istifadəsiz meşələrdən (satış qiyməti 5568 rubl olan 1474 kub.sajen odun), bundan əlavə, mal-qaranın otarılması, biçin, ov və s. üçün 3000 rubl əlavə satış həyata keçirilmiş, ümumilikdə həmin il müxtəlif satışdan 21039 rubl gəlir əldə edilmişdir. Bundan əlavə, həracsız 507 ayrı-ayrı sahibkara ümumi məbləği 1963 rubl olan 365 kub. sajen odun, ümumi məbləği 1963 rubl olan 8 kub. sajen çırpı satılmışdır³⁷.

Xəzinə meşələri nəzarət edilsə də, gizli və qeyri-qanuni yolla qırıldığından ziyan çəkirdi. Bu məqsədlə 1903-cü ildə ümumi lək sahəsi 282 kv. sajen olan iki şitil əkən müəssisə yaradılmışdı. Yaradılan bu ilk iki müəssisə nəinki meşələri qoruyur, eyni zamanda onu inkişaf etdirirdi. Hətta bu qurum şəxsi meşələrin inkişafı üçün sahibkarlara ağac şitilləri satır və bağışlayırdı. Məsələn, 1902-ci ildə 46 rubl məbləğində 772 şitil satılmış, 20 rubl məbləğində 2000 ədəd bağışlanmış, 1903-cü ildə isə 57 rubl məbləğində 515 ədəd şitil satılmış, 40 rubl məbləğində 400 ədəd bağışlanmışdır³⁸.

İrəvan quberniyasında xüsusi sahibkarlara məxsus meşələr də var idi. XX əsrin əvvəllərində olan məlumata görə, İrəvan quberniyasında şəxsi mülkiyyətdə olan meşə sahəsi 5000 desyatınə bərabər olmuşdur. Bunlardan ən dəyərliləri 4000 desyatin sahəsi olan Dəlyar və Arzakənd meşə sahələri və Yenibəyaziddə

³⁵ Памятная книжка Эриванской губернии на 1902, отдел IV, с.46; Памятная книжка Эриванской губернии на 1904, отдел IV, с.46; Памятная книжка Эриванской губернии на 1906, отдел IV, с.32.

³⁶ Памятная книжка Эриванской губернии на 1904, отдел IV, с.50.

³⁷ Yenə orada.

³⁸ Yenə orada.

Misxana dağının çökəkliyində idi³⁹.

Meşələrdə əsasən, palıd, fıstıq, ağcaqayın, qara ağac, vələs, tozağacı, alma, armud, ağcaqovaq, itburnu, zoğal, qovaq, qızılağac, cökə, söyüd və s. ağaclar bitirdi⁴⁰.

İrəvan quberniyasında meşə materialları əhalinin əsasən odun, kömür ehtiyaclarına sərf olunurdu. Tikinti üçün şalban və taxta isə kənardan-Dilicandan, Yelizavetpol quberniyasından, Tiflisdən və Rusiyadan Volqa-Xəzər dənizi yolu ilə Bakıya gətirilir və buradan da quberniyaya çatdırılırdı. Ona görə də, İrəvan quberniyasında tikinti materialları baha idi⁴¹.

Otlaqlar-örüş yerləri. İrəvan quberniyasında otlaqlar yaylaq və qışlaq olmaqla iki qismə bölünmüşdü. Aşağıda “Maldarlıq” bölməsində İrəvan quberniyasında olan yaylaq və qışlaqların bir çoxunun adları, sahələri və ölüş yerlərindən istifadəyə görə verilən vergi haqqında ətraflı bəhs edildiyindən, burada bu məsələyə ümumi toxunmaq istərdik.

Yaylaqlar əsasən 7000-8300 fut yüksəklikdən başlayaraq dağların başına qədər, qışlaqlar isə 3000 futdan yüksək olmayan, yağışların az olduğu, əhalinin əkinçiliklə məşğul olmadığı düzənlik ərazilərdə yerləşmişdi. Bəzi istisnalar olmaqla İrəvan quberniyasında otlaqlar əsasən xəzinəyə məxsus olmuş, xəzinə isə həmin otlaqları vergi müqabilində əhalinin istifadəsinə vermişdi. 1902-ci il məlumatına görə, xəzinəyə məxsus otlaqların ümumi sahəsi 596987 desyatin (bütün quberniya torpaqlarının ¼-i) olmuş, bundan 1075 ayrı-ayrı ölüş sahəsinin daxil olduğu 325051 desyatin yaylaqların, 202 sahənin daxil olduğu 271936 desyatin qışlaqların payına düşmüşdü⁴².

Sonrakı illərdə hər iki ölüş sahələri daha da artmışdır. 1904-cü il məlumatına görə, İrəvan quberniyasında xəzinəyə məxsus otlaqların ümumi sahəsi 607152 desyatin (bütün quberniya torpaqlarının ¼-i) olmuş, bundan 1090 ayrı-ayrı sahənin daxil olduğu ümumi ölçüsü 353755 desyatin yaylaqların, 192 sahənin daxil olduğu ümumi ölçüsü 253397 desyatin qışlaqların payına düşmüşdü⁴³.

Yaylaqlar müxtəlif dağ silsilələrinin vəziyyəti ilə bağlı olaraq rayonlar üzrə qruplaşdırılmış, onların sayı 21 olmuşdur. Rayonlardan ən böyüyü ümumi ərazisi 45001 desyatin olan 168 sahəni birləşdirən (bunlardan ümumi ərazisi 34501 desyatin olan 121 sahə Yenibəyazid qəzasının, ərazisi 10500 desyatin olan 47 sahə İrəvan qəzasının payına düşmüşdü) Ağdağ-Ağmanqan rayonu idi. Sonrakı rayonların ümumi sahəsi belə idi: 1. Ərazisi 41873 desyatin olan 87 sahəni

³⁹ Памятная книжка Эриванской губернии на 1904, отдел IV, с.51.

⁴⁰ Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897, с.4; Энциклопедический словарь Брокгауз и Ефрона, с.12; Памятная книжка Эриванской губернии на 1904, отдел IV, с.48-49.

⁴¹ Памятная книжка Эриванской губернии на 1906, отдел IV, с.50.

⁴² Yenə orada, с.52.

⁴³ Yenə orada, с.53.

özündə birləşdirən Dərələyəz rayonu (Şərur-Dərələyəz qəzasında); 2. Ərazisi 38137 desyatin olan 267 sahəni özündə birləşdirən Alagöz rayonu (ərazisi 13779 desyatin olan 91 sahə Aleksandropol, ərazisi 24358 desyatin olan 176 sahə isə Üçmüəzzin qəzasının payına düşmüşdü); 3. Ərazisi 36027 desyatin olan Yenibəyazid qəzasında yerləşən 33 sahədən ibarət Məzrə-Güney rayonu; 4. Ərazisi 34177 desyatin olan 139 sahədən ibarət Ayrıciq rayonu (ərazisi 29396 desyatin olan 118 sahə Yenibəyazid, ərazisi 4761 desyatin olan 21 sahə isə İrəvan qəzasının payına düşmüşdü); 5. Ərazisi 31216 desyatin olan Yenibəyazid qəzasında 57 sahəni özündə birləşdirən Keyti-Yanıx rayonu; 6. Ərazisi 23288 desyatin olan 77 sahədən ibarət Mıxana rayonu (ərazisi 15989 desyatin olan 52 sahə Yenibəyazid, ərazisi 4421 desyatin olan 8 sahə Aleksandropol və ərazisi 2878 desyatin olan 17 sahə isə Üçmüəzzin qəzalarının payına düşmüşdü); 7. Aleksandropol qəzasında ərazisi 15899 desyatin olan 46 sahədən ibarət Güney-Qaraxaç rayonu; 8. Ərazisi 11534 desyatin olan 42 sahədən ibarət Cənub-Dərələyəz rayonu (ərazisi 9023 desyatin olan 28 sahə Şərur-Dərələyəz, ərazisi 9621 desyatin olan 38 sahə isə Naxçıvan qəzasının payına düşmüşdü); 9. Sürməli qəzasında ərazisi 8851 desyatin olan 32 sahədən ibarət Sınak rayonu; 10. Ərazisi 4014 desyatin olan 8 sahədən ibarət Güney-Dəmirli və ərazisi 3902 desyatin olan 20 sahədən ibarət Gündəğ rayonları (hər ikisi Naxçıvan quberniyasında); 11. Ərazisi 3780 desyatin olan 12 sahədən ibarət Dıxol və ərazisi 3088 desyatin olan 10 sahədən ibarət Çinqıl rayonları (hər ikisi Sürməli quberniyasında); 12. Ərazisi 2057 desyatin olan 7 sahədən ibarət Gəlinqaya rayonu (Aleksandropol qəzasında); 13. Ərazisi 808 desyatin olan 3 sahədən ibarət Qazax-yaylaq, ərazisi 650 desyatin olan 3 sahədən ibarət Göykilsə, ərazisi 490 desyatin olan 3 sahədən ibarət Dalaqnigar və ərazisi 440 desyatin olan 2 sahədən ibarət Dibəkli rayonları (dördü də Naxçıvan qəzasında). Ümumilikdə isə İrəvan quberniyasında ümumi ərazisi 325051 desyatin olan 1075 sahə qeydə alınmış, bu sahələrdən axırıncı dörd rayon və əlavə Gendağ rayonu (ərazisi 6362 desyatin olan 31 sahə) tədqiq olunmamış, qalan rayonlar (ərazisi 1044 desyatin olan 1044 sahə) isə tədqiq edilmişdir⁴⁴.

İrəvan quberniyasında hər bir qəzanın payına müxtəlif ölçüdə otlaq yerləri də düşmüşdü. Qəzalar üzrə düşən otlaqların ərazisi, sahələrin sayı və ərazinin ölçüləri belə idi: 1. İrəvan qəzasında 121 sahə, ümumi ərazisi 48346 desyatin (ərazisi 15267 desyatin olan 68 sahə yaylaqların, ərazisi 33085 desyatin olan 53 sahə qışlaqların payına düşürdü); 2. Naxçıvan qəzasında 119 sahə, ümumi ərazisi 45127 desyatin (ərazisi 22508 desyatin olan 91 sahə yaylaqların, ərazisi 22619 desyatin olan 28 sahə qışlaqların payına düşürdü); 3. Sürməli qəzasında 124 sahə, ümumi ərazisi 107211 desyatin (bunlardan ərazisi 25865 desyatin olan 75 sahə yaylaqların, ərazisi 81346 desyatin olan 49 sahə qışlaqların payına

⁴⁴ Памятная книжка Эриванской губернии на 1902, отдел IV, с.52; Памятная книжка Эриванской губернии на 1906, отдел IV, с.53-54.

düşürdü); 4. Şərur-Dərələyəz qəzasında 124 sahə, ümumi ərazisi 55932 desyatin (bunlardan ərazisi 50896 desyatin olan 115 sahə yaylaqların, ərazisi 5036 desyatin olan 9 sahə qışlaqların payına düşürdü); 5. Yenibəyazid qəzasında 381 sahə, ümumi ərazisi 147129 desyatin (bu qəzada qışlaq yoxdur); 6. Üçmüəzzin qəzasında ümumi ərazisi 157086 desyatin 255 sahə (bunlardan ərazisi 27236 desyatin olan 193 sahə yaylaqların, ərazisi 129850 desyatin olan 63 sahə qışlaqların payına düşürdü); 7. Aleksandropol qəzasında 152 sahə, ümumi ərazisi 36156 desyatin (bu qəzada qışlaq yoxdur)⁴⁵.

Qeyd etmək lazımdır ki, İrəvan quberniyasında ümumi ərazisi 53579 desyatin olan, 33 sahəni özündə birləşdirən Ağrıdağ qışlağı, Sürməli qəzasında ərazisi 16320 desyatin olan, 9 sahəni özündə birləşdirən Söyüdlü qışlağı, ümumilikdə isə 42 sahəni özündə birləşdirən 69899 desyatin qışlaq tədqiq olunmuşdur⁴⁶.

Quberniyada yaylaqlar xarakterinə görə müxtəlif cür idi. Dağların cənub yamaclarında yerləşən yaylaqlar şimal yamaclarında yerləşən yaylaqlardan daha keyfiyyətli və yaxşı idi. Şimala nisbətən cənub yamaclarında ot daha bol və yeməli, ot tədarükü isə lazımı səviyyədə olmuşdur. İrəvan quberniyasına məxsus qəzaların yaylaqlarından yalnız həmin qəzanın əhalisi deyil, eyni zamanda başqa qəzalardan və quberniyalardan mal-qarasını örüş üçün gətirmiş əhali də istifadə edirdi. Məsələn, **Yenibəyazid qəzasının yaylaqlarından** yenibəyazidlilərin özü Misxana rayonundan başqa qəzanın bütün örüş rayonlarından, İrəvan qəzasının əhalisi Məzrə-Güney və Misxana rayonlarından başqa bütün örüş rayonlarından, Sürməli qəzasının əhalisi Ağdağ-Ağmanqan və Ayrıc rayonlarından, Şərur-Dərələyəz qəzasının əhalisi Ayrıc və Keyti-Yanıq rayonlarından, Tiflis quberniyasından sığnaqlılar Məzrə-Güney rayonundan, Yelizavetpol quberniyasından şuşalılar və cavanşirlər Keyti-Yanıx rayonundan, qazaxlılar Misxana rayonundan, **Şərur-Dərələyəz qəzasının yaylaqlarından** yerli əhali hər iki rayonun örüş yerlərindən, naxçıvanlılar Cənubi Dərələyəz rayonundan, irəvanlılar Dərələyəz rayonundan, Yelizavetpol quberniyasından cəbrayılılar Cənubi Dərələyəz rayonundan, həmin quberniyadan cavanşirlər, zəngəzurlular, şuşalılar, Bakı quberniyasından cavadlılar Dərələyəz rayonundan, **Naxçıvan qəzasının yaylaqlarından** yerli əhali bütün rayonlardan, cəbrayılılar və şuşalılar Biçənək rayonundan, **İrəvan qəzasının yaylaqlarından** yalnız irəvanlıların özləri, **Sürməli qəzasının yaylaqlarından** yalnız sürməlilər, **Aleksandropol qəzasının yaylaqlarında** yerli əhali bütün rayonlardan, Sürməli və Üçmüəzzin elatları Alagöz rayonundan, qazaxlılar Misxana rayonundan, Tiflis quberniyasından borçalılar, tiflislilər və tionestlər Güney-Qaraxaç rayonlarından, Üçmüəzzin qəzasının yaylaqlarından yerli əhali, sürməlilər və irəvanlılar Alagöz rayonundan istifadə etmişdilər. Məlumata görə, hər il İrəvan quberniyasında qon-

⁴⁵ Памятная книжка Эриванской губернии на 1902, отдел IV, с.53; Памятная книжка Эриванской губернии на 1904, отдел IV, с.54.

⁴⁶ Yəni orada.

şu quberniyalardan yay aylarında yaylaqlarda müvəqqəti məskən salan hər iki cinsdən 15000-ə qədər əhali yaşamışdır⁴⁷.

İrəvan quberniyasına daxil olan qışlaqlardan yalnız bu örüş yerlərinin olduğu qəzanın sakinləri istifadə etmişdilər. Ümumiyyətlə, Tiflis quberniyasına daxil olan Borçalı qəzasının bir neçə desyatın yaylağından başqa, İrəvan quberniyasının əhalisi öz yaylaq və qışlaqlarından istifadə etmişdilər.

Çayları. İrəvan bol sulu çaylara malik quberniyalardan biri idi. Bu çayların hər birinin quberniyanın iqtisadi həyatında böyük rolu olmuş, çayların suyu ilə müxtəlif kəndlərin əkin sahələri və əhalisi təmin olunmuşdur. Araz çayından başqa bütün çaylar dağ sellərindən əmələ gəlmişdi. Mənsəbinə görə isə çaylar Kür və Araz sistemlərinə daxil olan çaylara ayrılmışdı. Kür çayı sisteminə daxil olan çaylardan biri başlanğıcını Ağbulaq kəndi yaxınlığında yerləşən Ağlağan dağı ilə Yasavul silsiləsinin birləşdiyi yerdən götürən və Aleksandropol qəzasında yerləşən böyük Pəmbək çayı idi. Bu çay başlanğıcdan əvvəlcə Çiçixana, Bəykənd çayı ilə birləşdikdən sonra Pəmbək Cənubi Qarasu, ayı adlanmışdı. Pəmbək çayı quberniyanın sərhədlərindən kənarda Kamenko çayı ilə birləşdikdən sonra əvvəl Debed, sonra isə Borçalı adlandı və Kürün qolu olan Xram çayına tökülürdü. Quberniya daxilində çayın uzunluğu 60 verst, eni isə 15 sajen, dərinliyi isə 2,5 futa bərabər idi. Onun üzərində iki-Qışlaq kəndində dəmir dirəklər üzərində quraşdırılmış ağac, aşağıda Bəykənd kəndində daş körpü vardı. Qışlaq kənd körpüsü 1842-ci ildə salınmışdı⁴⁸.

Pəmbək dağ silsiləsinin axınlarından əmələ gələn bir neçə kiçik çaylar da vardı. Aleksandropol qəzasında yerləşən çaylardan birincisi Bəykənd çayıdır. Çay öz mənbəyini Topanlı kəndinin yanında olan Pəmbək dağ silsiləsindən götürmüşdü. Onun uzunluğu 16 verst, eni 5-7 sajen (1 sajen - 2,134 metr), dərinliyi isə 2 fut idi. Topanlı kəndində möhkəm daş körpüyə malik idi. Tanaut-Cur çayı da Aleksandropol qəzasında yerləşirdi və mənbəyini Pəmbək dağ silsiləsindən götürmüşdü. Onun uzunluğu 18 verst idi. Vartanlı kəndində üstündə daş körpü yerləşmişdi. Bundan əlavə, Aleksandropol qəzasında Pəmbək dağ silsiləsinin axınlarından əmələ gələn kiçik Daşbulaq, Qalavar və Bozabdal-su çayları da olmuşdu; 2. Kür sisteminə daxil olan nisbətən ikinci böyük çay Həmzəçimən-cur çayı idi. Bu çay da öz mənbəyini Pəmbək dağ silsiləsindən götürmüşdü. Həmzəçimən-cur Dilican dərəsindən keçdikdən sonra Ağstafa çayı adlanırdı. O, Poylu kəndində Kür çayına tökülürdü. Eni 2-3 sajen, dərinliyi isə 1,5-2 fut, uzunluğu isə 20, 5 verst idi⁴⁹.

İrəvan quberniyasının iqtisadi həyatında ən böyük rol oynayan çay Araz çayı idi. Bu çay öz başlanğıcını Türkiyənin Ərzurum vilayətində Mingöl dağından götürmüş, Qars əyalətindən başlayaraq Naxçıvan qəzasından keçərək, Bakı qu-

⁴⁷ Памятная книжка Эриванской губернии на 1902, отдел IV, с.58; Памятная книжка Эриванской губернии на 1904, отдел IV, с.59.

⁴⁸ Военно-статистическое обозрение Российской империи, 1853, с.90-91.

⁴⁹ Памятная книжка Эриванской губернии на 1904, отдел IV, с.14-15.

berniyasının Cavad qəzasında Kür çayına tökülürdü. Araz çayının Kürə tökül-
düyü yerə qədər uzunluğu 880 verst, eni 15-60, bəzi yerlərdə 100 sajen, dərinli-
yi isə 3-15 fut, çayın İrəvan quberniyasından keçən hissəsi isə 150 verstə qədər
idi. Onun suyu bulanıq olsa da, keyfiyyətli hesab olunurdu. Araz çayının Naxçı-
van və İrəvan qəzalarında bərə-keçid yerləri çox idi və sayı 32-ə çatırdı. Çayın
İrəvan qəzasında əsas keçid yerləri bunlar idi: 1. Arpaçay çayının mənsəbinin
əks tərəfində yerləşən keçid; 2. Hacıbayramlı kəndindən Qulp kəndinə gedən
yola yaxın yerdə yerləşən keçid; 3. Şavarud kəndində yerləşən keçid; 4. Kələ-
karxı kəndinin yaxınlığında yerləşən Doqquzlar keçidi; 5. İqdali kəndində yerlə-
şən keçid; 6. Mərkərya kəndi yaxınlığında yerləşən keçid; 7. Musaqala keçidi;
8. Saracalar kəndinin əks tərəfində yerləşən keçid; 9. Şıxlar kəndində olan keçid.
Bundan əlavə, Ramazan kəndinin aşağısında, Şaxtaxtı kəndində, Culfada və Or-
dubadda xeyli bərə-keçid vardı, Markar və Qaraqala kəndlərində isə dəmir körpü-
lər yerləşmişdi⁵⁰.

Araz çayından quberniyanın müxtəlif kəndlərini suvarmaq üçün çəkilmiş
xeyli arx vardı. Bunların çoxu qədim arxlar idi və orta əsrlərdə, xanlıq dövründə
çəkilmişdi. Arazdan çəkilmiş arxlara Sərdarabad, Kələk, Molla Bəyazid, Şitli,
Kərim, Canvida, Kürdüklü, İqdalı, Cəfərabad, Uzunoba arxları daxil idi⁵¹.

İrəvan quberniyasında Araz çayı sisteminə daxil olan çoxlu çaylar var idi.
Bunlardan biri Araz çayının sol qolu olan Qərbi Arpaçay çayı idi. Qərbi Arpa-
çay çayı İrəvan quberniyasının əsas çaylarından biri hesab olunurdu. O, mənbə-
yini Qars əyalətində Çıldır dağının şərq qurtaracağından götürmüş, Arpagöl gö-
lünə tökülən çoxlu kiçik çaylardan əmələ gəlmişdi. Çayın uzunluğu 142 verst
(20 verst Qars əyaləti, 122 verst Aleksandropol və Üçmüəzzin qəzaları böyun-
ca), eni 10-30 sajen, dərinliyi 3-4 fut, ən yaxşı keçidi Aleksandropol şəhərində
və Bayandur kəndində, ən əlverişli körpü isə Aleksandropol şəhərində idi. Qərbi
Arpaçayın bir neçə qolu-Qaranqa, Örtlü, Ellidərə, Gümrüçay və Şiştəpə adlı
qolları vardı.

Şimali Qarasu çayı da İrəvan quberniyasının əsas çaylarından biri hesab
olunurdu. O, çoxlu bulaqlardan əmələ gəlmiş, öz mənbəyini Yuxarı Qulubəyli
kəndi yaxınlığında Alagöz dağından götürmüşdü. Suyu bol və rəngi qara idi. Şi-
mali Qarasu çayının uzunluğu 33 verst, eni 3-5 sajen, dərinliyi 102 sajen idi.
Onun Abaran və yaxud Körpü adlı qolları vardı. Şimali Qarasu çayının sağ sahi-
lindən Sərdarabad dairəsinin əkin sahələrini suvarmaq üçün 5, sol sahilindən isə
Zəngibasar dairəsinin əkin sahələrini suvarmaq üçün 4 arx çəkilmişdi⁵².

İrəvan quberniyasında üçüncü ən əhəmiyyətli çaylardan biri Zəngi çayı idi.

⁵⁰ Военно-статистическое обозрение Российской империи, 1853, с.68-69.

⁵¹ Упенə огада, с.70; Памятная книжка Эриванской губернии на 1904, отдел IV, с.15-17; Обозре-
ние российских владений за Кавказом в статическом, этнографическом, топографическом, фи-
нансовом отношениях [в 4 частях], СПб, Типографий департамента внешней политика, 1836,
ч.4, с.256.

⁵² Нутə шкфвф, с.77-78; Памятная книжка Эриванской губернии на 1906, отдел IV, с.17.

Zəngi çayı öz başlanğıcını Göyçə gölündən götürərək Saracalar kəndində Araz çayına tökülürdü. Bu çay əsasən Yenibəyazid qəzası ərazisindən axaraq, İrəvan şəhərindən keçirdi. Şəhərin iqtisadi həyatında böyük rol oynayırdı. Onun uzunluğu 97 verstə (40 verst Yenibəyazid, 8 verst Üçmüəzzin qəzalarının ərazilərinə, 16,5 verst Üşmüəzzin qəzası ilə İrəvan qəzasının sərhədi boyunca və 32,5 verst İrəvan qəzasının ərazisinə düşürdü) bərabər, dərinliyi 1 arşın və bir qədər çox, eni isə 10 sajen idi. Zəngi çayının üzərində bir neçə körpü tikilmişdi. Birinci çayın mənbəyində İrəvandan Dilicana gedən yolun üzərində, ikinci, Dərəçiçək yolunun üzərində Randamal və Axtı kəndlərində, üçüncü Bicni, Arzakənd kəndlərində taxtadan, dördüncü Ketran kəndindən 3 verst aralı qədimi Xeyrat daş körpü, beşinci isə İğdır yolu üzərində İrəvan şəhərində daş körpü idi. Bundan əlavə, Zəngi çayı bir neçə qola ayrılırdı. Bunlardan Misxanı yaxud Misxançayı, Soyuqbulağı (mənbəyi Zincirli dağı Pəmbək silsiləsindən ayrıldığı yer), Qırxbulağı (mənbəyi Başkənd və Ağazor kəndlərinin yanında Gəviz dağının ətəkləri idi və üzərində İrəvan şəhərinin çıxışında Naxçıvan yolu üzərində daş körpü vardı) qeyd etmək olardı. Qırxbulaq çayı 40 bulağın birləşməsindən əmələ gəlmişdi. Qırxbulaq çayından 8 arx çəkilmişdi. Bu arxlar İrəvan şəhərini və bağlarını suvarırdı⁵³.

Araz çayı sisteminə daxil olan çaylardan biri də Naxçıvan çayı idi. Naxçıvan çayı (başqa cür Biçənək çay və Qarababa çay) öz başlanğıcını Şuşa qəzası ilə sərhədə yerləşən Arıqlı dağdan götürürdü. Dağ gölü olan Qanlı göl də çayı öz suyu ilə təmin edirdi. Naxçıvan çayı dərin dərələrdən axaraq cənub-şərq istiqamətində hərəkət edərək Xılxılı kəndi yaxınlığında cənub istiqamətində dönərək, Naxçıvan düzənliyi boyu axaraq, Naxçıvan şəhərindən 1 verst aralı şərq tərəfdən Araz çayına tökülürdü. Onun uzunluğu 71 verst idi. Bütün axını Naxçıvan qəzasına düşürdü. Yay aylarında onun suyu az olurdu. Naxçıvandan Görusa və Yelizavetpol quberniyasına gedən yolda üzərində bir neçə körpü tikilmişdi. Çayın Qyuk, Cağrı kimi kiçik qolları vardı. Naxçıvan çayından müxtəlif istiqamətlərə bir neçə arx çəkilmişdi. Həmin arxlar bunlar idi: 1. Naxçıvan şəhərinin Böyük arxı (uzunluğu 25 verst); 2. Dəlmə (uzunluğu 12 verst); 3. Yamxana (uzunluğu 5 verst); 4. Vayxır (uzunluğu 14 verst); 5. Tulqan (uzunluğu 20 verst); 6. Köpran (uzunluğu 18 verst); 7. Qalqa (uzunluğu 20 verst); 8. Nehrəm (uzunluğu 12 verst); 9. Tumbul (uzunluğu 6 verst); 10. Təzəhəyat (uzunluğu 8 verst); 11. Pircuvar (arx Köpran, Tulqan və Qalqa arxlarının birləşməsindən əmələ gəlmişdi), arx Pircuvar çöllərini suvarırdı.

Araz çayına tökülən çaylardan biri Gərniçay çayı idi. O, mənbəyini Ağmanqan dağının Qızıldağ və Arxaşan zirvələrindən götürürdü. Lakin yayda Araz çayına gedib çatmırdı. Onun eni bəzi yerlərdə 3 sajen, dərinliyi 1 arşın idi. Çayın uzunluğu 50 verstdən çox idi. Gərniçaydan 8 arx çəkilmişdi. Çayın üzərində ye-

⁵³ Памятная книжка Эриванской губернии на 1906, отдел IV, с.17-55; Военно-статистическое обозрение Российской империи, 1853, с.78-80.

ganə körpü Naxçıvan poçt yolunun üzərində tikilmişdi⁵⁴.

İrəvan quberniyasında böyük çaylardan əlavə kiçik çaylar da vardı. Bunlardan Qarasu çayını (mənbəyi Gərnı və Vedi çayları arasında yerləşirdi), Nazlı xan çayı (mənbəyi Şeyxzadə çayı olan yerdən başlayırdı), Vedi çayı (ərəbcə vadi, dərə deməkdir) mənbəyini Ağmanqan dağının Arxaşan və Topdağ zirvələrindən götürmüş və uzunluğu 47 verst idi. Yayda quruduğundan Araz çayına gedib çatmırdı. Onun Naxçıvan yolu üzərində körpüsü vardı), Daşbulaq çayı (öz mənbəyini Saraybulaq silsiləsindən götürmüş və yalnız yazda Araz çayına gedib çatırdı), Çanaxçı çayı və yaxud Çoban arx çayı (mənbəyini həmin yerdən götürmüş), o da yazda Araz çayına çatırdı, Şərur Qarasu çayı (Yenicə, Kürdkənd və Şəhriyar kəndlərinin suvarma sularından yaranmışdı), Şərqi Arpaçay çayı (mənbəyi Konqur-Alagöz və Şimali Dərələyəz silsilələri arasında Alagöz dağının cənub sahəsində yerləşirdi. Onun ilk başlanğıcda adı Daşkörpü çay adlanırdı. Uzunluğu 106, eni 5 verst idi və bütün çay yalnız Şərur-Dərələyəzdən keçirdi. İstisu kəndində üzərində ağac körpü, Dədəli körpü adlanan möhkəm daş körpü Keşişkənddən 2 verst cənubda və poçt yolu üzərində, Həməzəli-diza kəndində dəmir körpü yerləşirdi), Şərqi Arpaçay çayı (Alagöz, Gəlgəl, Çul, Ceyranlı yaxud Muradtəpə-su, Zirək, Axta, Martiros və Qınışıq kimi qolları olmuşdu), Naxçıvanın Duzlu çayı, Əlincəçay çayı (mənbəyini Konqur-Alagöz silsiləsinin Aracın və Dəmirdağ zirvələrindən götürmüş, Culfa şəhərinin yaxınlığında Araz çayına tökülürdü. Uzunluğu 54 verst idi. Dayaz olduğu üçün çaydan keçmək əlverişli idi. Onun üzərində Qazançı və Lakataq kəndlərində qədim daş körpü vardı. Əlincə çayın sağ sahilindən 10 kanal (bunlardan ən görkəmlisi Küznüt arxı idi), sol sahilindən isə 7 arx (bunlardan ən görkəmlisi Culfa arxı idi) çəkilmişdi. Caracur çayı (uzunluğu 36 verst, çayın mənsəbi Yaycı kəndi idi), Gilyan çayı və yaxud Belev çayı (mənbəyini Ağrı dağın ətəklərindən götürmüş, uzunluğu 47 verst idi. Gilançayın sağ sahilindən 7, sol sahilindən isə 8 arx çəkilmişdi. Üzərində 3 daş və bir ağac körpü salınmışdı. Çayın keçdiyi bütün kəndlərdə üzərində dəyirman quraşdırılmışdı), Urumis çay və yaxud Çinanab çayı (mənbəyini Qapıcıq dağının ətəklərindən götürmüş, Gilançaydan 5 verst aşağıda Araz çayına tökülürdü. Uzunluğu 28 verst, üzərində çoxlu dəyirman və Çinanab kəndində daş körpü tikilmişdi. Çaydan 12 kiçik arx çəkilmişdi), Vənənd çayı (mənbəyini Ayçarpqala dağının ətəklərindən götürmüşdü. Uzunluğu 26 verst idi, Urumis çaydan 3 verst aşağı Araz çayına tökülürdü. Üzərində Dostı kəndində daş dirəklər üzərində ağac körpü, Diksar kəndində daş körpü salınmışdı. Çayın sağ sahilindən 11, sol sahilindən isə 7 arx çəkilmişdi), Əylis çayı yaxud Nüvədi çayı (mənbəyini Nüvədi dağının bulaqlarından götürmüşdü. Uzunluğu 19 verst idi, Vənənd çaydan 4 verst aşağıda Araz çayına tökülürdü. Yayda Araz çayına ge-

⁵⁴ Военно-статистическое обозрение Российской империи, 1853, с.80-81; Озаревский И., Опыт военного обозрения Закавказья. Шестая дистанция Ванской кордонной линии, СПб: В военной типографии, 1883, с.29-30; Памятная книжка Эриванской губернии на 1906, отдел IV, с.17.

dib çatmırdı. Onun suyu yalnız yağışlı və qarlı havalarda kifayət qədər olurdu. Çayın üzərində Yuxarı Əylis kəndində körpü salınmışdı), Ordubad çayı (mənbəyini Alagöz dağının bulaqlarından götürərək, Ordubad dərəsindən axıb, Ordubad şəhərdən keçərək Araz çayına tökülürdü. Onun uzunluğu 22 verst olsa da, eni az idi. Suyu bol olardı. Hətta yağışlı və qarlı havalarda o, daşaraq Ordubad şəhərinə və kəndlərə böyük ziyan vururdu. Ordubad çayının sağ sahilindən 6, sol sahilindən isə 8 arx çəkilmişdi ki, həmin arxlar Ordubad şəhər bağlarını və əkinlərini suvarırdı. Çayın üzərində daş körpü tikilmişdi), Qanza çayı, Dəmirbulaq çayı, Kilit bulaqları, Qarçevan çayı qeyd etmək lazımdır⁵⁵.

Yuxarıda qeyd edilən İrəvan quberniyasına aid çaylar Araz çayının sol qolunu təşkil edirdi. Araz çayının sağ qolunu təşkil edən çaylar isə bunlar idi: 1. Təzəkçi çayı, uzunluğu 15 verst; 2. Qazıqoparan çayı yaxud Tənduran çayı, uzunluğu 25 verst; 3. Acı çay, uzunluğu 46 verst; 4. Yuxarı Bulaq başı yaxud Böyük Cənubi Qarasu çayı, uzunluğu 26 verst; 5. Orta Cənubi Qarasu çayı (mənbəyini Böyük Ağrıdağ dağının ətəklərində Bulaqbaşı bulağından götürmüş, Vədiçayın mənsəbindən 3 verst aşağıda Araz çayına tökülürdü. Uzunluğu 22 verst idi. Üzərində bir neçə ağac körpü salınmış, Həsən xan, Aralıq, Aratan və Axurlu arxları çəkilmişdi. Axırncı arx işğaldan sonra 1844-cü ildə qazılmışdı); 6. Aşağı Cənubi Qarasu çayı, uzunluğu 24 verst⁵⁶.

Göyçə gölünə hər tərəfdən böyük-küçük həcmdə 36-ya qədər çay tökülürdü. Bunlardan İrəvan quberniyası daxilində nisbətən əsas çaylar bunlar idi: 1. Balıq çay (mənbəyini Ayrıqar dağının ətəklərindən götürmüş, Çubuxlu yaxınlığında Göyçə gö-lünə tökülürdü. Uzunluğu 18 verst idi və Çubuxlu poçt yolunun üzərində ağac körpü salınmışdı); 2. Kəvər çay (mənbəyini Qızıl dağından götürərək, şimal-şərq istiqamətində Yenibəyazid şəhərinin yaxınlığından keçib Nara-duz kəndindən aşağı Göyçə gölünə tökülürdü. Çayın uzunluğu 33 verst idi. Üzərində Yenibəyazid şəhərində və Qışlaq kəndində iki daş körpü və 30-a qədər dəyirman tikilmişdi); 3. Adıyaman çay (mənbəyini Adıyaman dağının şimal ətəklərindən götürərək, şimal istiqamətində axaraq, Göyçə gölünə cənub-qərb istiqamətində tökülürdü. Çayın uzunluğu 33 verst, dərinliyi isə dayaz idi. Aşağı Adıyaman kəndinin yaxınlığında üzərində körpü salınmış, üzərində çoxlu dəyirman fəaliyyət göstərirdi); 4. Məzrə çay (mənbəyini Kəndçi dağdan axan çoxlu kiçik çaylardan götürmüş, Göyçə gölünün cənub-şərq hissəsində yerləşən Gil düzənliyi boyu axırdı. Məzrə kəndində çayın üzərində daş körpü, digər yerlərində isə kiçik ağac körpülər salınmışdı⁵⁷.

Göllər. İrəvan quberniyasında irili-xırdalı xeyli göllər də mövcud olmuşdu. Quberniyanın əsas gölü Göyçə idi. Göyçə gölü Yenibəyazid qəzasında 40⁰ 9' və

⁵⁵ Военно-статистическое обозрение Российской империи, 1853, с.87-88; Озаревский И., Опыт военного обозрения Закавказья, с.30; Памятная книжка Эриванской губернии на 1906, отдел IV, с.17.

⁵⁶ Yenə orada, с.82-83; Памятная книжка Эриванской губернии на 1906, отдел IV, с.17-22.

⁵⁷ Памятная книжка Эриванской губернии на 1906, отдел IV, с.17-23.

40° 38' şimal enliyində, 62° 41' 68° 22' şərq uzunluğunda, dəniz səviyyəsindən 6340 fut yüksəklikdə yerləşmişdi. Hər tərəfdən Pəmbək, Eşşəkmeşdan, Şahdağ, Cənub Göyçə və Ağmanqan hündür dağ silsilələri ilə əhatələnmişdi. Onun uzunluğu 70 verst, şərq hissəsi 31 verst, Adatəpə yarımadası və Şorqəl burnu arasında olan məsafəsi 8 verst, tutduğu sahə 1213, 44 kv. verst, 126400 desyatin və yaxud 1380,90 kv. km. idi. Gölün suyu göy və şəffaf idi. Göyçə gölü İrəvan quberniyasının iqtisadi həyatında böyük rol oynamışdı. Burada müxtəlif növ balıqlar, xüsusən alabalıq növü çoxluq təşkil edirdi. Alabalığın beş növü tutulurdu. Göyçədə balıq ovu icarəyə verilirdi⁵⁸.

Göyçə gölündən başqa İrəvan quberniyasında xeyli kiçik göllər də olmuşdur. Quberniyanın gölləri bunlar idi: 1. Ayğır gölü (Üçmüəzzindən 8,5 vert qərbdə yerləşirdi. Sahəsi 1,5 kv.verst, dərinliyi 3 sajen idi. O, Alagöz dağının ətəklərində yerləşən böyük bulaq vasitəsilə təmin olunurdu); 2. Qaragöl gölü (Alagöz dağının zirvəsində vulkan dairəsində, əsas zirvədən 2,5 verst aralı, dəniz səviyyəsindən 9778 fut yüksəklikdə yerləşirdi. Sahəsi 3 kv.verst idi); 3. Gilli yaxud Məzrə və Zod gölü (Göyçə gölünün cənub-şərq küncündə yerləşmiş, sahəsi 7 kv. verst idi); 4. Qanlı göl (Cənub Dərələyəz silsiləsinin cənub yamacında, Keçəldağ və Oyuqdağ zirvələri arasında 7000 fut yüksəklikdə yerləşirdi. Uzunluğu 200 sajen idi); 5. Batabat gölü (Naxçıvan çayının yuxarısında, Biçənək aşırımından 2 verst qərbdə, 7000 fut yüksəklikdə yerləşmişdi); 6. Şor göl (Böyük Ağrıdağın ətəklərində, Daşburun kəndindən 2,5 verst cənub-şərqdə yerləşirdi); 7. Balıq göl (Sürməli qəzasının cənub-qərb hissəsində Osmanlı Türkiyəsinin Bəyazid paşalığı ilə sərhəddə yerləşirdi. Balıq göl Göyçə gölündən 1557 f. yüksəklikdə yerləşmişdi. Onun da suyu şəffaf və təmiz, balıqla bol idi)⁵⁹.

Qeyd olunan göllərdən əlavə, İrəvan quberniyasında Dərələyəzdə, Ağrıdağ dağında, Vədi çayının yuxarılarında, Cənub Göyçə və Ağmanqan dağlarında xeyli xırda göllər mövcud olmuşdur.

Qazıntı mədənləri. İrəvan quberniyası cürbəcür yeraltı qazıntı materialları ilə zəngin olan bölgə idi. Burada mis, dəmir, qızıl, qurğuşun, gümüş, sink kimi dəmir filizlərinə, duz və tikinti materiallarına rast gəlmək olardı. Dağlarda mis və dəmir filizi bol idi, qızıl isə 1868-ci ildə kəşfiyyat qrupu tərəfindən Naxçıvan qəzasında Araz çayının sol qolu olan Əlincə çayının hövzəsində tapılmışdı. Lakin İrəvan quberniyasının misdən başqa, digər zəngin mədən yataqları XX əsrin əvvəllərində demək olar ki, öyrənilməmişdir. Çar Rusiyası İrəvan misinin emalına daha çox diqqət yetirmişdi. İrəvan quberniyasının ayrı-ayrı bölgələrində mis yataqlarına rast gəlmək olardı. Məsələn, mis yataqlarına Pəmbək dağının şimalına paralel hissəsində rast gəmək mümkün idi. Əvvəllər burada mis emal edilmişdisə, sonradan burada iş dayandırılmışdı. Digər zəngin mis yatağı Yeni-

⁵⁸ Памятная книжка Эриванской губернии на 1906, отдел IV, с.23-25; Кавказский календарь на 1910 год, Тифлис, 1909, с.460-461; Сергей Анисимов, Кавказ, Петроград, 1916, с.101-103.

⁵⁹ Военно-статистическое обозрение Российской империи, 1853, с.92-94; Памятная книжка Эриванской губернии на 1906, отдел IV, с.24-26.

bəyazid qəzasının Misxana dağında yerləşirdi. Əvvəllər burada mədən fəaliyyət göstərmiş və zəngin mis emal olunmuşdu. Lakin XX əsrin əvvəllərində hökumət tərəfindən həmin mis mədəni ləğv edilmişdi. Mis yataqlarına Araz çayının sağ sahilində Sürməli qəzasının Parnaut kəndi yaxınlığında, Naxçıvan qəzasında Kaçıl kəndi yaxınlığında və Ordubad dairəsində Çınqıldərə və Aydərə adlı yerlərdə rast gəlmək olardı. Lakin İrəvan quberniyasında fəaliyyət göstərən əsas mis emal zavodu Aleksandropol qəzasının Şişmədən kəndində yerləşirdi və kəndin adı ilə Şişmədən zavodu adlanmışdı. Məlumatla görə, burada mis yalnız qışda emal edilirdi. Çünki isti fəsillərdə burada çoxlu su olurdu. Sahibkarlar isə bütün il boyu işi təmin etmək üçün mədəndə lağım atdırırdılar ki, suyu təmizləmək və daha dərinlərə getmək mümkün olsun. 1895-ci ildə Şişmədən şaxtasından 3000 pud mis hasil edilmiş, emal üçün Odessa şəhərinə göndərilmişdir. Ondan ümumi məbləği 7070 rub olan 560 pud təmiz qırmızı mis əldə edilmiş, 210 min pudu qara, təmizlənməmiş emal edilmişdir⁶⁰.

İrəvan quberniyasının müxtəlif yerlərində gümüş yataqlarına da rast gəlmək olardı. Belə yataqlar Cənubi Dərələyəz dağ silsiləsində, Yaycı, Yenicə və Gümüşxana kəndlərinin yaxınlığında, Yenibəyazid qəzasında köhnə zavodun qalıqlarının qaldığı Ağayeri adlı yerdə, Naxçıvan qəzasında Pazmari kəndinin yaxınlığında, Arazın sol qolu olan Dernis çayının yuxarı axarlarında vardı⁶¹.

Quberniya qurğuşun yataqları, dəmir, maqnit, kobalt, sink, kükürd və zəy ilə də zəngin idi. Qurğuşun yataqlarına Bozabdal və Şimal-Şərqi Göyçə dağ silsilələrində, Dərələyəz dağlarında, qırmızı dəmirə, maqnitə və kobalta Şimal-Şərqi Göyçə dağ silsiləsində, sinkə Yenibəyazid qəzasında Zəngi çayının qolu olan Soyuqbulaq çayı sahilində Misxana zavodunun yaxınlığında rast gəlmək olardı. Zəy Culfa yaxınlığında hasil olunurdu. Naxçıvan qəzasında Biçənək kəndinin yaxınlığında kükürd zavodu fəaliyyət göstərirdi⁶².

Dəmir yataqlarına Aleksandropol qəzasında Pəmbək çayının sağ sahilində Böyük Qarakilsə və Yaqublu kəndlərinin yaxınlığında, qırmızı dəmir filizinə Ağrıyurd yaylağında və Xalac yaşayış məntəqəsində, İrəvan qəzasında Yelqovan kəndində, Naxçıvan qəzasının müxtəlif yerlərində, xüsusən də Gencə kəndinin yaxınlığında rast gəlmək olardı⁶³.

İrəvan quberniyasında dəyirman daşı da hasil olunurdu. Bu daş kristallaşdırılmış kvarsit (bir-birinə sıx bitişmiş kvars dənələrindən ibarət suxur) formasında idi. O, Bozabdal dağ silsiləsinin Dəyirman daşı adlanan şərq hissəsində, Konqur Ala-

⁶⁰ Памятная книжка Эриванской губернии на 1902, отдел IV, с.27-28; Памятная книжка Эриванской губернии на 1906, отдел IV, с.27; Военно-статистическое обозрение Российской империи, 1853, с.135; Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа, выпуск 2, с.137.

⁶¹ Yenə oğada, с.28; Yenə oğada, с.28; Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа, выпуск 2, с.137.

⁶² Памятная книжка Эриванской губернии на 1906, отдел IV, с.28; Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа, выпуск 2, с.136-137.

⁶³ Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа, выпуск 2, с.137.

göz dağ silsiləsində Doğru dağdan, Naxçıvan qəzasında Qızılca kəndindən 5 verst aralıda, Culfa yaxınlığında hasil və emal olunurdu⁶⁴.

İrəvan quberniyası tikinti materialları ilə zəngin bölgələrdən biri hesab olunurdu. Bu materiallardan ən məşhuru tuf daşı idi. Azərbaycan türkləri ona həvəng daşı deyirdilər. Tuf daşı daş kömürə oxşar müxtəlif rəngdə - sarı-qırmızı, qaraxallı, qırmızı, göyə çalan rəngdə idi. Tufdan nəinki tikinti materialı kimi, eyni zamanda divarların bəzədilməsində, şərab zirzəmiləri qazılan zaman tavanı dayanıqlı olmaq üçün və suyun təmizlənməsində də istifadə edilirdi. Bundan əlavə, İrəvan, Yenibəyazid, Naxçıvan və Üçmüəzzin qəzalarında əhəng daşı, Naxçıvan qəzasında Biləv çayının sağ sahilində Nəsirabad kəndindən yuxarıda dağlıq ərazidə sement daşı, Naxçıvan yaxınlığında gips, Culfa yaxınlığında qırmızı qum hasil olunurdu. Quberniyada mərmərə Mixxana vadisində, Noraşen kəndi yaxınlığında, Şərur-Dərələyəzdə, Dərəçiçəkdə, Uluxanlı kəndinin yaxınlığında, Qulp kəndinin ətraf yerlərində, Sürməli qəzasında Sinaq dağında, Aznabyurd kəndi yaxınlığında, Naxçıvan şəhərində Konqur Alagöz silsiləsində, İrəvan qəzasında Ağamzalı kəndində rast gəlmək olardı. Quberniyanın ayrı-ayrı yerlərində olan mərmərlər müxtəlif rəngdə idi və ustalar mərmərdən müxtəlif şey hazırlayırdılar. Lay mərmərin qalınlığı 8 düyüm, uzunluğu isə müxtəlif cür idi. Ustalar lay mərmərin uzunluğunu 7,5, enini isə 4 fut ölçüsündə yonurdular⁶⁵.

İrəvan quberniyası öz duzu ilə daha məşhur idi. Qədimdən Araz çayının sağ sahilində, Sürməli qəzasının Qulp kəndində, Naxçıvan qəzasında Duzdağda, Sust kəndindən 4 verst şərqdə Sust duz mədəni yerləşirdi. Hər üç mədən öz duz hasilatı ilə nəinki İrəvan quberniyasında, eyni zamanda Cənubi Qafqazda və qonşu dövlətlərdə məşhur idi⁶⁶. Duz mədənləri və onlardan hasil edilən duz haqqında aşağıda bəhs ediləcəkdir.

Mineral sular. İrəvan quberniyası müxtəlif mineral su ilə zəngin olan bulaqlarla bol olmuşdur. Belə mineral bulaqlar demək olar ki, İrəvan quberniyasının hər qəzasında vardı. Bu bulaqlar müalicə əhəmiyyətli suya malik idi. İrəvan qəzasında əsas üç məşhur mineral bulaqlar bunlar idi: 1. İrəvan şəhərindən 20 verst aralı Dağyun kəndi yaxınlığında daş plitədən üç yerdə bulaq qaynayırdı. Onun suyu duzlu və bir qədər ağzı büzüşdürən və neft tamlı idi. Yerli əhali bu sudan yel xəstəliklərində, dəri yanmalarında istifadə edirdilər; 2. İrəvan şəhərin-

⁶⁴ Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа, выпуск 2, с.136; Памятная книжка Эриванской губернии на 1902, отдел IV, с.30.

⁶⁵ Военно-статистическое обозрение Российской империи, 1853, с.135; Памятная книжка Эриванской губернии на 1902, отдел IV, с.30-31; Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа, выпуск 2, с.136-137; Кавказский календарь на 1851 г., Тифлис, 1850, с.17.

⁶⁶ Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа, выпуск 2, с.135; Кавказский календарь на 1851 г., Тифлис, 1850, с.29-30; Сборник сведений о Кавказе //под редакцией главного редактора Н.Зейдлица, Тифлис, В типографии главного управления наместника Кавказского, 1880, т.7, с.214-216; Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа, выпуск 2, с.137-139.

dən 46 verst cənuba, Dəvəli kəndindən 4,5 verst cənub-şərq istiqamətində dağın ətəyində bulaq qaynaması nəticəsində kiçik çay şəklində axır və o, sahəsi 10 sajen olan göl əmələ gətirmişdi. Suyu isti və duzludur. Burada dəri xəstəsi olanlar çimirdi; 3. İrəvan şəhərindən 20 verst şimalda, Zəngi çayının sağ sahilində Arzni kəndinin yaxınlığında qayanın yarığından axan mineral bulağın suyu da müalicəvi əhəmiyyətə malik idi⁶⁷.

Üçmüəzzin qəzasında dəmir səviyyəsindən 6000 fut yüksəklikdə Misxana dağının vadilərindən birində, İmirli kəndindən 2 verst aralı özünün soyuqluğu ilə seçilən mineral bulaq vardı. Su qayadan axırdı və yerli əhali onu Qotur bulağı adlandırırdılar. İyun ayında bütöv ailə bu bulağa gəlir, onun həm suyundan içir və həm də çimirdilər. Müalicə bir seans davam edirdi və bununla da qotur xəstəliyi gedirdi⁶⁸.

Sürməli qəzasında mineral su bulaqlarına İğdırdan 75 verst aralı Sinak dağının qayaları tərəfindən əhatəyə alınmış, elat qışlağına yaxın çökəklikdə rast gəlmək olardı. Burada çoxlu bulaqlar vardı, lakin onlardan ikisi daha məşhur idi. Birinin suyunun tərkibi dəmir-qələvi, digəri isə kükürlü idi. Sürməli qəzasında üçüncü bulaq İğdırdan 80 verst aralı Təndürək çayının sağ sahilində Qazıqoparan sərhəd məntəqəsinə yaxın Cürətli dağının dibində dərədən axırdı. Onun suyu kükürlü idi və gün ərzində 500 vedrə su verirdi. Qalaça qışlağının yaxınlığında dərədə suyu sarı kükürlü, dadı turş olan dördüncü bulaq da müalicəvi əhəmiyyətə malik idi. Günə 400 vedrə su verirdi. Sürməli qəzasında İğdırdan 18 verst aralı, Zor qışlağına yaxın dərədə suyu dəmir-qələvi olan beşinci, Qaragoran kəndi yaxınlığında altıncı və Qulp kəndindən 3 verst şimal-qərbə, Təkalti dağının ətəklərində yeddinci mineral bulaq da vardı. Bu bulaqlardan dəri xəstəliklərinin müalicəsində istifadə edilirdi⁶⁹.

Yenibəyazid qəzasının ayrı-ayrı yerlərində bir neçə mineral su bulaqları vardı. Qəzada olan bulaqlar bunlar idi: 1. Yenibəyazid şəhərindən 15 verst aralı Ağmanqan silsiləsinə daxil olan Keçiçaya dağının ətəklərində tərkibi dəmir-qələvi olan bulaq. Onun suyunun dadı ağızbüzən idi; 2. Yenibəyazid şəhərindən 40 verst aralı Ayrıca yaylasında yerləşən mineral bulaqlar; 3. Yenibəyazid şəhərindən 50 verst aralıda Dərəçiçəkdə 3 mineral bulaq vardı: Dərəçiçəkdən 1 verst cənubda yerləşən bulaqlardan birinin suyu əhəngli, iki verst qərbdə yerləşən bulağın suyu turş, Randamal kəndinin yaxınlığında yerləşən üçüncü bulağın suyu isə dəmirli idi; 4. Zəngi çayının sahilində, qaya altında Uzundərə kəndinin yaxınlığında yerləşən mineral bulağın suyu qazlı idi; 5. Zəngi çayının sol sahilində Gümüş kəndindən bir qədər aşağıda yerləşən Qotur bulağı; 6. Yelenovka kəndindən 2,5 verst aralı Göyçə gölünün sahilində, Zəngi çayının başlanğıcında tərkibi kükürlü bulaq; 7. Misxana çayının sahilində yerləşən

⁶⁷ Памятная книжка Эриванской губернии на 1902, отдел IV, с.35-36.

⁶⁸ Yenə orada, с.36.

⁶⁹ Военно-статистическое обозрение Российской империи, 1853, с.136; Памятная книжка Эриванской губернии на 1902, отдел IV, с.36-37.

çoxlu mineral bulaqlar⁷⁰.

Naxçıvan qəzası da xeyli müalicəvi su bulaqlarına malik idi. Məsələn, Naxçıvan şəhərindən 7 verst aralı dağ çayının yatağında, təpəlikdə Naxşı Nərgiz adlı tərkibi karbonatla zəngin olan mineral bulaq qaynayır. Qumür kəndindən 1,5 verst, Surab kəndindən 3 verst aralıda tərkibi karbonatla zəngin olan Badamlı və Gəl Caracur, Gilançayın sol sahilində yerləşən Biləv kəndində tərkibi dəmir və karbonat olan bulaqlar və daha sonra Əlincəçayın yuxarılarında Aravısı və Qarababa kəndlərinin yaxınlığında tərkibi karbonat olan mineral bulaqlar qaynayır⁷¹.

Şərur-Dərələyəz də öz bulaqları ilə məşhur olmuşdu. Onun ən tanınmış bulaqları Şərqi Arpaçayın hər iki sahilində qaynayan “İsti su” bulaqları idi. Bu bulaqlardan tərkibi karbonat-dəmir olan Soylan, tərkibi karbonat-dəmir, karbonat qələvili olan Yenice (Qozludərə dərəsindən 3 verst şərqdə), Gərgər (Qaladərəsi kəndindən bir qədər aralı dərədə tərkibi karbonat-dəmir olan 2 bulaq və 2 verst şimalda yerləşən tərkibi karbonat-qələvi olan bulaqlar), Keşişkənd (Şordərəsi dərəsindən 2 verst şimalda tərkibi karbonat-dəmir olan bulaq), Arpa (burada Şərqi Arpaçay çayının hər iki sahilində 3 verst aşağı axarlarında bir neçə bulaq qaynayır), Bulaqlar, Ərdəpin (kənddən 2 verst şimalda kiçik Gümüşbulaq çayının hər iki sahilində bir neçə bulaq), Yuxarı Danzik (kənddən 1 verst şərqi Şərqi Arpaçayın hər iki sahilində bir neçə bulaq), Aşağı Danzik (kənddən 0,5 verst cənuba Şərqi Arpaçayın sahilində) və Malişka (kənddən 0,5 verst aralı dərədə) kəndlərində rast gəlmək olardı. Onların suyunun temperaturu 29,5-33⁰ dərəcəyə çatırdı. Bundan əlavə, qəzada Arpaçay çayının sağ sahilinin yuxarı axarlarında Kuşi kəndindən 1,5 verst aralıda tərkibi karbonat olan, kiçik dağ çayı olan Qarabulaq çayının sahilində, Gümüşxanadan 15 verst aralı, temperaturu 32⁰ və tərkibi karbonatla zəngin olan üç və Arpaçay çayına tökülən çayın sağ sahilində, Ayar kəndindən 3 verst cənubda mineral bulaqlar var idi⁷².

Aleksandropol qəzasında mineral su bulaqları 4 qrupa bölünmüşdü. Qəzada olan bulaqlar bunlar idi: 1. Dəniz səviyyəsindən 5000 fut yüksəklikdə Həmzəçimən yaşayış yerinə yaxın Dilicandan 14 verst, Nikitino kəndindən 1,5 verst aralı, tərkibi karbonat-dəmir və dəmir qələvi ilə zəngin olan iki Həmzəçimən bulağı qaynayır. 1878-ci ildə burada hərbi sanitariya stansiyası yaradılmışdı. Qan azlığından əziyyət çəkənlər, sinqa xəstəliyinə tutulan hərbiçilər müalicə üçün bura göndərilirdi. Burada ağac tavanın altında xüsusi vanna quraşdırılmışdı; 2. Böyük Qarakilsə kəndindən 9 verst aralı Bozabdal kəndinin yaxınlığında, Bozab-

⁷⁰ Памятная книжка Эриванской губернии на 1902, отдел IV, с.37-38; Сагатов М., Экономические очерки Эриванской губернии и озеро Гокча, с.3.

⁷¹ Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа, выпуск 2, с.137; Сборник сведений о Кавказе, т. IV, с.216; Памятная книжка Эриванской губернии на 1902, отдел IV, с.39-40.

⁷² Памятная книжка Эриванской губернии на 1902, отдел IV, с.40; Сагатов М., Экономические очерки Эриванской губернии и озеро Гокча, с.3.

dal-su çayının sağ sahilində, Qışlaq kəndindən 4 verst yuxarı dağın ətəyində tərkibi karbonat-qələvi olan çox soyuq bulaq qaynayır. Burada da çimmək üçün ağac vanna düzəldilmişdi; 3. Aleksandropol şəhərindən 14 verst aralı, Bayandur kəndindən 1 verst cənubda Qərbi Arpaçay çayının iki qolu arasında, bir-birindən 6-7 sajen aralı tərkibi karbonat-qələvi ilə zəngin olan iki bulaq vardı. Hər iki bulağın suyu $+13-14^{\circ}$ idi. Hər iki bulağın yanında hovuz tikilmişdi; 4. Aleksandropol şəhərindən 38 verst şimala, Şiştəpə kəndindən 1,5 verst aralı Axalkələk yolunun üzərində, Mıxlıdərə çayının sol sahilində 5000 funt yüksəklikdə tərkibi karbonat-qələvi olan bulaq qaynayır. Suyunun temperaturu $+17,5^{\circ}$ dərəcə idi. Onun da yanında xüsusi hovuz tikilmişdi⁷³.

İrəvan quberniyası müxtəlif növ quş və heyvan növləri ilə zəngin olan bir bölgə idi. Onun bataqlıq yerləri, gölməçələri, qamışlıq və sıx otluq yerləri müxtəlif cinsli quşlarla - xüsusən, qu quşları, qazla, cüllütlə, qarabatdağla, müxtəlif rəngli ördəklə, durnalarla, vağla, dağlıq yerlərdə kəkliklə, dağ fərəsi ilə, qırqovulla və s. quşlarla, dağ və meşələrdə vəhşi qoyunla, keçi və qabanla, maralla, dovşanla, tülkü ilə, canavarla, ayı və digər heyvanlarla zəngin idi. Ayıya əsasən, bütün dağlıq ərazilərdə, canavara bütün quberniyada, xüsusən də Bozabdallı dağında, kaftara Araz düzənliyində, qabana Qarasu sahilində olan qamışlı yerlərdə, maral və ceyrana Göyçədə, Dərəçiçəkdə və Dərələyəzdə, vəhşi keçiyə və qoyuna Ağrı dağında, bütün qəzalarda tülkiyə, dovşana və digər vəhşi heyvanlara rast gəlmək olardı⁷⁴.

Rabitə yolları. İrəvan quberniyasında Azərbaycanın müxtəlif bölgələrinə və qonşu dövlətlərə istiqamətlənən xeyli rabitə-poçt və ticarət yolları olmuşdur. Qeyd etmək lazımdır ki, işğaldan sonra çar icra orqanları uzun illər Azərbaycanda, o cümlədən onun tərkib hissəsi olan İrəvan quberniyasında nəqliyyat yollarının bərpa və yaxşılaşdırılmasına diqqət yetirməmişdi. Lakin XIX yüzilliyin 60-cı illərindən başlayaraq hakimiyyət orqanları quberniyanın iqtisadi həyatında böyük rol oynayan yolların bərpasına diqqət yetirməyə məcbur olmuşdular. Belə ki, 1868-ci ildə Qafqaz Cənubi Qafqazda İrəvan, Bakı, Yelizavetpol, Tiflisi və Kutaisi quberniyalarının qubernatorlarına onların ərazilərində olan inzibati, ticarət və rabitə yollarının vəziyyəti haqqında məlumat vermələrini əmr etmişdi⁷⁵.

Həmin göstərişə əsasən, İrəvan qubernatoru quberniyada müxtəlif yolların vəziyyəti, təmirə ehtiyacların olması haqqında ətraflı məlumat vermişdir. İrəvan quberniyasında rabitə yollarından bəhs edərkən əsas yollardan biri Tiflisdən İrəvana istiqamətlənən poçt yolu hesab olunurdu. Tiflisdən İrəvana istiqamətlənən bu yolun uzunluğu 258,25 verstdir. Bu yol Göyçə gölünün şimalından başlaya-

⁷³ Памятная книжка Эриванской губернии на 1902, отдел IV, с.38-39.

⁷⁴ Военно-статистическое обозрение Российской империи, 1853, с.134; Сагатов М., Экономические очерки Эриванской губернии и озера Гокча, с.3.

⁷⁵ Сборник сведений о Кавказе // под редакцией главного редактора Н.Зейдлица, Тифлис: В типографии главного управления наместника Кавказского, 1871.-т.1, с.1.

raq Eşşəkmeydan-Yelenovka-Axtı-Quru-fontan-Eyliyardan keçərək İrəvan şəhərinə doğru uzanmışdı. Bu yolun Axtıya qədər olan hissəsi nisbətən istifadə üçün yararlı, İrəvana uzanan 44 verst yolun isə qaydaya salınmasına ehtiyacı vardır⁷⁶.

Quberniyanın ikinci poçt yollarından biri İrəvan şəhərindən Naxçıvan şəhərinə istiqamətlənən yol idi. Bu yol Kəmərli stansiyasına qədər düz, İrəvan şəhərindən 2 verst aralı daşlı, sonra isə torpaq idi. Bu hissədə yol hər tərəfdən bağlarla əhatə olunmuş, sonra isə Gərnı çayından çəkilməmiş çoxlu suvarma arxlarının üzərində körpüdən keçərək Dəvəli stansiyasına yönəlmişdi. Burada yol çox rahat idi, Sədərəyə qədər düzənliklə uzanırdı. Sonra yol Baş-Noraşen-Qıvraq stansiyalarından keçərək Naxçıvan şəhərinə istiqamətlənmişdi⁷⁷.

İrəvan quberniyasında rabitə yollarından biri Naxçıvan şəhərindən Ordubad şəhərinə uzanan yol idi. Naxçıvan şəhərindən başlayan yolun ilk üç verstı yüngül sulu olmuşdu. Sonra yol Naxçıvan çayının dayaz yerindən, daha sonra bir neçə arxın üstündə tikilmiş körpüdən keçərək, Əlincəçay stansiyasına yönəlmiş, buradan Əlincəçay çayının sol sahili də dərə boyu uzanaraq, Culfa karantin yolundan 3 verst aralıda sola dönərək Dardağ boyu istiqamətlənərək Ordubad şəhərinə çatmışdı. Ordubada qədər yol Belev və Vənənd çayları üzərində quraşdırılmış köprü və Urumis çayının dayaz keçidi boyu istiqamətlənmişdi⁷⁸.

Tiflis şəhərindən Aleksandropol şəhərinə uzanan yol da İrəvan quberniyasında əsas yollardan biri hesab olunurdu. Bu yol Dilican stansiyasında Tiflis-İrəvan yolundan ayrılaraq Həmzəçimən və Qışlaq stansiyalarının arasından keçərək, Pəmbək çayının sol sahili ilə, sonra isə Hamamlı-Bəykənd stansiyalardan keçərək Aleksandropol şəhərinə gəlib çatmışdır⁷⁹.

Yenibəyazid yolu da Tiflis-İrəvan poçt yolundan ayrılaraq Çubuxlu (ondan 13,5 verst aralı) və Axtı (15,5 verst aralı) stansiyalarının arasından keçərək Yenibəyazid şəhərinə istiqamətlənmişdi. Bu yol Göyçə gölünün sahili boyu paralel düzənlik ərazi ilə uzanmışdı. Yenibəyazid yolu 1851-ci ildə malakanlar üçün yaradılmış Yelenovka kəndində, stansiya təşkil etmək üçün poçt yolu kimi istifadə edilməyə başlamışdı⁸⁰.

Digər yol İrəvan şəhərindən Üçmüəzzinə istiqamətlənən rabitə yolu idi. Düz və daşlı olan bu yolun uzunluğu 18 verstdir. Bu yol ilin bütün fəsilərində əlverişli idi. Hər il yerli əhali bu yolu təmir etdiyindən, onun təmirinə ehtiyac tələb olunmurdu⁸¹.

Əsas yollardan biri 180 verst uzunluğunda, Türkiyə sərhədi tərəfdən Alagöz

⁷⁶ Сборник сведений о Кавказе, т.1, с.10; Военно-статистическое обозрение Российской империи, 1853, с.98-99.

⁷⁷ Военно-статистическое обозрение Российской империи, 1853, с.99-101.

⁷⁸ Yənə orada, с.101.

⁷⁹ Yənə orada, с.102-103.

⁸⁰ Военно-статистическое обозрение Российской империи, 1853, с.103.

⁸¹ Сборник сведений о Кавказе, т.1, с.10; Военно-статистическое обозрение Российской империи, 1853, с.108.

dağından dolanaraq uzanan, Üçmüəzzindən başlayan “Çar yolu”dur. 1837-ci ildə çar I Nikolay bu yoldan keçdiyindən, onun şərəfinə belə adlandırılmışdır. Çar yolu 11 kənddən (Vaqrşapat, Sərdarabad, Talın, Məstərə, Perçikal, Boğazkəsən, Qarum, Kiçik Qarakilsə, Bendivan, Şiştəpə, Qazançı və Novotroiskoe) və 1 şəhərdən (Aleksandropol) keçib İrəvan şəhərinə istiqamətlənirdi. Bu yolun müəyyən hissəsi yalnız kəndlər arasında rabitə yaratmağa yarayırdı. İrəvan və Aleksandropol şəhərlərinin əhalisi ondan istifadə etmirdilər, yalnız Əştərək, Qarabulaq və Başabarandan keçməklə ticarət malları daşıyırdılar. Lakin “Çar yolu”nun Aleksandropol şəhərindən başlayaraq Axalkələki keçməklə Tiflisə istiqamətlənən hissəsindən ticarət yolu kimi əlverişli istifadə edilirdi. Tiflis şəhərindən və Kutaisi quberniyasından minlərlə ticarət karvanları sərhəd xəttinin yanından (Bayandur, Qaçaq, Qızılkilsə, Kambin, Karvansaray, Hacıbayramlı) keçərək, Qulp duz mədəninə gedirdilər. Eyni zamanda bu yoldan - Tiflisdən Aleksandropola ticarət malları daşınırdı. Hər gün bu yoldan 20 furqonla yük, yazda və payızda isə Qulp mədəninə duz daşınırdı. Lakin bu yolun çatışmayan cəhəti də vardı. Qışda Aleksandropol şəhəri ilə əlaqə kəsilirdi. Belə ki, Şiştəpə kəndi yaxınlığında Eldar çayının dayaz yerindən keçərkən nazik buz qatları arabaların ağırlığına davam gətirmirdi. İrəvan qubernatoru burada körpü salınmasını məsləhət bilmişdi. Bundan əlavə, Qulp duz mədəni ilə Aleksandropolu birləşdirən yolu yaxşılaşdırmaq üçün yerli əhali Hacıbayramlı enişini düzəltmək və Xeyirbəyli gözətçi məntəqəsi yanında Araz çayını keçmək üçün körpü və ya bərə düzəldilməsini məsləhət görürdülər⁸².

Naxçıvan şəhərindən Biçənək kəndinə, oradan Şuşaya uzanan yol nəqliyyat və ticarət üçün ildən-ilə daha əhəmiyyətli olurdu. Yelizavetpol, Bakı quberniyalarını təmin edən, Qacar dövlətindən gətirilən ticarət malları və Naxçıvan duzu bu yolla daşınırdı. Bu yol İrəvan şəhərindən, Ağstafadan, Yelizavetpoldan keçən yollardan iki dəfə qısa idi. Lakin qışda qarda, yazda dağ çaylarının daşqını zamanı bu yoldan istifadə etmək baha başa gəlirdi. Naxçıvan yolunun təmirə böyük ehtiyacı vardı. İrəvan qubernatoru yolu yaxşılaşdırmaq üçün çayların üzərində körpü düzəldilməsini məsləhət bilmişdi. Qubernatorun yazdığına görə 1871-1873-cü illər zemstvo xərcləri üçün nəzərdə tutulmuş 10 min rublun böyük hissəsini bu yolun təmirinə ayırmaq olardı⁸³.

XIX yüzilliyin 60-cı illərində Qafqaz canişinliyi Azərbaycanda, o cümlədən onun tərkib hissəsi olan İrəvan quberniyasında yeni yollar çəkmək üçün real addımlar atmağa başladı. 1865-1866-cı illərdə Qafqaz canişinliyi Tiflis-İrəvan-Culfanı birləşdirən yeni yolun planını tərtib etdi. Bu yol Tiflisdən başlayaraq cənub-şərq istiqamətində 50 verst uzunluğunda Qırmızı körpüyə, buradan Ağstafa çayının sol sahili ilə Dilican dərəsinə qədər 60 verst uzunluğunda uzanmalı, Dilican dərəsindən yol dönərək Göyçə aşırımından, sonra Çubuxludan, Yelenovkadan,

⁸² Сборник сведений о Кавказе, т.1, с.10-11.

⁸³ Yenə orada, с.11-12.

Axtı və Elyar yaşayış məntəqələrindən keçərək İrəvana, buradan isə Qacar dövləti ilə sərhəd məntəqəsi olan Culfaya istiqamətlənməli idi⁸⁴.

Tiflis-İrəvan-Culfa tranzit yolunun tikintisi 1965-ci ildə başlamışdı. Bu yolun tikintisi üçün Qafqaz canişinliyi hər il 300 min rubl pul ayırmışdı. 5-6 il çəkən bu yolun maliyyə dəyəri 1800000 rubla başa gəlmişdi. Uzunluğu 250 verst olan bu yolun tikintisi XIX yüzilliyin 70-ci illərin əvvəllərində başa çatmışdı⁸⁵.

Səyyah H.F.B.Linc XIX yüzilliyin 90-cı illərində İrəvana gələrkən Tiflisdən İrəvan quberniyasına uzanan iki yol haqqında çox maraqlı məlumat vermişdir. Səyahətnaməsində Gürcüstandan İrəvan quberniyasına uzanan iki mühüm yol haqqında məlumat verən səyyah onları ətraflı təsvir etmişdir. O, qeyd edirdi ki, “Gürcüstan tərəfdən İrəvana iki mühüm yol uzanırdı... Qərb tərəfdəki yol Kür çayının vadisindən başlayaraq mənzərəli Barjomi dərəsindən keçərək Axalsıx yaxınlığında dağətəyi boyu uzanırdı. Digər şərqə yol Tiflisdən 75 verst aşağıda Ağstafada Zaqafqaziya (Cənubi Qafqaz-E.Q.) dəmir yolundan başlayaraq Kür çayının vadisindən Ağstafa istiqamətində Dilican poçt stansiyasının yaxınlığında Göyçənin qərbində düzənliyə çıxırdı. Bu məntəqədə yol iki qola ayrılırdı: birinci yol Aleksandropol, ikinci yol isə İrəvan istiqamətində uzanırdı”⁸⁶.

Qeyd edilən yollardan başqa, İrəvan quberniyasının daxilində müxtəlif yaşayış məntəqələrinə uzanan yollar da mövcud olmuşdur. Bunlardan Üçmüəzzin-Baş-Abaran, Üçmüəzzin-Sərdarabad, Sərdarabad-Aleksandropol, Sərdarabad-Qulp, Dərəçiçək-Pəmbək, İrəvan-Yenibəyazid, Yenibəyazid-Şuşa, Kəmərlı-Maku, Şərur-Dərələyəz, Naxçıvan-Dərələyəz, Naxçıvan-Şuşa, Ordubad-Mehri, Mehri-Zeyvə ticarət və yük yollarını qeyd etmək olardı⁸⁷.

XX yüzilliyin əvvəllərinə qədər İrəvan quberniyasında rabitə yolları əsasən daş və torpaq yolları idi. Əsrin əvvəllərində Rusiya idarə orqanları İrəvan quberniyasında da dəmir yolu çəkmək qərarına gəldi. İrəvan quberniyasında ilk dəmir yolu 1902-ci ildə açılmış Uluxanlı-Culfa dəmir yolu olmuşdur⁸⁸. Sonrakı illərdə İrəvan quberniyası ərazisində və qonşu dövlətlərə istiqamətlənən dəmir yolları açılmışdır. Məsələn, 1908-ci ildən İrəvan-Culfa, 1916-cı ildə Culfa-Təbriz dəmir yolları fəaliyyət göstərmişdir.

Beləliklə, İrəvan quberniyası öz təbii şəraitinə görə, dağlıq, düzənlik və dağətəyi zonalara bölünmüşdü. Quberniya Azərbaycanın şimal-qərbində Tiflis, Yelizavetpol quberniyaları, Osmanlı və Qacar dövlətləri ilə həmsərhəd idi. O, müxtəlif növ torpaqlara, zəngin təbii sərvətlərə, bol sulu çaylara, bulaqlara, örüş yerlərinə, zəngin flora və faunaya malik olmuşdur.

⁸⁴ Сборник сведений о Кавказе, т.1, с.12; Акопян Т.Х., Очерк истории Эривана, Ереван, Изд-во Ереванского Универстета, 1977, с.159.

⁸⁵ Очерк истории Эривана, Ереван: Изд-во Ереванского Универстета, 1977, с.159.

⁸⁶ Линч Х.Ф.Б., Армения. Путевые очерки этюды, В 2-х томах, Тифлис, 1910, т.1. с.52.

⁸⁷ Военно-статистическое обозрение Российской империи, 1853, с.108-118;

⁸⁸ Гугушвили П.В., Развитие сельского хозяйства в Грузии, Тбилиси, 1968, с.145.

II FƏSİL

İRƏVAN QUBERNİYASININ YARANMASI: ƏRAZİSİ, SƏRHƏDLƏRİ, İNZİBATİ-ƏRAZİ BÖLGÜSÜ, İDARƏ SİSTEMİ

2.1. İrəvan quberniyasının ərazisi, sərhədləri və inzibati-ərazi bölgüsü

İrəvan quberniyası Azərbaycanın əzəli və ayrılmaz tərkib hissələri olan İrəvan və Naxçıvan xanlıqları ərazisində yaranmışdır. Quberniya yaranana qədər bölgədə bir neçə dəfə inzibati-ərazi bölgüsü islahatı keçirilmiş, bu islahatlar çar Rusiyasını qane edənə qədər davam etdirilmişdir. Belə ki, İrəvan və Naxçıvan xanlıqları işğal olunduqdan sonra çar Rusiyası bu əraziləri öz idarəçilik sisteminə, mərkəzi quberniyalara birləşdirmək, köhnə inzibati-ərazi bölgüsünü ləğv etmək, özünə uyğun qanun-qayda yaratmaq və ən əsası bölgəni Azərbaycandan ayırmaq üçün inzibati-ərazi islahatları keçirməyə başladı. Qeyd etmək lazımdır ki, bu xanlıqlar Osmanlı və Qacar dövlətləri ilə həmsərhəd olduğuna görə, çar Rusiyası bu regiona strateji baxımdan daha çox diqqət yetirmiş, apardığı müxtəlif inzibati-ərazi islahatları ilə bölgəni Azərbaycandan ayırmağa, onun tarixi keçmişini, etnik mənərəsini, coğrafi ərazisini dəyişməyə çalışmışdır.

İşğaldan sonra quberniya yaranana qədər İrəvan və Naxçıvan xanlıqlarının inzibati-ərazi bölgüsünə və idarəçilik sisteminə qısaca toxunmaq istərdik. İrəvan və Naxçıvan xanlıqlarının inzibati-ərazi quruluşu birdən-birə dəyişdirilmədi. Hər iki xanlıq işğaldan sonra Rusiya hakimiyyət orqanlarının təyin etdiyi hərbiçilər tərəfindən idarə olunmağa başladı. İşğalın ilk dövründən İrəvanda Müvəqqəti hakimiyyət orqanları yaradıldı. Belə ki, 1827-ci il oktyabrın 6-da baş komandan Paskeviçin əmri ilə keçmiş İrəvan xanlığını idarə etmək üçün Müvəqqəti İdarəçilik hökuməti fəaliyyətə başladı. Müvəqqəti İdarəçiliyin sədri general Krasovski, İrəvan qalasının komendantı podpolkovnik Borodon təyin edildi. Erməni katolikosu Nerses hökumətin üzvü seçilmişdi. Bu hökumətin fəaliyyəti kollegial xarakter daşıyırdı. General Paskeviç tərəfindən verilən 19 maddədən ibarət olan sərəncam Müvəqqəti İdarəçiliyin fəaliyyət istiqaməti olmuşdur⁸⁹. Lakin Naxçıvan xanlığında və Ordubad dairəsində işğaldan sonra əvvəlki xan idarəçiliyi saxlandı. Hər iki xanlıq mahallara, mahallar isə kəndlərə bölünmüşdü. Mahalları rus hakim dairələrinə yaxın olan yerli bəylər, xanlar və məliklər tərəfindən idarə edilirdi.

Tezliklə, Rusiya hakim dairələri Azərbaycanın bu bölgəsində yeni inzibati-ərazi bölgüsü həyata keçirdi. Belə ki, 1827-ci ilin dekabrında çar tərəfindən İrə-

⁸⁹ Общие правила, начертанные ген. Паскевичем для управления Эриванской областью, от 6-го октября 1827 года, Тифлис, 1878, т.7, с.480-481.

van bölgəsini idarə etmək üçün yeni layihə hazırlandı⁹⁰. Bunun ardınca, 1828-ci il martın 21-də çarın fərmanı ilə İrəvan və Naxçıvan xanlıqlarının ərazisində “Erməni vilayəti” adlı inzibati qurum yaradıldı. Yaradılan yeni inzibati quruma İrəvan və Naxçıvan xanlıqları və Ordubad dairəsi daxil edildi. “Erməni vilayəti”nin mərkəzi İrəvan şəhəri olmuşdu⁹¹.

“Erməni vilayəti”nə uyğun olaraq idarə orqanları təsis edildi. Qraf Paskeviçin 1828-ci il aprelin 2-də baş ştab rəisinə ünvanladığı rəsmi məktubda yaradılan idarə orqanları haqqında məlumat vermişdi. Belə ki, “Erməni vilayəti”nin idarəçiliyi hərbiçi olan rəisdən, onun yanında 2 rus zabitindən, məşvərətçi səə malik 1 Azərbaycan türkündən və 1 ermənidən ibarət köməkçi heyətdən ibarət olmuşdur. İrəvan, Naxçıvan və Ordubad şəhərlərində polis və məhkəmədən ibarət idarə strukturları yaradıldı. Bundan əlavə, vergiləri vaxtında yığmaq üçün şəhər xəzinədarlığı da təsis edildi. Vergilərin yığılması, xəzinə mülklərinin qeydiyyata alınması üçün bir qərargah - zabitdən və iki yerli məmurdan ibarət xüsusi komissiya yaradıldı⁹².

Yeni qaydaya görə, mahallarda və kəndlərdə idarə strukturu xanlıq dövründə olduğu kimi saxlandı. Rusiya hakimiyyət orqanlarına sədaqətlə qulluq edən yerli bəylər və məliklər mahalları, kənd ağsaqqalları isə kəndləri idarə edirdi⁹³. Mənbənin verdiyi məlumata görə, “Erməni vilayəti”nin sərhədləri Arpaçay çayı yaxınlığında yerləşən Qızılkilsə kəndindən başlayaraq şərqə doğru Bazarcıq kəndinə və Alagöz dağına doğru istiqamətlənərək, buradan Şörəyel vilayətini Talın mahalından ayıran Arpaçay çayını sol tərəfdən keçərək şimal-şərq istiqamətində Cəngi və Karvansaray kəndlərinə doğru dönmüş, Cəngidən isə sərhəd Pəmbək dağ silsiləsi istiqamətində çıxaraq düz gözəçarpmaz meyilliliklə şimal istiqamətində Qazax distansiyasına qədər, buradan cənub istiqamətində İrəvan vilayətinin Abaran, Dərəçiçək və Göyçə mahallarını sol tərəfdən ayıran Yelizavetpol dairəsinə, Qarabağı, Pəmbəyi, Qazağı və Şəmşəddili ayıran Konqur dağına qədər istiqamətlənmişdir. Konqur dağından sərhəd bir qədər qərbə meyl etməklə Gümüşxana və Dərələyəz mahalı istiqamətində cənuba dönmüş, buradan şərqə doğru meyillənərək Araz çayında qurtarmışdı. Onun Osmanlı Türkiyəsi ilə sərhədinin uzunluğu 230, Qacar səltənəti ilə 250 verst, dairəvi uzunluğu 900

⁹⁰ Отношение гр. Дибича к ген.Паскевичу, от 15-го декабря 1827 года, Тифлис, 1878, т.7, с.482-484.

⁹¹ Собрание актов, относящихся к обозрению истории армянского народа, в 2 томах, Москва, В типографии Лазаревых, 1833, т.1, с.178-179; Высочайший указ Правительствующему Сенату, от 21-го марта 1828 года, Тифлис, 1878., т. 7, д. 437, с. 487; Отношение гр. Паскевича к начальнику Главного Штаба Е.И.В., от 2-го апреля 1828 года, Тифлис, 1878. т.7, д.438, с.487-491.

⁹² Отношение гр. Паскевича к начальнику Главного Штаба Е.И.В., от 2-го апреля 1828 года, Тифлис, 1878. т.7, д.438, с.487-491.

⁹³ Шопен И., Исторический памятник состояния Армянской области в эпоху ее присоединения к Российской империи, СПб, 1852, с.489.

verst, "Erməni vilayəti"nin özünün ümumi sahəsi isə 24.000 kv. verstə bərabər olmuşdur⁹⁴.

Lakin yaradılan yeni inzibati quruluş da çar hökumətini qane etmədi. Belə ki, idarəetmədə müəyyən dəyişiklik həyata keçirilsə də, köhnə inzibati-ərazi quruluşu qalmaqda davam edirdi. Yerli bəylər, xanlar yenə də xalq arasında böyük nüfuza malik idi. Digər tərəfdən, yeni qanun-qaydalar yerli xalqa yad idi. Yaradılan yeni idarə strukturları yerli əhali arasında narazılıq yaradırdı.

Cənubi Qafqazda, o cümlədən İrəvan bölgəsində keçirdiyi inzibati-ərazi dəyişikliklərlə xanlıq dövrü qanunlarından heç cür yaxa qurtara bilməyən car hakimiyyət orqanları vəziyyətdən çıxmaq üçün yeni-yeni yollar axtarır, layihələr irəli sürülürdü. Cənubi Qafqazda dəyişikliyin zəruriliyi haqqında qraf Paskeviç 1830-cu ilin aprelində yazdığı layihədə bildirmişdi. Bunun ardınca 1831-ci il aprelin 28-də qraf Paskeviç, senatorlar qraf Kutaysov və qraf Meçnikovla birlikdə çara yazdıqları hesabatda konkret təkliflərini irəli sürmüşdülər. Onların irəli sürdüyü təkliflərə 1833-cü il mayın 11 və 13-də Dövlət Şurasında baxılmış, həmin təkliflər yenidən işləmək üçün qaytarılmışdır⁹⁵.

Nəhayət, uzun sürən müzakirələrdən sonra 1833-cü il iyunun 23-də verilmiş qanun əsasında, "Erməni vilayəti"ndə yeni inzibati-ərazi dəyişikliyi keçirildi. Bu qanuna əsasən, onun adı olduğu kimi saxlanılmış, İrəvan şəhərində vilayət rəisinin başçılığı ilə vilayət idarəçiliyi yaradılmış, vilayətin kollegial idarə sistemi ləğv edilmiş və onun başçısına böyük səlahiyyətlər verilmişdir. "Erməni vilayəti"nə İrəvan, Naxçıvan əyalətləri və Ordubad dairəsi daxil idi. İyunun 23-də verilmiş qanuna əsasən, İrəvan əyaləti 4 - İrəvan, Şərur, Sürməli və Sərdarabad dairələrinə bölündü. Hər bir dairəni hərbiçi zabit və yaxud mülki məmur idarə etməli, onların köməkçiləri Rusiya hakimiyyət orqanlarına sədaqətlə qulluq edən 4 Azərbaycan türkü və 4 erməni olmalı idi. Yeni qanuna əsasən, mahallar olduğu kimi qalır, onlar da öz növbəsində kəndlərə bölünürdü. Hər bir dairəyə bir neçə mahal düşürdü. İrəvan dairəsi Göyçə, Dərəçiçək və Qırxbulaq mahallarını, Şərur dairəsi Şərur, Vedibasar, Gərnibasar və Zəngibasar mahallarını, Sürməli dairəsi Sürməli mahalını, Dərəkənd-Parçenis dərəsini və Araz çayının sağ tərəfində yerləşən Gərnibasar və Vedibasar mahallarının bir hissəsini, Sərdarabad dairəsi isə Səədli, Talın, Seyidli-Ağsaqqallı, Abaran, Gərnə və Sərdarabad mahallarını əhatə etmişdi⁹⁶.

⁹⁴ Шопен И., Исторический памятник состояния Армянской области в эпоху ее присоединения к Российской империи, с.352-353; Кавказский календарь на 1851 г., в 72 томах, Тифлис, Издани от канцелярии Кавказского. Наместника, 1850. т.7, с.7; Qarayev E., Erməni vilayəti: ərazisi, sərhədləri və inzibati-ərazi bölgüsü, Bakı, Dövlət və din (ictimai fikir toplusu), 2021, №1 (68), s.59.

⁹⁵ Колониальная политика Российского царизма в Азербайджане в 20-60-х гг. XIX в. [в 2 томах], Москва-Ленинград, Изд-во Академии наук СССР, 1936, т.1, с.260.

⁹⁶ Полное собрание законов Российской империи, СПб, Печатано в Типографии II отделения собственной его императорского величества Канцелярии, 1834, т.8, с.138; Обозрение

Qeyd etmək lazımdır ki, bu islahat nəticəsində İrəvan əyalətinin 10 mahalı qalmışdı. Rusiya hakim dairələrin səyi nəticəsində bəzi mahallar birləşdirilmiş, onların sayı azaldılmışdı. Mahallar bunlardır: Qırxbulaq, Dərəçiçək, Göyçə, Şərur, Dərəkənd-Parçenis, Sərdarabad (Talın mahalının bir hissəsi ona birləşdirilmişdi), Sürməli, Zəngibasar, Vedibasar (Gərnibasar mahalı ona birləşdirilmişdi), Abaran (Körpübasar mahalı ona birləşdirilmişdi)⁹⁷.

Yeni qanuna əsasən, Naxçıvan əyalətində “Erməni vilayəti”nin rəisinə tabe olan polis idarəçiliyi yaradılmış və əyaləti Ehsan xan Kəngərli idarə etmişdi. Naxçıvan əyaləti birbaşa aparılan inzibati-ərazi islahatı nəticəsində əvvəlki mahallarında qalmışdı⁹⁸.

Naxçıvan əyalətinin mahalları bunlardır: Naxçıvan, Əlincəçay, Məvazixatun və Dərələyəz. Naxçıvan mahalı şimal tərəfdən Araz çayının sahilı boyunca yerləşərək, Qarabağ vilayəti və Dərələyəz mahalına qədər uzanırdı. Şərq tərəfdən Əlincəçay, qərb tərəfdən isə Xok mahalları ilə həmsərhəd idi. Bu mahala Naxçıvan çayının mənbəyindən başlayaraq suvarılan bütün torpaq sahələri daxil idi⁹⁹.

Əlincəçay mahalı Qarabağ vilayətinin yüksək dağlarından Araz çayına və Naxçıvan mahalına qədər olan bütün Naxçıvan əyalətinin şərqi hissəsini əhatə edirdi. Mahal şərqi tərəfdən Ordubad dairəsi ilə həmsərhəd idi.

Məvazixatun mahalı Naxçıvan əyalətinin mərkəzi hissəsini əhatə edirdi. Bu mahal isə Dərələyəz, Xok və Naxçıvan mahalları ilə həmsərhəd idi. Onun bəzi kəndləri olan İtqıran, Diqin, Buzqay, Kürdist, Oqbun və Sultanbəy kəndləri Dərələyəz mahalına verilmişdi.

Xok mahalı Naxçıvan vilayətinin qərb hissəsində yerləşirdi. O, Araz çayı ilə, qərb tərəfdən Şərur mahalı, şərqi tərəfdən isə Naxçıvan mahalı ilə həmsərhəd idi.

Dərələyəz mahalı isə Naxçıvan əyalətinin şimal hissəsini əhatə edirdi. Mahala Şərqi Arpaçay çayı ilə suvarılan bütün torpaq sahələri daxil idi. Dərələyəz mahalı şimaldan Qarabağ vilayətilə, cənubdan Şərur, qərbdən Göyçə və Vedibasar və şərqdən isə Naxçıvan mahalları ilə həmsərhəd idi¹⁰⁰.

Ordubad “Erməni vilayəti”nin tərkibinə inzibati-ərazi forması olan dairə

росийских владений за Кавказом в статическом, этнографическом, топографическом, финансовом отношениях, ч.4, с.270; Шопен И., Исторический памятник состояния Армянской области в эпоху ее присоединения к Российской империи, с.448; Qarayev E., Azərbaycanın İrəvan bölgəsinin tarixindən (XVII yüzilliyin sonu-XIX yüzilliyin ortalarında), Bakı, Mütərcim, 2016, с.313-314.

⁹⁷ Обзорение российских владений за Кавказом в статическом, этнографическом, топографическом, финансовом отношениях, ч.4, с.270; Рапорт д.с.с. Палавандова барону Розену, от 3-го февраля 1833 года, [АКАК в 13 томах], Тифлис, 1881, т.8, № 6, с.508.

⁹⁸ Шопен И., Исторический памятник состояния Армянской области в эпоху ее присоединения к Российской империи, с.448; Военно-статистическое обозрение Российской империи, 1853, с.9.

⁹⁹ Yenə orada, с.446; Qarayev E., Erməni vilayəti: ərazisi, sərhədləri və inzibati-ərazi bölgüsü, с.61-62.

¹⁰⁰ Yenə orada.

formasında daxil olmuş, bu dairənin də müstəqil polis idarəçiliyi yaradılmış, lakin məhkəmə münasibətlərində Naxçıvan şəhər məhkəməsinə tabe olmuşdu. Dairə rəisi Şıxəli xan idi¹⁰¹. Ordubad dairəsinə beş mahal daxil idi. Birinci Ordubad mahalıdır. Bu mahal Araz çayı və mahalı Qarabağ əyalətindən ayıran Qarıcaq dağları ilə əhatə olunmuş Ordubad dairəsinin cənub-şərq hissəsini tutmuşdu. Qərb tərəfdən Əylis və Dastin mahalları ilə həmsərhəd idi¹⁰².

Əylis Nüvədi çayı tərəfindən yaranan dərəni əhatə edirdi. Bu mahal şimaldan, qərbdən və cənub tərəfdən Dastin mahalı ilə, şərqdən isə Ordubad mahalı ilə həmsərhəd idi¹⁰³.

Dastin mahalı isə cənub, şərq və şimal tərəfdən Əylis mahalı ilə əhatə olunmuşdu. Onun cənub tərəfdən bir hissəsi Araz çayı ilə, qərbdən isə Çinanap mahalı ilə həmsərhəd idi. Mahal Araz çayına qədər Vənənd çayı tərəfindən yaranan dərədə yerləşmişdi¹⁰⁴.

Belev mahalı Qarabağ dağlarına və cənubda Araz çayına qədər uzanaraq, şərqdən Dastin, qərbdən isə Əlincəçay mahalları ilə həmsərhəd idi¹⁰⁵.

Çinanap mahalı Urmis çayı tərəfindən yaranan dərə ilə uzanaraq, Qarabağ dağlarından başlayaraq, Araz çayına qədər qərb tərəfdən Belev mahalı, şərqdən isə Dastin mahalı ilə həmsərhəd olmuşdur¹⁰⁶.

Bu islahatla əlaqədar olaraq əyalətin idarə orqanlarında da köklü dəyişikliklər aparıldı. Belə ki, vilayətin idarəçiliyi icraedici və məhkəmə orqanları olmaqla iki hissəyə bölündü. Vilayəti hərbi general idarə etməli idi. Onun yanında üç nəfərdən ibarət Şura yaradıldı. Bundan əlavə, vilayət rəisinin yanında dəftərxana fəaliyyət göstərirdi. Hər bir dairəni hərbi zabit və mülki məmur idarə edirdi, onlara sədaqətlə qulluq edən 4 Azərbaycan türk və 4 erməni məmurlarından ibarət köməkçi təyin edilmişdi. Onlara kömək üçün dəftərxana fəaliyyət göstərirdi. Bu dəftərxananın tərkibində 4 şəxsdən ibarət mirzə, əlavə Azərbaycan türkcəsində məktub yazmaq üçün 4 mirzə və 16 atlıdan ibarət kuryer var idi¹⁰⁷.

Verilmiş yeni qanuna əsasən, şəhər məhkəmələri əvəzinə İrəvanda “Mülki vətəndaşlar və mübahisəli işlər üçün əyalət məhkəməsi” yaradıldı. Məhkəmə mülki, hərbi və şəriət olmaqla üç hissəyə bölünürdü. Məhkəmədə sədr, bir rus və iki yerli məmurdan ibarət iclasçılar iştirak edirdi¹⁰⁸.

Yerli əhəlinin adət-ənənələrinə qarşı çıxmaq istəməyən və eyni zamanda

¹⁰¹ Военно-статистическое обозрение Российской империи, 1853, с.9.

¹⁰² Шопен И., Исторический памятник состояния Армянской области в эпоху ее присоединения к Российской империи, с.447.

¹⁰³ Yənə orada.

¹⁰⁴ Yənə orada.

¹⁰⁵ Yənə orada.

¹⁰⁶ Yənə orada, s.447-448.

¹⁰⁷ Полное собрание законов Российской империи, Собр. Второе (1825-1881), СПб, 1834, т. VIII, с.137-138.

¹⁰⁸ Yənə orada, с.137.

din xadimlərinin xalq arasında böyük nüfuza malik olduğunu görən Rusiya icra orqanları şəriət məhkəmələrini saxlamaq məcburiyyətində qaldı. Bu məhkəmələr əsasən dairə və kəndlərdə fəaliyyət göstərmişdi. Məhkəmə hakimi hesab edilən qazilər mübahisəli məsələləri hər iki tərəfin razılığı ilə həll edirdilər. Şəriət məhkəmələrinin üzvlərinə hökumət məvacib verirdi. Onların məvacibi ildə 704 gümüş rubl, məhsulla 72 xalvar buğda, 5 xalvar çəltik və 4 xalvar arpa təşkil edirdi¹⁰⁹.

Şəhər idarəçiliyi də yenidən quruldu. Şəhərlərdə ayrıca polis idarəsi yaradıldı. Onun tərkibi polis rəisindən, xüsusi pristavdan, şəhər məhəllələrini idarə edən 4 yüzbaşidan və 10 nəfər onbaşidan, 1 katibdən, Azərbaycan türkcəsində yazan 1 mirzə və 1 tərcüməçidən ibarət idi¹¹⁰.

Vilayətin maliyyə bölməsi əvvəllər birbaşa vilayət xəzinə idarəsinə tabe idi. Lakin sonradan bu bölmə gəlir və xəzinə əmlakına nəzarət idarəsi kimi ayrıca fəaliyyət göstərməyə başladı. Onun tərkibi idarə rəisindən, məsləhətçidən, vilayət xəzinədarından və məhsulun əkilməsinə və gəlirinə nəzarət edən 10 komissardan, onları müşayət edən atlı yasauldan və tərcüməçilərdən ibarət idi¹¹¹.

Lakin Cənubi Qafqazın inzibati-ərazi bölgüsü Rusiya hakim dairələrini heç də qane etmirdi. Bu sahədə keçirilən islahatlar işğaldan əvvəlki qayda-qanunlara zərbə vursa da, tamamilə sıxışdırıb aradan çıxara bilmədi. Rusiya hakim dairələri birmənalı olaraq bölgəni öz qayda-qanunları ilə idarə etmək istəyirdi. Buna görə də, keçirilən inzibati-ərazi dəyişiklikləri onları qane etmirdi. Cənubi Qafqazda yeni inzibati-ərazi dəyişikliyi keçirmək üçün 1837-ci il martın 17-də çarın fərmanı ilə baron Qanın sədrliyi ilə xüsusi komissiya yaradıldı. Komissiya həmin il iyulun axırlarında Tiflisə gələrək fəaliyyətə başlamışdı. Tezliklə, baron Qan Cənubi Qafqazda yeni inzibati-ərazi islahatı keçirmək üçün layihə hazırlayırdı. Onun bu layihəsi Qafqazın baş komandanı baron Rozenin kəskin etirazına səbəb oldu. Lakin 1837-ci ilin payızında Cənubi Qafqazda səyahətdə olan çar I Nikolayın dəstəyi ilə Dövlət Şurası Cənubi Qafqazda islahat işini 1838-ci il fevralın əvvəllərində baron P.D.Qana tapşırırdı. Tezliklə, onun başçılığı ilə yeni inzibati-ərazi dəyişikliyi haqqında qanun layihəsi komissiyaya təqdim edildi. Komissiya müzakirədən sonra çarın fərmanı ilə qanun layihəsini yenidən işlənmək üçün baron Rozeni əvəz etmiş, Qafqazın baş komandanı general Qolovinə təqdim etdi. Uzun müzakirələrdən və bəzi dəyişikliklərdən sonra baron qanın layihəsi 1840-cı il aprelin 10-da çar tərəfindən təsdiq olundu¹¹².

¹⁰⁹ Шопен И., Исторический памятник состояния Армянской области в эпоху ее присоединения к Российской империи, с.461.

¹¹⁰ Полное собрание законов Российской империи, Собр. Второе, с.138.

¹¹¹ Yənə orada, с.137.

¹¹² Историческая записка об управлении Кавказом [в 2 томах], Сос.С.Эсадзе, Тифлис, Типография Гуттенберг, 1907, т.1, с.69-73; Гасанов И.М., Частновладельческие крестьяне в Азербайджане в первой половине XIX века, И.М.Гасанов, Баку, Академии наук Азербай-

Yeni qanun layihəsi təsdiq olunduqdan sonra onun icrası üçün 1840-cı il aprelin 24-də general Qolovinə çar tərəfindən məktub göndərildi¹¹³. Layihəyə görə, Cənubi Qafqazın əvvəlki inzibati-ərazi bölgüsü ləğv edildi. Bölgə iki quberniyaya- mərkəzi Tiflis şəhəri olan Gürcüstan-İmeretiya quberniyasına və mərkəzi Şamaxı şəhəri olan Xəzər vilayətinə bölündü. Bu islahata əsasən, “Erməni vilayəti”nin idarə sistemi ləğv edildi, bütün vilayət İrəvan və Naxçıvan qəzaları formasında Gürcüstan-İmeretiya quberniyasına daxil oldu. Ordubad dairəsinin torpaqları Naxçıvan qəzasına birləşdirildi, Ordubad şəhərinin özü isə dairə mərkəzindən çıxaraq, xüsusi statuslu şəhərə çevrildi. Bundan əlavə, vaxtilə İrəvan xanlığına daxil olan Şörəyel-Pəmbək bölgəsi Aleksandropol qəzası adlanaraq ayrıca qəza kimi Gürcüstan-İmeretiya quberniyasına daxil edildi¹¹⁴. Beləliklə, İrəvan və Naxçıvan şəhərləri qəza mərkəzinə çevrildilər.

Tezliklə, çar Rusiyası bütün Qafqazda öz mövqeyini ciddiyləşdirmək üçün daha sərt rejim yaratdı. Çar I Nikolay 1843-cü ildə canişinlik sisteminin yaradılması haqqında fərman verdi. 1844-cü ildə M.S.Vorontsov bu diyara canişin təyin olundu. Onun dövründə yenidən inzibati-ərazi bölgüsü keçirildi. 1846-cı il dekabrın 14-də keçirilən islahata görə, Cənubi Qafqazda dörd -Tiflis, Kutaisi, Şamaxı və Dərbənd quberniyaları yaradıldı. İrəvan və Naxçıvan qəzaları Tiflis quberniyasının tərkibində qaldı¹¹⁵.

Lakin bu bölgü də Cənubi Qafqazda sonuncu inzibati-ərazi bölgüsü olmadı. 1849-cu il iyunun 9-da İrəvan quberniyasının yaradılması haqqında qanun verildi. İrəvan quberniya kimi fəaliyyətə 1950-ci il yanvarın 1-dən başladı. Həmin gün İrəvan şəhərində təmtəraqlı açılış olmuşdu. Mərasimdə Qafqaz Canişinliyinin Mülkü Müşaviri Desimon, quberniya başçıları, hərbçilər, əyanlar, din xadimləri və şəhər əhalisi iştirak etmişdilər. Tədbir əvvəl İrəvan qalasının əks tərəfində yerləşən meydandan başlamışdı. Burada hərbi parad olmuş, yaylım atəşi açılmış, din xadimlərinin duaları dinlənilmişdir. Bundan sonra ordunun və artilleriyanın müşayətilə məmurlar İrəvan qubernatorluğu üçün nəzərdə tutulmuş iqamətgaha yollanmışdılar. Burada quberniya idarə nümayəndələri and içmiş və onların şərəfinə dualar oxunmuşdur. Sonra Mülki Müşavir Desimon nitq söyləyərək quberniyanın açılışı üçün yerli xalqı təbrik etmiş, idarə orqanlarını öz işlərində ədalətli, vəzifələrindən sui-istifadə etməməyə, xalqla ədalətli rəftar et-

джанской ССР, 1957, с.62-65; Qarayev E., Azərbaycanın İrəvan bölgəsinin tarixindən (XVII yüzilliyin sonu-XIX yüzilliyin ortalarında, s.314-315.

¹¹³ Высочайший рескрипт на имя ген. Головина, от 24-го апреля 1840 года, [АКАК в 13 томах], Под. ред. А.Берже, Тифлис, 1884, т.9, с.24-25; Qarayev E., Azərbaycanın İrəvan bölgəsinin tarixindən (XVII yüzilliyin sonu-XIX yüzilliyin ortalarında, s.315.

¹¹⁴ Полное собрание законов Российской империи, Собр. Второе (1825-1881), СПб, 1840, Т.XV, д.13368, с.237.

¹¹⁵ Полное собрание законов Российской империи, Собр. Второе (1825-1881), СПб, 1850, Т.XXIV, с.312; Qarayev E., Azərbaycanın İrəvan bölgəsinin tarixindən (XVII yüzilliyin sonu-XIX yüzilliyin ortalarında, s.315.

məyə və s. olmağa çağırılmışdır. Günorta saat 2-də nahar və sonra musiqili mərasim olmuşdur. Küçələrdə isə yerli xalq musiqi sədaları altında bu açılışı bayram etmişdilər. Mərasim gecəyə qədər davam etmişdir¹¹⁶.

Verilən qanuna görə, İrəvan, Naxçıvan və Aleksandropol (Gümrü-E.Q.) qəzaları Tiflis quberniyasından ayrılaraq İrəvan quberniyasına birləşdilər. Qeyd etmək lazımdır ki, XIX əsrin əvvəllərində rus qoşunları tərəfindən işğal olunan Şörəyel və Pəmbək sultanlıqları Kartli-Kaxetiya çarlığına birləşdirilmişdi. Çar Rusiyasının Cənubi Qafqazda İrəvan quberniyası yaradılana qədər keçirdiyi inzibati-ərazi islahatlarında bu ərazilər Aleksandropol adı ilə (əvvəllər adı Gümrü olan bu kənd 1837-ci ildə gələcək Rusiya imperatoru olan çar II Aleksandrın şərfinə belə adlandırılmışdır-E.Q.) Tiflis quberniyasının tərkibində qalmışdı. İrəvan quberniyasının yaradılması ilə həmin ərazilər öz tarixi torpaqlarına qaytarıldı. Yeni quberniyanın mərkəzi İrəvan şəhəri oldu. Quberniya inzibati-ərazi bölgüsü cəhətdən qəzalara, sahələrə, mahallara və kəndlərə bölünmüşdü¹¹⁷.

Yarandığı ilk dövrdə İrəvan quberniyası inzibati-ərazi cəhətdən beş - İrəvan, Yenibəyazid, Naxçıvan, Ordubad, Aleksandropol (Gümrü-E.Q.) qəzalarına, qəzalar sahələrə, mahallara və kəndlərə bölünmüşdü. Hər bir qəza və sahələrin idarə heyəti şəhər və kəndlərdə yerləşmişdi. Quberniya yaranarkən **İrəvan qəzasına** (mərkəzi İrəvan şəhəri) 4 sahə - Zəngibasar, Sürməli, Şərur və Sərdarabad sahələri daxil olmuşdu. **Zəngibasar sahəsinin** idarə heyəti Kəmərlı kəndində, **Sürməli sahəsinin** idarə heyəti Qazıqışlaq kəndində, **Şərur sahəsinin** idarə heyəti Başnoraşendə, **Sərdarabad sahəsinin** idarə heyəti isə Zeyvə kəndində yerləşmişdi. **Naxçıvan qəzası (mərkəzi Naxçıvan şəhəri)** iki sahəyə - Naxçıvan və Dərələyəz sahələrinə bölünmüş, birinci sahənin idarə heyəti Naxçıvan şəhərində, ikincisinin isə Keşişkənd kəndində, **Aleksandropol qəzasına** Şörəyel və Pəmbək sahələri daxil olmuş, birincinin idarə heyəti Aleksandropol şəhərində, ikincinin isə Böyük Qarakilsə kəndində yerləşmişdi. **Yenibəyazid (mərkəzi Kəvər kəndinin adı dəyişdirilmiş Yenibəyazid şəhəri adlandırılmışdır) və Ordubad qəzaları** heç bir sahəyə bölünməmişdi. Yenibəyazid qəzasına keçmiş Göyçə mahalı və Göyçə gölü ətrafında olan ərazilər, Ordubad qəzasına isə Mehri və Qapan əraziləri daxil olmuşdur¹¹⁸.

İrəvan quberniyasında qəzalara tabe olan sahələr bəzi istisnalar olmaqla mahallara və kəndlərə bölünmüşdü. İrəvan qəzasına daxil olan mahallar bunlar idi: Zəngibasar (İrəvan şəhərinin aşağısından Zəngi çayının axarı boyunca Araz

¹¹⁶ Газ. Кавказ, 1850, №3, с.11.

¹¹⁷ Полное собрание законов Российской империи, т.XXIV, с.312; Qarayev E., Azərbaycanın İrəvan bölgəsinin tarixindən (XVII yüzilliyin sonu-XIX yüzilliyin ortalarında, s.315-316.

¹¹⁸ Кавказский календарь на 1855 год, Тифлис, 1854, отдель 3, с.280-428; Полное собрание законов Российской империи, т.XXIV, с.311-312; Гараев Э., Иреванская губерния: Территория, границы, административно-территориальное деление и система управления, Баки, Dövlət və din (ictimai fikir toplusu), 2022, №1 (72), s.86-87.

çayına qədər), Gərnibasar (Gərniçay çayının axarı boyu), Şərur (Araz çayının sol sahilində düzənliyi özündə birləşdirən Deqiy (?) dağ silsiləsindən Naxçıvan qəzasına qədər), Sürməli (Böyük Ağrı dağın ətəklərində, Araz çayının sağ sahili boyu uzanan düzənlik ərazi), Dərəkənd-Parçenis (Araz çayının tərəfində Sınax sıldırım dağının şimal qolundan yaranmış dağlıq ərazi), Səədli (Araz çayının sol sahili, Qərbi Arpaçayın aşağı əraziləri), Seyidli-Ağsaqqallı (Qərbi Arpaçayın yuxarı axarı boyu), Talın (Aleksandropol qəzasının sərədlərində yerləşən təpəli meydançanı və Alagöz dağının cənub-qərb qolunu özündə birləşdirən ərazi), Abaran (Abaran çayının axarı boyu ərazilər), Körpübasar (Körpü və Şimali Qarasu çaylarının axarı boyu ərazilər), Sərdarabad (cənub tərəfdən Araz çayının axarı ilə məhdudlaşdırılmış düzənlik ərazi).

Naxçıvan qəzasına 6 mahal daxil olmuşdur. Mahallar bunlardır: Xok (Şərur mahalı ilə həmsərhəd idi), Naxçıvan (Naxçıvan çayın axarı boyu ərazilər), Əlinçəçay (Əlinçəçayın axarı boyu ərazilər), Yaycı, Dərələyəz, Məvazexatun. Sonuncu hər üç mahal Dərələyəz məntəqəsini təşkil etmiş, Arpaçay çayının mənbəyindən başlayaraq, bir-birinin ardınca çayın yuxarı axarı boyunca yerləşmişdilər.

Ordubad qəzası 5 kiçik mahaldan ibarət idi və əksəriyyəti əsas kəndlərin adı ilə adlandırılmışdılar. Bu qəza Ordubad, Əylis, Dəstin, Çinanab və Belev mahallarından ibarət olmuşdur.

Yenibəyazid qəzası isə dörd mahaldan ibarət olmuşdur. Qəzaya daxil idi: Dərəçiçək (qəzanın şimal-qərbində Çubuxludan Ozanlara, Quru-Fantana və Saraşliya qədər ərazi), Qırxbulaq (Zəngi çayı ilə Gərniçaydan Qırxbulağa, Göyçə gölünün qərbində yerləşən çökəkliyi bir-birindən ayıran dağ qolu arasında yerləşən ərazi), Göyçə (Saraşlıdan Qidabulağın cənub-qərbinə və cənubuna uzanan ərazi) və Məzrə (Göyçə gölünün cənub-şərq və şərq hissəsində yerləşən çökəklik, Qidabulaxdan Çubuxliya qədər ərazi).

Aleksandropol qəzasında yalnız Pəmbək sahəsi mahallara bölünmüşdü. O, 2-Pəmbək və Lori mahallarından ibarət idi¹¹⁹.

İrəvan quberniyasında qəzalar üzrə sahələr bəzi istisnalar olmaqla mahallara bölünməklə bərabər kəndlərə də bölünmüşdü. **İrəvan qəzasına** daxil olan Şərur sahəsində 69, Sürməlidə 89, Sərdarabadda 143, Zəngibasarda 91, **Naxçıvan qəzasının** Naxçıvan sahəsində 100, Dərələyəz sahəsində 91, **Ordubad qəzasında** 150 (bu kəndlərdən 106-sı Azərbaycan türklərinin yaşadığı kənd, 44-ü isə erməni kəndi), **Aleksandropol qəzasının** Şörəyel sahəsində 77, Pəmbək sahəsində 50, **Yenibəyazid qəzasının** Qırxbulaq mahalında 32 (bunlardan 15-i isə Azərbaycan türklərinə məxsus kənd, 14 erməni kəndi, 3-ü qarışıq), Dərəçiçək mahalında 40, Göyçə mahalında 35, Məzrə mahalında 27, Güney mahallarında

¹¹⁹ Военно-статистическое обозрение Российской империи, 1853, с.12.

5 kənd var idi¹²⁰. Ümumilikdə, yeni yarandığı dövrdə İrəvan quberniyasında 999 kənd qeydə alınmışdır.

İrəvan quberniyası yeni yarandığı vaxtdan XIX əsrin 60-cı illərin əvvəllərinə qədər ümumi sahəsi 26450 kv.verst olmuşdur. Ayrı-ayrılıqda qəzaların ərazisi isə belə idi: İrəvan qəzası-9,460 kv. verst; Naxçıvan qəzası-4,680 kv. verst; Ordubad qəzası-2,890 kv. verst; Yenibəyazid qəzası-5,300 kv. verst; Aleksandropol-4,120 kv. verst¹²¹. Həmin dövrdə İrəvan quberniyası şimaldan və şərqdən Kutaisi, Tiflis və Şamaxı quberniyaları ilə, cənubdan Qacar dövləti tərəfdən Qaradağ, Mərənd və Maku xanlıqları ilə, qərbdən və cənubi qərbdən isə Osmanlı Türkiyəsi tərəfdən Bəyazid, Qars və Axalsıx paşalıqları ilə həmsərhəd idi. Axalsıx paşalığı və Kutaisi quberniyası ilə sərhədlənən quberniyanın şimal-qərb qurtaracağından başlayaraq, Cənubi Qafqaz tərəfdən-Tiflis və Şamaxı quberniyaları ilə İrəvan quberniyasının təbii və süni sərhəd xətti aşağıdakı kimi olmuşdur:

Sərhəd Kutaisi quberniyasının Axalsıx qəzasının Axalsıx sahəsi ilə 16,5 verst uzunluğunda sərhədlənən Aleksandropol qəzasının Şörəyel sahəsi boyu uzanaraq Alagöz silsiləsinə doğru istiqamət götürmüş, buradan Leh dağdan başlayaraq sərhəd Tiflis quberniyasının Tiflis qəzasına məxsus Borçalı sahəsi sərhədi boyunca istiqamətlənmiş, 19,5 verst məsafədə həmin dağ boyu Pəmbək sahəsinə qədər uzanmışdır. Pəmbəyin Borçalı sahəsi ilə əvvəlcə süni 23 verstlik məsafədə uzanan sərhədi Lori düzənliyini qərb tərəfindən bağlayan dağların son qayaları ilə bitişmişdi: sonra 44 verst uzunluğunda Maşaver çayının axınına Daşlı (Kamenka) çayının axınından ayıran Ağzıböyük dağ silsiləsi boyu sərhəd uzanmışdır. Buradan həmin dağ silsiləsindən şərqə doğru ayrılan Allahverdi dağı boyu sərhəd 13 verst uzunluğunda dağlıq və meşəlikdən keçərək cənuba doğru istiqamətlənmiş və sərhəd buradan Pəmbək çayına qədər 14 verst uzunluğunda Daşlı çayı boyunca uzanmış, sonra Pəmbək, Borçalı və Qazax sahələri ilə sərhəd 2,5 verst uzunluğunda Pəmbək çayı, 12,5 verst uzunluğunda isə Çinaxçı çayının qolu boyunca uzanmışdı.

Qazax sahəsi Tiflis quberniyasının Yelizavetpol qəzasının bir hissəsi idi: Pəmbək sahəsi ilə onun sərhədi 23 verst uzunluğunda təbii sərhəddən keçir, digər hissəsi Xılxana dağından şimal-şərqə uzanırdı. Xılxana dağı Aleksandropol və Yelizavetpol qəzalarını Yenibəyazid qəzası ilə hüdudlanan xətt boyu uzanmışdı. Yelizavetpol qəzası ilə Yenibəyazid qəzası sərhədi boyunca uzanan Alagöz dağ silsiləsi Göyçə gölünün şimal və şimal-şərq hissəsindən dolanıb keçirdi. Yenibəyazid qəzası Qaraarxaç dağına qədər Qazax sahəsi ilə 51 verst, Şəmşəddillə 45 verst, Konqur dağına qədər 31 verst Ayrumla həmsərhəd olmuşdur. Burada İrəvan quberniyasının sərhədləri Tiflis və Şamaxı quberniyaları ilə həmsər-

¹²⁰ Кавказский календарь на 1855 год, с.280-428.

¹²¹ Военно-статистическое обозрение Российской империи, 1853, с.14; Kazımbəyli İ., Azərbaycanın İrəvan bölgəsi: sosial-iqtisadi və siyasi tarix (XIX-XX əsrin əvvəlləri), Bakı, "Turxan" NPB, 2017, s.106-107.

həd idi. Yenibəyazid qəzası buradan 44 verst uzunluğunda Şuşa qəzasının Zəngəzur sahəsi ilə sərhədlənərək, Konqur dağdan başlayaraq cənub-qərbə Sarıyar-Sarçalı dağına doğru istiqamətlənmişdi. Sarıyar-Sarçalı dağından Naxçıvan qəzası başlayır, buradan dağ silsiləsi Şamaxı quberniyasının sərhədi ilə cənub istiqamətində uzanaraq Naxçıvan qəzasını Zəngəzur sahəsindən ayıraraq, 38,5 verst uzunluqda Dərələyəzlə və 46 verst uzunluqda Naxçıvan sahəsi ilə sərhədlənmişdi. Buradan dağ silsiləsi 5 verst uzunluğunda Ordubad qəzasını Şuşa qəzasından ayırmışdı. Buradan Ordubad qəzasına birləşdirilən Mehri sahəsinin bir hissəsi başlayır. Sərhəd xətti 86 verst məsafədə uzanaraq Derjav və Şarafın gözətçi məntəqələri arasından Araz çayına gəlib çatırdı. Beləliklə, Cənubi Qafqazda İrəvan quberniyasının sərhədlərinin uzunluğu 515,5 verst olmuş, bu sərhədin 16,5 versti Kutaisi quberniyası ilə, 278,5 versti Tiflis quberniyası ilə, 220,5 versti isə Şamaxı quberniyası ilə sərhədin payına düşürdü¹²².

İrəvan quberniyasının Osmanlı Türkiyəsi ilə sərhədi şimal-qərb qurtaracağından başlayır və onun bu dövlətlə sərhəd xətti belə idi: sərhəd Axalsıx və Aleksandropol qəzalarının sərhəd xəttində yerləşən Mədədtəpə gözətçi məntəqəsindən başlayaraq, 8 verst uzunluğunda Arpaçay çayının qolu olan Qazançı çayına qədər, buradan Arpaçay çayı Qars paşalığı ilə sərhəddən keçərək, 68 verst uzunluğunda Aleksandropol qəzasının Şörəyel sahəsi və 44 verst İrəvan qəzasının Sərdarabad sahəsi boyu istiqamətlənmişdi. Mirzə Xan gözətçi məntəqəsindən 1,75 verst aşağıda sərhəd Arpaçay çayının axarından sola dönərək, 25 verst uzunluğunda Qaradağ dağ silsiləsi boyu ilə uzanmışdır. Buradan sərhəd 3 verst kəskin şəkildə cənub-qərbə dönür və Zagoran çayının mənsəbi ilə üzübüz Araza söykənmişdi. Sonra Sürməli sahəsi başlayır. Sürməli sahəsinin Qars paşalığı ilə sərhədi Arazın sağ sahili istiqamətində Zagoran çayı boyunca Diban dağından qaynaqlanan mənbəyinə qədər 20 verst uzunluğunda istiqamətlənmişdi. Buradan Qars paşalığının sonu, Bəyazid paşalığının əvvəli başlayır. Bu nöqtədən sərhəd cənub-şərqə demək olar ki, yarım düz bucaq istiqamətində dönərək, ümumi istiqaməti tez-tez saxlamaqla Kiçik Ağrı dağın zirvəsinə qədər uzanmışdı. Burada sərhəd xəttini Araz çayının hövzəsini Fərat çayının cənub hövzəsindən ayıran Sıqnak dağ silsiləsi təşkil edirdi. Diban, Koroğlu, Qızıl Ziyarət dağlarının yüksəkliyi ilə sərhəd xətti 44 verst uzunluğunda Balıqgöl gölünə qədər, buradan sərhəd 4 verst uzunluğunda Balıqgöl gölünün kənarını kəsərək, 46 verst uzunluğunda Aslanlı, Qurdçağ, Zor, Dumannı, Pambıq və yaxud Xaçqədik zirvələrindən keçərək dağ silsiləsi boyunca uzanmışdı. Pambıq dağından sərhəd 7,5 verst cənub-qərbə, Böyük Ağrıdağın qərb ətəklərindən keçərək, düz istiqamətdə bu dağın yamacı ilə 10 verst məsafədə qalxaraq, onun ən yüksək zirvəsinə qədər uzanmışdır. Sonra sərhəd xətti 10,5 verst məsafədə Böyük və Kiçik

¹²² Военно-статистическое обозрение Российской империи, 1853, с.4-5; Kazımbəyli İ., Azərbaycanın İrəvan bölgəsi: sosial-iqtisadi və siyasi tarix (XIX-XX əsrin əvvəlləri), s.101-102.

Ağrıdağ zirvələrindən keçərək Kiçik Ağrıdağın zirvəsində Rusiya, Türkiyə və Qacar dövlətlərinin sərhədləri birləşmişdi.

Beləliklə, İrəvan quberniyasının Osmanlı Türkiyəsi ilə sərhədlərinin ümumi uzunluğu 287 verst, bu sərhədin Axalsıx paşalığı ilə uzunluğu 8 verst, Qars paşalığı ilə 160 verst, Bəyazid paşalığı ilə isə 119 verst olmuşdur¹²³.

Qacar dövləti ilə İrəvan quberniyasının sərhəd xətti isə əvvəl Sürməli sahəsi ilə Maku xanlığının sərhədindən keçmişdi. Sürməli sahəsinin Maku xanlığı ilə sərhədi Kiçik Ağrıdağın zirvəsindən Burulan kurqanına qədər düz xətt üzrə 24 verst məsafədə uzanmışdı, buradan isə Şərur sahəsi başlayırdı. Sonra sərhəd 26 verst uzunluğunda uzanaraq Aşağı Qarasu çayının Araz çayına töküldüyü yerə qədər gəlib çatmışdı. Buradan sərhəd Araz çayı ilə birləşənə qədər Aşağı Qarasu çayı boyunca 26 verst məsafədə, Qarasu çayının mənbəyindən aşağıda, İrəvan quberniyasının Qacar dövləti ilə sərhədi Araz çayı boyunca 232 verst uzunluqda Şamaxı quberniyasına qədər uzanmışdı. Araz çayının sağ sahilində, dağıdılmış Abbasabad qalası ilə üzbəüz Rusiyaya məxsus kiçik bir torpaq sahəsi istisna təşkil edir. Araz çayının aşağı axınında Qacar dövlətinin sərhədi Şərur sahəsi ilə 39, Naxçıvanla 88, Ordubadla 49 və Mehri ilə isə 56 verst məsafədə bitişik olmuşdur. Beləliklə, Qacar dövləti ilə İrəvan quberniyasının sərhədinin uzunluğu 282 verst, bu sərhədin Maku xanlığı ilə uzunluğu 158, Mərəndlə 34, Qaradağla isə 90 verst uzunluğunda həmsərhəd olmuşdur¹²⁴.

XIX əsrin 60-cı illərində İrəvan quberniyasının həm ərazi, həm də inzibati-ərazi bölgüsündə bir neçə dəyişiklik baş vermişdi. Birincisi, 1859-cu il iyunun 19-da çar II Aleksandrın verdiyi fərmana görə, İrəvan qəzası hesabına yeni bir qəza-Üçmüəzzin qəzası yaradıldı. İrəvan qəzasına məxsus Sərdərabad və Sürməli sahələri Üçmüəzzin qəzasının tərkibinə keçdi¹²⁵. Nəticədə İrəvan quberniyası inzibati-ərazi bölgüsünə görə 6 qəzadan ibarət olmuşdu. İkincisi isə 1862-ci ildə Pəmbək dairəsinin şimal hissəsində yerləşən Lori düzənliyi Aleksandropol qəzasından ayrılaraq Tiflis quberniyasına birləşdirilmişdi¹²⁶. Bu ərazi itkisindən sonra 1865-ci il məlumatına görə, İrəvan quberniyasının ərazisi 25607,6 kv. verst və yaxud 529,25 kv. mil olmuşdur. Ayrı-ayrı qəzaların sahəsi isə belə idi: İrəvan qəzası 2364,6, Aleksandropol qəzası 3193,2, Naxçıvan qəzası 4982,1, Ordubad qəzası 2874,3, Yenibəyazid qəzası 3440,7, Üçmüəzzin qəzası isə 6552,7 kvadrat verst¹²⁷.

¹²³ Военно-статистическое обозрение Российской империи, 1853, с.4-8.

¹²⁴ Yənə orada, с.5-7.

¹²⁵ Полное собрание законов Российской империи, т.34 (1859), СПб: 1861, отделение первое, ст. №34646, с.591.

¹²⁶ Памятная книжка Эриванской губернии на 1892, с.105-106.

¹²⁷ Кавказский календарь на 1867 год, Тифлис, 1866, с.312-313; Памятная книжка Эриванской губернии на 1892, с.105; Полное собрание законов Российской империи. второе собрание, СПб, 1834. Т.VIII, д.1861, с.561; Əmrahov Z. İrəvan quberniyasının tarixi (1850-1917-ci illər), Bakı, "Nurlar" Nəşriyyat-Poliqrafiya Mərkəzi, 2022, s.31-32.

Lakin İrəvan quberniyasının ərazi itkisi bununla qurtarmadı. Belə ki, 1867-ci il dekabrın 9-da çar II Aleksandr “Qafqaz və Zaqafqaziya diyarının idarəçiliyinin dəyişdirilməsi” haqqında yeni fərman imzaladı. Fərman 1868-ci ildən icra olunmağa başlayır. Bu fərmana görə, Cənubi Qafqazda daha bir Yelizavetpol quberniyası yaradılır və İrəvan quberniyasının qəzası olan Ordubad qəzası ləğv olunmuş, onun tərkibinə daxil olan Mehri mahalı yeni yaradılmış Yelizavetpol quberniyasına verilmişdi. Beləliklə, İrəvan quberniyası 5 qəzaya - İrəvan, Naxçıvan, Yenibəyazid, Aleksandropol və Üçmüəzzin qəzalarına bölünmüş, keçmiş Ordubad qəzasının qalan torpaqları Naxçıvan qəzasına birləşdirilmişdir¹²⁸.

Eyni zamanda həmin qanuna görə, İrəvan quberniyası da daxil olmaqla bəzi quberniyalarda qəzaların sahələrə ayrılması ləğv edildi, əvəzində Qafqaz canişinin göstərişi ilə ayrıca Polis Pristavlığı yaradılmışdı. Pristavlıq qəza rəislərinə tabe olmalı və onların rəhbərliyi altında fəaliyyət göstərməli idi¹²⁹. Hələ bundan əvvəl kənd cəmiyyətləri yaradılmışdı. 1865-ci ildə çar Rusiyası tərəfindən verilən “Kənd Cəmiyyətlərinin təsis edilməsi, onların ictimai idarəsi, dövlət və ictimai mükəlləfiyyətləri haqqında” əsasnamə ilə bəylər, ağalar və məliklər kəndlərin inzibati məhkəmə işlərindən kənarlaşdırıldılar. Əvəzində kəndlərdə idarəçiliyi həyata keçirmək və burada qayda-qanun yaratmaq üçün kənd kollegial idarə orqanları-kənd cəmiyyətləri yaradıldı¹³⁰. Bu əsasnamə İrəvan quberniyasında 1867-ci il dekabrın 6-da tətbiq edilmişdi¹³¹.

Bunun ardınca İrəvan quberniyasında Polis dairələri yaradıldı. 1870-ci il sentyabrın 18-də çarın fərmanı ilə “Qafqazda Jandarm dairələrinin yaradılması haqqında” fərman verildi¹³². Həmin fərmana görə, Qafqazda ümumi Jandarm Dairə İdarəsi ləğv edilir, əvəzində Qafqazda ayrı-ayrı quberniyalar üzrə jandarm dairələri yaradıldı. Həmin quberniyalar üzrə yaradılmış jandarm dairələri mərkəzi Rusiya quberniyalarında yaradılmış jandarm idarələri ilə eyni səviyyədə hesab edilirdi. Lakin həmin dairələr dərəcələrə - Tiflis jandarm dairəsi birinci, İrəvan və Bakı quberniyalarının jandarm dairələri isə ikinci dərəcəyə bölünmüşdü. Qafqazda quberniyalar üzrə yaradılan hər bir jandarm dairəsinin öz heyəti yaradılmışdı. Xüsusi qərargahla təmin olunan Jandarm idarəsinin başçısı baş zabit olmalı, onun yanında isə dəftərxana, nəzarətçi heyəti və katiblik fəaliyyət göstərməli idi.

1888-ci il mayın 10-da Dövlət Şurasının qərarına əsasən çar tərəfindən “Za-

¹²⁸ Полное собрание законов Российской империи, Собр. Второе (1825-1881). Т. 42 (XLII), част 1, 1867, СПб, 1871, д. 45259, с.382-883.

¹²⁹ Yənə orada.

¹³⁰ Положение о сельском и волостном общественном управлении в губерниях Елизаветпольском, Бакинской и Эриванской. Аз. ЦГИА, ф. 12/31, д.29, л.л. об 22.

¹³¹ Полное собрание законов Российской империи. Собр. Второе. СПб: 1867, т.42, собрание второе, с.360.

¹³² Полное собрание законов Российской империи. Собр. Второе. СПб: 1874, т.XLV, 1870, с.159-160.

qafqaziya quberniyalarında qəza polisinin yaradılması haqqında” qanun təsdiq edildi. Həmin qanuna görə, Cənubi Qafqazın digər quberniyalarında olduğu kimi, İrəvan quberniyasının qəzalarında 1888-ci il iyulun 1-dən qəza və Polis sahələri yaradılmışdı. Beləliklə, hər bir qəza Polis sahələrinə, hər bir sahə kənd cəmiyyətlərinə və bu cəmiyyətlər isə kəndlərə bölünmüşdü.

Lakin İrəvan quberniyasında qəzalar arasında sərhədlərin dəyişdirilməsi və yeni qəzaların yaradılması sonralar da davam etdirilmişdir. 1870-ci ilin əvvəllərində Sürməli dairəsi və Üçmüəzzin qəzasının bir hissəsi İrəvan qəzasına, Şərur dairəsi isə İrəvan qəzasından ayrılaraq Naxçıvan qəzasına birləşdirildi. Daha sonra Dövlət Şurasının təqdim etdiyi rəyə əsasən, 1872-ci ildə Şərur-Dərələyəz və Sürməli qəzaları yaradıldı. Keçirilən bu inzibati-ərazi dəyişikliyi nəticəsində 1872-ci ildən İrəvan quberniyası 7-İrəvan, Naxçıvan, Sürməli, Şərur-Dərələyəz, Aleksandropol, Üçmüəzzin və Yenibəyazid qəzalarından ibarət olmuş, bu inzibati-ərazi bölgüsü XX əsrin əvvəllərinə qədər davam etmişdir¹³³.

Qeyd etmək lazımdır ki, Ordubad qəzası ləğv edilsə də, bu qərar uzun müddət həm ordubadlıların, həm də mehrililərin narazılığına səbəb olmuşdur. 1875-ci ildən başlayaraq XX yüzilliyin əvvəllərinə qədər müxtəlif vaxtlarda Ordubad şəhər əhalisindən, sonra isə Ordubad sahəsinə daxil olan kəndlərdən və Mehri mahalının əhalisindən qubernatora və hətta əvvəl Qafqaz Cənubiyinə, sonra isə Qafqazın Baş Rəisliyinə Ordubad qəzasının yenidən bərpa edilməsi haqqında xeyli xahiş və şikayət ərizələri daxil olmağa başladı. Hətta bu illər ərzində Ordubad qəzasının bərpası üçün layihələr də təqdim olunmuşdu. Hər iki tərəf qəzanın yenidən bərpası üçün səbəblər gətirmiş və Ordubad qəzasının yenidən bərpa edilməsini xahiş etmişdilər. 1900-cü ildə Qafqaz Mülki hissəsinin Baş Rəisliyinin və 1907-ci ildə Qafqaz Cənubiyinin dəftərxanalarının ayrı-ayrı illərdə İrəvan quberniyası nəzdində Ordubad qəzasının yaranması ilə bağlı hesabatlarında Mehri əhalisinin mahalın Ordubad sahəsinə birləşdirmək istəmələrinin əsas səbəblərini belə əsaslandırmışdılar: “O, Zəngəzur qəzasının qalan hissəsindən yüksək qarlı dağlar – Dibəklı, Gayalı və Qumyaran dağları ilə ayrılır. Mehri mahalı qəza mərkəzi Gorusdan 200 verst aralıda yerləşirdi. Zəngəzur qəzasının digər hissələri ilə əlaqə saxlamaq üçün yayda mahal sakinləri yükdaşıyan cığırlardan, qışda isə qarlı örtülmüş Araz çayının sahilindən keçən sərhəd yollarından istifadə edirdilər. Bu yollar qışda qar yağışına məruz qalır və yırtıcı heyvanlara görə təhlükəli idi. Sakinlər yayda yola Mehri mahalı ilə Gorus arasında 8 günə, qışda isə 16 günə qədər vaxt sərf edirdilər. Bundan əlavə, ictimai həyatın inzibati, məhkəmə və təsərrüfat xarakterli məsələləri kənd sakinləri ilə mərkəz arasında daimi ünsiyyət tələb edirdi. Quberniya rəhbərliyinin ifadələrinə

¹³³ Памятная книжка Эриванской губернии на 1892, с.106; Şahverdiyev Z. Naxçıvan bölgəsi XIX-XX əsrin əvvəllərində, Bakı, Elm, 2008, s.58; Kazımbəyli İ. Azərbaycanın İrəvan bölgəsi: sosial-iqtisadi və siyasi tarix (XIX-XX əsrin əvvəlləri), s.108-109.

görə, xüsusilə yay iş saatlarında belə qeyri-məhsuldar vaxt itkisi sakinlərin maddi rifahını kökündən korlayırdı. Bundan əlavə, 1868-ci ilə qədər qəza, indi isə xüsusi statuslu şəhər olan Ordubad şəhəri ilə Mehri mahalı arasında məsafə 30 verstdir. Məsafənin belə yaxınlığına görə bu məntəqələrin əhalisinin ticarət və iqtisadi maraqları qarşılıqlı olaraq bir-birini cəlb edirdi, Gorus isə göstərilən çətinliyə görə mehrililəri maraqlandırmırdı”¹³⁴.

Eyni zamanda qarşılıqlı olaraq Ordubad sahəsinin əhalisi də qəzanın yenidən bərpa olunmasında maraqlı idi. Qrdubadlılar öz xahiş və şikayətlərində bunu belə izah etmişdilər: “Ordubad sahəsinin əhalisi əsasən, bağçılıq və ticarətlə məşğul olur, taxıl isə Qacar dövlətindən alınırdı. Xaricə sənəd almaq üçün mütləq Naxçıvan şəhərinə getmək lazımdır, bunun üçün bir neçə gün və hər dəfə 20 rubla qədər pul xərcləmək tələb olunurdu. Əgər Ordubad sahəsində oğurluq hadisəsi baş verərsə, o zaman oğurlanmış mallar Qacar dövlətinə aparılırdı. Lakin zərərçəkənlər bu vaxtı Naxçıvanda sənəd aldıqlarından, malları orada gizlədildirdi, nəticədə onlar zərəyə düşürdülər. Əvvəllər ordubadlılar Mehri mahalının sakinləri ilə ticarət aparırdılar, lakin sonuncunun ayrılması ilə ticarət xeyli aşağı düşdü, çünki dava və mübahisə zamanı 200 verst uzaqlıqda yerləşən Gorus kəndinə getmək lazım idi, halbuki bundan əvvəl dava və mübahisələr Ordubadda həll olunurdu. Bütün bu hallar birlikdə Ordubad sahəsinin əhalisinin yoxsullaşmasına səbəb olmuşdur. Mehri və Ordubad sahələrinin iqtisadi cəhətdən bir-birinə meyliyini bir fakt da təsdiqləyir ki, Ordubad sahəsinin Rusiyaya birləşdirilməsi ilə sonuncunun əhalisinin maddi həyatı ilk vaxtlarda xeyli pisləşsə də, Mehri mahalının Ordubad sahəsi ilə (keçmiş Ordubad qəzası) birləşən kimi bu vəziyyət tezliklə nəzərəcarpacaq dərəcədə yaxşılaşdı. Mehri mahalı yenidən ayrılan kimi Ordubad sahəsinin əhalisi yoxsullaşmağa başladı”¹³⁵.

Həm ordubadlıların, həm də mehrililərin ərizə və şikayətlərini İrəvan və Yelizavetpol qubernatorları dəstəkləmişdilər. Həm Karmalin, həm də Freze Ordubad qəzasının yenidən təsis edilməsini qəbul edərək, bu işin hakimiyyətin və əhalinin marağında olduqlarını bildirmiş, hətta Ordubad qəzasının inzibati strukturlarının yaradılması haqqında layihəsini Qafqaz Baş Rəisliyinə təqdim etmişdilər. Eyni zamanda bu fikir keçmiş Qafqaz Baş Rəisliyinin Şurası tərəfindən prinsipial olaraq təsdiqlənmişdi.

Ordubad qəzasının yaradılması üçün layihə bir neçə dəfə İrəvan quberniya idarəsi tərəfindən təqdim edilmişdi. Məsələn, 1891-ci ildə İrəvan qubernatoru

¹³⁴ В учреждении в Эриванской губернии нового Ордубатского уезда, с соединением в состав его из Елизаветпольской губернии Мигринского магала, 10 мая 1900 года, Azərbaycan Respublikası Dövlət Tarix Arxivi, f.1, siyahı 1, iş 1319, v.10 arx; Об образовании в составе Эриванской губернии нового, Ордубатского уезда, 10 мая 1900-ноября 1907, Azərbaycan Respublikası Dövlət Tarix Arxivi, f.1, siyahı 1, iş 1319, v.1, 1 arx.

¹³⁵ Azərbaycan Respublikası Dövlət Tarix Arxivi, f.1, siyahı 1, iş 1319, v.10 arx; Azərbaycan Respublikası Dövlət Tarix Arxivi, f.1, siyahı 1, iş 1319, v.1 arx, v.2.

general-mayor Freze tərəfindən Ordubad qəzasının yaradılması üçün layihə təqdim edilmişdi. Layihədə Ordubad qəzası polis idarəsi işçilərinin heyəti, onların illik saxlanması üçün 4810 rubl maliyyə vəsaitinin lazım olduğu göstərilmişdir. Digər layihə İrəvan quberniya idarəsi tərəfindən 1897-ci ildə təqdim edilmişdir. Burada qəza polis idarə heyətinin tərkibi bir qədər genişləndirilmiş və onların illik maliyyə vəsaitinin 12700 rubla başa gəlməsi bildirilmişdir. İrəvan qubernatoru tərəfindən təqdim olunan sonuncu layihə 1898-ci ildə olunmuşdur. Burada əsasən Ordubad qəza xəzinəsi heyətin tərkibini və onun illik saxlanmasının məbləğini göstərilmişdir. Həmin məbləğ 5245 rubldan ibarət idi¹³⁶.

Nəticədə, Şura 1900-cü ildə İrəvan və Yelizavetpol qubernatorlarının təqdim etdiyi Ordubad qəzasının inzibati qurumlarının yaradılması və həmin qurumların maliyyəsi haqqında layihəni nəzərdən keçirmişdir. Layihədə Ordubad qəzasının qəza və polis sahələrinin inzibati qurumlarının, tibbi sahənin, dövlət əmlak idarəsinin və məhkəmə sahəsinin yaradılması nəzərdə tutulmuşdur. Nəticədə, Ordubad qəzasının yaradılması üçün ayrılan maliyyə vəsaiti belə olmalı idi: 1. Qəza strukturları və polis sahəsinin saxlanması üçün-14.000 rubl; 2. Tibb işçilərinin saxlanması üçün-1655 rubl, ümumilikdə, 15655 rubl. Həmin məbləğdən şəhər pristavının saxlanması üçün Ordubad şəhər idarəçiliyi xərcindən 650 rubl, zemstvo xərcindən 1300 rubl və polis mühafizəsi zabitinin saxlanması və heyvanların yeminin ödənilməsi üçün 13805 rubl Dövlət Xəzinəsindən ödənilməli idi¹³⁷.

Lakin Mehri mahalının Ordubad sahəsinə birləşdirilməsi və bunun əvəzində yeni Ordubad qəzasının yaradılması məsələsi layihə olaraq qaldı. Arxiv sənədində bu, Qafqazda polis heyətinin tərkibinin yenidən nəzərdən keçirilməsi və XX yüzilliyin əvvəllərində Rusiya-Yaponiya müharibə ilə əlaqədar olaraq zəifləmiş Dövlət Xəzinəsinin yükləmək istəməməsindən irəli gəlmişdir¹³⁸.

İrəvan quberniyasının keçirilən islahatlar nəticəsində tam sərhədləri və inzibati-ərazi bölgüsü müəyyən olunduqdan sonra 1878-ci il məlumatına görə onun ərazisi 24447,7 kv. verst və yaxud 27822,6 kv. km olmuşdur. Ayrı-ayrı qəzaların sahəsi belə idi: İrəvan qəzası 2738,6 kv. verst və yaxud 3116,6 kv. km; Naxçıvan qəzası 3908,4 kv. verst və yaxud 4447,8 kv. km.; Sürməli qəzası 3151,1 kv. verst və yaxud 3586,0 kv. km; Şərur-Dərələyəz qəzası 2635,6 kv. verst və yaxud 2999,4 kv. km.; Yenibəyazid qəzası 5410,4 kv. verst və yaxud 6157,1 kv. km.; Üçmüəzzin qəzası 3221,8 kv. verst və yaxud 3666,5 kv. km.; Aleksandropol qə-

¹³⁶ В учреждении в Эриванской губернии нового Ордубатского уезда, с соединением в состав его из Елизаветпольской губернии Мигринского магала, 10 мая 1900 года, Azərbaycan Respublikası Dövlət Tarix Arxivi, f.1, siyahı 1, iş 1319, v.13 arx.

¹³⁷ Об образовании в составе Эриванской губернии нового, Ордубатского уезда, 10 мая 1900-ноября 1907, Azərbaycan Respublikası Dövlət Tarix Arxivi, f.1, siyahı 1, iş 1319, v.5.

¹³⁸ Azərbaycan Respublikası Dövlət Tarix Arxivi, f.1, siyahı 1, iş 1319, v.2 arx, v.3.

zası 3381,8 kv. verst və yaxud 3848,6 kv. km. Lakin bu sahəyə xüsusi statuslu Ordubad şəhəri daxil edilməmişdi¹³⁹.

Sonrakı illərdə aparılan inzibati-ərazi dəyişikliyini nəticəsində İrəvan quberniyasının ərazisinin azalmasının və çoxalmasının şahidi oluruq. Mənbələrdə quberniyasının ərazisi müxtəlif rəqəmlərlə göstərilmişdir. Bir mənbəyə görə, İrəvan quberniyasının ərazisi Göyçə gölü də daxil olmaqla 26450 kv. verstə, digər mənbəyə görə 24758,3 kv. verst, gölsüz 23518 kv. verstə, başqa bir mənbəyə görə 24454,4 kv. verstə (1 verst-1,05 km), yaxud 27830 kv.km., bəzi məlumatlara görə 23194,79 verstə, bir məlumatla görə isə 24758 kv. verstə (2578959 desyatin) bərabər olmuşdur. Quberniyanın Qacar dövləti ilə sərhədinin uzunluğu 246,5, Osmanlı dövləti ilə 130, ümumi sərhədlərinin uzunluğu isə 1052,5 verst idi¹⁴⁰.

İrəvan quberniyasında qəzalar inzibati-ərazi bölgüsünə görə polis sahəsinə, sahələr isə kənd cəmiyyətlərinə və onlar da kəndlərə bölünmüşdü. İrəvan quberniyasına daxil olan qəzalar, polis sahələri, kənd cəmiyyətləri və kəndlərin sayı və ərazisi belə idi: **İrəvan qəzası** İrəvan quberniyasının cənubunda, 39⁰ 38' və 40⁰ 22' şimal en dairəsi və 62⁰ 0' və 62⁰ və 46' şərq uzunluğu arasında yerləşmişdi. Qəza şimal, şimal-şərq və şərq tərəfdən Yenibəyazid, cənubdan və cənub-şərqdən Şərur-Dərələyəz qəzaları ilə, cənub-qərbdən aşağı Qarasu çayı boyunca Qacar dövləti ilə, Sürməli və Üçmüəzzin qəzaları ilə, şimal-qərbdən isə Üçmüəzzin qəzası ilə həmsərhəd idi¹⁴¹. İrəvan qəzasının ümumi sahəsi 288854 desyatin, yaxud 2724,30 kv. verst, 3100,27 kv. km. olmuşdur¹⁴². Qəzanın mərkəzi İrəvan şəhəri idi.

İrəvan qəzası inzibati-ərazi bölgüsünə görə Tacirabad (sahəsi 718, 98 kv. verst (74894 desyatin) yaxud 818, 20 kv. km.), Hacı İlyas (sahəsi 259,30 kv. verst (27010 desyatin) yaxud 295,09 kv.km), Kəmərlı (sahəsi 632,92 kv.verst (65929 desyatin) yaxud 720,26 kv.km) və Dəvəli (sahəsi 1113 kv. verst (115945 desyatin) yaxud 1266,72 kv.km) polis sahələrindən ibarət olmuşdur¹⁴³.

Polis sahələri inzibati-ərazi bölgüsünə görə kənd cəmiyyətlərinə bölünmüş, kənd cəmiyyətləri isə ayrı-ayrı kəndləri özündə birləşdirmişdi. Müxtəlif illərdə aparılan statistik məlumatlarda kənd cəmiyyətlərində və onlara daxil olan

¹³⁹ Кавказский календарь на 1878 год, отдел 2, с.326.

¹⁴⁰ Обзор Эриванской губернии за 1884 год, Эриван, 1885, с.1; Памятная книжка Эриванской губернии на 1892, с.107; Обзор Эриванской губернии за 1883 год, Эриван, 1894, с.1; Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897, Эриванская губерния, с.3; Энциклопедический словарь Брокгауз и Ефрона, т.81, с.10; Кавказский календарь на 1910 год, с.460-461; Памятная книжка Эриванской губернии на 1906, отдел IV, с.1; Памятная книжка Эриванской губернии на 1902, отдел IV, с.1; Кавказский календарь на 1917 год, с.46.

¹⁴¹ Материалы для изучения экономического быта государственных крестьян Закавказского края [в 7 томах], Тифлис, Типография А.А.Михельсона, 1886. т.III, с.1; Карта на 1903.

¹⁴² Памятная книжка Эриванской губернии на 1892, с.108; Кавказский календарь на 1904 год, Тифлис, 1903, отдел III, с.36-37; Кавказский календарь на 1908 год, Тифлис, 1907, статистические отдел, с.7; Кавказский календарь на 1910 год, Тифлис, 1909, отдел IV, с.458-459.

¹⁴³ Кавказский календарь на 1910 год, Тифлис, 1909, отдел IV, с.458-459.

kəndlərin sayında dəyişikliyi görmək mümkündür. 1886-cı il kameral təsvirə görə, **Tacirabad polis sahəsinə** (sahənin başçısı pristav İrəvan şəhərində yerləşmişdi) Aramus (10 kənd), Ərinc (11 kənd), Başgərnı (17 kənd), Göl Aysor (11 kənd), Gəmriz (10 kənd) kənd cəmiyyətləri, **Hacı İlyas polis sahəsinə** İmanşalin (8 kənd), Norakovit (9 kənd), Sarvanlar (8 kənd), Şirabad (8 kənd), Şorlu-Dəmirçi (7 kənd) kənd cəmiyyətləri, **Kəmərli polis sahəsinə** Əliməmməd (7 kənd), Dvin Aysor (16 kənd), Kəmərli (7 kənd), Qalahisar (12 kənd), Çikdamlı (6 kənd) kənd cəmiyyətləri, **Dəvəli polis sahəsinə** isə Armik (16 kənd), Böyük Vedi (10 kənd), Qaqurin (4 kənd), Gecimqanlı (4 kənd), Dəvəli (5 kənd), Qaraxaç (12 kənd), Qırmızıqanlı (4 kənd), Sədərək (3 kənd) kənd cəmiyyətləri daxil idi¹⁴⁴.

Lakin XX əsrin əvvəllərində istər polis sahələrinin, istərsə də kənd cəmiyyətlərinin sayında fərqli rəqəmlər göstərilmişdir. Əsrin əvvəllərində İrəvan qəzasına daxil olan **I polis sahəsində** 3 kənd cəmiyyətində (Kənəkir 16 kənd, Aramus 16 kənd, Başgərnı 24 kənd, əlavə yeni salınmış kəndlər 5) yeni salınmış kəndlərlə birlikdə 61 və yaxud 63 kənd, 1917-ci il məlumatında 4 kənd cəmiyyətində 52 kənd, **II polis sahəsində** 3 kənd cəmiyyətində 43 kənd (İmanşalin 16 kənd, Şirabad 15 kənd, Noravit 12 kənd), 1917-ci il məlumatında 6 kənd cəmiyyətində 43 kənd, **III polis sahəsində** 4 kənd cəmiyyətində (Qalahisar 12 kənd, Uğurbəyli 6 kənd, Dvin-Aysor 22 kənd, Kəmərli 10 kənd) 50 kənd, 1917-ci ilin məlumatında 7 kənd cəmiyyətində 52 kənd, **IV polis sahəsində** isə 6 kənd cəmiyyətində (Sədərək 3 kənd, Vediçay 10 kənd, Qaraxaç 12 kənd, Aramik 14 kənd, Dəvəli 12 kənd, Burukin 14 kənd) 66 kənd, 1917-ci ilin məlumatında 7 kənd cəmiyyətində 62 kənd qeydə alınmışdır. Ümumilikdə, 1917-ci ilin məlumatına görə, İrəvan qəzasında 4 polis sahəsində 24 kənd cəmiyyəti və onlara 209 kənd daxil olmuşdur¹⁴⁵.

Naxçıvan qəzası əsasən dağlıq ərazi idi və Araz çayının sol sahilində yerləşmişdi. O, cənubdan Qacar dövləti ilə onu ayıran Araz çayı, şimaldan Şərur-Dərələyəz qəzası, şimal-qərbdən Şərur düzənliyinin cənub hissəsi, şərqdən onu Yelizavetpol quberniyasının Zəngəzur qəzasından ayıran Kiçik Qafqaz dağları (Qarabağ dağı) ilə həmsərhəd, paraleloqramma formasında olub, uzanan aşağı hissəsi 60 verst, yan tərəfi isə 70 verstə yaxın idi. Mərkəzi Naxçıvan şəhəri, qəzanın ərazisi isə 412292 desyatin, yaxud 3939,04 kv. verst, 4482,70 kv.km. olmuşdur¹⁴⁶.

¹⁴⁴Свод статических данных о населении Закавказского края, извлеченных из посемейных списков 1886 г., Тифлис, Типография И.Мартirosианца, 1893, с.334-347.

¹⁴⁵Памятная книжка Эриванской губернии на 1902, отдел 3, с. 2-19; Памятная книжка Эриванской губернии на 1906, отдел 3, с.2-19; Кавказский календарь на 1910 год, отдел IV, с.453-459; Кавказский календарь на 1917 год, отдел IV, с.129-131.

¹⁴⁶Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа, Тифлис, Типография канцелярии Главноначальствующаго гражданской частью на Кавказе. 1882, выпуск 2, с.128; Памятная книжка Эриванской губернии на 1892, отдел IV, с. 108; Кавказский календарь на 1904 год, отдел III, с.36-37; Кавказский календарь на 1908 год, отдел статический, с.7; Кавказский календарь на 1910 год, отдел IV, с.460-461.

Naxçıvan qəzası Əliabad (sahəsi 660,62 kv. verst, 68815 desyatin, yaxud 751, 80 kv.km), Çağrı (sahəsi 1253,92 kv. verst, 130617 desyatin, yaxud 1426,98 kv.km), Abrakunis (sahəsi 1327,35 kv. verst, 138263 desyatin, yaxud 1510,56 kv.km), Yuxarı Əylis (sahəsi 697,15 kv. verst, 72620 desyatin, yaxud 793,38 kv.km) polis sahələrindən ibarət olmuşdur¹⁴⁷.

1886-cı il kameral təsvirdə **Əliabad polis sahəsinə** (sahənin pristavı Naxçıvan şəhərində yerləşirdi) Aznabyurd (1 kənd), Təzəkənd (2 kənd), Tumbul (7 kənd), Xok (8 kənd), Şıxmahmud (7 kənd), Yarımçin (9 kənd), **Çağrı polis sahəsinə** (sahənin pristavı qış aylarında Çağrı kəndində, yayda isə Naxçıvan şəhərindən 52,5 verst aralıda yerləşən Karmalinovka kəndində yerləşirdi) Çağrı (3 kənd), Düyün Almalı (10 kənd), Qarababa (28 kənd), Karmalin (1 kənd), **Abrakunis polis sahəsinə** (sahənin pristavı Naxçıvan şəhərindən 24 verst aralıda yerləşən Abrakunis kəndində yerləşirdi) Abrakunis (9 kənd), Qazançı (17 kənd), Nehrəm (1 kənd), Surab (11 kənd), **Yuxarı Əylis polis sahəsinə** (sahənin pristavı Ordubad şəhərində yerləşirdi) Azin (3 kənd), Yuxarı Əylis (5 kənd), Aşağı Əylis (3 kənd), Yuxarı Andamiç (4 kənd), Biləv (3 kənd), Bist (9 kənd), Vənənd (2 kənd), Dernis (7 kənd), Dostin (1 kənd), Kilit (3 kənd), Sumbatan-dizin (5 kənd), Xanağa (4 kənd), Çananab (5 kənd) və Yaycı (1 kənd) kənd cəmiyyətləri daxil idi¹⁴⁸.

Naxçıvan qəzasında da kənd cəmiyyətləri və kəndlərin sayı haqqında XX əsrin əvvəllərində müxtəlif məlumatlara rast gəlmək mümkündür. Həmin stastik məlumatlarda **I polis sahəsinə** - 3 kənd cəmiyyətində (Qıvraq 8 kənd, Tumbul 9 kənd, Şıxmahmud 14 kənd) 31 kənd, 1917-ci ilin məlumatında 5 kənd cəmiyyətində 33 kənd, **II polis sahəsinə** - 4 kənd cəmiyyətində (Qarababa 28, Diqin-Almalı 10 kənd, Karmalinovka 1 kənd, Çağrı 6) 45 kənd, 1917-ci ilin məlumatında 4 kənd cəmiyyətində 45 kənd, **III polis sahəsinə** - 3 kənd cəmiyyətində (Qazançı 20 kənd, Abrakunis 13 kənd, Nehrəm 3 kənd) 36 kənd, 1917-ci ilin məlumatında 6 kənd cəmiyyətində 38 kənd, **IV polis sahəsinə** - 4 kənd cəmiyyətində (Yuxarı Əylis 15 kənd, Yuxarı Əzin 12 kənd, Vənənd 14 kənd, Çinanab 14 kənd) 55 kənd, 1917-ci ilin məlumatında isə 7 kənd cəmiyyətində 46 kənd qeyd alınmışdır. Ümumilikdə, Naxçıvan qəzasında 1917-ci ilin məlumatında 22 kənd cəmiyyətinə 162 kənd daxil olmuşdur¹⁴⁹.

Şərur-Dərələyəz qəzası Şərqi Arpaçayın bütün vadisini, Araz çayının sağ sahilini tutmuşdu. O, şimaldan Yenibəyazid qəzası, cənubdan Naxçıvan qəzası, cənub-qərbdən Araz çayı sərhəd olmaqla Qacar dövləti, şərqdən isə Yelizavet-

¹⁴⁷ Кавказский календарь на 1910 год, с.460-461.

¹⁴⁸ Свод статических данных о населении Закавказского края, извлеченных из посемейных списков 1886 г., с.360-371.

¹⁴⁹ Памятная книжка Эриванской губернии на 1902, отдел 3, с.60-73; Памятная книжка Эриванской губернии на 1906, отдел 3, с.72-89; Кавказский календарь на 1910 год, отдел IV, с.460-461; Кавказский календарь на 1917 год, с.122-123.

pol quberniyasının Cavanşir qəzası ilə həmsərhəd olmuşdu. Qəza mərkəzi Başnoraşen kəndi, ümumi sahəsi isə 277917 desyatin, yaxud 2637, 50 kv. verst, 3001, 54 kv. km idi¹⁵⁰. Qeyd etmək lazımdır ki, Şərur-Dərələyəz qəzasının mərkəzi olan Başnoraşen kəndi uzun müddət mərkəz kimi mübahisə obyektinə olmuşdur. Belə ki, çarın 1867-ci il dekabrın 9-da verilmiş fərmanına əsasən, Qafqazda yeni quberniyanın yaradılması ilə əlaqədar olaraq idarəçilik ştatlarının da çoxaldılması nəzərdə tutulmuşdu. Həmin qanuna əsasən, 1870-ci ilin sonlarında İrəvan qubernatoru Karmalinə quberniya idarəçilik ştatlarının artırılması tapşırılmışdı. Nəticədə Naxçıvan qəzasının geniş əraziyə malik olduğunu nəzərə alaraq, onun şimal-qərb hissəsində Şərur-Dərələyəz qəzasının yaradılması layihəsi hazırlandı. Layihədə qəza mərkəzi kimi Daşarxı kəndi nəzərdə tutulmuşdu. Lakin qubernator Karmalinə bu layihəni həyata keçirmək qismət olmadı. 1875-ci il aprelin 4-də Şərur-Dərələyəz qəzası yaradılarkən onun mərkəzi həmin vaxt İrəvan quberniyasını idarə edən general-mayor Roslavlev (1867-1880) tərəfindən Daşarxı kəndindən 10 verst aralıda yerləşən Başnoraşen kəndi seçildi. Eyni zamanda Daşarxı kəndi gələcəkdə qəza mərkəzi kimi nəzərdə tutulmuşdu. Lakin mərkəzin Daşarxına yaxın yerə köçürülməsinin nəzərdə tutulması müxtəlif kəndlər arasında narazılığa səbəb olmuşdu. Hələ bu haqda müxtəlif səviyyələrdə yazışmalar aparılarkən Başnoraşen kəndinin sahibkarları Səfiyəvlər mərkəzin burada saxlanmasını xahiş etmişdilər. Onlar Başnoraşen kəndinin sağlam iqlimə, təmiz suya malik olduğunu bildirərək, qəza inzibati idarə orqanları üçün binaların tikilməsinə yerli əhali ilə birlikdə lazımı qədər torpaq ayırmağa razı olduqlarını ərizə ilə qeyd etmişdilər¹⁵¹.

Şərur-Dərələyəz qəzasının inzibati mərkəzinin qeyri-müəyyən qalması 1893-cü il oktyabr ayına qədər davam etmişdir. Həmin vaxt İrəvan qubernatoru general-leytenant Freze şəxsən həmin əraziyə baş çəkdikdən sonra Qafqaz Baş Rəisliyi idarəsinə məlumatında bildirmişdi ki, Başnoraşen kəndində əlverişli binaların, içməli suyun və lazımı torpaq sahəsinin olmaması üzündən qəza mərkəzi kimi fəaliyyəti mümkün deyil. Hətta qubernator digər kəndlərin də bu məsələdə əlverişli olmadığını qeyd edərək, mərkəzin məhz Daşarxı Azərbaycan türk kəndinin yaxınlığına köçürməsinin əlverişli olduğunu xüsusi vurğulamışdı. İrəvan qubernatorunun bu məlumatı Qafqaz Baş Rəisliyi təhlükəsizlik Şurasında 1895-ci il fevralın 9-da müzakirə edilmiş, bu məlumatın lazımı səviyyədə olmadığı bildirilmişdir¹⁵².

¹⁵⁰ Кавказский календарь на 1908 год, статистический отдел, с.6; Кавказский календарь на 1910 год, отдел IV, с.458-459.

¹⁵¹ Директор канцелиария заместника его императорского величества на Кавказе. 10 декабря 1912 г. №27217. Гор. Тифлис. По вопросу об установлении административного центра Шаруро-Даралагезского уезд Эриванской губернии, Azərbaycan Respublikası Dövlət Tarix Arxivı, f.1, siyahı 1, iş 1324, v.18, v.18 arx.

¹⁵² Директор канцелиария заместника его императорского величества на Кавказе. 10 декабря

1895-ci il fevralın 9-u və 1900-cü il fevralın 10-u Qafqaz Baş Rəisliyi Mülki hissəsinin dəftərxanasının tərtib etdiyi jurnalda Şərur-Dərələyəz qəzasının mərkəzinin Başnoraşen kəndindən Daşarxı Azərbaycan türk kəndinə köçürülməsi haqqında maraqlı məlumatlar verilmişdir. Sonrakı illərdə, 1907-ci və 1910-cu illərdə də tədqiqat davam etdirilmişdir. Göstəriləyi kimi, İrəvan qubernatorları Karmaşin və Freze əsasən qəza mərkəzinin Daşarxına keçirilməsinin tərəfdarı olmuşdular. Başnoraşenin mərkəz kimi yaramadığını qəbul edən İrəvan qubernatorları Daşarxını, onun yerləşdiyi ərazini, su təchizatını və hava şəraitini öyrənmək üçün dəfələrlə bu kəndə xüsusi komissiya göndərmişdilər. Daşarxı kəndi iki hissədən ibarət idi. Daşarxı Azərbaycan türk kəndi və Daşarxı erməni kəndi. Qəza mərkəzini məhz Azərbaycan türklərinin yaşadığı kəndə salmaq istəyirdilər. O, Araz çayından 1,5 verst aralıda yerləşmiş, onun Azərbaycan türkləri yaşayan hissəsi 30 ev və 118 desyatin torpaq sahəsinə malik olmuşdur. Yerli əhali burada idarə müəssisələrinin yaradılması üçün 60 desyatin torpaq sahəsindən keçməyə hazır idilər. Hətta Daşarxı kəndində idarə müəssisələrinin tikilməsi üçün xüsusi hərrac da elan etmişdi. Lakin qəza rəisinin bildirdiyinə görə hərracda heç kim iştirak etməmişdir. Qəza rəisi hərracın baş tutması və əhalini bu işə cəlb etmək üçün bura hər hansı hərbi hissənin köçürülməsini, onlar üçün kazarmaların tikilməsini təklif etmişdi¹⁵³.

Mərkəzin Daşarxına köçürülməsinə yaxın kəndlərin əhalisi də razı deyildi. Belə ki, İrəvan qubernatoru general-leytenant Freze Daşarxına baxış keçirdiyi ikinci gün yaxın Əngeci kəndinin əhalisi ona müraciət edərək mərkəzin onların kəndində salınmasını xahiş etmişdilər. Onlar kəndin Culfa dəmir yolunun Noraşen stansiyasına yaxın yerdə yerləşdiyini, əksinə Daşarxının Naxçıvan qəzasının sərhədlərinə yaxın olduğunu və dəmir yolundan uzaqda yerləşdiyini bildirmişdilər. Kənd əhalisi bunun üçün Əngeci kəndinə məxsus 500 desyatin torpaqdan onlara məxsus 85 desyatin, əlavə olaraq 50 desyatin xəzinə torpağından ehtiyat torpaq ayıracaqlarını birdilmişdilər. Başnoraşenlilər də qəza idarə orqanları üçün inzibati idarələrin tikintisi üçün 50 desyatin torpaq sahəsindən keçməyə hazır idilər¹⁵⁴. Hətta Daşarxı Azərbaycan türk kəndinin, Daşarxı erməni kəndinin və Xanlıqlar kəndinin əhalisi qəza mərkəzi üçün əkin sahələrindən və örüş yerlərindən torpaq ayıracaqlarına söz vermişdilər¹⁵⁵. Lakin qubernator su mühəndisi ilə birlikdə vit-

1912 г. №27217. Гор. Тифлис. По вопросу об установлении административного центра Шаруро-Даралагезского уезд Эриванской губернии, Azərbaycan Respublikası Dövlət Tarix Arxivi, f.1, siyahı 1, iş 1324, v.18, v.18 arx..

¹⁵³ Переписка с Эриванским губернатором и другими о перенесении административного центра Шаруро-Даралагезского уезда из селения Башнорашен в селение Даш-арх мусульманскими, 1910, 20 марта, Azərbaycan Respublikası Dövlət Tarix Arxivi, f.1, siyahı 1, iş 1323, v.1, v.1 arx, v.2, v.4.

¹⁵⁴ Yənə orada

¹⁵⁵ Директор канцелиария заместника его императорского величества на Кавказе. 10 декабря 1912 г. №27217. Гор. Тифлис. По вопросу об установлении административного центра Ша-

se-qubernatoru Daşarxına göndərərək buranın su təminatının imkanlarını öyrənməyi bildirmiş, eyni zamanda Əngeci və Başnoraşen kəndlərinə gələcək mərkəz üçün torpaq ayrılması fikirlərinin dayandırılması tapşırılmışdı¹⁵⁶.

Uzun illər aparılan tədqiqatlara baxmayaraq, Başnoraşen kəndi Şərur-Dərələyəz qəzasının mərkəzi olaraq qalmışdı. İrəvan vitse-qubernatoru Qriqoryevin qubernatora yazdığı məlumatında Daşarxının mərkəz kimi əlverişli olmadığını bildirmişdi. O, bunu Arpaçay çayından ayrılan arxın Daşarxı kəndinin su təminatı üçün zəif olması və dəmir yolundan uzaqlığı ilə əlaqələndirmişdir¹⁵⁷. Eyni fikir İrəvan-Qars idarəçiliyi nəzdində Dövlət əmlakının III rayon baş nəzarətçisinin 1911-ci il avqustun 17-də yazdığı məlumatda bildirilmişdir. O, məlumatda yazırdı ki, mərkəzin Daşarxına köçürülməsi fikrindən imtina etmək lazımdır, Başnoraşen dəmir yoluna və Noraşen dəmir yol stansiyasına yaxın olduğu üçün bura daha əlverişlidir¹⁵⁸. Beləliklə, 40 ilə yaxın tədqiqata və mübahisələrə baxmayaraq, Başnoraşen kəndi 1917-ci ilə qədər Şərur-Dərələyəz qəzasının inzibati mərkəzi olaraq qalmışdı.

Şərur-Dərələyəz qəzasına Şərur (sahəsi 747,26 kv. verst, 77839 desyatin, yaxud 850, 41 kv.km) və Dərələyəz (sahəsi 1890,24 kv. verst, 196890 desyatin, yaxud 2151,13 kv.km) polis sahələri daxil idi. Hər polis sahəsinin ayrı-ayrılıqda özünün kənd cəmiyyətləri və onlara daxil olan kəndləri vardı. 1886-cı il kameral təsvirində **Şərur polis sahəsində** (sahənin pristavı İrəvandan 87,3 verst aralıda yerləşən Başnoraşen kəndində yerləşirdi) Alaqlı (9 kənd), Yenicə (8 kənd), Zeyvə (5 kənd), Qarabürç (8 kənd), Noraşen-uli (3 kənd), Pusian (8 kənd), Çamaxtur (8 kənd), Yaycı (10 kənd) kənd cəmiyyətləri, **Dərələyəz polis sahəsində** (sahənin pristavı Başnoraşen kəndindən 55 verst aralı Keşiş kənddə yerləşirdi) Alagöz (20 kənd), Hindivaz (22 kənd), Çul (8 kənd), Keşikkənd (16 kənd), Qinişik (8 kənd), Qozlu Yaycı (15 kənd), Martiros (10 kənd) kənd cəmiyyətləri qeydə alınmışdı¹⁵⁹.

1886-cı il kameral təsvirində olduğu kimi, 1902, 1906-cı illər İrəvan quberniyasına aid yaddaş kitabçasında və 1910-cu il “Qafqaz təqvimi”ndə Şərur-Dərələyəz qəzasının həm kənd cəmiyyətlərinin, həm də onlara daxil olan kəndlərin

руро-Даралагезского уезд Эриванской губернии, Azərbaycan Respublikası Dövlət Tarix Arxivi, f.1, siyahı 1, iş 1324, v.19, v.19 arx..

¹⁵⁶ Переписка с Эриванским губернатором и другими о перенесении административного центра Шаруро-Даралагезского уезда из селения Башнорашен в селение Даш-арх мусулманскими, 1910, 20 марта, Azərbaycan Respublikası Dövlət Tarix Arxivi, f.1, siyahı 1, iş 1323, v.5 arx..

¹⁵⁷ Его сиятельству господину Эриванскому Губернатору, Эриванского Вице-губернатора Григорьева, Azərbaycan Respublikası Dövlət Tarix Arxivi, f.1, siyahı 1, iş 1323, v.12 arx..

¹⁵⁸ Старший надзиратель III района при Эриванско-Карском управлении государственными имуществами 17 августа 1911 г., № 369, Azərbaycan Respublikası Dövlət Tarix Arxivi, f.1, siyahı 1, iş 1323, v. 51, v.51 arx..

¹⁵⁹ Свод статических данных о населении Закавказского края, извлеченных из посемейных списков 1886 г., с.392-398.

sayı eyni idi. Ümumilikdə, Şərur-Dərələyəz qəzasında 12 kənd cəmiyyətinə tabe olan 163 kənd olmuşdur¹⁶⁰. Lakin 1917-ci il məlumatında hər iki polis sahəsində fərqli rəqəmlər göstərilmişdir. Qəzaya daxil olan I polis sahəsində 12 kənd cəmiyyətində 62 kənd, II polis sahəsində 7 kənd cəmiyyətində 97 kənd olmuşdur. Həmin ilin məlumatında ümumilikdə, Şərur-Dərələyəz qəzasının 19 kənd cəmiyyətində 159 kənd qeydə alınmışdır¹⁶¹.

Sürməli qəzası şimaldan Üçmüəzzin, şərqdən İrəvan qəzaları ilə, cənubdan Osmanlı Türkiyəsinin Bəyazid sancağı, cənub-şərqdən isə Qacar dövləti ilə həmsərhəd idi. Qəzanın mərkəzi İğdır kəndi, ərazisi isə 332604 desyatin, yaxud 3147,09 kv. verst, 3581,48 kv. km olmuşdur¹⁶².

Sürməli qəzası 3 polis sahəsindən ibarət idi. Birinci **İğdır polis sahəsində** (sahəsi 725,65 kv. verst, 75589 desyatin yaxud 825,82 kv.km, sahənin pristavı İrəvan şəhərindən 56 verst aralıda yerləşən İğdır kəndində yerləşirdi) Zor (26 kənd), İğdır (19 kənd), Qızılqışlaq (16 kənd), **Daşburun polis sahəsində** (sahəsi 1214,24 kv. verst, 126481 desyatin yaxud 1381,83 kv. km, məntəqənin başçısı İğdırdan 25 verst aralıda yerləşən Daşburun kəndində yerləşirdi) Aralıq (12 kənd), Daşburun (15 kənd), Radik (35 kənd), **Qulp polis sahəsində** (sahəsi 1207,20 kv. verst, 125750 desyatin yaxud 1373,83 kv.km, sahənin pristavı İğdır kəndindən 43 verst aralıda Oulpda yerləşirdi) Qulp (14 kənd), Güllücə (43 kənd), Oğrucin (48 kənd) kənd cəmiyyətləri var idi¹⁶³.

1886-cı il kameral təsvirinə nisbətən XX əsrin əvvəllərinə aid statistik məlumatlarda Sürməli qəzasında kənd cəmiyyətlərinin və kəndlərin sayında azalma qeydə alınmışdır. Sürməli qəzasına daxil olan **I polis sahəsinə** 4 kənd cəmiyyətində (İğdır 9 kənd, Evcilər 12 kənd, Yaycı 15 kənd, Əliqoçaq 25 kənd) 61 kənd, **II polis sahəsinə** 3 kənd cəmiyyətində (Aralıq Başkənd 12 kənd, Daşburun 14 kənd, Radik 35 kənd) 61 kənd, **III polis sahəsinə** 6 kənd cəmiyyətində (Qulp 11 kənd, Güllücə 23 kənd, Yezidi-Həsənli 19 kənd, Cəlali-Sakaklı 7 kənd, Oğrucin 24 kənd, Radiki-Sinak 23 kənd) 107 kənd olduğu göstərilmişdir. Ümumilikdə, hər üç polis məntəqəsində 13 kənd cəmiyyəti, 229 kənd olmuşdur¹⁶⁴. 1917-ci ilin statistik məlumatında qəzada bu sahədə fərqli nəticə qeydə alınmışdır. Məsələn, Sürməli qəzasının I polis sahəsində 4 kənd cəmiyyətinə 42 kənd, II polis sahəsinə

¹⁶⁰ Памятная книжка Эриванской губернии на 1902, отдел 3, с.50-61; Памятная книжка Эриванской губернии на 1906, отдел 3, с.58-73; Кавказский календарь на 1910 год, отдел IV, с.458-459.

¹⁶¹ Кавказский календарь на 1917 год, отдел IV, с.127-129.

¹⁶² Памятная книжка Эриванской губернии на 1892, с.332-334; Кавказский календарь на 1908 год, отдел статистический, с.7; Кавказский календарь на 1910 год, отдел IV, с.458-459.

¹⁶³ Свод статических данных о населении Закавказского края, извлеченных из посемейных списков 1886 г., с.382-390.

¹⁶⁴ Кавказский календарь на 1910 год, отдел IV, с.458-459; Памятная книжка Эриванской губернии на 1902, отдел 3, с.34-49; Памятная книжка Эриванской губернии на 1906, отдел 3, с.40-59.

də 3 kənd cəmiyyətinə 59 kənd, III polis sahəsində 6 kənd cəmiyyətinə 107, ümumilikdə isə 13 kənd cəmiyyətinə 208 kənd daxil olmuşdur¹⁶⁵.

Yenibəyazid qəzası Göyçə gölünün çökəkliklərini, Zəngi çayının yuxarı axarlarını əhatə etmişdi. O, qərbdən Üçmüəzzin, şimaldan Aleksandropol və Qazax, qərbdən İrəvan, cənubdan Şərur-Dərələyəz və şimal-şərqdən isə Cavanşir qəzaları ilə həmsərhəd idi. Mərkəzi Yenibəyazid şəhəri, ərazisi Göyçə gölü ilə birlikdə 441562 desyatin, yaxud 5336,20 kv. verst, 6072, 67 kv. km olmuşdur¹⁶⁶.

Yenibəyazid qəzası Dərəçiçək (sahəsi 1071,35 kv. verst, 67755 desyatin yaxud 740,22 kv.km), Göyçə (sahəsi 650,45 kv. verst, 111599 desyatin yaxud 1219,22 kv.km), Gözəldərə (983,99 kv. verst, 102499 desyatin yaxud 1119,79 kv.km), Məzrə (1416,97 kv. verst, 147601 desyatin yaxud 1612,54 kv.km) polis sahələrinə bölünmüşdü¹⁶⁷. 1886-cı il məlumatına görə, **Dərəçiçək polis sahəsində** (sahənin pristavı Yenibəyazid şəhərindən 50,5 verst aralıda yerləşən Karvan-saray kəndində yerləşmişdi) Arzakənd (6 kənd), erməni kəndi Aşağı Axtı (5 kənd), rus kəndi Yuxarı Axtı (4 kənd), Yelenovka (3 kənd), Kankan (8 kənd), Pandamal (7 kənd), Tayçarıx (11 kənd), Çırçır (7 kənd), **Göyçə polis sahəsində** (sahənin pristavı Yenibəyazid şəhərindən 15 verst aralıda Əranos kəndində yerləşmişdi) Ağzıbir (10 kənd), Göl kənd (8 kənd), Dəliqardaş (6 kənd), **Gözəldərə polis sahəsində** (sahənin pristavı Yenibəyazid şəhərindən 46 verst aralıda Kolanı-Qırılan kəndində yerləşmişdi) Basarkeçər (15 kənd), Gözəldərə (9 kənd), Yuxarı Qaranlıq (11 kənd), **Məzrə polis sahəsində** (sahənin pristavı Məzrə kəndində yerləşmişdi) Cil (8 kənd), Böyük Məzrə (11 kənd) kənd cəmiyyətləri qeydə alınmışdı¹⁶⁸.

XX əsrin əvvəllərinə aid olan məlumatlarda isə Yenibəyazid qəzasına daxil olan kənd cəmiyyətləri və kəndlər haqqında fərqli rəqəmlər göstərilmişdir. Belə ki, **I polis sahəsində** - 6 kənd cəmiyyətində (rus cəmiyyəti-Aşağı Axtı 3 kənd, erməni cəmiyyəti-Aşağı Axtı 6 kənd, Randamal 5 kənd, Tayçarıx 11 kənd, Arzakənd 7 kənd, Kankan 9 kənd) 41 kənd, **II polis sahəsində** - 3 kənd cəmiyyətində (Yelenovka 3 kənd, Cırçır 8 kənd, Ağzıbir 10 kənd) 21 kənd, **III polis sahəsində** - 3 kənd cəmiyyətində (Dəliqardaş 5 kənd, Göl 8 kənd, Qaranlıq 11 kənd) 24 kənd, **IV polis sahəsində** - 4 kənd cəmiyyətində (Gözəldərə 12 kənd, Basarkeçər 18 kənd, Məzrin 11 kənd, Cil 8 kənd) 49 kənd, ümumilikdə, Yenibəyazid qəzasında 16 kənd cəmiyyətinə 135 kənd daxil olmuşdur¹⁶⁹.

¹⁶⁵ Кавказский календарь на 1917 год, с.127-129.

¹⁶⁶ Памятная книжка Эриванской губернии на 1892, с.108; Кавказский календарь на 1908 год, отдел статический, с.7; Кавказский календарь на 1910 год, отдел IV, с.460-461.

¹⁶⁷ Кавказский календарь на 1910 год, отдел IV, с.460-461.

¹⁶⁸ Свод статических данных о населении Закавказского края, извлеченных из посемейных списков 1886 г., с.372-381.

¹⁶⁹ Памятная книжка Эриванской губернии на 1902, отдел III, с.74-85; Кавказский календарь

Üçmüəzzin qəzası cənub tərəfdən Alagöz dağının cənub ətəklərini, qərbdən Arpaçay çayını, cənubdan Araz çayını, şərqdən isə Abaran və Zəngi çaylarının ayrıldığı əraziləri əhatə etmişdir. O, cənubdan Sürməli, şimaldan Aleksandropol, şimal-şərqdən Yenibəyazid, şərqdən İrəvan qəzaları, qərbdən isə Osmanlı ərazisi olan Kağızman dairəsi ilə həmsərhəd idi. Qəzanın mərkəzi Vaqarşapat kəndi, ərazisi 339792 desyatin, yaxud 3237,40 kv. verst, 337229 kv. km olmuşdur¹⁷⁰.

Üçmüəzzin qəzası (qəza rəisi İrəvan şəhərindən 18,5 verst aralıda yerləşən Vaqarşapat kəndində yerləşmişdi) **Sərdarabad** (820,62 kv. verst, 85482 desyatin yaxud 933,88 kv.km), **Vaqarşapat** (431,09 kv. verst, 44905 desyatin yaxud 490,59 kv.km), **Əştərək** (982,43 kv. verst, 102336 desyatin yaxud 1118,02 kv.km) və **Baş Abaran** (1003,99 kv. verst, 104506 desyatin yaxud 1141,73 kv.km) polis sahələrindən ibarət olmuşdur. 1886-cı il kameral təsvirində **Sərdarabad polis sahəsinə** (sahənin pristavı Sərdarabad kəndində yerləşmişdi) Keçərli (4 kənd), Camadinli (12 kənd), Dilxeyranlı (12 kənd), Kürdqulu (4 kənd), Mehriban (15 kənd), Milanlı (19 kənd), Kiçik Radikin (9 kənd), Sərdarabad (3 kənd), Talın (9 kənd), Xeyribəyli (4 kənd), Şəhriyar (6 kənd), **Vaqarşapat polis sahəsinə** (pristav Vaqarşapatda yerləşmişdi) Ağavnatun (7 kənd), Vaqarşapat (1 kənd), Zeyvə (4 kənd), Qarxun (5 kənd), Körpəli (3 kənd), Tos (7 kənd), Xatunarx (5 kənd), Çobanqara (1 kənd), Evcilər (7 kənd), **Əştərək polis sahəsinə** (sahə pristavı Vaqarşapatdan 20 verst aralıda yerləşən Əştərək kəndində yerləşmişdi) Əştərək (1 kənd), Yeqvard (11 kənd), Körpü (5 kənd), Qızıl Teymur (4 kənd), Qoş (12 kənd), Pirağan (11 kənd), **Baş Abaran polis sahəsinə** (sahə pristavı Vaqarşapatdan 70 verst aralıda yerləşən Əliqoçaq kəndində yerləşmişdi) Əliqoçaq (6 kənd), Baş Abaran (8 kənd), Qarakilsə (10 kənd), Sağmusa-vəng (10 kənd) kənd cəmiyyətləri daxil idi¹⁷¹.

1886-cı il məlumatına nisbətən 1902-ci, 1906-cı və 1910-cu illər məlumatlarında qəzaya daxil olan kənd cəmiyyətlərinin və onlara daxil olan kəndlərin sayında bir qədər fərqliliyi görmək mümkündür. Məsələn, **I polis sahəsində** 5 kənd cəmiyyətində (Aytaq 10 kənd, Vaqarşapat 6 kənd, Xatun Arx 6 kənd, Qızıl Teymur 9 kənd, Çobanqara 1 kənd) 32 kənd, **II polis sahəsində** 5 kənd cəmiyyətində (Əştərək 9 kənd, Yeqvard 17 kənd, Başabaran 11 kənd, Qarakilsə 14 kənd, Parpi 10 kənd) 61 kənd, **III polis sahəsində** 4 kənd cəmiyyətində (Qurduqlu 8 kənd, Sərdarabad 8 kənd, Şəhriyar 10 kənd, Karxun 18 kənd) 44 kənd, **IV polis sahəsində** 4 kənd cəmiyyətində (Talın 13 kənd, Aşağı Ağcaqala 14 kənd, Qoş 14 kənd, Buğurtlu 41 kənd) 82 kənd olduğu göstərilmişdir. Ümumi-

на 1906 год, отдел статический, с.88-103; Кавказский календарь на 1910 год, отдел IV, с.460-461; Кавказский календарь на 1917 год, с.124-125.

¹⁷⁰ Памятная книжка Эриванской губернии на 1892, с.108; Кавказский календарь на 1908 год, отдел статический, с.6; Кавказский календарь на 1910 год, отдел IV, с.458-459.

¹⁷¹ Свод статических данных о населении Закавказского края, извлеченных из посемейных списков 1886 г., с.400-413.

likdə Üçmüəzzin qəzasında 18 kənd cəmiyyətində 219 kənd qeydə alınmışdır¹⁷². Lakin 1917-ci il məlumatında kənd cəmiyyətlərinin sayında çoxalma, kəndlərin sayında isə azalma müşahidə olunmuşdur. Məsələn, I polis sahəsində 7 kənd cəmiyyətinə 31 kənd, II polis sahəsində 9 kənd cəmiyyətinə 62 kənd, III polis sahəsində 4 kənd cəmiyyətinə 44 kənd, IV polis sahəsində 4 kənd cəmiyyətinə 76 kənd, ümumilikdə 24 kənd cəmiyyətinə 213 kənd daxil idi¹⁷³.

Aleksandropol qəzası bütün Şörəyel dairəsinin və Pəmbəyin cənub hissəsini əhatə etmişdi. Qəza qərbdən Osmanlı dövlətinə məxsus Qars dairəsi ilə, şərqdən Yelizavetpol quberniyasının Qazax qəzası ilə, cənub-şərqdən Yenibəyazid qəzası ilə, şimaldan Tiflis quberniyasının Axalsix və Borçalı qəzaları ilə həmsərhəd olmuş, ərazisi 356771 desyatin, 3386,70 kv. verst, 3854,07 kv. km, qəzanın mərkəzi isə Aleksandropol (keçmiş Gümrü-E.Q.) şəhəri idi¹⁷⁴.

Aleksandropol qəzası da inzibati-ərazi bölgüsünə görə polis sahəsinə, onlar da kənd cəmiyyətlərinə və kəndlərə bölünmüşdü. **Aleksandropol qəzasına** (qəza rəisi Aleksandropol şəhərində yerləşmişdi) **Ağbulaq** (840,89 kv. verst, 87593 desyatin yaxud 956,94 kv.km), **Çızıqlar** (832,79 kv. verst, 86746 desyatin yaxud 947,69 kv.km), **Xorom** (815,50 kv. verst, 84948 desyatin yaxud 928,05 kv.km), **Böyük Qarakilsə** (897,52 kv. verst, 93491 desyatin yaxud 1021,39 kv.km) polis sahələri daxil idi¹⁷⁵. 1886-cı il kameral təsvirində **Ağbulaq polis sahəsi** (sahə rəisi pristav Aleksandropol şəhərindən 22 verst aralıda yerləşən Ağbulaq kəndində yerləşmişdi) Cacur (7 kənd), Kaftarlı (9 kənd), Qaltaxçı (5 kənd), Böyük Kəpənək (5 kənd), Mirək (9 kənd), Hacı Xəlil (14 kənd), **Çızıqlar polis sahəsi** (sahə pristavı Aleksandropol şəhərində yerləşmişdi) Əlixan (6 kənd), Yasaul (9 kənd), Elli-Qarakilsə (9 kənd), Qızıl Qoç (12 kənd), Kiçik Qarakilsə (7 kənd), **Xorom polis sahəsi** (sahənin pristavı Aleksandropol şəhərindən 14 verst aralıda yerləşən Xorom kəndində yerləşmişdi) Qırçaq (6 kənd), Molla Göyçə (6 kənd), Söyütlü (5 kənd), Dovşan Qışlaq (13 kənd), Xorom (8 kənd), **Böyük Qarakilsə polis sahəsi** (sahənin pristavı Böyük Qarakilsə kəndində yerləşmişdi) Hamamlı (3 kənd), Böyük Bəykənd (5 kənd), Bozkənd (1 kənd), Vartanav (3 kənd), Voskresenka (1 kənd), Böyük Qarakilsə (1 kənd), Qışlaq (1 kənd), Saral (10 kənd), Şişmədən (1 kənd), Yaqublu (3 kənd) kənd cəmiyyətlərindən ibarət olmuşdur¹⁷⁶.

¹⁷² Памятная книжка Эриванской губернии на 1902, отдел III, с.18-33; Памятная книжка Эриванской губернии на 1906, отдел III, с.20-41; Кавказский календарь на 1910 год, отдел IV, с.458-459.

¹⁷³ Кавказский календарь на 1917 год, отдел IV, с.132-134.

¹⁷⁴ Памятная книжка Эриванской губернии на 1892, с.108; Кавказский календарь на 1904 год, отдел III, с.36-37; Кавказский календарь на 1908 год, статический отдел, с.6; Кавказский календарь на 1910 год, отдел IV, с.460-461.

¹⁷⁵ Кавказский календарь на 1910 год, отдел IV, с.460-461.

¹⁷⁶ Свод статических данных о населении Закавказского края, извлеченных из посемейных списков 1886 г., с.348-359.

1902-ci və 1906-cı illər məlumatında Aleksandropol qəzasına daxil olan **I polis sahəsinə** 7 kənd cəmiyyətində (Voskresenov 1, Bozkənd 1, Nikitin 1, Saralı 10, Böyük Qarakilsə 7 kənd, Hamamlı 6 kənd, Nalbənd 11 kənd) 37 kənd, **II polis sahəsində** 5 kənd cəmiyyətində (Cacur 7 kənd, Böyük Kəpənək 5 kənd, Kaftarlı 10 kənd, Hacı Xəlil 12 kənd, Mirək 11 kənd) 45 kənd, **III polis sahəsində** 5 kənd cəmiyyətində (Qızılqoç 12 kənd, Əlixan 6 kənd, Ortakilsə 8 kənd, Elli Qarakilsə 9 kənd, Kiçik Qarakilsə 8 kənd) 43 kənd, **IV polis sahəsində** 5 kənd cəmiyyətində (Dovşanqışlaq 16 kənd, Xorom 8 kənd, Artık 4 kənd, Söyüdlü 5 kənd, Mollagöyçəli 6 kənd) 39 kənd olduğu göstərilmişdir¹⁷⁷.

Lakin 1910-cu və 1917-ci illər məlumatında bir qədər fərqli rəqəmləri görmək olar. Hər iki statistik məlumatda kənd cəmiyyətlərinin və onlara daxil olan kəndlərin sayı belə idi: I polis sahəsində 5 kənd cəmiyyətində 37 kənd, 1917-ci il məlumatında 7 kənd cəmiyyətində 37 kənd, II polis sahəsində 5 kənd cəmiyyətində 46 kənd, III polis sahəsində 5 kənd cəmiyyətində 45 kənd, IV polis sahəsində 5 kənd cəmiyyətində 38 kənd olmuşdur. Ümumilikdə, XX əsrin əvvəllərinə olan məlumata görə, Aleksandropol qəzasında 22 kənd cəmiyyəti və onlara daxil olan 166 kənd qeydə alınmışdır¹⁷⁸.

Beləliklə, 1917-ci il məlumatına görə İrəvan quberniyasında 140 kənd cəmiyyəti və bu cəmiyyətlərə daxil olan 1252 kənd olmuşdur. Ayrı-ayrı illərdə qeydə alınmış göstərilən statistik məlumatdan görmək olar ki, İrəvan qəzasına daxil olan kənd cəmiyyətlərinin və onlara daxil olan kəndlərin sayında gah azalma, gah da artım müşahidə olmuşdur. Məsələn, 1914-cü ilin məlumatında 111 kənd cəmiyyəti və 1287 kənd qeydə alınmışdır.

2.2. İrəvan quberniyasının idarəçilik sistemi

İnzibati idarə orqanları. İrəvan quberniyası yarandıqdan sonra hər birinin öz vəzifəsi və aparatı olan müxtəlif idarə orqanları təşkil olunmuşdur. İlk dövrlərdə quberniyada idarəçilik sistemi sadə idi. Quberniyaya həm hərbi, həm də mülki işlərə baxan qubernator başçılıq etmiş, onun yanında xüsusi tapşırıqları yerinə yetirən 2 böyük və 2 kiçik məmur dəstəsi fəaliyyət göstərmişdir. Qubernatorun başçılıq etdiyi quberniya idarəsinə vitse-qubernator, 2 məsləhətçi, 1 katib, 4 şöbə müdiri, 4 şöbə müdirinin köməkçisi, 1 qeydiyyatçı, 1 tərcüməçi, 1 arxiv müdiri, 1 quberniya memarı və 1 quberniya yerölçəni və dəftərxana daxil idi. Qəza jandarm müfəttişi və İrəvan şəhər polis idarəsi də birbaça qubernatora tabe idi¹⁷⁹.

¹⁷⁷ Памятная книжка Эриванской губернии на 1902 г., с.84-99; Памятная книжка Эриванской губернии на 1906 г., с.102-119.

¹⁷⁸ Кавказский календарь на 1910 год, отдел IV, с.460-461; Кавказский календарь на 1917 год, с.125-126.

¹⁷⁹ Полное собрание законов Российской империи, т. XXIV, с.140; Военно-статическое обо-

Hər bir qəzada qəza idarə heyəti fəaliyyət göstərmişdi. Qəzaları qəza rəisləri idarə edirdi. Onların hər birinin yanında 1 köməkçi, 1 katib, 2 katib köməkçisi, 1 tərcüməçi və dəftərxana vardı. Aleksandropol və Naxçıvan qəzalarında qəza idarə heyətinə əlavə olaraq qalaya baxan nəzarətçi, Yenibəyazid və Ordubad qəzalarında isə qəza rəisinə iki köməkçi əlavə edilmişdi. Qəza rəisləri qəzalarda polis rolunu oynamaqla bərabər, dövlət əmlakının qoruyucuları, eyni zamanda kənd əhalisinə nəzarət emək, onların müxtəlif problemlərini həll etmək qəza rəislərinin səlahiyyətində idi¹⁸⁰.

Hər bir qəzaya daxil olan sahələri sahə rəisləri idarə edirdi. Köməkçi və tərcüməçidən ibarət sahə rəisləri də yerlərdə həm məhkəmə, həm də polis rolunu oynayırdılar. Kəndləri isə əvvəlki kimi, Azərbaycan türk kəndlərinin başçısı kəndxuda, kovxa, yüzbaşı, erməni kəndlərinin başçısı isə məlik idarə edirdi. Kənd başçıları 3 illiyə seçilməli idi. Lakin buna həmişə əməl edilmirdi. Hətta böyük kəndlərdə kənd böyüklərinə köməkçilər də təyin edilir, onları çavuş adlandırırıdılar. Kəndin başçıları olan kəndxuda, kovxa və məliklər hər cür vergi və mükəlləfiyyətlərdən azad idilər və dövlət tərəfindən maliyyələşdirilirdilər. Onların köməkçisi çavuş isə yerli əhalinin hesabına dolanırdı. Elatlara varislik hüququna malik olan elat başçıları başçılıq edirdi. Onlarda bütün qanunları adət-ənənələr əvəz edirdi¹⁸¹. Bu idarə orqanları bir-biri ilə sıx bağlı idi.

İrəvan quberniyasına daxil olan şəhərləri idarə etmək üçün ayrıca idarə orqanları təşkil olunmuşdu. Quberniyada olan beş- İrəvan, Aleksandropol, Naxçıvan, Ordubad və Yenibəyazid şəhərlərini idarə etmək polis idarəsinə tapşırılmışdı. Lakin İrəvan qalasının işlərinə baxmaq üçün əlavə bir nəzarətçi də təyin olunmuşdu¹⁸².

İrəvan quberniyasında vergilərə nəzarət etmək üçün qəza xəzinədarlığı yaradılmışdı. Xəzinədarlıq əsasən, İrəvan, Naxçıvan və Aleksandropol şəhərlərində yerləşmişdi. İrəvan şəhər xəzinədarlığı öz qəzasının vergilərindən və gəlirlərindən başqa Yenibəyazid, Ordubad qəzalarına da baxırdı¹⁸³.

İrəvan quberniyasında ayrıca tibbi sahə də yaradılmışdı. Quberniyada bir katibi olan bir baş həkim və ona biri İrəvan şəhərində və beşi qəzalarda fəaliyyət göstərən altı həkim dəstəsi tabe idi. Bu sahədə bir baytar həkimi də fəaliyyət göstərmişdi¹⁸⁴.

зрение Эриванской губернии на 1853 г., с.10; Кавказский календарь на 1852 г., с.567; Кавказский календарь на 1853 г., с.519-520; Qarayev E., İrəvan quberniyası: ərazisi, sərhədləri, inzibati-ərazi bölgüsü və idarəçilik sistemi, Bakı, Dövlət və din (ictimai fikir toplusu), 2022. №1 (72), s.90.

¹⁸⁰ Полное собрание законов Российской империи, т. XXIV, с.140; Военно-статическое обозрение Эриванской губернии на 1853 г., с.10; Кавказский календарь на 1852 г., с.568; Кавказский календарь на 1853 г., с.520.

¹⁸¹ Yenə orada, с.140-141; Yenə orada, с.11.

¹⁸² Полное собрание законов Российской империи, т. XXIV, с.141.

¹⁸³ Военно-статическое обозрение Эриванской губернии на 1853 г., с.10.

¹⁸⁴ Полное собрание законов Российской империи, т. XXIV, с.141.

İrəvan quberniyasının inzibati-ərazi bölgüsü formalaşdıqca onun idarəçilik sistemi də təkmilləşmişdi. XIX yüzilliyin 70-ci illərinin ortalarından başlayaraq idarəçilik sistemi daha da mürəkkəbləşmiş, bir çox yeni idarə orqanları yaradılmışdı. Quberniyada idarəçilik sistemi 5 - quberniya idarəçiliyi, hüquq-mühafizə və məhkəmə, maliyyə, tibb və hərbi bölmədən ibarət olmuşdur. İlk dövrlərdə olduğu kimi, İrəvan quberniyasında inzibati idarənin başında həm hərbi, həm də mülki işlərə rəhbərlik edən qubernator durmuşdur. Onun yanında 1 müdir, 1 böyük və 1 kiçik köməkçisi olan dəftərxana, 1 tərcüməçi və xüsusi tapşırıqları yerinə yetirən 5 və bəzən də 6 məmur dəstəsi fəaliyyət göstərmişdir¹⁸⁵.

İdarəçilikdə ikinci yerdə **quberniya idarəsi** dururdu. Bu idarəyə qubernator-dan sonra ikinci şəxs olan vitse-qubernator başçılıq edirdi. Onun yanında 2 məsləhətçi, 1 ümumi idarənin katibi, 1 kargüzar, kargüzarın 2 köməkçisi, 1 mühasib, 2 arxiv işçisi, 1 tərcüməçi, 1 yerölçən, 1 tipografiya nəzarətçisi, 1 quberniya tipografiyasının korrektorunu və 3 təsərrüfat müdiri fəaliyyət göstərirdi. Bundan əlavə, quberniya idarəçiliyinə bir neçə bölmə - 1 müdiri, 2 köməkçisi və 1 mühasibi olan **zemstvo bölməsi**, ümumi idarə dəftərxanası, 1 quberniya mühəndisindən, 1 quberniya arxitektöründən, 2 iş icraçısından və 2 ştatdankənar texnikdən ibarət **tikinti bölməsi**, 1 quberniya həkimindən, 2 onun köməkçisindən, 1 kargüzardan, 1 İrəvan şəhər həkimindən, 1 mamaçadan və hər bir qəzada fəaliyyət göstərən həkim və mamaça dəstələrindən ibarət **tibbi bölmə**, 1 quberniya baytar müfəttişindən, 1 onun köməkçisindən, qəzalarda, şəhər və kəndlərdə fəaliyyət göstərən **baytarlıq bölməsi**, qubernatorun sədrlik etdiyi, 11 daimi və 14 həqiqi üzvündən ibarət 1864-cü ildən fəaliyyət göstərən **Statistik komitə** və mətbəə daxil idi¹⁸⁶.

İnzibati-məhkəmə və hüquq mühafizə orqanları. İrəvan quberniyasında idarəçilikdə üçüncü sahə **məhkəmə orqanları** idi. Bu sahəyə məhkəmə və prokrorluq daxil olmuş, onlar da şəhər, qəza və polis sahələrində fəaliyyət göstərmiş, hər bir sahə və müxtəlif kənd cəmiyyətləri ayrı-ayrı məhkəmə idarələrinə daxil olmuşdur. Qeyd etmək lazımdır ki, İrəvan bölgəsi çar Rusiyası tərəfindən işğal edildikdən sonra burada inzibati-ərazi və idarə orqanlarında köklü də-

¹⁸⁵ Кавказский календарь на 1871 г., отдел II, с.42-43; Кавказский календарь на 1879 г., отдел III, с.39; Кавказский календарь на 1885 г., отдел IV, с.55; Кавказский календарь на 1890 г., отдел II, с.138; Памятная книжка Эриванской губернии на 1892 г., с.131; Кавказский календарь на 1900 г., отдел III, с.198; Памятная книжка Эриванской губернии на 1902 г., с.49; Памятная книжка Эриванской губернии на 1914 г., с.17; Кавказский календарь на 1917 г., отдел V, с.291.

¹⁸⁶ Кавказский календарь на 1879 г., отдел IV, с.39-40; Кавказский календарь на 1879 г., отдел III, с.39; Кавказский календарь на 1890 г., отдел II, с.138-140; Памятная книжка Эриванской губернии на 1892 г., с.132-133; Кавказский календарь на 1900 г., отдел III, с. 193-195; Памятная книжка Эриванской губернии на 1902 г., с.50-53; Памятная книжка Эриванской губернии на 1912 г., с.27-32; Памятная книжка Эриванской губернии на 1914 г., с.17-21; Кавказский календарь на 1910 год, отдел IV, с.192; Кавказский календарь на 1917 год, отдел IV, с.292-295.

yişiklik aparılmaqla bərabər məhkəmə sistemində də dəyişiklik edilmişdir. 1833-cü il iyunun 23-də verilmiş qanuna əsasən şəhər məhkəmələri əvəzinə İrəvanda “Mülki vətəndaşlar və mübahisəli işlər üçün əyalət məhkəməsi” yaradıldı. Məhkəmə mülki, hərbi və şəriət olmaqla üç hissəyə bölünürdü. Mülki işlərə İrəvan şəhərində yaradılmış əyalət məhkəməsində baxılırdı. Məhkəmədə sədr, bir rus və iki yerli məmurdan ibarət iclasçılar iştirak edirdi. Məhkəmə üç mərhələdə keçirdi. Birinci mərhələdə mübahisəli məsələlər nəzərdən keçirilirdi, ikinci mərhələdə iddia əyalət rəisinin 500 rubldan yuxarı olmayan cəriməsi ilə əvəzlənirdi, üçüncü apellasiya mərhələsində Qafqazdakı rus qoşunlarının baş komandanına müraciət edilirdi. Hərbi məhkəmə (və yaxud səhra məhkəməsi) isə İrəvan komendantının sədrliyi ilə keçirilirdi¹⁸⁷.

1849-cu il iyunun 9-da çarın fərmanı ilə İrəvan quberniyası yaradıldıqdan sonra məhkəmə sistemində də dəyişiklik baş verdi. Əvvəllər məhkəməyə tabe olan polis ondan ayrıldı. Həm mülki, həm də cinayət işinə baxan məhkəmənin əsas tərkibi müəyyənləşdirildi. Bu 1 sədr, 2 məsləhətçi, 2 katib, zadəgan təbəqəsindən və yaxud tacirlərdən biri olmaqla 4 nəfər iclasçıdan, onların köməkçiləri olan 6 nəfərdən ibarət idi. Bundan əlavə, məhkəmə işlərində 1 protokolçu, 1 qeydçi, 1 tərcüməçi və 12 mirzə çalışmışdı¹⁸⁸.

XIX yüzilliyin 60-cı illərinin ortalarında Rusiya imperiyasında bir çox sahələrdə olduğu kimi məhkəmə islahatları da keçirilməyə başladı. 1864-cü il noyabrın 20-də çar II Aleksandrın fərmanı ilə Rusiyanın mərkəzi quberniyalarını əhatə edən məhkəmə islahatı keçirildi. Bu islahat Azərbaycana və onun tərkib hissəsi olan İrəvan quberniyasına şamil edilmədi. Lakin Rusiya hakimiyyət orqanları çox keçmədən Cənubi Qafqazda, o cümlədən Azərbaycanda da məhkəmə islahatı həyata keçirmək məcburiyyətində qaldı. Belə ki, canişin M.Vorontsov tərəfindən 1865-ci ildə yaradılmış xüsusi komissiyanın 1864-cü il 20 noyabr məhkəmə nizamnaməsinin qərarları əsasında hazırladığı və 1866-cı il noyabrın 22-də çar tərəfindən təsdiq olunmuş təklifləri əsasında “1864-cü il noyabrın 20-si tarixli məhkəmə nizamnamələrinin Zaqafqaziya diyarında tətbiqi haqqında” 1867-ci il 9 dekabr tarixli qanun verildi¹⁸⁹. Həmin qanuna görə, Tiflis

¹⁸⁷ Полное собрание законов Российской империи, СПб, Печатано в Типографии II отделения собственной его императорского величества Канцелярии, 1834, т.8, с.137-138; Шопен И., Исторический памятник состояния Армянской области в эпоху ее присоединения к Российской империи, с.460; Qarayev E., Azərbaycanın İrəvan bölgəsinin tarixindən (XVII yüzilliyin sonu-XIX yüzilliyin ortalarında), s.282.

¹⁸⁸ Полное собрание законов Российской империи, СПб, Печатано в Типографии II отделения собственной его императорского величества Канцелярии, 1850, т.24, с.140; Qarayev E., Azərbaycanın İrəvan bölgəsinin tarixindən (XVII yüzilliyin sonu-XIX yüzilliyin ortalarında), s.283-284.

¹⁸⁹ Полное собрание законов Российской империи, СПб, Печатано в Типографии II отделения собственной его императорского величества Канцелярии, 1871, т.XLII, отделение 2-е, №45260, с.386-387, с.795-797.

Məhkəmə palatası yaradılırdı, onun ümumi heyəti əsasında Kutaisi, İrəvan, Yelizavetpol və Bakı quberniyalarında dairə məhkəmələri, dairə məhkəmələrinə tabe olan bərişdirici idarə və onun heyəti əsasında isə bərişdirici şöbə yaradılmalı idi. Quberniyalarda yaradılacaq məhkəmədə andlılar məhkəməsi tətbiq edilmədi, istintaq və bərişdirici sahələrinin əvəzinə bərişdirici hakimi, onun köməkçiləri və digər məmurları olan bərişdirici şöbələri yaradılırdı¹⁹⁰.

Yeni məhkəmə idarələri İrəvan quberniyasında 1868-ci il yanvarın 1-dən fəaliyyət göstərməyə başladı¹⁹¹. Quberniyada cinayət və mülki işlərə baxan məhkəmə İrəvan dairə məhkəməsindən və bərişdirici şöbədən ibarət iki sahəyə bölünmüşdü. Birinci sahə olan **İrəvan dairə məhkəməsi** özü də mülki və cinayət işlərinə baxan iki bölmədən ibarət olmuş, məhkəmənin tərkibi sədrdən, 10 yoldaşlıq üzvündən (bu üzvlərdən 4-ü mülki vətəndaş, 6-ı isə cinayət axtarışından) ibarət idi. Məhkəmənin sədri cinayət bölməsinə, mülki məhkəmənin sədri isə mülki bölməyə baxırdı. Bundan əlavə, məhkəməyə 2 katib, 9 katib köməkçisi, 2 məhkəmə pristavı, 1 arxiv müdiri, 4 tərcüməçi, xüsusi əhəmiyyətli işlər üzrə 2 müstəntiq, baş notarius və hüquqi vəzifəsi olan 3 baş namizəd daxil olmuşdur¹⁹².

İrəvan dairə məhkəməsi ayrı-ayrı istintaq şöbələrinə bölünmüşdü. Hər istintaq şöbəsi müəyyən olunmuş şəhər və kənd cəmiyyətlərinin şikayətlərinə baxırdı. Aşağıdakı cədvəldə əyani olaraq İrəvan dairə məhkəməsinə tabe olan istintaq şöbələri və hər bir istintaq şöbəsinə tabe olan rayonlar belə göstərilmişdir¹⁹³:

İstintaq şöbələrinin adı	İstintaq şöbələrinə daxil olan rayonlar
1. İrəvan şəhərində xüsusi işlər üzrə məhkəmə müstəntiqliyi	{İrəvan istintaq dairəsi
2. İrəvan şəhərində xüsusi işlər üzrə məhkəmə müstəntiqliyi İrəvan şəhər istintaq şöbəsi	{İrəvan istintaq dairəsi
İrəvan qəzasının I istintaq şöbəsi	İrəvan şəhəri
İrəvan qəzasının II istintaq şöbəsi	Başgərnı, İmanşalın, Qoylasar, Uğurbəyli və Divin-Aysor kənd cəmiyyətləri
İrəvan qəzasının III istintaq şöbəsi Kəmərlı istintaq (istintaq-bərişdirici)	Kənəkır, Aramus, Şırabad və Norakovıt kənd cəmiyyətləri

¹⁹⁰ Полное собрание законов Российской империи, 1871, т. XLII, отделение 2-е, с. 386.

¹⁹¹ Yenə oğada, с. 386; Мильман А., Политический строй Азербайджана в XIX-начале XX вв., Баку, Азернешр, 1966, с. 183-186; Azərbaycan tarixi, с. IV, s. 188-189.

¹⁹² Памятная книжка Эриванской губернии на 1892 г., с. 150-151; Памятная книжка Эриванской губернии на 1902 г., отдел II, с. 9-10; Памятная книжка Эриванской губернии на 1906 г., отдел II, с. 25; Памятная книжка Эриванской губернии на 1914 г., отдел II, с. 20.

¹⁹³ Памятная книжка Эриванской губернии на 1906 г., отдел II, с. 27-29.

şöbəsi	
Üçmüəzzin qəzasının I istintaq şöbəsi	İrəvan qəzasının IV polis sahəsi (6 kənd cəmiyyəti daxildir)
Üçmüəzzin qəzasının II istintaq şöbəsi	Kəmərlı kənd cəmiyyəti Üçmüəzzin qəzasının bütün I polis sahəsi (5 kənd cəmiyyəti), III polis sahəsindən Kərxun, IV polis sahəsindən Qoş kənd cəmiyyətləri
Üçmüəzzin qəzasının III istintaq şöbəsi	Üçmüəzzin qəzasının III polis sahəsindən olan Kərxun və IV sahəsinə daxil olan Qoş kənd cəmiyyətlərindən və Alagöz elatlarından başqa III və IV polis sahələri
Sürməli istintaq şöbəsi	Üçmüəzzin qəzasının 2-ci polis sahəsi (5 kənd cəmiyyəti və IV polis sahəsinə tabe olan Alagöz elatları
Qulp istintaq şöbəsi	Sürməli qəzasının bütün 2-ci polis sahəsi, I polis sahəsinin İğdır, Evcilər və Əliqoçaq kənd cəmiyyətləri
Başnoraşen istintaq şöbəsi	Sürməli qəzasının 3-cü polis sahəsinə tabe olan kənd cəmiyyətləri,
Dərələyəz istintaq (istintaq-barışdırıcı) şöbəsi	I polis sahəsindən Yaycı kənd cəmiyyəti Zeyvə kənd cəmiyyəti
Şərur istintaq şöbəsi	Şərur-Dərələyəz qəzasının 2-ci polis sahəsi
Naxçıvan istintaq şöbəsi	Zeyvə kənd cəmiyyətindən başqa Şərur-Dərələyəz qəzasının bütün I polis sahəsi
Ordubad istintaq (istintaq-barışdırıcı) şöbəsi	Naxçıvan şəhəri və Naxçıvan qəzasının I, II, III polis sahələri
Yenibəyazid istintaq şöbəsi	Ordubad şəhəri Və Naxçıvan qəzasının IV polis sahəsi
Dərəçiçək istintaq (istintaq-barışdırıcı) şöbəsi	Yenibəyazid şəhəri, Yenibəyazid qəzasının II və III polis sahələri
Basarkeçər istintaq (istintaq-barışdırıcı) şöbəsi	Yenibəyazid qəzasının 1-ci polis sahəsi
Aleksandropol qəzasının I istintaq şöbəsi	Yenibəyazid qəzasının IV polis sahəsi
	Aleksandropol qəzasının IV polis sahəsi, II polis sahəsindən Mirək, III polis sahəsindən Kiçik Qarakilsə kənd cəmiyyətləri
Aleksandropol qəzasının II istintaq şöbəsi	Mirək (2-ci p.m.) və Kiçik Qarakilsə (3-cü p.m.) kənd cəmiyyətlərindən başqa
Pəmbək istintaq (istintaq-barışdırıcı) şöbəsi	Aleksandropol qəzasının II və III polis sahələri
	Aleksandropol qəzasının bütün I polis sahəsi

Qəzaları əhatə edən barışdırıcı şöbələrin tərkibində barışdırıcı hakim başda olmaqla, xüsusi məhkəmə sahiblərinin yaradılmasına icazə verilmişdi. Barışdırıcı hakimlər və onların köməkçiləri məhkəmə müstəntiqlərinin də vəzifəsini yerinə yetirirdilər. İrəvan quberniyasında məhkəmənin barışdırıcı idarəsi 1 barışdırıcı hakimdən, 2 köməkçidən, 1 katibdən və 2 məhkəmə pristavından ibarət idi. Onun şöbələri isə hər şəhər, qəza və kəndlərdə fəaliyyət göstərmiş, onun tərkibi nisbətən sadə-bir neçə şəxsdən ibarət olmuşdur. Qanuna görə, barışdırıcı şöbələr yaradılarkən İrəvan quberniyasında İrəvan, Naxçıvan, Yenibəyazid, Aleksandropol və Üçmüəzzin qəzalarında fəaliyyət göstərmişdir. Bundan əlavə, qanunla İrəvan şəhərinin özündə 1 barışdırıcı hakimdən, 1 köməkçidən, 1 katibdən, 1 məhkəmə pristavından və 1 tərcüməçidən ibarət barışdırıcı şöbənin fəaliyyətinə icazə verilmişdi¹⁹⁴.

Sonralar barışdırıcı idarənin tərkibi daha da genişləndirilmişdi. 1872-ci il mayın 29-da “İrəvan şəhər barışdırıcı şöbəsinə məhkəmə icraçısı əlavə edilməklə gücləndirilməsi haqqında” verilmiş çar qanununa görə, İrəvan şəhərində barışdırıcı şöbəyə məhkəmə icraçısı əlavə edilməklə tərkibi daha da gücləndirildi¹⁹⁵. XIX yüzilliyin 90-cı illərin əvvəllərindən başlayaraq barışdırıcı idarənin və ona tabe olan barışdırıcı şöbələrin tərkibi, onların yerləşdiyi yerlər mənbələrdə belə göstərilmişdir: 1) İrəvan şəhər barışdırıcı şöbəsi, tərkibi barışdırıcı məhkəmədən, köməkçidən, katibdən və iki məhkəmə pristavından ibarət idi. Şöbə İrəvan şəhərində yerləşmişdi; 2) İrəvan qəza barışdırıcı şöbəsi, tərkibi barışdırıcı məhkəmədən, 3 köməkçidən, katib və məhkəmə pristavından ibarət idi. Bu şöbə də İrəvan şəhərində yerləşmişdi; 3) Kəmərlı istintaq-barışdırıcı şöbə, tərkibi barışdırıcı məhkəmədən və məhkəmə pristavından ibarət idi. Şöbə Kəmərlı kəndində yerləşmişdi; 4) Naxçıvan barışdırıcı şöbəsi, tərkibi barışdırıcı məhkəmədən, köməkçidən, katib və məhkəmə pristavından ibarət idi. Şöbə Naxçıvan şəhərində yerləşmişdi; 5) Sürməli barışdırıcı şöbəsi, tərkibi barışdırıcı məhkəmədən, köməkçidən və məhkəmə pristavından ibarət idi. Şöbə İğdır kəndində yerləşmişdi; 6) Ordubad istintaq-barışdırıcı şöbəsi, tərkibi məntəqənin müdirindən (bu barışdırıcı məhkəmənin köməkçisi idi) və məhkəmə pristavından ibarət idi. Bu Ordubad şəhərində yerləşmişdi; 7) Şərur barışdırıcı şöbəsi, tərkibi barışdırıcı məhkəmədən, köməkçidən və məhkəmə pristavından ibarət idi. Şöbə Başnoraşen kəndində yerləşmişdi; 8) Dərələyəz məhkəmə-barışdırıcı şöbəsi, tərkibi məntəqənin müdirindən və məhkəmə pristavından ibarət idi. Şöbə Keşişkənd kəndində yerləşmişdi; 9) Basarkeçər məhkəmə-barışdırıcı şöbəsi, tərkibi məntəqənin müdirindən və məhkəmə pristavından ibarət idi. Şöbə Keşişkənd kəndində yerləşmişdi; 10) Dərəçiçək məhkəmə-barışdırıcı şöbəsi, tərkibi məntəqənin

¹⁹⁴ Полное собрание законов Российской империи, СПб, 1871. т.XLII, отделение 2-е, №45260, с.795-797.

¹⁹⁵ Полное собрание законов Российской империи, собрание 2-ое, т.XLVII, отделение 1-е, дополнение // СПб: 1872., ст.№50894 а., с.165.

müdirindən (barışdırıcı məhkəmənin köməkçisi) və məhkəmə pristavından ibarət idi. Şöbə Aşağı Axtı kəndində yerləşmişdi; 11) Yenibəyazid barışdırıcı şöbəsi, tərkibi barışdırıcı məhkəmədən, köməkçidən, katib və məhkəmə pristavından ibarət idi. Şöbə Yenibəyazid şəhərində yerləşmişdi; 12) Üçmüəzzin barışdırıcı şöbəsi, tərkibi barışdırıcı məhkəmədən, üç köməkçidən, katib və məhkəmə pristavından ibarət idi. Şöbə Vaqarşapat kəndində yerləşmişdi; 13) Aleksandropol barışdırıcı şöbəsi, tərkibi barışdırıcı məhkəmədən, iki köməkçidən, katib və məhkəmə pristavından ibarət idi. Şöbə Aleksandropol şəhərində yerləşmişdi; 14) Pəmbək məhkəmə-barışdırıcı şöbəsi, tərkibi şöbə müdirindən (barışdırıcı məhkəmənin köməkçisi) və məhkəmə pristavından ibarət idi. Şöbə Böyük Qarakilsə kəndində yerləşmişdi¹⁹⁶.

Məhkəmə işləri təkbaşına barışiq hakimi tərəfindən həll edilirdi. Məhkəmədə çıxarılan hökmlərə münasibət müxtəlif idi. Belə ki, üç günə qədər həbs cəzası və 100 manatadək cərimələr haqqındakı hökmlər istisna olmaqla, qalan hökm və qərarlardan dairə məhkəmələrinə yenidən şikayət etmək olardı.

İrəvan quberniyasında məhkəmə sistemində olduğu kimi prokurorluq da şəhər, qəza və polis sahələrində fəaliyyət göstərmiş, hər bir polis sahəsinə qəzalar üzrə yoldaşlıq prokurorluğu daxil olmuşdur. Prokurorluq şöbələrinin adları qəza adları ilə eyni idi. Aşağıdakı cədvəldə bunu əyani görmək mümkündür¹⁹⁷:

Prokurorluq məntəqəsinin adı	Yoldaşlıq prokurorluğunun tərkibinə daxil olan istinraq məntəqəsi
İrəvan	İrəvan şəhəri, İrəvan qəzasının I, II və III sahələri
Naxçıvan-Şərur-Dərələyəz	Şərur-Dərələyəz qəzasında Şərur, Baçnoraşen, Dərələyəz, Naxçıvan qəzasında Naxçıvan və Ordubad şəhərləri
Sürməli	Sürməli qəzasında Sürməli və Qulp əraziləri
Yenibəyazid	Yenibəyazid qəzasında Yenibəyazid, Basarkeçər və Dərəçiçək əraziləri
Aleksandropol	Aleksandropol qəzasının I və II polis sahələri və Pəmbək sahəsi
Üçmüəzzin	Üçmüəzzin qəzasının I, II və III polis sahəsi

İrəvan quberniyasında hüquqi orqanlardan biri olan kəndli məsələləri üzrə idarə 1870-ci il mayın 14-də Cənubi Qafqazda keçirilən kəndli islahatından sonra kəndlilərlə mülkədarlar və ayrı-ayrı kəndlər arasında torpaq mübahisələrini

¹⁹⁶ Памятная книжка Эриванской губернии на 1892 г., с.150-151; Памятная книжка Эриванской губернии на 1902 г., отдел II, с.9-10; Памятная книжка Эриванской губернии на 1906 г., отдел II, с.25-26; Памятная книжка Эриванской губернии на 1914 г., отдел II, с.20-21.

¹⁹⁷ Памятная книжка Эриванской губернии на 1906 г., отдел II, с.30; Памятная книжка Эриванской губернии на 1914 г., отдел II, с.25.

qaydaya salmaq üçün fəaliyyətə başlamış və bu orqanın baş idarəsi olmaqla bərabər, qəzalarda barışdırıcı münsif şöbələri yaradılmışdır. Quberniya üzrə kəndli məsələləri üzrə baş idarənin tərkibi belə idi: Sədr qubernator, 4, 5 və yaxud 8 üzv (əhalinin sayına görə tərkib dəyişirdi-E.Q), 1 katib, 1 tərcüməçi, 2 polis və 1 notarius¹⁹⁸.

İrəvan quberniyasında kəndli məsələləri üzrə idarənin tərkibində fəaliyyət göstərən barışdırıcı münsif şöbələri hər qəzada üç və yaxud dörd bölmədən ibarət olmuş və hər bölməyə müxtəlif kənd cəmiyyətləri daxil olmuşdur. Hər bölmə isə 1 sədr və 1 tərcüməçidən ibarət idi. Qəzalar üzrə barışdırıcı münsif şöbəsinə daxil olan bölmələr bunlar idi: 1. **İrəvan qəzasında barışdırıcı münsif şöbəsinə** daxil olan bölmə və kənd cəmiyyətləri aşağıdakılardır: 1. Birinci bölmənin inzibati mərkəzi İrəvan şəhərində yerləşirdi və bu bölmə Kənəkir, Aramuz və Başgərnə kənd cəmiyyətlərinin şikayətlərinə baxırdı; 2. İkinci bölmənin inzibati mərkəzi Kəmərlə kəndində yerləşirdi. Bu bölmə Şirabat, Norakovit, İmansalın, Qoylasar, Uğurbəyli, Divin Aysor və Kəmərlə kənd cəmiyyətlərinin şikayətlərinə baxırdı; 3. Üçüncü bölmənin inzibati mərkəzi Dəvəli kəndində yerləşirdi və bu bölmə Sədərək, Vədiçay, Qaraxaç, Ərmik, Dəvəli və Burukin kənd cəmiyyətlərinin şikayətlərinə baxırdı; 2. **Naxçıvan qəzasında barışdırıcı münsif şöbəsinə** daxil olan bölmə və kənd cəmiyyətləri aşağıdakılardır: 1. Birinci bölmənin inzibati mərkəzi Naxçıvan şəhərində yerləşirdi, bu bölmə Tunbul, Şıxmahmud və Qıvraq kənd cəmiyyətlərinin şikayətlərinə baxırdı; 2. İkinci bölmənin də inzibati mərkəzi Naxçıvan şəhərində yerləşirdi və həmin bölmə Qarababa, Düyün Almalı, Çağrı, Karmalinovka, Abrakunis, Qazançı və Nehrəm kənd cəmiyyətlərinin şikayətlərinə baxırdı; 3. Üçüncü bölmənin inzibati idarəsi isə Yuxarı Əylis kəndində yerləşirdi, bölmə Vənənd, Çinanab, Yuxarı Əylis və Yuxarı Əzin kənd cəmiyyətlərinin şikayətinə baxırdı. 1914-cü il və 1917-ci illər məlumatında Naxçıvan qəzasında barışdırıcı münsif şöbəsi 4 bölmədən ibarət olmuşdur; 3. **Şərur-Dərələyəz qəzasında barışdırıcı münsif şöbəsinə** daxil olan bölmə və kənd cəmiyyətləri aşağıdakılardır: 1. Birinci bölmənin inzibati mərkəzi Başnoraşen kəndində yerləşirdi, bölmə Zeyvə, Yenicin, Ələkli və Pusiyan kənd cəmiyyətlərinin şikayətinə baxırdı; 2. İkinci bölmənin inzibati mərkəzi də Başnoraşen kəndində yerləşirdi, bölmə Qarabürç, Qozlucin və Yaycı kənd cəmiyyətlərinin şikayətinə baxırdı; 3. Üçüncü bölmənin inzibati mərkəzi Keşişkənd kəndində yerləşirdi, bölmə Martiros, Keşişkənd, Gündöyməz və Alagöz kənd cəmiyyətlərinin şikayətinə baxırdı; 4. **Sürməli qəzasında barışdırıcı münsif şöbəsinə** daxil olan bölmə və kənd cəmiyyətləri aşağıdakılardır: 1. Birinci bölmənin inzibati mərkəzi İğdır kəndində yerləşirdi, bölmə İğdır, Yaycı,

¹⁹⁸ Кавказский календарь на 1879 г., отдел III, с.42; Кавказский календарь на 1885 г., отдел IV, с.56; Памятная книжка Эриванской губернии на 1902 г., с.53-54; Памятная книжка Эриванской губернии на 1912 г., с.33; Памятная книжка Эриванской губернии на 1914 г., с.23; Кавказский календарь на 1917 год, отдел IV, с.293.

Evcilər və Əliqoçaq kənd cəmiyyətlərinin şikayətlərinə baxırdı; 2. İkinci bölmənin inzibati mərkəzi Daşburun kəndində yerləşirdi, bölmə Aralıq Başkənd, Daşburun və Radikin kənd cəmiyyətlərinin şikayətlərinə baxırdı; 3. Üçüncü bölmənin inzibati mərkəzi Qulp kəndində yerləşirdi, bölmə Qulp, Güllicə, Oğrucin, Radiki Sinak, Çallı-Sağğallı və Yezidi Qasanlı kənd cəmiyyətlərinin şikayətlərinə baxırdı; 5. **Yenibəyazid qəzasında barışdırıcı münsif şöbəsinə** daxil olan bölmə və kənd cəmiyyətləri aşağıdakılardır: 1. Birinci bölmənin inzibati mərkəzi Aşağı Axtı kəndində yerləşirdi, bölmə rüslardan ibarət Aşağı Axtı, ermənilərdən ibarət Aşağı Axtı, Randamal, Tayçarıx, Arzakənd və Kankan kənd cəmiyyətlərinin şikayətinə baxırdı; 2. İkinci bölmənin inzibati mərkəzi Yenibəyazid şəhərində yerləşirdi, bölmə Yelanovka, Çırçır, Ağzıbir, Göl, Dəliqardaş və Qaranlıq kənd cəmiyyətlərinin şikayətlərinə baxırdı; 3. Üçüncü bölmənin inzibati mərkəzi Basarkeçər kəndində yerləşirdi, bölmə Gözəldərə, Basarkeçər, Məzrin və Cil kənd cəmiyyətlərinin şikayətlərinə baxırdı. 1917-ci il məlumatında Yenibəyazid qəzasında barışdırıcı münsif şöbəsinin 2 bölməsi fəaliyyət göstərmişdir; 6. **Aleksandropol qəzasında barışdırıcı münsif şöbəsinə** daxil olan bölmə və kənd cəmiyyətləri aşağıdakılardır: 1. Birinci bölmənin inzibati mərkəzi Böyük Qarakilsə kəndində yerləşirdi, şöbə Voskresenovka, Bozkənd, Nikitin, Saral, Böyük Qarakilsə, Hamamlı və Nalbəndi kənd cəmiyyətlərinin şikayətlərinə baxırdı; 2. İkinci bölmənin inzibati mərkəzi Aleksandropol şəhərində yerləşirdi, bölmə Cacur, Böyük Qarakilsə, Kaftarlı, Hacı Xəlil, Mirək, Qızılqoç, Əlixan, Orta kilsə, Elli Qarakilsə və Kiçik Qarakilsə kənd cəmiyyətlərinin şikayətlərinə baxırdı. 1917-ci il məlumatında qəzada həmin şöbə 2 bölmədən ibarət olmuşdur; 3. Üçüncü bölmənin inzibati mərkəzi Yəqin (Aqin) kəndində yerləşirdi, bölmə Dovşanqışlaq, Xorom, Artik, Söyütlü və Mollagöyçə kənd cəmiyyətlərinin şikayətlərinə baxırdı; 7. **Üçmüəzzin qəzasında barışdırıcı münsif şöbələrində** daxil olan bölmə və kənd cəmiyyətləri aşağıdakılardır: 1. Birinci bölmənin inzibati mərkəzi Vaqarşapat kəndində yerləşirdi, bölmə Vaqarşapat, Aytağ, Qızıl Teymur, Çobanqıran, Xatunarx, Sərdarabad, Qurduqlu, Şəhriyar və Qarxun kənd cəmiyyətlərinin şikayətlərinə baxırdı; 2. İkinci bölmənin inzibati mərkəzi Əştərək kəndində yerləşirdi, bölmə Əştərək, Yevqard, Qarakilsə, Başabaran və Parpi kənd cəmiyyətlərinin şikayətlərinə baxırdı; 3. Üçüncü bölmənin inzibati mərkəzi Talın kəndində yerləşirdi, bölmə Talın, Buğurtlu, Aşağı Ağcaqışlaq və Qoş kənd cəmiyyətlərinin şikayətlərinə baxırdı. 1917-ci ilin məlumatında Üçmüəzzin qəzasında barışdırıcı münsif şöbəsinin 4 bölməsi olmuşdur¹⁹⁹.

Şəhər idarəçiliyi. İlk dövrlərdən fərqli olaraq şəhər idarəçiliyi daha da tək-

¹⁹⁹ Кавказский календарь на 1890 г., отдел II, с.140; Памятная книжка Эриванской губернии на 1892 г., с.131; Кавказский календарь на 1900 г., отдел III, с.196; Памятная книжка Эриванской губернии на 1902 г., с.4-6; Памятная книжка Эриванской губернии на 1906 г., с.4-6; Памятная книжка Эриванской губернии на 1912 г., с.33-35; Памятная книжка Эриванской губернии на 1914 г., с.4-6; Кавказский календарь на 1917 г., отдел V, с.293-295.

milləşmiş, idarəçilikdə mürəkkəb bir qayda-qanun mövcud olmuşdur. Mərkəzi şəhərləri idarə etmək üçün polis, şəhər ictimai idarəsi və şəhər duması fəaliyyət göstərmişdir. **Polis idarəsi** polismeysterdən, 3 pristavdan, 4 köməkçidən, 1 həbsxana nəzarətçisindən, 1 bazar nəzarətçisindən, 1 kargüzardan, 1 kargüzar köməkçisindən, 1 tərcüməçidən, 1 qeydçidən, 1 şəhər həkimindən, 1 mamaçadandan və 1 baytardan ibarət idi²⁰⁰.

XIX yüzilliyin 70-ci illərinin sonlarından İrəvan şəhərinin idarə olunmasında дума fəaliyyətə başladı. İrəvan şəhərində дума 1879-cu ildə, 1886-cı ildə isə onun icraedici orqanı olan “İrəvan şəhər cəmiyyəti idarəsi” fəaliyyətə başlamışdı. Bu idarə orqanları haqqında “İrəvan şəhəri” bölməsində ətraflı bəhs ediləcəkdir.

İrəvan quberniyasında idarəçilik sistemində **şəhər məsələləri üzrə idarə** də mühüm yeri tutmuşdu. Bu idarənin sədri qubernator, 5 və 6 üzvdən və 1 kargüzardan ibarət olmuşdur²⁰¹.

İrəvan şəhəri üzrə **polis idarəsi** də idarəçiliyə daxil olan bölmələrdən biri hesab olunurdu. İrəvan şəhər Polis idarəsi iki pristavlığa bölünmüş, onun tərkibi belə olmuşdur: 1 polismeyster, 1 onun köməkçisi, 1 kargüzar, 3 kargüzar köməkçisi, 1 qeydiyyatçı (o həm də arxivə baxan idi), 1 tərcüməçi, 1 həbsxana nəzarətçisi, 1 və yaxud 2 onun köməkçisi, 1 şəhərin birinci hissəsinin şəhər polis pristavlığı, 1 şəhərin ikinci hissəsinin şəhər polis pristavlığı, 4 şəhər pristavlarının köməkçiləri, 1 axtarış bölməsinin rəisi²⁰².

İrəvan quberniyasında şəhərlərin idarəçiliyində **şəhər cəmiyyətləri idarəsi** də mühüm yeri tuturdu. Bu şəhər cəmiyyətləri quberniyanın 5 – İrəvan, Naxçıvan, Ordubad, Yenibəyazid və Aleksandropol şəhərlərində təşkil olunmuşdu. “**İrəvan şəhər cəmiyyəti**” bunların içərisində ən tez yaranmış idarə orqanı idi. Bu cəmiyyət haqqında aşağıda bəhs edildiyindən, yalnız onun tərkibinə nəzər yetirək. İrəvan şəhər cəmiyyəti idarəsi 1 şəhər başçısından, 2 və ya 3 idarənin üzvündən, 1 katibdən, 1 şəhər texnikindən, 1 kassirdən, 1 kassir köməkçisindən, 3 kargüzardan, 2 icraedici məmuradan, 1 bazar nəzarətçisindən, 1 şəhər sanitariyasının müdirindən, 1 tərcüməçidən, şəhər dumasının 52 üzvündən (qlasnılardan) ibarət idi²⁰³. Digər şəhərlərdə yaranan şəhər cəmiyyətlərinin tərkibi nisbətən sadə idi. Məsələn, Naxçıvan şəhər cəmiyyəti idarəsinin tərkibinə 1 şəhər ağsaqqalı, 10 vəkil, Ordubad şəhər cəmiyyətinə 1 ağsaqqal, 12 vəkil, Yenibəyazid

²⁰⁰ Кавказский календарь на 1871 г., отдел II, с.43; Кавказский календарь на 1879 г., отдел III, с.40; Кавказский календарь на 1885 г., отдел IV, с.58.

²⁰¹ Памятная книжка Эриванской губернии на 1902 г., с.53; Памятная книжка Эриванской губернии на 1912 г., с.32; Памятная книжка Эриванской губернии на 1914 г., с.23; Кавказский календарь на 1917 г., отдел IV, с.295.

²⁰² Кавказский календарь на 1890 г., отдел II, с.142; Памятная книжка Эриванской губернии на 1902 г., с.58; Памятная книжка Эриванской губернии на 1914 г., с.33-34; Кавказский календарь на 1917 г., отдел IV, с.295.

²⁰³ Yənə orada, с.142-143; Памятная книжка Эриванской губернии на 1892 г., с.143; Yənə orada, с.58-59; Yənə orada, с.34-35; Yənə orada, с.303-306.

şəhər cəmiyyətinə 2 ağsaqqal, 8 vəkil, Aleksandropol şəhər cəmiyyətinə 1 şəhər başçısı, 2 idarənin üzvü, 1 katib, 1 mühasib, 1 kassir, 4 kargüzar, 1 arxiv işçisi (o həm də qeydiyyatçı idi), 1 şəhər hüquq məsləhətçisi, 1 icraedici məmur, 1 onun köməkçisi, 1 bazar nəzarətçisi, 1 şəhər arxitektoru, 2 komissar, 1 şəhər evləri üzrə müdir və şəhər dumasının 42 üzvü daxil idi²⁰⁴.

İrəvan quberniyasında inzibati idarəçilikdə üçüncü sahə **Torpaq və Dövlət Əmlakı idarəsi** idi. Bu idarəyə sonradan Qars vilayəti də daxil olmuşdu. İdarə dövlət əmlakının, xəzinə torpaqlarının, töycü işlərinin və hətta meşələrin qorunmasına cavabdeh idi. Dövlət Əmlakı idarəsinin tərkibi belə idi: 1 idarə müdiri, 1 xəzinənin maraqları ilə bağlı məhkəmə işi üzrə 1 böyük və 1 kiçik müvəkkil, 1 torpaqölçən, 1 onun köməkçisi, 1 katib, 1 katib köməkçisi (o həm də mühasib idi), 1 kargüzar, 1 İrəvan quberniyasında meşə üzrə baş müfəttiş, 1 meşə müfəttişinə namizəd, 1 Qars vilayəti üzrə müfəttiş; İrəvan quberniyası üzrə meşəbəyi: 1 Aleksandropol qəzası üzrə 1-ci dərəcəli meşəbəyi (Böyük Qarakilsə kəndində yerləşirdi), 1 Dərəçiçək üzrə meşəbəyi (Yenibəyazid qəzasının Axtı kəndində yerləşirdi), 1 İrəvan qəzası üzrə 2 dərəcəli meşəbəyi (İrəvan şəhərində yerləşirdi), 1 Naxçıvan qəzası üzrə 3-cü dərəcəli meşəbəyi (Naxçıvan şəhərində yerləşirdi). Xəzinə torpaqları və töycü məsələləri üzrə nəzarətçilər böyük və kiçik nəzarətçilərə bölünmüşdü. Həmin nəzarətçilər bunlar idi: 1 III rayon üzrə (Naxçıvan şəhərində yerləşirdi), 1 IV rayon üzrə vakansiya (İrəvan şəhərində yerləşirdi) böyük nəzarətçilər; 1 birinci rayon üzrə kiçik nəzarətçi (İrəvan şəhərində yerləşirdi), 1 ikinci rayon üzrə kiçik nəzarətçi (Yenibəyazid şəhərində yerləşirdi), 1 beşinci rayon üzrə kiçik nəzarətçi (Sürməli qəzasının İğdır kəndində yerləşirdi), 1 altıncı rayon üzrə kiçik nəzarətçi (Aleksandropol şəhərində yerləşirdi); Qars vilayəti üzrə meşəbəyi: 1 Göl meşəbəyi (Ərdahanda yerləşirdi), 1 Soğanlıq meşəbəyi (Sarıqamışda yerləşirdi), 1 Sarıqamış meşə müfəttişliyinin müdiri (Sarıqamışda yerləşirdi), 1 Ərdəqan üzrə meşəbəyi (Ərdəqanda yerləşirdi), Oltın üzrə meşəbəyi (Oltında yerləşirdi), 1 Posxov üzrə meşəbəyi (Diqur kəndində yerləşirdi), Arsenyanko-Boyalinski üzrə meşəbəyi (Sarıqamışda yerləşirdi), 1 Xorovano-Panjuret üzrə meşəbəyi (Oltıda yerləşirdi)²⁰⁵.

Maliyyə idarəçiliyi. İrəvan quberniyasında idarəçilik sistemində dördüncü mühüm bölmələrdən biri də **maliyyə** bölməsi idi. Bu bölməyə xəzinədarlıq, aksiz vergisi və bank sistemi daxil idi. Yuxarıda göstəriləyi kimi, İrəvan quberniyasında vergilərə nəzarət etmək üçün qəza xəzinədarlığı yaradılmış, xəzinədar-

²⁰⁴ Памятная книжка Эриванской губернии на 1892 г., с.144-145; Памятная книжка Эриванской губернии на 1902 г., с.58-61; Памятная книжка Эриванской губернии на 1914 г., с.34-37; Кавказский календарь на 1917 г., отдел IV, с.305-306.

²⁰⁵ Кавказский календарь на 1871 г., отдел II, с.43; Кавказский календарь на 1879 г., отдел III, с.40; Кавказский календарь на 1885 г., отдел IV, с.56; Кавказский календарь на 1890 г., отдел II, с.141-142; Памятная книжка Эриванской губернии на 1892 г., с.160-161; Памятная книжка Эриванской губернии на 1902 г., с.74-75; Памятная книжка Эриванской губернии на 1906 г., с.32-33; Памятная книжка Эриванской губернии на 1914 г., с.49-51.

lıq əsasən, İrəvan, Naxçıvan və Aleksandropol şəhərlərində yerləşmişdi. Lakin kapitalist münasibətləri daha da inkişaf etdikdən sonra vergi sistemində də böyük dəyişikliklər baş verdi. İrəvan quberniyasında maliyyə bölməsi **İrəvan Xəzinə Palatasının** sərəncamına keçmişdi. 1898-ci il mayın 1-də İrəvan Dövlət Palatası açıldıqdan sonra İrəvan Xəzinə Palatasının özü üç şöbəyə bölünmüş, palata 1 sədrdən və hər şöbəyə başçılıq edən 3 rəisdən, 1 katibdən, 2 xüsusi tapşırıqları yerinə yetirən məmur dan, 1 baş mühasibdən, 1 baş şöbə müdirindən, 7 müdirdən, 4 və yaxud 6 mühasib köməkçisindən, 9 aşağı maaşlı mühasib köməkçisindən, 1 arxiv işçisindən, 1 jurnal işçisindən, 1 yüksək maaşlı şöbə müdiri köməkçisindən, 2 aşağı maaşlı şöbə müdiri köməkçisindən, 7 hesablayıcı məmur dan və 1 xüsusi tapşırıqlar üzrə ştatdankənar rəisdən ibarət olmuşdur²⁰⁶.

Eyni zamanda İrəvan Dövlət Palatası açıldıqdan sonra **xəzinədarlıq bölməsi** ona tabe olmuş, İrəvan, Yelizavetpol quberniyalarının və Qars vilayətinin xəzinədarlığı İrəvan Xəzinə Palatasının sərəncamına verilmişdi. Hər bir xəzinədarlıq bölməsinə 1 mülki müşavir, 1 baş mühasib, 1 birinci dərəcəli kassir, 2 birinci dərəcəli mühasib, 2 ikinci dərəcəli mühasib, 1 kargüzar və 1 hesablayıcı məmur daxil idi. İrəvan quberniyası üzrə xəzinədarlıq bölmələri İrəvan, Naxçıvan, Aleksandropol, Yenibəyazid şəhərlərində və İğdır kəndində, Yelizavetpol qəzasının Yelizavetpol, Şuşa, Nuxa şəhərlərində və Gorus, Qazax, Ağdaş kəndlərində, Qars vilayətinin Qars şəhərində, Kağızman və Ardaqan kəndlərində fəaliyyət göstərmişdir²⁰⁷.

Qeyd etmək lazımdır ki, xəzinələrə bank əməliyyatları aparmağa icazə verilmişdi. Bank əməliyyatları aparılarkən onlara pul dəyişmək, dövlət xəzinə biletləri almaq və satmaq, kuponlar və kapital, faizli kağızlar və vaxtı ötmüş dövlət xəzinə biletləri üzrə faizlərin ödənilməsi, əmanət kassalarının əməliyyatları, dövlət bankları müəssisələrinin orderləri üzrə vəsait qəbulu və verilməsi və pul göndərilməsi vəzifəsi qoyulmuşdur²⁰⁸.

İrəvan Xəzinə Palatasına **vergi müfəttişləri dəstəsi** də daxil idi. İrəvan şəhəri və qəzası istisna olmaqla müfəttişlər və onların köməkçiləri sahələr üzrə bölünmüşdü. Vergi müfəttişləri və onların köməkçiləri İrəvan quberniyasının mərkəzi İrəvan şəhərində (müfəttiş İrəvan şəhərində yerləşmişdir), İrəvan qəzasında (müfəttiş İrəvan şəhərində yerləşmişdi), Naxçıvan (müfəttiş Naxçıvan şəhərində yerləşmişdi), Şərur-Dərələyəz (müfəttiş Başnoraşen kəndində yerləşmişdi), Sürməli (müfəttiş İğdır kəndində yerləşmişdi), Yenibəyazid (müfəttiş

²⁰⁶ Памятная книжка Эриванской губернии на 1902 г., с.67-68; Памятная книжка Эриванской губернии на 1912 г., с.54; Памятная книжка Эриванской губернии на 1914 г., с.42; Кавказский календарь на 1917 г., отдел IV, с.491-493.

²⁰⁷ Памятная книжка Эриванской губернии на 1892 г., с.155-156; Памятная книжка Эриванской губернии на 1902 г., с.68-70; Памятная книжка Эриванской губернии на 1906 г., с.31; Памятная книжка Эриванской губернии на 1912 г., с.55-56; Памятная книжка Эриванской губернии на 1914 г., с.43-44; Кавказский календарь на 1917 г., отдел IV, с.494-498.

²⁰⁸ Azərbaycan tarixi, c.4, s.254.

Yenibəyazid şəhərində yerləşmişdi), Aleksandropol (müfəttiş Aleksandropol şəhərində yerləşmişdi) və Üçmüəzzin (müfəttiş İrəvan şəhərində yerləşmişdi) sahələrində, Yelizavetpol quberniyasının Yelizavetpol şəhərində (şəhər iki sahəyə bölünmüş və hər bir sahəyə 1 vergi müfəttişi başçılıq etmişdir), Yelizavetpol (müfəttiş Yelizavetpol şəhərində yerləşmişdi), Zəngəzur (müfəttiş Gorus kəndində yerləşmişdi), Nuxa (müfəttiş Nuxa şəhərində yerləşmişdi), Cavanşir (müfəttiş Tərtər kəndində yerləşmişdi), Ərəş (müfəttiş Ağdaş kəndində yerləşmişdi), Şuşa (müfəttiş Şuşa şəhərində yerləşmişdi), Cəbrayıl (müfəttiş Cəbrayıl kəndində yerləşmişdi), Qazax sahələrində (müfəttiş Qazaxda yerləşmişdi), Qars vilayətinin Qars (müfəttiş Qars şəhərində yerləşmişdi), Ərdoğan (müfəttiş Ərdoğan kəndində yerləşmişdi), Oltu (müfəttiş Oltu qəsəbəsində yerləşmişdi) və Kağızman (müfəttiş Kağızmanda yerləşmişdi) dairələrində vergi müfəttişliyi yerləşmiş, vergi müfəttişlərinin yanında İrəvan qəzası üzrə 1 (İrəvan şəhərində yerləşmişdi), Yelizavetpol qəzası üzrə 1 (Yelizavetpol şəhərində yerləşmişdi), Qars dairəsi üzrə 1 (Qars şəhərində yerləşmişdi) vergi müfəttişliyi köməkçiləri, İrəvan quberniyası üzrə 7, Yelizavetpol quberniyası üzrə 8, Qars vilayəti üzrə isə 1 kargüzarlar dəstəsi fəaliyyət göstərmişdir. Beləliklə, İrəvan quberniyası üzrə 8, Yelizavetpol quberniyası üzrə 11 və Qars vilayəti üzrə isə 4 vergi müfəttişi dəstəsi olmuşdur²⁰⁹.

İrəvan quberniyası Cənubi Qafqaz **aksiz (satış malları üzərinə qoyulan əlavə və vergi-E.Q.) vergi idarəsinin IV dairəsinə** daxil idi və quberniya dörd aksiz şöbəsinə bölünmüşdü. İrəvan quberniyasının daxil olduğu IV aksiz dairəsinin bir baş nəzarətçisi və hər bir aksiz şöbəsini idarə edən dörd köməkçisi və bir mühasibi var idi. Bundan əlavə, IV aksiz dairəsinə 10 böyük və bəzən 7 və 11 və bəzən 17 kiçik nəzarətçilər dəstəsi daxil idi. Hər bir aksiz şöbəsi müəyyən qəza və polis sahələrinə daxil olan kənd cəmiyyətlərinə nəzarət edirdi. **Birinci aksiz şöbəsinə** (mərkəz İrəvan şəhərində yerləşirdi) İrəvan şəhəri, İrəvan qəzasında I polis sahəsinə daxil olan Aramus və Kənəkir kənd cəmiyyətləri, II polis sahəsinə tabe olan Şirabad və Noroqovit kənd cəmiyyətləri və Yenibəyazid qəzası, **ikinci aksiz şöbəsinə** (mərkəz İrəvan şəhərində, sonradan Qars şəhərində yerləşmişdi) Üçmüəzzin və Aleksandropol qəzaları, **üçüncü aksiz şöbəsinə** (mərkəz Kəmərli kəndində yerləşirdi) Aramus, Kənəkir, Şirabad və Norokovit kənd cəmiyyətlərindən başqa İrəvan qəzası və Sürməli qəzası, **dördüncü aksiz şöbəsinə isə** (mərkəz Naxçıvan şəhərində yerləşmişdi) Naxçıvan və Şərur-Dərələyəz qəzaları daxil idi²¹⁰.

²⁰⁹ Памятная книжка Эриванской губернии на 1902 г., с.66-67; Памятная книжка Эриванской губернии на 1912 г., с.55; Памятная книжка Эриванской губернии на 1914 г., с.41-43; Кавказский календарь на 1917 г., отдел IV, с.493-494.

²¹⁰ Памятная книжка Эриванской губернии на 1892 г., с.156-158; Памятная книжка Эриванской губернии на 1902 г., с.68-70; Памятная книжка Эриванской губернии на 1906 г., с.31; Памятная книжка Эриванской губернии на 1912 г., с.57-58; Памятная книжка Эриванской губернии на 1914 г., с.44-45; Кавказский календарь на 1917 г., отдел IV, с.501-502.

İrəvan quberniyasının maliyyə bölməsində banklar da fəaliyyət göstərmişdi. Qeyd etmək lazımdır ki, Rusiya işğalı altında olan Azərbaycanın şimal hissəsində açılan kredit-bank sistemi Ümumrusiya kredit-bank sistemi əsasında yaranmış və inkişaf etmişdir. Şimali Azərbaycanda ilk dəfə kredit-bank sistemi 1874-cü il fevralın 28-də Bakı şəhərində açılmışdı. Həmin il iyunun 1-dən Bakıda Dövlət bankının şöbəsi, 1881-ci ildə Bakı ictimai şəhər bankı, 1886-cı ildə Tiflis kommertiya bankının şöbəsi, 1890-cı ildə Volqa-Kama kommertiya bankının şöbəsi, 1897-ci ildə Kiyev və yaxud Cənubi Rus sənaye bankının şöbəsi, Rus ticarət-sənaye bankının şöbəsi, 1899-cu ildə Don torpaq bankı, 1900-cü ildə Bakı şəhər kredit cəmiyyəti, İranın Uçor-borc bankının şöbəsi təsis edildi, 1896-cı il iyulun 1-dən isə Gəncə şəhərində Azov-Don səhmdar kommertiya bankı öz şöbəsini açmışdı²¹¹.

1897-ci il iyulun 1-dən Rusiyanın bütün xəzinələrinin üzərinə bank əməliyyatlarını yerinə yetirmək vəzifəsi qoyulduqdan sonra Şimali Azərbaycanın bank müəssisələri şəbəkəsi daha da inkişaf etdi. Bunun ardınca 1898-ci il mayın 1-dən İrəvan Dövlət Palatası açıldıqdan sonra bəzi xəzinələr onun sərəncamına verildi. Bundan sonra İrəvan şəhərində də Mərkəzi Rusiyanın banklarının şöbələri fəaliyyət göstərməyə başladı. 1893-cü ildə İrəvan şəhərində Dövlət Bankının İrəvan şöbəsi açıldı. Bundan əvvəl İrəvanda kredit əməliyyatlarını, cari hesablara pul qəbulu və xəzinədarlığın və fiziki şəxslərin adından pul köçürmələrini həyata keçirən bank ofisi fəaliyyət göstərmişdi. Bunun ardınca quberniyada, 1903-cü ildə Azov-Don Kommertiya Bankının İrəvan şöbəsi, 1904-cü ildə Tiflis Kommertiya Bankının İrəvan şöbəsi, 1908-ci ildə Volqa-Kamski Kommertiya Bankının İrəvan agentliyi, Aleksandropol şəhər İctimai Bankı və İrəvan Cəmiyyəti Qarşılıqlı Kredit Təşkilatı fəaliyyətə başlamışdı. Hər bir bankın özünün idarə heyəti vardı. Rusiya dövlət bankının **İrəvan şöbəsi** 1 sədrdən, 1 nəzarətçidən, 1 nəzarətçi köməkçisindən, 1 mühasibdən, birinci dərəcəli mühasibin 3 və ya 4 köməkçisindən, ikinci dərəcəli mühasibin əvvəl 1, sonra 7 və ya 9 köməkçisindən, üçüncü dərəcəli mühasibin 3 köməkçisindən, 1 kassirdən, birinci dərəcəli kassirin 2 köməkçisindən, ikinci dərəcəli kassirin 1 köməkçisindən və xırda kreditlərə baxan 3 və ya 4 müfəttişdən ibarət olmuşdur²¹².

İrəvanda açılan ikinci bank **Tiflis Kommertiya Bankının şöbəsi** idi. Bu bankın 1 müdirdən, 1 baş mühasibdən, 1 mühasib köməkçisindən, 1 ssuda bölməsinin müdirindən, 1 kommissiyon müdirindən, 1 yazışma bölməsinin müdirindən, 1 köçürmə və əmanət bölməsinin müdirindən, 1 mühasib köməkçisindən, 1 xarici dil üzrə yazışmanın müdirindən, 1 kassirdən və 1 onun köməkçisindən

²¹¹ Azərbaycan tarixi, c.4, s.253-254.

²¹² Памятная книжка Эриванской губернии на 1902 г., с.71; Памятная книжка Эриванской губернии на 1906 г., с.31; Памятная книжка Эриванской губернии на 1912 г., с.58; Памятная книжка Эриванской губернии на 1914 г., с.45-46; Кавказский календарь на 1917 г., отдел IV, с.530-531.

ibarət idarə heyəti vardı²¹³.

İrəvanda açılan üçüncü bank **Azov-Don Kommersiya Bankının İrəvan şöbəsi** idi. Bankın 1 sədrdən, 1 mühasibdən, 1 artel kassirdən, 1 kommissiyon müdirindən, 1 hesablayıcı müdirdən, 1 köçürmə və əmanət bölməsinin müdirindən, 1 xüsusi hesablayıcı müdirdən, 1 köçürmə müdirindən, 1 borc sənədləri üzrə hesablayıcı müdirdən, 11 ikinci dərəcəli artelşikdən ibarət işçi qrupu var idi²¹⁴.

İrəvan şəhərində **Volqa-Kama Kommersiya bankının İrəvan Agentliyi şöbəsi də** fəaliyyət göstərmişdi. İrəvan Agentliyi şöbəsi 1 müvəkkildən, 1 mühasibdən və 1 ehtibarlı şəxsdən ibarət olmuşdur²¹⁵.

Aleksandropol şəhərində də **Aleksandropol şəhər İctimai Bankı** açılmışdı. Bu bankın 1 direktordan, 2 müavindən və 1 bank mühaibindən ibarət kiçik heyəti olmuşdur²¹⁶.

İrəvan Xəzinə Palatasına **İrəvan Cəmiyyəti Qarşılıqlı Kredit** bölməsi də daxil olmuşdur. Bu bölmə 1 şura sədrindən, 4 şura üzvündən və idarənin 1 sədrindən və idarənin 2 üzvündən ibarət idi²¹⁷.

İrəvan quberniyasında İrəvan Xəzinə palatasının nəzdində kiçik kredit cəmiyyətləri də fəaliyyət göstərmişdi. Bu kiçik kredit cəmiyyətləri XIX əsrin sonu-XX əsrin əvvəllərində fəaliyyətə başlamış, həmin cəmiyyətlər şərikli idi və qəzalar üzrə bölünmüşdü. Lakin kiçik kredit cəmiyyətlərinə nəzarət etmək üçün nüfuzlu şəxslərdən ibarət xüsusi idarə orqanı yaradılmışdı. Belə orqan **İrəvan quberniya komitəsi** idi. Bu komitənin sədri qubernator və 11 üzvü var idi²¹⁸.

Hər kiçik kredit cəmiyyəti isə 1 sədrdən, 4 şura üzvündən, 1 idarə sədrindən, 2 idarə üzvündən və 1 mühasibdən ibarət idi. 1912-ci ilin əvvəllərində İrəvan quberniyasında İrəvan şəhərində açılan qarşılıqlı kredit və kiçik kredit cəmiyyətlərindən əlavə, 24 kredit, 12 ssuda-əmanət cəmiyyətləri fəaliyyət göstərmişdir. Kredit cəmiyyətlərinin əksəriyyəti 1910-cu ildən fəaliyyət göstərməyə başlamışdı. 1912-ci ildə İrəvan quberniyası üzrə “Yaddaş kitabçası”nda həmin cəmiyyətlərin bölgüsü, idarə heyəti şəhər və kəndlər üzrə belə göstərilmişdir:

1. **İrəvan qarşılıqlı kredit cəmiyyəti.** Bu cəmiyyət 1 sədrdən, 3 şura üzvündən, 1 idarə sədrindən, 3 idarə üzvündən ibarət olmuşdu;
2. **İrəvan kiçik kredit əmanət cəmiyyəti.** Bu cəmiyyət də 1 şura sədrindən, 4 şura üzvündən, 1 idarə sədrindən, 1 idarə üzvündən (o həm də mühasib idi) ibarət olmuşdur;

²¹³ Памятная книжка Эриванской губернии на 1902 г., с.71; Памятная книжка Эриванской губернии на 1912 г., с.58-59; Памятная книжка Эриванской губернии на 1914 г., с.46.

²¹⁴ Yənə orada.

²¹⁵ Yənə orada, с.47.

²¹⁶ Yənə orada, с.46.

²¹⁷ Памятная книжка Эриванской губернии на 1912 г., с.58-59; Памятная книжка Эриванской губернии на 1914 г., с.60.

²¹⁸ Yənə orada, с.38.

3. Yenibəyazid qəzasının Yelenovka kəndində 1900-cü ildən fəaliyyət göstərən **Yelonovka kredit cəmiyyəti**. Cəmiyyət 3 idarə üzvündən (biri sədr, biri kassir və biri hesabdar), 1 şura sədrindən, 2 şura üzvündən ibarət olmuşdur;
4. 1909-cu ildə Üçmüəzzin qəzasının Uşaqan kəndində açılan **Uşaqan-Camqaryan cəmiyyəti**. Cəmiyyət 3 idarə üzvündən (biri sədr, biri kassir, biri isə hesabdar), 3 şura tərkibindən (biri sədr, ikisi isə şura üzvü) ibarət olmuşdur;
5. 1910-cu ildə Sürməli qəzasının Qulp kəndində açılan **Qulp kredit cəmiyyəti**. Cəmiyyət 3 idarə üzvündən (biri sədr, biri kassir, biri isə hesabdar), 3 şura tərkibindən (biri sədr, ikisi isə şura üzvü) ibarət olmuşdur;
6. 1910-cu ildə Yenibəyazid qəzasının Aşağı Axtı kəndində açılan **Aşağı Axtı kredit cəmiyyəti**. Cəmiyyət 3 idarə üzvündən (biri sədr, biri kassir, biri isə hesabdar), 1 sədr olmaqla 4 şura üzvündən ibarət olmuşdur;
7. **Dəliqardaş kredit cəmiyyəti**. Bu kredit cəmiyyəti 1910-cu ildə Yenibəyazid qəzasının Dəliqardaş kəndində açılmışdı. Cəmiyyət 3 idarə üzvündən (biri sədr, biri kassir, biri isə hesabdar), 1 sədr olmaqla 5 şura üzvündən ibarət olmuşdur;
8. **Aşağı Qaranlıq kredit cəmiyyəti**. Bu kredit cəmiyyəti 1910-cu ildə Yenibəyazid qəzasının Aşağı Qaranlıq kəndində açılmışdı. Cəmiyyət 3 idarə üzvündən (biri sədr, biri kassir, biri isə hesabdar), 1 sədr olmaqla 5 şura üzvündən ibarət olmuşdur;
9. **Böyük Qarakilsə kredit cəmiyyəti**. Bu kredit cəmiyyəti 1910-cu ildə Aleksandropol qəzasının Böyük Qarakilsə kəndində açılmışdı. Cəmiyyət 3 idarə üzvündən (biri sədr, biri kassir, biri isə hesabdar), 1 sədr olmaqla 4 şura üzvündən ibarət olmuşdur;
10. **Hamamlı kredit cəmiyyəti**. Bu kredit cəmiyyəti 1910-cu ildə Aleksandropol qəzasının Hamamlı kəndində açılmışdı. Cəmiyyət 3 idarə üzvündən (biri sədr, biri kassir, biri isə hesabdar), 1 sədr olmaqla 4 şura üzvündən ibarət olmuşdur;
11. **Cacur kredit cəmiyyəti**. Bu kredit cəmiyyəti 1910-cu ildə Aleksandropol qəzasının Cacur kəndində açılmışdı. Cəmiyyət 3 idarə üzvündən (biri sədr, biri kassir, biri isə hesabdar), 1 sədr olmaqla 3 şura üzvündən ibarət olmuşdur;
12. **Düzkənd kənd kredit cəmiyyəti**. Bu kredit cəmiyyəti 1910-cu ildə Aleksandropol qəzasının Düzkənd kəndində açılmışdı. Cəmiyyət 3 idarə üzvündən (biri sədr, biri kassir, biri isə hesabdar), 1 sədr olmaqla 4 şura üzvündən ibarət olmuşdur;
13. **Ulya Noraşen kredit cəmiyyəti**. Bu kredit cəmiyyəti 1910-cu ildə Şərur-Dərələyəz qəzasının Ulya Noraşen kəndində açılmışdı. Cəmiyyət 3 idarə

- üzvündən (biri sədr, biri kassir, biri isə hesabdar), 1 sədr olmaqla 2 şura üzvündən ibarət olmuşdur;
14. **Aynazur kredit cəmiyyəti.** Bu kredit cəmiyyəti 1910-cu ildə Şərur-Dərələyəz qəzasının Aynazur kəndində açılmışdı. Cəmiyyət 3 idarə üzvündən (biri sədr, biri kassir, biri isə hesabdar), 1 sədr olmaqla 2 şura üzvündən ibarət olmuşdur;
 15. **Keşişkənd kredit cəmiyyəti.** Bu kredit cəmiyyəti 1910-cu ildə Şərur-Dərələyəz qəzasının Keşişkənd kəndində açılmışdı. Cəmiyyət 3 idarə üzvündən (biri sədr, biri kassir, biri isə hesabdar), 1 sədr olmaqla 2 şura üzvündən ibarət olmuşdur;
 16. **Paşalı kredit cəmiyyəti.** Bu kredit cəmiyyəti 1910-cu ildə Şərur-Dərələyəz qəzasının Paşalı kəndində açılmışdı. Cəmiyyət 3 idarə üzvündən (biri sədr, biri kassir, biri isə hesabdar), 1 sədr olmaqla 2 şura üzvündən ibarət olmuşdur;
 17. **Talın kredit cəmiyyəti.** Bu kredit cəmiyyəti 1910-cu ildə Şərur-Dərələyəz qəzasının Talın kəndində açılmışdı. Cəmiyyət 3 idarə üzvündən (biri sədr, biri kassir, biri isə hesabdar), 1 sədr olmaqla 4 şura üzvündən ibarət olmuşdur;
 18. **Yevqard-Camqaryan kredit cəmiyyəti.** Bu kredit cəmiyyəti 1910-cu ildə Üçmüəzzin qəzasının Yevqard kəndində açılmışdı. Cəmiyyət 3 idarə üzvündən (biri sədr, biri kassir, biri isə hesabdar), 1 sədr olmaqla 3 şura üzvündən ibarət olmuşdur;
 19. **Evcilər kredit cəmiyyəti.** Bu kredit cəmiyyəti 1910-cu ildə Sürməli qəzasının Evcilər kəndində açılmışdı. Cəmiyyət 3 idarə üzvündən (biri sədr, biri kassir, biri isə hesabdar), 1 sədr olmaqla 4 şura üzvündən ibarət olmuşdur;
 20. **Təzəkənd kredit cəmiyyəti.** Bu kredit cəmiyyəti 1910-cu ildə Naxçıvan qəzasının Təzəkənd kəndində açılmışdı. Cəmiyyət 3 idarə üzvündən (biri sədr, biri kassir, biri isə hesabdar), 1 sədr olmaqla 2 şura üzvündən ibarət olmuşdur;
 21. **Çağrı kredit cəmiyyəti.** Bu kredit cəmiyyəti 1910-cu ildə Naxçıvan qəzasının Çağrı kəndində açılmışdı. Cəmiyyət 3 idarə üzvündən (biri sədr, biri kassir, biri isə hesabdar), 1 sədr olmaqla 2 şura üzvündən ibarət olmuşdur;
 22. **Çinanab kredit cəmiyyəti.** Bu kredit cəmiyyəti 1911-ci ildə Naxçıvan qəzasının Çinanab kəndində açılmışdı. Cəmiyyət 3 idarə üzvündən (biri sədr, biri kassir, biri isə hesabdar), 1 sədr olmaqla 3 şura üzvündən ibarət olmuşdur;
 23. **Parpi kredit cəmiyyəti.** Bu kredit cəmiyyəti 1911-ci ildə Üçmüəzzin qəzasının Parpi kəndində açılmışdı. Cəmiyyət 3 idarə üzvündən (biri sədr, biri kassir, biri isə hesabdar), 1 sədr olmaqla 2 şura üzvündən ibarət olmuşdur;

24. **Sərdarabad kredit cəmiyyəti.** Bu kredit cəmiyyəti 1911-cu ildə Üçmüəzzin qəzasının Sərdarabad kəndində açılmışdı. Cəmiyyət 3 idarə üzvündən (biri sədr, biri kassir, biri isə hesabdar), 1 sədr olmaqla 2 şura üzvündən ibarət olmuşdur;
25. **Uluxanlı kredit cəmiyyəti.** Bu kredit cəmiyyəti 1911-ci ildə İrəvan qəzasının Uluxanlı kəndində açılmışdı. Cəmiyyət 3 idarə üzvündən (biri sədr, biri kassir, biri isə hesabdar), 1 sədr olmaqla 2 şura üzvündən ibarət olmuşdur;
26. **Çıxdamlı kredit cəmiyyəti.** Bu kredit cəmiyyəti 1911-ci ildə İrəvan qəzasının Çıxdamlı kəndində açılmışdı. Cəmiyyət 3 idarə üzvündən (biri sədr, biri kassir, biri isə hesabdar), 1 sədr olmaqla 4 şura üzvündən ibarət olmuşdur²¹⁹.

İrəvan quberniyasının ayrı-ayrı şəhər və kəndlərində açılan kredit cəmiyyətlərindən əlavə, Ssuda-əmanət cəmiyyətləri də yaradılmış və onlar əhalinin pula olan tələbatında böyük rol oynamışdılar. Bu Ssuda-əmanət cəmiyyətləri XX əsrin əvvəllərindən fəaliyyət göstərməyə başlamışdır. 1912-ci il məlumatında Ssuda-əmanət cəmiyyətlərinin sayı 12-ə çatmış və həmin cəmiyyətlər bunlar idi:

1. **Əştərək ssuda-əmanət cəmiyyəti.** Bu cəmiyyət 1903-cü ildə Üçmüəzzin qəzasının Əştərək kəndində açılmışdı. Cəmiyyət 3 idarə üzvündən (biri sədr, biri kassir, biri isə hesabdar), 1 sədr olmaqla 3 şura üzvündən ibarət olmuşdur;
2. **Kəmərli ssuda-əmanət cəmiyyəti.** Bu cəmiyyət 1904-cü ildə Üçmüəzzin qəzasının Kəmərli kəndində açılmışdı. Cəmiyyət 3 idarə üzvündən (biri sədr, biri kassir, biri isə hesabdar), 1 sədr olmaqla 2 şura üzvündən ibarət olmuşdur;
3. **Sürməli ssuda-əmanət cəmiyyəti.** Bu cəmiyyət 1906-cı ildə Üçmüəzzin qəzasının İğdır kəndində açılmışdı. Cəmiyyət 3 idarə üzvündən (biri sədr, biri kassir, biri isə hesabdar), 1 sədr olmaqla 3 şura üzvündən ibarət olmuşdur;
4. **Aleksandropol ssuda-əmanət cəmiyyəti.** Bu cəmiyyət 1906-cı ildə Aleksandropol şəhərində açılmışdı. Cəmiyyət 3 idarə üzvündən (biri sədr, biri kassir, biri isə hesabdar), 1 sədr olmaqla 6 şura üzvündən ibarət olmuşdur;
5. **Vaqarşapat ssuda-əmanət cəmiyyəti.** Bu cəmiyyət 1908-ci ildə Üçmüəzzin qəzasının Vaqarşapat kəndində açılmışdı. Cəmiyyət 3 idarə üzvündən (biri sədr, biri kassir, biri isə hesabdar), 1 sədr olmaqla 2 şura üzvündən ibarət olmuşdur;
6. **Kiçik Qarakilsə ssuda-əmanət cəmiyyəti.** Bu cəmiyyət 1908-ci ildə Aleksandropol qəzasının Təpədolaq kəndində açılmışdı. Cəmiyyət 3 idarə üzvündən (biri sədr, biri kassir, biri isə hesabdar), 1 sədr olmaqla 2 şura

²¹⁹ Памятная книжка Эриванской губернии на 1912 г., с.60-67.

üzvündən ibarət olmuşdur;

7. **Xanlıqlar ssuda-əmanət cəmiyyəti.** Bu cəmiyyət 1908-ci ildə Şərur-Dərələyəz qəzasının Xanlıqlar kəndində açılmışdı. Cəmiyyət 3 idarə üzvündən (biri sədr, biri kassir, biri isə hesabdar), 1 sədr olmaqla 2 şura üzvündən ibarət olmuşdur;
8. **Həmzəçimən ssuda-əmanət cəmiyyəti.** Bu cəmiyyət 1909-cu ildə Aleksandropol qəzasının Bozkənd kəndində açılmışdı. Cəmiyyət 3 idarə üzvündən (biri sədr, biri kassir, biri isə hesabdar), 1 sədr olmaqla 2 şura üzvündən ibarət olmuşdur;
9. **Yenibəyazid ssuda-əmanət cəmiyyəti.** Bu cəmiyyət 1910-cu ildə Yenibəyazid şəhərində açılmışdı. Cəmiyyət 3 idarə üzvündən (biri sədr, biri kassir, biri isə hesabdar), 1 sədr olmaqla 2 şura üzvündən ibarət olmuşdur;
10. **Gərniçay ssuda-əmanət cəmiyyəti.** Bu cəmiyyət 1911-ci ildə İrəvan qəzasının Aşağı Ağbaş kəndində açılmışdı. Cəmiyyət 3 idarə üzvündən (biri sədr, biri kassir, biri isə hesabdar), 1 sədr olmaqla 2 şura üzvündən ibarət olmuşdur;
11. **Daşburun ssuda-əmanət cəmiyyəti.** Bu cəmiyyət 1911-ci ildə Sürməli qəzasının Daşburun kəndində açılmışdı. Cəmiyyət 3 idarə üzvündən (biri sədr, biri kassir, biri isə hesabdar), 1 sədr olmaqla 2 şura üzvündən ibarət olmuşdur;
12. **Kənəkir ssuda-əmanət cəmiyyəti.** Bu cəmiyyət 1911-ci ildə İrəvan qəzasının Əştərək kəndində açılmışdı. Cəmiyyət 3 idarə üzvündən (biri sədr, biri kassir, biri isə hesabdar), 1 sədr olmaqla 2 şura üzvündən ibarət olmuşdur²²⁰.

Lakin bir ildən sonra istər kredit, istərsə də ssuda-əmanət cəmiyyətlərinin sayı xeyli artmışdır. 1913-cü ilin əvvəllərindən İrəvan quberniyasında 32 kredit və 18 ssuda-əmanət cəmiyyətləri fəaliyyət göstərmişdir və həmin cəmiyyətlər qəzalar üzrə belə bölünmüşdür²²¹:

1.	İrəvan	3 kredit cəmiyyəti	8 ssuda-əmanət cəmiyyəti
2.	Naxçıvan	5 kredit cəmiyyəti	
3.	Sürməli	2 kredit cəmiyyəti	2 ssuda-əmanət cəmiyyəti
4.	Şərur-Dərələyəz	5 kredit cəmiyyəti	1 ssuda-əmanət cəmiyyəti
5.	Yenibəyazid	6 kredit cəmiyyəti	1 ssuda-əmanət cəmiyyəti
6.	Aleksandropol	4 kredit cəmiyyəti	3 ssuda-əmanət cəmiyyəti
7.	Üçmüəzzin	4 kredit cəmiyyəti	3 ssuda-əmanət cəmiyyəti
	Cəmi:	32 kredit cəmiyyət	18 ssuda-əmanət cəmiyyəti

²²⁰ Памятная книжка Эриванской губернии на 1912 г., с.67-71.

²²¹ Памятная книжка Эриванской губернии на 1914 г., отдел III, с.46, с.77.

İrəvan quberniyasının maliyyə bölməsinə **gömrükxana idarəsi** də daxil idi. XX əsrin əvvəllərində bu idarəyə **Bakı karantin-gömrük dairəsi** də daxil olmuşdur. Bakı karantin-gömrük dairəsi Bakı şəhərində yerləşmişdi. Onun idarə heyəti 1 sədrdən, 1 dairə müfəttişindən ibarət idi²²².

Lakin sonrakı məlumatlarda Qafqaz gömrük dairəsi İrəvan quberniyasında gömrük idarəsinə nəzarət etmiş və İrəvan quberniyasında yerləşən gömrükxanalar bunlar idi:

1. **Qafqaz gömrük dairəsi (İdarə Tiflis şəhərində yerləşirdi)**. Bu idarə 1 dairə rəisindən, 1 dairə müfəttişindən, 3 tapşırıq üçün məmur dan, 1 katibdən və 1 dairə memarından ibarət olmuşdur;
2. **Culfa gömrükxanası**. Onun idarə heyəti 1 sədrdən, 1 və ya 2 idarə üzvündən, 1 katibdən, 1 anbar nəzarətçisindən, 1 quberniya xəzinədarından, 5 anbar nəzarətçisinin köməkçisindən, 1 mühasibdən, 1 tərcüməçidən ibarət idi;
3. **Şərur gömrükxanası**. Onun idarə heyəti 1 sədrdən, 1 idarə üzvündən, 1 tərcüməçidən ibarət idi;
4. **Ordubad sərhəd gömrükxanası**. Onun idarə heyəti 1 sədrdən, 1 köməkçidən ibarət idi;
5. **Orqov sərhəd gömrükxanası**. Onun idarə heyəti 1 sədrdən, 1 köməkçidən ibarət idi;
6. **Bulqan sərhəd gömrükxanası**. Onun idarə heyəti 1 sədrdən, 1 köməkçidən ibarət idi;
7. **Əlişar sərhəd gömrükxanası**. Onun idarə heyəti 1 sədrdən, 1 köməkçidən ibarət idi;
8. **Şaxtaxtı gömrükxanası**. Onun idarə heyəti 1 sədrdən, 1 idarə heyətinin üzvündən, 1 anbar nəzarətçisindən və onun 1 köməkçisindən ibarət idi²²³.

İrəvan gömrükxanasının qorunmasına **27-ci İrəvan briqadası** cavabdeh idi. Onun tərkibi bütün tələblərə cavab verən heyətdən ibarət olmuşdur. Bu briqadaya 1 briqada komandiri, 1 komandir köməkçisi, 1 birinci bölüm komandiri, 1 ikinci bölüm komandiri, 1 üçüncü bölüm komandiri, 1 dördüncü bölüm komandiri, 1 xüsusi tapşırıqlar üzrə baş zabit, 1 briqada adyutantı, 1 xüsusi tapşırıqlar üzrə baş zabit, 5 bölmə komandiri, 1 tədris bölmə komandiri, 1 tədris bölmə komandirinin baş köməkçisi, 1 tədris bölmə komandirinin kiçik köməkçisi, 1 silah müdiri, 6 bölmə komandiri, 4 kiçik zabit, 3 musiqiçi, 1 baş həkim, 1 baytar həkimi, 3 kiçik həkim, 1 silah ustası, 1 katib və 1 briqada keşişi daxil idi²²⁴.

İrəvan quberniyasının idarəçilik sisteminə **dini işlər üzrə idarə** də daxil ol-

²²² Памятная книжка Эриванской губернии на 1902 г., с.71-72.

²²³ Уенə oğada; Памятная книжка Эриванской губернии на 1912 г., с.71-73; Памятная книжка Эриванской губернии на 1914 г., с.47-49.

²²⁴ Памятная книжка Эриванской губернии на 1912 г., с.73-74; Памятная книжка Эриванской губернии на 1914 г., с.48-49.

muşdur. Qeyd etmək lazımdır ki, bəhs etdiyimiz dövrdə quberniyada hakim din islam dini və xristianlıq idi. Xristianlıqda pravoslav və erməni-qriqoryan məzhəbi daha geniş yayılmışdı. İşğaldan sonra çar Rusiyası xalq arasında böyük nüfuza malik olan islam din xadimlərinə ehtiyatla yanaşmağa başladı. İrəvan quberniyasında əhali arasında xüsusi sosial təbəqə təşkil edən din xadimləri böyük nüfuza malik olmuşdular. Müsəlman ruhaniləri yerli əhali arasında böyük nüfuza malik olduğundan çar hakimiyyət orqanları işğalın ilk günlərindən bu təbəqənin nümayəndələrini nəzarətdə saxlamış, onlara ehtiyatla yanaşmışdır. Din xadimləri tarix boyu Azərbaycanda və onun tərkib hissəsi olan İrəvan bölgəsində daimi xüsusi statusa malik, yerli xalqın mənəviyyatında, dini inanclarında və maariflənməsində böyük rol oynamışdılar. Din xadimləri islam dininin şiə və sünnü məzhəblərinə qulluq edən ruhanilərdən ibarət olmuşdur.

Qeyd etmək lazımdır ki, Rusiya işğalından sonra din xadimləri yerlərdə təhqirlərə məruz qalmış, sıxışdırılmış və hüquqları tez-tez tapdalanmışdı. Çar hakimiyyət orqanlarının yerli adət-ənənələri nəzərə almadan keçirdikləri islahatlar yerli xalqla bərabər ruhanilərin də narazılığına səbəb olmuşdu. Din xadimləri öz nüfuzlarından istifadə edərək müsəlmanların yeni hakimiyyətdən narazılıqlarını dəstəkləmiş, silahlı çıxışlarda iştirak etmişdilər. Bu baxımdan XIX yüzilliyin 30-40-cı illərində Şimali Azərbaycanda-Şuşada, Nuxada, Qubada və digər ərazilərdə baş vermiş üsyanlarda müsəlman din xadimləri böyük rol oynamışdılar. Məhz buna görə, xalq arasında din xadimlərinin xüsusi statusa və nüfuza malik olması, çar hakimiyyət orqanlarını müsəlman din xadimlərinin tərkibini, quruluşunu öyrənməklə islahatlar keçirməyə məcbur etmişdir²²⁵.

Azərbaycanda baş vermiş bu üsyanlar, din xadimlərinin üsyanlarda iştirakı çar hakimiyyət orqanlarını narahat etməyə bilməzdi. Bu sosial təbəqəni sakitləşdirmək, onları nəzarətdə saxlamaq üçün yeni hakimiyyətə tabe edən bir qurum yaradılması yolları axtarılmışa başlanmışdı. Buna görə, çar hakimiyyət orqanları tərəfindən ayrı-ayrı illərdə bir neçə dəfə komissiya yaradılmış, bu komissiyaların məqsədi müsəlman din xadimlərinin quruluş formasını, vəziyyətini və mövqeyini öyrənmək olmuşdur. Qafqazda rus qoşunlarının baş komandanı qraf Paskeviç hələ ilk illərdə din xadimlərinin nüfuzunu rus hakimiyyəti üçün təhlükəli olduğunu anlayaraq, 1829-cu ildə Zavileyskinin başçılığı ilə tərkibi 3 nəfərdən-Palavandanov, Çelyayev və İlinskidən ibarət xüsusi komissiya təşkil edilmiş, onlara müsəlman əyalətlərində din xadimlərinin vəziyyəti haqqında layihə hazırlamaq tapşırılmışdı. Bu komissiya 4 il fəaliyyət göstərmişdi. Layihə hazır olsa da, Qafqazın yeni baş komandanı baron Rozen (1833-1837) tərəfindən bəyənilmədi. Çünki burada müsəlman din xadimləri bir idarəyə tabe olan, heç bir təriqət nəzərə alınmadan göstərilmiş, din xadimlərinin məvacibi indiyə qədər məlum olmayan məscidin gəliri hesabına saxlanması, şəriət məhkəmələrinin heç bir xeyri olmadan ye-

²²⁵ Hüseyinli R., Azərbaycan ruhaniliyi, Bakı, "Kür", 2002, s.72-78.

ni hakimiyyətin münisflər məhkəməsinə tabe olması təklif edilirdi. Hətta layihədə şəriət məhkəmələrinin formasının münisflər məhkəməsinin formasına uyğunlaşdırılması təklif olunmuşdu²²⁶.

Qafqazın baş komandanı baron Rozen yeni layihə hazırlamaq üçün yenidən komissiya yaratdı və bu işi Kazaçenkoya tapşırırdı. Lakin o da birinci layihədən fərqli layihə tərtib edə bilmədi, yalnız birinci layihəni nisbətən qısaltdı. 1838-ci il avqustun 10-da bu iş Çiçakova, 1842-ci ildə isə Leqkobitova tapşırıldı. Lakin hər iki komissiyanın sədrləri bu işin öhdəsindən gələ bilmədilər. Çiçakov layihəni tərtib edərkən Krım müsəlman din xadimlərinin mövqeyini əsas götürmüş, Leqkobitovun layihəsi isə hökumətin tələbini təmin etməmişdi²²⁷.

Həhayət, bu iş 1848-ci ilin aprelinde Daxili İşlər Nazirliyinin tapşırığı ilə N.V.Xanikova tapşırıldı. Ona böyük səlahiyyətlər verildi. N.V.Xanikov canişin M.Vorontsovun tapşırığı ilə Cənubi Qafqazda müsəlmanlar yaşayan ərazilərə, Osmanlı Türkiyəsinə və Qacar dövlətinə ezamiyyətə göndərildi. Nəticədə, 1849-cu ildə N.V.Xanikov öz layihəsini başa çatdıraraq, canişinə təqdim etdi. Layihə müzakirə edilmək üçün canişin M.Vorontsovun göstərişi ilə Baş İdarənin Şurasına təqdim edildi. Layihə Qafqaz komissiyası üzvləri tərəfindən müzakirə edilərək bəyənilmişdi. N.V.Xanikov öz layihəsində Cənubi Qafqazda müsəlman din xadimlərinin tərkibi və xüsusiyyətlərini, vəziyyətlərini ətraflı təsvir etmişdi. Burada müsəlmançılığın tarixinə qısaca toxunulmuş, xanlıq dövründə istər müsəlman, istərsə də din xadimlərinin vəziyyəti, mövqeyi və sayı göstərilmişdir. Lakin 1853-1856-cı illər Krım müharibəsi başladığından bu iş müvəqqəti olaraq dayandırılır. N.V.Xanikovun layihəsi müsəlman din xadimləri haqqında irəliyə doğru addım olsa da, onun əsas müddəaları 1856-cı ildə Qafqaz canişini təyin olunmuş knyaz Baryatinski tərəfindən bəyənilmədi²²⁸.

Dini qurumların yaradılması yolunda din xadimlərinin vəziyyətini, tərkibi öyrənilməklə bərabər, hakimiyyət müvəqqəti də olsa bu sahədə müəyyən işlər görməyə çalışırdı. Çar hakimiyyət orqanları Cənubi Qafqaz, xüsusilə Şimali Azərbaycan müsəlmanlarını nəzarətdə saxlamaq və yad təsirlərdən qorumaq üçün 1823-cü ildə şiə təriqətinin başçısı **Şeyx-ül-İslamlıq**, 1832-ci ildə isə sünni təriqətinin başçısı olan **Müftilik** vəzifələrini təsis etdi. Şiələrin başçısı olan Şeyx-ül-İslamlıq vəzifəsinə ilk olaraq Məhəmmədəli Hüseynzadə (1823-1846), Müfti isə Kazan şəhərindən olan Tacutdin Mustafa (1832-1842) təyin

²²⁶ Колониальная политика Российского царизма в Азербайджане в 20-60-х гг. XIX в, т.2, с.364-365.

²²⁷ Yenə orada, s.365-368; Hüseynli R., Azərbaycan ruhaniliyi, s.64-65.

²²⁸ Yenə orada, с.368-388; Историческая записка об управлении Кавказом [в 2 томах], Сос.С.Эсадзе, Тифлис, Типография Гуттенберг, 1907. т.II, 134-135; Hüseynli R., Azərbaycan ruhaniliyi, s.69-72.

edilmişdi²²⁹. Lakin müvəqqəti yaradılan bu qurumların yerlərdə din xadimlərinə təsiri zəif idi.

1860-cı ildə müfti Məmməd zadə sünni müsəlmanların vəziyyətini yaxşılaşdırmaq, vəsait axtarmaq üçün Cənubi Qafqazın müxtəlif bölgələrinə ezam olunmuşdu. Bundan əlavə, 1862-ci ildə Əhməd Hüseynzadə şiə müsəlmanlarına nəzarət etmək üçün Cənubi Qafqazın şeyx-ül-islamı təyin edilmiş, qurumun idarəciliyinin qısa təlimatını yazdığı ona tapşırılmışdı. Həmin ilin dekabrında hazır olan təlimat bəzi düzəlişlərlə canişin M.Vorontsov və general-adyutant knyaz Orbeliani tərəfindən təsdiq edilmişdi. Həmin təlimata görə, şeyx-ül-islamın dini vəzifələrinə öz vəzifəsini yerinə yetirməklə bərabər, qəza və mahalların qazilərinə ətraflı göstərişləri verməsi daxil idi. Belə təlimat sünni təriqətinin başçısı Cənubi Qafqaz müftüsünə də verilmişdi²³⁰.

Lakin din sahəsində islahatlar bir qədər gec davam etdirildi. Xüsusilə çar II Aleksandrın qardaşı Mixail Nikolayeviçin canişinliyi dövründə (1862-1882) müsəlman ruhaniliyi dini qurumların təşkil edilməsi istiqamətində işlər bir qədər sürətləndi. N.V.Xankovun layihəsi yenidən müzakirəyə çıxarıldı. Müzakirələrə baron Tornau və Mirzə Kazım bəy də cəlb olunmuşdular. Nəhayət, uzun çəkən müzakirələrdən sonra 1872-ci il aprelin 5-də çar II Aleksandrın fərmanı ilə “Zaqafqaziya Şiə və Sünni Məzhəbləri Müsəlman Ruhani idarəsi haqqında” əsasnamə təsdiq edildi²³¹. Beləliklə, çar hakimiyyət orqanlarını qane edən Şiə və Sünni ruhani idarəsi təsis edildi. Şiələrin dini rəhbəri Şeyx-ül-islam, sünni təriqətinin dini rəhbəri isə Müfti adlandırıldı. Cənubi Qafqazda müsəlmanların baş dini idarəsi Tiflis şəhərində yerləşmişdi.

Əsasnaməyə görə, bu idarələrin üzvləri Qafqaz Çanişinliyinin Baş mülki idarəsi tərəfindən seçilirdi. Dini İdarənin konkret öz vəzifəsi var idi. Vəzifələr bunlar idi; Ruhani Şuralarında Qafqazın ali orqanları tərəfindən verilmiş işlərlə bağlı məsələlərə baxılırdı; quberniya dini məclislərinin qərarları əsasında din xadimlərinin şikayətlərinə baxılırdı; ümumi illik siyahı və məlumatlar tərtib edilərək Qafqaz üzrə Ali baş komandana təqdim edilirdi; ilahiyyat məktəbləri üçün proqramların hazırlanması və ruhani dərəcələrin təsdiqi məsələsinə baxılırdı; axund və əfəndilərin dərəcələrinin təsdiqi üçün sınaqlar keçirilirdi. Dini idarə-

²²⁹ Фуад Агаев. Религиозная политика царской России в Северном Азербайджане в XIX-начале XX вв. Автореферат / Баку: 2015, с.14-15; Закавказское Мусульманское Духовное Управление 70-е годы XIX- начала XX веков. Документы и материалы // Составитель и автор предисловия Керим Шукюров / Баку: “BİROL GROUP” ООО, 2022, с.6-8.

²³⁰ Колониальная политика Российского царизма в Азербайджане в 20-60-х гг. XIX в, т.2, с.135-136.

²³¹ Полное собрание законов Российской империи, СПб, Печатано в Типографии II отделения собственной его императорского величества Канцелярии, 1872, т.47, отдел 1, с.379-397; Историческая записка об управлении Кавказом, т.II, с.167; Hüseynli R., Azərbaycan ruhaniliyi, s.1; Əmrahov Z., İrəvan quberniyasının tarixi (1850-1917-ci illər), Bakı, “Nurlar”, 2022, s.304.

lərdə məsələlər səs çoxluğu ilə qəbul edilirdi²³².

Əsasnaməyə görə, din xadimləri ali və aşağı olmaqla iki kateqoriyaya bölünmüşdü. Ali kateqoriyaya Şeyx-ül-islam, Dini idarənin üzvləri, quberniya məclislərinin üzvləri və qazilər, aşağı kateqoriyaya məscid mollaları daxil idi. Başda Şeyx-ül-islam və Müfti olmaqla din xadimlərinin hər birinin öz vəzifəsi vardı. Müsəlman din xadimlərinin dəstəsinə daxil olan Şeyx-ül-islam şiə dini rəhbər, qazilər dini hakimlər, Müfti “şünni” məzhəbinin qanunlarının nəzarətçisi, pişnamaz həyatını Allaha ibadətə həsr edən və xalqla birlikdə ibadət edənələr, vaizlər mərasimlərdə təbliğatçı, üləmalar ilahiyyat alimləri, müdərrişlər dini elmlərin və ərəb dilinin müəllimləri, əfəndilər “sünni” məzhəbinin alimləri, axundlar “şiə” məzhəbinin alimləri, müəzzinlər azan verənlər, imamlar kənd cəmiyyətində dini rəhbərlər, müştəhidlər “şiə” məzhəbində din xadimi, heç bir dini vəzifə daşımayan, xalq arasında xüsusi hörmətə malik peyğəmbər və imam nəslindən hesab olunan seyidlər və dərvişlər idi²³³. Müsəlman din xadimləri hacı, məşhədi və kərbəlayi adı daşımışdılar.

Rusiya hakimiyyət orqanlarının nəzarəti altında Qafqazda baş müsəlman dini idarələri yarandıqdan sonra quberniyalarda fəaliyyət göstərən ruhaniləri də nəzarətdə saxlamaq lazım gəlirdi. Çar tərəfindən təsdiq edilmiş əsasnamədə bütün Cənubi Qafqazda müsəlman dini qurumlara nəzarət canişinə tapşırılmışdı. Hər bir quberniyalarda isə din xadimlərini nəzarətdə saxlamaq məsədilə dini idarələr - “quberniya şiə və sünni dini məclis”ləri və qəzalarda “qazilik” yaradıldı. Quberniya dini məclislərinin sədri Şeyx-ül-islam olmaqla qazilərdən ibarət üzvlərdən, qəzalarda isə dinə nəzarət qazilərdən təşkil olunmuşdu. Məscid ruhaniləri mollalardan ibarət idi. Quberniya məclisləri qubernatorun şəxsən nəzarəti altında idi. Axund və əfəndilərdən təşkil edilmiş məclisin üzvləri qubernator tərəfindən təyin edilirdi. Məclisin öz kargüzarları var idi. Kargüzar rus və Azərbaycan türkcəsini yaxşı bilən ruhanilərdən təyin edilirdi. Məclisdə müəyyən məsələlərin həlli yerli polisın nəzarəti altında keçirilirdi. Hətta məclisə nəzarət etmək üçün qubernator tərəfindən xüsusi məmur da təyin edilmişdi. Burada qərarlar səs çoxluğu ilə qəbul olunurdu. Bundan əlavə, məclisin özünün möhürü də var idi. Quberniya məclislərində dini ibadətlərin və adət-ənənələrin qaydası ilə bağlı bir çox məsələlərə baxılırdı. Quberniya Dini məclislərinin funksiyasına ibadətlərin icrası, adət-ənənələrin və dini tələblərin qaydası ilə bağlı məsələlər, məscid ruhanilərinin dini vəzifələrini pozaraq etiqadla bağlı əməlləri və cinayətləri haqqında işlərə baxılması, evlilik və boşanma işlərində qazilərin qərarlarından şikayətlər və qazilər arasında bu işlərdə səlahiyyət haqqında mübahisələr, qanuna görə şiə məzhəbinə mənsub müsəlmanların cinayət və pis əməl-

²³² Полное собрание законов Российской империи, СПб, 1872. т.47, отдел 1, с.379.

²³³ Yenə orada, с.379; Потто В., Утверждение русского владычества на Кавказе, Тифлис, 1901, т.1, с.385-388.

ləri ilə bağlı işlərin məhkəməyə göndərilməsi, qubernator tərəfindən müzakirəyə çıxarılan işlərə və məsələlərə baxılması, məclis üzvlərinin biri vasitəsilə mədrəsə və məktəblərə nəzarət etmək, ruhani adını almaq üçün imtahanların hazırlanması, hökumət tərəfindən icazə verilən məscid və digər əmlakların idarə edilməsinə dair işlər daxil idi²³⁴.

Qəzalarda “qazilik” idarəsinin funksiyasına yerlərdə məscid mollalarına nəzarət etmək, nigah, xalq arasında olmuş mübahisəli məsələlərə baxmaq, qubernatora və quberniya “dini məclisi”nə bir tərəfdən məscid mollaları, digər tərəfdən ruhanilikdən xaric edilmiş, işdən çıxarılmış mollalar, məscidlərin, onların nəzdində olan məktəblər, dövlət tərəfindən icazə verilmiş vəqf mülkiyyəti, zəkat, nəzir və digər dini ianələr, əhali arasında doğum və ölüm aktlarının uçotunun aparılması üçün müəyyən edilmiş qaydalara uyğun doğulanların və ölənlərin, evlilik və pozulmuş nigahların sayını bildirən şəhadətnamələrin verilməsi haqqında məlumatlar daxil idi. Bütün bu məsələlər Qafqaz Cənubunun təlimatına uyğun yerinə yetirilməli idi²³⁵.

Hər bir məscidə bir molla düşürdü. Lakin iri məscidlərdə—“Cümə məscidləri”ndə isə bir baş molla olmaqla bir neçə molla fəaliyyət göstərə bilirdi. Burada 150-200 evə bir molla düşürdü. Məscid mollalarının məvacibi məscid gəlirləri hesabına ödənilirdi. Hər bir mollanın məvacibi xüsusi miqdarda müəyyənləşdirilmişdi²³⁶.

Bu qanundan sonra Cənubi Qafqazın müxtəlif bölgələrində dini idarələrin yaradılmasına və s. başlandı. Lakin Qafqaz Baş Rəisliyi 1872-ci il 5-i aprel qanununda dəyişiklik etmək üçün bir neçə dəfə qanun layihəsi tərtib etdi. 1887-ci il, 1897-ci il 8 martda müzakirəyə çıxarılan yeni qanun layihələri kağız üzərində qaldı. Bundan əlavə, 1905-1907-ci illər inqilabı ərəfəsində çarın göstərişinə əsasən müsəlman din xadimlərinin idarə olunmasında yeni məsələ qaldırıldı. Bir çox müzakirələrdən sonra 1906-cı il may ayında yeni layihə ortaya qoyuldu, lakin bu layihə də qəbul edilmədi. Beləliklə, çar hakimiyyət orqanlarının nəzarəti altında Azərbaycanda müsəlman din xadimlərinin idarəçilik quruluşunu yaradan 1872-ci il 5 aprel qanunu uzun illər əsas qanun olaraq qaldı.

Qəbul olunmuş 1872-ci il 5-i aprel qanununa əsasən, Cənubi Qafqazın müxtəlif quberniyalarında dini idarələr yaradıldı. İrəvanda da Şeyx-ül-islamın rəhbərliyi ilə İrəvan quberniya məclisi fəaliyyətə başladı. Qeyd etmək lazımdır ki, quberniya məclisi təşkil edilməmişdən əvvəl burada “Müsəlman dini şəriət” idarəsi fəaliyyət göstərmişdi. Bu idarəçilik bir qədər sadə idi. Bu idarəyə sədr kimi Şeyx-ül-islam Əkbər ağa Axund Molla Məhəmməd oğlu başçılıq etmiş, onun köməkçisi qazi Hacı molla Mehdi Mustafa oğlu, idarənin üzvləri isə Axund molla

²³⁴ Полное собрание законов Российской империи, СПб, 1872. т.47, отдел 1, с.385-386.

²³⁵ Yenə orada, с.383-384.

²³⁶ Yenə orada, с.389.

Sadiq, Axund molla Kərim Qazi oğlu, Hacı molla Məmməd Hacı molla Zaman oğlu və Hacı molla Nəsrulla Kazın bəy oğlu idi. Qəzalarda fəaliyyət göstərən ruhanilər birbaşa bu idarəyə tabe olmuşdur²³⁷.

Məlum, 1872-ci ilin 5 aprel əsasnaməsinə əsasən İrəvan quberniyasında “şiə və sünni quberniya məclisi” təşkil olundu və qəzalarda isə “qəza qaziliyi” yaradıldı. 1880-ci il məlumatına baxdıqda görmək olar ki, “İrəvan quberniya şiə məclisi” təşkil edilərkən yuxarıda göstərilən tərkib dəyişilmişdir. Həmin il məclisin sədri Qazi molla Xəlil Qazizadə, üzvləri Axund molla Məhəmmədbağır Axunda Hacı molla Mehdi oğlu, Axund molla Abbasqulu Axund Hacı molla Əli Nağı oğlu və kargüzar isə Lütvəli bəy Qaziyev olmuşdur. Qəzalarda qəzalar üzrə təşkil edilən “Qəza qaziliyi” isə belə idi: Naxçıvan qəzasında-Hacı molla Saleh; Üçmüəzzin qəzasında-Axund Şeyx Mehdi Qazizadə; Yenibəyazid qəzasında-Axund molla Qurban Cənnətzadə; Şərur-Dərələyəz qəzasında-Axund Hacı molla İsmail Nadirzadə; Ordubad dairəsində-Axund Mehdi Məhəmmədzadə²³⁸.

İrəvan quberniyasında şiələrə nisbətən sünni məzhəbinə itaət edənlər az olduğundan, burada sünni məzhəbi üzrə yalnız qazilik yaradılmış, bir neçə qəzaya bir qazi başçılıq etmişdir. 1881-ci il məlumatına görə, quberniya üzrə sünni məzhəbi qaziliyinin sədri Xəlil Əfəndi Qasım Əfəndi oğlu olmuşdur²³⁹.

XX yüzilliyin əvvəllərində quberniya dini məclisinin üzvlərinin tərkibində dəyişiklik baş vermişdir. 1900-cü ildə “İrəvan quberniyası şiə məclisi”nin sədri Axund Məmmədbağır Qazizadə, məclisin üzvləri Axund Mirzə Abdulla Qaziyev və Axund Həsən Qazizadə, kargüzar Ağabəy Qaziyev, Naxçıvan qəzası üzrə qazi Axund Hacı Molla Əli Axundzadə, Sürməli qəzası üzrə vakant, Şərur-Dərələyəz qəzası üzrə Axund Hacı İsmayıl Nadirxanzadə, Ordubad dairəsi üzrə Molla Mirhaşım Ağamir Qasımzadə, Yeni Bəyazid qəzası üzrə Axund Qurban Cənnətzadə, Üçmüəzzin qəzası üzrə Axund Məhəmmədəli Qazizadə, quberniya sünni məclisi üzrə İrəvan, Naxçıvan, Şərur-Dərələyəz və Yeni Bəyazid qəzaları üzrə qazi Mustafa Əfəndi Şərif Əfəndizadə (Yeni Bəyazid şəhərində yerləşmişdi), Sürməli, Üçmüəzzin və Aleksandropol qəzaları üzrə vakant yer olmuşdur²⁴⁰.

1902-ci il məlumatına görə, “İrəvan quberniya şiə məclisi”nin sədri Axund Məmmədbağır Qazizadə, üzvləri Axund Həsən Qazizadə, kargüzar isə Əlibəy Qaziyev olmuşdur. Qəzalar üzrə qazilik məclisinə rəhbərlik edənlər bunlar idi: Naxçıvan qəzasında-Axund Hacı molla Əli Axundzadə; Ordubadda-Molla Mirhaşım Ağa Mirqasımzadə; Sürməli qəzasında Molla Qəmbər Axundzadə; Şərur-Dərələyəz qəzasında-Hacı molla Əli Axundzadə; Yeni Bəyazid qəzasında-Axund Qurban

²³⁷ Кавказский календарь на 1854, с.601.

²³⁸ Кавказский календарь на 1881, с.81-82.

²³⁹ Yənə orada, s.82.

²⁴⁰ Кавказский календарь на 1900, с.454.

Cənnətzadə; Üçmüəzzin qəzasında-Axund Məmmədəli Qazizadə²⁴¹.

İrəvan quberniyası üzrə sünni qaziliyi isə belə idi: İrəvan, Naxçıvan, Şərur-Dərələyəz və Yeni Bəyazid qəzalarının qazisi Mustafa Əfəndi Şərif Əfəndizadə; Sürməli, Üçmüəzzin və Aleksandropol qəzalarında qazilik yeri vakant²⁴².

1908-ci ilin məlumatında İrəvan quberniya məclisinin sədri və üzvləri olduğu kimi qalmış, lakin quberniya məclisinin qəzalar üzrə qaziləri dəyişmişdir. Məsələn, Naxçıvan qəzasında Axund Şeyx Kərim Axundzadə, Qrdubadda Axund Əbdülhəsən Qazizadə, Sürməli qəzasında Molla Axundzadə, Şərur-Dərələyəz qəzasında Şeyx Həmid Axundzadə, Yeni Bəyazid qəzasında Axund Qurban Cənnətzadə, Üçmüəzzin qəzasında Axund Məmmədəli Qazizadə olmuşdur²⁴³.

İrəvan quberniyası sünni məclisində də dəyişiklik baş vermişdir. İrəvan quberniyası sünni məclisinin İrəvan, Naxçıvan, Şərur-Dərələyəz və Yeni Bəyazid qəzaları üzrə qazisi Osman Əfəndi Hacızadə olmuş, Sürməli, Üçmüəzzin və Aleksandropol qəzaları üzrə qazi vəzifəsi isə vakant olaraq qalırdı²⁴⁴.

1910-cu il məlumatında İrəvan quberniyasında “**Şiə məclisi**”nin tərkibi belə olmuşdur: 1. Sədr Axund Mirzə Abdulla Qaziyev; 2. Məclisin üzvləri-Axund Hacı Mirəli Hacı Seyid Cəfərzadə, Axund Həsən Qazizadə; katib Məhəmməd həsən bəy Əlixanov. İrəvan quberniya məclisinin qəzalar üzrə qaziləri isə bunlar idi: İrəvan qəzasında Axund Mirzə Abdulla Qaziyev, Naxçıvan qəzasında Axund Şeyx Əbdülkərim Axundzadə, Ordubad dairəsində Axund Əbdülhəsən Qazizadə, Yenibəyazid qəzasında Axund Zülfüqar Molla İbrahimzadə, Şərur-Dərələyəz qəzasında Axund Şeyx Əbdülhəmid Axundzadə, Üçmüəzzin qəzasında Axund Məhəmmədəli Qazizadə, Sürməli qəzasında Axund Məhəmmədəli Qazizadə²⁴⁵.

1914-cü ildə həm İrəvan quberniyası şiə məclisinin tərkibində, həm də sünni məclisinin tərkibində dəyişiklik baş vermişdir. İrəvan quberniyası şiə məclisinin sədri Axund Abdulla Axund Xəlil oğlu Qaziyev, Naxçıvan qəzası üzrə qazi Şeyx Əbdülkərim Axundzadə, Sürməli qəzası üzrə qazi Molla Baxşəli Mustafa oğlu, Qrdubad dairəsi üzrə qazi Hacı Mirzə Lütfullah Axundzadə, Şərur-Dərələyəz qəzası üzrə qazi Axund Mir İsmayıl Hacı Seyid İbrahimzadə, Yenibəyazid qəzası üzrə qazi Axund Zülfüqar İbrahimzadə, Üçmüəzzin-Aleksandropol qəzaları üzrə qazi Axund Məmmədəli Qazizadə olmuşdur²⁴⁶.

Həmin il İrəvan quberniyası sünni məclisində böyük struktur dəyişikliyi baş vermiş, kəndlər üzrə bu məzhəbin nümayəndələri təyin olunmuşdur. İrəvan qu-

²⁴¹ Памятная книжка Эриванской губернии на 1902, с.92.

²⁴² Yənə orada, с.93.

²⁴³ Памятная книжка Эриванской губернии на 1908, с.64-65; Əmrahov Z., İrəvan quberniyasının tarixi (1850-1917-ci illər), s.306.

²⁴⁴ Yənə orada.

²⁴⁵ Закавказское Мусульманское Духовное Управление 70-е годы XIX- начало XX веков. Документы и материалы, с.449-450.

²⁴⁶ Памятная книжка Эриванской губернии на 1914, с.75.

berniyası üzrə qazi Osman Əfəndi Hacızadə Hacıyev idi. Qəza və kəndlər üzrə təyin olunmuş sünni mollalar belə idi: Yeni Bəyazid qəzasında Rəhman kənd mollası Hacı Molla Abdulla Hacı Əbdülqədir oğlu; Zod kənd mollası Molla Mustafa Hacı Hacı oğlu, Hüseyinqulu Ağalı Molla Əhməd Sadıq oğlu; Aleksadropol qəzasında Saralar kəndinin mollası Məhəmməd Əfəndi Molla Yusif oğlu, Ərduç kənd mollası Molla Abdulla Nəbi Əfəndi; Sürməli qəzasında Saracılı kəndinin mollası Molla Əlibəyli Əli oğlu; Göydəkli kənd mollası Molla Əbdül Əziz Hacı Rəsul oğlu²⁴⁷.

1917-ci ildə İrəvan quberniyası üzrə şiə və sünni məzhəblərinin ali ruhaniləri haqqında az məlumat verilmişdir. Həmin il məlumatında quberniya şiə məclisinin sədri Axund Abdulla Qaziyev, məclisin üzvü Hacı Mirzə Məmmədəli İdriszadə, kargüzar isə Aslan bəy Məmmədbəy oğlu Nabatəlibəyov, sünni məzhəbinin qazisi molla Məhəmməd Molla Ömər oğlu göstərmişdir²⁴⁸.

İrəvan quberniyasında yüzlərlə məscid var idi. 1888-ci ilin məlumatına görə, İrəvan quberniyasında 210 məscid²⁴⁹, 1902-ci il məlumatına görə 310, 1915-ci ildə 382, 1918-ci ildə isə 232 məscid qeydə alınmışdır²⁵⁰. İrəvan quberniyasında ən iri məscidlərin nəzdində dini təhsil ocaqları olan məktəb və mədrəsələrin fəaliyyətinə icazə verilmişdi. “Mədəniyyət” bölməsində bu haqda ətraflı danışılmışdır.

Məscidlər özlərini vəqf mülkiyyətindən gələn gəlir hesabına saxlayırdı. Əksəriyyət məscidlərin torpaq sahələri var idi. Bu müxtəlif torpaq sahələrindən məscidlərin xeyrinə gəlir daxil olurdu. Bu haqda mənbələrdə xeyli məlumatlara rast gəlmək olar. Məsələn, 1885-ci ildə Yuva kəndinin Came məscidinin 1720 rubl, Caharbağ və Xarabasarvanlar kəndində məscidin icarəyə götürülmüş 6 dank torpaq sahəsindən isə 1335 rubl gəliri olmuşdur. Bu gəlirin $\frac{1}{4}$ –i məscidin nəzdində fəaliyyət göstərən mədrəsədə təhsil alan tələbələrin oxumağına gedirdi. 1889-cu ildə İrəvan şəhər Came məscidinin və Caharbağ, Xarabasarvanlar və Azad kəndlərinin məscidləri ilə birlikdə gəliri 1100 rubl, 1891-ci ildə İrəvan Came məscidinin və Yuva, Axund, Bozavənd, Baxcevazlı, Qarahəmzəli kəndlərində olan məscidlərin gəliri birlikdə 1860 rubl, 1894-cü ildə isə İrəvan şəhər məscidlərinin gəliri isə ümumilikdə 3998 rubl olmuşdur²⁵¹. Ümumilikdə 1892-1895-ci illər İrəvan quberniyasında şiə məscidlərinin ümumi gəliri 30185 rubl,

²⁴⁷ Памятная книжка Эриванской губернии на 1914, с.75-76.

²⁴⁸ Кавказский календарь на 1917, отдел статистические, с. 777-778.

²⁴⁹ Общая ведомость по губерниям. О числе мечетей, приходо́в с показани́ем в них числа ды́мов и душ обо́его пола, о моллах метрических сведениях и о духовных училищах за 1888 год // ЦГИА, ф.12, опис 7, д. 3544, л.507.

²⁵⁰ Кавказский календарь на 1917, с.42; Памятная книжка Эриванской губернии на 1902, с.119-120; Закавказское Мусульманское Духовное Управление 70-е годы XIX- начало XX веков. Документы и материалы, с.428, с.451-452.

²⁵¹ Кулиева В., Роль и позиция мусульманского духовенства в социально-политической и культурной жизни Нахичевани, Эриванской губернии и Зангезура в XIX – начале XX вв, Баку, Элм, 1999, с.50-51.

xərçi isə 22763 rubl idi. Bu gəlirin bir hissəsi mədrəsə və məktəblərin maliyyəsinə, məscidlərin təmirinə, yoxsullara köməyə və digər xeyriyyə işlərinə xərclənmişdir²⁵².

XIX yüzilliyin sonu-XX yüzilliyin əvvəllərində olan mənbələrdə İrəvan quberniyasının məscidlərinin gəlirləri haqqında da məlumatlara rast gəlmək mümkündür. 1899-cu ildə İrəvan şəhərində olan baş məscidin gəliri 4098 rubl, Şəhər məhəlləsində olan məscidin gəliri 487 rubl, Hacı Novruzəli bəy məscidinin gəliri 150 rubl, Hacı Mirzə Səfi bəy məscidinin gəliri 24 rubl, İrəvan qəzasına məxsus Hacı İlyas kəndinin məscidinin gəliri 264 rubl, Səderək kəndinin məscidinin gəliri 15 rubl, Naxçıvan şəhərində olan məscidin gəliri 569 rubl 50 qəpik, Ordubad dairəsində Yayçı kəndinin məscidinin gəliri 68 rubl, Pıkmond kəndinin məscidinin gəliri 13 rubl, Vənənd kənd məscidinin gəliri 230 rubl, Vənənd kəndində olan digər məscid-Takiyə məscidinin gəliri 30 rubl, Pirçinli kəndinin məscidinin gəliri 83 rubl, Əylis Ulya kəndinin məscidinin gəliri 6 rubl, Velaverq kəndinin məscidinin gəliri 48 rubl, Çexletanq kəndinin məscidinin gəliri 45 rubl, Ordubad şəhərində olan Sarşarx məscidinin gəliri 9 rubl, Naxışlı kəndinin məscidinin gəliri 10 rubl, mədrəsənin gəliri 305 rubl, Kürdatal kəndinin məscidinin gəliri 28 rubl, Qadı kəndinin məscidinin gəliri 55 rubl, Fəxri kəndinin məscidinin gəliri 5 rubl, Molla Kazım kəndinin məscidinin gəliri 59 rubl, Cami məscidinin gəliri 45 rubl, Kiçik Kürdatal kəndinin gəliri 8 rubl, “Qoç Meydan” qəbristanlığının gəliri 8 rubl, Naxırbaşı məscidinin gəliri 22 rubl olmuşdur²⁵³.

İrəvan şəhər Came məscidinin müxtəlif kəndlərdə vəqf mülkiyyəti olan torpaq sahələri də olmuşdur. Məsələn, Yuva kəndində 3 dənk, Bəyçedazlı kəndində 2 dənk, Buzavənd Axund kəndində 2 dənk, Qarahəmzəli kəndində 1,5 dənk, Caharbağ kəndində 6 dənk, Sarvanlar kəndində 6 dənk (90 desyatin 600 sajen) idi²⁵⁴.

1910-cu ildə Hacı İlyas məscidinin gəliri 1034 rubl, Qəmərli kənd məscidinin gəliri 29 rubl, Üçmüəzzin qəzasında Əkərək kəndindəki məscidin gəliri 12 rubl, Kolanı kənd məscidinin gəliri 126 rubl, Naxçıvan şəhər Came məscidinin gəliri 699 rubl, Ordubad şəhər məscidinin nəzdində olan mədrəsənin gəliri 1455 rubl, Ordubad şəhər Came məscidinin gəliri 103 rubl, Molla Kazım kənd məscidinin gəliri 72 rubl, Kiçik Kürdatal kənd məscidinin gəliri 8 rubl, Hüseyiniyyə Kürdatal kənd məscidinin gəliri 35 rubl, Təzə Kürdatal kənd məscidinin gəliri 6 rubl, Susanabad qəbristanlığının gəliri 3 rubl, “Qoç Meydan” qəbristanlığının gəliri 6 rubl, Fəxri kəndinin məscidinin gəliri 5 rubl, Hadi kənd məscidinin gəliri 80 rubl, Minkis kənd məscidinin gəliri 17 rubl, Sarşəhər kəndinin

²⁵² Кулиева В., Роль и позиция мусульманского духовенства в социально-политической и культурной жизни Нахичевани, Эриванской губернии и Зангезура в XIX – начале XX вв., Баку, ЭЛМ, 1999, с.48.

²⁵³ Yənə orada.

²⁵⁴ Yənə orada, с.50.

məscidinin gəliri 32 rubl, Naxır Başlı kənd məscidinin gəliri 11 rubl, Ordubad sahəsinin Nus-Nus kənd məscidinin gəliri 58 rubl, Uklis-ulya kənd məscidinin gəliri 6 rubl, Valaver kənd məscidinin gəliri 44 rubl, Vənənd kənd Came məscidinin gəliri 165 rubl, Ağrı kənd məscidinin gəliri 14 rubl, Xanagah kənd məscidinin gəliri 37 rubl, Dostak kənd məscidinin gəliri 12 rubl, Diklun kənd məscidinin gəliri 14 rubl, Şərur-Dərələyəz qəzasında Tanrı Ocaq kənd məscidinin gəliri 5 rubl olmuşdur²⁵⁵.

1915-ci ildə İrəvan quberniyasında olan məscidlərin gəliri daha da artmışdır. Həmin ildə İrəvan şəhərdə olan Came məscidinin gəliri 5421 rubl, Tatar (Azərbaycan türk) məscidinin gəliri 1120 rubl, Hacı Novruzəli bəy məscidinin gəliri 183 rubl, Hacı İmamverdi bəy məscidinin gəliri 234 rubl, Hacı Mirzə Səfi bəy məscidinin gəliri 812 rubl, Ərəblər qəbristanlığının gəliri isə 54 rubl olmuşdu. Qəzalar üzrə də məscidlərin gəliri haqqında məlumatlar vardır. İrəvan qəzasında Hacı İlyas kənd məscidinin gəliri 643 rubl, Sədərək kənd məscidinin gəliri 12 rubl, Qəmərli kənd məscidinin gəliri 6 rubl, Torpaqqala kənd məscidinin gəliri 3 rubl, Arbat kənd məscidinin gəliri 86 rubl, Şərur-Dərələyəz qəzasında Tərki Ocaq kənd məscidinin gəliri 28 rubl, Parçi Ocaq kənd məscidinin gəliri 108 rubl, Üçmüəzzin qəzasında Əkərək kənd məscidinin gəliri 20 rubl, Tərki kənd məscidinin 54 rubl, Sürməli qəzasında Güllücə kənd məscidinin gəliri 10 rubl, Ordubad şəhər Zöhriyyə məscidinin gəliri 2589 rubl, Came məscidinin gəliri 155 rubl, Molla Kazım məscidinin gəliri 132 rubl, Yahyabəy məscidinin gəliri 10 rubl, Təzə Kürdatal kənd məscidinin gəliri 3 rubl, Hüseyin Kürdatal kənd məscidinin gəliri 33 rubl, Hadi kənd məscidinin gəliri 136 rubl, Minkis kənd məscidinin gəliri 30 rubl, Naxışlı kənd məscidinin gəliri 35 rubl, Ordubad sahəsində Nus-Nus kənd məscidinin gəliri 52 rubl, Vənənd kənd Came məscidinin gəliri 168 rubl, həmin kəndin Pirçinli məscidinin gəliri 53 rubl, Ağrı kənd məscidinin gəliri 14 rubl, Xanikax kənd məscidinin gəliri 36 rubl, Diklul kənd məscidinin gəliri 24 rubl, Yayıcı kənd məscidinin gəliri 44 rubl idi²⁵⁶. Göstərilmiş statistik məlumatlardan görünür ki, iri məscidlərin gəlirləri ildən-ilə artmışdı.

Qeyd edildiyi kimi, müsəlman din xadimləri yerli əhalinin həyatında böyük rol oynadığına görə, din xadimlərinə böyük güzəştlər verilmişdir. İstər ali ruhanilər, istərsə də məscid mollaları bu vəzifədə işlədikləri müddətdə xəzinəyə vergi və mükəlləfiyyətlərdən, cismani cəzalardan ömürlük azad edilmişdilər. Bundan əlavə, şəxsi evlərə malik olan ruhanilər şəhər küçələrinin işıqlandırılması, abadlaşdırılması və saxlanmasına görə vergilər istisna olmaqla, mənzil, torpaq vergisindən və digər şəhər rüsumlarından azad idilər²⁵⁷.

²⁵⁵ Кулиева В., Роль и позиция мусульманского духовенства в социально-политической и культурной жизни Нахичевани, Эриванской губернии и Зангезура в XIX – начале XX вв., Баку, ЭЛМ, 1999, s.50.

²⁵⁶ Yənə orada, s.49.

²⁵⁷ Полное собрание законов Российской империи, СПб, 1872. т.47, отдел 1, с.381-382.

Poçt-teleqraf. İrəvan quberniyasının idarəçiliyində **poçt-teleqraf idarəsi** də fəaliyyət göstərmişdi. İrəvan poçt-teleqraf idarəsi Tiflis poçt-teleqraf dairəsi idarəsinə tabe idi. Bu idarə poçt kontorundan və poçt şöbəsindən ibarət olmaqla iki bölməyə ayrılmışdı. Poçt-teleqraf idarəsi bölmələrinin hər birinin öz idarə orqanları vardı. Quberniya yaranarkən **poçt kontorları** İrəvan, Naxçıvan və Aleksandropol şəhərlərində fəaliyyət göstərmişdi. 1850-ci ilin məlumatına görə, İrəvan və Naxçıvan poçt kontorları 1 poçt müdirindən və onun köməkçisindən, Aleksandropol poçt kontoru isə 1 müdirdən ibarət olmuşdur²⁵⁸. Poçt şöbələri isə ilk dövrlərdə Ordubad və Yenibəyazid şəhərlərində açılmışdı. Bu şöbələri mirzələr idarə etmişdir²⁵⁹.

XIX yüzilliyin sonu-XX yüzilliyin əvvəllərində İrəvan quberniyasında poçt-teleqraf idarələrinin sayı daha da çoxaldı. Məsələn, 1900-1906-cı və 1914-cü illər məlumatına görə, İrəvan quberniyasında İrəvan, Aleksandropol, Naxçıvan, Yenibəyazid və Ordubad şəhərlərinin, Üçmüəzzin, İğdır, Culfa və Qarakilsə kəndlərinin hər birində bir **poçt-teleqraf kontoru**, Başnoraşen, Əştərək, Dəvəli, Aşağı Axtı, Şaxtaxtı, Şinanabad, Qulp, Yuxarı Əylis, Dərəçiçək, Yelenovka və Kəmərlı kəndlərinin hər birində isə **poçt-teleqraf şöbələri** fəaliyyət göstərmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, Dərəçiçəkdə poçt-teleqraf şöbəsi yayda iyunun 8-də açılmış, sentyabrın 8-ə qədər fəaliyyətini davam etdirmişdir. Bütün poçt-teleqraf kontorlarının idarə heyəti müdirindən və onun köməkçisindən, poçt-teleqraf şöbələrinin idarə heyəti 1 müdirindən ibarət olmuşdur²⁶⁰.

İrəvan quberniyasında telefon şəbəkəsi yalnız İrəvan şəhərində mövcud olmuşdur. Şəbəkənin müdiri İrəvan poçt-kontorunun müdiri idi²⁶¹.

1862-ci ildən İrəvan quberniyası idarəçiliyinə daha bir quberniya idarəsi əlavə olunmuşdu. Bu **zemstvo mühafizə dəstələri** idi. Bu dəstələr 1862-ci il martın 17-də “Zaqafqaziyada (Cənubi Qafqazda) yerli (zemstvo) mühafizə dəstələri haqqında Əsasnamə”yə əsasən yaradılmışdı. “Əsasnamə”yə görə, yaradılan xüsusi zemstvo mühafizə dəstələri ticarət yolları üzərində gözətçi xidmətini və qarovul məntəqələrinin saxlanmasını təmin etməli idilər. Bundan əlavə, bu dəstələr poçt və mühafizə işlərini də görə bilərdilər. Zemstvo mühafizə dəstələri əsasən rus millətindən, bəzən də könüllü bu birliyə daxil olan yerlilərdən təşkil olunmalı idi. Zemstvo mühafizə dəstəsinin başında müfəttiş dururdu və hər bir qəzada distansiya rəisləri fəaliyyət göstərirdi. Yarandığı dövrdə İrəvan quberniyasında zemstvo mühafizə dəstələrinin sayı 405 nəfərdən ibarət olmuşdur²⁶².

²⁵⁸ Кавказский календарь на 1850 г., отдел V, с.613-614.

²⁵⁹ Yənə orada, s.614.

²⁶⁰ Памятная книжка Эриванской губернии на 1902 г., отдел II, с.18; Памятная книжка Эриванской губернии на 1906 г., отдел II, с.38; Памятная книжка Эриванской губернии на 1914 г., отдел I, с.38.

²⁶¹ Памятная книжка Эриванской губернии на 1814 г., отдел I, с.38.

²⁶² Кавказский календарь на 1871 г., отдел II, с.44; Кавказский календарь на 1879 г., отдел III, с.42; Кавказский календарь на 1885 г., отдел IV, с.58; Кавказский календарь на 1890 г., отдел II, с.146-147; Кавказский календарь на 1900 г., отдел III, с.195.

XIX yüzilliyin 60-cı illərin əvvəllərində yaradılmış zemstvo mühafizə dəstələrinin fəaliyyəti 1899-cu ilə qədər davam etmiş, həmin il mayın 24-də çarın verdiyi fərmana görə, Cənubi Qafqazda zemstvo mühafizə dəstələri polis mühafizə dəstələri ilə əvəz edilmişdi. 1899-cu il mayın 24-də verilmiş “Zaqafqaziya Polis Mühafizəsinin Müvəqqəti Əsasnaməsinin ən yüksək təsdiqi” adlı fərman Cənubi Qafqazda, o cümlədən İrəvan quberniyasında iyunun 1-dən fəaliyyət göstərməli idi²⁶³. Həmin fərmana əsasən, Tiflis, İrəvan, Bakı və Kutaisi quberniyalarında, Qars əyalətində və Zaqatala dairəsində xüsusi polis mühafizə dəstələri yaradılmalı idi. Yeni yaradılacaq Polis mühafizə dəstələri quberniyalar üzrə Qafqazda Mülki hissənin Baş Rəisliyi, qəza və sahələr üzrə isə qubernator tərəfindən müəyyən edilirdi. Polis mühafizə dəstələri müəyyən edilmiş sayda çavuş (kiçik zabit və yaxud uryadnik) və mühafizə dəstələrindən formalaşmalı və mühafizə dəstələri çavuşa tabe olmalı idi²⁶⁴.

Hər bir quberniyada polis mühafizə dəstələri birbaşa qubernatora tabe idi. Mühafizə dəstələrində xidmət edən heyət qubernatorlar tərəfindən mülki şəxslərdən və əsasən ehtiyata buraxılmış istifadə olan aşağı hərbi rütbələrdən cəlb edilirdi. Hər bir qubernatorun yanında, onun göstərişlərini yerinə yetirmək üçün polis mühafizə dəstəsinin müfəttişi var idi. Polis mühafizə dəstəsinin inspektorları və zabidləri həm xidmət müddətində, həm də təqaüdə çıxdıqdan sonra hərbi qaydalara uyğun olaraq bütün hüquq və güzəştlərdən istifadə edirlər²⁶⁵.

Qəzalarda polis mühafizə dəstəsi birbaşa qəza rəislərinin, sahələrdə isə polis pristavlarının sərəncamında idi. Qəzalarda və sahələrdə başda kiçik zabit (çavuş) olmaqla polis mühafizə dəstələri yerlərdə asayışı və təhlükəsizliyi qorumaq, cinayətlərin qarşısını almaq və qanunu pozanları cəzalandırmaq üçün qəza rəislərinin göstərişlərini yerinə yetirirdilər. Polis mühafizəsinin başçısı olan zabidlər sahələrdə fəaliyyət göstərən mühafizə dəstələrinə cinayətkarları məsuliyyətə cəlb etmək üçün hüquq və vəzifələr həvalə etmişdilər. Cinayətkarları təqib edərkən bir sahənin mühafizəçiləri qonşu sahənin mühafizəçiləri ilə əvəz olunana qədər dayanmadan digər sahəyə də daxil ola bilirdilər²⁶⁶.

Fərmanda eyni zamanda inspektor başda olmaqla polis mühafizə dəstələrinin hər bir üzvünün vəzifəsi, qanunu pozarkən cəzalandırma yolları, təqaüdə çıxarkən alacağı məbləğin miqdarı göstərilmişdir²⁶⁷.

Hökumət polis mühafizə dəstələrinə böyük əhəmiyyət vermişdi və XX əsrin əvvəllərində İrəvan quberniyasının ayrı-ayrı qəzalarında daimi belə polis müha-

²⁶³ Полное собрание законов Российской империи, СПб, Печатано в Типографии II отделения собственной его императорского величества Канцелярии, 1899. т.XIX, отделение 1, №16956, с.510-513.

²⁶⁴ Yənə orada, s.511.

²⁶⁵ Yənə orada.

²⁶⁶ Yənə orada..

²⁶⁷ Yənə orada, s.512.

fizə dəstələri fəaliyyət göstərmişdir. İrəvan quberniyasında polis mühafizə dəstələri həm poçt yolu üzərində, həm də poçt yolundan kənarında mövqə tutmuş, həmin mühafizə dəstələri daimi və müvəqqəti olmuşdu. İrəvan qəzasında poçt yolu üzərində mövqə tutan polis mühafizə dəstələri bunlar idi:

1. Poçt yolu üzərində həmişəlik yerləşdirilmiş İrəvan şəhəri Polis idarəsi nəzdində ehtiyat polis dəstəsi;
2. Yenibəyazid şəhərində yerləşən daimi İrəvan yarım polis mühafizə dəstəsi;
3. Kənəkir kəndində həmişəlik yerləşdirilmiş Kənəkir polis mühafizə dəstəsi;
4. Eyliyar yolu üzərində Eyliyar kəndinin əks tərəfində həmişəlik yerləşdirilmiş polis mühafizə dəstəsi;
5. Yeni Nikolayevka kəndində həmişəlik yerləşdirilmiş Zaqabaşı polis mühafizə dəstəsi;
6. Vaqarşapat kəndində yerləşmiş Cəfərabad kəndindən bir verst aralıda mövqə tutmuş Üçtəpə polis mühafizə dəstəsi;

İrəvan qəzasında poçt yolundan kənarında mövqə tutmuş polis mühafizə dəstələri isə polis sahələri üzrə yerləşmiş və I polis sahəsinə aid olan mühafizə dəstələri bunlar idi:

1. Kamal kəndində həmişəlik mövqə tutmuş Kamal polis mühafizə dəstəsi;
2. Başgərnə kəndində mövqə tutmuş Başgərnə polis mühafizə dəstəsi. Bu mühafizə dəstəsi ildə iki dəfə - yanvarın 1-dən mayın 1-ə, oktyabrın 1-dən dekabrın 31-ə qədər fəaliyyət göstərirdi;
3. Göl-Aysor kəndində həmişəlik mövqə tutmuş Dərbənd dərə polis mühafizə dəstəsi;
4. Harun-burun kəndində yalnız yayda mövqə tutmuş Dərbənd dərə polis mühafizə dəstəsi;

II Polis sahəsinə aid həmişəlik polis mühafizə dəstələri bunlar idi:

1. Ağamzalı kəndində yerləşən Ağamzalı polis mühafizə dəstəsi;
2. Kyalaləy kəndində yerləşən Kyalaləy polis mühafizə dəstəsi;

III Polis sahəsinə aid Kəmərli kəndində həmişəlik yerləşən Kəmərli mühafizə dəstəsi;

IV Polis sahəsinə aid polis mühafizə dəstələri isə bunlar idi:

1. Dəvəli kəndində yerləşən Dəvəli polis mühafizə dəstəsi;
2. Sədərək kəndində yerləşən Sədərək polis mühafizə dəstəsi;
3. Çimənkənd kəndində yerləşən Çimənkənd polis mühafizə dəstəsi;
4. Çanaxçı kəndində yerləşən Qaraxaç polis mühafizə dəstəsi;
5. Sarıxanlı kəndində yerləşən Borolan polis mühafizə dəstəsi. Bu mühafizə dəstəsi ildə iki dəfə - yanvarın 1-dən mayın 1-ə, noyabrın 1-dən dekabrın 31-ə qədər fəaliyyət göstərmişdi;
5. Gültəpə kəndində yerləşən Əzizəli polis mühafizə dəstəsi;

6. İsfahan kəndində yerləşən Boralan polis mühafizə dəstəsi²⁶⁸.

Naxçıvan qəzasında poçt yolu üzərində həmişəlik mövqe tutmuş polis mühafizə dəstələri bunlar idi:

1. Ordubad şəhərində poçt yolu üzərində həmişəlik yerləşdirilmiş Polis idarəsi nəzdində ehtiyat polis dəstəsi;
2. Naxçıvan şəhərində həmişəlik yerləşən Naxçıvan polis mühafizə dəstəsi;
3. Çeşməbasar kəndində həmişəlik yerləşən Küznüt polis mühafizə dəstəsi;
4. Culfada həmişəlik yerləşən Culfa polis mühafizə dəstəsi;
5. Yaycı kəndindən 4 verst aralıda həmişəlik yerləşən Bağasərdar polis mühafizə dəstəsi;
6. Aza kəndində həmişəlik yerləşən Əzin polis mühafizə dəstəsi;
7. Ordubad şəhərində yerləşən Ordubad polis dəstəsi;
8. Dostu kəndindən iki verst aralıda həmişəlik yerləşən Dostu polis mühafizə dəstəsi;
9. Yuxarı Əylis kəndində həmişəlik yerləşən Yuxarı Əylis polis mühafizə dəstəsi;

Çinanabad kəndində həmişəlik yerləşən Çinanabad polis mühafizə dəstəsi;
Naxçıvan qəzasında poçt yolundan kənarında yerləşən polis mühafizə dəstələri də polis sahələri üzrə mövqe tutmuşdu. I polis sahəsində mövqe tutmuş mühafizə dəstələri bunlar idi:

1. Əliabad kəndindən 7,5 verst aralıda həmişəlik yerləşmiş Taxtakörpü mühafizə dəstəsi;
2. Şaxtaxtı kəndində həmişəlik yerləşən Şaxtaxtı polis mühafizə dəstəsi;
II polis sahəsində mövqe tutmuş mühafizə dəstələri bunlar idi:
 1. Çağrı kəndində daimi yerləşən 2-ci dairənin ehtiyat pristav qüvvələri;
 2. Karmalinovka kəndində həmişəlik yerləşən Biçənək polis mühafizə dəstəsi;
III polis sahəsində mövqe tutmuş mühafizə dəstələri bunlar idi:
3. Abrakunis kəndində daimi yerləşən 3-ci dairənin ehtiyat pristav qüvvələri;
4. Cəmaləddin kəndindən 4 verst aralıda həmişəlik yerləşən Əlincəçay polis mühafizə dəstəsi²⁶⁹;

Sürməli qəzasında İğdır poçt yolu üzərində həmişəlik mövqe tutmuş polis mühafizə dəstələri isə bunlar idi:

1. Əlican kəndindən 2 verst aralıda poçt yolu üzərində həmişəlik yerləşən Əlican polis mühafizə dəstəsi;
2. Qaraqoyunlu kəndində həmişəlik yerləşən Dəliqardaş polis mühafizə dəstəsi;
3. İğdır kəndində həmişəlik yerləşən İğdır polis mühafizə dəstəsi;
Qulp-Kağızman poçt yolu üzərində yerləşən polis mühafizə dəstəsi:

²⁶⁸ Памятная книжка Эриванской губернии на 1912 г., отдел IV, с.1-2.

²⁶⁹ Yənə orada, с.6-7.

4. Güllük kəndində həmişəlik yerləşən Güllük polis mühafizə dəstəsi;
5. Qaraqala kəndindən 2 verst aralı poçt yolu üzərində həmişəlik yerləşən Qaraqala polis mühafizə dəstəsi;
6. Qulp kəndində həmişəlik yerləşən Qulp polis mühafizə dəstəsi;
7. Alxanlı kəndindən 6 verst aralı poçt yolu üzərində həmişəlik yerləşən Qızılqaya polis mühafizə dəstəsi;
8. Ağabəy kəndindən 2 verst aralı poçt yolu üzərində həmişəlik yerləşən Ağabəy polis mühafizə dəstəsi;

Sürməli qəzasında poçt yolundan kənarında yerləşən polis mühafizə dəstələri də polis sahələri üzrə mövqe tutmuşdu. I polis sahəsində mövqe tutmuş mühafizə dəstələri bunlar idi:

9. Orqov kəndində həmişəlik yerləşən Orqov polis mühafizə dəstəsi;
10. Əliqoçaq kəndində həmişəlik yerləşən Əliqoçaq polis mühafizə dəstəsi;
11. Nəcəfəli kəndində həmişəlik yerləşən Nəcəfəli polis mühafizə dəstəsi;
II polis dairəsində mövqe tutmuş mühafizə dəstələri bunlar idi;
12. Daşburun kəndində daimi yerləşən Daşburun polis mühafizə dəstəsi;
13. Eminc kəndində həmişəlik yerləşən Eminc polis mühafizə dəstəsi;
14. Qaracbağ kəndində həmişəlik yerləşən Taraş polis mühafizə dəstəsi;
III polis dairəsində mövqe tutmuş mühafizə dəstələri isə bunlar idi;
15. Söyüdlü kəndindən 4 verst aralıda poçt yolundan aralıda həmişəlik yerləşən Söyüdlü polis mühafizə dəstəsi;
16. Cüllücə kəndində həmişəlik yerləşən Güllücə polis mühafizə dəstəsi;
17. Baş Sığnaq kəndində yalnız yay aylarında yerləşdirilmiş Baş Sığnaq polis mühafizə dəstəsi²⁷⁰;

Şərur-Dərələyəz qəzasında I polis sahəsində həmişəlik mövqe tutmuş (burada poçt yolu yox idi) polis mühafizə dəstələri bunlar idi:

1. Başnoraşen kəndində həmişəlik yerləşən polis idarəsinin ehtiyat qüvvəsi olan Başnoraşen polis mühafizə dəstəsi;
2. Noraşen dəmir yolu stansiyasında həmişəlik yerləşən Noraşen polis mühafizə dəstəsi;
3. Xanlıqlar kəndində həmişəlik yerləşən Xanlıqlar polis mühafizə dəstəsi;
4. Vəlidag dəmir yolu ayrıcında və Quşi-Dəmirçi kəndindən 4 verst aralıda həmişəlik yerləşən Qurd qapısı polis mühafizə dəstəsi;
5. Püsiyan kəndində daimi yerləşən Püsiyan polis mühafizə dəstəsi;
6. Xəlifə-Ağı kəndindən 4 verst aralıda həmişəlik yerləşən Basarkeçər polis mühafizə dəstəsi
II polis sahəsində mövqe tutmuş mühafizə dəstələri bunlar idi;
7. Danziq kəndində həmişəlik yerləşən Danziq polis mühafizə dəstəsi;
8. Keşişkənd kəndində həmişəlik yerləşən Keşişkənd polis mühafizə dəstəsi;

²⁷⁰ Памятная книжка Эриванской губернии на 1912 г., отдел IV, с.4-5.

9. Ağkənd kəndində həmişəlik yerləşən Ağkənd polis mühafizə dəstəsi;
10. Yelpin kəndində həmişəlik yerləşən Yelpin polis mühafizə dəstəsi;
11. Ger-Ger kəndində həmişəlik yerləşən Ger-Ger polis mühafizə dəstəsi;
12. Cil kəndində həmişəlik yerləşən Cil polis mühafizə dəstəsi;
13. İstisu kəndində yalnız yay aylarında mövqe tutan İstisu polis mühafizə dəstəsi²⁷¹;

Yenibəyazid qəzasında poçt yolu üzərində həmişəlik mövqe tutmuş polis mühafizə dəstələri bunlar idi:

1. Yenibəyazid şəhərində poçt yolu üzərində həmişəlik yerləşdirilmiş Yenibəyazid polis mühafizə dəstəsi;
İrəvan şəhər poçt yolu üzərində yerləşən Yenibəyazid polis mühafizə dəstəsi;
2. Hacımuğan kəndində həmişəlik yerləşən Hacımuğan polis mühafizə dəstəsi;
3. Yelenovka kəndində həmişəlik yerləşən Yelenovka polis mühafizə dəstəsi;
4. Aşağı Axtı kəndində həmişəlik yerləşən Aşağı Axtı polis mühafizə dəstəsi;
5. Quru-Fantan kəndində həmişəlik yerləşən Quru-Fantan polis mühafizə dəstəsi;

Dilican poçt yolu üzərində yerləşən mühafizə dəstələri:

6. Çubuxlu kəndindən 4 verst aralı Yelenovka Semyonovka yolu üzərində həmişəlik yerləşən Qalaminarə polis mühafizə dəstəsi;
7. Semyonovka kəndində yerləşən Semyonovka polis mühafizə dəstəsi²⁷²;

Yenibəyazid qəzasında poçt yolundan kənarında yerləşən polis mühafizə dəstələri də polis sahələri üzrə mövqe tutmuşdu. I polis sahəsində mövqe tutmuş mühafizə dəstələri bunlar idi:

8. Tayçarıx kəndində həmişəlik yerləşən Tayçarıx polis mühafizə dəstəsi;
9. Kankan kəndində həmişəlik yerləşən Kankan polis mühafizə dəstəsi;
10. Dərəçiçək kəndində yalnız yay aylarında yerləşən Dərəçiçək polis mühafizə dəstəsi;

II polis sahəsində mövqe tutmuş mühafizə dəstələri bunlar idi:

11. Ördəkli kəndindən 7 verst aralıda yalnız yayda yerləşən Qızılziyarət polis mühafizə dəstəsi;

III polis sahəsində mövqe tutmuş mühafizə dəstələri bunlar idi:

12. Əhali yaşamayan Ərənos yolu üzərində Yenibəyazid-Basarkeçərdən 3 verst aralı həmişəlik yerləşən Ərənos polis mühafizə dəstəsi;
13. Qaranlıq kəndində həmişəlik yerləşən Qaranlıq polis mühafizə dəstəsi;
14. Qızılxaraba kəndindən 4 verst aralı Ayrıca qışlağında yalnız yayda yerləşən Ayrıca polis mühafizə dəstəsi;

²⁷¹ Памятная книжка Эриванской губернии на 1912 г., отдел IV, с.5-6.

²⁷² Yənə orada, с.3-4.

IV polis sahəsində mövqe tutmuş mühafizə dəstələri isə bunlar idi;

15. Kolanıkorlan kəndində daimi yerləşən Kolanıkorlan polis mühafizə dəstəsi;
16. Basarkeçər kəndində həmişəlik yerləşən Basarkeçər polis mühafizə dəstəsi;
17. Zod kəndində yalnız yayda yerləşən Məzrə Güney polis mühafizə dəstəsi;
18. Şeytanağac kəndində həmişəlik yerləşən Şeytanağac polis mühafizə dəstəsi²⁷³;

Aleksandropol qəzasında da poçt yolu üzərində polis mühafizə dəstələri mövqe tutmuşdu. Gər-Gər poçt yolu üzərində yerləşmiş mühafizə dəstələri bunlar idi:

1. Böyük Qarakilsə kəndində həmişəlik yerləşən Böyük Qarakilsə polis mühafizə dəstəsi;
2. Bozabdal kəndində həmişəlik yerləşən Bozabdal polis mühafizə dəstəsi;
3. Dilican poçt yolu üzərində yerləşən Həmzəçimən kəndində həmişəlik mövqe tutmuş Həmzəçimən polis mühafizə dəstəsi;
4. Axalsıx poçt yolu üzərində yerləşən Aleksandropol şəhərində həmişəlik mövqe tutmuş Aleksandropol polis mühafizə dəstəsi;
5. Axalsıx poçt yolu üzərində yerləşən Gürçel kəndində həmişəlik mövqe tutmuş Gürçel polis mühafizə dəstəsi;
6. Axalsıx poçt yolu üzərində yerləşən Qızılqoç kəndində həmişəlik mövqe tutmuş Qızılqoç polis mühafizə dəstəsi;

Aleksandropol qəzasında poçt yolundan kənarında yerləşən mühafizə dəstələri də polis sahələri üzrə mövqe tutmuşdu. I polis sahəsində yerləşən mühafizə dəstələri bunlar idi:

7. Kürsalı kəndində müvəqqəti yerləşən Kürsalı polis mühafizə dəstəsi;
 8. Nalbənd kəndində həmişəlik yerləşən Nalbənd polis mühafizə dəstəsi;
- II polis dairəsində yerləşən polis mühafizə dəstəsi bunlar idi:
9. Kaftarlı kəndində həmişəlik yerləşən Kaftarlı polis mühafizə dəstəsi;
 10. Hacıxəlil kəndində həmişəlik yerləşən Hacıxəlil polis mühafizə dəstəsi;
 11. Mirək kəndində yalnız yayda yerləşən Axırzaman polis mühafizə dəstəsi;
- III polis sahəsində yerləşən polis mühafizə dəstəsi bunlar idi:
12. 3-cü Qarakilsə kəndində yalnız yayda yerləşən Əlixan polis mühafizə dəstəsi;
 13. Dərəköy kəndində yalnız yayda yerləşən Şiştəpə polis mühafizə dəstəsi;
 14. Bozyoxuş kəndindən 8 verst aralıda köçəri İlxıabi kəndində yalnız yayda yerləşən Qaraxaç polis mühafizə dəstəsi;
- IV polis sahəsində yerləşən polis mühafizə dəstələri isə bunlar idi:
15. Dəmir yolundan 0,75 verst aralıda Yəqin stansiyasında həmişəlik yerləşən Yəqin polis mühafizə dəstəsi;
 16. Buğdaşen kəndində həmişəlik yerləşən Buğdaşen polis mühafizə dəstəsi;

²⁷³ Памятная книжка Эриванской губернии на 1912 г., отдел IV, с.3-4.

17. Söyüdlü kəndində həmişəlik yerləşən Söyüdlü polis mühafizə dəstəsi²⁷⁴;

Üçmüəzzin qəzasında Üçmüəzzin-İğdır poçt yolu üzərində yerləşən polis mühafizə dəstələri bunlar idi:

1. Vaqarşapat kəndində həmişəlik yerləşən polis idarəsinin ehtiyat polis mühafizə dəstəsi;
2. Qarxun kəndində həmişəlik yerləşən Qarxun polis mühafizə dəstəsi;
3. İrəvan-Əştərək kəndindən 10 verst aralıda əhalinin məskunlaşmadığı yerdə həmişəlik yerləşmiş Əştərək polis mühafizə dəstəsi;

Üçmüəzzin qəzasında poçt yolundan kənarında yerləşən mühafizə dəstələri də polis sahələri üzrə mövqe tutmuşdu. II polis sahəsində yerləşən mühafizə dəstələri bunlar idi:

4. Əştərək kəndində həmişəlik yerləşmiş 2-ci dairə pristavlığının ehtiyat qüvvələri;
5. Baş Abaran kəndində həmişəlik yerləşən Baş Abaran polis mühafizə dəstəsi;
6. Alagöz dağında bu dairənin köçəri payonlarında yalnız yay aylarında mövqe tutmuş polis mühafizə dəstəsi;

III polis sahəsində yerləşən mühafizə dəstələri bunlar idi:

7. Sərdarabad kəndində həmişəlik yerləşən Kürdqulu polis mühafizə dəstəsi;
8. Hacı Bayramlı kəndindən 5 verst aralıda əhalinin məskunlaşmadığı yerdə həmişəlik mövqe tutmuş Hacı Bayramlı polis mühafizə dəstəsi;
9. Sərdarabad kəndindən 5 verst, Araz stansiyasından 3 vert aralıda əhalinin məskunlaşmadığı yerdə həmişəlik mövqe tutmuş Sərdarabad polis mühafizə dəstəsi;

10. Şahvarud kəndindən 5 verst aralıda əhalinin məskunlaşmadığı yerdə həmişəlik mövqe tutmuş Şahvarud polis mühafizə dəstəsi;

IV polis sahəsində yerləşən mühafizə dəstələri isə bunlar idi:

11. Talın kəndində həmişəlik yerləşmiş 4-cü sahə Pristavının ehtiyat polis mühafizə dəstəsi;
12. Qaraburun qışlağından 6 verst aralı Qaraburun dəmiryolu stansiyasında yerləşən Qaraburun polis mühafizə dəstəsi;
13. Karvansaray kəndində həmişəlik yerləşən Karvansaray polis mühafizə dəstəsi;
14. Qızılqulu kəndindən 1 verst aralı dəmiryolu suçıxaran stansiyasında həmişəlik yerləşən Qızılqulu polis mühafizə dəstəsi;
15. Uzunkehd qışlağından 4 verst aralı Alagöz dəmiryolu stansiyasında yerləşən Alagöz polis mühafizə dəstəsi;
16. Bu dairənin köçəri rayonlarını nəzarət edən, yalnız Alagöz dağında yayda mövqe tutmuş polis mühafizə dəstəsi;

²⁷⁴ Памятная книжка Эриванской губернии на 1912 г., отдел IV, с.7-8.

17. Aleksandropol qəzasında yalnız yayda yerləşmiş Üçmüəzzin qəzasının köçəri maldar dəstəsinə nəzarət edən polis mühafizə dəstəsi²⁷⁵.

Beləliklə, İrəvan quberniyasında 119 polis mühafizə dəstəsi fəaliyyət göstərmiş, bunlardan 40-ı poçt yolu üzərində, 79-u isə poçt yolundan kənarında mövqe tutmuşdur.

İrəvan quberniya idarəçiliyinə XIX əsrin 90-cı illərində **quberniya həbsxana komitəsinə Qəyyumluq idarəsi** də daxil olmuşdu. Bu komitə iki-əsas və Aleksandropol bölməsindən ibarət idi. Əsas komitəni başda İrəvan qubernatoru olmaqla direktorlar idarə etmişdi. İrəvan qubernatoru Qəyyumluq idarəsinin vitse-prezidenti hesab olunurdu. Komitənin direktorları isə bunlar idi: 1 vitse-qubernator (o həm də həbsxana komitəsinin kargüzarlar dəstəsinə nəzarət edirdi), 1 İrəvan xəzinə palatasının sədri, 1 İrəvan şəhər başçısı, 1 İrəvan gimnaziyasının direktoru, 1 quberniya mühəndisi, 1 İrəvan dairə məhkəməsinin sədri, 1 İrəvan dairə məhkəməsinin prokuroru, 1 İrəvan quberniya həkimi, 1 İrəvan kəndli məsələləri üzrə idarənin üzvü, 1 İrəvan polismeysteri, 1 ikinci dərəcəli 1 və yaxud 4 tacir²⁷⁶.

Aleksandropol bölməsinin həbsxana qəyyumluq cəmiyyətinin direktorları isə bunlar idi: 1 Aleksandropol qəza rəisi, 1 Aleksandropol dini dairəsinin keşişi, 1 Aleksandropol şəhər başçısı, 1 birinci dərəcəli tacir, 2 ikinci dərəcəli tacir, 1 artilleriya generai-leytenantı, 1 milis praporşiki, 1 İrəvan dairə məhkəməsinin yoldaşlıq prokuroru²⁷⁷.

İrəvan quberniya idarəçiliyinə quberniya **hərbi mükəlləfiyyətlər idarəsi** də daxil idi. Bu hərbi idarə iki-piyada və hərbi suvari mükəlləfiyyətlər idarəsindən ibarət idi. Hər iki idarənin qəzalar üzrə şöbələri də fəaliyyət göstərmişdi. Hərbi mükəlləfiyyətlər idarəsinin sədri İrəvan qubernatoru idi. İdarənin üzvləri isə bunlar idi: 1 vitse-qubernator, 1 İrəvan dairə məhkəməsinin prokuroru, 1 ehtiyat 263 nömrəli Yenibəyazid piyada alayının komandiri, 1 kəndli məsələləri üzrə idarənin üzvü, 1 ikinci Qafqaz diviziyasının həkimi, 1 quberniya həkimi və 1 katib²⁷⁸.

İrəvan quberniyasının **hərbi mükəlləfiyyətlər idarəsi** qəzalar üzrə hərbi idarələrə bölünmüşdü. 1906-cı ilin məlumatına görə, İrəvan quberniyasında hərbi idarələr İrəvan və Aleksandropol qəzalarında yerləşmişdi. İrəvan qəzasının

²⁷⁵ Памятная книжка Эриванской губернии на 1912 г., отдел IV, с.3-4.

²⁷⁶ Кавказский календарь на 1890 г., отдел II, с.141; Памятная книжка Эриванской губернии на 1892 г., с.134-135; Кавказский календарь на 1900 г., отдел III, с.197; Памятная книжка Эриванской губернии на 1902 г., с.54; Памятная книжка Эриванской губернии на 1914 г., с.21-22.

²⁷⁷ Yenə orada, с.141; Кавказский календарь на 1900 г., отдел III, с.197; Памятная книжка Эриванской губернии на 1902 г., с.55; Памятная книжка Эриванской губернии на 1914 г., с.22.

²⁷⁸ Yenə orada, с.141; Памятная книжка Эриванской губернии на 1892 г., с.133; Памятная книжка Эриванской губернии на 1902 г., с.53; Памятная книжка Эриванской губернии на 1914 г., с.25-26; Кавказский календарь на 1917 г., отдел III, с.295-296.

hərbi idarəsinə İrəvan, Naxçıvan, Şərur-Dərələyəz və Yenibəyazid qəzaları, Aleksandropol qəzasına isə Aleksandropol, Üçmüəzzin və Sürməli qəzaları daxil idi²⁷⁹. Lakin 1914-cü il məlumatında hərbi mükəlləfiyyətlər idarəsinin qəzalar üzrə hərbi piyada idarələri belə göstərilmiş və həmin idarələr aşağıdakılardır:

1. **İrəvan hərbi idarəsi.** İdarənin sədri İrəvan qəza rəisi idi. Üzvləri: 1 İrəvan qəzasının hərbi rəisi, 1 İrəvan qarnizonu rəisinin təyin etdiyi qərargah rəisi, 1-ci bölmənin barışdırıcı münşifi, 1 üçüncü bölmənin barışdırıcı münşifi, İrəvan şəhər dumasının üzvü, 1 birinci çağırış sahəsindən Norokovit kənd sakini, 2 ikinci çağırış sahəsindən Dəvəli kənd sakinləri, 1 kargüzar;
2. **Naxçıvan hərbi idarəsi.** Bu idarəyə Naxçıvan və Şərur-Dərələyəz qəzaları daxil olmuş, idarənin sədri Naxçıvan qəza rəisi idi. Üzvləri: 1 Naxçıvan qəzasının 1-ci bölməsinin barışdırıcı münşifi, 1 Naxçıvan yerli komandasının rəisi, 1 kənd sakini, 1 şəhər sakini, 1 ikinci çağırış sahəsindən Naxçıvan qəzasının III bölməsinin barışdırıcı münşifi, 1 Ordubad yerli komandasının rəisi, 1 Ordubad şəhər sakini, 1 kənd sakini, 1 üçüncü çağırış sahəsindən Şərur-Dərələyəz qəzasının I bölməsinin barışdırıcı münşifi, 1 Naxçıvan yerli komandasının rəisi, 1 kənd sakini və 1 kargüzar;
3. **Yenibəyazid hərbi idarəsi.** İdarənin sədri Yenibəyazid qəzasının rəisi idi. Üzvləri: 2 barışdırıcı münşif, 1-ci sahədən 1 sakin, 2-ci sahədən 1 sakin, 3-cü sahədən 1 sakin və 1 kargüzar;
4. **Aleksandropol hərbi idarəsi.** İdarənin sədri Aleksandropol qəzasının rəisi idi. Üzvləri: 1 Aleksandropol qəzasının hərbi rəisi, 1 İrəvan qarnizonu rəisinin təyin etdiyi qərargah rəisi, 1-ci bölmənin barışdırıcı münşifi, 1 ikinci sahənin rəisi, kənd sakinlərindən - 1-ci sahənin Hamamlı kənd sakini, 1 ikinci sahənin Kaftarlı kənd sakini, 1 üçüncü sahənin Ciftalı kənd sakini, 1 dördüncü sahənin Zərinc kənd sakini, 1 kargüzar;
5. **Üçmüəzzin hərbi idarəsi.** İdarənin sədri Üçmüəzzin qəzasının rəisi idi. Üzvləri: 1 dördüncü bölmənin podpolkovniki, 1 birinci bölmənin kapitanı, kənd sakinlərindən - 1 birinci çağırış sahəsinin Vaqarşapat kənd sakini, 1 ikinci çağırış sahəsinin Əştərək kənd sakini, 1 üçüncü çağırış sahəsinin İğdır kənd sakini və 1 kargüzar²⁸⁰.

İrəvan quberniyasında **hərbi-süvari mükəlləfiyyətlər idarəsi** Sürməli və Şərur-Dərələyəz qəzalarında yerləşmişdi. Sürməli qəzasının hərbi-süvari mükəlləfiyyətlər idarəsinin sədri Sürməli qəzasının rəisi idi. Üzvləri isə bunlar idi: 1 Sürməli qəzasının 1-ci bölməsinin barışdırıcı münşifi, 1 Sürməli qəzasının rəisinin köməkçisi, 2 biri Azərbaycan türki və biri də erməni olan yerli əhali.

Şərur-Dərələyəz qəzasının hərbi-süvari mükəlləfiyyətlər idarəsinin də sədri Şərur-Dərələyəz qəzasının rəisi idi. Üzvləri isə bunlar idi: 1 Şərur-Dərələyəz qə-

²⁷⁹ Памятная книжка Эриванской губернии на 1906 г., отдел II, с.39.

²⁸⁰ Памятная книжка Эриванской губернии на 1914 г., отдел I, с.26-28.

zasının 1-ci bölməsinin bərişdırıcı münsifi, 1 Sürməli qəzasının rəisinin köməkçisi²⁸¹.

İrəvan quberniyasında qoşun dəstələrinin hərbi qərargahları İrəvan, Aleksandropol şəhərlərində və İğdır kəndində yerləşmişdi. İrəvan şəhərində yerləşən qoşun dəstələrinin qərargahları bunlar idi: 1. 2-ci Qafqaz kazak diviziyasının qərargahı; 2. Kuban kazak qoşununun 1-ci Poltaviya alayı; 3. 5-ci süvari-artilleriya batareyası; 4. 2-ci Qafqaz atıcı briqadasının 5-ci, 7-ci və 8-ci batalyonu; 5. İrəvan briqadası idarəsinin ayrı-ayrı sərhəd mühafizə korpuslarının qərargahı;

Aleksandropol şəhərində yerləşən qoşun dəstələrinin qərargahları bunlar idi: 1. Aleksandropol mühəndis məntəqəsi; 2. Rəislərin 2-ci Qafqaz artilleriyasının hərbi təlim meydanı idarəsi; 3. 39-cu piyada diviziyasının qərargahı; 4. 80-ci piyada Kabardin alayı; 5. 153-cü piyada Bakı alayı; 6. 39-cu artilleriya briqadası; 7. 2-ci artilleriya səyyar anbarı; 8. 45-ci draqun Şimal alayı;

Sürməli qəzasının mərkəzi olan İğdır kəndində isə 2-ci Kuban piyada kazak alayı yerləşmişdi²⁸².

Beləliklə, İrəvan quberniyası inzibati-ərazi bölgüsünə görə qəzalara, polis sahələrinə, kənd cəmiyyətlərinə və kəndlərə bölünməklə bərabər, idarəçilikdə quberniya idarəsindən, hüquqi cəhətdən məhkəmə və prokurorluqdan, maliyyə bölməsindən, hərbidən, mühafizə dəstələrindən səhiyyə, baytarlıq və s. idarə orqanlarından ibarət olmuşdu. Bu bölmələrin hər birinin özünün icra orqanları və konkret fəaliyyət istiqamətləri vardı.

Şəhərlər. İrəvan quberniyasının inzibati-ərazi bölgüsünə qəza mərkəzləri olan şəhərlər də daxil idi. Bu şəhərlərdən İrəvan həm qəza mərkəzi kimi, həm də quberniya mərkəzi, digər şəhərlər isə qəza mərkəzi kimi fəaliyyət göstərmişdilər. Quberniyanın mərkəzi Azərbaycanın qədim mədəniyyət və ticarət mərkəzlərindən biri olan İrəvan şəhəri olmuşdur. İrəvan şəhəri işğaldan sonra yaradılmış inzibati-ərazi bölgüsü olan “Erməni vilayəti”nin (1828-1840-cı illər), Tiflis quberniyasına daxil olan İrəvan qəzasının (1840-1849) və İrəvan quberniyasının (1850-ci ildən) mərkəzi kimi fəaliyyət göstərmişdir.

İrəvan şəhəri bir məlumata görə, 40°10' şimal en, 62°19' şərq uzunluğunda, bir məlumata görə 40°10' şimal en, 44°30' 38°51' şərq uzunluğunda, digər məlumata görə isə 40°9' 41°9''' şimal en, 62°24'25'' uzunluq, başqa bir məlumata görə isə 40°10' şimal en, 44°30' uzunluq dairəsində körpü salınmış Zəngi çayının sol tərəfində, təpəliklərlə müşayiət olunan, hər tərəfdən dağlarla əhatə edilmiş düzənlikdə yerləşmişdi. O, şimaldan və şərqdən Kənəkir, Avan, Crvez kəndləri, Kalar çöllüyü ilə, qərbdən Norokovit, Yuxarı Şinkovit, Aşağı Şinkovit, Sarvanlar, Cəfərabad, Şirabad və Yevqard kəndləri, cənubdan isə Kalar çöllüyü ilə

²⁸¹ Памятная книжка Эриванской губернии на 1914 г., отдел I, с.28.

²⁸² Памятная книжка Эриванской губернии на 1902 г., отдел II, с.19; Памятная книжка Эриванской губернии на 1906 г., отдел II, с.39; Памятная книжка Эриванской губернии на 1912 г., отдел II, с.33-34; Памятная книжка Эриванской губернии на 1914 г., отдел II, с.40.

həmsərhəd olmuşdur. İrəvan quberniya mərkəzi olduqdan sonra onun ərazisi daha da genişlənmiş, məhəllələrinin sayı artmışdır. Mənbələrdə ayrı-ayrı illər üzrə İrəvan şəhərinin böyüməsi və sahəsi haqqında məlumatlara rast gəlmək mümkündür. Məsələn, XIX əsrin ortalarına yaxın İrəvan şəhəri yenidən qurularkən ayrıca kənd olan Çölməkçinin ona birləşməsi nəticəsində əvvəl sahəsi 30 kv.verst, XIX əsrin 80-ci illərinin əvvəllərində şəhərətəfi olan Yenikənd, Çomakçı, Köhnə qalanın, Şiləçi mahalının, şəhərətəfi Şahmahdud gölün, Köhnəbəyazid, Malakan slabodalarının və Üçmüəzzin yolunda olan tikilinin ona birləşdirilməsi nəticəsində sahəsi 43 kv. verst, torpaqlarının ümumi həcmi şəhərətəfi və bağlarla birlikdə 4641 desyatin, 1137 kv. sajen, 1912-ci il məlumatına görə isə şəhərin ümumi sahəsi 90 kv.verst və yaxud 9450 desyatin olmuşdur²⁸³.

İşğalın ilk dövrlərində İrəvan şəhəri üç - “Şəhər”, “Təpəbaşı” və “Dəmirbulaq” məhəllələrindən ibarət olmuşdur. Şəhər məhəlləsi İrəvanın şimal-şərqində, Təpəbaşı məhəlləsi qərbdə, Dəmirbulaq məhəlləsi isə cənub-şərq hissəsində yerləşmişdi²⁸⁴. Lakin quberniya mərkəzi olduqdan sonra İrəvan şəhəri iki hissəyə “Şəhər” və “Dəmirbulaq” polis idarələrinə bölünmüş, bu polis idarələri isə Təpəbaşı, Şəhər, Dəmirbulaq və Çölməkçi məhəllələrini özündə birləşdirmişdi. Şəhərin şərq və cənub-şərq hissəsində yerləşən Şəhər və Dəmirbulaq məhəllələri düzənlikdə, Təpəbaşı və Çölməkçi məhəllələri isə təpəlikdə yerləşmişdi. Şəhər məhəlləsi başdan-başa bağlarla əhatə olunmuş, hətta bağların bolluğundan evlər görünməz olmuşdur. Dəmirbulaq məhəlləsinin bir hissəsi yealtı bulaqların çoxluğundan bataqlığa çevrilmişdi²⁸⁵.

İrəvan quberniya mərkəzi olduqdan sonra günü-gündən böyümüş və məhəllələrinin sayı artmışdır. XIX yüzilliyin 80-ci illərinin əvvəllərində İrəvan şəhərinin məhəllələrinin sayı artaraq 7-Təpəbaşı, Şəhər, Xanlıqbağı, Dərəkənd, Çölməkçi, Malakan, Dəmirbulaqdan ibarət olmuşdur²⁸⁶.

İrəvan şəhəri böyüdükcə və məhəllələrinin sayı artdıqca küçə və dalanların sayı da artmış, lakin uzun müddət bu küçələri bir-birindən fərqləndirən, adlandırılan xüsusi lövhələr olmamışdır. Bu da əsasən, hüquq-mühafizə orqanları üçün qarətçilərin və qatı cinayət törətmiş cinayətkarların axtarılıb tapılmasında çətinlik törədirdi. Bunu nəzərə alan ali hakimiyyət 1892-ci ildə İrəvan və

²⁸³ Военно-статистическое обозрение Российской империи, 1853, с.253-254; Кавказский календарь на 1852 г., с.436; Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897, Эриванская губерния, с.1; Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа, 1881, выпуск 1, с.9; Энциклопедический словарь Брокгауз и Ефрона, т.XLI (81), с.14; Памятная книжка Эриванской губернии на 1912 г., отдел II, с.2.

²⁸⁴ Шопен И., Исторический памятник состояния Армянской области в эпоху ее присоединения к Российской империи, с.464-65; Qarayev E., Azərbaycanın İrəvan bölgəsinin tarixindən (XVII yüzilliyin sonu-XIX yüzilliyin ortalarında, s.310.

²⁸⁵ Кавказский календарь на 1852 г., с.442; Военно-статистическое обозрение Российской империи, 1853, с.254.

²⁸⁶ Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа, 1881, выпуск 1, с.10.

Aleksandropol qəzalarında küçə və dalanlara lövhələr basdırılması üçün çar fərman vermişdir. Lakin bu fərmanın icrası uzun hazırlıqdan sonra, 1908-ci ildə yerinə yetirilməli idi. Fərmanın mətni belədir: 19-cu maddəyə əlavə, 23-cü maddəyə görə quberniyanın ümumi quruluşuna əsasən İrəvan və Aleksandropol şəhərləri üçün məcburi fərman:

Soyğunçuluq və ya qətl törətmiş və cinayət yerinə daha yaxın olan küçələrdə və evlərdə gizlənmiş cinayətkarların axtarışı bəzən şəhərlərdə küçə adları və ev nömrələri olan lövhələrin olmaması ilə çətinləşir, bunları nəzərə alaraq qərara alıram:

1. Yerli hakimiyyət İrəvan və Aleksandropol şəhərlərində öhdəsinə götürür ki, 1908-ci il avqustun 1-dək şəhərin bütün küçələrində hər künədə öz adları yazılmış lövhələr olsun.

2. Ev sahibləri, rəislər, eləcə də şəhərlərdə hər cür binaya nəzarət etməli olan şəxslər İrəvan və Aleksandropol şəhər polisinin göstərişi ilə 4 həftə ərzində öz binalarının görkəmli yerlərində evlərin nömrələri olan lövhələri nümayiş etdirməyə borcludurlar²⁸⁷.

1908-ci il iyunun 23-də İrəvan şəhər başçısının şəhər texniki Q.Mehrabova yazdığı rəsmi məktubda küçə və dalanların adlarını bildirən xüsusi lövhəciklərin vurulmasının vacib olduğunu bildirmiş, məktubda adları bildirilməklə 44 küçə və 456 ədəd dalan göstərilmişdir. Məktubda qeyd edilən küçə və onların malik olduğu dalanlar bunlar idi: 1. Çar küçəsi və 20 dalan; 2. Bebutov küçəsi və 18 dalan; 3. Tiflis küçəsi və 4 dalan; 4. Nəzərov küçəsi və 22 dalan; Hamam küçəsi və 6 dalan; 6 Tarxanov küçəsi və 26 dalan; 7. Həkim küçəsi və 14 dalan; 8. Kilsə küçəsi və 4 dalan; 9. Qala küçəsi və 10 dalan; 10. Astafyev küçəsi və 28 dalan; 11. Ter-Quqasov küçəsi və 24 dalan; 12. Quberniya küçəsi və 20 dalan; 13. Poçt küçəsi və 10 dalan; 14. I Adsız küçə və 4 dalan; 15. Çölməkçi küçəsi və 2 dalan; 16 Küçə adlı küçə və 8 dalan; 17. Naxçıvan küçəsi və 6 dalan; 18. Bazar küçəsi və 16 dalan; 19. Şəriət küçəsi və 8 dalan; 20. Aptek küçəsi və 14 dalan; 21. Rəngsaz küçəsi və 14 dalan; 22. Karvansaray küçəsi və 30 dalan; 23. Erməni küçəsi və 20 dalan; 24. Sultan küçəsi və 4 dalan; 25. Marukov küçəsi və 6 dalan; 26. Daşlıküçə küçəsi və 6 dalan; 27. Köhnəqazma küçəsi və 10 dalan; 28. Yenikilsə küçəsi və 4 dalan; 29. Paşaxan küçəsi və 6 dalan; 30. Qəriblərocağı küçəsi və 6 dalan; 31. Dəyirmanlı küçə və 6 dalan; 32. Məscid dalanı küçəsi və 6 dalan; 33. Fəhlə bazarı küçəsi və 4 dalan; 34. Təpəbaşı küçəsi və 8 dalan; 35. Surbarkilsə küçəsi və 8 dalan; 36. Qəbirsanlıq küçəsi və 8 dalan; 37. Naqib küçə və 2 dalan; 38. Mircəfər küçəsi və 8 dalan; 39. Rüstəmxan küçəsi və 4 dalan; 40. Qaxtaxan küçəsi və 4 dalan; 41. Xocameydan küçəsi və 4 dalan; 42. II Adsız küçə və 8 dalan; 43. III Adsız küçə və 8 dalan; 44. IV Adsız küçə və 8 da-

²⁸⁷ Развитие Еревана после присоединения Восточной Армении к России, Сборник документов 1801-1917, под ред. Ц.П.Агаян. Ереван: Изд-во Ерев унв-та, 1978, с.355.

lan²⁸⁸.

İrəvan şəhərinin küçələrinin sayı haqqında verilən bu məlumat yarımçıq idi. Şəhər texnikinin sonrakı məlumatından görmək olar ki, İrəvan şəhərində yuxarıda adı çəkilənlərdən əlavə küçələr də olmuşdur. Həmin küçələr bunlar idi: 1. Mamırlı küçəsi və 6 dalanı; 2. Keçi küçəsi və 4 dalanı; 3. Yenibulaq küçəsi və 6 dalanı; 4. Bəy küçəsi və 4 dalanı; 5. Köhnə kilsə və 5 dalanı; 6. Kətan dalanı küçəsi və 4 dalanı; 7. Məhkəmə küçəsi və 4 dalanı; 8. Milyoner küçəsi və 4 dalanı; 9. Əyridalan küçəsi və 4 dalanı; 10. Dəyirmançı küçəsi və 4 dalanı; 11. Malakan küçəsi və 7 dalanı; 12. Arxitektura küçəsi və 2 dalanı; 13. Dükanlı küçə küçə və 6 dalanı; 14. Bağ küçə və 2 dalanı; 15. Astavaçatzin küçəsi və 4 dalanı; 16. Qəribanoş küçəsi və 4 dalanı; 17. Xəlvət dalanlı küçəsi və 3 dalanı; 18. Vəkilov küçəsi və 4 dalanı; 19. Salahlar küçəsi və 4 dalanı; 20. Adsız küçə və 4 dalanı.

Beləliklə, hər iki məlumatdan belə çıxır ki, XX əsrin əvvəllərində İrəvan şəhərində 64 küçə və bu küçələrin 551 dalanı olmuşdur²⁸⁹.

Küçə və dalanlardan əlavə, İrəvan şəhərində meydanlar da vardı. İşğaldan qabaq irəvanlılar bu meydanlarda müxtəlif idman oyunları-güləş, at yarışmaları keçirir, gəzişir və bir yerə yığılıb söhbət edirdilər. Hətta əhalinin bu meydanlarda yığılmasından istifadə edərək tacirlər ticarət aparırdılar. 1829-1832-ci illərdə keçirilmiş kameral təsvirdə İrəvan şəhərində 5-Xanbağı, Bazarla qala arasında meydan, Zalı xan, İşçi bazarı, Hüseynli xan meydanları göstərilmişdir (Şopen, s.469). Lakin işğaldan sonra çar icra orqanları meydanların adlarını dəyişmişdilər. XX yüzilliyin əvvəllərində küçə və dalanlara ad verildi ki, meydanlara da ad verilmişdir. Meydanların adları tamamilə dəyişdirilmiş və həmin meydanlar bunlardır: 1. Məktəb; 2. Yeni Pənahxan; 3. Anbar-Dəmirbulaq; 4. Ticarət; 5. Çörəkçi; Yelməkçi²⁹⁰.

İrəvan şəhəri başdan-başa bağlarla və üzümlüklərlə örtülü olmuşdu. İqlim cəhətdən İrəvan şəhəri yayda isti və qışda çox soyuq olurdu. Yayda kölgədə tempratur +40⁰ dərəcəyə, qışda isə -20⁰, bəzi hallarda -26,7⁰-yə çatırdı. Yay ayında şəhərdə yaşamaq çətin olduğundan qubernator başda olmaqla bütün xidmət adamları İrəvandan 50 verst aralı olan Dərəçiçəyə dincəlməyə gedirdilər. Yerli əhali də hər il iyunun 1-dən sürüləri ilə dağlara çəkilirdilər²⁹¹.

İrəvan şəhəri su təchizatı cəhətdən bol bir şəhər idi. İrəvan şəhərinin su təchizatı Zəngi və Qırxbulaq çaylarından çəkilmiş arxlarla təmin olunurdu. Bu arxlar sonuncu İrəvan hakimi Hüseynqulu xan (1806-1827) tərəfindən çəkdirilmiş

²⁸⁸ Развитие Еревана после присоединения Восточной Армении к России, с.356.

²⁸⁹ Yenə orada, с.356-357.

²⁹⁰ Развитие Еревана после присоединения Восточной Армении к России, Сборник документов 1801-1917, под ред. Ц.П.Агаян. Ереван: Изд-во Ерев унв-та, 1978, с.356-357.

²⁹¹ Кавказский календарь на 1852 г., с.437; Кавказский сборник [в 32 томах], Под. ред. В.А.Потто, Тифлис, Издатель Вел. Кн. Михаил Николаевич, 1908. т. XXVIII, с.446-447; Линч Х.Ф.Б., Армения. Путевые очерки этюды, 1910, т.1, с.187; Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа, выпуск 21, с.172.

di. Arxlar çox yüksək planlı şəkildə çəkilmiş, möhkəmləndirilmiş və su itkisiz, əla səviyyədə axırdı. Zəngi çayından Şəhərə çayın sol tərəfindən Abuhəyat, 9,5 verst uzunluğunda uzanan Mamırlı, dağın içindən yarılan və uzunluğu 8 verst olan Dəlmə və Yeniköy arxları çəkilmişdi. Abuhəyat və Mamırlı arxları ilə Təpəbaşı məhəlləsinin bağları və Şəhər məhəlləsinin bir hissəsi, Yeniköy və Dəlmə arxları isə yalnız Zəngi çayının sağ sahilində yerləşən bağlar suvarılırdı. Qırxbulaqdan isə Paşalıq arxı, Haça-Kəvər və Çölməkçi arxları çəkilmiş, birinci iki arx Şəhər və Dəmirbulaq məhəllələlərinin bağlarını, axırını arx isə Çölməkçinin bağ və əkin sahələrini suvarırdı. Bundan əlavə, İrəvan şəhərinin yaxınlığında daha iki arx var idi. Bu arxlar öz suyu ilə sayı 19-a çatmış dəyirmanları təmin edirdi²⁹².

Çəkilmiş arxlardan əlavə, İrəvan şəhərində əhalinin su təminatını təmin edən 196 və yaxud 200-ə qədər su quyusu qeydə alınmışdı²⁹³. XIX yüzilliyin 80-ci illərinin əvvəllərinə olan məlumatında İrəvan şəhərində 30 bulaq göstərilmişdir²⁹⁴.

İrəvan şəhəri tarix boyu fasiləsiz paytaxt şəhər olduğundan burada həmişə kübar ailələr, nüfuzlu şəxslər cəmləşmiş, qala və məscidlərlə əhatə olunmuşdu. İrəvan sırf Azərbaycan şəhəri idi. XX yüzilliyin əvvəllərində İrəvan şəhərində olan rus müəlliflərindən biri onu “görünüşünə görə tatar (Azərbaycan türkləri-E.Q.) şəhəri” adlandırmışdı²⁹⁵. Hətta küçələr öz xarakterinə görə Asiya tipini saxlamışdı. Quberniya mərkəzi olduğdan sonra İrəvan şəhərində evlərin sayı da ildən-ilə artmışdı. Məsələn 1851-ci ildə İrəvan şəhərində 3 min, 1865-ci ildə 4502 ev qeydə alınmışdı²⁹⁶. 1868-ci il məlumatında isə 4603 bina var idi ki, bunlardan 2996-ı yaşayış evi, (76 ev xəzinə, 6 ev kilsə və monastra məxsus), 35-i ticarət malları üçün bina, 1560-ı şəxsi dükən (5-i kilsə və monastra məxsus) və 7-si şəxsi hamam idi²⁹⁷. XX yüzilliyin əvvəllərində isə 3131 ev qeydə alınmışdır²⁹⁸.

Evlərin əksəriyyəti gilli torpaqla tikilmişdi. Hətta, imperator I Nikolay 1837-ci ildə İrəvan şəhərində olarkən onu “gilli çala” adlandırmışdı²⁹⁹. Lakin

²⁹² Кавказский календарь на 1852 г., с.436; Военно-статическое обозрение Эриванской губернии на 1853 г., с.255; Гакстгаузен А., Закавказский край [в 2 томах], СПб, т.1, 1857, с.167-168; Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа, 1881. выпуск 1, с.22-23.

²⁹³ Кавказский календарь на 1852 г., с.439; Военно-статическое обозрение Эриванской губернии на 1853 г., с.255.

²⁹⁴ Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа, 1881. выпуск 1, с.38.

²⁹⁵ Желиховская В., Кавказ и Закавказье, В.Желиховская, Москва, Книга издательство К.И.Тихомирова, 1913, с.42.

²⁹⁶ Кавказский календарь на 1852 г., с.442; Развитие Еревана после присоединения Восточной Армении к России, Сборник документов 1801-1917, с.446; Энциклопедический словарь Брокгауз и Ефрона, т.XLI (81), с.14.

²⁹⁷ АМЕА, ТІЕА, іş.153, inv.1668.

²⁹⁸ Энциклопедический словарь Брокгауз и Ефрона, т.XLI (81), с.14.

²⁹⁹ Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа, 1881, выпуск 1, с.8.

zaman keçdikcə nəinki evlərin görkəmi dəyişmiş, eyni zamanda küçələr də genişlənmişdi. XIX yüzilliyin 70-ci illərində İrəvan şəhərində olan rus hərbiçisi evlərin əksəriyyətinin Asiya tipli olmasından yazmış və qeyd etmişdir ki, şəhərin əsas küçələrində Avropa tipli evlər də gözə dəyirdi³⁰⁰. XIX yüzilliyin 80-ci illərinin məlumatına görə isə, küçələr genişlənmiş, bir qədər düz istiqamət almış, artıq iki mərtəbəli evlər tikilməyə başlamışdı³⁰¹. Hətta 1892-ci ildə Azərbaycan türklərinin yaşadığı Dəmirbulaq və Şəhər məhəllələrində küçələrin genişləndirilməsi və düzləşdirilməsi üçün İrəvan şəhər polismeysterinin başçılığı ilə Xüsusi komissiya (komissiyanın tərkibinə kiçik məmur Kələntərov, İrəvan quberniya idarəsinin torpaq ölçəni Dolqaner və Hacı Mirabbas Hacı Seyidhəsən oğlu, Kərbalayı Məhəmməd Əliyev daxil idi) yaradılmışdı. Komissiya uzun müzakirələrdən sonra 1894-cü il mayın 10-da küçələrin planlı yenidənqurulması üçün qərar qəbul etmişdi³⁰².

İrəvan şəhəri memarlıq baxımından zəngin bir şəhər olmuşdur. Şəhərin məşhur qədimi abidələrindən biri İrəvan qalası idi. İrəvan qalası şəhərin cənub hissəsində, Zəngi çayının sahilində yerləşmiş, qalada sərdar sarayı, məscid və qədimi cəmə var idi. Şəhərlə qala arasında “İngilis bağı”, Zəngi çayının sağ sahilində, qalanın əks tərəfində xəzinəyə məxsus “Sərdar bağı” yerləşirdi. Hətta XIX yüzilliyin 50-ci illərinin əvvəllərində qalanın şimal hissəsində bulvar salınmağa başlamışdı³⁰³. İşğaldan sonra İrəvan qalası baxımsız vəziyyətdə qaldığından yavaş-yavaş dağılmağa başlamışdı. Ə.Ələkbərli əsərində İrəvan qalasının 1864-cü ildə tamamilə uçurulduğunu yazmışdı³⁰⁴. Lakin qalanın dağılması uzun çəkmişdir. XIX əsrin 70-ci illərinin ortalarında İrəvan şəhərində olmuş rus hərbiçisi “qədim qalanın bir hissəsinin dağıldığını, bir hissəsinin isə salamat qaldığını” şahidi olmuşdu. Həmin vaxt qalanın geniş meydanında yeni binalar tikilmiş, həbsxana, qarnizon üçün kazarma və ərzaq dükənləri var idi³⁰⁵. XIX yüzilliyin 90-cı illərinin əvvəllərində İrəvan qalasında olan səyyah F.B.Linç də gildən və çınqıldan tikilmiş qalanın hələ qaldığını və tezliklə dağılmaq təhlükəsində olduğunu yazırdı³⁰⁶. İrəvan qalasının divarları baxımsızlıq ucbatından tamamilə XX yüzilliyin əvvəllərində dağıdılmışdır.

İrəvanın işğalından sonra qala da İrəvan şəhərinə qarışmışdı. Mənbələrin məlumatına görə, 1851-ci ildə İrəvan şəhərində 2 provoslav kilsəsi, 7 erməni-qriqoryan kilsəsi və 7 məscid, 1865-ci il ildə 1 rus provoslav kilsəsi, 6 erməni-qriqoryan kilsəsi, 7 məscid, XX yüzilliyin əvvəllərində isə 2 rus provoslav kilsə

³⁰⁰ Кавказский сборник, 1908. т.XVIII, с.446.

³⁰¹ Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа, 1881, выпуск 1, с.8-9.

³⁰² Развитие Еревана после присоединения Восточной Армении к России, с.292-293.

³⁰³ Военно-статическое обозрение Эриванской губернии на 1853 г., с.254.

³⁰⁴ Ələkbərli Ə., Qərbi Azərbaycan abidələri, Bakı, Ağrıdağ, 2006, s.176.

³⁰⁵ Кавказский сборник, 1908. т.XXVIII, с.447.

³⁰⁶ Линч Х.Ф.Б., Армения. Путевые очерки этюды, 1910, т.1, с.281.

si, 6 erməni-qriqoryan kilsəsi, 7 məscid olmuşdur. Məscidlərdən 1-i Şəhər, 2-si Təpəbaşı, 4-dü isə Dəmirbulaq məhəllələrində yerləşmişdi³⁰⁷. Qeyd etmək lazımdır ki, erməni-qriqoryan kilsələri işğaldan sonra tikilmişdi. Provaslav kilsəsi isə qalada olan, 1725-ci ildə Osmanlı hakimi Rəcəb paşa tərəfindən tikdirilmiş məscid hesabına yaradılmışdı. Hüseyinqulu xanın dövründə tikilmiş Abbas Mirzə məscidi isə ruslar tərəfindən silah anbarına çevrilmişdi³⁰⁸. Şah Abbas məscidi sonralar öz fəaliyyətini bərpa etmişdi. Bu məscid 1606-cı ildə Şah I Abbas (1587-1629) tərəfindən tikdirilmiş, Sərdar sarayının şərqində yerləşmişdi. Məscidin böyük həyəti, həyətdə hovuzu, ətrafında mədrəsə, kitabxana, karvansara olmuşdur. 1918-1920-ci illərdə məscid erməni daşnakları tərəfindən dağıdılmışdır. Şah Abbas məscidi 1940-cı ildə tamamilə yer üzündən silinmişdir³⁰⁹.

Azərbaycan türklərinə məxsus məscidlərdən ən möhtəşəmi Hüseyinli xan məscidi və yaxud Göy məscid idi. Günbəzi göy rəngli kaşı ilə bəzədildiyi üçün Göy məscid adlanan bu məscid İrəvan şəhərinin qərb hissəsində, hər tərəfdən Azərbaycan türklərinin yaşadığı evlərin əhatəsində yerləşmişdi. Səyyah F.B.Linç Göy məscidin uzunluğunun 87 metr, eninin isə 58 metr olduğunu, dördkünclü sahədə yerləşdiyini qeyd etmişdi. Onun böyük minarəsi və geniş həyəti olmuşdu. Həyətin ortasında çarhovuz var idi³¹⁰. Ümumiyyətlə məscid ibadət və din xadimləri üçün ibadət otaqlarından, qış və yay salonlarından, mədrəsədən və kitabxanadan ibarət olmuşdur³¹¹. Məscid 1918-ci il və 1955-ci illərdə ermənilər tərəfindən yandırılmış, son zamanlar məscidin binası muzeyə çevrilmişdir. Hazırda ermənilər əsassız olaraq bu məscidi “fars məscidi” kimi dünyaya təqdim edirlər³¹².

Böyüklüyünə görə Göy məsciddən geri qalan, lakin memarlıq baxımından əla formada olan məscidlərdən biri də Novruzəli bəy məscidi (X.Linçdə Nəsrulla bəy məscidi-E.Q.) idi. Məscid 1687-ci idə inşa edilmişdi. O da Göy məscid kimi hasarla dövrələnmiş, həyətidə hovuz və çiçək cərgələri var idi³¹³. Bu məscidin də taleyi acınacaqlı olmuşdur. XX yüzilliyin əvvəllərində Novruzəli bəy məscidi erməni millətçiləri tərəfindən yandırılaraq yer üzündən silinmişdir³¹⁴.

İşğaldan sonra da “Xan sarayı” İrəvan şəhərində uzun illər memarlıq cəhətdən öz möhtəşəmliyini qoruyub saxlamışdı. Bu saray və onun taleyi haqqında

³⁰⁷ Кавказский календарь на 1852 г., с.443; Развитие Еревана после присоединения Восточной Армении к России, с.447; Энциклопедический словарь Брокгауз и Ефрона, т.XLI (81), с.15.

³⁰⁸ Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа, 1884, выпуск 4, с.8; Всеподданнейший рапорт кн. Воронцова, от 29-го октября 1852 года, АКАК, т. 10. Тифлис, 1885, с.875-892.

³⁰⁹ Ələkbərli Ə., Qərbi Azərbaycan abidələri, s.196.

³¹⁰ Линч Х.Ф.Б., Армения. Путевые очерки этюды, 1910, т.1, с.277-279.

³¹¹ Ələkbərli Ə., Qərbi Azərbaycan abidələri, s.202.

³¹² Yənə orada.

³¹³ Линч Х.Ф.Б., Армения. Путевые очерки этюды, 1910, т.1, с.280.

³¹⁴ Ələkbərli Ə., Qərbi Azərbaycan abidələri, s.204.

Nefedeyev, A.Haksqauzen, rus hərbiçisi knyaz Amilaxvari və H.F.B.Linç ətraflı məlumat vermişdilər. “Xan sarayı” İrəvan qalasının şimal-qərb hissəsində, Zəngi çayına yaxın yerdə tikilmişdi. Onun pəncərələri bu çayın daşlı pillələrinə açılırdı. Saray dördkünclü və çoxlu otaqları olan bina idi. O, üç ayrı-ayrı hissədən ibarət olmuşdu. Burada hakimin arvadları üçün hərəm otaqları, qəbul otağı, qulluqçular üçün yerlər və qarnizon anbarları yerləşmişdi. Üçüncü hissə hakimin yaşayış yeri idi³¹⁵. İrəvan qalası işğal edilərkən güclü bombardman edildiyindən evlərin çoxu dağıdılmış və rus idarəçiliyi altında tamamilə yararsız hala düşmüşdü. Lakin xan sarayı uzun müddət öz əhəmiyyətini saxlamışdı. İşğaldan sonra xanın yaşadığı otaqlarda vilayət hakimləri məskən salmış, hərəmxana otaqları isə hərbi xəstəxanaya çevrilmişdi³¹⁶. Onun möhtəşəmliyi çar I Nikolayı da maraqlandırmışdı. O, 1837-ci ildə Cənubi Qafqazda olarkən bu sarayla tanış olmuş, hətta bir neçə gün sərdarın otaqlarından birində qalmışdı. 1850-ci ildə isə onun varisi bir müddət bu sarayda məskunlaşmışdı³¹⁷.

Lakin Rusiya hakim orqanları İrəvan bölgəsini Azərbaycandan ayırmaq siyasəti yeritməklə bərabər, xalqımıza məxsus memarlıq abidələrini də məhv etməyə çalışırdılar. Rusiya işğalından bir müddət sonra İrəvanda olan səyyah A.Haksqauzen yazırdı ki, “... mən xan sarayının yerləşdiyi qalaya baş çəkdim. Qala güclü tənəzzülə uğramışdı. Xan sarayı dağılmış halda idi... Rus məmurlarının toxunulmaz tarixi binalara və abidələrə nadir hallarda canı yanırıd”³¹⁸. Rus məmurlarının bu cür abidələrə düşmən münasibətini bir hərbiçi də etiraf edird: “Bizim hakimlər heç nəyə baxmadan belə abidələri köhnəlmiş və yararsız hesab edərək yer üzündən silməyə çalışırdılar³¹⁹. Səyyah H.F.B.Linç isə burada olarkən xan sarayının hərəmxanasının, anbarların və qulluqçulara məxsus otaqların dağıldığını, yalnız xanın dincəldiyi pavilyonun (bağ və parklarda yüngül tikili-E.Q.) salamat qaldığını qeyd etmişdi³²⁰.

İşğaldan sonra uzun müddət baxımsız qalan “Xan sarayı” 1918-ci ildə erməni vəhşiləri tərəfindən tamamilə dağıdılmışdı. Sarayın şəkilləri isə 1913-cü idə Tiflisə aparılmış və onlardan bir neçəsi hal-hazırda Gürcüstan Dövlət İncəsənət Muzeyində saxlanılır³²¹.

İrəvan şəhər əhalisi əsasən sənətkarlıq, ticarət və bağçılıqla məşğul olmuşdular. Burada fabrik və zavod müəssisələri zəif inkişaf etmişdi. Zavodlar əsasən

³¹⁵ Линч Х.Ф.Б., Армения. Путевые очерки этюды, 1910, т.1, с.280; Кавказский календарь на 1852 г., с.444; Гакстгаузен А., Закавказский край, т.1, с.230; Неведьев Н., Взгляд на Армянскую область. Из путевых записок, СПб, В Типографии Н.Греча, 1839, с.27-28.

³¹⁶ Неведьев Н., Взгляд на Армянскую область. Из путевых записок, с.27; Гакстгаузен А., Закавказский край, т.1, с.230.

³¹⁷ Кавказский календарь на 1852 г., с.444.

³¹⁸ Гакстгаузен А., Закавказский край, т.1, с.230-231.

³¹⁹ Кавказский сборник, 1908, т.ХХVIII, с.447-448.

³²⁰ Линч Х.Ф.Б., Армения. Путевые очерки этюды, 1910, т.1, с.281.

³²¹ Ələkbərli Ə., Qərbi Azərbaycan abidələri, s.180.

kərpic istehsal edən, dulusçuluq, boyaqxana, şərəbçilik, pivə çəkən, spirt təmizləyən, dəri emal edən və s. tipində idi. 1851-ci ildə İrəvan şəhərində zavod tipində 12 dəri emal edən, 15 kərpiç hazırlayan, 68 boyaqxana, 1865-ci ildə 4 yağərilmə, 2 sabun bişirən, 25 dəri emal edən, 14 şam istehsal edən, 2 araqçəkmə, 6 kərpic, 6 dulus qablar istehsal edən, 1880-ci ildə müxtəlif növ 2408 sənaye müəssisəsi (bunlardan 1378 Azərbaycan türklərinə, 1027-i ermənilərə, 31 ruslara, 3-ü isə yəhudilərə məxsus), həmin müəssisələrdə işləyən 555 usta (bunlardan 293 nəfər Azərbaycan türkü, 262-i erməni), bundan əlavə, həmin ildə 3 duz anbarı, 1 buğda anbarı, 3 dəri anbarı, 6 pambıq parça anbarı, 1 tütün fabriki, 75 spirt zavodu (66-ı bağ sahiblərinin, 9-u sənaye), 2 mineral su zavodu, 23 buzxana, meydana 47 müxtəlif budka, 4 ticarət kontoru, rəsmi olmayan 5 bankir kontoru, 3 aptek, 14 unüydən dəyirmanı, 6 düyü dəyirmanı, 3 mehmanxana və klub, 8 hamam, 1 bilyardxana, 3 mətbəə, 5 kərpic zavodu, 19 daşkəsən, 1912-ci ildə isə 10 pivəçəkən, 12 araqçəkən, 6 konyakçəkən, 20 dəri emal edən, süni mineral su istehsal edən, 2 çilingər, 1 küncüt yağı istehsal edən, 11 çəltik təmizləyən, 8 dəyirman, 3 gübrə istehsal edən kiçik zavodlar qeydə alınmışdı³²².

İrəvan quberniya mərkəzi olduqdan sonra burada nəinki hakimlərin qərargahı, eyni zamanda həm hərbi, ticarət şəbəkələri, həm maarif, həm də səhiyyə mərkəzləri yerləşmişdi. 1912-ci il məlumatına görə, İrəvan şəhərində 5-ci Qafqaz atıcı alayı (I və II batalyon), 6-cı Qafqaz atıcı alayı (2-ci batalyon), 7-ci Qafqaz atıcı alayı (I və II batalyon), Qafqaz artilleriya diviziyasının 2-ci batareyası, 1-ci Kuban kazak batalyonu, üç - “Dövlət Bankı”nın, “Tiflis Kommersiya Bankı”nın, “Azov-Don Bankı”nın, Volqa-Kamsski Komissioner Bankı”nın filialları, bir İrəvan qarşılıqlı ictimai kredit və bir İrəvan qardaşlıq borc-əmanət kiçik kredit kassası, kişi və qadın gimnaziyası, qadın progimnaziyası, müəllimlər seminariyası, 5 ümumtəhsil orta məktəbi, 27 ibtidai məktəb, 5 çap mərkəzi, 1 teatr binası, 9 mehmanxana yerləşmişdi³²³.

Quberniya mərkəzi olduqdan sonra İrəvan şəhərinin idarə olunması polis idarəsinə tapşırılmışdı. İdarənin tərkibinə polis rəisi, məhəllələrin idarəsinə isə iki köməkçisi olan məhəllə rəisləri daxil idi. Polis rəisləri qubernator, məhəllə rəisləri isə polis rəisləri tərəfindən təyin olunurdu³²⁴.

İrəvan şəhərinin idarəçiliyi heç bir dəyişiklik olmadan 1879-cu ilə qədər davam etmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, təhkimçilik hüququnun ləğvindən sonra Rusiyada kapitalist münasibətlərinin inkişafı nəticəsində şəhərlərin sürətlə böyüməsi, şəhər həyatının mürəkkəbləşməsi nəticəsində 1870-ci il iyunun 16-da çar II Aleksandr şəhərlərin idarə olunması haqqında əsasnamə imzalamışdı. Bu

³²² Кавказский календарь на 1852 г., с.447; Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа, 1881, выпуск 1, с.38; Развитие Еревана после присоединения Восточной Армении к России, с.448, с.458.

³²³ Развитие Еревана после присоединения Восточной Армении к России, с.459.

³²⁴ Полное собрание законов Российской империи, 1850. т.XXIV, с141.

fərmanla şəhərin idarə olunması haqqında əsasnamələr hazırlanmağa başladı və şəhər əsasnaməsi 1872-ci il iyunun 16-da təsdiq olundu. Əvvəlcə o, Rusiyanın daxili quberniyalarında tətbiq olundu³²⁵.

Lakin Qafqaz canişininin şəhər islahatının Qafqazda da tətbiq edilməsi xahişi 1874-cü il oktyabrın 28-də çar tərəfindən müsbət qarşılandı. Bundan sonra Qafqaz şəhərlərinin idarə olunması üçün şəhər əsasnamələri tətbiq olunmağa başladı. 1877-ci il martın 23-də İrəvan şəhərinin idarəsinin təşkili üçün qubernatorun rəhbərliyi altında (bu tərkibə vitse-qubernator, quberniyada dövlət əmlakı müdiri, prokuror və komissiyanı hazırlayan sədr) 7 nəfər Azərbaycan türkündən (Əhməd xan Süleyman xan oğlu, Mirzə Dokabar Qaziyev, Ağa bəy Hacı Abasqulu bəy oğlu, Abbasqulu xan Moqbaon xan oğlu, Hacı Əbdüləli Hacı Məhəmməd oğlu, Ağamir Hacı Seyid Həsən oğlu, sənəddə bir nəfərin adı yoxdur) və 5 nəfər ermənidən ibarət komissiya yaradıldı³²⁶.

Nəhayət, 1879-cu il oktyabrın 1-də təntənəli surətdə İrəvan şəhər duması açıldı. Dumanın açılışı münasibətilə böyük knyaz Mixail Romanov və Qafqaz canişini İrəvan qubernatoruna təbrik teleqramı göndərmişdilər (Razvitie İrevana, s.84). “Qlasni” adlanan Duma üzvləri dörd ildən bir seçilməli idi. 1870-ci il “Əsasnaməsi”nə görə qlasnıların sayı 50-60 nəfər arasında olmalı idi. Lakin 1892-ci il əsanasnaməsinə görə qlasnıların sayı xeyli azalmışdı³²⁷.

Dumanın şəhər həyatının idarə olunmasında müxtəlif vəzifələri vardı. Dumanın vəzifələrinə, şəhər idarəsinin vəzifəli şəxslərini seçmək, şəhər özünü idarəsi üzvlərinin məvaciblərini, vergi və mükəlləfiyyətləri təyin etmək, gəlir və xərclərin siyahısını təsdiq etmək, şəhərin abadlaşdırılmasının qaydasının tərtib edilməsi və şəhər üçün lazım olan məsələləri yüksək hökumət orqanlarına müraciəti daxil idi. Şəhər dumasının sərəncamında ticarət-təsərrüfat polisi və icraedici kommissiya var idi. Onların hər ikisi дума tərəfindən təsdiq edilmiş təlimat əsasında fəaliyyət göstərirdilər. Ticarət-təsərrüfat polisi ticarət-təsərrüfat nəzarətçilərinin başçısı idi. Ticarət polisinin vəzifəsi iki hissəyə-vergilərin yığılması və ticarətin nəzarətinə bölünürdü. İcraedici komissiya isə həm daimi, həm də müvəqqəti ola bilərdi. İrəvanda sanitariya, daşınmaz əmlakın alqı-satqısı, suvarma arxlarının təmiri, tikinti və s. məsələlərlə bağlı komissiya təşkil edilmişdi³²⁸. Şəhər dumasının icraedici orqanları şəhər qlavasası və onun başçılıq etdiyi bələdiyyə idarəsindən ibarət idi. Şəhər qlavasası seçici məclisinin başçısı kimi, bütün məsələlərdə sərəncam vermək hüququna malik idi. Duma üzvləri adlanan qlasnılar bütün təbəqələrdən ola bilərdi. Lakin qlasnıların əksəriyyəti yüksək təbə-

³²⁵ Мильман А., Политический строй Азербайджана в XIX-начале XX вв., Баку, Азернешр, 1966, с.206-207; Azərbaycan tarixi [7 cildə], Bakı, Elm, c.4, 2000, s.190.

³²⁶ Развитие Еревана после присоединения Восточной Армении к России, с.81-82.

³²⁷ Развитие Еревана после присоединения Восточной Армении к России, с.83-84; Очерк истории Еревана, сос. Т.Х.Акопян, Ереван, Изд-во Ереванского Универ-та, 1977, с.208.

³²⁸ Yənə orada, c.88-94, c.101-133; Yənə orada, c.208-210.

qələrdən seçilirdi. Bunun da öz səbəbi vardı. Belə ki, bütün seçicilər üç dərəcəyə bölünürdü. Bu dərəcələrdən hər birinin payına şəhər vergilərinin üçdə bir hissəsi düşürdü. 1879-cu il martın 30-da İrəvan qubernatorunun verdiyi məlumatda təşkil olunmuş komissiyanın siyahısına görə, 1-i dərəcəyə mənsub seçicilər 4204 rubl 46 qəpik, 2-ci dərəcəyə mənsub seçicilər 4349 rubl 51 qəpik, 3-cü dərəcəyə mənsub seçicilər isə 4094 rubl 84 qəpik vergi ödəməli idi³²⁹.

Hər bir dərəcə xüsusi seçki məclisi təşkil edir və bu məclisdə qlasnıların üçdə bir hissəsini seçirdilər. Bu məclislərin özünün çağırılma vaxtı var idi. Hər dörd ildən bir çağırılan şəhər Dumasına seçkilərdə tez-tez yeniliklər olurdu. Məsələn, 1889-1893-cü illər İrəvan şəhər dumasına seçkilərin vaxtı dərəcələr üzrə belə təyin edilmişdi; I dərəcə mayın 21-də, II dərəcə mayın 23-də, III dərəcə mayın 28-də. Seçki məclisi səhər saat 8-də açılmalı idi. I və II dərəcəyə aid seçki məclisi Şəhər Dumasının binasında, III dərəcəyə aid seçki məclisi isə Petra və Pavla adına erməni kilsəsində olmalı idi. Seçkilərdə bir sıra məhdudiyətlər var idi. Seçkilərdə qadınlar və 21 yaşına çatmamış cavanlar iştirak edə bilməzdi. Xırda qulluqçular, sənətkarlar şəhərin xeyrinə yığılan vergilər qoyulan binalara malik deyildilərsə, şəhər əsasnaməsi onlara seçki hüququ vermirdi³³⁰.

1894-1898-ci illər seçilmiş İrəvan Şəhər Dumasının tərkibində iki Azərbaycan türkü də vardı. Bunların hər ikisi tacir idi. Kərbəlayı Məhəmməd Hacı Əbdüləli oğlunun 26300 rubl məbləğində qiymətləndirilən həyəti olan 2 evi, 3 bağı, 16 dükan və hamamı, Mirabbas Hacı Səid Həsən oğlu 41208 rubl məbləğində qiymətləndirilən 4 evi, 20 dükanı və 4 bağı var idi (razvitie İrəvan, s.94). Bu seçkidə Şəhər idarəsinin şəxsi tərkibinin alacağı illik məvacibinə də aydınlıq gətirilmişdi. Duma başçısı illik 2400 rubl, qlasnıların hər biri 1000 rubl, katib isə 900 rubl almalı idi³³¹.

1898-1902-ci illər seçkisi 1898-ci il martın 16-dan başlamalı idi. Bu seçkidə hər məclisdə seçicilərin sayı 72 nəfərdən, namizədlərin sayı 12 nəfərdən aşağı olmamalı, qlasnıların ümumi sayı 60 nəfər olmalı idi. Nəticədə seçki kampaniyasında 57 namizəddən 50 namizəd qlasnı hüququ almış, qalan 7 nəfər siyahıdan müəyyən səbəblərə görə çıxarılmışdır³³².

İrəvan Dumasına seçkilər sonrakı illərdə də davam etmiş, 1902-1906, 1907-1911 və 1911-1915-ci illərdə fəaliyyətini davam etdirmişdir³³³.

Naxçıvan şəhəri. İrəvan quberniyasında ikinci ən böyük şəhər Naxçıvan idi. O, qəza mərkəzi kimi fəaliyyət göstərmişdi. Naxçıvan şəhəri 39° 12' 5" şimal en, 62° 59' 25" şərq uzunluq dairəsində, dəniz səviyyəsindən 2875 fut yüksəklikdə, Araz çayından 8 verst aralıda yerləşmişdi. Onun sahəsi əvvəl 10, sonralar isə ona məxsus şəhərrətrafi Təzəkənd və Hacıbar torpaqlarının birləşdirilməsi nəticəsində

³²⁹ Развитие Еревана после присоединения Восточной Армении к России, с.83-85.

³³⁰ Yenə orada, с.87-88.

³³¹ Развитие Еревана после присоединения Восточной Армении к России, с.94-95.

³³² Yenə orada, с.94-99.

³³³ Yenə orada, с.98-163.

35 verst olmuşdur. Naxçıvan şəhəri şimaldan Şeyxmahmud, şərqdən Naxçıvançayla, cənubdan Qaraxanbəyli, Tumbul və Yamxana, qərbdən isə Əliabad kəndləri və dağ çayı Şordərə ilə həmsərhəd idi. Bu şəhər şimal-şərqdən Dərələyəzlə, cənub-şərqdən İlan dağının əhatəsində yerləşmiş, şimal-qərbdən isə Böyük və Kiçik Ağrıdağı görünürdü³³⁴.

İşğaldan qabaq Naxçıvan şəhəri dörd məhəllədən ibarət olmuş və həmin məhəllələr bunlar idi: 1. Sarbanlar; 2. Şahab; 3. Əlixan; 4. Qurdlar. Lakin işğaldan sonra Naxçıvan şəhərində bəzi dəyişiklik nəticəsində onun məhəllələrinin sayı 13-ə çatmışdı. Onun məhəllələri bunlar idi: 1. Sarbanlar; 2. Erməni; 3. Orucməhləsi; 4. Köhnəqala; 5. Xoşulu; 6. Əlixan; 7. Çaparxan; 8. Ziqilyar; 9. Billic; 10. Şahab; 11. Xoyski; 12. Qala; 13. Təzəkənd və yaxud Uzundivar³³⁵. Lakin XIX əsrin 80-ci illərinin əvvəllərində Naxçıvan şəhərində 10 məhəllənin olduğu bildirilmişdi. Bunlardan Xoşlu, Sarvanlar, Əlixan, Cqataylı, Qaibqulu, Nadir xan sultan, Şahab, Xoylu, Qala və Çuxur məhəllələrinin olduğu göstərilmişdir. Bundan əlavə, şəhərin şimaldan və şimal-şərqdən Təzəkənd və Hacıvar şəhəratrafi qəsəbəsi vardı³³⁶.

Arıqlı dağ silsiləsinə daxil olan Salvartı dağından axan Qarababa çayı Naxçıvan düzənliyindən axaraq şəhərin 1,5 verstliyindən keçərək dağıntıları qalmış Abbasabad qalasının yaxınlığında Araz çayına tökülürdü. Çay Naxçıvan ərazisində Naxçıvançay adlanmış, ondan çəkilmiş arx Naxçıvan şəhərini iki hissəyə bölmüşdü. Bu arxın suyundan şəhərin əkin sahələrini, bağları və bostanları suvarmaq üçün istifadə edilirdi. Nəinki bu arxdan şəhər əhalisi, eyni zamanda Şeyxmahmud, Əliabad, Qaraxanbəyli, Bulqan və Qaraçuq kəndlərinin əhalisi də istifadə edirdi. Lakin bu arxın suyu şəhər əhalisi üçün kifayət etmirdi. Çünki yayda isti havalarda çayın suyu quruduğundan, qışda isə yanvar-fevral aylarında donduğundan istifadəyə yaramırdı. Şəhər əhalisi bulaqlardan istifadə edirdilər. Bulaqlardan ən təmizi şəhərin qərb və cənub hissəsində yerləşmişdi. Naxçıvan şəhərində 10 bulaq - Sarvanlar, Qalarçəşməsi, Ağamalı, Daba xan çəşməsi, Erməniçəşməsi, Qoylababa, Qələndar xan çəşməsi, Qaraçəşmə, İsmayıl xan çəşməsi və Kəlbəli xan çəşməsi qeydə alınmışdı. Lakin bu bulaqların əksəriyyəti içməli su kimi içməyə yaramırdı. Şəhər əhalisi içməli su kimi iki bulaqdan və bir quyu suyundan istifadə etmişdi. Belə ki, bunlardan yalnız Qoylababa və Qalar çəşmə bulaqları təmiz və faydalı idi. Onlardan biri şəhərin qərbində, digəri isə cənubunda yerləşmişdi³³⁷.

³³⁴ Сборник сведений о Кавказе, т. VII, с.257; Военно-статическое обозрение Эриванской губернии на 1853 г., с.260-261; Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа, 1881, выпуск 1, с.118; Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897, LXXI. Эриванская губерния, с.4.

³³⁵ Шопен И., Исторический памятник состояния Армянской области в эпоху ее присоединения к Российской империи, с.477.

³³⁶ Сборник сведений о Кавказе, т. VII, с.257.

³³⁷ Сборник сведений о Кавказе, т. VII, с.258; Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа, 1882, выпуск 2, с.118-120; Военно-статическое обозрение Эриванской гу-

Naxçıvanın iqlimi İrəvanın iqliminə oxşar idi. Araz vadisində yerləşən bu şəhər kontinental iqlimə malik idi. Yayda çox isti, qışda isə sərt şaxtalar olurdu. Yayda isti hava iyulun axırları - avqustun əvvəllərində olurdu. Bu vaxtlar isti həttə +50⁰-ə çatırdı. Qışda isə soyuqların təsirindən dekabrın 20-dən çaylar və sular donurdu³³⁸.

Naxçıvan şəhəri qədimdən ticarət yollarının kəsişdiyi bir yerdə yerləşmişdi. O, görünüşünə görə bəhs etdiyimiz dövrdə təmiz şərqli stilində idi. Küçələr əyri və dar idi. Evlər bir mərtəbəli, yastı damlı olmaqla gil palçıqdan tikilmiş və hər ev hündür palçıq divarlarla əhatələnmişdi. Hər evin ətrafında bağça vardı. XIX əsrin 80-ci illərində şəhərdə 3-4 Avropa tipində tikilmiş evlərə rast gəlmək olardı. Naxçıvan şəhərində işğaldan sonra yaşayış evlərinin sayı müxtəlif rəqəmlə göstərilmişdir. Məsələn, XIX yüzilliyin 30-cu illərində Naxçıvan şəhərində 873 ev (bunlardan şəxsi 712 Azərbaycan türklərinə məxsus ev, 122 erməni və 39 xəzinəyə məxsus), XIX yüzilliyin 50-ci illərində 1114 ev (1 rus, 711 Azərbaycan türk, 402 erməni evi, şəhərin sərhədi daxilində torpağın sahəsi 614, tikintilərlə bir yerdə 937 desyatin), 1868-ci ildə 1624 şəxsi ev, 18 xəzinəyə məxsus ev, 1 kilsəyə məxsus ev, XIX yüzilliyin 80-ci illərin əvvəllərində isə 1263 ev (bunlardan 913-ü Azərbaycan türklərinə, 350-i ermənilərə məxsus), 1886-cı il kameral təsvirdə isə 1496 ev qeydə alınmışdı³³⁹.

Naxçıvan şəhər əhalisi sənətkarlıq, ticarət, bağçılıq və bostançılıqla məşğul olmuşdu. Şəhərdə fabrik-zavod tipli müəssisələr çox zəif idi. Əsasən 5-17 fəhləsi olan dəri emal edən müəssisələr nisbətən inkişaf etmişdi. Naxçıvan şəhərində 4 güllü parça istehsal edən fabrik, 3 dabbaqxana, 1 duluxxana, 1 sabunbişirən müəssisə vardı. Pambıqçılığın inkişafı ilə əlaqədar olaraq 1882-ci ildə Naxçıvanda ilk pambıqtəmizləmə zavodu tikilmişdi³⁴⁰.

Naxçıvan şəhərində müxtəlif əkin sahələri, bağlar, müəssisələrə məxsus tikililər gözə dəyirdi. XIX yüzilliyin 30-cu illərin əvvəllərində Naxçıvan şəhərində 2 məscid, 1 erməni kilsəsi, 279 dükan (bunlardan bazarda 25-i, karvansarayda 31-i istifadəsiz idi), 1 bazar, üç karvansaray (1-i yarımdağılmış halda), 3 hamam (Şeyx Əlibəy, Fərzəli bəy və Mirzə Əli bəy), 2 körpü (1-i məscidin yanında, digəri ondan yuxarı yarımdağılmış halda), XIX yüzilliyin 50-ci illərinin əvvəllərində 3 xəzinəyə məxsus ev, 2 karvansara, 1 bazar, 3 hamam, 6 meydan, 1 körpü, 112 küçə, 84 bağ, 4 məscid, 3 erməni qriqoryan kilsəsi, 1 pravoslav kilsə, 1868-ci ildə 1624 şəxsi ev, 18 xəzinəyə məxsus ev, kilsəyə məxsus 1 ev, 1

бернии на 1853 г., с.261.

³³⁸ ; Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа, 1882, выпуск 2, с.121; Военно-статическое обозрение Эриванской губернии на 1853 г., с.261

³³⁹ Шопен И., Исторический памятник состояния Армянской области в эпоху ее присоединения к Российской империи, с.479; Кавказский календарь на 1852 г., с.352-353; АМЕА ТІЕА, іş.153, inv.1668; Сборник сведений о Кавказе, т.VII, с.260; Свод статических данных о населении Закавказского края, извлеченных из посемейных списков 1886 г., с.330-331.

³⁴⁰ Сборник сведений о Кавказе, т.VII, с.234-235, с.260; Naxçıvan Ensiklopediyası, АМЕА, Bakı: 2002, s.341-342.

dükən üçün anbar, 2 kilsə, 305 şəxsi dükən, 5 hamam, XIX yüzilliyin 80-ci illərinin əvvəllərində 1849-cu ildən fəaliyyətə başlamış 1 rus pravoslav, 3 erməni kilsəsi, 5 məscid, 1263 bağ (913-ü Azərbaycan türklərinə, 350-i ermənilərə məxsus), 105 üzüm bağı (50 Azərbaycan türklərinə, 55 ermənilərə məxsus), Azərbaycan türklərinə məxsus 5 tut bağı, 269 ayrıca torpaq sahəsi (250-i Azərbaycan türklərinə, 19-u isə ermənilərə məxsus), 7 dəyirman (5-i Azərbaycan türklərinə, 2-i isə ermənilərə), 1 yağ zavodu, 1 buxana və Azərbaycan türklərinə məxsus hamam qeydə alınmışdı. Bundan əlavə, Naxçıvan şəhərində 425 dükən olan (332-i Azərbaycan türklərinə məxsus, 93-i ermənilərə məxsus) bazar və ətrafında 48 dükən olan 2 karvansaray, 14 kirayəşin ev fəaliyyət göstərmişdi. Bazarın 5 meydanı və meydanların ətrafında dükənlər yerləşmişdi³⁴¹.

XIX yüzilliyin 80-ci illərində Naxçıvan şəhərində müxtəlif peşə ilə məşğul olan 396 sənətkar yaşamışdı. Bu sənətkarlardan 219-u Azərbaycan türk sənətkarları idi. Bazarda isə ticarət edən 358 ticarətçi, bundan 236-sı Azərbaycan türkləri olmuşdu³⁴².

Naxçıvan şəhəri Azərbaycanın mədəni inkişafında mühüm rol oynayan şəhərlərdən biri idi. XIX yüzilliyin 80-90-cı illərində bu şəhərdə təhsil ocaqlarının yaradılmasında və mədəni maarif ocaqlarının təşkil olunmasında mühüm addımlar atıldı. Naxçıvan şəhərində 1894-cü ildə ilk rus-tatar, 1896-cı ildə dünyəvi qız məktəbi açıldı, XIX yüzilliyin 80-ci illərinin əvvəllərində isə burada "Müsəlman şiə incəsənəti və dram cəmiyyəti", "Ziyalı məclisi" kimi mədəni maarif ocaqları təşkil olundu. 1886-cı ildə isə M.F.Axundovun "Müsyö Jordan və dərviş Məstəli şah" pyesinin tamaşası ilə Naxçıvan teatrının əsası qoyulmuşdu³⁴³.

Ordubad şəhəri. Ordubad şəhəri $38^{\circ} 49' 20''$ şimal en, $63^{\circ} 13' 20''$ şərq uzunluq dairəsində, dəniz səviyyəsindən 3119 funt yüksəklikdə yerləşmişdi. O, Araz çayı sahilində dərələrlə birləşən daşlıq ərazini tuturdu. Şəhər şimaldan aşağı Andameç kəndlə, cənubdan Araz çayı, şərqdən Qarıcıq dağı və Kotan kəndinin torpaqları ilə, qərbdən isə Dastı kəndinin torpaqları ilə həmsərhəd idi. Onun ərazisi 12 verst idi. Sonralar şəhərətrafi olan Aşağı Andamıç və yaxud Qalaa-man ərazisi ona birləşdirilmişdi³⁴⁴. Ordubad şəhəri işğaldan sonra 1862-ci ilə qədər dairə və qəza mərkəzi, 1862-ci ildən sonra isə Naxçıvan qəzası tərkibində xüsusi statusa malik şəhər kimi fəaliyyət göstərmişdir.

Ordubad şəhəri 5 məhəllədən ibarət olmuşdur. Məhəllələr bunlar idi: Sarşəhər, Üçdyunqan, Minqiz, Ambaras və Kürdütal. Onun torpağı müxtəlif key-

³⁴¹ Шопен И., Исторический памятник состояния Армянской области в эпоху ее присоединения к Российской империи, с.479; Кавказский календарь на 1852 г., с.352-353; АМЕА ТІЕА, іш.153, іnv.1668; Сборник сведений о Кавказе, т.VII, с.260.

³⁴² Сборник сведений о Кавказе, т.VII, с.236-238.

³⁴³ Naxçıvan Ensiklopediyası, s.342.

³⁴⁴ Шопен И., Исторический памятник состояния Армянской области в эпоху ее присоединения к Российской империи, с.480-481; Сборник сведений о Кавказе, т.VII, с.260-261; Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897, LXXI. Эриванская губерния, с.4.

fiyyətə idi. Bir hissəsi qara torpaq, digər hissəsi isə tərkibində əhəng olan daşlı-qumlu idi. Lakin buna baxmayaraq, Ordubad quberniyada ən məhsuldar torpağı olan yer hesab olunurdu. Ətrafında dağların olması, bir tərəfdən Araz sahilində yerləşməsi Ordubad şəhərinin havasının təmiz olmasında böyük rol oynamışdı. İrəvan və Naxçıvan şəhərlərinə nisbətən Ordubad şəhərində havanın təmiz olması səbəbindən xəstəliyə tutulan çox az idi³⁴⁵.

Ordubad şəhəri əsasən Ordubadçayı və bulaqlarla suvarılırdı. Çay əsasən dağ sellərində əmələ gəlmiş, onun üstündə xalq tərəfindən salınmış 6 körpü (3-ü ağacdan, 3-ü isə daşdan) var idi. Bundan əlavə, şəhər əhalisi 70 irili-xırdalı bulaqla təmin olunmuşdu. Bu bulaqlardan 33-ü iri hesab olunurdu³⁴⁶.

Ordubad sırf Azərbaycan türklərinin yaşadığı şəhər idi. Burada evlər İrəvanda və Naxçıvanda olduğu kimi şərqi qaydasında gil palçıqdan tikilmişdi. Lakin onlara nisbətən evlər daha səliqəli, arxitektura cəhətdən nisbətən dəbdəbəli idi. İ.Şopenin verdiyi məlumata görə, XIX yüzilliyin 30-cu illərində Ordubad şəhərində 635 ev (bunlardan 611-i Azərbaycan türklərinə, 1-i erməniyə, 23-ü isə xəzinəyə məxsus), 25 məscid (bunlardan 6-sı böyük hesab olunurdu, baş məscidin tərkibində məktəb vardı), şəhərin mərkəzində ətrafında 197 dükanı olan (bunlardan 22-si istifadəsiz idi) bazar, 6 karvansaray (2-si bazara yaxın, digər 4-ü dağılmış, 1-i isə dulusçuluq müəssisəsinə çevrilmiş), 1 hamam, 3 meydan, 1855-ci ildə 828 şəxsi ev (bunlardan 792 nəfər Azərbaycan türkünə, 36-sı ermənilərə məxsus), 2 xəzinəyə məxsus bina, 3 karvansaray, 1 bazar, 2 hamam, 63 məscid, 1 erməni-qriqoryan kilsəsi, 7 meydan, 5 körpü, 25 küçə, 8 Azərbaycan türklərinə, 1 xəzinəyə, 1 şəxsi ermənilərə məxsus peşə məktəbi, XIX yüzilliyin 80-ci illərin əvvəllərində 41 məscid (onlardan 5-i əsas sayılırdı), 2 kilsə (1-i rus pravoslav, digəri erməni-qriqoryan kilsəsi), 2 hamam, 5 dəyirman, dörd fəhləsi olan 1 şüşə, doqquz fəhləsi olan 4 sabunbişirən, on iki fəhləsi olan piyəridən, iyirmi fəhləsi olan 2 kərpic, iyirmi fəhləsi olan 17 dəri emal edən zavod var idi³⁴⁷.

Ordubad özünün bağçılıq və bostançılığı ilə məşhur olan bir şəhər idi. İ.Şopenin verdiyi məlumata görə, şəhərdə 160 xalvar məhsul verən 423 meyvə, 300 xalvar məhsul verən 50 üzüm bağı, 1855-ci ildə 335 meyvə bağı, XIX əsrin 80-ci illərində 204 üzüm və meyvə bağı qeydə alınmışdı³⁴⁸.

Ordubad şəhəri iqtisadi və ticarət mərkəzi kimi də tanınmışdı. Burada müxtəlif sahələrlə məşğul olan müəssisələr cəmləşmişdi. Məsələn, XIX yüzilliyin 80-ci illərinin əvvəllərində olan məlumata görə, Ordubad şəhərində 77 çarxı yaxud dəzqahı olan 17 baramaaçan, 1 dulusçuluq, 1 sabunbişirən, 5 dabbaqxana, 2 güllü parça istehsal edən müəssisələr fəaliyyət göstərmişdir. Bundan əlavə, şə-

³⁴⁵ Шопен И., Исторический памятник состояния Армянской области в эпоху ее присоединения к Российской империи, с.481; Сборник сведений о Кавказе, т.VII, с.261

³⁴⁶ Сборник сведений о Кавказе, т.VII, с.261.

³⁴⁷ Шопен И., Исторический памятник состояния Армянской области в эпоху ее присоединения к Российской империи, с.481; Сборник сведений о Кавказе, т.VII, с.261

³⁴⁸ Yənə orada, с.483; Yənə orada, с.397.

hərdə şüşə emal edən müəssisə də vardı. Əhali şüşə emal edərkən xammal kimi adi çay zəyindən və sodadan istifadə edirdilər. Ordubad şəhərində müxtəlif peşə ilə məşğul olan 541 sənətkar yaşamışdı. Bunlardan 426-sı Azərbaycan türk sənətkarları idi. Bundan əlavə, şəhərdə xırda dükanlarla əhatə olunmuş ticarət bazarı fəaliyyət göstərmişdi. Bazarda müxtəlif mallarla ticarət edən 148 ticarətçi vardı. Onlardan 137-si Azərbaycan türk ticarətçiləri idi³⁴⁹.

1886-cı ildə Ordubad şəhərində ildə 300 pud ipək istehsal edən 4 iri, habelə xırda əmtəə istehsalı tipli onlarla ipəksarıma müəssisəsi fəaliyyət göstərmişdi. Nəticədə XIX yüzilliyin ikinci yarısı-XX yüzilliyin əvvəllərində Ordubad Rusiya bazarını yüksək keyfiyyətli xam ipək, ipək parça, habelə quru meyvə və s. ilə təchiz edən mühüm mərkəzlərdən birinə çevrilmişdi. Ordubad ipəyi dünya və Ümumrusiya sərgilərində yüksək qiymətləndirilmişdi. Ordubad ipəyi XX yüzilliyin əvvəllərində keçirilən sərgilərdə 13 dəfə qızıl medala layiq görülmüşdür³⁵⁰.

Beləliklə, Rusiya tərəfindən işğal olunduqdan sonra aparılan inzibati-ərazi islahatı zamanı İrəvan bölgəsi Naxçıvanla bir inzibati vahiddə birləşmiş, gah əyalət, gah qəza kimi fəaliyyət göstərmiş və nəhayət quberniyaya çevrilmişdir. Quberniya qəzalara, polis məntəqəsinə, kənd cəmiyyətlərinə və kəndlərə bölünmüşdü. Bu inzibati-islahatlar nəticəsində bölgədə hər bir qurumun fəaliyyət dairəsi olan müxtəlif idarə sistemləri yaradılmış və bu idarə sistemləri bir-biri ilə sıx bağlı olmuşdular.

³⁴⁹ Сборник сведений о Кавказе, т. VII, с. 234.

³⁵⁰ Naxçıvan Ensiklopediyası, s. 459.

III FƏSİL

İRƏVAN QUBERNİYASI ƏHALİSİNİN SAY VƏ ETNİK TƏRKİBİ

3.1. Əhalinin say və etnik tərkibi

İrəvan quberniyasının əhalisinin etnik tərkibi əsasən Azərbaycan türklərindən, ermənilərdən, ruslardan, kürdlərdən, aysorlardan və digər xalqlardan ibarət olmuşdur. Qeyd etmək lazımdır ki, Rusiya işğalına qədər İrəvan bölgəsinin əhalisinin etnik tərkibinin böyük əksəriyyətini (80 %-dən çoxu) yerli Azərbaycan türkləri təşkil etmiş və dövlət idarələrində həmin xalqın nümayəndələri təmsil olunmuşdular. Lakin Rusiya işğalından sonra qonşu dövlətlərdən bölgəyə erməni və digər xalqların nümayəndələrinin köçürülməsi ilə onun etnik mənzərəsini tamamilə dəyişməyə cəhd göstərilmişdir. Bu, Rusiya imperiyasının müstəmləkəçilik siyasətinin bir hissəsi idi. Mənbələrdə bölgənin etnik mənzərəsinin dəyişməsi, onun səbəbləri və siyahıyaalınmalar nəticəsində qəsdən yol verilmiş saxtəkarlıqlar mərhələ-mərhələ işıqlandırılmışdır.

1828-ci il fevralın 10-da bağlanmış Türkmənçay müqaviləsindən sonra İrəvan və Naxçıvan xanlıqlarını özünə ilhaq edən çar Rusiyası, bölgəni Azərbaycandan ayırmaq, Osmanlı Türkiyəsi və Qacar dövləti ilə sərhəddə bufer zona yaratmaq, buranı xristianlaşdırmaq və yerli Azərbaycan türklərini öz ata-baba yurdundan sıxışdırmaq siyasəti yeritməyə başladı. Çar hakimiyyət orqanları işğalın ilk dövrlərindən qonşu dövlətlərdən müxtəlif xalqların nümayəndələrini - erməniləri, kürdləri, rusları, aysorları və s. xalqları köçürməklə bölgənin etnik mənzərəsini dəyişdirmək və xristian çoxluğuna nail olmağa cəhd etmişdilər. Bu köçürmələr əski İrəvan və Naxçıvan xanlıqlarının ərazilərini özündə birləşdirən İrəvan quberniyasında bəhs etdiyimiz dövr ərzində daima davam etdirilmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, köçürülən yad əhali Azərbaycan türklərinin yaşadığı kəndlərdə və torpaqlarda yerləşdirilir, yerli əhali isə öz torpaqlarından sıxışdırılır və didərgin salınırdı. Lakin yeni hakimiyyətin bütün cəhdlərinə baxmayaraq, İrəvan quberniyasının əksər qəzalarında əhalinin etnik tərkibində Azərbaycan türkləri həmişə üstünlüyə malik olmuş, bunu statistik məlumatlar da sübut edir. Bundan əlavə, ayrı-ayrı illərdə aparılmış əhali ilə bağlı statistik məlumatlarda saxtəkarlıqlara, qeyri-dəqiqliyə yol verilmiş, Azərbaycan türklərinin artımını göstərən doğum və ölüm halları obyektiv hesablanmamışdır.

Ermənilərin Şimali Azərbaycana köçürülməsinin təşkilatçılarından biri olmuş A.Qriboyedov köçürmə ilə bağlı qeydlərində göstərirdi ki: “ermənilərin mülkədar torpaqlarında yerləşdirilməsi, onların müsəlmanların yerini dar etməsi bir yana, hələ üstəlik onlara güzəştlər də verilmişdi. Halbuki ziyan çəkən tərəf müsəlmanlar idi. Əslində, erməniləri deyil, buranın müsəlmanlarını köçkün he-

sab etmək lazımdır. Ermənilər köçürülən zaman müsəlman ailələrinin əksəriyyəti yaylaqda idi və gəlmə ermənilərin onların evlərində yerləşdirilməsindən xəbərləri yox idi”³⁵¹. N.N.Şavrov isə qeyd edirdi ki: “Köçürülənləri... erməni əhalisinin azlıq təşkil etdiyi Yelizavetpol və İrəvan quberniyalarının ən yaxşı xəzinə torpaqlarında... yerləşdirmişik. Bu məqsədlə onlara 200000 desyatindən çox xəzinə torpaqları ayrılmış, müsəlmanlardan 2000000 rubldan çox xüsusi sahibkar torpağı satın alınmışdır. Yelizavetpol quberniyasının dağlıq hissəsi (Qarabağın dağlıq hissəsi və Zəngəzur-E.Q.) və Göyçə gölünün sahilində həmin ermənilər məskunlaşdırıldı”³⁵². Digər rus müəllifi qeyd edirdi ki, “Türkmənçay” müqaviləsi imzalanandan sonra ayrı-ayrı qrupların köçürülməsi eybəcər formada həyata keçirilməyə başladı: xüsusi torpaq fondu ayrılmadığından yeni əhalinin (ermənilərin-E.Q.) əksəriyyəti yaylaqda olan kəndlilərin (Azərbaycan türklərinin-E.Q.) evlərində yerləşdirildi³⁵³.

Hərbi əməliyyatlar da əhalinin say tərkibinə ciddi təsir göstərmişdir. İşğal dövründə hərbi əməliyyatların gedişi zamanı kəndlər dağıdılmış, Azərbaycan türklərinin çoxu İrəvan bölgəsindən didərgin düşmüş, onlar Qacar və Osmanlı dövlətinə köçmək məcburiyyətində qalmışdılar. İ.Şopen tərəfindən 1829-1832-ci illərdə tərtib edilmiş siyahıyaalınmanı nəzərdən keçirsək görmək olar ki, İrəvan bölgəsində vaxtilə Azərbaycan türklərinin yaşadığı hərbi əməliyyatlar zamanı tamamilə dağıdılmış 310 kənd və 142 boş kənd siyahıya alınmışdır. Nəticədə, İrəvan xanlığına məxsus 831 kənddən vaxtilə Azərbaycan türklərinin yaşadığı 452 kəndin türk əhalisi qeydə alınmamışdır. Bundan əlavə, siyahıyaalınmada diqqəti cəlb edən məsələlərdən biri də, əhalisi olan kəndlərin böyük əksəriyyətində 1, 2, 3 və s. ailənin yaşadığı göstərilmişdir. Bir kənddə bu qədər ailənin yaşaması inandırıcı görünür. Bu kəndlərin əhalisinin çoxu hərbi əməliyyatlar nəticəsində öz yurdlarından didərgin düşməyə məcbur olmuşdular. Əgər boş, əhalisiz qalmış kəndlərdə orta hesabla təxmini 20 ailənin və yaxud 100 nəfərin yaşadığını nəzərə alsaq, bu 45200 nəfər oturaq əhali edir (bunlar, ən aşağı, ən az rəqəmlər hesab olunmalıdır-E.Q.). Bundan əlavə, maldarlıqla məşğul olaraq yaylaq-qışlaq həyatı keçirən 2132 elat ailəsi və yaxud 10685 nəfər işğal ərəfəsində İrəvan xanlığını tərk etmişdir. Kameral siyahıyaalınmada göstərilən bu itkiləri nəzərə alsaq, müharibələrdə ölənlər və qonşu dövlətlərə emiqrasiya edən İrəvan bölgəsinin Azərbaycan türk əhalisinin sayı təxminən 57 min nəfər

³⁵¹ Записка о переселении армян из Персии в наши области [АКАК в 13 томах], Под. ред. А. Берже, Тифлис, Типография Главного Управления Наместника Кавказского, 1878, т.7, №618, с.642-644; İrəvan xanlığı. Rusiya işğalı və ermənilərin Şimali Azərbaycan torpaqlarına köçürülməsi, s.389.

³⁵² Шавров Н.Н., Новая угроза русскому делу в Закавказье: предстоящая распродажа Мугани инородцам, Баку, Элм, 1990, с.63-64; Qarayev E., Azərbaycanın İrəvan bölgəsinin tarixindən (XVII yüzilliyin sonu-XIX yüzilliyin ortalarında, s.396.

³⁵³ Ениколопов И., Грибоедов и Восток, Ереван, 1954, с.135; İrəvan xanlığı. Rusiya işğalı və ermənilərin Şimali Azərbaycan torpaqlarına köçürülməsi, s.389.

olmuşdur³⁵⁴. Təbii ki, bu, 1829-1833-cü illərdə keçirilən siyahıyaalınmanın nəticəsinə mənfi təsir göstərmişdir.

Yerli Azərbaycan türklərinin İrəvan və Naxçıvan bölgələrini tərk etməsi sonralar da davam etmişdi. 1840-cı ildə yerlərdə verginin vəziyyəti ilə tanış olmaq üçün İrəvan və Naxçıvan qəzalarına ezam olunmuş general-mayor Skalón dekabrın 29-da general Qolovinə ünvanladığı məktubda yazırdı: “Keçən ilin yazından, xüsusən bu il təbii fəlakət nəticəsində İrəvan və Naxçıvan qəzalarında mal-qaranın qırılması, məhsulsuzluq, Arazın daşması, iyunun 20-dən başlayaraq davam edən zəlzələ xalqı yoxsulluq həddinə çatdırmışdı. Vəziyyətlərinin ağırlığına baxmayaraq sıxışdırılan, zorakılıqla üzləşən, ciddi cəzalara məruz qalan onlarla ailə Rusiya hakimiyyətindən üz çevirərək, yaxşı həyatı İran (Qacar dövləti-E.Q.) hakimiyyəti altında tapmaq istəyirdi. Axırını üç il 600 ailə bizim ərazimizi tərk etmişdi”³⁵⁵. Rus məmurunun məktubundan görünür ki, vəziyyətin ağırlığına tab gətirməyən, daima sıxışdırılan ən azı 5-6 min Azərbaycan türkü bölgəni tərk etmişdir.

Bundan əlavə, Azərbaycan türklərinin sayı siyahıyaalınmalarda bilə-bilə azaldılmış, saxtakarlığa yol verilmişdir. İstər mənbələrdə, istərsə də tarixi ədəbiyyatda bunu sübut edən faktlara rast gəlmək mümkündür. Məsələn, 1834-cü ildə İrəvan şəhərində 1807 Azərbaycan türk, 898 erməni, 40 qaraçı, ümumilikdə isə 2750 ailənin (11463 nəfər, 5897 kişi, 5566 qadın) yaşadığı göstərilmişdir. 1851-ci ildə isə 2606 ailə və yaxud 12603 nəfər qeydə alınmışdır. Etnik tərkibinə görə İrəvan şəhərində yaşayan əhalinin 6488-i Azərbaycan türklərinə, 6115-i isə ermənilərə məxsus olmuşdur³⁵⁶. Əgər bu rəqəmləri müqayisə etdikdə görmək olar ki, 16 ilə yaxın bir müddətdə İrəvan əhalisinin sayı cəmi 1140 nəfər artmışdır. Digər tərəfdən, ermənilər artım sayına görə demək olar ki, Azərbaycan türklərinə çatmışdılar. Həmin dövrü nəzərdən keçirdikdə bu artım inandırıcı görünür. Bu səbəblərdən biri çar hakimiyyət orqanlarının Azərbaycan türklərinin siyahıyaalınmasında obyektivliyin qorunmaması, ölüm və doğum saylarının gizlədilməsi və XIX yüzilliyin ortalarında İrəvan şəhərində tez-tez baş verən kütləvi xəstəliklərdən ölənlərin sayının xeyli artmasıdır. Bu xəstəliklərlə əlaqədar mənbədə göstərilir ki: “İrəvanda ölüm halları həddən çox idi, şiddətli vəba və ya digər kütləvi xəstəliklər (qızdırma, sarılıq) ilə əlaqədar ölüm hallarının daha yüksək nisbətdə artmasından asılı olmayaraq ildə ölənlərin sayı 800 nəfərə qədər yüksəlmişdir. Ölənlərin sayına dair sənədlə sübutlar ola bilər ki, adi ölüm qayda-

³⁵⁴ Qarayev E., Azərbaycanın İrəvan bölgəsinin tarixindən (XVII yüzilliyin sonu-XIX yüzilliyin ortalarında, s.399-400.

³⁵⁵ Записка ген.-м. Скалона, представленная ген. Головину, от 29-го декабря 1840 года, №155 / АКАКА, т.9, с.152.

³⁵⁶ Обзорение российских владений за Кавказом в статическом, этнографическом, топографическом, финансовом отношениях, 1836. ч.4, с.291, с.365; Кавказский календарь на 1852 г., с.439-441.

sında mərhumun dəfini polisin və həkimin icazəsi ilə keçirilirdi, lakin vəba xəstəliyini zamanı müsəlmanlar ölülərini gizlədirdilər (Azərbaycan türkləri ölülərinin geri qaytarılmayacağından ehtiyat edirdilər-E.Q.). Doğulanların sayına gəldikdə isə, bu baxımdan heç bir hesablama ədalətli ola bilməz. Çünki yalnız ermənilərdə doğulanların sayının göstəricisi ola biləcək doğum şəhadətnamələri vardı, tatarların (Azərbaycan türkləri-E.Q.) isə heç yerdə doğulanları qeydə alınmırdı³⁵⁷.

Çar hakimiyyət orqanları tərəfindən Azərbaycan türklərinə qarşı ögey münasibətin göstərilməsi Məmməd həsən Vəlilinin əsərində ətraflı şərh edilmişdir. O, əsərində Azərbaycan türklərinə məxsus istər oturaq əhalinin, istərsə də köçmə maldarlıqla məşğul olanların sayının çar hakimiyyət orqanları tərəfindən keçirilən siyahıyaalınmalarda saxtakarlığa yol verildiyini göstərmişdir. Məhəmməd həsən Vəlili yazırdı ki, “1897-ci ilin siyahıyaalınması ətraflı deyildi, zəif idi. Çünki islam əhalisi mədəniyyət cəhətcə (savad-E.Q.) ən geridə qaldıqları və həmçinin əsgər alınacaqlarından (aparılacaqlarından), torpaq mülkiyyətlərindən və vergi artırılacaqlarından ehtiyat etdikləri üçün siyahı tutulan zaman yazılmaqdan imtina edirdilər. Köçəri əhalinin (elatlardan-E.Q.) miqdarı da düz deyildi. Çünki siyahı tutulan vaxt bunların çoxu oturaq məhəllələrdən uzaq qışlaqlarda bulunurdular, o səbəbə siyahıya düşməmişdilər, ...bu siyahıda ... göstərilən rəqəmlərə ehtiyatla yanaşılmalıdır. Bu xataları çar çinovnik və polisləri bilərəkdən buraxırdılar. Onlar qəsdən siyasi nöqtəyi-nəzərdən müsəlman millətlərinin qədərini azaldırdılar və gizləndən buna bais olurdular. Məsələn, siyahı tutulan zaman belə sayı buraxırdılar ki, bu siyahı qoşun yığmağa, vergiləri və “zemski” vergiləri artırmağa görədir³⁵⁸. Bəzi hallarda isə siyahıyaalınmada Azərbaycan türklərinin adı belə çəkilmirdi. Məsələn, XX yüzilliyin əvvəllərinə aid əhali ilə bağlı məlumatlarda İrəvan quberniyasında yaşayan ayrı-ayrı etnik qrupların adı və sayı göstərilərsə də, Azərbaycan türkləri “müxtəlif Asiya xalqları” adı altında bilə-bilə gizlədilmişdir³⁵⁹. Bu da çar icra orqanlarının müstəmləkəçilik siyasətindən və Azərbaycan türklərinə ögey münasibətindən irəli gəlirdi.

İrəvan quberniyası yaranmamışdan əvvəl bölgənin etnik mənzərəsinin necə dəfə dəyişməsinə izləmək üçün müxtəlif illərdə əldə olunmuş kameral təsvirləri, siyahıyaalınmaları mərhələ-mərhələ nəzərdən keçirmək lazımdır. Çarizm 1828-ci il fevralın 10-da “Türkmənçay” müqaviləsindən sonra İrəvan və Naxçıvan xanlıqlarını rəsmən öz tərkibinə ilhaq etdikdən sonra Osmanlı imperiyası və Qacar səltənəti ilə sərhəd ərazilərində bufer zona yaratmaq, xristianlaşdırmaq üçün ilk addımı bölgə əhalisinin etnik mənzərəsinə dəyişmək olmuşdur. 1828-1832-ci illər kameral siyahıyaalınmaya görə, keçmiş İrəvan xanlığının ərazisinə Qacar səltənətindən 4559 ailə (23568 nəfər, tərkibi 12498 kişi, 11070 qadın), Naxçı-

³⁵⁷ Кавказский календарь на 1852 г., с.439.

³⁵⁸ Vəlili M., Azərbaycan, coğrafi-təbii, etnoqrafik və iqtisadi mülahizat, s.17.

³⁵⁹ Кавказский календарь на 1907 г., с.328.

van xanlığına 2137 ailə (10 652 nəfər, tərkibi 5641 kişi, 5011 qadın), Ordubad dairəsinə isə 250 ailə (1340 nəfər, tərkibi 698 kişi, 642 qadın), Osmanlı imperiyasından isə İrəvan xanlığına 3674 ailə (21639 nəfər, tərkibi 11400 kişi, 10239 qadın), Naxçıvan xanlığına 8 ailə (27 nəfər, tərkibi 17 kişi, 10 qadın), ümumilikdə isə 10633 ailə, 57226 nəfər erməni köçürülmüşdür³⁶⁰. Qacar dövlətindən və Osmanlı imperiyasından köçürülən ermənilər şəhər və mahallar üzrə belə yerləşdirilmişdir 1: İrəvan şəhərinə 1726, Gərnibasar mahalına 5359, Dərəçiçək mahalına 6798, Vedibasar mahalına 1069, Körpübasar mahalına 3073, Zəngibasar mahalına 2360, Abaran mahalına 8875, Sərdarabad mahalına 377, Qırxbulaq mahalına 1151, Şərur mahalına 1757, Sürməli mahalına 2801, Naxçıvan şəhərinə 265, Əlincəçay mahalına 208, Naxçıvan mahalına 941, Mavazixatun mahalına 216, Dərələyəz mahalına 515, Ordubad şəhərinə 36, Ordubad mahalına 14, Əylis mahalına 29, Belev mahalına 171 nəfər³⁶¹.

Bu köçürmələr bölgənin etnik mənzərəsinə böyük təsir göstərmişdir. Lakin bu köçürmələrdə yalnız erməni əhalisi deyil, kürdlər və ruslar da vardı. İrəvan əyalətində 1834-cü ildə keçirilən siyahıyaalınmasına görə, bütün bölgədə 22336 həyət və 65.300 nəfər kişi qeydə alınmış, bunlardan etnik tərkibinə görə, 29.690 nəfərini Azərbaycan türkləri, 10.350 nəfər yerli, 24.255 nəfər köçürülmə erməni, 1000 nəfərdən ibarət Bəyazid paşalığından köçürülmüş kürdlər və çox cüzi qaraçı (boş), Naxçıvan əyalətində 6538 ailə (16095 kişi), bunlardan 3859 Azərbaycan türk ailəsi, 533-ü yerli, 2145-i isə köçürülmə erməni ailəsi, Ordubad dairəsində isə 1320 ailə, 3160 kişi, bunlardan 2157 nəfəri Azərbaycan türkü, 1003 nəfəri erməni idi³⁶². 1849-cu il məlumatına görə isə yalnız İrəvan qəzasında 11594 ailə və ya 57970 nəfər Azərbaycan türkləri yaşamışdır³⁶³.

1834-cü ildən başlayaraq mərkəzi Rusiyadan dini təfriqəçilər olan müxtəlif paskol təriqətinin üzvləri Azərbaycana, o cümlədən İrəvan bölgəsinə köçürülməyə başladı. Köçürülən rus ailələri quberniyanın çox münbit, havası təmiz, əlverişli poçt yollarına yaxın yerdə məskunlaşdırılırdı. İlk belə rus köçkünlərindən - 1835-ci ildə 86 ailə Cənubi Qafqaza gətirilərək Göyçə yaxınlığında Bazarçay məntəqəsində yerləşdirilmişdi. Beş ilə yaxın burada yaşadıqdan sonra onlar Gülistan kəndinə və nəhayət, 1846-cı ildə Göyçə kənarında yerləşən, çox münbit torpağı olan, dağıdılmış Yurdah kəndinə köçürüldülər. Kənd sonradan Yelenovka adlandırıldı. Göyçə kənarında yerləşmək onlara balıqçılıqla və əkinçiliklə

³⁶⁰ Шопен И., Исторический памятник состояния Армянской области в эпоху ее присоединения к Российской империи, с.635-638.

³⁶¹ Yenə orada, s.635-638.

³⁶² Обозрение российских владений за Кавказом в статическом, этнографическом, топографическом, финансовом отношениях, т.IV, с.270-271, с.316-317, с.353-354; Qarayev E., Azərbaycanın İrəvan bölgəsinin tarixindən (XVII yüzilliyin sonu-XIX yüzilliyin ortalarında), s.408.

³⁶³ Колониальная политика Российского царизма в Азербайджане в 20-60-х гг. XIX в. [в 2 томах], Москва-Ленинград, Изд-во Академии наук СССР, 1937, т.2, с.375; Qarayev E., Azərbaycanın İrəvan bölgəsinin tarixindən (XVII yüzilliyin sonu-XIX yüzilliyin ortalarında), s.401.

məşğul olmağa imkan vermişdi³⁶⁴.

1844-cü ildə 56 rus ailəsi Pəmbək məntəqəsində Ağstafa çayı üzərində Aleksandropol yolunun üzərində məskunlaşdırılmışdı. Bu kənd Nikitin adlandırıldı. Kəndin əla əkin sahəsi, geniş otlaq yerləri və təmiz havası vardı. Nikitin kəndindən 7 verst aralı 54 ailəsi olan Voskrisenskoe kəndi yerləşirdi. Bu kəndin sakinləri də Nikitin kəndinin sakinləri ilə eyni vaxta məskunlaşdırılmışdı. Onlar əkinçiliklə və tikinti işləri ilə məşğul olurdular³⁶⁵.

1846-cı ildə İrəvan bölgəsinin ən səfalı yerlərindən biri olan Dərəçiçəyə 12 rus ailəsi köçürülmüşdü. Dərəçiçəyin havası çox səfalı, İrəvanın zadəgan əhalisinin yay istirahət yeri idi³⁶⁶. Sonrakı illərdə İrəvan quberniyasında məskunlaşan ruslara məxsus kəndlərin sayı daha da artmışdı. Nəticədə Yeni Bəyazid qəzasında Nadejdino, Semyanovka, Yelenovka, Aleksandrovka, Aşağı Axtı, Konstantinovka (Dərəçiçək), Quru Fantan, Qaryaginski və Şubinski kəndləri, Naxçıvan qəzasında Karmalinovka kəndi, Aleksandropol qəzasında Voskresenovka və Nikitino kəndləri, İrəvan qəzasında Yeni Nikoloyevka kəndi və İrəvan şəhərində “Molokon slobodka”sı yaranmışdı. Bu rus əhalisinin hamısı Rusiyadan-Samara, Saratov, Penza, Tambov və Voronejdən köçürülmüş dini təriqətin nümayəndələri idi. 1886-cı il siyahıyaalınmaya görə, İrəvan quberniyasında rus təriqətçilərinin yaşadığı kəndlərdə 620 ev olmuş, həmin evlərdə hər iki cinsdən 3700 insan yaşamışdır. 1900-cü ildə isə rus təriqətçilərinin sayı 5125-ə çatmışdır³⁶⁷.

XIX yüzilliyin 40-cı illərində Urmiya bölgəsindən 100 aysor ailəsi köçürülərək İrəvan bölgəsinin vaxtilə Azərbaycan türklərinin yaşadığı Qalahisar kəndində məskunlaşdırılmışdı³⁶⁸. Məlumatla görə, 1832-ci ildən 1873-cü ilə qədər keçmiş İrəvan xanlığının ərazisinə ermənilərdən əlavə, 6710 nəfər yad əhali (bunlardan 4339 nəfəri rus (bu siyahıda rus təriqətçilərindən başqa digər ruslar da nəzərdə tutulmuşdu), 1250 nəfəri aysor, 1090 nəfər yunan və 39 nəfər digər xalqların nümayəndələri) köçürülmüşdür³⁶⁹.

İrəvan quberniyası yarandıqdan sonra əhalinin sayı daha da artmışdır. Belə ki, əgər 1829-1832-ci illər kameral təsvirinə görə, “Erməni əyaləti”ndə 164500 nəfər əhali yaşamışdırsa, 1859-cu ildə bu rəqəm 453597 nəfərə çatmışdı. Belə yüksək artımın bir neçə səbəbi vardır. Birincisi, Rusiya-Qacar, Rusiya-Osmanlı müharibələri başa çatdıqdan, sülh şəraitinin yaranmasından sonra qaçqınların bir hissəsinin geri qayıtması, ikincisi, 1849-cu ildə İrəvan quberniyası yaranarkən vaxtilə onun tərkib hissəsi olan Şörəyel və Pəmbək ərazilərinin Tiflis qu-

³⁶⁴ Кавказ, 1850, 15 апрель, №30, с.128.

³⁶⁵ Yənə orada.

³⁶⁶ Yənə orada.

³⁶⁷ Памятная книжка Эриванской губернии на 1902 г., с.144, с.153.

³⁶⁸ Qarayev E., Azərbaycanın İrəvan bölgəsinin tarixindən (XVII yüzilliyin sonu-XIX yüzilliyin ortalarında), s.401.

³⁶⁹ Известия Кавказского отдела Императорского Русского Географического Общества, Тифлис, 1881, т.7, с.93-94.

berniyasından ayrılaraq ona birləşdirilməsi, üçüncü səbəb isə köçürmələrin daha da intensivləşməsi idi.

İrəvan quberniyasına köçürülənlər arasında ermənilər çoxluq təşkil etmişdilər. Onların İrəvan quberniyasına köçürülməsi bəhs etdiyimiz dövr ərzində daimi davam etdirilmişdir. N.Şavrovun yazdığına görə, 1877-1878-ci illər Rusiya-Türkiyə müharibəsi zamanı Türkiyədən 35000 araba erməni ailəsi Sürməli qəzasına, 1893-1894-cü illərdə Türkiyənin şərqində baş vermiş hadisələrlə əlaqədar olaraq əvvəl 10000, 1897-ci ildə isə 90000 nəfərə qədər erməni İrəvan quberniyası ərazisinə köçürülmüşdü. Lakin bəzi məlumata görə köçürülənlərin sayı 50-60 min arasında olmuşdur. Başqa bir məlumata görə isə 1878-ci il martın 3-də bağlanmış “Yassıçəmən” müqaviləsindən sonra Osmanlı ərazisindən 20.000 erməni İrəvan bölgəsinə köçürülmüşdür. Bu hadisə 1879-cu ilin payızında baş vermişdir³⁷⁰. Bu köçürülən erməni əhalisi yalnız İrəvan quberniyasında deyil, Azərbaycanın digər quberniyalarında da yerləşdirilmişdi. Belə ki, bir arxiv materialında 1877-1878-ci illərdə olmuş Rusiya-Türkiyə müharibəsindən sonra İrəvan quberniyasında erməni və yezidi kürdlərdən ibarət 8613 nəfərin yerləşdirilməsi, hətta bu ailələrin tərkibi və neçə ailədən ibarət olmaları haqqında məlumat verilmişdir. Bunlardan Üçmüəzzin qəzasında hər iki cinsdən 287 ailədən ibarət 2419 nəfər erməni, 16 ailədən ibarət 146 nəfər kürd, Sürməli qəzasında 54 ailədən ibarət 385 nəfər erməni, 24 ailədən ibarət 213 nəfər kürd, Yenibəyazid qəzasında 293 ailədən ibarət 2299 nəfər erməni, 27 ailədən ibarət 177 kürd, İrəvan qəzasında 122 evdən ibarət 1126 erməni, Aleksandropol qəzasında isə 32 evdən ibarət 263 nəfər məskunlaşdırılmışdı³⁷¹. Köçürülənlərin 7063 nəfərinə büdcədən yardım göstərilmişdir. Qafqaz Canişinliyi Baş İdarəsi Rəisinin verdiyi bu yardımın miqdarı 20000 rubla qədər olmuşdur³⁷².

Ermənilərin, rusların, kürdlərin və digər xalqların daima qonşu dövlətlərdən İrəvan quberniyasına köçürülməsi və siyahıyaalınmalarda qəsdən yol verilən saxta- karlıq istər-istəməz bölgənin etnik mənzərəsinə və əhalinin ümumi sayına böyük təsir göstərmişdir. Lakin bütün bu köçürmələrə baxmayaraq, İrəvan quberniyasının əksər şəhər və qəzalarında Azərbaycan türkləri həmişə üstünlük təşkil etmişdilər. Bunu aşağıdakı statistik məlumatlarda müşahidə etmək mümkündür. Qeyd etmək lazımdır ki, İrəvan quberniyasının əhalisinin sayını göstərən mənbələri iki qrupa bölmək olar; 1. Əhalinin ümumi sayını-ölüm və doğum rəqəmlərini göstərən mənbələr; 2. Əhalinin etnik tərkibini göstərən statistik mənbələr.

Məsələn, 1855-ci il məlumatında İrəvan quberniyasında əhalinin ümumi sa-

³⁷⁰ Seyit Sertçelik, Rus və erməni mənbələri işığında erməni problemi, meydana çıxma prosesi. 1678-1914, İstanbul, 2017, s.138; Шавров Н.Н., Новая угроза русскому делу в Закавказье: предстоящая распродажа Мугани инородцам, с.63-64; Грузино-армянские претензии и Закавказская революция, Типография С.В.Кульженко, Киев, 1906, с.31.

³⁷¹ ГИА, ф.5, оп.1, д.5077, л.л. 1-1⁰⁶.

³⁷² Yənə orada, л.2.

yı ilə bərabər, istər şəhərdə və istərsə də qəzalarda əhalinin etnik tərkibinin konkret sayı da göstərilmişdir. Həmin ilin məlumatına görə, İrəvan şəhərində 13567 nəfər yaşamışdır. Bunlardan etnik tərkibinə görə 6510 nəfəri (3163 kişi, 3347 qadın) Azərbaycan türkləri, 6169 nəfəri (3278 kişi, 2881 qadın) ermənilər, 3 rus (2 kişi, 1 qadın), 11-i isə yunan (6 kişi, 5 qadın) olmuşdur³⁷³.

1855-ci ildə İrəvan qəzasının inzibati-ərazi bölgüsü olan Şərur məntəqəsində 17194 nəfər Azərbaycan türkləri, 2812 nəfər erməni, 2685 nəfər kürd, Sürməli məntəqəsində 7391 nəfər Azərbaycan türkləri, 3886 nəfəri erməni, 1208 nəfər isə köçəri həyat sürən kürdlər, Sərdarabad məntəqəsində 11891 nəfər Azərbaycan türkləri, 18844 nəfər erməni, 1720 nəfəri isə köçəri həyat keçirən kürd, Zəngibasar məntəqəsində isə 18185 nəfər Azərbaycan türkləri, 9142 nəfər erməni, 11 nəfər rus, ümumilikdə isə İrəvan qəzasında 94970 nəfər qeydə alınmışdır. Ümumilikdə, İrəvan qəzasında 54661 nəfərini Azərbaycan türkləri, 34684 nəfərini isə ermənilər təkil etmişdir³⁷⁴.

Həmin ildə Naxçıvan qəzası üzrə də əhalinin statistik sayı qeydə alınmışdı. Naxçıvan şəhərində 5157 nəfər yaşamışdır. Bunlardan 3651 nəfəri Azərbaycan türkləri, 1459 nəfəri erməni, 47 nəfəri isə rus olmuşdur. Naxçıvan qəzasında ümumilikdə 12680 nəfər, bunlardan 7154-i Azərbaycan türkləri, 5090-ı erməni, 336-ı köçəri həyat sürən kürd qeydə alınmışdır³⁷⁵.

1855-ci il statistik məlumatına görə, Ordubad şəhərində 4302 nəfər yaşamışdır. Bunlardan 4019 nəfəri Azərbaycan türkləri, 35 nəfəri rus məmuru, 194 nəfəri isə erməni olmuşdur. Ordubad qəzasında isə 21696 nəfər Azərbaycan türkü, 8632 erməni, 35 rus məmuru, ümumilikdə 30363 nəfər yaşamışdır³⁷⁶.

Yenibəyazid qəzası üzrə eyniadlı şəhərdə 2622 nəfər erməni, 15 rus məmuru, 2 yəhudi, ümumilikdə 2639 nəfər, qəzada isə 8244 Azərbaycanlı türkü, 1293 rus, 327 erməni, ümumilikdə 9864 nəfər qeydə alınmışdır. Bu qəzada da Azərbaycan türkləri çoxluq təşkil etmişdir³⁷⁷.

Aleksandropol şəhərində 11358 nəfər yaşamışdır. Etnik tərkibinə görə, 10909 nəfəri erməni, 413 nəfəri Azərbaycan türkləri, 28 nəfəri rus, 8-i isə yunan idi³⁷⁸. Aleksandropol qəzasına daxil olan Şörəyel sahəsində 23979 nəfər erməni, 238 nəfər Azərbaycan türkü, 3 nəfər rus keşişi, Pəmbək sahəsində 14030 nəfər erməni, 1206 Azərbaycan türkləri, 1574 nəfər rus qeydə alınmışdır³⁷⁹.

XIX yüzilliyin 50-60-cı illəri ərzində İrəvan quberniyasında həm şəhər, həm də qəzalar üzrə tez-tez əhalinin siyahıyaalınması keçirilmiş, həmin məlu-

³⁷³ Кавказский календарь на 1855 г., с.280-281.

³⁷⁴ Yənə orada., с.284-331.

³⁷⁵ Yənə orada, s.350-351, s.354-355.

³⁷⁶ Кавказский календарь на 1855 г., 394-395, s.398-399.

³⁷⁷ Yənə orada, 416-417, s.418.

³⁷⁸ Yənə orada, s.332-333.

³⁷⁹ Yənə orada, s.341-343, s.347-349.

matlarda yalnız əhalinin ümumi sayı, ölən və anadan olanların fərqi göstərilmişdir. Məsələn, 1857-ci il statistik məlumatına əsasən, quberniya üzrə vəziyyət belə idi³⁸⁰:

Şəhərlər üzrə	Əhalinin ümumi sayı		Anadan olanların sayı		Ölənlərin sayı		Anadan olanlarla ölənlər arasında fərq		Nigaha girənlərin sayı
	kişi	qadın	Kişi	qadın	kişi	qadın	kişi	qadın	
İrəvan	5220	4151	268	293	695	596	427	303	168
Naxçıvan	2515	2235	95	85	92	83	3	2	47
Ordubad	2139	1959	87	62	72	42	15	20	12
Aleksandropol	6317	5695	269	290	203	448	65	158	137
Yenibəyazid	1856	1664	96	88	63	72	33	16	51
Yekun	18047	15704	815	818	1125	1241	310	423	415

Cədvəldən göründüyü kimi, İrəvan quberniyasının şəhərlərində 33751 nəfər yaşamışdır. Lakin əhali arasında ölənlərin sayı doğulanların sayından çox olmuşdur. Əgər həmin il şəhərlərdə hər iki cinsdən 1633 nəfər anadan olmuşdursa, 2366 nəfər ölənlərin sayı göstərilmişdir.

Quberniyanın qəzalarında isə vəziyyət belə idi³⁸¹:

Qəzalar üzrə	Əhalinin ümumi sayı		Anadan olanların sayı		Ölənlərin sayı		Anadan olanlarla ölənlər arasında fərq		Nigaha girənlərin sayı
	kişi	qadın	kişi	qadın	kişi	qadın	kişi	qadın	
İrəvan	46051	37826	2422	2169	2062	1897	359	272	1361
Naxçıvan	17866	14322	637	523	548	364	89	159	194
Ordubad	15340	13118	474	408	431	344	43	64	138
Aleksandropol	21966	20667	224	841	344	717	120	124	508
Yenibəyazid	19505	15926	1126	877	554	536	572	341	446
Yekun	120728	101859	4882	4818	3939	3858	943	960	2647
Ümumi quberniya üzrə	138775	117563	5697	5636	5064	5099	633	537	3062

Cədvəldən göründüyü kimi, 1857-ci ildə İrəvan quberniyasında hər iki cinsdən 265338 nəfər yaşamış, 11333 nəfər anadan olan, 10163 nəfər isə ölən olmuşdur. Ümumiyyətlə, rəqəmlərə baxsaq görmək olar ki, anadan olanlarla ölənlər arasında çox az fərq olmuşdur.

³⁸⁰ Гугушвили П. Сельское хозяйство и аграрные отношения, с.662.

³⁸¹ Yənə orada.

1862-ci il statistik məlumatında anadan olanlarla ölənlər arasında nisbətən fərqi olduğunu görmək mümkündür. Həmin ildə şəhərlər və qəzalar üzrə əhalinin sayı belə idi³⁸²:

Şəhərlər üzrə	Əhalinin ümumi sayı		Anadan olanların sayı		Ölənlərin sayı		Anadan olanlarla ölənlər arasında fərq		Nigaha girənlərin sayı
	kişi	qadın	Kişi	qadın	kişi	qadın	kişi	qadın	
İrəvan	6420	5750	333	375	302	255	31	123	245
Naxçıvan	3357	2832	70	55	25	15	45	40	43
Ordubad	2201	1800	95	79	58	46	37	33	19
Aleksandropol	8060	6875	384	350	250	266	134	84	165
Yenibəyazid	2093	2067	107	123	101	112	6	11	49
Yekun	22231	19324	989	985	736	694	253	291	521
Qəzalar üzrə	Əhalinin ümumi sayı		Anadan olanların sayı		Ölənlərin sayı		Anadan olanlarla ölənlər arasında fərq		Nigaha girənlərin sayı
	kişi	qadın	kişi	qadın	kişi	qadın	kişi	qadın	
İrəvan	41698	30591	1950	1450	1224	500	550	556	1040
Naxçıvan	24861	20913	465	388	130	100	335	288	270
Ordubad	16255	12852	635	605	591	570	44	35	345
Aleksandropol	31649	29325	1274	1206	703	752	571	454	563
Yenibəyazid	39797	26927	1482	1409	1128	972	354	437	528
Üçmüəzzin	52547	46417	1294	1211	1002	1019	292	192	1211
Yekun	206805	173025	7100	6599	5004	4637	1986	1962	3957
Hərbi təbəqə	5532	649	-	-	-	-	-	-	-
Ümumi quberniya üzrə	234463	192998	8089	7594	5740	5331	2349	2233	4478

1862-ci il statistik məlumata görə, hərbiçiləri çıxsaq, İrəvan quberniyasında 421280 nəfər əhali qeydə alınmışdır. Əgər 1857-ci il statistik məlumatla müqayisə etsək, görmək olar ki, 5 il ərzində İrəvan quberniyasında 155942 nəfər artmışdır.

1865-ci il statistik məlumatda İrəvan quberniyasında hər iki cinsdən 462859 nəfər qeydə alınmışdır. Həmin məlumatda şəhər əhalisinin ümumi sayı belə təsvir edilmişdir³⁸³:

³⁸² Гугушвили П. Сельское хозяйство и аграрные отношения, с.664.

³⁸³ Гугушвили П. Сельское хозяйство и аграрные отношения, с.66.

Şəhərlər üzrə	Əhalinin ümumi sayı		Anadan olanların sayı		Ölənlərin sayı		Anadan olanlarla ölənlər arasında fərq		Nigaha girənlərin sayı
	kişi	qadın	kişi	qadın	kişi	qadın	kişi	qadın	
İrəvan	8249	5821	555	739	468	360	87	379	408
Naxçıvan	3253	2713	65	50	175	179	-110	-129	63
Ordubad	2405	1955	102	81	208	169	-106	-88	28
Aleksandropol	8920	7894	422	370	264	263	158	107	164
Yenibəyazid	2313	2205	85	63	94	114	-9	-51	39
Yekun	25140	20588	1229	1303	1209	1085	+20	+218	697

Bu statistik məlumatda İrəvan quberniyasının şəhərlərində hər iki cinsdən 45728 nəfər qeydə alınmışdır. Lakin Azərbaycan türklərinin sıx yaşadığı Naxçıvan, Ordubad şəhərlərində və Yenibəyazid qəzasının mərkəzi olan Yenibəyazid şəhərində ölənlərin sayı anadan olanların sayından çox olmuşdur.

Həmin ildə qəzalarda vəziyyət belə idi³⁸⁴:

Qəzalar üzrə	Əhalinin ümumi sayı		Anadan olanların sayı		Ölənlərin sayı		Anadan olanlarla ölənlər arasında fərq		Nigaha girənlərin sayı
	kişi	qadın	kişi	qadın	kişi	qadın	kişi	qadın	
İrəvan	42427	37234	1850	1800	1470	1450	550	556	1040
Naxçıvan	25424	21320	968	832	642	275	335	288	270
Ordubad	16051	12579	635	646	907	696	-272	-50	334
Aleksandropol	33315	30810	1300	1193	652	700	648	493	528
Yenibəyazid	41360	29355	1611	1398	1014	880	597	518	1217
Üçmüəzzin	53951	47965	975	844	320	337	655	507	1253
Yekun	237868	179263	7339	6713	5054	4705	2283	2008	5211
Ümumi quberniya üzrə	263008	199851	8568	8016	6263	5790	2303	2226	5928

1867-1868-ci illərdə Qafqaz Cənubunun çara göndərdiyi xüsusi raportunda İrəvan quberniyasında əhalinin sayı və artım dərəcəsi haqqında da mühüm məlumat toplanmışdır. 1867-ci il məlumatında İrəvan quberniyasının şəhərlərində əhalinin sayı belə idi³⁸⁵:

³⁸⁴ Гугушвили П. Сельское хозяйство и аграрные отношения, с.668.

³⁸⁵ Гугушвили П. Сельское хозяйство и аграрные отношения, с.671.

Şəhərlər üzrə	Əhalinin ümumi sayı		Anadan olanların sayı		Ölənlərin sayı		Anadan olanlarla ölənlər arasında fərq		Nigaha girənlərin sayı
	kişi	qadın	Kişi	qadın	kişi	qadın	kişi	qadın	
İrəvan	8420	5922	243	189	157	89	86	100	293
Naxçıvan	3003	2353	154	108	125	85	29	23	188
Ordubad	5281	2116	76	74	50	51	16	23	70
Aleksandropol	9125	8147	392	328	273	245	119	83	191
Yenibəyazid	2420	2256	117	95	79	82	38	13	24
Yekun	25549	20734	982	794	694	552	288	242	766

Qəzalar üzrə əhalinin xüsusi çəkisi belə idi³⁸⁶:

Qəzalar üzrə	Əhalinin ümumi sayı		Anadan olanların sayı		Ölənlərin sayı		Anadan olanlarla ölənlər arasında fərq		Nigaha girənlərin sayı
	kişi	qadın	kişi	qadın	kişi	qadın	kişi	qadın	
İrəvan	42577	37375	1548	1488	1359	1320	195	168	1271
Naxçıvan	25434	21267	760	643	603	540	157	108	267
Ordubad	15951	12727	341	281	220	178	121	103	302
Aleksandropol	34889	31703	1242	1280	894	974	348	808	591
Yenibəyazid	42343	30004	1032	805	574	519	458	286	919
Üçmüəzzin	55772	49131	1946	1518	1106	959	842	554	1298
Yekun	216466	182207	6871	6015	4750	4490	2121	1525	4648
Ümumi quberniya üzrə	242015	203001	7853	6809	5444	5042	2409	1767	5414

Əgər 1867-ci ilin statistik məlumatını 1865-ci ilin məlumatı ilə müqayisə etsək görmək olar ki, həm şəhər əhalisinin, həm də qəzalarda əhalinin sayında azalma qeydə alınmışdır.

1868-ci ilin statistik məlumatında da eyni mənzərəni görmək olar. Həmin ildə İrəvan quberniyasında şəhərlər üzrə əhalinin sayı belə idi³⁸⁷:

³⁸⁶ Гугушвили П. Сельское хозяйство и аграрные отношения, с.671.

³⁸⁷ Yənə orada, с.674.

Şəhərlər üzrə	Əhalinin ümumi sayı		Anadan olanların sayı		Ölənlərin sayı		Anadan olanlarla ölənlər arasında fərq		Nigaha girənlərin sayı
	kişi	qadın	Kişi	qadın	kişi	qadın	kişi	qadın	
İrəvan	8249	5989	235	236	404	169	171	67	188
Naxçıvan	3202	2383	317	68	118	68	199	30	185
Ordubad	2657	2136	232	81	156	61	76	20	73
Aleksandropol	9342	82317	469	375	252	241	217	84	173
Yenibəyazid	2442	2273	52	45	30	28	22	17	73
Yekun	25892	21012	1303	785	960	567	514	218	646

Qəzalar üzrə əhalinin xüsusi çəkisi belə idi³⁸⁸:

Qəzalar üzrə	Əhalinin ümumi sayı		Anadan olanların sayı		Ölənlərin sayı		Anadan olanlarla ölənlər arasında fərq		Nigaha girənlərin sayı
	kişi	qadın	kişi	qadın	kişi	qadın	kişi	qadın	
İrəvan	42867	37655	1661	1614	1371	1334	290	280	1295
Naxçıvan	34103	27259	1255	995	799	744	251	108	267
Ordubad	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Aleksandropol	35133	321192	1525	1224	781	735	744	489	788
Yenibəyazid	42977	30597	1561	1479	947	886	634	593	913
Üçmüəzzin	56772	49557	2341	1552	1704	1126	637	426	1342
Yekun	211494	177260	8363	6864	5602	4825	2761	2039	4777
Ümumi quberniya üzrə	237386	198272	8496	7649	6562	5392	3275	2257	5423

Cədvəldən görüldüyü kimi, 1867-ci il statistik məlumatı ilə müqayisədə İrəvan quberniyası əhalisinin sayında 9358 nəfər azalma müşahidə olunmuşdur. Bu azalma həm şəhər, həm də qəzalar üzrə idi.

Yuxarıda göstərilən statistik məlumatı əks etdirən cədvəllərdə əhalinin yalnız ölüm, doğum və evlənmək halları göstərilmişdir. 1873-cü il statistik məlumatında isə İrəvan quberniyasının həm şəhər, həm kənd əhalisinin ümumi sayı, həm də etnik tərkibi öz əksini tapmışdır. Məlumatda etnik cəhətdən 211263 nəfərini Azərbaycan türkləri, 4339 nəfərini ruslar, 299978 nəfərini ermənilər, 1250 nəfərini aysorlar, 1090 nəfərini yunanlar, 27779 nəfərini kürdlər, 24 nəfərini yəhudilər təşkil etmiş, ümumilikdə quberniyada 538730 nəfərin yaşadığı qeyd olunmuşdur. Bundan əlavə, quberniyada siyahıya daxil olmayan 8963 nəfər vergi ödəməyənlər də vardı. Bunları da əlavə etsək kameral təsvirə görə,

³⁸⁸ Гугушвили П. Сельское хозяйство и аграрные отношения, с.674.

ümumilikdə quberniyada 548693 nəfər yaşamışdır. Bunlardan İrəvan şəhəri üzrə 11938 nəfər (6400 kişi, 5538 qadın), Naxçıvan şəhəri üzrə 10414 nəfər (5738 kişi, 4583 qadın, Aleksandropol şəhəri üzrə 19976 nəfər (10414 kişi, 9562 qadın), Yenibəyazid şəhəri üzrə isə 5363 nəfər (2686 kişi, 2677 qadın), ümumilikdə, 47643 nəfər **şəhərlərin payına** düşmüşdür. Quberniyanın İrəvan qəzasının kəndlərində 77518 nəfər (41838 kişi, 35680 qadın), Naxçıvan qəzasında 58758 nəfər (33547 kişi, 25211 qadın), Sürməli qəzasında 49791 nəfər (26584 kişi, 23207), Şərur-Dərələyəz qəzasında 51791 nəfər (27897 kişi, 23894 qadın), Aleksandropol qəzasında 86814 nəfər (45625 kişi, 41189 qadın), Yenibəyazid qəzasında 67779 nəfər (35702 kişi, 32077 qadın), Üçmüəzzin qəzasında 78176 nəfər (41589 nəfər, 36587 qadın), ümumilikdə, qəzalar üzrə 470627 nəfər, **elatlara gəldikdə** İrəvan qəzası üzrə yaylaqlarda 515 nəfər (303 kişi, 212 qadın), təzə köçürülmüş adamlar tərəfindən salınmış kənddə 51 nəfər (27 kişi, 24 qadın), İrəvan qəzasında qışlaqlarda 6135 nəfər (3366 kişi, 2769 qadın), Sürməli qəzasında 8696 nəfər (4949 kişi, 3747 qadın), Üçmüəzzin qəzasında 4308 nəfər (2371 kişi, 1937 qadın), ümumilikdə qışlaq üzrə 19139 nəfər (10686 kişi, 8453 qadın), Aleksandropolda mis zavodunda 225 nəfər (112 kişi, 113 qadın), **monastrlarda** İrəvan qəzası üzrə 6 kişi, Yenibəyazid qəzası üzrə 20 kişi qeydə alınmışdır³⁸⁹. Həmin il 26 ailə torpaq azlığından Aleksandropol qəzasından Qarasa köçürülmüşdür³⁹⁰.

1873-cü ildə əhalinin etnik tərkibinə görə qəzalar üzrə faizi belə idi³⁹¹:

İrəvan	0,34%	54,35%	37,19%	7,07%	0,02%	1,02%	yunan
	rus	Azərb.türk.	Erməni	kürd	Yəhudi	aysor	
Naxçıvan	0,38%	74,87%	41,90%	0,93%	-	0,06%	
Sürməli	-	50,95 %	30,94 %	18,11%	-	-	-
Şərur-Dərələyəz	-	74,87 %	24,20 %	0,52 %	-	0,41 %	-
Aleksandropol	1,40%	4,04 %	90,81 %	2,79 %	-	-	0,93%
Yenibəyazid	3,08%	28,81 %	67,58 %	0,39 %	-	-	0,14%
Üçmüəzzin	-	31,02 %	61,45 %	7,47 %		0,06 %	0,14%

Cədvəldən görmək olar ki, İrəvan, Naxçıvan, Sürməli və Şərur-Dərələyəz qəzalarında Azərbaycan türkləri böyük üstünlük təşkil etmişdilər.

1879-cu ilin məlumatına görə, İrəvan quberniyasında ümumilikdə 547693 nəfər qeydə alınmışdır. Etnik cəhətdən 231270 nəfəri Azərbaycan türklərinə, 298762 nəfəri ermənilərə, 4425 nəfəri ruslara, 24 nəfəri yəhudilərə və 7772 nə-

³⁸⁹ Списки населенных мест по сведениям 1873 года, Тифлис, 1879 г., с.106-108; Кавказский календарь на 1884 год, отдел III, с.291.

³⁹⁰ Кавказский календарь на 1884 год, отдел III, с.291.

³⁹¹ Yenə orada.

fəri isə kürdlərə məxsus olmuşdur³⁹². Bu statistik məlumata diqqətlə fikir etsək görmək olar ki, ermənilərlə Azərbaycan türkləri arasında fərq çox azdır. Yuxarıda göstəriləyi kimi ermənilər siyasi vəziyyətlə əlaqədar olaraq İrəvan quberniyasına köçürülsə də, doğum faizinə görə Azərbaycan türkləri çoxluq təşkil etmişdilər.

“Qafqaz təqvimi”ndə 1879-cu il kameral təsvirlə bərabər, eyni zamanda 1882-ci ilin statistik məlumatı da göstərilmişdir. Həmin ildə polis araşdırılmasına görə, İrəvan quberniyasında hər iki cinsdən 569870 nəfər qeydə alınmışdır. Bu statistik məlumata Osmanlı Türkiyəsindən 40 erməni ailəsinin (ən azı 200 nəfərin-E.Q.) Aleksandropol qəzasına köçürülməsi də daxil edilmişdir³⁹³. Digər tərəfdən, 1877-1878-ci illər Rusiya-Osmanlı müharibəsi İrəvan quberniyasının etnik mənzərəsinə böyük təsir göstərmişdir.

Əhali haqqında 1873-1882-ci illər statistik rəqəmləri müqayisə etdikdə görmək olar ki, 9 il ərzində İrəvan quberniyasında 31140 nəfər əhali artımı olmuşdur.

Çar Rusiyası İrəvanın işğalından 59 il sonra Cənubi Qafqazda ilk dəfə olaraq mükəmməl siyahıyaalınma keçirmişdir. 1886-cı il fevralın 24-də çarın fərmanı ilə Dövlət Şurası Cənubi Qafqazda siyahıyaalınma keçirməyə başladı. Bu kameral təsvirdə İrəvan quberniyasının 7 qəzası, qəzalara daxil olan 25 polis məntəqəsi və 5 şəhəri də daxil edilmiş, əhalisinin sayı, milli tərkibi də öz əksini tapmışdır. Əvvəlcə şəhərlər üzrə qeydə alınmış əhalini nəzərdən keçirək. Bu kameral təsvirdən görünür ki, İrəvan şəhərində 2968 evdən ibarət olan 14738 nəfər yaşamışdır. Bu ailələrin tərkibi 7823 kişidən, 6915 qadındən ibarət olmuş, etnik tərkibinə görə isə bu ailələrdən 1385-ni Azərbaycan türkləri (3797 kişi, 3431 qadın), 1481-ni erməni (3827 kişi, 3315 qadın), 88-i rus (171 kişi, 142 qadın) və 14-ü isə digər xalqların nümayəndələri -gürcülər (5 ailə, 7 kişi, 11 qadın), polyaklar (5 ailə, 11 kişi, 3 qadın), almanlar (1 ailə, 2 kişi, 2 qadın), yəhudilər (3 ailə, 8 kişi, 8 qadın) təşkil etmişdirlər³⁹⁴.

Naxçıvan qəzasının mərkəzi olan Naxçıvan şəhərində 1494 ev, 6939 ailə (3753 kişi, 3136 qadın) qeydə alınmışdır. Etnik tərkibinə görə, 992-i (2531 kişi, 2305 qadın) Azərbaycan türklərinə, 483-ü (1185 kişi, 856 qadın) ermənilərə, 9-u (16 kişi, 8 qadın) rus, 10-u (21 kişi, 17 qadın) qaraçılara məxsus olmuşdur³⁹⁵.

Naxçıvan qəzasının Ordubad şəhərində 854 ailə yaşamışdır. Siyahıyaalınmaya görə, bu ailələrin 769-u (2100 kişi, 1687 qadın) Azərbaycan türklərinə, 84-ü (230 kişi, 181 qadın) ermənilərə, 1-i isə ruslara məxsus olmuşdur³⁹⁶.

³⁹² Кавказский календарь на 1884 год, отдел III, с.291.

³⁹³ Yənə orada.

³⁹⁴ Свод статистических данных о населении Закавказского края, извлеченных из посемейных списков 1886 г., с.330-331.

³⁹⁵ Yənə orada.

³⁹⁶ Yənə orada.

Erməni əhalisinin sıx yaşadığı qəzalarından biri Aleksandropol qəzasıdır. Şöreyel və Pəmbəyin tarixi ərazilərini təşkil edən və Azərbaycan türklərinin sıx yaşadığı bu ərazi hərbi əməliyyatlar nəticəsində yerli əhalinin ölməsi, məcburi öz yerlərindən didərgin salınması, 1828-1829-cu illərdə və ondan sonrakı illərdə ermənilərin kütləvi köçürülməsi nəticəsində etnik mənşələri dəyişdirilmişdir. Siyahıyaalınmaya görə, bu şəhərdə 3825 ev, 24230 nəfər (12391 kişi, 11839 qadın) qeydə alınmışdır. Bunlardan 89 ailə (433 kişi, 448 qadın) Azərbaycan türklərindən, 3651 ailə (11740 kişi, 11181 qadın) ermənilərdən, 14 ailə (34 kişi, 31 qadın) rusalardan, 61 ailə yunanlardan (164 kişi, 157 qadın), 10 ailə (20 kişi, 22 qadın) isə digər xalqlardan- 4-ü (10 kişi, 12 qadın) polyaklardan, 2-i (3 kişi, 1 qadın) yəhudilərdən, 3-ü (5 kişi, 6 qadın) gürcülərdən, 1-i (2 kişi, 6 qadın) isə imeretlərdən ibarət olmuşdur³⁹⁷.

Yenibəyazid şəhərində isə 1128 ev, 7488 nəfər (3954 kişi, 3534 qadın) siyahıya alınmışdır. Bu şəhərdə Azərbaycan türkləri qeydə alınmamışdı. Qeydə alınan ailələrdən 1117-i (3913 kişi, 3513 qadın) ermənilərə, 6-ı (26 kişi, 12 qadın) kürdlərə, 5-i (15 kişi, 9 qadın) isə yəhudilərə məxsus olmuşdur³⁹⁸.

Ümumiyyətlə, 1886-cı il kameral təsvirinə görə İrəvan quberniyasının şəhərlərində 10269 ailə, 57594 nəfər (30552 kişi, 27342 qadın) qeydə alınmışdır. Bu ailələrdən 3225-i (8861 kişi, 7871 qadın) Azərbaycan türkü, 6816-ı (20895 kişi, 19046 qadın) erməni, 112-i (222 kişi, 181 qadın) rus, 61-i (164 kişi, 157 qadın) yunan, 6-ı (26 kişi, 12 qadın) kürd, 39-u (84 kişi, 75 qadın) isə digər xalqların nümayəndələri olmuşdur³⁹⁹.

1886-cı il siyahıyaalınmaya görə, İrəvan quberniyasında 7 qəza üzrə kameral təsvir keçirilmişdir. **İrəvan qəzasında** 14004 ailə, 98876 nəfər (54608 kişi, 44268 qadın), bunlardan 7383 ailə (29719 kişi, 23161 qadın) Azərbaycan türklərinə, 5216 ailə (19712 kişi, 16714 qadın) ermənilərə, 12 ailə rusalara (34 kişi, 26 qadın), 262 ailə (761 kişi, 620 qadın) digər xalqlara (kürd, aysor), **Naxçıvan qəzasında** 9918 ailə, 72882 nəfər (41353 kişi, 31529 qadın), bunlardan 5653 ailə (22761 kişi, 16461 qadın) Azərbaycan türklərinə, 4173 ailə (18216 kişi, 14802 qadın) ermənilərə, 28 ailə (82 kişi, 83 qadın) rusalara, 64 ailə (294 kişi, 179 qadın) kürdlərə, **Sürməli qəzasında** 9748 ailə (38354 kişi, 32712 qadın), bunlardan 5189 ailə (18639 kişi, 15712 qadın) Azərbaycan türklərinə, 2853 ailə (11830 kişi, 10266 qadın) ermənilərə, 1706 ailə (7835 kişi, 6734 qadın) kürdlərə, **Şərur-Dərələyəz qəzasında** 8425 ailə (23852 kişi, 17920 qadın), bunlardan 6073 ailə (33852 kişi, 27920 qadın, ümumilikdə 61772 nəfər) Azərbaycan türklərinə, 2182 ailə (9324 kişi, 7770 qadın, 17094 nəfər) ermənilərə, **Yenibəyazid qəzasında** 11976 ailə (50630 kişi, 45493 qadın, hər iki cinsdən 96123 nəfər),

³⁹⁷ Свод статистических данных о населении Закавказского края, извлеченных из посемейных списков 1886 г., с.330-331.

³⁹⁸ Yənə orada.

³⁹⁹ Yənə orada.

bunlardan 4392 ailə (15847 kişi, 13876 qadın) Azərbaycan türklərinə, 6751 ailə (32077 kişi, 29290 qadın) ermənilərə, 436 ailə (1288 kişi, 1279 qadın) ruslara, 347 ailə (1267 kişi, 1138 qadın) kürdlərə, 50 ailə (151 kişi, 110 qadın) digər xalqlara, **Aleksandropol qəzasında** 13080 ailə (58783 kişi, 52718 qadın, hər iki cinsdən 111501 nəfər), bunlardan 591 ailə (2487 kişi, 2093 qadın) Azərbaycan türklərinə, 11804 ailə (53420 kişi, 48214 qadın) ermənilərə, 144 ailə (483 kişi, 474 qadın) ruslara, 449 ailə (2077 kişi, 1662 qadın) kürdlərə, 91 ailə (312 kişi, 275 qadın) yunanlara, 4 kişi polşalılara, **Üçmüəzzin qəzasında** 13488 ailə (53795 kişi, 46796 qadın, hər iki cinsdən 100591 nəfər), bunlardan 4208 ailə (16371 kişi, 13832 qadın) Azərbaycan türklərinə, 8488 ailə (34052 kişi, 30072 qadın) ermənilərə, 781 ailə (3345 kişi, 2850 qadın) kürdlərə, 11 ailə (27 kişi, 42 qadın) aysorlara məxsus olmuşdur. Kameral təsvirə görə, ümumilikdə, İrəvan quberniyasında 36724 ailə (138579 kişi, 112478 qadın) Azərbaycan türklərindən, 196343 kişi, 173305 qadın erməni-qriqorynlardan (ermənilər buraya dini təriqətə görə - erməni-qriqoryan, erməni-katolik və erməni pravoslav daxil idi-E.Q.), 19411 kişi, 176059 qadın digər ermənilərdən, 323 ailə (921 kişi, 761 qadın) aysorlardan, 8 ailə (12 kişi, 21 qadın) gürcülərdən, 1 ailə (2 kişi, 3 qadın) imeretlərdən, 26 ailə (80 kişi, 63 qadın) isə mordvalılardan ibarət idi⁴⁰⁰.

Bu siyahıyaalınmadan görünür ki, İrəvan quberniyasına daxil olan İrəvan, Naxçıvan, Şərur-Dərələyəz, Sürməli qəzalarında Azərbaycan türkləri böyük üstünlüyə malik olmuşdur. Bu qəzalarda üstünlük təşkil edən Azərbaycan türklərini və erməniləri müqayisə etdikdə görmək olar ki, **İrəvan şəhərində** Azərbaycan türkləri əhalinin 49,05 %-ni, qəza üzrə kişilərin 53,49 %-ni, qadınların 52,91 %-ni, ermənilər İrəvan şəhərində əhalinin 48,47 %-ni, qəza üzrə kişilərin 36,84 %-ni, qadınların 38,34 %-ni, **Naxçıvan şəhərində** Azərbaycan türkləri əhalinin 69,69 %-ni, **Ordubad şəhərində** əhalinin 90,19 %-ni, Naxçıvan qəzası üzrə 53,82 %-ni kişilər, 56,95 %-ni qadınlar, ermənilər **Naxçıvan şəhərində** əhalinin 29,41 %-ni, **Ordubad şəhərində** 9,79 %-ni, Naxçıvan qəzası üzrə kişilərin 45,30 %-ni, qadınların 42,21 %-ni, **Sürməli qəzasında** Azərbaycan türkləri əhalinin 48,34 %-i, ermənilər 31,09 %-i, **Şərur-Dərələyəz qəzasında** Azərbaycan türkləri əhalinin 70,53 %-ni, ermənilər isə 27,67 %-i təşkil etmişdir. Yalnız Aleksandropol, Üçmüəzzin və Yenibəyazid qəzalarında ermənilər üstünlüyə malik olmuşdur⁴⁰¹.

Əgər nəzərə alsaq ki, işğaldan sonra ermənilərin zaman-zaman İrəvan quberniyasına kütləvi surətdə köçürülmələr nəticəsində süni surətdə sayı çoxaldılsa da, yerli Azərbaycan türklərinin bu illər ərzində təbii say artımı daha çox olmuşdur. S.Zavarov əsərində maraqlı bir məqama toxunaraq qeyd edir ki, "...Aleksandro-

⁴⁰⁰ Свод статистических данных о населении Закавказского края, извлеченных из посемейных списков 1886 г., с.334-423.

⁴⁰¹ Yənə orada, с.414-416.

pol qəzasından başqa İrəvan quberniyasında Azərbaycan türkləri artım surətinə görə zaman-zaman ermənilərdən yüksəkdə durmuşdular. Göstərmək lazımdır ki, əgər 30-cu illərdə ermənilər əhalinin 50,1 %-ni təşkil edirdilərsə, 1886-cı ildə yalnız 47 %-ə düşmüşdülər, Azərbaycan türkləri əksinə 49,5 %-ni təşkil edirdilərsə, 55 il ərzində 52,1 %-ə qalxmışdılar⁴⁰².

1886-cı il siyahıyaalınmasında digər xalqların sayı da göstərilmişdir. Həmin xalqların quberniya üzrə sayı belə idi: ruslar 732 ailə, 4142 nəfər (2100 kişi, 2043 qadın, 0,62%); kürdlər 4614 ailə, 36478 nəfər (19777 kişi, 16701 qadın, 5,44%); polşalırlar 10 ailə, 40 nəfər (25 kişi, 15 qadın, 0,01%); almanlar 1 ailə (2 kişi, 5 qadın); yunanlar 176 ailə, 1026 nəfər (547 kişi, 479 qadın, 0,15%); qaracı 10 ailə, 38 nəfər (21 kişi, 17 qadın, 0,01%) və nəhayət, yəhudilər 10 ailə, 44 nəfər (26 kişi, 18 qadın, 0,01%); aysorlar 323 ailə, 1682 nəfər (921 kişi, 761 qadın, 0,25%); gürcü 8 ailə, 33 nəfər (12 kişi, 21 qadın, 0,01%); mordvalılar 26 ailə, 143 nəfər (80 kişi, 63 qadın, 0,02%), imeretiyalı 1 ailə, 5 nəfər (2 kişi, 3 qadın)⁴⁰³.

1886-cı il siyahıyaalınmasında İrəvan quberniyasının **İrəvan qəzasında** 4 polis məntəqəsi, 24 kənd cəmiyyəti üzrə 205 kənd, həmin kəndlərdə 14004 ailə, 98876 nəfər, **Naxçıvan qəzasında** 4 polis məntəqəsi, 28 kənd cəmiyyəti üzrə 169 kənd, həmin kəndlərdə 9918 ailə, 72880 nəfər, **Aleksandropol qəzasında** 4 polis məntəqəsi, 27 kənd cəmiyyəti üzrə 165 kənd, həmin kəndlərdə 13080 ailə, 111501 nəfər, **Yenibəyazid qəzasında** 4 polis məntəqəsi, 16 cəmiyyət üzrə 128 kənd, həmin kəndlərdə 11593 ailə, 94003 nəfər, **Sürməli qəzasında** 3 polis məntəqəsi, 9 cəmiyyət üzrə 228 kənd, həmin kəndlərdə 9748 ailə, 71066 nəfər, **Şərur-Dərələyəz qəzasında** 2 polis məntəqəsi, 15 kənd cəmiyyəti üzrə 161 kənd, həmin kəndlərdə 8435 ailə, 61772 nəfər, **Üçmüəzzin qəzasında** isə 4 polis məntəqəsi, 30 kənd cəmiyyəti üzrə 215 kənd, həmin kəndlərdə 13488 ailə, 100566 nəfər, ümumilikdə isə quberniya üzrə 25 polis məntəqəsində 149 kənd cəmiyyəti, 1274 kənd və 670405 nəfər əhali qeydə alınmışdır⁴⁰⁴.

1897-ci il yanvarın 28-də çarın fərmanı ilə bütün Rusiya imperiyasında, eləcə də Cənubi Qafqazda ətraflı siyahıyaalınma keçirilməyə başladı. Baş siyahıyaalınma komissiyası əhali haqqında əldə olunan məlumatı aprel ayında çap etməyə başladı. Bu siyahıyaalmaya görə, İrəvan quberniyasında şəhər əhalisinin etnik və say tərkibində belə idi: İrəvan şəhərində 17328 kişi, 11678 qadın olmaqla 29006 nəfər (bunlardan 2122 nəfər xarici vətəndaş, 858 nəfər müvəqqəti gələnlər, 25926 nəfəri yerli əhali), Naxçıvan şəhərində 4666 kişi, 4124 qadın olmaqla 8790 nəfər (bunlardan 511 nəfəri xarici vətəndaş, 116 nəfəri müvəqqəti

⁴⁰² Заваров С., Опыт исследования сельского хозяйства хлебородного района Эриванской и Карсской области, с.246.

⁴⁰³ Свод статистических данных о населении Закавказского края, извлеченных из посемейных списков 1886 г., с.414-416.

⁴⁰⁴ Yənə orada, с.334-413.

gələnlər, 8163 nəfəri yerli əhali), Ordubad şəhərində 2458 kişi, 2153 qadın olmaqla 4611 nəfər (bunlardan 147 nəfəri xarici vətəndaş, 16 nəfəri müvəqqəti gələnlər, 4448 nəfəri yerli əhali), Yenibəyazid şəhərində 4370 kişi, 4116 olmaqla 8486 nəfər (bunlardan 15 nəfəri xarici vətəndaş, 18 nəfəri müvəqqəti gələnlər, 8430 nəfəri yerli əhali), Aleksandropol şəhərində 19049 kişi, 11567 qadın olmaqla 30616 nəfər (bunlardan 462 nəfəri xarici vətəndaş, 880 nəfəri müvəqqəti gələnlər, 29274 nəfəri yerli əhali), Sürməli qəzasının mərkəzi İğdır kəndində 2689 kişi, 1991 qadın olmaqla 4680 nəfər (bunlardan 399 nəfəri xarici vətəndaş, 38 nəfəri müvəqqəti gələnlər, 4243 nəfəri yerli əhali), Şərur-Dərələyəz qəzasının mərkəzi Başnoraşen kəndində 504 kişi, 363 qadın olmaqla 867 nəfər (bunlardan 86 nəfəri xarici vətəndaş, 75 nəfəri müvəqqəti gələnlər, 706 nəfəri yerli əhali), Üçmüəzzin qəzasının mərkəzi Vaqarşapat kəndində 3077 kişi, 2190 qadın olmaqla 5267 nəfər (bunlardan 779 nəfəri xarici vətəndaş, 80 nəfəri müvəqqəti gələnlər, 4408 nəfəri yerli əhali). Ümumilikdə 1897-ci il siyahıyaalınmaya görə, İrəvan quberniyasının şəhərlərində 54141 kişi və 38182 qadın olmaqla 92323 nəfər (bunlardan 4521 nəfəri xarici vətəndaş, 2081 nəfəri müvəqqəti gələnlər, 85721 nəfəri yerli əhali) yaşamışdır⁴⁰⁵.

Qəza üzrə əhalinin say tərkibi belə idi: İrəvan qəzasında 82899 kişi, 67980 qadın olmaqla 150879 nəfər ((bunlardan 4154 nəfəri xarici vətəndaş, 1694 nəfəri müvəqqəti gələnlər, 145031 nəfəri yerli əhali); Naxçıvan qəzasında 52984 kişi, 47787 qadın olmaqla 100771 nəfər (bunlardan 2074 nəfəri xarici vətəndaş, 954 nəfəri müvəqqəti gələnlər, 998143 nəfəri yerli əhali), Sürməli qəzasında 47269 kişi, 41786 qadın olmaqla 89055 nəfər (bunlardan 2626 nəfəri xarici vətəndaş, 195 nəfəri müvəqqəti gələnlər, 86234 nəfəri yerli əhali); Şərur-Dərələyəz qəzasında 4155 kişi, 36483 qadın olmaqla 76538 nəfər (bunlardan 1624 nəfəri xarici vətəndaş, 641 nəfəri müvəqqəti gələnlər, 74273 nəfəri yerli əhali); Yenibəyazid qəzasında 63128 kişi, 59445 qadın olmaqla 122573 nəfər (bunlardan 123 nəfəri xarici vətəndaş, 318 nəfəri müvəqqəti gələnlər, 122132 nəfəri yerli əhali); Üçmüəzzin qəzasında 65072 kişi, 59165 qadın olmaqla 124237 nəfər (bunlardan 2591 nəfəri xarici vətəndaş, 1150 nəfəri müvəqqəti gələnlər, 120496 nəfəri yerli əhali); Aleksandropol qəzasında 89482 kişi, 70021 qadın olmaqla 165503 nəfər (bunlardan 2296 nəfəri xarici vətəndaş, 3336 nəfəri müvəqqəti gələnlər, 156543 nəfəri yerli əhali). Beləliklə, İrəvan quberniyasının qəzalarında 441889 kişi, 387667 qadın olmaqla 829556 nəfər yaşamış, bunlardan 805780 nəfəri yerli əhali, 15488 nəfəri xarici vətəndaş, 8288 nəfəri isə müvəqqəti gəlmə idi⁴⁰⁶.

İrəvan quberniyasında əhalinin sıxlığı böyük deyildi. Məsələn, İrəvan qəza-

⁴⁰⁵ Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г. LXXI. Эриванская губерния, с.1.

⁴⁰⁶ Yənə orada.

sında hər 1 kv.verstə 56,63, Naxçıvan qəzası üzrə 26,11, Sürməli qəzası üzrə 27,47, Şərur-Dərələyəz üzrə 29,30, Yenibəyazid qəzası üzrə 29,43, Aleksandropol qəzası üzrə 50,09, Üçmüəzzin qəzası üzrə isə 36,64 nəfər, quberniya üzrə isə hər 1 kv. verstə 35,71 nəfər düşürdü⁴⁰⁷.

Beləliklə, 1897-ci ilin siyahıyaalınmasına görə, İrəvan quberniyasının şəhər və qəzalarında 891501 nəfər yerli əhali, digərləri gəlmə olmaqla 921879 nəfər qeydə alınmışdır.

1897-ci il siyahıyaalınmada əhalinin say tərkibi göstərilməklə bərabər, onun etnik tərkibi də qeydə alınmışdır. Bu siyahıyaalınmaya görə, **İrəvan şəhərində** 12359 nəfər Azərbaycan türkünün, 12523 nəfər erməninin, 64 nəfər kürdün, 204 nəfər yəhudinin, 81 nəfər aysorun, 604 nəfər digər xalqların nümayəndələrinin, **Naxçıvan şəhərində** 6161 nəfər Azərbaycan türkünün, 2263 nəfər erməninin, 2 nəfər kürdün, 4 nəfər aysorun, 128 nəfər digər xalqların, **Ordubad şəhərində** 4088 nəfər Azərbaycan türkünün, 284 nəfər erməninin, 60 nəfər digər xalqların, **Aleksandropol şəhərində** 1090 Azərbaycan türkünün, 21771 nəfər erməninin, 101 nəfər kürdün, 415 nəfər yəhudinin, 2082 nəfər digər xalqların, **Yenibəyazid şəhərində** 40 nəfər Azərbaycan türkünün, 8094 nəfər erməninin, 241 nəfər kürdün, 15 nəfər yəhudinin, 39 nəfər digər xalqların, **İğdir kəndində** 82 nəfər Azərbaycan türkünün, 3934 nəfər erməninin, 72 nəfər kürdün, 4 nəfər yəhudinin, 29 nəfər digər xalqların, **Başnoraşen kəndində** 597 nəfər Azərbaycan türkünün, 132 nəfər erməninin, 90 nəfər kürdün, 17 nəfər digər xalqların, **Vaqarşapat kəndində** isə 71 nəfər Azərbaycan türkünün, 4996 nəfər erməninin, 21 nəfər kürdün, 6 nəfər yəhudinin, 5 nəfər aysorun və 27 nəfər isə digər xalqların nümayəndələrinin yaşadığı göstərilmişdir. Ümumilikdə İrəvan quberniyasında qəza mərkəzləri olan şəhər və kəndlərdə 24488 nəfər Azərbaycan türkləri yaşamışdır⁴⁰⁸.

Sonrakı illərdə də İrəvan quberniyasının əhalisi haqqında statistik məlumatlar qeydə alınmışdır. Məsələn, 1907-ci il “Qafqaz təqvimi”ndə İrəvan quberniyası üzrə əhalinin say və etnik tərkibi təsvir edilmişdir. Burada göstərilmişdir ki, 1905-ci il məlumatına görə, İrəvan şəhərində 14600 kişi, 12933 qadın olmaqla 27533 nəfər əhali yaşamışdır. Etnik tərkibinə görə yaşayanların 12393 nəfərini (6582 kişi, 5811 qadın) Azərbaycan türkləri, 12912 nəfərini (6886 kişi, 6026 qadın) ermənilər, 1576 nəfərini (776 kişi, 800 qadın) ruslar, 139 nəfərini (79 kişi, 60 qadın) digər Avropa xalqları, 261 nəfərini (136 kişi, 125 qadın) yəhudilər, 32 nəfərini (14 kişi, 18 qadın) kürdlər, 201 nəfərini (108 kişi, 93 qadın) gürcülər və 19 nəfərini dağlı xalqları təşkil etmişdilər⁴⁰⁹.

Naxçıvan qəzasının mərkəzi olan **Naxçıvan şəhərində** həmin ildə 8802 nə-

⁴⁰⁷ Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г. LXXI. Эриванская губерния, с.1.

⁴⁰⁸ Yənə orada, с.3.

⁴⁰⁹ Кавказский календарь на 1907 г., отдел 1, с.328.

fər (4698 kişi, 4104 qadın) yaşamışdır. Bunlardan 6185 nəfəri (3286 kişi, 2899 qadın) Azərbaycan türkləri, 2354 nəfəri (1270 kişi, 1084 qadın) ermənilər, 240 nəfəri (124 kişi, 116 qadın) ruslar, 20 nəfəri (15 kişi, 5 qadın) gürcülər və 3 nəfəri (3 kişi) digər Avropa xalqları idi. Həmin qəzanın xüsusi statuslu şəhəri olan **Ordubad şəhərində** isə 4941 nəfər (2597 kişi, 2344 qadın) qeydə alınmışdır. Etnik tərkibinə görə yaşayanların 4447 nəfərini (2342 kişi, 2105 qadın) Azərbaycan türkləri, 399 nəfərini (209 kişi, 190 qadın) ermənilər, 94 nəfərini (45 kişi, 49 qadın) ruslar, 1 nəfərini isə (1 kişi) digər Avropa xalqlarının nümayəndəsi təşkil etmişdilər⁴¹⁰.

Yenibəyazid şəhərində 9624 nəfər (5107 kişi, 4517 qadın) qeydə alınmışdır. Bunun 9 nəfəri (9 kişi) Azərbaycan türkləri, 9319 nəfəri (4931 kişi, 4388 qadın) ermənilər, 120 nəfəri (71 kişi, 49 qadın) ruslar, 9 nəfəri (8 kişi, 1 qadın) digər Avropa xalqlarının nümayəndələri, 15 nəfəri isə (7 kişi, 8 qadın) gürcülər, 152 nəfəri (81 kişi, 71 qadın) kürdlər idilər⁴¹¹.

Aleksandropol şəhərində isə 39371 nəfər (20178 kişi, 19193 qadın) olduğu göstərilmişdir. Əhalinin etnik tərkibinə görə 1572 nəfərini (799 kişi, 773 qadın) Azərbaycan türkləri, 34715 nəfərini (17821 kişi, 16894 qadın) ermənilər, 1872 nəfərini (923 kişi, 949 qadın) ruslar, 164 nəfərini (94 kişi, 70 qadın) digər Avropa xalqlarının nümayəndələri, 434 nəfərini (200 kişi, 234 qadın) gürcülər, 102 nəfərini (65 kişi, 37 qadın) yəhudilər, 205 nəfərini (106 kişi, 99 qadın) kürdlər, 274 nəfərini (152 kişi, 122 qadın) qaraçılar, 33 nəfərini isə (18 kişi, 15 qadın) Qafqaz dağlıları təşkil etmişdilər⁴¹².

Ümumilikdə, 1905-ci ilin statistik məlumatına görə, İrəvan quberniyasının adı çəkilən şəhərlərində 47180 kişi, 43091 qadın olmaqla hər iki cinsdən 90271 nəfər yaşamışdır. Etnik tərkibinə görə şəhər əhalisinin 24606 nəfərini Azərbaycan türkləri təşkil etmişdilər. Əgər 1897-ci il siyahıyaalınması ilə müqayisə etsək görmək olar ki, 8 ildə İrəvan quberniyasının adı çəkilən şəhərlərində əhalinin artımı 8762 nəfər olmuşdur.

1905-ci il statistik məlumatda **İrəvan qəzasında** 62777 kişi, 55076 qadın olmaqla 117853 nəfər, bunlardan əhalinin 65158 nəfərini Azərbaycan türkləri (34715 kişi, 30443 qadın), 45110 nəfərini ermənilər (24035 kişi, 21075 qadın), 75 nəfərini ruslar (43 kişi, 32 qadın), 5578 nəfərini kürdlər (2957 kişi, 2621 qadın), 7 nəfərini yunanlar (2 kişi, 5 qadın), 1925 nəfərini aysorlar (1025 kişi, 900 qadın), **Aleksandropol qəzasında** 79173 nəfəri kişi, 73718 nəfəri qadın olmaqla 152891 nəfər, bunlardan 6265 nəfərini Azərbaycan türkləri (3330 kişi, 2935 qadın), 32339 nəfərini ermənilər (16560 kişi, 15779 qadın), 1527 nəfərini ruslar (762 kişi, 765 qadın), 5586 nəfərini kürdlər (2867 kişi, 2719 qadın), 858 nəfəri-

⁴¹⁰ Кавказский календарь на 1907 г., отдел 1, с.328.

⁴¹¹ Yənə orada.

⁴¹² Yənə orada.

ni yunanlar (432 kişi, 406 qadın), **Naxçıvan qəzasında** 55836 kişi, 48505 qadın olmaqla 104341 nəfər, bunlardan 58866 nəfərini Azərbaycan türkləri (31951 kişi, 26915 qadın), 44515 nəfərini ermənilər (23400 kişi, 21175 qadın), 280 nəfərini ruslar (138 kişi, 142 qadın və 347 kişi), 620 nəfərini kürdlər (347 kişi, 273 qadın), **Yenibəyazid qəzasında** 70752 kişi, 65358 qadın olmaqla 136110 nəfər, bunlardan 41820 nəfərini Azərbaycan türkləri (21676 kişi, 20144 qadın), 88276 nəfərini ermənilər (46081 kişi, 42195 qadın), 4089 nəfərini ruslar (2045 kişi, 2044 qadın), 1712 nəfərini kürdlər (845 kişi, 867 qadın), 218 nəfərini yunanlar (105 kişi, 213 qadın), **Sürməli qəzasında** 47920 kişi, 41441 qadın olmaqla 89361 nəfər, bunlardan 40993 nəfərini Azərbaycan türkləri (22242 kişi, 18751 qadın), 29027 nəfərini ermənilər (15558 kişi, 13669 qadın), 19341 nəfərini kürdlər (10320 kişi, 9021 qadın), **Şərur-Dərələyəz qəzasında** 41896 kişi, 36829 qadın olmaqla 78325 nəfər, bunlardan 54296 nəfərini Azərbaycan türkləri (28910 kişi, 25386 qadın), 22693 nəfərini ermənilər (12272 kişi, 10421 qadın), 789 nəfərini kürdlər (430 kişi, 359 qadın), 547 nəfərini aysorlar (284 kişi, 263 qadın), **Üçmüəzzin qəzasında** 67549 kişi, 60673 qadın olmaqla 128222 nəfər, bunlardan 35429 nəfərini Azərbaycan türkləri (18808 kişi, 16621 qadın), 86038 nəfərini ermənilər (45181 kişi, 40857 qadın), 6632 nəfərini kürdlər (3500 kişi, 3132 qadın), 123 nəfərini aysorlar (60 kişi, 63 qadın), ümumilikdə isə İrəvan quberniyasında 425903 kişi, 381200 qadın olmaqla 807103 nəfər təşkil etmişdir. Etnik tərkibinə görə quberniyada 302827 nəfər (161632 kişi, 141195 qadın) Azərbaycan türkləri, 454374 nəfər (238189 kişi, 216285 qadın) erməni, 5971 nəfər (2988 kişi, 2983 qadın) rus, 40258 nəfər (21266 kişi, 18992 qadın) kürd, 2595 nəfər (1369 kişi, 1226 qadın) aysor, 1078 nəfər (559 kişi, 519 qadın) yunan yaşamışdır⁴¹³.

İrəvan quberniyasında 1915-cı il yanvarın 1-ə olan statistik məlumatına görə, İrəvan quberniyasında əhalinin sayı 1065914 nəfərə (563824 kişi, 502090 qadın) çatmışdır. Etnik tərkibinə nəzər yetirdikdə, əhalinin 382043 nəfərini (199759 kişi, 172575 qadın) Azərbaycan türkləri, 613559 nəfərini (332276 kişi, 291283 qadın) ermənilər, 16171 nəfərini (8707 kişi, 3507 qadın) ruslar, 47828 nəfərini (24160 kişi, 23668 qadın) kürdlər, 3590 nəfərini (1908 kişi, 1682 qadın) aysorlar, 1287 nəfərini (312 kişi, 975 qadın) gürcülər, 993 nəfərini (561 kişi, 432 qadın) polşalı, alman və digər Avropa xalqları, 900 nəfərini (469 kişi, 431 qadın) qaraçılar, 352 nəfərini isə (207 kişi, 145 qadın) yəhudilər təşkil etmişdilər. Həmin ildə quberniyada hər 1 kv. verstə 46,0 nəfər düşmüşdür⁴¹⁴.

1916-cı il yanvarın 1-ə olan statistik məlumatında quberniyanın şəhərlərində 132559 nəfər (69454 kişi, 63105 qadın, bunlardan 92480 nəfəri daimi, 40079 nəfəri isə müvəqqəti yaşayanlar) qeydə alınmışdır. **İrəvan şəhərində** 51286 nə-

⁴¹³ Кавказский календарь на 1907 г., отдел 1, с.150-155.

⁴¹⁴ Кавказский календарь на 1916 г., с.46-49.

fər (25548 kişi, 25738 qadın, bunlardan 22001 nəfəri daimi yaşayanlar, 29285 nəfəri isə müvəqqəti yaşayanlar), etnik tərkibinə görə, 12566 nəfər (6697 kişi, 5869 qadın, bunlardan 9566 yerli əhali, 3003 müvəqqəti yaşayanlar) Azərbaycan türkləri, 37223 nəfər (18096 kişi, 19127 qadın, bunlardan 12284 nəfəri yerli, 24939 nəfəri müvəqqəti yaşayanlar) erməni, 1059 nəfər (517 kişi, 542 qadın, bunlardan 132 nəfəri daim yaşayanlar, 927 nəfəri müvəqqəti yaşayanlar) rus, 203 nəfər (111 kişi, 92 qadın, hamısı müvəqqəti yaşayanlar) gürcü, 29 nəfər (17 kişi, 22 qadın, hamısı müvəqqəti yaşayanlar) kürdlər, 196 nəfər (110 kişi, 86 qadın, hamısı müvəqqəti yaşayanlar) yəhudi, **Naxçıvan şəhərində** 8934 nəfər (4541 kişi, 4393 qadın, bunlardan 8477 nəfəri daimi, 457 nəfəri isə müvəqqəti yaşayanlar), etnik tərkibinə görə 6026 nəfər (2928 kişi, 3012 qadın, bunlardan 86 nəfəri müvəqqəti yaşayanlar) Azərbaycan türkləri, 2665 nəfər (1399 kişi, 1203 qadın, bunlardan 2520 nəfəri daimi yaşayan, 145 nəfəri isə müvəqqəti yaşayanlar) erməni, 147 nəfər rus (84 kişi, 63 qadın, bunlardan 17 nəfəri daimi, 110 nəfəri müvəqqəti yaşayanlar), 11 nəfər (7 kişi, 4 qadın, hamısı müvəqqəti yaşayanlar) digər Avropa xalqlarının nümayəndələri, 72 nəfər (49 kişi, 23 qadın, hamısı müvəqqəti yaşayanlar) gürcü, 6 nəfər (6 kişi, hamısı müvəqqəti yaşayanlar) Qafqaz dağlıları, 7 nəfər (5 kişi, 2 qadın, hamısı müvəqqəti yaşayanlar) aysor, **Ordubad şəhərində** 5717 nəfər (3423 kişi, 2294 qadın, bunlardan 5594 nəfəri daimi, 123 nəfəri müvəqqəti yaşayanlar), etnik tərkibinə görə 5449 nəfər (3289 kişi, 2160 qadın, bunlardan 5431 nəfəri daimi, 18 nəfəri müvəqqəti yaşayanlar) Azərbaycan türkləri, 179 nəfər (82 kişi, 97 qadın, bunlardan 163 nəfəri daimi, 16 nəfəri müvəqqəti yaşayanlar) erməni, 86 nəfər (51 kişi, 35 qadın, bunlardan hamısı müvəqqəti yaşayanlar) rus, 3 nəfər (1 kişi, 2 qadın, hamısı müvəqqəti yaşayanlar) digər Avropa xalqlarının nümayəndələri, **Yenibəyazid şəhərində** 14748 nəfər (7480 kişi, 7268 qadın, bunlardan 12944 nəfəri daimi, 1804 nəfəri isə müvəqqəti yaşayanlar), etnik tərkibinə görə 14350 nəfər (7250 kişi, 7100 qadın, bunlardan 12860 nəfəri daimi, 1490 nəfəri isə müvəqqəti yaşayanlar) erməni, 83 nəfər (62 kişi, 21 qadın, hamısı müvəqqəti yaşayanlar) rus, 11 nəfər (6 kişi, 5 qadın, hamısı müvəqqəti yaşayanlar) digər Avropa xalqlarının nümayəndələri, 238 nəfər (125 kişi, 113 qadın, bunlardan 84 nəfəri daimi, 164 müvəqqəti yaşayanlar) kürd, 64 nəfər (36 kişi, 28 qadın, hamısı müvəqqəti yaşayanlar) aysor, 2 nəfər (1 kişi, 1 qadın, hər ikisi müvəqqəti yaşayanlar) yəhudi, **Aleksandropol şəhərində** 51874 nəfər (24022 kişi, 19442 qadın, bunlardan 43464 nəfəri daimi, 8410 nəfəri müvəqqəti yaşayanlar), etnik tərkibinə görə 1003 nəfər (521 kişi, 482 qadın, bunlardan 910 nəfəri daimi, 93 nəfəri müvəqqəti yaşayanlar) Azərbaycan türkləri, 45646 nəfər (25225 kişi, 20421 qadın, bunlardan 42071 nəfəri daimi, 3575 nəfəri müvəqqəti yaşayanlar) erməni, 4082 nəfər (2086 kişi, 1994 nəfər qadın, bunlardan 288 nəfəri daimi, 3794 nəfəri müvəqqəti yaşayanlar) rus, 269 nəfər (139 kişi, 130 qadın, bunlardan 22 nəfəri daimi, 147 nəfəri müvəqqəti yaşayanlar) digər Avropa xalqlarının nümayəndələri,

300 nəfər (167 kişi, 133 qadın, bunlardan 149 nəfəri daimi, 151 nəfəri müvəqqəti yaşayanlar) kürd, 421 nəfər (218 kişi, 203 qadın, hamısı müvəqqəti yaşayanlar) aysor, 24 nəfər (13 kişi, 11 qadın, hamısı daimi yaşayanlar) dağlı, 129 nəfər (91 kişi, 38 qadın, hamısı müvəqqəti yaşayanlar) yəhudi yaşamışdır. Şəhər əhalisinin 25044 nəfəri (13494 kişi, 11541 qadın, bunlardan 11847 nəfəri daimi, 3188 nəfəri müvəqqəti yaşayanlar) Azərbaycan türkləri idi⁴¹⁵.

1915-1916-cı illər statistik məlumatları müqayisə etsək görmək olar ki, bir il ərzində Azərbaycan türklərinin sayında xeyli azalma, əksinə ermənilərin sayında isə həddindən artıq çoxalma müşahidə olunmuşdur. Məsələn, həmin ildə İrəvan quberniyasında 1120242 nəfər (589125 kişi, 521117 qadın) qeydə alınmış, bunlardan 1014868 nəfəri (535483 kişi, 479385 qadın) daimi, 105374 nəfəri (53642 kişi, 51732 qadın) isə müvəqqəti yaşayanlar idi. Etnik tərkibinə görə isə 373592 nəfərini (198484 kişi, 174998 qadın, bunlardan 363659 nəfəri daimi, 9923 müvəqqəti yaşayanlar) Azərbaycan türkləri, 669871 nəfərini (350274 kişi, 319597 qadın, bunlardan 590994 nəfəri daimi, 78877 nəfəri müvəqqəti yaşayanlar) ermənilər, 16103 nəfərini (8309 kişi, 7794 qadın, bunlardan 8943 nəfəri daimi, 7160 müvəqqəti yaşayanlar) ruslar, 865 nəfərini (469 kişi, 396 qadın, bunlardan 400 nəfəri daimi, 465 nəfəri isə müvəqqəti yaşayanlar) digər Avropa xalqlarının nümayəndələri, 374 nəfərini (240 kişi, 134 qadın, hamısı müvəqqəti yaşayanlar) gürcülər, 59 nəfərini (39 kişi, 20 qadın, hamısı müvəqqəti yaşayanlar) Qafqaz dağlıları, 49132 nəfərini (25546 kişi, 23586 qadın, bunlardan 43189 nəfəri daimi, 5943 nəfəri müvəqqəti yaşayanlar) kürdlər, 3249 nəfərini (1626 kişi, 1623 qadın, bunlardan 2029 nəfəri daimi, 1217 müvəqqəti yaşayanlar) aysorlar, 693 nəfərini (354 kişi, 329 qadın, bunlardan 261 nəfəri daimi, 432 nəfəri müvəqqəti yaşayanlar) qaraçılar, 540 nəfərini yəhudilər (327 kişi, 243 qadın, bunlardan 4 nəfəri daimi, 536 nəfəri müvəqqəti yaşayanlar) təşkil etmişdilər. Sıxlığına görə quberniyada hər 1 kv. verstə 48,8 nəfər düşmüşdür⁴¹⁶.

I Dünya müharibəsinin sonuncu illərində Qafqaz cəbhəsində hərbi əməliyyatların qızışması nəticəsində ermənilərin İrəvan quberniyasında yerləşdirilməsi adi hal almış, onlar kütləvi surətdə bu diyarda məskunlaşdırılır, əksinə yerli Azərbaycan türkləri ənənəvi olaraq sıxışdırılırdılar. Məsələn, 1917-ci ilin statistik məlumatına görə, İrəvan şəhərində qonşu dövlətlərdən 17505 erməni qaçqını toplaşmış, hətta onlara yaşamaq üçün pul da ayrılmışdır⁴¹⁷. İrəvan şəhər Dumasının rəsmi məlumatına görə, 1918-ci il sentyabrın 3-dən həmin ayın 23-ə qədər İrəvan quberniyasında 45.000-ə qədər erməni qaçqını qeydə alınmışdır⁴¹⁸. Bu köçürmələr göstərir ki, işğaldan sonra XX yüzilliyin əvvəllərinə qədər İrəvan

⁴¹⁵ Кавказский календарь на 1917 г., отдел статик., с.214-221.

⁴¹⁶ Yənə orada, с.218-221.

⁴¹⁷ Развитие Еревана после присоединения Восточной Армении к России, Сборник документов 1801-1917, с.216.

⁴¹⁸ Акопян Т.Х., Очерк истории Еревана, с.321.

bölgəsində erməni əhalisinin sayı süni surətdə çoxaldılmışdır. Digər tərəfdən, Azərbaycan türkləri birmənalı olaraq hərbi əməliyyatlar nəticəsində öz yerlərindən kütləvi surətdə qovulurdu. Ona görə də, siyahıyaalmaları dəqiq qəbul etmək olmaz.

Lakin bu köçürmələrə baxmayaraq, İrəvan quberniyasının əksər qəzalarında Azərbaycan türkləri həmişə üstünlük təşkil etmişdilər. Bu haqda yuxarıda statistik məlumatlarda əyani göstərilmişdir. Digər tərəfdən, Azərbaycan nümayəndə heyətinin 1919-cu il avqustun 16-19-da Paris sülh konfransının sədrinə ünvanlandığı məktubda İrəvan quberniyasının dörd qəzasında əhalinin böyük əksəriyyətinin Azərbaycan türklərinin təşkil etməsi haqqında əyani məlumat verilmişdir. Arxiv materialı olan bu sənəddə əhalinin etnik tərkibi belə göstərilmişdir⁴¹⁹:

Etnik tərkib	Naxçıvan qəzası	Şərur-Dərələyəz qəzası	Sürməli qəzası	İrəvan qəzası
Müsəlman-Azərbaycan	62,5%	72,3%	68,0%	60,2%
Erməni	36,7	27,1	30,4	37,4
başqaları	0,8	0,4	1,6	2,4

Beləliklə, İrəvan quberniyası əhalisinin say və etnik tərkibi yekcins olmayıb, burada müxtəlif xalqların nümayəndələri-Azərbaycan türkləri, ermənilər, ruslar, kürdlər, aysorlar və s. xalqlar yaşamışdılar. Rusiya işğalına qədər İrəvan və Naxçıvan bölgələrində əhalinin böyük əksəriyyətini Azərbaycan türkləri təşkil etmiş, işğaldan sonra isə yerli xalq qəsdən sıxışdırılmış, burada xristian çoxluğuna nail olmaq, bölgəni Azərbaycandan ayırmaq üçün ermənilər, ruslar, aysorlar və digər xalqlar köçürülmüşdür. İrəvan quberniyasında keçirilən siyahıyaalınmalarda əhalinin say və etnik tərkibinə nəzər yetirsək görmək olar ki, ermənilər bu tərkibdə cüzi üstünlük təşkil etsələr də, tarixən yerli əhali olan Azərbaycan türkləri onlardan heç də geri qalmamışdılar. Çar Rusiyası bu bölgədə ermənilərin say üstünlüyünü daima saxlamaq üçün XX yüzilliyin ilk onilliklərinə qədər beynəlxalq vəziyyətin gərginliyi ilə əlaqədar olaraq müxtəlif illərdə quberniyaya ermənilərin köçürülməsini təşkil etmiş, digər tərəfdən siyahıyaalınma keçirilərkən Azərbaycan türklərinin sayı bilə-bilə saxtalaşdırılmış və bəzən onlar digər Asiya xalqlarının nümayəndələri adı altında qeyd edilmişdilər.

⁴¹⁹ История Азербайджана по документам и публикациям, Баку, Элм, 1990, с.190.

3.2. Əhalinin sosial-silki tərkibi-Ali imtiyazlı təbəqə

Bəhs etdiyimiz dövrdə İrəvan quberniyasında əhali sosial tərkibinə görə üç qrupa bölünürdü: imtiyazlı-ali təbəqə, din xadimləri və vergiödəyənlər. İmtiyazlı təbəqəyə əsasən əski xan, bəy, ağalar, məliklər və yeni hakimiyyət dövründə formalaşan əyanlar daxil idi. Qeyd etmək lazımdır ki, Rusiya işğalından sonra Azərbaycanın digər bölgələrində olduğu kimi, İrəvan bölgəsində də bu təbəqə əvvəlki hüquqlarını saxlayırdılar. Onlar nəinki öz rütbələrini daşıyırdı, eyni zamanda vergi yığır, mülk və kəndlərinin sahibləri olaraq qalırdılar. Lakin çar hakimiyyət orqanlarının xanlara, bəylərə münasibəti birmənalı olmamışdı. Xüsusilə Rusiya-Qacar müharibəsində itkilərə baxmayaraq Azərbaycan türkləri olan bəylərin çoxluq təşkil etməsi yeni hakimiyyətə sərf etmirdi. Məhz bu səbəbdən yeni hakimiyyət ali Azərbaycan silkinin hüquqlarını hər vasitə ilə ləğv etməyə çalışırdı. Məhz ilk belə qanun da bu ali silkin nümayəndələrinin hüquqlarının ləğv edilməsi ilə başladı. 1841-ci il aprelin 25-də verilən fərmana görə, Qazax, Şəmşəddil və Borçalı ağaları, bəyləri kəndləri idarə etməkdən və tiyul torpaqlarından məhrum edildilər. Bu qanun 1843-cü ildə Tiflis Dövlət Əmlakı Palatası rəisinin tələbinə əsasən İrəvan qəza rəisinin sərəncamı ilə Göyçə mahalının Zod, Çaxırlı (Qızılbulaq) və Böyük Məzrə kəndlərinin ağalarına da şamil edilmişdi. Bu kəndlərin bəylərinin kəndlilər üzərində hüquqları müvəqqəti ləğv edildi və onlar vergi yığmaqdan kənarlaşdırıldılar. Lakin 1845-ci ildə Qafqaz Cənubunun əmri ilə Göyçə ağalarının hüquqları yenidən bərpa olundu. Səbəb kimi, bu qanunun İrəvan qəzasına aid olmadığı göstərilmişdir⁴²⁰.

Tezliklə çar Rusiyası yerlərdə özünə etibarlı dayaq yaratmaq üçün bəylərin hüquqlarını özünə qaytarmağa məcbur oldu. 1846-cı il dekabrın 6-da verilən reskript ilə bəylərin bütün hüquqları özlərinə qaytarıldı⁴²¹.

İrəvan quberniyası yaradıldıqdan sonra bölgədə olan ali silkin nümayəndələrinin sayı haqqında mənbələrdə xeyli məlumatlara rast gəlmək mümkündür. 1851-ci ilin siyahıyaalınmasına görə, İrəvan şəhərində 3 xan (6 kişi, 7 qadın), 48 bəy (60 kişi, 54 qadın) ailəsi və 2 nəfər məlik yaşamışdır⁴²². 1855-ci il statistik məlumatında isə **İrəvan qəzası** üzrə İrəvan şəhərində 14 (6 kişi, 8 qadın) xan, 112 bəy (62 kişi, 50 qadın), Şərur dairəsində 87 bəy (49 kişi, 33 qadın), 5 məlik (3 kişi, 2 qadın), Sürməli dairəsində 197 xan (72 kişi, 65 qadın), 223 nəfər bəy (76 kişi, 73 qadın), 74 nəfər məlik (39 kişi, 35 qadın), Sərdarabad dairəsində 7 nəfər xan (3 kişi, 4 qadın), 320 bəy (150 kişi, 170 qadın), **Naxçıvan qəzası** üzrə Naxçıvan şəhərində 30 nəfər xan (14 kişi, 16 qadın), 69 nəfər bəy (33

⁴²⁰ Рштуни В., Крестьянская реформа в Армении в 1870 г., с.98-99; Qarayev E., Azərbaycanın İrəvan bölgəsinin tarixindən (XVII yüzilliyin sonu-XIX yüzilliyin ortalarında), s.411.

⁴²¹ Колониальная политика Российского царизма в Азербайджане в 20-60-х гг. XIX в, т.2, с.105-107.

⁴²² Кавказский календарь на 1852 г., с.441.

kişi, 36 qadın), Naxçıvan dairəsində 5 nəfər xan (3 kişi, 2 qadın), 72 nəfər bəy (40 kişi, 32 qadın), Dərələyəz dairəsində 238 nəfər bəy (117 kişi, 121 qadın), **Ordubad qəzası** üzrə Ordubad şəhərində 52 nəfər bəy (29 kişi, 23 qadın), qəza üzrə 946 nəfər bəy (516 kişi, 430 qadın), **Aleksandropol qəzası** üzrə Pəmbək dairəsində 4 nəfər qadının xan adı daşıyanlar qeydə alınmışdır⁴²³.

Sonrakı illərdə ali silkin nümayəndələrinin sayı haqqında quberniya üzrə ümumi məlumat verilmişdir. 1857-ci ilin statistik məlumatında, İrəvan quberniyasında 349 nəfər xan, 1818 nəfər bəy, 206 nəfər məlik, 57 nəfər ağa, 1862-ci ildə 147 nəfər xan, 3458 nəfər bəy, 64 nəfər ağa, 212 nəfər məlik adı daşıyanlar qeydə alınmışdır⁴²⁴. 1865-ci il məlumatında isə yalnız İrəvan şəhərində 25 xan (12 kişi, 13 qadın), 215 bəy (120 kişi, 95 qadın), 24 məlik (11 kişi, 13 qadın) yaşamışdır⁴²⁵.

Əgər bu statistik məlumatlara diqqət yetirsək görmək olar ki, Azərbaycan türklərinə məxsus ali silkin nümayəndələri sayına görə həmişə üstünlük təşkil etmişdilər. Müharibənin gedişində və işğaldan sonra xan, bəy və ağalar böyük itkilərə məruz qalmış, bir çoxları ölmüş, bir çoxları bölgəni tərk etmiş, ermənilər isə əksinə kütləvi surətdə köçürmələr nəticəsində sayları qat-qat artırılsa da, onlara məxsus ali silkin nümayəndələri sayca Azərbaycan türklərindən geri qalmışdılar.

Qeyd etmək lazımdır ki, Rusiya işğalından sonra Azərbaycanda ali silkə məxsus xanların, bəylərin, ağaların və məliklərin şəxsi hüquqları uzun müddət qanunla tənzimlənməmişdi. Bundan istifadə edən mülk sahibləri olan ağa, bəy və məliklər mövqelərindən sui-istifadə edərək kəndlilərin torpaqlarını zəbt edir, qeyri-qanuni vergi alır, bəzi şəxslər isə qeyri-qanuni yollarla bəy və məlik hüququ alırdılar. Məsələn, 1851-ci il fevralın 21-də Böyük Vədi kəndinin 50 nəfər sakininin imzası ilə İrəvan qubernatoruna yazdıqları məktubda göstərilirdi ki, vaxtilə bu kəndin vergi verən təbəqəsinə məxsus 19 ailə (adları göstərilmişdir-E.Q.) Şərur dairəsinin rəisinə rüşvət verərək qeyri-qanuni yolla bəy adı almış, hal-hazırda onlar kənd sakinlərini sıxışdırırlar⁴²⁶. Belə hallara quberniyanın ayrı-ayrı yerlərində rast gəlmək olardı.

Yerlərdə olan narazılıqlar çar Rusiyasını bu sahədə müəyyən addımlar atmağa məcbur etdi. Ali silkin nümayəndələri haqqında məlumat almaq üçün Qafqaz Cənişinliyi ayrı-ayrı quberniyaların rəislərinə xüsusi məktublar göndərmişdi. Zaqafqaziya diyarının mülki idarəsinin rəisi V.O.Bebutovun 1949-cu il noyabrın 26-da, dekabrın 24-də və 1850-ci il yanvarın 20-də İrəvan qubernatoruna ünvanladığı məktubda ali silkin nümayəndələri, onların mənşəyi, hüquqları

⁴²³ Кавказский календарь на 1855 г., с.280-281.

⁴²⁴ Сельское хозяйство и аграрные отношения, с. 663-666.

⁴²⁵ Развитие Еревана после присоединения Восточной Армении к России, Сборник документов 1801-1917, с.78.

⁴²⁶ Крестьянское движение в Армении в XIX веке, с.78.

haqqında tam məlumat istəmişdi. İrəvan qubernatoru general-mayor İ.İ.Nazarovun 1850-ci il martın 21-də yazdığı təqdimatda quberniyada ali silkin nümayəndələrinin mənşəyini təsvir edərkən bəylərin və məliklərin arasında yalnız şəxslərin olduğunu bildirmişdi⁴²⁷. Müsəlman ali silki və məliklər haqqında məlumat toplamaq üçün xüsusi tapşırıqla müşavir Çilyayev 1851-ci ildə İrəvan quberniyasına göndərildi. Nəticədə yerli rəislərin köməyi ilə, general-mayor İ.İ.Nazarovun xüsusi rəyi əsasında ali silkin nümayəndələrinin mənşəyi və sayı haqqında məlumat toplanmışdı⁴²⁸. Lakin görülən işlər ali müsəlman silkinin və məliklərin hüquqlarına tam aydınlıq gətirmədi. Bu məsələ uzun müddət həll olunmamış qaldı. Nəhayət, çar hakimiyyət orqanları XIX yüzilliyin 60-cı illərinin ortalarında bəylərin və məliklərin hüquqlarını təftiş etmək üçün xüsusi komissiya yaratmaq qərarına gəldi. 1864-cü ilin mayında keçirilən şurada Dövlət Əmlak departamentinin direktoru Vitteyə bəylərin şəxsi və torpağa olan münasibətləri haqqında yığılmış sənədlərə baxılması üçün xüsusi komissiya yaradılması haqqında qətnamə qəbul olunması haqqında göstəriş verildi. Yaradılan komissiya bəyləri üç kateqoriyaya bölmüşdü: 1. 1846-cı il 6 dekabr reskriptinin birinci maddəsinə görə hüquqları olanlar; 2. İşğaldan əvvəl malikanələri olmuş, lakin sənədləri olmayan bəylər; 3. Yeni hökumətdən ömürlük müllər almış bəylər⁴²⁹. Bu qətnamə 1864-cü il iyunun 23-də böyük knyaz Nikolay tərəfindən təsdiq olundu⁴³⁰.

Bu komissiyaların biri İrəvan quberniyasında 1865-ci il sentyabrın 1-də açıldı. Bəy komissiyalarının yaradılması “bəylərin” hüquqlarını müəyyən etməklə bərabər, bir növ Azərbaycanda islahatların keçirilməsinə hazırlıq idi. Bunun üçün ilk növbədə ali silkin qeyri-müəyyən olan torpaq münasibətlərinin təyin olunması çox vacib idi. Bu haqda knyaz Orbeliani yazırdı: “torpaq hüquqlarına baxılarkən ilk növbədə şəxsi hüquqlar müəyyən olunmalıdır”⁴³¹.

İrəvan quberniyasında bəy komissiyasının ilk iclası 1866-cı il mayın 23-də keçirildi. İrəvan quberniyasında yaradılan bəy komissiyaları İrəvan, Naxçıvan, Ordubad, Üçmüəzzin və Yenibəyazid qəzalarında fəaliyyətlərini davam etdirmişdilər⁴³². Bu komissiyaların tərkibinə hökumət məmurlarının başçılığı ilə yerli bəylər və məliklər də daxil edilmişdi. Yalnız bu komissiyanın fəaliyyəti Aleksandropol qəzasına şamil edilmədi. Burada işğaldan sonra köçkünlər yaşadığından köklü bəy nəslə yox idi. Qəzada “ali silkə” mənəb olanların hüququnu xüsusi ölçülərlə təsdiq etmək lazım idi”⁴³³. İrəvan quberniyasında bəy silkinə xidmətə görə ad almış xanlar, tiyul

⁴²⁷ ARMTA, f.4, siy. 1, iş.1, v. 1-7.

⁴²⁸ Yenə orada, f.4, siy. 1, iş.28, v. 11-12.

⁴²⁹ АМЕА, ТІЕА, iş.1936, v.158.

⁴³⁰ Колониальная политика Российского царизма в Азербайджане в 20-60-х гг. XIX в, т.2, с.229; Историческая записка об управлении Кавказом, т.ІІ, с.608-609.

⁴³¹ Историческая записка об управлении Кавказом, т.ІІ, с.608-609.

⁴³² Рштуни В., Крестьянская реформа в Армении в 1870 г., с.223.

⁴³³ Колониальная политика Российского царизма в Азербайджане в 20-60-х гг. XIX в, т.2, с.225.

sahibləri, köklü bəylər və məliklər, ağalar daxil idi⁴³⁴.

Bəy komissiyalarının fəaliyyəti heç də lazımı səviyyədə olmamışdı. Qeyd etmək lazımdır ki, bəy komissiyalarında rüşvətxorluq və “tanışlıq” əsas rol oynamışdı. Hətta qanuni sənəd təqdim edən bəylərdən belə rüşvət istəmişdilər. Bunu ayrı-ayrı bəylərin şikayətlərində görmək mümkündür. Məsələn, Qurdek kəndinin bəyi Səfixan bəy Hətəmağa oğlu canişinə yazırdı: “Mən bəy nəslində-nəm və kameral siyahıyaalmada bəy nəslindən olduğum göstərilmişdir. Nəslim haqqında bəy komissiyasına altı fərman təqdim etmişəm. Lakin komissiya üzvləri məndən rüşvət tələb edirlər. Kasıb olduğumdan onların tələblərini yerinə yetirə bilmirəm. Ona görə də, komissiya üzvləri məni bəy kimi qəbul etmədilər və məni məlum olmayan şəxs kimi elan etdilər...”⁴³⁵.

Komissiyanın işi nəinki kəndlilər arasında, hətta kiçik bəylər arasında da, böyük narazılıq yaratmışdı. Kiçik bəylər narazılıq edən kəndlilərlə birləşərək bəy komissiyalarının qanunsuz fəaliyyəti haqqında canişinə şikayət etmişdilər. Hətta onlar “bəy komissiyalarının bağlanması və bütün komissiya üzvlərinin istintaq edilməsini” tələb etmişdilər⁴³⁶.

Ordubad qəzasının kəndliləri də bəy komissiyalarından narazı idilər. Ordubad qəzasının İndliadar kəndinin sakinləri Zal bəy, Qaraman bəy Rüstəm bəy oğlu, İsmayıl bəy və İsa bəy Musa bəy oğlu öz şikayətlərində bəy komissiya üzvlərinin onlardan rüşvət tələb etmələri haqqında həyəcanla xəbər vermişdilər. Onlar yazırdılar: “... bəy adımızı təsdiq etmək üçün komissiya sədri Kiryakova 1500 rubl rüşvət verməyimizi bizdən tələb etdilər. Kasıb olduğumuzdan yalnız 150 rubl Andriyasova verdik. Bir neçə gündən sonra o, pulun az olduğunu bildirərək geri qaytardı... lakin biz kasıb olduğumuzdan onun tələbini yerinə yetirə bilmədik və düşmənçiliklə bizim bəy nəslimizi təsdiq etmədi”⁴³⁷. Hətta Andriyasov bəylərə açıqca bildirmidi ki, “mən bilirəm siz bəy nəslindəsiniz, lakin mənə, sədrə və komissiyanın digər üzvlərinə heç nə vermədiyinzə görə, məcburam sizin bəy nəslinizi təsdiq etməyim. Sizin əvəzinizdə hansısa varlı kəndlini təsdiq edərim”⁴³⁸.

Komissiya üzvünün dedikləri sonradan həyata keçmişdi. Belə ki, Ordubad qəzası üzrə təşkil olunmuş bəy komissiyasının sədri Kiryakov 100 nəfərə qədər bəyi vergi ödəyənlər siyahısına, 15 nəfər varlı kəndlini isə bəy siyahısına daxil etmişdi⁴³⁹. Hətta komissiya üzvi Andriyasov özü belə Kiryakova 1000 rubl rüşvət vermişdi. O, öz ifadəsində bunu belə izah etmişdi: “1832-ci il kameral siyahıyaalmaya

⁴³⁴ Колониальная политика Российского царизма в Азербайджане в 20-60-х гг. XIX в, т.2, с.225.

⁴³⁵ Агаян Ц.П., Крестьянская реформа в Азербайджане в 1870 году, Баку, Изд-во Акад.Наук Азерб. ССР, 1956, с.202.

⁴³⁶ Yənə orada, с.202-203.

⁴³⁷ Yənə orada, s.203.

⁴³⁸ Yənə orada.

⁴³⁹ Yənə orada.

görə mənim atam maaf siyahısında göstərilmişdi. Lakin Kiryakov məni və əmim uşaqları Harunu və Martirosu bəy siyahısına yazdı və protokol tərtib etdikdə mənim maaf mənşəyimə göz yumdu. Həmçinin Evux kəndinin kəndlilərindən 1000 rubl rüşvət alaraq Kiryakova verdim, onların hamısı bəy siyahısına yazıldılar. Beləliklə, Kiryakov bu yolla varlandı”⁴⁴⁰.

Beləliklə, bəy komissiya üzvləri rüşvət almaq hesabına xeyli varlandılar. Onlar təkcə Ordubad və Naxçıvan qəzalarından 35000 rubl məbləğində rüşvət almışdılar. Bu rüşvət komissiya üzvləri arasında bölünmüşdü⁴⁴¹.

İrəvan quberniyasında bəylərin mənşəyi, onların vəziyyəti haqqında xüsusi siyahı 1867-ci ildə tərtib edilərək müzakirə üçün Qafqaz Baş İdarəsi Şurasına təqdim edildi. Burada bəylərin bəzilərinin hüquqları saxlandı, bəzilərinin hüquqları ləğv olundu. İrəvan quberniyasında qəzalar üzrə bəy nəslə belə təsdiq olunmuşdu: İrəvan, Üçmüəzzin, Yenibəyazid qəzalarında 142 bəy təsdiq olunmuş, 188 nəfərin istəyi təmin olunmamış, Naxçıvan və Ordubad qəzalarında isə 140 nəfər bəy təbəqəsi kimi təsdiq olunmuş, 116 nəfərin istəyi təmin olunmamışdı. Beləliklə Quberniya üzrə bəy təbəqəsinə məlik 586 nəfərin işinə baxılmış, bunlardan yalnız 282-si “ali silkə mənsub” hesab edilmişdi⁴⁴².

XIX yüzilliyin 60-cı illərin sonlarına olan arxiv məlumatına görə, İrəvan quberniyasında 156 xan, 2397 bəy və 40 ağa qeydə alınmışdı⁴⁴³.

İrəvan quberniyasının ali silkin nümayəndələrinin sayına 1886-cı il kameral təsvirində daha ətraflı təsvir edilmişdir. Bu kameral təsvirə görə, **İrəvan şəhərində** 665 nəfər əyan (383 kişi, 282 qadın), 523 bəy (290 kişi, 232 qadın), 277 ağa (163 kişi, 114 qadın), **İrəvan qəzasında** 83 əyan (44 kişi, 39 qadın), 773 bəy (399 kişi, 374 qadın), 1572 ağa (852 kişi, 720 qadın), 2 məlik (1 kişi, 1 qadın), **Naxçıvan şəhərində** 423 bəy (231 kişi, 192 qadın), 110 ağa (59 kişi, 51 qadın), **Ordubad şəhərində** 54 əyan (26 kişi, 28 qadın), 575 bəy (346 kişi, 229 qadın), **Naxçıvan qəzasında** 54 əyan (26 kişi, 29 qadın) 1108 bəy (636 kişi, 472 qadın), **Sürməli qəzasında** 658 əyan (328 kişi, 340 qadın), **Şərur-Dərələyəz qəzasında** 21 əyan (13 kişi, 8 qadın), 206 bəy (113 kişi, 93 qadın), **Yenibəyazid şəhərində** 19 əyan (8 kişi, 11 qadın), 111 ağa (58 kişi, 53 qadın), 4 məlik (3 kişi, 1 qadın), **Yenibəyazid qəzasında** 3 əyan (2 kişi, 1 qadın), 111 bəy (58 kişi, 53 qadın), 4 məlik (3 kişi, 1 qadın), **Aleksandropol şəhərində** 310 əyan (147 kişi, 163 qadın), 20 bəy (7 kişi, 13 qadın), **Aleksandropol qəzasında** 68 əyan (217 kişi, 229 qadın), 20 bəy (7 kişi, 13 qadın), **Üçmüəzzin qəzasında** 87

⁴⁴⁰ Агаян Ц.П., Крестьянская реформа в Азербайджане в 1870 году, Баку, Изд-во Акад.Наук Азерб. ССР, 1956, с.203-204.

⁴⁴¹ Yənə orada, s.204.

⁴⁴² Всеподданнейший отчеть заместника Кавказского по гражданскому управлению Кавказским и Закавказским краем. 1863-1873, с.8; Рштуни В., Крестьянская реформа в Армении в 1870 г., с.223; Историческая записка об управлении Кавказом, т.II, с.609; Агаян Ц.П., Крестьянская реформа в Азербайджане в 1870 году, с.200; Azərbaycan tarixi, c.4, s.182.

⁴⁴³ Кавказский комитет, 1869 / АМЕА ТІЕА, f.1658, іш.153, v.91.

əyan (45 kişi, 42 qadın), 900 bəy (467 kişi, 433 qadın) yaşamışdır. Bu kameral təsvirə görə İrəvan quberniyasında ümumilikdə 1978 əyan (1031 kişi, 947 qadın), 3917 bəy və ağa (2133 kişi, 1784 qadın), 6 məlik (4 kişi, 2 qadın) qeydə alınmışdır⁴⁴⁴.

1897-ci il siyahıyaalınmasında ali silkin nümayəndələri ümumi ad altında-nəsli və şəxsi əyanlar adı altında qeyd olunmuşdular. Burada hər şəhər və qəzanın əyanları göstərilməklə bərabər, etnik tərkibinin faizi də göstərilmişdir. Həmin siyahıyaalınmada əyanların sayı belə idi:

1. İrəvan qəzası	3712 nəfər
İrəvan şəhəri	2170 nəfər
2. Naxçıvan qəzası	1769
Naxçıvan şəhəri	626
Ordubad şəhəri	165
3. Sürməli qəzası	1005
İğdır kəndi	142
4. Şərur-Dərələyəz qəzası	1389
Başnorəşen kəndi	140
5. Yenibəyazid qəzası	291
Yenibəyazid şəhəri	65
6. Aleksandropol qəzası	1394
Aleksandropol şəhəri	1111
7. Üçmüəzzin qəzası	1263
Vaqarşapat kəndi	196
Yekunda quberniya üzrə	10823
Şəhərlərdə	4615 ⁴⁴⁵

1897-ci il siyahıyaalınmaya görə, İrəvan quberniyasının şəhər və qəzaları üzrə ali silkin nümayəndələrinin əhali üzrə faizi belə idi:

1. İrəvan qəzası üzrə əyanlar 0,09%, bəy və ağalar 1,06%
2. İrəvan şəhəri üzrə əyanlar 4,51 %, bəy və ağalar 3,54 %
3. Naxçıvan qəzası üzrə əyanlar 0,07 %, bəy və ağalar 0,79 %
4. Sürməli qəzası üzrə əyanlar 0,94 %,
5. Şərur-Dərələyəz qəzası üzrə əyanlar 0,03 %, bəy və ağalar 0,33 %
6. Yenibəyazid qəzası üzrə bəy və ağalar 0,12 %
7. Yenibəyazid şəhəri üzrə əyanlar 0,26 %
8. Aleksandropol qəzası üzrə əyanlar 0,06 %, ağalar 0,02 %
9. Aleksandropol şəhəri üzrə əyanlar 1,28 %, bəylər 0,08 %
10. Üçmüəzzin qəzası üzrə əyanlar 0,09 %, bəy və ağalar 0,89 %

⁴⁴⁴ Свод статистических данных о населении Закавказского края, извлеченных из посемейных списков 1886 г., с.418-419.

⁴⁴⁵ Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г., с.2.

Yekunda İrəvan quberniyası üzrə əyanlar 0,30%, bəy və ağalar isə 0,60% təşkil etmişdir⁴⁴⁶

1897-ci il siyahıyaalınmaya görə, nəqli əyanlar arasında Azərbaycan türk nümayəndələri daha çox üstünlük təşkil etmişdilər. Onlar əsasən şəhərlərdə daha çox idi. Nəqli əyanların 44,13%-ni Azərbaycan türkləri, 31,22%-ni ruslar, 15,17%-ni ermənilər, 4,54%-ni gürcülər və 44,94%-ni isə digər xalqların əyanları təşkil etmişdilər⁴⁴⁷.

Lakin sonrakı illərdə ali silkin nümayəndələrinin sayı haqqında mənbələrdə ətraflı məlumat əldə etmək mümkün olmadı. Buna baxmayaraq, yuxarıdakı məlumatlardan belə nəticəyə gəlmək olar ki, ali silkin nümayəndələri arasında Azərbaycan türkləri böyük üstünlük təşkil etmişdilər.

⁴⁴⁶ Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г. LXXI. Эриванская губерния, с.424-425.

⁴⁴⁷ Yenə orada.

IV FƏSİL

İRƏVAN QUBERNİYASINDA HƏYATA KEÇİRİLƏN AQRAR İSLAHATLAR VƏ ONLARIN NƏTİCƏSİ

Aqrar islahatlar. XIX yüzilliyin 50-60-cı illərində Azərbaycanda, o cümlədən onun tərkib hissəsi olan İrəvan quberniyasında feodal sosial-iqtisadi münasibətlərinin tənəzzülünə, kapitalist münasibətlərinin inkişafına səbəb oldu. Bunun bir neçə səbəbi vardı. Belə ki, əvvəllər çar Rusiyası işğal etdiyi Azərbaycanda cüzi dəyişiklik etməklə iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrində köhnə qayda-qanunları saxlayır, buradan yalnız daha çox xammal əldə etməyə çalışırdı. Lakin XIX yüzilliyin ikinci yarısında Rusiyanın öz iqtisadiyyatda baş verən dəyişikliklər istər-istəməz onun müstəmləkələrinə də təsir göstərdi. Belə ki, 1861-ci il fevralın 19-da Rusiyanın özündə təhkimçilik hüququnu ləğv edən “Əsasnamə” verildi⁴⁴⁸. “Əsasnamə”yə görə kəndlilər feodallardan şəxsən azad oldular, mülkədarlar onları artıq alıb-sata, dəyişə bilməzdilər, lakin torpağın mülkiyyətçisi isə əvvəlki kimi mülkədarlar qalırdı. Mülkədarlar daimi istifadə üçün kəndlilərə həyətyanı və həmçinin pay torpaqları verməli idilər. Əvəzində kəndli pay torpağını satın alana qədər mülkədara töycü ödəməyə borclu idi. Kəndlilər hökumətin verdiyi borc pulla öz pay torpaqlarını satın almaq, nəticədə öz torpaqlarının sahibi olmaq hüququ aldılar.

Beləliklə, bu islahat Rusiyada sənayenin inkişafına böyük şərait yaratdı. Tezliklə, Rusiyanın özündə sənayenin müxtəlif sahələri-toxuculuq, yeyinti və s. sahələr inkişaf etməyə başladı. Sənayenin inkişafı üçün daha çox xammal tələb olunurdu. Nəticədə çar hökuməti işğal etdiyi torpaqlara, o cümlədən Azərbaycana ciddi diqqət yetirməyə başladı. Daha çox xammal əldə etmək, xammalla zəngin olan Azərbaycan iqtisadiyyatını ümumrusiya iqtisadiyyatına bağlamaq üçün çarizm islahatlar keçirmək məcburiyyətində qaldı.

Lakin Azərbaycanda ümumi kəndli islahatları birdən-birə həyata keçirilmədi. Çarizm burada siyasi-iqtisadi vəziyyətin gərgin olması ilə əlaqədar olaraq özünə etibarlı ictimai baza və dayaq yaratmaq üçün bir sıra mühüm addımlar atmalı oldu. İlk növbədə çar Rusiyası XIX yüzilliyin 40-cı illərinin ortalarında Cənubi Qafqazda yerli zadəganları öz tərəfinə çəkmək üçün qanunlar verdi. Çar I Nikolay bu məqsədlə 1846-cı il dekabrın 6-da canişin M.S.Vorontsovun adına reskript verdi⁴⁴⁹. Reskriptdə Azərbaycanda və o cümlədən onun tərkib hissəsi olan İrəvanda ali müsəlman silkini xan, bəy, ağa və erməni mülklərinin torpaq

⁴⁴⁸ Полное собрание законов Российской империи, собрание второе, т. XXXVI, отделение первое, 1861, СПб, В Типографии II отделения собственной Е.И. В. Канцелярии, 1863, с.128-134.

⁴⁴⁹ Колониальная политика Российского царизма в Азербайджане в 20-60-х гг. XIX в [в 2 томах], Москва-Ленинград, Изд-во Академии наук СССР, 1937, т.2, с.105-107.

üzərində sahiblik hüququnun əsas cəhətləri müəyyən edilirdi. Qanunla xüsusi xidmət və rəşadətində görə xanların, bəylərin və mülklərin ixtiyarında olan bütün torpaqlar onların irsi mülkiyyəti kimi təsdiq olunurdu. Bəylərin və ağaların imtiyazlarını təsdiq edən bu reskript imkan verirdi ki, kəndlilər torpaqları ilə birlikdə feodalların hakimiyyəti altında qalsın. Hətta qanunla 1840-cı ildə onlardan alınmış torpaqlar da ali silkin varislərinə qaytarılırdı. Rəiyyət, rəncbər, xalisə, nö-kər və s. kimi müxtəlif adların yerinə ümumi bir ad-mülkədar tabesi adı verildi. Kəndlilər torpaq sahibinə onun torpağından istifadə etdikləri üçün əvəz olaraq müxtəlif mükəlləfiyyətlər yerinə yetirməli idilər. Bundan başqa yerli ali silk nümayəndələrinə kəndlilər arasında qayda-qanun yaratmaq və sakitliyə nəzarət etmək üçün polis nəzarəti hüququ verilmişdi⁴⁵⁰.

Çox keçmədi ki, bu reskriptin əsasında sahibkar-kəndli münasibətlərini müəyyən etmək üçün 1847-ci il aprelin 20-si və dekabrın 28-də “Kəndli əsasnamə”ləri verildi. Bu qanunlar Tiflis quberniyasına daxil olan İrəvan qəzasından başqa Azərbaycan türklərinin yaşadıkları bəy və ağa kəndlərinə şamil edilmişdi. Bu əsasnamələrin birincisi Şamaxı və Dərbənd quberniyalarının Şamaxı, Şuşa, Lənkəran, Bakı və Quba qəzalarının bəy kəndlilərinə, ikincisi isə Tiflis quberniyasının Qazax, Borçalı və Şəmşəddil məntəqələrinin azərbaycanlı ağaların torpaqlarında yaşayan kəndlilərə aid idi⁴⁵¹.

İrəvan quberniyasında və Axalsix qəzasının torpaq sahibkarları ilə kəndlilər arasında münasibətləri tənzimləmək üçün əsasnamə bir qədər gec verilmişdi. Belə ki, 1850-ci ildə İrəvan bölgəsində və Kutayisi quberniyasının Axalkələki qəzasında sahibkar-kəndli münasibətlərinə aydınlıq gətirmək üçün Qafqaz canişini Qafqaz komitəsinə layihə hazırlamaq üçün göstəriş verdi. Bu komitənin təqdim etdiyi layihə əsasında İrəvan quberniyasında və Axalkələki qəzasında torpaq sahibkarları ilə kəndlilər arasında qarşılıqlı münasibətlər haqqında “Əsasnamə” 1851-ci il iyunun 8-də elan edildi⁴⁵². Əsasən İrəvan quberniyasına aid edilən bu əsasnamənin müddəaları bəzi istisnalar olmaqla 1847-ci il “Əsasnamə”sinin müddəaları ilə eyni idi. “Əsasnamə” üç fəsildən ibarətdir. Birinci fəsildə (1-2) adlandırılan torpaq sahibi haqqında, ikincidə (3-7) sahibkarın ümumi hüquqi vəziyyəti, üçüncüdə (8-20) isə kəndlilərin və elatların sahibkara ödəyəcəkləri vergi və mükəlləfiyyətləri göstərilmişdi.

⁴⁵⁰ Колониальная политика Российского царизма в Азербайджане в 20-60-х гг. XIX в., т.2, с.105-107; Azərbaycan tarixi üzrə qaynaqlar, Seminar və təcrübə məşğələləri üçün müntəxəbat. Dərs vəsaiti, Tərtibçilər, S.S.Əliyarlı, Y.M.Mahmudov, Bakı, Azərbaycan Universiteti, 1989, s.31-312.

⁴⁵¹ Полное собрание законов Российской империи, собрание 2-е, СПб, Печатано в Типографии II отделения собственной его императорского величества Канцелярии, 1847, т.XXI, №20672, с.617-619.

⁴⁵² Доклад правителя дел Закавказского Комитета по устройству помещичьих крестьян в оный Комитет, от 5-го июня 1862 года, АКАК, т.XII, с.200-204; Свод материалов по изучению экономического быта государственных крестьян Закавказского края [в 7 томах], Тифлис, 1887, т.1, часть1, с.80-83.

1851-ci il 8 iyun “Əsasnamə”sinə görə, İrəvan quberniyasında torpaq sahibi hesab edilirdi: 1) mülkədar, mülk sahibi; 2) irsi hüquqa malik tiyul sahibi; 3) ömürlük hüquqa malik tiyul sahibi; 4) Tiflis quberniyasının Azərbaycan türklərinin yaşadığı distansiyanın ağaları ilə eyni hüquqa malik Yenibəyazid qəzasının ağaları.

“Əsasnamə”nin əsas məsələlərindən biri tiyul haqqında idi. Bu dövrdə İrəvan quberniyasında irsi və ömürlük hüquqa malik tiyul sahibliyi fəaliyyət göstərirdi. İrsi tiyul varislik hüququna malik idi, ömürlük tiyul isə tiyul sahibinin ölümünə qədər fəaliyyət göstərirdi⁴⁵³. İşğaldan sonra tiyul sahibliyi haqqında məsələ çar hakimiyyət orqanları tərəfindən uzun müddət həll olunmamış qalırdı. 1851-ci il 8 iyun “Əsasnaməsi” də bu məsələyə aydınlıq gətirmək üçün yeni cəhd idi. “Əsasnamə”də tiyul sahibliyinə belə aydınlıq gətirilmişdi: irsi hüquqa malik tiyul sahibinin hüququ mülk sahibinin hüququ ilə bərabər hesab olunur, ömürlük hüquqa malik tiyul sahibi isə ölənə qədər bu hüququ daşıyırdı. Ömürlük hüquqa malik tiyul sahibi ona çatacaq vergini birbaşa deyil, yerli xəzinədən almalı idi. Lakin tiyul sahibi öldükdən sonra onun ailəsi ömürlük təqaüd almalı, ona məxsus tiyul kəndliləri isə azad olunurdu və onlar vergini xəzinəyə ödəməli idilər⁴⁵⁴.

“Əsasnamə”yə görə, sahibkar 15 yaşından yuxarı olan hər bir kişiyyə 5 desyatin torpaq sahəsi ayırmalı idi. Əvəzində İrəvan quberniyasının kəndliləri mülkədarların xeyrinə aşağıdakı mükəlləfiyyətləri yerinə yetirməli idilər: 1. İstehsal olunan kənd təsərrüfatı məhsullarının $\frac{4}{30}$ hissəsini mülkədarın xeyrinə vergi verməli. Əgər sahibkar kəndliyə qoşqu heyvanı, kənd təsərrüfatı aləti və əkin üçün toxum verirdisə, verginin təyin olunması hər iki tərəfin razılığı ilə olmalı, lakin sahibkarın xeyrinə verilən haqqın ümumi dəyəri məhsulun $\frac{1}{5}$ -dən artıq olmamalı idi; 2. Əgər sahibkarın yaşadığı yer 10 verst məsafəyə qədər olardisa, qanunla kəndli vergini sahibkarın evinə və yaxud anbarına daşımalı və bu iş 3 gün ərzində yerinə yetirməli, yox əgər bu məsafə 10 verstdən çox idisə, sahibkar özü məhsulunu daşımalı idi; 3. Kəndli sahibkarın xeyrinə bağ, dirrik və bostanlardan bir ildə 80 qəpik, bağlardan 1 rubl 20 qəpik, hər dirrik və bostanların sahəsinə görə isə 10 batman və yaxud 3 pud buğda vergisi ödəməli, tiyulu icra edən hər ev isə ömürlük hüquqa malik olan tiyul sahiblərinin hesabına 2 rubl 50 qəpik vergi ödəməli idi. Lakin tiyul sahibi öldükdən sonra bu vergi xəzinəyə çatırdı. Elat ağaları da hər ailədən 4 rubl pul vergisi alırdı. Lakin pul vergisi hər iki tərəfin razılığı ilə mal-qara və ərzaqla əvəz edilə bilərdi⁴⁵⁵.

⁴⁵³ Материалы по крестьянскому делу в Закавказском крае, Тифлис, 1876, отдель 4, с.4.

⁴⁵⁴ Свод материалов по изучению экономического быта государственных крестьян Закавказского края, т.1, с.81.

⁴⁵⁵ Доклад правителя дел Закавказского Комитета по устройству помещичьих крестьян в оный Комитет, от 5-го июня 1862 года, АКАК, т.ХІІ, с.202; Свод материалов по изучению экономического быта государственных крестьян Закавказского края, Тифлис, 1887, т.1, часть1, с.80-83.

Vergilərdən əlavə, kəndlilər müxtəlif mükəlləfiyyətlər də yerinə yetirmişdilər. Biyar və əvrəz əvvəlki kimi saxlanılırdı. Biyara görə hər bir kəndli ailəsi ildə sahibkara 8 gün (Axalsıx qəzasında 6 gün) işləməyə məcbur idi. Kəndli qeyd edilən biyarın üç gününü əkmək, becərmək, qulluq etmək və məhsul yığmaq, iki gün odun, ot-ələfi daşımaq, iki gün sahibkarın əmlakını bir yerdən başqa yerə aparmaq, bir gün ev tikmək və digər təsərrüfat işlərinə sərf etməli idi. Biyar sahibkarın istəyi əsasında yerinə yetirilməli idi.

Kəndlilər sahibkar üçün ildə iki gün əvrəz adlanan mükəlləfiyyət də yerinə yetirməli, onlar arxların çəkilməsi, körpü və yolların təmir edilməsi işləri ilə məşğul olmalı idilər⁴⁵⁶.

Qeyd edilən mükəlləfiyyətlərdən əlavə digərləri də mövcud idi. Qanuna görə, hər ailə ildə 18 gün öz heyvanları ilə bərabər işləmək üçün bir işçi verməyə məcbur idi. Kəndli yeri şumlayıb əkməli, odun, məhsul və mülkədarın köçünü daşımalı, ev tikməli, biçin biçməli və s. işləri yerinə yetirməli idi. Mülkədar biyarı pulla da əvəz edə bilərdi. Onun ixtiyarı vardı ki, hər işçi qüvvəsi yerinə hər iş günündən ötrü 20 qəpik alsın⁴⁵⁷.

Bundan əlavə, hər 10 ailə sahibkara bir kişi, hər 15 ailə bir qadın xidmətçi verməli idi. Bu qanunun mənfə cəhəti ondan ibarət idi ki, əvvəllər kəndlilər heç vaxt qadın xidmətçilər vermirdilər. Çar hökumətinin yerli adət-ənənəni nəzərə almadan verdiyi bu qanun Azərbaycan türklərinin hiddətinə səbəb olmuşdu. Ona görə də tezliklə, bu qayda ləğv olundu. İrəvan quberniyası üçün verilmiş bu qanunun qalan maddələri 1847-ci il “Əsasnamə”sinin müddəaları ilə eyni idi⁴⁵⁸.

Lakin Kırım müharibəsinin (1853-1856) başlaması ilə əlaqədar olaraq 1851-ci il 8 iyun “Əsasnamə”si icra olunmadı. 1859-cu ildə canişin knyaz Baryatinskiyin göstərişi ilə İrəvan quberniyası ilə bağlı “Əsasnamə”yə yenidən baxılma da, sonradan qeyri-müəyyən müddətə təxirə salındı. Lakin çox keçmədən bu qanuna yenidən baxıldı. Belə ki, İrəvan mülkədarlarının və tiyul sahiblərinin şikayəti əsasında böyük knyaz Nikolay 1865-ci ildə İrəvan qubernatoruna mülkədar və tiyul sahiblərinin hüquqlarını ətraflı müzakirə etmək üçün təklif verdi və qeyd edilən “Əsasnamə” yenidən nəzərdən keçirildi. Azərbaycanın digər quberniyalarının qubernatorlarına da eyni göstəriş verildi. Lazım olan faktlar əldə edilsə də, ümumi kəndli qanunu verilənə qədər bu məsələ yenidən təxirə salındı⁴⁵⁹.

⁴⁵⁶ Доклад правителя дел Закавказского Комитета по устройству помещичьих крестьян в оный Комитет, от 5-го июня 1862 года, АКАК, т. XII, с. 202.

⁴⁵⁷ Vəlili M., Azərbaycan, coğrafi-təbii, etnoqrafik və iqtisadi mülahizat, Bakı, Azərneşr, 1993, s. 72.

⁴⁵⁸ Yenə orada, s. 202; Свод материалов по изучению экономического быта государственных крестьян Закавказского края, Тифлис, 1887, т. 1, часть 1, с. 72-76; Барон Николай, Воспоминания из моей жизни, Русский архив, 1892, № 28, 454; Vəlili M., Azərbaycan, coğrafi-təbii, etnoqrafik və iqtisadi mülahizat, с. 72.

⁴⁵⁹ Историческая записка об управлении Кавказом [в 2 томах], Сос. С. Эсадзе, Тифлис, Типография Гуттенберг, 1907, т. II, с. 551-552.

Qeyd etmək lazımdır ki, göstərilən “Əsasnamə” İrəvan quberniyasında yalnız bəy kəndlərinə aid idi. Həmin illərdə İrəvan quberniyasında cəmi 101 bəy kəndi vardı⁴⁶⁰. Digər tərəfdən, “Əsasnamə”də göstərilirdi ki, sahibkar 15 yaşından yuxarı olan hər bir kişiyyə 5 desyatin torpaq sahəsi ayırmalı idi. Lakin İrəvan quberniyasının bəzi qəzalarında kəndlilərin torpaqları göstərilən rəqəmdən az və ya çox olmuşdu. İrəvan quberniyasının mülkədar kəndlilərinin torpaq sahəsi belə idi: İrəvan qəzasında hər evin pay torpağı 1,5 xalvar və yaxud 2 desyatin 600 kv.sayen, Naxçıvan qəzasının çoxtorpaqlı mülklərində 1,5 desyatindən 2,5 desyatin, aztorpaqlılarda bu rəqəmin yarısı, Üçmüəzzin qəzasında 13,5 desyatin, Yenibəyazid qəzasında isə 10,5 desyatin⁴⁶¹.

Beləliklə, 1851-ci il 8 iyun qanunu əsaslı olmasa da, İrəvan quberniyasında sahibkar-kəndli münasibətlərində qanuni qayda müəyyən etdi. Bu qanuna görə çar hökuməti kəndlilər üzərində məhkəmə-inzibati hüquqları ağalara, bəylərə və mülklərə vermişdi.

Azərbaycanda və eyni zamanda onun tərkib hissəsi olan İrəvan quberniyasında kənd təsərrüfatının inkişafında tarixən süni suvarma sistemi əsas rol oynayan amillərdən biri idi. Məhz bu baxımdan daha çox gəlir əldə etmək üçün çar hakimiyyət orqanları bu sahəyə də diqqət yetirmək məcburiyyətində qalmışdı. Digər tərəfdən, çar icra orqanları işğaldan sonra bu sahəyə ciddi fikir vermədiklərindən həm suvarma arxlarının vəziyyəti bərbad hala düşmüş, həm də su bölüşdürülməsi zamanı (Bu haqda suvarma bölməsində ətraflı bəhs ediləcəkdir-E.Q.) özbaşınalıq və narazılıq baş alıb gedirdi. Məhz bu baxımdan 1847-ci ildə suvarma idarə sistemini “yaxşılaşdırmaq” məqsədi ilə “mirablar haqqında” qanun layihəsi tərtib edilmişdi. Qanun layihəsi 1847-ci il 12 aprelə Qafqaz canişini Vorontsov tərəfindən bəyənildikdən sonra qüvvəyə minmişdi. Bu layihə İrəvan quberniyasına da şamil edilmişdi. Qanuna görə Tiflis quberniyasına daxil olan İrəvan və Naxçıvan qəzalarında hakimiyyət orqanlarının müdaxiləsi olmadan yerli camaat su işinə baxan mirabları özləri seçməli və məvaciblə təmin etməli idilər. Yalnız mirablar üçün yığılan məvacib məsələsində şikayət olduqda rəislər işə qarışa bilərdilər⁴⁶².

Lakin suvarma haqqında qanun bununla bitmədi. Yerlərdə sudan istifadə qaydalarında ənənəvi nəzarət mövcud olsa da, Qafqaz Canişini möhkəm nizam-intizam yaratmaq üçün əlavə ştat da yaratmışdı. 1848-ci ildə Qafqazda suvarma təsərrüfatına rəhbərlik etmək üçün yeni inzibati orqan-su mühəndisliyi yaradıldı. Bu orqan canişinliyin mərkəzi Tiflisdə təsis edilmiş, 1874-cü ilə qədər onun tərkibi cəmi üç nəfərdən ibarət olmuşdu. İlk dövrlərdə su mühəndisləri heç bir quruma tabe olmamışdı. Bu tərkibdə yaradılmış su mühəndisliyi ona tapşırılmış

⁴⁶⁰ Авелиани С.Л., Крестьянский вопрос в Закавказье, Одесса, Типография «Техник», 1914, т.3, с.45.

⁴⁶¹ Свод материалов по изучению экономического быта государственных крестьян Закавказского края, Тифлис, 1887, т.1, часть 2, с.54-55; Авелиани С.Л., Крестьянский вопрос в Закавказье, с.48.

⁴⁶² Полное собрание законов Российской империи, собрание 2-е, 1847, т.XXI, №21104, с.314-315.

vəzifənin öhdəsindən gələ bilmirdi. Belə ki, onlar daima Qafqazın müxtəlif bölgələrində ezamiyyətdə olur, əhalinin su üstündə şikayətlərinə qulaq asırdı. Lakin onlar suvarma qurğularının yaxşılaşdırılmasında heç bir iş görə bilmirdilər. Bunun üçün nə vəsait, nə də texniki ləvazimat vardı⁴⁶³.

Quberniyalarda su üstündə narazılığın artması qubernatorları narahat etdiyindən, onlar dəfələrlə quberniyalara ayrı-ayrılıqda su mühəndislərinin təyin olunması məsələsini qaldırmışdılar. Nəticədə 1882-ci ildə xüsusi zemstvo mükəlləfiyyətlərinə görə təyin olunmuş iclasda bu məsələyə baxılmış, belə qərara alınmışdı ki, Cənubi Qafqazda İrəvan, Yelizavetpol və Bakı quberniyalarının hər birinə ayrı-ayrılıqda su mühəndisi təyin olunsun. Su mühəndisləri qubernatora tabe olmalı idi. Su mühəndislərinin ən önəmli vəzifələrindən biri də su üstündə olan mübahisəli vəziyyət haqqında yüksək distansiyalara məlumatlar vermək idi. İrəvan quberniyasında ilk su mühəndisi Frolov olmuşdur⁴⁶⁴.

Lakin Cənubi Qafqazda süni suvarmanın inzibati idarə sistemində baş verən bu dəyişiklik sonuncu olmadı. Azərbaycanda sənayenin və kənd təsərrüfatının inkişafı çar hakimiyyət orqanlarını suyun istifadəsində yeganə sistem yaratmağı məcbur etdi. Bu məqsədlə Dövlət Şurası tərəfindən 3 dekabr 1890-cı ildə “Zaqafqaziyada torpağın suvarılması üçün sudan istifadə qaydası haqqında” əsasnamə⁴⁶⁵ qəbul olundu. Bu qanunun əhəmiyyəti onda idi ki, su sistemində yaradılan ayrı-ayrı orqanların vəzifələri, fəaliyyət dairələri açıq göstərilmişdir. “Əsasnamə”yə görə Cənubi Qafqazda su müfəttişi vəzifəsi təsis edildi. Onun iqamətgahı Tiflisdə yerləşirdi. Su müfəttişi bütün Qafqazı Tiflisdən idarə edirdi və yerlərdə fəaliyyət göstərən su mühəndisləri ilə vasitəsiz əlaqə saxlayırdı. Onun yanında hüquq məsləhətçisi və dəftərxana fəaliyyət göstərmişdi. Su müfəttişinin əsas vəzifəsinə aid idi: yerlərdə su mühəndisinin işinə nəzarət etmək; qüvvədə olan qanunlarda boşluqlar olduqda, su məsələsində sual yarandıqda həqiqəti aydınlaşdırmaq; su dairəsini hissələrə bölmək; suvarma sistemindən istifadə hüququ haqqında vəsiqə vermək. Su müfəttişi eyni zamanda ona aid olan məsələlərin müzakirəsində Qafqaz Baş Rəisliyin yanında Mülki hissə Şurasının üzvi idi⁴⁶⁶.

Cənubi Qafqazda su dairəsinə və yaxud mahallara bölünmüş bütün su sahəsi su mühəndisinin nəzarətində idi. Hər bir mahalın isə öz inzibati şöbəsi var idi. Bu şöbənin başında mirab, ona tabe olanlar cuvar və su nümayəndəsi durmuşdu. Yerlərdə süni suvarmanın əsas başçısı su mühəndisi idi. Hər bir su mühəndisinin yanında konduktor fəaliyyət göstərirdi. Su mühəndislərinin vəzifəsinə aid idi: a) hər hansı dairədə sudan istifadə etmək hüququ idarənin sədri; b) dairə su idarəsində iştirak edən edən şəxslərə nəzarət etmək; v) çaydan çəkilmiş kanalla-

⁴⁶³ Свод материалов по изучению экономического быта государственных крестьян Закавказского края, Тифлис, 1885, т.V, с.20.

⁴⁶⁴ Yənə orada, s.20-21; Дингильштедт В.А., Водовладение и ирригация, т. II, Тифлис, 1883, с.71.

⁴⁶⁵ Полное собрание законов Российской империи, собрание 1-е, 1890, т.X, №7255, с.762.

⁴⁶⁶ Yənə orada.

rın planını tərtib etmək; q) çayda, kanalda və suvarılan sahədə suyun miqdarını təyin etmək; d) suvarma qurğularının layihəsini tərtib etmək; e) sərbəst qalmış suyun miqdarı həmçinin xüsusi yerlərin qurudulması, daşqından qorunmaq haqqında xəbər toplamaq; j) belə işlərin görülməsinin layihəsini, xərcini tərtib etmək; z) təsdiq edilmiş layihələrin icrasını yerinə yetirmək⁴⁶⁷.

Su mühəndisinə yerlərdə mirab, cuvar və su nümayəndəsi tabe idi. Bu qanunda onların hər birinin özünəməxsus vəzifələri təsvir edilmişdi. Dairə mirabı əhali tərəfindən üç illiyə seçilirdi. Onun vəzifəsinə daxil idi: a) əsas mənbədən çəkilmiş suyun kanallar üzrə bölüşdürülməsi; b) cuvarlara nəzarət etmək; v) su nümayəndəsinin nəzarət etdiyi kənd və şəhərlərin daxilində su bölüşdürülməsində qaydaların pozulması istisna olmaqla su bölgüsündə pozulmuş qaydanı bərpa etmək; q) iştirakçıların cuvarların tələblərinə uyğun sudan istifadə qaydasına məcbur etmək; d) sudan istifadə qaydasının gözlənməsinə ciddi nəzarət etmək⁴⁶⁸.

Cuvar əhali tərəfindən bir illiyə seçilirdi. Onun vəzifəsinə daxil idi; a) kanalların işlək qaydada olması, suyun miqdarı, kanallar vasitəsilə kəndlərə və xüsusi mülklərə suyun bölüşdürülməsi ; b) suyu oğurlanmaqdan qorumaq⁴⁶⁹.

Su sistemində sonuncu cavabdeh şəxs su nümayəndəsi idi. Nümayəndənin vəzifəsinə daxil idi: a) sahibkarlar arasında suyun bölüşdürülməsinə, kənd və şəhərləri təmin edən kanalların işlək qaydada olmasına nəzarət etmək; b) suyu oğurlamaqdan qorumaq; v) sudan istifadə qaydalarını pozulmasını xəbərdar etmək; q) qayda pozuntusunu bərpa etmək⁴⁷⁰

Su dairə sistemində çalışan hər bir nümayəndə öz vəzifəsinə və hərəkətinə cavabdeh idi. Onlar vəzifələrindən sui-istifadə etdikdə və qaydaları pozduqda pulla cərimələnirdilər. Bu cərimənin miqdarı su mühəndisinin qərarı ilə 1 rubldan 50 rubla qədər idi. Şikayət birbaşa su müfəttişinə göndərilirdi⁴⁷¹.

3 dekabr 1890-cı il qanunu 1891-ci il aprelin 1-dən qüvvəyə mindi. Qanun qüvvəyə mindikdən sonra Cənubi Qafqazda su idarələri-su sahələri və onlara tabe olan su məntəqələri yaradıldı. Nəticədə 1891-ci ildə Cənubi Qafqazda 6, 1893-cü ildə daha 2 su sahəsi və 1904-cü ildə isə yeni 1 su sahəsi yaradıldı. Beləliklə, Cənubi Qafqazda 9 su sahəsi yaradıldı. Qeyd edilən su nəzarət sistemi 1918-ci ilə kimi fəaliyyət göstərmişdir⁴⁷². İrəvanda fəaliyyət göstərən su sahələri və su məntəqələri haqqında aşağıda ətraflı bəhs ediləcəkdir.

Çar hökuməti Cənubi Qafqazda kənd yerlərində icma torpaqlarının, mülk və malikanələrin dəqiq sərəhdələrinin müəyyənləşdirilməməsi üzündən yaranan

⁴⁶⁷ Полное собрание законов Российской империи, собрание 1-е, 1890, т.Х, №7255, с.762.

⁴⁶⁸ Yənə orada, s.763.

⁴⁶⁹ Yənə orada.

⁴⁷⁰ Yənə orada.

⁴⁷¹ Yənə orada.

⁴⁷² ARTA, f.429, siyahı 1, iş 579, v.7; Talıblı İ.A., XIX əsr və XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda suvarma və sudan istifadə, Bakı, "Elm", 1980, s.88.

tez-tez mübahisələrin, münaqişələrin qarşısını almaq üçün daha bir qanun verdi. XIX yüzilliyin birinci yarısında bu problem ciddi şəkildə qoyulmuşdu. Bu məsələni həll etmək üçün ilk addım 1849-cu il dekabrın 21-də çar tərəfindən “Cənubi Qafqaz vilayətində Dövlət Əmlakının idarə olunması haqqında əsasnamə” idi⁴⁷³. “Əsasnamə”nin qəbul olunmasında əsas məqsəd Cənubi Qafqazda dövlət əmlakının idarə olunmasını daha da təkmilləşdirmək idi. Bu qanuna görə indiyədək fəaliyyət göstərən Tiflis və Şamaxı Əmlk Palataları onların tabeliyindəki qəza idarələri ilə birlikdə ləğv olunurdu və Cənubi Qafqazda fəaliyyət göstərən Baş idarə yanında dövlət əmlakı ekspedisiyası təsis edilirdi. Ekspedisiya yanında dəftərxana işini bilən dəftərxanaçı, yerli dilləri bilən tərcüməçi, xüsusi işləri bilən məmurlar, su mühəndisləri və yerölçənlər fəaliyyət göstərirdi. Baş idarədən əlavə, Tiflis və Şamaxıda quberniyaları yanında xüsusi şöbələr təsis edilməli, İrəvan və Kutaisi quberniyalarında dəyirmi masalar fəaliyyət göstərməli, Dərbənddə isə hərbi qubernator dəftərxanasında əlavə köməkçi ştatı açılmalı idi.

Azərbaycanda, o cümlədən İrəvan quberniyasında ən böyük bəlalardan biri ayrı-ayrı kəndlərə məxsus torpaq sahələri arasında dəqiq sərhədlərin olmaması idi. Dəqiq mərzləmənin yoxluğu qonşu kəndlər arasında böyük narazılıqlar yarırdı. Hətta bundan istifadə edən bir çox bəylər qanunları pozaraq, sui-istifadə hallarına yol verərək xəzinə və icma torpaqlarını zəbt edirdilər. Bu da, mərzləmə işini ləngidir və yerlərdə qanlı toqquşmalara gətirib çıxarırdı. Cənubi Qafqazın işğalını başa çatdıran rus qoşunlarının baş komandanı İ.F.Paskeviçin diqqət mərkəzində saxladığı məsələlərdən biri də bu bölgənin mərzlənməsi məsələsi idi. Onun 1829-cu il yanvarın 17-də Ədliyyə Nazirliyinə ünvanladığı məktubunda bildirirdi ki, “üçillik mərzləmə təcrübəsi belə onun işini sürətləndirə bilmədi”. Onun xahişi ilə ilk əvvəl Cənubi Qafqaza 3 böyük və 2 kiçik olmaqla 5 nəfər yerölçən təyin edilmişdi⁴⁷⁴.

Lakin mərzləmə işi uzun müddət müzakirə obyektinə çevrildi. Azərbaycanın mərzləmənin aparılmasının vacibliyini qeyd edən çar məmurları bu haqda öz təkliflərini yazıb hazırlamışdılar⁴⁷⁵. Həmin təkliflərdən birində mərzləmənin Cənubi Qafqazın idarə olunması üçün xüsusi komitə və müvəqqəti şöbənin təsis edilməsi haqqında qanuna heç bir əngəlin olmadığı, ikincidə mərzləmənin yaxın gələcəkdə aparılmasının nəzərdə tutulduğu göstərilmişdi. Bu məqsəd üçün bir sıra tədbirlər həyata keçirilməyə başlandı. Belə ki, 1846-cı ildə mərzləmə işini aparmaq üçün mütəxəssis yetişdirən məktəb açıldı⁴⁷⁶. Bu məktəbin məzunları yerölçən köməkçisi vəzifəsinə yiyələnə bilərdilər⁴⁷⁷.

⁴⁷³ Полное собрание законов Российской империи, собрание 2-е, 1849, т. XXIV, с. 329-335.

⁴⁷⁴ Полное собрание законов Российской империи, собрание 2-е, 1830, т. IV, №3000, с. 500-501.

⁴⁷⁵ АКАК, т. IX, Тифлис, 1884, с. 596.

⁴⁷⁶ АКАК, т. XII, Тифлис, 1904, с. 69.

⁴⁷⁷ Полное собрание законов Российской империи, собрание 2-е, 1850, т. XXV, №24581, с. 39.

XIX yüzilliyin ortalarında Cənubi Qafqazda torpaqların mərzlənməsi üçün xüsusi idarə olmadığına görə bu iş ləng həyata keçirilmişdi. Məsələn, 1950-ci ildə İrəvan quberniyasında 16588 desyatin, 1951-ci ildə 11.114 desyatin, 1852-ci ildə 13092 desyatin, 1953-ci ildə isə 16000 desyatin torpaq sahəsi mərzlənmişdi⁴⁷⁸.

Bu, çox ciddi məsələni həll etmək üçün hökumət 1861-ci il iyunun 29-da “Cənubi Qafqaz diyarının mərzləşdirilməsi haqqında əsasnamə”ni təsdiq etdi. Bu “Əsasnamə”yə görə, 1862-ci il yanvarın 1-dən fəaliyyətə başlayan Cənubi Qafqaz Mərz Palatası yaradıldı. Palatanın tərkibi sədr və 4 üzvdən ibarət idi. Əsasnamədə mərz idarəsinin yaradılması, mərz işinin aparılması, mərz işi üzrə məhkəmə icrası, mərz ölçüləri və nişanların qoyulması, mərz sənədlərinin tərtib edilməsi, mərz xərclərinin ödənilməsi, mərz idarələri məmurlarının vəzifələri nəzərdə tutulurdu. Palata hər bir kənd icmasının torpaqlarının sərhədlərini müəyyənləşdirməli, bütün mülk və malikanələrin sərhədlərini dəqiqləşdirməli idi⁴⁷⁹. Belə bir palatanın yaradılması vaxtında atılmış addım oldu. Belə ki, istər xəzinəyə, istər xüsusi sahibkarlara, istərsə də vəqfə məxsus olan torpaqların uzun illər idi ki, dəqiq sahələri təyin edilməmişdi. Buna görə də tez-tez narazılıqlar olurdu.

Mərzləməni sürətləndirmək, bu işi daha da təkmilləşdirmək üçün çarizm müxtəlif illərdə yeni-yeni qanunlar verməyə başladı. Görülən tədbirlər mərzləmə işinə baxan palatanın hüquqi cəhətdən nüfuzunu, üzvlərinin sayını artırmaq və texniki cəhətdən onları gücləndirmək üçün atılmış addımlar idi. 1867-ci il dekabrın 9-da verilən qanunda mərzləmə palatasının fəaliyyətində böyük dəyişiklik oldu. Qanuna əsasən mərzləmə palatasının vəzifəsi Tiflis məhkəmə palatasına, mərzləmə komissiyasının vəzifəsi isə dairə məhkəməsinə tapşırıldı. Buna görə də, mərzləmə işini qaydaya salmaq üçün Tiflis məhkəmə palatasında və dairə məhkəməsində xüsusi mərzləmə üzvləri seçilmiş, palatanın daxilində mərzləmə planlarını təsdiq etmək, sərəncamçının işlərinə qiymət vermək, mərzləməni texniki tərəfdən gücləndirmək, yerlərdə yerölçənlərə səlahiyyətlər vermək üçün Xüsusi İdarə yaradıldı⁴⁸⁰.

Mərzləmə ilə əlaqədar verilən bu qanunlar tezliklə öz bəhrəsini verdi. Mənbələrdə 1862-1889-cu illər arasında Cənubi Qafqaz üzrə quberniyalarda mərzlənmiş torpaq sahələrinin miqdarı göstərilmişdir. İrəvan quberniyasında qəzalar üzrə mərzlənmiş torpaq sahələrinin ümumi miqdarı cədvəldə belə gösrərilmişdir⁴⁸¹:

⁴⁷⁸ Отчет экспедиции государственных имуществ при Главном Управлении Закавказского края за 1854 г., АКАК, т.Х, Тифлис, 1885, №82, с.105.

⁴⁷⁹ Полное собрание законов Российской империи, собрание 2-е, т.41, 1861, с.1017-1052.

⁴⁸⁰ Материалы по вопросу о распространении действий крестьян-ского поземельного Банка на Закавказский край, СПб, Типография В.Киршбаума, 1904, с.64.

⁴⁸¹ Кавказский календарь на 1890 г. Тифлис: 1889, с.35.

Qəzalar	Ümumi torpaq sahəsi (desyatınla)	Bütünlüklə	Mübahisəsiz	Mübahisəli	Cəmi	Məzrlən məmiş qalıb
İrəvan qəzası	285280	108551	63671	32697	204919	80361
Naxçıvan	407138	-	851	2500	3351	403787
Sürməli	327250	2333	247754	91270	337367	-10107
Şərur-Dərələyəz	274550	49046	94247	9625	152918	121632
Üçmüəzzin	335614	76025	236563	24654	337242	-1628
Aleksandropol	352292	52773	227411	14935	295119	57173
Yekun	2545726 (100%)	522644 (20,6%)	1151523 (45,6%)	197524 (7,8%)	1871691 (74,0%)	674035 (26,0%)

İrəvan quberniyasında 1885-ci ilə qədər 94836 desyatın (4,1%), 1885-1888-ci illər arasında isə 55096 (2,2 %) torpaq məzrlənmişdir.

Lakin Cənubi Qafqazda məzrləməyə aid qanunlar bununla tamamlanmadı. Bu işi tezləşdirmək üçün məzrləmə palatasının üzvlərinin sayını artırmaq, onların işində nizam-intizam yaratmaq və texniki tərəfdən gücləndirmək məqsədilə 1889-cu il aprelin 3-də, 1892-ci il mayın 3-də və 1897-ci il mayın 26-da bir-birinin ardınca çarın fərmanları verildi. 1889-cu il aprelin 3-də “Cənubi Qafqaz diyarında məzrləmə işlərində işçi yerlərinin və yerlərdən məzrləməyə cəlb olunanların sayının artırılması haqqında” verilən qanunda işçilərinin sayının artırılması ilə əlaqədar olaraq əlavə dəyişikliklər edildi. Qanuna görə, Cənubi Qafqazda məzrləmə idarələrində əlavə ştatlar açıldı. Bu ştatlara məzrləmə müfəttişi, iki kiçik yerölçən, altı böyük yerölçən və dairə məhkəmələrində iki məzrləmə üzvü işçi yerləri daxil edildi. Bundan əlavə, aparıcı məzrləmə işçi vəzifəsi bərpa olundu. Məzrləmənin texniki hissəsinə nəzarət Dairə məhkəməsinə, iki məzrləmə üzvünə və məzrləmə rəhbərinə verildi⁴⁸².

1890-cı il noyabrın 12-də İrəvan quberniyasında məzrləmə işini daha da təkmilləşdirmək, İrəvan məzrləmə dairəsinin xəritəsinin tərtib olunması məqsədilə ildə 900 rubl icarə haqqı verilməklə xüsusi yay binasının icarə götürülməsi haqqında fərman verildi. Bu məbləğ 1891-ci ildən Ədliyyə Nazirliyinin xərc cədvəlinə daxil edilirdi⁴⁸³.

Lakin XIX yüzilliyin 90-cı illərində məzrləmə ilə bağlı daha iki qanun verildi. Belə ki, 1892-ci il mayın 5-də “Qafqazda məzrləmə işində dəyişiklik haqqında” yeni qanun verildi. Qanuna əsasən məzrləmə işində Qafqaz məzrləmə idarəsi müdiri və Tiflis Məhkəmə Palatasının mərz üzvləri vəzifəsi təsis edildi. Cənubi Qafqaz diyarında işlərin təşkili və texniki əlaqələri Qafqaz diyarının məzrləmə idarəsinin məzrləmə işləri müdirinin rəhbərliyi altında idarə olunmalı

⁴⁸² Полное собрание законов Российской империи, собрание 3-е, т. IX., 1889, №5801, с.128-129.

⁴⁸³ Полное собрание законов Российской империи, собрание 3-е, т. X, 1890, №7192, с.736-737.

idi. Tiflis Məhkəmə palatasının xüsusi Mərz İdarəsinin tərkibi xəritə tərtib edən müdirdən və müfəttişindən ibarət olmuşdu. Qanunda yeni yaranmış vəzifələrin məvacibləri haqqında da məlumat vardır.

Cənubi Qafqaz diyarında mərzləməni sürətləndirmək üçün 1897-ci il mayın 26-da “Cənubi Qafqaz diyarında torpağın mərzlənməsinin sürətləndirilməsi haqqında” adlı daha bir yeni qanun verildi⁴⁸⁴.

Atılan bu addımlar artıq XX yüzilliyin əvvəllərində öz bəhrəsini verdi. Belə ki, 1901-ci il yanvarın 1-ə olan statistikaya görə, Cənubi Qafqaz quberniyaları arasında yeganə mərzləmə işi İrəvan quberniyasında başa çatdırılmışdı. Göstərilən ilə qədər İrəvan quberniyasında 2546088 desyatin torpaq sahəsi mərzlənmiş, bunlardan 1655945 desyatin xəzinə, 890143 desyatin isə sahibkar torpaqlarına aid idi⁴⁸⁵.

Rusiyanın Azərbaycanda və eyni zamanda onun tərkib hissəsi olan İrəvan quberniyasında həyata keçirdiyi müxtəlif səpkili qanunlar kənd təsərrüfatında torpaq, sahibkar-kəndli məsələlərini həll etmədi. Buna görə də, daha köklü aqrar qanunların hazırlanmasına ehtiyac var idi. Xüsusilə, Rusiyanın mərkəzi quberniyalarında verilmiş 1861-ci il 19 fevral islahatından sonra onun iqtisadiyyatında baş verən kapitalist sənayesinin inkişafı bunu tələb edirdi.

Beləliklə, 1870-ci il mayın 14-də “Zaqafqaziya quberniyaları: Yelizavetpol, Bakı, İrəvan və qismən Tiflis quberniyaları ali müsəlman silkindən olan şəxslərin, habelə erməni mülüklərinin torpaqlarında sakin olan dövlət kəndlilərinin torpaq quruluşu haqqında əsasnamə” verildi⁴⁸⁶. Lakin “Əsasnamə” 1870-ci il noyabrın 8-də qüvvəyə minmişdi. “Əsasnamədə” üç məsələyə-kəndlilərin şəxsi asılılığının ləğv edilməsi, torpaq və vergi məsələlərinə toxunulurdu. Bu kəndli islahatı 1847 və 1851-ci illər “Əsasnamələri”nin əsasında hazırlanmışdı. Bu “Əsasnamə” haqqında tarixi ədəbiyyatda kifayət qədər məlumat verildiyindən⁴⁸⁷ onun İrəvan quberniyası ilə bağlı bəzi nəticələrinə toxunmaq istərdik. Qeyd etmək lazımdır ki, islahat İrəvan quberniyasının Azərbaycan türklərinin “ali silki”nin və erməni mülüklərinin torpaqlarında sakin olan kəndlilərinə şamil edilmişdi. 1870-ci il 14 may qanunu əsasən iki əsas bölmədən ibarətdir: 1) Sahibkar kəndlilərin torpaq sahibliyinin ümumi vəziyyəti haqqında; 2) Quberniya və qəzalarda kəndli məsələsinə baxan şöbələrin hüquqları haqqında. Kəndli islahatına

⁴⁸⁴ Полное собрание законов Российской империи, собрание 3-е, т. XVII, 1897, №14150, с.315-319.

⁴⁸⁵ Материалы по вопросу о распространении действий крестьянского поземельного Банка на Закавказский край, с.70-73.

⁴⁸⁶ Полное собрание законов Российской империи, собрание 2-е, т.45, 1870, №48357, с.630-646; Колониальная политика Российского царизма в Азербайджане в 20-60-х гг. XIX в [в 2 томах], Москва-Ленинград, Из-во Академии наук СССР, 1937, т.2, с.401-423; Azərbaycan tarixi üzrə qaynaqlar, Bakı, Azərbaycan Dövlət Universitetinin nəşriyyatı, 1989, s.313-322.

⁴⁸⁷ Məhəmməd həsən Vəlili (Baharlı), Azərbaycan (coğrafi-təbii etnoqrafik və iqtisadi müləhizat), s.72-73; Azərbaycan tarixi (ən qədim zamanlardan XX əsrədək), Bakı, Azərbaycan Dövlət nəşriyyatı, 1994, s.595-597; Azərbaycan tarixi, Bakı, Elm, c.4, s.177-187.

görə sahibkar kəndliləri hər cür şəxsi azadlıq və əmlaklarından sərbəst istifadə etmək hüququ alırdılar, lakin torpaq mülkiyyətçisi isə əvvəlki kimi mülkədarlar qalırdı. Mülkədarlar kəndliyə daimi istifadə üçün həyətyanı sahə və torpaq payı verməli idi. Bunun müqabilində kəndli onun xeyrinə bütün əkilən məhsuldan malcəhət və ya bəhrə adlı vergi, məcburi iş günləri əvəzinə isə pul vergisi verməli idi. İrəvan quberniyası üzrə mülkədara veriləcək bəhrə vergisinin miqdarı $\frac{4}{30}$ idi. Lakin bəzi sahələr üzrə dövlət mülkədarlara çatacaq vergini pulla müəyyən etmişdi. Verginin miqdarı belə təyin edilmişdi: bostan və dirrikdən 80 qəpik, bağlardan 1 rubl 20 qəpik və hər sahəyə görə (360 kvadrat sajen) 10 batman və yaxud 3 pud buğda⁴⁸⁸.

İslahatın əsas məsələlərindən biri kəndli üçün pay torpaqlarının ayrılması idi. Belə ki, mülkədar islahata qədər kəndlilərin istifadəsində olan pay torpağı saxlanılmaqla, 15 yaşından yuxarı hər kişiye 5 desyatın torpaq payı verməli idi. Əgər kəndli icmasının pay torpağı hər bir kəndli kişi üçün 5 desyatından az olarsa, onda kəndlinin sahibkardan torpağın çatışmayan hissəsini tələb etmək hüququ vardı və sahibkar çatışmayan torpağı kəsb verməyə borclu idi. Kəndlilərin daimi istifadəsində olacaq əkin sahələri və başqa torpaq sahələri kəndlinin pay torpağı adlanırdı. Meşələr kəndli pay torpağının tərkibinə daxil deyildi. Meşəsi olan malikanələrdə kəndlilər meşələrdən yalnız sahibkarın könüllü razılığı ilə istifadə edə bilirdilər. Bundan əlavə, mal-qaranı suvarmaq üçün kəndlilərin istifadəsində olan naxır bulaqları onların istifadəsində saxlanılırdı. Əgər naxır bulaqları sahibkarla kəndlilərin birgə istifadəsində idisə, onda bulaq ümumi istifadədə qalırdı. Sahibkar istəyərsə, kəndlilərlə qarşılıqlı razılaşma əsasında ümumi suvat yerində onlara ayrıca suvat ayıra bilər, yox əgər razılaşma baş tutmazsa, onda məsələ barışıq münsifinin qərarı ilə həll olunmalı idi⁴⁸⁹.

Lakin pay torpağı kəndliyə verilsə də, onun şəxsi mülkiyyəti hesab olunmurdu. “Əsasnamə”yə görə kəndli yalnız pay torpağını satın aldıqdan sonra onu öz xüsusi mülkiyyətinə keçirə bilərdi. Kəndli öz pay torpağını ya bütövlükdə, ya da onun bir hissəsini, sahibkarla qarşılıqlı razılıq əsasında barışıq münsifinin müəyyən etdiyi qaydada heç bir məhdudiyət qoyulmadan ala bilərdi. Lakin bu qaydada da bir məhdudiyət vardı. “Əsasnamə”yə görə hər hansı bir ailənin 15 desyatından artıq torpaq almağa hüququ yox idi. Bundan əlavə, kəndlilər 7,5 desyatından az pay torpağına malikdirlərsə, onda hər bir ev bundan az torpaq satın almaq ixtiyarına malik deyildi. “Əsasnamə”də pay torpaqlarının satın alınması haqqında da bir qayda qoyulmuşdu. Belə ki, kəndli pay torpağını satın almaq haqqında barışıq münsifinə yazılı surətdə müraciət edir, əvəzində o, ödənc məbləğini kəndlilərin satın almaq istədikləri pay torpaqları üçün həm pul, həm də məhsulla ödədikləri mükəlləfiyyətlərin pulla qiymətinin 6 faiz kapitallaşması

⁴⁸⁸ Полное собрание законов Российской империи, собрание 2-е, т.45, 1870, ст.№48357, с.639.

⁴⁸⁹ Yənə orada, с.632-633; Azərbaycan tarixi üzrə qaynaqlar, с.316.

(yəni 16 $\frac{2}{3}$ -yə vurulması) yolu ilə hesablayır, həm də müəyyən edilmiş ödənc məbləğinin kəndlilər tərəfindən ödənilmə məbləğinin vaxtını müəyyən edir və bundan sonra tərəflərə öz qərarını bildirirdi. Müəyyən edilmiş müddətdə narazılıq yaranardısıa barışıq münsifi hər iki tərəfə kəndli işləri üzrə Quberniya idarəsinə şikayət etmək hüququ verildiyini elan edir, işə baxılmaq üçün həmin idarəyə keçirirdi⁴⁹⁰.

1870-ci il 14 may islahatının əsas məsələlərindən biri kəndlilərin pay torpaqlarını satın alması məsələsi idi. Qeyd etmək lazımdır ki, çarizm Rusiyanın mərkəzi quberniyalarında islahat keçirərkən kəndlilərin öz pay torpaqlarını satın almaları üçün xüsusi yardım göstərmiş, kredit almaq üçün banklar açmışdı. Lakin Azərbaycanda çar hakimiyyət orqanları kəndlilərin öz pay torpaqlarını sahibkarla könüllü saziş əsasında və ya öz tələbləri ilə mülkiyyətə keçirmələri hökumət tərəfindən hər cür yardım edilmədən həyata keçirilirdi. Lakin bu halda 1861-ci il 19 fevralda çar tərəfindən təsdiq edilmiş ödənc haqqında “Əsasnamə”nin 6-cı maddəsində nəzərdə tutulmuş imtiyazlardan istifadə oluna bilərdi⁴⁹¹.

Quberniya idarələrinin 1873-1876-cı illərdə bu sahədə apardığı araşdırmalar nəticəsində Azərbaycanda quberniyalar üzrə bir desyatın pay torpağının satınalma qiyməti belə müəyyən olunmuşdu: İrəvan quberniyasında bir desyatın torpaq sahəsi 122, Bakı quberniyasında 69, Yelizavetpol quberniyasında isə 202 rubl⁴⁹². Pay torpağını satın almaq baha başa gəldiyinə görə bu məsələ yerlərdə böyük səs-küyə səbəb olmuş, sahibkar-kəndli arasında narazılıq yaratmışdı. Məsələn, İrəvan qubernatoru 1877-ci il avqustun 19-da olan məlumatında yazırdı: “İrəvan quberniyasında kəndlilərin öz pay torpaqlarını satın alması üçün ciddi cəhd etmələrinə baxmayaraq heç bir irəliləyiş olmamışdır. Çünki torpaq sahibləri satın alınma qiymətlərinin baş idarə tərəfindən təsdiqini gözlədiklərinə görə kəndlilərlə bu haqda razılığa gəlməkdən yayınırdılar. Kəndlilər isə idarə tərəfindən təyin edilmiş bu qiyməti özləri üçün əlverişsiz hesab edirdi”⁴⁹³.

“Əsasnamə” kəndlilin pay torpağını satın almağa qanunla icazə versə də, bu kəndlilin imkanı xaricində idi. Hadisələrin sonrakı gedişi göstərir ki, kəndlilər qiymət baha olduğuna görə pay torpağını satın almaq marağında olmamışdı. Arxiv materialına görə, islahatdan keçən 38 il ərzində İrəvan quberniyasında yalnız ödənc vermək əsasında 20-30 kəndli öz pay torpağını satın ala bilmişdi. Qalan kəndlilər isə borc götürüb sələmə girməkdənsə, mülkədara verilən vergi

⁴⁹⁰ Полное собрание законов Российской империи, собрание 2-е, т.45, 1870, ст.№48357, с.646; Azərbaycan tarixi üzrə qaynaqlar, с.321.

⁴⁹¹ Yənə orada, с.646; Yənə orada, с.321.

⁴⁹² Авелиани С.Л., Крестьянский вопрос в Закавказье, Тифлис, Издание Тифлисского Государственного Университеты, 1920, т.4, с.21.

⁴⁹³ Агаян Ц.П., Крестьянская реформа в Азербайджане в 1870 году, Баку, Издательство Академии Наук Азербайджанской ССР, 1956, с.249.

müqabilində öz pay torpağını əldə saxlamağı üstün tutmuşdular⁴⁹⁴. Kəndli məsələlərini araşdıran Aveliani isə qeyd edirdi ki, İrəvan quberniyasında islahat keçiriləndən 30 il ərzində mülkədarlara məxsus 79896 desyatin torpaq sahəsindən kəndlilər yalnız 41 desyatin torpaq sahəsi satın almışdı⁴⁹⁵. Məlumatla görə, XX yüzilliyin ilk onilliyində İrəvan quberniyasında kəndlilərin sərəncamında 98264, mülkədarların əlində isə 60126 desyatin torpaq sahəsi olmuşdur⁴⁹⁶.

Beləliklə, islahatın nəticəsinə görə kəndlilər nəinki torpaq payı almadılar, əksinə torpaqsız qaldılar. XX yüzilliyin əvvəllərində İrəvan quberniyasında xəzinə torpağında sakin olan hər evin cəmi 15,3 desyatin, hər bir kişiyə isə 4,0 desyatin, sahibkar torpaqlarında sakin olan hər evə isə 8,3, hər kişiyə isə 2,3 desyatin torpaq payı düşmüşdü⁴⁹⁷. Müqayisədə görmək olar ki, torpaq sahəsinə görə sahibkar kəndlinin vəziyyəti daha acınacaqlı olmuşdur. Qiymət məsələsi uzun illər mübahisə obyektinə olmuşdur. Dövlət başa düşürdü ki, pay torpağı üçün təyin olunmuş belə qiymət kəndlilərin imkanları xaricindədir. Bu haqda xüsusi layihə hazırlandı. Belə ki, bu işi həll etmək üçün 1885-ci ildə Daxili İşlər Naziriyinə xüsusi layihə təqdim edildi. Layihənin müzakirəsi uzun çəkdi. Nəhayət, 1897-ci ildə nazirliyin maliyyə və dövlət əmlakı bölməsinin xüsusi rəyi ilə yəni-dən işləmək üçün geri qaytarıldı. Nəticədə, XX yüzilliyin əvvəllərində əldə edilmiş razılığa əsasən torpağın keyfiyyətinə görə belə qiymət təyin olundu: birinci dərəcəli keyfiyyətli torpağa görə İrəvan quberniyasında 53 rubl, Bakı quberniyasında 43 rubl, Yelizavetpol quberniyasında 42 rubl; orta dərəcəli torpağa görə isə İrəvan quberniyasında 26 rubl 66 qəpik, Yelizavetpol və Bakı quberniyalarında isə 25 rubl⁴⁹⁸.

Lakin torpağın satış qiyməti bu qərarla da tam həll olunmadı. Cənubi Qafqazda hakimiyyət orqanları ilə torpaq sahibləri bu məsələdə razılığa gələ bilmədilər. Bunun üçün XX yüzilliyin əvvəllərində ayrı-ayrı quberniyalar üzrə xüsusi komissiyalar yaradıldı. 1904-cü ilin iyun ayında Qafqaz Baş rəisliyinin mülki hissəsinin şurasında komissiyaların bu işlə əlaqədar məsələsinə baxıldı. Komissiyaların başçıları olan qubernatorlar qiymət məsələsində müxtəlif mövqeyə malik idilər. İclasda İrəvan qubernatoru Tizenqauzen sahibkarların tərəfində duraraq, onların istəyinin yerinə yetirilməsinin tərəfində olduğunu bildirmişdi. Hətta onun İrəvan quberniyası üçün verdiyi layihədə torpağın keyfiyyətinə görə satış qiymətinə hər desyatınə görə belə qiymət qoyulmuşdu: birinci dərəcəli torpağa görə-242 rubl, ikinci dərəcəyə görə-133 rubl, üçüncü dərəcəyə görə-124

⁴⁹⁴ Крестьянское движение в Армении в XIX веке, Составил В.Рштуни при участии К.Степаняна, Ереван, Изд-во Академии наук Армянской, 1948, с.55.

⁴⁹⁵ Авелиани С.Л., Крестьянский вопрос в Закавказье, т.4, с.15.

⁴⁹⁶ Материалы по вопросу о распространении действий крестьянского поземельного Банка на Закавказский край, с. 118-119; Авелиани С.Л., Крестьянский вопрос в Закавказье, т.4, с.4.

⁴⁹⁷ Авелиани С.Л., Крестьянский вопрос в Закавказье, т.4, с.4.

⁴⁹⁸ Yenə orada, с.21-22.

rubl, dördüncü dərəcəyə görə-61 rubl və beşinci dərəcəyə görə-43 rubl⁴⁹⁹.

Keçirilən bu iclasda da qiymət məsələsində heç bir razılıq əldə olunmadı. 1909-cu ilin aprel-may aylarında Qafqaz canişinliyinin iclasında bu məsələyə yenidən baxıldı. İrəvan qubernatoru bu dəfə də mülkədarların mövqeyini müdafiə etdi. O, çıxışında mülkədarları narazı salmamaq üçün satış qiymətinin indiki qiymətlə dəyəndirilməsini təklif etmişdi⁵⁰⁰. Beləliklə, pay torpağının satınalma qiyməti əvvəlki qiymət məbləğində saxlanıldı. Bu məsələ yalnız 1912-1913-cü illər islahatlarından sonra öz həllini tapdı.

14 may 1870-ci il islahatı qeyd edildiyi kimi xüsusi torpaq sahəsi olmayan sahibkar kəndlilərinə şamil edilmişdi. XIX yüzilliyin 70-ci illərinin ortalarına aid olan məlumata görə, bəzi qəzalarda sahibkar kəndlilərinin malik olduğu torpaq payı orta hesabla belə göstərilmişdi: İrəvan qəzasında hər bir ailənin orta hesabla malik olduğu torpaq sahəsi 1,5 xalvar və yaxud 2 desyatin 600 kvadrat sajen; Naxçıvan qəzasında çox torpaqlı yerlərdə 1,5 desyatindən 2 ⁴/₄ desyatinə qədər, az torpaqlı yerlərdə isə bunun yarısı; Üçmüəzzin qəzasında 13,5 desyatin; Yenibəyazid qəzasında 10,5 desyatin⁵⁰¹.

Lakin İrəvan quberniyasında sayı az da olsa ali silkə mənsub olmayan, xüsusi torpaq sahələri olan kəndlilər də var idi. Bu torpaq sahələri vaxtilə qanunla bölgü əsasında onlara verilmişdi. Xüsusi mülkiyyətçi kəndlilərin vəziyyətinə aydınlıq gətirmək üçün “İrəvan quberniyasında və Tiflis quberniyasının Axalsix qəzasında dövlət kəndlərində sakin olan, ali müsəlman silkinə mənsub olmayan xüsusi torpaqlarda sakin olan şəxslər” haqqında 1877-ci il sentyabrın 3-də yeni “Əsasnamə” verildi⁵⁰². Bu qanunla qeyd edilən şəxs 1870-ci il 14 may “Əsasnamə”sinin 20-ci bəndinə əsasən öz mülkünün sahibi hesab edilir, lakin əlavə malikanə əldə etməsi qadağan olunurdu. Mülkiyyətçi kəndli xüsusi qaydalarla-şəriət kağızı və qanuni kağız əsasında mülkə sahib ola bilərdi. Mülk sahibləri olsa da, onların sadə kəndlilərdən vergi almaq ixtiyarları yox idi. Bundan əlavə, mülkiyyətçi kəndlinin razılığı olmadan heç kim ona məxsus pay torpağını dəyişə bilməzdi. Əgər ona məxsus pay torpağı qanunda göstəriləndən az olarsa, onun haqqı vardı ki, 5 desyatini tələb etsin. Bundan əlavə, hər hansı bir ev öz pay torpağından imtina edərdisə, onun torpaqlarına yaxın olduğuna görə bu pay torpağını da mülkiyyət sahibi olan kəndlinin özünün mülkünə qatmağa səlahiyyəti çatırdı. Hər bir xüsusi mülkiyyətçi kəndli qanuna əsasən 15 desyatindən çox pay torpağı ala bilərdi⁵⁰³.

⁴⁹⁹ Аграрная политика и крестьянское движение в Армении в начале XX века, Составил В.Рштуни. Ереван, Изд-во Академии наук Армянской, 1951, с.68.

⁵⁰⁰ Yənə orada, s.68-69.

⁵⁰¹ Материалы по крестьянскому делу в Закавказском крае, часть 3, с.11.

⁵⁰² Полное собрание законов Российской империи, собрание 2-е, т.52, отделение 2, 1877 г., №57691, с.114-115.

⁵⁰³ Yənə orada.

Lakin İrəvan quberniyasında ali silkə məxsus tiyul sahibləri də vardı. 1872-ci il məlumatına görə, İrəvan quberniyasında 30 ailə tiyul hüququndan istifadə edirdi. Tiyul mükəlləfiyyətini yerinə yetirən 1546 kəndli evi vardı. Bu evlər isə İrəvan, Naxçıvan, Yenibəyazid və Üçmüəzzin qəzalarının 25 kəndində yerləşmişdi⁵⁰⁴. Lakin 1883-cü ilin sonuna olan məlumata görə, Üçmüəzzin monastırına məxsus tuyuldan başqa İrəvan quberniyasında 16 tiyul kəndi qeydə alınmışdı⁵⁰⁵. 1897-ci il məlumatına görə isə İrəvan quberniyasında ömürlük tiyul hüququna malik 40-a qədər ailə qalmışdır ki, onlar da 1000 qədər evi idarə edirdilər⁵⁰⁶.

İslahatdan sonra da tiyul məsələsinə aydınlıq gətirilmədi və tiyul sahibləri yuxarıda göstərilən qaydada öz hüquqlarından istifadə edirdilər. Onların vəziyyətinə və gəlirlərinə aydınlıq gətirmək üçün 1875-ci il mayın 14-də yeni qanun verildi. Qanun mayın 30-da elan edildi. Bu qanuna əsasən İrəvan quberniyasında tiyul gəliri olan hər cür məhsuldan alınan $\frac{3}{30}$ bəhrə vergisi və tiyul sahibinin xeyrinə hər evdən alınan 2 rubl 50 qəpik pul vergisi ləğv edildi. Əvəzində tiyul sahibinə kəndlilərdən alınan vergi əvəzinə xəzinədən ömürlük məvacib kəsildi⁵⁰⁷.

Tiyul sahibinə çatan bəhrə vergisinin pul dəyərində qiymətləndirilməsi canişinə həvalə olunmuşdu. Bu iş çətin olduğundan məvacib axırncı 10 il ərzində tiyul sahibinin aldığı məbləğ əsasında hesablanmalı idi. Nə qədər ki, hökumət qanunda nəzərdə tutulan ömürlük məvacibi verməmişdi, tiyul sahibi köhnə qaydada öz vergisini alırdı. Tiyul sahibi pul məvacibi aldıqdan sonra tuyul kəndliləri hər cür mükəlləfiyyətlərdən azad edilməli və əvəzində onların tiyul sahibinə ödədiyi vergi xəzinəyə ödənilməli idi⁵⁰⁸.

Lakin bu qanun da yerinə yetirilmədi. Natural verginin pulla əvəz edilməsi çox çətin olduğundan qanunun icrası dayandırıldı. Nəhayət, tiyul sahibliyində boşluğu doldurmaq üçün 1884-cü ildə knyaz Dondukov-Korsakov qanunda nəzərdə tutulmuş natural verginin pul ilə əvəz edilməsi məsələsinə həll etmək üçün Daxili İşlər Nazirliyinə layihə təqdim etdi. Bu layihəyə müzakirə üçün 1885-ci il iyulun 30-da Daxili İşlər Nazirliyinə göndərildi. Nazirlik 12 il bu məsələni yubatdıqdan sonra 1897-ci ildə Qafqaz Baş rəisinə bu işi yenidən araşdırmaq üçün müraciət etdi. Lakin bu da öz dəqiq həllini tapmadı. Belə qərara gəldi ki, tiyul sahibləri qocalmış, tezliklə bu torpaq sahibliyi onların ölümündən sonra xəzinənin ixtiyarına keçəcəkdir. Artıq XX yüzilliyin əvvəllərində İrəvan quberniyasında cəmi 11-12 tiyul kəndi qalmışdı⁵⁰⁹.

İldən-ilə vergilərin lazımı səviyyədə yığılmaması, vergi qalıqlarının qalması

⁵⁰⁴ Материалы по крестьянскому делу в Закавказском крае, Тифлис, 1876 г, ч.2, с.3.

⁵⁰⁵ Yənə orada, с.82.

⁵⁰⁶ Кавказский календарь на 1897 г, отдел IV, с.18.

⁵⁰⁷ Полное собрание законов Российской империи, т.50, отделение 1, 1875 г., СПб, 1877, №5701, с.503.

⁵⁰⁸ Yənə orada.

⁵⁰⁹ Материалы по вопросу о распространении действий крестьянского поземельного Банка на Закавказский край, с. 29-30; Авелиани С.Л., Крестьянский вопрос в Закавказье, т.4, с.23.

çar hakimiyyət orqanlarını yeni-yeni vergi islahatları keçirməyə məcbur edirdi. Uzun müzakirələrdən sonra 1900-cü il iyunun 12-də II Nikolay “Zaqafqaziya diyarında əhalidən yığılan torpaq vergisinin güzəştləri haqqında” qanunu təsdiq etdi. Bu qanun 1901-ci il yanvarın 1-dən qüvvəyə mindi. Qanuna görə, dövlət kəndlilərindən alınan tüstü pulu və müxtəlif növ torpaq vergisi töycü vergisi ilə əvəz olundu. Bundan başqa qanuna əsasən dövlət kəndliləri üzərinə zemski vergisi də əlavə olunmuş, hətta kəndlilərin xəzinəyə olan əvvəlki borcları ləğv edilmişdir⁵¹⁰.

Qeyd etmək lazımdır ki, İrəvan quberniyasında həm xəzinə, həm də xüsusi sahibkarlara, mülkədarlara məxsus kəndli evləri də qeydə alınmışdı. 1876-cı il məlumatında İrəvan quberniyasında 12310 xəzinəyə məxsus ev olduğu göstərilmişdir⁵¹¹. XIX yüzilliyin 70-ci illərinin əvvəllərində isə mülkədar kəndlərində 7.065 kəndli evi (27335 kişi), tiyul kəndlərində 509 ev (2320 kişi), məscidlərə məxsus kəndlərdə 44 ev (94 kişi), kilsəyə məxsus kəndlərdə 1206 ev (4037 kişi) qeydə alınmışdı. Bunlardan milliyyətinə görə 4924 ev (19451 kişi) Azərbaycan türklərinə, 3900 ev (14335 kişi) ermənilərə məxsus olmuşdur⁵¹².

Ümumiyyətlə, İrəvan quberniyasında bütün mülkədar kəndlərinin sayı 143, onlardan 89-u Azərbaycan türklərinə, 47-si ermənilərə məxsus olmuş və 7 kənddə isə həm Azərbaycan türkləri, həm də ermənilər yaşamışdır⁵¹³.

Çar Rusiyası tərəfindən verilən bu qanunlar kənd təsərrüfatında müəyyən boşluqları doldursa da, kəndlilərin asılılığı aradan qalxmadı. Nə qədər ki, kəndli pay torpağını satın almamışdı, bu asılılıq davam edirdi. Azərbaycanda, o cümlədən İrəvan quberniyasında bu müvəqqəti asılılıq XX yüzilliyin ilk onilliyinə qədər davam etmişdi. Uzun müddət yerlərdə torpaq uğrunda mübarizə, çəkişmələr çarizmi məcbur etdi ki, bu müvəqqəti asılılığı da ləğv etsin. Lakin bu asılılığın ləğv edilməsi çox uzun çəkdi və böyük mübahisələrə səbəb oldu. Qeyd edildiyi kimi, XIX yüzilliyin 80-ci illərinin ortalarında mülkədar kəndlilərinin müvəqqəti mükəlləfiyyəti və asılılıq münasibətləri məsələləri ilə bağlı müzakirələr aparılmağa başladı. Lakin bu istiqamətdə real addımlar XX yüzilliyin əvvəllərində başladı. Belə ki, 1905-ci ildə Qafqazda canişinlik üsul-idarəsi yenidən yaradıldı. Canişin təyin edilən qraf İ.İ. Vorontsov-Daşkov öz vəzifəsinə başlayarkən Cənubi Qafqazı kəndli həyəcanları burümüşdü. Kəndli çıxışları o qədər ciddi idi ki, canişin əsas diqqətini aqrar məsələlərin həllinə yönəlmişdi. O, kəndlilərin vəziyyətini araşdırarkən bu həyəcanların əsas səbəbini tapmışdı. Qraf İ.İ. Vorontsov-Daşkov 1907-ci ildə çara ünvanladığı məktubda kəndlilərin vəziyyətinə qiymət verərək yazırdı ki, “mülkədarların xeyrinə olan mükəlləfiyyətlər qeyri-müəyyən

⁵¹⁰ Полное собрание законов Российской империи, отделение 1, 1900 г., №18840, с.758.

⁵¹¹ Материалы по крестьянскому делу в Закавказском крае, Тифлис, 1876 г, ч.2, с.38.

⁵¹² Сборник сведений о Кавказе, т.5, с.1-100.

⁵¹³ Рштуни В., Крестьянская реформа в Армении в 1870 г., Ереван, Академии наук Армянской ССР, 1947, с.268.

ölçüdədir. Müxtəlif növ məhsuldan natura ilə ödənilən pay mülkədarlarla kəndlilər arasında daimi münaqişənin səbəbi idi. Mülkədarlar məhsuldan gələn gəliri artırmaq, kəndlilər isə bu miqdarı azaltmaq istəyirdilər”⁵¹⁴. Qraf Vorontsov-Daşkov hesab edirdi ki, 1904-cü il dekabrın 12-də verilən fərman, 1905-ci il noyabrın 12-də elan edilən manifest, 1906-cı il noyabrın 5-də verilən fərman bir-biri ilə ziddiyyət təşkil edir və canişin “müvəqqəti asılılıq mükəlləfiyyət münasibətlərinin yol verilməz olduğunu, tez bir zamanda bu münasibətlərin ləğv edilməsi ilə yerlərdə kəndli həyəcanlarının sakitləşməsinə səbəb olacağını..” bildirmişdi⁵¹⁵.

Cənubi Qafqazda kəndli məsələləri ilə bağlı islahatlara qiymət verən canişin tez bir zamanda yeni islahatın keçirilməsinin zəruriliyini öz məktublarında bildirmişdi. Cənubi Qafqazda kəndlilər arasında bütün narazılıqların səbəbini müvəqqəti asılılıqda görünən Vorontsov-Daşkov bu asılılığı ləğv etmək üçün 1905-ci il noyabrın 22-də “Qafqazda kəndli məsələsinin nizamlanması haqqında” qanun layihəsini Nazirlər Şurasına təqdim etdi. Bu qanun layihəsinə görə Cənubi Qafqaz quberniyalarında, o cümlədən İrəvan quberniyasında müvəqqəti mükəlləfiyyətli kəndlilərə istifadəsində oluğu torpaq sahələrinin sahibi olmaq hüququ verildi. Əvəzində mülkədarlar və torpaq sahibləri 1906-cı il yanvarın 1-də açılacaq Cənubi Qafqaz Dövlət Kəndli bankından 5 faiz məbləğində avans almaq hüququ alırdı. Canişin bu məqsədlə 27 milyon 400 min rubl təyin etmişdi⁵¹⁶.

Layihə baxılmaq üçün torpaq quruluşu və əkinçilik rəisi N.Kutlerə və Maliyyə Naziri İ.Şipova göndərildi. Hər iki şəxs canişinin müvəqqəti asılılığın ləğv edilməsi fikri ilə razılaşsa da, canişin tərəfindən 1906-cı il yanvarın 1-dən mülkədarlar üçün planlaşdırdığı dövlət xəzinəsi hesabına avansın verilməsi təklifini qəbul etmədilər⁵¹⁷.

Onların layihə haqqında rəyi canişinə göndərildi. Lakin canişin bu rəyin əleyhinə çıxdı. O, bəylərin, torpaq sahiblərinin pulla mükafatlandırma ilə bağlı prinsiplial məsələnin müsbət həll edilməsinə çalışırdı. İ.Vorontsov-Daşkov hesab edirdi ki, bu məsələnin təxirə salınması sahibkarların vəziyyətini çətinləşdirir və mükəlləfiyyət hüquqlarını itirmiş mülkədarların yeganə təsəllisi pul mükafatı ola bilərdi⁵¹⁸.

Göstərilən idarələrin mənfi rəyini alan canişin İ.Vorontsov-Daşkov 1906-cı il iyulun 17-də çar II Nikolaya müraciət edir. O, müraciətdə əsas üç məsələni əsaslandırılmışdı. Birincisi, kəndlilər artıq pay torpaqlarının dəyərini ödəmişlər, ikincisi, yuxarıda yeniləşdirilmiş layihəyə görə təhkimçilik və asılılıq münasibətləri artıq yolverilməzdir, üçüncüsü, siyasi vəziyyətə görə zadəganların haqqı

⁵¹⁴ Авелиани С.Л., Крестьянский вопрос в Закавказье, т.4, с.16-17.

⁵¹⁵ Yənə orada, s.17.

⁵¹⁶ Yənə orada, s.26.

⁵¹⁷ Yənə orada, s.27-28.

⁵¹⁸ Yənə orada, s.29-30.

ödənilmədən müvəqqəti-asılılıq münasibətlərini ləğv etmək mümkün deyil⁵¹⁹.

1906-cı il avqustun 15-də Nazirlər Şurası qraf Vorontsov-Daşkovun layihəsini yenidən müzakirə edir. Şura canişinin natural verginin pul vergisi ilə əvəz etməsini qəbul etsə də, layihənin bir sıra maddələri qəbul edilməmiş, yenidən işlənmək üçün canişinə qaytarılmışdır. Canişinin layihəsinin qəbul edilməməsinin əsas səbəbi kəndlilərin pay torpaq sahələrinin satın alınması üçün mülkədarlara ödəniləcək məbləğin dövlət bankı tərəfindən ödənilməsinin yolverilməz hesab edilməsi idi⁵²⁰. Lakin canişinin layihəsi Dövlət Dumasına qədər çatmadı. O, layihə olaraq qaldı.

Nəhayət, kəndlilərin mülkədarlardan, torpaq sahiblərindən müvəqqəti asılılığını ləğv etmək üçün çar hökuməti 1912-ci il dekabrın 20-də yeni qanun verdi. Bu qanun bütün Cənubi Qafqaz quberniyalarına, o cümlədən İrəvan quberniyasına da şamil edilmişdi. Bu qanuna görə, Tiflis, Kutaisi, İrəvan, Yelizavetpol və Bakı quberniyalarında mülkədar torpaqlarında yaşayan pay torpaqlarına malik olan müvəqqəti-mükəlləfiyyətli kəndlilər onlara məxsus bu torpaqların satın alınması qaydaları müəyyən edilmişdi⁵²¹.

1912-ci il dekabrın 20-də verilmiş bu qanun 1913-cü il yanvarın 1-dən həyata keçirildi. Qanunun I maddəsində Tiflis, İrəvan, Kutaisi, Yelizavetpol və Bakı quberniyalarında mülkədar torpaqlarında yaşayan, pay torpaqlarına malik olan müvəqqəti-mükəlləfiyyətli kəndlilərin bu torpaqları məcburi şəkildə satın alınması haqqında qaydaları göstərilmişdir. II maddə Üçmüəzzin monastırı kəndlirinə, III maddə isə tiyul sahiblərinə ödənilən verginin ləğv edilməsinə şamil edilmişdi. Belə ki, tiyul sahibinin xeyrinə verilən verginin ləğv edilməsi əvəzində xəzinədən ömürlük illik tiyul məbləği ödənilməli idi. Bundan əlavə, hər bir kəndli ailəsindən illik 2,5 rubl məbləğində vergi yığılmalı, kəndlilərin mülkiyyətinə keçmiş torpaq sahəsinin satın alınma məbləğindən 4,5 % tutulmalı idi. İrəvan quberniyasına aid olan Üçmüəzzin kilsəsinə kəndlilərin mükəlləfiyyət daşımaqdan azad olunması əvəzində isə dövlət xəzinəsindən on il müddətinə illik 21 min rubl ödənilməsi nəzərdə tutulmuşdu.

Beləliklə, Azərbaycanda, o cümlədən onun tərkib hissəsi olan İrəvan quberniyasında kəndlilərin şəxsi torpaqlara sahib olması, asılılıqdan çıxması məsələsi uzun illər ləngimişdi. Çarizmin ali silkin nümayəndələrinə-mülkədarlara, bəylərə, məliklərə daimi dəstək olması kənd təsərrüfatının bu əsas məsələnin uzanmasına səbəb olmuşdu. Yalnız uzun mübarizədən sonra kəndlilərin bu əzmkar iradəsinin qarşısında aciz qalan çar hakimiyyət orqanları XX yüzilliyin əvvəllərində kəndlilərin asılılığını ləğv etmək üçün qanun verməyə məcbur olmuşdu.

⁵¹⁹ Авелиани С.Л., Крестьянский вопрос в Закавказье, т.4, с.31.

⁵²⁰ Yənə orada, s.32-33.

⁵²¹ Полное собрание законов Российской империи, Собрание 3-е., т.32, 1912 г. Отделение 1, Петроград: 1915, №38539, с.1687-1692; Vəlili M., Azərbaycan, coğrafi-təbii, etnoqrafik və iqtisadi mülahizat, s.73.

V FƏSİL

İRƏVAN QUBERNİYASININ İQTİSADI HƏYATI (XIX YÜZİLLİYİN ORTALARI-XX YÜZİLLİYİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ)

5.1. İrəvan quberniyasının kənd təsərrüfatı (XIX yüzilliyin sonu-XX yüzilliyin əvvəllərində)

Əkinçilik. İrəvan quberniyasının iqtisadiyyatında kənd təsərrüfatı əsas yerlərdən birini tutmuşdu. Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycanın digər bölgələrində olduğu kimi, İrəvan bölgəsinin iqtisadiyyatında da XIX yüzilliyin 70-ci illərindən başlayaraq kapitalist münasibətləri meydana gəlməyə başlamış, işğaldan sonra İrəvanın Ümumrusiya bazarına daxil olması bu işi sürətləndirmişdir. İstər kənd təsərrüfatında, istərsə də iqtisadiyyatın digər sahələrində bazar üçün əmtəlik məhsul istehsalı daha da güclənmişdi. Artıq əldə edilmiş məhsullar nəinki yerli bazarlara çıxarılır, eyni zamanda xarici bazarlara ixrac edilirdi.

Müxtəlif iqlimin, rəngarəng məhsuldar torpaqların və bol sulu çayların olması İrəvan quberniyasında iqtisadiyyatın əsasını təşkil edən kənd təsərrüfatının inkişafına böyük təsir göstərmişdi. Yuxarıda göstəriləyi kimi, İrəvan quberniyası təbii-coğrafi sahəsinə görə başdan-başa dağlıq, dağətəyi və düzənlik ərazilərdən ibarət olduğundan, bu ərazilərdə ayrı-ayrı kənd təsərrüfatı məhsullarının əkilməsində tarixən bir qanunauyğunluq mövcud olmuş, hər bir əraziyə uyğun kənd təsərrüfatı məhsulları yetişdirilmişdir. Dağlıq ərazilərdə havanın temperaturu aşağı olduğundan burada elə məhsullar yetişdirilirdi ki, həmin məhsullar mülayim və sərt iqlimə, düzənlik zonada isə isti iqlimə davam gətirirdi. Məsələn, dağlıq və dağətəyi ərazilərdə əkinçilik və maldarlıq kənd təsərrüfatının əsasını təşkil etmişdi və məhsuldarlığına görə düzənlik ərazilərdə əkilən məhsuldan daha çox məhsul əldə etmək olurdu. Bu ərazilərdə kətan əkinçiliyi və arıçılıq da inkişaf etmişdi. Tərəvəz yalnız hər evin tələbatını ödəyəcək qədər əkilirdi. Meyvə isə yalnız iqlimə uyğun yetişdirilirdi. Lakin dağ və dağətəyi ərazilərin hamısını buna şamil etmək olmaz. Sərt iqlimi olan dağlıq və dağətəyi yerlərdə taxıl məhsulları əkilmirdi, geniş otlaq sahələrinə, biçənək yerlərinə malik olduğundan burada maldarlıq daha geniş inkişaf etmişdi. Düzənlik ərazilərdə də vəziyyət eyni cür idi. Arazın aşağı vadilərində, İrəvan, Naxçıvan və Üçmüəzzin qəzalarında yay isti olduğundan və uzun keçdiyindən bu ərazilərdə taxıl məhsullarından buğda, arpa, cəltik, texniki bitkilərdən pambıq, küncüd, gənəgərçək, çox məhdud yerlərdə tütün və digər texniki bitkilər daha müvəffəqiyyətlə əkilirdi. Eyni zamanda düzənlik ərazilərdə bostançılıq, ipəkçilik və şərab istehsalı əsas yerlərdən birini tutmuşdu. Düzənlik ərazilərdə maldarlıq yalnız ev şəraitində daha çox inkişaf etmişdi. Bu da hər bir evi süd məhsulları ilə və əkinçiliyi isə iş

heyvanları ilə təmin etmək məqsədi güdürdü⁵²².

İrəvan quberniyasının kənd təsərrüfatında taxıl əkinçiliyi daha geniş yayılmışdı. Quberniyada əkinçilik həm yazda, həm də payızda həyata keçirilirdi. Payızlıq əkin əsasən düzənlik ərazilərdə olurdu. Payızlıq əkində torpaq yayın axırı-avqust və sentyabr aylarında şumlanırdı. Səpin isə oktyabr ayında həyata keçirilirdi. Səpindən sonra dırmıxla örtülmüş məhsul bir-neçə dəfə suvarılırdı. Yazlıq əkin üçün torpaq isə yazın əvvəllərindən hazırlanırdı. Ümumiyyətlə torpağın şumlanması və məhsulun səpilməsi dağlıq zonalarda qarın əriməsindən başlayaraq, iyunun əvvəllərində, düzənlik zonada isə martın əvvəllərindən başlayaraq mayın axırlarında qurtarırdı. Səpin əllə yerinə yetirilirdi⁵²³.

İrəvan quberniyasında əkinçilikdə dənli bitkilərdən buğda, arpa, çəltik, darı, pərinç (buğda növü), qarabaşaq, texniki bitkilərdən pambıq, tütün, küncüt, gənəgərçək, kətan və yağçiçəyi əsas yerlərdən birini tutmuşdu. İrəvan quberniyası taxıl məhsulları ilə bol olan quberniyalardan biri hesab olunurdu. Taxıl məhsullarından buğda kifayət qədər çox əkilirdi. Əlverişli iqlimindən və torpağın məhsuldarlığından asılı olaraq dağətəyi ərazilərdə məhsuldarlıq 7-8, hətta 10, 12 və 15 dəfə artıq olurdu. Buğdanın becərilməsi ilə dağlıq ərazinin əhalisi daha çox məşğul olurdu⁵²⁴.

Bəhs etdiyimiz dövrdə İrəvan quberniyasında müxtəlif növ buğda əkilirdi. Bunlardan qırmızımtıl və yaxud qarabağ, sarı və ağ buğda daha məşhur idi. Bundan əlavə, quberniyada topbaşı, gərmə buğda növlərinə də rast gəlmək olurdu. Qırmızımtıl buğda növü qədim, yerli növ olmaqla bərabər, rəngi qırmızı-sarı rəngdə, bir qədər xallı, gövdəsinin hündürlüyü 0,75-1 arşın (1 arşın-96,4 sm) arasında, kiçik sünbüllü dənli bitki idi. Buğda kiçik olmasına baxmayaraq, quberniyada ən keyfiyyətli buğda hesab olunurdu. İrəvan quberniyasının dağlıq ərazilərinin 90 %-də qırmızı buğda əkilirdi. Xüsusilə, Göyçə, Abaran və Aleksandropolda bu buğda növü daha məşhur olmuşdur. İrəvan bazarlarında qırmızı buğda digər növlərə nisbətən $\frac{1}{4}$ və $\frac{1}{5}$ nisbətdə baha satılırdı. Onun çörəyi ağ və ləzzətli olurdu⁵²⁵.

İrəvan buğdasının ikinci növü tərkibində çoxlu nişasta olan “ağ buğda” növü hesab olunurdu. Ağ buğda əsasən payızda isti, düzənlik və dağətəyi ərazilərdə əkilirdi. Bu buğda növü də yerli idi⁵²⁶.

⁵²² Спасский Н., Сельскохозяйственно-статистическая сведения об Эриванской губернии за 1870 год, Сборник сведений о Кавказе //под редакцией главного редактора Н.Зейдлица, Тифлис, В типографии главного управления наместника Кавказского, 1872, т. II, с.167.

⁵²³ Yənə orada, s.170.

⁵²⁴ Yənə orada, с.168.

⁵²⁵ Сборник сведений о Кавказе, Тифлис, Типография главного Управления Наместника Кавказского, т. VII, с.219; Заваров С., Опыт исследования сельского хозяйства хлебородного района Эриванской и Карской области, Тифлис, 1899, с.162-163; Vəlili M., Azərbaycan, coğrafi-təbii, etnoqrafik və iqtisadi mülahizat, s.92.

⁵²⁶ Yənə orada.

İrəvan quberniyasında bəzi buğda növü də vardı ki, onlar sonradan kənar-
dan gətirilmişdi. Bunlardan biri Borçalı və Qazax qəzalarından gətirilmiş “Gül-
dənə” adlanan buğda növü idi. O, payızda xüsusilə Yenibəyazid, Aleksandropol
qəzalarında və Dərələyəzin dağlıq yerlərində əkilirdi. Güldənə iri, ağ, dairəvi və
tərkibində zülali çox olan buğda növü idi⁵²⁷.

Buğdanın gərmiyan növü Qacar dövlətindən gətirilmişdi. Bu buğda növü
uzun və qalın sünbüllü olması ilə seçilirdi. Hər sünbüldə 70-80 iri ağ buğda
olurdu⁵²⁸.

İrəvan quberniyasında əkilən buğdanın bir növü də Rusiyanın mərkəzi qu-
berniyalarından gətirilmiş “kamçatka” adlanan buğda növü hesab olunurdu.
Azərbaycan türkləri ona “topbaşı” deyirdilər. Bu buğda qısa, yoğun və dairəvi
olmaqla bərabər, məhsuldalığı yüksək idi. “Topbaşı” sünbülünün hər bir tərəfin-
də 35-45 buğda olurdu. XIX əsrin sonlarına yaxın bu növ buğda quberniyada
daha çox yayılmağa başlamışdı. 1894-cü ildə onun bir xalvarı (1 xalvar-450 kq)
40-60 rubl arasında satılmışdı⁵²⁹.

Digər buğda növü quberniyada “başısünbüllü” buğda hesab olunurdu. Bu
buğda uzun müddətə yetişirdi⁵³⁰.

XIX yüzilliyin 70-ci illərində İrəvan quberniyasına yeni buğda növü olan
“hind buğda”sı da gətirilmişdi. Bu növün qollu-budaqlı sünbülü vardı və məh-
suldarlığı 20-30 dəfə çox olurdu. Təcrübə üçün “hind buğdası”nı Yarımca kən-
dində əkməmişdilər⁵³¹.

İrəvan quberniyasında buğda ilə bərabər arpa da əkilirdi. Lakin buğdaya
nisbətən arpa az əkilirdi. Quberniyada arpanın ikicərgəli (kilic), dördcərgəli və
altıcərgəli növləri daha məşhur olmuşdur. Sonuncu iki arpa növünü yerli əhali
topbaşı adlandırmışdı⁵³². V.Vəlili Azərbaycanda arpa əkinçiliyinə toxunaraq ya-
zırdı: “Pis və sürülmüş yerdə əkilən arpa isə bir neçə növdür, bu növlər əkin
vaxtlarıyla və sünbüllərinin şəkli ilə fərqlənirlər. Düzəngahlarda ağ, altıcərgəli
qış arpası əkilir, dağ ətəklərində isə altıcərgəli yaz arpası əkilir ki, toxmaq adlı
ağ dənələri vardır. 4-6,5 min fut (1 fut 30,479 sm-ya bərabər uzunluq ölçüsü)
dəniz səviyyəsindən yüksəkdə olan məhəllələrdə dördcərgəli yaz arpası, ən yu-
xarı səviyyədə isə (6,5-8 min futluq) ikicərgəli yaz arpası hasil edilirdi. Adı çə-
kilən yüksək səviyyədə arpa ən yeganə göyərtidir. Qara arpa hasilatına və ləzzə-

⁵²⁷ Сборник сведений о Кавказе, т.VII, с.219; Заваров С., Опыт исследования сельского хозяйства хлебородного района Эриванской и Карсской области, с.162-163.

⁵²⁸ Yenə orada, с.219.

⁵²⁹ Yenə orada, с.219; Заваров С., Опыт исследования сельского хозяйства хлебородного района Эриванской и Карсской области, с.164.

⁵³⁰ Заваров С., Опыт исследования сельского хозяйства хлебородного района Эриванской и Карсской области, с.164.

⁵³¹ Сборник сведений о Кавказе, т. VII, с.219.

⁵³² Yenə orada, с.219.

tinə görə ağdan yuxarı və bahadır”⁵³³.

İkicərgəli arpa növünün məhsuldarlığı çox aşağı idi. Ümumiyyətlə, İrəvan quberniyasında arpa az əkilirdi və heyvanların yedizdirməsinə sərf olunurdu. Yalnız qıtlıq illərində əhali arpa çörəyi yeməyə məcbur idilər⁵³⁴.

Mənbələrin təhlili göstərir ki, dənli bitkilərin yetişdirilməsi XIX yüzilliyin 50-60-cı illərində də İrəvan quberniyasının kənd təsərrüfatının başlıca sahəsi olaraq qalmaqda idi. Hətta burada ayrı-ayrı qəzalar üzrə yazlıq və payızlıq əkilən taxıl məhsullarının miqdarı haqqında statistik məlumatlara rast gəlmək olar. Qeyd etmək lazımdır ki, göstərilən bu statistik məlumatlarda əkin sahələri və məhsulun miqdarı göstərilmişdir. Bu statistik məlumatlar bunlardır:

1858-ci ilin məlumatına görə, İrəvan quberniyasında 147026 çetvert payızlıq əkin sahəsindən 818761 çetvert (1 çetvert-dördüdə bir çəki və ölçü vahidi), 86767 çetvert yazlıq əkin sahəsindən isə 493299 çetvert, ümumilikdə isə 1312060 çetvert taxıl yığılmışdır. Ayrı-ayrı qəzalar və həmin qəzaların mərkəzi şəhərləri üzrə əkilən və yığılan məhsulun miqdarını aşağıdakı cədvəldə əyani görmək mümkündür⁵³⁵:

Qəzalar	Payızlıq əkin sahəsi (çetvert)	Yazlıq əkin sahəsi (çetvert)	Payızda yığılıb (çetvert)	Yazda yığılıb (çetvert)	Payızlıq məhsulun faizlə miqdarı	Yazlıq məhsulun faizlə miqdarı	Hər adama düşən məhsulun miqdarı
İrəvan qəzası İrəvan şəhəri ilə birlikdə	67707	41215	342507	224519	əkiləndən 5 dəfə artıq	əkiləndən 5 dəfə artıq	6 çetvertə qədər
Naxçıvan qəzası Naxçıvan şəhəri ilə birlikdə	23043	12605	147023	83175	əkiləndən 6 dəfə artıq	əkiləndən 6 dəfə artıq	6 çetvertə qədər
Ordubad qəzası Ordubad şəhəri ilə birlikdə	10076	8697	50371	45065	əkiləndən 5 dəfə artıq	əkiləndən 5 dəfə artıq	3 çetvertə qədər
Yenibəyazid qəzası Yenibəyazid şəhəri ilə birlikdə	14400	6000	139000	65000	əkiləndən 10 dəfə artıq	əkiləndən 11 dəfə artıq	5 çetvertə qədər
Aleksandropol qəzası Aleksandropol şəhəri ilə birlikdə	31800	18250	139860	75540	əkiləndən 4 dəfə artıq	əkiləndən 4 dəfə artıq	4 çetvertə qədər
Yekun	147026	86767	818761	493299	əkiləndən 5,5 dəfə artıq	əkiləndən 5,75 dəfə artıq	5 çetvertədən artıq

⁵³³ Vəlili M., Azərbaycan, coğrafi-təbii, etnoqrafik və iqtisadi mülahizat, s.92-93.

⁵³⁴ Сборник сведений о Кавказе, т. VII, с.219.

⁵³⁵ Гугушвили, Сельское хозяйство и аграрные. Составил П.В.Гугушвили / Тифлис, 1950, с.663.

Cədvəldən göründüyü kimi, payızlıq əkin sahəsi və yığılan məhsul yazda əkilən sahədən və yığılan məhsuldan daha çox olmuşdur.

Mənbələrdə XIX əsrin 60-cı illərində də İrəvan quberniyasının şəhər və kəndlərində əkilən və biçilən buğda və arpanın miqdarı haqqında statistik məlumatlar ətraflı öz əksini tapmışdır. 1863-ci ilin məlumatına görə, İrəvan quberniyasında əkilən sahələrin və biçilən məhsulun miqdarı belə idi⁵³⁶:

Qəzalar	Payızlıq əkin sahəsi (çetvert)	Yazlıq əkin sahəsi (çetvert)	Payızda yığılıb (çetvert)	Yazda yığılıb (çetvert)	Payızlıq məhsulun faizlə miqdarı	Yazlıq məhsulun faizlə miqdarı	Hər adama düşən məhsulun miqdarı
İrəvan qəzası, İrəvan şəhəri	18700	18695	100000	80420	əkiləndən 6 dəfə artıq	əkiləndən 6 dəfə artıq	2,5 çetvertə qədər
Naxçıvan qəzası, Naxçıvan şəhəri	23180	17509	139080	105072	əkiləndən 6 dəfə artıq	əkiləndən 6 dəfə artıq	3 çetvert, 2 çetvert
Ordubad qəzası, Ordubad şəhəri	14000	40	56000	160	əkiləndən 4 dəfə artıq	əkiləndən 4 dəfə artıq	2,3 çetvert
Yenibəyazid qəzası Yeni-bəyazid şəhəri ilə birlikdə	1100	27000	7700	189000	əkiləndən 7 dəfə artıq	əkiləndən 7 dəfə artıq	5,75 çetvert
Aleksandropol qəzası Aleksandropol şəhəri ilə birlikdə	-	50840	-	305040	-	əkiləndən 3,1 dəfə artıq	1 çetvert
Üçmüəzzin qəzası	12000	10450	60000	52250	əkiləndən 5 dəfə artıq	əkiləndən 5 dəfə artıq	3 çetvert artıq, 7,25 çetvert
Yekun	68980	124538	362780	731948	əkiləndən 6 dəfə artıq	əkiləndən 6 dəfə artıq	Orta hesabla 4 çetvert

1863-cü mövsüm ilində 865486 çetvert (1853-cü illə müqayisədə 455574 çetvert az) taxıl yığılmışdır. Bundan əlavə, Ordubad qəzasında payızlıq əkin sahələri çox az, Aleksandropol qəzasında isə heç olmamışdır.

⁵³⁶ Гугушвили, Сельское хозяйство и аграрные. Составил П.В.Гугушвили, Тифлис, 1950, с.667.

1866-cı ilin statistik məlumatında quberniya üzrə əkilən və yığılan taxılın miqdarı aşağıdakı cədvəldə belə izləmək mümkündür⁵³⁷:

Qəzalar	Payızlıq əkin sahəsi (çetvert)	Yazlıq əkin sahəsi (çetvert)	Payızda yığılıb (çetvert)	Yazda yığılıb (çetvert)	Payızlıq məhsulun faizlə miqdarı	Yazlıq məhsulun faizlə miqdarı	Hər adama düşən məhsulun miqdarı
İrəvan qəzası, İrəvan şəhəri	18682	39285	144690	175945	əkiləndən 0,75 dəfə artıq	əkiləndən 5 dəfə artıq	3,5 çetvert
Naxçıvan qəzası, Naxçıvan şəhəri	14098	22220	84608	111100	əkiləndən 6 dəfə artıq	əkiləndən 5 dəfə artıq	2,5 çetvert
Ordubad qəzası, Ordubad şəhəri	12111	5000	48444	21400	əkiləndən 4 dəfə artıq	əkiləndən 4 dəfə artıq	2 çetvert
Yenibəyazid qəzası Yenibəyazid şəhəri ilə birlikdə	3000	46500	28377	479667	əkiləndən 9,5 dəfə artıq	əkiləndən 9,5 dəfə artıq	8 çetvert
Aleksandropol qəzası Aleksandropol şəhəri ilə birlikdə	-	23946	-	215514	-	əkiləndən 9 dəfə artıq	5 çetvert
Üçmüəzzin qəzası	12500	15094	75000	90584	əkiləndən 5 dəfə artıq	əkiləndən 5 dəfə artıq	2 çetvert qədər
Yekun	60391	151995	381119	1094210	əkiləndən 4 dəfə artıq	əkiləndən 4 dəfə artıq	4 çetvertə qədər

Cədvəldən görüldüyü kimi, 1866-cı ildə ümumilikdə 1475329 çetvert taxıl yığılmış, bu rəqəm əvvəlki ilə nisbətən (1865-ci ildə 821747 çetvert yığılıb) 653582 çetvert çox olmuşdur.

1868-ci il məlumatında illik taxıl əkini və biçini belə olmuşdur⁵³⁸:

⁵³⁷ Гугушвили, Сельское хозяйство и аграрные. Составил П.В.Гугушвили, Тифлис, 1950, с.669.

⁵³⁸ Yenə orada, с.672.

Qəzalar	Payızlıq əkin sahəsi (çetvert)	Yazlıq əkin sahəsi (çetvert)	Payızda yığılıb (çetvert)	Yazda yığılıb (çetvert)	Payızlıq məhsulun faizlə miqdarı	Yazlıq məhsulun faizlə miqdarı	Hər adama düşən məhsulun miqdarı
İrəvan qəzası, İrəvan şəhəri	18380	80856	128660	565992	əkiləndən 7 dəfə artıq	əkiləndən 5 dəfə artıq qəzada, 5 dəfə artıq şəhərdə	7 çetvertdən artıq
Naxçıvan qəzası, Naxçıvan şəhəri	16540	25788	115780	181516	əkiləndən 7 dəfə artıq	əkiləndən 7 dəfə artıq	3 çetvert
Ordubad qəzası, Ordubad şəhəri	14800	2710	74000	18970	əkiləndən 5 dəfə artıq	əkiləndən 7 dəfə artıq	3 çetvert
Yeni-bəyazid qəzası Yeni-bəyazid şəhəri ilə birlikdə	31000	48000	279000	432000	əkiləndən 9 dəfə artıq	əkiləndən 9 dəfə artıq	9 çetvertdən çox
Aleksandropol qəzası Aleksandropol şəhəri ilə birlikdə	240	35191	1920	278078	əkiləndən 8 çetvert artıq	əkiləndən 8 dəfə artıq	3 çetvert
Üçmüəz-zin qəzası	13700	16650	109600	133200	əkiləndən 8 dəfə artıq	əkiləndən 8 dəfə artıq	2 çetvert
Yekun	94660	209195	708960	1609756	əkiləndən 5,5 dəfə artıq	əkiləndən 5,5 dəfə artıq	5,5 çetvertə qədər

Cədvəldən görüldüyü kimi, 1868-ci ildə 30350 çetvert əkin sahəsindən 2318716 çetvert taxıl yığılmışdır. Bu keçən ilin taxıl tədarükündən 273431 çetvert çox olmuşdur.

1869-cu il məlumatında İrəvan quberniyasının şəhər və qəzalarında əkilən və yığılan taxılın miqdarını aşağıdakı cədvəldən əyani görmək mümkündür⁵³⁹:

⁵³⁹ Гугушвили, Сельское хозяйство и аграрные. Составил П.В.Гугушвили, Тифлис, 1950, с. 675.

Qəzalar	Payızlıq əkin sahəsi (çetvert)	Yazlıq əkin sahəsi (çetvert)	Payızda yığılıb (çetvert)	Yazda yığılıb (çetvert)	Payızlıq məhsulun faizlə miqdarı	Yazlıq məhsulun faizlə miqdarı	Hər adama düşən məhsulun miqdarı
İrəvan qəzası, İrəvan şəhəri	18386	79906	128702	559342	əkiləndən 7 dəfə artıq	əkiləndən 7 dəfə artıq	7 çetvertdən artıq
Naxçıvan qəzası, Naxçıvan şəhəri	25690	26701	725520	213608	əkiləndən 8 dəfə artıq	əkiləndən 8 dəfə artıq	6 çetvert
Ordubad qəzası, Ordubad şəhəri	60	70	480	560	əkiləndən 8 dəfə artıq	əkiləndən 8 dəfə artıq	3 çetvert
Yenibəyazid qəzası Yenibəyazid şəhəri ilə birlikdə	32000	49000	22400	343000	əkiləndən 7 dəfə artıq	əkiləndən 7 dəfə artıq	7 çetvertdən artıq
Aleksandropol qəzası Aleksandropol şəhəri ilə birlikdə	228	35310	912	211860	əkiləndən 8 çetvert artıq	əkiləndən 8 dəfə artıq	3 çetvert
Üçmüəzzin qəzası	14600	17360	116800	138800	əkiləndən 8 dəfə artıq	əkiləndən 8 dəfə artıq	2 çetvertdən çox
Yekun	90964	208337	676414	146170	əkiləndən 5 dəfə artıq	əkiləndən 5 dəfə artıq	5 çetvertə qədər

Cədvəldən əyani görmək olar ki, 1869-cu ildə 299001 çetvert əkilən sahədən 2143584 çetvert taxıl tədarük edilmişdir. Bu 1868-ci ilə nisbətən 175132 çetvert az taxıl yığılmışdır. Arxiv məlumatında bunun səbəbi kimi, Azərbaycanda keçirilən inzibati-ərazi islahatı nəticəsində İrəvan quberniyasının Mehri dairəsinin yeni yaranmış Yelizavetpol quberniyasına verilməsi və Aleksandropol və Yenibəyazid qəzalarında taxılın az əkilməsi və məhsulun az tədarük edilməsi göstərilmişdir⁵⁴⁰.

İrəvan quberniyasının əkinçilik məhsulları haqqında 1870-ci il statistik məlumatı özünün genişliyi ilə bir qədər fərqlənmişdir. Burada hər bir taxıl və texniki məhsullar - buğda, arpa, çəltik, pambıq, tütün və s. haqqında məlumatlar nəinki ayrı-ayrılıqda göstərilmiş, eyni zamanda zonalar üzrə təsvir edilmişdir.

⁵⁴⁰ Гугушвили, Сельское хозяйство и аграрные, Составил П.В.Гугушвили, Тифлис, 1950, с.675.

Bu məlumatlar aqronom N.Spaskiyə məxsus olmuşdur. Eyni zamanda bu məlumatlarda əkin sahəsi desyatinlə (1 desyatin 1,092 hektara bərabər yer ölçüsü) göstərilmişdir. Məlumatda ixrac edilən kənd təsərrüfatı məhsulların miqdarı da göstərilmişdir. Onun məlumat verdiyi statistik məlumatlar aşağıdakılardır: **İrəvan qəzasının** dağlıq zonasında əkilən 4502 desyatin buğda sahəsindən 8644 çetvert məhsul, düzənlik zonada əkilən 4579 desyatin buğda sahəsindən isə 8792 çetvert məhsul əldə edilmişdir. Məhsuldarlıq dağlıq zonada 6 dəfə, düzənlik zonada isə 8 dəfə artıq olmuşdur; **Naxçıvan qəzasının** dağlıq zonasında əkilən 11348 desyatin buğda sahəsindən 21788 çetvert, düzənlik zonada əkilən 1718 desyatin buğda sahəsindən isə 3300 çetvert məhsul əldə edilmiş, məhsuldarlıq dağlıq zonada 6 dəfə, düzənlik zonada isə 8 dəfə artıq olmuşdur; **Üçmüəzzin qəzasının** dağlıq zonasında əkilən 16285 desyatin buğda sahəsindən 31268 çetvert, düzənlik zonada əkilən 6277 desyatin buğda sahəsindən isə 12052 çetvert məhsul əldə edilmişdir. Məhsuldarlıq dağlıq zonada 6 dəfə, düzənlik zonada isə 8 dəfə artıq idi; **Aleksandropol qəzasının** dağlıq zonasında əkilən 16204 desyatin buğda sahəsindən 31112 çetvert məhsul əldə edilmişdir. Məhsuldarlıq dağlıq zonada 7 dəfə artıq olmuşdur; **Yenibəyazid qəzasının** bütün ərazisində əkilən 24191 desyatin buğda sahəsindən 46448 çetvert məhsul əldə edilmişdir. Məhsuldarlıq 7 dəfə artıq idi. Ümumiyyətlə, 1870-ci ildə İrəvan quberniyasında 1180000 çetvert buğda əldə edilmişdir. Yerli əhalinin tələbatından əlavə 172620 çetvert artıq buğda yığılmışdır ki, bunun da 55012 çetverti ixrac edilmişdir. Yerli bazarda isə bir xalvar buğda 20-22 rubl dəyərində satılmışdır⁵⁴¹.

İrəvan quberniyasında buğdaya nisbətən arpa az əkilmişdi. 1870-ci il statistikasında belə göstərilmişdir: **İrəvan qəzasının** dağlıq zonasında əkilən 2250 desyatin arpa sahəsindən 3462 çetvert, düzənlik zonada əkilən 456 desyatin arpa sahəsindən isə 702 çetvert məhsul əldə edilmişdir; **Naxçıvan qəzasının** dağlıq zonasında əkilən 5632 desyatin arpa sahəsindən 8666 çetvert, düzənlik zonada əkilən 171 desyatin arpa sahəsindən isə 263 çetvert məhsul yığılmışdır; **Üçmüəzzin qəzasının** dağlıq zonasında əkilən 8142 desyatin arpa sahəsindən 12525 çetvert, düzənlik zonada əkilən 783 desyatin arpa sahəsindən isə 1805 çetvert məhsul götürülmüşdür; **Aleksandropol qəzasının** dağlıq zonasında əkilən 10800 desyatin arpa sahəsindən 15615 çetvert, düzənlik zonada isə 1600 desyatin arpa sahəsindən 2461 çetvert məhsul əldə edilmişdir; **Yenibəyazid qəzasının** bütün ərazisində əkilən 14110 desyatin arpa sahəsindən 21708 çetvert məhsul əldə edilmişdir. Bütün quberniya üzrə arpa sahələrində məhsuldarlıq dağlıq zonada 7 dəfə, düzənlik zonada isə 8 dəfə artıq olmuşdur. Ümumiyyətlə, 1870-ci ildə İrəvan quberniyasında 481880 çetvert arpa əldə edilmişdir. Yerli tələbatdan əlavə 68207 çetvert artıq arpa yığılmışdır ki, bunun da 10000 çetverti ixrac

⁵⁴¹ Сборник сведений о Кавказе, 1872, т. II, с. 172-173.

edilmişdir. Yerlərdə isə arpanın bir xalvarı 11-13 rubla satılmışdır⁵⁴².

XIX əsrin 80-ci illərində İrəvan quberniyasında dənli bitkilərin əkinçiliyində artım baş vermişdir. Məsələn, 1882-ci ildə İrəvan quberniyasında 266008 çetvert sahəyə payızlıq və yazlıq buğda əkilmiş, həmin sahələrdən 1327497 çetvert buğda, 67571 çetvert sahəyə arpa əkilmiş və həmin sahələrdən isə 326652 çetvert arpa yığılmışdır⁵⁴³.

Sonrakı iki ildə əkilən və yığılan buğda və arpanın miqdarını aşağıdakı cədvəldə əyani izləmək mümkündür⁵⁴⁴:

taxıl	1883-cü ildə			1884-cü ildə		
	əkilib	Yığılıb	məhsuldarlıq	əkilib	yığılıb	məhsuldarlıq
Payızlıq buğda	184053	104980	5,8	189190	1042684	5,5
Yazlıq buğda	113675	587470	5	129003	745535	5,6
Arpa	69825	356885	5,1	78506	441762	5,6

Cədvəldə həm buğda, həm də arpa yığımının quberniya üzrə məhsuldarlığı göstərilmişdir. Lakin qəzalar üzrə buğdanın ən çox məhsuldarlığı İrəvan, Yeni-bəyazid və Üçmüəzzin qəzalarında (6 dəfə çox), arpa yığımının ən çox məhsuldarlığı isə İrəvan (7 dəfə çox), Şərur-Dərələyəz və Üçmüəzzin qəzalarında (6 dəfə çox) əldə edilmişdir⁵⁴⁵.

1888-ci ildə İrəvan quberniyasında taxıl tədarükündə kəskin azalma baş vermişdir. Həmin il 158083 çetvert sahəyə payızlıq buğda əkilmiş, həmin sahələrdən 552309 çetvert buğda, 113828 çetvert sahəyə yazlıq buğda əkilmiş, həmin sahələrdən 391906 çetvert buğda, 98271 çetvert əkilmiş arpa sahəsindən isə 328020 çetvert məhsul əldə edilmişdir. Ümumilikdə, İrəvan quberniyasında əkilən 271911 çetvert buğda sahəsindən 944215 çetvert buğda yığılmışdır⁵⁴⁶. Əvvəlki illərlə müqayisə etdikdə İrəvan quberniyasında taxıl tədarükündə xeyli geriləmə baş vermişdir. Mənbənin verdiyi məlumatlara görə, bunun səbəbi yaz və yay aylarında havanın həddindən artıq yağışlı və buludlu olması idi⁵⁴⁷.

Lakin XIX əsrin 90-cı illərində taxıl əkinçiliyində xeyli irəliləyiş baş vermişdir. 1890-cı ildə İrəvan quberniyasında 185212 çetvert payızda əkilən buğda sahəsindən 871081 çetvert buğda, yazda əkilən 172576 desyatin buğda sahəsin-

⁵⁴² Сборник сведений о Кавказе, 1872, т. II, с. 173-174.

⁵⁴³ Обзор Эриванской губернии за 1884 год, Эриван, 1885, с. 2.

⁵⁴⁴ Yənə orada, с. 3.

⁵⁴⁵ Yənə orada, с. 4.

⁵⁴⁶ Yənə orada, с. 11.

⁵⁴⁷ Yənə orada, s. 13-14.

dən 754160 çetvert buğda, 136840 desyatin əkilən arpa sahəsindən isə 648288 çetvert arpa tədarük olunmuşdur. Ümumilikdə, həmin ildə İrəvan quberniyasında 494628 desyatin buğda və arpa sahələrindən 1625241 çetvert buğda, 648288 çetvert arpa yığılmışdır⁵⁴⁸.

1891-ci ildə İrəvan quberniyasında 181873 desyatin payızda əkilən buğda sahəsindən 926451 çetvert buğda, yazda əkilən 168652 desyatin buğda sahəsindən 804792 çetvert buğda, 139045 desyatin əkilən arpa sahəsindən isə 649913 çetvert arpa tədarük olunmuşdur. Ümumilikdə, həmin ildə İrəvan quberniyasında 489574 desyatin buğda və arpa sahələrindən 1731243 çetvert buğda, 649913 çetvert arpa yığılmışdır⁵⁴⁹. 1890-cı ilə nisbətən 1891-ci ildə 3339 desyatin payızlıq, 3924 desyatin az yazlıq buğda sahəsi, 2209 desyatin isə çox arpa sahəsi əkilmişdir. Lakin məhsuldarlıq keçən ilə nisbətən çox olmuşdur. Statistik məlumatına görə, həmin il 55370 çetvert çox payızlıq buğda, 50632 çetvert çox yazlıq buğda, 1625 çetvert çox arpa yığılmışdır⁵⁵⁰.

1892-ci ildə keçən ilkinə nisbətən buğda və arpa az əkilmişdir. Həmin il 151240 çetvert payızlıq buğda sahəsindən 661284 çetvert, yazlıq 213297 çetvert buğda sahəsindən 648206 çetvert, 119899 çetvert arpa sahəsindən isə 381965 çetvert arpa yığılmışdır. Ümumilikdə, həmin ildə 484436 çetvert buğda və arpa sahələrindən 1429389 çetvert məhsul əldə edilmişdir⁵⁵¹. Əgər statistikaya fikir versək, görmək olar ki, əvvəlki illərdə payızlıq buğda əkin sahələri daha çox olmuşdur. Bu il yazlıq buğda əkin sahəsi payızlıq əkin sahəsindən bir qədər çox, lakin məhsul payızlıq buğda tədarükündən az olmuşdur. Hesabat ilində İrəvan quberniyasında yığılan 1284806 çetvert taxıl məhsullarının (buraya buğda və arpadan əlavə, qarğıdalı və s. daxil idi), yəni 69,9 %-i xəzinə torpaqlarının, 615570 çetvert, yəni 31,1 %-i sahibkar torpaqlarının, digər 4 %-i isə xəzinə-sahibkar, xüsusi mülkiyyətçi kəndlilərinin, şəhər əhalisinin və icrədarların payına düşmüşdür. Əldə olunan məhsuldarlıq isə belə idi: xəzinə -sahibkar - 7,5 dəfə artıq; xüsusi mülkiyyətçi kəndlilər - 6,7 dəfə artıq; sahibkarlar - 5,3 dəfə artıq (mülkədar - 5,4, monastrlar - 4,7); xəzinə - 3,3 dəfə çox; icarədarlar - 2,7 dəfə çox⁵⁵².

1893-cü ilin hesabatına nəzər saldıqda görmək olar ki, həmin il buğda və arpa əkinçiliyində geriləmə davam etmişdir. Məsələn, 1893-cü ildə 137573 çetvert payızlıq əkin sahəsindən 552905 çetvert buğda, 170197 çetvert yazlıq əkin sahəsindən 390658 çetvert buğda, 86621 çetvert arpa sahəsindən isə 291406 çetvert arpa yığılmışdır. Ümumilikdə, əkilən 394381 çetvert buğda və arpa sahələrindən 1234969 çetvert məhsul tədarük edilmişdir. Bu il də, yazlıq əkin sa-

⁵⁴⁸ Памятная книжка Эриванской губернии на 1892, с.110.

⁵⁴⁹ Обзор Эриванской губернии за 1891 г., с.1.

⁵⁵⁰ Yənə orada, s.2.

⁵⁵¹ Обзор Эриванской губернии за 1892 г., таблица 1.

⁵⁵² Yənə orada, s.3.

həsi çox olmasına baxmayaraq, məhsuldarlıq payızlıq əkilən sahələrindən yığılan məhsuldan az olmuşdur⁵⁵³. 1893-cü ildə məhsulun az yığılmasının səbəbu hava şəraitinin qeyri-sabit olması idi. Mənbənin verdiyi məlumata görə, qeyd edilən ildə yazda bol yağışlar yağdığına görə ilk dövrdə məhsul bol olmuş, lakin iyunda havaların quraqlıq keçməsi məhsulun normal yetişməsinin qarşısını almış, məhsul yetişəndə isə güclü cənub küləkləri onu qurudaraq zəiflətməmişdir. Təbiət hadisəsindən ən çox əziyyət çəkən Aleksandropol, Yenibəyazid qəzalarının dağlıq əraziləri, Şərur-Dərələyəz qəzasında Dərələyəz sahəsi və Üçmüəzzin qəzasında isə Abaran sahəsi olmuşdur⁵⁵⁴.

İrəvan quberniyası üzrə 1894-cü ilin hesabatında da buğda və arpa əkinçiliyində və yığımında bir qədər çoxalmanın şahidi oluruq. Həmin il əkilən 122545 çetvert payızlıq əkin sahələrindən 611506 çetvert buğda, yazda əkilən 138602 çetvert sahədən 529382 çetvert buğda, 102551 çetvert arpa sahəsindən isə 485482 çetvert arpa yığılmışdır. Ümumilikdə, İrəvan quberniyasında 1894-cü ildə 363698 çetvert əkin sahələrindən 1626370 çetvert buğda və arpa tədarük edilmişdir⁵⁵⁵.

1895-ci ilin hesabatına görə, 126047 çetvert payızlıq əkin sahələrindən 775621 çetvert buğda (1894-cü il məhsulundan 3502 çetvert çox buğda), 111413 çetvert yazlıq əkin sahələrindən 560191 çetvert buğda (1894-cü il məhsulundan 27180 çetvert az buğda), 104769 çetvert arpa sahələrindən (1894-cü ilin hesabatından 2218 çetvert çox) isə 613492 çetvert (1894-cü il hesabatından 128010 çetvert çox) arpa tədarük edilmişdir. Ümumilikdə, həmin il İrəvan quberniyasında 342229 çetvert buğda və arpa əkin sahələrindən 1949304 çetvert məhsul yığılmışdır. Məhsuldarlıq payızlıq buğda əkinində 6,2 dəfə, yazlıq buğda əkinində 5 dəfə, arpa əkinçiliyində isə 5,2 dəfə çox olmuşdur⁵⁵⁶.

1896-ci ilin hesabatına görə, 137916 çetvert payızlıq əkin sahələrindən (1895-ci ildən 11869 çetvert çox) 765242 çetvert buğda (1895-ci il məhsulundan 10380 çetvert az buğda), 162148 çetvert yazlıq əkin sahələrindən (1895-ci ildən 50735 çetvert çox) 606313 çetvert buğda (1895-ci il məhsulundan 46122 çetvert çox buğda), 133957 çetvert arpa sahələrindən (1895-ci ilin hesabatından 29188 çetvert çox) isə 676550 çetvert (1895-ci il hesabatından 63058 çetvert çox) arpa tədarük edilmişdir. Ümumilikdə, həmin il İrəvan quberniyasında 434071 çetvert buğda və arpa əkin sahələrindən 2048104 çetvert məhsul yığılmışdır⁵⁵⁷.

1897-ci ildə taxıl yığımında yenidən azalma müşahidə olunmuşdur. Həmin ilin hesabatına görə, 141035 çetvert payızlıq əkin sahələrindən (1896-cı ildən 3119 çetvert çox) 536940 çetvert buğda (1896-cı il məhsulundan 228292 çetvert

⁵⁵³ Обзор Эриванской губернии за 1893 г., таблица 1.

⁵⁵⁴ Yənə orada, s.2.

⁵⁵⁵ Обзор Эриванской губернии за 1894 г., таблица 1.

⁵⁵⁶ Обзор Эриванской губернии за 1895 г., s.1.

⁵⁵⁷ Обзор Эриванской губернии за 1896 г., с.1.

az buğda), 116872 çetvert yazlıq əkin sahələrindən (1896-cı il məhsulundan 45276 çetvert az) 360999 çetvert buğda (1896-cı il məhsulundan 245314 çetvert az buğda), 91175 çetvert arpa sahələrindən (1896-cı ilin hesabatından 42782 çetvert az) isə 328547 çetvert (1896-cı il hesabatından 348003 çetvert az) arpa tədarük edilmişdir. Ümumilikdə, həmin il İrəvan quberniyasında 349082 çetvert buğda və arpa əkin sahələrindən 1226495 çetvert məhsul yığılmışdır. Payızlıq buğda yığımında məhsuldarlıq 3,8 dəfə, yazlıq buğda yığımında 3,1 dəfə, arpa yığımında isə məhsuldarlıq 3,6 dəfə çox olmuşdur. 1897-ci ildə taxıl məhsullarının keçən ilə nisbətən az olmasının səbəbi dağlıq ərazilərdə sərt qışın, yazda isə havaların həddindən artıq yağışlı olmasında idi. Bundan əlavə, İrəvan quberniyasında qeyd edilən ildə 40,6 % payızlıq az buğda, 51,4 % isə az arpa tədarük edilmişdir⁵⁵⁸.

1898-ci ildə də taxıl əkin sahələrində azalma olsa da, məhsuldarlıq çox olmuşdur. Həmin ilin hesabatına görə, 136781 çetvert payızlıq əkin sahələrindən 677706 çetvert buğda, 122109 çetvert yazlıq əkin sahələrindən 538506 çetvert buğda, 83734 çetvert arpa sahələrindən isə 670614 çetvert arpa tədarük edilmişdir. Ümumilikdə, həmin il İrəvan quberniyasında 342624 çetvert buğda və arpa əkin sahələrindən 1886826 çetvert məhsul yığılmışdır. Payızlıq buğda yığımında məhsuldarlıq əkiləndən 4,9 dəfə, yaz buğda yığımında 5,2 dəfə, arpa yığımında isə məhsuldarlıq 8,0 dəfə çox olmuşdur⁵⁵⁹.

1899-cu ilin hesabatında arpa və yazlıq buğda tədarükündə azalma müşahidə olunmuşdur. Bu ildə əkilən 138799 çetvert payızlıq sahələrdən 672085 çetvert buğda, 130547 çetvert yazlıq əkin sahələrindən 423296 çetvert buğda, 83803 çetvert əkilən arpa sahələrindən isə 268021 çetvert arpa yığılmışdır. Ümumilikdə, həmin il İrəvan quberniyasında 353149 çetvert əkilən buğda və arpa sahələrindən 1363402 çetvert məhsul yığılmışdır. Məhsuldarlıq payızlıq buğda yığımında 4,4 dəfə, yazlıq buğda yığımında 3,3 dəfə, arpa yığımında isə 3,2 dəfə çox olmuşdur⁵⁶⁰.

İrəvan quberniyasında dənli bitkilərlə bağlı statistik məlumatlar XX yüzilliyin əvvəllərində də qeyd alınmışdır. Aşağıdakı cədvəldə 1900-cü ildə İrəvan quberniyasında əyani olaraq ayrı-ayrılıqda qəzalar üzrə buğda əkini, biçini və əldə edilən məhsulun ümumi məbləği haqqında rəqəmləri aydın görmək mümkündür⁵⁶¹:

Qəzalar	Əkilib	Məhsul	Ümumi	%-lə
---------	--------	--------	-------	------

⁵⁵⁸ Обзор Эриванской губернии за 1897 г., с.1; Сборник статистический данных в 5-и губерниях, с.94.

⁵⁵⁹ Обзор Эриванской губернии за 1898 г., таблица 1.

⁵⁶⁰ Обзор Эриванской губернии за 1899 г., таблица 1.

⁵⁶¹ Памятная книжка Эриванской губернии на 1902, отдел III, с.100.

	(desyatinlə)	(çetvertlə)	məbləğ	nisbət
İrəvan	14880	191880	1535000	13,3
Naxçıvan	24500	257000	1645000	13,2
Sürməli	13756	154611	1237000	9,8
Şərur-Dərələyəz	21223	269195	1507000	12
Yenibəyazid	35450	283800	2270000	18,6
Aleksandropol	21183	150560	1204000	9,6
Üçmüəzzin	35162	478678	3064000	24,5
Yekun	166154	1785724	12462000	100 %

Həmin il arpa yığımı isə belə olmuşdur⁵⁶²:

Qəzalar	Əkilib (desyatinlə)	Məhsul (çetvertlə)	Ümumi məbləğ	%-lə nisbət
İrəvan	2128	24875	80000	4,6
Naxçıvan	4000	40000	192000	11
Sürməli	4620	40661	195000	11,2
Şərur-Dərələyəz	3785	25995	83000	4,7
Yenibəyazid	22750	182000	582000	33,3
Aleksandropol	15455	128941	413000	23,6
Üçmüəzzin	5848	63362	203000	11,6
Yekun	58586	505834	1748000	100 %

Cədvəldən görüldüyü kimi, 1900-cü ildə İrəvan quberniyasında 224740 desyatin əkilən buğda və arpa sahələrindən ümumi məbləği 14210000 rubl olan 2291558 çetvert məhsul yığılmışdır. Məhsuldarlıq payızlıq buğda yığımında məhsuldarlıq 6,4 dəfə, yazlıq buğda yığımında 4,2 dəfə, arpa yığımında isə 4,4 dəfə çox olmuşdur⁵⁶³.

1901-ci ilin illik hesabatında İrəvan quberniyasında əkilən 168027 çetvert payızlıq buğda sahələrindən 797090 çetvert, 178306 çetvert əkilən yazlıq buğda sahələrindən 785959 çetvert buğda, 110937 çetvert əkilən arpa sahələrindən isə 513349 çetvert arpa yığılmışdır. Ümumilikdə, həmin il İrəvan quberniyasında 457270 çetvert əkilən buğda və arpa sahələrindən 2096398 çetvert məhsul yığılmışdır. Həmin il 1900-cü ilə nisbətən məhsul az olmuşdur. Məhsuldarlıq isə payızlıq buğda yığımında 4,7 dəfə, yazlıq buğda yığımında 4,4 dəfə, arpa yığımında isə 4,6 dəfə çox olmuşdur⁵⁶⁴.

1902-ci ilin illik hesabatına görə, əkilən 156213 çetvert payızlıq buğda sahələrindən 866530 çetvert, 177086 çetvert əkilən yazlıq buğda sahələrindən 819168 çetvert buğda, 118450 çetvert əkilən arpa sahələrindən isə 618110 çet-

⁵⁶² Памятная книжка Эриванской губернии на 1902, отдел III, с.100.

⁵⁶³ Обзор Эриванской губернии за 1900 г., таблица 1.

⁵⁶⁴ YENƏ ORADA.

vert arpa yığılmışdır. Ümumilikdə, həmin il İrəvan quberniyasında 451749 çetvert əkilən buğda və arpa sahələrindən 2303808 çetvert məhsul yığılmışdır⁵⁶⁵.

1903-cü il illik hesabatda taxıl əkinçiliyində məhsuldarlıq müşahidə olunmuşdur. Həmin il əkilən 1317023 pud payızlıq buğda sahələrindən 6324735 pud, 988333 pud əkilən yazlıq buğda sahələrindən 4827460 pud buğda, 803137 pud əkilən arpa sahələrindən isə 3063240 desyatın arpa yığılmışdır. Ümumilikdə, 1903-cü ildə İrəvan quberniyasında 1923193 pud əkilən buğda və arpa sahələrindən 14215436 pud məhsul yığılmışdır⁵⁶⁶.

1904-cü ildə ümumilikdə 301029 desyatın sahəyə taxıl bitkiləri əkilmişdir. Bu da 1903-cü ildə əkilən sahələrdən 0,3 % az idi. Əsasən, İrəvan, Sürməli, Şərur-Dərələyəz, Naxçıvan və Yenibəyazid qəzalarında əkilən taxıl məhsullarının sahəsi azalmışdı. Buna səbəb yaxşı gəlir gətirdiyinə görə, yerli əhalinin pambıq əkininə daha çox diqqət verməsi idi. Pambıq əkin sahələri taxıl sahələri hesabına artırılmışdı. Digər tərəfdən, yazın soyuq, yayın isə isti və quraqlıq keçməsi də taxıl yığımına təsir göstərmişdi⁵⁶⁷. Aşağıdakı cədvəldə bunu əyani görmək olar⁵⁶⁸:

Qəzalar	Əkilib	Biçilib	1904-cü ildə məhsuldarlıq %	1903-cü ildə məhsuldarlıq %
İrəvan	477044	1600336	3,3	4,6
Sürməli	260613	1439193	5,5	5,0
Naxçıvan	400085	1600435	4,0	3,8
Şərur-Dərələyəz	249608	1073736	4,3	5,2
Yenibəyazid	648020	2492080	3,9	4,0
Aleksandropol	652168	3485520	5,3	5,9
Üçmüəzzin	467555	1528540	3,3	6,5
Yekun	3150093	13169840	4,2	5,0

Cədvəldən göründüyü kimi, İrəvan, Şərur-Dərələyəz, Üçmüəzzin və Aleksandropol qəzalarında məhsul az, Naxçıvan, Yenibəyazid və Sürməli qəzalarında isə nisbətən məhsul bol olmuşdur.

1906-cı ildə İrəvan quberniyasında buğda və arpa tədarükündə artımın olduğunu görürük. Hesabat ilində əkilən 1376638 pud payızlıq buğda sahələrindən 5145113 pud, 1005221 pud əkilən yazlıq buğda sahələrindən 2856647 pud buğda, 835288 pud əkilən arpa sahələrindən isə 2773226 desyatın arpa yığılmış-

⁵⁶⁵ Обзор Эриванской губернии за 1902 г., таблица 1.

⁵⁶⁶ Обзор Эриванской губернии за 1903 г., таблица 1.

⁵⁶⁷ Обзор Эриванской губернии за 1904 г., с.3.

⁵⁶⁸ Yeni orada, s.3-4.

dır. Ümumilikdə, 1906-cı ildə İrəvan quberniyasında 3217147 pud əkilən buğda və arpa sahələrindən 10774986 pud məhsul yığılmışdır⁵⁶⁹.

1907-ci ildə İrəvan quberniyasında əvvəlki ilə nisbətən buğda və arpa əkini zəif olmuşdur. Bunun bir neçə səbəbi vardır. Bu səbəblərdən biri erməni-Azərbaycan türkləri arasında baş vermiş qarşıdurma, digər səbəbi isə təbii fəlakət idi. İrəvan, Yenibəyazid, Şərur-Dərələyəz, Naxçıvan və Üçmüəzzin qəzalarının dağlıq ərazilərinin bir hissəsi quraqlıqdan, bir hissəsi siçanlardan, yaxud gəmiricilərdən, digər hissəsi isə yağış və şaxtalardan əziyyət çəkmişdir. Yalnız Sürməli qəzasında dənli bitkilər nisbətən çox əldə edilmişdir. 1907-ci ildə əkilən 1137604 pud payızlıq buğda sahələrindən 4157616 pud, 991709 pud əkilən yazlıq buğda sahələrindən 2666148 pud buğda, 685685 pud əkilən arpa sahələrindən isə 2004181 desyatin arpa yığılmışdır. Ümumilikdə, 1907-ci ildə İrəvan quberniyasında 2814998 pud əkilən buğda və arpa sahələrindən 8827945 pud məhsul yığılmışdır⁵⁷⁰.

1907-ci ilə nisbətən 1908-ci ildə də taxıl əkilən sahələr xeyli ixtisar olunmuşdur. 1908-ci ildə əkilən 1020454 pud payızlıq buğda sahələrindən 3921133 pud, 1034388 pud əkilən yazlıq buğda sahələrindən 2934842 pud buğda, 631938 pud əkilən arpa sahələrindən isə 2118902 desyatin arpa yığılmışdır. Ümumilikdə, 1908-ci ildə İrəvan quberniyasında 268680 pud əkilən buğda və arpa sahələrindən 8974877 pud məhsul yığılmışdır. Rəqəmlərdən görmək olarki, əkin sahələrində ixtisar olsa da, məhsuldarlıq keçən ilkinə nisbətən bir qədər çox olmuşdur⁵⁷¹.

1909-cu ildə isə İrəvan quberniyasında taxıl əkilən sahələr əhəmiyyətli dərəcədə artmış, nəticədə 1908-ci ilə nisbətən çox məhsul əldə edilmişdir. Həmin il əkilən 1151550 pud payızlıq buğda sahələrindən 5252459 pud, 956616 pud əkilən yazlıq buğda sahələrindən 3384465 pud buğda, 905487 pud əkilən arpa sahələrindən isə 4022807 pud arpa yığılmışdır. Ümumilikdə, 1909-cu ildə İrəvan quberniyasında 3013653 pud əkilən buğda və arpa sahələrindən 12659701 pud məhsul yığılmışdır⁵⁷².

1910-cu ilin ilk hesabatında İrəvan quberniyasında əkilən 773630 pud payızlıq buğda sahələrindən 4090910 pud, 1087474 pud əkilən yazlıq buğda sahələrindən 3581386 pud buğda, 902282 pud əkilən arpa sahələrindən isə 4175043 pud arpa yığılmışdır. Ümumilikdə, 1910-cu ildə İrəvan quberniyasında əkilən 2753386 pud buğda və arpa sahələrindən 11847339 pud məhsul yığılmışdır⁵⁷³.

1913-cü ildə əkin sahələrində artım olsa da, məhsuldarlıq aşağı olmuşdur. 1913-cü ilin ilk hesabatında İrəvan quberniyasında əkilən 890987 pud payızlıq

⁵⁶⁹ Обзор Эриванской губернии за 1907 г., таблица 1.

⁵⁷⁰ Yənə orada.

⁵⁷¹ Обзор Эриванской губернии за 1908 г., с.20-21.

⁵⁷² Обзор Эриванской губернии за 1909 г., с.20-21.

⁵⁷³ Обзор Эриванской губернии за 1910 г., с.20-21.

buğda sahələrindən 3975171 pud, 1602384 pud əkilən yazlıq buğda sahələrindən 3383956 pud buğda, 1052073 pud əkilən arpa sahələrindən isə 2757833 pud arpa yığılmışdır. Ümumilikdə, 1910-cu ildə İrəvan quberniyasında əkilən 3545444 pud buğda və arpa sahələrindən 10116960 pud məhsul yığılmışdır⁵⁷⁴.

1913-cü ilin hesabatında qeyd edilir ki, məhsul tədarükü az olduğundan Aleksandropol, Yenibəyazid qəzalarının, İrəvan və Üçmüəzzin qəzalarının dağlıq zonasının əhalisi kömək üçün quberniya inzibati idarələrinə xahişlə müraciət etmişdilər. 1914-cü ilin əvvəllərində onlara yardım olunmuşdur⁵⁷⁵.

1914-cü ildə əkin sahələri 1913-cü ilə nisbətən cəmi 1,6 % artmasına baxmayaraq, məhsuldarlıq çox olmuşdur. Bu artım pambıq sahələrinin ixtisarı nəticəsində olmuş, əhali keçən ilki itkinin yerini doldura bilmişdilər. Bunu aşağıdakı cədvəldə əyani izləmək mümkündür⁵⁷⁶:

Qəzalar	Əkilib (pudla)	Biçilib	1914-cü il	1913-cü il
İrəvan, şəhərlə birlikdə	481787	2869640	5,9	3,3
Sürməli	213747	1678075	7,8	3,6
Naxçıvan, iki şəhərlə birlikdə	362248	2601815	7,2	5,2
Şərur-Dərələyəz	216726	1566524	7,2	4,3
Yenibəyazid, şəhərlə birlikdə	926876	3113892	3,4	2,1
Aleksandropol, şəhərlə birlikdə	714675	3072068	4,3	1,9
Üçmüəzzin	496580	2260576	4,5	2,8
Yekun	3412639	17172590	5,1	2,8

1914-cü il statistik məlumatına görə, 1913-cü ildə (2,8 dəfə) müqayisədə məhsuldarlıq 5,1 dəfə, əkin sahəsi isə 4814 desyatin, yəni 1,6 % artıq olmuşdur⁵⁷⁷.

Azərbaycanın digər bölgələrində olduğu kimi, İrəvan quberniyasında da torpaq ibtidai alətlərlə şumlanır və biçilirdi. İrəvanlıların şumlama zamanı istifadə etdikləri ən qədim kənd təsərrüfatı alətlərdən biri kotan idi. Həm ağacdən, həm də dəmirdən ibarət olan kotanlar çox ağır idi (20-30 pud) və onu hərəkətə gətirmək üçün 6-8 cüt öküz və 3-4 adam lazım olurdu. Bu kotanla əsasən, payızda bərk və gil torpağı şumlayırdılar. O, 6-8 verşok (1 verşok 4,4 sm-ə bərabər) dərinliyində şum açırdı. Bütün gün ərzində kotanla əhali bir neçə yarım desyatin sahəni şumlayırdılar. Qeyd etmək lazımdır ki, çox az təsərrüfatçının kifayət qədər öküzü olurdu. Bu da ona imkan verirdi ki, öz sahəsini ağır kotanla

⁵⁷⁴ Обзор Эриванской губернии за 1913 г., с.28-29.

⁵⁷⁵ Yenə orada, c.3.

⁵⁷⁶ Обзор Эриванской губернии за 1914 г., с.3.

⁵⁷⁷ Yenə orada, c.3.

şumlaya bilsin. Əksəriyyət torpaqlar qonşuların şərikli köməyi ilə şumlanırdı⁵⁷⁸.

Digər əkin aləti cüt olmuşdu. Cüt kotana nisbətən yüngül idi. Onu hərəkətə gətirmək üçün bir və ya iki öküz lazım gəlirdi. Cütlə adətən yaz əkinində istifadə edilirdi. O, torpaqda 2-3 verşok dərinliyində sırım açırdı. Bu alətlə gündə bir neçə desyatin sahə şumlanırdı. Qeyd etmək lazımdır ki, torpağı şumlamaq üçün muzzdlu işçi götürülürdü. Əvvəllər muzzdlu işçinin əmək haqqı kotanla bir desyatin şumlanmış sahə üçün 4-5 rubla, cütlə şumlanmış bir desyatin isə 2-2 rubl 50 qəpiyə başa gəlirdi⁵⁷⁹.

XIX yüzilliyin 80-ci illərindən Cənubi Qafqazın kənd təsərrüfatına Avropadan gətirilmiş təkmilləşdirilmiş kotanlar daxil olmağa başladı. Xüsusilə alman istehsalı olan belə təkmilləşdirilmiş kotanlar ilk əvvəllər Cənubi Qafqazın müxtəlif bölgələrində təcübə kimi nümayiş etdirilməyə başlamışdı. Bu iş “Qafqaz kənd təsərrüfatı cəmiyyəti”nin Cənubi Qafqazın müxtəlif yerlərində təşkil etdiyi xüsusi komissiya tərəfindən həyata keçirilirdi⁵⁸⁰. Avropdan gətirilmiş belə kotanların üstünlüyü ondan ibarət idi ki, bu kotanlar yüngül idi, onları idarə etmək üçün az qoşqu heyvanı tələb olunurdu və torpağı daha keyfiyyətli şumlayırdı. Məsələn, əgər yerli kotanları idarə etmək üçün 8-9 cüt və ya daha çox heyvan lazım olurdusa, Almaniyadan gətirilmiş “Sakka” tipli kotanları idarə etmək üçün isə 3-4 cüt heyvan tələb olunurdu. Bundan əlavə, təkmilləşdirilmiş kotanlarla yeri şumlamaq tez başa gəlirdi⁵⁸¹. Lakin yerli kotanların üstünlüyü ondan ibarət idi ki, əgər Avropa tipli kotanlar torpağı 7-8 verşok (4,4 sm-ya bərabər uzunluq ölçüsü) dərininə şumlayırdısa, yerli kotanlarda bu 10-12 verşok olurdu⁵⁸².

1884-cü ildə İrəvan şəhəri ətrafında Avropa istehsalı olan kotanlar sınaqdan keçirilmişdi. Bu kotanlar kəndlilərin o qədər xoşuna gəlmişdi ki, onlar belə kotanları almaq arzusunda olduqlarını bildirmişdilər. Lakin komissiya belə kotanların az olduğunu bildirmişdi⁵⁸³.

Lakin “Qafqaz kənd təsərrüfatı cəmiyyəti” yerlərdə məşin istehsalı üçün kənd təsərrüfatı alətləri istehsal edən xüsusi emalatxanalar təşkil edirdi. 1900-cü ildə İrəvan quberniyasında İrəvan, Yenibəyazid və Aleksandropol qəzalarında belə kiçik emalatxanalar fəaliyyət göstərmişdir. Xüsusilə, 1906-cı ildə Uluxanlı-Culfa dəmiryolunun açılması, təkmilləşdirilmiş kənd təsərrüfatı alətlərinin idxa-

⁵⁷⁸ Сборник сведений о Кавказе, 1872, т. II, с. 170-171; Обзор Эриванской губернии за 1903 г., с. 3-4.

⁵⁷⁹ Сборник сведений о Кавказе, 1872, т. II, с. 170-171.

⁵⁸⁰ Гугушвили П., Развитие сельского хозяйства в Грузии и Закавказье в XIX-XX вв., Тбилиси изд-во «Мецниереба», с. 110-111.

⁵⁸¹ Заваров С., Опыт исследования сельского хозяйства хлебородного района Эриванской и Карсской области, с. 352.

⁵⁸² Yənə orada, s. 189.

⁵⁸³ Гугушвили П., Развитие сельского хозяйства в Грузии и Закавказье в XIX-XX вв., с. 112-113.

lına səbəb olmuşdu⁵⁸⁴.

1901-1908-ci illər məlumatına görə, İrəvan quberniyasına aşağıdakı sayda kənd təsərrüfatı alətləri gətirilmişdir: 1901-ci ildə - 4333 ədəd; 1902-ci ildə - 7086 ədəd; 1903-cü ildə - 14961 ədəd; 1906-cü ildə - 5433 ədəd; 1907-cü ildə - 6351 ədəd; 1908-ci ildə - 10022 ədəd⁵⁸⁵.

İrəvan quberniyasına gətirilən kənd təsərrüfatı alətləri baha olduğu üçün yerli kəndlilərin əsas hissəsi onu ala bilmirdi. Satılan alətlər baha idi. Torpaq və Dövlət Əmlakı idarəsinin rəisi 1912-ci ildə məlumat vermişdi ki, gətirilən kənd təsərrüfatı alətləri kəndlilərə dəyərindən 35-40 faiz, bəzi hallarda 50 faiz baha başa gəlirdi⁵⁸⁶. Digər tərəfdən, yeni olduğundan yerli əhali ilk dövrlərdə mükəmməl alətləri işlədə bilmirdilər. Buna görə də, Avropa tipli kətanlar İrəvan quberniyasının kənd təsərrüfatında bir o qədər rol oynamadı. Mükəmməl alətlər yalnız rus təriqətçiləri arasında geniş yayılmışdı⁵⁸⁷. Əsərində bu məsələyə geniş toxunan M.Vəlili yazırdı ki, “mükəmməl kənd təsərrüfatı alətlərini rus, ukrayna və alman kolonistlərində görmək olur. Rus, Ukrayna kolonistləri haqqında Çar Rusiyası daim düşünürdü. Çar hökuməti bu kolonistləri bu kimi alətlər tərəfindən ya təmin edirdi və ya faizsiz, çox zaman geri almadan maddi müavinət də bulurdu ki, belə alətləri əldə etsinlər. Almanların bu qisim alətlərdən istifadə etmələri sırf mədəni tərəqqiləri, istedadları və ciddi zəhmətlərinin nəticəsidir... Təkmil edilmiş kənd təsərrüfatı alətlərinin faydası və təsərrüfatda onlardan istifadə etmək təşəbbüsləri Azərbaycan türk kəndliləri tərəfindən də təqdir edilməkdə idi. Fəqət onlar maddi cəhətdən təmin olunmadıqları üçün və eyni zamanda mədəniyyətə (savadca-E.Q) aşağıda olduqlarından öz arzularını əmələ gətirə bilmədiklər. Rusiyanın çar hökuməti nəinki türk kəndlilərini maddi cəhətdən təmin etmək və maariflərinə çalışmaq istəyirdi, bəlkə bilərəkdən siyasi-nöqtəyi nəzərdən onları boğub, cəhalətdə və iqtisadi əsarət altında bulundurmaq istəyirdi. Ancaq varlı əkinçilər, xüsusən mülkədarlar bu kimi alətlər əldə edə bilməmişdilər, o da məhdud bir miqdarda olurdu”⁵⁸⁸.

Məhsul əkiləndən sonra dırmıqdan istifadə olunurdu. Dırmıq 0,5 arşın uzunluğunda ağac dişləri olan ağacdən və yaxud 3 və daha çox arşın uzunluğunda 12 uzun dişləri olan qalın lövhədən ibarət idi. O, bir cüt kəllə hərəkətə gətirilirdi. Cütü idarə edən adam bu lövhənin üzərində dayanırdı. Bundan əlavə, dik vəziyyətdə tir bərkidilmiş daha yüngül ağac budaqlarından və yaxud çubuqlardan ibarət dırmıqlara, özü ağacdən, dişləri isə dəmirdən olan dırmıqlara da rast gəlmək olardı. Bir desyatın torpağı dırmıqlamaq üçün hər bir işçiyə 50 qəpikdən 1 rubla qədər haqq verilirdi. Əkin zamanı digər işlərdə isə işçinin əmək haqqı

⁵⁸⁴ Гугушвили П., Развитие сельского хозяйства в Грузии и Закавказье в XIX-XX вв., s.145.

⁵⁸⁵ Yənə orada, s.160.

⁵⁸⁶ Yənə orada, s.146.

⁵⁸⁷ Обзор Эриванской губернии за 1893 г., с.4.

⁵⁸⁸ Vəlili M., Azərbaycan, coğrafi-təbii, etnoqrafik və iqtisadi mülahizat, s.79-80.

30-50 qəpiyə qiymətləndirilirdi⁵⁸⁹.

1914-cü il məlumatında isə bir desyatın torpağı şumlanması, dırmaqlanması, səpilməsi və suvarılması üçün muzzdlu işçinin aldığı əmək haqqı qəzalar üzrə ətraflı göstərilmişdir. Aşağıdakı cədvəldə bunu əyani görmək olar⁵⁹⁰:

Qəzalar	əhsulun adı	Müxtəlif məhsullar əkilmiş bir desyatın torpağın becərilməsi (rublla)							
		Şumlama		Dırmaqlama	Ləklərin suvarılması üçün qurğu	Kəllə torpağın tapdalanması	Səpin	Səpinin hamarlanması	Suvarma
		Cütlə	Kotanla						
İrəvan	Payızlıq buğda	10	15	2	1	-	1	-	2
	Yazlıq buğda	10	-	2	1	-	1	-	1
	Arpa	10	-	2	1	-	1	-	1
Naxçıvan	Payızlıq buğda	6	-	2	0,8	-	0,5	1,2	3
	Yazlıq buğda	6	-	2	0,8	-	0,5	1,2	3
	Arpa	6	-	2	0,8	-	0,5	1,2	3
Sürməli	Payızlıq buğda	-	8,9	0,5	1,6	-	0,4	2	
	Yazlıq buğda	4,4	-	0,5	1,2	-	0,3	2	
	Arpa	4,4	-	0,5	1,2	-	0,3	2	
Ş.Dərələyəz	Payızlıq buğda	14	-	4	-	-	1	-	4
	Yazlıq buğda	12	-	3	-	-	1	-	3
	Arpa	-	-	-	-	-	-	-	-
Yeni bəyazid	Payızlıq buğda	3,5	9	1	-	-	0,3	-	2
	Yazlıq buğda	4	9,5	1	-	-	0,3	-	2
	Arpa	4	9,5	1	-	-	0,3	-	2
Aleksandropol	Payızlıq buğda	-	-	-	-	-	-	-	-
	Yazlıq buğda	-	0,9	1	1	-	0,25	-	-
	Arpa	-	0,9	1	1	-	0,25	-	-
Üçmüəzzin	Payızlıq buğda	9	15	2	2	-	0,9	-	3
	Yazlıq buğda	9	15	2	2	-	0,9	-	3
	Arpa	9	15	2	2	-	0,9	-	3

⁵⁸⁹ Сборник сведений о Кавказе, 1872, т. II, с.170-171; Обзор Эриванской губернии за 1893 г., с.4; Памятная книжка Эриванской губернии на 1914, отдел III, с.183.

⁵⁹⁰ Памятная книжка Эриванской губернии на 1914, отдел III, с.30-31.

İrəvan quberniyasında əsasən düzənlik zonalarda məhsul əkiləndən sonra sahibkarın əsas işi məhsulu sulamaq və onu alağ otundan təmizləmək idi. Bu yorucu iş əllə və yaxud alağın çox olduğu yerlərdə ağac bellə yerinə yetirilirdi.

İrəvanlılar məhsul yığımında da müxtəlif alətlərdən istifadə edirdilər. Taxıl məhsulları oraqla, yonca, ot dəryazla biçilir, pambıq isə əllə yığılırdı. Taxıl yığıldıqdan sonra müxtəlif üsulla təmizlənilirdi. Taxılı döymək üçün iki alət mövcud idi. Birinci alət “kam” adlanırdı. Bu qalın lövhə və yaxud eni 1,5 arşın (1 arşın-96,4 sm), uzununu 2,5 arşın olan bir yerə quraşdırılmış iki lövhədən ibarət idi. Bu lövhənin bir qurtaracağı daima yığılır, sonra itilənmiş halda yuxarı dartılırdı. Onun yuxarı hissəsində əks tərəfində çaxmaqdaşından daş olurdu. Onun üstündə adam oturaraq daşla aşağı yönəldilmiş lövhəni bir neçə cüt kəllə hərəkətə gətirilərək taxıldöyən vəzifəsini yerinə yetirirdi. Belə döymə zamanı məhsul samana çevrilir, dən isə ondan ayrılaraq torpağa düşürdü. Digər taxıldöyən “car-car” adlanırdı. O, diametri 3 verşok olan, yuxarı hissəsinə dəmir bel quraşdırılmış ağacdan ibarət idi. Onun ucu balta formasında olurdu⁵⁹¹.

1912-cü il məlumatında İrəvan quberniyasında qəzalarda kənd təsərrüfatında istifadə olunan müxtəlif alətlərin adları və miqdarı haqqında ətraflı məlumat verilmişdir. Aşağıdakı cədvəldə bunu əyani izləmək olar⁵⁹²:

Qəza və kənd, şöbələr	cüt	Ağac kotanlar	Dəmir kotanlar	Ağac siper	Dəmir dişli ağac siperlər	Dənsovuran maşın	Atla işləyən dırmaç	Otçalan	Biçin maşınları	Alaqvuran	Toxumsepen maşın
İrəvan											
Birinci şöbə	4230	187	1155	2159	233	536	-	-	-	-	-
İkinci şöbə	704	98	119	420	6	193	1	44	-	6	4
Üçüncü şöbə	3506	95	56	571	-	350	-	-	-	-	-
Yekun	8440	380	1327	3150	239	1079	1	44	-	6	4
Naxçıvan											
Birinci şöbə	664	-	201	640	-	47	-	-	-	-	-
İkinci şöbə	1348	-	100	365	-	18	-	-	-	-	-
Üçüncü şöbə	761	-	2	454	3	802	-	-	-	-	-
Dördüncü şöbə	1708	59	262	1077	5	24	-	-	1	-	-
Yekun	4471	59	565	2536	8	891	-	-	1	-	-

⁵⁹¹ Сборник сведений о Кавказе, 1872, т. II, с.170-171; Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа, Тифлис, 1896, выпуск 21, с.120; Обзор Эриванской губернии за 1893 г., с.4.

⁵⁹²Памятная книжка Эриванской губернии на 1914, отдел III, с.183-184.

Sürməli											
Birinci şöbə	617	2	142	432	1	123	185	-	-	-	-
İkinci şöbə	1079	60	169	498	1	223	-	-	-	8	-
Üçüncü şöbə	1888	-	13	489	-	692	-	-	-	-	-
Yekun	3584	62	324	1419	2	1038	185	-	-	8	-
Şəhur-Dərələyəz											
Birinci şöbə	1097	-	54	527	-	122	-	-	-	-	-
İkinci şöbə	1621	26	32	1083	-	35	-	-	-	-	-
Üçüncü şöbə	2010	60	515	730	15	20	-	-	-	-	-
Yekun	4728	86	601	2340	15	177	-	-	-	-	-
Yenibəyazid											
Birinci şöbə	3908	121	1725	1551	2021	259	28	24	5	-	1
İkinci şöbə	8465	576	694	3552	116	78	-	-	-	-	-
Yekun	12373	697	2419	5103	2137	337	28	24	5	-	1
Aleksandropol											
Birinci şöbə	8487	3322	449	1976	509	571	-	-	-	-	-
İkinci şöbə	11764	369	277	1583	185	828	-	-	-	-	-
Yekun	20251	4290	726	3559	694	1399	-	-	-	-	-
Üçmüəzzin											
Birinci şöbə	1323	15	291	984	-	303	-	-	-	-	-
İkinci şöbə	3714	68	224	1907	-	187	31	-	-	52	-
Üçüncü şöbə	3762	15	16	1383	5	368	-	-	-	-	-
Dördüncü şöbə	154	-	39	106	-	73	-	-	-	-	-
Yekun	8953	98	570	4380	5	931	31	-	-	52	-
Bütün Quberniyada	62800	5672	6532	22487	3100	5852	245	68	6	66	10

İrəvan quberniyasında torpaqdan istifadə qaydalarında da bir qanunauyğunluq mövcud olmuşdur. Belə ki, əkin sahələrinin müəyyən hissəsi hər il dincə qoyulurdu. Bu həm dağlıq, həm də düzənlik ərazilərdə olan əkin sahələrinə aid idi. Torpaq bir və yaxud iki dəfə səpildikdən sonra gücdən düşürdü. Bunun qarşısını almaq üçün əkin sahələri dincə qoyulurdu. Qəzalar üzrə dincə qoyulan əkin sahələri müxtəlif idi. Üçmüəzzin və Naxçıvan qəzalarının dağlıq zonasında hər il əkin sahəsinin $\frac{1}{2}$ -i, digər qəzalarda isə $\frac{1}{3}$ hissəsi, düzənlik zonada isə əhalinin sıx, xüsusən çay kənarında yaşadığı yerlərdə hər il torpaq dincə qoyulurdu. Qəzalar üzrə dincə qoyulan torpaqların faizi də müxtəlif idi. Məsələn, İrəvan qəzasında torpağın yalnız $\frac{1}{10}$ hissəsi, Naxçıvan qəzasında $\frac{1}{8}$ hissəsi, Üçmüəzzin qəzasında isə $\frac{1}{6}$ hissəsi dincə qoyulurdu⁵⁹³.

İrəvan quberniyasının kənd təsərrüfatında düyü əkinçiliyi də əsas yerlərdən birini tuturdu. Yeməklərində düyüdən geniş istifadə etdiklərinə görə bu bitkiyə yerli əhali böyük üstünlük vermişdi. Düyü quberniyanın düzənlik ərazisində ye-

⁵⁹³ Сборник сведений о Кавказе, т. II, с.169-174; Обзор Эриванской губернии за 1893 г., с.4.

tişdirilirdi və düyünün əkilməsində bol su tələb olunurdu. Buna görə də, düyü quberniyanın bol su olan yerlərində əkilirdi. Düyü tarlalarının suvarılmasında əsasən bol suyu olan Araz, Zəngi, Şərqi Arpaçay, Qarasu çayları böyük rol oynamışdı⁵⁹⁴. Bu kənd təsərrüfatı bitkisi əsasən, İrəvan qəzasının qərb hissəsində, İrəvan şəhərini əhatə edən dağların ətəyində, Zəngi çayı ilə Gərniçay çayı arasında, Qarasu çayının hövzəsini əhatə edən Üçmüəzzin qəzasının şərq hissəsinin düzənlik ərazisində yetişdirilirdi⁵⁹⁵. 1902-ci ilin məlumatında İrəvan quberniyasının nəinki düyü əkilən qəzaların, eyni zamanda həmin qəzaların kəndlərinin adları da qeyd olunmuşdu. Bu məlumatda göstərilirdi ki, İrəvan, Üçmüəzzin, Şərur-Dərələyəz, Sürməli qəzalarında və Naxçıvan qəzasının bir hissəsində bu kənd təsərrüfatı məhsulunun becərilməsi daha geniş yayılmışdı. İrəvan qəzasında 49 kənd-Yuxarı və Aşağı Şinkovit, Norakovit, Təzəkənd, Yenicə, Uluxanlı, Ağcaqışlaq, Hacı İlyaz, Aşağı və Yuxarı Nücili, Qalalı, Xaraba Sarvanlar, Şirabad, Nəsirabad, Cəfərabad, Varmazar, Göy Kumbə, Arbat, Xaçaparax, Qaraqışlaq, Şorlu Mehmandar, İsgəndərabad, Rəhimabad, Şorlu Dəmirçi, Donquzan, Reyhanlı, Seyidkənd, Tamamlı, Sabunçu, Yuxarı Qalahasar, Ardaşar, Meharablı, Ağcaqışlaq, Torpaqqala, Yuxarı və Aşağı Ağbaş, Canatlı, Ağamzalı, Qaratəpə, Alpava, Qaradağlı, Cabaçala, Xarratlı, Muğanlı, Doqquz, Axund Buzovand, Çikdamlı, Yamancalı və İpəkli kəndləri düyü əkinçiliyində məşhur idi⁵⁹⁶.

Şərur-Dərələyəz qəzasında düyü əsasən Şərudə, Şərqi Arpaçay çayı hövzəsinin düzənlik hissəsində yetişdirilirdi. Şərunun suvarmanın zəif olduğu Azərbaycan türklərinin yaşadığı Daşarx, ermənilərin yaşadığı Daşarx, Xanlıqlar, Püsyən, Təzəkənd-Sərdarabad, həmçinin maldarlıqla məşğul olan Kərimbəyli və Saraçlı kəndlərindən başqa bütün kəndlərində düyü becərilirdi. Dərələyəzin 89 kəndindən 10 kəndində düyü tədarük olunurdu. Burada çəltik tarlalarına Arpaçayın yuxarı hissəsində, Keşişkəndinə qədər olan dərələrdə rast gəlmək mümkündür. Dərələyəzdə bütün çəltik sahəsi bəzi məlumata görə 2716, digər məlumat görə isə 2280 desyatin idi⁵⁹⁷.

Naxçıvan qəzasında çəltik əsasən, Dostu su dairəsinə məxsus 10 kənddə becərilirdi. Həmin kəndlər bunlar idi: Yaycı, Yuxarı və Aşağı Aza, Der, Kələntərdiza, Sumçat-diza, Hüseyn Əlibəy, Mirzəhəsən diza, Xudaverdibəy diza və Biləv. Su çatışmazlığından Naxçıvan qəzasında çəltik tarlalarının ümumi sahəsi 59 desyatınə bərabər olmuşdur⁵⁹⁸.

Sürməli qəzasında əkilən çəltik tarlalarının ümumi sahəsi bəzi məlumata görə 190, digər məlumata görə isə 232 desyatından 314 desyatınə bərabər ol-

⁵⁹⁴ Памятная книжка Эриванской губернии на 1902, отдел IV, с.114.

⁵⁹⁵ Сборник сведений о Кавказе, 1872, т. II, с.174.

⁵⁹⁶ Памятная книжка Эриванской губернии на 1902, отдел IV, с.116.

⁵⁹⁷ Yenə orada, с.116-117.

⁵⁹⁸ Yenə orada.

muşdur. Bu qəzada çəltiyin əkildiyi kəndlər bunlar idi: Sirboğan, Cütlük, Saraçlı Hacıağa, Ahməmməd, Sarıçoban və Ağaverdi⁵⁹⁹.

Üçmüəzzin qəzasında isə çəltik əsasən Abaran və Sərdarabad su dairələrinə məxsus kəndlərdə əkilirdi. Abaran su dairəsinə məxsus kəndlərdə əkilən düyü tarlalarının sahəsi 1389, Sərdarabad su dairəsinə məxsus kəndlərdə isə 216 desyatinə bərabər idi. Üçmüəzzin qəzasının çəltik əkilən Abaran su dairəsinə məxsus kəndlər bunlar idi: Türkmənli, Zeyvə erməni kəndi, Aşağı Aylanlı, Kolanı Aralıq, Yuxarı, Aşağı Xatunarx və Qarğabazar; Sərdarabad su dairəsinə məxsus kəndlər isə bunlar idi: Xocayarlı, Sərdarabad, Kərimarx, Molla Bəyazid, Keçərli, Topadibi, Quzuudan, Ağcaarx, Xeyirbəyli, Hacı Bayram, Hasar və Şahvaruş⁶⁰⁰.

Bu bitkini yetişdirmək üçün 4 ay ərzində həddən çox su və qayğı tələb olunurdu. Çəltiyin əkilməsi belə başlayırdı: çəltik üçün ayrılmış sahədə ilk əvvəl kiçik ensiz arx qazılırdı. Sonra sahə kiçik və böyük olmaqla-3, 4, 6 sayen topa dişi olan dördbucağa bölünürdü. Bu iş başa çatdırıldıqdan sonra bölünmüş sahələr su ilə doldurulurdu. Hər bir kvadratdan keçən su yavaş-yavaş axaraq arxa tökülürdü və bu qayda ilə axan su yenisi ilə əvəz olunurdu. Beləliklə, çəltik sahəsi bataqlığa çevrilirdi. Su buraxıldıqdan, kvadratlar kifayət qədər yumşaldıqdan sonra oraya bir neçə baş iribuynuzlu heyvan buraxılırdı. Bu heyvanlar düzəldilmiş hər bir kvadratları o baş bu baş gəzərək torpağı daha da qarışdıraraq palçığa çevirirdi. Sonra yenidən sahəyə su buraxılırdı. Bu iş başa çatdıqdan sonra hazır sahəyə toxum səpilir⁶⁰¹.

Mənbələrdə İrəvan quberniyasında əldə edilən çəltiyin miqdarı haqqında məlumatlar da öz əksini topmışdır. 1870-ci il statistik məlumatına görə, İrəvan qəzasında 8003 desyatin, Üçmüəzzin qəzasında isə 11769 desyatin sahədə çəltik əkilmiş və həmin sahələrə 20039 çetvert toxum sərf edilmişdir. Nəticədə 400780 çetvert təmizlənməmiş məhsul əldə edilmişdir. Çəltik təmizləndikdən sonra əldə edilən məhsulun yarısı qalmış, məhsuldarlıq 20 dəfə artıq olmuşdur⁶⁰².

İrəvan quberniyasının icmallarında XIX əsrin 80-ci illərin əvvəllərindən XX əsrin əvvəllərinə qədər çəltik əkini və biçini haqqında rəqəmlər öz əksini tapmışdır. Aşağıdakı cədvəldə bu haqda konkret rəqəmləri izləmək olar⁶⁰³:

⁵⁹⁹ Памятная книжка Эриванской губернии на 1902, отдел IV, с.117.

⁶⁰⁰ Yənə orada.

⁶⁰¹ Сборник сведений о Кавказе, 1872, т. II, с.170-171.

⁶⁰² Сборник сведений о Кавказе, 1872, т. II, с.174-175.

⁶⁰³ Обзор Эриванской губернии за 1883-1913 гг.

İllər	Əkilib (çetvert, 1903-cü ildən pud)	Yığılıb (çetvert, 1903-cü ildən pud)
1880	2250	33415
1881	7185	95100
1882	4770	7870
1883	4025	59590
1884	5841	91421
1891	19211	258777
1892	21607	234150
1893	13555	280420
1894	17319	351587
1895	16594	327596
1896	18450	360670
1897	17687	359510
1898	17714	595454
1899	15715	352813
1900	15252	288509
1901	7274	142566
1902	12439	264014
1903	58045	815245
1907	29182	490130
1908	53413	620650
1909	49484	536875
1910	32569	608297
1912	28295	
1913	27639	372385

İrəvan quberniyasında tədarük edilən çəltik nəinki yerli əhalinin tələbatını ödəyirdi, eyni zamanda ixrac edilirdi. Çəltik dəyirmanlarda təmizlənirdi. 1909-cu il məlumatına görə, İrəvan quberniyasında çəltik təmizləyən 19, 1910-cu il məlumatına görə isə 22 çəltiktəmizləyən dəyirman fəaliyyət göstərmişdi⁶⁰⁴. Çəltik dəyirmanına gətirilərək iki yüngül dəyirman daşına və yaxud xüsusi ötrücü ilə işləyən dişcikli həvəngə tökülürdü. Təmizlənmiş məhsul düyü adlanırdı. Çəltiyin xalvarı 18-20 rubla, təmizlənmiş düyü isə ikiqat qiymətinə satılırdı. İrəvan düyüsü Osmanlı Türkiyəsinə, Qacar dövlətinə, Tiflisə və s. yerlərə ixrac edilirdi⁶⁰⁵.

İrəvan quberniyasının kənd təsərrüfatında texniki bitkilərin əkilməsinə də xüsusi diqqət yetirilmişdi. Belə bitkilərdən ən əsası pambıq əkinçiliyi idi. Pambıq əkinçiliyi tarixən İrəvan bölgəsinin kənd təsərrüfatında buğda və arpa əkinçiliyindən sonra əsas yerlərdən birini tutmuşdu. Lakin Rusiya işğalından sonra

⁶⁰⁴ Обзор Эриванской губернии за 1910 г., с.7.

⁶⁰⁵ Сборник сведений о Кавказе, 1872, т. II, с.175; Линч Х.Ф.Б., Армения. Путевые очерки этюды [в 2 томах], Тифлис, 1910. т.1, с.295.

bu bitkiyə marağ xeyli azalmışdı. Buna səbəb Rusiya pambıq parça sənayesinin xam pambığa olan tələbatını Avropa bazarlarına ixrac olunan yüksək keyfiyyətli Amerika pambığı ilə ödəməsi idi. Rusiya firmalarının Azərbaycan, o cümlədən onun tərkib hissəsi olan İrəvan pambığına az əhəmiyyət vermələrinin digər səbəbi də, yerli pambığın keyfiyyətə aşağı, pambıq kolunun qısa, əldə olunan məhsulun çirkliliyi, çiyidməzləyən yerli alətin pambığı çiyiddən pis təmizləməsi idi⁶⁰⁶. Düzdür, sabiq Qafqaz canişini knyaz Vorontsov Cənubi Qafqazda, o cümlədən Azərbaycanda Amerikan və Misir pambıq növlərini yaymaq üçün cəhd göstərmişdi. İrəvan quberniyasının Ordubad qəzasında bir çox sahibkar qeyd edilən pambıq növlərinin əkilməsinə başlamışdılar. Lakin ilk əvvəllər bu cəhd müvəffəqiyyətsizliyə uğramışdı⁶⁰⁷. Məhz bu baxımdan, XIX yüzilliyin 60-cı illərinin əvvəllərinə qədər çar Rusiyası İrəvan bölgəsinin pambıq əkinçiliyinə o qədər də fikir verməmişdi.

İrəvan quberniyasında tarixən əkilən pambıq növü “Qara qoza” adlanmışdır. Pambıq qayğı və qulluq tələb edən bitkilərdən hesab olunurdu. İrəvan quberniyasında pambıq əsasən aprel ayının 20-dən sonra əkilir, hər desyatin pambıq tarlasına 8 və yaxud 10 pud toxum səpilir. Bir həftədən sonra pambıq artıq göyərməyə, üç həftədən sonra isə kifayət qədər inkişaf etməyə balayırdı. Pambıq inkişaf etdikdən sonra əhali ona fasiləsiz qulluq edirdi. İlk növbədə pambıq kollarının inkişafına mane olan alağ otları təmizlənir, sonra isə sıx inkişaf etmiş kollar seyrəkləşdirilirdi. Bundan sonra güclü boy atması və qozaların sayının çoxalması üçün iyul ayında pambıq kollarının başları vurulurdu. Pambığın qozaları sentyabrın əvvəllərində yetişməyə başlayır, artıq oktyabr və bəzən də noyabr aylarında pambıq yığımı başlayırdı. Pambıq yığıldıqdan sonra tam qurudulmağa qoyulurdu və sonra “cin” adlanan maşınla onu çiyiddən ayırmağa başlayırdılar. Belə maşınlarla pambıq əkilən kəndlərdə çox rast gəlmək olardı⁶⁰⁸.

Digər kənd təsərrüfatı bitkilərində olduğu kimi, bir desyatin pambıq sahəsinin becərilməsi və pambıq yığımının müddəti üçün neçəyə başa gəlməsi haqqında mənbələrdə müxtəlif məlumatlar vardır. Bu məlumatlarda ildən-ilə gah azalma, gah da çoxalma olduğunu görmək mümkündür. Məsələn, 1888-ci ilin məlumatına görə, İrəvan quberniyasında bir desyatin pambıq sahəsinin becərilməsi bir müddət üçün 50-60 rubl arasında, 1891-ci ildə 45 rubla, 1892-ci ildə 37 rubla, 1893-cü ildə 35 rubla, 1895-ci ildə 48 rubla, 1897-ci ildə 35 rubla, 1898-ci ildə 45 rubla, 1899-cu ildə 55 rubla, 1900-cü ildə 52 rubla, 1901-ci ildə 45 rubl 45 qəpiyə, 1913-cü ildə və 1914-cü ildə 50 rubla başa gəlmişdir⁶⁰⁹.

⁶⁰⁶ Сборник сведений о Кавказе, 1872, т. II, с. 175-176; Кавказский календарь за 1888, с. 85.

⁶⁰⁷ Упенə огада, с. 123.

⁶⁰⁸ Обзор Эриванской губернии за 1902 г., отдел IV, с. 125-127.

⁶⁰⁹ Обзор Эриванской губернии за 1888 г., с. 27-28; Обзор Эриванской губернии за 1891 г., с. 9; Обзор Эриванской губернии за 1892 г., с. 7; Обзор Эриванской губернии за 1893 г., с. 5; Обзор Эриванской губернии за 1895 г., с. 5; Обзор Эриванской губернии за 1897 г., с. 5; Обзор Эри-

Pambıq əsasən, İrəvan quberniyasının Sürməli, İrəvan, Üçmüəzzin, Naxçıvan və Şərur-Dərələyəz qəzalarında becərilirdi⁶¹⁰. Əvvəllər pambıq yalnız yerli əhəlinin tələbatını ödəyirdi, bu bitki çox az ixrac olunurdu. Lakin 1861-1865-ci illərdə Amerikada baş vermiş vətəndaş müharibəsi ilə əlaqədar olaraq Avropa bazarlarına Amerika pambığının ixracının azalması, Azərbaycan pambığına olan marağı artırdı. Əgər əvvəllər İrəvan pambığının 1 pudu yerli bazarda 3 rubl və ya 3 rubl 50 qəpiyə satılırdısa, onun qiyməti 1862-ci ilin axırı-1863-cü ildə 17 rubl 50 qəpiyə və yaxud 18 rubla qalxmışdı. Cənubi Qafqaz pambığı Avropa bazarlarına Avstriyaya, Marselə və Liverpula ixrac olunmağa başladı⁶¹¹.

İrəvan pambığının ixrac olunması və qiymətin artması pambıq əkinçiliyinin genişlənməsinə səbəb oldu. Məlumata görə, XIX əsrin 50-ci illərinin axırları 60-cı illərin əvvəllərinə qədər yalnız Cənubi Qafqazda əldə olunan pambığın miqdarı 36-40 min pudadan artıq olmurdu və bunun 30 min pudu İrəvan quberniyasının payına düşürdü. Lakin pambığın inkişafı ilə əlaqədar olaraq İrəvan quberniyasında 1862-ci ildə pambıq 60 min puda, 1863-cü ildə 150 min puda, 1864-cü ildə isə 300000 puda çatmışdı. Beləliklə, 1861-1864-cü illərdə İrəvan pambığının tədarüku bir neçə dəfə artmışdı. Əvvəllər pambığın bir pudu 3 gümüş rubla satılırdı və bundan 100 min rubl gəlir əldə edilirdi. Lakin rus firmalarının Azərbaycan pambığına maraqlarının artmasından sonra satış qiyməti 15 rubla yüksəlmişdi. Nəticədə, 1863-cü il statistikasına görə, İrəvan pambıqçıları onun satışından 2 milyon rubl gəlir əldə etmişdilər⁶¹². Hətta məlumata görə, XIX əsrin 60-cı illərinin axırlarında yerli pambığın bir pudu 22 publa satılmışdı⁶¹³.

Lakin İrəvan pambığının inkişafı çox davam etməmişdi. Belə ki, 1866-cı ildən başlayaraq yenidən Amerika pambığının Avropa bazarlarına ixrac edilməsi, İrəvan pambığının qiymətinin birdən-birə aşağı düşməsinə səbəb oldu. Belə olduqda, Cənubi Qafqaz, o cümlədən İrəvan pambığının istehsalı XIX yüzilliyin 70-80-ci illərin əvvəllərində tamamilə azalmışdı. Məsələn, 1870-ci ildə İrəvan qəzasında 8012, Naxçıvan qəzasında 7216, Üçmüəzzin qəzasında 7845 desyatin, ümumilikdə isə İrəvan quberniyasında 23073 desyatin sahəyə pambıq əkilmiş və bu sahələrdən 276876 desyatin təmiz xam pambıq yığılmışdır. Məlumata görə, 1870-ci ilin payızında təmizlənmiş pambığın bir pudu 5-6 rubla, ilin sonunda isə aşağı düşərək 4-4,5 rubla satılmışdır⁶¹⁴. Sonrakı illərdə pambıq əkin-

ванской губернии за 1898 г., с.3; Обзор Эриванской губернии за 1899 г., с.2; Обзор Эриванской губернии за 1900 г., с.3; Обзор Эриванской губернии за 1901 г., с.3; Обзор Эриванской губернии за 1913 г., с.35-35.

⁶¹⁰ Обзор Эриванской губернии за 1888 г., с.18; Обзор Эриванской губернии за 1902 г., с.124.

⁶¹¹ Мочалов В.Д., Крестьянское хозяйство в Закавказье к концу XIX в., Москва, Изд-во Академии Наук СССР, 1958, с.383.

⁶¹² Обзор производительный сил Наместничества за 1879 г., с.486-487.

⁶¹³ Кавказский календарь на 1869, с.40.

⁶¹⁴ Сборник сведений о Кавказе, 1872, т. II, с.177; Кавказский календарь на 1888, с.85

çiliyi tədricən daha da aşağı düşmüşdü. İrəvan quberniyasında 1876-cı ildə 132810, 1877-ci ildə isə 149084 pud pambıq yığılmışdır⁶¹⁵.

1879-cu ildə Avropa bazarlarından Rusiyaya idxal olunan pambığın 1 puduna 40 qızıl qəpik gömrük haqqının tərbiq edilməsi yenidən XIX yüzülliğin 80-ci illərinin əvvəllərində Azərbaycanda, o cümlədən onun tərkib hissəsi olan İrəvan quberniyasında pambıqçılığın inkişafına təkan verdi. Sonradan gömrük haqqı daha da artırılmışdı. Məsələn, 1891-ci ildə dəniz yolu ilə gətirilmiş pambığın hər puduna 1 rubl 20 qəpik, quru yolla gətirilmiş pambığın hər puduna isə 1 rubl 30 qəpik gömrük haqqı tətbiq edilmişdi⁶¹⁶.

Belə olduqda rus firmaları Cənubi Qafqaz pambığına diqqət yetirməyə başladılar. İlk əvvəl 1884-cü ildə iri manufaktura firmalarından “S.Morozov və K⁰ adına Nikolski manufaktura şirkəti”, 1886-cı ildən “Andrey Korzinkinin Böyük Yaroslavl manufakturası”, 1887-ci ildən isə daha üç şirkət- Moskavadan “Vladimir Alekseyevin ticarət-sənaye şirkəti, Poznandan Lodz firması və Tiflisdən Çitaxovun firması pambıq istehsalı üçün öz nümayəndələrini Cənubi Qafqaza göndərdilər. Rus firmalarının ilk nümayəndələri birinci olaraq İrəvan və Naxçıvan qəzalarına gəldilər. 1886-cı ildə A.Korzinkinin firması pambıq almaq üçün İrəvanda kontorunu, Şərur-Dərələyəz qəzasının Yenicə kəndində şöbəsini açmışdı⁶¹⁷. Onlar bu bölgədə pambığın inkişafına sərmayə qoymağa başladılar və əhaliyə pulsuz olaraq Amerika növü pambığın toxumunu paylamağa başladılar. İlk dəfə İrəvan quberniyasında “S.Morozov və K⁰ adına Nikolski manufaktura şirkəti” pulsuz olaraq Amerikan pambıq növünün toxumunu yerli əhaliyə paylamağa başladı. 1887-ci isə “Vladimir Alekseyevin ticarət-sənaye şirkəti və “Andrey Korzinkinin Böyük Yaroslavl manufakturası” Amerikadan 1200 pud əla növ Amerikan pambıq növünün toxumunu sifariş edərək İrəvan quberniyasında yerli əhaliyə pulsuz payladılar⁶¹⁸. Bundan əlavə, Dövlət Əmlak Nazirliyi 1887-ci ildə İrəvan quberniyasında Amerikada təcrübə keçmiş aqranomların nəzarəti ilə nümunəvi pambıq sahələri təşkil edilməyə cəhd göstərdi. 1888-ci ildə xəzinənin nəzarətində olan Sərdar bağında müxtəlif növ pambıq əkilməyə başladı. Lakin birinci il təcrübə gözlənilən nəticəni vermədi. Buna səbəb toxumun

⁶¹⁵ Обзор производительный сил Наместничества за 1879 г, с.488; Обзор фабрик и заводов Закавказского края// Составил Гулишамбаров С., Тифлис, Типография канцелярии Главного начальствующаго гражданского частью на Кавказе, 1894, с.273; Мочалов В.Д., Крестьянское хозяйство в Закавказье к концу XIX в., с.384.

⁶¹⁶ İsmayılov M., XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın kənd təsərrüfatı, Bakı, Elm, 1960, s.121; Мочалов В.Д., Крестьянское хозяйство в Закавказье к концу XIX в., с.386.

⁶¹⁷ Обзор Эриванской губернии за 1888 г., с.16; Памятная книжка Эриванской губернии на 1902, отдел IV, с.123; Мочалов В.Д., Крестьянское хозяйство в Закавказье к концу XIX в., с.386-387.

⁶¹⁸ Обзор Эриванской губернии за 1888 г., с.16; Памятная книжка Эриванской губернии на 1902, отдел IV, с.124; Мочалов В.Д., Крестьянское хозяйство в Закавказье к концу XIX в., с.387; İsmayılov M., XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın kənd təsərrüfatı, s.121.

gəc səpilməsi və lazımı isti havanın olmaması idi⁶¹⁹.

Pambığın əmtəə xarakteri alması, hökumətin, pambıq-parça firmalarının pambığa diqqət yetirdiyini görən yerli əhali əkin sahələrini genişləndirməyə başladılar. Yerli əhali taxıl və digər kənd təsərrüfatı bitkilərinin əkildiyi sahələrin hesabına pambıq sahələrini artırırdılar. Bu da tezliklə öz bəhrəsini vermişdi.

İrəvan quberniyasının yerli pambıq növü olan “Qaraqoza”nın hündürlüyü 1 futdan 2 futa (1 fut=30,479 sm) bərabər idi. O, keyfiyyət baxımından aşağı olmaqla bərabər, ticarət baxımından da ən aşağı növ hesab olunurdu⁶²⁰. Yuxarıda deyildiyi kimi, yerli pambıq növünün keyfiyyətə aşağı olduğunu görən rus firmaları Cənubi Qafqaza yüksək keyfiyyətli “Amerikan” pambıq növünü gətirməsi, digər tərəfdən, ingilis “Cotton supple association” şirkətinin yüksək keyfiyyətli Amerikan pambıq toxumu ilə təmin etməsi İrəvan quberniyasında pambıq əkinçiliyinin inkişafında xeyli irəliləyişlərə səbəb olmuşdur⁶²¹. Bu pambıq növü İrəvanda tətbiq edildikdən sonra XIX əsrin 80-ci illərindən başlayaraq quberniyada bol pambıq tədarük edilməyə başladı. Aşağıdakı cədvəldə 1880-ci ildən başlayaraq XX əsrin əvvəllərinə qədər İrəvan quberniyasında əldə edilmiş xam pambığın miqdarını və ondan əldə edilən gəliri əyani izləmək mümkündür⁶²²:

İllər	Əkilib (pud, desyatin)	Yığılıb (pud)	Məbləğ (rublla)
1880-ci il	-	81084	-
1881-ci il	-	42828	-
1882-ci i	27151	74183	-
1883-ci il	16249	73262	-
1884-ci il	-	98920	-
1885- ci il	-	147960	-
1886-cı il	-	157024	-
1887-ci il	-	326084	-
1888-ci il	-	338370	1937598
1889-ci il	-	508764	-
1890-cı il	-	504550	-

⁶¹⁹ Обзор Эриванской губернии за 1888 г., с.17.

⁶²⁰ Памятная книжка Эриванской губернии на 1902, отдел IV, с.124.

⁶²¹ Обзор производительный сил Наместничества за 1879 г., с.487; Кавказский календарь на 1888, отдел III, с.84; Памятная книжка Эриванской губернии на 1902, отдел IV, с.123.

⁶²² Обзор Эриванской губернии за 1884 г, с.4; Обзор Эриванской губернии за 1888 г, с.20; Обзор Эриванской губернии за 1889 г, с.2; Обзор Эриванской губернии за 1891 г, с.7; Обзор Эриванской губернии за 1892 г, с.7; Обзор Эриванской губернии за 1893 г, с.5-6; Обзор Эриванской губернии за 1898 г, с.3; Обзор Эриванской губернии за 1903 г, с.1-2; Памятная книжка Эриванской губернии на 1902, отдел IV, с.124; Кавказский календарь на 1869, с.291; Петрович П. Хлопководства в Закавказье / Тифлис, 1912, с.20; Мочалов В.Д. Крестьянское хозяйство в Закавказье к концу XIX в., с.389.

1891-ci il	27605	464400	2472975
1892-ci il	29091	557100	3456030
1893-cü il	32291	552957	2878753
1894-cü il	32142	396912	2381772
1895-ci il	18583	364177	2731328
1896-cı il	14572	200131	1500000
1897-ci il	14646	386256	2725000
1898-ci il	21794	383000	2489500
1899-cu il	21054	406106	3045795
1900-cu il	15257	382035	3606000
1901-ci il	15788	319747	2596206 rubl.90 qəpik
1902-ci il	18763	405122	3853025
1903-cü il	19964 des. 145 kv.saj	426249	5027524,2

Cədvəldən görünür ki, bəzi illərdə pambıq əkilən sahələrin həcmində və tədarükündə enmələr olmuşdur. Bu pambıq kollarına dəyən xəstəlikdən, havanın sərt şaxta olmasından, quraqlıqdan və s. asılı idi. İrəvan quberniyasında tədarük edilən pambıqdan orta hesabla 2, bəzən də 3-4 milyon gəlir əldə edilmişdir. Bu, XIX yüzilliyin 90-cı illərinin əvvəllərində İrəvanda olmuş səyyah X.B.Linçin nəzərindən qaçmamışdır. İrəvanda olan səyyah qeyd edirdi ki, quberniyada pambığa nəzarət edən, onu təmizləyən və presləyən Rusiyanın üç iri firması fəaliyyət göstərmişdi. Hər il 4 milyon rubl miqdarında İrəvan pambığı karvanlarla Ağstafa yolu ilə Tiflisə aparılmış və oradan Batum-Bakı limanları vasitəsilə Qara dəniz və Xəzər dənizləri ilə və yaxud dəmiryolla Rusiyanın sənaye mərkəzlərinə çatdırılmışdı⁶²³.

Mənbələrdə sonrakı illərdə də İrəvan pambığı haqqında ətraflı məlumat verilmişdir. 1904-cü ildə İrəvan quberniyasında 22534 desyatın sahəyə pambıq əkilmiş, bu sahələrdən 327686 pud Amerikan növü, 86093 pud isə yerli qaraqoza növü yığılmışdır. Ümumilikdə isə quberniya üzrə 413779 pud xam pambıq əldə edilmişdir. Aşağıdakı cədvəl əyani olaraq qəzalar üzrə əkilən və yığılan pambığın miqdarı haqqında belə təsəvvür yaradır⁶²⁴:

⁶²³ Кавказский календарь на 1888, с.85; Линч Х.Ф.Б., Армения. Путевые очерки этюды, т.1, с.295.

⁶²⁴ Обзор Эриванской губернии за 1904 г, с.4.

Qəzalar	Əkilib (desyatınla)	Yığılıb (Amerikan növü) pudla	Yığılıb (yerli Qaraqoza növü) pudla
İrəvan	2988	44903	14891
Sürməli	7126	111993	35300
Üçmüəzzin	3419	28985	11263
Şərur-Dərələyəz	6747	101200	20264
Naxçıvan	2304	40605	4375
Yekun	22534	327686	86023

1904-cü il məlumatına görə “Amerikan” pambıq növü bazarlarda 7,1 rubla, yerli “Qaraqoza” növü isə 5,3 rubla satılmışdır. Maraqlıdır ki, 1903-cü ildə Amerikan növü yerli bazarlarda 12,3 rubla, yerli qaraqoza növü isə 10,35 rubla satılmışdır⁶²⁵. Çox güman ki, bu fərq 1900-1903-cü illər böhranı ilə əlaqədar olmuşdur.

1907-ci ildə İrəvan quberniyasında 24131 desyatın əkilən pambıq sahəsindən 317975 pud Amerikan növü, 51597 pud isə yerli növ, ümumilikdə isə 369572 pud pambıq yığılmışdır. Aşağıdakı cədvəldə həmin ilin statistik məlumatını belə izləmək mümkündür⁶²⁶:

Qəzalar	Əkilib (desyatınla)	Yığılıb (Amerikan növü) pudla	Yığılıb (yerli Qaraqoza növü) pudla
İrəvan	5169	86174	10570
Sürməli	6980	72450	30100
Üçmüəzzin	3987	60144	2427
Şərur-Dərələyəz	6050	62240	8500
Naxçıvan	1945	39962	-
Yekun	24131	317975	51597

1907-ci ildə bazarlarda pambığın satış qiyməti mövsümlə əlaqədar olaraq dəyişmişdir. Təmizlənmiş Amerikan pambıq növü ilk vaxtlarda bazarlarda qiyməti 10 rublla 12 rubl 50 qəpik, yerli növ adlanan “qaraqoza” 7 rublla 11 rubl arasında satılsa da, ilin sonuna yaxın qiymətləri xeyli aşağı düşmüşdür⁶²⁷. Məlumata görə, 1907-ci ildə yığılan İrəvan pambığından 401,344 pud xam pambıq ixrac olunmuşdur⁶²⁸.

Statistik məlumata görə, 1908-ci ildə İrəvan quberniyasında pambıq sahələrinin ümumi miqdarında azalma baş vermişdir. Əgər 1907-ci ildə 24131

⁶²⁵ Обзор Эриванской губернии за 1904 г, с.4.

⁶²⁶ Обзор Эриванской губернии за 1907 г, с.4.

⁶²⁷ Yenə orada, с.5.

⁶²⁸ Кавказский календарь на 1910, с.581.

desyatin sahəyə pambıq əkilmişdirsə, bu rəqəm 1908-ci ildə 18050 desyatına düşmüş, bu sahələrdən 380985 pud pambıq yığılmışdır. Buna səbəb, Şərur-Dərələyəz qəzasında 3750 desyatin pambıq əkin sahəsinin çəltik əkin sahələrinə çevrilməsi idi. Buna baxmayaraq, əvvəlki illə müqayisədə pambıq tədarükündə nisbətən çoxalma olmuşdur. Aşağıdakı cədvəl ayırı-ayrı qəzalar üzrə əkilən və yığılan pambıq haqqında əyani təsəvvür yaradır⁶²⁹:

Qəzalar	əkilən sahə (desyatinlə)	yığılan Amerikan növü (pudla)	Yerli növ "Qaraqoza" (pudla)
İrəvan	4877	105120	23240
Üçmüəzzin	3950	54980	320
Sürməli	4990	81975	25350
Şərur-Dərələyəz	2300	55200	-
Naxçıvan	1933	34800	-
Yekun	1850	332075	48910

1908-ci ildə 1239,845 pud xam pambıq ixrac olunmuş, 1 pud Amerikan növü 9-10 rubla, yerli "qaraqoza" növü isə 7-7 rubl 50 qəpiyə satılmışdır⁶³⁰.

1909-cu ildə İrəvan quberniyasında əkilən pambıq sahələri 1908-ci ildə əkilən pambıq sahəsindən 1420,5 desyatin çox olmuşdur. 1909-cu ilin statistik məlumatına görə, İrəvan quberniyasında 19470,5 desyatin sahəyə pambıq əkilmiş, bu sahələrdən 305037 pud Amerika pambıq növü, 39286 pud yerli növ, ümumilikdə isə 344323 pud pambıq əldə edilmişdir. Keçən ilə nisbətən pambıq az yığılmış, məhsuldarlıq bir desyatin sahədə 17,6 pud olmuşdur⁶³¹. Aşağıdakı cədvəldə əkilən və tədarük edilən pambıq haqqında aydın təsəvvür əldə etmək mümkündür⁶³²:

Qəzalar	əkilən sahə (desyatinlə)	yığılan Amerikan növü (pudla)	Yerli növ "Qaraqoza" (pudla)
İrəvan	5080	107738	24038
Üçmüəzzin	3096,5	34306	48
Sürməli	6990	84160	15200
Şərur-Dərələyəz	2370	47400	-
Naxçıvan	1934	309933	-
Yekun	19470,5	305037	39286

⁶²⁹ Обзор Эриванской губернии за 1908 г., с.5.

⁶³⁰ Yenə orada, с.4.

⁶³¹ Обзор Эриванской губернии за 1909 г., с.4.

⁶³² Yenə orada, с.4-5.

1909-cu ildə pambıq az yığılmasına baxmayaraq, onun qiymətində əhəmiyyətli dərəcədə artım olmuşdur. Belə ki, bir pud Amerikan növü 14-16, yerli “qaraqoza” növü isə 10-12,5 rubla satılmışdır. Buna görə də, yerli əhali pambıqdan əhəmiyyətli dərəcədə gəlir götürmüş və bu da onlara həm xəzinə vergilərini ödəməyə, həm də ictimai mükəlləfiyyəti müvəffəqiyyətlə yerinə yetirmələrinə səbəb olmuşdur⁶³³.

1910-cu ildə İrəvan quberniyasında pambıq əkilən sahələr 16 0/0-dən də çox artdı. Lakin əkin sahələrinin həcminə nisbətə daha az məhsul alınmışdı. Buna səbəb həmin il pambıq sahələrinin suvarılmasının pis təşkil edilməsi idi. Digər tərəfdən, Sürməli və Şərur-Dərələyəz qəzalarında pambığa xəstəlik dəydi-yindən həmin qəzalarda pambıq yığımı aşağı düşmüşdür. Ümumiyyətlə, 1910-cu ildə 22620,5 desyatin sahəyə pambıq əkilmiş, bu sahələrdən 361594 pud pambıq tədarük olunmuşdur. Ayrı-ayrı qəzalar üzrə əldə edilən pambığın miqdarı isə belə idi⁶³⁴:

Qəzalar	əkilən sahə (desyatinlə)	yığılan Amerikan növü (pudla)	Yerli növ “Qaraqoza” (pudla)
İrəvan	5631	115590	21100
Üçmüəzzin	3334,5	41975	660
Sürməli	6990	79450	139980
Şərur-Dərələyəz	4280	51360	-
Naxçıvan	2385	37478	-
Yekun	22620,5	325854	35740

Quberniya üzrə hər desyatından 16 pud (1909-cu ildə 17,6 pud) pambıq əldə edilmişdir. Həmin ildə bazarlarda Amerikan pambıq növü 14 rubla, yerli pambıq növü isə 10-12 rubl arasında satılmışdır⁶³⁵.

1911-ci ilin statistik məlumatına görə, əkilən pambıq tarlalarında həm ərazi cəhətdən, həm də yığılan pambığın miqdarında iki dəfə artım olmuşdur. Belə ki, həmin il 40400 desyatin tarladan 670000 pud pambıq əldə edilmişdir⁶³⁶.

İldən-ilə İrəvan quberniyasında pambıq əkinçiliyi daha da genişlənmişdi. Pambığın yerli əhaliyə gəlir gətirməsi bu sahənin daha da inkişafına səbəb olmuşdu. Bəzi qəzalarda hətta pambıq sahələrini genişləndirmək üçün kreditlə ssuda götürülür və mütəxəssislər dəvət olunurdu. Sürməli qəzasının əhalisi bu sahədə xüsusilə seçilmişdi⁶³⁷.

⁶³³ Обзор Эриванской губернии за 1909 г., с.6.

⁶³⁴ Обзор Эриванской губернии за 1910 г., с.4.

⁶³⁵ Yənə orada, с.4.

⁶³⁶ АМЕА ТІЕА, іш. 3840.

⁶³⁷ Кавказский календарь на 1913, с.5.

1912-ci ildə illik hesabatda, həmin il İrəvan quberniyasında 1911-ci ilə nisbətən əkin sahələri 11 faiz azalmış, məhsul yenicə cücərəndə şaxta vurmuş, göbələk xəstəliyi yayılmış və sahələr su çatışmazlığından əziyyət çəkmişdir. Lakin məhsuldarlıq (1911-ci ildə bir desyatin sahədən 18,2 pud, 1912-ci ildə isə 20,2 pud pambıq əldə edilmişdir) keçən ilə nisbətən daha da çox olmuşdur. Həmin il 23145 desyatin sahəyə pambıq əkilmiş, bu sahələrdən 467652 pud məhsul tədarük edilmişdir. Ayrı-ayrı qəzalar üzrə əkilən və yığılan pambığın miqdarı belə idi⁶³⁸:

Qəzalar	əkilən sahə (desyatinlə)	yığılan Amerikan növü (pudla)	Yerli növ "Qaraqoza" (pudla)
İrəvan	6092	71205	23800
Üçmüəzzin	4193	65490	50
Sürməli	6427	210325	16048
Şərur-Dərələyəz	5045	58874	305
Naxçıvan	1388	20355	1200
Yekun	23145	426249	41403

1912-ci ildə irəvanlılar bir pud Amerikan pambıq növünü 10-13,5 rubla, yerli pambıq növünü isə 9-11,3 rubla satmışdılar. Həmin il quberniyada pambığı presləyən 20 qurğu fəaliyyət göstərmişdi⁶³⁹.

1913-cü ildə İrəvan quberniyasında 1912-ci ilə nisbətən əkin sahələrinin həcmi 2% aşağı düşmüşdür. Həmin il 22682 desyatin pambıq sahəsindən 58356 pud pambıq yığılmışdır. Məhsuldarlıq xeyli aşağı düşmüş, bir desyatin sahədən 15,8 pud pambıq tədarük edilmişdir. Ayrı-ayrı qəzalar üzrə vəziyyət belə idi⁶⁴⁰:

Qəzalar	əkilən sahə (desyatinlə)	yığılan Amerikan növü (pudla)	Yerli növ "Qaraqoza" (pudla)
İrəvan qəzası (İrəvan şəhəri ilə birlikdə)	5347	79111	11794
Üçmüəzzin	2915	39287	120
Sürməli	7379	100960	3880
Şərur-Dərələyəz	5345	95212	144
Naxçıvan qəzası 2 şəhərlə birlikdə (Naxçıvan, Ordubad)	1696	26748	1200
Yekun	22682	341218	17138

⁶³⁸ Обзор Эриванской губернии за 1912, с.6.

⁶³⁹ Кавказский календарь на 1913, с.6.

⁶⁴⁰ Обзор Эриванской губернии за 1913 г., с.6.

Qeyd etmək lazımdır ki, 1913-cü ildə bir pud Amerikan pambıq növü 13,5 rubla, yerli “qaraqoza” növü isə 10-11 rubl arasında satılmış, 500 min pud çiyid əldə edilmişdir⁶⁴¹.

1914-cü ildə İrəvan quberniyasında əkin sahələrinin həcmi 1589 desyatin (7%) artmışdır. Havaların tez-tez dəyişməsi, pambıq əkilərkən və yığım vaxtı dayanmadan yağışların yağması, pambıq qurdlarının məhsula ziyan verməsi, bunun qarşısını almaqda yerli əhalinin aciz qalması yaxşı məhsulun əldə edilməsinə mane olmuşdur. Lakin məhsuldarlıq keçən ilə nisbətən çox olmuş, bir desyatin sahədən 20,5 pud məhsul əldə edilmişdir. Bu ildə İrəvan quberniyasında qəzalar üzrə əldə edilmiş pambıq haqqında məlumat belə idi⁶⁴²:

Qəzalar	əkilən sahə (desyatinlə)	yığılan Amerikan növü (pudla)	Yerli növ “Qaraqoza” (pudla)
İrəvan qəzası (İrəvan şəhəri ilə birlikdə)	6668	156850	10657
Üçmüəzzin	3930	68480	2550
Sürməli	7356	129266	4467
Şərur-Dərələyəz	4798	68687	240
Naxçıvan qəzası 2 şəhərlə birlikdə (Naxçıvan, Ordubad)	1519	49580	5720
Yekun	24271	472863	23634

Məlumatda göstərilir ki, qeyd edilən rəqəmlər heç də tam həqiqəti əks etdirmirdi. Belə ki, pambıq yığım vaxtı-oktyabrın 15-dən başlayaraq güclü yağışların yağması, noyabrın 11-dən fasiləsiz yağın yağışların qarlı hava şəraitinə keçməsi pambıq yığılmasına tam mane olmuş, pambığın müəyyən hissəsi sahələrdə qalmışdır. Bu, pambığın bir hissəsi 1915-ci ilin yazında yığılmış, digər hissəsi isə tələf olmuşdur⁶⁴³. Qafqaz təqvimində 1914-cü ildə İrəvan quberniyasında yığılan pambığın ümumi miqdarı 700000 pud göstərilmişdir⁶⁴⁴. Ola bilsin ki, bu sonradan yığılmış pambığın bura əlavə edilməsi ilə bağlı olmuşdur.

İrəvan quberniyasında xaricdən gətirilmiş pambıq növləri təcrübə sahələrində sınaqdan keçirilirdi. Təşkil edilmiş təcrübə sahələri pambıqçılığın inkişafında az rol oynamamışdı. Türküstandan doqquz növdə xüsusi pambıq növü gətirilərək təcrübə sahələrində sınaqdan keçirilmiş, bu toxumlar Üçmüəzzin və Şərur-Dərələyəz qəzalarında təcrübə sahələrində müsbət nəticələr vermişdir. 1913-cü ildə İrəvan, Şərur-Dərələyəz, Üçmüəzzin və Sürməli qəzalarında ümumi həcmi

⁶⁴¹ Обзор Эриванской губернии за 1913 г., с.6.

⁶⁴² Обзор Эриванской губернии за 1914, с.6.

⁶⁴³ Yənə orada.

⁶⁴⁴ Кавказский календарь на 1916, с.99.

90 desyatin olan 100 belə sahə mövcud olmuşdur. 1914-cü ilin məlumatında isə təcrübə sahələrindən əldə edilmiş pambığın miqdarı haqqında konkret rəqəmlər göstərilmişdir. Həmin il Üçmüəzzin qəzasında Türküstandan gətirilmiş Kuvin pambıq növündən hər desyatından 81 pud, Yerlikənd və Alenkənd növləri isə hər desyatından 58-61 pud, Şərur-Dərələyəz qəzasının Noraşen təcrübə sahəsindən isə hər desyatından orta hesabla 90 pud məhsul əldə edilmişdir⁶⁴⁵.

1914-cü ildə pambıqdan 250 min pud çiyid əldə edilmiş, bir pud pambıq əvvəl 10-11 rubla, sonra isə 15-16 rubla satılmışdır⁶⁴⁶.

1915-ci ildə İrəvan quberniyasında 35200 desyatin sahəyə pambıq əkilmiş, bu sahələrdən 382000 pud, 1916-cı ildə əkilən 30300 desyatin tarladan 450000 pud, 1917-ci ildə isə 18000 desyatin sahədən 270000 pud pambıq əldə edilmişdir⁶⁴⁷.

İrəvan quberniyasında pambıqçılığın inkişafında pambıqtəmizləmə zavodlarının fəaliyyəti də böyük rol oynamışdır. Əvvəllər pambıq təmizlənməsi kустar xarakter daşmış, bu işlər əllə görülmüşdür. Lakin sonradan pambıq təmizlənməsi də texniki cəhətdən gücləndirilmişdir. Belə ki, xam pambığı təmizləmək üçün xüsusi qurğular İrəvana gətirilmişdi. 1856-cı ilin məlumatına görə, qraf Kiselyov Nyu-Yorkdan əla növ pambıqtəmizləyən maşın sifariş etmiş, təcrübədən keçirmək üçün Tiflisə gətirilmiş və oradan da İrəvana göndərilmişdir. 1868-ci ildə İrəvan şəhəri yaxınlığında olan müəssisədə 30-a qədər pambığı çiyiddən təmizləyən su ötrücüsü ilə işləyən xüsusi qurğular fəaliyyət göstərmişdir⁶⁴⁸. İrəvan quberniyasında fəaliyyətə başlayan A.Korzinkinin firması isə bir çox yerlərdə Amerikadan sifariş edilmiş pambıqtəmizləyən maşın quraşdırmış, sonradan onun firması İrəvan şəhərində anbarlar və presləmə yerləri də açmışdır⁶⁴⁹.

XIX yüzilliyin 80-90-cı illərində pambığın təmizlənməsi sənaye xarakteri daşmış, xüsusi zavodlar fəaliyyət göstərmişdir. Pambıqtəmizləmə zavodları pambıq alıcılığı ilə məşğul olan şirkətlər tərəfindən yaradılırdı. Rus firmaları İrəvanda fəaliyyət göstərdikdən sonra ABŞ-dan daha keyfiyyətli pambıqtəmizləmə maşınları sifariş etmiş və onlar İrəvan quberniyasının müəyyən şəhər və kəndlərində quraşdırılmışdır. XIX yüzilliyin 80-ci illərin ikinci yarısında rus şirkətləri ABŞ-dan 16 pambıqtəmizləyən maşın sifariş etmiş, həmin maşınlar Başnoraşendə, Naxçıvanda, İğdırda, Yenicədə, Üçmüəzzində, Qulpda, Arazdəyəndə, Tanziyanda quraşdırılmışdı. Əvvəllər bu maşınlar iri firmaların kontorlarında quraşdırılırdı. Sonradan bu maşınlar varlı pambıq sahiblərinə və xırda pambıq ticarətçilərinə güzəşt edilmişdi. Bu maşınlar pambıq sahiblərinə mövcud qiymətlər müqavilində həmin işbazlara pambıq satmaq şərti ilə pulsuz verilmişdi. Məhz İrəvan quberniyasında pambıqçılığın inkişafı ilə əlaqədar olaraq ildən-ildə

⁶⁴⁵ Обзор Эриванский губернии за 1914, с.5-6.

⁶⁴⁶ Yənə orada, с.6-7.

⁶⁴⁷ АМЕА ТІЕА, іш.2929, с.70.

⁶⁴⁸ АКАК, т.ХІ, д.832, с.176-177, с.867.

⁶⁴⁹ Обзор Эриванский губернии за 1888, с.16.

pambıqtəmizləyən zavodların sayı çoxalmışdır. Məsələn, 1893-cü ilin məlumatına görə, İrəvan quberniyasında istehsal gücü 89320 rubl olan 346, 1900-cü ildə istehsal gücü 35330 rubl olan 354, 1908-ci ildə istehsal gücü 176825 rubl olan 361, 1909-cu ildə istehsal gücü 151997 rubl olan 354, 1912-ci ildə istehsal gücü 293580 rubl olan 330, 1913-cü ildə istehsal gücü 30015 rubl olan 143, 1914-cü ildə isə istehsal gücü 1060456 rubl olan 316 pambıqtəmizləyən zavod fəaliyyət göstərmişdir⁶⁵⁰.

Qeyd edilən pambıqtəmizləyən zavodlarda maşınların bəzisi neftlə, bəzisi su, buxarla, bəzisi isə atların köməyi ilə hərəkətə gətirilmişdir. XX əsrin əvvəllərinə aid arxiv məlumatında bu haqda ətraflı məlumat verilmişdir. Məlumatda göstərilir ki, İrəvan qəzasında 73 zavod olmuş, bunlardan 10-u neftlə, 12 buxarla və 51 isə su ilə, Naxçıvan qəzasında 44 zavod olmuş, 6-ı neftlə, 11-i buxarla, 26-ı su ilə, 1-i isə atla, Şərur-Dərələyəzdə 49 zavod olmuş, 14-ü neftlə, 35-i su ilə, Sürməli qəzasında 84 zavod olmuş, 57-i neftlə, 14-ü su ilə, 13-ü isə atla, Üçmüəzzin qəzasında isə 78 zavod olmuş, 21-i neftlə, 20-i buxarla, 27-i su ilə, 10-u isə atların köməyi ilə işlədilmişdir⁶⁵¹.

İrəvan quberniyası pambıq yığımına görə, Cənubi Qafqazda 1910-cu ilə qədər birinci yerdə olmuşdur. Yalnız bu ildən sonra birincilik Bakı və Yelizavetpol qəzalarına keçmişdir⁶⁵². Qeyd etmək lazımdır ki, İrəvan pambığının miqdarının aşağı düşməsinə suyun çatışmaması, havanın şaxtalı keçməsi və müxtəlif xəstəliklər səbəb olmuşdur. Bu səbəblər pambıq yığımının azalmasına gətirib çıxarmışdır⁶⁵³.

İrəvan quberniyasının kənd təsərrüfatında texniki bitkilərdən tütün əkinçiliyi də əsas yerlərdən birini tutmuşdu. Bu sahə yerli əhaliyə orta əsrlərdən məlum idi. XIX yüzilliyin 70-ci illərinə qədər tütün istehsalı ilə Üçmüəzzin qəzasına daxil olan Arhacı kəndinin əhalisi daha çox məşğul olmuşdur. 1870-ci il məlumatına görə, bu kəndin əhalisi tütün səpilmiş 5 desyatin əkin sahəsindən 250 pud məhsul əldə etmişdir. Tütün toxumu Osmanlı Türkiyəsindən gətirilmiş və keyfiyyəti aşağı idi⁶⁵⁴.

XIX yüzilliyin ikinci yarısında tütün əkinçiliyinə də maraq artdı. Xüsusilə, əsrin son rübündə Rusiyaya xaricdən gətirilən tütünə yüksək gömrük haqqının qoyulması Azərbaycanda, həmçinin onun tərkib hissəsi olan İrəvan quberniyasında tütünçülüyn inkişafına təkan vermiş və digər tərəfdən, xəzinəyə bu kənd

⁶⁵⁰ Обзор Эриванской губернии за 1888 г., с.27; Обзор Эриванской губернии за 1893 г., с.5, с.35; Памятная книжка Эриванской губернии на 1902, отдел III, с.106; Обзор Эриванской губернии за 1908 г., с.29-32; Обзор Эриванской губернии за 1909 г., с.29-32; Памятная книжка Эриванской губернии на 1914, с.42-47; Мочалов В.Д., Крестьянское хозяйство в Закавказье к концу XIX в., с.387, с.391-392.

⁶⁵¹ АМЕА ТІЕА, іш. 2929, v.74.

⁶⁵² İsmayilov M., XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın kənd təsərrüfatı, s.126.

⁶⁵³ Обзор Эриванской губернии за 1913 г., с.6.

⁶⁵⁴ Сборник сведений о Кавказе, 1872, т. II, с.178-179.

təsərrüfatı bitkisindən xeyli gəlir daxil olmuşdur. XIX yüzilliyin 80-ci illərinin əvvəllərinə aid statistik məlumatdan görünür ki, İrəvan quberniyasının ayrı-ayrı qəzalarında yerli əhali də tütün əkinçiliyinə diqqət yetirməyə başlamışdı. Məsələn, 1881-ci ildə İrəvan quberniyasında ümumi sahəsi 78 desyatin 1075 kvadrat sajen olan 218 tütün tarlası olmuşdur. Bu tarlaların 88-i mülkədarlara, 130-u isə kəndlilərə məxsus idi. Qəzalar üzrə isə vəziyyət belə idi: İrəvan qəzasında sahəsi 70 desyatin olan 152 tarla (bunlardan 82-si bəylərə, 70-i isə kəndlilərə məxsus idi); Naxçıvan qəzasında 3 desyatin 580 kvadrat sajen olan 22 tarla (6-sı mülkədar, 16-ı kəndli); Şərur-Dərələyəzdə 3 desyatin 495 kvadrat sajen olan 43 tarla (hamısı kəndli); Üçmüəzzində 2 desyatin sahəsi olan 1 tarla (hamısı kəndli)⁶⁵⁵.

Qeyd etmək lazımdır ki, tütün tarlalarının müəyyən hissəsi xəzinənin ixtiyarında idi. Məhz bu səbəbdən, tütün istehsalına aksiz vergisi tətbiq olunmuş və tütün tədarükündən xəzinəyə xeyli gəlir daxil olmuşdur. 1883-cü ildə aksiz vergisi tətbiq edildiyinə görə, İrəvan tütünündən xəzinəyə 10047 rubl 37,5 qəpik vergi daxil olmuşdur. Bu da əvvəlki ilə nisbətən 2459 rubl 53,5 qəpik az idi⁶⁵⁶.

İrəvan quberniyasının “icmallarında” XIX əsrin 90-cı illərində tütün əkinçiliyi və tədarükü haqqında ətraflı məlumatlar verilmişdir. Aşağıdakı cədvəldə 1891-1901-ci illərdə İrəvan quberniyasının ayrı-ayrı qəzalarında əkilən və yığılan tütün haqqında məlumatları əyani izləmək mümkündür⁶⁵⁷:

Qəzalar	İllər	Tarların sayı	Torpağın sahəsi (desyatin, kvadrat sajen)	Yığılıb (pud, funt)
İrəvan	1891	675	21 des. 2332 kv. sajen	528 pud 2 funt
	1892	547	20 des. 1338 kv. sajen	415 pud 10 funt
	1893	733	47 des. 946,5 kv. sajen	850 pud 31 funt
	1894	517	38 des. 1621 kv. sajen	585 pud 39 funt
	1895	613	33 des. 402 kv. sajen	799 pud 34 funt
	1896	572	43 des. 2251 kv. sajen	527 pud 1 funt
	1997	1145	86 des. 2141kv. sajen	1348 pud 11 funt
	1898	1207	76 des.448 kv. sajen	1191 pud 31 funt
	1899	-	68 des.	480 pud
	1900	-	95 des.	1773 pud
1901	-	77 des.	1228 pud	
Naxçıvan	1891	51	1776 kv. sajen	33 pud 12 funt

⁶⁵⁵ Кавказский календарь на 1881, с.82.

⁶⁵⁶ Yənə orada, с.292.

⁶⁵⁷ Обзор Эриванской губернии за 1891 г, с.9; Обзор Эриванской губернии за 1892 г, с.6-7; Обзор Эриванской губернии за 1893 г, с.7; Обзор Эриванской губернии за 1894 г, с.3-4; Обзор Эриванской губернии за 1895 г, с.3; Обзор Эриванской губернии за 1896 г, с.4; Обзор Эриванской губернии за 1897 г, с.6-7; Обзор Эриванской губернии за 1898 г, с.5; Обзор Эриванской губернии за 1899 г, с.5; Обзор Эриванской губернии за 1900 г, с.4-5; Обзор Эриванской губернии за 1901 г, с.7.

	1892	66	5 des.308 kv. sajen	298 pud 2 funt
	1893	57	2 des. 527 kv. sajen	186 pud 38 funt
	1894	77	2 des. 58 kv. sajen	313 pud 15 funt
	1895	203	7 des. 402 kv. sajen	886 pud 28 funt
	1896	191	6 des. 539 kv. sajen	422 pud 32 funt
	1997	132	1 des.1478 kv. sajen	188 pud 16 funt
	1898	173	5 des.2322 kv. sajen	225 pud 8 funt
	1899	-	3 des.	203 pud
	1900	-	2 des.	150 pud
	1901		5 des.	155pud
Sürməli	1891	343	47 des. 602 kv. sajen	1450 pud 30 funt
	1892	341	71 des. 2379 kv. sajen	2769 pud 10 funt
	1893	381	71 des.1671 kv. sajen	4615 pud 6 funt
	1894	376	66 des. 488 kv. sajen	3973 pud 7 funt
	1895	350	99 des. 2225 kv. sajen	5925 pud 37 funt
	1896	419	83 des. 1786 kv. sajen	6111 pud 33 funt
	1997	342	90 des. 1887 kv. sajen	3632 pud 28 funt
	1898	285	87 des.1058 kv. sajen	4122 pud 10 funt
	1899	-	93 des.	5040 pud
	1900	-	84 des	4350 pud
	1901	-	70 des.	4180 pud
Şərur-Dərələyəz	1891	312	3 des.1602 kv.sajen	296 pud 17 funt
	1892	267	5 des. 1191 kv. sajen	430 pud 29 funt
	1893	517	6 des. 305 kv. sajen	4615 pud 6 funt
	1894	57	4 des. 315 kv. sajen	669 pud 5 funt
	1895	365	15 des. 1377 kv. sajen	1223 pud 26 funt
	1896	289	8 des.448 kv. sajen	91 pud 9 funt
	1997	678	11 des.558 kv. sajen	344 pud 26 funt
	1898	413	13 des.904 kv. sajen	394 pud 33 funt
	1899	-	10 des.	196 pud
	1900	-	7 des.	231 pud
	1901	-	18 des.	630 pud
Yenibəyazid	1891	35	1 des.160 kv.sajen	-
	1892	1	21 kv. sajen	14 funt
	1893	54	745 kv. sajen	24 pud 20 funt
	1894	60	575 kv. sajen	22 pud 6 funt
	1895	16	310 kv. sajen	7 pud 34 funt
	1896	47	1087 kv. sajen	14 pud 1 funt
	1997	62	1998 kv. sajen	42 pud 16 funt
	1898	40	812 kv. sajen	16 pud 14 funt
	1899	-	-	-
	1900	-	-	-
	1901	-	-	-
Aleksandropol	1891	50	1 des.1550 kv. sajen	103 pud 20 funt
	1892	-	-	-
	1893	13	1 des. 1782 kv. sajen	72 pud 8 funt

	1894	13	1 des 1723 kv. sajen	45 pud
	1895	-	-	-
	1896	-	-	-
	1997	-	-	-
	1898	-	-	-
	1899	-	-	-
	1900	-	-	-
	1901	-	-	-
Üçmüəzzin	1891	72	4 des.2091 kv.sajen	105 pud 6 funt
	1892	43	1147 kv. sajen	21 pud 33 funt
	1893	28	668 kv. sajen	15 pud 9 funt
	1894	34	1 des.691 kv. sajen	52 pud 16 funt
	1895	35	2380 kv. sajen	36 pud 10 funt
	1896	53	1 des. 1000 kv. sajen	63 pud 20 funt
	1997	76	4 des.879 kv. sajen	188 pud 29 funt
	1898	43	2 des.2043 kv. sajen	165 pud 30 funt
	1899	-	2 des.	135 pud
	1900	-	4 des.	81 pud
	1901	-	3 des.	40 pud
Yekun: İrəvan quberniyası üzrə:	1891	1538	81 des.513 kv. sajen	2517 pud 7 funt
	1892	1265	103 des.1584 kv.sajen	3935 pud 18 funt
	1893	1783	129 des.1844,5 kv. sajen	6244 pud 34 funt
	1894	1521	114 des.1193 kv.sajen	6916 pud 34 funt
	1895	1582	157 des.1094 kv. sajen	8880 pud 9 funt
	1896	1571	143 des.2311 kv.sajen	7231 pud 6 funt
	1897	2435	195 des.1741 kv.sajen	5745 pud 6 funt
	1898	2161	186 des.387 kv. sajen	6116 pud 6 funt
	1899	-	176 des.	6054 pud
	1900	-	192 des.	6585 pud
	1901	-	173 des.	6233 pud

Cədvəldən görünür ki, İrəvan quberniyasında tütün yığımında gah azalma, gah da çoxalma müşahidə olunmuşdur. Buna səbəb, 1894-cü ildən sonra Aleksandropol, 1899-cu ildən sonra Yenibəyazid qəzalarında tütün əkinçiliyinin tamamilə sıradan çıxması, havaların bəzi illərdə sərt keçməsi idi. Tütün yığımında ən çox nəticə Sürməli, İrəvan və Şərur-Dərələyəz qəzalarında əldə edilmişdir. Digər tərəfdən, mənbələrdə İrəvan quberniyası üzrə tütün əkinçiliyi ilə məşğul olan kəndlərin sayı haqqında da məlumatlar öz əksini tapmış, bu kəndlərin sayında ildən-ilə çoxalma müşahidə olunmuşdur. Məsələn, 1894-cü ildə tütün əkinçiliyi ilə 137 kənd, 1895-ci ildə 144 kənd, 1896-cı ildə 147 kənd, 1897-ci ildə 164 kənd məşğul olmuşdur⁶⁵⁸.

⁶⁵⁸ Обзор Эриванской губернии за 1894 г., с.4; Обзор Эриванской губернии за 1895 г., с.3; Обзор Эриванской губернии за 1896 г., с.4; Обзор Эриванской губернии за 1897 г., с.6; Сбор-

İrəvan quberniyasında tədarük edilən tütünün keyfiyyəti aşağı olmuşdur. Yerli əhali tütünün “maxorka” növünü əkirdilər. Bu növ tütün ixrac olunmur, yalnız yerli tələbatı ödəyirdi. Yuxarıda tütün istehsalı üçün göstərilən cədvəldə, yalnız 1897-ci ildə Naxçıvan qəzasında 60 pud yüksək keyfiyyətli tütün yığılması göstərilmişdir⁶⁵⁹. Yerli bazarlarda tütünün bir pudu əvvəllər 5-6 rubl, XIX yüzilliyin 90-cı illərindən sonra isə 3-4 rubl arasında satılmışdır⁶⁶⁰.

XX yüzilliyin əvvəllərinə aid tütün haqqında illik hesabatlarda quberniya üzrə yalnız İrəvan, Sürməli, Şərur-Dərələyəz, Naxçıvan və Üçmüəzzin qəzalarında tütün yığımından əldə edilmiş məlumatlara rast gəlinmişdir. Aksiz vergi nəzarətinin məlumatlarına görə, İrəvan quberniyasında 1902-ci ildə ümumi sahəsi 199 des. 1814 kv. sajen olan 2308 tarladan 10575 pud 5 funt, 1903-cü ildə ümumi sahəsi 218 des. 149 kv. sajen olan 2794 tarladan 9649 pud 16,3 funt (həmin ildə quberniya üzrə tütünlə məşğul olan kəndlərin sayı 178, tütün tarlalarından 1296-sı xəzinəyə, 1498-i isə şəxsi adamlara məxsus olmuşdur), 1904-cü ildə ümumi sahəsi 198 des. 944 kv. sajen olan tarladan 9635 pud 7 funt (həmin il tütün əkinçiliyi ilə 171 kənd məşğul olmuşdur) tütün əldə edilmişdir⁶⁶¹. Bu məlumatlardan görmək olar ki, 1903-cü və 1904-cü illərdə İrəvan quberniyasında tütün əkinçiliyi ilə məşğul olan kəndlərin sayında artım qeydə alınmışdır.

Lakin sonrakı illərdə tütün əkinçiliyi ilə məşğul olan kəndlərin sayında azalma müşahidə olunmuşdur. Məsələn, 1907-ci ildə İrəvan quberniyasında 140 kənddə ümumi sahəsi 204 desyatin 1125 kvadrat sajen olan 1605 tarla qeydə alınmış, bu tarlalardan yerli əhalinin tələbatını ödəyən 11905 pud 14 funt tütün yığılmışdır⁶⁶².

1909-cu ilin məlumatına görə, İrəvan quberniyasının 121 kəndində xüsusi aksiz idarəsinin nəzarətində olan ümumi sahəsi 167 desyatin 1303 kv. sajen olan 1203 tütün sahəsi qeydə alınmış, bu sahələrdən 8241 pud məhsul əldə edilmişdir⁶⁶³. Hər iki məlumatı müqayisə etdikdə görmək olar ki, 1909-cu ildə tütün əkilməsində həm kəndlərin sayında, həm tarlaların və həm də əldə olunan tütünün miqdarında xeyli azalma olmuşdur.

Bu azalma sonrakı illərdə də baş vermişdir. Xüsusən, aksiz sisteminin yayılması tütün istehsalını xeyli ləngitmişdi. 1910-cu il məlumatında İrəvan qu-

ник статистических данных о землевладениях и способах хозяйства в пяти губерниях Кавказского края, Тифлис, Типография Шарядзе и К⁰, 1899, с.95.

⁶⁵⁹ Обзор Эриванской губернии за 1897 г., с.6.

⁶⁶⁰ Обзор Эриванской губернии за 1893 г., с.7; Обзор Эриванской губернии за 1898 г., с.5; Обзор Эриванской губернии за 1900 г., с.4; АМЕА ТІЕА, іш. 2929, v.206.

⁶⁶¹ Обзор Эриванской губернии за 1902 г., с.2; Обзор Эриванской губернии за 1903 г., с.3; Кавказский календарь на 1905 г., с.69; Обзор Эриванской губернии за 1904 г., с.6; Сборник статистических данных о землевладениях и способах хозяйства в пяти губерниях Кавказского края, с.95.

⁶⁶² Обзор Эриванской губернии за 1907 г., с.7.

⁶⁶³ Обзор Эриванской губернии за 1910 г., с.7.

berniyasında 111 kənddə sahəsi 174 desyatin 1517 kvadrat sajen olan 1260 tütün tarlası qeydə alınmış, bu tarlalardan 9116 pud 19 funt tütün əldə edilmişdir. Qəzalar üzrə vəziyyət belə idi: İrəvan qəzasında 43 kənddə sahəsi 83 desyatin 1418 kvadrat sajen olan 524 tarla (yığılmışdır 3585 pud 03 funt); Sürməli qəzasında 11 kənddə sahəsi 84 desyatin 286 kvadrat sajen olan 266 tarla (yığılmışdır 4961 pud 21 funt); Naxçıvan qəzasında 11 kənddə sahəsi 3 desyatin 1268 kvadrat sajen olan 192 tarla (yığılmışdır 302 pud 16 funt); Şərur-Dərələyəz qəzasında 46 kənddə sahəsi 3 desyatin 1268 kvadrat sajen olan 278 tarla (yığılmışdır 9116 pud 19 funt)⁶⁶⁴.

1912-ci il məlumatına görə, İrəvan quberniyasının 137 kəndində ümumi sahəsi 98 desyatin 1904 kv. sajen olan 958 tütün sahəsindən 4386 pud 37,5 funt məhsul əldə edilmişdir. İrəvan qəzasının 59 kəndində ümumi sahəsi 59 desyatin 2339 kv.sajen olan 442 tütün sahəsindən 3350 pud 19 funt məhsul, Sürməli qəzasının 13 kəndində ümumi sahəsi 34 desyatin 1895 kv.sajen olan 148 tütün sahəsindən 633 pud 15 funt məhsul, Şərur-Dərələyəz qəzasının 43 kəndində sahəsi 2 desyatin 379 kv.sajen olan 259 sahədən 273 pud 4,5 funt məhsul, Naxçıvan qəzasında isə 22 kəndin ümumi sahəsi 1 desyatin 2091 kv.sajen olan 109 sahədən 124 pud 39 funt məhsul götürülmüşdür⁶⁶⁵.

1914-cü ilin məlumatında isə tütün sahələrinin sayında artım müşahidə olunmuşdur. Əvvəlki illərdə olduğu kimi eyni qəzalarda tütün əkilmişdi. İrəvan qəzasında 55 kəndin ümumi sahəsi 102 desyatin 1500 kv.sajen olan 612 sahədən 3043 sajen 12 funt, Sürməli qəzasının 12 kəndində sahəsi 61 desyatin 1095 kv.sajen olan 149 sahədən 2473 pud 36 funt, Şərur-Dərələyəz qəzasının 37 kəndində ümumi sahəsi 2229 kv.sajen olan 228 sahədən 109 pud 1 funt, Naxçıvan qəzasının 13 kəndində sahəsi 4 desyatin 1231 kv.sajen olan sahədən 541 pud 31 funt tütün yığılmışdır. Ümumiyyətlə, 1914-cü illərdə İrəvan quberniyası üzrə 117 kənddə ümumi sahəsi 169 desyatin 1255 kv.sajen olan 1147 tütün sahəsindən 6172 pud 31 funt məhsul əldə edilmişdir⁶⁶⁶.

İrəvan quberniyasında əhali tütünçülüklə məşğul olsa da, onu emal edən heç bir müəssisə-zavod, fabrik yox idi. 1893-cü ilin məlumatına görə, tütün tədarükündə aksiz vergi sisteminin tətbiqinə qədər Aleksandropol şəhərində tütün emal edən fabriklər fəaliyyət göstərmiş və bu fabriklərdə “trabzon” adlanan yüksək keyfiyyətli türk tütün növü emal edilmişdir. Lakin aksiz vergisinin tətbiqindən (1 pud tütündən 3 rubl 20 qəpik vergi alınır) sonra fabriklərin fəaliyyəti dayanmış, əhali yalnız tütünün aşağı keyfiyyətli növü olan “maxorka” əkməyə başlamışdılar⁶⁶⁷. İrəvan tütününü keyfiyyətcə aşağı səviyyədə olduğundan yalnız yerli əhalinin tələbatını təmin etmişdi. Bundan əlavə, əkilən ayrı-ayrı tütün sa-

⁶⁶⁴ Обзор Эриванской губернии за 1910 г., с.7.

⁶⁶⁵ Обзор Эриванской губернии за 1913 г., с.9.

⁶⁶⁶ Обзор Эриванской губернии за 1914 г., с.10.

⁶⁶⁷ Обзор Эриванской губернии за 1893 г., с.7.

hələri 0,5 desyatindən artıq olmurdu. Buna baxmayaraq, İrəvan quberniyasında tütün əkinçiliyi ilə məşğul olan əhali xəzinəyə tütün vergisi vermək məcburiyyətində qalmışdı. Çünki tütün sahələri vergi idarəsinin nəzarətində idi⁶⁶⁸.

İpəkçilik də İrəvan quberniyasının kənd təsəttüfatının məşğulluq sahələrindən biri idi. Rusiyada təhkimçilik hüququ ləğv edildikdən sonra kənd təsərrüfatının başqa sahələri ilə yanaşı ipəkçilik də inkişaf etməyə başladı. İpəkçilik İrəvan quberniyasının bütün ərazisini əhatə etməsə də, yerli əhalinin gəlirli sahələrindən biri hesab olunmuşdu. Hətta 1860-1861-ci illərdə Qərbi Avropada barama qurdlarına xəstəlik dəyəndə, İrəvan baramaçıları onun satışından həmin illərdə xeyli qazanc əldə etmişdilər. 1862-ci ilə qədər quberniya üzrə ipəkçiliklə əsasən Ordubadda, Naxçıvan qəzasının qərb hissəsində-Əlincə çaydan başlayaraq Kivras kəndinə qədər ərazidə, İrəvan qəzasında Şərur dairəsinin düzənlik kəndlərində, İrəvan şəhərinin özündə, Üçmüəzzin qəzasının bir neçə kəndində məşğul olurdular. 1862-ci ildə İrəvan quberniyasında 20000 pud xam barama yığılmışdır⁶⁶⁹. Lakin 1862-ci ildən sonra İrəvanda baramaçılıqda xeyli geriləmə baş vermiş, həmin il barama qurdlarına xəstəlik dəymişdi. Geriləmə o qədər aşağı düşmüşdü ki, 1867-ci ildə Ordubad qəzasında əldə edilən barama 1861-ci ildə yığılan baramanın $\frac{1}{7}$ -i təşkil etmişdi. Bu da həmin ildə əldə edilən baramanın 15 %-dən az olması demək idi⁶⁷⁰.

1868-ci ildə yerli qurdlara xəstəlik dəydiyindən İrəvana yapon, buxara, xorasan, rəşt və squrd qurd növləri gətirilməyə başlandı. 1870-ci ildə Ordubad pristavlığında əsasən Rəşt və Xorasandan gətirilmiş qurd növləri istehsal olunurdu. Həmin il bütün quberniyadan 7075 pud barama yığılmışdır ki, bundan da 937 pud təmiz xammal alınmışdı. İrəvan baramasının yarısı emal şəkilində ixrac olunurdu. Məsələn, İrəvanda emal edilmiş yüksək keyfiyyətli baramanın bir pudu Moskvada 350-500 rubl arasında, aşağı keyfiyyətli barama isə 250-350 rubl arasında satılmışdı⁶⁷¹. 1883-cü ildə Ordubad ipək zavodunda emal edilmiş 60 pud ipək Moskvaya ixrac olunmuşdu⁶⁷².

İrəvan quberniyasında ipəkçiliyin inkişafı XIX əsrin 90-cı illərindən başlayaraq gözə çarpmağa başladı. İpəkçiliyin inkişafında Tiflisdə təşkil edilmiş "Qafqaz ipəkçilik stansiyası"nın Azərbaycanın müxtəlif rayonlarında açılmış filialları böyük rol oynamışdır. Qafqaz ipəkçilik stansiyası və onun şöbələri ipəkçilik sahəsini inkişaf etdirmək üçün yerlərə təlimatçılar göndərir, xaricdən barama qurdu gətirir və s. işlər görürdü. Bu da ipəkçiliyin inkişafına yardım edirdi.

⁶⁶⁸ Сборник статистических данных о землевладениях и способах хозяйства в пяти губерниях Кавказского края, с.94; Обзор Эриванской губернии за 1910 г., с.7; Обзор Эриванской губернии за 1913 г, с.8; Обзор Эриванской губернии за 1914 г., с.10.

⁶⁶⁹ Сборник сведений о Кавказе, 1872, т.II, с.186.

⁶⁷⁰ Yənə orada.

⁶⁷¹ Сборник сведений о Кавказе, 1872, т.II, с.187.

⁶⁷² Обзор Эриванской губернии за 1883 г., с.17.

1895-ci ildə Əylisli kəndinin müxbiri xəbər vermişdi ki, “indiki dövrdə əsas gəlir kənd təsərrüfatında ipəkçilik birinci məşğuliyyət sahəsidir və əhali digər sahələrə nisbətən bu sahənin inkişafına daha çox fikir verirdilər. İldən-ilə ipəkçilik daha böyük inkişaf edir”⁶⁷³.

1890-cı ildə İrəvan quberniyasında hasilat gücü 50000 rubl olan 14 baramaaçan zavod fəaliyyət göstərmiş, lakin sonrakı ildə zavodların sayında artım müşahidə olunmuşdur. Belə ki, 1891-ci ildə Naxçıvan qəzasının Ordubad dairəsində və Şərur-Dərələyəz qəzasının bəzi kəndlərində 1500 pud barama əldə edilmiş, bir pud baramanın dəyəri isə 9-14 rubl arasında olmuşdur. İrəvan quberniyasında ipək 22 zavodda hasil edilmiş və həmin zavodların illik gəliri isə 72000 rubl idi. Hasil edilmiş ipək Moskvaya və xaricə ixrac olunurdu⁶⁷⁴.

XIX yüzilliyin sonu-XX yüzilliyin əvvəllərində İrəvan quberniyasında baramaçılığın inkişafı ildən-ilə daha da sürətləndi. Baramaçılıq əsasən, əvvəlki illərdə olduğu kimi, Naxçıvan qəzasının Ordubad dairəsində toplanmışdı. 1899-cu ilin məlumatına görə, İrəvan quberniyasında 3600 pud barama əldə edilmiş, bir pud barama 15 rubla satılmışdır. Həmin il əhali baramadan 54000 rubl gəlir görmüşdür. Xam barama 343 işçisi olan 19 baramaaçan zavodda əldə edilmişdir⁶⁷⁵.

1900-cü ildə İrəvan quberniyasında həm baramaaçan zavodların sayında, həm də əldə olunmuş baramanın miqdarında artım müşahidə olunmuşdur. Həmin il yerli əhali 5400 pud (əvvəlki ildən 1800 pud çox barama) barama əldə etmiş, bir pud barama 17 rubla satılmışdır. Baramadan götürülmüş təmiz gəlir isə 91800 rubl (əvvəlki ildən 37800 rubl və yaxud 70% çox barama) olmuşdur. Barama 439 işçisi olan 21 zavodda hasil edilmişdir⁶⁷⁶.

1901-ci ildə İrəvan quberniyasında 5500 pud barama əldə edilmiş, həmin baramanın 600 pudu barama toxumunun hazırlanmasına, 4900 pudu isə satılmışdır. 600 pud xam baramadan 35 pud toxum hazırlanmış, həmin toxumdan 40320 rubl, satılmış 4900 pud baramadan isə 42794 rubl təmiz gəlir, ümumilikdə isə həmin il tək Naxçıvan qəzasından ipəkçilikdən 85814 rubl ümumi gəlir əldə edilmişdir. Naxçıvan qəzasından başqa Şərur-Dərələyəz qəzasında həmin il 14 pud barama hasil olunmuş, bir pud barama 14 rubla satılmışdır⁶⁷⁷.

1902-ci ildə İrəvan quberniyasında nisbətən az barama əldə edilmişdir. Hesabat ilində Naxçıvan qəzasında 4300 pud, Şərur-Dərələyəz qəzasında isə 15 pud barama hasil edilmişdir. Naxçıvan qəzasında bir pud barama 14 rubla, açılmış

⁶⁷³ Гугушвили П.В., Шелководство в Грузии и Закавказье в XIX-XX вв., Тбилиси, Изд-во Акад. Наук Груз. ССР, 1960, с.44.

⁶⁷⁴ Памятная книжка Эриванской губернии на 1902, с.115; Обзор Эриванской губернии за 1891 г., с.13.

⁶⁷⁵ Обзор Эриванской губернии за 1899 г., с.7.

⁶⁷⁶ Обзор Эриванской губернии за 1900 г., с.7.

⁶⁷⁷ Обзор Эриванской губернии за 1901 г., с.10.

ipək 200 rubla, Şərur-Dərələyəz qəzasında isə bir pud barama 14 rubla satılmışdır⁶⁷⁸.

1903-cü ildə Naxçıvan qəzasında 5610 pud (əvvəlki ilə nisbətən 1310 pud, yəni 30,5 % çox barama), Şərur-Dərələyəz qəzasında isə 16 pud barama hasil olunmuşdur. Bir pud barama 15 rubl 50 qəpiyə, açılmış ipək 200 rubla, ipək parçası isə 35 rubla satılmışdır⁶⁷⁹.

1904-cü ildə əvvəlki ilə nisbətən 15,8 % çox barama əldə edilmişdir. Həmin il Naxçıvan qəzasında 6500 pud, Şərur-Dərələyəz qəzasında isə 18 pud barama hasil edilmiş, ilin birinci dövründə bir pud barama 15-14,5 rubla, ikinci dövründə isə 11 rubla, açılmış ipək əvvəlcə 200 rubla, sonra 190-180 rubla, ipək parça isə 30 rubla satılmışdır. Hətta baramanın bir hissəsi Moskvaya ixrac olunmuşdur. Şərur-Dərələyəz qəzasında bir pud barama 14 rubla satılmışdır⁶⁸⁰.

1907-ci il məlumatına görə, Naxçıvan qəzasında 6361 pud (1906-cı ilə nisbətən 269 pud çox), Şərur-Dərələyəz qəzasında isə 27 pud xam barama tədarük edilmişdir. Naxçıvan qəzasında tədarük edilən xam baramanın bir pudu 18-20 rubl arasında, açılmış baramanın bir pudu 220 rubla, ipək parça isə 30 rubla, Şərur-Dərələyəz xam ipəyinin bir pudu isə 14 rubla satılmışdır⁶⁸¹.

1908-ci il məlumatında İrəvan quberniyası üzrə yalnız Naxçıvan qəzasında tədarük edilən xam ipək haqqında məlumat verilmişdir. Quberniyanın İrəvan, Üçmüəzzin, Sürməli və Şərur-Dərələyəz qəzalarının düzənlik ərazilərində həddən az xam ipək tədarük edildiyindən statistikaya daxil edilməmişdir. Həmin ilin məlumatına görə, Naxçıvan qəzasında 4860 pud (1907-ci ilə nisbətən 501 pud az) xam ipək əldə edilmişdir. Xam ipəyin bir pudu 15, açılmış baramanın bir pudu 200, ipək parça isə 30 rubla satılmışdır⁶⁸².

1909-cu ildə Naxçıvan qəzasında 4990 pud barama əldə edilmiş, bu isə 1908-ci ilə nisbətən 130 pud çox idi. Baramanın hazır şəkildə pudu orta hesabla 15 rubla, açılmış şəkildə 250 rubla, parça şəkildə isə 30 rubla satılmışdır. Həmin ilin statistikasında Naxçıvan qəzasında ipəyi emal etmək üçün illik dövriyyəsi 126240 rubl olan, 375 işçinin çalışdığı 16 müəssisə fəaliyyət göstərdiyi qeyd olunmuşdur⁶⁸³.

1910-cu il statistikasına görə, Naxçıvan qəzasında 4380 pud (1909-cu ilə nisbətən 610 pud az barama) barama tədarük edilmiş, bir pud barama 18 rubla, açılmış ipək 200 rubla, ipək parça isə 30 rubla satılmışdır. Quberniya üzrə illik gəliri 136200 rubl, 430 işçisi olan 16-dan 32-ə qədər ipək istehsal edən zavod

⁶⁷⁸ Обзор Эриванской губернии за 1902 г., с.3.

⁶⁷⁹ Обзор Эриванской губернии за 1903 г., с.5.

⁶⁸⁰ Обзор Эриванской губернии за 1904 г., с.8-9.

⁶⁸¹ Обзор Эриванской губернии за 1907 г., с.9.

⁶⁸² Обзор Эриванской губернии за 1908 г., с.10.

⁶⁸³ Обзор Эриванской губернии за 1909 г., с.9.

fəaliyyət göstərmişdir⁶⁸⁴.

Lakin sonrakı illərdə İrəvan quberniyası üzrə ipək tədarükündə bir qədər irəliləyişin olduğunu görmək mümkündür. Buna səbəb səlahiyyətli orqanların ipəkçiliyin inkişafına ildən-ilə daha geniş diqqət yetirməyə başlamaları idi. Belə ki, Cənubi Qafqazda ipəkçiliyi inkişaf etdirmək üçün 1910-cu ildə Türkiyədən, Fransadan, İtaliyadan, Bağdaddan 1200 pud dəyərində 8350 yeşik və yaxud 770000 qutu barama toxumu gətirilmişdir. Bundan 15000 qutu İrəvan quberniyasına (Naxçıvan, Ordubad və Əylisə) göndərilmişdir⁶⁸⁵. 1912-ci ildə İrəvan quberniyasında ipəkçiliklə məşğul olan 2795 təsərrüfat qeydə alınmış, bunlardan 2795-i Naxçıvan qəzasının, 1285-i Ordubad dairəsinin, 136-ı Üçmiəzzinin, 21-i isə Şərur-Dərələyəz qəzasının payına düşmüşdü. Həmin təsərrüfatlardan Naxçıvan qəzasında 4378 pud (barama şəklində bir pud 11 rub 50 qəpiyə, emal formasında isə 190-200 rubla, ipək parça isə 40 rubla satılmışdı), Üçmiəzzin qəzasında 292 pud 20 funt (barama şəklində bir pud 12-18 rubla satılmışdı), Şərur-Dərələyəz qəzasında isə 45 pud (barama şəklində bir pud 11-16 rubla satılmışdı), ümumilikdə 4715 pud 20 funt barama əldə edilmişdir⁶⁸⁶.

1913-cü ilin məlumatına görə, Naxçıvan və Ordubad şəhərləri də daxil olmaqla Naxçıvan qəzasında ipəkçiliklə məşğul olan 2861, Üçmiəzzin qəzasında 143, Şərur-Dərələyəzdə isə 11 təsərrüfat qeydə alınmışdır. 1913-cü ildə Naxçıvan qəzasında 5524 pud xam ipək (1912-ci ildən 26 % çox), Üçmiəzzin qəzasında 287 pud, Şərur-Dərələyəz qəzasında 41 pud xam ipək tədarük edilmişdir. Xam ipəyin bir pudu 12-16 rubl arasında, açılmış ipəyin bir pudu 200 rubla, ipək parça isə 40 rubla satılmışdır⁶⁸⁷.

İrəvan quberniyası üzrə barama hasilatında ən yüksək göstərici 1914-cü ildə qeydə alınmışdır. Həmin il İrəvan quberniyasında 16000 pud barama əldə edilmişdir. Əldə edilmiş bu baramadan Naxçıvan qəzasının payına 11000, İrəvan qəzasının payına 5901, Şərur-Dərələyəz qəzasının payına isə cəmi 44 pud barama düşmüşdür. Həmin il bir pud xam barama 14-17 rubla, emal edilmiş barama 200 rubla, ipək parça isə 40 rubla satılmışdır⁶⁸⁸.

1915-ci ildə Azərbaycanın müxtəlif yerlərində xam barama satılan bazarlar fəaliyyət göstərmişdir. İrəvan quberniyasında əsasən Naxçıvan, Ordubad və Culfada belə bazarlar var idi. Bu bazarlarda 1910-1914-cü illər arasında xam baramanın bir pudu orta bazar qiyməti 12-16 rubla, emal edilmiş quru baramanın bir pudu isə 40-60 rubla satılmışdır⁶⁸⁹.

Cənubi Qafqazdan Rusiyaya və digər xarici ölkələrə xam barama ixrac edilir-

⁶⁸⁴ Обзор Эриванской губернии за 1910 г., с.10.

⁶⁸⁵ Кавказский календарь за 1912, с.270-273.

⁶⁸⁶ Обзор Эриванской губернии за 1912 г., с.12.

⁶⁸⁷ Обзор Эриванской губернии за 1913 г., с.14.

⁶⁸⁸ АМЕА ТİЕА, іş.2929, v.83; Обзор Эриванской губернии за 1914 г., с.14-16.

⁶⁸⁹ Yənə orada, v.83.

di. İxrac İrəvan quberniyasında istehsal olunan barama da daxil idi. Məsələn, 1909-1913-cü illərdə Cənubi Qafqazdan xarici ölkələrə hər il orta hesabla 105000 pud emal olunmuş barama ixrac olunmuşdu. Cənubi Qafqaz baramasının ixrac olunduğu əsas dövlətlər Fransa, İtaliya, Almaniya, Avstriya-Macaristan, İsveçrə və Kanada idi. Rusiya da bu siyahıya daxil idi. Təkcə həmin illərdə Rusiyaya orta hesabla 22000 pud xam barama, 87100 pud emal edilmiş xam ipək ixrac olunmuşdur⁶⁹⁰.

İpək ixracının müəyyən hissəsi dəmir yolları ilə aparılırdı. Məlumata görə, 1908-ci ildə İrəvan dəmir yolu stansiyasından 14, 1912-ci ildə 118, 1914-cü ildə 39 pud, Naxçıvan dəmir yolu stansiyasından 117, 1912-ci ildə 610, 1914-cü ildə 380 pud, Culfa stansiyasından isə 527, 1912-ci ildə 552, 1914-cü ildə 64 pud ipək məhsulları ixrac olunmuşdur⁶⁹¹.

İpək istehsalında barama tədarük edən zavodların böyük rolu olmuşdu. İrəvan quberniyasının "icmal"larında İrəvan quberniyasında 14-16-ya qədər belə zavodlar fəaliyyət göstərmişdi. V.Ququşvili isə əsərində göstərir ki, Cənubi Qafqazda I Dünya müharibəsindən qabaq (1908-1914) fəaliyyət göstərən 128 baramaaçan fabrikdən İrəvan quberniyasında yalnız 5-i fəaliyyət göstərmişdi⁶⁹². Bunun da 3-ü Naxçıvanda idi⁶⁹³.

Beləliklə, Azərbaycanın digər quberniyalarında olduğu kimi İrəvan quberniyasının kənd təsərrüfatında ipəkçiliyin də müəyyən rolu olmuş, lakin digər kənd təsərrüfatı məhsullarına nisbətən ipəkçilik zəif inkişaf etmişdir. Buna baxmayaraq, İrəvan quberniyasında tədarük edilən xam ipək Rusiyaya və Avropa ölkələrinə ixrac edilmişdi. İpəkçilik əsasən, Naxçıvan qəzasının Ordubad dairəsində daha çox ixtisaslaşmışdı.

İrəvan quberniyasının kənd təsərrüfatında gənəgərçək, küncüt, çətənə və kətan əkinçiliyi də əsas yerlərdən birini tutmuşdu. Hər üç bitki quberniyanın düzənlik ərazilərində, xüsusilə Araz çayının sahillərində yetişdirilirdi. Hər üç bitkidən yağ əldə edilirdi və bu yağlardan yemək bişirilməsində (əsasən ermənilərdə - E.Q.), çiraqların yandırılmasında istifadə olunurdu. Bu yağlar yalnız yerli əhalinin tələbatını ödəyir, ixrac olunmurdu. 1870-ci il məlumatına görə, İrəvan quberniyasında ümumi sahəsi 576 desyatin olan sahəyə ayrı-ayrı qəzalarda - İrəvan qəzasında 701 pud, Naxçıvan qəzasında 630 pud, Üçmüəzzin qəzasında 686 pud, bütünlüklə 2017 pud gənəgərçək toxumu səpilmiş, hər üç qəzadan 40340 pud məhsul əldə edilmişdi. Məhsuldarlıq 20 dəfə artıq idi. Əldə olunmuş ümumi məhsuldan 8068 pud yağ hasil olunmuş, həmin il gənəgərçəyin bir pudu 3-4 publa satılmışdır⁶⁹⁴.

⁶⁹⁰ АМЕА ТіЕА, іş.2929, v.83.

⁶⁹¹ Гугушвили П.В., Шелководство в Грузии и Закавказье в XIX-XX вв., с.103.

⁶⁹² Yənə orada, s.104.

⁶⁹³ Кавказский календарь за 1914, с.275.

⁶⁹⁴ Сборник сведений о Кавказе, 1872, т.ІІ, с.177.

Küncüt haqqında 1870-ci il məlumatında isə yalnız İrəvan və Üçmüəzzin qəzalarında əldə edilmiş məhsulun miqdarı göstərilmişdir. İrəvan qəzasında 202 desyatin, Üçmüəzzin qəzasında isə 685 desyatin sahəyə ümumi çəkisi 1485 pud olan toxum səpilmişdi. Bu sahələrdən 111375 pud məhsul yığılmış və yığılan məhsuldan 37127 pud yağ əldə edilmişdir. Məhsuldarlıq isə 75 dəfə artıq idi. Qeyd edilən ilin əvvəllərində küncütün bir pudu 6-8, ilin axırlarında isə 13 rubla satılmışdı⁶⁹⁵. 1901-ci ildə isə 15000 pud küncüt, 1904-cü ildə isə 2600 pud əldə edilmişdi⁶⁹⁶.

Kətan dağlıq ərazilərdə əkilirdi. Ondan yerli əhali yağ, quberniyanın Aleksandropol, Yenibəyazid qəzalarında yaşayan molokanlar isə ip və kisə hazırlayırdılar. 1870-ci ilin məlumatına görə, İrəvan qəzasında 156 desyatin, Naxçıvanda 281 desyatin, Aleksandripol qəzasında 2656 desyatin və Yenibəyazid qəzasında isə 1920 desyatin sahəyə kətan əkilmişdi. Ümumilikdə 5313 desyatin olan sahəyə 31878 pud kətan toxumu səpilmiş, bu sahələrdən 191323 pud məhsul əldə edilmişdir. Aleksandropol qəzasından başqa adı çəkilən bütün qəzalarda məhsuldarlıq 6 dəfə artıq, yalnız Aleksandropol qəzasında məhsuldarlıq 5 dəfə artıq olmuşdur. Əldə olunmuş məhsuldan 31887 pud yağ hasil olunmuşdur ki, onun da hər pudu 4 rubla satılmışdı. Hasil olunmuş yağın bir hissəsi yerli əhali istifadə etsə də, bir hissəsi satılmaq üçün Tiflisə ixrac olunmuşdu⁶⁹⁷.

İrəvan quberniyasının “icmallarında” illik hesabatlarda kətan, çətənə, küncüt və gənəgərçək yağlarının istehsalı və məbləği haqqında rəqəmlər öz əksini tapmışdır. 1891-ci ildə 200 yağ zavodunda ümumi dəyəri 35550 rubl, 1893-cü ildə 28630 rubl (26000 pud yağ bitkisi), 1894-cü ildə 29960 rubl, 1897-ci ildə 39204 rubl (14923 pud küncüt, 22088 pud gənəgərçək toxumu), 1898-ci ildə 20000 rubl (küncüt 14338 pud, gənəgərçək 8157 pud, çətənə 495 pud, kətan 8062 pud), 1899-cü ildə 134484 rubl (küncüt 11794 pud, gənəgərçək 2924, çətənə 280 pud, kətan 134484 pud), 1900-cü ildə 57522 rubl 10 qəpik (kətan 77452 pud, küncüt 8227 pud, gənəgərçək 8113 pud, çətənə 250 pud), 1901-ci ildə 50000 rubl (küncüt 6563 pud, gənəgərçək 85573 pud, kətan 13445 pud, çətənə 325 pud) yağ istehsal edilmişdir⁶⁹⁸.

1904-cü il məlumatında İrəvan quberniyasında 92780 pud kətan, 280 pud çətənə, 1907-ci ildə 5330 pud gənəgərçək, 84000 kətan, 2235 pud küncüt pud, 116 pud çətənə, 190 pud, 1908-ci ildə 67000 pud kətan, 5000 pud gənəgərçək,

⁶⁹⁵ Сборник сведений о Кавказе, 1872, т. II, с. 178.

⁶⁹⁶ Энциклопедический словарь Брокгауз и Ефрона, т. XLI (81), с. 12-13; Обзор Эриванской губернии за 1904 г., с. 6.

⁶⁹⁷ Сборник сведений о Кавказе, 1872, т. II, с. 178.

⁶⁹⁸ Обзор Эриванской губернии за 1891 г., с. 8-9; Обзор Эриванской губернии за 1893 г., с. 6, с. 8; Обзор Эриванской губернии за 1894 г., с. 7; Обзор Эриванской губернии за 1897 г., с. 6, с. 9; Обзор Эриванской губернии за 1898 г., с. 4; Обзор Эриванской губернии за 1899 г., с. 4; Обзор Эриванской губернии за 1900 г., с. 4; Обзор Эриванской губернии за 1901 г., с. 6.

1000 pud küncüt, 100 pud çətənə yığılmışdır⁶⁹⁹.

1909-1910-cu illərdə olan statistik məlumatlarda gənəgərçək, küncüt və çətənə yağlarının az miqdarda yerlərdə istifadə olunduğu bildirilmişdi. Yalnız Aleksandropol qəzasında 1910-cu ildə 24283 pud kətan yığılmış, onun 15 min pudu satılmaq üçün Tiflisə ixrac olunmuşdur⁷⁰⁰.

Sonralar bu yağlardan yalnız kətan yağına böyük üstünlük verilmişdir. Belə ki, 1913-cü ilin məlumatına görə, Aleksandropol qəzasında 2808, Yenibəyazid qəzasında 711, Naxçıvan qəzasında 4, İrəvan qəzasında 3, Sürməli qəzasında 3 və Üçmüəzzin qəzasında 3 desyatin sahəyə, ümumilikdə 3532 desyatin kətan əkilmişdir. Həmin il 41535 kətan, 90 pud çətənə, 500 pud küncüt toxumu yığılmışdır⁷⁰¹.

1914-cü il məlumatına görə, kətan əkinçilində geriləmə baş vermişdir. Əgər 1913-cü ildə 3532 desyatin sahəyə kətan əkilmişdirsə, 1914-cü ildə bu rəqəm 1860 desyatin olmuşdur. Bunlardan 927 desyatin Aleksandropol, 922 desyatin Yenibəyazid, 5 desyatin Naxçıvan, 3 desyatin İrəvan, 3 desyatin isə Şərur-Dərələyəz qəzalarının payına düşmüşdür. Ümumilikdə, həmin il 35379 pud kətan əldə edilmişdir. Bundan əlavə, həmin il Sürməli qəzasında 3 desyatin çətənə sahəsindən 90 pud, Yenibəyazid qəzasında 31 desyatin sahədən 222 pud çətənə, Sürməli qəzasında 5 desyatin küncüt sahəsindən 150 pud, Üçmüəzzin qəzasında isə 2 desyatin sahədən 60 pud küncüt, Sürməli qəzasında 4 desyatin gənəgərçək sahəsindən 100 pud məhsul əldə edilmişdir⁷⁰².

İrəvan quberniyasının kənd təsərrüfatında yonca, ot tədarüku də böyük rol oynamışdır. Mal-qaranın, atın, ulağın və digər kənd təsərrüfatı heyvanlarının qışda yemə olan tələbatını ödəmək üçün yonca, ot tədarüku yerli əhalinin məşğuliyyət işlərindən biri olmuşdur. Bu məşğuliyyət sahəsi elə böyük əhəmiyyət kəsb etmişdi ki, hökumət nümayəndələri illik hesabatlarda yem tədarüku haqqında da geniş məlumatlar vermişdilər. Ot tədarükündə yonca əsas rol oynamışdır. Yonca əsasən düzənlik ərazilərdə əkilirdi. Onun əkildiyi sahələr 5-7 ildən bir dincə qoyulurdu. Torpaq dincəldikdən sonra daha bol məhsul verirdi. Dincəlmiş torpağa yonca toxumu əkilirdi. Qeyd etmək lazımdır ki, yoncanın toxumu İrəvanda 4-7 rubla satılmışdı⁷⁰³.

1870-ci il məlumatına görə, İrəvan quberniyasında qəzalar üzrə əkilmiş yonca sahəsi İrəvan qəzasında 2107, Naxçıvan qəzasında 1012, Üçmüəzzin qəzasında 2121, Aleksandropol qəzasında 400, Yenibəyazid qəzasında 526 desyatin, ümumi sahəsi isə 6166 desyatin olmuşdur. Bu sahələrdən iki milyon puddan

⁶⁹⁹ Обзор Эриванской губернии за 1904 г., с.6; Обзор Эриванской губернии за 1907 г., с.6; Обзор Эриванской губернии за 1908 г., с.6-7.

⁷⁰⁰ Обзор Эриванской губернии за 1909 г., с.6; Обзор Эриванской губернии за 1910 г., с.6.

⁷⁰¹ Обзор Эриванской губернии за 1913 г., с.8.

⁷⁰² Обзор Эриванской губернии за 1914 г., с.9-10.

⁷⁰³ Сборник сведений о Кавказе, 1872, т. II, с.169.

çox yonca yığılmış, vaxtından və yerindən asılı olaraq yığılan məhsulun bir pudu 10-25 qəpiyə satılmışdır⁷⁰⁴.

XIX yüzilliyin sonu-XX yüzilliyin əvvəllərinə olan illik hesabatlarda İrəvan quberniyası üzrə yonca, ot və digər yem növlərinin tədarükü haqqında daha ətraflı məlumat verilmişdir. 1898-ci ildə quberniya üzrə 11617155 pud, 1899-cu ildə 5300000 pud, 1900-cu ildə 11620575 pud (əvvəlki ildən 6320576 pud çox, 2887074 rubl dəyərində) müxtəlif növ ot tədarük edilmişdir⁷⁰⁵.

1901-ci ildən başlayaraq illik hesabatlarda İrəvan quberniyasında qəzalar üzrə yığılan müxtəlif ot növləri və satışı haqqında geniş məlumat verilmişdir. Aşağıdakı cədvəldə 1901-ci ildə qəzalar üzrə yığılan otun miqdarı və satış qiyməti haqqında məlumatı əyani izləmək mümkündür⁷⁰⁶:

Qəzalar	Yığılıb pudla				1 pud otun qiyməti			
	ot	yonca	Şambalı və koring	Digər ot növləri	ot	yonca	Şambalı və koring	Digər ot növləri
İrəvan	240600	112300	-	-	25	30	-	-
Naxçıvan	35000	100000	134000	340000	25	30	25	10
Sürməli	2261900	985000	-	-	25	40	-	-
Şərur-	360000	28700	10000	-	40	60	25	-
Dərələyəz	4000000	160000	-	-	25	30	-	-
Yenibəyazid	250000	-	-	-	25	30	-	-
Aleksandropol	159500	112000	-	-	25	30	-	-
Üçmüəzzin								
Yekun	7307000	1498000	144000	340000	25	35	25	10

Cədvəldən göründüyü kimi, İrəvan quberniyasında həmin il qəzalardan 2421050 rubl dəyərində 9289000 pud (keçən ilkindən 2231000 pud az) müxtəlif növdə ot tədarük olunmuşdur.

1902-ci ildə İrəvan quberniyasında daha çox ot tədarük edilmişdir. Bol yağışlar yağdığına görə, həmin il quberniya üzrə 12602000 pud (keçən ilkindən 3313000 pud çox) müxtəlif ot növü yığılmış, bunlardan 7034000 pud ot, 1601000 pud isə yonca olmuşdur. İrəvan quberniyasında otun 1 pudu 30 qəpiyə,

⁷⁰⁴ Сборник сведений о Кавказе, 1872, т. II, с. 180.

⁷⁰⁵ Обзор Эриванской губернии за 1898 г., с. 5; Обзор Эриванской губернии за 1899 г., с. 5; Обзор Эриванской губернии за 1900 г., с. 5.

⁷⁰⁶ Обзор Эриванской губернии за 1901 г., с. 7.

yonca 40 qəpikdən 50 qəpik arasında, digər ot növləri isə 10 qəpikdən 30 qəpik arasında satılmışdır⁷⁰⁷.

1903-cü ildə İrəvan quberniyasında az ot yığılmışdır. Həmin il 8672500 pud müxtəlif ot növü tədarük edilmiş, bu ot növlərindən 1642000 pud yoncanın, 6545000 pud otun, 485000 pud digər ot növlərinin payına düşmüşdür. Ot az tədarük edildiyinə görə, keçən ilkinə nisbətən qiymətlər bahalaşmış, 1 pud yonca 35 qəpikdən 80 qəpik arasında, ot 25 qəpikdən 50 qəpik arasında, digər ot növləri isə 45 qəpiyə satılmışdır⁷⁰⁸.

1904-cü ildə İrəvan quberniyasında 9757690 pud ot tədarük edilmişdir. Aşağıdakı cədvəldə ayrı-ayrı qəzalar üzrə yığılan və satılan ot məhsulları haqqında məlumat belədir⁷⁰⁹:

Qəzalar	yığılan ot (pudla)	yonca (pudla)	şambalı (pudla)	digər yem otları (pudla)	1 pud ot	1 pud yonca	1 pud şambalı	1 pud digər otlar
İrəvan	295500	84320	15050	-	0,4 qəp.	0,65 qəp.	0,6 qəp.	-
Sürməli	2545373	1245950	-	37000	0,25 qəp.	0,4 qəp.	-	0,1
Yenibəyazid	4000000	125000	-	-	0,35 qəp.	0,6 qəp.	-	-
Aleksandropol	356000	-	-	-	0,35 qəp.	-	-	-
Şərur-Dərələyəz	345500	98300	67000	4700	0,4 qəp.	0,7 qəp.	0,5 qəp.	0,2
Naxçıvan	36000	12000	80000	300000	0,45 qəp.	0,6 qəp.	0,4 qəp.	0,15
Yekun	7580370	1673570	162050	341700				

1907-ci ildə İrəvan quberniyası üzrə 12408995 pud ot tədarük edilmişdir. Ayrı-ayrı qəzalar üzrə vəziyyət belə idi⁷¹⁰:

Qəzalar	yığılan ot (pudla)	yonca (pudla)	şambalı (pudla)	digər yem otları (pudla)	1 pud ot	1 pud yonca	1 pud şambalı	1 pud digər otlar
İrəvan	215000	95600	24860	-	0,4 qəp.	0,5 qəp.	0,7 qəp.	-
Sürməli	2480600	1320400	-	39600	0,4 qəp.	0,5 qəp.	0,2	-
Üçmüəzzin	304735	540200	-	-	0,4 qəp.	0,5 qəp.	-	-
Yenibəyazid	6500000	45000	-	-	0,7 qəp.	-	-	-
Aleksandropol	190000	-	-	-	0,4 qəp.	0,5 qəp.	-	-
Ş.-Dərələyəz	340500	65000	453000	4200	0,5 qəp.	0,6 qəp.	0,4 qəp.	0,2
Naxçıvan	28000	100000	70000	200000	-	0,8	0,55	0,20
Yekun	10058835	1966200	140160	243800				

⁷⁰⁷ Обзор Эриванской губернии за 1902 г., с.2.

⁷⁰⁸ Обзор Эриванской губернии за 1903 г., с.3.

⁷⁰⁹ Обзор Эриванской губернии за 1904 г., с.6.

⁷¹⁰ Обзор Эриванской губернии за 1907 г., с.7.

Cədvəldən göründüyü kimi, İrəvan quberniyasında həmin il 12408995 pud ot yemi yığılmışdır. Yığılan ot 1906-cı ilə nisbətən zəif olmuşdur.

1908-1910-cu illərdə İrəvan quberniyasında ot tədarükündə daha çox artım olmuşdur. Məsələn, 1908-ci ildə quberniya üzrə 13501100 pud ot yemi yığılmışdır. Ayrı-ayrı qəzalar üzrə yığılan və satış qiymətləri haqqında müxtəlif ot növlərinin miqdarı belə idi⁷¹¹:

Qəzalar	yığılan ot (pudla)	yonca (pudla)	şambalı (pudla)	digər yem otları (pudla)	1 pud ot	1 pud yonca	1 pud şambalı	1 pud digər otlar
İrəvan	264700	127900	32800	-	0,65 qəp.	0,75 qəp.	-	-
Sürməli	2510600	1350700	-	-	0,4 qəp.	0,6 qəp.	-	-
Üçmüəzzin	308800	432100	-	-	0,4 qəp.	0,55 qəp.	-	-
Yenibəyazid	7000000	21300	-	-	0,4 qəp.	0,5	-	-
Aleksandropol	200000	-	-	-	0,5 qəp.	-	-	-
Şərur-Dərələyəz	728000	72000	15200	7000	0,3 qəp.	0,5 qəp.	-	0,15
Naxçıvan	30000	120000	80000	200000	0,6	0,7 qəp.	-	0,30
Yekun	11042100	2124000	128000	207000				

1909-cu il ilin hesabatında quberniya üzrə 14526356 pud ot tədarük edilmişdir. Kənd təsərrüfatının bu sahəsində ayrı-ayrı qəzalarda vəziyyət belə idi⁷¹²:

Qəzalar	yığılan ot (pudla)	yonca (pudla)	şambalı (pudla)	digər yem otları (pudla)	1 pud ot	1 pud yonca	1 pud şambalı	1 pud digər otlar
İrəvan	290000	173000	22000	-	0,6 qəp.	0,7 qəp.	0,7	-
Sürməli	2512500	1380350	-	-	0,35 qəp.	0,5 qəp.	-	-
Üçmüəzzin	367000	283780	-	-	0,35 qəp.	0,5 qəp.	-	-
Yenibəyazid	7000000	21400	-	-	0,4 qəp.	0,5	-	-
Aleksandropol	255000	326	-	-	0,3 qəp.	0,3	-	-
Şərur-Dərələyəz	735000	90000	17400	3600	0,2 qəp.	0,4 qəp.	0,4	0,1
Naxçıvan	30000	125000	75000	210000	0,6	0,7 qəp.	0,5	0,3
Yekun	11099500	3198856	114400	213600				

1910-cu ildə İrəvan quberniyasında ot tədarükündə əla nəticə alınmışdı. Həmin il 27274590 pud ot tədarük edilmiş və ayrı-ayrı qəzalar üzrə vəziyyət belə idi⁷¹³:

⁷¹¹ Обзор Эриванской губернии за 1908 г, с.7.

⁷¹² Обзор Эриванской губернии за 1909 г, с.7.

⁷¹³ Обзор Эриванской губернии за 1910 г, с.7

Qəzalar	yığılan ot (pudla)	yonca (pudla)	şambalı (pudla)	digər yem otları (pudla)	1 pud ot	1 pud yonca	1 pud şambalı	1 pud digər otlar
İrəvan	305500	175000	25000	-	0,5 qəp.	0,6 qəp.	0,6	-
Sürməli	2515400	1382200	-	-	0,5 qəp.	0,7 qəp.	-	-
Üçmüəzzin	339550	389650	-	-	0,4 qəp.	0,5 qəp.	-	-
Yenibəyazid	20000000	23300	-	-	0,4 qəp.	0,5	-	-
Aleksandropol	300000	420	-	-	0,4 qəp.	0,4	-	-
Şərur-Dərələyəz	678500	82000	15300	3500	0,25 qəp.	0,45 qəp.	0,4	0,1
Naxçıvan	25750	824820	69500	119190	0,6	0,76qəp.	0,6	0,4
Yekun	24164710	2877390	109800	122690				

1909-cu ilin illik hesabatında göstərilir ki, Qafqazın Baş rəisliyinin məsləhəti ilə İrəvanın Torpaq İdarəsi 1908-ci ildə təcrübə üçün Yenibəyazid və Şərur-Dərələyəz qəzalarının dağlıq ərazisində - paxlalılar fəsilindən yemlik bitki olan xaşa əkilməyə başlanıldı⁷¹⁴. Bu özünü 1912-ci hesabatında göstərmişdi. Həmin il ümumilikdə 21823025 pud ot tədarük edilmiş, bunun 11470 pudu xaşa olmuşdur. Aşağıdakı cədvəldə ayrı-ayrı qəzalar üzrə ot tədarükündə vəziyyət belə idi⁷¹⁵:

Qəzalar	yığılan ot (pudla)	yonca (pudla)	Xaşa (pudla)	Şambalı (pudla)	digər yem otları (pudla)	1 pud ot	1 pud yonca	1 pud xaşa	1 pud şambalı
İrəvan	3450000	532000		35000	-	0,4-, 0,45	0,5-0,65	-	-
Sürməli	1122000	1014000		-	225	0,3-0,5	0,35-0,7	-	0,3
Üçmüəzzin	936000	379000		-	-	0,3-0,4	0,4-0,55	-	-
Yenibəyazid	10800000	23000	22000	-	-	0,15-0,6	0,25-0,4	0,4	-
Aleksandropol	901000	1100	700	-	14000	0,3-0,35	0,35	0,35	0,25
Şərur-Dərələyəz									-
Naxçıvan	1675000	340000	92000	-	-	0,35-0,4	0,4-0,6	0,4	0,4
Yekun	207000	134000	-	143000	2000	0,3-0,55	0,55-0,8	-	
	19091000	2423100	114700	178000	16225				

1913-cü ildə yağışların olmaması və quraqlığın keçməsi üzündən İrəvan quberniyasında 1912-ci ilə nisbətən 56 % az ot yığılmışdı. Aşağıdakı cədvəldə ayrı-ayrı qəzalar üzrə yığılan otun miqdarı belə göstərilmişdi⁷¹⁶:

⁷¹⁴ Обзор Эриванской губернии за 1909 г., с.7.

⁷¹⁵ Обзор Эриванской губернии за 1912 г., с.9.

⁷¹⁶ Обзор Эриванской губернии за 1913 г., с.9.

Qəzalar	yığılan ot (pudla)	yonca (pudla)	Xaşa (pudla)	şambalı (pudla)	digər yem otları (pudla)	1 pud ot	1 pud yonca	1 pud xaşa	1 pud şambalı
İrəvan	2494200	238350	-	4000	-	0,4-, 0,5	0,5-0,8	-	0,35
Sürməli	715450	674120	-	-	-	0,5-0,6	0,4-0,7	-	-
Üçmüəzzin	704530	356240	-	-	10000	0,4-0,5	0,6	-	-
Yenibəyazid	1692200	23150	42000	570	-	0,5	0,5-0,6	0,45-0,6	0,45
Aleksandropol	1074810	865	3380	-	-	0,5-0,6	0,6-0,7	-	-
Şəhur-Dərələyəz	1056190	113880	65000	175	80	0,3-0,4	0,4-0,6	0,3-0,4	0,3-0,4
Naxçıvan	24260	145900	3000	163720	20300	0,4	0,55-0,8	0,7	0,4
Yekun	7821640	1552505	113380	168465	168465				

Cədvəldən görüldüyü kimi, həmin ildə İrəvan quberniyasında ümumilikdə 9686370 pud ot yemi yığılmışdır.

1914-cü il hesabatında isə İrəvan quberniyasında ot yığımında xeyli çoxalma olmuşdur. Həmin il quberniya üzrə 11298485 pud ot tədarük olunmuşdur. Ayrı-ayrı qəzalar üzrə ot tədarüku belə idi⁷¹⁷:

Qəzalar	yığılan ot (pudla)	yonca (pudla)	Xaşa (pudla)	şambalı (pudla)	digər yem otları (pudla)	1 pud ot	1 pud yonca	1 pud xaşa	1 pud şambalı
İrəvan	1981065	217380	-	26375	-	0,2-, 0,8	0,3-0,8	-	0,3-0,4
Sürməli	910110	727950	-	-	-	0,5	0,5-0,8	-	-
Üçmüəzzin	742679	376200	-	-	-	0,3-0,6	0,4-0,7	-	-
Yenibəyazid	3609570	44140	37720	1110	-	0,3-0,4	0,4-0,6	0,3-0,6	0,5-0,6
Aleksandropol	1611409	112	4136	255	-	0,2-0,4	0,4	0,3	0,5
Şəhur-Dərələyəz	476880	57454	940	13610	90	0,3	0,4-0,7	0,3-0,4	0,3-0,4
Naxçıvan	155780	112770	31670	138080	21000	0,2-0,5	0,3-1,2	0,3-0,8	0,4-0,8
Yekun	9487493	1536006	74466	179430	21090				

Yuxarıda göstərilən cədvəllərdən görünür ki, İrəvan quberniyasının kənd təsərrüfatında ot tədarüku ildən-ilə böyük rol oynamışdır.

Bağçılıq və bostançılıq. İrəvan quberniyasının iqtisadiyyatında bağçılıq və bostançılıq da xüsusi rol oynamışdır. Əlverişli iqlim şəraiti burada meyvəçiliyin inkişafına səbəb olmuşdur. İrəvan quberniyasının aran, suvarma üçün əlverişli yerlərində meyvəçilik kənd təsərrüfatının əsas sahəsi idi. Quberniya başdan-baş müxtəlif meyvə bağları ilə əhatə olunmuşdu. XIX yüzilliyin 90-cı illərinin əvvəllərində İrəvanda olan səyyah H.F.B.Linç bölgənin meyvə bağlarına valeh olaraq yazırdı ki, “Meyvə bağları ideal formada və cürbəcür rəngli meyvələrlə örtülmüşdür. Biz böyük və şəffaf rəngdə budaqlarda sallanan şəftəlilərdən, yanında budaqlarda ağırlıqdan əyilmiş alma və armuddan, bol qozdan və tut ağaclarından ləzzət alırdıq. Qısa üzüm tənəklərindən bol üzümlər sallanırdı”⁷¹⁸. Daha sonra meyvə növlərini tərifləyən səyyah qeyd edirdi ki, “İrəvan meyvələrinin dünyada demək olar ki, rəqabəti yox idi...”⁷¹⁹. İrəvan müəllimlər seminariyası

⁷¹⁷ Обзор Эриванской губернии за 1914 г, с.9.

⁷¹⁸ Линч Х.Ф.Б., Армения. Путевые очерки этюды, т.1, с.186.

⁷¹⁹ Yənə orada, с.295.

nın müəllimi Devitski 1894-cü ilin yayında İrəvan quberniyasına səyahət edərkən öz gündəliyində qeyd etmişdi ki, “yolların sağ və solunda palçıq hasarlarla bölünmüş böyük meyvə bağları, üzümlüklər, bostanlar uzanırdı...”⁷²⁰. Hətta yaxşı gəlir gətirdiyinə görə vəzifəsindən asılı olmayaraq-tacir, dövlət qulluqçuları, sənəkarlar və digərləri bağçılıqla məşğul olurdular⁷²¹. Bağlar əsasən Araz çayının vadisində, dağların ətəklərində və iri çaylardan çəkilmiş arxların, kanalların kənarında xüsusilə bol idi. Ümumiyyətlə, İrəvan quberniyasında meyvəçilik güclü inkişaf etmişdi. Məlumatla görə, quberniyada ən çox meyvəçiliyin inkişaf etdiyi yer Ordubad şəhəri və onun ətraf kəndləri idi⁷²².

İrəvan quberniyasında bağlar üç qrupa bölünmüşdü. Birinci qrup həyətəni bağ, yaxud bağça adlanırdı. Adətən sahəsi az olan, meyvə bağları adlandırılan bu sahələr hər bir evin ətrafında yerləşirdi. İkinci qrupa şəhərətrafi iri bağlar daxil idi ki, əhalinin məskunlaşmadığı yerlərdə salınmışdı. Üçüncü qrupa üzüm bağları daxil idi⁷²³.

Meyvə bağlarında müxtəlif meyvələrin cürbəcür növlərinə rast gəlmək olardı. Bu meyvə bağlarında alma, şaftalı, ərik, gavalı, alça, giləs, xurma, heyva, əncir, qoz, nar, tut, albalı, iydə, zoğal, zirinc, ceviz və digər yerli meyvələr yetişdirilirdi. Bəzi meyvələr müxtəlif növləri ilə məşhur idi. Məsələn, şaftalının 4-şafraq, yarma, kərdi, şirəli; alçanın 7-isfahan, təbriz, qırmızı, sulatan, xarci, çəyirdəkdən çıxma, göyçə; gavalının 6-vəziri, xatun barmağı, sarı yaxud albuxara, daş və yaxud qara, göy, cancur; əriyin 10-badamı, tez yetişən, ağca nabat, göyçə nabat, xosrof şah, təbərə, ağ, Ordubad, xarci, acı; almanın 14-cənnət, girdə-şirin, hacı Hüseyinli, vahab, uzun sap, akska, kərbalayı cəfər, qara, kalata, kalamfir, halal, söyüt, eşşək, uzunnuz; giləsin 4-sarı, tezyetişən, qara, qırmızı; armudun 5-malaça, bildirçin budu, hacımehdi, quş, rus; heyvanın 3-ordubad, çuvaklı, turş; tutun 5-badana, çardaqlı, şahtut, xartut, cır tut; cevizin 3-kətanköynək, sucuq cövüz, girgit; iydənin isə innabi, təbriz və yaxud barmaq iydə növləri vardı⁷²⁴.

İrəvan quberniyasının bəzi meyvələri növünə, çeşidinə, böyüklüyünə, dadına, rənginə və ətrinə görə bütün Cənubi Qafqazda məşhur olmuşdur. Bunlardan Ordubad əriyini və İrəvan şaftalısını xüsusi qeyd etmək lazımdır. Bu meyvələr Tiflisə ixrac olunurdu⁷²⁵.

İrəvan üzümü keyfiyyət və kəmiyyətinə görə digər meyvələri geridə qoymuşdu. İrəvan quberniyası öz üzümü ilə daha çox məşhur olmuşdur. Burada 40

⁷²⁰ Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа, выпуск 21, с.80.

⁷²¹ Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа, выпуск 1, с.23.

⁷²² Сборник сведений о Кавказе, 1872, т.II, с.181; Сборник сведений о Кавказе, т.III, с.259.

⁷²³ Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа, выпуск 1, с.24; Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа, выпуск 22, отдел II, с.55-118; Сборник сведений о Кавказе, 1872, т.II, с.181; Сборник сведений о Кавказе, т.III, с.258.

⁷²⁴ Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа, выпуск 22, отдел II, с.79-118; Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа, выпуск 1, с.26-28.

⁷²⁵ Сборник сведений о Кавказе, 1872, т.II, с.181.

növde üzüm yetişdirilirdi. Bunlardan ağagörməz, xəlilli (tez yetişən, ağ və uzunömürlü), dayı yeyən, rişi-baba (uzun ömürlü, ağ və böyük), təbərzə (göyümtül, yumuru), kərim (nabat) xarci, ət xərci, əsgəri (ağ və kiçik), kişmiş, kişmiş-badana (ağ və kiik), qırmızı kişmiş, çəyirdəkli kişmiş, balaca kişmiş, misqalı (çox böyük, yumuru və ağ, xanım göbəyi, keçiməməsi, hüseyini, haçabaşı (üzünğmürlü, solğun göyümtül), əlvən-qara, anbarı, şirşirə, uzundərə və digər növlərini xüsusi qeyd etmək lazımdır⁷²⁶.

Üzüm tənəklərinin hazırlanması və suvarılması haqqında da mənbələrdə məlumatlara rast gəlmək mümkündür. Tənəklər ildə bir dəfə mart ayında budanırlar, bir, iki və yaxud üç dəfə dəmir bellə dibi bellənirdi. Oktyabrın axırında, üzüm yığıldıqdan sonra üzüm tənəkləri şaxtadan qorunmaq üçün torpağa basdırılırdı. Martın əvvəlində isə tənəklər torpaqdan çıxarılır və ondan sonra budama başlayırdı. İrəvanda üzüm bağları yayda 4-5 dəfə suvarılırdı⁷²⁷.

Mənbələrdə İrəvan quberniyası üzrə həm üzüm, həm də meyvə bağlarının sayı haqqında məlumatlara rast gəlmək mümkündür. Lakin verilən məlumatların böyük əksəriyyəti yığılmış üzümün miqdarı və ondan müxtəlif cür şərab hazırlanması haqqında olmuşdur. 1870-ci ilin sonlarında İrəvan quberniyasında 24481 bağ qeydə alınmışdır ki, onların da ümumi sahəsi 8458 desyatınə bərabər idi. Ayrı-ayrı qəzalar üzrə meyvə bağlarının sayı və sahəsi belə olmuşdur⁷²⁸:

Qəzalar	Meyvə bağlarının ümumi sayı	Üzüm bağlarının ümumi sahəsi (desyatınə)	Meyvə bağlarının ümumi sahəsi (desyatınə)	Üzüm yığılıb (pudla)	Yığılıb 1 desyatın üzüm sahəsindən (pudla)
İrəvan	10462	2890	1444	566440	196
Naxçıvan	6607	1454	726	244272	168
Üçmüəzzin	6972	1239	620	173460	140
Aleksandropol	440	-	85	-	-
Yekun	24481	5583	2875	984172	-

Cədvəldən görüldüyü kimi, İrəvan quberniyasının meyvə bağları bütünlüklə təmsil olunmamışdır. Burada Yenibəyazid və Aleksandropol qəzalarında üzüm bağları göstərilməmişdir⁷²⁹.

Qeyd etmək lazımdır ki, 1870-ci ildə İrəvan quberniyasının meyvə və üzüm bağlarından birlikdə 1 milyon pud təzə meyvə yığılmışdır. Yığılan mey-

⁷²⁶ Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа, выпуск 22, отдел II, с. 55-79; Сборник сведений о Кавказе, т. III, с. 261.

⁷²⁷ Сборник сведений о Кавказе, т. III, с. 261-262.

⁷²⁸ Сборник сведений о Кавказе, т. III, с. 259, с. 345-346; Сборник сведений о Кавказе, 1872, т. II, с. 181.

⁷²⁹ Сборник сведений о Кавказе, т. III, с. 258.

vənin 984172 pudu üzümün, 15828 pudu isə digər meyvələrin payına düşmüşdür⁷³⁰. Quberniya üzrə bu meyvələrin $\frac{1}{5}$ və yaxud $\frac{1}{4}$ hissəsi xammal şəklində yerli əhalinin tələbatına və eyni zamanda şərab hazırlanmasına sərf edilmişdir. Meyvələrin $\frac{2}{5}$ hissəsi tər şəklində Yenibəyazid, Aleksandropol qəzalarının dağ kəndlərində satılmış və Tiflisə ixrac olunmuşdur. Meyvənin qalan $\frac{2}{5}$ hissəsi isə qurudulurdu. Həmin il yerlərdə tər şəftəli və almanın 1 pudu 70 qəpiyə, armud və heyva 1 rubla, vişnə və giləs 60 qəpiyə, alça və gavalı 40 qəpiyə, qurudulmuş halda əriyin 1 pudu 1 rubl 20 qəpiyə, şəftəli, vişnə və qara gavalı 2 rubla, alça 1 rubla, qoz 1 rubl 50 qəpiyə, tut isə 80 qəpiyə satılmışdı. Beləliklə yığılan meyvənin $\frac{2}{5}$ hissəsi əhalinin öz xeyrinə sərf olunmuş, $\frac{3}{5}$ hissəsi isə satılır və digər kənd təsərrüfatı məhsullarına dəyişdirilirdi⁷³¹.

Mənbənin verdiyi məlumata görə, İrəvanda 1 desyatin üzüm sahəsindən 360-450 pud arasında üzüm əldə olunmuşdu⁷³². Üzümün $\frac{2}{3}$ -i hissəsi şərab hazırlanmasına, $\frac{1}{3}$ hissəsi isə xalqın tələbatına sərf olunmuşdu. 1870-ci ildə orta qiymətlə şərab üçün əhəmiyyətli olan üzümün 1 xalvarı (30 pud) 8-10 rubl, şirniyyat üçün isə 15-25 rubl arasında satılmışdı. Qeyd etmək lazımdır ki, 10 pud üzümdən 3 pud şərab hazırlanırdı. 1870-ci il 656114 pud üzümdən 479585 vedrə şərab hazırlanmışdır. Həmin ildə əldə olunan şərabdan 23979 vedrə itkiyə getmiş, qalan 455606 vedrə isə quberniya daxilində istifadə olunmuşdur⁷³³.

1870-ci ildə əldə olunan üzümdən hazırlanan şərabın miqdarı digər illərə nisbətən az hesab olunurdu. Mənbənin verdiyi məlumata görə, 10 il əvvəl üzümdən o qədər çox şərab hazırlanmışdı ki, həmin şərabın müəyyən qədəri Tiflisə və digər qonşu dövlətlərə ixrac olunmuş, şərabın 1 batmanı 25-50 qəpik arasında satılmışdı. 1870-ci ildə isə şərabın topdan satış qiyməti 40 qəpiklə 1 rubl arasında olmuşdur⁷³⁴. Quberniyada İrəvan şəhərində Dəlmə, İrəvan qəzasında Dyüqlin, Naxçıvan qəzasında Əylisli, Üçmüəzzin qəzasında isə Əştərək şərabı ən keyfiyyətli şərab hesab olunmuşdu⁷³⁵.

İrəvan quberniyasında digər meyvələrdən və taxıl məhsullarından da şərab hazırlanırdı. Quberniyanın meyvəçiliklə bol olan İrəvan, Naxçıvan və Üçmüəzzin qəzalarının aran yerlərində əhali əsasən meyvədən şərab istehsal edirdilər. Məsələn, 1870-ci ildə həmin qəzalarda meyvələrdən 50000, taxıldan isə 10000 vedrə şərab hazırlanmışdı. Meyvədən hazırlanan şərabın 30000 vedrəsi Yenibəyazid və Aleksandropol qəzalarında satılmışdı. Qeyd

⁷³⁰ Сборник сведений о Кавказе, 1872, т. II, с. 181-183; Сборник сведений о Кавказе, т. III, с. 345-346; Словарь Российский империи, Составил П. Семенов, СПб, 1885, т. V, с. 866.

⁷³¹ Сборник сведений о Кавказе, 1872, т. II, с. 182; Словарь Российский империи, с. 866.

⁷³² Сборник сведений о Кавказе, т. III, с. 262.

⁷³³ Yenə orada, с. 262; Сборник сведений о Кавказе, 1872, т. II, с. 183.

⁷³⁴ Сборник сведений о Кавказе, 1872, т. II, с. 183; Словарь Российский империи, 1885, т. V, с. 866.

⁷³⁵ Yenə orada.

etmək lazımdır ki, taxıldan hazırlanan şərab həmin il 3 rubl 60 qəpiklə 4 rubl arasında, meyvə şərabı isə ondan bir qədər çox qiymətə satılmışdı⁷³⁶.

1882-ci ildə İrəvan quberniyasında 1557950 pud üzüm yığılmışdır ki, onun da bir hissəsi yerli əhalinin tələbatını təmin edən araq və çaxır hazırlanmasına getmişdir⁷³⁷.

1886-cı ildə quberniya üzrə 1 milyon 100 min pud, 1887-ci ildə isə 1 milyon 690 min üzüm yığılmışdır. 1887-ci ildə yığılan üzümdən 262000 vedrə çaxır, 70000 vedrə araq hasil edilmişdir. Hasil edilmiş şərabın satışından 300 min rubl mənfəət götürülmüşdür⁷³⁸.

XIX yüzilliyin 90-cı illəri-XX yüzilliyin əvvəllərində İrəvan quberniyasında yığılan həm üzüm, həm də digər meyvələr haqqında daha ətraflı məlumat verilmişdir. 1890-cı ildə İrəvan quberniyasında üzüm sahələrinin də daxil olduğu meyvə bağları 3600 desyatin ərazini əhatə etmişdir. Həmin il 1116640 pud üzüm, 183360 pud digər meyvələr (ərik, şaftalı, gavalı, qoz, alma, armud, gilə, albalı və s.) yığılmışdır⁷³⁹.

Qeyd etmək lazımdır ki, İrəvan quberniyasında üzüm və digər meyvələr haqqında məlumatlara Yenibəyazid və Aleksandropol qəzaları üzrə məlumatlar daxil deyildi. 1891-ci ildə İrəvan quberniyasında 7226 desyatin sahəsi olan meyvə bağlarından (üzüm bura daxil deyildi) 330000 pud tər meyvə yığılmışdır. Bu meyvələrdən bir pud alma 1,7, armud 2, şaftalı 3, ərik 1,1, gavalı 2,7, albalı 1,3 rubla satılmışdır⁷⁴⁰. Həmin il 1329846 pud üzüm yığılmışdır. Bu ilin illik hesabatına görə, quberniya üzrə göstərilən meyvə tədarükünün zəif olduğu bildirilmişdir.

1892-ci ildə İrəvan quberniyasında üzüm və digər meyvələrin tədarükündə daha çox geriləmə baş vermişdir. Üzüm istisna olmaqla 137350 pud tər meyvə yığılmış, bu da keçən ilə nisbətən 192650 pud az idi. Həmin il bazarlarda 1 pud şaftalı 2, 1 pud ərik 1 rubla, 1 pud alma 1 rubl 50 qəpiyə, armud 1 rubl 70 qəpiyə, gavalı 2 rubla, albalı 2 rubla, ərik qurusu isə 40 qəpiyə satılmışdır⁷⁴¹.

1892-ci il hesabatlarına görə, İrəvan quberniyasında da üzüm yığımında yaxşı nəticə əldə edilməmişdir. Aşağıdakı cədvəldə ayrı-ayrı qəzalar üzrə bunu əyani izləmək olar⁷⁴²:

⁷³⁶ Сборник сведений о Кавказе, 1872, т. II, с. 184; Словарь Российский империи, 1885, т. V, с. 866.

⁷³⁷ Кавказский календарь на 1884, отдел III, с. 291.

⁷³⁸ Кавказский календарь на 1888, с. 92; Кавказский календарь на 1890, с. 38.

⁷³⁹ Памятная книжка Эриванской губернии на 1902, с. 112.

⁷⁴⁰ Обзор Эриванской губернии за 1891, с. 7.

⁷⁴¹ Обзор Эриванской губернии за 1892, с. 5.

⁷⁴² Yənə orada.

Qəzalar	Üzüm sahələri (desyatinlə)	Yığılmış üzüm (pudla)
İrəvan	2103	292250
Naxçıvan	580	32000
Sürməli	200	5600
Şərur-Dərələyəz	315	38234
Üçmüəzzin	3005	751250
Yekun	6203	1119334

Cədvəldən görüldüyü kimi, keçən ilə nisbətən 1892-ci ildə 210512 pud az üzüm tədarük edilmişdir.

1893-cü ildə üzüm istisna olmaqla İrəvan quberniyasında cəmi 80000 pud müxtəlif meyvə növü yığılmışdır. Lakin üzüm yığımında daha yaxşı nəticə əldə edilmişdir. Həmin il 1986597 pud üzüm yığılmışdır. Bu da keçən ilkinə nisbətən 867263 pud çox idi. Aşağıdakı cədvəl üzrə ayrı-ayrı qəzalarda üzüm bağlarının sahələri və yığılan üzümün miqdarı haqqında əyani məlumatı izləmək olar⁷⁴³:

Qəzalar	Üzüm sahələri (desyatinlə)	Yığılmış üzüm (pudla)
İrəvan	3385	436725
Naxçıvan	1250	50100
Sürməli	409	140416
Şərur-Dərələyəz	454	56856
Üçmüəzzin	3405	1302500
Yekun	8903	1986597

İrəvan quberniyasında 1894-cü ilin sentyabr ayında havaların şaxtılı keçməsi meyvə tədarükünə, əsasən də üzüm yığımına mənfi təsir göstərmiş, həmin il keçən ilə nisbətən az məhsul yığılmışdır. Bu il 85000 pud müxtəlif növ meyvə, 1507256 pud üzüm tədarük edilmişdir. Aşağıdakı cədvəldə ayrı-ayrı qəzalar üzrə illik üzüm haqqında əyani məlumatı izləmək mümkündür⁷⁴⁴:

Qəzalar	Üzüm sahələri (desyatinlə)	Yığılmış üzüm (pudla)
İrəvan	3410	599200
Naxçıvan	1250	58100
Sürməli	410	122700
Şərur-Dərələyəz	456	58156
Üçmüəzzin	3405	669100
Yekun	8931	1507256

⁷⁴³ Обзор Эриванской губернии за 1893, с.6.

⁷⁴⁴ Обзор Эриванской губернии за 1894, с.3.

Cədvəldən göründüyü kimi, İrəvan quberniyasında keçən ilə nisbətən 479341 pud (24,1 %) az üzüm yığılmışdır.

1895-ci il illik hesabatda İrəvan quberniyası üzrə meyvə, əsasən də üzüm yığımı haqqında məlumatlar öz əksini tapsa da, nəticə çox zəif olmuşdur. Həmin il 80000 pud müxtəlif meyvə, 1053373 pud üzüm (keçən ilə nisbətən 453883 pud az) yığılmışdır. Ayrı-ayrı quberniyalar üzrə vəziyyət belə idi⁷⁴⁵:

Qəzalar	Üzüm sahələri (desyatınla)	Yığılmış üzüm (pudla)
İrəvan	3560	399175
Naxçıvan	1566	55000
Sürməli	483	151381
Şərur-Dərələyəz	454	53277
Üçmüəzzin	3520	151381
Yekun	9583	1053373

1896-cı ildə üzüm tədarükündə çox az, lakin digər meyvələrin yığımında isə keçən ilə nisbətən yaxşı nəticə ədə edilmişdir. Həmin il üzüm istisna olmaqla 120000 pud meyvə yığılmışdır. Aşağıdakı cədvəldə İrəvan quberniyasında 1906-cı ildə yalnız yığılan üzümün miqdarı haqqında məlumatları əyani izləmək mümkündür⁷⁴⁶:

Qəzalar	Üzüm sahələri (desyatınla)	Yığılmış üzüm (pudla)
İrəvan (İrəvan şəhəri ilə birlikdə)	4086 (bunun 1450 desyatını İrəvan şəhərinin payına düşür)	584975
Naxçıvan	1600	30000
Sürməli	604	2595
Şərur-Dərələyəz	349	50812
Üçmüəzzin	3422	172310
Yekun	10061	840692

Cədvəldən görmək olar ki, əkin sahələrinin keçən ilə nisbətən çox olmasına baxmayaraq az üzüm yığılmışdır. Bunun bir neçə səbəbi olmuşdur. 1906-cı ildə üzüm tənəklərinə xəstəliyin düşməsi, avqustun 30-da, əlverişli vaxt zamanı Üçmüəzzin qəzasında dolunun yağması üzümə böyük ziyan vurmuşdur.

Bu özünü şərab istehsalında da göstərmişdi. Yeni aksiz vergisinə görə, bir

⁷⁴⁵ Обзор Эриванской губернии за 1895, с.3.

⁷⁴⁶ Обзор Эриванской губернии за 1896, с.3.

çox sahibkarlar xarab olmuş üzümləri şərab istehsalında istifadə etməyi lazım bilmədilər. Buna görə də, həmin il quberniya üzrə həm üzümdən, həm də tutdan 4975194,3 dərəcə (keçən ilə nisbətən 1465449 dərəcə az) şərab hazırlanmışdı. 1906-cı ildə 1 pud üzüm 40-85 qəpik arasında, 1 vedrə çaxır 1 rubl-1 rubl 50 qəpik arasında, 1 vedrə araq isə 4-6 rubl arasında satılmışdır⁷⁴⁷.

1897-ci ildə İrəvan quberniyasında bağların ümumi sahəsi 10083 desyatın olmuşdur. Bu bağ sahələrinin əksəriyyəti, 8657,33 desyatını üzüm bağlarının, 1586 desyatını isə digər meyvə bağlarının payına düşmüşdü. Həmin il İrəvan quberniyasında 51200 pud müxtəlif meyvə, 1260534 pud isə üzüm yığılmışdır. Aşağıdakı cədvəldə İrəvan quberniyasında üzüm sahələrinin və yığılan üzümün miqdarını əyani izləmək mümkündür⁷⁴⁸:

Qəzalar	Üzüm sahələri (desyatınla)	Yığılmış üzüm (pudla)
İrəvan (İrəvan şəhəri ilə birlikdə)	4040	677880
Naxçıvan	1680	60000
Sürməli	598	222130
Şərur-Dərələyəz	345	53324
Üçmüəzzin	3422	247200
Yekun	10083	1053373

Cədvəldən göründüyü kimi, 1897-ci ildə keçən ilə nisbətən 419842 pud (49,9 %) çox üzüm yığılmışdır.

1898-ci il hesabatına görə, İrəvan quberniyasında həm üzüm, həm də digər meyvələrin tədarükündə yaxşı nəticə əldə edilmişdir. Həmin il üzüm istisna olmaqla 104764 pud (keçən ilə nisbətən 536564 pud və yaxud 104,6% çox meyvə) müxtəlif cür tər meyvə yığılmışdır. Bu meyvələr bazarlarda 1 rubl 50 qəpik-3 rubl 80 qəpik arasında satılmışdır. Meyvələrdən əldə edilən ümumi gəlir 104337, təmiz gəlir isə 60468 rubl (keçən ilə nisbətən 38000 rubl çox) olmuşdur⁷⁴⁹.

Həmin il üzüm yığımında daha çox nəticə əldə edilmişdir. 1898-ci ildə İrəvan quberniyasında üzümün əkin sahələrinin ümumi həcmi 20389 desyatın, bunun da 8430,5 desyatını aksiz nəzarətinin hesabında olmuşdur. Bütünlüklə, İrəvan quberniyasında 2015227 pud (keçən ilə nisbətən 754693 pud yaxud 59,8 % çox) üzüm yığılmışdır. Aşağıdakı cədvəldə üzüm haqqında əyani nəticələri izləmək mümkündür⁷⁵⁰:

⁷⁴⁷ Обзор Эриванской губернии за 1896, с.3.

⁷⁴⁸ Обзор Эриванской губернии за 1897, с.5; Сборник статистических данных о землевладении и способах хозяйства в пяти губерниях Кавказского края, с.94-95.

⁷⁴⁹ Обзор Эриванской губернии за 1898, с.4.

⁷⁵⁰ Yenə orada, с.3.

Qəzalar	Üzüm sahələri (desyatinlə)	Yığılmış üzüm (pudla)
İrəvan (İrəvan şəhəri ilə birlikdə)	12972	1041352
Naxçıvan	2530	81020
Sürməli	901	224390
Şərur-Dərələyəz	490	29247
Üçmüəzzin	3496	639218
Yekun	20389	2015227

1898-ci ildə keçən ilə nisbətən çox üzüm əldə edilsə də, bu üzümlərdən 6017993⁰ spirt (keçən ilə nisbətən 112650⁰, 1,8% az) çəkilməmiş, 745280 vedrə çaxır hasil edilmişdir. Bir vedrə çaxır 1 rubl 20-3 rubl arasında, spirt isə 3-7 rubl arasında satılmışdır.

İrəvan quberniyasında 1899-cu ildə 114631 pud (keçən ilə nisbətən 10000 pud çox) müxtəlif cür tər meyvə, 1765792 pud üzüm (keçən ilə nisbətən 249435 pud və yaxud 12,3% az) yığılmışdır. Aşağıdakı cədvəldə quberniya üzrə üzümün vəziyyəti haqqında əyani izləmək mümkündür⁷⁵¹:

Qəzalar	Üzüm sahələri (desyatinlə)	Yığılmış üzüm (pudla)
İrəvan (İrəvan şəhəri ilə birlikdə)	6275	1010997
Naxçıvan	1599	142965
Sürməli	605	210100
Şərur-Dərələyəz	420	16895
Üçmüəzzin	3477	384835
Yekun	12376	1765792

Cədvəldən görmək olar ki, 1899-cu ildə üzüm sahələrinin həcmində və yığımında xeyli azalma baş vermişdir. Həmin il üzümdən 8685878 % spirt (keçən ilə nisbətən 2667885 % çox) çəkilməmiş, 750513 vedrə (keçən ilə nisbətən 5000 vedrə çox) çaxır hasil edilmişdir. Çaxırın bir vedrəsi 1 rubl 30 qəpik arasında satılmış, ümumi gəliri 975667 rubl, hasil olunmuş 217147 vedrə arağın 1 vedrəsi 4 rubl 50 qəpik arasında satılmış, gəliri 977161 rubl olunmudur. Digər meyvələrin bir pudu 1 rubl 80 qəpik arasında satılmış, həmin meyvələrdən 206135 rubl gəlir əldə edilmişdir. Ümumilikdə, həm üzümdən, həm də digər meyvələrdən gələn ümumi gəlir 2158963 rubl, təmiz gəlir isə 1948588 rubl (keçən ilə nisbətən 1008120 rubl çox yaxud 107 %) olmuşdur⁷⁵².

1900-cü ildə İrəvan quberniyasında ümumilikdə 13165 desyatin (keçən ilə nisbətən 789 desyatin çox) üzüm və digər meyvə bağları qeydə alınmışdı. Həmin il üzüm istisna olmaqla 104707 pud (keçən ilə nisbətən 9924 pud, yaxud 8,6 % az) meyvə yığılmışdır. Aşağıdakı cədvəldə üzüm və digər meyvələrin ümumi sahələrini və yığılan üzümün miqdarını əyani izləmək olar⁷⁵³:

⁷⁵¹ Обзор Эриванской губернии за 1899, с.3.

⁷⁵² Yənə orada.

⁷⁵³ Обзор Эриванской губернии за 1900, с.3.

Qəzalar	Üzüm və digər meyvə bağlarının sahələri (desyatınə)	Yığılmış üzüm (pudla)
İrəvan (İrəvan şəhəri ilə birlikdə)	6768	1118380
Naxçıvan	1650	158350
Sürməli	626	199554
Şərur-Dərələyəz	639	21580
Üçmüəzzin	3482	549347
Yekun	13165	2047211

1900-cü ildə 1 pud üzüm 50 qəpiyə satılmış, üzümdən gələn ümumi gəlir 1023605 rubl, 2 rubldan satılan 104707 pud digər meyvələrdən gələn ümumi gəlir 209414 rubl, ümumilikdə isə həm üzümdən, həm də digər meyvələrdən əldə edilən ümumi gəlir 1233019 rubl 50 qəpik, təmiz gəlir isə 974108 rubl olmuşdur. Həmin il yığılmış üzümün 50 % çaxır, 20 % spirt hazırlanmasına, 30%-i isə əhalinin yeməyinə sərf olunmuşdur.⁷⁵⁴

Lakin 1901-ci ildə həm üzüm, həm də digər meyvələrin yığımında daha çox nəticə əldə edilmişdir. Həmin il üzüm istisna olmaqla 128229 pud (keçən ilə nisbətən 23522 pud və yaxud 22,4 % çox) meyvə yığılmışdır. Aşağıdakı cədvəldə İrəvan quberniyasında ayrı-ayrı qəzalar üzrə üzüm və digər meyvə bağlarının sahəsi və yığılan üzümün miqdarı haqqında ətraflı məlumatı görmək mümkündür.⁷⁵⁵

Qəzalar	Üzüm və digər meyvələrin əkin sahələri (desyatınə)	Yığılmış üzüm (pudla)
İrəvan	7675	2211400
Naxçıvan	1680	148000
Sürməli	626	201279
Şərur-Dərələyəz	643	37920
Üçmüəzzin	2478	247000
Yekun	13102	2845599

Qeyd etmək lazımdır ki, 1900-cü ilə nisbətən 1901-ci ildə üzüm bağlarının sahəsi az olmasına baxmayaraq, həmin il 798388 pud və yaxud 39 % çox üzüm əldə edilmişdir. 1901-ci ildə yığılan üzümün bir hissəsi tər şəklində orta hesabla 80 qəpiyə satılmış, ümumi gəlir 2276479 rubl 20 qəpik, digər meyvələr isə 1 rubl 35 qəpiyə satılmış, həm üzüm, həm də digər meyvələrin gəlirindən 2449588 rubl ümumi gəlir, təmiz gəlir isə 1460387 rubl 35 qəpik (keçən ilə nis-

⁷⁵⁴ Энциклопедический словарь Брокгауз и Ефрона, т.81, с.13.

⁷⁵⁵ Обзор Эриванской губернии за 1901, с.5.

bətən 486278 rubl 85 qəpik və yaxud 49,9 % çox) olmuşdur⁷⁵⁶.

1902-ci il hesabatına görə, yazda şaxtaların düşməsi nəticəsində İrəvan quberniyasında həm üzüm, həm də digər meyvələrin tədarükündə zəif nəticə əldə edilmişdir. Həmin il 13219 desyatin 129 kvadrat sajen meyvə bağlarından (bura üzüm bağları da daxil idi-E.Q.) 1596970 pud (keçən ilə nisbətən 1248629 pud və yaxud 43,9 % az) üzüm, 110460 pud (17769 pud və yaxud 13,8 % az) digər meyvələr yığılmışdır. Üzümün 1 pudu bazarlarda 80 qəpiklə 1 rubl arasında satılmışdır⁷⁵⁷.

İrəvan quberniyası üzrə 1903-cü il illik hesabatına görə, üzüm də daxil olmaqla meyvə bağlarının ümumi sahəsində azalma olmasına baxmayaraq, həmin il daha çox üzüm tədarük edilmişdir. Ümumilikdə, bu hesabat ilində 3212604 pud (101,2 %) üzüm, 75045 pud (keçən ilə nisbətən 35595 pud az) digər meyvə yığılmışdır. Bazarlarda üzümün 1 pudu 50-90 qəpik arasında satılmışdır⁷⁵⁸.

Qeyd etmək lazımdır ki, Cənubi Qafqaz dəmir yolunun Rusiyanın mərkəzi dəmir yolları ilə birləşməsi nəticəsində Azərbaycan meyvələrinin xarici bazarlara çıxışını sürətləndirmişdi. İrəvan quberniyasının şaftalısı və əriyi meyvələr içində daha məşhur idi. İrəvanın bu meyvələri konservləşdirilmiş halda Rusiyanın mərkəzi quberniyalarına ixrac edilirdi⁷⁵⁹.

1904-cü ilin qışı çox soyuq və quru keçdiyindən həmin il İrəvan quberniyasında üzüm, meyvə bağlarına, xüsusən də şaftalı və ərik ağaclarına böyük ziyan dəymişdi. Ona görə də, bu vəziyyət meyvə tədarükünə təsir göstərmişdir. Aşağıdakı cədvəldə 1904-cü ildə İrəvan quberniyasında qəzalar üzrə meyvə və üzüm bağlarının sahələri, yığılan meyvələrin miqdarı haqqında statistik məlumatları əyani izləmək olar⁷⁶⁰:

Qəzalar	Meyvə və üzüm bağlarının sahəsi (desyatinlə)	Yığılan üzüm (pudla)	Yığılan digər meyvə (pudla)
İrəvan	7143 desyatin 1113 kv. sajen	1543200	8010
Sürməli	701	205930	3290
Üçmüəzzin	3790	701680	7650
Şərur-Dərələyəz	635	80000	4510
Naxçıvan	1773	250240	30000
Yekun	14042 desyatin 1113 sajen	2781050	53460

⁷⁵⁶ Обзор Эриванской губернии за 1901, с.5.

⁷⁵⁷ Обзор Эриванской губернии за 1902, с.2.

⁷⁵⁸ Обзор Эриванской губернии за 1903, с.2.

⁷⁵⁹ Yənə orada.

⁷⁶⁰ Обзор Эриванской губернии за 1904, с.5.

Həmin il 1 pud üzüm 70 qəpiyə satılmışdır⁷⁶¹.

Sonrakı iki ildə İrəvan quberniyasında meyvə və üzüm haqqında məlumat əldə edə bilməsək də, 1907-ci ildə İrəvan quberniyasında üzüm və meyvə bağlarının sahələri və yığılan meyvələrin miqdarı haqqında vəziyyət belə olmuşdur⁷⁶²:

Qəzalar	Meyvə və üzüm bağlarının sahəsi (desyatinlə)	Yığılan üzüm (pudla)	Yığılan digər meyvə (pudla)
İrəvan	7180 desyatin 1113 kv. sajen	3155982	10750
Sürməli	749	144205	4814
Üçmüəzzin	2567	975460	10200
Şərur-Dərələyəz	585	98508	13290
Naxçıvan	1783	191733	29540
Yekun	12865 desyatin 549 sajen	4565888	68594

Cədvəldən göründüyü kimi, 1907-ci ildə İrəvan quberniyasında kifayət qədər meyvə əldə edilmişdir. Həmin il qar tez yağmasına, meyvələrin tam yığılmasına mane olmasına baxmayaraq, tədarük edilən meyvə 1906-cı ildə yığılan meyvədən çox olmuşdur.

İrəvan quberniyasında 1908-ci ildə keçən ilə nisbətən həm üzüm, həm də digər meyvə sahələrində cüzi azalma baş versə də, üzüm tədarükündə azalma, digər meyvələrin yığımında isə çoxalma baş vermişdir. Aşağıdakı cədvəldən bunu əyani görmək mümkündür⁷⁶³:

Qəzalar	Meyvə və üzüm bağlarının sahəsi (desyatinlə)	Yığılan üzüm (pudla)	Yığılan digər meyvə (pudla)
İrəvan	6096 desyatin 1300 kv. sajen	2138170	16620
Sürməli	749 desyatin 1836 kv. sajen	155525	23567
Üçmüəzzin	3439	519680	10000
Şərur-Dərələyəz	622	163905	14556
Naxçıvan	1783	198290	24930
Yekun	12690 desyatin 736 kv. sajen	3175570	89673

Qeyd etmək lazımdır ki, ümumi meyvə bağlarından 9765 desyatin 80 kvadrat sajen üzüm, 2926 desyatin isə digər meyvə bağlarının payına düşmüşdür.

⁷⁶¹ Обзор Эриванской губернии за 1904, с.5.

⁷⁶² Обзор Эриванской губернии за 1907, с.5-6.

⁷⁶³ Обзор Эриванской губернии за 1908, с.5-6.

Həmin il üzümün 1 pudu 60-80 qəpik arasında satılmışdır⁷⁶⁴.

Aksiz idarəsinin verdiyi məlumatla görə, 1909-cu ildə üzüm sahələri 127 desyatin 1747 kv. sajen çox əkilmiş, bağ sahiblərinin sayı isə 17497 nəfər olmuşdur. Lakin həmin il 1908-ci ilə nisbətən İrəvan quberniyasında yığılan üzümün miqdarı az, digər meyvələrin miqdarı isə çox olmuşdur. Buna səbəb yaz ayında havaların şaxtalı keçməsi idi. Aşağıdakı cədvəldə bunu əyani izləmək mümkündür⁷⁶⁵:

Qəzalar	Meyvə və üzüm bağlarının sahəsi (desyatinlə)	Yığılan üzüm (pudla)	Yığılan digər meyvə (pudla)
İrəvan	6434	1815270	22400
Sürməli	770 desyatin 2148 kv. sajen	412720	7790
Üçmüəzzin	2602	324000	12966
Şərur-Dərələyəz	611	154440	26900
Naxçıvan	1783	198290	24100
Yekun	12290 desyatin 2148 kv. sajen	2904720	94156

1909-cu ildə də bazarlarda 1 pud üzüm 50-80 qəpik arasında satılmışdır⁷⁶⁶.

1910-cu il məlumatında həm üzüm bağları, həm də digər meyvə bağları haqqında ayrı-ayrılıqda geniş məlumat verilmişdir. Həmin il üzüm tədarükündə əla nəticə əldə edilmişdir. Aşağıdakı cədvəldə quberniya üzrə üzüm tədarükünü izləyək⁷⁶⁷:

Qəzalar	Üzüm bağ sahibkarlarının sayı	Üzüm bağlarının sahəsi (desyatinlə)	Yığılan üzümün miqdarı (pudla)
İrəvan	6832	5132 desyatin 2036 kv. sajen	2479070
Sürməli	2191	655 desyatin 2160 kv. sajen	271679
Üçmüəzzin	3970	2513 desyatin 1007 kv. sajen	1735110
Şərur-Dərələyəz	1699	445 desyatin 2112 kv. sajen	92232
Naxçıvan	2876	993 desyatin 2328 kv. sajen	181880
Yekun	17568	9742 desyatin 43 kv. sajen	4759971

1910-cu ildə də bazarlarda 1 pud üzüm 50-80 qəpik arasında satılmışdır⁷⁶⁸.

1910-cu ildə digər meyvə tədarükündə vəziyyət belə idi⁷⁶⁹:

⁷⁶⁴ Обзор Эриванской губернии за 1908, с.5.

⁷⁶⁵ Обзор Эриванской губернии за 1909, с.5-6.

⁷⁶⁶ Yənə orada.

⁷⁶⁷ Обзор Эриванской губернии за 1910, с.5.

⁷⁶⁸ Обзор Эриванской губернии за 1910, с.5-6.

⁷⁶⁹ Yənə orada, s.6.

Qəzalar	Meyvə bağlarının sahəsi (desyatinlə)	Yığılan meyvənin miqdarı (pudla)
İrəvan	1330	23300
Sürməli	62	7105
Üçmüəzzin	1457	21500
Şərur-Dərələyəz	180	25040
Naxçıvan	790	5850
Yekun	3819	82795

Əgər cədvələ baxsaq görmək olar ki, 1909-cu ilə nisbətən hesabat ilində az meyvə yığılmışdır. Buna səbəb, Naxçıvan qəzasının Ordubad məntəqəsində yazda havaların şaxtalı keçməsi, yayda isə dolu düşməsi idi⁷⁷⁰.

1912-ci il məlumatında keçən ilə nisbətən üzüm tədarükündə yaxşı nəticə əldə edilməsi göstərilmişdir. İrəvan quberniyasında üzümçülükdə vəziyyət ayrı-ayrı qəzalar üzrə belə olmuşdur⁷⁷¹:

Qəzalar	Üzüm bağ sahibkarlarının sayı	Üzüm bağlarının sahəsi (desyatinlə)	Yığılan üzümün miqdarı (pudla)
İrəvan	7247	5262 desyatin 1843 kv. sajen	2379190
Sürməli	2179	650 desyatin 155 kv. sajen	141711
Üçmüəzzin	4147	2699 desyatin 57 kv. sajen	1010700
Şərur-Dərələyəz	1708	440 desyatin 19 kv. sajen	26400
Naxçıvan	3023	1014 desyatin 73 kv. sajen	81176
Yekun	18304	10065 desyatin 2147 kv. sajen	3639177

1912-ci ildə aksiz idarəsinin verdiyi məlumata görə, 1911-ci ilə nisbətən 1127055 pud (46 %) çox üzüm yığılmışdır. Həmin il bazarlarda üzümün 1 pudu 60 qəpiklə (Sürməli qəzasında) 2 pud 40 qəpik (Şərur-Dərələyəz qəzasında) arasında satılmışdır⁷⁷².

1912-ci ildə digər meyvə tədarükündə isə azalma müşahidə olunmuşdur. Həmin il 70 min puda qədər müxtəlif növ meyvə yığılmışdır. Buna səbəb yazda havaların şaxtalı və dolu keçməsi olmuşdur. Meyvələrin hamısı yerli tələbata sərflənmişdir. Kustar üsulla konservləşdirilmiş ərik və şaftəli yerli bazarlarda satılmışdır⁷⁷³.

1913-cü il məlumatında üzüm bağ sahibkarlarının sayında bir qədər azalma, lakin bağların sahəsində (keçən ilə nisbətən 1,6 % çox) və tədarükündə isə çoxalma (keçən ilə nisbətən 1697537 pud və yaxud 46,6 % çox) müşahidə olun-

⁷⁷⁰ Обзор Эриванской губернии за 1910, с.6.

⁷⁷¹ Обзор Эриванской губернии за 1912, с.6.

⁷⁷² Yənə orada, с.6.

⁷⁷³ Yənə orada, с.7.

muşdur. Bunu aşağıdakı cədvəldə izləmək mümkündür⁷⁷⁴:

Qəzalar	Üzüm bağ sahibkarlarının sayı	Üzüm bağlarının sahəsi (desyatinlə)	Yığılan üzümün miqdarı (pudla)
İrəvan	6998	5345 desyatin 661 kv. sajen	3818260
Sürməli	2175	621 desyatin 951 kv. sajen	71395
Üçmüəzzin	4268	2815 desyatin 16 kv. sajen	909110
Şərur-Dərələyəz	1708	440 desyatin 19 kv. sajen	132057
Naxçıvan	3023	1014 desyatin 73 kv. sajen	405892
Yekun	18172	10235 desyatin 1720 kv. sajen	5336714

Həmin il bazarlarda üzümün 1 pudu 40 qəpiklə (Şərur-Dərələyəz qəzasında) 1 publ 40 qəpik (Naxçıvan qəzasında) arasında satılmışdır⁷⁷⁵.

1913-cü ildə üzümdən əlavə digər meyvələrin miqdarında da artım müşahidə olunmuşdur. Həmin il meyvə yığımını 100000 puda çatmışdır. Yığılan ərik və şəftəlinin 20000 pudu kustar üsulla konservləşdirilmiş, yerli və Rusiya bazarlarında satılmışdır⁷⁷⁶.

1914-cü ildə isə quberniyanın üzüm bağlarından daha az üzüm yığılmışdır. Həmin il 10537 desyatin 922 kv. sajen sahədən 690804 pud üzüm əldə edilmişdir. Buna səbəb 1914-cü il aprelin 18-də baş vermiş şaxtaların üzümə böyük ziyan vurması olmuşdur. Verilən məlumata görə, quberniyada 90-95 % üzüm məhv olmuş, əsasən Üçmüəzzin qəzasında, İrəvan şəhərində (85-90 %), İrəvan qəzasının böyük hissəsində (50-80 %) üzüm bağlarına ziyan dəymişdir. Yeganə Sürməli qəzasında üzüm bağlarına dəyən ziyan az olmuşdur (5-10 %). Aşağıdakı cədvəl 1914-cü ildə quberniya üzrə üzüm sahəsində olan vəziyyət haqqında əyani təsəvvür yaradır⁷⁷⁷:

Qəzalar	Sahibkarların sayı	Sahəsi (desyatinlə)	Sahəsi (kv.sajen)	Məhsul %-lə
İrəvan	7512	5384	1357	442973
Üçmüəzzin	4310	2849	65	84078
Sürməli	2192	627	1801	44650
Şərur-Dərələyəz	1255	635	62	8166
Naxçıvan	2997	1041	36	110957
Yekun	18266	10536	3322	690804

⁷⁷⁴ Обзор Эриванской губернии за 1913, с.7.

⁷⁷⁵ Yənə orada.

⁷⁷⁶ Yənə orada, s.8.

⁷⁷⁷ Обзор Эриванской губернии за 1914, с.7.

1914-cü ildə bazarlarda üzümün 1 pudu 70 qəpiklə (Sürməli qəzasında) 1 publ 60 (Üçmüəzzin qəzasında) qəpik arasında satılmışdır⁷⁷⁸.

Digər meyvə yığımında da vəziyyət xeyli pis olmuşdur. 1914-cü ildə 73732 pud meyvə yığılmışdır ki, Rusiya bazarlarına ixrac olunan konservləşdirilmiş meyvələrin miqdarı azalmışdır⁷⁷⁹.

Yuxarıda qeyd olunduğu kimi, İrəvan quberniyasında yığılan üzümün bir hissəsi şərab hazırlanmasına sərf edilmişdi. Verilən məlumatlara görə, 10 pud üzümdən 3 pud şərab alınmışdı. 1870-ci ilin məlumatına görə, quberniya üzrə 656114 pud üzümdən 479585 vedrə şərab əldə edilmişdir⁷⁸⁰. XIX yüzülliğin 80-ci illərin əvvəllərinə aid olan məlumatlara görə isə yalnız İrəvan şəhərində hər il 600 min vedrə şərab hazırlanmış, şərabın bir hissəsi yerli əhalinin tələbatına getmiş, digər hissəsi isə ixrac olunurdu. 1870-ci ildə bir batman şərabın qiyməti 40 qəpiklə 1 rubla qədər idi. XIX yüzülliğin 80-ci illərinin əvvəllərində isə bir şüşə şərabın qiyməti keyfiyyətindən asılı olaraq yerlərdə 12-25 qəpiyə satılmışdı⁷⁸¹.

İrəvan quberniyasında ən yüksək keyfiyyətli şərab İrəvan qəzasında dəlmə, dyüqlü, əstərək, Naxçıvan qəzasında isə əylis şərabı hesab olunurdu⁷⁸².

Azərbaycanın digər bölgələrində olduğu kimi, İrəvan quberniyasında da bağlar şəxsi və dövlətə, yəni xəzinəyə məxsus idi. Qeyd etmək lazımdır ki, işğaldan sonra xəzinənin ixtiyarına keçən bağlardan gəlir azalmış, baxımsızlıq üzündən pis vəziyyətə düşmüşdü. Bundan əlavə, xəzinə bağlarına təyin olunan nəzarətçilərin vəzifələrindən sui-istifadə etməsi ilə əlaqədar olaraq bu sahədən gələn gəlir ildən-ilə azalmışdı. 1837-ci ildə çar I Nikolay İrəvanda olarkən vəziyyətlə tanış olduqdan sonra Zəngi çayının sağ tərəfində yerləşən, vaxtı ilə Hüseynqulu xana məxsus “Sərdar bağı”ndan başqa xəzinəyə məxsus bütün bağların xüsusi haqq müqabilində icarəyə verilməsi haqqında göstəriş vermişdi. Bundan sonra xəzinəyə məxsus bağlar icarə müqabilində şəxsi adamların nəzarətinə keçmişdi. 1843-cü ildən xəzinəyə məxsus doqquz bağ ayrı-ayrı şəxslərə müəyyən haqq müqabilində, 1867-ci ildə isə Sərdar və ingilis bağı adlanan digər iki bağ da 24 il müddətinə müəyyən şərtlərlə icarəyə verilmişdir⁷⁸³.

1846-cı ildən Cənubi Qafqazın iri şəhərlərində, o cümlədən İrəvanda xəzinəyə məxsus bağlara baxmaq üçün xüsusi dövlət təsisatı yaradılmışdı. Hər bir bağa baxmaq üçün dövlət tərəfindən bağban, gözətçi və bağları səlhiyəyə salmaq üçün isə lazımi qədər işçi qüvvəsi yeri açılmışdı⁷⁸⁴. Bundan əlavə, 1852-ci ildə

⁷⁷⁸ Обзор Эриванской губернии за 1914, с.7.

⁷⁷⁹ Yənə orada, с.8.

⁷⁸⁰ Сборник сведений о Кавказе, 1872, т. II, с.183.

⁷⁸¹ Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа, 1881, выпуск 1, с.25.

⁷⁸² Сборник сведений о Кавказе, 1872, т. II, с.183.

⁷⁸³ Yənə orada, с.112-114.

⁷⁸⁴ АКАК, т. XI, с.777-779.

İrəvan şəhərində bağları şəhər gəlirləri hesabına saxlanması üçün xüsusi göstəriş verilmişdir⁷⁸⁵.

İrəvan quberniyasına aid statistik məlumatlarda ayrı-ayrı qəzalar üzrə üzümün becərilməsində və yığılmasında işçilərin sayı və onlara verilən əmək haqqı haqqında ətraflı məlumat verilmişdir. Bu məlumatlara görə, sayından asılı olaraq ayrı-ayrı qəzalar üzrə üzüm bağlarında işləmək, ona qulluq etmək və yığmaq üçün il boyu 10-40 arasında muzzdlu işçi, gözətçilərin sayı isə 15-48 nəfər arasında lazım olurdu⁷⁸⁶.

1870-ci il məlumatına görə, 1 desyatin üzüm sahəsinin becərilməsi il boyu sahibkara 80-100 rubla başa gəlmişdi. Günəmuzdla işləyən fəhləyə isə 50-70 qəpik ödənilmişdi⁷⁸⁷.

1897-ci ildə isə bağbanla birlikdə 1 desyatin üzüm sahəsinin becərilməsi və yığılması 40, bağbansız isə 25 rubla başa gəlmişdir⁷⁸⁸.

XX əsrin əvvəllərinə aid “İrəvan quberniyasının icmalları”nda 1 desyatin üzüm sahəsinin il boyu hazırlanmasında iştirak edən muzzdlu işçilərin sayı və onların məvacibi haqqında ətraflı məlumatlar verilmişdir. Məsələn, aşağıdakı cədvəldə 1904-cü il hesabatına əsasən bunu əyani izləmək mümkündür⁷⁸⁹:

Qəzalar	Yaz şumu Fəhlə sayı və məvacib	Tənkələrin hazırlanması və dəstəlməsi, fəhlə sayı və məvacib	Arakəsmə, fəhlə sayı və məvacib	Toxalamaq, fəhlə sayı və məvacib	Suvarmaq Fəhlə sayı və məvacib	Üzümün yığılması Fəhlə sayı və məvacib	Payız hazırlığı Fəhlə sayı və məvacib	Kəndirlərin təzələnməsi, Fəhlə sayı və məvacib	Müha-fizə, Sayı
İrəvan	20 fəhlə, 10 rubl	15 fəhlə, 9 rubl	20 fəhlə, 10 rubl	30 fəhlə, 15 rubl	8 fəhlə, 2,4 rubl	40 fəhlə, 20 rubl	40 fəhlə, 20 rubl	10 fəhlə, 5 rubl	15
Sürməli	15 fəhlə, 6 rubl	10 fəhlə, 6 rubl	15 fəhlə, 6 rubl	15 fəhlə, 7,5 rubl	6 fəhlə, 2,4 rubl	15 fəhlə, 4,5 rubl	20 fəhlə, 10 rubl	3 fəhlə, 1,2 rubl	22,5
Üçmüəzzin	12 fəhlə, 6 rubl	31 fəhlə, 15,5 rubl	25 fəhlə, 12,5 rubl	10 fəhlə, 5 rubl	1 fəhlə, 2,4 rubl	10 fəhlə, 5 rubl	48 fəhlə, 24 rubl	3 fəhlə, 4 rubl	24
Ş-Dərələyəz	20 fəhlə, 6 rubl	10 fəhlə, 3 rubl	15 fəhlə, 4,5 rubl	30 fəhlə, 9 rubl	4 fəhlə, 1,6 rubl	20 fəhlə, 6 rubl	30 fəhlə, 10,5 rubl	10 fəhlə, 3 rubl	20,3
Naxçıvan	10 fəhlə, 4,5 rubl	9 fəhlə, 4,5 rubl	32 fəhlə, 16 rubl	12 fəhlə, 6 rubl	6 fəhlə, 3,6 rubl	15 fəhlə, 6 rubl	20 fəhlə, 10 rubl	4 fəhlə, 2,4 rubl	40

Cədvəldən görünür ki, İrəvan qəzasında il boyu 1 desyatin üzümün becərilməsinə 106,4, Sürməli qəzasında 66,1, Üçmüəzzin qəzasında 98,4, Şərur-Dərələyəz qəzasında 63,9, Naxçıvan qəzasında isə 93 rubl sərf edilmişdir.

Sonrakı illərdə İrəvan quberniyasında 1 desyatin üzüm sahəsinin becərilməsinə və yığılmasına sərf olunan məvacibdə bir o qədər də fərq olmamışdır. Bunu yalnız ayrı-ayrı qəzalarda hiss etmək mümkündür. Aşağıdakı cədvəldə

⁷⁸⁵ АКАК, т. XI, с. 777-779, с. 778.

⁷⁸⁶ Обзор Эриванской губернии за 1909, с. 6; Обзор Эриванской губернии за 1912, с. 7; Обзор Эриванской губернии за 1913, с. 8.

⁷⁸⁷ Сборник сведений о Кавказе, т. III, с. 262.

⁷⁸⁸ Сборник статистических данных о землевладении и способах хозяйства пяти губерниях Закавказского края, с. 94-95.

⁷⁸⁹ Обзор Эриванской губернии за 1904, с. 6.

1909-cu il hesabatına əsasən əyani izləmək olar⁷⁹⁰:

Qəzalar	Yaz şumu Fəhlə sayı və məvacib	Tənəklərin hazırlanması və dəstənlənməsi, fəhlə sayı və məvacib	Arakəsmə, fəhlə sayı və məvacib	Toxalamaq, fəhlə sayı və məvacib	Suvarmaq Fəhlə sayı və məvacib	Üzümün yığılması Fəhlə sayı və məvacib	Payız hazırlığı Fəhlə sayı və məvacib	Kəndlirlərin təzənlənməsi, Fəhlə sayı və məvacib	Müha-fizə, Sayı
İrəvan	20 fəhlə, 10 rubl	15 fəhlə, 9 rubl	20 fəhlə, 18 rubl	30 fəhlə, 18 rubl	8 fəhlə, 4 rubl	40 fəhlə, 20 rubl	40 fəhlə, 20 rubl	10 fəhlə, 4 rubl	15
Sürməli	10 fəhlə, 6 rubl	8 fəhlə, 4,8 rubl	20 fəhlə, 12 rubl	6 fəhlə, 3,6 rubl	4 fəhlə, 2,4 rubl	20 fəhlə, 6 rubl	20 fəhlə, 14 rubl	2 fəhlə, 1,4 rubl	18
Üçmüəzzin	12 fəhlə, 6 rubl	31 fəhlə, 15,5 rubl	25 fəhlə, 12,5 rubl	10 fəhlə, 5 rubl	1 fəhlə, 2,3 rubl	10 fəhlə, 5 rubl	48 fəhlə, 24 rubl	3 fəhlə, 4 rubl	24
Ş-Dərələyəz	20 fəhlə, 6 rubl	10 fəhlə, 3 rubl	15 fəhlə, 4,5 rubl	10 fəhlə, 3 rubl	4 fəhlə, 1 rubl	20 fəhlə, 8 rubl	20 fəhlə, 6 rubl	10 fəhlə, 3 rubl	20
Naxçıvan	10 fəhlə 5 rubl	9 fəhlə, 4,5 rubl	32 fəhlə, 16 rubl	12 fəhlə, 6 rubl	6 fəhlə, 3,9 rubl	15 fəhlə, 6 rubl	20 fəhlə, 12 rubl	4 fəhlə, 2,4 rubl	48

Cədvəldən görünür ki, İrəvan qəzasında il boyu 1 desyatın üzümün becərilməsinə 112, Sürməli qəzasında 68,2, Üçmüəzzin qəzasında 98,3, Şərur-Dərələyəz qəzasında 54,5, Naxçıvan qəzasında isə 103 rubl sərf edilmişdir.

1912-ci ildə bu sahədə vəziyyət belə olmuşdur⁷⁹¹:

Qəzalar	Yaz şumu Fəhlə sayı və məvacib	Tənəklərin hazırlanması və dəstənlənməsi, fəhlə sayı və məvacib	Arakəsmə, fəhlə sayı və məvacib	Toxalamaq, fəhlə sayı və məvacib	Suvarmaq Fəhlə sayı və məvacib	Üzümün yığılması Fəhlə sayı və məvacib	Payız hazırlığı Fəhlə sayı və məvacib	Kəndlirlərin təzənlənməsi, Fəhlə sayı və məvacib	Müha-fizə sayı
İrəvan	20 fəhlə, 12 rubl	15 fəhlə, 9 rubl	20 fəhlə, 12 rubl	30 fəhlə, 18 rubl	8 fəhlə, 4 rubl	40 fəhlə, 20 rubl	40 fəhlə, 20 rubl	10 fəhlə, 5 rubl	15
Sürməli	15 fəhlə, 12 rubl	20 fəhlə, 16 rubl	40 fəhlə, 32 rubl	5 fəhlə, 4 rubl	4 fəhlə, 3 rubl	15 fəhlə, 12 rubl	15 fəhlə, 12 rubl	3 fəhlə, 2 rubl	30
Üçmüəzzin	15 fəhlə, 7,5 rubl	30 fəhlə, 15 rubl	40 fəhlə, 20 rubl	20 fəhlə, 10 rubl	5 fəhlə, 5 rubl	40 fəhlə, 16 rubl	40 fəhlə, 24 rubl	3 fəhlə, 1,5 rubl	30
Ş-Dərələyəz	30 fəhlə, 15 rubl	10 fəhlə, 5 rubl	45 fəhlə, 22,5 rubl	10 fəhlə, 5 rubl	4 fəhlə, 2 rubl	20 fəhlə, 10 rubl	30 fəhlə, 15 rubl	6 fəhlə, 3 rubl	27
Naxçıvan	10 fəhlə 5 rubl	10 fəhlə, 5 rubl	35 fəhlə, 21 rubl	15 fəhlə, 9 rubl	4 fəhlə, 3,2 rubl	15 fəhlə, 9 rubl	20 fəhlə, 14 rubl	4 fəhlə, 2,4 rubl	48

1912-ci ildə İrəvan quberniyasında 1 desyatın üzüm sahəsinin becərilməsi və yığılmasında sərf olunan məbləğ ayrı-ayrı qəzalar üzrə belə idi: İrəvan qəzasında-115 rubl; Sürməli qəzasında-123 rubl; Üçmüəzzin qəzasında-129 rubl; Şərur-Dərələyəz qəzasında-104,5 rubl; Naxçıvan qəzasında-116,6 rubl⁷⁹².

1914-cü ildə İrəvan quberniyasının əksər qəzalarında 1 desyatın üzüm sahəsinin hazırlanmasına sərf olunan məvacibin miqdarında bir qədər artım olmuşdur. Bunu aşağıdakı cədvəldən əyani görmək mümkündür⁷⁹³:

⁷⁹⁰ Обзор Эриванской губернии за1904, с.6.

⁷⁹¹ Обзор Эриванской губернии за1912, с.7.

⁷⁹² Yenə orada, с.7.

⁷⁹³ Yenə orada.

Qəzalar	Yaz şumu Fəhlə sayı və məvacib	Tənəklərin hazırlanması və dəstənlənməsi, fəhlə sayı və məvacib	Arakəsmə, fəhlə sayı və məvacib	Toxalamaq, fəhlə sayı və məvacib	Suvarmaq Fəhlə sayı və məvacib	Üzümün yığılması Fəhlə sayı və məvacib	Payız hazırlığı Fəhlə sayı və məvacib	Kəndir- lərin təzələn- məsi, Fəhlə sayı və məvacib	Müha- fizə sayı
İrəvan	20 fəhlə, 13 rubl	12 fəhlə, 10 rubl	22 fəhlə, 16 rubl	25 fəhlə, 16 rubl	7 fəhlə, 4 rubl	36 fəhlə, 22 rubl	36 fəhlə, 22 rubl	8 fəhlə, 6 rubl	15
Sürməli	15 fəhlə, 12 rubl	20 fəhlə, 16 rubl	40 fəhlə, 32 rubl	5 fəhlə, 4 rubl	4 fəhlə, 3 rubl	15 fəhlə, 12 rubl	15 fəhlə, 12 rubl	3 fəhlə, 2 rubl	30
Üçmüəzzin	16 fəhlə, 9 rubl	16 fəhlə, 12 rubl	37 fəhlə, 22 rubl	12 fəhlə, 8 rubl	4 fəhlə, 3 rubl	20 fəhlə, 7,5 rubl	35 fəhlə, 20,5 rubl	5 fəhlə, 3 rubl	26
Ş-Dərələyəz	30 fəhlə, 14 rubl	16 fəhlə, 9 rubl	35 fəhlə, 19 rubl	13 fəhlə, 7 rubl	12 fəhlə, 5 rubl	30 fəhlə, 10 rubl	28 fəhlə, 17 rubl	17 fəhlə, 8 rubl	26
Naxçıvan	8 fəhlə 4,5 rubl	20 fəhlə, 11 rubl	40 fəhlə, 32 rubl	16 fəhlə, 9 rubl	7 fəhlə, 5 rubl	27 fəhlə, 13,5 rubl	25 fəhlə, 15 rubl	4 fəhlə, 2,2 rubl	37

Beləliklə 1914-cü ildə ayrı-ayrı qəzalar üzrə 1 desyatin üzüm sahəsinə çəkilən xərc belə olmuşdur: İrəvan qəzasında-124 rubl; Sürməli qəzasında-123 rubl; Üçmüəzzin qəzasında-112,5 rubl; Şərur-Dərələyəz qəzasında-115 rubl; Naxçıvan qəzasında-129,2 rubl. İrəvan üzümündən əla keyfiyyətli konyak hazırlanırdı. Həmin konyaklar Odessaya, Riqaya, Varşavaya və Rusiyanın digər şəhərlərinə ixrac olunurdu⁷⁹⁴.

İrəvan quberniyasında **bostançılıq** da güclü inkişaf etmişdi. Yerli əhali yeməklərin hazırlanmasında müxtəlif bostan bitkilərindən və göylərdən geniş istifadə edirdilər. Tərəvəz bitkiləri həm dağlıq, həm də düzənlik ərazilərdə yetişdirilirdi. İrəvan quberniyada bostan sahələri 3 qismə bölünmüşdü. **Birinci qismə** daxil olan daha böyük təsərrüfat sahəsi idi. Bostan adlanan bu sahə kənddən və yaşayış yerlərindən 3, 5 və yaxud 10 verst aralıda yerləşirdi. Bostanlarda qarpız, yemiş, xiyar və s. əkilirdi və bu bostan bitkiləri satılıq üçün nəzərdə tutulmuşdu. **İkinci qismə** daxil olan bostan daha kiçik idi və kəndlərin kənarında yerləşirdi. Burada əkilən tərəvəz yerli əhalinin öz tələbatına sərf edilirdi. Bu sahələrdə çuğundur, kələm, xiyar, pomidor, yerkökü, şalqam, turp, paxla, badımcın, noxud, mərci, qarğıdalı, istiot və s. əkilirdi. **Üçüncü qism** bostan isə yaşayış evlərinin yaxınlığında yerləşirdi. Bu bostanlar çox xırda idi. Burada müxtəlif göylərə-soğana, sarımsağa, tərşuna, keşnişə, nanəyə, kahıya, vəzəriyə və s. rast gəlmək olardı⁷⁹⁵.

İrəvan quberniyasında bostan bitkilərindən bəzilərinin müxtəlif növləri olmuşdur. Məsələn, yemiş-şallax, dostucan, carcar və tutma, qarpız-xuni, ağabəy, qurbanağası, həsənbəy, abiax və s. növləri ilə məşhur idi⁷⁹⁶. Yemişin ilk üç növü bir o qədər də zəhmət tələb etmirdi və tez yetişirdi. Bu növlər bir o qədər də gəlir gətirmirdi. Lakin yemişin tutma növü yerli əhali tərəfindən daha yüksək

⁷⁹⁴ Обзор Эриванской губернии за 1905, с.3.

⁷⁹⁵ Сборник сведений о Кавказе, 1872, т. II, с. 185.

⁷⁹⁶ Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа, 1881. выпуск 1, с.28-30.

qiymətləndirilirdi. Tutma özü bir neçə növdən ibarət idi ki, bu növ digər növlərdən daha keyfiyyətli hesab olunurdu. Tutmanın nadirxan, mianbab, isfahan, xameyar, ağcanabat, göycənabat, yaycı və kalamqaş növləri vardı. Yemişin bu növünün yetişdirilməsi daha çətin başa gəlirdi və daha gəlirli sayılırdı. Hətta məlumatlara görə, müstəqil xanlıq dövründə üzüm oğurluğuna nisbətən yemişin tutma növünün oğurluğu hakimiyyət orqanları tərəfində daha sərt qayda ilə cəzalandırılırdı⁷⁹⁷.

İrəvan quberniyası üzrə əkilən bostanların sahəsi və yığılan bostan bitkiləri haqqında mənbələrdə müxtəlif məlumatlara rast gəlmək mümkündür. Məsələn, 1870-ci ildə İrəvan qəzasında düzənlik ərazilərdə 1922 desyatin, dağlıq ərazilərdə 158 desyatin, Naxçıvan quberniyasında düzənlik ərazilərdə 946 desyatin, dağlıq ərazilərdə 350 desyatin, Üçmüəzzin qəzasının düzənlik ərazilərində 1187 desyatin, dağlıq ərazilərdə 400 desyatin, Aleksandropol qəzasında düzənlikdə 227 desyatin, dağlıq ərazilərdə 222 desyatin, Yenibəyazid qəzasında bütünlüklə 364 desyatin bostan bitkiləri əkilmişdir. Quberniya üzrə isə ümumi bostanların tutduğu sahə 5776 desyatınə bərabər olmuş və həmin il təxminən 1000000 pud-dan çox müxtəlif bostan bitkiləri yığılmışdır⁷⁹⁸.

İrəvan quberniyasının "icmal"larında XIX yüzilliyin 80-90-cı illərində əkilən və tədarük edilən bostan bitkilərinin miqdarı haqqında konkret rəqəmlər olmasa da, yığılan tərəvəz bitkilərinin zəif olması və yalnız yerli tələbata sərflənməsi qeyd edilmişdir⁷⁹⁹. Yalnız 1899-cu il məlumatında quberniya üzrə təxminən 130000 rubl miqdarında müxtəlif növ tərəvəz bitkilərinin yığıldığı göstərilmişdir⁸⁰⁰.

XX yüzilliyin əvvəllərindən başlayaraq İrəvan quberniyasında yığılan bostan bitkilərindən, xüsusən də tərəvəzdən əldə edilmiş gəlir haqqında ətraflı məlumatlara rast gəlmək mümkündür. Məsələn, 1900-cü ildə 140000 rubl, 1901-ci ildə 178000 rubl, 1902-ci ildə 250000 rubl, 1903-cü ildə 300000 rubl, 1904-cü ildə 300000 rubl, 1907-ci ildə 400000 rubl, 1908-ci ildə 800000 rubla yaxın gəlir əldə edilmişdir. 1912-ci il məlumatında qeyd edilir ki, bit basdığına görə bostan bitkilərinin böyük hissəsi məhv olmuşdur. Həmin il İrəvan qəzasında 984, Üçmüəzzində 607,5, Sürməlidə 228, Aleksandropolda 109, Yenibəyaziddə 45,5, Şərur-Dərələyəzdə 97, Naxçıvanda isə 322,5 desyatın sahəyə bostan bitkiləri əkilmişdir. Ümumiyyətlə quberniya üzrə bostan tarlalarının ümumi sahəsi 2393,5 desyatınə bərabər idi. Bu sahələrdən isə ümumi məbləği 212836 rubl

⁷⁹⁷ Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа, 1881. выпуск 1, с.28-29.

⁷⁹⁸ Сборник сведений о Кавказе, 1872, т. II, с.185.

⁷⁹⁹ Обзор Эриванской губернии за 1888 г., с.25-26; Обзор Эриванской губернии за 1891 г., с.9; Обзор Эриванской губернии за 1892 г., с.6; Обзор Эриванской губернии за 1893 г., с.3; Обзор Эриванской губернии за 1894 г., с.3; Обзор Эриванской губернии за 1895 г., с.3; Обзор Эриванской губернии за 1897 г., с.6; Обзор Эриванской губернии за 1898 г., с.4.

⁸⁰⁰ Обзор Эриванской губернии за 1899 г., с.4.

olan 642277 pud məhsul yığılmışdır. Pomidordan başqa yığılan bostan bitkiləri yalnız yerli əhalinin tələbatına getmiş, pomidor isə konservləşdirilmiş şəkildə ixrac olunmuşdur⁸⁰¹.

1913-cü ildə bostan bitkilərinin əkin sahələrində azalma müşahidə olunmuş, hesabat ilində 1884 desyatin bostan bitkiləri əkilmişdir. Həmin sahələrdən 238385 rubl dəyərində 518712 pud bostan bitkisi yığılmışdır. 1912-ci ildə olduğu kimi, 1913-cü ildə də pomidordan başqa yığılan bostan bitkiləri yerli tələbatı ödəmiş, yalnız pomidor konservləşdirilmiş şəkildə ixrac olunmuşdur⁸⁰².

1914-cü ildə də xəstəlikdən xeyli bostan bitkisi tələf olmuşdur. Hətta məlumatda göstərilir ki, 1913-cü ilə nisbətən həmin il 92509 pud az məhsul yığılmışdır. 1914-cü ildə İrəvan qəzasında 639 desyatin sahədən 81627, Üçmüəzzində 479 desyatin sahədən 132623, Sürməlidə 198 desyatin sahədən 100468, Aleksandropolda 298 desyatin sahədən 37633, Yenibəyaziddə 56,5 desyatin sahədən 35537, Şərur-Dərələyəzdə 44 desyatin sahədən 7035, Naxçıvanda isə 690,3 desyatin sahədən 81280 pud, ümumilikdə isə qiyməti 194747 publ dəyərində 476203 pud məhsul əldə edilmişdir. Məhsul az olduğuna görə yalnız yerli əhalinin tələbatına sərf olunmuşdur⁸⁰³.

Beləliklə, mənbələrdən görmək olar ki, İrəvan quberniyasında kənd təsərrüfatının bağçılıq və bostançılıq sahələri yerli əhalinin əsas məşğuliyyət sahələrindən biri olmuşdur. İrəvan quberniyası meyvəçilik üzrə Azərbaycanın ən çox inkişaf etmiş quberniyalarından biri olmuş, burada müxtəlif cür meyvələr əkilmiş, bu meyvələrdən əsasən ərik, şaftalı və üzüm və s. ixrac olunmuşdur. Lakin quberniyada bostançılıq zəif inkişaf etmiş, yalnız yerli əhalinin tələbatına sərf olunmuş, tərəvəz bitkilərindən isə pomidor konservləşdirilmiş şəkildə ixrac edilmişdir.

Əhalinin qida təminatı. XIX yüzilliyin 80-ci illərinin sonu-XX yüzilliyin əvvəllərinə aid hesabatlarda İrəvan quberniyasında əhalinin qida təminatı ilə bağlı maraqlı məlumatlara rast gəlmək mümkündür. Bu hesabatlarda əhalinin, hərbi hissələrin qidalanmasına sərf olunan taxıl məhsullarının, əkin üçün sərf olunan toxumluğun miqdarı haqqında, taxıl məhsulları satan dükanların sayı, kənd icmalarının kapitalla borcu xüsusi qeyd edilmiş, idxal olunan taxılın miqdarı haqqında məlumat verilmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, hər il quberniyanın bəzi yerlərində təbii fəlakətlərdən, quraqlıqdan doludan, məhsula dəyən xəstəliklərdən və əkin sahələrinə ziyan verən gəmiricilərdən tez-tez məhsul qıtlığı yaranırdı. Əhalini taxıl və unla təmin etmək hökumət tərəfindən banklardan ehtiyat ərzaq pulu ayrılmışdı. Əhali üçün ayrılan ehtiyat ərzaq pulunun bir hissəsi yerli ssuda-əmanət kassalarında, bir hissəsi isə Dövlət bankının Tiflis və İrəvan

⁸⁰¹ Обзор Эриванской губернии за 1912 г., с.7-8.

⁸⁰² Обзор Эриванской губернии за 1913 г., с.8.

⁸⁰³ Обзор Эриванской губернии за 1914 г., с.8-9.

filiallarında saxlanılırdı. Bu ssuda yalnız yerli hakimiyyət orqanlarının Qafqaz rəisliyinə məktubla xahişdən sonra buraxılırdı⁸⁰⁴.

1891-ci ilin məlumatına görə, quberniya üzrə tədarük edilmiş 2054019 çetvert taxıl məhsullarından 1369765 çetverti əhalinin qidalanmasına, 387064 çetvert toxumluğa, qalan 297190 çetvertin 45000 çetverti qoşunun təminatına, 252190 çetverti isə müvəqqəti yaşayanlara sərf olumuşdur. Həmin il Naxçıvan, Aleksandropol və Yenibəyazid qəzalarında taxıl çatışmadığından, digər qəzalardan, Osmanlı Türkiyəsindən və Qacar dövlətindən taxıl alınmışdır. Hər iki dövətdən 89531 pud 24 funt taxıl ixrac olunmuşdur⁸⁰⁵.

İrəvan quberniyasında taxıl tədarükündə azalma olduqda, ehtiyat tədbirləri də görülmüşdür. Bunun üçün əlavə kapital ayrılmış və hər qəzada anbarlar fəaliyyət göstərmişdir. Məsələn, İrəvan qəzasında yalnız 6 dağ kəndində-Zar, Göykilsə, Kəmriz, Çatqıran, Göl-Aysor və Zəncirli kəndlərində taxıl anbarları olmuş, həmin anbarlarda 6112 pud buğda, 2680 pud arpa ehtiyatı toplanmışdır. İlin əvvəllərində bütün bu taxıl ehtiyatı əhaliyə paylanmış, lakin onun vergisi alınmamışdır. Əhali-dən alınacaq taxılın pulla dəyəri 63025 rubl 75 qəpik olmuşdur⁸⁰⁶.

Naxçıvan qəzasında 76 anbar var idi. Lakin həmin vaxt anbarlarda taxıl yox idi. Əhalidən alınacaq ərzaq pulu isə 10205 rubl 59 qəpik idi⁸⁰⁷.

Sürməli qəzasında yalnız Güllicə kəndində anbar var idi, taxıl isə əhaliyə paylanmışdı. Qəza üzrə 1892-ci ilin yanvarın 1-ə olan məlumata görə, əhalidən alınacaq ərzaq pulunun həcmi 14657 publ 95 qəpik idi. Bunun 3367 rubl 44 qəpiyi artıq yığılmışdı⁸⁰⁸.

Şərur-Dərələyəz qəzasında 82 anbar olmuş, həmin anbarlarda 1470 pud buğda, 2664 pud 20 funt arpa toplanmışdır. Lakin əhalinin keçən ildən borcu da qalmışdır. Buğda borcunun miqdarı 36113 pud 37 funt, 7778 pud arpa, pulla ümumi dəyəri isə 7968 publ 65 qəpik idi⁸⁰⁹.

Aleksandropol qəzasında yalnız 1-Dovşanqışlağı kənd cəmiyyətində anbar var idi, həmin anbarda 360 pud buğda ehtiyatı saxlanmışdı. Ərzaq pulunun miqdarı isə 21934 rubl 74 qəpik idi⁸¹⁰.

Yenibəyazid qəzasında 48 anbar olmuş, 1892-ci il yanvarın 1-ə olan məlumata görə, həmin anbarlarda 26471 pud 34 funt buğda, 13344 pud 39 funt arpa toplanmış, əhaliyə isə 132305 pud 19 funt buğda, 63075 pud 13,5 funt arpa paylanmışdır⁸¹¹.

Üçmüəzzin qəzasında 58 taxıl anbarı olmuşdur. Həmin anbarlarda 54077

⁸⁰⁴ Обзор Эриванской губернии за 1894 г., с.6.

⁸⁰⁵ Обзор Эриванской губернии за 1891 г., с.10.

⁸⁰⁶ Yənə orada.

⁸⁰⁷ Yənə orada, s.11.

⁸⁰⁸ Обзор Эриванской губернии за 1891 г., с.11.

⁸⁰⁹ Yənə orada, с.10.

⁸¹⁰ Yənə orada.

⁸¹¹ Yənə orada.

pud 22 funt ehtiyat buğda və 32525 pud 35 funt arpa olmuş, bütün bu ehtiyat əhaliyə paylanmışdır. Taxılın pulla dəyəri 6692 rubl 64 qəpik idi. Bunun 4538 publ 33 qəpiyi nağd, qalanı isə vergi borcu idi⁸¹².

Ümumilikdə, 1891-ci ildə İrəvan quberniyasında 272 ərzaq anbarı fəaliyyət göstərmiş, həmin anbarlarda 44311 pud 13 funt taxıl toplanmış, bunun 28301 pud 34 funtu buğda, 16009 pud 19 funtu isə arpa ehtiyatı olmuşdur. Bu ehtiyat 1890-cı ilə nisbətən 143959 pud 34 funt az idi (76,5 %). Lakin ərzaq pulu 122331 rubl 1 qəpik, keçən ilə nisbətən isə 45888 rubl 83 qəpik (yəni 60 %) çox idi. Həmin il əhaliyə taxıla görə pul ssudası verilməmiş, yalnız Yenibəyazid qəzasında verilən ssuda müqabilində anbarlardan əhaliyə 16003 pud buğda, 6608 pud 22 funt arpa satılmışdır. Sürməli qəzasında yalnız Güllicə kəndində anbar olmuş, taxıl isə əhaliyə paylanmışdır. Qəza üzrə 1892-ci ilin yanvarın 1-ə olan məlumatla görə, əhalinin borcu 14657 publ 95 qəpik olmuş, bunun 3367 rubl 44 qəpiyi artıq yığılmışdır⁸¹³.

1892-ci ilin məlumatına görə, quberniya üzrə tədarük edilmiş 1596459 çetvert taxıl məhsullarından (bura arpa və yulaf daxil deyildi) 1369765 çetverti yerli əhalinin qidalanmasına, 45000 çetverti müvəqqəti yaşayanlara, 177414 çetverti isə toxumluğa sərf olunmuşdur. Həmin ildə də taxıl məhsulu əhalinin təminatı üçün azlıq təşkil etmişdir. Hesabat ilində Osmanlı Türkiyəsindən və Qacar dövlətindən 93290 pud 30 funt taxıl idxal olunmuş, bunun 92373 pudu buğda, 917 pud 30 funtu isə un idi⁸¹⁴.

İrəvan quberniyasında hesabat ilində də ehtiyat tədbirləri görülmüş, bunun üçün ehtiyat kapitalı ayrılmışdır. Həmin il Sürməli qəzasında Aralıq-Sirboğan kənd cəmiyyətinə 340 rubl 66 qəpik, Diza kənd cəmiyyətinə isə 360 rubl 74 qəpik pul ssudası verilmişdir. Digər qəzaların əhalisi isə özlərinin hesabına Türkiyə və Qacar dövlətlərindən taxıl almışdılar⁸¹⁵.

1893-ci ildə taxıl məhsulu zəif olduğundan çörək təminatında çatışmazlıq olmuş, bununla əlaqədar olaraq çörəyin qiymətində artım baş vermişdir. Lakin yerli hökumət orqanları qabaqlayıcı tədbir görərək, Rusiya və Qacar dövlətlərindən taxıl almış, bu da yenidən qiymətin aşağı düşməsinə səbəb olmuşdur. Digər tərəfdən, hesabat ilində İrəvan quberniyasının düzənlik ərazilərində pambığın, meyvəçiliyin və ipəyin bol olması nəticəsində əhali çörək tələbatını təmin etmək üçün lazımı vəsaiti əldə edə bilmişdilər. Lakin dağlıq ərazilərdə, xüsusən də Yenibəyazid və Aleksandropol qəzalarının dağlıq hissəsində taxıl tədarükü az olduğundan ssuda götürməyə məcbur olmuşdular. Həmin il İrəvan quberniyasında qəzalar üzrə ehtiyat ərzaq pulu belə bölüşdürülmüşdür:

İrəvan qəzası- 87777 rubl 96 qəpik;

⁸¹² Обзор Эриванской губернии за 1891 г., с.10.

⁸¹³ Обзор Эриванской губернии за 1891 г., с.10.

⁸¹⁴ Обзор Эриванской губернии за 1892 г., с.7-8.

⁸¹⁵ Yənə orada, s.8.

Üçmüəzzin qəzası- 22028 rubl 42 qəpik;
Aleksandropol qəzası- 44787 rubl 78 qəpik;
Yenibəyazid qəzası-12575 rubl 11 qəpik;
Sürməli qəzası- 46508 rubl 79 qəpik;
Naxçıvan qəzası-61539 rubl 60 qəpik;
Şərur-Dərələyəz qəzası-31613 rubl 53 qəpik;
Yekun-306831 rubl 53 qəpik⁸¹⁶.

Yerlərdə əhalini ərzaqla təmin etmək üçün bütün qəza rəisləri (Naxçıvan qəza rəisindən başqa) ssuda üçün hökumətə ərizə ilə müraciət etmişdilər. Nəticədə taxıl çatışmazlığından ehtiyat puldan Aleksandropol qəzası üçün 23000 rubl, Yenibəyazid qəzası üçün 16000 rubl, İrəvan qəzası üçün isə 15263 rubl ssuda ayrılmışdır⁸¹⁷.

1894-cü ildə İrəvan quberniyasının ayrı-ayrı qəzalarında taxıl tədarükündə fərqli nəticə əldə olunmuş, quberniyanın bəzi yerlərində əhalini kifayət qədər təmin edəcək taxıl yığılmışdır. Lakin polis məlumatına görə, Şərur-Dərələyəz, Üçmüəzzin, Aleksandropol və Yenibəyazid qəzalarının 182 kəndində yayda havaların isti keçməsi və yağışın olmaması nəticəsində məhsul qıtlığı olmuşdur. Bu kəndlərdən 47-i Şərur-Dərələyəz, 80-i Üçmüəzzin, 34-ü Yenibəyazid, 21-i isə Aleksandropol qəzalarının payına düşmüşdür⁸¹⁸. Bu kəndləri çörəklə təmin etmək üçün quberniya rəisləri Qafqaz rəisliyinə məktub vasitəsilə müraciət edərək ehtiyat puldan 110000 rubl məbləğində ayrılmasını xahiş etmişdilər. Bunun 20 min rublu Şərur-Dərələyəz, 30 min rublu Üçmüəzzin, 45 min rublu Yenibəyazid, 15 min rublu isə Aleksandropol qəzalarının payına düşmüşdü⁸¹⁹.

Həmin il İrəvan quberniyasında bütün qəzalar üzrə ehtiyat ərzaq pulu belə bölüşdürülmüşdü:

İrəvan qəzası-112286 rubl 22 qəpik;
Üçmüəzzin qəzası-22028 rubl 42 qəpik;
Aleksandropol qəzası-82223 rubl 43 qəpik;
Yenibəyazid qəzası-18500 rubl 58 qəpik;
Sürməli qəzası-72010 rubl 58 qəpik;
Naxçıvan qəzası-102845 rubl 44 qəpik;
Şərur-Dərələyəz qəzası-54114 rubl 9 qəpik;
Yekun-486696 rubl 63 qəpik⁸²⁰.

Bu ehtiyat ərzaq pulundan Şərur-Dərələyəz qəzasının əhalisinə 3133 rubl 81 qəpik, Aleksandropol qəzasının əhalisinə 5357 rubl 40 qəpik, Naxçıvan qəzası üçün 100 rubl, ümumilikdə 8591 rubl 21 qəpik, sonradan əlavə olaraq,

⁸¹⁶ Обзор Эриванской губернии за 1893 г., с.7-8.

⁸¹⁷ Обзор Эриванской губернии за 1891 г., с.8.

⁸¹⁸ Обзор Эриванской губернии за 1894 г., с.4.

⁸¹⁹ Yənə orada, s.5.

⁸²⁰ Yənə orada, с.7-8.

1089 rubl 26 qəpik Aleksandropol qəzası üçün, 2954 rubl 11 qəpik Şərur-Dərələyəz qəzası üçün ssuda ayrılmışdır⁸²¹.

1895-ci ildə də İrəvan quberniyasında əhalinin taxilla təminatında çatışmazlıq davam etmişdir. Xüsusilə quraqlıqların davam etməsi, süni suvarma ilə əkin sahələrinin suvarılmasının çətdirilməməsi dağlıq ərazilərdə məhsul tədarükündə azalma baş vermişdir. Bu məhsulsuzluqdan Yenibəyazid qəzasının əhalisi çox əziyyət çəkmişdir. Hələ keçən ilin yazında tarlalara toxum səpmək üçün Yenibəyazid qəzasının əhalisinə 50000 rubl ssuda ayrılmışdı. Buna baxmayaraq, hesabat ilində Yenibəyazid qəzasının 49 dağ kəndində, Üçmüəzzin qəzasının Abaram dairəsinin 25 kəndində məhsul az olmuşdur. Quberniya rəisləri məhsuldan əziyyət çəkən kəndləri toxumla və taxilla təmin etmək üçün yenidən Qafqaz rəisliyinə müraciət etmiş və 125000 rubl ayrılmasını xahiş etmişdilər. Ayrılmış 125000 rubl ssudadan Yenibəyazid şəhərinin və eyniadlı qəzanın 53 kəndi üçün 41831 rubl 12 qəpik ayrılmış, qalanları isə yenidən geri qaytarılmışdır⁸²².

Qeyd etmək lazımdır ki, məhsul qıtlığı üçün 1895-ci ildə qəzalar üzrə ehtiyat ərzaq pulu ayrılmışdır. Qəzalar üzrə həmin pul belə bölünmüşdü:

İrəvan qəzası-125599 rubl 30 qəpik;

Üçmüəzzin qəzası-57054 rubl 16 qəpik;

Aleksandropol qəzası-90717 rubl 42 qəpik;

Yenibəyazid qəzası-22031 rubl 12 qəpik;

Sürməli qəzası-93449 rubl 93 qəpik;

Naxçıvan qəzası-116734 rubl 77 qəpik;

Şərur-Dərələyəz qəzası-74871 rubl 70 qəpik;

Yekun-580458 rubl 40 qəpik⁸²³.

Ehtiyat ərzaq kapitalından adambaşına 85 qəpik, hər evbaşına (hər iki cinsdən 7 nəfər olan ailə üçün) isə 5 rubl 95 qəpik düşürdü. Ərzaq üçün ayrılmış bu pulun 576090 rubl 26 qəpiyi qəza xəzinədarlığının ssuda-əmanət kassalarında və Dövlət bankının İrəvan və Tiflis filiallarında saxlanılırdı. Ümumi puldan 4268 rubl 14 qəpiyi Aleksandropol qəzasının əhalisinin və 100 rublu isə Naxçıvan qəzasının bir kənd cəmiyyətinin əvvəlki illərdən qalma borcu olmuşdur⁸²⁴.

1896-cı ildə İrəvan quberniyasında taxıl tədarükü bol olmuşdur. Nəticədə əhali nəinki taxilla özünü təmin etmiş, eyni zamanda onun bir hissəsi toxuma sərflənmiş, bir hissəsi isə ixrac olunmuşdur. Lakin bəzi ərazilər-Üçmüəzzin qəzasının Qarğabazar və Səfiabad kəndləri, Abaran dairəsinin dağlıq kəndləri və Yenibəyazid qəzasının 35 kəndi dolu düşməsi nəticəsində məhsulsuzluqdan əziyyət çəkmişdir⁸²⁵.

⁸²¹ Обзор Эриванской губернии за 1894 г., с.6.

⁸²² Обзор Эриванской губернии за 1895 г., с.5-6.

⁸²³ Yənə orada, с.6.

⁸²⁴ Yənə orada.

⁸²⁵ Обзор Эриванской губернии за 1896 г., с.4.

Hesabat ilində ayrı-ayrı qəzalar üçün ərzaq pulu ayrılmış və həmin məbləğ belə bölünmüşdü:

İrəvan qəzası-1550231 rubl 7 qəpik;
Aleksandropol qəzası-121000 rubl 51 qəpik;
Yenibəyazid qəzası-24977 rubl 13 qəpik;
Sürməli qəzası-123741 rubl 61 qəpik;
Naxçıvan qəzası-123340 rubl 35 qəpik;
Üçmüəzzin qəzası-72092 rubl 83 qəpik
Şərur-Dərələyəz qəzası-92660 rubl 87 qəpik;
Yekun-708044 rubl 37 qəpik⁸²⁶.

Qeyd etmək lazımdır ki, qəzalar üzrə ayrılmış ehtiyat puldan yalnız məhsuldan əziyyət çəkən bəzi qəzalara verilmişdir: İrəvan qəzası üçün 1960 rubl; Sürməli qəzası üçün 300 rubl; Naxçıvan qəzası üçün 719 rubl 96 qəpik; ümumilikdə 2979 rubl 96 qəpik. Verilmiş ssudadan 719 rubl 23 qəpiyi əhalinin borcunun ödənilməsinə (İrəvan qəzası üzrə 580 rubl, Sürməli qəzası üzrə 719 rubl 23 qəpik) sərf olunmuşdur⁸²⁷.

1897-ci ildə İrəvan quberniyasında yığılan taxıl yerli əhalini təmin etməmişdi. Xüsusilə, Yenibəyazid qəzasında taxıl qıtlığı olmuşdur. Hesabat ilində quberniya üzrə hər bir nəfərə 1,46 çetvert taxıl məhsulu düşmüşdür. Əvvəlki illərdə olduğu kimi, Qacar dövlətindən taxıl idxal olunmuşdur. Lakin əhalinin məşğul olduğu başqa sahələrdən yaxşı gəlir əldə olunduğuna görə, bu qazanc çörək təminatını təmin etmiş, qəzalar üzrə ayrılmış ehtiyat ərzaq pulu xərclənməmişdir⁸²⁸ [Obzor za 1897, s.8].

1897-ci ildə İrəvan quberniyasında qəzalar üzrə ayrılan ehtiyat ərzaq pulu belə bölüşdürülmüşdür:

İrəvan qəzası-178221 rubl 37 qəpik;
Aleksandropol qəzası-153715 rubl 69 qəpik;
Yenibəyazid qəzası-25934 rubl 22 qəpik;
Sürməli qəzası-155676 rubl 41 qəpik;
Naxçıvan qəzası-140695 rubl 84 qəpik;
Üçmüəzzin qəzası-84582 rubl 68 qəpik
Şərur-Dərələyəz qəzası-114963 rubl 87 qəpik;
Yekun-853790 rubl 08 qəpik⁸²⁹.

1898-ci ildə İrəvan quberniyasında taxıl tədarükündə artım olduğuna görə yerli əhali taxılla bol təmin olunmuşdur. Mənbənin verdiyi məlumatlara görə, hesabat ilində 991040 çetvert artıq taxıl yığılmış, quberniya üzrə hər bir nəfərə 2,69 çetvert taxıl düşmüşdür. Məhz buna görə, həmin ildə ayrılmış ehtiyat ərzaq

⁸²⁶ Обзор Эриванской губернии за 1896 г., с.4-5.

⁸²⁷ Yənə orada, с.4.

⁸²⁸ Обзор Эриванской губернии за 1897 г., с.8.

⁸²⁹ Yənə orada.

pulundan xərcənməmişdir⁸³⁰.

1898-ci ildə İrəvan quberniyasında qəzalar üzrə ayrılan ehtiyat ərzaq pulu belə bölüşdürülmüşdür:

İrəvan qəzası-191506 rubl 89 qəpik;
Aleksandropol qəzası-183558 rubl 93 qəpik;
Yenibəyazid qəzası-26474 rubl 27 qəpik;
Sürməli qəzası-170880 rubl 77 qəpik;
Naxçıvan qəzası-147743 rubl 30 qəpik;
Üçmüəzzin qəzası-94269 rubl 23 qəpik
Şərur-Dərələyəz qəzası-136265 rubl 47 qəpik;
Yekun-950698 rubl 86 qəpik⁸³¹.

1899-cu ildə Mərkəzi Statistika Komitəsinin verdiyi məlumatlara görə, İrəvan quberniyasında yaşayan bütün əhalinin təminatı üçün 1264550 çetvert taxıl tələb olunmuşdu. Quberniyada yaşayan hər bir adama 1,5 çetvert taxıl düşürdü. Lakin həmin il daha çox-1765672 çetvert taxıl yığılmış, bu da əhalini tam təmin etmişdi. Artıq qalmış taxılın 400000 çetverti toxuma sərf olunmuş, 40000 çetverti isə gələn il üçün ehtiyat saxlanmışdır⁸³² [Obzor za 1899, s.6].

Hesabat ilində də yığılan taxıl əhalini təmin etdiyinə görə, ayrılmış ehtiyat ərzaq pulundan xərcənməmişdir. 1899-cu ildə İrəvan quberniyasında qəzalar üzrə ayrılan ehtiyat ərzaq pulu belə bölüşdürülmüşdür:

İrəvan qəzası-191506 rubl 89 qəpik;
Aleksandropol qəzası-199372 rubl 37 qəpik;
Yenibəyazid qəzası-32733 rubl 80 qəpik;
Sürməli qəzası-211050 rubl 32 qəpik;
Naxçıvan qəzası-154359 rubl 74 qəpik;
Üçmüəzzin qəzası-119599 rubl 55 qəpik
Şərur-Dərələyəz qəzası-148231 rubl 98 qəpik;
Yekun-950698 rubl 86 qəpik⁸³³.

1900-cu ildə Mərkəzi Statistika Komitəsinin verdiyi məlumatlara görə, İrəvan quberniyasında yaşayan bütün əhalinin qida təminatı üçün 1821504 çetvert taxıl tələb olunmuş, hər bir adama 1,5 çetvert taxıl düşmüşdür. Lakin həmin il daha çox-2645881 çetvert taxıl yığılmış, bu da əhalini tam təmin etmişdi. Artıq qalmış 824377 çetvert taxılın bir hissəsi vergilərin ödənilməsinə və digər təsərrüfat ehtiyaclarına sərf olunmuşdur⁸³⁴.

Hesabat ilində yığılan taxıl əhalini təmin etdiyinə görə, ayrılmış ehtiyat ərzaq pulundan xərcənməmişdir. 1900-cü ildə İrəvan quberniyasında qəzalar üzrə

⁸³⁰ Обзор Эриванской губернии за 1898 г., с.6.

⁸³¹ Yənə orada.

⁸³² Обзор Эриванской губернии за 1899 г., с.6.

⁸³³ Yənə orada., с.6.

⁸³⁴ Yənə orada.

ayrılan ehtiyat ərzaq pulu belə bölüşdürülmüşdür:

İrəvan qəzası-232016 rubl 85 qəpik;
Aleksandropol qəzası-229088 rubl 1 qəpik;
Yenibəyazid qəzası-28207 rubl 17 qəpik;
Sürməli qəzası-249434 rubl 11 qəpik;
Naxçıvan qəzası-167622 rubl 90 qəpik;
Üçmüəzzin qəzası-125453 rubl 26 qəpik
Şərur-Dərələyəz qəzası-136807 rubl 66 qəpik;
Yekun-1168629 rubl 96 qəpik⁸³⁵.

1901-ci ildə Mərkəzi Statistika Komitəsinin verdiyi məlumatlara görə, İrəvan quberniyasında yaşayan bütün əhalinin təminatı üçün 1299397 çetvert taxıl tələb olunmuş, hər bir adama isə 1,5 çetvert taxıl düşürdü. Lakin həmin il daha çox-2284844 çetvert taxıl yığılmış, bu da əhalini tam təmin etmişdi. Artıq qalmış 505447 çetvert taxılın 480000 çetverti toxuma, qalan hissəsi isə vergilərin ödənilməsinə və digər təsərrüfat ehtiyaclarına sərf olunmuşdur⁸³⁶.

Hesabat ilində də yığılan taxıl əhalini təmin etdiyinə görə, ayrılmış ehtiyat ərzaq pulundan xərclənməmişdir. 1901-ci ildə İrəvan quberniyasında qəzalar üzrə ayrılan ehtiyat ərzaq pulu belə bölüşdürülmüşdür:

İrəvan qəzası-251822 rubl 57 qəpik;
Aleksandropol qəzası-232267 rubl 80 qəpik;
Yenibəyazid qəzası-39294 rubl 13 qəpik;
Sürməli qəzası-260621 rubl 45 qəpik;
Naxçıvan qəzası-172192 rubl 80 qəpik;
Üçmüəzzin qəzası-135529 rubl 54 qəpik
Şərur-Dərələyəz qəzası-155420 rubl 31 qəpik;
Yekun-1247148 rubl 60 qəpik⁸³⁷.

1903-cü ildə yığılan taxıl nəinki əhalini təmin etməmiş, eyni zamanda toxuma və mal-qaranın yeminə belə çatmamışdır. Gömrük idarəsinin verdiyi məlumatlara görə, bu çatışmazlığı həll etmək üçün Qacar dövlətindən və Türkiyədən 200000 pud taxıl idxal edilmişdir. Hesabat ilində kənd təsərrüfatı məhsullarından pambıq bol olduğundan, ondan gələn gəlir əhalinin taxıl təminatını ödəmişdir. İrəvan quberniyası üçün ayrılmış 1372942 rubl 52 qəpik ehtiyat ərzaq pulunun 184434 rubl 86 qəpiyi yalnız İrəvan, Sürməli, Yenibəyazid və Naxçıvan qəzalarında kənd cəmiyyətlərinin borcuna sərf olunmuşdur⁸³⁸.

1904-cü ildə tədarük edilən taxılın hamısı əhalinin təminatına, toxuma və mal-qaranın yeminə sərf olunmuşdur. Bu ildə də pambıq bol yığıldığından, ondan gələn gəlir əhalinin vergilərinin ödənilməsinə və digər təsərrüfat işlərinə

⁸³⁵ Обзор Эриванской губернии за 1900 г., с.6.

⁸³⁶ Обзор Эриванской губернии за 1901 г., с.8.

⁸³⁷ Yənə orada, с.8.

⁸³⁸ Обзор Эриванской губернии за 1903 г., с.4.

xərclənmişdir⁸³⁹.

Hesabat ilində İrəvan quberniyası üçün ayrılmış 149466 rubl 29 qəpik ehtiyat ərzaq pulunun 257701 rubl 98 qəpiyi yalnız ayrı-ayrı qəzalar üzrə kənd cəmiyyətlərinin borcuna sərf olunmuşdur⁸⁴⁰.

1906-cı ildə güclü şaxtaların, dolunun düşməsi, daşqınların olması nəticəsində İrəvan quberniyasının dağlıq və qismən də düzənlik ərəzilərində taxıl qıtlığı yaranmışdır. Quberniya üzrə taxıl itkisi 366945 rubl 97 qəpik miqdarında olmuşdur. Bu çatışmazlığın yerini doldurmaq üçün əhali ehtiyat ərzaq pulundan ssuda götürmək məcburiyyətində qalmış, xüsusilə, hökumət Aleksandropol və Naxçıvan qəzalarına daha çox ssuda ayırmışdır. Lakin düzənlik ərəzilərdə taxıl çatışmazlığının qarşısını pambıqdan gələn bol gəlir təmin etmişdir. Əhali pambıqdan əldə etdiyi gəlir hesabına lazımi təminatını ödəyə bilmişdir⁸⁴¹.

Hesabat ilində İrəvan quberniyası üçün ayrılmış 1290509 rubl 62 qəpik ehtiyat ərzaq pulunun 422082 rubl 67 qəpiyi kənd cəmiyyətlərinin borcuna sərf olunmuşdur⁸⁴².

1907-ci ildə də İrəvan quberniyasında taxıl yığımında geriləmə davam etmişdir. Xüsusilə, Şərur-Dərələyəz, Üçmüəzzin və Naxçıvan qəzalarının dağlıq ərəzilərində quraqlığın, Yenibəyazid və Aleksandropol qəzalarında şaxtaların, dolunun düşməsi və sellərin olması, İrəvan qəzasında tarlalara siçanların ziyan vurması nəticəsində taxıla böyük ziyan dəymişdir. Bundan əlavə, taxıl bol olan yerlərdə əldə olunan buğdanın keyfiyyətinin aşağı olması əhalinin ümidlərini puç etmiş, İrəvan quberniyası üzrə təbii fəlakətin vurduğu ziyanın ümumi dəyəri 802166 rubl 10 qəpik müəyyən olunmuşdur. Əhali taxıl çatışmazlığını aradan qaldırmaq və əkin sahələrini toxumla təyin etmək üçün ehtiyat ərzaq pulundan ssuda götürmək məcburiyyətində qalmışdı. Yalnız Sürməli qəzası hökumətin köməyi olmadan bu çətinliyin öhdəsindən gəlmişdir⁸⁴³.

1907-ci ildə İrəvan quberniyası üçün ayrılmış 1286194 rubl 94 qəpik ehtiyat ərzaq pulunun 563505 rubl 74 qəpiyi kənd cəmiyyətlərinin borcuna sərf olunmuşdur⁸⁴⁴.

1908-ci ildə də İrəvan quberniyasında taxıl yığımında geriləmə davam etmişdir. Yalnız Sürməli qəzası heç bir kömək olmadan bu çətinliyin öhdəsindən gəlmişdir. Qalan qəzaların böyük əksəriyyəti hökumətin maddi yardımı olmadan keçinə bilmədilər. Quberniya Ərzaq komissiyası vaxtında tədbir görərək Şimali Qafqazdan toxumluq buğda gətirmiş, yazlıq əkin əla vəziyyətdə həyata keçmişdir. Bundan əlavə, Yenibəyazid əhalisi üçün ayrılmış 11606 rubl 68 qə-

⁸³⁹ Обзор Эриванской губернии за 1904 г., с.7.

⁸⁴⁰ Yənə orada, s.7.

⁸⁴¹ Обзор Эриванской губернии за 1906 г., с.8.

⁸⁴² Yənə orada, s.9.

⁸⁴³ Обзор Эриванской губернии за 1907 г., с.8.

⁸⁴⁴ Yənə orada, с.8.

pik ehtiyat ərzaq pulundan yazlıq əkin üçün 64263 pud 17 funt toxum, 6924 pud 31,75 funt un, İrəvan qəzası əhalisi üçün ayrılmış 14783 rubl 25 qəpik ehtiyat ərzaq pulundan yazlıq əkin üçün 21475 pud 10 funt buğda toxumu, 8960 pud arpa toxumu, 45367 pud 20 funt un, Şərur-Dərələyəz əhalisi üçün ayrılmış 228 rubl ehtiyat ərzaq pulundan yazlıq əkin üçün 17993 pud 15 funt buğda toxumu, 50799 pud 14 funt un, Üçmüəzzin əhalisinə yazlıq əkin üçün 8224 pud 32 funt buğda toxumu, 12055 pud un, Aleksandropol əhalisi üçün ayrılmış 1997 rubl 20 qəpik ehtiyat ərzaq pulundan yazlıq əkin üçün 15752 pud buğda toxumu, 3013 pud 38 funt un, Naxçıvan əhalisinə yazlıq əkin üçün 6421 pud 7 funt buğda toxumu, 7994 pud un verilmişdir. Sürməli qəzasının əhalisi bu çətinlikdən çıxsa da, lakin onun bəzi kəndlərinə ehtiyat ərzaq pulundan 18840 rubl ssuda ayrılmışdır⁸⁴⁵.

1908-ci ildə İrəvan quberniyası üçün ayrılmış 1307459 rubl 4 qəpik ehtiyat ərzaq pulunun 583312 rubl 47 qəpiyi kənd cəmiyyətlərinin borcuna sərf olunmuşdur⁸⁴⁶.

1909-cu ildə İrəvan quberniyasında bol taxıl tədarük edilmişdir. Digər tərəfdən, pambığın yaxşı qiymətə satılması əhalinin iqtisadi imkanlarını artırmışdır. Hesabat ilində məhsul bolluğu və pambıqdan gələn gəlir əhaliyə xəzinə vergilərini və digər borclarını ödəməyə imkan vermişdir. Buna baxmayaraq, quberniyanın bəzi ərazilərinə təbii fəlakət ziyan vurmuş, ziyanın ümumi dəyəri isə 104588 rubl 27 qəpik dəyərində qiymətləndirilmişdir⁸⁴⁷.

Hesabat ilində İrəvan quberniyası üçün ayrılmış 1338686 rubl 44 qəpik ehtiyat ərzaq pulunun 559990 rubl 58 qəpiyi kənd cəmiyyətlərinin borcuna sərf olunmuşdur⁸⁴⁸.

1910-cu ildə İrəvan quberniyasının əhalisi bol taxıl tədarük etdiklərindən, hökumətin köməyi olmadan vaxtında xəzinə borclarını və digər ictimai mükəlləfiyyətləri müvəffəqiyyətlə yerinə yetirmişdilər. Yalnız Naxçıvan qəzasının əhalisinə 1950 rubl 70 qəpik, Şərur-Dərələyəz qəzasının əhalisinə isə 450 rubl ehtiyat ərzaq pulundan ssuda ayrılmışdır⁸⁴⁹.

Hesabat ilində məhsul bolluğuna baxmayaraq, quberniyanın bəzi ərazilərinə təbii fəlakətdən ziyan dəymişdir. Dəyən ziyanın ümumi dəyəri 557022 rubl 55 qəpik məbləğində qiymətləndirilmişdir. 1910-cu ildə İrəvan quberniyası üçün ayrılmış 1471285 rubl 61 qəpik ehtiyat ərzaq pulunun 481872 rubl 44 qəpiyi kənd cəmiyyətlərinin borcuna sərf olunmuşdur⁸⁵⁰.

1912-ci ildə İrəvan quberniyasında şaxtaların, dolunun düşməsi və güclü sellərin olması nəticəsində məhsul tədarükünə ziyan dəymişdir. Ziyanın dəyəri 290 min rubl həcmində olmuşdur. Hesabat ilində ehtiyat ərzaq pulunun ümumi

⁸⁴⁵ Обзор Эриванской губернии за 1908 г., с.8.

⁸⁴⁶ Yənə orada.

⁸⁴⁷ Обзор Эриванской губернии за 1909 г., с.8.

⁸⁴⁸ Yənə orada.

⁸⁴⁹ Обзор Эриванской губернии за 1910 г., с.8.

⁸⁵⁰ Yənə orada.

miqdarı 1634808 rubl 27 qəpik təşkil etmiş, kənd icmasının borcu isə 408777 rubl 24 qəpik olmuşdur. Əhaliyə bu ümumi kapitaldan 23180 rubl 48 qəpik ssuda verilmişdir⁸⁵¹.

1913-ci ildə İrəvan quberniyasında dolunun düşməsi, güclü sellərin, yayda quraqlığın və yanğınların olması nəticəsində məhsul tədarükünə ziyan dəymişdir. Ziyanın dəyəri 349624 rubl 45 qəpik həcmində olmuşdur. Hesabat ilində ehtiyat ərzaq pulunun ümumi miqdarı 1947173 rubl 44 qəpik təşkil etmiş, bu puldan 261040 rubl 15 qəpik ssuda verilmişdir⁸⁵².

1914-cü ildə də dolunun düşməsi, güclü sellərin, yayda quraqlığın və yanğınların olması nəticəsində İrəvan quberniyasının məhsul tədarükünə ziyan dəymiş, ziyanın ümumi dəyəri 3 milyon rubl həcmində olmuşdur. Hesabat ilində ehtiyat ərzaq pulunun ümumi miqdarı 2007586 rubl 28 qəpik təşkil etmiş, bu puldan dəymiş ziyana görə kənd icmalarına 344133 rubl 50 qəpik ssuda verilmişdir⁸⁵³.

Beləliklə, taxıl və digər ərzaq əkinçiliyi ilə məşğul olan İrəvan əhalisi təbii fəlakətlər, məhsullara düşən xəstəliklərdən asılı olaraq ildən-ilə qəzalarda məhsul qıtlığı ilə üzləşməli olmuşdular. Hökumət orqanları hər il qabaqlayıcı tədbir görürək qəzalar üzrə ehtiyat ərzaq pulu ayırmış, bu pullar ssuda şəklində dəymiş ziyanın yerini doldurmaq üçün əhaliyə verilmişdir. Digər tərəfdən, taxıl çatışmazlığının qarşısını almaq üçün qonşu dövlətlərdən taxıl ixrac olunmuşdur.

Maldarlıq. Mardarlıq İrəvan quberniyasında kənd təsərrüfatının tarixən inkişaf etmiş sahələrindən biri idi. Geniş otlaq sahələrinin bol olması quberniyada maldarlığın inkişafına təkan verən amillərdən biri olmuşdur. İrəvan quberniyasının hər bir qəzasında geniş yaylaq və qışlaq yerləri var idi. Bu örüş yerləri o qədər geniş idi ki, onlardan həm xəzinə, həm də mülkədar kəndlərinin kəndliləri istifadə etmişdilər. İrəvan quberniyasında ayrı-ayrı illərdə mal-qaranın sayına toxunmazdan əvvəl, mənbələrdə qəzalar üzrə öz əksini tapmış yaylaq və qışlaqlar haqqında ətraflı məlumat vermək istərdik. İrəvan qəzasının əhalisi mal-qaranı otarmaq üçün İrəvan, Yenibəyazid və Üçmüəzzin qəzalarında yerləşən xəzinə yaylaqlarından istifadə edirdilər. İrəvan qəzasında bu yaylaqlar Ağdağ dağının yamaclarında və Yenibəyazid qəzasının sərhədinə qədər uzanan yerlərdə, Yenibəyazid qəzasında Ağdağ, Ağmanqan və digər dağların yamaclarında, Ayrıc dağının ətəklərində yerləşmişdi. Göstərilən bu yaylaqlar yaz zamanı sıx otlarla örtüldüyündən otlaqlarda müxtəlif növ mal-qara otarıldı. Bu yerlər başdan-başa İrəvan qəzasına məxsus əhalinin alaçıqları ilə dolu olardı. Qəzanın 23 aran, 40 dağ kəndinin kəndliləri öz sürülərini bu yerlərdə otarırdı. Aşağıdakı cədvəldə yaylaqlar, onların sahəsi, bu yaylaqlardan istifadə edən kəndlər, mal-qaranın sayı və yaylaqlardan istifadə məbləği haqqında məlumatı əyani izləmək mümkündür⁸⁵⁴:

⁸⁵¹ Обзор Эриванской губернии за 1912 г., с.10.

⁸⁵² Обзор Эриванской губернии за 1913 г., с.10.

⁸⁵³ Обзор Эриванской губернии за 1914 г., с.11.

⁸⁵⁴ Материалы для изучения экономического быта государственных крестьян Закавказского края, т. III, с.60-65.

Kəndlər	Yaylaqlardan istifadə edilən yerlər	Yurd yerləri	Yurd yerlərinin sahəsi (desyatınla)	İstifadə vaxtı	Hər desyatından istifadə məbləği (rubulla)
Aran rayonlarında					
Əbilkənd və Uluxanlı kəndinin 15 təssərrüfatı	Yenibəyazid q-da Ağdağda	Çinqilyurd (Ellicə)	222	Keçmiş zaman-dan	33 rub. 20 qəp.
Uluxanlı	Yenibəyazid q-da Ağdağda	Çinqilyurd (Ellicə)	222		33 rub,20 qəp.
Avşar	Yenibəyazid qəzasında Ayrıcdə	Tityanıyurd, Çarhouzyurd, Çökəkyurd, Duzyurd və Dikyurd	861		129 rub.15
Ağamzalı	İrəvan q-da Ağdağda	Daşlyurd	100		15 rub.
Əliməmməd qışlağı	Yenibəyazid qəzasında Ayrıcdə	Dibəkdaşı yurd	220		33 rub.
Böyük Vedi	Yenibəyazid qəzasında Ayrıcdə	Yalyurd, Qaragölyurd, Daşlıgüneyyurd, Güneyyurd, Aylıyurd, Alagözdağ yurd, Qarıciyurd (To-paş), Təpəyurd və Duzyurd	1240	Keçmiş zaman-dan	186 rub..
Buğamlı	Oyuxluda	Oyuxlyurd	18		2 rub. 70 qəp.
Gerovan (mülkədar torpağında yaşayan həmkəndlilərlə birlikdə istifadə)	Ayrıcdə	Gölyurd, Kəməriyurd, Yalyurd	587		88 rub. 05 qəp..
Dəvəli	Ayrıcdə	Uzunyurd, Əmirxanovyurd, Yuxarı İkciləryurd, Aşağı İkciləryurd	1940	Keçmiş zaman-dan	291 rub.
Canatlı	Üçtəpələrdə	Tikmədaşyurd və Üçtəpəyurd	185		27 rub. 75 qəp.
2-ci Çatqıran (Ve-	İrəvan və	Arxaşinyurd	290		43 rub. 50

Kəndlər	Yaylaqlardan istifadə edilən yerlər	Yurd yerləri	Yurd yerlərinin sahəsi (desyatınla)	İstifadə vaxtı	Hər desyatından istifadə məbləği (rubulla)
dibasar dairəsində)	Yenibəyazid q-Arxaçında				qəp.
Yuxarı və Aşağı Kəmərli	Yenibəyazid q-da Qızıldağda	Qızıldağyurd	275		41 rub. 25 qəp.
Qaralar	Yenibəyazid qəzasında Ayrıcdə	Qaralaryurd	650	Keçmiş zamanda	97 rub. 50 qəp.
Qafarlı	Yenibəyazid qəzasında Ağdağda	Gölyurd, Ağbulaqyurd, Duzyurd	203		30 rub. 45 qəp.
Aşağı Qalahasar	İrəvan q-da Keqvart kilsəsindən yuxarıda	Üçtəpəyurd	65		9 rub. 75 qəp.
Məsimli	İrəvan qəzasında Qarıburunda	Dibəkliyurd	275		41 rub. 25 qəp.
Novruzlu	Yenibəyazid q-da Ayrıcdə	Ağbulaqyurd və Dərəyurd Parevi axıpyurd	251		37 rub. 65 qəp.
Reyhanlı	Yenibəyazid qəzasında Ayrıcdə	Parevi axıyurd yurdu	290		43 rub. 50 qəp.
Sabunçu	Yenibəyazid qəzasında Ağdağda	Grndərəyurd,	292		
Sədərək	Yenibəyazid qəzasında Ayrıcdə	Yalyurd, Daşlıbulaqyurd, Sarıyarğanyurd, Ayrıbulcaqyurd, Ağbulaqyurd, Quzeydərəyurd, Dibəhdərəsiyurd, Gödəkburunyurd, Tikanlıyurd, Tikan-yurd, Yazyurd, Diktyurd, Muncuqlubulaqyurd, Hacıəli Ələsgəryurd, Xaratiqyurd,	4055		605 rub 25 qəp.

Kəndlər	Yaylaqlardan istifadə edilən yerlər	Yurd yerləri	Yurd yerlərinin sahəsi (desyatınla)	İstifadə vaxtı	Hər desyatından istifadə məbləği (rubulla)
		Güneyyurd, Dik-yurd, Ağbulaqyurd, Küllücəyurd, Quzeyyurd, Qara-gölyurd, Çinqillidərəyurd, Ayrıbucaqyurd, Gödəkburunyurd, Güneyyurd, Quzeyyurd, Taxtayurd, Yal-yurd və Ağbulaqyurd			
Sarvanlar-ulya	Yenibəyazid qəzasında Ağmanqanda	Bulaqlıyurd	125	Keçmiş	18 rub. 75.qəp.
Xəlisə	Yenibəyazid qəzasında Ayrıcda	Güneyyurd	509	zaman dan	76 rub. 35 qəp.
Şorlu Mehmandar	Üçmüəzzin q-da Alagözde	Təhnəliyurd, Gölyurd, Dərəyurd, Taxçayurd, Lil-parbulaqyurd, Qaraçinqilyurd, Altuntaxtyurd, Qalaqlıyurd Qaşyurd	2167		325 rub. 05 qəp
Yekun			14800	--	2220 rub.
Dağlıq rayonlarda					
Ağasıbəyli	İrəvan qəzasında	Aralepinbalı yurd	215		32 rub. 25 qəp.
And və Kotanlı	Yenibəyazid qəzasında Ağmanqanda	Hacıməcid yurd			
Ərzni (17 Az.türk ailəsi istifadə edir)	Yenibəyazid qəzasında Ağmanqanda	Çinqilli yurd	50		7 rub. 50 qəpik
		Şahbulaq yurd			

Kəndlər	Yaylaqlardan istifadə edilən yerlər	Yurd yerləri	Yurd yerlərinin sahəsi (desyatınla)	İstifadə vaxtı	Hər desyatından istifadə məbləği (rubulla)
Yeni salınmış Armık kəndi, Ağbulaq və Təzəkənd	İrəvan qəzası	Dibəkliyurd	122	3 il müddətinə	18 rub. 30 qəp.
Yeni salınmış Axis kəndi və İnqala	İrəvan qəzasında	Qozma yurd və Məciddərəsi yurd	150	Keçmiş zaman-dan	22 rub. 50 qəp.
Bayburd	İrəvan qəzasında	Tikanlı yurd	250		37 rub.50 qəp.
Baxçacıq	İrəvan qəzasında	Qırxbulaq yurd	206	Keçmiş zaman-dan	30 rub. 90 qəp.
Başgərni	İrəvan quberniyasında	Çatmabulaq yurd	612	5 ilə yaxın	91 rub. 80 qəp.
Böyük Gilanar	İrəvan qəzasında	Cilli yurd	372	Keçmiş zaman-dan	55 rub. 80 qəp.
Birəlyu	İrəvan qəzasında	Alyauçan yurd	200	Keçmiş zaman-dan	30 rub.
Göl aysor (35 Az. Türk ailəsi istifadə edir)	Yenibəyazid q-da Ağmanqanda	Dəvəgözübaş yurd	66	Keçmiş zaman-dan	9 rub. 09 qəp.
Gölgicqin	İrəvan qəzasında	Bədo yurd və Daşlıbulaq yurd	495	Keçmiş zaman-dan	74 rub 25 qəp.
Künnütəfərli	İrəvan qəzada	Samra yurd	150	20 illiyə	22 rub. 50 qəp.
Camışbasan	İrəvan qəzasında Başaxyar	Tikanlı yurd	175	Keçmiş zaman-dan	18 rub. 75 qəp.
1-ci Çatqıran (Qırxbulaq məntəqəsində)	Yenibəzaziddə Oyuxluda	Oyuxlu	402	20 illiyə	60 rub. 30 qəp.
Cəfərli Künnüt	Yenibəyazid qəzasında Dıdvəng	Qazma yurd	66	22 illiyə	9 rub. 90 qəp.
Cirmanis (Kolanlı)	İrəvan qəzasında	Ellncə yurd və Məmmədabad yurd	325	Keçmiş zaman-dan	48 rub. 75 qəp.

Kəndlər	Yaylaqlardan istifadə edilən yerlər	Yurd yerləri	Yurd yerlərinin sahəsi (desyatınla)	İstifadə vaxtı	Hər desyatından istifadə məbləği (rubulla)
Ellncə	İrəvan qəzasında	Məsudi yurd	375	Keçmiş zaman-dan	56 rub. 25 qəp.
Zəncirli	İrəvan qəzasında	Dərə yurd	65	Keçmiş zaman-dan	9. rub. 75 qəp.
Zimmi	İrəvan qəzasında	Ahulu yurd	310	Keçmiş zaman-dan	46 rub. 50 qəp.
Qaladibi	İrəvan qəzasında	Qalabaşı yurd	175	Keçmiş zaman-dan	26 rub. 25 qəp.
Yuxarı Qarabağlar	Yenibəyazid qəzasında Ayrıcdə	Şahbulaq yurd	250	20 illiyə	37 rub.50 qəp.
Aşağı Qarabağlar (Çimənkənd)	Yenibəyazid qəzasında Ayrıcdə	Xaç yurd, Qoturubulaq yurd, Daşqaya yurd	1155	Keçmiş zaman-dan	173 rub. 25 qəp.
Qaraxaç	İrəvan qəzasında	Yal yurd	100	Keçmiş zaman-dan	15 rub.
Göydüz kəndi	İrəvan qəzasında Hacı Məcidli	Çuxur yurd	160	Keçmiş zaman-dan	24 rub.
Keşişverən	İrəvan qəzasında Qaşqa kənd ətrafında	Göl yurd və Çinqıldibəkdaşı yurdu	180	Keçmiş zaman-dan	27 rub.
Kiçik Gilənar	İrəvan qəzasında	Çatmabulaq yurd	347	Keçmiş zaman-dan	52 rub. 02 qəp.
Qurbağalı	Yenibəyazid qəzasında Ağdağda	Çuxur yurd və Qazan yurd	304	Keçmiş zaman-dan	45 rub. 80 qəp.
Mənyük	İrəvan qəzasında	Arxaşın yurd	200	Keçmiş zaman-dan	30 rub.
Mollaəhməd	Yenibəyazid qəzasında Çatmabulaqda	Elli yurd	207	Keçmiş zaman-dan	31 rub. 05 qəp.

Kəndlər	Yaylaqlardan istifadə edilən yerlər	Yurd yerləri	Yurd yerlərinin sahəsi (desyatınla)	İstifadə vaxtı	Hər desyatından istifadə məbləği (rubulla)
Nurnus	Yenibəyazid qəzasında Axmanqanda	Duz yurd, Əvəlik yurd və Qəbristanlıq yurd	300	57 illiyə	45 rub.
Xarabakotanlı	Yenibəyazid qəzasında Ağdağ	Göl yurd	105	Keçmiş zaman-dan	15 rub. 75 qəp.
Xosrov	İrəvan qəzasında Qanlıcada	Tıkanlı yurd	192	Keçmiş zaman-dan	28 rub. 80 qəp.
Yuxarı Çanaxçı (Qortun)	İrəvan qəzasında Qanlıcada	Çıban yurd, Zeynibilon yurd, Çirbağart yurd	181	Keçmiş zaman-dan	27 rub. 15 qəp.
Çanqlı	İrəvan qəzasında Hacıməciddidə	Dərə yurd	135	Keçmiş zaman-dan	20 rub. 25 qəp.
Şahablı	İrəvan qəzasında Dəhnə dağı yaxınlığında	Dib\əkli yurd və Dərə yurd	67	Keçmiş zaman-dan	10 rub. 05 qəp.
Suqaib	Yenibəyazid qəzasında Ağdağda	Ayrıkor	168	Keçmiş zaman-dan	25 rub. 20 qəp.
Yeranos	Yenibəyazid qəzasında Ağdağda	Göl yurd	170	Keçmiş zaman-dan	25 rub. 50 qəp.
Yekun			9637	-	1445 rub. 55 qəp.
Bütünlüklə			24437	-	3665 rub. 55 qəp.

Cədvəldən görüldüyü kimi, qeyd edilən dövrdə İrəvan qəzasında ümumi sahəsi 24437 desyatın olan 63 yaylaq qeydə alınmış, bu yaylaqlarda 27087 baş iribuynuzlu, 63651 xırdabuynuzlu mal-qara otarılmışdır.

İrəvan qəzasında qışlaqlar isə əkin və biçin üçün yararlı olmayan yerlərdə, dağların yamaclarında, təpəliklərdə və dağ vadilərində yerləşmişdi. Qışlaqlar adətən yaz və payızda göy otlar bol olardı. Yayda isə bu otlar günün istisindən yararsız hala düşürdü. XIX yüzilliyin 80-ci illərinin ortalarına olan məlumatlara görə, İrəvan qəzasında 54 qışlaq qeydə alınmış, bu qışlaqlardan arın yerlərinin 13

kəndi, dağ rayonlarının isə 19 kəndinin kəndliləri (bunlardan ikisi mülkədar kəndi, dördü isə kürd kəndi) istifadə etmişdilər. Aşağıdakı cədvəldə bunu əyani izləmək mümkündür⁸⁵⁵:

№	Kəndlərin sayı	Yaylaqların adı	Sahəsi (desyatin)	Qışda istifadə (rubl)
	Xəzinə kəndləri			
	Aran rayonları			
1.	Əfşar	Ahıxaraba ağıl	500	30
2.	Ərdaşar	Şutyur ağıl	1000	60
3.	Bəyciqazlı	Abbas ağıl	1437	86,62
4.	Böyük Vedi	Ağsu ağıl	750	45
		Talesevən ağıl,	350	21
		Qoşa ağıl (Qara quzey)	425	25,50
			700	42
			600	36
5.	Dəvəli	Abbas ağıl,	700	42
		Qızıl ağıl	600	36
6.	Divin aysor	1-ci Cillər ağıl	300	18
7.	Divin (Düyün)	2-ci Cillər ağıl	300	18
8	Canatlı	Hacıcəfər ağıl	420	25,20
		Şərdərə ağıl	150	8,94
9.	Yuxarı və Aşağı Kəmərli	Ağqoyun ağıl	900	54
		Bittiçə ağıl	300	18
		Kalafa ağıl	50	3
10	Qafarlı	Şiran ağıl	625	37,50
		Qazma ağıl	850	43,74
		Yapama ağıl	220	12,48
11.	Qırx Buzovand	Qızqalası ağıl	300	18
12.	Sədərək	Qaraçoban ağıl	552	46,20
		Kara ağıl	625	31,20
		Qazma ağıl	720	37,50
		Kürdbaba ağıl	720	43,74
		Palangir ağıl	416	24,96
		Arıxlar ağıl	400	24,50
		Ahveys ağıl	376	22,50
		Ərçəkən ağıl	520	22,50
13.	Xəlisə	Qayakrestar	300	Vergi ödəmirdilər
	Yekun		14851	855,88

⁸⁵⁵ Материалы для изучения экономического быта государственных крестьян Закавказского края, т. III, с. 68-71.

14.	Dağlıq rayon Batburt	Şəhriyar ağıl	1000	60
15.	Birəlyu	Köhnə kərki ağıl	700	45
16.	Göl Aysor	Gül dərviş ağıl	40	2,50
17.	Cəfərli künnüt	Xaraba Cəfərli ağıl	214	12,84
18.	Dəhnəz	Levarok ağıl	250	15
19.	Zəncirli	Nabatbulaq ağıl	130	7,50
20.	Yuxarı Qarabağlar	Küt-Kütə ağıl	170	10
21.	Aşağı Qarabağlar (Çimənkənd)	Quzey ağıl Yarım ağıl Kütüz ağıl Mustafa zağası ağıl Aralıq ağıl Duzdaş ağıl	550 350 750 900 310 207	33 21 45 54 18,60 14,40 10,20
22.	Getüz	Qara ağıl	200	10,20
23.	Qaşqa	Cağanam dərəsi ağıl	197	11,82
24.	Aşağı Çanaqçı	Cağanam dərəsi ağıl	197	11,82
25.	Keşişverən	Ballıqaya ağıl	240	14,10
26.	Şahablı	Varşaq ağıl Ərşaq ağıl	468 737	28,08 44,22
Yekun	Oturaq xəzinə kəndliləri		22264	1303,14
	Kürd köçərilərin qışlağı			
27.	Aşağı Kürd-ömər (Şariki)	Pirli (Hacı Mirzə ağıl)	500	21,90
28.	Kültəpə (Piriki)	Peqaçağıl Bozo ağıl	170 416	31,20 24,96
29.	Sütökülən (Şavlik)	Kül ağıl	468	28,48
30.	Reyhanlı	Ahdağ duzu ağıl	130	7,80
	Yekun		1684	114,24
	Mülkədar kəndləri			
31.	Yuxarı Ağbaş	Şər ağıl	330	19,80
32.	Daşlı	Çapa ağıl	200	12
	Yekun		530	31,80
	Şərur-Dərələyəz qəzasının əhalisində	Vəli dağ (Vəli ağıl)	395	23,70
		Bütün qəzada	24873	1472,98

Mənbələrdə digər qəzaların da yaylaq və qışlaqları haqqında məlumatlar qeyd alınmışdır. Qeyd etmək lazımdır ki, bir qəzaya məxsus olan örüş yerlərindən İrəvan quberniyasının digər qəzalarının və Azərbaycanın digər quberniyalarının kəndliləri də istifadə etmişdilər⁸⁵⁶. XIX yüzilliyin 80-ci illərin ortalarına aid məlumatda, Üçmüəzzin qəzasına məxsus qışlaqlar, həmin qışlaqlardan istifadə edən kəndlərin adı və hər desyatınə görə istifadə edilən məbləğin miqdarı göstərilmişdir. Həmin illərdə Üçmüəzzin qəzasında 30 qışlaq qeyd alınmışdır. Aşağıdakı cədvəldə bunu əyani izləmək mümkündür⁸⁵⁷:

Qışlaqların adı	Sahəsi (desyatınə)	Kimin istifadəsində	İstifadə məbləği (rubl)	İstifadə məbləği (qəpik)
Ağ elqırağı	75	Uşi kəndinin əhalisi	7	50
Ərdəbil ağıl	200	Həmçinin	20	-
Ağavnatun	87,50	Ağavnatun kəndinin əhalisi	8	75
1-ci Baş ağıl, Mehdiqan, Tək ağıl və Söyütlü ağıl	375	Mehriban	37	50
2-ci Baş ağıl	200	Uşi kəndinin əhalisi	20	-
1-ci Boz təpə	350	Uşi kəndinin əhalisi	35	-
2-ci Boz təpə	350	Çobanqara kəndinin əhalisi	35	-
Bostançı gül	160	Kiçikkənd kəndinin əhalisi	16	-
Böyük Qartal	200	Xaraba Əkərək kəndinin əhalisi	20	-
Dağdağan və yaxud Elkeçən	135	Dədəli kənd əhalisi	13	50
Hacıhəsən dalaq	116,50	Xıznauz kənd əhalisi	11	65
1-ci Zəng ağıl	110	Körpəli kənd əhalisi	11	
2-ci Zəng ağıl	100	Zeyvə tatar kənd əhalisi	10	-
İspir ağıl	160	Kiçik kənd əhalisi	16	-
Qaragüney	100157,50	Uşi kənd əhalisi	10	-
1-ci Keçi ağıl	157,50	Girməzli və Dədəli kəndlərinin əhalisi	15	75
2-ci Keçi ağıl	157,50	Aralıq kənd və Milanlı kürd cəmiyyətinin əhalisi	15	75

⁸⁵⁶ Памятная книжка Эриванской губернии на 1902, отдел IV, с.113.

⁸⁵⁷ Материалы для изучения экономического быта государственных крестьян Закавказского края, т. III, с.283-285.

Qızıl ağıl	100	Aşağı Ağcaqala kənd əhalisi	10	-
Quru Aygır göl	56	Zeyvə tatar kəndinin əhalisi	5	60
Qır yaxud Kir (12 qoyul ağılı)	4500	Çobanqara kənd əhalisi	450	-
Qır yaxud Kir (30 qoyun ağılı)	1125	İlxıqoruq kənd əhalisi (İrəvan qəzası)	112	50
Qır yaxud Kir (1 qoyul ağılı)	375	Mehmandar kəndinin əhalisi (İrəvan qəzası)	37	50
Mail ağıl (Daşaltı)	200	Eşnək kəndinin əhalisi	20	-
Salman Əli ağıl	150	Baba kişi kəndinin əhalisi	15	-
Talış ağıl	90	Talış kəndinin əhalisi	9	-
Tayçarıq	479	Qaraqovmaz kəndinin əhalisi	47	90
Usta zağa	135	Dədəli kəndinin əhalisi	13	50
Xəznə daş (Burun ağılı)	292,50	Xaraba əkərək kəndinin əhalisi	29	25
Xan Əhməd tülkü təpə	100	Baba kişi kəndinin əhalisi	10	-
Çaxır ağıl	200	Kürəqanlı kəndinin əhalisi	20	-
Yekun	10836,50		1083	

Cədvəldən göründüyü kimi, Üçmüəzzin qəzasının 30 qışlağının ümumi sahəsi 10836,50 desyatin olmuş, bunun 1500 desyatindən İrəvan qəzasının İlxıqoruq və Şorlu Mehmandar kənd icmaları, qalan 9336,50 desyatindən isə İrəvan qəzasının müxtəlif icmaları istifadə etmişdilər.

1885-ci ildə Üçmüəzzin qəzasında 74 yaylaq qeydə alınmış, həmin yaylaqları aşağıdakı cədvəldə əyani izləmək mümkündür⁸⁵⁸:

Yaylaqların adı	Sahəsi (desyatinlə)	Kimin istifadəsində	İstifadə məbləği (rubl)	İstifadə məbləği (qəpik)
Yuxarı Sultan yurd	217	№ 1-cidən başlayaraq № 19-cuya qədər yaylaqlar Çobanqara kəndinin əhalisi tərəfindən istifadə edilmişdir	32	55
Dəvəçi yurd	42		6	30
Qızıl yurd	172		25	80
Qızıldağ yurd	216		32	40

⁸⁵⁸ Материалы для изучения экономического быта государственных крестьян Закавказского края, т. III, с.285-289.

Cim-cimə yurd	324		48	60
Ərxaşan yurd	198		29	70
Topanlı yurd	194		29	10
Həmza yurd	174		26	10
1-ci Qaradağ	306		45	90
Kiçik Gözəldərə	412		61	80
Aşağı Salam Mələk	124		18	60
Dərə yurd	87		13	5
Keçi Qırılan yurd	240		36	-
2-ci Qaradağ	42		6	30
3-cü Qaradağ	54		8	10
Göl yurd	194		29	10
Qanlı yurd	234		35	10
Aşağı Sultan yurd	54		8	10
Yuxarı Salam Mələk	103		15	45
Azma yurd	173	Yuxarı Qolubəyli k-nin əhalisi	25	95
Valiolan	388	Həmçinin	58	20
Çətin dərə	135	Aşağı Qolubəyli k-nin əhalisi	20	25
Çöpdaşlı bulaq	118	Həmçinin	17	
1-ci Elkeçən yurd	161	Aşağı Qolubəyli k-nin əhalisi	39	70
2-ci Elkeçən yurd	69	Həmçinin	10	15
Göl yurd	234	Həmçinin	35	
Püşkyan yurd	112	Həmçinin	16	35
Çuxuryurd	157	Hıznauz kəndinin əhalisi	23	10
Xaçazor	200	Pırağan kəndinin əhalisi	30	
Dəliçay və Şor-şor bulaq	563	Qazanfar k-nin əhalisi	84	80
Dəli çay	88	Bıxer k-nin əhalisi	13	55
Duz yurd	587	Uşi k-nin əhalisi	88	-
El yurd	232	Uşi k-nin əhalisi	34	45
Sütökən	265	Uşi k-nin əhalisi	39	20
Təkərli	25	Uşi k-nin əhalisi	3	5
Yeni Böyük yurd	80	Uşi k-nin əhalisi	12	80
Aşağı Sarıbudaq	310	Qarakilsə k-nin əhalisi	46	75
Eldağ	190	Kirəşli k-nin əhalisi	28	75
Sital dağ	230	Saçlı k-nin əhalisi	34	-
Mustafa yurd və Dərə yurd	240	Babakışi, Saçlı və Kirəşli k-nin əhalisi	36	50
Qıraq yurd	75	Zeyvə k-nin əhalisi (Az.türk)	11	50
Tikmədaş yurd	435	Kolanı Aralıq k-nin əhalisi	65	50

Siptak axpur	40	Hacı Bağır k-nin əhalisi	6	25
Stepan bənd	50	İmirli k-nin əhalisi	7	25
Petoi Çayırbəndi qulluq	40	Səmədəgiriş k-nin əhalisi	6	50
Karoi Axnuri Göl	50	Gülablı k-nin əhalisi	7	50
Karoi kom duzu	50	Qaranlıq. k-nin əhalisi	7	50
Qaradağ	465	Kürəkənli k-nin əhalisi	69	75
Qara ağıl yurd	84	Saqmosavanq k-nin əhalisi	72	60
Boğazyurd	271	Kiçikkənd k-nin əhalisi	40	65
Quymaqlı	312	Axis k-nin əhalisi	46	80
Göl yurd	305	Qarxun k-nin əhalisi	45	75
Sol Ağmanqan	235	Çatqıran k-nin əhalisi	35	25
Yuxarı Sarıbulaq	250	Quşi k-nin əhalisi	37	50
Hakim bulaq	264	Əkərək k-nin əhalisi	39	60
Qırx Çınqıl, Çınqıllıq və Qarabulaq	360	Kərimarx k-nin əhalisi	54	-
Uzunoba yurd	98	Aramlı k-nin əhalisi	14	70
1-ci Ağmanqan	73	Çatqıran k-nin əhalisi	10	95
Qaracalar yurd	206	Vəng xaraba	30	90
Tağnalı yurd	226	Şorlu Mehmandar k-nin əhalisi	33	90
Taxta yurd	100	Həmçinin	15	-
Qalaqlı yurd	147	Həmçinin	22	5
Altun taxt	133	Həmçinin	19	95
Dəliçay yurd	100	Şorlu-Dəmirçi k-nin əhalisi (İrəvan qəzası)	15	-
Taxtayurd	110	Şorlu-Dəmirçi k-nin əhalisi (İrəvan qəzası)	16	50
Göl yurd	204	Həmçinin	30	60
Qaşqa yurd	276	İlxıqoruq k-nin əhalisi	41	40
Sol Gözəldərə	262	Həmçinin	39	30
Sağ Gözəldərə	387	Həmçinin	58	5
1-ci Dərəyurd	118	Şorlu-Dəmirçi k-nin əhalisi	17	70
Qaş yurd	562	Həmçinin	84	30
Lyulyu Parbulaq	277	Həmçinin	41	55
Çınqıl dərə	116	Həmçinin	17	40
Dərə yurd	74	Həmçinin	11	10
Yekun	14799		2219	85

Cədvəldən göründüyü kimi, Üçmüəzzin qəzasında 14799 desyatın yaylaq sahəsindən 3092 desyatından İrəvan qəzasının Şorlu Mehmandar, Şorlu Dəmirçi və İlxıqoruq kəndinin əhalisi, 11707 desyatından isə Üçmüəzzin qəzasının kəndliləri istifadə etmişdilər.

Naxçıvan qəzasında yaylaqlar əsasən Qara dəniz səviyyəsindən 4 mindən 8

min futa (1 fut -30,479 sm uzunluq vahidi) bərabər yüksəkliklərdə, Şəhur-Dərələyəz qəzasına bitişik yerlərdə yerləşmişdi. Naxçıvana məxsus yaylaqlar böyük əraziləri əhatə etdiyindən, Dövlət Əmlak İdarəsinin müvəkkilləri tərəfindən əhali arasında gözəyari bölünürdü⁸⁵⁹. XIX yüzilliyin 80-ci illərinin ortalarında Naxçıvan qəzasında tədqiq olunmuş 28 yaylaq qeydə alınmış, bu yaylaqların 10-dan çoxunu xəzinə kəndləri istifadə etmişdilər. Həmin yaylaqlar və onların tutduğu sahələr bunlar idi:

1. Dolar-Nigar yaylağı-uzunluğu 3 verst, eni 1,5 verst;
2. Yazı-yurd-uzunluğu 4 verst, eni 2 verst;
3. Səfərxan Saxlar-uzunluğu 10 verst, eni 5 verst;
4. Qanlı göl-uzunluğu 4 verst, eni 4 verst;
5. Təkəlik-uzunluğu 4 verst, eni 4 verst;
6. Keçəl dağ-uzunluğu 4 verst, eni 3 verst;
7. Sərb dərə-uzunluğu 2 verst, eni 1 verst;
8. Qonaq Görməz-uzunluğu 2 verst, eni 2 verst;
9. Salvartı-uzunluğu 6 verst, eni 2 verst;
10. Qoyunlu Babayurd-uzunluğu 5 verst, eni 1,5 verst;
11. Köksü gözəl-uzunluğu 7 verst, eni 3 verst;
12. Dibəkli-uzunluğu 3 verst, eni 1 verst;
13. Qovuk-uzunluğu 5 verst, eni 2 verst;
14. Kölə-uzunluğu 3 verst, eni 1 verst;
15. Dəmimli-uzunluğu 7 verst, eni 3 verst;
16. Yal yurd-uzunluğu 4 verst, eni 1 verst;
17. Göy dağ-uzunluğu 4 verst, eni 4 verst;
18. Soyuq Bulaq-uzunluğu 2 verst, eni 2 verst;
19. Güney Gözəl-uzunluğu 7 verst, eni 5 verst;
20. Ağ dağ-uzunluğu 12 verst, eni 2 verst;
21. Qapıcur-uzunluğu 4 verst, eni 1 verst;
22. Çınqıllı dərə-uzunluğu 10 verst, eni 5 verst;
23. Yağlı dərə-uzunluğu 4 verst, eni 1 verst;
24. Baş yurd-uzunluğu 3 verst, eni 2 verst;
25. Qaplan çay-uzunluğu 7 verst, eni 2 verst;
26. Kequl duz-uzunluğu 15 verst, eni 2 verst;
27. Alagöz-uzunluğu 15 verst, eni 2 verst;
28. Zoraslı-uzunluğu 15 verst, eni 2 verst⁸⁶⁰.

Xəzinə kəndlərinin istifadə etdikləri yaylaqlar isə bunlar idi: 1. Dolar-Nigar qışlağından Horadiz və Ağbin kəndlərinin kəndliləri; 2. Səfər xan Saxlar qışlağından

⁸⁵⁹ Материалы для изучения экономического быта государственных крестьян Закавказского края, т. I, выпуск 5, с. 550.

⁸⁶⁰ Yenə orada.

dan Ağ xaç, Çağrı-tatar, İrqıran, Gərməçatax, Qaraboya və Yuxarı-irameşin kəndlərinin kəndliləri; 3. Qanlıgöl qışlağından Arınc, İrameşin, Daylaxlu, Qarababa, Maralıq və Suçançuk kəndlərinin kəndliləri; 4. Təkəlik yaylağından Əliməmməd qışlağı, Kolanı qışlağı, Mağara qışlağı və Xıncırək kəndlərinin kəndliləri; 5. Salvartı qışlağından Zernatun kəndlərinin kəndliləri; 6. Köksü gözəl yaylağından Kulus kəndlilərinin kəndliləri; 7. Dibəkli yaylağından Zernatun kəndlilərinin kəndliləri; 8. Qovuk yaylağından Milax kəndlilərinin kəndliləri; 9. Dəmirli yaylağından Noraşen və Lakadağ kəndlərinin kəndliləri; 10. Göydağ yaylağından Şurut kəndlilərinin kəndliləri istifadə etmişdilər⁸⁶¹.

Naxçıvan qəzasının digər yaylaqlardan isə qəzanın sahibkar kəndlərinin kəndliləri, Ordubad dairəsinin kəndliləri, Şərur-Dərələyəzə məxsus Yazıyurd, Zəngəzura məxsus Salvartı və Yelizavetpol quberniyasına məxsus Cəbrayıl qəzasının Sarbdərə, Qonaqgirməz kəndlərinin kəndliləri istifadə edirdilər⁸⁶².

Buzqov və Çağrı-tatar kəndlərinin ölüş yerləri isə Naxçıvan qəzası ilə Şərur-Dərələyəz qəzasının sərhədində yerləşən Qazan yaylağı idi. Bu yaylağın uzunluğu 6, eni isə 3 verst olmuşdur⁸⁶³.

Yerli əhali yaylaqlara mayın əvvəllərində gedir və orada sentyabrın ortalarına qədər qalırdı. Köçmə maldarlıqla yalnız mal-qarası çox olan əhali məşğul olurdu. Digər sakinlər isə sağılan malın müəyyən hissəsinin südü müqabilində öz mal-qarasını qonşularına tapşırırdılar⁸⁶⁴.

Naxçıvan qəzasında 22 xəzinəyə məxsus qışlaq qeydə alınmışdır. Qeyd etmək lazımdır ki, XIX yüzilliyin 80-ci illərinin ortalarında Naxçıvan qəzasında tədqiq olunmuş 47 kəndin sakinləri aşağıdakı qışlaqlardan istifadə etmişdilər: 1) Çağrı tatar və Məzrə-paus kəndlilərinin sakinləri hər desyatın sahəyə görə ildə 28 rubl ödəməklə Çolxan ağıl qışlağından istifadə edirdilər; 2) Buzqov kəndlilərinin sakinləri ildə hər desyatına görə 7 rubl 40 qəpik vergi verməklə Keşişqaya qışlağından istifadə edirdilər; 3) Ağxaç, İtqıran və Deyin Almalı kəndlilərinin sakinləri 15 rubl (hər kənd 5 rubl) ödəməklə Ballıqaya qışlağından istifadə edirdilər; 4) Culfa kəndlilərinin sakinləri isə ildə 33 rubl 30 qəpik vergi ödəməklə Duz ağıl, Qum ağıl, Xaçik-bandı və Çardivar qışlaqlarından istifadə edirdilər⁸⁶⁵.

Qeyd etmək lazımdır ki, Naxçıvan qəzasına məxsus qışlaqların müəyyən hissəsi əhali tərəfindən əkin-biçin üçün istifadə edilmiş, yaxud digər kəndlərə icarəyə verilmişdi. Məsələn, Keşişqaya və Ballıqaya qışlaqlarının böyük hissəsi sakinlər tərəfindən əkilmiş, digər qışlaqlar isə hər desyatına görə 6 qəpik vergi müqabilində Aşağı Uzunoba, Aznabürt, Bist və digər sahibkar kəndlərinin kəndlilərinə

⁸⁶¹ Материалы для изучения экономического быта государственных крестьян Закавказского края, т.I, выпуск 5, с.552.

⁸⁶² Yenə orada.

⁸⁶³ Yenə orada.

⁸⁶⁴ Yenə orada.

⁸⁶⁵ Yenə orada, с.554-555.

icarəyə verilmişdi⁸⁶⁶.

Lakin yuxarıda qeyd edilən yaylaq və qışlaqların sayı haqqında verilən məlumatlar tam reallığı əks etdirmir. Burada göstərilən rəqəmlər XIX yüzilliyin 80-ci illərinin əvvəllərində tədqiq edilən kəndlərin öyrüş yerləri haqqında idi. Lakin bu məlumatların əhəmiyyəti ondadır ki, qəzalarda olan yaylaq və qışlaqların adı və sahəsi haqqında ətraflı məlumatlar verilmişdir. 1890-cı il məlumatına görə, İrəvan quberniyasında xəzinəyə məxsus öyrüş yerlərinin ümumi sahəsi 422000 desyatin, 1900-cü il məlumatında isə 597000 desyatin göstərilmişdir. Sonuncu məlumata görə, ümumi sahənin 325000 desyatini yaylaq, 272000 desyatini isə qışlaq sahələrinin payına düşmüşdü. 1890-cü ilin məlumatında öyrüş sahələri keyfiyyətindən asılı olaraq xəzinə tərəfindən hər desyatınə görə 8-30 qəpik arasında haqq müqabilində kəndlilərin istifadəsinə verilmişdi⁸⁶⁷.

İrəvan quberniyasında mal-qara həm ev şəraitində saxlanılırdı, həm də köçmə mardarlıq mövcud idi. Kənd təsərrüfatının bu sahəsi düzənlik əraziyə nisbətən əsasən dağlıq, dağətəyi ərazilərdə daha geniş yayılmışdı. 1870-ci ilin məlumatına görə, İrəvan quberniyasında iribuynuzlu mal-qaranın və atın $\frac{3}{4}$ hissəsi, xırdabuynuzlu mal-qaranın $\frac{5}{6}$ hissəsi dağlıq ərazilərinin, qalanları isə düzənlik ərazilərinin payına düşmüşdü. Digər heyvanlar isə belə bölünmüşdü: qatır və ulaq əhalinin sayından asılı olaraq hər iki ərazidə, donuzun əksəriyyəti və 154 dəvədən başqa qalanı yalnız düzənlik ərazidə saxlanılırdı⁸⁶⁸.

Mənbələrdə İrəvan quberniyası üzrə istər xırdabuynuzlu, istər iribuynuzlu mal-qara, istərsə də əhalinin təsərrüfat həyatında böyük rol oynayan digər heyvanların sayı haqqında məlumatlara rast gəlmək mümkündür. 1858-ci ilin rəsmi məlumatına görə, İrəvan quberniyasında kənd təsərrüfatı heyvanlarının sayı belə idi: iribuynuzlu mal-qara-153300; xırdabuynuzlu mal-qara-289075; at-31618; qatır və ulaq-25340; dəvə-70094 donuz-3860; 1863-cü il məlumatında belə idi: iribuynuzlu-128187; xırdabuynuzlu 41363; at-34432; dəvə-1990; qatır və ulaq-15654; donuz-1965. Cəmi 595691 min; 1866-cı il məlumatında belə idi: iribuynuzlu mal-qara-252117; xırdabuynuzlu mal-qara-575142; at-33041; dəvə-10940; qatır və ulaq-17018; donuz-1663. Cəmi 889921 min; 1868-cu il məlumatı belə idi: iri və xırdabuynuzlu-778009; at-35385; qatır və ulaq-14406; dəvə 9450; donuz-1900. Cəmi 839150 min. Bu ilə olan məlumatda göstərilir ki, 1867-ci ilə nisbətən 1868-ci ildə mal-qaranın sayı 34615 baş azalmışdı. 1869-cu il məlumatı isə belə idi: iri və xırdabuynuzlu mal-qara-773456; at-35242; dəvə 9525; qatır və ulaq-11545; donuz-2408. Cəmi 832176 min. Bu il də keçən ilkinə nisbətən mal-qaranın sayı 6974 baş azalmışdı. Buna səbəb Cənubi Qafqazda keçirilən inzibati-ərazi islahatına görə İrə-

⁸⁶⁶ Материалы для изучения экономического быта государственных крестьян Закавказского края, т. I, выпуск 5, с. 555.

⁸⁶⁷ Памятная книжка Эриванской губернии на 1902, с. 113; Энциклопедический словарь Брокгауз и Ефрона, т. XLI (81), с. 13.

⁸⁶⁸ Сборник сведений о Кавказе, 1872, т. II, с. 187.

vana məxsus Mehri dairəsinin Yelizavetpol quberniyasının tərkibinə keçməsi idi. 1881-ci ildə yalnız İrəvan şəhərində ev heyvanlarının sayı 1285 baş olmuşdur⁸⁶⁹. Bunlardan 250-si iribuynuzlu malqaranın, 400-ü atın, 350-i ulağın, 200-ü qatırın, 85-i isə dəvənin payına düşmüşdü⁸⁷⁰.

XIX yüzilliyin 80-ci illərinin sonundan başlayaraq İrəvan quberniyasında xırda və iribuynuzlu və digər kənd təsərrüfatı heyvanları haqqında mənbələrdə geniş məlumatlar vardır. Məsələn, 1888-ci ilin məlumatına görə, İrəvan quberniyasında müxtəlif növ kənd təsərrüfatı heyvanlarının sayı belə idi: qoyun-500000; keçi-100000; iribuynuzlu mal-qara-200000; camış-50000; at-40000; eşşək və qatır-20000; dəvə-12000; donuz-4000. Ümumilikdə, İrəvan quberniyasında 926000 müxtəlif növ kənd təsərrüfatı heyvanları olmuşdur⁸⁷¹.

İrəvan quberniyasında 1890-cü il məlumatına görə, iri və xırdabuynuzlu mal-qaranın ümumi sayı 1056520 olmuşdur. Ayrı-ayrı kənd təsərrüfatı heyvanlarının sayı isə belə idi: qoyun- 530702 baş; keçi-107642 baş; inək və öküz-243903 baş; camış- 84320 baş; dəvə-5379 baş; at-28530 baş; eşşək-24984 baş; qatır-30746 baş; donuz-313 baş. Quberniyada hər bir adama 0,8 baş iribuynuzlu mal-qara düşürdü⁸⁷².

1891-ci ilin məlumatına görə, İrəvan quberniyasında ümumi kənd təsərrüfatı heyvanlarının sayı 1072574 baş olmuşdur. Bu da 1890-cı ilə nisbətən 16054 baş çox mal-qara idi. Ümumi mal-qaranın sayı isə belə idi:

1. At-35636 baş;
2. Eşşək-26157baş;
3. Qatır-78 baş;
4. İnək və öküz-314528 baş;
5. Camış-21606;
6. Qoyun-584465 baş;
7. Keçi-83570 baş;
8. Dəvə-5633 baş;
9. Donuz-601 baş⁸⁷³.

Həmin il mal-qaranın satış qiyməti isə belə idi: 1 baş öküz-45 rubl; 1 baş camış-80 rubl; 1 baş camış balası 45 rubl; 1 baş inək-15 rubl; 1 baş qoyun və keçi-3 rubl; 1 baş at-60 rubl; 1 baş eşşək-10 rubl; 1 baş qatır-15 rubl; 1 baş dəvə-100 rubl; 1 baş donuz-8 rubl. Ümumiyyətlə, İrəvan quberniyasında adı çəkilən heyvanların dəyəri 14256403 rubl olmuşdur⁸⁷⁴.

1898-cü ilin məlumatında İrəvan quberniyasında xırdabuynuzlu mal-qaranın

⁸⁶⁹ Гугушвили П., Сельское хозяйство и аграрные отношения, с.664-676.

⁸⁷⁰ Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа, 1881, выпуск 1, с.33.

⁸⁷¹ Обзор Эриванской губернии за 1888 г., с.39.

⁸⁷² Памятная книжка Эриванской губернии на 1902, отдел IV, с.104.

⁸⁷³ Обзор Эриванской губернии за 1891 г., с.12.

⁸⁷⁴ Yenə orada.

ümumi sayı 1150000 baş, iribuynuzlu mal-qara 612500 baş, at 41500 baş, dəvə 6950 baş göstərilmişdir. Həmin il mal-qaranın satış qiyməti belə idi: 1 baş xırdabuynuzlu mal-qara-3 rubl; 1 iribuynuzlu mal-qara-30 rubl; 1 baş at-60 rubl; 1 baş dəvə-100 rubl. Quberniya üzrə bütün kənd təsərrüfatı heyvanlarının ümumi dəyəri 24500000 rubl məbləğində hesablanmışdır. Mal-qaradan gələn təmiz gəlir isə 3000000 rubl və yaxud ümumi dəyərin 12,2 %-i olmuşdur⁸⁷⁵.

1899-cu ilin məlumatında İrəvan quberniyasında xırdabuynuzlu mal-qaranın ümumi sayı 966900 baş, iribuynuzlu mal-qara 448000 baş, at 38000 baş, dəvə 5700 baş göstərilmişdir. Nəticədə keçən ilkinə nisbətən mal-qaranın ümumi sayında 352350 baş azalma müşahidə olmuşdur. Buna səbəb həmin il mal-qara yeminin qıtlığı və bununla əlaqədar olaraq əhali mal-qaranı kütləvi surətdə satması idi. Həmin il mal-qaranın satış qiyməti belə olmuşdur: 1 baş xırdabuynuzlu mal-qara-3 rubl; 1 iribuynuzlu mal-qara-30 rubl; 1 baş at-60 rubl; 1 baş dəvə-100 rubl. Quberniya üzrə bütün kənd təsərrüfatı heyvanlarının ümumi dəyəri 19200000 rubl məbləğində hesablanmışdı. Mal-qaradan gələn təmiz gəlir isə 2300000 rubl və yaxud ümumi dəyərin 12 %-i idi⁸⁷⁶.

Baxmayaraq ki, 1899-cu ildə İrəvan quberniyasında kənd təsərrüfatı heyvanlarının sayında xeyli azalma qeydə alınmışdı, 1900-cü ildə də bu azalma davam etmişdir. Həmin ilin məlumatında xırdabuynuzlu mal-qaranın sayı 605840 baş (ümumi mal-qaranın sayının 52,4 %), iribuynuzlu mal-qara 479250 baş (41,4 %), at və qatır 38720 baş (3,3 %), dəvə 5610 baş (0,5 %), eşşək 27580 baş (2,4 %), ümumi sayı isə 1157000 baş göstərilmişdir. Bu da keçən ilkinə nisbətən 300000 baş az idi. Buna səbəb həmin il bəzi qəzalarda mal-qara üçün yem qıtlığının olması idi. Hər bir mal-qaranın satış qiyməti belə dəyəndirilmişdi: 1 baş xırdabuynuzlu mal-qara-3 rubl; 1 iribuynuzlu mal-qara-30 rubl; 1 baş at və qatır-50 rubl; 1 baş dəvə-100 rubl, 1 baş eşşək-14 rubl. Quberniya üzrə bütün kənd təsərrüfatı heyvanlarının ümumi dəyəri 18032900 rubl məbləğində hesablanmışdı. Mal-qaradan gələn təmiz gəlir isə 2593410 rubl və yaxud ümumi dəyərin 14,38 % -i idi⁸⁷⁷.

İki illik azalmadan sonra 1901-ci ilin statistik məlumatında İrəvan quberniyasında kənd təsərrüfatı heyvanlarının sayında artım müşahidə olunmuşdur. Həmin il ayrı-ayrı mal-qaranın sayı belə idi: xırdabuynuzlu mal-qara-755191 baş (həmçinin 22723 baş buzov); iribuynuzlu mal-qara-424366 baş; at-38414 baş (həmçinin 510 aygır); qatır-1191 baş; dəvə-56085 baş; eşşək- 27730. Mal-qaranın ümumi sayı isə 1252577 baş olmuşdur. Bu da keçən ilkinə nisbətən 88577 baş və yaxud 7,6 % çox idi. Mal-qaranın satış qiyməti isə belə idi: 1 baş xırdabuynuzlu mal-qara-5 rubl; 1 iribuynuzlu mal-qara-30 rubl; 1 baş at və qatır-50 rubl; 1 baş aygır-12 rubl; 1 baş dəvə-100 rubl, 1 baş eşşək-14 rubl. Quberniya üzrə bütün kənd

⁸⁷⁵ Обзор Эриванской губернии за 1898 г., с.6-7.

⁸⁷⁶ Обзор Эриванской губернии за 1899 г., с.6-7.

⁸⁷⁷ Обзор Эриванской губернии за 1900 г., с.6.

təsərrüfatı heyvanlarının ümumi dəyəri 19424525 rubl məbləğində dəyərləndirilmiş, mal-qaradan gələn təmiz gəlir isə 2581245 rubl olmuşdur⁸⁷⁸.

1902-ci ildə İrəvan quberniyasında xırda və iribuynuzlu mal-qaranın sayı 1372976 baş olmuşdur. Bu, 1901-ci ilə nisbətən 120399 baş, yaxud 9 % çox idi⁸⁷⁹.

1903-cü ildə mal-qaranın sayında daha çox artım olmuşdur. Həmin il 1163534 baş xırdabuynuzlu, 521918 baş iribuynuzlu mal-qara, 49684 baş at, 32558 baş yük heyvanları (qatır, dəvə və eşşək) qeydə alınmışdır. Bütün bu heyvanların ümumi dəyəri 25 milyon rubl dəyərində idi⁸⁸⁰.

1904-cü ildə İrəvan quberniyasında iribuynuzlu mal-qaranın sayı 633784 baş, xırdabuynuzlu mal-qaranın sayı 1288586 baş, atın sayı 48926 baş, qatırın sayı 1051 baş, dəvənin sayı 3755 baş, eşşəyin sayı 27548 baş, ümumiyyətlə 2003650 baş olmuşdur⁸⁸¹.

1907-ci ilin statistik məlumatında İrəvan quberniyasında 561747 baş iribuynuzlu, 957283 baş xırdabuynuzlu mal-qara, 42169 baş at, 695 baş qatır, 3698 baş dəvə, 28971 baş eşşək, ümumilikdə isə 1594563 baş göstərilmişdir⁸⁸².

1908-ci ildə İrəvan quberniyasında mal-qaranın sayında yenidən azalma müşahidə olunmuşdur. Buna səbəb, əhalinin məhsulsuzluq nəticəsində xəzinə vergilərinin vaxtı-vaxtında ödəməmələri idi. Nəticədə onlar bu vergiləri ödəmək üçün mal-qaranı satışa çıxarmışdılar. Satışdan əldə olunan gəlir xəzinə vergisinin ödənilməsinə xərclənmişdir. Həmin il İrəvan quberniyasında 442935 baş iribuynuzlu, 835028 baş xırdabuynuzlu mal-qara, 39889 baş at, 894 baş qatır, 5123 baş dəvə, 27913 baş eşşək, ümumilikdə isə 1351782 baş kənd təsərrüfatı heyvanı olmuşdur. Bu da keçən ilkinə nisbətən mal-qaranın sayı 242781 baş az idi⁸⁸³.

1909-cu ildə keçən ilkinə nisbətən mal-qaranın sayında çoxalma müşahidə olunmuşdur. Həmin il İrəvan quberniyasında 486201 baş iribuynuzlu, 854744 baş xırdabuynuzlu mal-qara, 41052 baş at, 938 baş qatır, 5523 baş dəvə, 29740 baş eşşək, ümumilikdə isə 1418198 baş kənd təsərrüfatı heyvanı olmuşdur. Nəticədə keçən ilkinə nisbətən mal-qaranın sayı 66416 baş çox idi⁸⁸⁴.

1910-cu ildə İrəvan quberniyasında 464030 baş iribuynuzlu, 821383 baş xırdabuynuzlu mal-qara, 42675 baş at, 866 baş qatır, 5929 baş dəvə, 29623 baş eşşək, ümumilikdə isə 1364509 baş kənd təsərrüfatı heyvanı qeydə alınmış, bu da, keçən ilkinə nisbətən 53689 baş az idi⁸⁸⁵.

1914-cü ildə mal-qaranın və digər kənd təsərrüfatı heyvanlarının sayı isə belə

⁸⁷⁸ Обзор Эриванской губернии за 1901 г., с.9.

⁸⁷⁹ Обзор Эриванской губернии за 1902 г., с.2.

⁸⁸⁰ Обзор Эриванской губернии за 1903 г., с.4.

⁸⁸¹ Обзор Эриванской губернии за 1904 г., с.7.

⁸⁸² Обзор Эриванской губернии за 1907 г., с.26.

⁸⁸³ Обзор Эриванской губернии за 1908 г., с.9, с.26.

⁸⁸⁴ Обзор Эриванской губернии за 1909 г., с.26.

⁸⁸⁵ Памятная книжка Эриванской губернии на 1912, отдел IV, с.28.

idi: iribuynuzlu mal-qara-444575 baş; xırdabuynuzlu mal-qara-1007456 baş; at-29006 baş; dəvə-6263 baş; qatır və ulaq-24175 baş; donuz-2132 baş. Cəmi 1515606 baş mal-qara⁸⁸⁶.

İrəvan quberniyasında əhali iri və xırdabuynuzlu mal-qaraya görə xəzinəyə vergi də ödəyirdilər. Bu vergi növü ilk dövrdə “sabalaxa” adlanmışdı. Sabalaxa vergisinə əsasən yerli sakinlər örüş yerlərindən istifadəyə görə hər baş iri mal-qaraya görə 10 qəpik, xırdabuynuzlu mal-qaraya görə isə 1 qəpik vergi ödəmişdilər. Lakin 1884-cü il 29 iyun qanununa əsasən, Cənubi Qafqazda mal-qaraya görə vergi sistemində dəyişiklik baş vermişdi. Həmin qanuna görə, mal-qaranın otladığı örüş yerlərinin hər desyatininə görə əhali 15 qəpik vergi ödəməli idi⁸⁸⁷.

Mal-qara və kənd təsərrüfatı heyvanları əhalinin müxtəlif tələbatını təmin edirdi. İri və xırdabuynuzlu heyvanlar əhalinin həm sudə, pendirə, yağa, həm də ətə olan tələbatını ödəməklə bərabər, yerli əhali iribuynuzlu heyvanlardan qoşqu aləti kimi yüklərin daşınmasında, torpağın şumlanmasında geniş istifadə edirdilər. Onların dərisi də əhaliyə xeyli gəlir gətirirdi. Xırdabuynuzlu heyvanların yunundan məişətdə iplik hazırlanmasında, müxtəlif parçaların, xalçaların və s. toxunmasında geniş istifadə edilirdi⁸⁸⁸.

Yerli əhali at, qatır və ulaqlardan məişətdə müxtəlif işlərdə istifadə edirdilər. İrəvanda Qarabağ və ərəb at cinsləri daha məşhur olmuşdu. Atdan minik, ağır yüklərin daşınmasında, poçt işində geniş istifadə edilmişdi⁸⁸⁹. Hətta İrəvan quberniyasının Şərur-Dərələyəz və Aleksandropol qəzalarında at zavodları fəaliyyət göstərmişdir. Şərur-Dərələyəz qəzasının Soyvan kənd sakini Canpoladova məxsus zavodda 126 cins at, bunlardan 2-si aygır, 62-si dişi at olmuşdur. Aleksandropol qəzasında bir at zavodu Böyük Qarakilsə kəndində və iki at zavodu isə Bozükənd kəndində fəaliyyət göstərmişdir. Hər üç zavodda 299 cins at olmuşdur⁸⁹⁰.

Quberniya əhalisi yüklərin daşınmasında ulaq, at, qatır və dəvələrə çox üstünlük vermişdilər. Həm də onların saxlanması ucuz başa gəlirdi. Ən ağır yüklərin daşınmasında bu heyvanlardan daha geniş istifadə edilirdi. Dəvələrdən isə uzaq yerlərə-əcnəbi ölkələrə ticarət malı aparmaq və oradan gətirmək üçün karvan kimi istifadə edilirdi⁸⁹¹. Aşağıda əhalinin müxtəlif yerlərə yük daşınması ilə bağlı məşğulluq sahəsi haqqında ətraflı bəhs olunacaqdır.

⁸⁸⁶ Обзор Эриванской губернии за 1914 г., с.39.

⁸⁸⁷ Свод материалов по изучению экономического быта государственных крестьян Закавказского края, 1887, т.1, часть 1, с.80-83; Свод материалов по изучению экономического быта государственных крестьян Закавказского края, 1889, т.III, часть1, с.66-67.

⁸⁸⁸ Сборник сведений о Кавказе, 1872, т.II, с.169; Обзор Эриванской губернии за 1909 г., с.8, с.13; Обзор Эриванской губернии за 1912 г., с.10, с.14, с.17; Обзор Эриванской губернии за 1914 г., с.12, с.16, с.21.

⁸⁸⁹ Сборник сведений о Кавказе, 1872, т.II, с.187-188; Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа, выпуск 1, с.33.

⁸⁹⁰ Обзор Эриванской губернии за 1891 г., с.12.

⁸⁹¹ Сборник сведений о Кавказе, 1872, т.II, с.188.

İrəvan quberniyasında əhalinin məşğulluq sahələrindən biri də **arıçılıq** idi. Bu sahə böyük zəhmət tələb etdiyindən quberniyada əvvəllər zəif inkişaf etmişdi. Xüsusilə, arı şanları yazda, yayda və payızda daha çox güllü-çiçəkli yerlərə daşınmalı, arılara güclü qayğı göstərməli idi. XIX yüzilliyin 70-ci illərin əvvəllərinə aid olan məlumata görə, İrəvan quberniyasında hər 100 evdən 5 nəfərinin 2-6 arı şanısı vardı. Arıçılıq əsasən quberniyanın dağlıq və meşə olan ərazilərində bir qədər güclü inkişaf etmişdi. Belə yerlərdən Naxçıvan qəzasında Dərələyəzi (həmin vaxtı Dərələyəz Naxçıvan qəzasının tərkibində idi-E.Q.), Aleksandropol qəzasında isə Pəmbəyi qeyd etmək lazımdır. Ümumiyyətlə, İrəvan quberniyasının İrəvan, Naxçıvan, Şərur-Dərələyəz, Yenibəyazid, Aleksandropol və Üçmüəzzin qəzalarında arıçılıq nisbətən geniş yayılmışdı⁸⁹².

1870-ci ildən başlayaraq İrəvan quberniyasında mənbələrdə arıçılıq haqqında məlumatlara rast gəlmək mümkündür. Həmin ilin məlumatına görə, arı şanılarının sayı ayrı-ayrı qəzalar üzrə belə idi: İrəvan qəzasında 561; Naxçıvan qəzasında 1215; Üçmüəzzin qəzasında 1395; Aleksandropol qəzasında 1551; Yenibəyazid qəzasında 2310. Cəmi 7032 arı şanı. Hər bir arı şanından təxminən 15 funt təmiz bal, 3 funt mumiya, bütün quberniya üzrə isə 2637 pud təmiz bal, 527 pud isə mumiya alınmışdı. Təmiz bal orta qiymətlə 5 publ 50 qəpiyə, mumiya isə 10 rubla satılmışdı. Baldan gələn illik gəlir 19773 rubla bərabər olmuşdur⁸⁹³.

Sonrakı illərdə də əhalinin məşğulluq sahələrindən biri olan arıçılıq haqqında məlumatlara rast gəlmək mümkündür. 1890-cı il məlumatına görə, İrəvan quberniyasında 15000 arı şanı qeydə alınmışdı. Hətta təqaüddə olan general-leytenant Proskuryakovun Aleksandropol qəzasının Böyük Qarakilsə kəndində arıxanası var idi⁸⁹⁴.

1898-ci il məlumatına görə, İrəvan quberniyasında 2417 pud bal, 2809 pud isə mum əldə edilmişdir. Həmin il bal satışından 50000 rubl təmiz gəlir götürülmüşdür⁸⁹⁵.

1899-cu ildə arıçılıqdan əldə olunan gəlir xeyli azalmışdı. Həmin il quberniya üzrə 3230 pud bal, 1130 pud mum əldə edilmişdir. Bu təsərrüfatdan gələn təmiz gəlir isə 41200 rubl olmuşdur⁸⁹⁶.

XX yüzilliyin əvvəllərində İrəvan quberniyasında arıçılıq təsərrüfatına böyük diqqət yetirilməyə başlandı. Ayrı-ayrı illərdə əldə edilmiş statistik məlumatlar bunu deməyə əsas verir. Məsələn, 1900-cü ildə İrəvan quberniyasında 15450 ədəd arı şanı qeydə alınmış, həmin şanılardan 6080 pud bal, 1278 pud mum yığılmış-

⁸⁹² Сборник сведений о Кавказе, 1872, т. II, с. 190; Памятная книжка Эриванской губернии на 1892, с. 115-116; Обзор Эриванской губернии за 1891 г., с. 13; Обзор Эриванской губернии за 1901 г., с. 10.

⁸⁹³ Сборник сведений о Кавказе, 1872, т. II, с. 190.

⁸⁹⁴ Памятная книжка Эриванской губернии на 1892, с. 115-116.

⁸⁹⁵ Обзор Эриванской губернии за 1898 г., с. 8.

⁸⁹⁶ Обзор Эриванской губернии за 1899 г., с. 7.

dır. Həmin il 1 pud bal 8 rubl 50 qəpiyə, 1 pud mum isə 20 rubla satılmışdır. Arıçılıqdan əldə edilən təmiz gəlir isə 77240 rubl olmuşdur⁸⁹⁷.

1901-ci ildə arıçılıqdan gələn gəlir bir qədər də artmışdır. Həmin il Sürməli qəzasından başqa digər qəzalarda əhalinin arıçılıqla məşğul olması haqqında məlumat verilmişdir. 1901-ci ildə bütün qəza üzrə 15920 (keçən ilkindən 470 ədəd çox) ədəd arı şanı qeydə alınmış, bu şanılardan 7960 pud bal, 1194 pud mum əldə edilmişdir. Hər bir arı şanı təxminən 7-40 funt arasında bal, 1-10 funt arasında mum vermişdir. Qeyd edilən ili 1 pud bal 9 rubla, 1 pud mum isə 20 rubla satılmış, təmiz gəlir isə 95520 rubl olmuşdur⁸⁹⁸.

1902-ci ildə təxminən eyni miqdarda arı şanı qeydə alınmışdı. Həmin il 15000 ədəd arı şanıdan 7990 pud bal (hər şanıdan 1-7 funt arasında bal əldə edilmişdir), 1153 pud mum (hər şanıdan 1-10 funt arası mum) toplanmışdır. Balın 1 pudu 8-14 rubl arasında, mum isə 20 rubla satılmışdır⁸⁹⁹.

1903-cü ildə arı şanlarının sayında artım olsa da, keçən ilkinə nisbətən az bal toplanmışdır. Həmin il 20000 ədəd arı şanıdan 7330 pud bal, çox az miqdarda mum yığılmışdır. Bu da 1902-ci ilə nisbətən 660 pud az bal əldə edilmişdir. Balın 1 pudu 7-15 rubl arasında satılmışdır⁹⁰⁰.

1904-cü il məlumatında İrəvan quberniyasında 18230 arı şanı qeydə alınmışdı. Hər bir arı şanıdan 5 funtdan 20 funta qədər təmiz bal, 0,25 funtdan 6 funta qədər mumiya əldə edilmişdir. Qeyd edilən ildə təmiz balın bir pudu 8-15 rubla, mumiya isə 15-20 rubl arasında satılmışdır⁹⁰¹.

1907-1908-ci və 1909-cu illərdə İrəvan quberniyasında arıçılıq təsərrüfatında demək olar ki, eyni nəticə əldə edilmişdir. Həmin illər İrəvan quberniyasında 20 min arı şanı qeydə alınmışdır. Məlumatla görə, bu arı şanlarının 1000-dən artığı çərçivəyə alınmışdı, yəni müasir tələblərə uyğun, qalanları isə ibtidai qaydada idi. Hər bir arı şanı 5-10 funt, çox nadir hallarda 20 funta qədər təmiz bal vermiş, təmiz bal, mumiya ilə birlikdə 8-12 rubl arasında satılmışdır⁹⁰².

1910-cu il məlumatında İrəvan quberniyasında qəza və şəhərlərdə arı şanları haqqında daha ətraflı məlumat verilmişdir. Aşağıdakı cədvəldə bunu əyani izləmək mümkündür⁹⁰³:

⁸⁹⁷ Обзор Эриванской губернии за 1900 г., с.7.

⁸⁹⁸ Обзор Эриванской губернии за 1901 г., с.10.

⁸⁹⁹ Обзор Эриванской губернии за 1902 г., с.3.

⁹⁰⁰ Обзор Эриванской губернии за 1903 г., с.5.

⁹⁰¹ Обзор Эриванской губернии за 1904 г., с.8.

⁹⁰² Обзор Эриванской губернии за 1907 г., с.9; Обзор Эриванской губернии за 1908 г., с.9-10; Обзор Эриванской губернии за 1909 г., с.9.

⁹⁰³ Обзор Эриванской губернии за 1910 г., с.10.

Şəhər və qəzalar	Arıxanaların sayı	Çərçivəyə salınmış şanıların sayı	Qəlbə salınmış şanıların sayı	Əldə edilmiş bal və mum (pudla)
İrəvan şəhəri	6	30	-	18
İrəvan qəzası	273	53	2706	796
Üçmüəzzin qəzası	316	798	2842	1176
Yenibəyazid şəhəri	8	67	63	39
Yenibəyazid qəzası	414	239	1518	398
Aleksandropol şəhəri	7	370	5	305
Aleksandropol qəzası	481	3547	2527	4433
Şərur-Dərələyəz qəzası	367	642	6123	1841
Naxçıvan şəhəri	1	50	-	25
Ordubad şəhəri	7	2	134	21
Naxçıvan qəzası	500	166	4799	1060
Yekun	2380	5964	20726	10112

Həmin il bal ilə mumiya bir yerdə 8-12 rubl arasında satılmışdır.

1912-ci il məlumatında da İrəvan quberniyasında qəzalar və kəndlər üzrə arı təsərrüfatları haqqında da geniş məlumat öz əksini tapmışdır. Hətta bu ilki məlumatda Sürməli qəzasında arıçılıq təsərrüfatı haqqında da məlumat verilmişdir. Aşağıdakı cədvəldə bunu əyani izləmək mümkündür⁹⁰⁴:

Qəzalar	Arıçılıqla məşğul olan kəndlərin sayı	Arıxanaların sayı	Sadə arı şanıların sayı	Çərçivəyə salınmış arı şanıların sayı	Bal (pud və funt)	Mum (pud və funt)
İrəvan qəzası	45	223	1540	113	343 p, 25 f	36 p.8 f.
Üçmüəzzin qəzası	56	328	1666	578	1063 p, 20 f.	85 p.11 f.
Sürməli qəzası	5	5	1	100	75 p.	2 p.
Yenibəyazid qəzası	32	120	887	176	1343 p. 35 f.	34 p. 17 f.
Aleksandropol qəzası	92	918	1769	4444	3485 p.	173 p. 8 f.
Şərur-Dərələyəz qəzası	61	413	3401	606	1159 p. 20 f.	17 p. 20 f.
Naxçıvan qəzası	59	407	3726	71	1061 p. 25 f.	17 p 30 f.
Yekun	350	2423	12990	6088	7094 p. 20 f.	358 p. 34 f

Bu ilin məlumatında göstərilmişdi ki, quberniya üzrə ayrı-ayrı qəzalarda 350 kənd arıçılıqla məşğul olmuş, 2423 arıxana, həmin arıxanalarda 19078 ədəd arı

⁹⁰⁴ Обзор Эриванской губернии за 1912 г., с.12.

şanları qeydə alınmışdır. Bu arı şanlarından isə 7694 pud 20 funt təmiz bal, 358 pud 34 funt mumiya hasil olunmuşdur. Həmin il təmiz bal 7-16 rubla, mumiya isə 16-32 rubla satılmışdır⁹⁰⁵.

1913-cü il məlumatına görə, İrəvan quberniyasında şəhərlərlə birlikdə arıçılıqla məşğul olan 338 kənd (İrəvan qəzasında İrəvan şəhəri ilə birlikdə 41 kənd, Üçmüəzzin qəzasında 47 kənd, Sürməlidə 5 kənd, Yenibəyaziddə 32 kənd, Aleksandropolda 92 kənd, Şərur-Dərələyəzdə 61 kənd, Naxçıvanda 60 kənd), bu kəndlərdə 2365 arıxana, 7631 çərçivəyə alınmış, 13234 sadə üsulla qurulmuş, ümumilikdə isə 23230 arı şanları qeydə alınmışdır. Həmin il təmiz bal 8-16 rubl, mumiya isə 16-32 rubl arasında satılmışdır⁹⁰⁶.

1914-cü ildə isə arıçılıqla məşğul olan kəndlərin sayı keçən ilkinə nisbətən 4% aşağı düşmüş, arıxanaların və arı şanlarının sayında azalma müşahidə olunmuşdur. Aşağıdakı cədvəldə bunu əyani izləmək mümkündür⁹⁰⁷:

Qəzalar	Kəndlərin sayı	Arıxanaların sayı	Sadə arıxanaların sayı	Çərçivəyə salınmış arıxanaların sayı
İrəvan qəzası İrəvan şəhəri ilə birlikdə	38	147	1655	36
Üçmüəzzin	38	360	657	891
Sürməli	5	5	-	112
Yenibəyazid	29	104	375	274
Aleksandropol qəzası şəhərlə birlikdə	93	830	848	4470
Şərur-Dərələyəz	60	371	3234	1067
Naxçıvan	62	454	4561	212
Yekun	325	2271	11330	7026

Cədvəldən göründüyü kimi, 1914-cü ildə İrəvan quberniyasında 325 kənd bu sahə ilə məşğul olmuş, həmin kəndlərdə 2271 arıxana, arıxanalarda isə 18356 arı şanı qeydə alınmışdır. Təəssüf ki, bu ildə arı şanlarından əldə edilən balın miqdarı haqqında heç bir rəqəm göstərilməmişdir. Lakin bir pud təmiz bal 8-16 rubla, mumiya isə 16-32 rubla satılmışdır⁹⁰⁸. Son illərin statistikasına baxdıqda görmək olar ki, bir pud arı balının və mumiyanın satışında ildən-ilə artım baş vermişdir.

Beləliklə, qeyd etmək lazımdır ki, İrəvan quberniyasında əlverişli coğrafi şərait, bol sulu çayların və geniş otluqların olması kənd təsərrüfatının ayrı-ayrı sahələrinin inkişafına təkan vermiş, əkinçilik, maldarlıq, bağçılıq və bostançılıq, texniki bitkilərdən pambıqçılıq və s. sahələr güclü inkişaf etmişdir.

⁹⁰⁵ Обзор Эриванской губернии за 1912 г., с.12.

⁹⁰⁶ Yenə orada, с.13.

⁹⁰⁷ Обзор Эриванской губернии за 1914 г., с.14.

⁹⁰⁸ Yenə orada.

5.2. Torpaq sahibliyi və torpaqdan istifadə

Bəhs etdiyimiz dövrdə İrəvan quberniyasının əsas torpaq fondu dövlət mülkiyyəti olan xəzinə torpaqlarından və xüsusi mülkiyyət kimi bəylərin-mülkədarların, məliklərin, tiyul sahiblərinin ixtiyarında olan xüsusi sahibkar torpaqlarından ibarət idi. Lakin az da olsa kəndlilərin ixtiyarında olan icma torpaqları və dini idarələrə məxsus vəqf torpaqları da olmuşdur. Bundan əlavə, ümumi torpaq fonduna əkin sahələrindən əlavə meşələr, örüş yerləri, meyvə bağları da daxil olmuşdur.

XIX yüzilliyin 60-cı illərin məlumatına görə, İrəvan quberniyasında xəzinə torpaqlarının ümumi sahəsi 2000000 desyatinə bərabər olmuş, bu da ümumi torpaq fondunun 85 %-dən çoxunu təşkil etmişdir⁹⁰⁹. Xəzinə torpaqlarına kəndlər, əkin sahələri, örüş yerləri, müxtəlif faydalı qazıntı mədənləri, meşələr və hətta boş, yararsız torpaqlar daxil idi. Bu torpaqların böyük bir hissəsi xüsusi şəxslərə və elatlara istismar üçün paylanmışdı. Sonradan bu torpaqlar xüsusi mülkiyyətçilərin istifadəsinə keçdiyindən, xəzinə torpaqlarının sahəsi azalmışdır. XIX yüzilliyin 80-ci illərinin ortalarına olan məlumatlarda İrəvan quberniyasında xəzinə və mülkədarlara məxsus torpaq fondunun faizi bir qədər fərqli rəqəmlə göstərilmişdir. Məsələn, ümumi xəzinə torpaqları 777143,57 desyatin (yəni 94,92 %), mülkədar torpaqları 41568,05 desyatin (yəni 5,08 %), elatlara məxsus xəzinə torpaqları 71932,84 desyatin (yəni 99,94 %), mülkədarlara məxsus örüş yerləri isə 44,33 desyatin (0,06 %) olmuşdur. Bütünlükdə xəzinə torpaqlarının ümumi sahəsi 890692,79 desyatinə bərabər olmuş, bunlardan 6263,23 desyatini (0,70 %) həyət-yanı malikanə torpaqlarına, 6790,17 (0,76 %) desyatini bağlara, 808,00 (0,09 %) desyatini meşə sahəsinə, 115516,16, (12,9%) desyatin suvarılan əkin sahələrinə, 263342,45 (29,57 %) desyatini dəmyə əkin sahələrinə, 40943 desyatini (4,60 %) biçənək yerlərinə, 457029,39 (51,31%) desyatin örüş və yararsız torpaqların payına düşmüşdü. Lakin bu məlumat bütün quberniyanın torpaq fondunu əhatə etmirdi⁹¹⁰.

1892-ci ilin məlumatında İrəvan quberniyasında bütün torpaq sahəsinin 2449792 desyatin olduğu bildirilmişdir. Ayrı-ayrı qəzalarda torpaq fondunun sahəsi isə belə idi: İrəvan qəzası-288854 desyatin; Naxçıvan qəzası-412292 desyatin; Sürməli qəzası-332604 desyatin; Şərur-Dərələyəz-277917 desyatin; Yenibəyazid qəzası-441562 desyatin; Aleksandropol qəzası-356771 desyatin; Üçmüəzzin qəzası-339792 desyatin⁹¹¹.

XIX yüzilliyin ortalarında İrəvan quberniyasında 2388425 desyatin ümumi torpaq fondu qeydə alınmış, bunlardan yalnız 727590 (30 %) desyatin torpaq mərzlənmişdir. Bu torpaq fondunun əsas hissəsi xəzinə torpaqları hesab olunurdu.

⁹⁰⁹ АКАК, т.10, с.105.

⁹¹⁰ Свод материалов по изучению экономического быта государственных крестьян Закавказского края, 1888, т. II, с.240-244.

⁹¹¹ Обзор Эриванской губернии за 1892 г., с.4.

Bu torpaqlarda 51120 ev, 227956 kişi, 203167 qadın (63,74 %) məskunlaşmışdı⁹¹².

İrəvan quberniyasında xəzinə torpaqlarından sonra ikinci yeri sahibkar torpaqları tutmuşdu. XIX yüzilliyin 90-cı illərinin ortalarına aid olan məlumatlara görə, İrəvan quberniyasının 4 qəzasında (İrəvan, Sürməli, Şərur-Dərələyəz və Üçmüəzzin) sahibkarların sayı, onlara məxsus və icarəyə verdikləri torpaqların ümumi sahəsi aşağıdakı cədvəldə belə bölünmüşdü⁹¹³:

Qəzalar	Sahibkarlar	Torpaqların ümumi sahəsi (desyatınlə)	Şəxsi torpaqları (desyatınlə)	İcarə verdikləri torpaqlar (desyatınlə)	əkin sahəsi (desyatınlə)	Əkilməyən sahə (desyatınlə)
İrəvan qəzası	153	10971	380	10591	1530	9441
Şərur-Dərələyəz qəzası	144	9362	4080	5282	1969	7393
Sürməli qəzası	88	3845	861	2984	1470	2375
Üçmüəzzin	114	4016	349	3667	867	3149
Yekun	499	28194	6570	22524	5836	22358

İrəvan quberniyasında iri torpaq sahibkarları çox az idi. Bu 499 sahibkardan 7-nin 1000 desyatindən çox, 114-nün 100 desyatindən 1000 desyatınə, 105-in 10 desyatindən 100 desyatınə qədər və 276-in isə 10 desyatindən az torpağı olmuşdur⁹¹⁴.

XX yüzilliyin əvvəllərində isə İrəvan quberniyasında ümumi torpaq fondu 2546088 desyatınə bərabər olmuşdur. Bunun 1655945 desyatini xəzinənin, 890143 desyatini isə sahibkar torpaqlarının payına düşürdü. Ümumi torpaq fondundan xəzinə kəndlilərinin ixtiyarında 777147 desyatın, sahibkar torpaqlarında sakin olan kəndlilərin ixtiyarında 98264 desyatın, elatların istifadəsində isə 71932 desyatın torpaq vardı. Ümumilikdə kənd əhalisinin sərəncamında 947343 desyatın, sahibkarların ixtiyarında isə 60268 desyatın torpaq sahəsi olmuş, onlardan 60126 desyatini ali təbəqənin, 142 desyatın isə xüsusi mülkiyyət sahibi olan kəndlilərin şəxsi istifadəsində olmuşdur⁹¹⁵.

1902-ci ilin məlumatına görə, İrəvan quberniyasında əhalinin sərəncamında olan ümumi torpaq fondunun ümumi sahəsi 1280094, 1906-cı ildə isə 1331951 desyatın olmuşdur. Bu torpaq fonduna əkin sahələri, meşələr, yaylaq və qışlaqlar,

⁹¹² Сборник статистических данных о землевладении и способах хозяйства в пяти губерниях Кавказского края, с.324.

⁹¹³ Yənə orada.

⁹¹⁴ Yənə orada, с.31.

⁹¹⁵ Материалы по вопросу о распространении действий крестьянского поземельного Банка на Закавказский край, 117-119.

bağlar və bostanlar, mülklər daxil idi⁹¹⁶.

Lakin İrəvan quberniyasında torpaqsız kəndlər də vardı. İrəvan qəzasında kəndlərin $\frac{1}{3}$ -ə pay torpağı verilməmişdi. Naxçıvanda belə kəndlərdə 400 ailənin, Üçmüəzzində 800 ailənin torpaq sahəsi yox idi. Yalnız Yenibəyazid qəzasında torpaqsız ailə yox idi⁹¹⁷. XX yüzilliyin əvvəllərində İrəvan quberniyasında torpaqsız 1209 ev və yaxud 5211 kişi cinsi qeydə alınmışdı⁹¹⁸. Torpaqsız kəndlilər heç bir sahibkardan asılı deyildi və onlarla heç bir əlaqəsi yox idi. Belə kəndlilər vergi vermir və mükəlləfiyyət yerinə yetirmirdilər.

Bəylərlə yanaşı xüsusi torpaq mülkiyyətçiləri içərisində varlı kəndlilər də var idi. Onlara məxsus mülkiyyətdə həyətyanı bağ, bostan, əkin və örüş yerləri vardı. İslahat ərafəsində İrəvan quberniyasında varlı kəndlilərin xüsusi çəkisi belə idi: İrəvan qəzasında 23 ailə, Naxçıvanda 1 ailə, Üçmüəzzində 47 ailə. Ümumiyyətlə İrəvan quberniyasında varlı kəndlilərin sayı 102-ə çatırdı⁹¹⁹. Lakin 1870-ci il islahatından sonra belə kəndlilərin sayı azalmışdı. Məlumatla görə, XIX yüzilliyin 80-ci illərinin əvvəllərində İrəvan qəzasında müxtəlif kəndlərdə 6 xüsusi kəndli təsərrüfatı olan ailə qeydə alınmışdı. Onlardan beş ailənin birlikdə mərzlənmə qaydası ilə 16,21 desyatın torpaq sahəsi var idi. Altıncı Xudabəy oğlunun isə əmisi oğlu Taytan kəndinin mülkədarı ilə birlikdə 150 desyatın pay torpağına malik idi. Qeyd edilən torpaq sahəsi Pnut kəndinin ərazisində yerləşirdi. Bu torpağın yarısı, yəni 75 desyatını kəndli Xudabəy oğluna məxsus idi. Beləliklə, İrəvan qəzası üzrə mülkiyyətçi kəndlilərə məxsus torpaq sahəsi 91,21 desyatın olmuşdur⁹²⁰.

Şərur-Dərələyəz qəzasında Muğanlı, Çomxatur, Korqalı və Arbatan kəndlilərinin düzənlik ərazilərində 9 xüsusi mülkiyyəti olan kəndli qeydə alınmışdır. Onların torpaq sahəsinin ümumi ərazisi 48,33 desyatınə bərabər olmuşdur⁹²¹.

Yenibəyazid qəzasında yalnız Tezxab kəndində iki xüsusi mülkiyyəti olan kəndli olmuşdur. Onlar birlikdə İrəvan qəzasının Göykümbəz kəndi ərazisində yerləşən, ümumi sahəsi 2,50 desyatın olan torpaq sahəsinə malik idi⁹²².

İrəvan quberniyasının Naxçıvan, Sürməli, Üçmüəzzin və Aleksandropol qəzalarında xüsusi mülkiyyəti olan kəndli qeydə alınmamışdı. Beləliklə, İrəvan, Şərur-Dərələyəz və Yenibəyazid qəzalarında xüsusi mülkiyyətə malik 17 kəndlinin birlikdə ümumi torpaq sahəsi 142,04 desyatınə bərabər olmuş, bu da quberniya

⁹¹⁶ Памятная книжка Эриванской губернии на 1902, отдел III, с.98-99; Памятная книжка Эриванской губернии на 1906, отдел III, с.118-119.

⁹¹⁷ Историческая записка об управлении Кавказом [в 2 томах], Сос.С.Эсадзе, Тифлис, Типография Гуттенберг, 1907, т.1, с.559.

⁹¹⁸ Материалы по вопросу о распространении действий крестьянского поземельного Банка на Закавказский край, с.107.

⁹¹⁹ Историческая записка об управлении Кавказом, т.1, с.561.

⁹²⁰ Свод материалов по изучению экономического быта государственных крестьян Закавказского края, 1888, т.II, с.254.

⁹²¹ Yenə orada.

⁹²² Yenə orada.

üzrə ümumi torpaq sahəsinin 0,02 %-i demək idi⁹²³.

XX yüzilliyin əvvəllərində İrəvan quberniyasında xüsusi mülkiyyəti olan kəndlilərin ixtiyarında 142 desyatin torpaq sahəsi olmuşdur⁹²⁴.

Qeyd etmək lazımdır ki, İrəvan quberniyasında islahatqabağı ümumi mülkədar kəndlərinin sayı 302 idi. Quberniya üzrə İrəvan qəzasında 69, Üçmüəzzin qəzasında 103, Naxçıvan qəzasında 119, Yenibəyazid qəzasında isə 11 kənd yerləşmişdi. Mülkədar ailələrinin ümumi sayı isə 385-ə çatırdı. Mülkədar kəndlərində yaşayan kəndli ailələrin sayı 12310, kişilərin sayı isə 45241 idi⁹²⁵; Quberniya üzrə sahibkar kəndliləri ümumi kəndli təbəqəsinin 14 %-ni təşkil etmişdi⁹²⁶.

XIX yüzilliyin 80-ci illərinin axırlarına olan məlumata görə, İrəvan quberniyasında 955 kənd vardı. Onlardan xəzinəyə məxsus 800 kənd (732-i xəzinənin, 68-i həm xəzinənin, həm də mülkədarların), 155 elat cəmiyyəti (1-i isə xəzinə-mülkədar) qeydə alınmışdı⁹²⁷.

XIX yüzilliyin 90-cı illərinin axırlarında xəzinə torpaqlarında yaşayan dövlət kəndliləri İrəvan quberniyasında bütün kəndli təbəqəsinin 63,78 %-i təşkil etmişdi. Hər qəza üzrə dövlət kəndlilərinin faizi belə idi: İrəvan qəzasında 62,76 %, Naxçıvan qəzasında 30,35 %, Sürməli qəzasında 49,66 %, Şərur-Dərələyəz qəzasında 62,47 %, Yenibəyazid qəzasında 72,87 %, Üçmüəzzin qəzasında 60,96 %, Aleksandropol qəzasında 92,23 %⁹²⁸.

İrəvan quberniyasında kəndlilər torpağı həyətəni sahələr üzrə və icmalılıq bəcəmişdilər. Dövlət kəndliləri torpaqdan icmalılıq istifadə edirdilər və hər dörd ildən bir torpaqların bölgüsü həyata keçirilməli idi. Lakin torpaqların bölgüsü vaxtaşırı keçirilmir, bölgü icra olunduqda isə düzgün keçirilmirdi. Belə ki, torpağın yeni bölgüsü zamanı hər kəs əvvəlcə istifadə etdiyi əkinlərin sahibi olaraq qalırdı. Torpaq bölgüsünün keçirilməməsi üzündən kəndli pay torpaqları icma torpaqlarından həyətəni torpaqlara çevrilir, yuxarı təbəqələrin icma torpaqlarını qəti surətdə bölüşdürmək cəhdi güclənirdi. Xüsusi çəpərlənmiş həyətəni-malikanə torpaqlarına bağlar, üzümlüklər, süni surətdə əkilmiş meşələr, bostan və yonca sahələri daxil idi. İrəvan quberniyasında həyətəni-malikanə torpaqlarının sahəsi zonalar üzrə bir-birindən fərqlənirdi. Araz çayının vadisini və onun axarlarını əhatə edən birinci isti zonada həyətəni malikanələr kəndlilərin istifadə etdiyi torpaqların yarısını təşkil edirdi. İkinci dağətəyi zonada həyətəni sahələr bir qədər

⁹²³ Свод материалов по изучению экономического быта государственных крестьян Закавказского края, 1888, т. II, с. 254.

⁹²⁴ Материалы по вопросу о распространении действий крестьянского поземельного Банка на Закавказский край, с. 107.

⁹²⁵ Материалы по крестьянскому делу в Закавказском крае, Тифлис, 1876, отдел II, с. 38; Историческая записка об управлении Кавказом, т. 1, с. 559.

⁹²⁶ Акопян Т. X., Очерк истории Еревана, с. 40.

⁹²⁷ Свод материалов по изучению экономического быта государственных крестьян Закавказского края, 1888, т. II, с. 106.

⁹²⁸ Сборник статистических данных о землевладении и способах хозяйства в пяти губерниях Закавказского края, с. 324.

azalır, icma torpaqları üstünlük təşkil edirdi. Dağlıq zonda isə havanın soyuq olması ilə əlaqədar olaraq torpaqların icmalılıqla istifadəsi əsas yeri tuturdu. Burada həyətyanı sahə yalnız evə yaxın sahələr və bostan torpaqları daxil idi⁹²⁹.

Lakin quberniyanın bəzi ərazilərində icma torpaqlarının həyətyanı-malikanə torpaqlarına çevrilməsi daha üstünlük təşkil edirdi. Məsələn, Ordubad dairəsində, Şərur-Dərələyəz qəzasının dağlıq dərələrində öyrüş yerlərindən başqa bütün təsərrüfat yerləri kəndlilərin həyətyanı malikanələrinə çevrilmişdi⁹³⁰.

Mənbədə həyətyanı-malikanə torpaqlarının artması kimi iqtisadi, yerin səthi və fiziki şərtləri səbəb göstərilmişdi. Bəzi təsərrüfat sahələri-üzümçülük, bağçılıq və ipəkçilik sahələri var idi ki, onlara uzun müddət qulluq etmək lazım gəlirdi və belə sahələri icmalılıqla idarə etmək mümkün deyildi. Buna görə də bağlar və ümumiyyətlə çəpərlənmiş təsərrüfat yerləri ayrı-ayrı şəxslər tərəfindən icma torpaqlarından kəsilib götürülürdü. Belə sahələrin olduğu ərazilərdə həyətyanı-malikanə torpaqları çoxluq təşkil edirdi. Lakin dağlıq ərazilərdə havanın sərt olması, əhalinin əsasən əkinçilik və maldarlıqla məşğul olması üzündən burada torpaqlar əsasən icmalılıqla idarə olunurdu. Dağlıq ərazilərdə həyətyanı sahəni əhatə edən torpaqlar çox az idi və ikinci dərəcəli torpaq sahəsi hesab olunurdu⁹³¹.

İrəvan quberniyasının bəzi yerlərində yerin səthindən asılı olaraq torpaq sahəsi ayrıca həyətyanı-malikanə sahəsi kimi idarə olunurdu. Dağlıq qəzalarda və dərələrdə-Ciqin, Milli və Arpaçay dərələrində ümumiyyətlə nadir hallarda geniş torpaq sahələrinə rast gəlinirdi. Ona görə də ayrı-ayrı icma üzvünə torpaqdan xüsusi mülkiyyət kimi istifadə edilməsinə qadağa qoyulmuşdu⁹³².

Pambıqçılığın və üzümçülüyn inkişafı da həyətyanı-malikanə torpaqların artmasına səbəb olmuşdu. Belə ki, XIX yüzilliyin 60-cı illərində Amerikada vətəndaş müharibəsinin başlaması ilə əlaqədar olaraq Avropa bazarlarında pambığın bahalaşması və qıtlaşması ilə əlaqədar olaraq rus firmalarının Azərbaycan və eləcə də onun tərkib hissəsi olan İrəvan pambığına marağın artmasına səbəb oldu. Bu bitki yaxşı gəlir gətirdiyinə görə İrəvan quberniyasında Zəngibasar, Gərnibasar və Şərurda kəndlilər dənli bitkilərin əkildiyi torpaqlar hesabına pambıq sahələrini genişləndirirdilər. Nəticədə kəndlilər öz pay torpaqlarını hasarlayır və özünə sərf edən qaydada becərirdilər⁹³³.

Üzümçülük də həyətyanı malikanələrin genişlənməsinə səbəb olurdu. Cənubi Qafqazda aksiz sisteminin tətbiq olunmasına qədər aztorpaqlı icmalarda kəndlilər üzümçülüyn inkişafına geniş fikir verirdilər. Belə yerlərdə taxıl bitkilərinin əkildiyi sahələrdə üzüm bağları salınır və üzümdən gələn gəlir kəndliləri təmin edirdi.

⁹²⁹ Свод материалов по изучению экономического быта государственных крестьян Закавказского края, 1887, т.1, часть1, с.37.

⁹³⁰ Yənə orada, s.38.

⁹³¹ Yənə orada, s.38.

⁹³² Yənə orada, s.39.

⁹³³ Yənə orada, s.39-40.

Lakin aksiz sisteminin tətbiqi üzümçülüklə məşğul olan kəndliləri çətin vəziyyətə saldı. Bu sistem üzümçülüklə məşğul olan iri sahibkarların daha da varlanmasına səbəb oldu. Kəndlilər şərabçılıqla məşğul olan zavodlara aşağı qiymətə üzüm satmağa başladılar. Lakin bu qiymət kəndliyə sərf etmədiyindən üzüm ağaclarını kütləvi surətdə doğramağa başladılar⁹³⁴.

Beləliklə, həyətəni torpaq sahələri hər bir kəndlinin xüsusi mülkiyyəti hesab olunurdu. Kəndli onu sata, bağışlaya, hətta öz varislərinə vəsiyyət edə bilərdi.

İrəvan quberniyasında əsas torpaq sahələrindən biri də icma torpaqları hesab olunurdu. Bu torpaqlara əkin sahələri, örüş yerləri, meşəliklər və boş çöl sahələri daxil idi. İcma torpaqları əsasən ərazilərdən və ayrı-ayrı qəzaların vəziyyətindən asılı olaraq üstünlük təşkil edirdi. Məsələn, isti aran yerlərində əsas torpaq sahəsi olan icma torpaqlarından kəsb götürülmüş həyətəni sahə əsas rol oynayırdı. Dağlıq ərazilərdə isə kiçik həyətəni və bostan sahələrindən başqa bütün torpaqlar icmalılıqla istifadə olunurdu. Bundan əlavə, dağlıq ərazilərdə əsas yeri maldarlıq tutduğundan, burada icma torpaqları əsas yeri tuturdu. İrəvan quberniyasında icma torpaqlarının olduğu ərazilərdə ayrı-ayrı icma üzvü icmaya məxsus sahələrdən mülk kimi istifadə edə bilərdi. Məsələn, mal-qaraların otarıldığı örüşlər müəyyən dərəcədə kəndlilərin müəyyən dərəcədə mülkiyyəti sayılırdı. Bu hüquqlar İrəvan quberniyasına xas olan hüquqlar idi və əvvəllər də geniş yayılmışdı⁹³⁵.

İrəvan quberniyasında icarəyə götürülmüş torpaq sahələri də vardı. Torpaqları nəinki aztorpaqlı dövlət kəndliləri, eyni zamanda varlı sahibkarlar, həmçinin örüş yerləri az olan maldarlar icarəyə götürürdülər. Lakin icarədarların əksəriyyətini aztorpaqlı kəndlilər təşkil edirdilər. Ümumiyyətlə, kəndliləri torpaqları icarə götürməyə məcbur edən əsas səbəb aztorpaqlılıq və suyun az olması idi. Əksəriyyət kəndlərdə pay torpaqları o qədər az idi ki, əldə olunmuş məhsul kəndli ailələrini təmin etmirdi. Ona görə də, kəndlilər torpaq icarə götürmək məcburiyyətində idi. Cənubi Qafqazda keyfiyyətindən asılı olaraq icarəyə götürülmüş torpaq sahələri üç qrupa bölünmüşdü. Birinci qrupa xəzinə kəndlilərinin kifayət qədər icarəyə götürdüyü torpaq sahələri daxil idi. İrəvan quberniyasında birinci qrupa Naxçıvan qəzasının qərb hissəsi, Şərur-Dərələyəz qəzasının şimal-şərq hissəsi, Yenibəyazid, Aleksandropol və Üçmüəzzin qəzaları daxil idi. İkinci qrupa dövlət kəndlilərinin məhdud qaydada icarəyə götürdüyü torpaq sahələri daxil idi. İrəvan qəzası bu sahəyə daxil idi. Üçüncü qrupa isə Şərur-Dərələyəz qəzasının qalan hissəsi daxil idi. Qeyd edilən məlumatlara birinci qrupa kəndlərin yalnız 33 %-i, ikinci qrupa daxil olan kəndlərin 58 %-i, üçüncü qrupa 9 %-i tədqiq olunan kəndlər daxil idi⁹³⁶.

⁹³⁴ Свод материалов по изучению экономического быта государственных крестьян Закавказского края, 1887, т.1, часть 1, с.40.

⁹³⁵ Свод материалов по изучению экономического быта государственных крестьян Закавказского Yenə orada, с.843-49.

⁹³⁶ Аренда владельческой земли государственными крестьянами в Закавказье, АМЕА ТІЕА, іş.4027, v.11-12.

İrəvan quberniyasında qəzaların bəzi hissəsində icarəyə götürülmüş torpaq sahəsi yox idi. Məsələn, belə yerlərə Şərur qəzasının şimal-qərb və şərq hissəsi, Şərur-Dərələyəz qəzasının qərb hissəsi və Dərələyəzin özü daxil idi⁹³⁷.

Əldə olunmuş məlumatlarda qəzalar üzrə icarəyə götürülmüş torpaq sahələri bunlar idi: İrəvan qəzası-icarə kəndlərinin sayı 17, icarəyə götürülmüş torpaq sahəsi 549,94 desyatin; Sürməli qəzası-icarə kəndlərinin sayı-5, icarəyə götürülmüş torpaq sahəsi 220 desyatin; Yenibəyazid qəzasının cənub-qərb hissəsində yerləşən icarə kəndlərinin sayı 5, icarəyə götürülmüş torpaq sahəsi 300 desyatin; Aleksandropol qəzasının Pəmbək dairəsinin və Şörəyel dairəsinin şimal hissəsinə daxil olan kəndlərin sayı 4, icarəyə götürülmüş torpaq sahəsi 404,23 desyatin; Üçmüəzzin qəzasının icarə kəndlərinin sayı 6, icarəyə götürülmüş torpaq sahəsi isə 552,5 desyatin⁹³⁸.

İcarədar kəndlilər torpağın yarısını icarəyə götürür, yaxud məhsulun $\frac{19}{30}$ -na və yaxud $\frac{1}{3}$ -ə sahib olurdu. Elə kəndlər var idi ki, kəşib götürülmüş torpaqlar kifayət qədər idi. Lakin susuzluqdan əziyyət çəkirdilər⁹³⁹.

Torpaqların böyük əksəriyyəti ayrı-ayrı varlı ailələr, bir qrup kəndlilər tərəfindən və yaxud az da olsa bütöv icma tərəfindən icarəyə götürülürdü. Muzdlu fəhlə işlədə bilməyən, iş heyvanı və əmək alətləri olmayan təsərrüfat sahibi onu adətən müxtəlif şərtlər daxilində öz həmkəndlisinə icarəyə verirdi⁹⁴⁰.

İcarə torpaqları müxtəlif şərtlər-pul və natural vergi əsasında götürülürdü. İcarə haqqı isə əsasən torpaq sahibinin və icarədarın razılığı əsasında təyin olunurdu. Bəhs etdiyimiz dövr ərzində müxtəlif illərdə İrəvan quberniyasında torpaqdan alınan icarə haqqında məlumatlar mənbələrdə öz əksini tapmışdı. Məlumata görə, XIX yüzilliyin 80-ci illərinin axırlarında İrəvan quberniyasında ayrı-ayrı qəzalar üzrə müxtəlif torpaq sahələrindən pulla icarə haqqının məbləği belə idi: İrəvan qəzasında 1 desyatin şumlanmış əkin sahəsinin icarə haqqı 42 rubl 37 qəpik, örüş yeri 22 qəpik, digər icarə edilmiş mülklərin orta icarə haqqı 21 rubl 30 qəpik; Sürməli qəzasında 5 rubl 33 qəpik, 1 desyatin biçənək 8 rubl, digər icarə edilmiş mülklərin orta icarə haqqı 6 rubl 67 qəpik; Üçmüəzzin qəzasında 41 rubl 67 qəpik, 1 desyatin biçənək 10 rubl 64 qəpik, digər icarə edilmiş mülklərin orta icarə haqqı 26 rubl 16 qəpik; Aleksandropol qəzasında 1 desyatin şumlanmış əkin sahəsi 4 rubl 84 qəpik, digər icarə edilmiş mülklərin orta icarə haqqı 4 rubl 84 qəpik; Naxçıvan qəzasında 1 desyatin əkin sahəsi 10-12 rubl, bostandan 30-40 rubl, Yenibəyazid qəzasında əkin sahəsi 11 rubl 50 qəpik, digər məlumata görə 1 desyatin 10 rubl, bostandan 20-25 rubl; Şərur-Dərələyəz qəzasında isə o məlumdur ki,

⁹³⁷ Аренда владельческой земли государственными крестьянами в Закавказье, АМЕА ТІЕА, іш.4027, v.13.

⁹³⁸ Yenə orada, v.11-12.

⁹³⁹ Yenə orada, v.53-54.

⁹⁴⁰ Свод материалов по изучению экономического быта государственных крестьян Закавказского края, т.1, часть1, с.55.

yalnız örüş yerlərindən hər desyatınə görə 52 qəpik, digər məlumatla görə isə 23 qəpik icarə haqqı alınır⁹⁴¹.

Rəqəmlərdən göründüyü kimi icarə haqqı dövlət kəndliləri üçün baha idi. Xüsusilə əkin sahələri və çəltik sahələrinin icarə haqqı daha yüksək idi. Bu sahələrdən alınan icarə haqqı 5-72 rubl arasında idi. Sonrakı yerin icarə haqqı 10 rubl 64 qəpik olan biçənək yerləri, daha sonra icarə haqqı 20-52 qəpik arasında olan örüş yerləri tuturdu⁹⁴².

1902-ci ildə İrəvan quberniyasında icarəyə götürülmüş torpağın qiyməti isə mövsümə görə dəyişmişdi. Məsələn, həmin ildə quberniyada icarə haqqı belə idi: Payızlıq suvarma torpağının qiyməti-22,4 rubl, suvarılmamış torpağın qiyməti 9 rubl; yazlıq suvarılmış torpağın qiyməti 23,7 rubl, suvarılmamış torpağın qiyməti isə 9,2 rubl⁹⁴³.

1912-ci ildə isə icarə haqqı daha da çoxalmışdı. Həmin ildə quberniyada icarə haqqı belə idi: payızlıq suvarma torpağının qiyməti-37,0 rubl, suvarılmamış torpağın qiyməti 16,1 rubl; yazlıq suvarılmış torpağın qiyməti 42,5 rubl, suvarılmamış torpağın qiyməti isə 16,2 rubl⁹⁴⁴. 1902-ci və 1912-ci illər statistik məlumatlardan görünür ki, torpağın icarə haqqı ildən-ilə çoxalmışdı.

Haqqı natural şəkildə ödənilən icarəyə götürülmüş torpaq sahələri də var idi. Belə torpaq sahələrinin bütün işini icarədar özü axıra qədər görürdü. O, əvvəldən başlayaraq torpağı özü şumlayır, əkir, sulayır və yetişmiş məhsulu yığırdı. Burada torpağın əsl sahibi heç bir iş görmür və yalnız icarə haqqı alır. Natural şəkildə alınan haqq quberniya üzrə müxtəlif idi. İrəvan quberniyasında torpağın keyfiyyətindən asılı olaraq icarə haqqı məhsulun $\frac{4}{30}$, $\frac{5}{30}$ və yaxud $\frac{19}{30}$ qədərində idi⁹⁴⁵.

İcarə adətən qısa müddətli olurdu, lakin nadir hallarda uzunmüddətli icarəyə də rast gəlmək olardı. Qısa müddətli icarə müqaviləsi adətən 1-3, uzunmüddətli isə 9 ilə bağlanırdı⁹⁴⁶.

Mənbələrdə elatlar arasında da mal-qaranın otarılması üçün icarə haqqının məbləği barəsində məlumatlar öz əksini tapmışdı. XX yüzilliyin əvvəllərində iribuynuzlu mal-qaranın yaylaqda hər birinin icarə haqqı 5 qəpiklə 60 qəpik, qışlaqda isə 5 qəpiklə 2 rubl, xırdabuynuzlu mal-qaranın isə qışlaqda icarə haqqı 2 qəpiklə 20 qəpik, yaylaqda isə 1,5 qəpiklə 20 qəpik arasında olmuşdu⁹⁴⁷.

İrəvan quberniyasında bir neçə ailənin, həmkəndlinin öz istəkləri ilə əkin sa-

⁹⁴¹ Свод материалов по изучению экономического быта государственных крестьян Закавказского края, т.1, часть1, с.56; Материалы по вопросу о распространении действий крестьянского поземельного Банка на Закавказский край, с.278.

⁹⁴² Yenə orada, часть 2, с.56-57.

⁹⁴³ Авелиани С.А., Крестьянский вопрос в Закавказье, т.4, с.8.

⁹⁴⁴ Yenə orada.

⁹⁴⁵ Свод материалов по изучению экономического быта государственных крестьян Закавказского края, т.1, часть II, с.57; Авелиани С.А., Крестьянский вопрос в Закавказье, т.4, с.9.

⁹⁴⁶ Yenə orada.

⁹⁴⁷ Авелиани С.А., Крестьянский вопрос в Закавказье, т.4, с.10.

hələrini birləşdirməsi əsasında istifadə olunan təsərrüfat sahələri də vardı. Buna Azərbaycan türkcəsində **şərikli idarəetmə** deyilirdi. Belə təsərrüfatlar ciddi səbəblərdən yaranırdı. Onun yaranmasının əsas səbəbi hər hansı bir ailənin ayrılıqda təsərrüfatı idarə edə bilməməsi, aztorpaqlılıq və yaxud torpaqsız olması, suvarmanın gecikməsində və s. idi. Şərikli idarəetmə bir tərəfdən torpaq sahibinin və su sahibinin maraqlarına, yaxud kəndlilər arasında bölüşdürülmüş vergi və mükəlləfiyyətlərə əsaslanırdı. Belə ki, hər hansı bir ailə heç kimin köməyi olmadan keçinirdisə o, öz təsərrüfatını müstəqil idarə edə bilirdi. Yox əgər ailələrin maraqları üst-üstə düşürdüsə, müəyyən işlərdə çətinliklər yaranırdısa, yaxud görülən işlər hər bir ailənin imkanından üstün idisə kəndlilər kiçik icmada-şərik adlanan cəmiyyətdə birləşirdilər. Məsələn, kiçik cəmiyyət və yaxud süni suvarma qrupu təşkil edənlər təsərrüfatlarını genişləndirir, sudan düzgün istifadə etmək qaydasını tənzimləyir, vergi və mükəlləfiyyətləri öz aralarında bölüşdürürdülər. Sonra onlar torpaq və örüş yerləri icarəyə götürürdülər. Şərikli idarəetmə əsasən mövcümü xarakter daşıyırdı, hər il payızda, yazda və yaxud suvarma vaxtı yaranırdı. Bəzi şəriklərin birləşməsi daha güclü səbəbə əsaslanırdısa, bu cür təsərrüfat sahələri uzunmüddətli də ola bilirdi⁹⁴⁸.

Könülü yaranan təsərrüfat kəndli üçün çox əlverişli idi. Belə ki, kəndli hər cür məhsul əkə bilirdi. Məsələn, bura daxil olan kəndlinin biri buğda, digəri arpa və digərləri isə pambıq və bostan bitkiləri əkirdi. Beləliklə könüllü birləşdirilmiş belə təsərrüfatda yoxsul kəndli lazım olan məhsulu əldə edə bilirdi.

Şərikli təsərrüfat sahəsinə 2, 3 və bəzi hallarda 4 ailə daxil olurdu. Bu təsərrüfata daxil olan hər ailənin hüquq və vəzifəsi eyni idi. Onlar çöl işlərini bir-birinə xəbər verərək görürdülər⁹⁴⁹.

5.3. Vergi və mükəlləfiyyətlər

XIX yüzilliyin ikinci yarısı-XX yüzilliyin əvvəllərində Azərbaycanın digər bölgələrində olduğu kimi, İrəvan quberniyasında da həm xəzinə, həm də sahibkar kəndliləri vergi vermiş və müxtəlif mükəlləfiyyətlər yerinə yetirmişdilər. Bu vergilər hər evdən, adambaşına, məhsuldan, torpaqdan, şəhərlərdə daşınmaz əmlakdan, fabrik və zavodların yerləşdiyi sahələrdən, hərbi mükəlləfiyyətə görə müsəlmanlardan, ayrı-ayrı nazirliklərin idarələrindən, aksizdən və s. sahələrdən alınmışdı. Ümumilikdə bu vergilər smetada qabaqcadan nəzərdə tutulmuş və nəzərdə tutulmamış vergilərə bölünmüşdür. Eyni zamanda İrəvan quberniyasının əhalisi müxtəlif mükəlləfiyyətlər yerinə yetirmişdilər. Bu sahəyə mənzil, yol, at-araba və hərbi mükəlləfiyyətlər daxil olmuşdur.

Əvvəllər xəzinəyə vergilər məhsulla ödənilmiş və sonradan isə pul vergisi ilə

⁹⁴⁸ Свод материалов по изучению экономического быта государственных крестьян Закавказского края, т.1, часть 2, с.50-52.

⁹⁴⁹ Yenə orada, s.53.

əvəz olunmuşdur. Vergi sistemini nizama salmaq üçün çar icra orqanları dəfələrlə islahat keçirmək məcburiyyətində qalmışdı.

İrəvan quberniyasında mövcud olmuş vergi sistemini təsvir etməzdən əvvəl çar Rusiyasının işğaldan sonra bu sahədə həyata keçirdiyi islahatlara nəzər yetirmək lazımdır. Qeyd etmək lazımdır ki, işğaldan 1836-cı ilə qədər dövr ərzində İrəvan və Naxçıvan xanlıqları ərazisində yaranmış “Erməni vilayəti”ndə vəziyyətin ağırlığı ilə əlaqədar olaraq vergi sistemi xanlıqlar dövründə olduğu kimi saxlanılmışdı. Lakin köhnə gəlir sisteminin saxlanması çar hakimiyyət orqanlarını narahat edirdi. Məhz bu səbəbdən xəzinənin gəlirini artırmaq üçün “Erməni vilayəti”nin rəisi vergi sistemində dəyişiklik üçün yeni layihə irəli sürmüşdü. Bu layihə 1836-cı il iyunun 5-də çar tərəfindən təsdiq olundu⁹⁵⁰. Vilayətin yeni vergi sistemi 6 illik (1836-1842) bir dövrü əhatə etmişdi. Bu qanuna əsasən, yeni vergi sistemi həm pulla, həm də natural şəkildə ödənilməli idi. Hər evə pulla 7 rubl müəyyənləşdirilmişdi. Bu vergi 3 hissədən ibarət olmalı idi: a) tüstü pulu (yəni hər evdən)-2 rubl; b) töycü pulu-3 rubl 50 qəpik; v) zemski vergisi-1 rubl 50 qəpik⁹⁵¹.

Yeni vergi qanununa əsasən, “Erməni əyaləti”ndə xəzinəyə həm məhsulla, həm də pulla daxil olan verginin miqdarı belə olmuşdur:

İrəvan qəzası üzrə:

1. Hər evdən alınan vergi (tüstü pulu): a) 11386 ailənin hər birindən 2 rubl 50 qəpik alınmaqla 28465 rubl; b) 3776 ailənin hər birindən 2 rubl alınmaqla 7552 rubl; v) 8 xəzinə- mülkədar ailəsinin hər birindən 10 rubl; q) 3289 ailənin hər birindən 5 rubl alınmaqla 16445 rubl. Ümumilikdə, xəzinəyə bu vergidən 52472 rubl gəlir daxil olmuşdur; 2. Məhsulla birlikdə torpaqdan pulla alınan vergi: a) xəzinə kəndlərindən 7368 rubl 50 qəpik; b) mülkədar kəndlərindən 962 rubl 50 qəpik; Türkiyədən köçürülən ermənilərdən alınan 13705 rubl 75 qəpik. Ümumilikdə bu vergidən xəzinəyə 22036 rubl 75 qəpik vergi daxil olmuşdur; 3. a) Məhsuldan pulla alınan vergi 90017 rubl 29 qəpik; b) əkinçiliklə məşğul olan köçərilərdən 2582 rubl 82 qəpik; v) müxtəlif xırda məhsuldan alınan 2340 rubl 32 qəpik. Ümumilikdə bu vergidən xəzinəyə 169449 rubl 18 qəpik vergi daxil olmuşdur⁹⁵².

Naxçıvan qəzası üzrə:

1. Hər evdən alınan vergi: a) 858 ailədən 2 rubl 50 qəpik alınmaqla 2145 rubl; b) 3389 ailədən 2 rubl alınmaqla 6778 rubl; v) 233 ailədən 5 rubl alınmaqla 1165 rubl; q) 343 ailədən 5 rubl alınmaqla 1165 rubl; d) məhsuldan pulla alınan verginin miqdarı 20938 rubl 88 qəpik; e) əkinçiliklə məşğul olan 233 köçəri ailəsindən alınan 523 rubl 76 qəpik; j) xırda məhsuldan alınan 345 rubl 81 qəpik. Ümumilikdə, yeni

⁹⁵⁰ Колониальная политика Российской империи царизма в Азербайджане в 20-60-х гг. XIX в., т.1, с.100-101; АКАК, т.IX, с.13.

⁹⁵¹ Заваров С., Опыт исследования сельского хозяйства хлебобродного района Эриванской и Карсской области, с.356.

⁹⁵² Свод материалов по изучению экономического быта государственных крестьян Закавказского края, т.1, часть 3, с.90.

vergi qanununa görə, Naxçıvan qəzasından xəzinənin xeyrinə 33515 rubl 45 qəpik vergi toplanmışdır⁹⁵³.

Beləliklə, 1836-1842-ci illərdə “Erməni əyaləti”ndə tətbiq olunan yeni vergi qanununa görə, xəzinə və yaxud mülkədar torpaqlarında məskunlaşmış 20 minə yaxın ailədən xəzinəyə 202964 rubl 63 qəpik gəlir daxil olmuşdur.

Yeni qanunla xəzinəyə daxil olan verginin miqdarı çar hakimiyyət orqanlarını təmin etmirdi. İrəvan quberniyasından alınan vergini daha da çoxaltmaq üçün 1851-ci il 8 iyunda yeni qanun verildi⁹⁵⁴. Bu qanun əsasən torpaq sahibləri ilə kəndlilər arasında qarşılıqlı münasibətləri tənzimləmək üçün qəbul edilmişdi. Qanunda həm də pul və natural verginin miqdarı da göstərilmişdir. Bu qanun haqqında yuxarıdakı yarımfəsildə ətraflı bəhs edilmişdir. Lakin bu qanun Kırım müharibəsi ilə əlaqədar olaraq həyata keçmədi.

Əvəzində dövlət kəndlilərinin xəzinəyə ödəyəcəkləri vergilər haqqında 1851-ci il oktyabrın 23-də yeni qanun verildi. Bu qanun 1852-ci ildən İrəvan quberniyasına da şamil edilmişdi. Qanuna görə, İrəvan quberniyasında dövlət kəndliləri xəzinəyə ayrı-ayrılıqda tüstü pulu və əkin, biçənək, otlaq sahələrindən, dəyirman-dan və xırda gəlir yerlərindən istifadəyə görə isə töycü verməli idilər. Vergilər həm şəhər, həm də kənd əhalisindən alınır. Alınan töycünün sayı 50-ə çatırdı. Xəzinəyə daxil olan gəlirin və məxaricin miqdarı haqqında Zaqafqaziya diyarının (Cənubi Qafqaz-E.Q.) Dövlət Əmlak İdarəsinin 1856-cı ildə verdiyi məlumatında İrəvan quberniyasında dövlət kəndlilərinin hər evə görə (tüstü pulu) xəzinəyə ödədikləri verginin miqdarı qəzalar üzrə belə göstərilmişdir: İrəvan qəzasından 119659 rubl 68,5 qəpik; Yenibəyazid qəzasından 29795 rubl 23,5 qəpik; Naxçıvan qəzasından 23350 rubl 62,5 qəpik; Ordubad qəzasından 20321 rubl 14,75 qəpik; Aleksandropol qəzasından 21229 rubl 50 qəpik. Ümumilikdə həmin ildə xəzinəyə gələn tüstü pulunun miqdarı 213356 rubl 21,25 qəpik olmuşdur. Burada töycünün miqdarı da müəyyənləşdirilmişdi. Töycüdən xəzinəyə hər əkin, biçənək, otlaq sahələrindən istifadəyə görə 127 rubl 20 qəpik, hər dəyirman və xırda gəlir sahələrindən isə 202 rubl 20 qəpik gəlir daxil olmuşdur⁹⁵⁵.

Lakin İrəvan quberniyasında vergilərin ağırlığından xəzinəyə daxil olan müxtəlif vergilərdə hər il kəsir olurdu. Məsələn, 1882-ci il məlumatına görə, həmin il quberniya üzrə xəzinəyə çatacaq tüstü pulunun miqdarı 362589 rubl 87 qəpik müəyyənləşdirilmiş, 1881-ci ildən isə 53198 rubl 24 qəpik tüstü pulu vergisinin qalıqı qalmışdır. Lakin hesabat ilində 343445 rubl 64 qəpik, keçən ildən qalan vergi kəsirindən isə 17624 rubl 78 qəpik vergi yığılmışdır. Nəticədə, 1882-ci ildə nəzərdə tutulmuş tüstü pulundan 19144 rubl 54 qəpik, köhnə vergi qalığından isə

⁹⁵³ Свод материалов по изучению экономического быта государственных крестьян Закавказского края, т.1, часть 3, с.90.

⁹⁵⁴ АКАК, т.ХІІ, с.200-204.

⁹⁵⁵ АКАК, т.ХІ, с.846-847.

35500 rubl 11 qəpik az vergi toplanmışdır⁹⁵⁶.

1882-ci ildə xəzinəyə çatacaq zemstvo vergisindən də bir xeyli kəsir qalmışdır. Həmin ildə zemstvo vergisindən xəzinəyə ümumilikdə 441896 rubl 85 qəpik vergi daxil olmalı idi. Bu vergiyə quberniya üzrə 1881-ci ildən qalmış 96886 rubl 53 qəpik vergi də daxil idi. Nəticədə, 1882-ci ildə zemstvo vergisindən 420007 rubl 1 qəpik, keçən ilki qalıqdan isə 86515 rubl 70 qəpik vergi yığılmışdır. Beləliklə, 1883-cü il yanvarın 1-ə olan məlumata görə, keçən ilki vergidən 10847 rubl 16 qəpik, ondan əvvəlki illərdən isə 11061 rubl 33 qəpik kəsir qalmışdır⁹⁵⁷.

Yuxarıda qeyd edilən vergilərdən əlavə, xəzinəyə müxtəlif adda vergilər də daxil olmuşdur. Həmin il vergi qalığı ilə birlikdə xəzinəyə 267006 rubl 31 qəpik çatmalı idi. Nəticədə, müxtəlif adlı vergilərdən 59244 rubl 43 qəpik, qalıqdan isə 38042 rubl 43 qəpik vergi yığılmışdır. 1883-cü il yanvarın 1-ə olan məlumata görə, hesabat ili vergisindən 57660 rubl 62 qəpik, vergi qalığından isə 112058 rubl 54 qəpik qalq qalmışdır⁹⁵⁸.

1882-ci ilin statistik məlumatında şəhərlərin gəliri və məxarici haqqında da məlumatlar öz əksini tapmışdır. Şəhərlərdən xəzinəyə az miqdarda gəlir daxil olmuşdur. Həmin məlumatda İrəvan şəhərinin gəliri 2960 rubl 80 qəpik, Ordubad şəhərinin gəliri 1887 rubl 84 qəpik, Aleksandropol şəhərinin isə gəliri 4127 rubl 56 qəpik göstərilmişdir⁹⁵⁹.

Azərbaycanda və onun ayrılmaz tərkib hissəsi olan İrəvan quberniyasında xalqın vəziyyətinin ağırlığından vergilərin kəsirlə yığılması çar hakimiyyət orqanlarını yeni-yeni vergi sistemi tətbiq etməyə məcbur edirdi. Nəticədə, 1883-cü il aprelin 26-da “Qafqaz və Zaqafqaziya diyarında tüstü pulu vergisi və digər vergilər haqqında” yeni qanun qəbul edildi. Bu qanunla da xəzinəyə çatacaq vergi 3 hissədən – tüstü pulu, torpaq və zemski vergisindən ibarət olmalı idi. İrəvan quberniyasında 49 adda müxtəlif tüstü pulu sayı müəyyənləşdirilmiş, hər evdən alınan tüstü pulunun miqdarı isə 1 rubl 75 qəpiklə 10 rubl arasında olmalı idi. Lakin XIX yüzilliyin sonlarına yaxın Yenibəyazid və Aleksandropol qəzalarında bəzi tüstü pulunun miqdarı 8 rubl 80 qəpik təyin edilmişdir⁹⁶⁰.

İrəvan quberniyasında zemstva vergisinin sayı 8, hər evdən alınan verginin miqdarı isə 1 rubl 25 qəpiklə 7 rubl 80 qəpik arasında olmuşdur⁹⁶¹.

Yeni qanunla xəzinəyə çatacaq vergilərin ümumi miqdarı göstərilə də, kəndlilərin dərəcələrinə görə xəzinəyə ödəyəcəkləri vergilər müxtəlif olmuşdur. Məsələn, 44825 evdən ibarət olan, xəzinə torpaqlarında yaşayan kəndlilərin xəzinəyə

⁹⁵⁶ Кавказский календарь на 1884, отдел III, с.292.

⁹⁵⁷ Yenə orada.

⁹⁵⁸ Yenə orada.

⁹⁵⁹ Yenə orada.

⁹⁶⁰ Свод материалов по изучению экономического быта государственных крестьян Закавказского края, т.1, часть 3, с.129; Заваров С., Опыт исследования сельского хозяйства хлебобродного района Эриванской и Карсской области, с.356.

⁹⁶¹ Yenə orada.

ödəyəcəkləri vergi 1 rubl 50 qəpiklə 10 rubl arasında, 12964 evdən ibarət olan, sahibkar torpaqlarında yaşayan kəndlilər xəzinəyə 1 rubl 75 qəpiklə 8 rubl arasında, 628 evdən ibarət Kəngərli tayfası isə 2 rublla 2 rubl 50 qəpik arasında müəyyənləşdirilmişdir⁹⁶².

1883-cü ildə İrəvan quberniyasında xəzinəyə çatan ayrı-ayrı vergilərin məbləği belə idi: tütüpu (evbaşına alınan) vergisi-321033 rubl 35 qəpik (bunun 316210 rubl 58 qəpiyi bu ilin vergisi, 4822 rubl 77 qəpiyi keçən ildən qalma vergi qalığı idi); zəmski vergisi- 421299 rubl (bunun 409159 rubl 76 qəpiyi bu ilin vergisi, 12139 rubl 75 qəpiyi keçən ildən qalma vergi qalığı idi); quberniya rəisinin cavabdehliyində olan digər vergilər - 62867 rubl 3 qəpik (bunun 31395 rubl 17 qəpiyi bu ilin vergisi, 31471 rubl 86 qəpiyi keçən ildən qalma vergi qalığı idi)⁹⁶³.

Hesabat ilində xəzinəyə aksiz vergisindən də gəlir daxil olmuşdur. Bu tütünə, içkilərə və duza tətbiq olunmuş əlavə vergilər idi. İrəvan quberniyasında xəzinəyə tütündən 9147 rubl 97,5 qəpik (keçən ilkindən 899 rubl 40 qəpik az), içkilərdən 81901 rubl 24 qəpik (keçən ilkindən 4343 rubl 5 qəpik az) və duzdan 41045 rubl 51 qəpik (keçən ilkindən 59699 rubl 36 qəpik az) vergi daxil olmuşdur⁹⁶⁴.

Həmin qayda ilə 1884-cü ildə də İrəvan quberniyası üzrə vergi yığılmışdır. Hesabat ilində İrəvan quberniyasında xəzinəyə çatan ayrı-ayrı vergilərin məbləği belə idi: tütüpu (evbaşına alınan) vergisi-383452 rubl 21 qəpik (bunun 345104 rubl 61 qəpiyi bu ilin vergisi, 38347 rubl 60 qəpiyi keçən ildən qalma vergi qalığı idi); zəmski vergisi - 468965 rubl 80 qəpik (bunun 435533 rubl 97 qəpiyi bu ilin vergisi, 33431 rubl 83 qəpiyi keçən ildən qalma vergi qalığı idi); quberniya rəisinin cavabdehliyində olan digər vergilər - 23501 rubl 84 qəpik (bunun 24705 rubl 61 qəpiyi bu ilin vergisi, 8796 rubl 23 qəpiyi keçən ildən qalma vergi qalığı idi)⁹⁶⁵.

Hesabat ilində xəzinəyə aksiz vergisindən də gəlir daxil olmuşdur. Bu tütünə, içkilərə və duza tətbiq olunmuş əlavə vergilər idi. İrəvan quberniyasında xəzinəyə tütündən 7056 rubl 57 qəpik (keçən ilkindən 2091 rubl 40,5 qəpik az), içkilərdən 77947 rubl (keçən ilkindən 3954 rubl 24 qəpik az) və duzdan 37433 rubl 91 qəpik (keçən ilkindən 2429 rubl 79 qəpik az) vergi daxil olmuşdur⁹⁶⁶.

İrəvan quberniyasında tiyul torpaqlarında yaşayan kəndlilər də vergi ödəməli idilər. Lakin onlar vergini xəzinəyə deyil, tiyul sahibinə verməli idilər. XIX yüzilliyin 80-ci illərin ortalarında quberniyada tiyul torpaqlarında yaşayan 2587 ev qeydə alınmış, bunlardan 1424 ev sahibkar kəndlərində, 1163 ev isə Üçmüəzzin kilsəsinə məxsus kəndlərdə yerləşmişdi. Onlar öz sahibkarlarına məhsulun $\frac{3}{10}$ -ü və 2 rubl 50 qəpik pul vergisi verməli idilər⁹⁶⁷. Beləliklə, yeni vergi qanunu ilə kəndlilərin kateqoriyasından asılı olaraq hər evə görə aşağı verginin ümumi miq-

⁹⁶² Свод материалов по изучению экономического быта государственных крестьян Закавказского края, т.1, часть 3, с.130-131.

⁹⁶³ Обзор Эриванской губернии за 1883 г., с.35.

⁹⁶⁴ Yənə orada, s.35-36.

⁹⁶⁵ Yənə orada, с.17-20.

⁹⁶⁶ Yənə orada, s.20-21.

⁹⁶⁷ Свод материалов по изучению экономического быта государственных крестьян Закавказского края, т.1, часть 3, с.132.

darı 3 rubl, yuxarı verginin miqdarı isə 17 rubl 80 qəpik təyin olunmuşdur⁹⁶⁸.

Yeni qanuna görə, XIX yüzilliyin 80-ci illərinin ortalarında İrəvan quberniyasında hər evdən alınan pul verginin ümumi miqdarı 20035362 rubl olmuşdur. Bu ümumi verginin miqdarı ayrı-ayrı qəzalar üzrə belə idi⁹⁶⁹:

Qəzalar	Verginin rublla miqdarı	%-lə
İrəvan	27420, 32	13,69
Naxçıvan	6798	3,39
Sürməli	22589,83	11,28
Şərur-Dərələyəz	17478,1	8,72
Aleksandropol	42758,50	21,34
Yenibəyazid	51820,18	25,86
Üçmüəzzin	31488,64	15,72
Yekun	200353,62	100

İrəvan quberniyasında qeydə alınan bu vergiyə elatlardan alınan pul vergisi də daxil idi. Elatlar Sürməli, Üçmüəzzin, İrəvan və Şərur-Dərələyəz qəzalarında qeydə alınmışdı. Quberniya üzrə elat ailələrindən alınan verginin miqdarı 14108 rubl 50 qəpik olmuşdur. Qəzalar üzrə isə alınan vergi belə idi: Sürməli qəzasında-7776 rubl; İrəvan qəzasında-2726 rubl 50 qəpik; Şərur-Dərələyəz qəzasında-196 rubl; Üçmüəzzin qəzasında-3410 rubl⁹⁷⁰.

Göstərilən bu statistik məlumatda quberniyanın qəzaları üzrə ayrı-ayrılıqda hər evə, hər kişiyyə və yaxud hər qadın və kişiyyə birlikdə nə qədər vergi düşdüyü də göstərilmişdir. İrəvan quberniyasında göstərilən vergi belə idi⁹⁷¹:

Qəzalar	Hər evə (rublla)	Hər kişiyyə (rublla)	Hər iki cinsə (rublla)
İrəvan	5,96	1, 45	0,78
Naxçıvan	5,32	1,28	0,70
Aleksandropol	3,50	0,80	0,42
Yenibəyazid	5,96	1,20	0,62
Üçmüəzzin	5,06	1,15	0,61
Sürməli	4,66	1,07	0,56
Şərur-Dərələyəz	5,69	1,20	0,65

İrəvan quberniyasında tüstü pulundan əlavə, torpaq vergisi də həmin ilin statistikasında öz əksini tapmışdır. XIX yüzilliyin 80-ci illərinin ortalarında İrəvan quberniyasından xəzinəyə 68075 rubl 7 qəpik torpaq vergisi daxil olmuşdur. Hər qəzaya görə alınan verginin miqdarı isə belə idi⁹⁷²:

Qəzalar	Torpaq vergisinin rublla miqdarı	%-lə
---------	----------------------------------	------

⁹⁶⁸ Свод материалов по изучению экономического быта государственных крестьян Закавказского края, т.1, часть 3, с.129-130.

⁹⁶⁹ Yenə orada, c.143-144.

⁹⁷⁰ Yenə orada, c.144.

⁹⁷¹ Yenə orada, c.145-146.

⁹⁷² Yenə orada, c.149.

İrəvan	24567,77	36,09
Naxçıvan	9210,34	13,53
Sürməli	7903,19	11,61
Şərur-Dərələyəz	12598,53	18,51
Yenibəyazid	202,20	0,29
Üçmüəzzin	13596,04	19,97
Yekun	68075,07	100

Cədvəldən göründüyü kimi, torpaq vergisinə elatlardan alınmış 208 rubl 95 qəpik də daxil idi. Bundan əlavə, həmin il hesabatına görə, Aleksandropol qəzasından torpaq vergisi alınmamışdır.

Vergilər ildən-ilə artırılırdı. Mənbədə XIX yüzilliyin 80-ci illərinin ikinci yarısında İrəvan quberniyasında bütün vergi növlərində artım müşahidə olunmuş, burada həm şəhər, həm də kənd əhalisinin ödədikləri vergilər göstərilmişdir. Məsələn, kəndlərdə məskunlaşan 59721 evdən 236205 rubl tüstü pulu, 429450 rubl zemski vergisi, 99014 rubl torpaq vergisi, şəhərlərdə məskunlaşan 8874 evdən 27998 rubl tüstü pulu, 11867 zemski vergisi, ümumilikdə isə quberniya üzrə hər üç vergi növündən 754669 rubl vergi alınmışdır⁹⁷³.

Arxiv materiallarında İrəvan quberniyasında olan şəhərlərin gəliri və məxarici, ehtiyat kapitalı, vergi borcu haqqında maraqlı məlumatlar vardır. Aşağıdakı cədvəldə bunu əyani müşahidə etmək olar⁹⁷⁴:

Şəhərlər	Ehtiyat kapital (rubl və qəpiklə)	Vergi borcu (rubl və qəpiklə)	Mədaxil (rubl və qəpiklə)	Məxaric (rubl və qəpiklə)	az verginin 1884-cü il məxarici ilə ödənilməsi (rubl və qəpiklə)
İrəvan	-	32292 rub., 69 q.	62812 rub., 13 q.	71008 rub., 33 q.	8496 rub., 20 q.
Naxçıvan	2666 rub., 4 q.	1710 rub., 26 q.	7998 rub., 7 qəp.	7862 rub., 8 q.	135 rub., 99 q.
Ordubad	1779 rub., 86 q.	3159 rub., 64 q.	5919 rub., 14 q.	9227 rub., 33 q.	3308 rub., 19 q.
Aleksandropol	10145 rub., 66 q.	19333 rub., 74 q.	38036 rub., 46 q.	34942 rub., 64 q.	3093 rub., 82 q.
Yenibəyazid	17793 rub., 15 q.	423 rub., 32 q.	3009 rub., 23 q.	3513 rub., 44 q.	504 rub., 21 q.
Yekun	32384 rub., 71 q.	56919 rub., 65 q.	117775 rub., 3 q.	126553 rub., 24 q.	12008 rub., 60 q.

⁹⁷³ Свод материалов по изучению экономического быта государственных крестьян Закавказского края, т.1, часть 3, с.133.

⁹⁷⁴ Развитие Еревана после присоединения Восточной Армении к России. Сборник документов 1801-1917, с.125.

Cədvəldən göründüyü kimi, Naxçıvan və Aleksandropol şəhərlərindən başqa, digər şəhərlərin məxarici mədaxildən çox, qeyd edilən həmin iki şəhərin də məxarici və mədaxili arasında cüzi fərq olmuşdur.

Mənbələrdə XIX yüzilliyin 80-ci illərinin sonlarından başlayaraq İrəvan quberniyasında xəzinəyə daxil olan hərbi mükəlləfiyyət əvəzinə müsəlmanlardan alınan vergilər haqqında da ətraflı məlumatlar verilmişdir. Çar tərəfindən təsdiq olunmuş 1887-ci il 9 iyun (26 may 1886-cı il qanununa əlavə olaraq) qanununa görə, müsəlmanlardan hərbi mükəlləfiyyətin əvəzinə alınan vergi də daxil olmuşdur. Həmin qanuna görə, İrəvan quberniyasında yaşayan müsəlmanlardan hərbi mükəlləfiyyətin əvəzinə alınan verginin miqdarı 69000 rubl həcmində müəyyənləşdirilmişdir⁹⁷⁵.

1888-ci ildə xəzinəyə daxil olan ayrı-ayrı vergilərin miqdarı belə idi: xəzinəyə kəndlilərdən və şəhər əhalisindən alınan tüstü pulu və torpaq vergisi- 444151 rubl 32 qəpik (bunun 348317 rubl 17 qəpiyi bu ilin vergisi, 95834 rubl 15 qəpiyi keçən ilin vergi qalığı idi); dövlət mükəlləfiyyətinə aid zemski vergisi-397959 rubl 88 qəpik (bunun 299227 rubl 78 qəpiyi bu ilin vergisi, 98732 rubl 10 qəpiyi keçən ildən qalma vergi qalığı idi); quberniya mükəlləfiyyətinə aid zemski vergisi - 68883 rubl (bunun 53308 rubl 71 qəpiyi bu ilin vergisi, 14775 rubl keçən ildən qalma vergi qalığı idi), ümumilikdə zemski vergisi 466043 rubl 59 qəpik; **müsəlmanlardan ordu üçün müvəqqəti alınan vergi** - 86142 rubl 16 qəpik (bunun 56486 rubl 4 qəpiyi bu ilin vergisi, 29656 rubl 12 qəpiyi keçən ildən qalma vergi qalığı idi); **fabrik və zavod yerlərindən alınan 2 % vergi** - 21534 rubl 55 qəpik (bunun 11052 qəpiyi bu ilin vergisi, 10482 rubl 26 qəpiyi keçən ilin vergi qalığı idi); **şəhərlərdə daşınmaz əmlaklardan alınan vergi**-13782 rubl; **digər müxtəlif vergilər**-60385 rubl 90 qəpk (bunun 25666 rubl 29 qəpiyi bu ilin vergisi, 34719 rubl 61 qəpiyi keçən ilin vergi qalığı idi); **quberniya rəisliyinin cavabdehliyində olan digər müxtəlif vergilər**: 41418 rubl 4 qəpk (bunun 22341 rubl 18 qəpiyi bu ilin vergisi, 19076 rubl 86 qəpiyi keçən ilin vergi qalığı idi). Ümumilikdə, İrəvan quberniyası üzrə müxtəlif vergi növlərindən xəzinəyə 1078942 rubl 52 qəpik vergi daxil olmuşdur⁹⁷⁶.

Həmin il yuxarıda qeyd edilən vergilərlə bərabər, xəzinəyə aksiz vergisi də daxil olmuşdur. Gəlir içkilərdən, tütündən və kibritdən idi. 1888-ci ildə ümumi aksiz vergisindən xəzinəyə 178216 rubl 94 qəpik daxil olmuşdur. Bunun 168631 rubl 71 qəpiyi içkilərdən, 6930 rubl 28 qəpiyi tütündən, 2654 rubl 85 qəpiyi isə kibritdən gələn gəlirin payına düşmüşdü⁹⁷⁷.

1890-cı ildə İrəvan quberniyasında əhalinin ödədiyi verginin miqdarı belə olmuşdur: 1) tüstü və torpaq vergisi-440102 rubl; zemski vergisi-457663,22 rubl

⁹⁷⁵ Обзор Эриванской губернии за 1888 г., с.61.

⁹⁷⁶ Yənə orada.

⁹⁷⁷ Yənə orada, с.73.

(bunun 358511 rublu dövlət mükəlləfiyyətinə, 99151,26 rublu zemski vergisinə aid idi); müsəlmanlardan ordu üçün müvəqqəti alınan vergi-68988,49 rubl; fabrik və zavod yerlərindən alınan 2 % vergi-16458,33 rubl; şəhərlərdə daşınmaz əmlaklardan alınan vergi-14572,07 rubl; torpaq vergisi-10670 rubl; müxtəlif idarə və departamentlərdən alınan vergi-108735,12 rubl. Ümumilikdə, həmin il İrəvan quberniyasında verginin miqdarı 1117199,93 rubl olmuş, keçən illərdən isə 1011713,81 rubl vergi qalığı qalmışdır. Nəticədə, 1890-cı ildə quberniya əhalisi ümumilikdə 2128903,74 rubl vergi ödəməli idi. Lakin hesabat ilində xəzinəyə 1217366,36 rubl vergi təhvil verilmişdir. 1891-ci il yanvarın 1-ə olan məlumata görə, 911537,96 rubl, digər vergilərlə birlikdə 914150,96 rubl qalmış, bu da quberniyada hər bir nəfərə orta hesabla 1,32, hər bir evə isə 9,34 rubl vergi qalığı düşmüşdü⁹⁷⁸.

1890-cı ildə aksiz vergisindən də xəzinəyə vergi daxil olmuşdur. Hesabat ilində ümumi aksiz vergisinin məbləği 82617 rubl 3 qəpik olmuşdur. Ümumi aksiz vergisindən 75253 rubl 89 qəpik içkilərdən, 7358 rubl 48 qəpik tütündən və 4 rubl 93 qəpik isə kibritdən gələn vergilərin payına düşmüşdü⁹⁷⁹.

XIX yüzilliyin 80-90-cı illərin əvvəllərindən başlayaraq İrəvan quberniyasında vergi sistemində ildən-ilə vergi borcu yığılmağa başlamışdır. Bunun əsas səbəbi XIX yüzilliyin 80-ci illərindən başlayaraq İrəvan quberniyasında iqtisadi baxımdan əhali arasında ayrı-ayrı şəxslərin və bir çox kənd cəmiyyətlərinin içərisində iqtisadi çətinliklərin, məhsul qıtlığına səbəb olan daşqınların olması və dolunun düşməsi, Cənubi Qafqazda tətbiq edilən yeni-yeni vergi qanunlarının tərbiq edilməsi (məsələn, torpaq vergisi, müsəlmanlardan hərbi mükəlləfiyyətə görə alınan vergi, fabrik və zavod ərazilərindən alınan vergilər) idi. Bundan əlavə, vergilərin müxtəlif səbəblərdən düzgün yığılmaması, vergi ödəyənlərin vaxtında yerində olmaması da vergi qalığına səbəb olmuşdu.

İrəvan quberniyasında 1891-ci ildə müxtəlif sahələrdən xəzinəyə çatacaq vergilərdə bir qədər azalma müşahidə olunmuşdur. Həmin il xəzinəyə 1095689,84 rubl daxil olmuş, bunlardan 145357,16 rublu keçən illərdən qalmış, 950331,68 rublu isə bu ilin vergisi idi. Bu vergilərə xəzinə kəndlilərinin, şəhər əhalisinin payına düşən müxtəlif vergilər (smetada nəzərdə tutulan və tutulmayan vergilər) daxil olmuşdur. Xəzinə kəndlilərindən və şəhər əhalisindən konkret ayrı-ayrı sahələr üzrə smetada nəzərdə tutulan verginin miqdarı belə bölünmüşdü: **Xəzinə kəndlilərinin tüstü və torpaq vergisi** - 401834,30 rubl (bunun 360875,94 rublu bu ilin vergisi, 40958,36 rubl keçən illərin qalığı, bütün verginin 88,1 %-i), **şəhər əhalisinin tüstü və torpaq vergisi**- 30756,70 rubl (bunun 20212,65 rublu bu ilin, 10544,5 rublu keçən illərin qalığı, bütün verginin 57,5 %-i). Ümumilikdə bu verginin miqdarı 432591 rubl, yəni ümumi verginin 83,8 %-ni təşkil etmişdir; **Zems-**

⁹⁷⁸ Обзор Эриванской губернии за 1884 г., с.17-20.

⁹⁷⁹ Памятная книжка Эриванской губернии на 1892, с.121.

ki vergisi: 457082,90 rubl (bunun 425707,14 rublu bu ilin, 31371,76 rublu keçən illərin qalığı, bütün verginin 89,9 %-i); **Müsəlman əhalisindən hərbi mükəlləfiyyətə görə müvəqqəti alınan vergi** - 68460,89 rubl (bunun 60968,25 rublu bu ilin, 7492,64 rublu keçən illərin qalığı, bütün verginin 85,2 %-i); **Fabrik və zavod sahələrindən alınan 2 %-li vergi** - 10759,87 rubl (bunun 5422,94 rublu bu ilin, 5336,93 rublu keçən illərin qalığı, bütün verginin 35,5 %-i); **Daşınmaz şəhər əmlakından alınan vergi** - 12946,90 rubl (bunun 6736,8 rublu bu ilin, 6210,82 rublu keçən illərin qalığı, bütün verginin 64,2 %-i); **Torpaq vergisi** - 8117,63 rubl (bunun 2028,66 rublu bu ilin, 6088,97 rublu keçən illərin qalığı, bütün verginin 19,8 %-i); **Digər müxtəlif vergilər (Bu vergilər smetada qabağcadan nəzərdə tutulmamışdı).** Bura daxildir: Baş İntendant idarəsi, Dövlət Əmlakı idarəsi, Dövlət Xəzinə Departamenti, Vergi departamenti, Ticarət və Manufaktura departamenti, Gömrük Vergisi departamenti, Kredit üzrə Xüsusi dəftərxana, Mədən üzrə Departament, Daxili işlər Nazirliyi üzrə, Ədliyyə Nazirliyi üzrə, Dövlət Nəzarəti üzrə alınan vergilər - 1095689,84 rubl (bunun 950331,68 rublu bu ilin, 145357,16 rublu keçən illərin qalığı, bütün verginin 54 %-i)⁹⁸⁰.

1891-ci ildə qeyd olunan vergilərdən əlavə, mülkədarların xeyrinə məhsul vergisi olan töycü vergisi də alınmışdı. Bu məhsulun $\frac{4}{30}$ qədərində idi. Bundan əlavə, xəzinəyə içkilərə, tütünə və kibritə tətbiq olunmuş aksiz vergisi (geniş surətdə işlənən mallar üzərinə qoyulan əlavə dəyər vergisi) də daxil olmuşdur. Həmin il içkilərə tətbiq olunan aksiz vergisindən 113415 rubl 41 qəpik (bunun 106449 rubl 29 qəpiyi bu ilin vergisi, 1319 rubl 36 qəpiyi keçən ildən qalma vergi qalığı, 5646 rubl 76 qəpiyi artıq ödənişdən idi), tütündən 9682 rubl 51 qəpik (bu 1890-cı ildən 2324 rubl, yaxud 31,6 % çox idi), kibritdən 2 rubl 72 qəpik, ümumikdə isə İrəvan quberniyasında aksiz vergisindən xəzinəyə 123100 rubl 62 qəpik (keçən ildən 40483 rubl 34 qəpik, yaxud 49 % çox) vergi daxil olmuşdur⁹⁸¹.

İrəvan quberniyasında 1892-ci ildə müxtəlif sahələrdən xəzinəyə çatacaq verginin miqdarında bir qədər çoxalma müşahidə olunmuşdur. Həmin il xəzinəyə 1959512 rubl 10 qəpik daxil olmuş, bunlardan 1027701 rubl 29 qəpiyi bu ilin, 931810 rubl 81 qəpiyi isə keçən illərdən qalma vergi qalığı idi. Xəzinə kəndlilərindən və şəhər əhalisindən konkret ayrı-ayrı sahələr üzrə yığılan verginin miqdarı belə bölünmüşdü: **Xəzinə kəndlilərinin tüstü və torpaq vergisi** - 449640 rubl 47 qəpik (bunun 393428 rubl 98 qəpikyi bu ilin vergisi, 56211 rubl 49 qəpiyi keçən illərin qalığı, bütün verginin 85,4,1 %-i); **Zemski vergisi:** 433310 rubl 26 qəpik (bunun 285678 rubl 89 qəpiyi bu ilin, 147931 rubl 37 qəpiyi keçən illərin qalığı, bütün verginin 93,3 %-i); **Müsəlman əhalisindən hərbi mükəlləfiyyətə görə müvəqqəti alınan vergi**- 71990 rubl 88 qəpik (bunun 63370 rubl 1 qəpiyi bu ilin, 8620 rubl 87 qəpiyi keçən illərin qalığı, bütün verginin 89,1 %-i); **Fabrik və**

⁹⁸⁰ Обзор Эриванской губернии за 1891 г., с.37-52.

⁹⁸¹ Yenə orada, s.56-57.

zavod sahələrindən alınan 2 %-li vergi - 10199 rubl 86 qəpik (bunun 4087 rubl 70 qəpiyi bu ilin, 6112 rubl 16 qəpiyi keçən illərin qalığı, bütün verginin 23 %-i); **Daşınmaz şəhər əmlakından alınan vergi** - 7009 rubl 38 qəpik (bunun 3165 rubl 15 qəpiyi bu ilin, 3844 rubl 23 qəpiyi keçən illərin qalığı, bütün verginin 38,9 %-i); **Torpaq vergisi** - 8490 rubl 84 qəpik (bunun 1496 rubl 99 qəpiyi bu ilin, 6993 rubl 84 qəpiyi keçən illərin qalığı, bütün verginin 28,9 %-i); **Digər müxtəlif vergilər (bura daxildir Baş İntendant idarəsi, Dövlət Əmlakı idarəsi, Dövlət Xəzinə Departamenti, Vergi departamenti, Ticarət və Manufaktura Departamenti, Gömrük Vergisi departamenti, Kredit üzrə Xüsusi dəftərxana, Mədən üzrə departament, Daxili işlər Nazirliyi üzrə, Ədliyyə Nazirliyi üzrə, Dövlət Nəzarəti üzrə alınan vergilər)** - 76008 rubl 68 qəpik (bunun 39899 rubl 75 qəpiyi bu ilin, 36108 rubl 93 qəpiyi keçən illərin qalığı, bütün verginin 9,2 %-i)⁹⁸².

1892-ci ildə içkilərdən, tütündən, kibrirdən gələn gəlirə və neftə tətbiq edilən **aksiz vergisindən** də xəzinəyə vergi ödənməmişdir. Həmin il **içkilərdən** xəzinəyə 139403 rubl 22 qəpik (bunun 137158 rubl 39 qəpiyi bu ilin vergisi, 2244 rubl 83 qəpiyi isə keçən ildən qalma vergi qalığı idi. Bu da keçən ildən 25987 rubl 81 qəpik, yaxud 22,9 % çoxdur), **tütündən** 10492 rubl 36 qəpik (1891-ci ilə nisbətən 809 rubl 85 qəpik çox idi), **kibrirdən** 258 rubl 17 qəpik, küçə fənlərinin işıqlandırılması üçün istifadə edilən **neftdən** 961 rubl 69 qəpik, ümumilikdə isə 151115 rubl 44 qəpik (1891-ci ilə nisbətən 28014 rubl 82 qəpik, yaxud 22,8 % çox) aksiz vergisi daxil olmuşdur⁹⁸³.

İrəvan quberniyasında 1893-cü ildə müxtəlif sahələrdən xəzinəyə 1020679 rubl 64 qəpik daxil olmuş, bunlardan 878721 rubl 71 qəpiyi bu ilin vergisi, 141967 rubl 93 qəpiyi isə keçən illərdən qalma vergi qalığı idi. Xəzinə kəndlilərindən və şəhər əhalisindən konkret ayrı-ayrı sahələr üzrə yığılan verginin miqdarı belə bölünmüşdü: **Xəzinə kəndlilərinin tüstü və torpaq vergisi**- 422045 rubl 48 qəpik (bunun 376329 rubl 8 qəpiyi bu ilin vergisi, 45716 rubl 40 qəpiyi keçən illərin qalığı, bütün verginin 82,2 %-i); **Zemski vergisi**: 391040 rubl 62 qəpik (bunun 371721 rubl 4 qəpiyi bu ilin vergisi, 19319 rubl 58 qəpiyi keçən illərin qalığı, bütün verginin 90,1 %-i); **Müsəlman əhalisindən hərbi mükəlləfiyyətə görə müvəqqəti alman vergi** - 69209 rubl 41 qəpik (bunun 63527 rubl 14 qəpiyi bu ilin vergisi, 5682 rubl 27 qəpiyi keçən illərin qalığı, bütün verginin 89,1 %-i); **Fabrik və zavod sahələrindən alınan 2 %-li vergi** - 28081 rubl 29 qəpik (bunun 8967 rubl 51 qəpiyi bu ilin vergisi, 19113 rubl 78 qəpiyi keçən illərin qalığı, bütün verginin 55,6 %-i); **Daşınmaz şəhər əmlakından alınan vergi** - 10768 rubl 86 qəpik (bunun 4891 rubl 8 qəpiyi bu ilin vergisi, 5877 rubl 78 qəpiyi keçən illərin qalığı, bütün verginin 48,8 %-i); **Torpaq vergisi** - 7288 rubl 72 qəpik (bunun

⁹⁸² Обзор Эриванской губернии за 1892 г., с.14-16.

⁹⁸³ Yenə orada, с.20-21.

888 rubl 82 qəpiyi bu ilin, 6399 rubl 90 qəpiyi keçən illərin qalığı, bütün verginin 29,1 %-i); **Smetada qabağcadan nəzərdə tutulmayan rüsum vergiləri** - 928436 rubl 94 qəpik (bunun 826324 rubl 67 qəpiyi bu ilin, 102112 rubl 27 qəpiyi keçən illərin qalığı, bütün verginin 82,9 %-i)⁹⁸⁴.

1893-cü ildə **aksiz vergisindən** də xəzinəyə vergi ödənməmişdir. Həmin il **içkilərdən** xəzinəyə 145836 rubl 22 qəpik (bunun 143290 rubl 87 qəpiyi bu ilin vergisi, 2545 rubl 38 qəpiyi keçən ildən qalma vergi qalığı, 8825 rubl 30 qəpiyi artıq ödənişdən idi. Bu da keçən ildən 6433 rubl 3 qəpik çoxdur), **tütündən** 16893 rubl 93 qəpik (1891-ci ilə nisbətən 6401 rubl 57 qəpik çox idi), **kibritdən** 1246 rubl 3 qəpik, bu da keçən ildən 987 rubl 86 qəpik çox idi), küçə fənərlərinin işıqlandırılması üçün istifadə edilən **neftdən** 884 rubl 60 qəpik, ümumilikdə isə 164860 rubl 81 qəpik (1892-ci ilə nisbətən 13745 rubl 37 qəpik, yaxud 9,1 % çox) aks iz vergisi daxil olmuşdur⁹⁸⁵.

İrəvan quberniyasında 1894-cü ildə müxtəlif sahələrdən xəzinəyə keçən ilə nisbətən az vergi daxil olmuşdur. Digər tərəfdən, 1893-cü il dekabrın 27-də verilən çar fərmanına əsasən, 1894-cü il yanvarın 1-dən Cənubi Qafqazda dövlət zemski xərci ümumi xəzinə xərci ilə birləşdirilmiş, nəticədə zemski mükəlləfiyyəti smetasından götürülmüş borc quberniya üzrə mükəlləfiyyət smetasına keçirilmişdir. Həmin qanunla İrəvan quberniyasında zemski vergisi 1894-1896-cı illər üçün 485330 rubl 16 qəpik təyin edilmişdir⁹⁸⁶. 1894-cü ildə ayrı-ayrı sahələrdən xəzinəyə 919340 rubl 38 qəpik toplanmış, bunlardan 798425 rubl 78 qəpiyi bu ilin vergisi, 120914 rubl 60 qəpiyi isə keçən illərdən qalma vergi qalığı idi. Xəzinə kəndlilərindən və şəhər əhalisindən konkret ayrı-ayrı sahələr üzrə yığılan verginin miqdarı belə bölünmüşdü: **Xəzinə kəndlilərinin tüstü və torpaq vergisi**- 366747 rubl 32 qəpik (bunun 329294 rubl 23 qəpiyi bu ilin vergisi, 37453 rubl 9 qəpiyi keçən illərin qalığı, bütün verginin 69,8 %-i); **Smetada nəzərdə tutulmayan Zemski vergisi**: 12348 rubl 5 qəpik (47 %); **Smetada nəzərdə tutulan Zemski vergisi**: 351009 rubl 70 qəpik (bunun 344978 rubl 7 qəpiyi bu ilin vergisi, 6031 rubl 63 qəpiyi keçən illərin qalığı, bütün verginin 70,7 %-i. Ümumilikdə zemski vergisindən xəzinəyə 363357 rubl 75 qəpik (69,5 %) daxil olmuşdur); **Müsəlman əhalisindən hərbi mükəlləfiyyətə görə müvəqqəti alınan vergi** - 62460 rubl 55 qəpik (bunun 58992 rubl 20 qəpiyi bu ilin vergisi, 3468 rubl 35 qəpiyi keçən illərin vergi qalığı, bütün verginin 80,9 %-i); **Fabrik və zavod sahələrindən alınan 2 %-li vergi**- 20927 rubl 27 qəpik (bunun 9156 rubl 86 qəpiyi bu ilin vergisi, 11770 rubl 41 qəpiyi keçən illərin vergi qalığı, bütün verginin 52,7 %-i); **Daşınmaz şəhər əmlakından alınan vergi** - 9507 rubl 5 qəpik (bunun 4399 rubl 94 qəpiyi bu ilin vergisi, 5007 rubl 64 qəpiyi keçən illərin vergi qalığı,

⁹⁸⁴ Обзор Эриванской губернии за 1893 г., с.11-15.

⁹⁸⁵ Yenə orada, с.17-18.

⁹⁸⁶ Обзор Эриванской губернии за 1894 г., с.11.

bütün verginin 41 %-i); **Torpaq vergisi** - 14239 rubl 58 qəpik (bunun 1703 rubl 36 qəpiyi bu ilin, 12536 rubl 22 qəpiyi keçən illərin vergi qalığı, bütün verginin 68,1 %-i); **Smetada qabağcadan nəzərdə tutulmayan rüsum vergiləri** - 82200 rubl 33 qəpik (bunun 49901 rubl 12 qəpiyi bu ilin, 32299 rubl 21 qəpiyi keçən illərin vergi qalığı)⁹⁸⁷.

1894-cü ildə **aksiz vergisindən** də xəzinəyə vergi ödənməmişdir. Həmin il **içkilərdən** xəzinəyə 181936 rubl 6 qəpik (bunun 6287 rubl 14,5 qəpiyi artıq ödənişdən idi. İşkidən keçən ilə nisbətən gəlir 36099 rubl 81 qəpik, yaxud 24,8 % çoxdur), **tütündən** 16009 rubl 80 qəpik (1891-ci ilə nisbətən 884 rubl 13 qəpik az idi), **kibritdən** 9 rubl (bu da keçən ilə nisbətən 1237 rubl 3 qəpik az idi), ümumilikdə isə 197954 rubl 86 qəpik (1893-cü ilə nisbətən 33094 rubl 5 qəpik, yaxud 20 % çox) aksiz vergisi daxil olmuşdur⁹⁸⁸. Bu ilki hesabatda küçə fəxərlərinin işıqlandırılması üçün istifadə edilən neftdən alınan aksiz vergisi göstərilməmişdir.

1895-ci ildə ayrı-ayrı sahələrdən xəzinəyə 1336602 rubl 35 qəpik toplanmış, bundan 1019036 rubl 90 qəpiyi bu ilin vergisi, 317565 rubl 45 qəpiyi isə keçən illərdən qalma vergi qalığı idi. Xəzinə kəndlilərindən və şəhər əhalisindən konkret ayrı-ayrı sahələr üzrə yığılan verginin miqdarı belə bölünmüşdü: **Xəzinə kəndlilərinin tüstü və torpaq vergisi** - 521879 rubl 46 qəpik (bunun 406940 rubl 62 qəpiyi bu ilin vergisi, 114938 rubl 62 qəpiyi keçən illərin qalığı, bütün verginin 88,2 %-i); **Zemski vergisi**: 574778 rubl 34 qəpik (bunun 447972 rubl 52 qəpiyi bu ilin vergisi, 126805 rubl 82 qəpiyi keçən illərin qalığı, bütün verginin 93,3 %-i). Ümumilikdə zemski vergisindən xəzinəyə 363357 rubl 75 qəpik (69,5 %) daxil olmuşdur); **Müsəlman əhalisindən hərbi mükəlləfiyyətə görə müvəqqəti alınan vergi**- 76008 rubl 66 qəpik (bunun 67221 rubl 28 qəpiyi bu ilin vergisi, 9587 rubl 38 qəpiyi keçən illərin vergi qalığı, bütün verginin 90,9 %-i); **Fabrik və zavod sahələrindən alınan 2%-li vergi** - 28706 rubl 89 qəpik (bunun 13922 rubl 43 qəpiyi bu ilin vergisi, 14784 rubl 46 qəpiyi keçən illərin vergi qalığı, bütün verginin 66 %-i); **Daşınmaz şəhər əmlakından alınan vergi** - 15224 rubl 97 qəpik (bunun 4355 rubl 54 qəpiyi bu ilin vergisi, 10869 rubl 43 qəpiyi keçən illərin vergi qalığı, bütün verginin 60,2 %-i); **Torpaq vergisi** - 4542 rubl 6 qəpik (bunun 1862 rubl 76 qəpiyi bu ilin, 2679 rubl 30 qəpiyi keçən illərin vergi qalığı, bütün verginin 50 %-i); **Smetada qabağcadan nəzərdə tutulmayan vergilər** - 114661 rubl 97 qəpik (bunun 76761 rubl 75 qəpiyi bu ilin, 37900 rubl 22 qəpiyi keçən illərin vergi qalığı)⁹⁸⁹.

1895-ci ildə xəzinəyə yalnız içkilərdən və tütündən gələn gəlir hesabına **aksiz vergisi** ödənilmişdir. Həmin il **içkilərdən** xəzinəyə 146665 rubl 22 qəpik (bunun 143456 rublu bu ilin vergisi, 3209 rubl 2 qəpiyi keçən ildən qalma vergi qalığı,

⁹⁸⁷ Обзор Эриванской губернии за 1894 г., с.10-13.

⁹⁸⁸ Yənə orada, s.16-17.

⁹⁸⁹ Обзор Эриванской губернии за 1895 г., с.10-13.

2655 rubl 71,5 qəpiyi artıq ödənişdən idi), **tütündən** 15115 rubl 54 qəpik (1894-ci ilə nisbətən 894 rubl 26 qəpik az idi), ümumilikdə isə 161780 rubl 76 qəpik (1894-ci ilə nisbətən 36174 rubl 10 qəpik az) aksiz vergisi daxil olmuşdur⁹⁹⁰.

1896-cı ildə ayrı-ayrı sahələrdən xəzinəyə 1101560 rubl 65 qəpik toplanmış, bundan 1019649 rubl 75 qəpiyi bu ilin vergisi, 81910 rubl 90 qəpiyi isə keçən illərdən qalma vergi qalığı olmuşdur. Xəzinə kəndlilərindən və şəhər əhalisindən konkret ayrı-ayrı sahələr üzrə yığılan verginin miqdarı belə bölünmüşdü: **Xəzinə kəndlilərinin tüstü və torpaq vergisi** - 428388 rubl 95 qəpik (bunun 410780 rubl 24 qəpiyi bu ilin vergisi, 17608 rubl 71 qəpiyi keçən illərin qalığı, bütün verginin 84,4 %-i); **Zemski vergisi**: 474645 rubl 9 qəpik (bunun 453371 rubl 30 qəpiyi bu ilin vergisi, 21273 rubl 79 qəpiyi keçən illərin qalığı, bütün verginin 93,3 %-i); **Müsəlman əhalisindən hərbi mükəlləfiyyətə görə müvəqqəti alınan vergi** - 65389 rubl 89 qəpik (bunun 664322 rubl 58 qəpiyi bu ilin vergisi, 1067 rubl 31 qəpiyi keçən illərin vergi qalığı, bütün verginin 94,69 %-i); **Fabrik və zavod sahələrindən alınan 2 %-li vergi** - 22712 rubl 77 qəpik (bunun 14869 rubl 63 qəpiyi bu ilin vergisi, 7843 rubl 14 qəpiyi keçən illərin vergi qalığı, bütün verginin 48,8 %-i); **Daşınmaz şəhər əmlakından alınan vergi** - 10478 rubl 52 qəpik (bunun 2940 rubl 14 qəpiyi bu ilin vergisi, 7536 rubl 38 qəpiyi keçən illərin vergi qalığı, bütün verginin 48,4 %-i); **Torpaq vergisi** - 3492 rubl 99 qəpik (bunun 1556 rubl 39 qəpiyi bu ilin, 1936 rubl 60 qəpiyi keçən illərin vergi qalığı, bütün verginin 41,3 %-i); **Smetada qabaqcadan nəzərdə tutulmayan vergilər** - 95734 rubl 65 qəpik (bunun 71809 rubl 47 qəpiyi bu ilin, 23925 rubl 18 qəpiyi keçən illərin vergi qalığı, bütün verginin 13,1 %-i)⁹⁹¹.

Bu il də içki və tütündən xəzinəyə aksiz vergisi ödənilmişdir. 1896-cı ildə **ic-kilərdən** xəzinəyə 179640 rubl 43 qəpik (bunun 177162 rubl 72,2 qəpiyi bu ilin vergisi, 2477 rubl 70,3 qəpiyi keçən ildən qalma vergi qalığı, 67593 rubl 82 qəpiyi artıq ödənişdən idi. Bu da keçən ilə nisbətən 32971 rubl 21 qəpik çox idi), **tütündən** 17781 rubl 45 qəpik (1895-ci ilə nisbətən 2665 rubl 91 qəpik çox idi), ümumilikdə isə 197421 rubl 88 qəpik (1895-ci ilə nisbətən 35641 rubl 12 qəpik çox) aksiz vergisi daxil olmuşdur⁹⁹².

1897-ci ildə İrəvan quberniya idarəsinin və Tiflis Xəzinə palatasının verdiyi məlumatla görə ayrı-ayrı sahələrdən xəzinəyə 1130627 rubl 07 qəpik toplanmış, bundan 1027782 rubl 99 qəpiyi bu ilin vergisi, 102844 rubl 08 qəpiyi isə keçən illərdən qalma vergi qalığı idi. Həmin il xəzinə kəndlilərindən və şəhər əhalisindən konkret ayrı-ayrı sahələr üzrə yığılan verginin miqdarı belə bölünmüşdü: **Xəzinə kəndlilərinin tüstü və torpaq vergisi**- 415474 rubl 50 qəpik (bunun 390454 rubl 4 qəpiyi bu ilin vergisi, 25020 rubl 46 qəpiyi keçən illərin qalığı); **Zemski vergisi**

⁹⁹⁰ Обзор Эриванской губернии за 1895 г., с.15-16.

⁹⁹¹ Обзор Эриванской губернии за 1896 г., с.8-11.

⁹⁹² Yenə orada, s.13-14.

- 483766 rubl 16 qəpik (bunun 456480 rubl 86 qəpiyi bu ilin vergisi, 27285 rubl 30 qəpiyi keçən illərin vergi qalıği); **Fabrik və zavod sahələrindən alınan 2 %-li vergi** - 23946 rubl 37 qəpik (bunun 15956 rubl 54 qəpiyi bu ilin vergisi, 7989 rubl 83 qəpiyi keçən illərin vergi qalıği); **Daşınmaz şəhər əmlakından alınan vergi** - 11194 rubl 37 qəpik (bunun 3428 rubl 45 qəpiyi bu ilin vergisi, 7765 rubl 92 qəpiyi keçən illərin vergi qalıği); **Torpaq vergisi** - 3646 rubl 96 qəpik (bunun 1072 rubl 47 qəpiyi bu ilin, 1955 rubl 43 qəpiyi keçən illərin vergi qalıği); **Smetada qabağcadan nəzərdə tutulmayan vergilər** - 118465 rubl 10 qəpik (bunun 90746 rubl 2 qəpiyi bu ilin, 27719 rubl 8 qəpiyi keçən illərin vergi qalıği)⁹⁹³.

Bu il də içki və tütündən xəzinəyə aksiz vergisi ödənilmişdir. 1897-ci ildə **içkilərdən** xəzinəyə 211694 rubl (bu da keçən ilə nisbətən 32053 rubl 57 qəpik çox idi), **tütündən** 17957 rubl 53 qəpik (1896-cı ilə nisbətən 176 rubl 8 qəpik çox idi), ümumilikdə isə 229651 rubl 53 qəpik (1896-cı ilə nisbətən 32713 rubl 34 qəpik, yaxud 16, % çox) aksiz vergisi daxil olmuşdur⁹⁹⁴.

1898-ci ildə İrəvan quberniya idarəsinin və Tiflis Xəzinə palatasının verdiyi məlumatlara görə ayrı-ayrı sahələrdən xəzinəyə 1288387 rubl 82 qəpik vergi daxil olmuşdur. Həmin il xəzinə kəndlilərindən və şəhər əhalisindən konkret ayrı-ayrı sahələr üzrə yığılan verginin miqdarı belə bölünmüşdü: **Xəzinə kəndlilərinin tüstü və torpaq vergisi** - 390625 rubl 90 qəpik (bunun 362910 rubl 53 qəpiyi bu ilin vergisi, 27742 rubl 37 qəpiyi keçən illərin qalıği); **Zemski vergisi** - 451327 rubl 48 qəpik (bunun 434322 rubl 55 qəpiyi bu ilin vergisi, 17004 rubl 93 qəpiyi keçən illərin vergi qalıği); **Müsəlman əhalisindən hərbi mükəlləfiyyətə görə müvəqqəti alınan vergi** - 66392 rubl 86 qəpik (bunun 63832 rubl 45 qəpiyi bu ilin vergisi, 2560 rubl 41 qəpiyi keçən illərin vergi qalıği); **Fabrik və zavod sahələrindən alınan 2 %-li vergi** - 20415 rubl 13 qəpik (bunun 15457 rubl 23 qəpiyi bu ilin vergisi, 4957 rubl 90 qəpiyi keçən illərin vergi qalıği); **Daşınmaz şəhər əmlakından alınan vergi** - 38946 rubl 38 qəpik (bunun 26768 rubl 38 qəpiyi bu ilin vergisi, 12178 rubl keçən illərin vergi qalıği); **Torpaq vergisi** - 3287 rubl 19 qəpik (bunun 1786 rubl 93 qəpiyi bu ilin, 1500 rubl 26 qəpiyi keçən illərin vergi qalıği); **Digər müxtəlif vergilər** - 164505 rubl 16 qəpik (bunun 97738 rubl 83 qəpiyi bu ilin, 66766 rubl 33 qəpiyi keçən illərin vergi qalıği); **Quberniya rəisliyinin cavabdehliyində olan müxtəlif vergilər** - 152860 rubl 72 qəpik (bunun 97738 rubl 83 qəpiyi bu ilin vergisi, 55121 rubl 96 qəpiyi keçən illərin vergi qalıği)⁹⁹⁵.

Bu il də içki və tütündən xəzinəyə aksiz vergisi ödənilmişdir. 1898-ci ildə **içkilərdən** xəzinəyə 223448 rubl 18 qəpik (bu da keçən ilə nisbətən 11754 rubl çox idi), **tütündən** 31676 rubl 13 qəpik (1897-ci ilə nisbətən 13718 rubl 60 qəpik çox idi), ümumilikdə isə 255124 rubl 31 qəpik (1897-ci ilə nisbətən 25472 rubl 78 qə-

⁹⁹³ Обзор Эриванской губернии за 1897 г., с.11-16.

⁹⁹⁴ Yənə orada, s.18-19.

⁹⁹⁵ Обзор Эриванской губернии за 1898 г., с.11-12.

pik çox) aksiz vergisi daxil olmuşdur⁹⁹⁶.

1899-cu ildə İrəvan Xəzinə Palatasının verdiyi məlumata görə ayrı-ayrı sahələrdən xəzinəyə 1407595 rubl 93 qəpik vergi daxil olmuşdur. Həmin il xəzinə kəndlilərindən və şəhər əhalisindən konkret ayrı-ayrı sahələr üzrə yığılan verginin miqdarı belə bölünmüşdü: **Xəzinə kəndlilərinin tüstü və torpaq vergisi** - 399287 rubl 38 qəpik (bunun 369230 rubl 13 qəpiyi bu ilin vergisi, 30057 rubl 25 qəpiyi keçən illərin qalığı); **Zemski vergisi** - 457253 rubl 24 qəpik (bunun 408650 rubl 42 qəpiyi bu ilin vergisi, 48602 rubl 82 qəpiyi keçən illərin vergi qalığı); **Müsəlman əhalisindən hərbi mükəlləfiyyətə görə müvəqqəti alınan vergi** - 69542 rubl 85 qəpik (bunun 65318 rubl 35 qəpiyi bu ilin vergisi, 4224 rubl 50 qəpiyi keçən illərin vergi qalığı); **Fabrik və zavod sahələrindən alınan 2 %-li vergi** - 27301 rubl 84 qəpik (bunun 18456 rubl 21 qəpiyi bu ilin vergisi, 8845 rubl 63 qəpiyi keçən illərin vergi qalığı); **Daşınmaz şəhər əmlakından alınan vergi** - 56830 rubl 26 qəpik (bunun 38360 rubl 8 qəpiyi bu ilin vergisi, 18470 rubl 18 qəpiyi keçən illərin vergi qalığı); **Torpaq vergisi** - 8032 rubl 29 qəpik (bunun 3149 rubl 3 qəpiyi bu ilin, 4883 rubl 26 qəpiyi keçən illərin vergi qalığı); **Digər müxtəlif vergilər** - 205544 rubl 58 qəpik (bunun 115165 rubl 58 qəpiyi bu ilin, 90379 rubl 38 qəpiyi keçən illərin vergi qalığı); **Quberniya rəisliyinin cavabdehliyində olan müxtəlif vergilər** - 183803 rubl 49 qəpik (bunun 103435 rubl 25 qəpiyi bu ilin vergisi, 80368 rubl 24 qəpiyi keçən illərin vergi qalığı)⁹⁹⁷.

1899-cu ildə İrəvan quberniyası üzrə aksiz vergisindən xəzinəyə 205213 rubl 91 qəpik vergi (bu da keçən ilə nisbətən 18234 rubl 27 qəpik az idi) daxil olmuşdur. Bunun 151482 rubl 13 qəpiyi içkilərin, 53731 rubl 78 qəpiyi tütünün payına düşmüşdür⁹⁹⁸.

İldən-ilə vergilərin lazımi səviyyədə yığılmaması, vergi qalıqlarının qalması çar hakimiyyət orqanlarını yeni-yeni vergi islahatları keçirməyə məcbur edirdi. Uzun müzakirələrdən sonra 1900-cü il iyunun 12-də II Nikolay “Zaqafqaziya diyarında əhalidən yığılan torpaq vergisinin güzəştləri haqqında” qanunu təsdiq etdi. Bu qanun 1901-ci il yanvarın 1-dən qüvvəyə minirdi. Qanuna görə, dövlət kəndlilərindən alınan tüstü pulu və müxtəlif növ torpaq vergisi töycü vergisi ilə əvəz edilirdi. Bundan başqa qanuna əsasən dövlət kəndliləri üzərinə zemski vergisi də qoyulmuş, qanun qəbul edilməzdən əvvəl kəndlilərin xəzinəyə qalan borcları ləğv edilmişdir⁹⁹⁹.

1900-cü ildə İrəvan Xəzinə Palatasının verdiyi məlumata görə ayrı-ayrı sahələrdən xəzinəyə 1457747 rubl 34 qəpik vergi daxil olmuşdur. Həmin il xəzinə kəndlilərindən və şəhər əhalisindən konkret ayrı-ayrı sahələr üzrə yığılan verginin miqdarı belə bölünmüşdü: **Xəzinə kəndlilərindən evbaşına alınan vergi və tor-**

⁹⁹⁶ Обзор Эриванской губернии за 1896 г., с.13-14.

⁹⁹⁷ Обзор Эриванской губернии за 1899 г., с.10-11.

⁹⁹⁸ Yənə orada, с.113.

⁹⁹⁹ Полное собрание законов Российской империи, отделение 1, 1900 г., №18840, с.758.

paq vergisi - 389327 rubl 4 qəpik (bunun 367457 rubl 57 qəpiyi bu ilin vergisi, 21869 rubl 77 qəpiyi keçən illərin qalıǵı); **Zemski vergisi** - 453843 rubl 52 qəpik (bunun 435848 rubl 80 qəpiyi bu ilin vergisi, 17994 rubl 72 qəpiyi keçən illərin vergi qalıǵı); **Müsəlman əhalisindən hərbi mükəlləfiyyətə görə müvəqqəti alınan vergi** - 68861 rubl 97 qəpik (bunun 65897 rubl 44 qəpiyi bu ilin vergisi, 2964 rubl 53 qəpiyi keçən illərin vergi qalıǵı); **Fabrik və zavod sahələrindən alınan 2 %-li vergi** - 23240 rubl 94 qəpik (bunun 18624 rubl 39 qəpiyi bu ilin vergisi, 4616 rubl 55 qəpiyi keçən illərin vergi qalıǵı); **Daşınmaz şəhər əmlakından alınan vergi** - 41481 rubl 91 qəpik (bunun 33520 rubl 62 qəpiyi bu ilin vergisi, 5961 rubl 29 qəpiyi keçən illərin vergi qalıǵı); **Torpaq vergisi** - 7909 rubl 14 qəpik (bunun 5033 rubl 8 qəpiyi bu ilin, 2876 rubl 6 qəpiyi keçən illərin vergi qalıǵı); **Digər müxtəlif vergilər** - 240752 rubl 59 qəpik (bunun 125655 rubl 88 qəpiyi bu ilin, 115096 rubl 71 qəpiyi keçən illərin vergi qalıǵı); **Quberniya rəisliyinin cavabdehliyində olan müxtəlif vergilər** - 232330 rubl 23 qəpik (bunun 125655 rubl 88 qəpiyi bu ilin vergisi, 106674 rubl 35 qəpiyi keçən illərin vergi qalıǵı)¹⁰⁰⁰.

Yuxarıda xəzinəyə daxil olan vergilərdən əlavə, 1900-cü ildə xəzinəyə 212754 rubl 47 qəpik (keçən ilə nisbətən 7540 rubl 56 qəpik, yaxud 3,67 % çox) aksiz vergisi daxil olmuşdur. Bu da içkilərdən və tütündən gələn vergidən ibarət idi. Həmin il içkilərdən xəzinəyə 194043 rubl 71 qəpik (bu da keçən ilə nisbətən 8179 rubl 9 qəpik, yaxud 4,4 % çox), tütündən isə 18710 rubl 76 qəpik (bu da keçən ilə nisbətən 638 rubl 53 qəpik, yaxud 3,3 % az) aksiz vergisi ödənilmişdir¹⁰⁰¹.

1901-ci ildə İrəvan quberniyasında vergilərin sayında artım müşahidə olunmuşdur. Hesabat ilində İrəvan Xəzinə Palatasının verdiyi məlumata görə ayrı-ayrı sahələrdən xəzinəyə 1634507 rubl 4 qəpik vergi daxil olmuşdur. Həmin il xəzinə kəndlilərindən və şəhər əhalisindən konkret ayrı-ayrı sahələr üzrə yığılan verginin miqdarı belə bölünmüşdü: **Dövlət torpaq vergisi** - 20914 rubl 93 qəpik (bunun 20883 rubl 63 qəpiyi bu ilin vergisi, 31 rubl 30 qəpiyi keçən illərin qalıǵı); **Dövlət töycü vergisi** - 546370 rubl 48 qəpik (bunun hamısı bu ilin vergisi idi); **Mənzil vergisi** - 5324 rubl 61 qəpik (bunun 5232 rubl 32 qəpiyi bu ilin vergisi, 92 rubl 29 qəpiyi keçən illərin vergi qalıǵı); **Zemski torpaq vergisi**: 410585 rubl 55 qəpik (bunun 410438 rubl 62 qəpiyi bu ilin vergisi, 146 rubl 93 qəpiyi keçən illərin vergi qalıǵı); **Kəndlilərdən pay torpaqlarına görə xüsusi qanunla alınan vergi** - 355 rubl 52 qəpik (bunun hamısı keçən illərin vergi qalıǵı idi); **Tüstü və torpaq vergisi** - 6538 rubl 96 qəpik (bunun hamısı keçən illərin vergi qalıǵı idi); **Müsəlman əhalisindən hərbi mükəlləfiyyətə görə müvəqqəti alınan vergi** - 68702 rubl 61 qəpik (bunun 66842 rubl 27 qəpiyi bu ilin vergisi, 1860 rubl 34 qəpiyi keçən illərin vergi qalıǵı); **Fabrik və zavod sahələrindən alınan 2 %-li vergi** -

¹⁰⁰⁰ Обзор Эриванской губернии за 1900 г., с.10-11.

¹⁰⁰¹ Yənə orada, s.13-14.

22233 rubl 99 qəpik (bunun 19024 rubl 67 qəpiyi bu ilin vergisi, 3209 rubl 32 qəpiyi keçən illərin vergi qalığı); **Daşınmaz şəhər əmlakından alınan vergi** - 54493 rubl 89 qəpik (bunun 45838 rubl 65 qəpiyi bu ilin vergisi, 8655 rubl 24 qəpiyi keçən illərin vergi qalığı); **Tüstü pulu ödəməyən şəxslərdən alınan torpaq vergisi** - 429 rubl 3 qəpik (bunun hamısı keçən illərin vergi qalığı idi); **Keçmiş dövlət zemski vergisi** - 367 rubl 74 qəpik (bunun hamısı keçən illərin vergi qalığı idi); **Evbaşına alınan quberniya zemski vergisi** - 8971 rubl 51 qəpik (bunun hamısı keçən illərin vergi qalığı idi); **Digər müxtəlif vergilər** - 248105 rubl 95 qəpik (bunun 126500 rubl 59 qəpiyi bu ilin, 121605 rubl 36 qəpiyi keçən illərin vergi qalığı); **Quberniya rəisliyinin cavabdehliyində olan müxtəlif vergilər** - 241112 rubl 63 qəpik (bunun 126500 rubl 59 qəpiyi bu ilin vergisi, 114612 rubl 4 qəpiyi keçən illərin vergi qalığı idi)¹⁰⁰².

1901-ci ildə İrəvan quberniyasında aksiz vergisində çoxalmanın şahidi oluruq. Buna səbəb spirt və pivə satışında aksiz vergisinin artırılması olmuşdur. Həmin il xəzinəyə ümumilikdə 247963 rubl 69 qəpik (keçən ilə nisbətən 35209 rubl 22 qəpik, yaxud 16,55 % çox) aksiz vergisi daxil olmuşdur. İçki və tütündən xəzinəyə daxil olan verginin ayrı-ayrılıqda məbləği belə idi: içkidən 228109 rubl 8 qəpik (bu da keçən ilə nisbətən 34065 rubl 37 qəpik, yaxud 17,55 % çox); tütündən 19854 rubl 61 qəpik (bu da keçən ilə nisbətən 1143 rubl 85 qəpik, yaxud 6,11 % az)¹⁰⁰³.

İrəvan quberniyası üzrə 1902-ci ildə müxtəlif sahələrdən xəzinəyə ödənilən verginin ümumi miqdarı 1452974 rubl 67 qəpik olmuşdur (bunun 1165711 rubl 42 qəpiyi əvvəcdən smetada nəzərdə tutulmuş vergilərin (bunun 1124647 rublu bu ilin vergisi, 41063 rubl 56 qəpiyi keçən illərdən qalma vergi qalığı idi)), 287263 rubl 25 qəpiyi isə smetada nəzərdə tutulmamış vergilərin (bunun 138265 rubl 26 qəpiyi bu ilin vergisi, 148997 rubl 99 qəpiyi keçən illərdən qalma vergi qalığı idi) payına düşmüşdü. Hesabat ilində xəzinə kəndlilərindən və şəhər əhalisindən konkret ayrı-ayrı sahələr üzrə yığılan verginin miqdarı belə bölünmüşdü: **Kəndlilərdən pay torpaqlarına görə alınan vergi** - 18654 rubl 15 qəpik (bunun 18499 rubl 18 qəpiyi bu ilin vergisi, 154 rubl 97 qəpiyi keçən illərin qalığı); **Digər torpaqlardan alınan vergi** - 3351 rubl 62 qəpik (bunun 2728 rubl 40 qəpiyi bu ilin vergisi, 623 rubl 22 qəpiyi keçən illərin qalığı); **Dövlət töycü vergisi** - 552465 rubl 95 qəpik (bunun 550246 rubl 61 qəpiyi bu ilin vergisi, 2219 rubl 34 qəpiyi keçən ilin vergi qalığı idi); **Mənzil vergisi** - 5577 rubl 29 qəpik (bunun 5351 rubl 12 qəpiyi bu ilin vergisi, 226 rubl 17 qəpiyi keçən illərin vergi qalığı); **Daşınmaz şəhər əmlakından alınan vergi** - 60982 rubl 94 qəpik (bunun 447734 rubl 19 qəpiyi bu ilin vergisi, 13248 rubl 75 qəpiyi keçən illərin vergi qalığı); **Müsəlman əhalisindən hərbi mükəlləfiyyətə görə müvəqqəti alınan vergi** - 71289 rubl 15 qəpik (bunun 67795 rubl 47 qəpiyi bu ilin vergisi, 3493 rubl 68 qə-

¹⁰⁰² Обзор Эриванской губернии за 1901 г., с.13-14.

¹⁰⁰³ Yənə orada, с.17-18.

piyi keçən illərin vergi qalığı); **Fabrik və zavod sahələrindən alınan 2 %-li vergi** - 23546 rubl 75 qəpik (bunun 18883 rubl 84 qəpiyi bu ilin vergisi, 4662 rubl 91 qəpiyi keçən illərin vergi qalığı); **Kəndlilərdən pay torpaqlarına görə xüsusi qanunla alınan vergi**: 355 rubl 52 qəpik (bunun hamısı keçən illərin vergi qalığı idi); **Zemski torpaq vergisi**: a) Pay torpaqlarına görə kəndlilərdən alınan vergi - 404889 rubl 47 qəpik (bunun 400896 rubl 37 qəpiyi bu ilin vergisi, 3993 rubl 10 qəpiyi keçən illərin vergi qalığı); b) Digər torpaq vergiləri - 15961 rubl 15 qəpik (bunun 12512 rubl 68 qəpiyi bu ilin vergisi, 3448 rubl 47 qəpiyi keçən ilin vergi qalığı idi); **Şəhər əhalisindən alınan torpaq vergisi** - 9 rubl (bunun hamısı keçən ildən qalma vergi qalığı idi); **Evbaşına vergi ödəməyən şəxslərdən alınan torpaq vergisi** - 31 rubl 83 qəpik (bunun hamısı keçən illərin vergi qalığı idi); **Keçmiş dövlət zemski vergisi** - a) Xəzinə kəndlilərdən alınan vergi- 8586 rubl 65 qəpik (bunun hamısı keçən illərin vergi qalığı idi); **Xəzinə kəndlilərindən evbaşına alınan quberniya zemski vergisi** - 8971 rubl 51 qəpik (bunun hamısı keçən illərin vergi qalığı idi); **Hərbi mükəlləfiyyətdən qurtarmaq üçün Qafqaz və Zaqafqazıyanın yerli əhalisindən alınan vergi** - 3 qəpik (bunun hamısı keçən ildən qalma vergi qalığı idi); **Digər müxtəlif vergilər** - 287263 rubl 25 qəpik (bunun 138265 rubl 26 qəpiyi bu ilin, 148997 rubl 99 qəpiyi keçən illərin vergi qalığı); **Quberniya rəisliyinin cavabdehliyində olan müxtəlif vergilər** - 277119 rubl 70 qəpik (bunun 138265 rubl 26 qəpiyi bu ilin vergisi, 138854 rubl 70 qəpiyi keçən illərin vergi qalığı idi)¹⁰⁰⁴.

Qeyd etmək lazımdır ki, 1902-ci ildən başlayaraq İrəvan quberniyasında aksiz vergisindən xəzinəyə daxil olan vergilər haqqında məlumatlar rast gəlmədik.

İrəvan quberniyası üzrə 1903-cü ildə müxtəlif sahələrdən xəzinəyə ödənilən verginin ümumi miqdarı 1423415 rubl 43 qəpik olmuşdur (bunun 1153924 rubl 10 qəpiyi əvvəcdən smetada nəzərdə tutulmuş vergilərin (bunun 1124647 rublu bu ilin vergisi, 41063 rubl 56 qəpiyi keçən illərdən qalma vergi qalığı idi)), 269493 rubl 4 qəpiyi isə smetada nəzərdə tutulmamış vergilərin (bunun 138265 rubl 26 qəpiyi bu ilin vergisi, 148997 rubl 99 qəpiyi keçən illərdən qalma vergi qalığı idi) payına düşmüşdü. Həmin il xəzinə kəndlilərindən və şəhər əhalisindən konkret ayrı-ayrı sahələr üzrə yığılan verginin miqdarı belə bölünmüşdü: **Kəndlilərdən pay torpaqlarına görə alınan vergi** - 18815 rubl 68 qəpik (bunun 18790 rubl 44 qəpiyi bu ilin vergisi, 25 rubl 24 qəpiyi keçən illərin qalığı); **Digər torpaqlardan alınan vergi** - 32439 rubl 93 qəpik (bunun 2788 rubl 17 qəpiyi bu ilin vergisi, 455 rubl 76 qəpiyi keçən illərin qalığı); **Dövlət tövcü vergisi** - 553780 rubl 8 qəpik (bunun 552112 rubl 51 qəpiyi bu ilin vergisi, 1667 rubl 57 qəpiyi keçən ilin vergi qalığı idi); **Mənzil vergisi** - 5496 rubl 78 qəpik (bunun 5212 rubl 15 qəpiyi bu ilin vergisi, 274 rubl 63 qəpiyi keçən illərin vergi qalığı); **Daşınmaz şəhər əmlakından alınan vergi** - 57757 rubl 45 qəpik (bunun 46570 rubl 778 qəpi-

¹⁰⁰⁴ Обзор Эриванской губернии за 1902 г., с.4, с.19-20.

yi bu ilin vergisi, 11186 rubl 67 qəpiyi keçən illərin vergi qalığı); **Müsəlman əhalisindən hərbi mükəlləfiyyətə görə müvəqqəti alınan vergi** - 69013 rubl 92 qəpik (bunun 67863 rubl 59 qəpiyi bu ilin vergisi, 1150 rubl 33 qəpiyi keçən illərin vergi qalığı); **Fabrik və zavod sahələrindən alınan 2 %-li vergi** - 20947 rubl 68 qəpik (bunun 18920 rubl 54 qəpiyi bu ilin vergisi, 2027 rubl 14 qəpiyi keçən illərin vergi qalığı); **Kəndlilərdən pay torpaqlarına görə xüsusi qanunla alınan vergi** - 355 rubl 52 qəpik (bunun hamısı keçən illərin vergi qalığı idi); **Zemski torpaq vergisi**: a) Pay torpaqlarına görə kəndlilərdən alınan vergi - 404301 rubl 36 qəpik (bunun 401622 rubl 45 qəpiyi bu ilin vergisi, 2678 rubl 91 qəpiyi keçən illərin vergi qalığı); b) Digər torpaq vergiləri - 15073 rubl 3 qəpik (bunun 12771 rubl 47 qəpiyi bu ilin vergisi, 2303 rubl 56 qəpiyi keçən ilin vergi qalığı idi); **Şəhər əhalisindən alınan torpaq vergisi** - 58 rubl (bunun hamısı keçən ildən qalma vergi qalığı idi); **Evbaşına vergi ödəməyən şəxslərdən alınan torpaq vergisi** - 514 rubl 18 qəpik (bunun hamısı keçən illərin vergi qalığı idi); **Keçmiş dövlət zemski vergisi**: a) Xəzinə kəndlilərdən alınan vergi - 155 rubl 74 qəpik (bunun hamısı keçən illərin vergi qalığı idi); **Xəzinə kəndlilərindən evbaşına alınan quberniya zemski vergisi** - 4419 rubl 4 qəpik (bunun hamısı keçən illərin vergi qalığı idi); **Digər müxtəlif vergilər** - 269493 rubl 4 qəpik (bunun hamısı keçən illərin vergi qalığı idi); **Quberniya rəisliyinin cavabdehliyində olan müxtəlif vergilər** - 260234 rubl 76 qəpik (bunun hamısı keçən illərin vergi qalığı idi)¹⁰⁰⁵.

1904-cü ildə İrəvan Xəzinə Palatasının verdiyi məlumatla görə, bu il quberniya üzrə xəzinəyə əvvəlcədən təyin edilmiş 1176935 rubl 33 qəpik, keçəndən qalma 48313 rubl 4 qəpik borc vergisi ödənilməli idi. Lakin əvəzində xəzinəyə 1154366 rubl 10 qəpik (bu 1903-cü il vergisindən 441 rubl 71 qəpik çox idi) vergi yığılmışdır. Yığılan verginin 1129383 rubl 58 qəpiyi hesabat ilinin, 24982 rubl 52 qəpiyi isə keçən ildən qalmış vergi qalığının payına düşürdü¹⁰⁰⁶.

1904-cü ilin məlumatında əvvəlcədən müəyyən edilməmiş müxtəlif növ vergilərdən də bəhs edilmişdir. Həmin vergilərdən xəzinəyə 1285349 rubl 77 qəpik (bu 1903-cü ildən 62745 rubl 60 qəpik az idi) daxil olmalı idi. Əvəzində xəzinəyə 245834 rubl 24,5 qəpik ödənilmişdir. Verginin tam yığılmaması nəticəsində 1030515 rubl 52,5 qəpik vergi qalığı qalmışdır. 1904-cü ildə vergi qalıqlarının 1903-cü ilə nisbətən daha da çoxalması pambığın qiymətinin aşağı düşməsi ilə əlaqədar idi¹⁰⁰⁷. Ümumilikdə, 1904-cü ildə İrəvan quberniyasında həm smetada nəzərdə tutulmuş və tutulmamış vergilərdən xəzinəyə 1400200 rubl 34 qəpik daxil olmuşdur.

1906-cı ildə İrəvan quberniyasından xəzinəyə 1647347 rubl 47 qəpik daxil

¹⁰⁰⁵ Обзор Эриванской губернии за 1903 г., с.6; с.18-19.

¹⁰⁰⁶ Обзор Эриванской губернии за 1904 г., с.12.

¹⁰⁰⁷ Yənə orada, s.12.

olmuşdur. Həmin il xəzinə kəndlilərindən və şəhər əhalisindən konkret ayrı-ayrı sahələr üzrə yığılan verginin miqdarı belə bölünmüşdü: **Kəndlilərdən pay torpaqlarına görə alınan vergi** - 21192 rubl 96 qəpik (bunun 17303 rubl 29 qəpiyi bu ilin vergisi, 3889 rubl 66 qəpiyi keçən illərin qalığı idi); **Digər torpaqlardan alınan vergi** - 2086 rubl 54 qəpik (bunun 1336 rubl 34 qəpiyi bu ilin vergisi, 750 rubl 20 qəpiyi keçən illərin qalığı idi), **şikayətlə alınan vergilər** - 103 rubl 85 qəpik (bunun hamısı keçən ildən qalma vergi qalığı idi); **Tüstü pulu əvəzinə daşınmaz şəhər əmlakından alınan vergi** - 35919 rubl 23 qəpik (bunun 21087 rubl 58 qəpiyi bu ilin vergisi, 14831 rubl 65 qəpiyi keçən illərin vergi qalığı idi), **şikayətlə alınan vergi** - 1353 rubl 26 qəpik (bunun hamısı keçən ildən qalma vergi qalığı idi); **Dövlət töycü vergisi** - 605796 rubl 54 qəpik (bunun 521984 rubl 16 qəpiyi bu ilin vergisi, 83812 rubl 38 qəpiyi keçən ilin vergi qalığı idi); **Hərbi mükəlləfiyyətdən qurtarmaq üçün Qafqazda yerli əhalidən alınan vergi** - a) **Kəndlilərdən alınan vergi** - 74999 rubl 96 qəpik (bunun 61373 rubl 16 qəpiyi bu ilin vergisi, 13626 rubl 80 qəpiyi isə keçən ilin vergi qalığı idi), b) **şəhərlilərdən alınan vergi** - 2045 rubl 33 qəpik (bunun 956 rubl 3 qəpiyi bu ilin, 1089 rubl 30 qəpiyi isə keçən ilin vergi qalığı idi); **Dövlət mənzil vergisi** - 6548 rubl 44 qəpik (bunun 5178 rubl 20 qəpiyi bu ilin vergisi, 1370 rubl 24 qəpiyi keçən illərin vergi qalığı), **şikayətə görə alınan vergi** - 311 rubl 71 qəpik (bunun hamısı keçən ilin vergi qalığı idi); **İrəvan qəzasının kəndlilərindən pay torpaqlarına görə xüsusi qanunla alınan vergi** - 711 rubl 4 qəpik (bunun 355 rubl 52 qəpik bu ilin vergisi, 355 rubl 52 qəpiyi isə keçən ilin qalığı idi); **Şəhər əhalisindən daşınmaz əmlaka görə alınan zemski vergisi** - 36032 rubl 87 qəpik (bunun 21089 rubl 70 qəpiyi bu ilin, 14943 rubl 17 qəpiyi isə keçən ildən qalma vergi qalığı idi), **şikayətə görə alınan vergi** - 1316 rubl 61 qəpik (bunun hamısı keçən ildən qalma vergi qalığı idi); **Kəndlilərdən pay torpaqlarına görə alınan zemski torpaq vergisi** - 445881 rubl 57 qəpik (bunun 368562 rubl 7 qəpiyi bu ilin vergisi, 77319 rubl 50 qəpiyi keçən illərin vergi qalığı idi); **Digər torpaq vergiləri** - 9539 rubl 34 qəpik (bunun 5869 rubl 4 qəpiyi bu ilin vergisi, 3670 rubl 30 qəpiyi keçən ilin vergi qalığı idi), **şikayətə görə alınan vergilər** - 568 rubl 1 qəpik (bunun hamısı keçən ildən qalma vergi qalığı idi); **Fabrik və sənaye sahələrindən alınan 2 %-li zemski vergisi** - 20992 rubl 81 qəpik (bunun 14573 rubl 2 qəpiyi bu ilin vergisi, 6419 rubl 79 qəpiyi keçən illərin vergi qalığı idi), **şikayətə görə alınan vergi** - 901 rubl 93 qəpik (bunun hamısı keçən ilin vergi qalığı idi); **Evbaşına alınan quberniya zemski vergisi** - 1208 rubl 10 qəpik (bunun hamısı keçən illərin vergi qalığı idi); **Digər müxtəlif vergilər** - 216299 rubl 23 qəpik (22189 rubl 67 qəpiyi bu ilin vergisi, 194109 rubl 56 qəpiyi keçən illərin vergi qalığı idi); **Quberniya rəisliyinin cavabdehliyində olan müxtəlif vergilər** - 163538 rubl 17 qəpik (bunun 22189 rubl 67 qəpiyi bu ilin, 141348 rubl 50 qəpiyi isə keçən illərin vergi qalığı idi)¹⁰⁰⁸.

¹⁰⁰⁸ Памятная книжка Эриванской губернии на 1908, с.38-43.

1907-ci ildə İrəvan quberniyası üzrə xəzinəyə daxil olan vergilərin sayı xeyli aşağı düşmüşdür. İrəvan Xəzinə Palatasının verdiyi məlumata görə, həmin il vergilərdən xəzinəyə 1193768 rubl 43 qəpik, keçən ildən qalma 255227 rubl 47 qəpik vergi borcu, ümumilikdə isə 1448995 rubl 90 qəpik (1906-cı ildən 67907 rubl 58 qəpik az) vergi daxil olmalı idi. Lakin əvəzində xəzinəyə 920845 rubl 49 qəpik bu ilin vergidən, 91832 rubl 33 qəpik keçən ildən qalan vergidən, ümumilikdə isə 1012677 rubl 82 qəpik (1906-cı ildən 254832 rubl 25 qəpik az) vergi daxil olmuşdur. 1908-ci il yanvarın 1-ə olan məlumata görə, əsas vergidən 272922 rubl 94 qəpik, keçən ildən qalan vergidən 163395 rubl 14 qəpik, ümumilikdə isə 436318 rubl 8 qəpik (1906-cı ildən 186924 rubl çox) borc qalmışdır¹⁰⁰⁹.

İrəvan Xəzinə Palatasının verdiyi məlumatda əvvəlcədən müəyyən edilməmiş vergilərdən də bəhs edilmişdir. Məlumatda göstərilir ki, xəzinəyə bu vergilərdən 1277890 rubl 72 qəpik (1906-cı ildən 16355 rubl 63 qəpik çox) vergi daxil olmalı idi. Lakin əvəzində xəzinəyə 210397 rubl 20 qəpik (1906-cı ildən 5902 rubl 3 qəpik) vergi ödənilmişdir¹⁰¹⁰. Əvvəlki illərə nisbətən 1907-ci ildə xəzinəyə daxil olan vergilərin azalmasının səbəbi erməni-Azərbaycan türkləri arasında baş verən dava və təbii fəlakətlə əlaqədar olaraq məhsula dəyən ziyan olmuşdur. Bundan əlavə, vergilərin yığılmasında narazılıq və şikayətlər də qeydə alınmışdır¹⁰¹¹.

1907-ci il xəzinə kəndlilərindən və şəhər əhalisindən konkret ayrı-ayrı sahələr üzrə yığılan verginin miqdarı belə bölünmüşdü: **Kəndlilərdən pay torpaqlarına görə alınan vergi** - 18127 rubl 62 qəpik (bunun 17260 rubl 60 qəpiyi bu ilin vergisi, 867 rubl 2 qəpiyi keçən illərin qalığı idi); **Digər torpaqlardan alınan vergi** - 3010 rubl 34 qəpik (bunun 1399 rubl 89 qəpiyi bu ilin vergisi, 1610 rubl 45 qəpiyi keçən illərin qalığı), **şikayətlə alınan vergilər** - 233 rubl 24 qəpik (bunun hamısı keçən ildən qalma vergi qalığı idi); **Dövlət töycü vergisi** - 450262 rubl 82 qəpik (bunun 435350 rubl 42 qəpiyi bu ilin vergisi, 14912 rubl 40 qəpiyi keçən ilin vergi qalığı idi); **Dövlət mənzil vergisi** - 6297 rubl 36 qəpik (bunun 4837 rubl 75 qəpiyi bu ilin vergisi, 1459 rubl 61 qəpiyi keçən illərin vergi qalığı), **şikayətə görə alınan vergi** - 338 rubl 57 qəpik (bunun hamısı keçən ilin vergi qalığı idi); **Tüstü pulu əvəzinə daşınmaz şəhər əmlakından alınan vergi** - 35199 rubl 2 qəpik (bunun 15765 rubl 50 qəpiyi bu ilin vergisi, 19433 rubl 52 qəpiyi keçən illərin vergi qalığı idi); **Şikayətlə alınan vergi** - 1460 rubl 38 qəpik (bunun hamısı keçən ildən qalma vergi qalığı idi); **Hərbi mükəlləfiyyətdən qurtarmaq üçün Qafqazın yerli əhalisindən alınan vergi** - a) **Kəndlilərdən alınan vergi** - 57176 rubl 28 qəpik (bunun 54622 rubl 61 qəpiyi bu ilin vergisi, 2543 rubl 67 qəpiyi isə keçən ilin vergi qalığı idi), b) **şəhərlilərdən alınan vergi** - 1998 rubl 27 qəpik (bunun 744 rubl 25 qəpiyi bu ilin, 1254 rubl 2 qəpiyi isə keçən ilin vergi

¹⁰⁰⁹ Обзор Эриванской губернии за 1907 г., с.14, с.33.

¹⁰¹⁰ Yənə orada, s.14.

¹⁰¹¹ Yənə orada, с..33-34.

qalıǵı idi); **Müsəlman əhalisindən hərbi mükəlləfiyyətə görə müvəqqəti alman vergi** - 69013 rubl 92 qəpik (bunun 67863 rubl 59 qəpiyi bu ilin vergisi, 1150 rubl 33 qəpiyi keçən illərin vergi qalıǵı); **Fabrik və zavod sahələrindən alman 2 %-li vergi** - 16274 rubl 57 qəpik (bunun 12113 rubl 93 qəpiyi bu ilin vergisi, 4160 rubl 64 qəpiyi keçən illərin vergi qalıǵı idi), **şikayətə görə alman vergi** - 604 rubl 39 qəpik (bunun hamısı keçən ilin vergi qalıǵı idi); **İrəvan qəzasının kəndlilərindən pay torpaqlarına görə xüsusi qanunla alman vergi** - 285 rubl 52 qəpik (bunun hamısı bu ilin vergisi idi); **Şəhər əhalisindən daşınmaz əmlaka görə alınan zemski vergisi** - 35206 rubl 73 qəpik (bunun 15721 rubl 97 qəpiyi bu ilin, 19484 rubl 73 qəpiyi isə keçən ildən qalma vergi qalıǵı idi), şikayətlə alınan vergi - 1460 rubl 46 qəpik (bunun hamısı keçən ildən qalma vergi qalıǵı idi); **Kəndlilərdən pay torpaqlarına görə alınan zemski vergisi** - 339440 rubl 49 qəpik (bunun 326558 rubl 45 qəpiyi bu ilin vergisi, 12882 rubl 4 qəpiyi keçən illərin vergi qalıǵı idi); **Digər torpaq vergiləri** - 12914 rubl 39 qəpik (bunun 6184 rubl 60 qəpiyi bu ilin vergisi, 6729 rubl 79 qəpiyi keçən ilin vergi qalıǵı idi), **şikayətə görə alınan vergilər** - 981 rubl 71 qəpik (bunun hamısı keçən ildən qalma vergi qalıǵı idi); **Evbaşına alman quberniya zemski vergisi** - 1414 rubl 66 qəpik (bunun hamısı keçən illərin vergi qalıǵı idi); **Digər müxtəlif vergilər** - 210398 rubl (bunun 29105 rubl 17 qəpiyi bu ilin, 181292 rubl 3 qəpiyi keçən illərin vergi qalıǵı idi); **Quberniya rəisliyinin cavabdehliyində olan müxtəlif vergilər** - 159020 rubl 29 qəpik (bunun 29105 rubl 17 qəpiyi bu ilin, 129915 rubl 29 qəpiyi isə keçən illərin vergi qalıǵı idi)¹⁰¹².

1908-ci il statistik məlumatında xəzinəyə ödənilən vergilərin miqdarında bir qədər artım müşahidə olunmuşdu. Belə ki, İrəvan Xəzinə Palatasının məlumatına görə, İrəvan quberniyasında müxtəlif növ vergilərdən xəzinəyə 1202316 rubl 03 qəpik, keçən ildən qalma vergidən isə 338793 rubl 14 qəpik, ümumilikdə isə 1541109 manat 17 qəpik (1907-ci ildən 92113 rubl 27 qəpik çox və yaxud 6,3 % çox) vergi daxil olmalı idi. Əvəzində xəzinəyə əsas vergidən 1092842 rubl 51 qəpik, vergi qalıǵından isə 26684 rubl 7 qəpik, ümumilikdə 1359684 rubl 51 qəpik (1907-ci ilə nisbətən 34 % çox) vergi ödənilmişdir. 1909-cu il yanvarın 1-ə olan məlumatda hesabat ilinin vergisindən 109473 rubl 52 qəpik, vergi qalıǵından 71951 rubl 44 qəpik, ümumilikdə isə 181424 rubl 96 qəpik borc qalmışdı¹⁰¹³.

1908-ci ildə xəzinəyə əvvəlcədən müəyyən edilməmiş vergilər də ödənilmişdi. Həmin il bu vergilərdən 1245277 rubl 76 qəpik (1907-ci ildən 32612 rubl 96 qəpik yaxud 2,5 % az) xəzinəyə vergi daxil olmalı idi. Əvəzində xəzinəyə ödənilən verginin miqdarı 230623 rubl 85 qəpik (1907-ci ildən 20226 rubl 65 qəpik yaxud 9,6 % çox) olmuşdur¹⁰¹⁴.

¹⁰¹² Обзор Эриванской губернии за 1907 г., с.33-35.

¹⁰¹³ Обзор Эриванской губернии за 1908 г., с.14.

¹⁰¹⁴ Yənə orada.

1908-ci il xəzinə kəndlilərindən və şəhər əhalisindən konkret ayrı-ayrı sahələr üzrə yığılan verginin miqdarı belə bölünmüşdü: **Kəndlilərdən pay torpaqlarına görə alınan vergi**- 21832 rubl 72 qəpik (bunun 19212 rubl 76 qəpiyi bu ilin vergisi, 2619 rubl 96 qəpiyi keçən illərin qalığı idi); **Digər torpaqlardan alınan vergi** - 4155 rubl 4 qəpik (bunun 1923 rubl 80 qəpiyi bu ilin vergisi, 2231 rubl 24 qəpiyi keçən illərin qalığı idi), **şikayətlə alınan vergilər** - 377 rubl 80 qəpik (bunun hamısı keçən ildən qalma vergi qalığı idi); **Tüstü pulu əvəzinə daşınmaz şəhər əmlakından alınan vergi** - 35893 rubl 44 qəpik (bunun 18478 rubl 68 qəpiyi bu ilin vergisi, 17414 rubl 76 qəpiyi keçən illərin vergi qalığı idi), **şikayətlə alınan vergi** - 1337 rubl 14 qəpik (bunun hamısı keçən ildən qalma vergi qalığı idi);; **Dövlət töycü vergisi** - 652634 rubl 53 qəpik (bunun 548944 rubl 94 qəpiyi bu ilin vergisi, 102689 rubl 59 qəpiyi keçən ilin vergi qalığı idi); **Hərbi mükəlləfiyyətdən qurtarmaq üçün Qafqazda yerli əhalidən alınan vergi** - a) **Kəndlilərdən alınan vergi** - 74832 rubl 24 qəpik (bunun 63593 rubl 41 qəpiyi bu ilin vergisi, 11238 rubl 83 qəpiyi isə keçən ilin vergi qalığı idi), b) **şəhərlilərdən alınan vergi** - 3196 rubl 80 qəpik (bunun 1065 rubl 74 qəpiyi bu ilin, 2131 rubl 6 qəpiyi isə keçən ilin vergi qalığı idi); **Dövlət mənzil vergisi** - 8214 rubl 70 qəpik (bunun 5678 rubl 7 qəpiyi bu ilin vergisi, 2536 rubl 63 qəpiyi keçən illərin vergi qalığı), **şikayətə görə alınan vergi** - 576 rubl 5 qəpik (bunun hamısı keçən ilin vergi qalığı idi); **İrəvan qəzasının kəndlilərindən pay torpaqlarına görə xüsusi qanunla alınan vergi**: 285 rubl 52 qəpik (bunun 345 rubl 36 qəpik bu ilin vergisi, 70 rublu isə keçən ilin qalıq borcu idi); **Şəhər əhalisindən daşınmaz əmlaka görə alınan zemski vergisi** - 35892 rubl 38 qəpik (bunun 18478 rubl 66 qəpiyi bu ilin, 17413 rubl 72 qəpiyi isə keçən ildən qalma vergi qalığı idi), **şikayətlə alınan vergi** - 1460 rubl 46 qəpik (bunun hamısı keçən ildən qalma vergi qalığı idi), **şikayətə görə alınan vergi** - 1336 rubl 76 qəpik (bunun hamısı keçən ildən qalma vergi qalığı idi); **Kəndlilərdən pay torpaqlarına görə alınan zemski torpaq vergisi** - 475801 rubl 52 qəpik (bunun 392177 rubl 91 qəpiyi bu ilin vergisi, 83623 rubl 61 qəpiyi keçən illərin vergi qalığı idi); **Digər torpaq vergiləri** - 18030 rubl 32 qəpik (bunun 8292 rubl 12 qəpiyi bu ilin vergisi, 9738 rubl 20 qəpiyi keçən ilin vergi qalığı idi), **şikayətə görə alınan vergilər** - 1928 rubl (bunun hamısı keçən ildən qalma vergi qalığı idi); **Fabrik və zavod sahələrindən alınan 2 %-li zemski vergisi** - 16274 rubl 57 qəpik (bunun 14651 rubl 6 qəpiyi bu ilin vergisi, 7296 rubl 59 qəpiyi keçən illərin vergi qalığı idi), **şikayətə görə alınan vergi** - 1442 rubl 48 qəpik (bunun hamısı keçən ilin vergi qalığı idi); **Evbaşına alınan quberniya zemski vergisi** - 838 rubl 70 qəpik (bunun hamısı keçən illərin vergi qalığı idi); **Digər müxtəlif vergilər** - 230623 rubl 85 qəpik (bunun hamısı keçən illərin vergi qalığı idi); **Quberniya rəisliyinin cavabdehliyində olan müxtəlif vergilər** - 180833 rubl 47 qəpik (bunun hamısı keçən illərin vergi qalığı idi)¹⁰¹⁵.

¹⁰¹⁵ Обзор Эриванской губернии за 1908 г., с.33-35.

1909-cu il İrəvan Xəzinə Palatasının məlumatında İrəvan quberniyasında smetada nəzərdə tutulan müxtəlif növ vergilərdən xəzinəyə 1307491 rubl 66 qəpik, keçən ildən qalma vergidən isə 556565 rubl 30 qəpik, ümumilikdə isə 1864056 rubl 96 qəpik (1908-ci ildən 322947 rubl 29 qəpik, yaxud 6,6 % çox vergi) vergi daxil olmalı idi. Əvəzində xəzinəyə həmin ilin vergisindən 1166556 rubl 57 qəpik, keçən illərin vergi qalığından isə 102679 rubl 27 qəpik, ümumilikdə 1269235 rubl 84 qəpik (1908-ci ilə nisbətən 90448 rubl 67 qəpik, yaxud 6,6 % az) vergi ödənilmişdi. 1909-cu il yanvarın 1-ə olan məlumata görə, əhali hesabət ilində 109473 rubl 52 qəpik, vergi qalığından 71951 rubl 44 qəpik, ümumilikdə isə 181424 rubl 96 qəpik xəzinəyə borclu qalmışdı¹⁰¹⁶.

1908-ci ildə xəzinəyə smetada nəzərdə tutulmayan vergilər də ödənilmişdir. Həmin il xəzinəyə 841370 rubl 9 qəpik (1908-ci ildən 403907 rubl 67 qəpik, yaxud 32,4 % az) daxil olmalı idi. Lakin bu vergilərdən 264418 rubl 99 qəpik (1908-ci ildən 33795 rubl 14 qəpik yaxud 14,6 % çox) xəzinəyə vergi daxil olmuşdur¹⁰¹⁷. Beləliklə, 1909-cu ildə hər iki vergidən xəzinəyə 2128475 rubl 95 qəpik vergi ödənilmişdir.

1909-cu il xəzinə kəndlilərindən və şəhər əhalisindən konkret ayrı-ayrı sahələr üzrə yığılan verginin miqdarı belə bölünmüşdü: **Kəndlilərdən pay torpaqlarına görə alınan vergi** - 65996 rubl 36 qəpik (bunun 65773 rubl 46 qəpiyi bu ilin vergisi, 222 rubl 90 qəpiyi keçən illərin qalığı idi); **Digər torpaqlardan alınan vergi** - 6771 rubl 54 qəpik (bunun 5509 rubl 91 qəpiyi bu ilin vergisi, 1261 rubl 63 qəpiyi keçən illərin qalığı idi), **şikayətlə alınan vergilər** - 294 rubl 70 qəpik (bunun hamısı keçən ildən qalma vergi qalığı idi); **Tüstü pulu əvəzinə daşınmaz şəhər əmlakından alınan vergi** - 32873 rubl 11 qəpik (bunun 17950 rubl 51 qəpiyi bu ilin vergisi, 14922 rubl 60 qəpiyi keçən illərin vergi qalığı idi), **şikayətlə alınan vergi** - 1652 rubl 68 qəpik (bunun hamısı keçən ildən qalma vergi qalığı idi); **Dövlət töycü vergisi** - 546461 rubl 19 qəpik (bunun 527308 rubl 7 qəpiyi bu ilin vergisi, 19153 rubl 12 qəpiyi keçən ilin vergi qalığı idi); **Hərbi mükəlləfiyətdən qurtarmaq üçün Qafqazda yerli əhalidən alınan vergi** - a) **Kəndlilərdən alınan vergi** - 66261 rubl 78 qəpik (bunun 63922 rubl 90 qəpiyi bu ilin vergisi, 2338 rubl 88 qəpiyi isə keçən ilin vergi qalığı idi), b) **şəhərlilərdən alınan vergi** - 2504 rubl 37 qəpik (bunun 927 rubl 91 qəpiyi bu ilin, 1576 rubl 46 qəpiyi isə keçən ilin vergi qalığı idi); **Dövlət mənzil vergisi** - 7560 rubl 67 qəpik (bunun 5694 rubl 74 qəpiyi bu ilin vergisi, 1865 rubl 93 qəpiyi keçən illərin vergi qalığı), **şikayətə görə alınan vergi** - 449 rubl 2 qəpik (bunun hamısı keçən ilin vergi qalığı idi); **İrəvan qəzasının kəndlilərindən pay torpaqlarına görə xüsusi qanunla alınan vergi**: 10 rubl 17 qəpik (bunun hamısı keçən ilin vergi qalığı idi); **Şəhər əhalisindən daşınmaz əmlaka görə alınan zemski vergisi** - 32871 rubl 1 qəpik

¹⁰¹⁶ Обзор Эриванской губернии за 1908 г., с.14.

¹⁰¹⁷ Обзор Эриванской губернии за 1909 г., с.14.

(bunun 17950 rubl 51 qəpiyi bu ilin, 14920 rubl 50 qəpiyi isə keçən ildən qalma vergi qalığı idi), **şikayətə görə alınan vergi** - 1651 rubl 88 qəpik (bunun hamısı keçən ildən qalma vergi qalığı idi; **Kəndlilərdən pay torpaqlarına görə alınan zəmski torpaq vergisi** - 458413 rubl 31 qəpik (bunun 436295 rubl 70 qəpiyi bu ilin vergisi, 22117 rubl 61 qəpiyi keçən illərin vergi qalığı idi); **Digər torpaq vergiləri** - 15926 rubl 4 qəpik (bunun 10132 rubl 27 qəpiyi bu ilin vergisi, 5793 rubl 77 qəpiyi keçən ilin vergi qalığı idi), **şikayətə görə alınan vergilər** - 1597 rubl 11 qəpik (bunun hamısı keçən ildən qalma vergi qalığı idi); **Fabrik və zavod sahələrindən alınan 2 %-li zəmski vergisi** - 20785 rubl 30 qəpik (bunun 15090 rubl 59 qəpiyi bu ilin vergisi, 5694 rubl 71 qəpiyi keçən illərin vergi qalığı idi), **şikayətə görə alınan vergi** - 1319 rubl 10 qəpik (bunun hamısı keçən ilin vergi qalığı idi); **Evbaşına alınan quberniya zəmski vergisi** - 847 rubl 16 qəpik (bunun hamısı keçən illərin vergi qalığı idi); **Mərzləşməyə çəkilən xərclərin qaytarılması** - 4689 rubl 79 qəpik (bunun hamısı keçən ildən qalma vergi qalığı idi); **Digər müxtəlif vergilər** - 264418 rubl 99 qəpik (31093 rubl 18 qəpiyi bu ilin vergisi, 233325 rubl 81 qəpiyi keçən illərin vergi qalığı idi); **Quberniya rəisliyinin cavabdehliyində olan müxtəlif vergilər** - 220550 rubl 32 qəpik (29093 rubl 18 qəpiyi bu ilin vergi qalığı, 191457 rubl 15 qəpiyi keçən illərin vergi qalığı idi)¹⁰¹⁸.

İrəvan quberniya əhalisinin 1910-cu ildə xəzinəyə ödədikləri vergilər haqqında da İrəvan Xəzinə Palatası maraqlı məlumatlar vermişdir. Bu məlumata görə, həmin il İrəvan quberniyasından xəzinəyə 1318066 rubl 71 qəpik, keçən ildən qalma vergi qalığından 534105 rubl 37 qəpik, ümumilikdə isə 1852172 rubl 08 qəpik (1909-cu ildən 0,6 % az) vergi daxil olmalı idi. Əvəzində 1231636 rubl 46 qəpik əsas vergidən, 154160 rubl 29 qəpik keçən ildən qalma vergidən, ümumilikdə 1385796 rubl 75 qəpik (1909-cu ildən 9,1 % çox) vergi ödənilmişdir. 1911-ci il yanvarın 1-ə olan məlumata əsasən 1910-cu ildən 86430 rubl 25 qəpik, keçən illərin qalıq borcundan isə 379945 rubl 08 qəpik, ümumilikdə isə 466375 rubl 33 qəpik (1909-cu ildən 21,6 % az) vergi borcu qalmışdır¹⁰¹⁹.

1910-cu ilə aid əvvəlcədən təyin olunmayan vergilərdən xəzinəyə 861260 rubl 01 qəpik (1909-cu ildən 2,3 % çox) gəlir daxil olmalı idi. Lakin əvəzində xəzinəyə 281112 rubl 24 qəpik (1909-cu ildən 6,3 % çox) ödənilmişdir. 1911-ci il yanvarın 1-ə bu vergilərdən 580147 rubl 77 qəpik (1909-cu ildən 0,5 % çox) borc qalmışdır. Bu borcun 438264 rubl 38 qəpiyinə quberniya rəisləri cavabdeh idi. Ümumilikdə, 1910-cu ildə smetada nəzərdə tutulan və nəzərdə tutulmayan vergilərdən xəzinəyə 1666908 rubl 99 qəpik vergi daxil olmuşdur. Həmin il xəzinə kəndlilərindən və şəhər əhalisindən konkret ayrı-ayrı sahələr üzrə yığılan verginin miqdarı belə bölünmüşdü: **Kəndlilərdən pay torpaqlarına görə alınan vergi** - 75754 rubl 88 qəpik (bunun 70120 rubl 68 qəpiyi bu ilin vergisi, 5634 rubl 20 qə-

¹⁰¹⁸ Обзор Эриванской губернии за 1908 г., с.33-35.

¹⁰¹⁹ Обзор Эриванской губернии за 1910 г., с.16.

piyi keçən illərin qalığı idi); **Digər torpaqlardan alınan vergi** - 14510 rubl 32 qəpik (bunun 8993 rubl 17 qəpiyi bu ilin vergisi, 5517 rubl 15 qəpiyi keçən illərin qalığı idi), **şikayətlə alınan vergilər** - 419 rubl 28 qəpik (bunun hamısı keçən ildən qalma vergi qalığı idi); **Tüstü pulu əvəzinə daşınmaz şəhər əmlakından alınan vergi** - 44276 rubl 28 qəpik (bunun 23849 rubl 88 qəpiyi bu ilin vergisi, 20426 rubl 40 qəpiyi keçən illərin vergi qalığı idi), **şikayətlə alınan vergi** - 2388 rubl 79 qəpik (bunun hamısı keçən ildən qalma vergi qalığı idi); **Dövlət töycü vergisi** - 567498 rubl 43 qəpik (bunun 540218 rubl 10 qəpiyi bu ilin vergisi, 27280 rubl 33 qəpiyi keçən ilin vergi qalığı idi); **Hərbi mükəlləfiyyətdən qurtarmaq üçün Qafqazda yerli əhalisindən alınan vergi** - a) **Kəndlilərdən alınan vergi** - 68753 rubl 76 qəpik (bunun 64804 rubl 33 qəpiyi bu ilin vergisi, 3949 rubl 43 qəpiyi isə keçən ilin vergi qalığı idi), b) **şəhərlilərdən alınan vergi** - 2250 rubl 91 qəpik (bunun 680 rubl 25 qəpiyi bu ilin vergisi, 1570 rubl 66 qəpiyi isə keçən ilin vergi qalığı idi); **Dövlət mənzil vergisi** - 10560 rubl 14 qəpik (bunun 7263 rubl 75 qəpiyi bu ilin vergisi, 3296 rubl 39 qəpiyi keçən illərin vergi qalığı), **mənzil vergisinə görə tətbiq olunan cərimə** - 653 rubl 10 qəpik (bunun hamısı keçən ilin vergi qalığı idi); **İrəvan qəzasının kəndlilərindən pay torpaqlarına görə xüsusi qanunla alınan vergi**: 707 rubl 63 qəpik (bunun 352 rubl 10 qəpiyi bu ilin vergisi, 355 rubl 53 qəpiyi isə keçən ilin vergi qalığı idi); **Şəhər əhalisindən daşınmaz əmlaka görə alınan zemski vergisi** - 41724 rubl 42 qəpik (bunun 21281 rubl 97 qəpiyi bu ilin vergisi, 20442 rubl 45 qəpiyi isə keçən ildən qalma vergi qalığı idi), **şikayətə görə alınan vergi** - 2366 rubl 26 qəpik (bunun hamısı keçən ildən qalma vergi qalığı idi); **Kəndlilərdən pay torpaqlarına görə alınan zemski torpaq vergisi** - 496643 rubl 39 qəpik (bunun 459402 rubl 89 qəpiyi bu ilin vergisi, 37240 rubl 50 qəpiyi keçən illərin vergi qalığı idi); **Digər torpaqlardan alınan zemski vergisi** - 29324 rubl 27 qəpik (bunun 16784 rubl 70 qəpiyi bu ilin vergisi, 12539 rubl 57 qəpiyi keçən ilin vergi qalığı idi), **şikayətə görə alınan zemski vergisi** - 1606 rubl 79 qəpik (bunun hamısı keçən ildən qalma vergi qalığı idi); **Fabrik və zavod sahələrindən alınan 2 %-li zemski vergisi** - 22317 rubl 76 qəpik (bunun 17884 rubl 64 qəpiyi bu ilin vergisi, 4433 rubl 12 qəpiyi keçən illərin vergi qalığı idi), **şikayətə görə alınan vergi** - 917 rubl 89 qəpik (bunun hamısı keçən ilin vergi qalığı idi); **Evbaşına alınan quberniya zemski vergisi** - 516 rubl 42 qəpik (bunun hamısı keçən illərin vergi qalığı idi); **Mərzləməyə çəkilən xərclərin qaytarılması** - 3606 rubl 53 qəpik (bunun hamısı keçən ildən qalma vergi qalığı idi); **Digər müxtəlif vergilər** - 1496055 rubl 45 qəpik (1231636 rubl 46 qəpiyi bu ilin vergisi, 435272 rubl 53 qəpiyi keçən illərin vergi qalığı idi); **Quberniya rəisliyinin cavabdehliyində olan müxtəlif vergilər** - 233441 rubl 79 qəpik (bunun hamısı keçən illərin vergi qalığı idi)¹⁰²⁰.

1912-ci ildə əvvəlcədən təyin olunmuş 1463575 rubl 83 qəpik, keçən ildən qal-

¹⁰²⁰ Памятная книжка Эриванской губернии на 1912, с.35-37.

ma borc vergisindən 438630 rubl 98 qəpik, ümumilikdə isə 1902206 rubl 81 qəpik (1911-cu ildən 172036 rubl 47 qəpik, yaxud 9,3 % çox) xəzinəyə vergi daxil olmalı idi. Əvəzində xəzinəyə 1249455 rubl 80 qəpik bu ilki, 85269 rubl 86 qəpik keçən ilki borc vergisindən, ümumilikdə isə 1334725 rubl 66 qəpik (1911-ci ildən 9141 rubl 47 qəpik, yaxud 0,7 % çox) miqdarında vergi ödənilmişdi. 1913-cü il yanvarın 1-ə olan məlumata görə, əsas vergidən 214120 rubl 3 qəpik, qalıqdan isə 353361 rubl 12 qəpik, ümumilikdə 567481 rubl 15 qəpik (1911-ci ildən 162258 rubl 90 qəpik, yaxud 40 % çox) borc qalmışdır¹⁰²¹.

İrəvan quberniyası üzrə 1912-ci ildə əvvəlcədən təyin olunmamış vergidən xəzinəyə 801260 rubl 74 qəpik (1911-cu ildən 10 % çox az) daxil olmalı idi. Əvəzində xəzinəyə bu vergidən 296052 rubl 50 qəpik (1911-ci ildən 1,3 % az) ödənilmişdir. 1913-cü il yanvarın 1-ə olan məlumata görə, əvvəlcədən təyin olunmamış vergidən 505208 rubl 24 qəpik (1911-ci ildən 14,5 % az) qalıq qalmışdır. Qalan verginin 367031 rubl 17 qəpiyinə (1911-cu ildən 16,6 % az) quberniya rəisləri cavabdeh idi¹⁰²². Ümumilikdə, 1912-ci ildə hər iki vergidən xəzinəyə 1630782 rubl 16 qəpik vergi daxil olmuşdur.

1912-ci ildə 1906-1908-ci illər kampaniyası zamanı dövlət tərəfindən əhaliyə pulla verilmiş maddi yardımdan xəzinəyə əlavə olaraq 80395 rubl 38 qəpik borc da ödənilmişdir¹⁰²³.

1913-cü ildə İrəvan quberniyasında xəzinəyə daxil olan müxtəlif növ vergilərin miqdarında xeyli artım olmuşdur. Həmin il xəzinəyə 1572553 rubl 22 qəpik əvvəldən təyin olunmuş vergi, keçən ildən qalma 506735 rubl 21 qəpik borc vergisi, ümumilikdə isə 2079088 rubl 43 qəpik (1911-cu ildən 176881 rubl 62 qəpik, yaxud 9,3 % çox) daxil olmalı idi. Əvəzində 1386082 rubl 90 qəpik əsas vergidən, 139069 rubl 03 qəpik borcdan, ümumilikdə 1525151 rubl 93 qəpik (1912-cu ildən 190426 rubl 27 qəpik, yaxud 14,4 % çox) xəzinəyə ödənilmişdi. 1914-cü il yanvarın 1-ə olan məlumata görə, əhalinin əsas vergidən 186270 rubl 32 qəpik, borc vergisindən 367666 rubl 18 qəpik, ümumilikdə isə 553936 rubl 50 qəpik (1912-ci ildən 13544 rubl 65 qəpik, yaxud 2,4 % az) xəzinəyə borcu qalmışdır¹⁰²⁴.

1913-cü ildə təyin olunmamış vergilərdən xəzinəyə 584149 rubl 44 qəpik (1912-ci ildən 217111 rubl 30 qəpik, yaxud 27 % az) daxil olmalı idi. Əvəzində xəzinəyə 165948 rubl 99 qəpik ödənilmişdir (1912-ci ildən 130103 rubl 51 qəpik, yaxud 43 % az). 1914-cü il yanvarın 1-nə olan məlumata görə, bu vergilərdən 418200 rubl 45 qəpik (1912-ci ildən 87007 rubl 79 qəpik, yaxud 17,2 % az) qalıq qalmışdır. Onun 288989 rubl 83 qəpiyinə (1912-cu ildən 18041 rubl 34 qəpik, ya-

¹⁰²¹ Обзор Эриванской губернии за 1912 г., с.18.

¹⁰²² Yənə orada, s.19.

¹⁰²³ Yənə orada.

¹⁰²⁴ Yənə orada.

xud 21,2 % az) quberniya başçıları cavabdeh idi¹⁰²⁵. Ümumilikdə, 1913-cü ildə hər iki vergidən xəzinəyə 1691100 rubl 92 qəpik vergi daxil olmuşdur.

1913-cü ildə xəzinə kəndlilərindən və şəhər əhalisindən konkret ayrı-ayrı sahələr üzrə yığılan verginin miqdarı belə bölünmüşdü: **Kəndlilərdən pay torpaqlarına görə alınan vergi** - 72095 rubl 55 qəpik (bunun 71618 rubl 8 qəpiyi bu ilin vergisi, 477 rubl 47 qəpiyi keçən illərin qalığı idi); **Digər torpaqlardan alınan vergi** - 12608 rubl 63 qəpik (bunun 8797 rubl 76 qəpiyi bu ilin vergisi, 3810 rubl 87 qəpiyi keçən illərin qalığı idi), **şikayətlə alınan vergilər** - 324 rubl 43 qəpik (bunun hamısı keçən ildən qalma vergi qalığı idi); **1912-ci ilədək şəhərlilərdən, qəsəbələrdən daşınmaz şəhər əmlakından alınan vergi** - 2779 rubl 51 qəpik (bunun hamısı keçən illərin vergi qalığı idi), **şikayətlə alınan vergi** - 505 rubl 37 qəpik (bunun hamısı keçən ildən qalma vergi qalığı idi); **1910-cu il iyulun 6-sı qanununa əsasən alınan vergi** - 54096 rubl 54 qəpik (bunun 37978 rubl 15 qəpiyi bu ilin vergisi, 16118 rubl 39 qəpiyi keçən ildən qalma vergi qalığı idi), şikayətə görə alınan vergi - 1195 rubl 76 qəpik (bunun hamısı keçən ildən qalma vergi qalığı idi); **Dövlət töycü vergisi** - 548433 rubl 1 qəpik (bunun 540412 rubl 57 qəpiyi bu ilin vergisi, 8120 rubl 44 qəpiyi keçən ilin vergi qalığı idi); **Hərbi mükəlləfiyyətdən qurtarmaq üçün Qafqaz və Cənubi Qafqazda yerli əhalidən alınan vergi** - a) **Kəndlilərdən alınan vergi** - 64617 rubl 4 qəpik (bunun 64518 rubl 96 qəpiyi bu ilin vergisi, 98 rubl 8 qəpiyi isə keçən ilin vergi qalığı idi), b) **şəhərlilərdən alınan vergi** - 760 rubl 33 qəpik (bunun 667 rubl 10 qəpiyi bu ilin vergisi, 93 rubl 23 qəpiyi isə keçən ilin vergi qalığı idi); **Dövlət mənzil vergisi** - 10379 rubl 11 qəpik (bunun 9255 rubl 45 qəpiyi bu ilin vergisi, 1123 rubl 66 qəpiyi keçən illərin vergi qalığı), **mənzil vergisinə görə tətbiq olunan cərimə** - 298 rubl 50 qəpik (bunun hamısı keçən ilin vergi qalığı idi), **şikayətə görə alınan vergi** - 414 rubl 79 qəpik (bunun hamısı keçən ilin vergi qalığı idi); **İrəvan qəzasının kəndlilərindən pay torpaqlarına görə alınan vergi**: 106 rubl 54 qəpik (bunun hamısı keçən ilin vergi qalığı idi); **1912-ci il 20 dekabr qanununa görə pay torpaqlarının satın alınmasına görə alınan vergi**: 140935 rubl (bunun hamısı bu ilin vergisi idi); **1912-ci ilə qədər şəhər əhalisindən daşınmaz əmlaka görə alınan zemski vergisi** - 1606 rubl 59 qəpik (bunun hamısı keçən ildən qalma vergi qalığı idi), **şikayətə görə alınan zemski vergisi** - 35828 rubl 80 qəpik (bunun 18783 rubl 98 qəpiyi bu ilin vergisi, 17044 rubl 82 qəpiyi keçən ildən qalma vergi qalığı idi); **1910-cu il iyulun 6-sı qanununa əsasən alınan vergi** - 825 rubl 68 qəpik (bunun hamısı keçən ildən qalma vergi qalığı idi); **Kəndlilərdən pay torpaqlarına görə alınan zemski torpaq vergisi** - 514645 rubl 67 qəpik (bunun 453986 rubl 31 qəpiyi bu ilin vergisi, 60658 rubl 84 qəpiyi keçən illərin vergi qalığı idi); **Digər torpaqlardan alınan zemski vergisi** - 30167 rubl 67 qəpik (bunun 19447 rubl 71 qəpiyi bu ilin vergisi, 10719 rubl 96 qəpiyi keçən ilin

¹⁰²⁵ Обзор Эриванской губернии за 1912 г., с.19.

vergi qalığı idi), **şikayətə görə alınan zəmski vergi** - 1002 rubl 68 qəpik (bunun hamısı keçən ildən qalma vergi qalığı idi); **Fabrik və zavod sahələrindən alınan 2 %-li zəmski vergisi** - 22960 rubl 6 qəpik (bunun 19681 rubl 83 qəpiyi bu ilin vergisi, 3278 rubl 23 qəpiyi keçən illərin vergi qalığı idi), **şikayətə görə alınan vergi** - 758 rubl 80 qəpik (bunun hamısı keçən ilin vergi qalığı idi); **Evbaşına alınan quberniya zəmski vergisi** - 1380 rubl 12 qəpik (bunun hamısı keçən illərin vergi qalığı idi); **Mərzləməyə çəkilən xərclərin qaytarılması** - 2812 rubl 21 qəpik (bunun hamısı keçən ildən qalma vergi qalığı idi); **Digər müxtəlif vergilər** - 164948 rubl 99 qəpik (bunun hamısı keçən illərin vergi qalığı idi); **Quberniya rəisliyinin cavabdehliyində olan müxtəlif vergilər** - 159850 rubl 18 qəpik (bunun hamısı keçən illərin vergi qalığı idi)¹⁰²⁶.

İrəvan Xəzinə Palatasının verdiyi məlumatlara görə, İrəvan quberniyasında 1914-cü ildə xəzinəyə daxil olan əvvəlcədən təyin edilmiş vergilərin miqdarı 1584557 rubl 22 qəpik, keçən ildən qalma vergi borcu 513836 rubl 18 qəpik, ümumilikdə isə 2098393 rubl 40 qəpik (1913-cü ildən 19303 rubl 97 qəpik, yaxud 0,9 % çox) olmalı idi. Əvəzində əsas vergidən xəzinəyə 1321796 rubl 8 qəpik, keçən ildən qalan vergidən isə 160567 rubl 87 qəpik, ümumilikdə isə 1482363 rubl 95 qəpik (1913-cü ildən 42787 rubl 98 qəpik, yaxud 2,7 % az) ödənilmişdi. 1915-ci il yanvarın 1-ə olan məlumatlara görə, əsas vergidən 262761 rubl 14 qəpik, vergi qalığından 353268 rubl 31 qəpik, ümumilikdə isə 616029 rubl 95 qəpik (1913-cü ildən 62092 rubl 95 qəpik, yaxud 11,1 % çox) borc qalmışdır¹⁰²⁷.

1914-cü ildə əvvəlcədən təyin olunmamış vergilərdən xəzinəyə 776760 rubl 60 qəpik (1913-cü ildən 192611 rubl 22 qəpik, yaxud 28,4 % çox) daxil olmalı idi. Lakin həmin vergilərdən xəzinəyə 313321 rubl 13 qəpik (1913-cü ildən 147372 rubl 14 qəpik, yaxud 32,9 % çox) ödənilmişdi. 1915-ci il yanvarın 1-ə olan məlumatlara görə, ödəniləcək vergilərdən 463439 rubl 53 qəpik (1913-cü ildən 45239 rubl 8 qəpik, yaxud 10,8 % çox) borc qalmışdır. Bu borcların 335835 rubl 38 qəpiyinə (1913-cü ildən 46845 rubl 55 qəpik, yaxud 16 % çox) quberniya rəisləri cavabdeh idi¹⁰²⁸. Ümumilikdə, 1914-cü ildə İrəvan quberniyasında hər iki vergidən xəzinəyə 1795685 rubl 8 qəpik daxil olmuşdur.

1914-cü ildə xəzinə kəndlilərindən və şəhər əhalisindən konkret ayrı-ayrı sahələr üzrə yığılan verginin miqdarı belə bölünmüşdü: **Kəndlilərdən pay torpaqlarına görə alınan vergi** - 71229 rubl 35 qəpik (bunun 67522 rubl 27 qəpiyi bu ilin vergisi, 3707 rubl 8 qəpiyi keçən illərin qalığı idi); **Digər torpaqlardan alınan vergi** - 12155 rubl 89 qəpik (bunun 6827 rubl 34 qəpiyi bu ilin vergisi, 5328 rubl 55 qəpiyi keçən illərin qalığı idi), **şikayətlə alınan torpaq vergisi** - 547 rubl 22 qəpik (bunun hamısı keçən ildən qalma vergi qalığı idi); **1912-ci ilədək şəhər-**

¹⁰²⁶ Обзор Эриванской губернии за 1912 г., с.48-53.

¹⁰²⁷ Обзор Эриванской губернии за 1914 г., с.22.

¹⁰²⁸ Yenə orada.

lilərdən, qəsəbələrdən daşınmaz şəhər əmlakından alınan vergi - 420 rubl 18 qəpik (bunun hamısı keçən illərin vergi qalığı idi), **şikayətlə alınan vergi** - 69 rubl 38 qəpik (bunun hamısı keçən ildən qalma vergi qalığı idi); **1910-cu il iyulun 6-sı qanununa əsasən alınan vergi** - 54096 rubl 54 qəpik (bunun 29394 rubl 80 qəpiyi bu ilin vergisi, 22551 rubl 20 qəpiyi keçən ildən qalma vergi qalığı idi), **şikayətə görə alınan vergi** - 2094 rubl 64 qəpik (bunun hamısı keçən ildən qalma vergi qalığı idi); **Dövlət töycü vergisi** - 534428 rubl 74 qəpik (bunun 520944 rubl 79 qəpiyi bu ilin vergisi, 13478 rubl 95 qəpiyi keçən ilin vergi qalığı idi); **Hərbi mükəlləfiyyətdən qurtarmaq üçün Qafqaz və Cənubi Qafqazda yerli əhaldən alınan vergi** - a) **Kəndlilərdən alınan vergi** - 63140 rubl 34 qəpik (bunun 62026 rubl 55 qəpiyi bu ilin vergisi, 1113 rubl 79 qəpiyi isə keçən ilin vergi qalığı idi), b) **şəhərlilərdən alınan vergi** - 881 rubl 8 qəpik (bunun 258 rubl 38 qəpiyi bu ilin vergisi, 622 rubl 70 qəpiyi isə keçən ilin vergi qalığı idi); **Dövlət mənzil vergisi** - 8544 rubl 6 qəpik (bunun 7338 rubl 72 qəpiyi bu ilin vergisi, 1205 rubl 34 qəpiyi keçən illərin vergi qalığı), **mənzil vergisinə görə tətbiq olunan cərimə** - 530 rubl 45 qəpik (bunun hamısı keçən ilin vergi qalığı idi), **şikayətə görə alınan vergi** - 328 rubl 49 qəpik (bunun hamısı keçən ilin vergi qalığı idi); **İrəvan qəzasının kəndlilərindən pay torpaqlarına görə alınan vergi**: 272 rubl 56 qəpik (bunun hamısı keçən ilin vergi qalığı idi); **1912-ci il 20 dekabr qanununa görə pay torpaqlarının satın alınmasına görə alınan vergi**: 186443 rubl (bunun 139199 rubl 9 qəpiyi bu ilin vergisi, 47244 rubl 19 qəpiyi keçən ildən qalma vergi qalığı idi); **1912-ci ilə qədər şəhər əhalisindən daşınmaz əmlaka görə alınan zəmski vergisi** - 930 rubl 35 qəpik (bunun hamısı keçən ildən qalma vergi qalığı idi), **şikayətə görə alınan zəmski vergisi** - 565 rubl 24 qəpik (bunun hamısı keçən ildən qalma vergi qalığı idi); **1910-cu il iyulun 6-sı qanununa əsasən alınan vergi** - 26674 rubl 69 qəpik (bunun 14368 rubl 50 qəpiyi bu ilin vergisi, 12306 rubl 19 qəpiyi keçən ildən qalma vergi qalığı idi), **şikayətə görə alınan vergi** - 1503 rubl 49 qəpik (bunun hamısı keçən ildən qalma vergi qalığı idi); **Kəndlilərdən pay torpaqlarına görə alınan zəmski torpaq vergisi** - 458748 rubl 36 qəpik (bunun 439796 rubl 29 qəpiyi bu ilin vergisi, 18952 rubl 7 qəpiyi keçən illərin vergi qalığı idi); **Digər torpaqlardan alınan zəmski vergisi** - 30373 rubl 62 qəpik (bunun 15660 rubl 69 qəpiyi bu ilin vergisi, 14712 rubl 93 qəpiyi keçən ilin vergi qalığı idi), **şikayətə görə alınan zəmski vergilər** - 3820 rubl 28 qəpik (bunun hamısı keçən ildən qalma vergi qalığı idi); **Fabrik və zavod sahələrindən alınan 2 %-li zəmski vergisi** - 23477 rubl 13 qəpik (bunun 18448 rubl 66 qəpiyi bu ilin vergisi, 5028 rubl qəpiyi keçən illərin vergi qalığı idi), **şikayətə görə alınan vergi** - 906 rubl 57 qəpik (bunun hamısı keçən ilin vergi qalığı idi); **Evbaşına alınan quberniya zəmski vergisi** - 1254 rubl 67 qəpik (bunun hamısı keçən illərin vergi qalığı idi); **Dağınıq vergilər və azad olmaq üçün alınan vergi** - 1272 rubl 39 qəpik (bunun hamısı keçən ildən qalma vergi qalığı idi); **Digər müxtəlif vergilər** - 313321 rubl 13 qəpik (bunun hamısı keçən illərin vergi qalığı

idi); **Quberniya rəisliyinin cavabdehliyində olan müxtəlif vergilər** - 159850 rubl 18 qəpik (bunun 3750 rubl 86 qəpiyi bu ilin vergisi, 305128 rubl 58 qəpiyi keçən illərin vergi qalığı idi)¹⁰²⁹.

1917-ci il məlumatında İrəvan quberniyası üzrə müxtəlif sahələrdən xəzinəyə gələn ümumi gəlir, vergilərin növü və vergiverənlərin sayı haqqında ümumi məlumat verilmişdir. Həmin məlumata görə vergi verənlərin sayı belə göstərilmişdir: kənd cəmiyyətləri-410; sahibkarların bir hissəsi-4078; töycü vergisi verənlər-914. Bu ümumi vergidən xəzinəyə kənd cəmiyyətlərindən 3215539 rubl, sahibkardan 643812 rubl və töycüdən isə 4239836 rubl vergi daxil olmuşdur. Vergilər özü iki sahədən - dövlət torpaq vergisindən və zemski vergisindən yığılmışdı. **Dövlət torpaq vergisindən** xəzinəyə kənd cəmiyyətlərindən 115064 rubl, sahibkarlardan 30368 rubl, töycüdən 622170 rubl, **zemski vergisindən** xəzinəyə kənd cəmiyyətlərindən 204391 rubl, sahibkarlardan 28376 rubl, töycüdən isə 322929 rubl, ümumilikdə isə İrəvan quberniyasında hər iki vergi sahəsindən xəzinəyə 8099187 rubl vergi daxil olmuşdur olmuşdur¹⁰³⁰.

İrəvan quberniyasında əhali vergi verməklə bərabər, **müxtəlif mükəlləfiyyətlər** də yerinə yetirmişdilər. Bu mükəlləfiyyətləri həm xəzinə, həm sahibkar kəndliləri, həm də şəhər əhalisi yerinə yetirmişdilər. Əhalinin yerinə yetirdikləri mükəlləfiyyətlər müxtəlif qanunlarla tənzimlənmişdir. Məsələn, yuxarıda göstəriləyi kimi, İrəvan quberniyasında kəndli-mülkədar münasibətlərini tənzimləmək, vergi və mükəlləfiyyətləri müəyyənləşdirmək üçün 1851-ci il iyunun 8-də fərman verilmiş, bu fərmanda vergilərdən əlavə, sahibkar kəndlilərin yerinə yetirəcəkləri mükəlləfiyyətlərə də aydınlıq gətirilmişdir. Fərmana əsasən, biyar və əvrəz əvvəlki kimi saxlanılırdı. Biyara görə İrəvan quberniyasında hər bir kəndli ailəsi ildə sahibkara 8 gün işləməyə məcbur idi. Kəndli qeyd edilən biyarın üç gününü əkmək, becərmək, qulluq etmək və məhsul yığmaq, iki günü odun, ot-ələfi daşımaq, başqa iki günü sahibkarın əmlakını bir yerdən başqa yerə aparmaq, bir günü isə ev tikmək və digər təsərrüfat işlərinə sərf etməli idi. Biyar sahibkarın istəyi əsasında yerinə yetirilməli idi.

Kəndlilər sahibkar üçün ildə iki gün əvrəz adlanan mükəlləfiyyət də yerinə yetirməli idilər. Onlar arxların çəkilməsi, körpü və yolların təmir edilməsi işləri ilə məşğul olmalı idilər¹⁰³¹.

Qeyd edilən mükəlləfiyyətlərdən əlavə digərləri də mövcud olmuşdur. Qanuna görə, hər bir ailə ildə 18 gün öz heyvanları ilə bərabər işləmək üçün bir işçi verməyə məcbur idi. Kəndli yeri şumlayıb əkməli, odun, məhsul və mülkədarın köçünü daşımalı, ev tikməli, biçin biçməli və s. işləri yerinə yetirməli idi. Mülkədar biyarı pulla da əvəz edə bilərdi. Onun ixtiyarı vardı ki, hər işçi qüvvəsi yerinə

¹⁰²⁹ Обзор Эриванской губернии за 1914 г., с.50-55.

¹⁰³⁰ Кавказский календарь на 1917 г., отдел статистический, с.338-339.

¹⁰³¹ АКАК, т. XII, №130, с.202.

hər iş günündən ötrü 20 qəpik alsın¹⁰³².

Bundan əlavə, hər 10 ailə sahibkara bir kişi, hər 15 ailə bir qadın xidmətçisi verməli idi. Bu qanunun mənfə cəhəti ondan ibarət idi ki, əvvəllər kəndlilər heç vaxt qadın nöqərlər vermirdilər. Çar hökumətinin yerli adət-ənənəni nəzərə almadan verdiyi bu qanun Azərbaycan türklərinin hiddətinə səbəb olmuşdu. Ona görə də tezliklə, bu qayda ləğv olundu¹⁰³³. Bu qanun məlum səbəblərdən həyata keçməsə də, sahibkar kəndlilərinin müxtəlif mükəlləfiyyətləri yerinə yetirdiyini təsdiq edən qaydaların qaldığını bir daha göstərdi.

Mənbələrdə İrəvan quberniyasında əhalinin müxtəlif natural mükəlləfiyyətlərin yerinə yetirməsi haqqında məlumatlar mövcuddur. Əhali mənzil, yol, at-araba və hərbi mükəlləfiyyətlərə cəlb olunurdular. Mənzil mükəlləfiyyəti sırf hərbi qoşunların yerləşdiyi şəhər və kəndlə əlaqəli idi. Bu mükəlləfiyyətlər **pulla və natural şəkildə** olmaqla ikili xarakter daşmışdı. Məsələn, 1883-cü ilin hesabatına əsasən, İrəvan quberniyasının 5 şəhərində - İrəvan, Naxçıvan, Ordubad, Yenibəyazid və Aleksandropol şəhərlərində yerləşən qoşunların mənzili üçün əhalidən 33944 rubl 42 qəpik pul yığılmışdır. Həmin il **at-araba mükəlləfiyyəti üçün** əhalidən 3293 araba, 814 at, **yol mükəlləfiyyəti üçün** rabitə yollarının təmirinə 60535 nəfər cəlb olunmuşdur¹⁰³⁴.

1884-cü ildə əhalidən **mənzil mükəlləfiyyətinə görə**, hərbi hissələr və hərbi məmurlar üçün mənzillərin kirayəsinə 5 şəhərdə illik 20763 rubl 89 qəpik pul yığılmışdır. Bundan əlavə, şəhərlərdən kənarında yerləşən yerli hərbi komandanlar və hərbi məmurlar üçün zəmski gəlirindən 5860 rubl ayrılmışdır.

Həmin il **at-araba mükəlləfiyyəti üçün** əhalidən 3750 araba, 1050 at və yük heyvanı, **yol mükəlləfiyyəti üçün** rabitə yollarının təmirinə 40693 nəfər cəlb olunmuş, körpü, yolların, küçələrin və meydanların təmiri üçün 1120 rubl ayrılmışdır¹⁰³⁵.

1888-ci ildə əhalidən **mənzil mükəlləfiyyətinə görə**, hərbi hissələr və hərbi məmurlar üçün mənzillərin kirayəsinə 5 şəhərdə və İğdır, Başnoraşen, Vaqarşapat və Böyük Qarakilsə kəndlərində illik 28397 rubl pul yığılmışdır.

Həmin il **at-araba mükəlləfiyyəti üçün** əhalidən 5875 araba, 2016 at və yük heyvanı cəlb olunmuş, körpü, yolların, küçələrin və meydanların təmiri üçün 1120 rubl ayrılmışdır¹⁰³⁶. **Hərbi mükəlləfiyyətə** yalnız xristianlar cəlb olunurdu.

1890-cı ildə əhalidən **mənzil mükəlləfiyyətinə görə**, şəhər büdcəsindən mənzillərin kirayəsinə illik 33617 rubl (bu da hər bir şəhər sakininə 4,9 qəpik düşmüş-

¹⁰³² Vəlili M., Azərbaycan (coğrafi-təbii, etnoqrafik və iqtisadi mülahizat), c.72.

¹⁰³³ АКАК, т.ХІІ, №130, с.200-203; Свод материалов по изучению экономического быта государственных крестьян Закавказского края, т.1, часть1, с.72-76; Барон Николаи, Воспоминания из моей жизни, «Русский архив» 1892, №28, с.454; Vəlili M., Azərbaycan (coğrafi-təbii, etnoqrafik və iqtisadi mülahizat), c.72.

¹⁰³⁴ Обзор Эриванской губернии за 1883 г., с.37-40.

¹⁰³⁵ Обзор Эриванской губернии за 1884 г., с.23-28.

¹⁰³⁶ Обзор Эриванской губернии за 1888 г., с.79-90.

dü) rubl xərclənmişdir. Bundan əlavə, əhalidən 2400 aşağı rütbəli hərbiçiləri istilik, işıq və yataq dəstləri ilə təchiz edən mənzillər ayrılmışdı¹⁰³⁷.

Həmin il **at-araba mükəlləfiyyəti üçün İrəvan quberniyasının** əhalisi 2875 araba, 15712 at və yük heyvanı vermiş, **yol mükəlləfiyyəti üçün** rabitə yollarının təmirinə 72441 nəfər, 9599 at-araba cəlb olunmuşdur. **Hərbi mükəlləfiyyətə** (1886-cı il mayın 28-i qanununa görə yerli xristianlar orduya cəlb olunmağa başlamışdılar-E.Q.) hesabat ilində 503 nəfər xristian gənc orduya çağırılmışdır. Hər bir çağırışçıya xəzinədən 12 rubl 74 qəpik, ümumilikdə isə 6409 rubl 81 qəpik xərclənmişdir¹⁰³⁸.

1891-ci ildə əhalidən **mənzil mükəlləfiyyətinə görə**, hərbi hissələr və hərbi məmurlar üçün 5 şəhərdə və İğdır, Başnoraşen, Vaqarşapat, Böyük Qarakilsə, Karvansaray, Van kordon xəttində mənzillərin kirayəsinə illik 27068 rubl 13 qəpik pul yığılmışdır. 1890-cı ilin məbləğinə nisbətən 6548 rubl 87 qəpik çox idi. Bundan əlavə, hesabat ilində əhali ordu üçün **natural mükəlləfiyyət** də yerinə yetirmişdir. Məsələn, əhali İrəvan qəzasının Kəmərli kəndində yerləşən 1-ci Umansk kazak alayının 2-ci bölüyünün binasının yaxınlığında məktəb, mətbəx, çörəkbişirən yer, təchizat anbarı, zabit və aşağı məmurlar üçün evin, yem üçün anbarın, Başnoraşen, İğdır, Dəvəlidə və Naxçıvan şəhərinin bir hissəsində hərbi qüvvələr üçün evlərin tikintisinə, həmçinin quberniyada yerləşən müxtəlif hərbi hissələri tez-tez yoxlayan kiçik məmurlar üçün evlərin tikintisinə cəlb olunmuşdular¹⁰³⁹.

Həmin il **at-araba mükəlləfiyyəti üçün İrəvan quberniyasının** əhalisi 3049 araba, 1643 at və yük heyvanı vermiş, **yol mükəlləfiyyəti üçün** rabitə yollarının təmirinə 184245 nəfər cəlb olunmuş, şəhərlərdə körpü, yolların, küçələrin və meydanların təmiri üçün 5877 rubl 40 qəpik xərclənmişdir. **Hərbi mükəlləfiyyətə** hesabat ilində 502 nəfər xristian cəlb olunmuş, hərbi qulluğa çağırılmadıqlarına görə müsəlmanlardan 69000 rubl vergi alınmışdır¹⁰⁴⁰.

1892-ci ildə də İrəvan quberniyasında əhalinin yerinə yetirdiyi **mənzil mükəlləfiyyəti də** ikili - pullu və natural mükəlləfiyyət olmuşdur. Hesabat ilində şəhərlərdə və bəzi kəndlərdə yerləşən hərbi hissələr üçün kirayə binaların tutulması, onların istiliklə təmin olunması və işıqlandırılması üçün əhalidən pul toplanmışdı. Həmin məqsəd üçün şəhər və zəmski büdcəsindən 30430 rubl 92 qəpik (bu da keçən ilkindən 3362 rubl 79 qəpik çox idi) xərclənmişdir. Bundan əlavə, əhali hərbi hissələr üçün mənzil tikintisinə də cəlb olunmuşdu. Bu **natural mükəlləfiyyət** idi. 1891-ci hesabat ilində olduğu kimi, bu il də əhali qeyd edilən yerlərdə hərbi hissələr üçün müxtəlif binaların tikintisinə cəlb olunmuşdular¹⁰⁴¹.

¹⁰³⁷ Памятная книжка Эриванской губернии на 1892, с.121.

¹⁰³⁸ Yənə orada, с.122.

¹⁰³⁹ Обзор Эриванской губернии за 1891 г., с.57-58.

¹⁰⁴⁰ Yənə orada, с.59-64.

¹⁰⁴¹ Yənə orada, с.57-58.

Həmin il **at-araba mükəlləfiyyəti üçün İrəvan quberniyasının** əhalisi yük heyvanı ilə birlikdə 5140 min araba, əlavə yük heyvanı olmayan 237 araba vermiş, **yol mükəlləfiyyəti üçün** rabitə yollarının təmirinə 397245 nəfər cəlb olunmuşdur. **Hərbi mükəlləfiyyətə** hesabat ilində 608 nəfər xristian gənc çağırılmışdır. Həmin il hərbi qulluğa yeni heyətin çağırılması üçün quberniyada 16 çağırış məntəqəsi vardı¹⁰⁴².

1892-ci ildə əkin sahələrini çəyirtkə basdıqna görə, əhali həmin ili çəyirtkələri məhv etmək mükəlləfiyyətinə cəlb olunmuşdu. May-iyun aylarında davam edən çəyirtkəni məhv etmək kampaniyasına İrəvan qəzasından 744, Naxçıvan qəzasından 60000, Şərur-Dərələyəz qəzasından 86407 adam cəlb olunmuşdur. Bundan əlavə, İrəvan quberniyasında çəyirtkəyə qarşı mübarizəyə 17850 rubl ayrılmışdır. Bu puldan Naxçıvan qəzası üzrə 1102 rubl 37 qəpik, Şərur-Dərələyəz qəzası üzrə 2147 rubl 37 qəpik xərclənmiş, İrəvan qəzası üzrə isə ayrılan pulu xərcləməyə ehtiyac olmamışdır¹⁰⁴³.

1893-cü ildə də əhalinin yerinə yetirdiyi **mənzil mükəlləfiyyəti** üzrə **natural mükəlləfiyyət** İrəvan quberniyasının bir çox yerlərində yerinə yetirilmişdir. Məsələn, əhali Sürməli qəzasının Qulp kəndində 1-ci Ecki alayının 6-cı bölüyünün yerləşməsi üçün binanın, Naxçıvan şəhərində, Başnoraşen, İğdir və Böyük Qarakilsə kəndlərində kazaklar üçün binaların tikintisinə cəlb olunmuşdular. Mənzil mükəlləfiyyətinin ikinci tərəfi əhalidən toplanan pul vergisi idi. Hesabat ilində şəhər və zəmski büdcəsindən hərbi mükəlləfiyyət üçün 36492 rubl 88 qəpik (bu da keçən ilkindən 6061 rubl 96 qəpik çox idi) xərclənmişdir¹⁰⁴⁴.

Həmin il **at-araba mükəlləfiyyəti üçün İrəvan quberniyasının** əhalisi poçt yollarından kənarında yerləşən məmurlara və digər hərbi qulluqçulara 1427 yük atı, hərbi hissələrin yerdəyişməsi üçün 2207 araba kirayə, 564 ədəd araba kirayəsiz vermişdir. **Yol mükəlləfiyyəti üçün** şəhərlərdən kənarlarda yerləşən yeni yolların çəkilməsinə, köhnə rabitə yollarının təmirinə və həmçinin zəmski mühafizə dəstələri üçün gözətçi məntəqələrinin tikintisinə 72057 nəfər və 11202 yük arabası cəlb olunmuşdur. Şəhərlərdə körpülərin, küçə və meydanların təmirinə isə 7726 rubl 73 qəpik xərclənmişdir. Hesabat ilində hərbiyə çağırışın 7-ci ili tamam olurdu. Bu il **hərbi mükəlləfiyyətə** 444 nəfər xristian gənc cəlb olunmuşdur. Bu da keçən ilkinə nisbətən 164 nəfər az idi. Hərbi qulluğa çağırılan yeni heyətin saxlanması üçün 5949 rubl 8 qəpik xərclənmişdir. Bu da keçən ilkindən 324 rubl 30 qəpik az idi¹⁰⁴⁵.

1893-cü ildə çəyirtkəni məhv etmək mükəlləfiyyəti qalırdı. Həmin il Naxçıvan və Şərur-Dərələyəz qəzalarında əkin sahələrini çəyirtkələrdən qorumaq üçün 143778 nəfər cəlb olunmuşdur. Cəlb olunan əhalidən 3856 nəfərinə ərzaq üçün

¹⁰⁴² Обзор Эриванской губернии за 1892 г., с.22-25.

¹⁰⁴³ Yənə orada, s.22.

¹⁰⁴⁴ Обзор Эриванской губернии за 1893 г., с.18.

¹⁰⁴⁵ Yənə orada, с.18-19.

pul verilmiş, digərləri isə öz əkin sahələrini bu bələdan qoruduğu üçün heç bir pul almamışdılar. Mənbənin verdiyi məlumata görə, bu kampaniyada bir nəfərdə olsun sahibkar və icradarlar iştirak etməmişdilər¹⁰⁴⁶.

1894-cü ildə quberniyanın bir çox yerlərində **mənzil mükəlləfiyyətinin** əhali tərəfindən natural şəkildə yerinə yetirilməsi haqqında məlumat verilmişdir. Hesabat ilində əhali qoşunların hərəkət istiqamətləri boyunca yerləşən kəndlərdəki hərbi hissələr üçün lazım olduqda, yataq dəsti, içmək və yemək bişirmək üçün suyu olan mənzillər ayırırdılar¹⁰⁴⁷. **Yol mükəlləfiyyətinə** görə, rabitə yollarının təmirinə və yeni yolların çəkilməsi üçün 184245 adam, 15879 at-araba cəlb olunmuşdur. Bundan əlavə, yerli əhali hərbi hissələrin quberniya üzrə yerdəyişməsi zamanı və məmurların səyahəti üçün 1868 at-araba və 800 yük heyvanı və at vermişdilər¹⁰⁴⁸.

Hesabat ilində **hərbi mükəlləfiyyəti yerinə yetirmək üçün** 469 nəfər xristian gənc cəlb olunmuşdu. Bu il 8-ci çağırış ili idi. Hərbi qulluğa çağırılan yeni heyətin saxlanması üçün xəzinədən 6025 rubl 40 qəpik xərclənmişdir. Bu da keçən ilkindən 76 rubl 32 qəpik çox idi¹⁰⁴⁹.

1895-ci ildə də İrəvan quberniyasının bir çox yerlərində **mənzil mükəlləfiyyətinin** əhali tərəfindən natural şəkildə yerinə yetirilməsi haqqında məlumat verilmişdir. Hesabat ilində əhali qoşunların hərəkət istiqamətləri boyunca yerləşən kəndlərdəki hərbi hissələr üçün lazım olduqda, yataq dəsti, içmək və yemək bişirmək üçün suyu olan mənzillər ayırırdılar. **Yol mükəlləfiyyətinə** görə, rabitə yollarının təmirinə və yeni yolların çəkilməsi üçün 236044 adam, 15040 at-araba cəlb olunmuşdur. Bundan əlavə, yerli əhali hərbi hissələrin quberniya üzrə yerdəyişməsi zamanı və məmurların səyahəti üçün 3402 at-araba və 759 yük heyvanı və at vermişdilər¹⁰⁵⁰.

Hesabat ilində **hərbi mükəlləfiyyəti** yerinə yetirmək üçün 548 nəfər xristian gənc (bu da keçən ilkinə nisbətən 79 nəfər çox idi) cəlb olunmuşdur. Bu il 9-cu çağırış ili idi. Ayrı-ayrı qəzalar üzrə çağırılanların sayı belə idi: İrəvan qəzası-60; Üçmüəzzin və Sürməli qəzaları-119; Naxçıvan və Şərur-Dərələyəz qəzaları-88; Yenibəyazid qəzası-106; Aleksandropol qəzası-174. Hərbi qulluğa çağırılan yeni heyətin saxlanması üçün xəzinədən 6158 rubl 58 qəpik xərclənmişdir. Bu da keçən ilkindən 133 rubl 18 qəpik çox idi¹⁰⁵¹.

1896-cı ildə də İrəvan quberniyasında bir çox yerlərində **mənzil mükəlləfiyyətinin** əhali tərəfindən natural şəkildə yerinə yetirməsi davam etmişdir. Həmin ildə də əvvəlki illərdə olduğu kimi, əhali qoşunların hərəkət istiqamətləri boyunca

¹⁰⁴⁶ Обзор Эриванской губернии за 1893 г., с.19.

¹⁰⁴⁷ Обзор Эриванской губернии за 1894 г., с.18.

¹⁰⁴⁸ Yənə orada, s.18-19.

¹⁰⁴⁹ Yənə orada, с.17-18.

¹⁰⁵⁰ Обзор Эриванской губернии за 1895 г., с.16.

¹⁰⁵¹ Yənə orada, с.16-18.

yerləşən kəndlərdəki hərbi hissələr üçün mənzillər ayırmışdılar. **Yol mükəlləfiyyətinə** görə, rabitə yollarının təmirinə və yeni yolların çəkilməsi üçün 322381 adam və 24762 at-araba cəlb olunmuşdur. Bundan əlavə, yerli əhali hərbi hissələrin quberniya üzrə yerdəyişməsi zamanı və məmurların səyahəti üçün 6483 at-araba və 1027 yük heyvanı və at vermişdilər¹⁰⁵².

Hesabat ilində **hərbi mükəlləfiyyəti** yerinə yetirmək üçün 757 nəfər xristian gənc (bu da keçən ilkinə nisbətən 209 nəfər çox idi) cəlb olunmuşdur. Bu il 10-cu çağırış ili idi. İrəvan quberniyası üzrə ayrı-ayrı qəzalar üzrə çağırışçıların sayı isə belə idi: İrəvan qəzası-151; Üçmüəzzin və Sürməli qəzaları-134; Naxçıvan və Şərur-Dərələyəz qəzaları-87; Yenibəyazid qəzası-113; Aleksandropol qəzası-232. Hesabat ilində hərbi qulluğa çağırılan yeni heyətin saxlanması üçün xəzinədən 6176 rubl 76 qəpik xərclənmişdir. Bu da keçən ilkindən 18 rubl 18 qəpik çox idi¹⁰⁵³.

1897-ci ildə də İrəvan quberniyasında mənzil mükəlləfiyyəti natural şəkildə yerinə yetirilmişdir. Hesabat ilində mənzil mükəlləfiyyəti belə göstərilmişdir: a) qoşunların hərəkət istiqaməti boyunca yerləşən kəndlərdəki hərbi hissələrin keçməsi üçün şərait yaratmaq; b) İl boyu quberniyanın bəzi bölgələrində az sayda qoşun üçün mənzil ayırmaq¹⁰⁵⁴.

Yol mükəlləfiyyətinə görə, rabitə yollarının təmirinə və yeni yolların çəkilməsi üçün 101812 adam, 11911 araba və 964 ədəd yük heyvanı cəlb olunmuşdur. Bundan əlavə, yerli əhali hərbi hissələrin quberniya üzrə yerdəyişməsi zamanı və məmurların səyahəti üçün 2857 at-araba və 1101 at vermişdi¹⁰⁵⁵.

Hesabat ilində **hərbi mükəlləfiyyəti** yerinə yetirmək üçün 982 nəfər xristian gənc (bu da keçən ilkinə nisbətən 197 nəfər çox idi) cəlb olunmuşdur. Bu il 11-ci çağırış ili idi. İrəvan quberniyasının ayrı-ayrı qəzaları üzrə çağırışçıların sayı isə belə idi: İrəvan qəzası-104; Üçmüəzzin və Sürməli qəzaları-207; Naxçıvan və Şərur-Dərələyəz qəzaları-127; Yenibəyazid qəzası-194; Aleksandropol qəzası-328¹⁰⁵⁶.

Bir neçə illik fasilədən sonra 1898-ci ildə əhalinin yerinə yetirdiyi **mənzil mükəlləfiyyəti** yenidən ikili-pullu və natural xarakter almışdır: a) **pullu** - şəhərlərdə qoşunların yerləşdiyi mənzillərin kirayəsi üçün 37250 rubl, bəzi kəndlərdə yerləşən qoşunların mənzillərinin kirayəsi üçün isə 3884 rubl 96 qəpik toplanmışdır, b) **natural** - qoşunların keçdiyi yollar üzərində yerləşən kəndlər hərbi hissələrin dincəlməsi üçün mənzil ayırmalı və bir çox kəndlər əhalini quldurlardan qorumaq üçün qoşunla birlikdə fəaliyyət göstərməli idi¹⁰⁵⁷.

¹⁰⁵² Обзор Эриванской губернии за 1896 г., с.14.

¹⁰⁵³ Yənə orada, s.14-16.

¹⁰⁵⁴ Обзор Эриванской губернии за 1897 г., с.19.

¹⁰⁵⁵ Yənə orada.

¹⁰⁵⁶ Yənə orada, s.19-20.

¹⁰⁵⁷ Обзор Эриванской губернии за 1898 г., с.14.

Yol mükəlləfiyyətində görə, rabitə yollarının təmirinə və yeni yolların çəkilməsi üçün 101760 adam, 6509 araba və 3803 ədəd yük heyvanı cəlb olunmuşdur. Bundan əlavə, yerli əhali hərbi hissələrin quberniya üzrə yerdəyişməsi zamanı və məmurların səyahəti üçün 2837 at-araba, 1203 yük heyvanı və 1722 at vermişdi¹⁰⁵⁸.

Hesabat ilində **hərbi mükəlləfiyyəti** yerinə yetirmək üçün 1206 nəfər xristian gənc (bu da keçən ilkinə nisbətən 252 nəfər çox idi) cəlb olunmuşdur. Bu il 12-ci çağırış ili idi. İrəvan quberniyası üzrə ayrı-ayrı qəzalar üzrə çağırışçıların sayı isə belə idi: İrəvan qəzası-236; Üçmüəzzin və Sürməli qəzaları-237; Naxçıvan və Şərur-Dərələyəz qəzaları-157; Yenibəyazid qəzası-205; Aleksandropol qəzası-371. Həmin il yeni çağırışçıların xidmətə qəbulu və şəhər və qəzalarda hərbi divanxanaların saxlanması üçün xəzinədən 5579 rubl 33 qəpik (bu da keçən ilkinə nisbətən 19 rubl 48,3 qəpik az idi) pul buraxılmışdır¹⁰⁵⁹.

1899-cu ilin **mənzil mükəlləfiyyəti** keçən ildə olduğu kimi ikili-pullu və natural xarakter almışdır: a) **pullu** - şəhərlərdə qoşunların yerləşdiyi mənzillərinin kirayəsi üçün 34658 rubl 85 qəpik, bəzi kəndlərdə yerləşən qoşunların mənzillərinin kirayəsi üçün isə 1066 rubl 96 toplanmışdır, b) **natural** - qoşunların keçdiyi yollar üzərində yerləşən kəndlərdə hərbi hissələrin dincəlməsi üçün mənzillər ayrılmalı və bir çox kəndlər əhalini quldurlardan qorumaq üçün qoşunla birlikdə fəaliyyət göstərməli idi¹⁰⁶⁰.

İrəvan quberniyasında hesabat ilində **yol mükəlləfiyyətində görə**, rabitə yollarının təmirinə və yeni yolların çəkilməsi üçün 49404 adam, 1782 at-araba cəlb olunmuşdur. Bundan əlavə, yerli əhali hərbi hissələrin quberniya üzrə yerdəyişməsi zamanı və məmurların səyahəti üçün 6524 at-araba, 3294 yük heyvanı və 1928 at vermişdi¹⁰⁶¹.

Hesabat ilində **hərbi mükəlləfiyyəti** yerinə yetirmək üçün 1603 nəfər xristian gənc (bu da keçən ilkinə nisbətən 397 nəfər çox idi) cəlb olunmuşdur. Bu il 13-cü çağırış ili idi. İrəvan quberniyası üzrə ayrı-ayrı qəzalar üzrə çağırışçıların sayı isə belə olmuşdur: İrəvan qəzası-169; Üçmüəzzin və Sürməli qəzaları-335; Naxçıvan və Şərur-Dərələyəz qəzaları-258; Yenibəyazid qəzası-329; Aleksandropol qəzası-512. Həmin il yeni çağırışçıların xidmətə qəbulu və şəhər və qəzalarda hərbi idarələrin saxlanması üçün xəzinədən 6419 rubl 21,5 qəpik (bu da keçən ilkinə nisbətən 839 rubl 91,3 qəpik çox idi) pul buraxılmış, bir yeni çağırışçının saxlanması üçün 4 rubl 44,9 qəpiyə başa gəlmişdir¹⁰⁶².

1900-cu ildə də əhalinin **mənzil mükəlləfiyyəti ikili xarakter daşmışdı**; a) əhalidən alınan pul mükəlləfiyyəti - şəhərlərdə qoşunların yerləşdiyi mənzillər üçün 32307 rubl 58 qəpik, kəndlərdə qoşunların yerləşdiyi mənzillər üçün 620

¹⁰⁵⁸ Обзор Эриванской губернии за 1898 г., с.14-15.

¹⁰⁵⁹ Yənə orada, s.15-16.

¹⁰⁶⁰ Обзор Эриванской губернии за 1899 г., с.13.

¹⁰⁶¹ Yənə orada.

¹⁰⁶² Yənə orada, s.14-15.

rubl, b) natural mükəlləfiyyət - qoşunların yerləşdiyi və sərhəd məntəqələrində yerləşən kəndlərin əhalisi yay aylarında qoşunla birlikdə sərhədin mühafizəsinə cəlb edilirdi.

Hesabat ilində **yol və at-araba mükəlləfiyyətinə** yerli əhali aşağıdakı sayda cəlb olunmuşdu: rabitə yollarının təmiri üçün 65901 nəfər; yüklərin daşınması üçün at-araba-4896 ədəd. Bundan əlavə, quberniya hərbi hissələrinin və iş üçün ezam olunan məmurların daşınması üçün 5373 araba, 2449 at və 660 yük heyvanı cəlb olunmuşdur.

Əhainin yerinə yetirdiyi dördüncü mükəlləfiyyət **hərbi mükəlləfiyyət** idi. Bu mükəlləfiyyətə yalnız xristianlar cəlb olunmuşdu. Həmin il ayrı-ayrı qəzalar üzrə əsgərliyə çağırılanların sayı belə idi: İrəvan qəzasında-163 nəfər; Üçmüəzzin və Sürməli qəzalarında-295 nəfər; Naxçıvan və Şərur-Dərələyəz qəzalarında-242 nəfər; Yenibəyazid qəzasında-341 nəfər; Aleksandropol qəzasında-471 nəfər. Ümumilikdə, İrəvan quberniyası üzrə hərbi xidmətə 1512 nəfər çağırılmışdır. Həmin il yeni çağırılanlara və İrəvan quberniyasında yerləşən hərbi hissələrə 9767 rubl 99 qəpik (keçən ilkindən 3348 rubl 78 qəpik çox) xərclənmişdir¹⁰⁶³.

Əvvəlki illərdə olduğu kimi, 1901-ci ildə də əhalinin **mənzil mükəlləfiyyəti ikili** olaraq qalmışdı; a) əhalidən alınan pul mükəlləfiyyəti - şəhərlərdə qoşunların yerləşdiyi mənzillər üçün 30488 rubl 43 qəpik, Aramus və Kənəkir kənd cəmiyyətlərinin Eylar kəndində qoşunların yerləşdiyi mənzilin kirayəsi üçün 120 rubl, b) natural mükəlləfiyyət-qoşunların yerləşdiyi xətt boyunca və sərhəd məntəqələrində yerləşən kəndlər yay aylarında qoşunla birlikdə sərhədin mühafizəsinə cəlb edilirdi¹⁰⁶⁴.

Hesabat ilində **yol və at-araba mükəlləfiyyətinə** yerli əhali aşağıdakı sayda cəlb olunmuşdur: rabitə yollarının çəkilişinə və təmirinə 66604 nəfər; yüklərin daşınması üçün at-araba-1578, yük heyvanı-75. Bundan əlavə, quberniya hərbi hissələrinin və iş üçün ezam olunan məmurların daşınması üçün 2817 at-araba, 1566 at və 877 yük heyvanı toplanmışdır¹⁰⁶⁵.

Əhainin yerinə yetirdiyi dördüncü mükəlləfiyyət 13-cü çağırış ili olan **hərbi mükəlləfiyyət** idi. Həmin il 1502 nəfər orduya çağırılmış və ayrı-ayrı qəzalar üzrə əsgərliyə çağırılanların sayı belə olmuşdur: İrəvan qəzasında-160 nəfər; Üçmüəzzin qəzasında-230; Sürməli qəzasında-97 nəfər; Naxçıvan qəzasında-165 nəfər, Şərur-Dərələyəz qəzasında-84 nəfər; Yenibəyazid qəzasında-307 nəfər; Aleksandropol qəzasında-459 nəfər. Həmin il yeni çağırılanlara və İrəvan quberniyasında yerləşən hərbi hissələrə 8779 rubl (keçən ilkindən 595 rubl 84 qəpik çox) xərclənmişdir¹⁰⁶⁶.

1902-ci ildən sonra əhalinin yerinə yetirdikləri mükəlləfiyyətlər haqqında məlumat əldə etmək mümkün olmadı. Bu, XX yüzilliyin əvvəllərindən mükəllə-

¹⁰⁶³ Обзор Эриванской губернии за 1900 г., с.14-15.

¹⁰⁶⁴ Обзор Эриванской губернии за 1901 г., с.18.

¹⁰⁶⁵ Yənə orada.

¹⁰⁶⁶ Yənə orada, с.18-19.

fiyyətəllər in pulla əvəz olunması ilə əlaqədar idi.

Beləliklə, İrəvan quberniyasında şəhər və kənd əhalisi xəzinəyə müxtəlif növ vergi ödəmiş və mükəlləfiyyətlər yerinə yetirmiş, bu vergi və mükəlləfiyyətlər islahatlar nəticəsində ildən-ilə dəyişmişdir. Əvvəllər vergilərdən məhsul vergisi əsas yeri tuturdu, sonralar pul vergisi daha üstünlük təşkil etmişdir. Vergilər hər evdən, torpaqdan, ticarətdən, şəhər əhalisinin daşınmaz əmlakından, fabrik və zavodlardan, müxtəlif nazirliklərin şöbələrindən və s. alınmışdır.

5.4. Su sahibliyi və sudan istifadə

İrəvan quberniyasında kənd təsərrüfatında süni suvarma sistemindən geniş istifadə edilmişdir. Bol sulu çayların olması burada kənd təsərrüfatının inkişafına təsir göstərən əsas amillərdən biri olmuşdur. Dağlıq ərazilərdə əsasən dəmyə üsulundan istifadə edilsə də, aran yerlərində süni suvarmadan geniş istifadə edilmişdir. Quberniyanın şəhər və kəndləri müxtəlif iri çaylardan və bu çaylardan çəkilmiş arxlarla suvarılırdı. Rusiya işğalından sonra Azərbaycanda, o cümlədən keçmiş İrəvan və Naxçıvan xanlıqlarında süni suvarma təsərrüfat sistemində uzun müddət tənəzzül baş vermişdi. Çarizm bu sahədə irəliləyişə nail olmaq üçün dəfələrlə komissiyalar yaratmış və ayrı-ayrı mütəxəssislər yerlərə ezam olunmuşdur. Çar hakimiyyət orqanları Azərbaycanda, o cümlədən onun tərkib hissəsi olan İrəvan quberniyasında suvarma sistemində çətinliklərlə üzləşmiş və bu sahədə uzun müddət irəliləyişə nail olmamışdılar. Belə ki, işğaldan sonra Rusiya hakimiyyət orqanları kənd təsərrüfatının inkişafı üçün vacib amillərdən biri olan suvarma sistemlərini, suya nəzarət edən mirabların seçilməsini yerli əhalinin öz öhdəsinə buraxmışdı. Nəticədə yerli əhali dövlətin köməyi olmadan əvvəlki sudan istifadə qaydalarını saxlaya bilmədilər. Beləliklə, suvarma sistemində tam özbaşınalıq və qarışıqlıq yarandı. Sudan istifadədə nüfuzlu şəxslər arasında çoxsaylı sui-istifadə halları başladı. Onlar vəziyyətdən istifadə edərək öz xeyirləri üçün cinayət etməkdən belə çəkinmirdilər. Yay aylarında mübahisələr o həddə çatırdı ki, bu işə polis qarışmalı olurdu. Xalq tərəfindən seçilmiş mirablar da bu halların qarşısını almaqda aciz idilər. Onlar nəinki özləri vəzifələrindən sui-istifadə edirdilər, hətta yeni arxların çəkilməsi və köhnələrin işlək qaydada olmasına nəzarət edə bilmirdilər. Suvarma zamanı çoxlu mübahisələrin, toqquşmaların olması üzündən mirab vəzifəsi qüvvədən düşürdü¹⁰⁶⁷.

Ən acınacaqlı hal ondan ibarət idi ki, sudan istifadəyə görə tarixən mövcud olmuş qaydalar aradan çıxır, suvarma arxları tamamilə yararsız hala düşürdü. Bütöv kəndlərə çəkilmiş iri arxlar mübahisə üzündən kiçik hissələrə parçalanmışdı. Bundan əlavə, ayrı-ayrı kəndlərin əhalisi mübahisə və toqquşmalardan qaçmaq

¹⁰⁶⁷ Писарева М.П., Очерк орошения в Закавказском крае // Свод материалов по изучению экономического быта государственных крестьян Закавказского края, Тифлис, 1888, т.V, с.7.

üçün özlərinə ayrı suvarma arxları çəkməyə cəhd edirdilər. Lakin bu işə bir kəndin gücü çatmadığından arxlar düzgün çəkilmir, su itkisinə səbəb olurdu. Əhəlinin sayının artması da suya tələbatı artırır və yeni arxların çəkilməsini zəruri edirdi¹⁰⁶⁸.

Suvarma sisteminin tənəzzülə uğradığını görən yerli hakimiyyət orqanları XIX yüzilliyin 30-cu illərində bu sahədə bir çox cəhdlər etsələr də, heç bir irəliləyişə nail olmadılar. Nəhayət, Azərbaycanı öz xammal bazasına çevirmək istəyən Rusiya daha çox gəlir əldə etmək üçün XIX yüzilliyin 40-cı illərindən başlayaraq kənd təsərrüfatının inkişafı üçün vacib olan su məsələsinə ciddi yanaşmağa məcbur oldu. 1840-cı ildə Rusiya Dövlət Əmlak Nazirliyinin rəisi, gizli müşavir Qamaliy Cənubi Qafqazda suvarma sisteminin vəziyyəti haqqında məlumat toplanması üçün Gürcüstandakı rus qoşunlarının komandanı, general Qolovinə xahişlə müraciət etmişdi. Bu mürəkkəb iş yerli qəza rəislərinə tapşırıldı. Lakin qəza rəisləri yerli şəraitə, adət-ənənəyə, suvarma sistemlərinə bələd olmadıqlarından məlumatların toplanması uzun çəkdi. Nəhayət, onlar tərəfindən toplanmış məlumatlar 1844-cü ildə Cənubi Qafqaz diyarının Baş İdarəsində müzakirə edildi. Müzakirənin yekunundan belə qərara gəldi ki, bu məlumatlar yarımçıq və lazımi səviyyədə deyildir¹⁰⁶⁹.

Həmin dövrdə İrəvan qəzasının suvarma sisteminin tədqiq edilməsinə cavabdeh olan Baş İdarə Şurasının üzvü, mülki müşavir Bezak tənəzzülə uğramış arxların, suvarma qurğularının, ayrı-ayrı suvarma sahələrinin ölçüsünün layihəsinin ətraflı hazırlanmasının vacibliyini bildirdi. Bu iş Gürcüstanda Baş İdarə rəisi, general Neyqardın, İrəvan qəza rəisi Balavatskinin və ezam olunmuş praporşik Qarnovskinin öhdəsinə tapşırıldı. 1845-ci ildən isə suvarma qurğularının öyrənilməsi məsələsi İrəvana yeni ezam olunmuş mühəndis Çerniyavskinin rəhbərliyi altında həyata keçirilməyə başladı¹⁰⁷⁰.

İrəvan quberniyasında suyun növbə ilə bölüşdürülməsi bir neçə mərhələdən keçirdi. İlk mərhələdə su kənd cəmiyyətləri, sonra hər cəmiyyətə daxil olan kəndlər arasında və sonda isə kənd daxilində əvvəlcə kənd qrupları və hər qruplara daxil olan həyətlər arasında bölünürdü¹⁰⁷¹. Ona görə də suyu bölüşdürmək üçün inzibati orqan fəaliyyət göstərmişdi. Buraya arxların çəkilməsi və təmirinə məsul olan inzibati şəxslər, məhkəmə-kənd məhkəmələri və bu sahədə pozulmuş qanunların bərpasını təmin edən vəkillər və nəhayət suyun oğurlanmasının qarşısının alınması üçün polis vəzifələri daxil idi. Lakin su sistemində yaradılmış bu mürək-

¹⁰⁶⁸ Свод материалов по изучению экономического быта государственных крестьян Закавказского края, Тифлис, 1888, т.V, с.7.

¹⁰⁶⁹ Yənə orada, s.8-9.

¹⁰⁷⁰ Yənə orada, с.9.

¹⁰⁷¹ Егизаров С.А., Административно экономический строй сельской общины в Эриванской губернии // Свод материалов по изучению экономического быта государственных крестьян Закавказского края, Тифлис, 1887, т.1, с.37.

kəb qayda-qanun XIX yüzilliyin 70-ci illərin ikinci yarısından sonra yaradılmışdı.

İlk dövrlərdə verilmiş qanun mirab və cuvarların fəaliyyətini tənzimləmək məqsədi güdmüşdür. Belə ki, 1847-ci ildə suvarma idarə sistemini “yaxşılaşdırmaq” məqdədi ilə “mirablar haqqında” qanun (bu qanun haqqında yuxarıda bəhs edilmişdir-E.Q) qəbul edildi. Ənənəvi olaraq quberniyada suya mirablar rəhbərlik edirdilər. Mirablar tarixən Azərbaycanda, o cümlədən İrəvan quberniyasında su işinə baxanlar olmuşdular. İşğala qədər İrəvan və Naxçıvan xanlıqlarında mirab dövlət tərəfindən təyin edilirdi. Lakin işğaldan sonra bu iş xalqın öz öhdəsinə buraxıldı. Mirabların seçilməsində din xadimlərindən başqa kəndlilər əsas rol oynamış və bu işdə qayda-qanun mövcud olmuşdur. Belə ki, yazın əvvəllərində, yəni suvarma vaxtı bütün qəzalarda hər bir icma beş evdən bir öz namizədini seçirdi. Sonra qəza rəislərinin və yaxud onların köməkçilərinin iştirakı ilə bu namizədlər içindən səs vermə yolu ilə bir mirab seçilirdi. Əvvəllər mirab bir illiyə seçilirdisə, sonradan 3 illiyə seçilməyə başladı. Mirab xəzinədən deyil xalqın hesabına məvacib alırdı. Lakin bu məvaciblər mahallar üzrə fərqlənirdi. Məsələn, Naxçıvan qəzasında il ərzində mirab hər evdən 20 qəpik, Naxçıvan şəhər əhalisindən isə 305 rubl, Zəngibasar və Gərnibasar mahallarında hər evdən 15 qəpik, Vedibasar mahalında 22 qəpik məvacib alırdı¹⁰⁷². Lakin XIX yüzilliyin 80-ci illərinin ortalarına aid digər məlumatda İrəvan qəzasında mirabların aldığı məvacib müxtəlif məbləğdə göstərilmişdir. Məsələn, mirablar xidmətinə görə, İrəvan qəzasında Zəngibasar (2050 ev) və Gərnibasar (3400 ev) dairələrindən su ölçüsü olan “bel”dən (1 bel-30 litr) 10 qəpik, Vedibasar (1500 ev) dairəsindən 22 qəpik və Qırxbulaq dairələrindən isə 1 rubl 50 qəpik məvacib alırdılar¹⁰⁷³.

Mirab su işində həm inzibati, həm də məhkəmə hüququna malik idi. O, mahalları gəzir, ona tabe olan cuvarların işinə nəzarət edir, icmalar və yaxud icma qrupları arasında suyun bölüşdürülməsinə nəzarət edir, arxlarda su bölgüsünün işarələrini qoyur və qanun pozuntularının qarşısını alırdı. Bundan əlavə, mirablar müxtəlif kəndlər arasında həm xüsusi, həm də ümumi arx və kanallardan istifadə qaydalarını müəyyən edir və bu qaydaların pozulmasına imkan vermirdilər. Səndən istifadə qaydalarına görə bir sıra kəndlər arasında baş verən mübahisələr, su növbəsinin pozulması və özbaşınalıq kimi məsələləri mirablar həll edirdi. Onlar hər il suvarma arx və kanalları icarəyə götürürdü və onların işlək qaydada olmasına cavabdeh idi. Qeyd edildiyi kimi, mirablar yerli xalqın hesabına dolanırdı. Bundan başqa mirablar torpaq və bağ sahiblərindən xüsusi pul və digər hədiyyə-

¹⁰⁷² Материалы для изучения экономического быта государственных крестьян Закавказского края [в 7 томах], Тифлис, Типография А.А.Михельсона, 1885, т.1, выпуск V, с.546; Материалы для изучения экономического быта государственных крестьян Закавказского края, Тифлис, 1886, т.III, с.31; Егизаров С.А., Административно экономический строй сельской общины в Эриванской губернии, с.144.

¹⁰⁷³ Материалы для изучения экономического быта государственных крестьян Закавказского края, Тифлис, 1886, т.III, с.32.

lər də alırdılar. Lakin mirabların fəaliyyəti ideal deyildi, onlar tərəfindən sui-istifadə hallarına və qanun pozuntusuna rast gəlinirdi. Tam sərbəst və nəzarətsiz olan mirab bir tərəfdən su alveri edir, digər tərəfdən vaxtilə onun seçilməsinə mane olan icmalardan qisas alırdı. Bununla belə suvarma üstündə həmişə mübahisələr, narazılıqlar yaranırdı. Bəzən bu mübahisələrin yaranmasında mirabların özlərinin günahı olurdu. Onların vəzifəsindən sui-istifadə etmələri suyun ədalətlə bölünməsinə mane olurdu. Mirablar daha çox rüşvət verən adamı su ilə təmin edirdilər. Mirab artıq sudan külli miqdarda qazanc əldə edirdi. Kəndlilər suya görə öz məhsullarını mirabla bölməyə belə hazır idi. Ona görə də, mirab bir icmada bostana, digər icmada pambıq sahəsinə, başqa icmada isə çəltik sahəsinə malik idi. Onların özbaşınalığı ona səs verməyən icmaların dağılmasına səbəb olurdu¹⁰⁷⁴.

Mirabların sui-istifadə hallarına yol verməsinin bir səbəbi də hakimiyyət orqanlarının günahı üzündən yaranırdı. Onlar vaxtı-vaxtında məvacib almır və beləliklə qanun-qaydanı bilə-bilə pozurdular. Məsələn, Qafqazdakı su inspektorunun 1902-ci il iyulun 4-də İrəvan qubernatoruna yazdığı məlumatda göstərilirdi ki, Şərur-Dərələyəz su dairəsinin keçmiş mirabı Kərbəlayı Məhəmməd Şahhüseyn bəy oğlu və həmin dairənin yeni seçilmiş mərhum mirabın varisləri həmin ildə onlara çatacaq məvacibin verilməməsindən şikayət etmişdilər. Məlumatda daha sonra bildirilirdi ki, nəinki mirablar hətta iki cuvar, şuranın üzvləri və mirzələr belə məvacib almamışdılar. Onların hamısına çatacaq məvacibin miqdarı ümümlə 2626 rubl idi¹⁰⁷⁵.

Qanuna əsasən mirablara tam sərbəstlik verilməsi çar hakimiyyət orqanları tərəfindən məyusluqla qarşılanmışdı. Onlar belə hesab edirdi ki, qanun köhnə adət-ənənəni-mirab, cuvar vəzifələrini saxlayırdı. Hətta İrəvan quberniyasının qubernatoru general İ.İ.Nazarov (1849-1859) bu qanunu qeyri-qənaətbəxş hesab edir, xahiş edirdi ki, suvarma işinə nəzarət etmək üçün mərkəzdən bir mütəxəssis təyin edilsin¹⁰⁷⁶.

1872-ci ildə İrəvan qubernatoru olmuş general-leytenant Karmalin su üstündə kəndlər arasında şikayətlərin çoxalmasını və mirabların öz vəzifəsindən sui-istifadə etmələrini nəzərə alaraq mirabları qəza rəislərinə tabe olmaları haqqında göstəriş vermişdi¹⁰⁷⁷. Lakin bu da mirabların özbaşınalığının qarşısını ala bilmədi.

XX yüzilliyin əvvəllərində də belə hallara rast gəlinmişdi. Qafqazdakı su inspektorunun Qafqaz canişinliyinə göndərdiyi məlumata əsasən, 1907-ci ilin mart-aprel aylarında Azərbaycan türklərinin yaşadığı Daşarx, ermənilərin yaşadığı Da-

¹⁰⁷⁴ Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа, Тифлис, 1881, выпуск 1, с.23; Егизаров С.А., Административно экономический строй сельской общины в Эриванской губернии // Свод материалов по изучению экономического быта государственных крестьян Закавказского края, Тифлис, 1887, т.1, с.144-146.

¹⁰⁷⁵ ARMDTA, f.21, siyahı 1, iş 315, v.29 və arxası.

¹⁰⁷⁶ Дингильштедт В.А., Водовладение и ирригация, с.71.

¹⁰⁷⁷ Yənə orada, s.75-76.

şarx, Püsyən, Təzəkənd, Sərdərabad Yalquzağaç və digər kəndlərin kəndliləri təsərrüfatlarının suvarılmasında su bölgüsündə qanunun pozulması haqqında şikayət etmişdilər. Onlar bu qanunsuzluğun yaranmasında mirab Səfiyevi günahkar hesab etmiş və onun vəzifədən kənarlaşdırılmasını xahiş etmişdilər Nəticədə, mirabın su bölgüsünü təftiş etmək üçün İrəvan qubernatoru tərəfindən komissiya təşkil edilmiş və bu komissiyaya 8-ci su sahəsinin su mühəndisi, qəza rəisi və bərişdirici münsüf daxil olmuşdur. Komissiyanın tədqiqatının nəticələri İrəvan qubernatoruna təqdim olunmuş və mirabın günahsız olduğu məlum olmuşdur. Lakin adı çəkilən kəndlərin əhalisi Səfiyevin vəzifədən götürülməsini təkid etdiklərindən, onun yerinə Şahhüseynbəyov mirab təyin olunmuşdur. Bundan sonra Məsləhət Şurasının qərarına əsasən, kəndlilərin tələb etdiyi işçilərə və digər materiallara sahənin su mühəndisi cavabdeh olmalı idi. Lakin su mühəndisi yerində olmadıqda mirab qəza rəisinə tabe olmalı idi. Əgər kəndlərin ağsaqqalları və onların köməkçiləri mirabın göstərişlərini yerinə yetirməsə, mirab hər gün gəlib qəza rəisinə və yaxud pristava şikayət etməli idi. Qəza rəisinin işə qarışması nəticəsində ağsaqqallar mirabın göstərişlərinə əməl etmək məcburiyyətində qalmalı olurdular. Qəza rəisinin və pristavların işə qarışması şikayətlərin sayını azaldırdı¹⁰⁷⁸.

1910-cu il avqustun 31-də 8-ci su dairəsinin su inspektoru İrəvan qubernatoruna məktubla müraciət edərək bildirmişdi ki, Abrakunis, Kuznüt və Arazin kəndliləri Əlincəçay su dairəsinin mirabı Kərbəlayı Hətəmxan Kərbəlayı Heydər oğlundan su bölüşdürülməsi işində qanunsuzluğa yol verməsindən, rüsvət almasından işkayət edərək onun başqası ilə əvəz edilməsini xahiş etmişdilər¹⁰⁷⁹.

Bu iş böyük səs-küyə səbəb olmuş və İrəvan qubernatorluğunda müzakirə olunmuşdu. Həmin kəndlərin kəndlilərinin şikayətləri nəzərə alınaraq Kərbəlayı Hətəmxan Heydər oğlu günahkar hesab olunmuş və onun vəzifəsindən uzaqlaşdırılması məqsədə uyğun bilinmişdi¹⁰⁸⁰.

Su işində ikinci inzibati orqan **cuvarlar** idi. Cuvarlar mirablara tabe idi və sırf polis rolunu oynayır. Mirablara tabe olmalarına baxmayaraq, cuvarlar ayrı-ayrı icmalar və yaxud kənd əhalisi tərəfindən seçilirdi. Hər bir icmanın öz cuvarı vardı. Cuvarın vəzifəsi öz icma üzvləri arasında suyu bölüşdürmək, arxlarda suyu qorumaq idi. Əgər hər hansı icma və yaxud ayrıca bir şəxs su işində qanunu pozarsa, cuvar onu bərpa etməli, bu haqda miraba xəbər verməli idi¹⁰⁸¹.

Suyun bölüşdürülməsində icmaların daxilində seçilmiş daha bir orqan - **vəkillər və yaxud onbaşı** də fəaliyyət göstərmişdi. Onlara bəzən “dağbaşı” deyilirdi. Belə ki, yayda suyun az olduğu vaxtlarda hər bir kəndin əhalisi qruplara bölün-

¹⁰⁷⁸ ARMDTA, f.21, siyahı 1, iş 489, v. 84-89.

¹⁰⁷⁹ ARMDTA, f.21, siyahı 1, iş 628, v.1, 1 arxası.

¹⁰⁸⁰ ARMDTA, f. 21, siyahı 1, iş. 625, vərəq 8, 8 arxası.

¹⁰⁸¹ Егизаров С.А., Административно экономический строй сельской общины в Эриванской губернии // Свод материалов по изучению экономического быта государственных крестьян Закавказского края, Тифлис, 1887, т.1, с.146.

nürdü. Qruplar arasında suyun bərabər bölüşdürülməsi üçün icma daxilində vəkillər seçilirdi. Vəkillər hər bir icma daxilində qruplar arasında suyun bölüşdürülməsinə nəzarət edir və qanun pozuntusunun qarşısını alırdı. Məsələn, Naxçıvan qəzasında Alagöz-Məzrə kəndində su iki qrup arasında, Noraşendə isə 10 qrup arasında bölünmüşdü¹⁰⁸². Bu məqsəd üçün vəkillər özünə iki köməkçi fəhlə götürürdülər. Bu köməkçilərin biri suvarma sahələrini hazırlayır, digəri isə suyun fasiləsiz axmasına nəzarət edirdi¹⁰⁸³.

Su qruplar arasında saatla bölünür və bir neçə ailə birlikdə bundan istifadə edirdi. Belə bir şəraitdə vəkil arxlara və suyun oğurlanmasına tam nəzarət edə bilmirdi. Əgər vəkil müəyyən səbəblərdən qanun pozuntusu olan yerdə olmasa, onda qanunu bərpa etmək üçün zərərçəkən kənd məhkəməsinə müraciət edirdi. Nəticədə məhkəmə yolu ilə zərərçəkən öz itkisini bərpa edirdi¹⁰⁸⁴.

Lakin çar hakimiyyət orqanları yerlərdə mirabların azad fəliyyətinə və onların vəzifəsindən sui-istifadə hallarına çox da dözmədi. Çar hakimiyyət orqanları süni-suvarmanı nəzarətdə saxlamaq və bu sahədə idarə sistemini daha da yaxşılaşdırmaq üçün 1890-cı il dekabrın 3-də Cənubi Qafqaz bölgəsi üçün yeni qanun vermək məcburiyyətində qaldı. Bu qanun sudan istifadə qaydalarının rəsmiləşdirilməsində böyük rol oynamış, Cənubi Qafqazın ayrı-ayrı quberniyalarında su sahələri və onlara tabe olan su dairələri yaradılmışdı. Həmin qanuna əsasən, su müfəttişliyi və su mühəndisliyi vəzifələri təsis edilmiş, onların vəzifəsi mirab və cuvarların işinə nəzarət etmək idi. “Əsasnamə”yə görə, Qafqazda yaradılmış vahid idarə orqanı olan su müfəttişliyi, 1911-ci ildən etibarən Qafqaz su idarəsi adı ilə fəaliyyət göstərməyə başlamışdı¹⁰⁸⁵. Bu su idarəsinin iqamətgahı Tiflisdə yerləşirdi. Su müfəttişi bütün Qafqazın suvarma sistemini Tiflisdən idarə edirdi və yerlərdə fəaliyyət göstərən su mühəndisləri ilə vasitəsiz əlaqə saxlayırdı. Onun yanında hüquq məsləhətçisi və dəftərxana da fəaliyyət göstərmişdi. Su müfəttişinin əsas vəzifəsinə bunlar aid idi: yerlərdə su mühəndisinin işinə nəzarət etmək; qüvvədə olan qanunlar yarımçıq və aydın olmadıqda, su məsələsində sual yarandıqda həqiqəti üzə çıxarmaq; su dairəsini hissələrə bölmək; suvarma sistemindən istifadə etmək hüququ haqqında vəsiqə vermək. Su müfəttişi eyni zamanda ona aid olan məsələlərin müzakirəsində Qafqazda Baş Rəisliyin yanında Mülki hissə Şurasının üzvi idi¹⁰⁸⁶.

¹⁰⁸² Материалы для изучения экономического быта государственных крестьян Закавказского края, Тифлис: 1885, т.1, выпуск V, с.546.

¹⁰⁸³ Yənə orada; Егизаров С.А., Административно экономический строй сельской общины в Эриванской губернии, с.147-148.

¹⁰⁸⁴ Егизаров С.А., Административно экономический строй сельской общины в Эриванской губернии, с.148.

¹⁰⁸⁵ Полное собрание законов Российской империи, Собр. Второе (1825-1881), СПб, 1867, т.42, с.762; Talibli İ.A., XIX əsr və XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanada suvarma və sudan istifadə, Bakı, “Elm”, 1980, s.85-86, s.91.

¹⁰⁸⁶ Yənə orada.

Bu qanunda yerlərdə su işinə nəzarət edən hər bir məsul şəxsin vəzifələri və görəcəkləri işlər ətraflı təsvir edilmişdir. Cənubi Qafqazda su sahələrinə və yaxud mahallara bölünmüş bütün su məntəqələri su mühəndisinin nəzarətində idi. Hər bir mahalın isə öz inzibati şöbəsi var idi. Bu şöbəyə mirab başçılıq etmiş, ona cuvar və su nümayəndələri tabe olmuşdu. Lakin yeni qanuna görə süni suvarmanın yerlərdə əsas başçısı su mühəndisi idi. Hər bir su mühəndisinin yanında konduktor fəaliyyət göstərmişdi. Su mühəndislərinin vəzifəsinə aid idi: a) hər hansı dairədə sudan istifadə etmək hüququ idarəsinin sədri; b) su idarəsində iştirak edən şəxslərə nəzarət etmək; v) çaydan çəkilmiş kanalların planını tərtib etmək; q) çayda, arxlarda və suvarılan sahədə suyun miqdarını təyin etmək; d) suvarma qurğularının layihəsini tərtib etmək; e) sərbəst qalmış suyun miqdarını həmcinin xüsusi yerlərin qurudulması, daşqından qorumaq haqqında xəbər toplamaq; j) belə işlərin görülməsinin layihəsini, xərcini tərtib etmək; z) təsdiq edilmiş layihələrin icrasını yerinə yetirmək¹⁰⁸⁷.

Su mühəndisinə yerlərdə mirab, cuvar və su nümayəndəsi tabe idi. Bu qanunda onların hər birinin özünəməxsus vəzifələri təsvir edilmişdir. Dairə mirabı əhali tərəfindən üç illiyə seçilirdi. Onun vəzifəsinə daxil idi: a) əsas mənbədən çəkilmiş suyun kanallar üzrə bölüşdürülməsi; b) cuvarların işinə nəzarət etmək; v) su nümayəndəsinin nəzarət etdiyi kənd və şəhərlərin daxilində su bölüşdürülməsində qaydaların pozulması istisna olmaqla su bölgüsündə pozulmuş qaydanı bərpa etmək; q) iştirakçıları cuvarların tələblərinə uyğun sudan istifadə qaydasına məcbur etmək; d) sudan istifadə qaydasının gözlənməsinə ciddi nəzarət etmək¹⁰⁸⁸.

Cuvar əhali tərəfindən bir illiyə seçilirdi. Onun vəzifəsinə daxil idi; a) arxların işlək qaydada olması, suyun miqdarına nəzarət etmək, arxlar vasitəsilə kəndlərə və xüsusilə mülklərə suyun bölüşdürülməsi; b) suyu oğurlanmaqdan qorumaq. Su sistemində sonuncu cavabdeh şəxs su nümayəndəsi idi. Nümayəndənin vəzifəsinə daxil idi: a) sahibkarlar arasında suyun bölüşdürülməsinə, kənd və şəhərləri təmin edən arxların işlək qaydada olmasına nəzarət etmək; b) suyu oğurlamaqdan qorumaq; v) sudan istifadə qaydalarını pozulmasını xəbərdar etmək; q) qayda pozuntusunu bərpa etmək¹⁰⁸⁹.

Su dairə sistemində çalışan hər bir nümayəndə öz vəzifəsinə və hərəkətinə cavabdeh idi. Onlar vəzifələrindən sui-istifadə etdikdə və qaydaları pozduqda pul-la cərimələnirdilər. Bu cərimənin miqdarı su mühəndisinin qərarından asılı olaraq 1 rubldan 50 rubla qədər idi. Şikayət birbaşa su müfəttişinə göndərilirdi¹⁰⁹⁰.

3 dekabr 1890-cı il qanunu 1891-ci il aprelin 1-dən qüvvəyə mindi. Qanun qüvvəyə mindikdən sonra Cənubi Qafqazda su idarələri-su sahələri və onlara tabe

¹⁰⁸⁷ Полное собрание законов Российской империи, Собр. Второе (1825-1881), СПб, 1867, т.42, с.762.

¹⁰⁸⁸ Yənə orada.

¹⁰⁸⁹ Yənə orada, s.762-763.

¹⁰⁹⁰ Yənə orada, s.762-763.

olan su məntəqələri yaradıldı. Nəticədə 1891-ci ildə Cənubi Qafqazda 6, 1893-cü ildə daha 2 su sahəsi və 1904-cü ildə isə yeni 1 su sahəsi yaradıldı. Beləliklə, XX yüzilliyin əvvəllərində Cənubi Qafqazda 9 su sahəsi yaradıldı¹⁰⁹¹. Bu bölgü 1917-ci ilə qədər davam etmişdi. Yaradılan hər bir ümumi su sahəsinə ayrı-ayrı quberniyalar üzrə bir neçə su dairəsi daxil idi. Yaradılan hər bir su dairəsi müəyyən çay hövzəsini və ya inzibati ərazini əhatə edirdi¹⁰⁹². Bu su sahələrinin yaradılmasının əsas səbəbi suvarma sistemində nizam-intizam yaratmaq, kəndlər arasında mübahisəli məsələləri və bu sahədə olan problemləri tez bir zamanda aradan qaldırmaq idi.

Verilən qanun Azərbaycanın ayrılmaz tərkib hissəsi olan İrəvan quberniyasına da şamil edilmişdi. 1893-cü ildə İrəvan quberniyası iki su - 2-ci və 8-ci su sahələrinə bölünmüş, 1904-cü ildə isə burada daha bir-7-ci su sahəsi yaradılmışdı. 1895-ci il məlumatına görə, İrəvan quberniyasında 2-ci və 8-ci su sahələrinə 15-ə qədər su dairəsi daxil idi. Hər bir qəza bir neçə su dairəsinə bölünmüşdü. Həmin dairələr qəzalar üzrə bunlar idi: İrəvan qəzasında 4 su dairəsi – Qırxbulaq, Zəngibasar, Gərnibasar və Vedibasar; Naxçıvan qəzasında 4 su dairəsi – Xok, Naxçıvan, Əlincəçay və Dostu; Sürməli qəzasında 2 su dairəsi – Sürməli və Parçin; Üçmüəzzin qəzasında 3 su dairəsi – Abaran, Sərdarabad və Talın; Şərur-Dərələyəz qəzasında 1 su dairəsi; Aleksandropol qəzasında 1 su dairəsi. Mənbənin verdiyi məlumata görə, bu siyahıda Yenibəyazid qəzası göstərilməsə də, lakin bu qəzada iki su dairəsinin açılması nəzərdə tutulmuşdu¹⁰⁹³.

Su sahələri yaradıldıqdan sonra İrəvan quberniyasında sudan istifadə qaydasında müəyyən işlər görülmüşdür. Quberniyada açılan su dairələrində xüsusi tədqiqat işi aparılmış, bu dairələrdə suyun, suvarılan torpaqların miqdarı, əkilən kənd təsərrüfatı bitkilərinin növü, həmçinin su arxlarının sayı və çəkiləcək arxların layihələri haqqında məlumat toplanmışdır. Bundan əlavə, su dairələri açılan vaxtdan 1896-cı il yanvarın 1-ə qədər quberniyada suvarma sistemində müəyyən işlər görülmüş, kəndlər arasında su üstündə mübahisəli məsələlərə aydınlıq gətirilmiş, əlavə arxlar çəkilmiş və qazılacaq arxların layihələri hazırlanmışdır. Həmin məsələlər bunlardır; 1. İrəvan qəzasında Ərdəşar və Məsumlu kəndləri, Dvin və Dvin-Kürdkənd kəndləri arasında çoxdan mövcud olmuş su mübahisələrinə son qoymaq üçün əlavə arxlar qazılmış, Dvin və Ərdəşar arxlarına xüsusi şülülzər qoyulmuşdur; 2. Yeni ümumi arxın çəkilməsi nəticəsində Aytaq, Samaqar və Zeyvə kəndləri arasında iyirmi illik mübahisəyə son qoyulmuş, həmin kəndlər və Üçmüəzzin qəzasında Tos kəndi arasında sudan istifadədə qayda-qanun yaradılmışdır; 3. Üçmüəzzin qəzasında Azərbaycan türk kəndi olan Zeyvə və Körpəli kəndləri arasında sudan istifadəni düzgün təmin etmək üçün Körpəli arxında şülüz qoyul-

¹⁰⁹¹ ARTA, f.429, siyahı 1, iş 579, v.7.

¹⁰⁹² Talıblı İ.A., XIX əsr və XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda suvarma və sudan istifadə, s.89.

¹⁰⁹³ Обзор Эриванской губернии за 1995 год, с.4.

muş və üç verst uzunluğunda əlavə arx çəkilməmişdir; 4. İrəvan qəzasında Uluxanlı arxından istifadəyə görə, Uluxanlı, Hacı İlyas və Ağcaqışlağı kəndləri arasında uzunmüddətli mübahisələrə son qoyulmuşdur; 5. Həmçinin əlavə ümumi arxın çəkilməsinə görə, Kolanı-Aralıx və Üçmüəzzin qəzasının Xatunarx kənd cəmiyyətinin digər kəndləri arasında mübahisələrə son qoyulmuşdur; 6. Sürməli qəzasında dağ sürüşməsi nəticəsində xarab olmuş Pirli arxı bərpa olunmuşdur; 7. Üçmüəzzin qəzasının Aşağı Aylanlı kəndinin əkin sahələrini daşqınlardan qorumaq üçün Karpinka çayının məcrası təmizlənmişdir; 8. Üçmüəzzin qəzasının Körpəli, Aytaq, Samaqar və digər kəndlərinin Araz çayından sudan təchizat qaydası tədqiq edilmiş, 7000 desyatin torpağı suvarmaq üçün ümumi 170 verst uzunluğunda arx çəkilməsi planlaşdırılmışdır; 9. Vedibasar su dairəsində suyun miqdarını artırmaq və 2000 desyatinə qədər yeni torpaq sahələrini suvarmaq üçün Yenibəyazid qəzasında Ağrıçay çayından İrəvan qəzasının Vədiçay çayına qədər 20 verst uzunluğunda çəkilən arxda tədqiqatlar aparılmışdır; 10. Sürməli qəzasının Şıxbezanlı, Saraqlı-Prço və digər kəndlərini daşqından qorumaq üçün Xanaqov arxından əlavə suvarma arxı çəkilməsi üçün layihə tərtib edilmişdir; 11. Şərur-Dərələyəz su dairəsində Yuxarı Arpaçayın suyu ilə dağılan Pusian, Dördkənd və Lökba-basar bəndləri yenilənmişdir; 12. Naxçıvançay çayında suyun səviyyəsini artırmaq üçün bulaqların təmizlənməsi üçün əlavə tədqiqat işləri aparılmış, bunun üçün 15000 rubl vəsait ayrılmışdır. Həm icmalar, həm də özəl tədbirlər əsasında görülən bu tədbirlər nəticəsində suyun bölüşdürülməsində qayda-qanun yaradılmasına və bununla mirabların özbaşınalığının qarşısının alınmasına cəhd göstərilmişdir¹⁰⁹⁴.

XX yüzilliyin əvvəllərində ayrı-ayrı su sahələrinə tabe olan su dairələri, onlara tabe olan qəza və kəndlər və su mühəndisləri haqqında ətraflı məlumat verilmişdir. 1902-ci il və 1906-cı il məlumatlarına görə, İrəvan quberniyasında 2-ci su sahəsinə 10 su dairəsi daxil olmuşdur. 2-ci su sahəsinə İrəvan şəhərinin şimal hissəsi, Göyçə gölü hövzəsi və Pəmbək çayının yuxarı axarlarından başqa Aleksandropol qəzası daxil idi. Bu su məntəqəsinin rabitə yollarının mühəndisi V. Kaşkin, sonradan isə Mixail Qriqorieviç Sanaov olmuş və onlar İrəvan şəhərində yerləşmişdilər. Bu mühəndislərin yanında konduktor da fəaliyyət göstərmiş və 1914-cü ilin məlumatına görə 2-ci su məntəqəsinin konduktoru Heydərqulu bəy Əlibəyov olmuşdur¹⁰⁹⁵. 2-ci su sahəsinə müxtəlif dairə, qəza, kəndlər və hətta burada fəaliyyət göstərən mirablar daxil idi. Həmin su dairələri, onlara tabe olan inzibati ərazilər və mirabların adları bunlar idi: 1. Qırxbulaq su dairəsi - ona İrəvan qəzasında İrəvan şəhərinin bir hissəsi, Göykilsə, Yeni Nikolayevka, Nurnus, Qaya-Xaraba kəndlərindən başqa Kənəkir kənd cəmiyyəti, Aramus kənd cəmiyyətindən Aramus, Ağazor, Başkənd, Qəmriz, Kaşal, Çatqıran, Tacirabad və Tutiya kəndləri da-

¹⁰⁹⁴ Обзор Эриванской губернии за 1995 год, с.5.

¹⁰⁹⁵ Памятная книжка Эриванской губернии на 1912, с.24; Памятная книжка Эриванской губернии на 1914, с.50.

xil idi. Həmin kəndin mirabı Muşeqov olmuşdur; 2. Zəngibasar su dairəsi (bura İrəvan qəzasının bir hissəsi və Yenibəyazid qəzasının kəndləri daxil idi) - ona İrəvan qəzasında İrəvan şəhərinin digər hissəsi, Rəhimabad kəndindən başqa Şirabad kənd cəmiyyəti, Muxtarabad, Qulucan kəndlərindən başqa Noraqovit kənd cəmiyyəti, Reyhanlı, Seyidkənd kəndlərindən başqa İmamşalı kənd cəmiyyəti, Yenibəyazid qəzasında Quru Fantan, Makranank kəndlərindən başqa Aşağı Axtı kənd cəmiyyəti, Farux kəndindən başqa Randamanlı kənd cəmiyyəti, Qorux-Güney, Yeni Mixaylovski və Soyuq Bulaq kəndlərindən başqa Tayçarix kənd cəmiyyəti, Ərsəkənd kənd cəmiyyəti və Çırçır kənd cəmiyyətindən Şəhriz və Tutmakənd kəndləri daxil idi. Bu su dairəsinin mirabı Ter-Matevosov olmuşdur; 3. Gərnibasar su dairəsi (bura yalnız İrəvan qəzasının bir hissəsi daxil idi) - ona Aramus kənd cəmiyyətindən Əkərək kəndi, Kaş-Abdallar, Çanqlı, Keotuz, And, Xosrov, Pirlı, Abdallar kəndlərindən başqa Başgərnı kənd cəmiyyəti, İmamşalı kənd cəmiyyətindən Cabaçalı, Qaradağlı, Alpava, Xaratlı, Buqamlu, İmamşalı və Ağamzalı kəndləri, Qafarlı kəndindən başqa Uğurbəyli kənd cəmiyyəti, Koylasar kənd cəmiyyəti, Yaypa kəndindən başqa Divin Aysor kənd cəmiyyəti və Azərbaycan türk kəndi olan Qəmərli, Bəycaqanlı, Yuxarı və Aşağı Darğalı kəndlərindən başqa Qəmərli kənd cəmiyyəti daxil idi. Bu kəndin mirabı Bədəlov olmuşdur; 4. Abaran su dairəsi (bura yalnız Üçmüəzzin qəzası daxil idi) - ona Əştərək kənd cəmiyyətindən Aytaq, Vaqarşapat, Xatun-arch, Qızılteymur, Yeqvard kənd cəmiyyətindən Yeqvart və Dövrü-xarab kəndləri, Başabaran kənd cəmiyyətindən Əliqoçaq və Təkərli kəndləri, Kuşi, Noraşen, Tacirli və Astvanantel kəndlərindən başqa Qarakilsə kənd cəmiyyəti, Parpi kənd cəmiyyətindən Şərəfabad, Türkmənli, Qarhun, Xaraba-Kolanı, Rəncbər və Yuxarı və Aşağı Qulubəyli kəndləri, Talın kənd cəmiyyətindən Talın, Dian, Mağlı və Aşağı Ağçalı kəndləri və Talış və Qadirabad kəndlərindən başqa Qoş kənd cəmiyyəti daxil idi. Bu su dairəsinin mirabı Aslanov olmuşdur; 5. Sərdarabad su dairəsi (bura Üçmüəzzin qəzasının bəzi kəndləri daxil idi) - ona Qurdulu, Sərdarabad və Şəhriyar kənd cəmiyyətləri, Yaycılar, Çubuxlu, Markara, Molla Bədəl kəndləri, Ərdaşar-Qarxun kənd cəmiyyəti, Mirzəxan kəndi və Əyrisifət-Buqutlu kənd cəmiyyəti daxil idi. Bu dairənin mirabı Novruzəlibəyov olmuşdur; 6. Talın su dairəsi (bura Üçmüəzzin qəzasının bəzi kəndləri daxil idi) - ona Abaran dairəsində yerləşən Talın kəndindən başqa Talın kənd cəmiyyəti, Abaran dairəsində yerləşən Dian və Madqa kəndlərindən başqa Aşağı Ağçaqala kənd cəmiyyəti daxil idi. Bu dairənin mirabı Ələşrəf bəy Ələsgər ağa oğlu olmuşdur; 7. Sürməli su dairəsi (bura Sürməli qəzasının bəzi kəndləri daxil idi) - ona Yaycı kənd cəmiyyətindən İğdır, Yaycı kəndləri, Əliqoçaq kənd cəmiyyətindən Əliqoçaq, Xaraba Məzrə, Yuxarı Bəndəmurad, Gündə, Muça, Zor, Dibəkli, Bəndəmurad, Örüsmüş, Siçanlı, Daşlıca, Qaraqasar kəndləri, Aralix-Başkənd kənd cəmiyyəti, Həsənxan, Qaraqoyunlu, Qraçbağ və Riza kəndlərindən başqa Daşburun kənd cəmiyyəti, Randaman kənd cəmiyyətindən Həsən xan, Diza, Qobı, Yuxarı və Aşağı Qraçbağ kəndləri daxil idi. Bu dairənin mirabı Əlibəy

Rəhimbəy oğlu olmuşdur; 8. Porçin su dairəsi (bura Sürməli qəzası daxil idi) - ona Qulp, Yağlı, Gül Əhməd və Axundabad kəndlərindən başqa Güllücə kənd cəmiyyəti, Yezid Həsənli kənd cəmiyyətindən Aşıq Hüseyn kəndi, Mirzəxan, Şəmi, Almalıx, Yeni və Köhnə Ağdaş, Kiliçi, Təkaltı və Əlixanlı kəndlərindən başqa Oğrucin kənd cəmiyyəti və Radik Sinakski kənd cəmiyyətindən Qaranlıq, Cavanlı, Badiqlı, və Qazıqoparan kəndləri daxil idi. Bu dairənin mirabı Həsənov olmuşdur; 9. Aleksandropol su dairəsi (bura Aleksandropol qəzasının kəndləri daxil idi) - ona 3-cü Arıqvəli kəndindən başqa Cacur kənd cəmiyyəti, Xınalı və Çıraxlı kəndlərindən başqa Böyük Kəpənək kənd cəmiyyəti, Kaftarı kənd cəmiyyətindən Ağqulaq, Qırxdayırmən, Azərbaycan türklərinin və ermənilərin birlikdə yaşadığı Gözəldərə kəndləri, Hacı Xəlil kənd cəmiyyətindən Qızılqoç, Bozyoxuş, Güllübulaq kəndləri, Qızılqoç kənd cəmiyyəti, Yuxarı və Aşağı Qalaca, Elli Qarakilsə və Kiçik Qarakilsə kəndlərindən başqa Ortakilsə kənd cəmiyyəti, Çırpılı, Qızılkilsə, Baburlu, Yengiköy, Balul, Xrom, Artik, Söyüdlü kəndlərindən başqa Dovşanqışlağı kənd cəmiyyəti və Kiçik Qırıq kəndlərindən başqa Molla Göyçə kənd cəmiyyəti daxil idi. Bu su dairəsinin mirabı Günəşov olmuşdur; 10. Yenibəyazid su dairəsi (bura Yenibəyazid qəzasının kəndləri daxil idi) - ona Ağzıbir kənd cəmiyyətindən Kosaməmməd, Kərimkənd və Paşakənd kəndləri, Dəliqardaş kənd cəmiyyəti, Çaqkar kəndindən başqa Göl kənd cəmiyyəti, Karvansaray kəndindən başqa Qaranlıq kənd cəmiyyəti, Qızılvəng, Oğuzlu kəndlərindən başqa Gözəldərə kənd cəmiyyəti, Yenicə Qaraqoyunlu, Kiçik Yenicə Qaraqoyunlu kəndlərindən başqa Basarkeçər kənd cəmiyyəti və Məzrə kənd cəmiyyəti daxil idi. Burada yerli su idarəsi yaradılmamışdı¹⁰⁹⁶ [10, s.14-16; 11, s.34-36].

İrəvan quberniyasında fəaliyyət göstərən 8-ci su sahəsinə isə 6 su dairəsi daxil olmuşdur. Bu su sahəsi özündə İrəvan, Şərur-Dərələyəz və Naxçıvan qəzalarının kəndlərini birləşdirmişdi. 8-ci su sahəsinin su mühəndisi V.A.Zuyev olmuş və o, Naxçıvan şəhərində otururdu. Onun yanında konduktor S.K.Ter-Astvaçaturov fəaliyyət göstərmişdi¹⁰⁹⁷. 8-ci su sahəsinə daxil olan ayrı-ayrı su dairələri və bu dairələrdə birləşən kənd cəmiyyətləri və onlara başçılıq edən mirablar bunlar idi: 1. Vedibasar su dairəsi (bura İrəvan qəzasının kənd cəmiyyətləri daxil idi) - ona Armik, Qaraxaç, Vedibasar, Dəvəli və Sədərək kənd cəmiyyətləri daxil idi. Bunun mirabı Dəvəli kənd sakini Teymur bəy Yelizarov olmuşdur; 2. Şərur-Dərələyəz su dairəsi - ona bütün Şərur-Dərələyəz qəzasının kəndləri daxil idi. Bu dairənin mirabı Başnoraşen kənd sakini Xəlil ağa Sofiyev olmuşdur; 3. Xok su dairəsi - ona Naxçıvan qəzasının Qıvraq kənd cəmiyyəti və Çağrı kənd cəmiyyətindən Ağcayurd kəndi daxil idi. Bu dairənin su idarəsi yox idi; 4. Naxçıvan su dairəsi - ona Naxçıvan şəhəri, Tunbul, Şıxmahmud, Qarababa, Diqin Əlincə kənd cəmiyyətləri daxil idi.

¹⁰⁹⁶ Памятная книжка Эриванской губернии на 1902, с.14-16; Памятная книжка Эриванской губернии на 1906, с.34-36.

¹⁰⁹⁷ Памятная книжка Эриванской губернии на 1912, с.24; Памятная книжка Эриванской губернии на 1914, с.50.

yətləri, Kəriməli kəndi, Aznayurd kəndindən başqa Çağrı kənd cəmiyyəti, Nehrəm kənd cəmiyyətindən Nehrəm kəndi, Qazança kənd cəmiyyətindən Surab, Kahab, Şahmiranşah, Kərbəlayı Oruc, Diza, Zeynəddin, Naxşi-Nərciz, Nəzərəlibəy, Göymük, Nağacir və Sürməli kəndləri daxil idi. Bu dairənin mirabı Naxçıvan şəhər sakini Məşədi Qədim Qədimov olmuşdur; 5. Əlincəçay su dairəsi-ona Nehrəm kənd cəmiyyətindən Küznüt və Culfa kəndləri, Abrakunis kənd cəmiyyəti, Qazança kənd cəmiyyətinin digər kəndləri, Çinçinab kənd cəmiyyətindən Biləv kəndi, Əzin kənd cəmiyyətindən Kərimqulu-diza kəndi daxil idi. Bu dairənin mirabı Əzin kəndinin sakini Kərbəlayı İsmayıl Məmmədli oğlu olmuşdur; 6. Dostu su dairəsi - ona Ordubad şəhəri, Yuxarı Əylis, Əzin, Vənənd və Çinabab kənd cəmiyyətləri daxil idi. Bu dairənin mirabı Ordubad kənd sakini Hacı İskəndər Hacıyev olmuşdu¹⁰⁹⁸.

Lakin 1912-ci və 1914-cü illər məlumatına görə isə İrəvan quberniyasına daxil olan su sahələrində artım baş vermiş, 2-ci su sahəsinə daha bir su dairəsi əlavə edilmiş və həmin su dairəsi Yenibəyazid qəzasında yaradılmış Göyçə su dairəsi idi. Bu su dairəsinə Yenibəyazid şəhəri, Ağzıbir kənd cəmiyyətindən Kosaməmməd, Kərimkənd və Paşakənd kəndləri, Çakkar kəndindən başqa Göl kənd cəmiyyəti, Qaranlıq kənd cəmiyyəti, Oğuzlu kəndindən başqa Gözəldərə kənd cəmiyyəti, Basarkeçər, Məzrin və Dəliqardaş kənd cəmiyyətləri daxil olmuşdu¹⁰⁹⁹.

Bundan əlavə, 1912-ci ildən başlayaraq İrəvan quberniyasının Aleksandropol qəzasının bir hissəsi yeni 7-ci su sahəsinə daxil olmuşdu. Yuxarıda göstəriləyi kimi, qəzanın müəyyən hissəsi 2-ci su sahəsinə tabe idi. 7-ci su sahəsinin su mühəndisi Sergey Feodoroviç Zavalişin təyin olunmuş, o, Tiflis şəhərində yerləşmişdi. Ona tabe olan konduktor isə Aleksandr Feodoroviç Pleşkov idi¹¹⁰⁰.

Beləliklə, İrəvan quberniyasında XX yüzilliyin əvvəllərində 3 su sahəsi fəaliyyət göstərmiş, həmin su sahələri özlüyündə 18 su dairəsini birləşdirmişdi.

Hakimiyyət orqanları qanun və sərəncamlar verməklə bərabər arxların təmir olunmasına da cəhd edirdi. Belə ki, 1846-cı ilin baharında İrəvan və Üçmüəzzin qəzalarında suvarma arxlarının yenidən təmir olunmasına başlandı. İrəvan qəza rəisinin və mühəndis Çerniyavskinin rəhbərliyi ilə həyata keçirilən təmir işi 1848-ci ilə kimi davam etmişdi. Təmir işinə yerli əhalidən 19 min adam və 1000-dən çox at-araba cəlb edilmiş və 7 min rubl xərclənmişdi¹¹⁰¹. İki il ərzində bir neçə arx təmir edilmişdir. Həmin təmir olunan arxlar bunlar idi: İrəvan qəzasında Qırxbulaq, Horavit, Çorbax arxları; Üçmüəzzin qəzasında Sərdarabad, Mollabəyazid,

¹⁰⁹⁸ Памятная книжка Эриванской губернии на 1902, с.17; Памятная книжка Эриванской губернии на 1906, с.37.

¹⁰⁹⁹ Памятная книжка Эриванской губернии на 1912, с.30; Памятная книжка Эриванской губернии на 1914, с.34.

¹¹⁰⁰ Yənə orada, с.50.

¹¹⁰¹ Писарева М.П., Очерк орошения в Закавказском крае // Свод материалов по изучению экономического быта государственных крестьян Закавказского края, Тифлис, 1888, т.V, с.10.

Cəfərabad arxları; Şərur dairəsində Xarabadaşar arxı. Xeyli güc və pul sərf olunmasına baxmayaraq, arxların təmiri gözlənilən nəticəni verməmişdi. Məsələn, Qırxbulaq, Noravit, Sərdarabad, Cəfərabad və Xarabadaşar arxları istifadəyə verilməsinin elə birinci ili tamamilə yararsız hala düşdü. 1849-cu ildə yalnız iki arx salamat qalmışdı. 1857-ci ildə Sərdarabad arxı yenidən təmir olunmağa başladı. Lakin 1858-ci ildə Araz çayında baş verən daşqınla əlaqədar olaraq görülən işlər tamamilə məhv oldu¹¹⁰².

Dövlət Əmlak Nazirliyinin mühəndisi Yanuşevski İrəvan qəzasında görülən təmir işlərinin boşa çıxmasının səbəbini lazımı vəsaitin və daimi texniki nəzarətin olmamasında görürdü. O, İrəvan quberniyasında süni suvarma arxlarının diqqətlə öyrənilməsinə su mühəndisinə tapşırıldığını bildirmişdi¹¹⁰³. Lakin su işinə başçılıq edən mühəndislər belə yerlərdə olan vəziyyətdən şikayət edirdilər. İrəvanın ilk su mühəndisi Frolov deyirdi ki, qubernatorun sərəncamında olan mühəndis onun sərəncamlarını yerinə yetirməli, susuz ərazilərə yeni arxların çəkilməsi işi ilə məşğul olmalıdır. Lakin yeni layihələrin yerinə yetirilməsi üçün vəsait yox idi. Hətta qubernatorun sərəncamında belə vəsait çatışmırdı. Baş İdarənin də imkanı olmadığından bu işlərin görülməməsinə təəssüflənmişdi¹¹⁰⁴.

Lakin buna baxmayaraq, Azərbaycanda su mənbələrinin vəziyyətinin yoxlanılması davam edirdi. 1847-ci ildə Qafqaz canişini knyaz Vorontsov Cənubi Qafqazda suvarma sistemlərini yenidən yoxlamaq üçün mülki müşavir Qaqameystərə və su mühəndisi podporuçik Bekmana xüsusi tapşırıq vermişdi. Onlar bu işə 8 ay vaxt sərf etdilər və nəticədə 14 layihə tərtib edildi. Beşinci və on dördüncü layihə İrəvan quberniyasına aid idi. Beşinci layihədə Naxçıvan qəzasında Yazıyurd arxının, Qanlıgöl su anbarının yenidən təmir olunması, on dördüncü layihəyə isə Quru-fontan adlanan torpaqlara Göycə gölündən və yaxud Zəngi çayından yeni arxlar çəkmək daxil idi. İrəvan qubernatorunun razılığı ilə Qanlıgöl su anbarı yerli əhalinin, yarı xəzinənin, yarı da yerli mülkədarların xərci ilə Kəlbəli xan Naxçıvanlının başçılığı ilə 1859-1860-cı illərdə yenidən təmir olundu. Lakin anbarın ətrafına çəkilmiş daş bənd tezliklə yenidən sıradan çıxmışdı. Naxçıvan qəzasının rəisi Şahgirey onu yenidən təmir etməyə məcbur olmuşdu. XIX yüzilliyin 80-ci illərinin əvvəllərində bu su anbarı tamamilə yararsız hala düşdü, hal-hazırda ondan istifadə olunmur¹¹⁰⁵.

Göycə gölündən Zəngi çayının sol sahilində Axtı və Quru fontan stansiyaları arasında olan torpaqlara yeni arxın çəkilməsi layihəsi 10 il təxirə salınmışdı. Lakin su mühəndisi Frolovun yeni yoxlamasından sonra bu arxın bir qədər istiqamət-

¹¹⁰² Yənə orada.

¹¹⁰³ Писарева М.П., Очерк орошения в Закавказском крае // Свод материалов по изучению экономического быта государственных крестьян Закавказского края, Тифлис, 1888, т.V, с.10.

¹¹⁰⁴ Дингильштедт В.А., Водовладение и ирригация, с.71-72.

¹¹⁰⁵ Писарева М.П., Очерк орошения в Закавказском крае // Свод материалов по изучению экономического быта государственных крестьян Закавказского края, Тифлис, 1888, т.V, с.12.

ti dəyişmiş, yuxarıdan çəkilməsi qərara alınmışdı. Bu arxın çəkilməsi 1859-cu ildə başlamış və iki il yarım çəkilmədi. Arxın uzunluğu 56 verst olmalı idi. Arxın çəkilməsində 75 min işçi iştirak etmiş və 5 min rubl xərc çəkilmədi. Lakin işçilərin ağır, məşəqqətli işdən şikayətlənmələri, arxda güclü sızma nəticəsində suyun məcradan çıxması, sonrakı işlərin mənasız olduğunu üzə çıxarmışdı. Tiflisdən göndərilmiş xüsusi komissiya belə nəticəyə gəldi ki, arxın layihəsi bir çox hallarda müvəffəqiyyətsiz tərtib olunub. Ona görə də, arxın tikintisi dayandırıldı. Bununla belə 8 verstə yaxın arx qazılmışdı¹¹⁰⁶.

Görülən işlərə baxmayaraq, İrəvan quberniyasında suvarma sistemində vəziyyət bərbad olaraq qalırdı. Baryatinski Qafqazda canişin vəzifəsinə başlayan kimi ilk dəfə suvarma məsələsində texniki imkanların öyrənilməsi üçün cəhd etdi. Onun göstərişi ilə ingilis mühəndisləri Bell və Qab Cənubi Qafqazda suvarmada texniki vəziyyəti öyrənmək üçün fəaliyyətə başladılar. Bu iş 2,5 il davam etdi (1860-cı ildən 1863-cü ilin ortalarına qədər). Daha üç il (1863-cü ildən 1866-cı ilin mayın axırına qədər) isə Tiflis yaxınlığında Kür çayının səviyyəsi ölçüldü¹¹⁰⁷. Hər iki mühəndis böyük iş görsə də, bu qənaətbəxş olmadı.

1873-cü ildə Qafqaz canişinin olmadığı illərdə müvəqqəti bu vəzifəni aparan Baş İdarənin rəisi, mülki müşavir baron Nikolay Qafqazda su sistemində qanun və qaydaları öyrənmək üçün xüsusi komissiya yaratdı. Komissiya 1880-ci ilə qədər fəaliyyət göstərdi və yerli əhalinin sudan istifadə qaydaları haqqında məlumat topladı. Lakin bu komissiyanın gəldiyi nəticə də heç nəyi həll etmədi. Yenə də yerlərdə bu sahədə vəziyyət gərgin olaraq qalır, narazılıq baş alıb gedirdi¹¹⁰⁸.

1883-cü ildə Cənubi Qafqaza səfər edən Dövlət Əmlak Naziri, mülkü müşavir Ostrovskiy bölgədə suvarma sistemində vəziyyəti yaxşılaşdırmaq üçün sonuncu dəfə komissiya təşkil etdi. Komissiyaya 16 texnik, hüquqşünas və yerli inzibati idarələrdən olan mütəxəssislər daxil oldu. Bu məqsədlə iclaslar keçirilirdi. Hətta iclaslarda İrəvan, Bakı və Yelizavetpol quberniyalarından mirablar da iştirak edirdilər. Nəhayət, həmin ildə komissiya öz işinə yekun vuraraq, “Zaqafqaziyada torpağı suvarmaq üçün su işində qanun və qaydanın vəziyyəti haqqında” layihə tərtib etdi. Qafqaz baş komandanlığının mülki hissəsinin müşavirəsində bəyənilən layihə 1884-cü ilin yanvarında Dövlət Əmlak Nazirliyinə təqdim edildi. Bu layihə uzun müddət müzakirə obyektinə çevrildi¹¹⁰⁹.

Bu komissiyanın əhəmiyyətli fəaliyyətlərindən biri də ondan ibarət idi ki, ilk dəfə suvarma xəritəsi tərtib olundu. Onu 1883-cü ildə qraf fon Veysenqof tərtib etmişdi¹¹¹⁰.

¹¹⁰⁶ Писарева М.П., Очерк орошения в Закавказском крае // Свод материалов по изучению экономического быта государственных крестьян Закавказского края, Тифлис, 1888, т.V, с.12.

¹¹⁰⁷ Yenə orada, s.16.

¹¹⁰⁸ Yenə orada, s.20.

¹¹⁰⁹ Yenə orada, c.21.

¹¹¹⁰ Yenə orada, s.23.

Beləliklə, Rusiya işğalından sonra hakimiyyət orqanları Azərbaycanda, o cümlədən onun tərkib hissəsi olan İrəvan quberniyasında su işindən düzgün istifadə etmək və bu sahədə qayda-qanun yaratmaq üçün uzun müddət çalışmalı olmuşdular.

İrəvan quberniyasında müxtəlif suvarma sistemləri mövcud olmuşdu. Bunlardan çayları, bulaqları, kəhrizləri və süni yaradılmış su anbarlarını göstərmək olar. Geniş taxıl zəmilərini, pambıq və çəltik sahələrini, bağları, bostanları suvarmaq üçün çaylar əsas rol oynayırdı. İrəvan quberniyasında əsas suvarma sistemi Araz çayı və ondan çəkilən arxlar, Göyçə gölünə tökülən çaylar, göldən müxtəlif istiqamətlərə çəkilən arxlar, Vədiçay, Gərinçay, Arpaçay, Zəngi, Qırxbulaq, Naxçıvan çayları və digər çay və arxlar əhəmiyyətli rol oynamışdır. Araz çayından müxtəlif kəndləri suvaran arxlar çəkilmişdi. Bu çaydan əsasən İrəvan quberniyasının beş - Sürməli, Üçmüəzzin, İrəvan, Şərur-Dərələyəz, Naxçıvan qəzalarının Arazın hövzəsində yerləşən torpaqları suvarılırdı¹¹¹¹.

İrəvan qəzasında əkin sahələrini suvarmaq üçün əsas su mənbələri Araz, Zəngi, Qırxbulaq, Gərnı, Vədi, Dəvəgözü, Ciqin, Çanax, Aşağı və Yuxarı Qarasu çayları və bulaqlar idi. Bu çaylardan qəzanın ayrı-ayrı kəndlərinə arxlar çəkilmişdi. Zəngi çayı Göyçə gölündən axaraq 12 kəndi - xəzinə və xəzinə mülkədar kəndləri olan Varmazyar, Hacıilyaz, Göykümbəz, Cəfərabad, Çalalay, Norakovit, 1-ci Təzəkənd, Uluxanlı, Hacıhəsənəf, Orucadası, Şarlimehmandar, Aşağı Şinqovit, Şirabad (Parakər) və bir mülkədar kəndi olan Kolanı kəndini suvarırdı¹¹¹². Zəngi çayından 8 arx çəkilmişdi. Onun sol tərəfindən çəkilən birinci arx saniyədə 55 bel su verirdi ki, bu su ilə İrəvan şəhərinin aşağı hissəsi (1 kürək), mülkədar kəndi Yuxarı Şinqovit (10 kürək), Zəngibasar dairəsinə məxsus 1-ci Təzəkənd (9 kürək), Aşağı Şinqovid (12 kürək) və Noraqovit (14 kürək), 2-ci arx (20 kürək) Çalalay (10 kürək), mülkədar kəndi Carbax (10 kürək), çayın sağ tərəfindən çəkilən 3-cü arx (50 kürək) Cəfərabad (10 kürək), həm xəzinə, həm də xüsusi şəxsə məxsus Göykümbəz (4 kürək), Şirabad (Parakər) (20 kürək), mülkədar kəndi Nəsirabad (6 kürək) və Varmazar (10 kürək), çayın sol sahilindən başlanğıcını götürən, 20 kürək su tutumu olan 4-cü arx Göykümbəz, çayın sol sahilindən başlayan, su tutumu 37 kürək olan 5-ci arx mülkədar kəndi olan Ağcaqışlaq və Uluxanlı (8 kürək), Hacıhəsənəf və Orucadası (29 kürək), çayın sol sahilindən başlayan, 15 kürək su tutumu olan 6-cı arx mülkədar kəndi olan Xaçaparax (3 kürək), mülkədar kəndi Qarakilsə (5 kürək), Şarlimehmandar (7 kürək), başlanğıcını çayın sol tərəfindən götürən, 22 kürək su tutumu olan 7-ci arx yalnız Hacıilyaz, başlanğıcını çayın sol tərəfindən götürən, su tutumu 20 kürək olan 8-ci arx isə Hacıilyaz (7

¹¹¹¹ Свод материалов по изучению экономического быта государственных крестьян Закавказского края, Тифлис, 1887, т. II, с. 48-51.

¹¹¹² Свод материалов по изучению экономического быта государственных крестьян Закавказского края, Тифлис, 1888, т. III, с. 34.

kürək) və mülkədar kəndi olan Kolanı (13 kürək) kəndlərini suvarırdı¹¹¹³.

İrəvan qəzasının ikinci suvarma mənbəyi Gərnı çayı idi. Gərnı çayı öz başlanğıcını Yenibəyazid qəzasının sərhədində yerləşən “Paltəpə” dağından götürərək, Doqquz kəndinin yuxarı hissəsində iki qola ayrılırdı. Sağ tərəfə ayrılan hissə “Çarpara”, sol tərəfə ayrılan hissə isə “Piqaç” adlanırdı. Piqaçdan 3, Çarparadan isə 16 arx ayrılırdı. Bu çay və ondan ayrılan həmin arxlar 29 xəzinə və xəzinə-mülkədar kəndləri olan Ağamzalı, Alpava, Aşağı Ağbaş, 2-ci Ağcaqışlaq, Qirdaşar, Bəyçiqazlı, Böyük Dəlili, Buqamlu, Gedəkli (Kiçik Dəlili), Dvinaysor, Dvin (Düyün), Dvin kürd kəndi, Canatlı, Doqquz, Zöhrablı, İpəkli, İmanşalu, Yuxarı Kəmərli, Aşağı Kəmərli, Qaraqoyunlu, Qafarlı, Qırxbuzovand, Qulaməlibuzovand, Yuxarı Qalahasar, aşağı Qalahasar, Məsimli, Novruzlu, Uğurbəyli, Sabunçu və 19 sahibkar kəndlərini suvarırdı¹¹¹⁴.

Vedi çayının suyundan isə 13 xəzinə və xəzinə-mülkədar kəndləri olan Avşar, Ağasıbəyli, Əliməmmədqışlağı, Böyük Vedi, Gerovan, Dəvəli, 2-ci Çatqıran (Vedibasar dairəsində), Aşağı Qarabağlar (Çimənkənd), Qaralar, Keşişdağ, Reyhanlı, Xəlisə və 7 sahibkar kəndi suvarılırdı. Vedi çayından 5 arx çəkilmişdi. Çayın sağ tərəfindən çəkilmiş, su tutumu 2,5 kürək olan 1-ci arx xəzinə-mülkədar kəndi olan Gerovanı, çayın sağ tərəfindən çəkilmiş 2-ci arx (30 kürək) xəzinə kəndi olan Böyük Vedini (15,5 kürək), Qaraları (4,5 kürək), mülkədar kəndləri olan Yenicəni (1,5 kürək), Kiçik Vedini (7 kürək), Şıxları (6 kürək), Taytanı (13 kürək), Şirazlını (2,3 kürək), yenə çayın sağ tərəfindən başlanğıcını götürən 3-cü arx (11,5 kürək) Reyhanlını (3 kürək), 2-ci Çatqıranı (Vedibasar dairəsi) (2,5 kürək) və Əliməmmədqışlağını (6 kürək), başlanğıcını çayın sol tərəfindən götürən 4-cü arx (29 kürək) Dəvəlini (19 kürək) və Xəlisəni (10 kürək), çayın sol tərəfindən çəkilmiş 5-ci arx (8,5 kürək) Avşarı suvarırdı¹¹¹⁵.

Öz başlanğıcını Tapdağ dağının yaxınlığında yerləşən Sulyurd bulaqdan götürən Çanax çayı (20 litr) Sədərək kəndinin əkin sahələrini suvarırdı¹¹¹⁶.

Araz və Aşağı Qarasu çaylarından iki arx çəkilmişdi. Aşağı Qarasudan çəkilən arx Boralan (2 kürək) adlanırdı. Arazdan çəkilən arxın tutumu isə 10 kürək idi. Bu arxların suyundan yalnız Sərxanlı kəndləri istifadə edirdi¹¹¹⁷. Yuxarı Qarasu çayından da iki arx çəkilmişdi. Birinci arx Sürməli qəzasının Zeyvə kəndinin, ikinci arx isə Kolanı kəndinin yaxınlığından çəkilmişdi. Birinci arxın suyundan Sarvanlar-ulya (2 kürək), Həsənli (1 kürək) və Sürməli qəzasının daha 4 kəndi, ikinci arxdan (5 kürək) isə yalnız Sarvanlar-ulya istifadə edirdi¹¹¹⁸.

¹¹¹³ Свод материалов по изучению экономического быта государственных крестьян Закавказского края, Тифлис, 1888, т. III, с. 35.

¹¹¹⁴ Yenə orada, s. 35.

¹¹¹⁵ Yenə orada, s. 38.

¹¹¹⁶ Yenə orada.

¹¹¹⁷ Yenə orada, s. 39.

¹¹¹⁸ Yenə orada.

İrəvanın əsas çaylarından olan Qırxbulaq çayının suyundan 5 xəzinə-Avan, Ərzni, Kənəkir, 1-ci Təzəkənd (Qırxbulaq dairəsində), Şahab və 7 sahibkar kəndləri istifadə edirdi. Bu çay öz başlanğıcını Başkənd kəndinin yaxınlığında Gədis dağının ətəyindən axan 28 bulağın suyundan götürmüşdü. Qırxbulaq çayından 9 arx çəkilmişdi. Çayın sağ və sol sahillərindən çəkilmiş birinci (1 kürək) və ikinci (1 kürək) arxlar Şahab arxları adlanırdı və onların suyundan yalnız Şahab kəndinin əhalisi istifadə edirdi. Çayın sol tərəfindən çəkilmiş 3-cü arx da Şahab adlanırdı və arxın suyundan xəzinə kəndi olan Şahab (1 kürək), mülkədar kəndləri olan Möhüb (0,5 kürək), Zak (1 kürək), Göyarkel (1 kürək), çayın sağ sahilindən çəkilmiş, 4-cü Ketran-Arzin arxı (3,5 kürək) xəzinə kəndi Arzini (2,5 kürək), mülkədar kəndi Ketranı, çayın sağ sahilindən çəkilmiş Kənəkir arxı (9 kürək) xəzinə kəndi Kənəkiri (6 kürək), mülkədar kəndi Piqnini (1 kürək), Ərinc kəndini (2 kürək), Avan adı almış 6-cı, 7-ci, 8-ci (3,5 kürək) və 9-cü (0,5 kürək) arxlar Aban kəndinin əkin sahələrini suvarırdı¹¹¹⁹.

Kiçik çay olan Qarabəy çayından 2 arx çəkilmiş, bu arxlardan birincisi Körpüqulaq kəndinin, ikincisi isə Tərəkəmələr kəndinin, Dəvəgözü çayı isə Bayburd və Böyük Gilanar kəndlərinin, Ciqin çayı isə Camışbasan və Doxnaz kəndinin əkin sahələrini suvarırdı¹¹²⁰.

XIX yüzilliyin 80-ci illərin əvvəllərinə aid olan məlumata görə, İrəvan şəhəri və onun çoxsaylı bağları Zəngiçay çayından çəkilmiş dörd-Mamırlı, Abuhəyat, Dəlmə, Yeniköy arxları və Qırxbulaq çayı vasitəsilə suvarılırdı¹¹²¹.

Naxçıvan qəzasında əkin sahələrinin suvarılması üçün əsas su mənbələri Naxçıvan, Əlincə və Çağrı çayları idi. Bu çaylardan müxtəlif kəndlərə arxlar çəkilmişdi. Naxçıvan çayından sol tərəfdən Türyan və Köpran, sağ tərəfdən isə Dəlmə və Naxçıvan arxları çəkilmişdi. Sol tərəfdəki arxlar bu istiqamətdə yerləşən kəndləri, sağ tərəfdə yerləşənlər isə həmin istiqamətdə yerləşən kəndləri və Naxçıvan şəhərini su ilə təmin edirdi. Suyun kəndlər üzrə bölüşdürülməsində bir qayda mövcud idi: 1. Türyan arxından 9 gün Alagözməzrə kəndliləri, 8 gün isə mülkədar kəndləri olan Xalxal, Şıxmıranşah, Kəlbəlayı-Oruc, Surab, Mamırzə-diza, Kültəpə və Zeynəddin kəndinin kəndliləri istifadə edirdilər; 2. Köpran arxının suyundan 16 gün ərzində 4 saat Alagöz-məzrə kəndliləri, 6,5 gün ərzində Yarımcı kəndliləri, 2 gün Şəkərabad kəndliləri, qalan digər günlərdə mülkədar kəndləri Kültəpə, Kərimbəy-diza, Qulubəy-diza, Badaşxana və Hacıvara kəndliləri istifadə edirdilər; 3. Dəlmə arxından 18 gün ərzində 3 gün Xəlilli kəndliləri, digər 15 gün isə mülkədar kəndləri olan Didivar, Yuxarı Uzunoba, Aşağı Uzunoba, Şıxmahmud kəndliləri və yerli mülkədar Əli Qulubəyov istifadə edirdi; Naxçıvan arxın-

¹¹¹⁹ Свод материалов по изучению экономического быта государственных крестьян Закавказского края, Тифлис, 1888, т. III, с. 40.

¹¹²⁰ Yənə orada, с. 40.

¹¹²¹ Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа, Тифлис, 1881, выпуск 1, с. 22-23.

dan isə 17 gün ərzində 12 saat Xəlilli kəndinin kəndliləri, 1 gün Qaraxanbəy kəndliləri, digər günlər isə mülkədar kəndləri olan Yuxarı Uzunoba, Aşağı Uzunoba, Şıxmahmud kəndliləri və Naxçıvan şəhər əhalisi istifadə edirdi. Naxçıvan əhalisi suyu ayda 13 gün istifadə edirdi. Bunun 4 günü xanların, bəylərin və ağaların, 5 günü şəhərin Azərbaycan türklərinin, 4 günü isə erməni əhalisinin istifadəsinə gedirdi¹¹²². Lakin Naxçıvan çaydan istifadə bu kəndlərlə bitməmişdi. Naxçıvan çayın aşağı axarlarında mülkədar kəndi olan Nehrəm kəndini suvaran Nehrəm arxı çəkilmişdi. Bu arxdan daha bir neçə xəzinə kəndləri Tumbul, Yarixana, bir də mülkədar kəndi Təzəkənd kəndi suvarılırdı¹¹²³.

Əlincə çaydan Xoşxeşin, Paradaşt, Noraşen, Qazançı, Lakatax və yeni köçüb gələnələr üçün salınmış Milax, Küncüt, Abrakunis və Culfa kəndləri suvarılırdı. Bu çaydan Xoşxeşin kəndinə 3 suvarma arxı çəkilmişdi ki, kəndlilər hər 14 gündən bir bu arxlardan, Paradaşt kəndinə də 3 suvarma arxı çəkilmişdi ki, bu kəndin əhalisi bu arxlardan istifadə edirdilər. Noraşen kəndinə bir arx çəkilmiş, kəndin sakinləri hər 8 gündən bir 36 saat, Lakatax kəndinə 4 arx çəkilmiş, hər 15 gündən bir 24 saat, Küncüt kəndinə bir arx çəkilmiş, kənd sakinləri hər 18 günün 4 gününü, Abrakunis kəndinə 3 arx çəkilmiş, kənd sakinləri hər 18 gündən bir 30 saat sudan, Kazançı və Milax kəndliləri bir arx, Culfa kəndinə isə iki arx çəkilmiş və onlar bu arxların suyundan istifadə edirdilər. Bundan əlavə, Culfa əhalisi ildə 3 gün Əlincə çayının suyundan istifadə etmək iqtidarına malik idilər¹¹²⁴.

Naxçıvan qəzasında Çağrı çaydan isə Azərbaycan türklərinə məxsus Çağrı kənd sakinləri, ermənilərə məxsus Çağrı kənd sakinləri, Şeytanabad kənd sakinləri, Məzrə pais və Nəzərabad kənd sakinləri suvarma işində istifadə edirdilər. Bu kəndlər arasında da bir qayda-qanun vardı. Məsələn, Çağrı çayının suyundan hər 14 günün 8 gününü Azərbaycan türklərinə məxsus Çağrı kəndi, Şeytanabad və Məzrə pais, 4 gününü erməni Çağrı kəndi, 2 gününü isə mülkədar kəndi olan Nəzərabad kəndi istifadə edirdi¹¹²⁵.

Naxçıvan qəzasında kənd sakinləri suyun miqdarını qədimdən qalma ölçü saati ilə təyin edirdilər. Suyun qədəri “kürəklə” ölçülür, “kürək” 1 kub. futa və yaxud 30 litrə bərabər idi. Bundan əlavə, sakinlərin suyun saatla axma vaxtını təyin etməsi də çox maraqlıdır. XIX yüzilliyin 80-ci illərinin əvvəllərinə görə bu saat su ilə doldurulmuş çəndən və camdan ibarət idi. Vaxtı təyin etmək üçün cam çəndəki suya doğru enir, nəticədə cam su ilə dolur, vaxt başa çatır. Bu cam saati adlanır. Hər dəfə cam çənə doğru enəndə 6 dəqiqə vaxt keçir.

¹¹²² Никофорова Н.К., Экономический быт государственных крестьян западной части Нахичеванского уезда Эриванской губернии // Материалы для изучения экономического быта государственных крестьян Закавказского края, Тифлис, 1885, т.1, с.544-545.

¹¹²³ Yənə orada, s. 545.

¹¹²⁴ Yənə orada, s.545-546.

¹¹²⁵ Yənə orada, s. 545.

Kəndlilər saati bununla ölçürdülər¹¹²⁶ .

Naxçıvan qəzasına daxil olan Ordubad sahəsində torpaqları suvarmaq üçün Dərələyəz sıldırımlarından Araz çayı istiqamətində axan xeyli çay və kiçik çaylar mövcud olmuşdur. Əsas böyük çaylar bunlardır: Gilançay, Dyuqlun (Çinanab çay), Vənənd çay və Ordubad çaylarıdır. Bu çaylar Ordubad sahəsinə daxil olan kəndləri suvarırdı¹¹²⁷ .

Yenibəyazid qəzasında əkin sahələri əsasən dağ bulaqlarından və çaylardan çəkilmiş ayrı-ayrı arxlar vasitəsilə suvarılırdı. Hər bir arx ayrıca bir icmaya məxsus idi. Qəzada əsasən suvarma arxları bunlar idi: 1. Şah dağından axan bulaqlardan çəkilmiş birinci arx Ardaniç kəndinin əkin sahələrini suvarırdı; 2. Ağbulaq bulağından çəkilmiş 2-ci və 3-cü arxlar Cil əkin sahələrini suvarırdı; 3. Babacan dərəsi və Şumpur bulaqlarından çəkilmiş 4-cü və 5-ci arxlardan isə Babacan dərəsi kəndinin kəndliləri istifadə edirdilər; 4. Quşdərəsi kəndinin yaxınlığında yerləşən dağın bulağından çəkilmiş 8-ci arxın suyunu Quşdərəsi icmasının kəndliləri istifadə edirdilər; 5. Keytçay çayından çəkilmiş 9-cu və 10-cu arxın suyundan Böyük Məzrə kəndliləri fasiləsiz istifadə edirdilər; 6. Yarıtmaz bulağından çəkilmiş 13-cü və 14-cü arxlar Zərzibil kəndinin əkin sahələrini suvarırdı; 7. Qoşabulaq bulağından çəkilmiş 15-ci və 16-cı arxların suyundan Qoşabulaq kəndinin tarlaları suvarılırdı; 8. Keytçay çayından çəkilmiş 17-ci arxın suyundan Qayabaşı kəndinin kəndliləri istifadə edirdilər; 9. Gedəkgüney bulağından çəkilmiş 18 və 19-cu arxlar Qaraqoyunlu kəndinin əkin sahələrini suvarırdı; 10. Keytçay çayından çəkilmiş 20-ci arxın suyundan Daşkənd və Basarkeçər kəndləri birlikdə istifadə edirdilər; 11. Tərsəçay çayından və Keytçayın qolundan çəkilmiş 21 və 22-ci arxların suyundan Sarıyaqub kəndinin kəndliləri istifadə edirdilər; 12. Qırğıdaş bulağından çəkilmiş 23, 24 və 25-ci arxların suyundan Ağverən kəndinin əhalisi istifadə edirdi; 13. Alapars kəndinin yaxınlığında yerləşən bulaqdan çəkilmiş 26 və 27-ci arxların suyundan Alapars icması istifadə edirdi; 14. Zəngi çayından çəkilmiş 28-ci arxın suyundan Gümüş kəndi istifadə edirdi; 15. Bayramdərəsi bulağından çəkilmiş 29-cu arxın suyundan Tayçarıq kəndinin əkin sahələri suvarılırdı; 16. Mıxana bulağından çəkilmiş 30 və 31-ci arxların suyundan Randamalı kəndinin kəndliləri istifadə edirdilər¹¹²⁸ .

Bundan əlavə, Yenibəyazid qəzasında Şişqaya, Oğruca, Sultanəli qışlağı, Zod və İnaqdağ kəndlərinin bağları dağ çaylarından çəkilmiş arxlar vasitəsilə suvarılırdı¹¹²⁹ .

Şərur-Dərələyəz qəzasının əsas suvarma mənbəyi Arpaçay çayı idi. Arpaçay

¹¹²⁶ Свод материалов по изучению экономического быта государственных крестьян Закавказского края, Тифлис, 1888, т. III, с. 546.

¹¹²⁷ Yənə orada, s. 610-627.

¹¹²⁸ Материалы для изучения экономического быта государственных крестьян Закавказского края, Тифлис, 1886, т. IV, част II, с. 17-18.

¹¹²⁹ Yənə orada, s. 18.

çayı Şərur düzənliyində yerləşən bütün kəndlərin əkin sahələrini suvarırdı. Bu çaydan 4 - Kuşibasar, Lökbasar, Yenicəbasar və Ələddinbasar arxları çəkilmişdi. Eyni zamanda hər bir arxdan müxtəlif kəndlərin əkin sahələrini suvarmaq üçün kiçik arxlar çəkilmiş və bu arxların müxtəlif su tutumu vardı. Məsələn, Quşibasar arxı saniyədə mirabın su bölgüsünə görə 35 kürəyə (1 kürə-30 litr) qədər su tuturdu və onun suyundan aşağıdakı kəndlər istifadə edirdi. Həmin kəndlər bunlar idi: 1. Maxta kəndinə bu arxdan saniyədə 4,75 kürə susyu olan iki - Maxta və Qaragöl arxları ayrılırdı; 2. Dəmirçiquşu kəndinə tutumu 4,75 kürə olan iki - Quşarxı və Dəmirçiquşu arxları ayrılırdı¹¹³⁰.

Saniyədə 30 kürək suyu axan Lyukba arxından da müxtəlif kəndlərə arxlar da çəkilmişdi. Həmin arxdan çəkilmiş Qarabürç arxı (3 kürək) Qarabürç kəndini, daha iki arx (4 kürə) Ağəhməd kəndini, digər iki arx (3 kürək) Örtülü Təzəkənd kəndini, bir arx (3 kürə) Qurdkənd kəndini, Şəhriyar arxından çəkilmiş 5 arx (hər biri 5 kürə) Şəhriyar kəndini, Şəhriyar arxı beş gündən bir növbə ilə Muğanlı və Şəhriyar kəndlərini, Arpaçayın daşqımından yaranmış 2 arx (2 kürə) Əlişar kəndinin əkin sahələrini suvarırdı¹¹³¹.

Qırx kürə su tutan Yenicəbasar arxından da müxtəlif kəndlər suvarılırdı. Məsələn, Karxun kəndini 4,5 kürə su tutumu olan Yaqub arxı və Karxun arxı, Çamaxtur kəndini qarışıq kəndlə birlikdə hər 7 gündən bir 6 gün suyundan istifadə edilən Çamaxtur arxı (3,5 kürə), Çarçıboğan kəndini hər 11 gündən bir 5 gün suyundan istifadə edilən Qayaxan və Çarçıboğan arxları, Arbatan kəndini Qarxun və Çarçıboğan kəndlərlə birlikdə 3 kürə su tutumu olan Çaylaq və Qazıxan arxları (hər 6 gündən bir arbatanlılar, 1 gün Qarxunlular, 2 gün Çarçıboğanlar), Xalac kəndini Çamaxtur və Yengi arxlarından çəkilmiş iki arx və kəhriz suyu suvarırdı¹¹³².

Dərələyəz kəndləri öz əkin sahələrini əsasən dağ çaylarından və bulaqlardan gələn su ilə suvarırdı. Dağlıq ərazi olduğuna görə bu yerin əhalisi əsasən əkin sahələrində Arpa çayının daşqımından əmələ gəlmiş qollarından istifadə edirdilər¹¹³³.

Digər suvarma vasitələrindən biri də bulaqlar idi. İrəvan quberniyası başdan-başa bulaqlarla zəngin bölgə idi. Bulaqlara adətən dağlıq ərazilərdə rast gəlinirdi. Bəzi bulaqların suyu bol olduğuna görə, onlardan müxtəlif kəndlərin əkin sahələrini suvarmaq üçün arxlar çəkilmişdi. Mənbələrdə ayrı-ayrı qəzalar üzrə bulaqlar haqqında, onlardan istifadə qaydaları barədə xeyli məlumatlar öz əksini tapmışdır. İrəvan qəzası bulaqların bolluğuna görə daha məşhur idi. Məsələn, İrəvan qəzasında Gədis dağının ətəyində yerləşən Qırxbulaq bulağı 11 kəndi (bunlardan 6-sı xəzinə, 5 isə mülkədarlara məxsus idi) və İrəvan şəhərini su ilə təmin edirdi.

¹¹³⁰ Материалы для изучения экономического быта государственных крестьян Закавказского края, Тифлис, 1886, т.IV, част II, с.113.

¹¹³¹ Yənə orada, c.113-114.

¹¹³² Yənə orada, s.114.

¹¹³³ Yənə orada, s.116.

Onun suyu həm məişətdə, həm içmək, həm də suvarma üçün istifadə edilirdi¹¹³⁴. Bundan əlavə, mülkədar kəndi olan Cabaçalı kəndinin yaxınlığında yerləşən Üç-körpü Qarasu bulağından (5 kürək) arx çəkilmişdi ki, suyundan Cabaçalı kəndi (1 kürək), Ağamzalı kəndi (1,5 kürək) və Buqamlu (2,5 kürək) kəndləri istifadə edirdilər¹¹³⁵.

Bundan əlavə, İrəvan qəzasında əkin sahələrini suvarmaq üçün bulaqlar çox idi. Başkənd kəndinin yaxınlığında Gədis dağının ətəklərindən başlanğıcını götürən Başkənd bulağından iki- Başkənd arxı və bir Yelqovan arxı çəkilmişdi. Birinci Başkənd arxından (1 kürək) xəzinə kəndi olan Başkənd kəndi həftədə 1 gün, mülkədar kəndi olan Yelqovan isə 2 gün, ikinci Başkənd arxı (1 kürək) hər biri iki gündən bir suyundan istifadə etdiyi Başkənd və 2-ci Təzəkənd (Qırxbulaq dairəsi) kəndlərini, Yelqovan arxı (1 kürək) isə hər iki gündən bir bir gün suyundan istifadə etdiyi Başkənd, 2-ci Təzəkənd və Yelqovan kəndlərini suvarırdı. Yenə də Başkənd kəndinin yaxınlığında Gədis dağının ətəklərindən axan Ocaqbulaq bulağından Aramus arxı (4 kürək) çəkilmişdi ki, onun suyundan xəzinə kəndi olan Aramus (3 kürək), mülkədar kəndi olan Ağazor (1 kürək) əkin sahələrində, Gəmriz bulağından çəkilmiş arxdan (2 kürək) Gəmriz kəndinin əkin sahələrində istifadə edilirdi. Bezaklı kəndinin yaxınlığında yerləşən eyniadlı bulaqdan Çatqıran arxı (2 kürək) çəkilmişdi ki, onun suyundan xəzinə kəndi olan Çatqıran (Qırxbulaq dairəsində) və mülkədar kəndləri olan Bezaklı, Kamal və 1-ci Çatqıran kəndləri hər 18 gündən bir 1 gün istifadə edirdilər. Təcirabad kəndindən başlanğıcını götürən Yuxarı Yataq bulağından çəkilmiş arxın (2 kürək), Tacirabad kəndinin qərb hissəsində yerləşən Aşağı Kox bulağından çəkilmiş arxın (4 kürək) suyundan 3 gün xəzinə kəndi olan Tacirabad kəndi, 4 gün isə mülkədar kəndi olan Dərviş kəndinin əkin sahələri suvarılırdı. Daşabdallar kəndinin əhalisi Üçdənəbulaq adlı bulaqdan, Qaladibi kənd sakinləri Qaladibi bulağı adlı bulaqdan, Əlimərdan kəndinin sakinləri Daşlıbulaq adlı bulaqdan, Artiz kəndinin sakinləri Şahbulağı adlı bulaqdan, Başgərnə kəndinin sakinləri Məmmədəli bulağı və Əli bulağından çəkilmiş 1-ci arxdan, Maçaköpüklü bulaqdan çəkilmiş 2-ci arxdan, Armık, Ağbulaq və Təzəkənd kəndinin sakinləri Ağbulaq bulağından, Qaraqoyunlu və Aşağı Qaraqoyunlu kəndinin sakinləri Ağbulaq bulağından, Cırmanis (Kolanlı) kəndinin sakinləri üç bulaqdan-Qızılverən bulağı, Çınqıllı bulağı və Böyük bulaqdan, Axis və İnqala kəndləri Teşbulağından və Qozmabulaqdan, Xnut kəndi Gözəlqaçan bulağından, Ağkilsə kəndi onun yaxınlığında yerləşən bulaqdan, Mənqyuk kəndi Şahinbulaqdan, Bağcacıq kəndi Qırxbulaq bulağından, Zəncirli kəndi Qaraxaç bulağından və Qaraxaç kəndi yaxınlıqda yerləşən üç bulaqdan, Kaşxa kəndi Qıl-xıağpyur bulağından, Keşişverən kəndi Alçalı ağköpüklü bulağından, Şahablu

¹¹³⁴ Писарева М.П., Очерк орошения в Закавказском крае // Свод материалов по изучению экономического быта государственных крестьян Закавказского края, Тифлис, 1888, т.V, с.37.

¹¹³⁵ Свод материалов по изучению экономического быта государственных крестьян Закавказского края, Тифлис, 1888, т.III, с.37.

kəndi Süleyman bulaqdan, növbə ilə Aşağı Çanaqçı (5 gün) və Yuxarı Çanaqçı (Qartun) (2 gün) kəndləri Sulyurd bulağından və Kərki kəndi Kərki bulağı adlanan 3 bulaqdan istifadə edirdilər¹¹³⁶.

Naxçıvan qəzasında da əkin sahələrini suvarmaq üçün müxtəlif bulaqlar mövcud olmuşdur. Belə bulaqlar Şurut, Qaraboya, Cec, Ağxaç (Sona bulağı), Oqbin (Bilbulaq bulağı), İtqıran, Horadiz (Çra bulağı) kəndlərində var idi¹¹³⁷. Yeni-bəyazid qəzasında da xeyli bulaqlar var idi ki, bu bulaqlar vasitəsilə ayrı-ayrı kəndlərə məxsus əkin sahələri suvarılırdı. Bu haqda yuxarıda göstərilmişdir¹¹³⁸.

Süni suvarma vasitələrindən biri də kəhrizlər idi. Kəhrizlər adətən yeraltı sularından istifadə etmək üçün əhalinin qazdığı quyuların hesabına yaranırdı. Quyuları adətən bir-birindən 10-15 sajen aralı qazırdılar. Onun eni 1, hündürlüyü isə 1,5 arşın olurdu. Belə quyular uzunluğuna torpağın su saxlayan təbəqəsi üzə çıxana qədər qazılırdı. Bəzi kəhrizlərin uzunluğu bir o qədər də uzun olmasa da, digərlərinin uzunluğu 2 verst və daha çox olurdu. Bu quyularda yeraltı qrunut suları toplanırdı və yerli əhali bu suların müxtəlif məqsədlər üçün istifadə edirdilər. Kəhrizlərdə suyun miqdarı müxtəlif cür olurdu. Məsələn, fon-Veyseqofun məlumatına görə, Naxçıvan qəzasının Qıvrax kəndində iki kəhriz hər saniyədə 30 litr su verirdi¹¹³⁹. Bundan əlavə, Ordubad dairəsinə daxil olan Yaycı kəndinin kəndliləri bəzən əkin sahələrində kəhriz suyundan istifadə edirdilər¹¹⁴⁰. XIX yüzilliyin ortalarında yalnız İrəvan şəhərində 196 su quyusu qeydə alınmışdı¹¹⁴¹.

Süni yaradılmış su anbarları da suvarma sistemində əsas rol oynayan vasitələrdən biri idi. Anbarlarda əsasən ehtiyat yığılmış sular və yağış suları toplanırdı. Quraqlıq olanda və yaxud çay suları az olanda bu anbarlardan istifadə edilirdi. Belə anbarların yaradılması qədim dövrlərdən məlum idi. İrəvan quberniyasının dağlıq ərazilərində xeyli anbar qalıqlarına rast gəlmək olardı. Məsələn, Sürməli qəzasında Ağrıdağ sıldırım dağlarının suayrıcında təpələrdə, həmçinin Acıçay çayının mənbəsində süni anbarların izi qalmışdı. Belə anbarlar qar əriməsindən yaranan sular nəticəsində dolurdu. İrəvan qəzasında isə Qırxbulaq bulağının yaxınlığında xüsusi torpaq sədlə əhatə olunmuş iki süni göl yaradılmışdı ki, hal-hazırda əla vəziyyətdə idi. Bəzi su anbarları və yaxud süni göllər yüksəklikdə yerləşirdi. Bunlardan biri Yeni-bəyazid qəzasının 9000 fut yüksəkliyində yerləşən dağ gölü olan Qanlıgöl gölü idi. Bu göldən su xüsusi kanallarla çəkilmişdi. Onun izləri Ağ-

¹¹³⁶ Свод материалов по изучению экономического быта государственных крестьян Закавказского края, Тифлис, 1888, т. III, с. 40-42.

¹¹³⁷ Никофорова Н.К., Экономический быт государственных крестьян западной части Нахичеванского уезда Эриванской губернии, Материалы для изучения экономического быта государственных крестьян Закавказского края, Тифлис, 1885, т. I, с. 544.

¹¹³⁸ Материалы для изучения экономического быта государственных крестьян Закавказского края, Тифлис, 1886, т. IV, часть II, с. 17-18.

¹¹³⁹ Yənə orada, с. 37.

¹¹⁴⁰ Yənə orada, с. 625.

¹¹⁴¹ Кавказский календарь на 1852 г., с. 437.

manqan dağlarının yamacları ilə Solak kəndinin əkin sahələrinə qədər çəkilmiş yerlərdə qalmışdı¹¹⁴².

Naxçıvan qəzasının dağlıq ərazilərində yararlı olan Qanlıgöl su anbarı yerləşmişdi. Bundan əlavə, 1863-cü ildə Naxçıvan qəza rəisi Şangireyin göstərişi ilə Naxçıvan şəhərində “Gölmami” adlanan su anbarı yaradılmışdı. Bu su anbarı yazda Naxçıvan çaydan çəkilmiş eyni adlı arxla doldurulurdu. Yayda isə xüsusi ağac şülülzlərlə su əkin sahələrinə buraxılırdı. Lakin 1882-ci ildə bu su anbarına baxış keçirilərkən onun yararsız olduğu üzə çıxmışdı¹¹⁴³.

Ümumiyyətlə, Sürməli qəzasında yerləşən kiçik Abbasgöl və Oruşmuş göllərindən başqa İrəvan quberniyasının bütün dağ su anbarları öz əhəmiyyətini itirmişdi. Yararlı olan su anbarlarında isə yayda əkin sahələrini suvarmaq üçün ehtiyat su saxlanılırdı¹¹⁴⁴.

İrəvan quberniyasında düzənlik ərazilərdə çay vadilərində suvarma martın sonlarından başlayırdı. Bu vaxtlar əsasən bağlar, taxıl zəmiləri suvarılırdı. İlk suvarmada çox da su tələb olunmurdu. Aprelin sonlarından başlayaraq suvarma daha da güclənirdi. Suvarmanın müddəti məhsulların növünə görə davam edirdi. Məsələn, mayın axırı, iyunun əvvəllərində buğda və arpanın, avqustun sonu, sentyabrın əvvəllərində isə pambığın, çəltiyin və bağların suvarılması kəsilirdi¹¹⁴⁵.

Suvarmanın müddəti də məhsuldan asılı idi. Belə ki, payızda əkilən dənli bitkilər səpindən sonra bir və yaxud nadir hallarda iki dəfə, yazdan başlayaraq məhsul yetişənə qədər isə yerindən, yağışlı havadan asılı olaraq 2-5 dəfə suvarılırdı. Pambıqda isə vəziyyət bir qədər fərqlənirdi. Bu məhsulun suvarılması mövsüm ərzində 4-5, yalnız rütubətli yerlərdə isə 2-3 dəfəyə başa gəlirdi. Çəltik isə daima su tələb edirdi. Bu məhsul yığılana qədər suyun içində olurdu. Bağlar isə yaz və yay aylarında 3-6 dəfə suvarılırdı¹¹⁴⁶.

XIX yüzilliyin ikinci yarısı-XX yüzilliyin əvvəlində də su üstündə daima toqquşmalar və narazılıqlar davam etmişdi. Bu işdə mirab və onlara tabe olan cuvarlar dəstəsinin də böyük günahları olmuşdu. Onların vəzifəsindən sui-istifadə etmələri suyun ədalətlə bölünməsinə mane olurdu. Mirablar daha çox rüşvət verən adamı su ilə təmin edirdilər. Bu da narazılıq yaradırdı¹¹⁴⁷.

Lakin hökumət orqanlarının bütün cəhdlərinə baxmayaraq su üstündə daima narazılıqlar baş alıb gedirdi. Arxiv materiallarında belə hallar haqqında xeyli faktlara rast gəlmək mümkündür. Bu məlumatlarda ayrı-ayrı qəzalara məxsus kənd əhalisinin su üstündə toqquşmaları, mirabların vəzifəsindən sui-istifadəsi, özbaşı-

¹¹⁴² Свод материалов по изучению экономического быта государственных крестьян Закавказского края, Тифлис, 1888, т.5, с.38.

¹¹⁴³ Yənə orada, s.39.

¹¹⁴⁴ Yənə orada, s.39.

¹¹⁴⁵ Yənə orada, s.29.

¹¹⁴⁶ Yənə orada, s.29.

¹¹⁴⁷ Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа, Тифлис, 1881. выпуск 1, с.23.

nalığı haqqında məlumatlar ətraflı təsvir edilmişdi. Məlumatlarda kəndlərin sudan istifadə qayda-qanunları haqqında da maraqlı məlumatlara rast gəlmək mümkündür. Belə ki, 1902-ci il martın 31-də İrəvan qubernatorunun, vitse-qubernatorun, müşavirin və kargüzarın imzası ilə yazılan məktubdan görünür ki, İrəvan qəzasının Xəlisə, Şirazlı, Çatqıran, Şıxlar, Kiçik Vedi, Avşar kəndlərinin əhalisi 1901-ci il avqustun 4 və 13-də suyu düzgün bölüşdürməməsinə görə Vedibasar mirabından qubernatora beş şikayət məktubu yazmışdılar. Qubernator bu məsələni araşdırmaq üçün su mühəndisi Zuyevə məktub göndərmişdi¹¹⁴⁸.

Belə hadisələrdən biri Naxçıvan qəzasında baş vermişdi. Qafqazda 8-ci su dairəsi olan Əlincəçay dairəsinin mühəndisi V.Zuyevin 1906-cı il oktyabrın 17-də İrəvan qubernatoruna yazdığı məlumatdan məlum olur ki, Vənənd çayından suvarılan Pazmar, Unus, Kələki, Dernis, Danagird, Əlisultan, Sal, Xanaça, Ağrı, Vənənd, Valavr, Deksar kəndləri ilə Dostu kəndi arasında su üstündə mübahisələr olmuşdu. Su mühəndisi yazırdı ki, birinci yeddi kənd həftənin birinci, ikinci, üçüncü və altıncı günü, qalan beş kənd gündüzlər, Dostu kənd sakinləri isə gecələr Vənənd çayından öz təsərrüfatlarını suvarırdılar. Lakin adı çəkilən kəndlərin sakinləri Dostu kənd sakinlərinin bütün gecə suya sahib olmaları ilə razılaşmırdılar. Onlar iddia edirdilər ki, Dostu kəndliləri bütün gecəni yox, yalnız bir neçə saat sudan istifadə etməlidirlər. Buna görə də sudan istifadə qaydasında dəyişiklik edilməsini xahiş edirdilər. Bununla razılaşmayan Dostu kəndliləri 1906-cı il sentyabrın 4-də və oktyabrın 2-də əvvəlki qaydanın qalması xahişi ilə su mühəndisinə ərizə ilə müraciət etmişdilər. Bu mübahisə o qədər böyümüşdü ki, işə Ordubad pristavı və mirab qarışmalı olmuşdu¹¹⁴⁹.

Su üstündə mübahisə və toqquşmalar o qədər böyümüşdü ki, Dostu kənd icması tərəfindən vəkil edilmiş Məşhədi Həbib Hacı Talıb oğlu və İbrahim Məşədi İsmayıl oğlu tərəfindən Qafqaz su müfəttişinə ərizə ilə müraciət olunmuşdu. Bu ərizədən məlum olur ki, Dostu kənd icmasının sudan istifadə saatlarında adı çəkilən kəndlər tərəfindən oğurluq olurdu. Bu oğurluğun qarşısını almaq üçün kənd sakinlərindən 20-30 nəfər keşik çəkmək məcburiyyətində qalırdı. Lakin bu da itkisiz başa gəlmirdi. Belə ki, Dostuların keşik çəkən sakinləri Danagird erməniləri tərəfindən öldürülürdü. Ona görə də, İrəvan birqadasının IV bölməsinin komandiri Dostulara gecələr suya nəzarət etmək üçün yuxarı kəndlərə getmələrinə icazə vermiridi. Bu da Dostu kənd sakinlərini çətin vəziyyətə salmışdı¹¹⁵⁰.

Qafqazda 8-ci su dairəsinin su mühəndisi P.Zuyevin İrəvan qubernatoruna 1906-cı il iyulun 3-də yazdığı məlumatda Əlincəçay su dairəsinin mirabının özbaşnalığından şikayət etmişdi. Məlumatda Kuznut kəndinin əhalisinin mirabdan və onun kəndlər arasında sudan istifadədə heç bir qaya-qanun yaratmadığından və

¹¹⁴⁸ ARMDTA, f.21, siyahı 1, iş.322, vərəq 18-19, 19 arxası.

¹¹⁴⁹ ARMDTA, f.21, siyahı 1, iş.466, vərəq 15-16, 16 arxası.

¹¹⁵⁰ Yənə orada, vərəq 17, 17 arxası.

özbaşınalığından şikayəti öz əksini tapmışdı. Məlum olur ki, Kuznut arxından növbə ilə Camaldin kəndi 22, Azərbaycan türklərinin yaşadığı Arazin kənd sakinləri 24, ermənilərin yaşadığı Arazin kəndinin sakinləri 24, Çeşməbasar mülkü 36 saat, Kuznut kəndi isə 4 gün istifadə edirdilər. Lakin mirabın günahı üzündən bu qaydalar tez-tez pozulurdu. Belə ki, şikayətdən görünür ki, mayın 20-də növbəsi çatan Kuznut əhalisi yalnız 3 gün sudan istifadə etmiş, dördüncü günü arx məlum olmayan səbəbdən yararsız hala düşmüşdü. Yalnız iki gündən sonra arxı bərpa etmək mümkün olmuşdu. Bundan sonra su digər kəndlərə paylanmışdı. Mirabın günahı üzündən sudan istifadə qaydasında kəndlər arasında pozuntu əmələ gəlmişdi. Belə olduqda mirab Akop Krikorov vəzifəsindən kənarlaşdırılmış, əvəzində İrəvan qubernatorunun sərəncamına qədər müvəqqəti olaraq Hacı Əli mirab təyin edilmişdi¹¹⁵¹.

Belə narazılıqlar İrəvan quberniyasında çox idi. 8-ci su sahəsinin mühəndisi V.Zuyevin Cənubi Qafqazdakı su inspektoruna 1910-cu il iyulun 5-də göndərdiyi məlumatda yazırdı ki, həmin ilin iyunun 30-da Dərəçiçəkdə Şangir çayının suyundan istifadədə və Naxçıvan çayı ətrafında yerləşən kəndlərdə su üstündə qayda-qanunun pozulması böyük səs-küyə səbəb olmuş, hətta iş məhkəməyə gəlib çatmışdı. Bundan əlavə, iş Naxçıvan qəza rəisi və xüsusi keşikçi dəstələri qarışmalı olmuşdu. Nəticədə mirab günahkar hesab olunmuş, Naxçıvan qəza rəisinin xahişi ilə vəzifəsindən kənarlaşdırılmışdı¹¹⁵².

Beləliklə, süni suvarma İrəvan quberniyasının kənd təsərrüfatında böyük rol oynamış, bu sahənin inkişaf etdirilməsi dövlət orqanlarının diqqətində olmuşdu. Lakin arxiv materiallarından məlum olur ki, çar hakimiyyət orqanlarının ciddi səyinə baxmayaraq, su üstündə əhali arasında həmişə mübahisələr, narazılıqlar və şikayətlər mövcud olmuşdur.

5.5. Sənətkarlıq, sənaye, ticarət və digər məşğulluq sahələri

İrəvan quberniyasında tarixən inkişaf etmiş sənətkarlıq sahələri fəaliyyət göstərmişdi. Bu sənətkarlıq sahələrindən toxuculuq, dülgərlik, misgərlik, sabunbişirən, rəngsaz, dabbaq, bənna, tütüncü, daşyonan, dəyirmançı, qəssab, dəmirçi, ayaqqabı tikən, yükdaşıyan, xalçaçılıq, ipəksarıma və s. peşələrini qeyd etmək lazımdır. Sənətkarlar əsasən İrəvan quberniyasının iri şəhərlərində emalatxanalarda, sənətkarlıq emalarxanaları isə bazar ətrafında cəmləşmişdi. Çünki bazarda hazır məhsullarını satış üçün reallaşdırmaq sənətkarlara çox vacib idi. Lakin sənətkarların heç də hamısının emalatxanaya ehtiyacı yox idi. Bəzi sənətkarlar-daşyonanlar, bənna, kəşiçilər, darayıcılar və s. sifarişlə işlədiklərindən onlar işlərini evlərdə görürdülər. Qeyd etmək lazımdır ki, bu sənətkarlıq sahələri kустar xarakter daşıyırdı.

¹¹⁵¹ ARMDTA, f.21, siyahı 1, iş.466, vərəq 29-30, 30 arxası.

¹¹⁵² ARMDTA, f. 21, siyahı 1, iş. 625, vərəq 8, 8 arxası.

XIX yüzilliyin 50-ci illərinin ortalarından başlayaraq mənbələrdə İrəvan quberniyasında sənətkarlıq haqqında xeyli məlumatlara rast gəlmək mümkündür. Belə ki, 1855-ci ildə İrəvan şəhərində 320, Şərur dairəsində 371, Sürməli dairəsində 60, Sərdarabad dairəsində 100, Aleksandropol şəhərində 400, Pəmbək dairəsində 269, Naxçıvan şəhərində 265, Naxçıvan dairəsində 47, Dərələyəz dairəsində 43, Ordubad şəhərində 780, Yenibəyazid şəhərində isə 35 sənətkar qeydə alınmışdır¹¹⁵³.

1857-ci il arxiv məlumatında İrəvan quberniyası üzrə sənətkarlıq sahələrinin siyahısı verilməklə bərabər, burada işləyən ustaların, işçilərin və əldə olunan qazancın miqdarı haqqında ətraflı məlumat verilmişdir. Bu aşağıdakı cədvəldə öz əksini tapmışdır¹¹⁵⁴:

Sənətkarlıq sahələri	Ustaların sayı	İşçilərin sayı	Məhsul hansı məbləğdə alınıb (gümüş rubl)
Gümüş və qızıl işi	50	45	11874
Silah düzəldənlər	68	95	9705
Dərzi	317	421	19745
Çəkməçi	281	428	23012
Papakçı	147	131	10334
Dülgər	287	283	14601
Daşyonan	654	272	33975
Baftaçı	24	29	4831
Dəmirçi	578	854	38614
Qalayçı	129	40	1293
Misgər	70	137	16274
Dabbaqçı	83	137	21872
Rəngsaz	22	44	1100
Çörəkçi	50	93	62482
Bərbər	746	190	16541
Mafrasnikov	189	185	5111
Keçəçi	184	388	11645
Müxtəlif növ kiçik sənaye sahələri	1965	735	115564
Yekun	5854	4542	420741

1862-ci il arxiv məlumatında isə İrəvan quberniyasında 39 sənətkarlıq sahəsinin növü, ustaların və işçilərin sayı göstərilmişdir. Aşağıdakı cədvəldə bunu əyani izləmək mümkündür¹¹⁵⁵:

¹¹⁵³ Кавказский календарь на 1853 г., с.280-413.

¹¹⁵⁴ Гугушвили В. Развитие промышленности в Грузии и Закавказье в XIX-XX вв., Тифлис, Изд-во Академии наук Грузинский ССР, 1957, с.325.

¹¹⁵⁵ Гугушвили В. Развитие промышленности в Грузии и Закавказье в XIX-XX вв., Тифлис, 1957, с.325.

Sənətkarlıq növləri	Ustaların sayı	İşçilərin sayı
Çörəkçi	57	96
Bulku bişirən	17	8
Qəssab	107	94
Xırda ərzaq məhsulları paylayan	41	5
Dərzi	114	130
Papaqçı	124	106
Çəkməçi	168	157
Baftaçı	26	31
Toxucu	224	19
Mafraçiki	26	10
Çarvadar	1365	-
Keçəçi	38	18
Başmaqçı	59	88
Dülgər	96	89
Soba düzəldənlər	13	22
Daşyonanlar	133	174
Dəzğahçı	61	38
Dəmirçi	179	177
Misgər	49	56
Qalayçı	39	42
Buxarıdüzəldən	15	-
Sərrac	13	23
Rəngsaz	112	56
Dabbaqçı	70	106
Faytonçu	53	4
Baytar	4	-
Saatsaz	9	4
Gümüş və qızıl işləri ustası	72	61
Bərbər	241	62
Kəndirçi	10	15
Nalbənd	25	20
Yəhərçi	17	10
Boyaqlı	38	12
Kərpiç bişirən	9	8
Dulusçu	9	11
Sabun bişirən	25	30
Şamçı	5	6
Silah düzəldən	22	26
Yunçırpan	83	3
Yekun	3768	1831

Cədvəldən görmək olar ki, 1957-ci il məlumatı ilə müqayisə etdikdə görmək olar ki, sənətkarlıqda həm ustaların, həm də işçilərin sayında xeyli azalma olmuşdur. Bundan əlavə, İrəvan sənətkarlığında yeni sənət sahələri də yaranmışdı. Bunlardan bulku-karamel bişirmə işini, faytonçu, baytar və s. qeyd etmək lazımdır.

1865-ci ildən İrəvan quberniyasında sənətkarlıqda çiçəklənmə başlamışdı. Arxiv materiallarında həmin ildən başlayaraq sənətkarlıq və sənaye sahələrində keyli canlanmanın olmasını müşahidə etmək mümkündür. 1865-ci ildə İrəvan quberniyasında bu sahələr üzrə 10723 usta, 3394 işçi və 3539 şagird qeydə alınmışdı¹¹⁵⁶. Həmin ilin məlumatında yalnız İrəvan şəhərində 65 sənət növü və bu sahədə çalışan 1710 usta, 979 şagird və 655 fəhlə göstərilmişdir¹¹⁵⁷.

Artıq 1868-ci ildən başlayaraq arxiv materiallarında bütün şəhər və ayrı-ayrı qəzalar üzrə kустar sənətkarlığı ilə bərabər, zavod və fabriklər haqqında da maraqlı məlumatlara rast gəlmək olar. Burada fabrik və zavodlar hazırlandığı məhsul üzrə növlərə bölünmüşdü. 1868-ci il məlumatında birinci növə heyvandarlıq məhsulları istehsal edən fabrik və zavodlar (5 növ) daxil idi. Bütün qəza və şəhərlərdə bu sahə üzrə 190 fabrik və zavod, 1140 usta və işçi qeydə alınmış, həmin zavodların istehsal etdikləri məhsuldan alınan qazanc 172 min rubl, yağ məhsulları istehsal edən ikinci növ sahədə (7 növ) 270 fabrik və zavod, 1133 usta və işçi qeydə alınmış və qazanc 1580 rubl, qazıntı məhsullarından istehsal olunan üçüncü növ sahədə 106 fabrik və zavod, 847 usta və işçi qeydə alınmış, 324 min qazanc, umumilikdə isə bütün quberniyada qeyd edilən zavodlar üzrə 567 fabrik və zavod, həmin zavodlarda 3128 usta və işçi, qazanc isə 68674 rubl olmuşdur¹¹⁵⁸.

Bundan əlavə, kустar üsulla çörək, bulku və şirniyyat hazırlayanlar (4 növdə) haqqında da məlumat verilmişdir. İrəvan quberniyasında bütün şəhərlər üzrə (İrəvan, Naxçıvan, Ordubad, Aleksandropol və Yenibəyazid) bu növ sahələrdə 171 usta və 228 işçi, paltar hazırlayan peşə (14 növ) üzrə bütün şəhərlərdə 852 usta və 871 işçi, ev əşyaları hazırlayan peşə üzrə (9 növ) bütün şəhərlərdə 640 usta, 351 işçi, digər sənətkarlıq və sənaye sahələrində (39 növ) bütün şəhərlər üzrə 1785 usta və 1253 işçi, umumilikdə isə bütün şəhərlərdə 3342 usta, 3087 işçi və 782 şagird qeydə alınmışdı¹¹⁵⁹.

1880-ci ilin statistik məlumatında isə İrəvan şəhərində hansı millətin sənətkarlıq sahəsində daha üstün mövqe tutması haqqında məlumat öz əksini tapmışdı. Həmin il İrəvan şəhərində 46 sənətkarlıqla məşğul olan sənət növü qeydə alınmışdı. Bunlardan 525 usta, 542 usta köməkçisi və şagirdi olan 293 emalatxana Azərbaycan türklərinə, 415 usta, 359 usta köməkçisi və şagirdi olan 262 emalatxana isə ermənilərə məxsus idi. Həmin ilin məlumatına görə, İrəvan şəhərində cəmi 555 emalatxana, 944 usta, 901 usta köməkçisi və şagirdi olmuşdu. Bu sahələrdə Azərbaycan türkləri böyük üstünlük təşkil etmişdilər¹¹⁶⁰.

¹¹⁵⁶ Гугушвили В., Развитие промышленности в Грузии и Закавказье в XIX-XX вв., Тифлис, 1957, с.328.

¹¹⁵⁷ Развитие Еревана после присоединения Восточной Армении к России, Сборник документов 1801-1917, с.434-435.

¹¹⁵⁸ ЦГИА СПб, д. №153, л.л. 339-340.

¹¹⁵⁹ Yənə orada.

¹¹⁶⁰ Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа, Тифлис, 1881, выпуск 1, с.37.

1888-ci ilin məlumatında İrəvan quberniyasında bəzi sənətkarlıq sahələri haqqında çox maraqlı məlumat verilmişdi. Kustar sənətkarlıqdan bəhs edən həmin məlumata görə, İrəvan quberniyasında 19 dulusçu, 6 çilingər, 48 yunçu, 18 tikməçi, 4 dəmirçi, 4 qalayçı, 5 kəndirçi, kətənə lifi düzəldən, 8 çəkməçi, 17 xarrat, 2 papaqçı, 2 çalğı aləti düzəldən, 3 ipəkdən bafta, güləbətlinli qaytan düzəldən qeydə alınmışdı¹¹⁶¹

Səyyah məlumatında da İrəvanda sənətkarlıqla məşğul olan Azərbaycan türkləri haqqında xeyli məlumatlara rast gəlmək mümkündür. XIX yüzilliyin 90-cı illərinin əvvəllərində İrəvanda olan səyyah H.F.B.Linç yazırdı ki, “xırda çərçi (səyyar satıcı-E.Q.) və meyvə satıcıları arasında həmçinin böyük faizlə tatarlar (Azərbaycan türkləri-E.Q.) var idi. Bunu həmçinin müxtəlif yer işi-yerqazan, rəngsaz, su kəməri çəkən və s. haqqında da demək olar. Bağbanlar və yükdaşıyanlar arasında həmçinin çoxlu tatarlar (Azərbaycan türkləri-E.Q.) vardır...”¹¹⁶².

1882-ci ildə İrəvan quberniyasında illik gəliri 386543 rubl, 2518 işçisi olan 589 zavod fəaliyyət göstərmişdi. Zavodlardan gələn gəlir 1881-ci illə müqayisədə 108136 rubl çox olmuşdur. Bu zavodlardan 135-i illik gəliri 176700 rubl olan araç çəkmə, 202-i illik gəliri 59060 rub olan yağ və 16-sı isə illik gəliri 115000 rubl olan ipəksarıma zavodlarına məxsus idi. İpəksarıma müəssisələrindən başqa digər zavodlar texniki cəhətdən zəif təchiz olunmuşdu¹¹⁶³.

1882-ci ildə İrəvan quberniyasında digər zavodlar da qeydə alınmışdı. Həmin ildə quberniyada gön-dəri istehsal edən 41 zavod fəaliyyət göstərmişdir ki, bu müəssisələrin illik gəliri 6755 rubl olmuşdur. Lakin 1888-ci ildə bu sahədə gerilmə baş vermişdir. Həmin ilin məlumatına əsasən, 17 zavod qeydə alınmış, onların illik gəliri 5500 rubl göstərilmişdir. İrəvan quberniyasında kustar üsulu ilə hazırlanmış gön-dəri keyfiyyətcə aşağı hesab olunurdu, hətta Rusiyadan ixrac olunmuş məhsullardan geri qalırdı¹¹⁶⁴.

1888-ci ildə İrəvan quberniyasında 137 kustar üsulla işləyən müəssisələr qeydə alınmışdı. Bu müəssisələrə 19-u dulusçu, 6-ı çilingər, 48-i mahud hasil edən, 18-i paltar tikənlər, 4-ü dəmirçi, 4-ü mis-qalay düzəldənlər, pambıq və kətan lifi hazırlayanlar, 8-i dəri ayaqqabı tikən, 17-i xarrat, 2-si qoyun dərisindən papaq tikənlər, 2-si çalğı aləti düzəldənlər, 1-i ipək paltar tikən və 3-ü bafta düzəldənlər daxil idi¹¹⁶⁵.

İrəvan quberniyasında istehsal yalnız kustar sənətkarlıqla məhdudlaşmırdı. Artıq XIX yüzilliyin sonlarına yaxın quberniyada zavod adlanan istehsal sahələri geniş fəaliyyət göstərməyə başlamışdı. Lakin onlar texniki vəziyyətinə və istehsal

¹¹⁶¹ Кавказский календарь на 1890, с.57.

¹¹⁶² Линч Х.Ф.Б., Армения. Путевые очерки этюды, Тифлис, 1910, т.1, с.293.

¹¹⁶³ Кавказский календарь на 1884 г., отдел III, с.291.

¹¹⁶⁴ Обзор фабрик и заводов Закавказского края, Составив Гулишамбаров С., Тифлис, 1894, с.209.

¹¹⁶⁵ Кавказский календарь на 1890 г., отдел 3, с.57.

məhsullarının həcminə görə əsl iri sənaye müəssisələri deyildilər. Hətta mənbələrdə bəzi sənətkarlıq sahələri də zavod növündə qeyd olunmuşdur. Bu zavodlar 4 qrupa bölünmüşdü. Həmin qruplar bunlar idi: I qrup - heyvan məhsulları emal edən (piybişirmə, piy çıraqları hazırlayan, sabunbişirmə və gön-dəri emalı-dabbaqçı); II qrup-bitki məhsulları emal edən (ipəksarıma, üzüm-meyvə arağı istehsalı, su və buxarla işləyən dəyirman, yağ zavodu, pambıq təmizləyən, düyü təmizləyən zavodlar); III qrup-qazıntı məhsulları emal edən (misəridən, kərpic, dulusçu, kübrə, dəyirmandaşı hazırlayanlar), IV qrup-qarışıq mallar istehsal edən (rəng, təbii mineral su). Qruplardan görünür ki, bu zavodların xammalı mal-qaradan, bitki və meyvələrdən, qazıntı zamanı əldə edilmiş məhsullardan alınmışdır.

1891-ci ildə İrəvan quberniyasında 3213 zavod qeydə alınmışdı. Bu zavodlar şəhər və qəzalar üzrə belə bölünmüşdür¹¹⁶⁶:

Zavodlar	Şəhərlərdə	Qəzalarda	Yekun
Piybişirən	5	-	5
Piy çıraqları hazırlayan	2	-	2
Sabunbişirən	9	-	9
Dabbaqxana	32	3	35
İpəksarıyan	6	16	22
Araq çəkən	53	182	235
Pivə bişirən	3	-	3
Su dəyirmanları	49	2167	2216
Buxar dəyirmanları	-	1	1
Yağ zavodu	6	194	200
Pambıq təmizləyən	7	311	318
Çəltik təmizləyən	6	9	15
Misəridən	-	1	1
Kərpic	12	3	15
Dulus	7	51	58
Kübrə	17	2	19
Dəyirmandaşı	-	2	2
Rəng istehsal edən	23	31	54
Təbii mineral su istehsalı	5	-	5

Hesabat ilində zavod adlandırılan bu müəssisələrin 242-si şəhərlərdə (7,5%-i), 2971-i isə qəzalarda (92,5 %-i) cəmləşmişdi. Keçən ilə nisbətən şəhərlərdə zavodların sayı 25, qəzalarda isə 407 ədəd artmışdır. Bütün zavodlarda 5660 işçi işləmiş, müəssisələrin ümumi gəliri isə 895440 rubl (1890-cı ildən 107699 rubl çox) olmuşdur¹¹⁶⁷.

1892-ci ildə İrəvan quberniyasında ümumi gəliri 827208 rubl, 5089 fəhləsi

¹¹⁶⁶ Обзор Эриванской губернии за 1891 год, с.14-15.

¹¹⁶⁷ Yənə orada, с.15-17.

olan 3067 zavod fəaliyyət göstərmişdi. Hesabat ilində keçən ilə nisbətən zavodların sayı 146 ədəd, ümumi gəliri 68232 rubl (7,4 %) və fəhlələrin sayı isə 571 (10,1 %) nəfər az olmuşdur. Məhsulsuzluq üzündən 156 un dəyirmanı və 37 yağçəkən zavod öz fəaliyyətini dayandırmışdı. Lakin həmin il ümumi gəliri 55000 rubl olan spirt təmizləyən zavod fəaliyyət göstərdiyindən İrəvan şəhərində istehsalıdan gələn gəlir 53,3 % artmışdır. Hətta növbəti ildə pivə bişirən və konyak zavodlarının açılması nəzərdə tutulmuşdu¹¹⁶⁸.

İrəvan quberniyasında fəaliyyət göstərən zavodların əksəriyyəti kустar xarakter daşıyırdı, əl əməyindən istifadə edilirdi. Bu zavodlardan yalnız quberniya üzrə 12 zavodu əsl zavod hesab etmək olardı. Bunlara 3 araq, 1 spirt təmizləyən, 1 konyak, 3 pivə bişirən, 1 ipək sarıyan, 1 mis əridən, 1 mineral su emal edən zavodlar və 1 un dəyirmanı daxil idi¹¹⁶⁹.

1893-cü ildə İrəvan quberniyasında zavodların sayında azalma baş versə də, ümumi gəlirdə xeyli irəliləyiş baş vermişdir. Hesabat ilində ümumi gəliri 1430235 rubl, 5399 fəhləsi olan 3005 zavod fəaliyyət göstərmişdi. Həmin il istehsal gücünə görə birinci yeri ümumi gəliri 759320 rubl olan 344 üzüm-meyvə araq zavodları (bu da ümumi zavodların 53,1 % idi), sonrakı yerləri isə ümumi gəliri 322920 rubl olan 1920 un dəyirmanları (22,6 %), ümumi gəliri 89320 rubl olan pambıqtəmizləmə zavodları, ümumi gəliri 74000 rubl olan ipəkaçan zavodlar, ümumi gəliri 73160 rubl olan spirttəmizləyən zavodlar, ümumi gəliri 28630 rubl olan yağ zavodları tutmuşdu. Digər zavodların isə ümumi gəliri 20 min rubldan aşağı olmuşdur¹¹⁷⁰.

1893-cü ilin statistik məlumatına qədər İrəvan quberniyasında yalnız zavodların olduğu göstərilərsə də, hesabat ilində fabrik də qeydə alınmışdı. Həmin il İrəvan quberniyasında Ordubad şəhərində bir ipəkaçan fabrikin olduğu göstərilmişdir¹¹⁷¹.

1894-cü ildə İrəvan quberniyasında ümumi gəliri 1752578 rubl, 8480 fəhləsi olan 4117 zavod fəaliyyət göstərmişdi. Həmin il yenə də istehsal gücünə görə birinci yeri ümumi gəliri 896671 rubl olan üzüm-meyvə araq zavodları, sonrakı yerləri isə ümumi gəliri 381108 rubl olan un dəyirmanları, ümumi gəliri 168154 rubl olan spirttəmizləmə zavodları, ümumi gəliri 100950 rubl olan ipəkaçan zavodlar, ümumi gəliri 72480 rubl olan pambıqtəmizləyən zavodlar tutmuşdu. Digər zavodların isə ümumi gəliri 3504-19500 rubl arasında olmuşdur. Yalnız yağçəkən zavodların gəliri 29960 rubla çatmışdı. Hesabat ilində hər bir zavoda ümumi gəlirə görə 426 rubl, fəhlələrin sayına görə isə 2 fəhlə düşürdü¹¹⁷².

Hər il əsl zavod statusuna isə ümumi gəliri 84077 rubl olan 2 spirttəmizləmə,

¹¹⁶⁸ Обзор Эриванской губернии за 1892 год, с.8-9.

¹¹⁶⁹ Yenə orada, s.10.

¹¹⁷⁰ Обзор Эриванской губернии за 1883 год, с.8.

¹¹⁷¹ Yenə orada.

¹¹⁷² Обзор Эриванской губернии за 1894 год, с.6-7.

ümumi gəliri 12205 rubl olan 1 misəritmə, gəliri 4038 rubl olan 25 ipəksarıma (onlardan 3-ü Ordubadda yerləşmişdi), gəliri 1200 rubl olan 1 meyvəqurudan, gəliri 3746 rubl olan 4 pivəbişirən, 2 araq, 3 təbii mineral sudoldurma, ümumilikdə 38 müəssisə malik olmuşdu¹¹⁷³.

1895-ci ildə İrəvan quberniyasında ümumi gəliri 1593153 rubl, 7492 fəhləsi olan 3673 zavod fəaliyyət göstərmişdi. Bu zavodlardan gəlinə görə birinci yeri üzüm-meyvə çəkən araq zavodları (gəliri 761592 rubl), sonrakı yerləri un dəyirmanları (gəliri 408660 rubl), ipəksarıyan zavodlar (gəliri 124950 rubl), spirttəmizləyən zavodlar (gəliri 110000) tutmuşdu. Bundan əlavə, quberniyada əhəmiyyətli gəlir gətirən pambıqtəmizləyən (gəliri 65330 rubl) və yağ zavodlarını (gəliri 33193 rubl) qeyd etmək lazımdır. Digər zavodların gəliri 20 min rubldan artıq deyildi. Orta hesabla hər bir zavodun orta ümumi gəliri 434 rubl olmuş, hər bir zavoda 2 fəhlə düşmüşdü¹¹⁷⁴.

İrəvan quberniyasında fəaliyyət göstərən zavodların əksəriyyəti kустar xarakter daşıyırdı, əl əməyindən istifadə edilirdi. Bu zavodlardan 31 ipəksarıyan, 4 spirttəmizləyən, 5 pivəbişirən, 5 misəridən və 4 təbii mineral su emal edən, ümumilikdə 45 müəssisəni əsl zavod adlandırmaq olar. Zavodların əksəriyyəti yerli tələbatı ödəmək üçün məhsullar istehsal edirdi. Yalnız yerli istehsaldan ipək, araq, çaxır, konyak, pambıq və mis xaricə ixrac edilirdi¹¹⁷⁵.

1896-cı ildə İrəvan quberniyasında fabrik və zavodların sayı belə idi: Birinci qrupa piybişirmə, sabunbişirmə, dabbaqlıq və ipəksarıma sahələri daxil idi. Lakin bu sahələr bütün qəzaları əhatə etmirdi. Aşağıdakı məlumatdan bunu görmək mümkündür. İrəvan şəhərində - 2 piybişirmə fabriki (4 fəhlə, ümumi gəliri 400 rubl), 2 sabunbişirmə fabriki (5 fəhlə, ümumi gəliri 600 rubl), 18 dabbaqxana (65 fəhlə, ümumi gəliri 6700 rubl); Aleksandropol şəhərində - 3 sabunbişirmə (8 fəhlə, ümumi gəliri 1000 rubl), 3 dabbaqxana (23 fəhlə, ümumi gəliri 1900 rubl); Yenibəyazid şəhərində 5 dabbaqxana (15 fəhlə, ümumi gəliri 4500); Yenibəyazid qəzasında 2 dabbaqxana (4 fəhlə, ümumi gəliri 200 rubl); Naxçıvan şəhərində 2 dabbaqxana (32 fəhlə, ümumi gəliri 3500 rubl)¹¹⁷⁶.

Zavodların ikinci qrupuna spirtli içkilər istehsal edən fabrik, zavodlar və dənli bitkilər üyüdən dəyirmanlar daxil idi. Bu fabrik və zavodlarda işləyən fəhlələrin sayı və ümumi gəliri belə idi: İrəvan şəhərində - üzüm-meyvə-araqçəkmə müəssisəsi - 61 (127 fəhlə, ümumi gəlir 22200 rubl); Spirttəmizləmə-2 (40 fəhlə, gəliri 96000 rubl); Pivəçəkən-2 (8 fəhlə, gəliri 8170 rubl); Dəyirman-9 (27 fəhlə, gəliri 5700), Çəltiktəmizləyən-8 (32 fəhlə, gəliri 11760 rubl); İrəvan qəzasında-üzüm-meyvə araqçəkən müəssisəsi-232 (928 fəhlə, ümumi gəliri 464000 rubl), Naxçıvan qəza-

¹¹⁷³ Обзор Эриванской губернии за 1894 год, с.7.

¹¹⁷⁴ Обзор Эриванской губернии за 1895 год, с.7.

¹¹⁷⁵ Yənə orada.

¹¹⁷⁶ Развитие Еревана после присоединения Восточной Армении к России. Сборник документов 1801-1917, с.456-457.

sında-13 üzüm-meyvə araqçəkmə müəssisəsi (28 fəhlə, gəliri 3250 rubl); Aleksandropol şəhərində pivəçəkən-1 (5 fəhlə, ümumi gəliri 2500 rubl); İrəvan qəzasında dəyirman 316 (340 fəhlə, 31600 rubl gəliri); Aleksandropol şəhərində dəyirman-7 (20 fəhlə, gəliri 6650 rubl); Aleksandropol qəzasında dəyirman-448 (493 fəhlə, gəliri 36735 rubl); Yenibəyazid şəhərində dəyirman-7 (14 fəhlə, gəliri 5000 rubl), Yenibəyazid qəzasında dəyirman-477 (958 fəhlə, gəliri 50000 rubl); Naxçıvan şəhərində dəyirman-14 (30 fəhlə, gəliri 5500 rubl); İrəvan qəzasında yağ zavodu-5 (15 fəhlə, gəliri 1200 rubl), Aleksandropol şəhərində-5 (26 fəhlə, gəliri 370 rubl), Aleksandropol qəzasında-61 (286 fəhlə, gəliri 4519 rubl), Yenibəyazid şəhərində-1 (2 fəhlə, gəliri 300 rubl), Yenibəyazid qəzasında-55 (120 fəhlə, gəliri 5700 rubl); İrəvan qəzasında pambıqtəmizləyən zavod-73 (146 fəhlə, gəliri 10950 rubl, Naxçıvan şəhərində-7 (20 fəhlə, gəliri 3000 rubl); İrəvan şəhərində çəltiktəmizləyən-8 zavod (32 fəhlə, gəliri 11760 rubl)¹¹⁷⁷.

Üçüncü qrupa qazıntı məhsulları emal edən zavodlar daxildir. Burada vəziyyət belə idi: Aleksandropol qəzasında mis istehsal edən zavod-1 (12 fəhlə); Kərpic zavodu-İrəvan şəhərində-5 (fəhlə 32, illik gəliri 635 rubl), Aleksandropol şəhərində-5 (14 fəhlə, gəliri 1300 rubl), Naxçıvan şəhərində 3 (20 fəhlə, gəliri 2000 rubl); Duluşçu emalatxanası İrəvan şəhərində -3 (16 fəhlə, gəliri 2500 rubl), İrəvan qəzasında-40 (80 fəhlə, gəliri 5200 rubl), Aleksandropol şəhərində-5 (6 fəhlə, gəliri 1100 rubl), Yenibəyazid qəzasında-4 (10 fəhlə, gəliri 350 rubl).

Dördüncü qrupa isə qarışıq məhsullar istehsal edən zavodlar daxildir. Bunlardan boyaqçılığı qeyd etmək lazımdır. Boyaqxana İrəvan şəhərində 10 (18 fəhlə, illik gəliri 710 rubl), Yenibəyazid şəhərində-8 (8 fəhlə, 2000 rubl), Yenibəyazid qəzasında-6 (6 fəhlə, gəliri 1200); Mineral su doldurma zavodu- İrəvan şəhərində 3 (11 fəhlə, illik gəliri 2790 rubl), Aleksandropol şəhərində 1 (2 fəhlə, illik gəliri 800 rubl). Ümumiyyətlə, hər qrup üzrə İrəvan şəhərində 129 (403 fəhlə, illik gəliri 161385 rubl), İrəvan qəzasında 666 (1509 fəhlə, 512950 rubl), Aleksandropol şəhərində 35 (116 fəhlə, illik gəliri 17290 rubl), Aleksandropol qəzasında 510 (791 fəhlə, illik gəliri 41254 rubl), Yenibəyazid şəhərində 21 (39 fəhlə, illik gəliri 11800 rubl), Yenibəyazid qəzasında 544 (1098 fəhlə, illik gəliri 57450 rubl), Naxçıvan şəhərində 39 (130 fəhlə, illik gəliri 17250 rubl) zavod və fabrik qeydə alınmışdı¹¹⁷⁸.

1896-cı ildə İrəvan qubreniyasında zavodların və burada işləyən fəhlələrin sayı xeyli artmışdı. Lakin zavodların gəlirində azalma müşahidə olunmuşdu. Hesabat ilində ümumi gəliri 1506489 rubl, 8707 fəhləsi olan 4220 zavod fəaliyyət göstərmişdi. Bu zavodlardan gəlirinə görə birinci yeri üzüm-meyvə çəkən araq zavodları (gəliri 682850 rubl), sonrakı yerləri un dəyirmanları (gəliri 422855

¹¹⁷⁷ Развитие Еревана после присоединения Восточной Армении к России. Сборник документов, 1801-1917, с.456-457.

¹¹⁷⁸ Yənə orada.

rubl), ipəksarıyan (gəliri 121000 rubl), spirt təmizləyən (gəliri 96000), yağçəkən (34724 rubl), pambıqtəmizləyən (gəliri 58915 rubl), çəltiktəmizləyən (gəliri 17940 rubl), pivəbişirən (gəliri 10670 rubl) zavodlar, dabbaqxana (gəliri 17800 rubl) və dulusçuluq (gəliri 13830 rubl) tutmuşdu. Digər zavodların gəliri 10 min rubldan artıq deyildi. Orta hesabla hər bir zavodun orta ümumi gəliri 357 rubl olmuş, hər bir zavodda 2,1 fəhlə düşmüşdü¹¹⁷⁹.

İrəvan quberniyasında fəaliyyət göstərən zavodların əksəriyyəti kустar xarakter daşıyırdı, əl əməyindən istifadə edilirdi. Bu zavodlardan 26 ipəksarıyan, 2 spirttəmizləyən, 3 pivəbişirən, 3 misəridən və 4 təbii mineral su emal edən, ümumilikdə 36 müəssisəni əsl zavod adlandırmaq olar. Bu zavodlarda müxtəlif maşınlardan-buxar maşınlarından və neftlə işləyən mühərriklərdən istifadə edilmişdi.

1897-ci ildə İrəvan quberniyasında zavodların sayında xeyli ixtisar müşahidə olunmuşdu. Bu da onlardan gələn gəlirin sayına təsir göstərmişdi. Hesabat ilində ümumi gəliri 1217840 rubl, 7541 fəhləsi olan 3485 zavod fəaliyyət göstərmişdi. Bu zavodlardan gəlirinə görə birinci yeri sayı 329 olan üzüm-meyvə çəkən araq zavodları (gəliri 433670 rubl, 35,6 %), sonrakı yerləri sayı 2333 olan un dəyirmanları (gəliri 333801 rubl), ipəksarıyan (gəliri 137500 rubl), spirttəmizləyən (gəliri 107000), yağçəkən (gəliri 12259 rubl), pambıqtəmizləyən (39204 rubl), çəltiktəmizləyən (gəliri 17580 rubl), pivəbişirən (gəliri 24800 rubl) zavodları, dabbaqxana (gəliri 18800 rubl) və dulusçuluq emalatxanaları (gəliri 12259 rubl) tutmuşdu. Digər zavodların gəliri 10 min rubldan artıq deyildi. Orta hesabla hər bir zavodun orta ümumi gəliri 357 rubl olmuş, hər bir zavodda 2,1 fəhlə düşmüşdü¹¹⁸⁰.

1897-ci ilin statistikasına əsasən, üzüm-meyvə çəkən araq zavodlarında və un dəyirmanlarının sayında ixtisar müşahidə olunmuşdur. Bunun əsas səbəbi meyvə arağına tətbiq olunan aksiz vergisinin artması və son iki ildə taxıl məhsullarının az tədarük olması idi¹¹⁸¹.

1898-ci ildə İrəvan quberniyasında ümumi gəliri 1249118 rubl, 9095 fəhləsi olan 3386 zavod fəaliyyət göstərmişdir. Bu zavodlardan gəlirinə görə birinci yeri un dəyirmanları tutmuşdu. Hesabat ilində sayı 2214 olan un dəyirmanlarının gəliri 368910 rubl (zavodların ümumi gəlirinin 29,5 %), sayı 344 ədəd olan üzüm-meyvə çəkən araq zavodlarının ümumi gəliri 274289 rubl (21,9 %), ipəksarıyan zavodların ümumi gəliri 156000 rubl, sayı bir olan misəridən zavodun ümumi gəliri 126000 rubl, 2 spirt təmizləyən zavodun ümumi gəliri 95000 rubl, yağçəkən zavodların ümumi gəliri 34004 rubl, pambıqtəmizləyən zavodların ümumi gəliri 75589 rubl, pivəbişirən zavodların ümumi gəliri 43000 rubl, dab-

¹¹⁷⁹ Обзор Эриванской губернии за 1896 год, с.5.

¹¹⁸⁰ Обзор Эриванской губернии за 1897 год, с.9.

¹¹⁸¹ Yənə orada.

baqxanaların ümumi gəliri 19900 rubl, dulusxanaların ümumi gəliri 10656 rubl, kərpic zavodlarının ümumi gəliri 12200 rubl, digər zavodların gəliri isə 1500-10000 rubl arasında olmuşdur¹¹⁸².

Bu zavodların əksəriyyəti kустar xarakteri daşımışdı. Yalnız 9000 pud misəridən, 60 fəhləsi, ümumi gəliri 126000 rubl olan misəridən zavodu, 35 fəhləsi, gəliri 95000 rubl olan iki spirttəmizləyən zavodu istisna təşkil etmişdi¹¹⁸³.

1899-cu ildə İrəvan quberniyasında ümumi gəliri 979171 rubl, 8122 fəhləsi olan 3448 zavod fəaliyyət göstərmişdi. Bu zavodlardan gəlirinə görə birinci yeri un dəyirmanları tutmuşdu. Hesabat ilində un dəyirmanlarının gəliri 308930 rubl (zavodların ümumi gəlirinin 30,1 %), çaxır zavodların ümumi gəliri 262327 rubl (26,8 %), pambıqtəmizləyən zavodların ümumi gəliri 52194 rubl, spirttəmizləyən zavodların ümumi gəliri 95000 rubl, ipəksarıyan zavodların ümumi gəliri 89210 rubl, pivəbişirən zavodların ümumi gəliri 44500 rubl, yağçəkən zavodların ümumi gəliri 27991 rubl, çəltiktəmizləyən zavodların ümumi gəliri 20930 rubl, dabbaqxanaların ümumi gəliri 20050 rubl, digər zavodların gəliri isə 600-16005 rubl arasında olmuşdur¹¹⁸⁴.

Keçən ilə nisbətən 1899-cu ildə zavodların sayı 62 ədəd artsa da, istehsal məbləği 269947 rubl, yəni 21,06 %, fəhlələrin sayı isə 973 nəfər azalmışdır. Bunun əsas səbəbi zavodların kустar xarakteri daşması, taxıl bitkilərinin və ot tədarükünün zəif olmasında idi¹¹⁸⁵.

1900-cü ilin məlumatına görə, İrəvan quberniyasında ümumi gəliri 1336640 rubl olan 3469 irili-xırdalı fabrik-zavod qeydə alınmış, həmin zavodlarda 8290 nəfər fəhlə işləmişdir. Quberniyada yeganə İrəvan şəhərində ümumi gəliri 1800 rubl olan bir fabrik-kauçuk ştempel fabriki fəaliyyət göstərmişdir. Keçən illə müqayisədə fabrik və zavodların sayında 22 ədəd, fəhlələrin sayında 169 nəfər, ümumi gəlirdə isə 359258 rubl (36,69 %) artım olmuşdur¹¹⁸⁶.

Hesabat ilində də zavodlardan birinci yeri ümumi gəliri 409315 rubl (30,62 %) olan 2204 ədəd olan dəyirmanlar, ikinci yeri ümumi gəliri 390451 rubl (29,21 %) olan 437 ədəd araç, çaxır zavodları tutmuşdu. Sonrakı yerlərdə ümumi gəliri 117690 rubl olan ipəksarıma, gəliri 98000 rubl olan spirtçəkmə, gəliri 75060 rubl olan yağçəkmə, gəliri 52000 rubl olan pivəbişirən, gəliri 43380 rubl olan bir misəridən, gəliri 35329 rubl olan pambıqtəmizləyən, gəliri 23150 rubl olan çəltiktəmizləyən zavodları, gəliri 19200 rubl olan dabbaqxana, gəliri 16800 rubl olan dulusxana, gəliri 12000 rubl olan dəyirmandaşı düzəldən müəssisə, gəliri 11560 rubl olan təbii mineral su emal edən müəssisələr, gəliri 11195 rubl

¹¹⁸² Обзор Эриванской губернии за 1898 год, с.8-9.

¹¹⁸³ Обзор Эриванской губернии за 1898 год, с.9.

¹¹⁸⁴ Обзор Эриванской губернии за 1899 год, с.8.

¹¹⁸⁵ Yənə orada.

¹¹⁸⁶ Обзор Эриванской губернии за 1900 год, с.8; Энциклопедический словарь Брокгауз и Ефрона, т.XLI (81), с.13.

olan şüşə emal edən müəssisə, gəliri 9305 rubl olan kərpic müəssisələri, gəliri 8334 rubl olan boyaqxana, gəliri 3160 rubl olan sabunbişirən müəssisələri, gəliri 700 rubl olan piybişirən müəssisələr gəlirdi¹¹⁸⁷.

1901-ci il məlumatına görə, İrəvan quberniyasında ümumi gəliri 1163953 rubl olan 3494 zavod qeydə alınmış, həmin zavodlarda 6744 nəfər fəhlə işləmişdir. Hesabat ilində bəzi araçqəkmə zavodlarının bağlanması nəticəsində zavodların ümumi gəliri 174476 rubl (13 %) azalmışdır¹¹⁸⁸.

1901-ci ildə də zavodlardan birinci yeri ümumi gəliri 401081 rubl (34,46 %) olan 2331 dəyirman, ikinci yeri ümumi gəliri 281332 rubl olan (24,17 %) 361 ədəd araç, çaxır zavodları, üçüncü yeri ümumi gəliri 130038 rubl (11,17 %) olan 22 ipəksarıma fabriki tutmuşdu. Sonrakı yerləri gəliri 90000 rubl olan spirtçəkmə, gəliri 53200 rubl olan pivəbişirən, gəliri 40375 rubl olan pambıqtəmizləyən, gəliri 33485 rubl olan yağçəkən, gəliri 24370 rubl olan dabbaqxana, gəliri 22060 rubl olan çəltiktəmizləyən, gəliri 17790 rubl olan duluxxana, gəliri 13200 rubl olan təbii mineral su, gəliri 12600 rubl olan dəyirmandaşı düzəldən, gəliri 12180 rubl olan şüşə emal edən, 12150 rubl olan sabunbişirən, gəliri 11322 rubl olan kərpic, gəliri 8070 rubl olan boyaqxana, gəliri 700 rubl olan piybişirən zavodları tutmuşdu¹¹⁸⁹.

1902-ci il məlumatına görə, İrəvan quberniyasında ümumi gəliri 1118557 rubl olan 3530 zavod və fabrik qeydə alınmış, həmin müəssisələrdə 7104 nəfər fəhlə işləmişdir. Həmin il İrəvan quberniyasında mis hasilatı qeydə alınmamışdı¹¹⁹⁰.

1903-cü ilin məlumatına görə, İrəvan quberniyasında ümumi gəliri 1542585 rubl olan 3505 zavod və fabrik qeydə alınmış, həmin müəssisələrdə 6777 nəfər fəhlə işləmişdir¹¹⁹¹.

1907-ci ildə İrəvan quberniyasında ümumi gəliri 1790359 rubl olan 3255 zavod və fabrik qeydə alınmış və həmin müəssisələrdə 6623 nəfər fəhlə çalışmışdır¹¹⁹².

1912-ci ildə quberniyada ümumi gəliri 3289195 rubl olan 3576 zavod və fabrik qeydə alınmış və həmin müəssisələrdə 9261 nəfər fəhlə çalışmışdır¹¹⁹³. Həmin ildə yalnız İrəvan şəhərində müxtəlif istehsal sahəsini əhatə edən 67 zavod qeydə alınmışdı. Bunlardan 1 pivəçəkən (10 fəhlə), 12 araçqəkmə (50 fəhlə, onlardan birində 6 fəhlə, qalanlarında 4 fəhlə işləmişdi), 6 konyak istehsal edən (146 fəhlə, onlardan birində 120 fəhlə, digərində 10, qalanlarında isə 4 fəhlə iş-

¹¹⁸⁷ Обзор Эриванской губернии за 1900 год, с.8; Энциклопедический словарь Брокгауз и Ефрона, т.XLI (81), с.13.

¹¹⁸⁸ Обзор Эриванской губернии за 1901 год, с.11.

¹¹⁸⁹ Yənə orada.

¹¹⁹⁰ Обзор Эриванской губернии за 1902 год, с.12-13.

¹¹⁹¹ Обзор Эриванской губернии за 1903 год, с.18-19.

¹¹⁹² Обзор Эриванской губернии за 1907 год, с.20-30.

¹¹⁹³ Обзор Эриванской губернии за 1912 год, с.43.

ləmişdi), mineral su istehsal edən (12 fəhlə, hər birində 4 fəhlə), 20 dabbaqxana (121 fəhlə, onlardan 2-də 12, 7-də 6, qalanlarında isə 5 fəhlə işləmişdir), 2 qaynaqçı mexanik (16 fəhlə (birində 11, digərində 5 fəhlə), 1 küncüt yağ zavodu (10 fəhlə), 11 çəltiktəmizləyən (50 fəhlə), 8 dəyirman (20 fəhlə), 3 kübrə (15 fəhlə) zavodlarını göstərmək olar¹¹⁹⁴.

1913-cü ildə isə bütün quberniyada ümumi gəliri 3347510 rubl, işçilərinin sayı 7759 olan 3622, 1914-cü ildə isə ümumi gəliri 3901058 rubl, işçilərinin sayı 7091 olan 3649 fabrik və zavod qeydə alınmışdır¹¹⁹⁵.

Xalçaçılıq. İrəvan quberniyasının iqtisadi həyatında kустar üsulu ilə xalça toxuculuğu əsas yerlərdən birini tutmuşdu. Maldarlıqla məşğul olduqlarına görə Azərbaycan türkləri quberniyanın xalça toxuculuğunda əsas rol oynamışdır. Bu iş qədimdən Azərbaycan türklərinin əsas sənətkarlıq sahələrindən biri olmuş, bu sahə ilə yalnız qadınlar məşğul olmuşdur. Gəlir gətirdiyindən əhali bu sahənin inkişafına xüsusi diqqət yetirmişdir. İrəvan quberniyasının bütün qəzalarında əhali bu sahə ilə məşğul olmuşdur. Qeyd etmək lazımdır ki, xalça toxuyanlar təkcə xalça toxumur, həm də palaz, ip istehsalı, çul, çadır üçün materiallar, xurcun və cecim toxuyurdular¹¹⁹⁶.

Qeyd edildiyi kimi xalça toxuculuğu ilə yalnız qadınlar məşğul olmuşdu. Mənbənin verdiyi məlumata görə, qadınlar yaz və yayda iplikləri hazırlayır, onları rəngləyir, payız və qışda isə toxuyurdular. Xalçaların uzunluğu 5 arşın, eni 2,25 arşın olurdu. Əhali toxunmuş xalçaların bir hissəsini evləri bəzəmək üçün özlərinə saxlayır, qalan hissəsini isə satırdılar. Toxunmuş xalça, palaz, cecim yaxşı gəlir gətirdiyinə görə Tiflisə və xaricə ixrac edilirdi. İrəvan quberniyasında ən keyfiyyətli və ən çox xalça Naxçıvan qəzasında toxunurdu. Hətta 5 min rubl məbləğində 200 pud Naxçıvan xalçası yerli və Şuşa möhtəkirləri tərəfindən Fransanın Marsel şəhərinə ixrac edilmişdi. Bir ədəd xalça növündən asılı olaraq daxili bazarlarda 16-30 rubl arasında satılmışdı¹¹⁹⁷.

XX yüzilliyin əvvəllərinə aid məlumatına görə, möhtəkirlər toxunmuş xalça və palazı ucuz qiymətə alır, baha qiymətə satırdılar. Məsələn, Yenibəyazid şəhərindən olan üç möhtəkir 2,5 min rubl, Basarkeçər kəndindən üç möhtəkir 800-1000 rubl arasında, ümumilikdə isə Yenibəyazid qəzasında 15-17 min rubl məbləğində, Şuşadan olan bir möhtəkir isə 3000-4000 rubl məbləğində xalça və palaz almışdılar. Bundan əlavə, İrəvan və Aleksandropol şəhərindən olan möhtəkirlər 2,5 min rubl məbləğində xalça və palaz almışdılar. Alınmış xalça və palaz

¹¹⁹⁴ Развитие Еревана после присоединения Восточной Армении к России. Сборник документов 1801-1917, с.458.

¹¹⁹⁵ Обзор Эриванской губернии за 1913 год, с.40-45; Обзор Эриванской губернии за 1914 год, с.42-47.

¹¹⁹⁶ Обзор Эриванской губернии за 1891 год, с.14; Обзор Эриванской губернии за 1902 год, с.129.

¹¹⁹⁷ Обзор Эриванской губернии за 1902 год, с.129-135.

baha qiymətə satılmışdı¹¹⁹⁸.

Xalçaçılıq gəlir gətirdiyinə görə bu sənətə maraq ildən-ilə artmış, hətta məktəblərdə bu sənətin sirlərini şagirdlərə öyrədirdilər. 1901-ci ildə Yenibəyazid şəhərində iki sinifli şəhər məktəbinin nəzdində imtiyazlı adamların təşəbbüsü ilə xalçaçılıq emalatxanası açılmış, emalatxanada qadın xalça ustası dərslər vermişdir¹¹⁹⁹.

Sonrakı illərdə xalçaçılıqdan gələn gəlirin miqdarı iki dəfə artdığından hökumət xalçaçılığa diqqət yetirməyə başladı. Qafqaz Baş Rəisinin icazəsi ilə 1910-cu ildə Sürməli qəzasının İğdır kəndində, 1912-ci ildə isə Naxçıvan şəhərində xalça-palaz toxuculuğunun sirlərini öyrədən xüsusi peşə məktəbləri açılmışdır. Bu peşə məktəblərində kəndli qızlar təhsil alırdılar¹²⁰⁰.

XX yüzilliyin əvvəllərində İrəvan quberniyası üzrə tərtib olunan “icmal”larda xalçaçılıq və ondan gələn gəlir haqqında məlumatlara rast gəlmək mümkündür. 1900-cü ildə İrəvan quberniyasında xalçaçılıq məhsullarından gələn illik gəlir 30000 rubl, 1902-ci ildə 50.000 rubl olmuşdur¹²⁰¹.

İrəvan quberniyasında 1903-cü ilin hesabatında xalçaçılıqla məşğul olan 1775 ev qeydə alınmış, həmin ildə müxtəlif növ xalça, palaz, cecim və s. məhsullardan 60000 rubla yaxın qazanc əldə edilmişdir. Hesabat ilində İrəvan xalçaları xaricə də ixrac olunmuşdu¹²⁰².

1904-cü ilin məlumatında göstərilmişdi ki, İrəvan quberniyasının bütün qəzalarında 2650 ev bu işlə məşğul olmuş və xalça, palaz və cecimdən həmin ildə gələn qazancın miqdarı 56000 rubla bərabər olmuşdur¹²⁰³.

1908-ci ildə quberniyada xalçaçılıqdan 50 min rubl və 1909-cu ildə də eyni miqdarda qazanc əldə edilmişdir¹²⁰⁴.

1912-ci ilin hesabatında ayrı-ayrı qəzalar üzrə xalçaçılıq məhsullarının toxunması ilə məşğul olan kəndlərin, evlərin sayı və əldə olunan qazancın miqdarı haqqında ətraflı məlumat verilmişdir. Həmin ilin məlumatına görə, İrəvan qəzasında 66 kənd, 647 ev, Üçmüəzzində 80 kənd, 410 ev, Sürməlidə 66 kənd, 442 ev, Yenibəyaziddə 42 kənd, 537 ev, Aleksandropolda 156 kənd, 2937 ev, Şərur-Dərələyəzdə 82 kənd, 789 ev, Naxçıvanda 82 kənd, 912 ev, ümumiyyətlə isə quberniya üzrə 574 kənd, 6674 ev bu sahə ilə məşğul olmuşdur. Xalçaçılıqdan gələn gəlirin miqdarı isə belə idi: İrəvan qəzasında-12855 rubl; Üçmüəzzində-7183 rubl; Sürməlidə-8761,5 rubl; Yenibəyaziddə-12886 rubl; Aleksandropolda-64176 rubl; Şərur-Dərələyəzdə-17143 rubl; Naxçıvanda-114394,2 rubl. Ümu-

¹¹⁹⁸ Обзор Эриванской губернии за 1902 год, с.136.

¹¹⁹⁹ Yenə orada.

¹²⁰⁰ Обзор Эриванской губернии за 1912 год, с.13.

¹²⁰¹ Энциклопедический словарь Брокгауз и Ефрона, т.XLI (81), с.13; Обзор Эриванской губернии за 1902 год, с.3.

¹²⁰² Обзор Эриванской губернии за 1903 год, с.5.

¹²⁰³ Обзор Эриванской губернии за 1904 год, с.9.

¹²⁰⁴ Обзор Эриванской губернии за 1908 год, с.10; Обзор Эриванской губернии за 1909 год, с.9.

miyyətlə İrəvan quberniyasında xalçaçılıq məhsullarından gələn gəlirin ümumi miqdarı 134394,2 rubl təşkil etmişdir¹²⁰⁵.

Eyni artıma 1913-cü il məlumatında da rast gəlmək mümkündür. Həmin ilin məlumatına görə, İrəvan qəzasında 12 kənd, 545 ev, Üçmüəzzin qəzasında 80 kənd, 405 ev, Sürməli qəzasında 61 kənd, 468 ev, Yenibəyazid qəzasında 52 kənd 710 ev, Aleksandropol qəzasında 151 kənd, 4117 ev, Şərur-Dərələyəz qəzasında 82 kənd, 661 ev, Naxçıvan qəzasında isə 79 kənd, 1284 ev, ümumilikdə isə quberniya üzrə 567 kənd, 8190 ev xalçaçılıqla məşğul olmuşdur. Xalçaçılıqdan gələn gəlirin miqdarı isə belə idi: İrəvan qəzasında 11613 rubl; Üçmüəzzin qəzasında 8600 rubl; Sürməli qəzasında 11005 rubl; Yenibəyazid qəzasında 14132 rubl; Aleksandropol qəzasında 55144 rubl; Şərur-Dərələyəz qəzasında 24652 rubl; Naxçıvan qəzasında 16698 rubl. Ümumilikdə, İrəvan qəzasında həmin ildə əldə olunan qazancının ümumi məbləği 141844 rubl olmuşdur¹²⁰⁶.

1914-cü ildə isə xalçaçılıqdan gələn gəlir xeyli azalmışdı. Həmin ildə qəzalar üzrə vəziyyət belə idi: İrəvan qəzasında-18 kənd, 305 ev, Üçmüəzzində-31 kənd, 279 ev, Sürməlidə 44 kənd, 378 ev, Yenibəyaziddə 47 kənd, 1057 ev, Aleksandropolda 151 kənd, 1235 ev, Şərur-Dərələyəzdə 82 kənd, 630 ev, Naxçıvanda 74 kənd, 791 ev. Bu ildə gələn gəlir isə belə idi: İrəvan qəzasında-13335 rubl; Üçmüəzzində-24047 rubl; Sürməlidə-8570 rubl; Yenibəyaziddə-19901 rubl; Aleksandropolda-2326; Şərur-Dərələyəzdə-16645 rubl; Naxçıvanda-11610 rubl. Ümumiyyətlə xalçaçılıqdan gələn gəlir 1914-cü ildə 96434 rubl olmuşdur¹²⁰⁷.

İllik məlumatlardan görünür ki, xalçaçılıq ildən-ilə İrəvan əhalisinin iqtisadi həyatında böyük rol oynamağa başlamışdır. Buna səbəb bir tərəfdən bu sənət sahəsinin qədim tarixə malik olması, digər tərəfdən isə hakimiyyət orqanlarının xalçaçılığa diqqəti və hətta onun sirlərini öyrənmək üçün məktəblərin açılmasına önəm verməsi idi.

İrəvan quberniyasında sənət sahələrindən biri də müxtəlif heyvanların-at, eşşək, qatır, kəl və dəvənin qoşulduğu arabalarla **yük daşımaq** idi. Qeyd etmək lazımdır ki, XIX yüzilliyin 60-cı illərinə qədər yük daşıma əvvəlki kimi dəvə, at, qatır, ulaq və araba ilə daşınırdı. Lakin yüzilliyin sonlarında bu qədim yükdaşıma sənətinə molokan furqonları da əlavə olundu. Bu furqonların yük daşıma tutumu 80-120 pud, illik gəlirləri isə 100 rubla yaxın idi¹²⁰⁸.

Yükdaşıma sənət növü ilə ayrı-ayrı qəzalarda bir qrup ailələr məşğul olmuşdu. İrəvan quberniyasına dəmiryolu çəkilənə qədər insanlar yükdaşımadan əhəmiyyətli dərəcədə gəlir əldə edirdilər. Lakin dəmir yolu çəkildikdən sonra bu sahədə bir qədər azalma müşahidə olunmuşdur. XIX yüzilliyin ikinci yarısında

¹²⁰⁵ Обзор Эриванской губернии за 1912 год, с.13.

¹²⁰⁶ Обзор Эриванской губернии за 1913 год, с.14.

¹²⁰⁷ Обзор Эриванской губернии за 1914 год, с.15.

¹²⁰⁸ Линч Х.Ф.Б., Армения. Путевые очерки этюды, с.159-160.

yükdaşıyanların istifadə etdiyi əsas maqistral yol Ağstafa stansiyasından başlayaraq Semyonovka aşırımı boyu keçərək, sonra Göyçə gölünün yaxınlığından dolanaraq İrəvan şəhəri istiqamətində uzanan yol olmuşdur¹²⁰⁹. Yerli əhali furqonla, dəvə ilə Qafqazın müxtəif şəhərlərinə, Qacar dövlətinə və Osmanlı Türkiyəsinə müxtəlif növdə yük daşıyırdılar¹²¹⁰.

Yükdaşıma sənəti Cənubi Qafqazda yalnız dəmir yolunun çəkilməsi ilə deyil, eyni zamanda bahalıqla, məhsul qıtlığı və gəlirin aşağı düşməsi ilə əlaqədar olaraq əhəmiyyətini itirirdi. 1898-ci ilin məlumatında qeyd olunmuşdu ki, tək Yenibəyazid qəzasında yükdaşıma ilə 380 furqon və 3000 araba məşğul olmuşdu. Bir furqonun orta hesabla gəliri 200, araba ilə 55 rubla, nəticədə furqondan gələn illik gəlir 76000, arabadan gələn gəlir isə 165000 rubla başa gəlmişdi. Lakin dəmir yolu çəkildikdən sonra bu sənətdən gələn gəlir xeyli azalmışdı. Digər altı qəzada yükdaşıma ilə 1075 araba, 162 furqon, 2150 yükdaşıyan, 6650 dəvə məşğul olmuşdur. Hesabat ilində heyvanlar üçün yemin baha olması və yol xərcinin azalması nəticəsində İrəvan quberniyasında yükdaşımadan 650000 rubl gəlir əldə edilmişdir. Lakin daha əlverişli illərdə bu sənətdən gələn gəlir 1000000 rubla çatmışdı¹²¹¹.

1899-cu ilin hesabatında Tiflis-Qars dəmir yolunun açılması, yüklərin dəmir yolu ilə daşınması nəticəsində Ağstafa-Dilican-Qars poçt yolunun əhəmiyyəti tamamilə azalmışdı. Nəticədə İrəvan quberniyasında yükdaşımadan gələn gəlir 400000 rubl (keçən ilə nisbətən 250000 rubl az) olmuşdur. Hesabat ilində İrəvan quberniyasında yükdaşıma ilə ən çox məşğul olan Yenibəyazid qəzasında 405 furqon, 1700 araba, 800 yük arabası və 5000-ə yaxın dəvə fəaliyyət göstərmiş, bir furqonla yük daşıma 200, araba ilə 60, yük arabası ilə 20 və dəvə ilə isə 40 rubla başa gəlmişdir¹²¹².

1900-cü il məlumatına görə, İrəvan quberniyasında 5144 ev arabaçılıqla, bunlardan 1735 ev araba, 1044 ev dəvə, 1944 ev kəl qoşulmuş araba və 421 ev furqon ilə məşğul olmuşdur. Hesabat ilində bu sənətdən gələn təmiz ümumi gəlir 451000 rubl (keçən ilə nisbətən 51000 rubl çox) olmuşdur¹²¹³. Qeyd etmək lazımdır ki, XX yüzülliyyin əvvəllərində İrəvan quberniyasının qərb və şimal hissəsini tutan, Tiflisdən İrəvana çəkilən 250 verstlik dəmir yolunun çəkilməsi nəticəsində yuxarıda göstərilən tranzit yolu yükdaşıma üçün öz əhəmiyyətini itirmişdir. Bundan sonra yükdaşıyanların əsas qazanc yolu İrəvan şəhərindən Naxçıvana və oradan Araz çayı sahilində yerləşən sərhəd kəndi Culfaya və buradan Cənubi Qafqazı Təbriz və Tehranla birləşdirən cənub istiqamətində uzanan tor-

¹²⁰⁹ Обзор Эриванской губернии за 1898 год, с.7; Энциклопедический словарь Брокгауз и Ефрона, т.XLI (81), с.14.

¹²¹⁰ Обзор Эриванской губернии за 1891 год, с.14.

¹²¹¹ Обзор Эриванской губернии за 1898 год, с.7-8.

¹²¹² Обзор Эриванской губернии за 1899 год, с.7.

¹²¹³ Обзор Эриванской губернии за 1900 год, с.14.

paq yolu olmuşdur¹²¹⁴.

1901-ci ildə arabaçılıqdan gələn gəlir xeyli aşağı düşmüşdü. Hesabat ilində bir furqonla daşınan yük 150, dəvə ilə 45 rubla başa gəlmiş, ümumi gəlir isə 323100 rubl (keçən ilə nisbətən 127900 rubl az, 28,3%) olmuşdur. Gəlir aşağı düşdüyünə görə, xeyli dəvə sahibi Türkiyəyə, əsasən də Ərzurum və Trabzona getmək məcburiyyətində qalmışdı¹²¹⁵.

Sonrakı illərdə arabaçılıqdan gələn gəlirin tamamilə aşağı düşdüyünün şahidi oluruq. 1902-ci ildə bu sahədən gələn gəlir 207000 rubl, 1903-cü ildə isə bunun yarısına qədər gəliri olmuşdur¹²¹⁶.

Dəmir yolu çəkilməsinə, qazancın aşağı düşməsinə baxmayaraq insanlar müxtəlif yüklərin daşınmasında arabaçılıqsız keçinə bilməmişdilər. Əldə olunan mənbələr bunu deməyə əsas verir. 1904-cü ilin məlumatında İrəvan quberniyasında qəzalar üzrə yükdaşıma ilə məşğul olan ailələr və müxtəlif heyvanlardan istifadə olunan arabalar haqqında məlumat göstərilmişdir. İrəvan qəzasında 134 ailə kəllərin və atların idarə etdiyi arabaçılıqla, 115 ailə dəvə ilə yük daşımaqla, 45 ailə yük daşıyan heyvanla, 18 ailə furqonla, Sürməli qəzasında 6 ailə kəllərin və atların idarə etdiyi arabaçılıqla, 295 ailə dəvə ilə yük daşımaqla, 376 ailə heyvanla yük daşımaqla, 26 ailə furqonla, Üçmüəzzin qəzasında 537 ailə arabaçılıqla, Yenibəyazid qəzasında 365 ailə kəllərin və atların idarə etdiyi arabaçılıqla, 290 ailə yük daşıyan heyvanla, 55 ailə furqonla, Şərur-Dərələyəz qəzasında 265 ailə arabaçılıqla, Naxçıvan qəzasında 69 ailə kəllərin və atların idarə etdiyi arabaçılıqla, 39 ailə dəvə ilə yük daşımaqla, 923 ailə heyvanla yük daşımaqla, 10 ailə furqonla, ümumilikdə isə İrəvan quberniyasında bu sənət növü ilə 3565 ailə məşğul olmuşdur. Həmin ildə bu sənət növündən əldə olunan illik qazanc 100 min rubla bərabər olmuşdur¹²¹⁷.

1907-1908-ci illərdə İrəvan quberniyasında arabaçılıqla üç minə qədər ev məşğul olmuş, ümumi gəlir isə 100000 rubla bərabər olmuşdur. Onlar əsasən kəllə, atla, eşşəklə, dəvə ilə və furqonla Culfa-Təbriz istiqamətində uzanan yolla Qacar dövlətinə müxtəlif növ yük daşımışdılar¹²¹⁸.

1909-cu ildə isə İrəvan quberniyasında yük daşımadan arabaçılar 100 min rubldan da aşağı gəlir əldə etmişdilər¹²¹⁹.

1912-ci il hesabatında arabaçılar haqqında daha geniş məlumat verilmişdir. Bu məlumatlarda ayrı-ayrı qəzalarda və kəndlərdə yükdaşıyanlar və onların gəlirləri haqqında ətraflı məlumatlar öz əksini tapmışdır. Göstərilən cədvəldə 1912-ci ildə yükdaşıyanların vəziyyəti belə olmuşdur¹²²⁰:

¹²¹⁴ Энциклопедический словарь Брокгауз и Ефрона, т.XLI (81), с.14.

¹²¹⁵ Обзор Эриванской губернии за 1901 год, с.9.

¹²¹⁶ Обзор Эриванской губернии за 1902 год, с.3; Обзор Эриванской губернии за 1903 год, с.4.

¹²¹⁷ Обзор Эриванской губернии за 1904 год, с.8.

¹²¹⁸ Обзор Эриванской губернии за 1907 год, с.10; Обзор Эриванской губернии за 1908 год, с.10.

¹²¹⁹ Обзор Эриванской губернии за 1909 год, с.10.

¹²²⁰ Обзор Эриванской губернии за 1912 год, с.14.

Qəzalar	Kəndlərin sayı	Ailələrin sayı	Heyvanların sayı					İllik gəlir
			Atla	Kəllə	Eşşəklə	Qatrla	Dəvə ilə	
İrəvan	95	1438	647	1000	116	-	1030	Atla 80-100 rubl Kəllə 50-60 rubl Eşşəklə 30-40 rubl Dəvə ilə 200 rubl
Üşmüəzzin	75	918	466	308	89	-	1951	Atla 30-97 rubl Kəllə 20-87 rubl Eşşəklə 15-34 rubl Dəvə ilə 87-120 rubl
Sürməli	51	722	273	846	328	-		Atla 90-100 rubl Kəllə 40-45 rubl Eşşəklə 30-45 rubl Dəvə ilə 70-180 rubl
Yeni-bəyazid	38	473	1084	202	9	-	1438	Atla 35-150 rubl Kəllə 40-100 rubl Eşşəklə 20-30 rubl
Aleksandropol	90	1848	942	3356	161		-	Atla 30-50 rubl Kəllə 25-30 rubl Eşşəklə 10 rubl
Şərur-Dərələyəz	24	215	110	-	59	12	1059	Atla 100 rubl Eşşəklə 40 rubl qatrla 90 rubl Dəvə ilə 150 rubl
Naxçıvan	66	781	180	322	1559	65	254	Atla 60-100 rubl Kəllə 50-60 rubl Eşşəklə 30-60 rubl Qatrla 60-80 rubl Dəvə ilə 120 rubl
Yekun	439	6395	3702	6943	2321	77	5732	

1913-cü il məlumatında qəzalar üzrə yükdaşıma və ondan gələn gəlirin vəziyyəti belə idi¹²²¹:

¹²²¹ Обзор Эриванской губернии за 1913 год, с.15.

Qəzalar	Kəndlərin sayı	Ailələrin sayı	Heyvanların sayı					İllik gəlir
			Atla	Kəllə	Eşşəklə	Qatırla	Dəvə ilə	
İrəvan şəhərlə birlikdə	84	1292	939	1665	2053	130-	1184	Atla 100 rubl Kəllə 60-80 rubl Eşşəklə 30-60 rubl Dəvə ilə 200 rubl Qatırla 60
Üşmüəz-zin	80	1153	639	590	63	-	2122	Atla 50-60 rubl Kəllə 30-50 rubl Eşşəklə 15-30 rubl Dəvə ilə 150-200 rubl
Sürməli	36	878	300	863	276	-	1523	Atla 90-100 rubl Kəllə 40 rubl Eşşəklə 30-40 rubl Dəvə ilə 180 rubl
Yenibə-yazid şəhərlə birlikdə	34	540	1340	270	144	-	-	Atla 100 rubl Kəllə 60 rubl Eşşəklə 40 rubl
Aleksandropol şəhərlə birlikdə	124	2013	852	3525	6		--	Atla 40-70 rubl Kəllə 25-50 rubl Eşşəklə 10-20 rubl
Şərur-Dərələyəz	30	242	111	--	173	42	1369	Atla 100 rubl Eşşəklə 40 rubl qatırla 90-120 rubl Dəvə ilə 150 rubl
Naxçıvan şəhərlə birlikdə	67	948	-287	448	2337	220	187	Atla 100 rubl Kəllə 60 rubl Eşşəklə 20-60 rubl Qatırla 80 rubl Dəvə ilə 120 rubl
Yekun	455	7066	4468	7761	5052	392	6385	

Hər iki cədvəli müqayisə etdikdə görmək olar ki, quberniya üzrə yükdaşımada əvvəlki ilə nisbətən 1913-cü ildə həm kəndlərin, həm ailələrin, həm də heyvanların sayında artım olmuşdur.

1914-cü ildə yükdaşımada və ondan gələn gəlirdə xeyli geriləmə baş vermişdir. Bunu aşağıdakı cədvəldə əyani izləmək mümkündür¹²²²:

Qəzalar	Kəndlərin sayı	Ailələrin sayı	Heyvanların sayı					İllik gəlir
			Atla	Kəllə	Eşşəklə	Qatırla	Dəvə ilə	
İrəvan şəhərlə birlikdə	34	873	563	894	293	80-	1177	Atla 120 rubl Kəllə 60-10 rubl Eşşəklə 25-50 rubl Dəvə ilə 220 rubl Qatırla 60
Üşmüəzzin	80	867	420	714	-	-	801	Atla 50-170 rubl Kəllə 30-50 rubl Dəvə ilə 100-300 rubl
Sürməli	36	836	288	779	326	-	1378	Atla 90-100 rubl Kəllə 40 rubl Eşşəklə 30-40 rubl Dəvə ilə 70-180 rubl
Yenibəyazid şəhərlə birlikdə	37	813	572	847	123	-	--	Atla 45-300 rubl Kəllə 60-250 rubl Eşşəklə 20-60 rubl
Aleksandr opol şəhərlə birlikdə	124	10407	660	3648	5	-	--	Atla 50-70 rubl Kəllə 25-35 rubl Eşşəklə 7-10 rubl
Şərur-Dərələyəz	30	139	21	---	-	-	1382	Atla 50 rubl Eşşəklə - qatırla - Dəvə ilə 200 rubl
Naxçıvan şəhərlə birlikdə	67	1082	-228	729	2110	74	147	Atla 72-100 rubl Kəllə 60-72 rubl Eşşəklə 30-60 rubl Qatırla 80 rubl Dəvə ilə 100 - 13+2 rubl
Yekun	408	6012	2952	7611	5052	154	4835	

¹²²² Обзор Эриванской губернии за 1914 год, с.16.

Beləliklə, Azərbaycanın digər quberniyalarında olduğu kimi, İrəvan quberniyasında da arabaçılıq əhalinin əsas məşğulluq sahələrindən biri olmuş, əhali bu sahədən xeyli gəlir əldə etmişdir. Tiflis-Qars, Tiflis-İrəvan dəmiryolu çəkilənə qədər arabaçılıq sənəti İrəvan iqtisadiyyatında digər sahələr kimi böyük rol oynamışdır. Lakin XX yüzilliyin əvvəllərindən bu sənət sahəsi tənəzzül etməyə başlamış, lakin bu sənət sahəsi aradan çıxmamış, əhali yüklərin daşınmasında arabaçılarsız keçinə bilməmişdilər.

İrəvan quberniyasında əhalinin məşğulluq sahələrindən biri də **balıqçılıq** idi. Bu sahə hələ qədimdən irəvanlıların məşğuliyyət sahələrindən biri olmuşdur. Ümumiyyətlə İrəvan quberniyasının bütün çay və göllərində balıq bol olmuşdu. Lakin Yenibəyazid qəzasında yerləşən Göyçə gölü qədimdən bu sahədə ixtisaslaşmışdı. Göyçə gölündən 5 növdə balıq tutulurdu ki, bunlardan dadlı alabalıq balığı Cənubi Qafqazda daha məşhur idi¹²²³. Tutulan bu balıq növü Yelizavetpol, Tiflis quberniyalarına və Cənubi Qafqazın müxtəlif yerlərinə satılmaq üçün ixrac edilirdi¹²²⁴.

Göyçə balıq vətəgələri ildən ilə icarəyə verilirdi. Bir məlumata görə, 1879-cu ildə icarənin vaxtı qurtarana qədər icarə illərində Göyçə gölündən əldə olunan illik gəlirdən 23121 rubl xəzinəyə vergi verilmişdi. Bu verginin 18600 rublu icarədar, 4521 rublu isə 27 kəndin əhalisi tərəfindən xəzinəyə ödənilmişdi¹²²⁵.

Mənbələrdə XIX yüzilliyin sonu-XX yüzilliyin əvvəllərində balıq ticarətindən gələn ümumi gəlir haqqında məlumatlara rast gəlmək mümkündür. 1898-1903-cü illərin məlumatlarına əsasən, balıq ovu ilə Yenibəyazid qəzasının Göyçə gölü ətrafında yerləşən 18 kəndin sakinləri məşğul olmuş, bu ticarətdən birinci ili 10000, ikinci ili 12000, üçüncü ili 15000, dördüncü ili 18000, beşinci ili 15000 və altıncı ili isə 18000 rubl təmiz gəlir əldə etmişdilər¹²²⁶. Məlumatlardan görünür ki, balıq ovundan gələn gəlir bir o qədər də yüksək deyildi. Göyçə gölündən həmin illərdə əsasən balıq növündən alabalıq daha çox ovlanmışdır.

Lakin sonrakı illərdə balıq ovundan daha çox gəlir əldə edilmişdir. Məsələn, 1904-cü il məlumatına görə, Göyçə gölündən 28000, 1907-i ildə isə 25000 rubl dəyərində balıq ovlanmışdır¹²²⁷.

1908-1909-cu illərdə olan statistik məlumatlarda Göyçə ətrafında yerləşən 18 kəndin əhalisinin balıq tutmaqla məşğul olduğu göstərilmiş, göldə 50 böyük, 500 kiçik balıq tutan tor qeydə alınmışdır. Lakin 1908-ci ildə balıqdan 20000 rubl,

¹²²³ Обзор производительных сил Кавказского наместничества за 1879 г., с.396; Линч Х.Ф.Б., Армения. Путевые очерки этюды, Тифлис, 1910. т.1, с.272; Анисимов С., Кавказ, Петроград, 1916, с.103.

¹²²⁴ Словарь Российской империи, Составил П.Семенов. СПб, 1885, т.V, с.867; Анисимов С., Кавказ, с.103.

¹²²⁵ Обзор производительных сил Кавказского наместничества за 1879 г., с.396.

¹²²⁶ Обзор Эриванской губернии за 1898 год, с.8; Обзор Эриванской губернии за 1899 год, с.7; Обзор Эриванской губернии за 1900 год, с.7; Обзор Эриванской губернии за 1901 год, с.10; Обзор Эриванской губернии за 1902 год, с.3.

¹²²⁷ Обзор Эриванской губернии за 1904 год, с.9; Обзор Эриванской губернии за 1907 год, с.10.

1909-cu ildə isə 25000 rubl gəlir götürülmüşdür¹²²⁸

Sonrakı illərdə balıq ticarətində həm təsərrüfatların, həm də gəlirin artdığının şahidi oluruq. 1912-ci illin illik hesabatında bu sahə ilə məşğul olan 160 təsərrüfat, 60 iri, 10 kiçik balıq toru qeydə alınmış, 50 min rubl dəyərində 12500 pud balıq ovlanmışdır. Bu balıqlar əsasən Yelizavetpol və Tiflis quberniyalarında satılmışdı¹²²⁹

1913-cü il hesabatında həm şəhər, həm də kənd əhalisinin balıq ovu ilə məşğul olması haqqında məlumat göstərilmişdir. Hesabatda qeyd olunur ki, Yenibəyazid şəhərindən 22 təsərrüfat və qəzadan isə 160 təsərrüfat bu sahə ilə məşğul olmuşdur. Həmin il ümumi dəyəri 55600 rubl olan 13900 pud balıq ovlanmışdır¹²³⁰.

1914-cü ilin illik hesabatında da balıq ovunda artım qeydə alınmışdı. Həmin il balıq ovu ilə 184 təsərrüfat (bunlardan 25 təsərrüfat Yenibəyazid şəhərinə, 159-u isə qəzaya aid idi) məşğul olmuş, 62500 rubl dəyərində 12500 pud balıq tutulmuşdur¹²³¹.

1916-cı ilə olan məlumatda isə Göyçə gölü sahilinin 40 sahəsinin icarəyə verilməsi və 30000 rublluq balığın ovlanması göstərilmişdir. Qeyd olunurdu ki, balıq o qədər bol idi ki, nəinki yerli tələbatı ödəyirdi, eyni zamanda satılmaq üçün Cənubi Qafqazın müxtəlif şəhərlərinə ixrac olunurdu¹²³².

Göyçə gölündən başqa çaylardan da balıq tutulurdu. Məsələn, XIX yüzilliyin 50-ci illərin əvvəllərində irəvanlılar Zəngi çayından alabalıq, şirbit və digər növ balıq ovlamışdılar¹²³³.

Beləliklə, İrəvan quberniyasının iqtisadiyyatında Göyçə gölündən və digər çaylardan tutulan balıq ticarəti də böyük rol oynamışdır. Göyçə balıq vətəgələri tez-tez icarəyə verilirdi. Bu sahə ilə əsasən Göyçə gölü ətrafında yerləşən kəndlər məşğul olmuş, ovlanan balıqlar isə nəinki yerli tələbatı ödəmiş, eyni zamanda Cənubi Qafqazın və Azərbaycanın digər quberniyalarına ixrac olunmuşdur.

Dağ-mədən sənayesi. İrəvan quberniyasının iqtisadiyyatında duz hasilatı əsas yerlərdən birini tutmuşdu. İrəvan bölgəsinin duzu tarixən məşhur olmuş və quberniyanın ixracatının əsaslarından birini təşkil etmişdir. Bəhs etdiyimiz tarixi dövr ərzində İrəvan quberniyasında üç yerdə - Sürməli qəzasının Qulp kəndində, Naxçıvan qəzasında Naxçıvan şəhərindən 14 verst aralıda xəzinəyə məxsus duz mədəninə və həmin qəzada Cənubi Qafqaz dəmir yolunun Şaxtaxtı stansiyasından 25 verst aralıda yerləşən Sustin adlı şəxsi duz mədəninə duz hasil edilmişdi. Qulp duz mədəni tarixən İrəvan iqtisadiyyatında böyük rol oynamış, onun ticarət-

¹²²⁸ Обзор Эриванской губернии за 1908 год, с.10; Обзор Эриванской губернии за 1909 год, с.9-10.

¹²²⁹ Обзор Эриванской губернии за 1912 год, с.13.

¹²³⁰ Обзор Эриванской губернии за 1913 год, с.15.

¹²³¹ Обзор Эриванской губернии за 1914 год, с.15.

¹²³² Анисимов С., Кавказ, с.103.

¹²³³ Кавказский календарь на 1852, с.446.

tindən xəzinəyə böyük gəlir daxil olmuşdur. Rusiya işğalından sonra Qulp duz mədəni bəzi istisnalarla 1851-ci ilə qədər xəzinənin ixtiyarında olmuşdur. Qulp duz mədəni 1832-1836-cı illərdə 24600 rubla icarəyə verilmişdi. 1840-1850-ci illərdə Qulp mədəninin ümumi gəliri 24 min rubldan 50 min rubl arasında, bir dəfə isə 72 min rubl, təmiz gəliri isə 14 mindən 28 min rubl arasında, iki dəfə isə 53-54 min rubl arasında olmuşdur. Axırncı üç ildə isə gəlir 20 və 19 min rubla düşmüşdü. Ümumiyyətlə on il ərzində Qulp mədəninin ümumi gəliri 440234 rubl, məxarici 151351 rubl, təmiz gəliri isə 288885 rubl olmuşdur. Əldə olunan gəlirdən xəzinəyə yalnız 29000 rubl daxil olmuş, qalanları isə Tiflis quberniyasının, İrəvan və Aleksandropol qəzalarının ərzaq dükanlarında satılmışdı. Dükanlarda satılan duzdan xəzinəyə heç bir gəlir gəlməmişdir¹²³⁴.

İrəvan duzu İrəvan və Aleksandropol qəzalarında, Tiflis quberniyasının Kutaisi, Quriya və Minqreliya qəzalarında və Bəyazid paşalığında satılırdı. 1845-1850-ci illər arasında Qulp duz mədəmindən orta hesabla daş formasında 345190 pud, xırda duz 128970 pud, bütünlüklə 474160 pud duz hasil edilmişdi. Hasil olunan 4960 pud daş duz, 4880 pud xırda duz, ümumilikdə 9840 pud Tiflis quberniyasında, 6780 pud daş duz, 7550 pud xırda duz, ümumilikdə 14330 pud İrəvan qəzasında, 300 pud daş duz, 3840 pud xırda duz, ümumilikdə 4140 pud duz isə Aleksandropol qəzasında satılmışdır. Bundan əlavə hər il Üçmüəzzin kilsəsinə 1800 pud pulsuz duz verilirdi¹²³⁵.

Qafqaz canişinliyinin göstərişinə əsasən Qulp duz mədəni 1850-ci ildən başlayaraq icarəyə verilməyə başladı. İcarə şərti ondan ibarət idi ki, mədənin özündə, dükanlarda yalnız duzun özünün satışı icarəyə verilə bilərdi. Duzun hasilatı isə əvvəlki kimi xəzinənin ixtiyarında qalırdı. Bu şərtlər daxilində 1851-ci ilin martından 1855-ci ilə qədər dörd illiyə mədən icarəyə verilmişdi. Nəticədə bir il ərzində duzdan xəzinəyə 54120 rubl təmiz gəlir daxil olmuşdu. Bu da gözlənilməyindən də əla nəticə idi¹²³⁶.

Birbaşa duzun qiyməti bir o qədər də baha deyildi. Bu illərdə mədənin özündə 1,5 puddan 3 pud arasında olan daş duz 15 qəpiyə, xırda duz isə 8 qəpiyə satılmışdı. Lakin duz ixrac edilərkən onun daşınma haqqı üstünə gəldiyindən qiyməti daha da bahalaşmışdı. Məsələn, Tiflis dükanlarında daş duz 53, xırda duz 42, İrəvan qəzasının dükanlarında daş duz 23, xırda duz 16, Aleksandropol qəzasında isə daş duz 28, xırda duz isə 22 qəpiyə satılmışdı¹²³⁷. Bundan əlavə, 1885-ci il mayın 25-dən 1888-ci il mayın 25-ə qədər Qulp duz mədəni Georgi Canpoladova üç illiyə 36000 rubla icarəyə verilmişdi. Bu illər ərzində o, iki milyon iri, bir milyon xırda olmaqla üç milyon duz hasil etmişdir. Hasil olunan duzun satışından

¹²³⁴ Кавказский календарь на 1852, с.498.

¹²³⁵ Yənə orada, с.499.

¹²³⁶ Yənə orada, с.501.

¹²³⁷ Yənə orada.

onun özünə 40000 rubl, xəzinəyə isə 108000 rubl çatmışdır¹²³⁸.

İrəvan quberniyasının Naxçıvan qəzasında da duz hasil edilirdi. Bu duz mədəni Naxçıvandan 14 verst aralı yerləşirdi. Burada demək olar ki, heç bir yaşayış məntəqəsi yox idi. Mədəndə işləyən adamlar qazmalarda yaşayırdılar. Burada iki duz çıxarılan mağara vardı. Onlardan biri düz yolun üstündə yerləşdiyindən və bir tərəfi dağıldığından bağlı idi. Əsas duz hasil olunan mağara isə dağın ortasında yerləşirdi¹²³⁹. Bu duz mədəninə işləməyə yaxınlıqda yerləşən Şıxmahmud kəndinin sakinləri təhkim edilmişdir. Onlar 1868-ci il qanununa əsasən, buna görə vergidən azad olunmuşdular¹²⁴⁰.

Naxçıvan duz mədəni 1841-ci ildə xəzinənin ixtiyarına keçmişdi. 1841-1850-ci illər arasında hər il bu mədəndən gələn ümumi gəlir 10-16 min rubl, təmiz gəlir isə 6600-10700 rubl arasında olmuşdur. Doqquz il ərzində mədəndən 114380 pud daş duz, 12030 pud xırda duz, ümumilikdə isə 126410 pud duz hasil edilmişdir. Hasil olunan duzdan hər il ümumi gəliri 13520 rubl, təmiz gəliri isə 8674 rubl olmuşdur¹²⁴¹.

Naxçıvan duzu əsasən Naxçıvan, Ordubad, Yenibəyazid qəzalarında və Şuşa qəzasının bir hissəsində satılırdı və həmçinin Qacar dövlətinə ixrac edilirdi¹²⁴². Naxçıvan duzu mədənin özündə bir yerdən bir pud daş duz 15 qəpiyə, bir pud xırda duz isə 8 qəpiyə satılırdı¹²⁴³.

1851-ci il martın 22-də qəbul olunmuş fərmana əsasən Naxçıvan duz mədəni Qulp duz mədəni ilə birlikdə eyni heyətdə birləşmişdi¹²⁴⁴. Sonralar Naxçıvanda iki duz mədəni fəaliyyət göstərmişdir. Onlardan biri xəzinənin ixtiyarında, digəri isə şəxsi adamların ixtiyarında olan Sustin mədəni idi. Lakin xəzinə mədənləri də şəxsi adamlara icarəyə verilirdi¹²⁴⁵.

Sonrakı illərdə də Naxçıvan duz mədəninə hasil edilən duzun miqdarı və gəliri haqqında məlumatlara rast gəlmək mümkündür. Məsələn, 1851-1856-cı illərdə bu duz mədəninə 236445 pud iri, 42017 pud isə xırda duz, orta illik gəlir isə 15000 rubl, 1856-1864-cü illərdə 202323 pud iri, 29839 pud xırda duz, orta illik gəlir 22765 rubl, 1864-1867-ci illərdə 147553 pud iri, 41689 pud xırda duz, orta illik gəlir 22765 rubl, 1867-1872-ci illərdə 230753 pud iri, 33800 pud xırda, orta illik gəlir isə 24965 rubl əldə edilmişdir¹²⁴⁶.

Naxçıvan duz mədəni 1885-ci il mayın 17-dən 1888-ci il mayın 17-ə qədər illik icarə haqqı 12000 rubl olan Kələntərova və Oqanova icarəyə verilmişdi. İcarə-

¹²³⁸ Обзор фабрик и заводов Закавказского края, с.95.

¹²³⁹ Кавказский календарь на 1850, с.502.

¹²⁴⁰ Обзор фабрик и заводов Закавказского края, с.95.

¹²⁴¹ Кавказский календарь на 1850, с.503.

¹²⁴² Yənə orada.

¹²⁴³ Yənə orada.

¹²⁴⁴ Yənə orada.

¹²⁴⁵ Обзор Эриванской губернии за 1895 год, с.15.

¹²⁴⁶ Обзор фабрик и заводов Закавказского края, с.95.

darlar iri duzu 10 qəpikdən, xırda duzu isə 5 qəpikdən artıq olmayaraq satacaqlarını öhdələrinə götürmüşdülər. Beş il ərzində Naxçıvan duz mədənindən - 1885-ci ildə 162055 pud, 1886-cı ildə 295661 pud, 1887-ci ildə 309224 pud, 1888-ci ildə 241685 pud, 1889-cu ildə isə 28031 pud duz hasil edilmişdir¹²⁴⁷.

Naxçıvan duz mədənindən hasil edilən duz az olduğuna görə, tez-tez icarəyə verilir. 1898-ci il iyunun 24-dən mədən 9 illiyə, xəzinəyə illik 7600 rubl ödəməklə Kağızman sakini tacir İsa Canpoladova icarəyə verilmişdi¹²⁴⁸.

İrəvan quberniyasında üçüncü duz mədəni Sust duz mədəni idi. Bu duz mədəni Kiçik xan Kəlbəlixanovun şəxsi mülkündə, Sust kəndinin yaxınlığında yerləşirdi. Əvvəllər xəzinənin ixtiyarında olan bu duz mədəni XIX yüzilliyin sonlarında İsa Canpoladov tərəfindən 9 min rubl müqabilində icarəyə götürülmüşdü. Mədəndə 6-7 nəfər işləyirdi. Onlar əmək haqqı olaraq hər duz parçasından dəyəri 15 rubldan 18 rubl arasında olan 1000 pud iri duz alırdılar. Lakin 1886-cı il məlumatına görə, Sust duz mədəninə 18 adam çalışmışdı¹²⁴⁹. Fəhlələr hər gün orta hesabla 100 puda qədər iri duz hasil edirdilər. Hasil olunan duz Naxçıvan şəhərinə daşınmış, onun daşınması 1,5 qəpikdən 2 qəpiyə başa gəlmişdi. Ümumiyyətlə icarədar iri duzun daşınmasına 4 qəpik, kiçik duzun daşınmasına isə 2 qəpik xərcləyirdi¹²⁵⁰.

1881-ci ildə Sust duz mədəninə 147870 pud iri, 71965 pud xırda duz hasil edilmişdi¹²⁵¹. 1885-1889-cu illərdə Sust duz mədənindən hasil edilən duzun miqdarı isə belə idi: 1885-ci ildə 460000 pud; 1886-cı ildə 140657 pud; 1887-ci ilin məlumatı yoxdur; 1888-ci ildə 83160 pud; 1889-cu ildə 194816 pud¹²⁵².

Qeyd etmək lazımdır ki, Sust duz mədəninə hasil edilən duz Naxçıvan duzuna nisbətən azad qiymətə satılırdı. Ona görə də icarədar burada işləmək sərf edirdi¹²⁵³.

XIX yüzilliyin 70-ci illərin əvvəllərində İrəvan quberniyasında hasil olunan duzun satışına aksiz vergisi tətbiq olundu. Belə ki, 1874-cü il yanvarın 15-də "Zaqafqaziya (Cənubi Qafqazda-E.Q.) ərazisində duza aksiz vergisinin tətbiqi haqqında" ali fərman qəbul olundu. Bu qanuna görə, Cənubi Qafqazda mövcud olan duzdan alınan gəlirin iltizam sistemi ləğv edilir və onun yerinə aksiz vergi sistemi tətbiq edildi. İstər xəzinəyə, istərsə də şəxsi məndənlərdən hasil edilən duza aksiz vergisi aşağıdakı məbləğlərdə müəyyən edilmişdi: iri daş duzun bir pudu 10 qəpik; xırda daş duzun bir pudu 5 qəpik. Nəticədə ilk dövrlərdə Qulp mədəninə ilk dəfə olaraq altı aylıq duz ehtiyatı saxlanılmaqla, Qulp və Naxçıvan duz mədənlə-

¹²⁴⁷ Обзор фабрик и заводов Закавказского края, с.96.

¹²⁴⁸ Обзор фабрик и заводов Закавказского края, с.96.

¹²⁴⁹ Yənə orada, s.97.

¹²⁵⁰ Yənə orada, с.97-98.

¹²⁵¹ Кавказский календарь на 1881, с.78.

¹²⁵² Обзор фабрик и заводов Закавказского края, с.98; Кавказский календарь на 1890, с.66.

¹²⁵³ Yənə orada, с.98.

rinin, eyni zamanda bütün topdansatış və dövlət duz anbarlarının hazırkı rəhbərliyi ləğv edildi. Nəticədə ilk dövrlərdə Qulp mədənində ilk dəfə olaraq altı aylıq duz ehtiyatı saxlanılmaqla, Qulp və Naxçıvan duz mədənlərinin, eyni zamanda bütün topdansatış və dövlət duz anbarlarının hazırkı rəhbərliyi ləğv edildi¹²⁵⁴. Beləliklə, 1874-cü il yanvarından 1881-ci ilə qədər bütün İrəvan quberniyasında duz hasilatından aksiz vergisi alınmağa başladı. Bu duz hasilatına mənfi təsir göstərməyə başladı. Bu illərdə hasil edilən duzun miqdarını müqayisə etməklə bunun şahidi olmaq mümkündür. Məsələn, bütün İrəvan quberniyasında 1872-ci ildə 1173822 pud duz hasil edilmişdi. Sonrakı illərdə hasilat belə idi: 1873-cü ildə 812213, 1874-cü ildə 1036904, 1875-ci ildə 972829, 1876-cı ildə 745475, 1877-ci ildə 637514, 1878-ci ildə 1296220, 1879-cu ildə 1776976, 1880-ci ildə 458092, 1881-ci ildə isə 500410 pud¹²⁵⁵. 1878-1879-cu illərdə duz hasilatının çoxalması isə Qarsda rus qoşunlarının yerləşdirilməsi ilə bağlı idi.

1881-ci ildə İrəvan duzundan aksiz vergisi götürüldü. Lakin buna baxmayaraq bəzi illər istisna olmaqla duz hasilatı əvvəlki illərə nisbətən aşağı idi. Məsələn, 1882-ci ildə 533557, 1883-cü ildə 566916, 1884-cü ildə 88042, 1885-ci ildə 942496, 1886-cı ildə 1061052, 1887-ci ildə 1248832, 1888-ci ildə 294201, 1889-cu ildə 194929 pud duz hasil edilmişdir¹²⁵⁶.

Ümumiyyətlə, İrəvan quberniyasının iqtisadiyyatında və ixracatında duz hasilatı böyük rol oynamışdır. XIX yüzilliyin 90-cı illəri-XX yüzilliyin əvvəllərində də İrəvan quberniyasında duz hasilatı haqqında mənbələrdə məlumatlara rast gəlmək mümkündür. 1891-ci il məlumatına görə, Qulp mədənindən 323204 pud (keçən ilə nisbətən 123968 pud az), Naxçıvan duz mədənindən 246622 pud (keçən ilə nisbətən 67760 pud çox) duz hasil olunmuş, bu duzdan xəzinəyə icarə haqqı kimi 27600 pud (keçən ilə nisbətən 600 pud çox) vergi daxil olmuşdur. Sust duz mədəni şəxsi mülkiyyət olduğu üçün burada hasil olunan duz haqqında məlumat verilməmişdir¹²⁵⁷.

1898-ci ildə duz hasilatında daha çox nəticə əldə edilmişdir. Hesabat ilində Qafqaz dağ-mədən idarəsinin verdiyi məlumata görə, Qulp duz mədənindən 1112549, Naxçıvan duz mədənindən 165527, Sust duz mədənindən isə 156881 pud duz hasil edilmiş, xəzinəyə isə duzdan 43507 rubl 38 qəpik gəlir daxil olmuşdur¹²⁵⁸.

1899-cu ilin məlumatında qeyd edilir ki, Qulp və Naxçıvan duz mədənlərindən ümumilikdə 1067450 pud duz hasil edilmiş, xəzinəyə onun satışından 43606 rubl vergi, 1900-cu ildə isə Qulp duz mədənindən 808610 pud, Naxçıvan duz mədənin-

¹²⁵⁴ Полное собрание законов Российской империи, собрание 2-е, т. XLIX, отделение 1-е, 1874, ст. №53045, СПб: 1876, с.53.

¹²⁵⁵ Yənə orada.

¹²⁵⁶ Обзор фабрик и заводов Закавказского края, с.98.

¹²⁵⁷ Обзор Эриванской губернии за 1891 год, с.13.

¹²⁵⁸ Обзор Эриванской губернии за 1898 год, с.8.

dən isə 195984 pud, ümumilikdə isə hər iki duz mədəninə 1004594 pud duz hasil olunmuş, xəzinəyə isə onun satışından 44386 rubl vergi daxil olmuşdur. Hər iki duz mədəninə 61 nəfər işləmişdir¹²⁵⁹.

1901-ci ilin məlumatında duz hasilatında xeyli artım müşahidə olunmuşdur. Həmin il xəzinəyə məxsus Qulp mədəninə 1754500, Naxçıvan duz mədəninə 82659, xüsusi şəxsə məxsus Sust duz mədəninə isə 27125 pud, ümumilikdə isə 1864284 pud (keçən ilə nisbətən 859690 pud çox) duz hasil edilmişdir. Hər üç mədəndə ümumilikdə 94 nəfər işləmiş, Qulp və Naxçıvan duz mədənlərindən xəzinəyə 44356 rubl vergi daxil olmuşdur¹²⁶⁰.

1902-ci ildə Qulp və Naxçıvan duz mədənləri də icarəyə verilmişdi. Hər üç duz mədəninə 1877967 pud duz hasil edilmiş, xəzinəyə isə 44356 rubl daxil olmuşdur¹²⁶¹.

1903-cü ildə duz hasilatında bir qədər artım müşahidə olunmuşdu. Hesabat ilində hər üç duz mədəninə 1980145 pud (keçən ilə nisbətən 6 % çox) duz hasil edilmiş, bunun 1680915 pudu iri, 299230 pudu xırda duz, 1904-cü ildə isə hər üç duz mədəninə 516407 pud duz hasil edilmiş, bunun 55169 pudu xırda, 491238 pudu isə iri duz olmuşdur¹²⁶². 1904-cü il hesabatından görmək olar ki, duz hasilatında xeyli geriləmə olmuşdur. Bunun səbəbi 1903-cü ildə başlayan dünya böhranı ilə əlaqədar ola bilər.

1907-ci ilə aid İrəvan quberniyasının icmalından görünür ki, Naxçıvan və Qulp duz mədənləri xəzinəyə, Sust duz mədəni isə şəxsi adama məxsus olmuşdur. Qulp duz mədəni illik 34750, Naxçıvan duz mədəni 1600 rubl şərti ilə icarəyə verilmişdir. Həmin ilin statistik məlumatına görə, xəzinəyə məxsus Qulp mədəninə 714948 pud, Naxçıvan duz mədəninə 84045 pud və xüsusi sahibkara məxsus Sust duz mədəninə isə 37000 pud duz hasil edilmişdir. Qulp duzu əsasən İrəvan, Tiflis quberniyalarında və Qarsda, Naxçıvan duzu isə Naxçıvan, Şərur-Dərələyəz qəzalarında və Yelizavetpol quberniyasının Zəngəzur quberniyasında satılmışdı¹²⁶³.

1908-ci il məlumatına görə, Naxçıvan duz mədəni 4800 rubla icarəyə verilmiş və həmin il bu duz mədəninə 205937 pud duz hasil olunmuşdur. Qulp duz mədəninə isə hasil olunan hər pud duza görə 4 rubl 74 qəpik icarə haqqı alınmış, həmin il bu mədəndən 1010000 pud duz hasil edilmişdir. Xəzinə ilə icarədar arasında bağlanmış şərtə görə, hər iki duz mədəninə hasil olunan iri duzun 1 pudu 10 qəpiyə, xırda duz isə 5 qəpiyə satılmalı idi. Bu şərtlə həmin il hər iki duz mədəninə xəzinəyə 49995 rubl vergi ödənilmişdi. Şəxsi müəssisə olan Sust mədə-

¹²⁵⁹ Обзор Эриванской губернии за 1899 год, с.8; Обзор Эриванской губернии за 1900 год, с.7.

¹²⁶⁰ Обзор Эриванской губернии за 1901 год, с.19; Энциклопедический словарь Брокгауз и Ефрона, т.XLI (81), с.13.

¹²⁶¹ Обзор Эриванской губернии за 1902 год, с.3.

¹²⁶² Обзор Эриванской губернии за 1903 год, с.5; Обзор Эриванской губернии за 1904 год, с.9.

¹²⁶³ АМЕА ТІЕА, іş.2929, v.66; Обзор Эриванской губернии за 1907 год, с.9.

nindən isə həmin il 79000 pud duz hasil olunmuşdur. Qulp duz mədənindən hasil olunmuş duz Aleksandropol şəhərində Araz stansiyasına göndərilmiş və buradan Tiflis quberniyasına, Qars vilayətinə və İrəvan quberniyasının ayrı-ayrı şəhər və qəzalarına, Naxçıvan və Sustin duzu isə Naxçıvana, Şərur-Dərələyəz və Zəngəzur qəzalarına ixrac edilmişdir¹²⁶⁴.

1909-cu il məlumatına görə, Naxçıvan duz mədəninin icarə müddəti 1909-cu il iyunun 22-də qurtarmışdı. Həmin il Naxçıvan duz mədənindən 250000 pud duz hasil olunmuş, satılan hər 1 pud duzdan 5,1 qəpik xəzinəyə çatmışdı. 1908-ci ildə olduğu kimi Qulp mədənindən 1010000 pud duz hasil olunmuş, satılmış hər 1 pud duzdan gələn 4,95 qəpik xəzinəyə ödənilmişdi. Qulp duz mədənindən birinci yarımillikdə 321415, ikinci yarımillikdə isə 912630 pud duz hasil edilmişdir. Sust mədəninin sahibləri hər pudu 5 qəpik olmaqla 106000 pud duz hasil etmişdilər. Müqaviləyə əsasən 1909-cu ildə də 1 pud iri duz 10, xırda duz isə 5 qəpiyə satılmışdı¹²⁶⁵.

1910-cu il hesabatına görə, Naxçıvan duz mədənindən 210450, Qulp mədənindən isə 650849 pud duz hasil edilmişdir. Sust duz mədəninə isə 136210 pud duz hasil edilmiş, ümumi dəyəri 12130 rubl olan 132810 pud duz satılmışdır. Xəzinə ilə razılaşıdırılmış müqaviləyə əsasən hər üç duz mədəninə hasil edilən iri duzun bir pudu 10, xırda duzun bir pudu isə 5 qəpiyə satılmışdı¹²⁶⁶.

1912-ci ilin məlumatına görə, xəzinənin ixtiyarında olan Naxçıvan duz mədəni ayrı-ayrı adamlara 10 ilə icarəyə verilmişdi. İcarədar hər pudu 5,1 qəpik xəzinəyə ödəməklə, 5 il ərzində hər il 250 min pud, sonrakı illərdə isə 300 min pud duz hasil etməli, 1909-cu il iyunun 22-dən 1919-cu ilin 22 iyununa qədər isə ümumilikdə iri duzun 1 pudu 10 qəpiyə, xırda duz isə 5 qəpiyə satılmaqla xəzinəyə 211352 pud duz çatmalı idi. Qulp duz mədəninə icarədarlar 888411 pud duz, Sust mədəninə isə 249474 pud, ümumilikdə isə hər üç mədəndən 1349237 pud duz hasil edilmişdir¹²⁶⁷.

1913-cü il illik hesabatına görə, Qulp duz mədənindən 234057 pud, Naxçıvan duz mədənindən 298122 pud, Sustindən isə 51765 pud duz hasil edilmişdi¹²⁶⁸. Naxçıvan duz mədənindən hasil olunan hər duzun 1 pudundan gələn gəlir 5,1 qəpiyə, Qulp və Sustin duz mədənindən hasil olunan 1 pud duzun gəlirindən isə 4,95 qəpik xəzinəyə çatmışdı¹²⁶⁹.

1914-cü il illik hesabatına görə, Qulp mədənindən 664266 pud, Naxçıvan duz mədənindən 456162 pud, Sustin mədənindən isə 4690 pud, bütün quberniya üzrə isə 1125118 pud duz hasil olunmuşdu. Qulp duz mədənindən satılan hər bir pud

¹²⁶⁴ Обзор Эриванской губернии за 1908 год, с.11.

¹²⁶⁵ Обзор Эриванской губернии за 1909 год, с.10.

¹²⁶⁶ Обзор Эриванской губернии за 1910 год, с.12.

¹²⁶⁷ Обзор Эриванской губернии за 1912 год, с.15.

¹²⁶⁸ АМЕА ТІЕА, іш.2929, v.66.

¹²⁶⁹ Обзор Эриванской губернии за 1914 год, с.6.

duzdan gələn gəlirin 4,95 qəpiyi, Naxçıvan və Sustindən hasil olunan 1 pud duzdan gələn gəlirin 5,1 qəpiyi xəzinəyə çatmışdı. Qulp duz mədənindən həmin ildə xəzinəyə 25500, Naxçıvan duz mədənindən isə 9750 rubl vergi daxil olmuşdur¹²⁷⁰.

İrəvan quberniyasının iqtisadiyyatında dağ-mədən sənaye sahələrindən biri olan mis istehsalı əsas yerlərdən birini tutmuşdu. Burada iki yerdə-Aleksandropol qəzasında “V.Qrielski və K⁰” şirkətinə məxsus Şişmədən misəritmə zavodu və Şərur-Dərələyəz qəzasında “V.Ustimoviç və K⁰” şirkətinə məxsus “Alagöz” qurğuşun əridən və gümüş-qurğuşun hasil edən “Gümüşlük” mədənləri fəaliyyət göstərmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, gümüş-qurğuşun mədəni yalnız 1909-cu ildən fəaliyyətə başlamışdır¹²⁷¹.

1901-ci ildə Şişmədən mədənindən 49650 pud mis hasil edilmişdir¹²⁷².

1908-ci il məlumatına görə, Şişmədən mis zavodunda 33942 pud mis filizi hasil olunmuş, ondan 3026 pud 37 funt təmiz mis əldə olunmuşdu. Həmin il misdən xəzinəyə 75675 rubl gəlir daxil olmuşdur¹²⁷³.

1909-cu il hesabatında Şişmədən mis zavodu ilə bərabər, gümüş-qurğuşun hasil edən “Alagöz” mədənindən də bəhs edilmişdir. Həmin il Şişmədən mis zavodunda 49162 pud mis filizi hasil edilmiş, ondan 2119 pud 35 funt təmiz əridilmiş mis alınmış, əldə edilmiş təmiz misin bir pudu 12 rubla satılmışdır. Hesabat ilində “Alagöz” mədənindən 12700 pud gümüş-qurğuşun filizi hasil edilmişdi. Onun əridilməsi nəticəsində 608 pud təmiz qurğuşun əldə edilmiş, hər pudu 3 rubla satılmışdı¹²⁷⁴.

1912-ci ildən Aleksandropol qəzasında Şişmədən mədənindən əlavə Antonevski mədəni də fəaliyyət göstərməyə başlamışdı. Bu ildə Şişmədən mədəni icarəyə verilmişdir. Bu mədənlərdən həmin ildə 11824 pud mis filizi hasil edilmiş, 1911-ci ildən qalma filizlə bərabər 20235 pud mis əridilmiş, 1081 pud 3 funt təmiz mis alınmışdır. Təmiz mis 11351 rubl 23 qəpiyə satılmış, əldə edilmiş gəlirdən 270 rubl 27 qəpik xəzinəyə vergi ödənilmişdir. 1912-ci il hesabatında Şərur-Dərələyəz qəzasında yerləşən “Alagöz” gümüş-qurğuşun mədəni və gümüş istehsal edən “Gümüşlü” haqqında məlumat verilməmişdir¹²⁷⁵.

İrəvan quberniyasında mis hasil edilən mədənlər ildən-ilə artırdı. Məsələn, “M.Marufa və K⁰” məxsus xüsusi mülkiyyət hesab olunan Teymur mağara adlanan mis mədənindən 1914-cü ildə 38100 pud, Şişmədəndən 9563 pud, Antonevskidən 3877 pud və Çamluqskidən isə 1868 pud mis, ümumilikdə isə hər üç mə-

¹²⁷⁰ Обзор Эриванской губернии за 1914 год, с.6; АМЕА ТІЕА, іш.2929, v.66; Кавказский календарь на 1916, с.93.

¹²⁷¹ Обзор Эриванской губернии за 1909 год, с.11.

¹²⁷² Энциклопедический словарь Брокгауз и Ефрона, т.XLI (81), с.13-14.

¹²⁷³ Обзор Эриванской губернии за 1908 год, с.11.

¹²⁷⁴ Обзор Эриванской губернии за 1909 год, с.10.

¹²⁷⁵ Обзор Эриванской губернии за 1912 год, с.15.

dəndən 15308 pud 20 funt mis hasil edilmişdir¹²⁷⁶.

Qeyd etmək lazımdır ki, çar Rusiyası İrəvan quberniyasında hasil olunan mis, qurğuşundan hərbi sənayedə istifadə olunmuşdu. Bu mədənlərdən əldə edilən xammallar top və digər silah-sursatın hazırlanmasına sərf edilmişdi.

Ticarət. Əlverişli coğrafi vəziyyətinə görə İrəvan quberniyasında ticarət güclü inkişaf etmişdi. Xüsusilə İrəvan şəhəri bu regionda Qacar dövləti və Türkiyə ilə tranzit ticarətinin mərkəzi idi. İrəvan quberniyasında həm daxili ticarət, həm də xarici ticarət lazımı səviyyədə inkişaf etmişdi. Ticarət mallarının əsas mərkəzi şəhərlərdə cəmləşmişdi. Mallar buradan Rusiyaya, Tiflisə, Türkiyəyə, Qacar dövlətinə və hətta Avropaya ixrac edilirdi. Eyni zamanda İrəvan quberniyası qonşu dövlətlərdən və qonşu quberniyalardan idxal olunan ticarət mallarının vasitəçisi idi. Çünki bu ticarət malları onun gömrük məntəqələrindən ixrac və idxal olunmuş, bu sahədə Naxçıvan, Şərur, Ordubad və İğdir gömrük məntəqələri əsas rol oynayırdı. Əvvəllər bu gömrük məntəqələrinə Aleksandropol və Qulp da daxil idi. Lakin 1877-1878-ci illərdə olmuş Rusiya-Türkiyə müharibəsi zamanı bu gömrük məntəqələri ləğv olunmuşdur¹²⁷⁷.

Qeyd etmək lazımdır ki, XIX yüzilliyin ortalarına qədər Azərbaycanda və eyni zamanda onun tərkib hissəsi olan İrəvan quberniyasında ticarətdə inkişaf baş versə də, ticarətin təşkilində heç bir dəyişiklik baş verməmişdi. 1876-cı il mart ayından etibarən Azərbaycanda, o cümlədən onun tərkib hissəsi olan İrəvan quberniyasında gildia-tacirlərin dərəcələrə bölünməsi qaydası tətbiq olunmağa başladı. Belə ki, tacirlər malik olduqları kapitalın həcmindən və fəaliyyət dairəsindən asılı olaraq gildiyanın hər hansı bir dərəcəsinə yazılmalı və bilet, yaxud şahadətnamə almalı idilər¹²⁷⁸. Beləliklə, ticarət adamları bir neçə dərəcəyə bölünmüşdü. Birinci dərəcəli tacirə böyük hüquqlar verilmişdi. O, Rusiya və başqa dövlətlərin mallarını satmaq üçün imperiyanın hər yerində kontor və anbar açmaq hüququna malik idi. İkinci dərəcəli tacirlər qəza və kəndlərdə istənilən qədər dükan açıb həm daxili, həm də əcnəbi ticarət mallarını sata bilərdilər. Xırda alış-veriş edən tacirlər isə qəzalarda dükan açmağa ixtiyarı var idi. Lakin o, bu dükanlarda Qafqaz canişinliyi tərəfindən tərtib edilmiş siyahıda göstərilən malları sata bilərdi¹²⁷⁹.

Daxili ticarətdə bazarlar böyük rol oynayırdı. İrəvan bazarlarında həm yerli, həm də müxtəlif mallarla ticarət edən ayrı-ayrı millətlərə mənsub olan ticarət adamları cəmləşmişdi. Mənbələrdən görünür ki, bazarlarda ticarət edən satıcılara ticarət şahadətnaməsi verilirdi. Ticarət edənlər 4 dərəcəyə bölünmüşdü və bunların arasında əcnəbi tacirlər də var idi. 1885-ci ilin məlumatına görə, şahadətnamə alanların sayı 508 nəfər olmuş, bunların 369 nəfəri şəhərlərdə, 139 nəfəri isə kəndlərdə

¹²⁷⁶ Обзор Эриванской губернии за 1914 год, с.17-18.

¹²⁷⁷ Словарь Российской империи, Составил П.Семенов. СПб, 1885, т.V, с.868; Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа, Тифлис, 1881, выпуск 1, с.35.

¹²⁷⁸ Azərbaycan tarixi, c.4, s.249.

¹²⁷⁹ Yənə orada, s.249.

cəmləşmişdi¹²⁸⁰.

Sonralar bazarlarda ticarətçilərin sayı daha da artmışdı. XIX yüzilliyin 80-ci illərinə aid digər məlumata görə, böyük İrəvan bazarı karvansara, dükanlar və heyvan tövlələri ilə əhatə olunmuşdu. Ticarət bazarının ətrafında 984 dükan və digər sənaye emalatxanaları, 20 karvansaray, 8 anbar və 32 heyvanlar üçün tövlə yerləşmişdi. Bazarlara ətrafında kiçik dükanların yerləşdiyi, çəki daşlarının qoyulduğu meydanlar da daxil idi. Bundan əlavə, bazarlar ayrı-ayrı hissələrə bölünmüşdü¹²⁸¹. Bazarlarda meyvə, cürbəcür bostan bitkiləri, göylər, qənd, müxtəlif saxsı qablar, xalça, palaz, müxtəlif növ parçalar, ayaqqabılar, tütün, xırda və iri-buynuzlu heyvan dərisi və s. məmulatlar bol olardı¹²⁸².

XIX yüzilliyin 80-ci illərin əvvəllərinə aid məlumata görə, İrəvan şəhərində yerləşən bazarda Azərbaycan türkləri çoxluq təşkil etmişdir. Həmin bazarda müxtəlif mallarla ticarət edən satıcıların sayı və mənsub olduqları millətlər belə göstərilmişdi:

1. Allaf (dənlə bitki, düyü, duz və s. satan). Bu dərəcədə İrəvan bazarında 60 Azərbaycan türkü, 17 erməni satıcılıq edirdi ;
2. Attar (rəngsazlıq malları satanlar) – 56 Azərbaycan türkü;
3. Bakkal (meyvəsatanlar) – 58 Azərbaycan türkü, 4 erməni;
4. Bəzzaz (qırmızı mallar satanlar) – 69 Azərbaycan türkü, 66 erməni;
5. Dükandar – 36 erməni;
6. Dəllal (köhnə mallar satan) – 8 Azərbaycan türkü;
7. Meyxanaçı – 36 erməni;
8. Pul xırdalayan – 8 Azərbaycan türkü; 2 erməni;
9. Dəri satıcısı – 1 Azərbaycan türkü, 1 erməni
10. Göyərti satıcısı – 4 Azərbaycan türkü.

Bu satıcılardan əlavə, İrəvan bazarında paltar, xalça, palaz, ip, dəmir məmulatları, gil və mis qablar, ayaqqabı, tütün, ipək iplər, qənd, neft və s. satan ticarətçilər də mövcud olmuşdur. Ümumiyyətlə, həmin ildə İrəvan bazarında 307 Azərbaycan türkü, 256 erməni satıcısı olmaqla 563 ticarət edən qeydə alınmışdı¹²⁸³.

İrəvan bazarından əlavə digər qəzalarda da bazarların fəaliyyəti haqqında məlumatlar vardır. Naxçıvan qəzasında ticarət edənlər əsasən Naxçıvan və Ordubad şəhərlərində yerləşən bazarlarda cəmləşmişdi. XIX yüzilliyin 80-ci illərində Naxçıvan qəzasında 1012 ticarətçi, bunlardan 358-i Naxçıvan şəhərində, 148-i Ordubad şəhərində, 506-cı isə kəndlərdə qeydə alınmışdır. Bu ticarətçilərdən etnik tə-

¹²⁸⁰ ЦГИА СПб, фонд Кавказский Комитет, д №153, 1869, л.л. 341-342.

¹²⁸¹ Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа, Тифлис, 1881, выпуск 1, с.34-35.

¹²⁸² Словарь Российской империи, Составил П.Семенов. СПб, 1885, т.V, с.868; Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа, Тифлис, 1881, выпуск 1, с.35.

¹²⁸³ Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа, Тифлис, 1881, выпуск 1, с.16.

kibinə görə 798-i Azərbaycan türkləri, 214-ü isə erməni olmuşdur. Qeyd etmək lazımdır ki, kəndlərdə qeydə alınan satıcılar müxtəlif mallarla ticarət edən səyyar satıcılar idi¹²⁸⁴.

1899-cu il məlumatına görə, İrəvan quberniyasının daxili ticarətində böyük rol oynamış 2789 ticarət dükkanı qeydə alınmış, bunlardan 2313-nün gəliri 5000, 28-in isə 50000, ümumi gəlir isə 14035120 rubl olmuşdur¹²⁸⁵.

Yuxarıda göstəriləni kimi, İrəvan quberniyasında ticarətlə məşğul olmaq üçün əhali hökumətdən pulla xüsusi bilet-sənəd almalı idi. Bu həm daxili ticarət, həm də xarici ticarətlə məşğul olan ticarət adamlarına aid edilmişdi. Sənədlər müxtəlif ticarətlə məşğul olan tacir dərəcələri üzrə verilirdi. 1898-ci ilin məlumatında sənəd verilmiş ticarətçilər dərəcələr üzrə belə bölünmüşdü: 1. Birinci dərəcəli ticarətçi üçün sertifikat və yaxud bilet; 2. İkinci dərəcəli ticarətçi üçün sertifikat və bilet; 3. Xırda ticarətçi üçün sertifikat və bilet; 4. Sənətkarlıq sertifikatı; 5. Satıcı sertifikatı; 6. Səyyar ticarət üçün sertifikat; 7. Çatdırma ticarəti üçün verilmiş sertifikat¹²⁸⁶. Lakin sonrakı illərdə sənəd verilmiş ticarət adamlarının dərəcələri fərqli göstərilmişdir. Həmin kateqoriyalar bunlar idi:

1. Tacir təbəqəsi üçün verilmiş sertifikat. Bu təbəqə I və II dərəcələrə bölünmüşdü;
2. Ticarət müəssisələri üçün verilmiş sertifikat. Bu ticarət müəssisələri I, II, III, IV və V dərəcələrə bölünmüşdü;
3. Sənaye müəssisələri üçün verilmiş sertifikat. Bu müəssisələr IV, V, VI, VII, VIII dərəcələrə bölünmüşdü;
4. Şəxsi sənətkarlıqla məşğul olanlar üçün verilmiş sertifikat. Bu sənədlər II, IV, V (I dərəcəli satıcı), VII (II dərəcəli satıcı) dərəcəyə bölünmüşdü;
5. Pulsuz bilet və müxtəlif adlı sertifikat¹²⁸⁷.

Xarici ticarət İrəvan quberniyasında güclü inkişaf etmişdi. Xüsusilə, XIX yüzilliyin 60-cı illərinin ortalarında xarici ticarətdə əsas rol oynayan İrəvan quberniyasının gömrükxanalarına böyük diqqət verilməyə başlanmışdı. 1865-ci il yanvarın 29-da verilmiş “Avropa mallarının İrana (Qacar dövlətinə-E.Q.) və Asiya mallarının İrandan Avropaya Zaqafqaziya diyarı vasitəsilə tranzit qaydasının ən yüksək təsdiqi” fərmanına görə¹²⁸⁸, Mərkəzi Rusiya malları və Qafqazın yerli malları Cənubi Qafqaz diyarından keçməklə Qacar dövlətinə tranzit yolu ilə rüsumsuz göndərilə bilərdi. Ticarət mallarının Cənubi Qafqaz vasitəsilə Qacar sərhədinə daşınması yollarının təyin edilməsi Qafqaz Canişinliyinin ixtiyarına verilmişdi. Nəticədə, İrəvan quberniyasının İrəvan, Naxçıvan, Culfa və Aleksandropol gömrük

¹²⁸⁴ Сборник сведений о Кавказе, т. VII, с.238.

¹²⁸⁵ Энциклопедический словарь Брокгауз и Ефрона, т.XLI (81), с.14.

¹²⁸⁶ Обзор Эриванский губернии за 1898, с.9.

¹²⁸⁷ Обзор Эриванский губернии за 1899, с.9; Эриванский губернии за 1900, с.8-9.

¹²⁸⁸ Полное собрание законов Российской империи, собрание 1-е, т.XL, 1870 / СПб, 1867, док. №41735, с.124.

məntəqələrinin nüfuzu daha da artdı.

Qeyd edildiyi kimi, Cənubi Qafqaz vasitəsilə aparılan xarici ticarətin bir hissəsi İrəvan quberniyasına məxsus gömrükxanalar vasitəsilə həyata keçirilirdi. Mənbələrdə çar hakimiyyət orqanlarının XIX yüzilliyin 40-80-ci illərdə tərtib etdiyi statistik məlumatlarda İrəvan quberniyasına hər il gömrük məntəqələrindən idxal və ixrac edilən malların dəyəri göstərilmiş, malların çeşidləri açıqlanmışdır. Bu ticarət malları arasında pambıq, müxtəlif növ meyvə, düyü, xırda və iribuyuzlu mal-qara, mal-qara dəriləri, qənd, taxıl məhsulları, xam ipək və ipək parçalar, xam pambıq və pambıq parçalar, balıq əsas rol oynamışdır. Çar məmurlarının 1840-1879-cu illərdəki məlumatlarında İrəvan quberniyasının Qacar və Türkiyə dövlətləri ilə əyani olaraq ticarətdən, ixrac və idxal olunan malların pulla dəyəri haqqında statistik məlumatlar öz əksini tapmışdır. Həmin illərdə Qacar dövlətindən İrəvan quberniyasına idxal və quberniyadan ixrac olunan ticarət mallarının rublla ümumi dəyəri belə göstərilmişdir:

1840-1844-cü illər-ixrac-47984 rubl; idxal-2856015 rubl;
1845-1849-cu illər-ixrac-273735 rubl; idxal-4082690 rubl;
1850-1854-cü illər-ixrac-347577 rubl; idxal-5285954 rubl;
1855-1859-cu illər-ixrac-429227 rubl; idxal-6817461 rubl;
1860-1864-cü illər-ixrac-504987 rubl; idxal-5845230 rubl;
1865-1869-cu illər-ixrac-770937 rubl; idxal-6140968 rubl;
1870-1874-cü illər-ixrac-782264 rubl; idxal-5833925 rubl;
1875-1879-cu illər-ixrac-901905 rubl; idxal-7567832 rubl.

Eyni zamanda bu məlumatda Türkiyə ilə İrəvan quberniyası arasında ticarətin miqdarı da göstərilmişdir. Onlar arasında idxal-ixracın dəyəri belə olmuşdur:

1840-1844-cü illər-ixrac-872373 rubl; idxal-561581 rubl;
1845-1849-cu illər-ixrac-676676 rubl; idxal-710682 rubl;
1850-1854-cü illər-ixrac-591783 rubl; idxal-650510 rubl;
1855-1859-cu illər-ixrac-682463 rubl; idxal-647546 rubl;
1860-1864-cü illər-ixrac-1123143 rubl; idxal-1297136 rubl;
1865-1869-cu illər-ixrac-1456018 rubl; idxal-1822864 rubl;
1870-1874-cü illər-ixrac-1664566 rubl; idxal-1984693 rubl;
1875-1879-cu illər-ixrac-483691 rubl; idxal-833401 rubl¹²⁸⁹.

Rəqəmləri müqayisə etdikdə görmək olar ki, Qacar və Türkiyə dövlətlərindən İrəvan quberniyası vasitəsilə ticarət mallarının idxalı daha çox olmuşdur.

1840-1879-cu illər məlumatında eyni zamanda ayrı-ayrı gömrük məntəqəsinin adları və hər bir gömrük məntəqəsindən ixrac və idxal olunan malların rublla dəyəri də göstərilmişdir. Gömrük məntəqələrinin adları, ixrac və idxal olunan malların dəyəri belə idi:

Naxçıvan gömrük məntəqəsi-ixrac-2342345 rubl; idxal-32692386 rubl;

¹²⁸⁹ Словарь Российской империи, СПб, 1885, т.V, с.869.

Şəhur gömrük məntəqəsi-ixrac-909082 rubl; idxal- 9121844 rubl;
Ordubad gömrük məntəqəsi-ixrac-1230189 rubl; idxal- 2615845 rubl;
Aleksandropol gömrük məntəqəsi-ixrac-6285493 rubl; idxal- 7226210 rubl;
Qulp gömrük məntəqəsi-ixrac-427421 rubl; idxal-78326 rubl;
İğdir gömrük məntəqəsi-ixrac-1137799 rubl; idxal- 1203877 rubl¹²⁹⁰.

Beləliklə, qeyd edilən illərdə İrəvan quberniyasının Qacar dövləti ilə xarici ticarətində ildən-ilə artım olduğunun, Türkiyə ilə ticarətdə isə tez-tez dəyişmələrin baş verdiyini görmək mümkündür. Buna səbəb, 1877-1878-ci illər Rusiya-Türkiyə müharibəsi dövründə hər iki dövlət arasında ticarətin zəifləməsi və Aleksandropol və Qulp gömrük məntəqələrinin bağlanması idi.

Yuxarıdakı məlumatda İrəvan quberniyasının hər iki dövlətlə mal mübadiləsinin rublla dəyəri göstərilmişdir. Lakin 1878-1879-cu illərdə İrəvan gömrük məntəqələrindən idxal və ixrac olunan malların çəkisi haqqında da məlumatlar mənbədə öz əksini tapmışdır. Həmin ticarət mallarının çəkisi belə idi:

İğdir gömrük məntəqəsi-1878-ci ildə idxal-21285 pud; ixrac-5546 pud; 1879-cu ildə idxal-44639 pud; ixrac-37033 pud;

Naxçıvan gömrük məntəqəsi-1878-ci ildə idxal-1607526 pud; ixrac-141988 pud; 1879-cu ildə idxal-1367615 pud; ixrac- 143876 pud;

Ordubad gömrük məntəqəsi-1878-ci ildə idxal-35864 pud; ixrac-9090 pud; 1879-cu ildə idxal-64316 pud; ixrac-20567 pud;

Şəhur gömrük məntəqəsi-1878-ci ildə idxal-587075 pud; ixrac-72384 pud; 1879-cu ildə idxal-357038 pud; ixrac-26287 pud¹²⁹¹.

İrəvan şəhəri ticarətin əsas mərkəzi idi. 1865-ci ildə İrəvan şəhərinin xarici ticarətdən gələn gəliri 2 milyon gümüş rubl təşkil etmiş, bunun 800 min gümüş rublu pambıq ticarətindən əldə edilmişdir¹²⁹². 1878-ci ildə isə yalnız İrəvan şəhərinə 600 min rubl həcmində mal idxal olunmuşdur. Öz növbəsində İrəvan tacirləri yerli mallar da ixrac edirdilər. Hər il onlar 250 min rubl həcmində yerli ticarət mallarını satmaq üçün müxtəlif dövlətlərə aparırdılar. Bu mallar arasında əsasən pambıq və düyü əsas rol oynamışdı. Hər il 700000 rubl məbləğində 95000 puda yaxın pambıq parça, 300000 rubl məbləğində 150000 puda yaxın düyü ixrac olunurdu¹²⁹³.

İrəvan quberniyasının gömrük məntəqələrinin ildən-ilə əhəmiyyəti daha da artmışdı. 1886-cı ildə Naxçıvan gömrük məntəqəsindən 283431 rubl dəyərində müxtəlif ticarət malları (xam ipək, dəmir məmulatlar, ipək parçalar, kağız və s.) ixrac edilmiş, 1044251 rubl dəyərində mal idxal edilmiş, Şəhur məntəqəsindən

¹²⁹⁰ Словарь Российский империи, СПб,1885, т.V, с.869.

¹²⁹¹ Кавказский календарь на 1881, с.51.

¹²⁹² Развитие Еревана после присоединения Восточной Армении к России. Сборник документов 1801-1917, с.425.

¹²⁹³ Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа, Тифлис, 1881, выпуск 1, с.35-36.

225760 rubl mal ixrac, 737394 rubl idxal edilmiş, İğdir məntəqəsindən isə 150123 rubl mal ixrac, 23974 rubl mal idxal edilmişdir¹²⁹⁴.

İdxal və ixrac olunan mallardan xəzinənin xeyrinə vergi də alınır. 1888-ci ilə aid mənbədə nəinki idxal və ixrac olunan malların dəyəri, həmçinin bu mallardan xəzinənin xeyrinə daxil olunan vergi haqqında da məlumatlar göstərilmişdir. Aşağıdakı cədvəldə bunu əyani görmək mümkündür¹²⁹⁵:

Gömrük məntəqəsi	İxrac	İdxal	Xəzinəyə daxil olan vergilər
İğdir	92525 rubl	26100 rubl	4419 rubl
Şərur	191114 rubl	600616 rubl	54177 rubl
Culfa	605107 rubl	1205076 rubl	109036 rubl
Ordubad	20869 rubl	37032 rubl	4427 rubl

XIX yüzilliyin 90-cı illərinin əvvəllərində isə 4000000 rubl həcmində Rusiyanın sənaye mərkəzlərinə pambıq, Türkiyə bazarlarına isə əhəmiyyətli miqdarda düyü ixrac olunmuşdur¹²⁹⁶.

XIX yüzilliyin 80-ci illərinin sonlarından başlayaraq XX yüzilliyin əvvəllərinə qədər İrəvan quberniyasına aid statistik məlumatları özündə əks etdirən “İcmallar”da ticarətlə bağlı daha geniş məlumatlar verilmişdir. Burada ticarət adamlarının qrupları, müxtəlif ticarət adamlarına verilən sənədlərin sayı, bu sənədlərdən gələn gəlirlər və eyni zamanda xarici ticarət haqqında statistik məlumatlar toplanmışdır. Qeyd etmək lazımdır ki, bu sənədlər hər il təzələnir, sənəd alanların sayında gah azalma, gah da çoxalma baş verirdi. Məsələn, 1888-ci ildə ticarət adamlarına 4474 sənəd verilmiş, həmin sənədlərdən xəzinəyə 64846 rubl 80 qəpik, əlavə olaraq ticarət və sənəd qaydalarını pozduğuna görə 1575 rubl 61 qəpik cərimə də daxil olmuşdur¹²⁹⁷. Hesabat ilində İrəvan quberniyasına Türkiyədən 33117 rubl 24 qəpik məbləğində müxtəlif ticarət malları idxal, 95733 rubl məbləğində isə ticarət malları ixrac, Qacar dövlətinə İrəvan quberniyasından 401948 rubl 40 qəpik məbləğində ticarət malı ixrac, 1882630 rubl ticarət malları idxal edilmişdir. İxrac və idxal malları arasında əsas yeri düyü, pambıq parça, meyvə, ipək və ipək parçalar, xırda və iribuynuzlu mal-qara tutmuşdu. Bundan əlavə, Qacar dövlətinə 507551 rubl 90 qəpik məbləğində rus və əcnəbi qızıl və gümüş sikkələr, 18761 rubl məbləğində kredit biletləri ixrac, 42999 rubl məbləğində sikkə, 1677948 rubl məbləğində kredit biletləri idxal olunmuşdur¹²⁹⁸.

1891-ci ildə ticarətçilərə müxtəlif növ ticarət üçün 72255, 35 rubl məbləğində

¹²⁹⁴ Кавказский календарь на 1888, с.25-27.

¹²⁹⁵ Обзор фабрик и заводов Закавказского края, с.19.

¹²⁹⁶ Линч Х.Ф.Б., Армения. Путевые очерки этюды, Тифлис, 1910, т.1, с.295.

¹²⁹⁷ Обзор Эриванский губернии за 1888, с.54-55.

¹²⁹⁸ Yənə orada, с.56-57.

(keçən ilə nisbətən 10241 rubl çox) 5146 ticarət sənədi (keçən ilə nisbətən 654 sənəd çox) verilmişdi. Hesabat ilində həmin sənədlərdən xəzinəyə cərimə ilə birlikdə İrəvan qəzası üzrə 1982 (keçən ilə nisbətən 1572,15 rubl çox), Naxçıvan qəzası üzrə 239,60 (keçən ilə nisbətən 60,55 rubl az), Sürməli qəzası üzrə 21 (keçən ilə nisbətən 44 rubl az), Şərur-Dərələyəz qəzası üzrə 170 (keçən ilə nisbətən 47 rubl çox), Yenibəyazid qəzası üzrə 123,20 (keçən ilə nisbətən 190,63 rubl az), Aleksandropol qəzası üzrə 884,35 (keçən ilə nisbətən 269,55 rubl çox) və Üçmüəzzin qəzası üzrə isə 984,42 rubl (keçən ilə nisbətən 933,17 rubl çox) vergi daxil olmuşdur. Nəticədə hər ticarətçi xəzinəyə cərimə ilə birlikdə 10,9 qəpik (keçən ilə nisbətən 9,2 qəpik az) ödəmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, həmin il daxili ticarət dövriyyəsi haqqında heç bir məlumat verilməmişdir¹²⁹⁹.

Lakin hesabat ilində Qacar dövləti və Osmanlı Türkiyəsi ilə xarici ticarət dövriyyəsi haqqında geniş məlumatlar vardır. Bu dövriyyəyə idxal və ixrac olunan müxtəlif ticarət malları daxil idi. İrəvan quberniyasına **idxal olunan ticarət malları** həyati azuqə (buğda, un, müxtəlif növ göylər, meyvələr, ot, yağ, pendir, müxtəlif növ balıqlar, çay, tütün, meyvə şirələri və s.), xammal və yarım istehsal olunmuş materiallar (meşə malları, ot, xam pambıq, mal-qara piyi, xam ipək, yun, heyvan məhsulları və s.), mal-qara (iribuynuzlu və xırdabuynuzlu mal-qara, at və s.), fabrik, zavod və sənətkarlıq məmulatları (mərmər, duluşçuluq məmulatları, kağız, ayaqqabı dülgər məmulatları və s.) və sikkə (Rusiya qızılı və əcnəbi qızılı) daxil olmaqla beş hissəyə bölünmüşdü. 1891-ci ildə İrəvan quberniyasına həyati azuqədən 723135 rubl 23 qəpik məbləğində 312152 pud 8 funt 33 zolotnik, xammal və yarım istehsal olunmuş materiallardan 373546 rubl 56 qəpik məbləğində 56954 pud 18 funt 72 zolotnik, mal-qaradan 73587 rubl 90 qəpik məbləğində 11300 baş, fabrik, zavod və sənətkarlıq məmulatlarından 457359 rubl 88 qəpik məbləğində 22183 pud 31 funt 24 zolotnik, sikkələrdən isə 95888 rubl 50 qəpik məbləğində 4 pud 14 funt 48 zolotnik ticarət malları idxal olunmuşdu. Ümumilikdə idxal olunan ticarət mallarının məbləği 1723518 rubl 7 qəpik, 11300 baş mal-qara və çəkisi isə 389294 pud 32 funt 81 zolotnik idi. İdxal olunan ticarət malları arasında əsas yeri müxtəlif növ meyvələr (58633 rubl məbləğində), xam ipək və ipək parçalar (227650 rubl 13 qəpik məbləğində), dəri və yumşaq köhnə cır-cındır (225548 rubl məbləğində), xam pambıq və ondan hazırlanmış parçalar (175354 rubl məbləğində), yun və yun parçalar (109471,09 rubl məbləğində), mal-qara (73587,90 rubl məbləğində), buğda (47100,33 rubl məbləğində), rəng və rəng məmulatları (20989,50 rubl məbləğində), bəhməz (18018,60 rubl məbləğində), inək və qoyun yağı (17069,05 rubl məbləğində), konfet və mürəbbə (14394,09 rubl məbləğində) tutmuşdu¹³⁰⁰.

İrəvan quberniyasına qonşu dövlətlərdən müxtəlif ticarət malları idxal edil-

¹²⁹⁹ Обзор Эриванский губернии за 1891, с.21.

¹³⁰⁰ Yənə orada, с.21-24.

məklə bərabər, özü də Qacar dövlətinə və Osmanlı Türkiyəsinə müxtəlif növ ticarət malları ixrac etmişdi. 1891-ci ildə İrəvan quberniyasından həyati azuqədən hər iki dövlətə 88029 rubl 20 qəpik məbləğində 37799 pud 35 funt, 1100 ədəd və 86 butulka, xammal və yarım istehsal olunmuş materilallardan 109429 rubl 70 qəpik məbləğində 36555 pud 30 funt 3 zolotnik və 1180 ədəd, mal-qaradan 10380 rubl məbləğində 507 baş, fabrik, zavod və sənətkarlıq məmullarından 593257 rubl 15 qəpik məbləğində 15995 pud 24 funt 4 zolotnik və 53 ədəd və sikkələrdən 138779 rubl məbləğində 7 pud 24 funt 5 zolotnik, ümumilikdə isə 939875 rubl 5 qəpik məbləğində 90358 pud 33 funt 12 zolotnik, 507 baş mal-qara, 1153 ədəd digər mallar və 86 butulka ixrac edilmişdir. İrəvan quberniyasından ixrac olunan ticarət mallarından əsas yeri kağız məmulları (325030 rubl məbləğində), metal və ondan hazırlanmış məmullar (215076,25 rubl məbləğində), mis (189936,75 rubl məbləğində), neft (52735 rubl məbləğində), düyü (42508 rubl məbləğində), yun və yun məmulları (20317 rubl məbləğində), dəri və yumşaq cır-cındır (19101 rubl məbləğində), araba təkəri (18200 rubl məbləğində), tərəvəz və meyvə (11511,60 rubl məbləğində), ipək və ipək məmulları (11496,50 rubl məbləğində), mal-qara (10380 rubl məbləğində) və şüşə məmulları (8297 rubl məbləğində) tutmuşdu¹³⁰¹.

1892-ci il statistik məlumatına görə İrəvan quberniyasında ticarət adamlarına 5538 sənəd verilmişdi ki, bu da keçən ilə nisbətən 392 sənəd (7,6 %) çox idi. Verilmiş sənədlərdən xəzinəyə 74434 rubl 30 qəpik daxil olmuşdur. Hər bir sənədin ümumi dəyəri 13 rubl 44 qəpik idi. Hesabat ilində İrəvan quberniyasına Qacar dövlətindən və Osmanlı Türkiyəsindən 1844028 rubl 59 qəpik məbləğində müxtəlif növ ticarət malları, 393523 rubl məbləğində sikkə idxal edilmiş, 741432 rubl 55 qəpik məbləğində müxtəlif növ ticarət malları və 98083 rubl sikkə ixrac olunmuşdur. Qeyd etmək lazımdır ki, hesabat ilində vəba xəstəliyi üzündən İrəvanda ticarət dövriyyəsi xeyli aşağı düşmüşdü. İrəvan quberniyası eyni zamanda müxtəlif quberniya və qonşu dövlətlərin ixracatında da böyük rol oynamışdı. Həmin il Bakıdan Qacar dövlətinə ixrac edilən 600 min rubl dəyərində neft və Qacar dövlətindən ixrac olunan kişmiş və quru meyvələr İrəvan quberniyasının ərazisindən keçməklə ixrac edilmiş, İrəvan bazarında idxal mallarının dövriyyəsi 7000000, ixrac isə 13000000 rubl olunmuşdur¹³⁰².

1893-cü il statistik məlumatına görə, İrəvan quberniyasında ticarət adamlarına 5963 sənəd verilmişdi ki, bu da keçən ilə nisbətən 424 sənəd (7,7 %) çox idi. Verilmiş sənədlərdən xəzinəyə 77234 rubl 45 qəpik daxil olmuşdur. Hər bir sənədin ümumi dəyəri 12 rubl 95 qəpik idi. Bundan əlavə, cərimə və vergidən əlavə olaraq xəzinəyə 5229 rubl 75 qəpik, ümumilikdə isə ticarətdən 82464 rubl 20 qəpik daxil olmuşdur. Hesabat ilində İrəvan quberniyasına Qacar dövlətindən və

¹³⁰¹ Обзор Эриванский губернии за 1891, с.25-27.

¹³⁰² Обзор Эриванский губернии за 1892, с.10-12.

Osmanlı Türkiyəsindən 2130367 rubl 4 qəpik məbləğində müxtəlif növ ticarət malları (bu keçən ilkindən 286338 rubl 45 qəpik və yaxud 15,5 % çox idi) idxal, 925975 rubl 25 qəpik (keçən ilə nisbətən 184546 rubl 70 qəpik və yaxud 25 % çox idi) məbləğində müxtəlif növ ticarət malları ixrac, 421294 rubl (keçən ilə nisbətən 27771 rubl çox) qızıl və gümüş sikkə idxal, 200300 rubl 48 qəpik (keçən ilə nisbətən 102217 rubl 48 qəpik, yaxud 105,1 % çox) sikkə və kredit bileti ixrac olunmuşdur. Qeyd etmək lazımdır ki, 1893-cü ildə həm idxalda, həm də ixracda keyli artım baş vermişdir¹³⁰³.

1894-cü il statistik məlumatına görə, İrəvan quberniyasında ticarət adamlarına 6507 sənəd verilmişdi ki, bu da keçən ilə nisbətən 544 sənəd (9,1 %) çox idi. Verilmiş sənədlərdən xəzinəyə 82755 rubl 50 qəpik (keçən ilə nisbətən 5521 rubl və yaxud 7,1 % çox) daxil olmuşdur. Bundan əlavə xəzinəyə cərimə və vergidən də 5495 rubl 71 qəpik (keçən ilə nisbətən 265 rubl 96 qəpik çox) ödənilmişdir. Ümumilikdə xəzinəyə ticarət sənədlərindən ödənilən verginin miqdarı 88251 rubl 21 qəpik (keçən ilə nisbətən 5787 rubl 1 qəpik və yaxud 7 % çox) idi.

Hesabat ilində İrəvan quberniyasına Qacar dövlətindən və Osmanlı Türkiyəsindən 1902848 rubl 85 qəpik məbləğində müxtəlif növ ticarət malları (bu keçən ilkindən 227518 rubl 19 qəpik az idi) idxal, 624126 rubl (keçən ilə nisbətən 301849 rubl 25 qəpik az idi) məbləğində müxtəlif növ ticarət malları ixrac olmuşdur. İrəvan quberniyasının ixracatında əsas yeri pambıq, çaxır, araq, iribuynuzlu mal-qara dərisi və qoyun dərisi tutmuşdu¹³⁰⁴.

1895-ci il məlumatında ticarət adamlarına verilmiş sənədlərin sayında azalma müşahidə olunsada, sənədlərdən xəzinəyə daha çox vergi daxil olmuşdur. Hesabat ilində İrəvan quberniyasında ticarət adamlarına 6037 sənəd verilmiş, bu da keçən ilə nisbətən 470 sənəd az idi. Verilmiş sənədlərdən xəzinəyə 85860 rubl 50 qəpik (keçən ilə nisbətən 3105 rubl çox) daxil olmuşdur. Bundan əlavə xəzinəyə cərimə və vergidən 2632 rubl 65 qəpik ödənilmişdir. Ümumilikdə xəzinəyə ticarət sənədlərindən ödənilən verginin miqdarı 88393 rubl 15 qəpik (keçən ilə nisbətən 141 rubl 94 qəpik) idi.

Hesabat ilində bol məhsul olduğundan həm daxili, həm də xarici ticarətdə keyli canlanma olmuşdur. Bundan əlavə bu canlanmanın bir səbəbi də, İrəvan şəhərində 1893-cü ildə Dövlət Bankının xüsusi şöbəsinin və 1895-ci ildə isə Tiflis Kommersiya Bankının şöbəsinin açılması idi. Bu şöbələrin açılması uzun illər İrəvan ticarətinin canlanmasında böyük rol oynamışdı. İrəvan quberniyası Qacar dövlətindən və Osmanlı Türkiyəsindən idxal olunan ticarət mallarının vasitəçisi idi. Həmin il İrəvan quberniyasına Qacar dövlətindən və Osmanlı Türkiyəsindən 2064975 rubl 69 qəpik məbləğində müxtəlif növ ticarət malları (bu keçən ilkindən 162126 rubl 84 qəpik çox idi) idxal, 898791 rubl 46 qəpik (keçən ilə nisbətən 274665 rubl 46 qəpik çox idi) məbləğində müxtəlif növ ticarət malları ixrac ol-

¹³⁰³ Обзор Эриванский губернии за 1893, с.8-9.

¹³⁰⁴ Обзор Эриванский губернии за 1894, с.7-8.

muşdur. Bundan əlavə, idxal olunmuş ticarət mallarından 77308 rubl 89 qəpik vergi alınmışdır. İrəvan quberniyasına qonşu dövlətlərdən olan ticarət mallarının idxalında əsas yeri cürbəcür meyvələr, dərilər, ipək parçalar, xalçalar, palazlar və pambıq, ixracatında isə müxtəlif cür parçalar, dəmir və şüşə məmulatları, neft və neft məhsulları əsas yeri tutmuşdu¹³⁰⁵.

1896-cı ildə həm ticarət adamlarına verilmiş sənədlərin sayında, həm də xəzinəyə daxil olan verginin miqdarında xeyli çoxalma müşahidə olunmuşdur. Hesabat ilində ticarət adamlarına 6442 sənəd (keçən ilkinə nisbətən 405 sənəd çox) verilmiş, bu sənədlərdən xəzinəyə 90274 rubl 80 qəpik (keçən ilkinə nisbətən 4414 rubl 30 qəpik çox), cərimə və əlavə vergilərdən 2895 rubl 94 qəpik (keçən ilkinə nisbətən 233 rubl 29 qəpik çox), ümumilikdə isə 93170 rubl 74 qəpik daxil olmuşdur¹³⁰⁶.

Hesabat ilində İrəvan quberniyasına Osmanlı Türkiyəsindən və Qacar dövlətindən idxal olunan malların məbləği 1976190 rubl 97 qəpik, ixrac olunan malların miqdarı isə 1257946 rubl 20 qəpik olmuşdur. İdxal olunan ticarət mallarından xəzinənin xeyrinə alınan verginin məbləği isə 76165 rubl 26 qəpik idi. İdxal və ixracatda əsas rol oynayan ticarət malları keçən ilki ticarət malları ilə üst-üstə düşürdü¹³⁰⁷.

1897-ci ildə İrəvan quberniyasında ticarət adamlarına 6788 sənəd (keçən ilkinə nisbətən 347 sənəd çox) verilmiş, bu sənədlərdən xəzinəyə 98237 rubl 80 qəpik (keçən ilkinə nisbətən 7963 rubl 8 qəpik və yaxud 8 % çox), cərimə və əlavə vergilərdən 3060 rubl 19 qəpik (keçən ilkinə nisbətən 265 rubl 25 qəpik çox), ümumilikdə isə 101297 rubl 99 qəpik daxil (keçən ilə nisbətən 8127 rubl 99 qəpik çox) olmuşdur. Bir sənədin ümumi dəyəri 14 rubl 47 qəpik idi¹³⁰⁸.

1898-ci ildə İrəvan quberniyasında ticarət adamlarına 7288 sənəd (keçən ilkinə nisbətən 500 sənəd yaxud 7,3 % çox) verilmiş, bu sənədlərdən xəzinəyə 104870 rubl 60 qəpik (keçən ilkinə nisbətən 6632 rubl 80 qəpik və yaxud 6,7 % çox) daxil olmuşdur. Bir sənədin ümumi dəyəri 14 rubl 38 qəpik idi. Hər il olduğu kimi ticarətdə əsas yeri xırda ticarət tutmuşdu¹³⁰⁹.

Hesabat ilində İrəvan quberniyasına Türkiyə və Qacar dövlətlərindən 2687381 rubl 88 qəpik məbləğində müxtəlif növ ticarət malları və mal-qara idxal, 1482503 rubl 26 qəpik ticarət malları ixrac olunmuşdur. İdxaldan xəzinəyə 108091 rubl 23 qəpik, ixracdan isə gömrük qanunlarını pozduğuna görə 2185 rubl 23 qəpik vergi ödənilmişdir¹³¹⁰.

1899-cu ildə ticarət adamlarına 7192 sənəd verilmiş (keçən ilkindən 96 sənəd az), həmin sənədlərdən xəzinəyə 129180 rubl (keçən ilə nisbətən 24309 rubl 40 qəpik çox) vergi daxil olmuş, bir sənədin orta qiyməti isə 17 rubl 96 qəpik idi¹³¹¹.

¹³⁰⁵ Обзор Эриванский губернии за 1895, с.7-8.

¹³⁰⁶ Обзор Эриванский губернии за 1896, с.5.

¹³⁰⁷ Yənə orada, с.6.

¹³⁰⁸ Обзор Эриванский губернии за 1897, с.9-10.

¹³⁰⁹ Обзор Эриванский губернии за 1898, с.9-10.

¹³¹⁰ Yənə orada, s.10.

¹³¹¹ Обзор Эриванский губернии за 1899, с.8-9.

Hesabat ilində İrəvan quberniyasının xarici ticarəti də xeyli yüksək olmuşdur. Xarici ticarətdə əvvəlki kimi Qacar dövləti və Türkiyə ilə ticarət əsas yeri tutmuşdu. 1899-cu ildə İrəvan quberniyasından 1216590 rubl müxtəlif növ ticarət malları ixrac, 2597754 rubl isə idxal edilmişdir. İdxal olunmuş ticarət mallarından gömrük qaydalarını pozduğuna görə alınan cərimə ilə birlikdə xəzinəyə 137116 rubl 45 qəpik vergi daxil olmuşdur¹³¹².

1900-cü ilin məlumatına görə, ticarət adamlarına 9599 sənəd (keçən ilkinə nisbətən 2407 sənəd yaxud 33,46 % çox) verilmiş, həmin ticarət sənədlərindən xəzinəyə 143944 rubl 19 qəpik (keçən ilə nisbətən 14764 rubl 19 qəpik və yaxud 11,42 % çox) daxil olmuşdur. Verilmiş bir sənədin qiyməti 17 rubl 96 qəpiyə başa gəlmişdir¹³¹³.

Hesabat ilində İrəvan quberniyasının karantin-gömrük məntəqəsindən 2504411 rubl 28 qəpik (keçən ilə nisbətən 93342 rubl 72 qəpik az) ticarət malları idxal, 2211541 rubl (keçən ilə nisbətən 994951 rubl çox) isə ixrac, idxaldan xəzinəyə 120558 rubl 42 qəpik vergi, gömrük qaydalarını pozduğuna görə 918 rubl 16 qəpik cərimə və müsadirə edilmiş mallardan isə 136 rubl 44 qəpik daxil olmuşdur¹³¹⁴. Əgər ixracı idxalı müqayisə etsək görmək olar ki, İrəvan quberniyasında ildən ilə ixracın həcmi artmış, hətta idxala yaxınlaşmışdır.

1901-ci ildə ticarət adamlarına 7231 ədəd (keçən ilə nisbətən 2368 ədəd yaxud 24,67 % az) sənəd verilmiş, həmin sənədlərdən xəzinəyə 129581 rubl 31 qəpik daxil (keçən ilə nisbətən 14362 rubl 88 qəpik yaxud 9,99% az) olmuşdur¹³¹⁵.

Hesabat ilində İrəvan quberniyasına gömrük məntəqələrindən 2963858 rubl 62 qəpik (keçən ilə nisbətən 459447 rubl 34 qəpik yaxud 18,34 % çox) məbləğində 514547 pud, 69071 baş mal-qara idxal, 3683834 rubl 42 qəpik (keçən ilə nisbətən 1472293 rubl 42 qəpik yaxud 66,57 % çox) məbləğində 436779 pud müxtəlif ticarət malları, 1300 baş mal-qara ixrac olunmuşdur. İdxaldan xəzinəyə 150380 rubl 9 qəpik vergi daxil olmuşdur. İdxalla ixracı göstərən rəqəmləri müqayisə etdikdə görmək olar ki, artıq İrəvan quberniyasından istehsal olunan malların ixracı idxalı üstələmişdi¹³¹⁶.

1902-ci ildə ticarət adamlarına 7638 ədəd sənəd verilmiş, həmin sənədlərdən xəzinəyə 121721 rubl daxil olmuşdur¹³¹⁷. Hesabat ilində İrəvan quberniyasına gömrük məntəqələrindən 344855 rubl 20 qəpik məbləğində müxtəlif cür ticarət malları, əsasən üzüm, badam, meyvə, xam pambıq idxal (bu idxaldan xəzinəyə 175536 rubl 66 qəpik gömrük vergisi daxil olmuşdu), 3824095 rubl məbləğində isə müxtəlif cür ticarət malları, əsasən şəkər, şəkər tozu, neft və müxtəlif növdə pambıq-parça ixrac olunmuşdur. Ticarət əməliyyatları nəticəsində gömrük məntə-

¹³¹² Обзор Эриванский губернии за 1899, с.10.

¹³¹³ Yənə orada, с.8-9.

¹³¹⁴ Обзор Эриванский губернии за 1900, с.9-10.

¹³¹⁵ Yənə orada, с.11-12.

¹³¹⁶ Обзор Эриванский губернии за 1901, с.13.

¹³¹⁷ Обзор Эриванский губернии за 1902, с.3.

qələrindən hər iki tərəfə 3669 karvan, 66591 adam keçmişdir¹³¹⁸.

1903-cü ildə ticarət adamlarına 126550 rubl məbləğində 7548 ədəd sənəd, 539 ədəd pulsuz bilet və sertifikat verilmişdir. Bundan əlavə, sənətkarlıqdan cərimə və vergi əsasında xəzinəyə 2148 rubl 99 qəpik daxil olmuşdur¹³¹⁹. Hesabat ilində İrəvan quberniyasına gömrük məntəqələrindən 4377649 rubl məbləğində 1061394 pud müxtəlif növ ticarət malları (413 min puddan çox üzüm və badam, 257 min pud müxtəlif növdə meyvə, 200 min pud buğda və arpa, 65 min puddan çox xam pambıq), 19331 baş xırda və iri buynuzlu mal-qara idxal (bu idxaldan xəzinəyə 300013 rubl yaxud 41,4 % gömrük vergisi daxil olmuşdur), 5903695 rubl məbləğində 812142 pud müxtəlif cür ticarət malları (551 min puddan çox şəkər, 73 min pud müxtəlif növdə pambıq-parça, 64 min pud neft) ixrac olunmuşdur. Ticarət əməliyyatları nəticəsində gömrük məntəqələrindən hər iki tərəfə 3755 karvan, 68939 adam keçmişdir¹³²⁰.

İrəvan Xəzinə Palatasının verdiyi məlumatlara görə, 1904-cü ildə ticarət adamlarına 7837 sənəd verilmiş, bu sənədlərdən xəzinəyə 131290 rubl vergi daxil olmuşdur. Bundan əlavə, 468 nəfərə pulsuz bilet və sertifikat verilmiş, sənətkarlıqdan xəzinəyə 214 rubl qanuni, 2112 rubl 79 qəpik cərimə ilə birlikdə vergi daxil olmuşdur¹³²¹.

Hesabat ilində İrəvan quberniyasına gömrük məntəqələrindən 3442328 rubl məbləğində 747202,5 pud müxtəlif növ ticarət malları (388233 pud üzüm və badam, 153471 pud müxtəlif növdə meyvə, 58308 pud xam pambıq və s.), 10202 baş xırda və iri buynuzlu mal-qara idxal (bu idxaldan xəzinəyə 257709,5 rubl gömrük vergisi daxil olmuşdur), 5008918 rubl məbləğində 544556 pud müxtəlif cür ticarət malları, 123 baş mal-qara ixrac olunmuşdur. Ticarət əməliyyatları nəticəsində gömrük məntəqələrindən hər iki tərəfə 968 karvan, 29923 adam keçmişdir¹³²².

1907-ci ildə ticarət adamlarına 5694 ədəd (keçən ilə nisbətən 1103 ədəd çox) sənəd verilmiş, həmin sənədlərdən xəzinəyə 108860 rubl 50 qəpik daxil (keçən ilə nisbətən 13968 rubl 50 qəpik çox), bundan əlavə, xəzinəyə sənətkarlıq üçün verilmiş sənədlərdən 322 rubl 15 qəpik, cəriməyə görə isə 2436 rubl 4 qəpik daxil olmuşdur¹³²³.

Hesabat ilində İrəvan quberniyasına gömrük məntəqələrindən 2410625 rubl 13 qəpik məbləğində 558605 pud müxtəlif ticarət malları, 10675 baş mal-qara idxal (idxalda əsas yeri taxıl, üzüm və badam, müxtəlif cür meyvə, xırda və iribuynuzlu mal-qara, pambıq, çörək, ət və digər ərzaq məhsulları əsas yeri tutmuşdu), 5665237 rubl məbləğində 1022949 pud müxtəlif cür ticarət malları, 3339 baş mal-

¹³¹⁸ Обзор Эриванский губернии за 1902, с.3.

¹³¹⁹ Обзор Эриванский губернии за 1903, с.5.

¹³²⁰ Yənə orada, с.5-6.

¹³²¹ Обзор Эриванский губернии за 1904, с.9.

¹³²² Обзор Эриванский губернии за 1903, с.5-6.

¹³²³ Обзор Эриванский губернии за 1907, с.11.

qara ixrac olunmuşdur. İdxal nəticəsində gömrük məntəqələrindən hər iki tərəfə 562 karvan, 29210 ticarətçi, ixracda isə 790 karvan 23712 ticarətçi iştirak etmişdir. İdxaldan xəzinəyə 200848 rubl gömrük vergisi daxil olmuşdur¹³²⁴.

1908-ci ildə ticarət adamlarına 5521 ədəd (keçən ilə nisbətən 173 ədəd az) sənəd verilmiş, həmin sənədlərdən xəzinəyə 109982 rubl 50 qəpik (keçən ilə nisbətən 1122 rubl çox), bundan əlavə, xəzinəyə sənətkarlıq üçün verilmiş sənədlərdən 471 rubl 55 qəpik qanuni, cəriməyə görə isə 1309 rubl 93 qəpik daxil olmuşdur¹³²⁵.

Hesabat ilində İrəvan quberniyasına gömrük məntəqələrindən 5108707 rubl məbləğində 773212 pud 22 funt müxtəlif ticarət malları, 16310 baş mal-qara idxal (idxalda əsas yeri taxıl, üzüm və badam, müxtəlif cür meyvə, xalça və palaz, düyü, şəkər, yun, rəng, dəri, xırda və iribuynuzlu mal-qara, pambıq, çörək, ət və digər ərzaq məhsulları əsas yeri tutmuşdu), 7955737 rubl məbləğində 1250236 pud 38 funt müxtəlif cür ticarət malları, 7841 baş mal-qara ixrac olunmuşdur. İdxal nəticəsində gömrük məntəqəsindən hər iki tərəfə 2477 karvan, 23056 ticarətçi, ixracda isə 3668 karvan 21794 ticarətçi keçmişdir. İdxaldan xəzinəyə 230424,65 rubl gömrük vergisi daxil olmuşdur¹³²⁶.

İrəvan Xəzinə Palatasının 1909-cu ildə verdiyi məlumatla görə, 6802 nəfərə ticarət sənədi verilmiş (keçən ilkindən 429 ədəd çox), həmin sənədlərdən xəzinənin xeyrinə 116125 rubl 50 qəpik (keçən ilkindən 6143 rubl çox) vergi daxil olmuşdur. Bundan əlavə, həmin il 151 nəfərə pulsuz bilet və setfikat verilmiş, sənətkarlıqdan xəzinənin xeyrinə 514 rubl 35 qəpik qanuni, 2859 rubl 68 qəpik isə cərimə və cəza əsasında vergi alınmışdır¹³²⁷.

Hesabat ilində İrəvan quberniyasına gömrük məntəqələrindən 979201 rubl 10 qəpik məbləğində müxtəlif ticarət malları idxal, 10203041 rubl məbləğində isə ixrac olunmuşdur. İdxaldan xəzinənin xeyrinə 116991 rubl 90 qəpik gömrük vergisi daxil olmuşdur. İdxal nəticəsində gömrük məntəqələrindən hər iki tərəfə 1747 karvan, 6795 ticarətçi keçmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, bu statistik məlumatlar İrəvan quberniyasının özünün xarici ticarəti ilə bağlıdır¹³²⁸.

1910-cu il məlumatına görə, ticarət adamlarına 7825 sənəd verilmiş (bu 1909-cu ilə nisbətən 1023 nəfər çox idi) və onlardan xəzinənin xeyrinə 127469 rubl (1909-cu illə müqayisədə 11343 rubl 50 qəpik çox idi) vergi daxil olmuşdur. Həmin il 124 pulsuz bilet və sertifikat verilmiş, sənətkarlıqdan 306 rubl 50 qəpik qanuni, cərimə və qanun pozuntusundan isə 3610 rubl 12 qəpik vergi alınmışdır¹³²⁹.

1912-ci ildə İrəvan Xəzinə Palatasının ticarət adamlarına verdiyi müxtəlif

¹³²⁴ Обзор Эриванский губернии за 1907, с.12-13.

¹³²⁵ Обзор Эриванский губернии за 1908, с.11.

¹³²⁶ Yənə orada, с.12-13.

¹³²⁷ Обзор Эриванский губернии за 1909, с.11.

¹³²⁸ Yənə orada, с.11.

¹³²⁹ Обзор Эриванский губернии за 1910, с.13.

növ 9108 sənəddən xəzinəyə 139866 rubl 50 qəpik vergi daxil olmuşdur. Bu 1911-ci ilə nisbətən 8 faiz çox idi. Əlavə olaraq pulsuz sənəd verilmiş 166 nəfərdən isə xəzinəyə 323 rubl 61 qəpik qanuni, 3040 rubl 15 qəpik isə cərimə və qayda pozuntusuna görə vergi daxil olmuşdur¹³³⁰.

Hesabat ilində İrəvan quberniyasına gömrük məntəqələrindən 4963886 rubl məbləğində 1005760 pud, 24077 ədəd müxtəlif ticarət malları, 22112 baş mal-qara idxal, 17021032 rubl məbləğində 2416125 pud, 8044 vedrə şərab, 5472 baş mal-qara ixrac olmuş, idxaldan xəzinənin xeyrinə 326733 rubl 53 qəpik gömrük vergisi daxil olmuşdur. İdxal nəticəsində gömrük məntəqələrindən hər iki tərəfə 2931 karvan, 76531 ticarətçi, ixrac nəticəsində isə 6084 karvan, 77211 ticarətçi keçmişdir¹³³¹.

1913-cü il məlumatına görə ticarətçilərə verilmiş 9216 müxtəlif növ sənədə görə xəzinəyə daxil olan gəlir 142585 rubl 50 qəpik təşkil etmişdir. 1912-ci ilə nisbətən bu gəlir 2 faiz çox idi. Eyni zamanda 157 nəfərə pulsuz ticarət vəsiqəsi verilmiş, onlardan xəzinənin xeyrinə 607 rubl 04 qəpik qanuni vergi, 2199 rubl 51 qəpik isə ticarət qaydalarını pozduğuna görə cərimə alınmışdır¹³³².

1913-cü il məlumatında idxal və ixracda nisbətən çoxalmanın şahidi oluruq. Həmin il İrəvan quberniyasına ümumi dəyəri 6639484 rubl olan 25875 ədəd müxtəlif ticarət malları, 21289 baş xırda-iribuynuzlu mal-qara və 1836965 pud digər ticarət malları idxal, 22292257 rubl dəyərində 2414383 pud mal ixrac olunmuşdur. İdxaldan xəzinəyə 512255 rubl vergi daxil olmuş, idxal nəticəsində sərhəddən hər iki tərəfə 4968 karvan, 104369 adam, ixrac zamanı isə 5219 karvan, 100082 adam keçmişdir¹³³³.

1914-cü il statistik məlumatına görə isə 8299 nəfərə verilmiş ticarət sənədinə əsasən (bu 1913-cü ilə nisbətən 917 nəfər və yaxud 8,2 % az idi) xəzinəyə daxil olan illik gəlir 142520 rubl (keçən ilki vergidən 65 rubl az idi) olmuşdur. Bundan əlavə, pulsuz 128 nəfərə sənəd verilmiş, həmin ticarətçilərdən xəzinənin xeyrinə 1201 rubl 10 qəpik qanuni, 2015 rubl 80 qəpik isə cərimə və qayda pozuntusuna görə vergi alınmışdır¹³³⁴.

1914-cü ildə gömrük məntəqələrindən İrəvana 4124613 rubl dəyərində 18054 ədəd müxtəlif növ ticarət malları, 33273 baş iri və xırdabuynuzlu mal-qara, 1084515 pud digər ticarət malları idxal, 15006797 rubl dəyərində isə 164 baş mal-qara, 2706026 pud ticarət malları ixrac olunmuşdur. İdxal olunan mallardan xəzinənin xeyrinə 349153 rubl gömrük haqqı alınmış, idxal nəticəsində hər iki tərəfə 3606 karvan və əməliyyatda 96088 adam, ixracda isə 4058 karvan, 101186 adam iştirak etmişdir¹³³⁵.

¹³³⁰ Обзор Эриванский губернии за 1912, с.15.

¹³³¹ Yənə orada, s.16-17.

¹³³² Обзор Эриванский губернии за 1913, с.18.

¹³³³ Yənə orada, s.18-19.

¹³³⁴ Обзор Эриванский губернии за 1914, с.18.

¹³³⁵ Yənə orada, s.20-21.

Əgər 1913-cü illə müqayisə etsək görmək olar ki, 1914-cü ildə İrəvan quberniyasına 41% az mal idxal olunmuş, ixrac isə əksinə 12,8 % çoxalmışdır. Ticarət dövriyyəsinin belə azalması I Dünya müharibəsinin başlaması və hərbi əməliyyatların qızışması idi.

İrəvan quberniyasında qanuni idxaldan əlavə qacaqçılıq yolu ilə gətirilən mallara da rast gəlmək olardı. Bu işlə əsasən sərhəd kəndlərinin əhalisi məşğul olurdu. Qacaq mal əsasən Türkiyədən gəlirdi. Qacaq yolu ilə gətirilən mal-qara, yağ, çay və s. ticarət malları bazarlarda satılırdı¹³³⁶.

Beləliklə, İrəvan quberniyasının iqtisadi həyatında ticarət böyük rol oynamış, burada həm daxili, həm də xarici ticarət inkişaf etmişdir. Daxili ticarətdə daxili bazarlar əsas rol oynamış, bazarlarda müxtəlif mallarla ticarət edən ticarətçilər cəmləşmişdir. Həmin adamlar ticarətlə məşğul olmaq üçün mütləq sənəd almalı və əvəzində xəzinəyə vergi ödəməli idilər. Xarici ticarətdə isə Qacar, Türkiyə və Avropanın bəzi dövlətləri ilə aparılan ticarət əsas rol oynamış, xarici ticarət ildən-ildə daha da inkişaf etmişdi. İrəvan quberniyasının ixracatında əsasən pambıq, meyvə, düyü və digər ticarət malları əsas yeri tutmuşdu.

Çəki və uzunluq vahidləri. İrəvan quberniyasının kənd təsərrüfatında, ticarət əməliyyatlarında müxtəlif çəki, uzunluq ölçü vahidlərindən və puldan istifadə edilmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, işğaldan sonra uzun illər yerli əhali qədimdən istifadə etdikləri müxtəlif çəki və uzunluq ölçü vahidlərini qoruyub saxlaya bilmişdi. Lakin Rusiya işğalından sonra aparılmış müxtəlif islahatlardan sonra Azərbaycan iqtisadiyyatı Ümumrusiya iqtisadiyyatına qovuşmuş, istər-istəməz hakim təbəqənin, çəki və uzunluq ölçü vahidlərindən istifadə edilməyə başlamış, XIX yüzilliyin ikinci yarısından bu vahidlər tamamilə əsas vahidlər olmuşdur. Eyni zamanda Azərbaycanın, o cümlədən onun tərkib hissəsi olan İrəvan quberniyasının iqtisadi həyatına Avropa çəki və uzunluq vahidləri də daxil olmağa başladı. XIX yüzilliyin 60-70-ci illərində İrəvan quberniyasında istifadə edilən uzunluq və çəki vahidləri belə olmuşdur: **Uzunluq ölçü vahidləri:** 1. xan arşını və yaxud rus arşını=1 xan arşını=96,6 sm., yaxud 22 verşok (1 verşok=4,4 sm); **məsafə uzunluq ölçüsü** ağaç = 7 km və yaxud 7 verst, 300 sajen; aləbi=1 arşın; qaz 10 verşok=44 sm; 1 mil=2 km və yaxud 5 verst 8 sajen; çərək=5 verst=5,25 km; 2. **Çəki vahidləri (tərəzi)**-Noxud=3 dolya (1 dolya 4,4 milliqram)=13,2 milliqram; miskal=4,6 qram, yaxud 24 noxud və 88 dolya; Girvənkə=82 misqal=404,8 qram, yaxud 1,968 noxud; stil=800 qram və yaxud 52 misqal, 1,248 noxud; Batman=İrəvanda 4 kq. 500 qram, yaxud 22 stil; Xarvar=450 kq. yaxud 25 batman; pud=16 kq.; tilani=1,5 batman; Kantar=45 batman; Dəngə=22 dolya; 3. **Maye ölçüsü**-tunqa=8 funt=307,2 qram; 1 funt= 3 lot (1 lot=12,8 qram)=38,4 qram; batman=20 funt və yaxud 4,5 kq; pud= 16 kq; 4. **Məhsul səpilən sahənin ölçüsü**- Xarvar=1,5 desyatin yaxud 32-36 funt; Taçkir= 10 batman dənli bitkinin əkildiyi sahə; tunqa= 8 funt; 5. **Yer səthinin ölçü vahidi**-Somar=7,02 kvadrat sajen (somar Dərələyəz və

¹³³⁶ Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа, Тифлис, 1896, с.97-98.

Ordubad mahallarında istifadə edilir və 10, 12 və 18 funt ölçüyə bərabərdir); tanab= 228, 31 kv. sajen¹³³⁷.

Lakin çar Rusiyası istər mərkəzi, istərsə də ucqar quberniyalarda çəki və ölçü vahidlərində sabitlik yaratmaq üçün 1899-cu il iyunun 4-də “Çəki və ölçülərin vəziyyəti haqqında ən yüksək təsdiq edilmiş tənzipləmə” qanununu vermişdi¹³³⁸. Bu qanun 1900-cü il yanvarın 1-dən tətbiq edilmişdi. 4 paraqraftan və 51 maddədən ibarət olan qanunda əsas ölçü və çəki vahidləri göstərilmişdir. Qanuna görə, birinci paraqrafın I və III maddəsinə əsas rus çəki vahidi kimi funt, uzunluq ölçü vahidi isə arşın qəbul edilmişdir. Qəbul edilmiş çəki vahidi funt 1835-ci il platin nümunəsinə uyğunlaşdırılmış, 1747-ci ilin bürünc zərli sikkə funtundan hazırlanmış, funt isə 0,40951241 kiloqrama bərabər qəbul edilmişdir. Rus funtu 96 zolotnik və ya 32 lota, zolotnik 96 doleyə, 40 funt isə 1 puda bərabər olmuşdur. Uzunluq vahidi kimi təsdiq edilən rus arşını 27 ingilis dyümünə və yaxud 0,711200 metrə bərabər qəbul edilmişdir. Rus arşını başqa cür 16 verşok yaxud 28 düym, 3 arşın 1 verşoka bərabər götürülmüşdür¹³³⁹.

Bu ölçü vahidlərindən əlavə, digər çəki və uzunluq ölçü vahidləri də qəbul edilmişdir. Bunları bir neçə qrupa bölmək olar:

1. Çəki vahidləri (kütləvi)

Pud=10 funt=16 kq; funt=32 lot və yaxud 96 zolotnik; lot=3 zolotnik=12,8 qram; zolotnik=96 doleyə=4,6 qram; doleyə=0,00010850694 funt=44 milliqram;

2. Uzunluq ölçüsü

Verst=500 sajen=1,06 km; Sajen=3 arşın və yaxud 7 fut=2,134 metr; Arşın=16 verşok və yaxud 28 düym; Verşok=1,75 düym=4,4 sm; Funt=12 düym; Düym=10 xətt=23 millimetr; Xətt=10 nöqtə=2,5 millimetr; Xətt= $\frac{1}{1200}$ və yaxud 0,000833333 fut;

3. Sahə ölçüsü yaxud kvadrat şəkilli

Kvadrat verst=250000 kvadrat sajen; Desyatin=2400 kvadrat sajen=1,092 hektar; Kvadrat arşın=256 kvadrat verşok və yaxud 784 kvadrat düym; Kvadrat fut=144 kvadrat düym; Kvadrat düym=100 kvadrat xətt;

4. Cisim ölçüsü yaxud kub ölçüsü

Kub sajen=27 kub arşın və yaxud 343 kub fut; Kub arşın=4096 kub verşok və yaxud 21952 kub düym; Kub fut=1728 kub düym; Kub düym=1000 kub xətt;

5. Dənəli maddələrin həcmnin ölçüsü

Çetvert=2 osmina və yaxud 8 dördlük; Osmina=4 dördlüyə=105 litr; Dördlük=8 qarneç=26,24 litr; Qarneç= $\frac{1}{8}$ yaxud 0,125 çetvrikə=3,28 litr;

6. Maye həcmi ölçüləri

Vedrə=10 ştof=100 qədəh; Ştof və yaxud parç=10 qədəh yaxud piyalə; Çaxır

¹³³⁷ Кавказский календарь на 1868, с.230-244; Сборник сведений о Кавказе, 1872, т. II, с.238-239.

¹³³⁸ Полное собрание законов Российской империи, собрание третье, т.19, 1899, отдел 1, СПб, 1902, №17056, с.620-628.

¹³³⁹ Yenə orada, с.622; Кавказский календарь на 1915, отдел справочный, с.128.

butilkası= $\frac{1}{16}$ vedrə; Araq və yaxud piyvə butilkası= $\frac{1}{20}$ vedrə yaxud 5 piyalə; Piyalə= $\frac{1}{100}$ vedrə yaxud 5 şkalik (çırağ)=0,025 vedrə; Şkalik (çırağ)= $\frac{1}{200}$ yaxud 0,005 vedrə¹³⁴⁰

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycanda, o cümlədən İrəvan quberniyasında 1900-cü il yanvarın 1-də çar Rusiyasının ölçü və çəki vahidləri ilə bərabər, razılaşmaya əsasən beynəlxalq çəki və ölçü vahidləri (Fransada, Almaniyada, Avstriya-Macarıstanda, Belçikada, Hollandiyada, İtaliyada, İspaniyada, Portuqaliyada, Rumıniyada, İsveçdə, Norveçdə, Yunanstanda və Cənubi Afrika respublikalarında qəbul edilmiş) də qəbul edilmişdi. Burada əsas ölçü və çəki vahidi metr və kiloqram idi. Həmin beynəlxalq çəki və ölçü vahidləri bunlardır:

1. Çəki vahidləri (kütləvi)

1 ton=1000 kiloqram; 1 sentner=100 kiloqram; kiloqram=1000 qram;

2. Uzunluq ölçüsü

Kilometr=1000 metr; Metr=10 destimetr; Destimetr=10 santimetr; Millimetr=1000 mikron (metrin milyonda bir hissəsi);

3. Sahə ölçüsü yaxud kvadrat şəkilli

Kvadrat kilometr=1000000 kvadrat metr yaxud 100 hektar; Hektar=10000 kvadrat metr yaxud 100 aram; Ar=100 kvadrat metr; Kvadrat metr=10000 kvadrat santimetr; Kvadrat santimetr=100 kvadrat millimetr; Kvadrat millimetr=0,000001 kvadrat metr;

4. Cisim ölçüsü və yaxud kub ölçüsü

Kub metr=1000000 kub santimetr; Kub santimetr=1000 kub millimetr; Kub millimetr=0,000000,1 kub metr;

5. Dənəli maddələrin və maye həcmnin ölçüsü

Burada əsas ölçü vahidi litr olmuşdur. 1 litr=0,08 vedrə¹³⁴¹.

Beləliklə, XIX yüzilliyin ikinci yarısı-XX yüzilliyin əvvəllərində İrəvan quberniyasında iqtisadiyyatın ayrı-ayrı sahələrinin inkişafı ilə əlaqədar olaraq istər kənd təsərrüfatında, istərsə də digər sənaye sahələrində kapitalist münasibətləri inkişaf etmiş, onun ticarət malları istər Ümumrusiya bazarlarına, istərsə də Avropa bazarlarına ixrac edilmişdir. İrəvan quberniyasının iqtisadiyyatında, ticarət əməliyyatlarında çar Rusiyasının və Avropa ölkələrində qəbul edilmiş müxtəlif çəki və ölçü vahidlərindən istifadə edilmişdir.

¹³⁴⁰ Полное собрание законов Российской империи, собрание третье, т.19, 1899, отдел 1, СПб, 1902, №17056, с.620-628; Кавказский календарь на 1915 г, отдел справочный, с.128.

¹³⁴¹ Кавказский календарь на 1915 г, отдел справочный, с.128-133.

VI FƏSİL

İRƏVAN QUBERNİYASINDA MÜLKƏDAR-KƏNDLİ, AYRI-AYRI KƏNDLƏR ARASINDA TORPAQ, SU VƏ VERGİ ALMAQ UĞRUNDA MÜBARİZƏ (XIX YÜZİLLİYİN İKİNCİ YARISI-XX YÜZİLLİYİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ)

6.1. XIX yüzilliyin 50-60-cı illərində kəndlilərin mülkədarlara qarşı mübarizəsi

Rusiya işğaldan sonra Azərbaycanda, o cümlədən onun tərkib hissəsi olan İrəvan quberniyasında torpaq və su uğrunda bəylərlə kəndlilər, ayrı-ayrı kəndlər arasında mübahisələr, narazılıqlar geniş vüsət almışdı. Bu mübahisələr və narazılıqlar o həddə çatmışdı ki, onların həll olunmasına yerli quberniya hakimiyyət orqanları, hətta Qafqaz Cənubunu qarışmalı olmuşdu. Lakin bu məsələlər istər 1870-ci il mayın 14-də həyata keçirilən islahata qədər, istərsə də islahatdan sonra həll olunmamış qalmışdı. Arxiv materiallarında torpaq, su üstündə mülkədarlarla kəndlilər, ayrı-ayrı kəndlər arasında saysız-hesabsız torpaq mübarizələri, mülkədar və bəylərin özbaşınalığı haqqında çoxlu sayda şikayətlərə və açıq çıxışlara rast gəlmək mümkündür.

Qeyd etmək lazımdır ki, XIX yüzilliyin ortalarından başlayaraq torpaq mübahisələri İrəvan quberniyasının bütün qəzalarında qeydə alınmışdı. Məsələn, 1850-ci il martın 21-də Zəngibasar dairəsinin Şorlu-Mehmandar kəndinin xəzinə kəndliləri İrəvan qubernatoruna yazdıqları məktubda Süleyman xanın onlara məxsus iki axça torpaq sahəsinin zəbt edilməsindən şikayət edərək, həmin torpaqların geri qaytarılmasını xahiş etmişdilər¹³⁴².

1857-ci il oktyabrın 10-da İrəvan qubernatoruna edilən məruzədə Naxçıvan qəzasının Dərələyəz dairəsinin 5 kəndinin-Həməzəli-Diza, Arpa, Aşağı və Yuxarı Danzik və Çiva kəndlərinin kəndliləri Naxçıvan qəza rəisinə göndərdikləri şikayət ərizəsində onların yaşayışı üçün əsas mənbə olan torpaqların yerli bəylər tərəfindən qeyri-qanuni zəbt edilərək əkildiyini bildirmişdilər. Onlar yazırdılar ki, “kənd mülkədarları özbaşınalığ edərək böyük həcmdə torpaq sahələri əkdiklərindən, kəndlilərin yeganə yaşamaq, xəzinəyə vergi ödəmək və mükəlləfiyyət yerinə yetirməyin mənbəyi olan torpaq azlığından əziyyət çəkirlər”. Kəndlilər bu hadisədən əziyyət çəkmələrinə və şikayətlərinə baxmayaraq, qubernator bəylərin hüquqlarını qorumağı üstün tutmuşdu. Belə ki, bu məktub əsasında çıxarılan qərarda bildirilmişdi ki, hökumətin çıxardığı qanuna əsasən bəylərin hüquqlarına toxun-

¹³⁴² Крестьянское движение в Армении в XIX веке, Ереван, 1948, с.77.

maq olmaz, yalnız diqqət etmək lazımdır ki, bəylər öz torpaqlarını kəndlilərin hesabına genişləndirməsinlər¹³⁴³.

Belə şikayətlər hər kənddə qeydə alınmışdı. Narazılıqların, şikayətlərin çoxluğu hökuməti narahat etməyə bilməzdi. Vəziyyətlə tanış olmaq üçün yerlərə səlahiyyətli nümayəndələr ezam olunmağa başladı. Nəticədə, Zaqafqaziya diyarının Baş İdarə şurasının üzvü Kotsebu İrəvana göndərilməmişdi. O, İrəvan quberniyasında olarkən yerli əhali ilə birbaşa görüşmüş, söhbətlər aparmış və ona torpaqsızlıqdan, susuzluqdan və mülkədarlar tərəfindən sıxışdırılmaları haqqında xeyli şikayət ərizələri vermişdilər¹³⁴⁴.

Lakin buna baxmayaraq, kəndlilərin mülkədarlar tərəfindən sıxışdırılmaları davam etmişdi. Hətta haqsızlığa dözməyən bəzi ailələr yer-yurdlarını tərk edərək qonşu məntəqələrə, kəndlərə köçmək məcburiyyətində qalmışdılar. Naxçıvan məntəqəsinin Aznaburd kəndinin sakinləri buranı təftiş edən Naxçıvan qəzasının məmuruna verdikləri ərizədə mülkədar Kiçik xanın onların torpaq və bulaqlarını zəbt etməsi barədə şikayət etmişdilər. Kəndlilər yazırdılar: “O, bizim torpağımızı və iki bulağımızı zəbt etsə də, bununla kifayətlənməyərək zorla digər qalan 3 bulaqdan səkkiz gündən bir suvarma üçün su götürürdü. Nəticədə sıxışdırılan beş ailə Dərələyəz məntəqəsinə köçmüşdülər”¹³⁴⁵. Kiçik xan özünün hərəkəti ilə əhalini yoxsul vəziyyətə salmışdı. Kənd əhalisi vergi haqqını ödəmək üçün başqa yerlərdə iş axtarmaq məcburiyyətində qalmalı olmuşdular¹³⁴⁶.

Bir-biri ilə qonşu olan kəndlər arasında da torpaq üstündə mübahisələr olurdu. Hətta bu mübahisə böyüyərək polislərə qarşı çıxışla nəticələnmişdi. Məsələn, İrəvan qəza rəisinin 1861-ci il sentyabrın 4-də qubernatora ünvanladığı məlumatda xəzinə-mülkədar kəndi olan Örtülü-Təzəkənd kənd sakinləri iyunun 9-da yazdıqları ərizədə qonşu Kuşi-Dəmirçi kəndinin sakinlərinin qəza rəisinin sabiq köməkçisi Çıqankov tərəfindən hər iki kənd arasında mərzlənən torpaqları zəbt etdiklərini bildirmişdilər. Bu məsələni həll etmək üçün qəza rəisi yeni köməkçisi Deyqarxanovu polis dəstəsilə oraya göndərmişdi. Lakin Kuşi-Dəmirçi sakinləri başda Seyid Abdulla Məmməd oğlu, Məşədi İsmayıl Mustafa oğlu, Qəmbər Məmmədqulu oğlu və Məhəmmədbağırın başçılığı ilə 100 nəfər dəyənəklə silahlanaraq Deyqarxanovun dəstəsinə hücum etmişdilər. Hücum məruz qalan polislər mübahisə yerindən qaçmış, Deyqarxanov girov götürülmüş, polislərdən Cəlil bəy Sofiyev və Maxta kəndinin kəndxudası zədələnmişdi. Bu hadisədən bərk qorxan, belə hadisələrin başqa kəndlərə keçməsinin qarşısını almaq üçün qəza rəisinin göstərişi ilə yuxarıda adı çəkilən dörd nəfər həbs edilmişdi¹³⁴⁷.

¹³⁴³ Крестьянское движение в Армении в XIX веке, Ереван, 1948, с.78-81.

¹³⁴⁴ Yənə orada, s.110.

¹³⁴⁵ Агаян Ц.П., Крестьянская реформа в Азербайджане в 1870 году, Баку, Изд-во Акад.Наук Азерб. ССР, 1956, с.115.

¹³⁴⁶ Yənə orada, s.116.

¹³⁴⁷ Крестьянское движение в Армении в XIX веке, Ереван, 1948, с.111.

Mülkədarlarla xəzinə kəndliləri arasında mübahisələr quberniyanın müxtəlif kəndlərində olmuşdu. 1862-ci il yanvarın 31-də İrəvan qubernatoru yerölçənlərə Başnalı kəndinin mülkədarı Kələntərovla Çinəxanlı kənd sakinləri arasında mübahisəyə səbəb olan torpaq sahəsini ləğv etmək göstərişi vermişdi¹³⁴⁸.

Lakin Başnalı kənd sakinlərinin şikayəti bununla qurtarmırdı. Belə ki, İrəvan qəza rəisinin quberniya yerölçənlərinə 1865-ci il aprelin 14-də ünvanladığı məktubda torpaqlarının mülkədarlar tərəfindən qeyri-qanuni zəbt edilməsi haqqında Başnalı kənd sakinlərinin şikayətlərini çatdırmışdı¹³⁴⁹.

Dərələyəz məntəqəsinin Arpa kəndinin sakinlərinin öz mülkədarları Həsənəli Sultana qarşı mübarizəsi daha geniş və kəskin xarakter almışdı. Kəndlilərin şikayətindən belə bəlli olur ki, Həsənəli Sultan kənd sakinlərinə məxsus olan otlaqların bir hissəsini kənar şəxslərə icarə vermiş, digər hissəsini isə onlardan zorla alaraq özü əkməmişdi. Nəticədə sakinlər yaşamaq üçün yeganə vasitə olan torpaqdan məhrum olmuşdular. Bundan əlavə, qonşu kəndin adamları qeyri-qanuni olaraq onların torpaqlarının bir hissəsini zəbt etmişdilər¹³⁵⁰. Nəticədə qubernatorun verdiyi sərəncama görə, qəza rəisi bu şikayətə baxmalı, əgər kəndlilər haqlı olarsa onların tələbləri yerinə yetirilməli idi. Bu məsələnin həll edilməsi Naxçıvan qəza rəisinə tapşırılmışdı. O, isə kənd sakinlərinin şikayətini araşdırmaq üçün Dərələyəz məntəqəsinin rəisinə göstəriş vermişdi. Dərələyəz rəisi Xanaqovun Naxçıvan qəza rəisinə 1862-ci il noyabrın 6-da ünvanladığı məlumatda göstərilirdi ki, həqiqətən də, Həsənəli Sultan əkin üçün 8 xalvar yerə sahib idi. Rəisin xahişindən sonra o, 2 xalvar əkin sahəsini və bir qoyun ağılını kəndlilərə güzəştə getmişdi. Lakin kəndlilər bununla razılaşmamışdılar. Bu hadisədən sonra Naxçıvan qəza rəisinin qubernatora yazdığı məktubda Arpa kənd sakinlərinin şikayətinin əsassız olması bildirilmişdi¹³⁵¹.

Lakin Arpa kənd sakinləri şikayətlərini davam etdirmişdilər. 1864-cü il martın 21-də Arpa kənd sakinlərindən 20 nəfərin imzası ilə İrəvan qubernatoruna yazılan şikayət məktubunda öz narazılıqlarını daha ətraflı bildirmişdilər. Məktubun məzmunundan belə məlum olur ki, Arpa kəndi 30 evdən ibarət olmuş və kənd ümumilikdə 50 xalvar torpağa malik idi. Bunlardan 30 xalvar əkinə yararlı, 20 xalvar isə keyfiyyətsiz torpaqlar olmuşdu. Mülkədar Həsənəli Sultan 30 xalvardan ən keyfiyyətli 8 xalvar ələ keçirmiş, 22 xalvar isə 30 ailə arasında bölünmüşdü. Digər tərəfdən onların yazdığına görə, Həsənəli Sultan onlara məxsus iki qoyun ağılını ələ keçirmişdi. Kəndlilər bildirirdilər ki, onlar bu az torpaqla nəinki ailələrini saxlamalı, eyni zamanda illik vergi ödəməli idilər. Onları narahat edən məsələlərdən biri də, 25 vert aralıda olan qonşu Yaycı kəndində yaşayan Həsənəli Sultanın evinə məhsulun $\frac{4}{30}$ hissəsini təşkil edən bəhrə vergisi olan buğda, arpa,

¹³⁴⁸ Крестьянское движение в Армении в XIX веке, с.77, с.112.

¹³⁴⁹ Yənə orada.

¹³⁵⁰ Yənə orada, s.113.

¹³⁵¹ Yənə orada, s.113-114.

ot, saman və digər məhsullar daşımağa məcbur olmaları idi. Yollar yararsız olduğuna görə bu məhsulların daşınması kəndlilərə baha başa gəlirdi. Kəndlilərin tələbi ondan ibarət idi ki, Həsənəli Sultanın zəbt etdiyi 8 xalvar və 2 qoyun ağılı ondan alınıb sakinlərin istifadəsinə verilsin, digər tərəfdən bəhrə vergisi onların hesabına Yayıcı kəndinə daşınmasın¹³⁵².

Bütün bu şikayətlərə baxmayaraq Arpa kənd sakinlərinin narazılıqları qəbul olunmamışdı. 1864-cü il noyabrın 18-də Dərələyəz məntəqə rəisinin Naxçıvan qəza rəisinə yazdığı məktubun və İrəvan qubernatorunun Naxçıvan qəza rəisinə göndərdiyi bildirişin məzmunundan görünür ki, Arpa kənd sakinlərinin şikayətlərinin əsassız olduğu bildirilmişdi¹³⁵³.

Yenibəyazid qəzasının kəndlilərinin mülkədarlara qarşı mübarizəsi də kəskin xarakter almışdı. Qəzanın Qızılbulaq yaxud Çaxırlı kənd sakinləri İrəvan qubernatoruna 1862-ci il aprelin 24-də yazdıqları şikayət ərizəsində göstərirdilər ki, onların kəndi xəzinə kəndi olmasına baxmayaraq, kəndin mülkədarı praporşik Mustafa ağa onlardan vergi verməyi və mükəlləfiyyət yerinə yetirmələrini, hər il üç kişi və bir qadın olmaqla qulluqçu tələb edirdi. Qəza rəisinin göstərişi ilə kəndlilər hər il torpağın şumlanmasında Mustafa ağaya 6 kotan verməli idilər. Lakin Mustafa ağa mülkədar hüququndan sui-istifadə edərək yeni-yeni tələblər irəli sürməklə kəndliləri təngə gətirmişdi. Bundan əlavə, kəndlilər xəzinəyə də vergi ödəməli idilər. Yeni vergi sisteminə görə hər bir kənd sakini ildə xəzinəyə 7 rubl 30 qəpik vergi ödəməli idilər. Lakin kəndlilər canişin knyaz Vorontsovun göstərişi ilə xəzinəyə 11 rubl vergi ödəyirdilər¹³⁵⁴.

Yuxarıda göstərilmiş XIX yüzilliyin 60-cı illərinin əvvəllərində Qızılbulaq kənd sakinləri ilə sahibkar Mustafa ağa arasında vergi almaq üstündə mübahisə illərlə davam etmişdi. Belə ki, Mustafa ağa vəfat etdikdən sonra onun yerini oğlu Şıxəli ağa tutmuş və bu dəfə mübarizə onunla davam etmişdir. Mübarizə o qədər şiddətlənmişdi ki, kəndlilər Qafqaz canişininə şikayət etmək məcburiyyətində qalmışdılar. Məsələdən xəbər tutan Qafqaz canişininin Baş İdarə rəisi 1862-ci il sentyabrın 30-da İrəvan qubernatoruna yazdığı bildirişdə göstərirdi ki, Mustafa ağanın yerini tutan oğlu Şıxəli ağa daha irəli gedərək kəndlilərdən əlavə gəlirlər tələb etmiş, hətta barışıq münəsfinin vasitəsilə onlardan əlavə 140 rubl vergi almışdır. Kəndlilər Şıxəli ağanın bu qanunsuz hərəkətlərindən onları xilas etmələrini tələb edir, əks halda boş torpaqları zəbt edəcəkləri ilə hədələyirdilər. Lakin hökumət bu dəfə də kəndlilərə güzəşdə getmədi. Bildirişdə göstərilirdi ki, kəndlilər öz ağalarına vergi verməyə borcludurlar¹³⁵⁵. Beləliklə, bu qarşıdurmada Şıxəli ağanın xeyrinə qərar çıxarılmışdır.

Qızılbulaq kəndlilərinin şikayətinə baxmayaraq, onların şikayəti qəbul olun-

¹³⁵² Крестьянское движение в Армении в XIX веке, с.115-116.

¹³⁵³ Yənə orada, s.117-118.

¹³⁵⁴ Yənə orada, s.118-119.

¹³⁵⁵ Yənə orada, s.120-121.

mamışdı. 1863-cü il iyunun 5-də Qafqaz canişininin İrəvan qubernatoruna ünvanladığı bildirişdə Sıxəli ağanın hüquqları bərpa edilmişdi. Burada aydın göstərilmişdi ki, kənd həm xəzinə, həm də mülkədar kəndi olduğuna görə yeni vergi qanununa baxmayaraq, verginin miqdarı hər ev üçün 11 rubl saxlanılır, digər tərəfdən hər 15 ev mülkədara bir qulluqçu verməyə borcludurlur¹³⁵⁶. Beləliklə, Qızıl-bulaq kənd sakinlərinin şikayəti əsassız hesab olunmuşdu.

Bəzi hallarda kəndlilərlə ağalar, mülkədarlar arasında narazılıq o dərəcəyə çatmışdı ki, kəndlilər mükəlləfiyyətlərin yerinə yetirilməsindən boyun qaçırırdılar. Sahibkarların hakimiyyət orqanlarına ünvanladıkları şikayət məktublarından bunu görmək mümkündür. İrəvan şəhərində yaşayan bu ağalar kənd sakinlərinin onların yaşadığı yerə ot, yonca və saman daşımamalarından narahat idilər. Məsələn, 1863-cü il sentyabrın 15-də və 1864-cü il oktyabrın 29-da Üçmüəzzin qəza rəisinin İrəvan qubernatoruna yazdığı rəsmi məktublarında göstərilirdi ki, İrəvan şəhər sakini Şükür ağa mülkədar mülkü olan Tos kənd sakinlərinin ona çataçaq ot, yonca və samanın kəndlilər tərəfindən lazımı yerə daşınmamasından şikayət etmişdi. Kəndlilərin bu mükəlləfiyyətin yerinə yetirilməməsinin səbəbi kimi, 1860-cı il mayın 16-da sabiq hərbi qubernator Kolyubakinin fərmanına əsasən, kəndlilərin yalnız 25 verstə qədər məsafəyə dənli bitkiləri daşıya bilmələri göstərilirdi. Burada ot və ələfdən söhbət getmirdi. Məktublarda qəza rəisi Şükür ağanın tələbinin yerinə yetirilməsi məsələsini qubernatordan xahiş etmişdi¹³⁵⁷.

İrəvan quberniyasının əksər kəndlərində mülkədarlar vəzifələrindən sui-istifadə edərək kəndli torpaqlarını zorla mənimsəyirdilər. Üçmüəzzin qəzasının Ağcaarx kənd sakinlərinin şikayəti də belə mülkədarlardan idi. Ağcaarx kənd sakinləri İrəvan quberniyasını təftiş edən gizli müşavir general Xaritonova 1863-cü il oktyabrın 24-də 30 ailənin imzası ilə yazdıqları şikayət ərizəsində göstərirdilər ki, onların kəndi mülkədar kəndidir. Kəndə məxsus olan torpaqların 3,5 axçası İrəvan şəhər sakinləri olan Hacı Əli, Hacı Qurban və Ağa qardaşlarına, digər hissəsi Cavad, Əsəd qardaşlarına və 2,5 axça isə Cəlil xana, onun ölümündən sonra isə oğlu Paşa xana məxsus olmuşdur. Paşa xan vəziyyətdən istifadə edərək kəndlilərin torpaqlarını mənimsəyərək 25 xalvara çatdırmışdı. Halbuki, qanunla onun torpaqlarının sahəsi 12 xalvardan yüksək olmamalı idi. Bundan əlavə, Paşa xan hər il torpaqların şumlanması və məhsulun yığılması üçün kəndlilərdən işçilər tələb edirdi. Şikayət məktubunda kəndlilər generala bildirirdilər ki, kənd mülkədarları ümumilikdə 50 xalvar torpaq sahəsi əkmışdilər. Lakin 37 kənd sakininin torpağa ehtiyacı vardır. Onlar xahiş edirdilər ki, qanuna əsasən mülkədarlar yalnız 12 xalvar torpağa sahib olmalı idi, qalan hissələr isə kəndlilərə qaytarılmalıdır. Paşa xanın onları sıxışdırmasından təngə gələn kəndlilər xəzinə kəndi olan Saatlı kəndinə

¹³⁵⁶ Крестьянское движение в Армении в XIX веке, с. 119.

¹³⁵⁷ Yənə orada, s.121-123.

köçürülmələrini xahiş edirdilər¹³⁵⁸.

Mülkədarların təqiblərindən və sıxışdırmalarından tənğə gələn əksər kəndlilər xəzinə torpaqlarına köçməyi üstün tutur və bəzi hallarda buna nail olurdular. 1864-cü il martın 29-da Dərələyəz dairəsinin Ağkənd kəndinin 17 ailəsinin şikayət məktubunda mülkədar Cəlil xanın kəndlilərin torpaqlarını əllərindən almasından şikayət edərək, İrəvan qubernatorundan Yenibəyazid qəzasına məxsus olan Xartluq kəndinə köçmələrinə icazə verməsini xahiş etmişdilər. Nəticədə, 1865-ci il sentyabrın 6-da İrəvan qubernatorunun Naxçıvan qəza rəisinə yazdığı məktubda 17 ailənin Xartluq kəndinə köçmələrinə icazə verilmişdi¹³⁵⁹.

1866-cı ilin mayında İrəvan qubernatoru quberniyanın ayrı-ayrı qəzalarında yerləşən 5 kəndin sakinlərinin mülkədarlar tərəfindən sıxışdırılmaları barəsində olan ərizələr haqqında qərar çıxarmışdı. Qərardan görünür ki, İrəvan qəzasında Reyhanlı, Arxalıq-Kəlbəli xan kəndlərinin sakinləri, aşağı və yuxarı Neçli kəndinin 136 sakini, Naxçıvan qəzasında Xəlilli kəndinin kəndliləri, Üçmüəzzin qəzasında isə Səfiabad kəndinin 10 sakini mülkədarlar tərəfindən sıxışdırıldıklarını, torpağın və suyun çatışmamasından şikayət edirdilər. Şikayətin miqyasından ehtiyat edən İrəvan qubernatoru general-mayor Astafyev kəndlilərin şikayətlərinə baxmış, mülkədarların hüquqlarını məhdudlaşdıran qərar çıxarmışdır. Qərara görə, mülkədar torpağında məskunlaşmış kəndlilər qanunla nəzərdə tutulmuş məhsulun müəyyən hissəsini mülkədara vergi verməli, həmin vergi yalnız 25 versta qədər olan məsafəyə daşınmalı, mülkədar kəndində sakin olan kəndlilərə 6 axça (yəni 6 torpaq sahəsi) torpaq bölünməli, hər axçadan məhsul artıq qalarsa mülkədarın xeyrinə 2 xalvar (hər biri 30 pud) vergi ayırılmalı, digər tərəfdən sakinlər öz torpaqlarında azad olmalı, mülkədara tabe olmamalı və sahibkarın onlar üzərində polis nəzarəti olmamalı idi¹³⁶⁰.

İrəvan qəzasında Novruzlu kənd sakinləri bir neçə dəfə qubernatora şikayət etmələrinə baxmayaraq, onların şikayətinə heç bir cavab verilmədiyinə görə birbaşa Qafqaz canişininə şikayət məktubu ünvanlamışdılar. Kənd sakinlərinin yazdıqlarına görə, Novruzlu kəndi xəzinəyə məxsus olmasına baxmayaraq, İrəvan şəhər sakini mülkədar Rzaqulu bəy Kərim bəy oğlu tərəfindən onların torpaqları əllərindən alınmışdır¹³⁶¹.

İrəvan qəzasının digər bir kəndi olan Çikdamlı kənd sakinləri 1866-cı il mayın 2-də Qafqaz canişininə ünvanladıkları məktubda onlara məxsus torpaqların mülkədarlar tərəfindən zəbt olunduğunu bildirmiş, həmin torpaqların geri alınmasını xahiş etmişdilər. Məktubu 22 Azərbaycan türkü, 24 erməni imzalamışdı. Məktubda kənd sakinləri göstərirdilər ki, kəndin mülkədarı İrəvan kənd sakini Ağamalı Yeqizarov yüksək müsəlman silkinə məxsus deyil və o, qeyri-qanuni

¹³⁵⁸ Крестьянское движение в Армении в XIX веке, с.123-126.

¹³⁵⁹ Yenə orada, s.126-128.

¹³⁶⁰ Yenə orada, с.142-143.

¹³⁶¹ Yenə orada, s.143-144.

olaraq onlara məxsus torpaqları zəbt etmişdir. O, qanunla kameral təsvirdə vergi verənlər təbəqəsinə məxsusdur. Yeqizarov sabiq qubernator Kolyubakinə rüsvət verərək Çikdamlı kəndinin sahibi olması haqqında fərman əldə etmişdir¹³⁶².

Şikayət edənlər arasında Yuxarı və Aşağı Neçli kəndinin 136 sakini də vardı. Onlar 1866-cı il mayın 5-də Qafqaz canişininə yazdıqları məktubda göstəridilər ki, onların mülkədarı Gevorq Yelizarov nəinki onları sıxışdırır, eyni zamanda dinini və inamını təhqir edirdi. Məktubun məzmunundan görünür ki, kəndin mülkədarı əkin sahələrini qeyri-qanuni zəbt etməklə bərabər, onlardan zorla 3 batman təmizlənməmiş xam pambıq alır, pul tələb edirdi. Hətta mülkədarın qulluqçusu Cabbar kəndlilərdən rüsvət almamış onların yığdığı çəltiyin və pambığın miqdarını çəkmirdi. Sakinlər bu biabırçılığın qarşısını almağı canişindən xahiş edirdilər¹³⁶³.

İrəvan qəzasının Ağamzalı kəndinin həm Azərbaycan türklərindən, həm də ermənilərdən ibarət sakinləri 1866-cı il mayın 6-da Qafqaz canişininə ünvanladığı məktubda vəziyyətlərini belə təsvir etmişdilər: 1. Kənd sakinləri at-araba mükəlləfiyyəti yerinə yetirirdilər. Bu mükəlləfiyyət onlar üçün çətin olduğundan bu işdən azad olunmalarını xahiş edirdilər; 2. Ağamzalı kəndinə məxsus örüş yerləri az olmasına baxmayaraq, həmin kəndə məxsus poçt stansiyasının atlarını yemləmək üçün onların 8 xalvar örüş yeri zəbt edilmişdi; 3. Xəzinəyə məxsus qonşu Cabaçalı kəndinin sakini Məşədi Məmməd Cəfər Fərzəli oğlu Ağamzalı kəndinə məxsus 10 xalvar əkin sahəsini qeyri-qanuni zəbt etmişdir. Bu işə İrəvan quberniyaya məhkəməsində baxılmış və Ağamzalı kənd sakinlərinin xeyrinə qərar çıxarılmışdır. Lakin indiyə qədər hökm icra olunmamışdır; 4. Ağamzalı kəndinin dörd mülkədarı kənd sakinlərindən qədərindən artıq məhsul vergisi tələb etməklə bərabər, bu verginin İrəvan şəhərinə daşınmasını tələb etmişdilər. Kənd sakinlərinin şikayətlərinə baxılmış və İrəvan qubernatorunun qəza rəisinə 1867-ci il avqustun 19-da yazdığı məktubda belə qərar çıxarılmışdı: 1. Kənd sakinləri at-araba mükəlləfiyyətindən azad edilsin; 2. Bu bənddə göstərilən vəziyyəti yerinə yetirmək üçün yerli rəisə müraciət edilsin; 3. Mərzlənmə həyata keçirilənə qədər bu məsələ dayandırılсын; 4. Kənd sakinləri məhsulun daşınması mükəlləfiyyətindən azad edilsin¹³⁶⁴.

Yenibəyazid qəzasının Kamal kəndinin sakinləri öz mülkədarlarına qarşı mübarizəsi daha kəskin xarakter almışdı. 1868-ci il fevralın 26-da kənd sakinləri İrəvan qubernatoruna ünvanladığı məktubda mülkədarların daha çox vergi almalarından şikayətlənirdilər. Məktubda göstərilirdi ki, bu kəndi idarə etmək hüququ 1822-ci ildə Hüseynqulu xan tərəfindən Hacı Məhəmmədə vermiş, ondan sonra onun oğlu Molla Hüseyn Qulama çatmışdır. Molla Hüseyn Qulamin ölümündən

¹³⁶² Крестьянское движение в Армении в XIX веке, s.144-145.

¹³⁶³ Yenə orada, c.146-147.

¹³⁶⁴ Yenə orada, c.148-151.

sonra isə bu kəndin sakinləri onun oğlanları İbrahim bəyə, Abbasqulu bəyə və digər bir oğluna (adı göstərilməmişdir-E.Q.) vergi vermək məcburiyyətində qalmışdı. Əvvəllər kənd sakinləri bəylərə yığılan məhsulun $1/40$ hissəsini vergi verirdilər. Lakin oğulları atasının yerini tutduqdan və bəy komissiyaları onların bəy hüququnu təsdiq etdikdən sonra kəndlilərdən məhsulun $4/30$ hissəsini tələb etməyə başladılar. Belə olduqda kənd sakinləri vergi verməyi dayandırmış və bu haqda hakimiyyət orqanlarına şikayət etmişdilər¹³⁶⁵. Qəza rəisi bu mübahisədə mülkədarların tərəfində olmuşdu. Onun 1868-ci il fevralın 28-də İrəvan qubernatoruna ünvanladığı məlumatda bildirirdi ki, kənd sakinlərinin narazılığı əsassızdır, mülkədar hüququna görə onların məhsuldan aldığı vergi faizi düzgündür¹³⁶⁶. Qəza rəisi həmin ilin avqust ayının 14-də qubernatora göndərdiyi digər məlumatında yazırdı ki, Abbasqulu bəyin şikayətinə görə kənd sakinləri vergi verməyi dayandırmışdılar¹³⁶⁷.

Kamal kəndində gərginliyin daha da dərinləşməsinin qarşısını almaq üçün İrəvan qubernatoru bu işə ciddi müdaxilə etmək qərarına gəlmişdi. Onun 1869-cu il mayın 20-də qəza rəisinə ünvanladığı məlumatda belə qərar çıxarmışdı ki, mülkədarların torpaq hüququ müəyyən edilənə qədər kənd sakinləri (kənd 38 evdən ibarət idi) yığılan məhsulun $4/30$ hissəsini verməlidirlər¹³⁶⁸. Beləliklə, bu hadisədə də hakimiyyət orqanları mülkədarların hüquqlarını müdafiyyə etmişdilər.

6.2. 1870-ci il mayın 14-də qəbul edilmiş islahatdan sonra İrəvan quberniyasında mülkədar-kəndli qarşdurması

Çarizm Azərbaycanda, o cümlədən onun tərkib hissəsi olan İrəvan quberniyasında torpaq uğrunda, ondan istifadə etmək, vergi məsələsində saysız-hesabsız narazılıqları nəzərə alaraq 1870-ci il mayın 14-də torpaq islahatı keçirmək məcburiyyətində qalmışdı. Bu islahat haqqında yuxarıda bəhs edilmişdir. Lakin keçirilən islahat gözlənilən nəticəni vermədi. Belə ki, torpaq uğrunda mübarizə daha da şiddətləndi. İslahata əsasən hüquqlarının müəyyən edildiyini görənlər mülkədarlar, bəylər qeyri-qanuni torpaqları zəbt edir, vergilərin faizini artırırtdılar. Buna cavab olaraq əvəzində kəndlilər müxtəlif hakimiyyət orqanlarına şikayət edir, müqavimət göstərir və vergi verməkdən imtina edirdilər. Arxiv materiallarında mülkədarların özbaşınalığı, münbit torpaqların onlar tərəfindən qeyri-qanuni zəbt olunması, torpaq çatışmazlığı və s. haqqında xeyli məlumatlara rast gəlmək mümkündür.

1870-ci il yanvarın 9-da Yenibəyazid qəzasının Quşdərəsi kəndinin sakinləri İrəvan qubernatoruna ünvanladığı məktubda yazırdılar ki, vaxtilə Aleksandropol qəzasının Vartanlı kəndindən 21 ailə 1858-ci ildə Yenibəyazid qəzasının Quşdərəsi

¹³⁶⁵ Крестьянское движение в Армении в XIX веке, с.159-161.

¹³⁶⁶ Yenə orada, s.161-162.

¹³⁶⁷ Yenə orada, s.162.

¹³⁶⁸ Yenə orada, s.162-163.

kəndinə köçərək burada məskən salmışdılar. Bu kənd yarandıqdan sonra qonşu Zod kəndinin ağaları onların əkin sahələrində Karvansaray dərəsi adlı qoyun ağılı yaratmışdılar. Kənd sakinləri ya həmin torpaqların geri qaytarılmasını, ya da Vartanlı kəndinə qaytarılmalarını xahiş edirdilər. Məktub Azərbaycan türkcəsində yazılmışdır¹³⁶⁹.

Onların bu şikayətini polis rəisi Keqamov araşdıraraq Yenibəyazid qəza rəisinə məlumat vermişdir. Məlumatda bildirirdi ki, Quşdərəsi kəndi ilə Karvansaray dərəsi arasında sərhəd hələ 1959-cu ildə torpaq ölçən Novitski tərəfindən mərzlənmişdi. Mərzlənmə nişanı yerində qaldığından heç bir torpaq zəbtindən söhbət gedə bilməzdi¹³⁷⁰. Beləliklə, Zod ağalarının hüquqları müəyyən edilmişdi.

Kəndlilərin narazılıqları o həddə çatmışdı ki, onlar vergi verməkdən boyun qaçırırdılar. Bəzi mülkədarlar kəndlilərin bu hərəkəti qarşısında aciz qalaraq hakimiyyət orqanlarına şikayət etmək məcburiyyətində qalırdılar. Məsələn, İrəvan qəzasının Buğamlu kəndinin mülkədarı Məhəmməd ağa Abdulla Sultan oğlunun islahat nəticəsində yaradılmış bərişdirici münsifinə 1871-ci il aprelin 14-də yazdığı məktubunda qeyd edirdi ki, İrəvan qubernatorunun bir neçə dəfə yazılı göstərişinə baxmayaraq, kənd sakinləri keçən ildən qalma 4,5 axçanın vergisini verməkdən imtina etmişdilər. Hətta məktubda mülkədar əsas günahkarların adını da çəkmişdi. Onlar Məşədi Budaq Quyan oğlu, Ələsgər İmiraz oğlu, Kərbalayı Hüseynabbas Əli oğlu və Məhəmmədhəsən Əli oğlu idi¹³⁷¹.

Onlar arasında mübahisəni həll etmək üçün bərişdirici münsif hər iki tərəfin şikayətini dinləmək məcburiyyətində qalmışdı. Bərişdirici münsif 1871-ci il oktyabrın 2-də İrəvan qubernatoruna ünvanladığı məlumatda göstərmişdi ki, 1870-ci il dekabrın 12-də Buqamlu kəndinin mülkədarının şikayətinə əsasən bu hadisəyə müdaxilə edərək hər iki tərəfi dinləmişdir. Sakinlər mülkədar Məhəmməd ağanın onların kəndində yalnız 2,5 axça mülkə sahib olduğunu bildirərək, onun tələbinin çox olduğunu vurğulamışdılar. Nəticədə bərişdirici münsif mülkədarın xeyrinə belə qərar çıxarmışdı: Kənd sakinləri 4,5 axçanın vergisini verməli; bu vergini pula çevirəndə 600 rubl, cəriməsi isə 100 rubl edirdi. Nəticədə çıxarılan qərara əsasən kənd sakinləri mülkədara 700 rubl məbləğində vergi ödəməli idilər¹³⁷².

Lakin bu qərardan sonra da kənd sakinləri vergi verməkdən imtina etmişdilər. Məhəmməd ağa 1871-ci il noyabrın 11-də yazdığı ikinci şikayət ərizəsində çıxarılan qərara baxmayaraq kənd sakinlərinin vergi verməkdən imtina etdiklərini, artıq ona dəyən ziyanın 1100 rubla çatdığını bildirmişdi¹³⁷³.

Bəzi hallarda hakimiyyət orqanları vəzifəsindən sui-istifadə edərək əhali arasında bilə-bilə narazılıqlar yaradırdılar. Qubernatorun haqsız qərarları kəndliləri çıxılmaz vəziyyətə salırdı. Nəticədə şikayətlərə jandarm idarəsi qarışmalı olurdu.

¹³⁶⁹ Крестьянское движение в Армении в XIX веке, с.167.

¹³⁷⁰ Yenə orada, с.168.

¹³⁷¹ Yenə orada.

¹³⁷² Yenə orada, с.169.

¹³⁷³ Yenə orada, с.169-170.

İrəvan quberniyasına məxsus qəzaların ayrı-ayrı kənd sakinləri İrəvan jandarm idarəsinin III bölməsinin rəisi kapitan Zolotovskiyə müxtəlif şikayətlərlə müraciət edirdilər. Zolotovskinin 1871-ci il noyabrın 25-də yazdığı məlumatından bəlli olur ki, Şorlu-Dəmirçi kəndinin sakinlərinin həmin ilin aprelin 24-də ona ünvanlanan şikayətlərində göstərirdilər ki, İrəvan qubernatoru kənd sakinlərinin əkib-becərdiyi münbit Nəsirabad torpaq sahəsini mülkədar Yelizarova vermək istəyirdi. Kənd sakinləri qubernatorun qəbulunda olmuş, onlara bu torpağın əvəzində 500 desyatın digər torpaq sahəsi təklif olunmuşdu. Lakin təklif olunmuş torpaq sahəsi daşlı, suvarma üçün yararsız olduğundan kəndlilər bu təkliflə razılaşmamışdılar. Onlar bildirmişdilər ki, Yelizarova təklif olunan torpaq sahəsini əkilər, həm də bu əraziyə suvarmaq üçün arx çəkmişdilər. Qubernator onların təklifini rədd edərək bildirmişdi ki, “istəmirsiniz, özünüz bilirsiniz”. Əvəzində kəndlilər İrəvan jandarm idarəsinin III bölməsinin rəisi kapitan Zolotovskiyə müraciət edərək, ondan məsləhət almaq istəmişdilər. Zolotovski onların xahişini qubernatora çatdırsa da, heç bir nəticə hasil olmamışdı¹³⁷⁴.

Torpaq azlığından əziyyət çəkən və sıxışdırılan bəzi ailələr istifadə olunmamış torpaqlarda məskunlaşmaq məcburiyyətində qalırdılar. Məsələn, Yenibəyazid qəzasının tiyul kəndi olan Bicni kəndinin 12 Azərbaycan türk ailəsinin 1872-ci il yanvarın 14-də İrəvan qubernatoruna yazdıqları məktubdan aydın olur ki, bu ailələr torpaq azlığından əziyyət çəkdikləri üçün Dərəçiçək sahəsində yerləşən dağılmış Mehramdərəsi adlı yerə köçmək istədiklərini bildirmişdilər¹³⁷⁵.

Onların bu xahişinə əvvəlcə İrəvan qubernatoru müsbət cavab vermişdi. Lakin Bicni kəndinin tiyul sahibi İrəvan şəhər sakini poruçik Arsen Sultan Keqamov onların köçməsinə mane olmuşdu. O, hər il bu ailələrin hər birindən 2 rubl 50 qəpik tiyul haqqı alırdı. Arsen Keqamov Qafqaz canişini böyük knyaz Nikolaya ünvanladığı məktubda İrəvan qubernatorundan və yerli hakimiyyət orqanlarından şikayət etmişdir¹³⁷⁶. Qafqaz canişininin iş qarışması nəticəsində sakinlərin məskunlaşması dayandırılmışdır. Belə ki, İrəvan qubernatorunun Yenibəyazid qəzasının rəisinə göndərdiyi rəsmi məlumatda bildirilmişdi ki, tiyul məsələsi həll edilənə qədər kənd sakinlərinin digər yerdə məskunlaşdırılması dayandırılınsın¹³⁷⁷.

Bəzi kəndlərdə yerli əhali mülkədarlara vergi verməkdən imtina edirdi. İrəvan qəzasının Pnut kəndinin mülkədarı İsmayıl bəy Sultanbəyovun 1872-ci il iyulun 26-da və 1873-cü il yanvarın 26-da barışdırıcı münisifə ünvanladığı şikayət məktubunda yazırdı ki, Pnut kəndinin bəzi sakinləri ona vergi verməkdən imtina edir. O, bildirirdi ki, yanvar ayında Pnut kənd sakinləri ona çatacaq 12 xalvar 25 batman buğda, 8 xalvar 11 batman arpa, 3655 bağ yonca, 106 yük saman vergisini ödəməmişdilər. Mülkədar xahiş edirdi ki, bu vergini ödəmək üçün barışdırıcı

¹³⁷⁴ Крестьянское движение в Армении в XIX веке, s.171-172.

¹³⁷⁵ Yenə orada, c.173-174.

¹³⁷⁶ Yenə orada, s.176.

¹³⁷⁷ Yenə orada, s.177.

münsif onlara təsir göstərsin¹³⁷⁸.

Üçmüəzzin qəzasının Canfid qəzasının kəndliləri isə daha irəli gedərək nəinki yerli mülkədara vergi verməkdən imtina etmiş, hətta hakimiyyət orqanlarına qarşı çıxmışdılar. Canifild kəndinin mülkədarı Ağabəy Məhəmmədbəyovun İrəvan qubernatoruna ünvanladığı şikayət ərizəsində bildirmişdi ki, kənd sakinləri yeni vergi sisteminə etiraz edərək bərişdirici münsifin fərmanına qarşı çıxaraq qiyam qaldırmış, hətta kəndin kəndxudasını döymüşdülər. Bundan sonra onlar xırmandan məhsulu yığaraq öz tələbatlarını təmin etmiş, mülkədara çatacaq vergini verməkdən imtina etmişdilər. Onların bu narazılığını görəndə münsif polisə şikayət etmişdir. Lakin bu da heç bir nəticə verməmişdir. Belə ki, Ağabəy Məhəmmədbəyov öz adamı Cəfərəlini İrəvan qubernatorunun yanına göndərmiş, o da qəza rəisinə göstəriş vermişdir. Qəza rəisi isə polis idarəsinə müraciət etmiş, nəticədə Canifild kəndinə bir neçə kazak və süvari göndərmişdir. Buna baxmayaraq 200 nəfər kənd sakini əlində dəyənək kazakları kənddən qovmuşdular. Məktubdan bəlli olur ki, mülkədara dəyən ziyanın məbləği 5000 rubl olmuşdur¹³⁷⁹.

İrəvan qəzasının Dəlilər kənd sakinləri də öz mülkədarlarına yeni qaydada vergi verməkdən imtina etmişdilər. Bu kəndin mülkədarı İrəvan şəhər sakini Ağa Seyid Əliağa Seyidrza oğlu bərişdirici münsifə 1873-cü il yanvarın 15-də ünvanladığı məktubda yazırdı ki, Dəlilər kəndinin sakinləri 1871-1872-ci illər üçün ona çatacaq 7 stil vergini ödəməkdən imtina etmişdilər. Lakin bərişdirici münsif kənd sakinlərinə mülkədarın xeyrinə çatacaq iki illik verginin mülkədara ödənilməsi haqqında əmr göndərmişdi¹³⁸⁰.

Üçmüəzzin qəzasının tiyul kəndi olan Qarxun kəndinin sakinləri ilə mülkədarlar arasında mübarizə bir neçə il davam etmişdi. Tərtib edilən protokollarda, yazılan şikayət məktublarından bəlli olur ki, kənd sakinləri ilə mülkədarlar arasında olan narazılıqlar hakimiyyət orqanlarının müdaxiləsinə baxmayaraq daha sərt xarakter almışdır. 1873-cü il dekabrın 7-də Üçmüəzzin qəza bölməsinin bərişdirici münsifinin tərtib etdiyi protokolda kəndlilər arasında baş verən narazılıqların səbəbi ətraflı göstərilmişdir. Protokolda qeyd edilirdi ki, 1873-cü il oktyabrın 17-də həm kənd sakinlərinin, həm də mülkədarların şikayəti əsasında birinci Üçmüəzzin bölməsinin bərişdirici münsifinin çıxardığı qərarına İrəvan quberniyası kəndli məsələləri üzrə idarəsi baxmışdı. Çıxarılan qərar mülkədarların xeyrinə idi. Qərar da göstərilirdi ki, 1) bərişdirici münsif Mamaçevin fərmanında Qarxun kəndinin mülkədarları üçün göstərdiyi torpağın miqdarı dəyişməz qalsın, 2) kəndlilərin torpaqların yerölçən tərəfindən yenidən ölçülməsi xahişi rədd edilsin, 3) yeni qanun tətbiq edilənədək mülkədarlara 46 xalvar 9 somar 1 batman torpaq sahəsi verilsin. Qərar kəndlilər arasında oxunmuşdu. O, böyük

¹³⁷⁸ Крестьянское движение в Армении в XIX веке, s.178.

¹³⁷⁹ Yenə orada, c.179-180.

¹³⁸⁰ Yenə orada, s.185.

narazılıqla qarşılanmış, hətta hökm oxunarkən kəndlilər oxuyanın sözünü kəsmişdilər. Protokolda kəndxuda başda olmaqla narazılıq edənlərin adları da göstərilmişdir. Bu qərara əsas müqavimət göstərənlər kəndxuda Kərbalayı Mustafa İsmayıl oğlu, Kərbalayı Məhəmmədməşədi Orucqulu oğlu, Hacı Qurban Hüseynəli oğlu, Məşhədi İsmayıl Hacı Qasım oğlu, Kərbalayı Ələsgər Məhəmməd oğlu idi. Onlar həbsxanaya düşməkdən və yaxud Sibirə sürgün edilməkdən qorxmayaraq açıq-açığına quberniya idarəsinin bu qərarına qarşı çıxmışdılar. Xüsusən kəndxuda Kərbalayı Mustafa bu qərarın qəti əleyhinə idi. Mülkədar İsgəndər bəy Makulunun kollec assessoru Bojevskiyə kəndlilərin vergi verməkdən imtina etməsi haqqında şikayəti heç bir nəticə verməmişdi. Kəndxuda başda olmaqla kənd sakinləri mülkədarlara vergi verməkdən imtina etmidilər¹³⁸¹.

Qarxun kəndində narazılıq o dərəcəyə çatmışdı ki, bu iş qəza rəisi qarışmalı olmuşdu. Onun 1873-cü il dekabrın 21-də İrəvan qubernatoruna yazdığı məlumatda çıxarılan qərarın yerinə yetirilməsi məsələsi təsvir edilmişdir¹³⁸².

Qarxun kəndinin kəndxudası Kərbalayı Mustafa İsmayıl oğlu qərarın yerinə yetirilməsində əsas maneə olduğuna görə barışdırıcı münsif ondan qəza rəisinə şikayət etmişdi. Onun 1873-cü il dekabrın 12-də qəza rəisinə yazdığı məlumatda kəndxudanın vəzifəsindən azad edilməsi və bu vəzifəni digər namizəd Ələsgər İbrahim oğluna tapşırılmasını xahiş etmişdir¹³⁸³.

Qarxun kəndində vəziyyətin daha da gərginləşdiyini görə İrəvan qubernatoru tərəflər arasında mübahisəyə son qoymaq üçün qərar çıxarmışdı. Onun 1886-cı il aprelin 30-da yazdığı məlumatda Qarxun kəndinin mülkədarlarının-İsgəndər xan, Cəfər xan və Musa xan Makulunun şikayətləri əsasında kəndli məsələləri üzrə quberniya idarəsinin çıxardığı hökm göstərilmişdi. Məlumatdan görünür ki, mülkədarlar kəndlilərdən məhsul vergisini xırmandan dərzlə, yəni topa almaq istəyirdilər. Quberniya idarəsinin çıxardığı qərara əsasən kəndlilər mülkədarlara çatacaq $\frac{7}{30}$ məhsul vergisini xırmanda dərz formasında ödəməli idilər. Tərəflər narazı olduqda hökm tətbiq ediləndən sonra 30 gün ərzində şikayət edə bilərdilər¹³⁸⁴.

Lakin çıxarılan hökmə baxmayaraq narazılıq davam etmişdi. Belə ki, Qarxun kəndinin mülkədarları Cəfər xan Makulunun və Musa xan Makulunun 1887-ci il sentyabrın 7-də yazdıqları şikayət məktubunda kənd sakinlərinin evbaşına, bağ və bostandan gələn gəlirdən vergi verməyə məcbur etmələrini barışdırıcı münsifdən xahiş edirdilər¹³⁸⁵.

Kənd sakinləri də şikayətlərindən geri çəkilmirdilər. Mülkədarların onlardan qanunsuz olaraq ot və yoncadan vergi aldıkları haqqında İrəvan qubernatoruna

¹³⁸¹ Крестьянское движение в Армении в XIX веке, с.187-189.

¹³⁸² Yənə orada, s.187-189.

¹³⁸³ Yənə orada, c.191.

¹³⁸⁴ Yənə orada, s.189-197.

¹³⁸⁵ Yənə orada, s.198.

1888-ci il aprelin 28-də şikayət məktubları ünvanlamışdılar¹³⁸⁶.

Qarxun kəndinin həm mülkədarlarının, həm də sakinlərinin bir-birindən hakimiyyət orqanlarına şikayətləri davam etmişdir. Kənd mülkədarları Cəfər xan Makulu, İsgəndər xan Makulu və Musa xan Makulun şoran və bataqlıq yerlərinə onların xüsusi mülkiyyəti olduğunu bildirmiş və bu yararsız torpaqlardan kəndlilərə pay torpağı ayırmaq istəmişdilər. Lakin kənd sakinləri bu yararsız torpaqlardan imtina etmiş, narazılıq yaranmışdır. Belə olduqda mülkədarlar kəndli məsələləri üzrə İrəvan quberniyasına idarəsinə şikayət etmişdilər. Şikayət dövlət senatında baxılaraq qərar çıxarılmışdır. 1894-cü il fevralın 24-də senat mülkədarların şikayətini əsassız hesab etmiş, bu torpaqların hər iki tərəf üçün ümumi istifadəyə verilməsi haqqında qərar çıxarmışdır¹³⁸⁷.

İrəvan quberniyasının Cabaçalı kəndinin mülkədarları ilə kənd sakinlərinin arasında olan narazılıq da illərlə davam etmişdir. Əsas narazılıqlardan biri mülkədarlara çatacaq taxıl vergisinin xırmandan birbaşa dərz, yəni topa formasında verilməsi məsələsi və məhsulun İrəvan şəhərinə daşınması idi. 1882-ci il oktyabrın 8-də Cabaçalı kəndinin mülkədarları Həsən ağa və Məhəmməd ağa Sultanov qardaşlarının barışdırıcı münsifə kənd sakinlərinin xırmandan birbaşa taxıl vergisinin dərz formasında verilməsi xahişi dekabrın 22-də kəndli məsələsi üzrə quberniya idarəsində müzakirə edilmişdir. Sultanov qardaşlarının xahişini nəzərə almaq üçün barışdırıcı münsif hər iki tərəfi yanına dəvət etmiş və kəndlilərə taxıl vergisinin dərzlə və yaxud dəstə ilə ödənilməsi göstərişini etmişdir. Lakin kəndlilər bununla razılaşmamışdılar. Belə olduqda Cabaçalı kəndinin mülkədarı Məhəmməd ağa Sultanov 1883-cü il aprelin 25-də quberniyaya idarəsinə şikayət edərək verginin dərzlə alınmasını tələb etmişdir. Kəndli məsələləri üzrə quberniya idarəsi mülkədarların xeyrinə qərar çıxarmışdır¹³⁸⁸.

Yenə də kənd sakinləri bu qərarla razılaşmamış, kənd sakinləri adından Hacı Əli Məşədi Cabbar oğlu qubernatora şikayət etmişdir. İrəvan qubernatoru 1884-cü il martın 15-də senata ünvanladığı raportda bu narazılıq haqqında ətraflı bəhs etmişdir. Senat bu məsələyə baxmış, kənd sakinlərinin şikayətini əsassız hesab etmiş və mülkədarların şikayətini qəbul etmişdir¹³⁸⁹.

Cabaçalı kənd sakinlərinin narazılıqlarından biri də mülkədarlara çatacaq verginin İrəvan şəhərinə daşımaqdan imtina etməsi idi. Kəndin mülkədarları bu şəhərdə məskunlaşmışdı. Tərəflərin şikayəti əsasında 1872-ci il dekabrın 5-də kəndli məsələləri üzrə quberniyaya idarəsində bu məsələyə baxılaraq qərar çıxarılmışdır. Dekabrın 10-da çıxarılan qərara əsasən, Cabaçalı kənd sakinləri ot, yonca və samandan başqa digər məhsul vergisini İrəvan şəhərində sakin olan mülkədarlar Həsən ağa və Məhəmməd ağa Sultanovun evinə daşılmalı idilər. 1872-ci il dekab-

¹³⁸⁶ Крестьянское движение в Армении в XIX веке, s.198-199.

¹³⁸⁷ Yenə orada, s. 206-208.

¹³⁸⁸ Yenə orada, s. 209-211.

¹³⁸⁹ Yenə orada, s.211-212.

rın 14-də Cabaçalı kənd sakinlərinin yazdıqları məktubda çıxarılan qərarın onlara göndərilməsini xahiş etmişdilər. Qərarla tanış olan kəndlilər buna etiraz edərək, bu mükəlləfiyyəti yerinə yetirməkdən imtina etmişdilər¹³⁹⁰.

İrəvan qəzasının Arbat kəndində də mülkədarlarla kənd sakinləri arasında əsas narazılıq məhsul vergisinin İrəvan şəhərinə daşınması məsələsi idi. Kəndin mülkədarı Abbasqulu xan İrəvanlı İrəvan şəhərində məskunlaşmışdı. 1875-ci il avqustun 14-də kəndli məsələləri üzrə İrəvan quberniya idarəsinin çıxardığı qərardan belə məlum olur ki, Abbasqulu xan İrəvanlı 1872-ci il oktyabrın 25-də barışdırıcı münsifə kəndlilərin məhsul vergisinin şəhərə daşınmasından imtina etməsi haqqında şikayət etmişdir. Şikayət əsasında mülkədarın istəyinə etiraz edilmişdir. Belə olduqda Abbasqulu xan kəndli məsələləri üzrə quberniya idarəsinə şikayət etmişdir. Bu iş ətraflı araşdırılmış və barışdırıcı münsifin qərarı ləğv edilmişdir¹³⁹¹.

Lakin bu qərarla razılaşmayan kənd icması 1875-ci il noyabrın 18-də Qafqaz canişininə şikayət məktubu ünvanlamışdılar. Onların şikayətini Qafqaz Canişininin Baş İdarəsinin dəftərxanası əsassız hesab etmiş, onların bu mükəlləfiyyəti yerinə yetirməyə məcbur olmaları bildirilmişdir¹³⁹².

Abbasqulu xanın xeyrinə çıxarılan qərara etiraz edən kənd camaatı məhsulun pulsuz daşınması mükəlləfiyyətinin yerinə yetirilməsinə etiraz etmişdilər. Belə olduqda İrəvan bölməsinin barışdırıcı münsifi İrəvan qəza polis idarəsinə kənd camaatını bu mükəlləfiyyəti yerinə yetirməyə məcbur etmək üçün xahiş etmişdi. Onun 1876-cı il sentyabrın 25-də çıxardığı qərarı polis idarəsinə ünvanlamışdı¹³⁹³.

Yenibəyazid qəzasının Bicni kəndinin sakinlərinin mülkədarlarla münaqişələri illərlə davam etmişdir. Yuxarıda göstəriləyi kimi, bu kəndin sakinlərinin tiyul sahibi olan Arsen Kaqamovla mübarizəsi hələ XIX yüzilliyin 40-cı illərinin ikinci yarısından başlamışdır. 1875-ci il sentyabrın 3-də İrəvan bölməsinin barışdırıcı münsifinin çıxardığı qərarında göstərilirdi ki, hər iki tərəf kəndin ot biçmək üçün “Kötüklü” adlanan sahəindən istifadə etmək üçün mübarizə aparırdılar. Kənd sakinləri iddia edirdi ki, kəndli “Əsasnaməsi” elan edilənə qədər bu sahədən onlar istifadə etmişdilər. Mülkədar isə bu sahənin ona verilməsini xahiş edirdi. Arsen Keqamov bu sahənin kəndin ətrafında yerləşdiyini nəzərə alaraq bu sahənin kəndlilərə heç bir aidiyyəti olmadığını bildirmişdi. Barışdırıcı münsif bu sahənin pay torpağına aid olmadığını nəzərə alaraq “Kötüklü” sahəsinin mülkədarın istifadəsinə verilməsi haqqında qərar çıxarmışdı¹³⁹⁴.

Lakin bununla razılaşmayan kənd sakinləri 1875-ci il noyabrın 4-də kəndli

¹³⁹⁰ Крестьянское движение в Армении в XIX веке, с.208-209.

¹³⁹¹ Yenə orada, s.216-217.

¹³⁹² Yenə orada, s. 218.

¹³⁹³ Yenə orada, c.219.

¹³⁹⁴ Yenə orada, s.219-220.

məsələləri üzrə İrəvan idarəsinə şikayət məktubu ünvanlamışdılar. Onlar şikayətlərində barışdırıcı münsifin çıxardığı qərarın əsassız olduğunu bildirərək, bu qərarın ləğv olunmasını xahiş edirdilər¹³⁹⁵.

Uzun tədqiqatdan sonra məlum olmuşdur ki, “Kötüklü” ot sahəsinə Üçmüəzzin kilsəsi də iddia etmişdi. Belə olduqda İrəvan bölməsinin barışdırıcı münsifi Çıqanov belə qərara çıxarmışdı ki, kənd sakinlərinin “Kötüklü” sahəsini mülk kimi istifadə etmək istəyi ləğv olunsun, əgər onlar bu sahədən istifadə etmək istəsələr müstəqil surətdə Üçmüəzzin kilsəsi ilə danışıqlara girmək səlahiyyətinə malikdirlər¹³⁹⁶.

Üçmüəzzin qəzasının Təkiyə kəndinin sakinləri ilə mülkədarları arasında narazılıq da bir neçə il davam etmişdi. Kəndin mülkədarı Pənah xan Makulunun 1878-ci il dekabrın 3-də Üçmüəzzin qəza bölməsinin barışdırıcı münsifinə yazdığı şikayət ərizəsində Təkiyə camaatının 1877-1878-ci illərin ot vergisini və bağdan gələn vergini vermədiklərini bildirmişdi¹³⁹⁷.

Lakin barışdırıcı münsif mülkədarın xeyrinə qərara çıxarsa da, kənd sakinləri bu vergini ödəməmişdilər. Belə olduqda barışdırıcı münsif 1880-ci il sentyabrın 4-də Üçmüəzzin qəza rəisinə kəndlilərin onun çıxardığı qərara məhəl verməmələri haqqında məlumat vermişdir. O, qəza rəisindən çıxarılan bu qərarın icra olunmasına köməklik göstərməsini xahiş etmişdir¹³⁹⁸.

Üçmüəzzin qəzasının Xeyirbəyli və Hacıbayramlı kəndlərində də eyni hadisə baş vermişdir. Bu kəndin sakinləri də mülkədarlara məhsul, bağ və bostan vergisi ödəmirdilər. 1878-ci il sentyabrın 11-də hər iki kəndin mülkədarı Əliəşrəf bəy Hacı Ağa bəy oğlu barışdırıcı münsifə ünvanladığı məktubda kənd əhalisinin ona çatacaq bağ və bostandan gələn gəliri ödəmədikləri haqqında şikayət etmişdi¹³⁹⁹. Barışdırıcı münsif 1879-cu il sentyabrın 15-də çıxardığı qərarla Xeyirbəyli kənd-xudasına Hacıbayramlı kənd camaatı ilə birlikdə mülkədarlara çatacaq verginin ödənilməsinə tələb etmişdi. Nəticədə Xeyirbəyli sakinləri vergini tamamilə ödəsə də, Hacıbayramlı kəndi bundan imtina etmişdi. Kənd mülkədarı İsgəndər bəy Sultanovun yazdığı şikayət məktubunda bu xüsusi vurğulanmışdı¹⁴⁰⁰.

İrəvan qəzasının Taytan kəndinin əhalisi də öz mülkədarlarına vergi verməkdən imtina etmişdilər. 1879-cu il avqustun 14-də mülkədar İsmayıl bəy Sultanbəyov barışdırıcı münsifə kənd camaatının ona çatacaq vergini ödəmədikləri haqqında şikayət məktubu ünvanlamışdı¹⁴⁰¹.

Həmin kəndin mülkədarı ştabs-kapitan Əmirxanov isə öz şikayətində konkret

¹³⁹⁵ Крестьянское движение в Армении в XIX веке, s.221-222.

¹³⁹⁶ Yənə orada, s.222-226.

¹³⁹⁷ Yənə orada, c.260.

¹³⁹⁸ Yənə orada, s.260-261.

¹³⁹⁹ Yənə orada, s.262.

¹⁴⁰⁰ Yənə orada, s.262-263.

¹⁴⁰¹ Yənə orada, c.265.

şəxslərin nə qədər vergini ödəməməsi haqqında yazmışdır. O, 1880-ci il oktyabrın 21-də İrəvan bölməsinin barışdırıcı münsifinə ünvanladığı məktubda kənd sakinlərindən Məhəmməd Məhəmmədəli oğlunun 1 xalvar 80 batman buğda, 40 batman darı, Mamopir Murad oğlunun 15 batman arpa, Həsən Qasım oğlunun isə 40 batman darı ödəmədikləri haqqında məlumat vermişdi¹⁴⁰².

Digər mülkədar İsgəndər bəy Sultanbəyov da eyni məzmununda barışdırıcı münsifə məktub ünvanlamışdı. Onun barışdırıcı münsifə göndərdiyi məktubda kənd sakinlərindən Kərbalayı Məhəmmədhüseynin 1879-cu il üçün 1 xalvar buğda, 50 batman arpa, Kərbalayı Zeynalabdin Kazım oğlunun 80 batman buğda, 30 batman arpa, Cəfərqulu İbrahim oğlunun 1 xalvar buğda, Əliqulu Kazım oğlunun 1 xalvar buğda, 20 batman arpa ödəmədiklərini bildirmişdi¹⁴⁰³.

Taytan kəndinin digər mülkədarı Balasultan Fətixan oğlu barışdırıcı münsifə göndərdiyi şikayət məktubunda kənddə onun bir axça mülkə malik olduğunu və kənd sakinlərinin bu mülkdən gələn gəlirdən ona vergi ödəmədikləri haqqında yazmışdı¹⁴⁰⁴.

İrəvan quberniyasının bəzi kəndlərində sakinlərlə mülkədarlar arasında verginin birbaşa xırmandan dərz formasında alınması üstündə mübarizə davam edirdi. İrəvan qəzasının Canifild və Xocayaralı kəndinin mülkədarı Ağa bəy Məmməd-bəyov 1880-ci il mayın 6-da barışdırıcı münsifə ünvanladığı şikayət məktubunda bildirdi ki, o, kəndlilərdən verginin xırmandan dərz, yəni topa şəklində olmasını və alınan vergini isə öz hesabına üyütmək istəyir¹⁴⁰⁵.

Mülkədarın barışdırıcı münsifə həmin ilin avqustun 9-da yazdığı məktubda yazırdı ki, kəndlilər vergini dərz şəklində vermək istəməzlər və onlar qəti surətdə bildirmişdilər ki, “verginə dərzlə verməyəcəklər”. O, barışdırıcı münsifdən xahiş edirdi ki, bu işdə ona yardım etsin¹⁴⁰⁶.

İrəvan qəzasının Toxaşalı kəndinin sakinləri isə mülkədarlardan artıq torpağın alınmasını və bu torpaqların onlara pay torpağı kimi paylanmasını xahiş edirdilər. Həmin kəndin sakinləri tərəfindən vəkil edilmiş bəzi şəxslərin barışdırıcı münsifə ünvanladığı məktubda qeyd edirdilər ki, onların cəmiyyətinin ixtiyarında bağ, mülk və əkin sahəsindən ibarət 133 desyatin 800 sajen sahibkar torpağı, 52 desyatin 400 sajen örüş yeri, Sabunçu kəndi ilə mübahisəli olan 31 desyatin 600 sajen ot çalmaq üçün sahə, ümumilikdə 216 desyatin 1800 sajen sahələri vardır. Kəndin 15 yaşından yuxarı olan kişi cinsinin sayı isə 128 nəfər idi. Sakinlərin bildirdiyinə görə hər kişiyə 2 desyatından də az sahə düşürdü. Onlar xahiş edirdilər ki, mülkədar Hacı Nəcəfqulu bəyin istifadəsində olan 12,5 desyatin axça torpağın ondan alınıb kəndlilərə verilməsini və bununla da hər kişiyə heç olmasa 2 desya-

¹⁴⁰² Крестьянское движение в Армении в XIX веке, с.266.

¹⁴⁰³ Yənə orada, s.266.

¹⁴⁰⁴ Yənə orada, s.266-267.

¹⁴⁰⁵ Yənə orada, s.267-268.

¹⁴⁰⁶ Yənə orada, s.268.

tin torpaq sahəsi düşməsinə istəyirdilər¹⁴⁰⁷.

Bununla əlaqədar olaraq kənd camaatı vergi verməyi dayandırmışdılar. Kəndin digər mülkədarı Firuddin bəy Allahverən bəy oğlu bərişdirici münşifə 1881-ci il oktyabrın 21-də ünvanladığı məktubda kənd sakinlərinin onun payına düşən 8 xalvar miqdarında vergini verməməsindən şikayət edirdi. Lakin Firuddin bəyin şikayəti əsassız sayılmış, ona bu məlumatı kəndxudaya bildirməsi tövsiyyə edilmişdir¹⁴⁰⁸.

Çox keçmədi ki, Toxaşalı kəndinin digər mülkədarları Hacı İmamverdi Məşədi İbrahim oğlu və Hacı Molla Mustafa Həsənəli oğlu 1883-cü il mayın 18-də bərişdirici münşifə yazdıqları məktubunda kənd sakinlərinin məhsul vergisini və sarımsağın $\frac{4}{30}$ miqdarında dərz formasında almaq istədiklərini yazmışdılar¹⁴⁰⁹.

İrəvan qəzasının Şidlu kəndində də vergi verməmək üstündə mülkədarlarla kəndlilər arasında narazılıq davam etmişdi. Şidlu kəndinin mülkədarı Hacı Nəcəf Qulubəy Məhəmmədbəyovun 1882-ci il yanvarın 26-da bərişdirici münşifə ünvanladığı məktubda kəndin bəzi sakinlərinin 1881-ci il üçün ona çatacaq vergini ödəmədiklərindən şikayət edirdi¹⁴¹⁰.

Bu şikayətə baxan bərişdirici münşifin 1882-ci il yanvarın 28-də çıxardığı qərarla göstərilirdi ki, indiki vəziyyətdə kənd camaatı məhsulu üyütmədiklərinə görə mülkədarın şikayəti hələlik rədd edilmişdi. Lakin kəndxudaya tapşırırdı ki, onun ciddi nəzarətilə dənli bitkilər üyüdüldükdən sonra mülkədarın vergisi dərhal ödənilməli idi¹⁴¹¹.

Çox keçmədən bu kənddə sakinlərlə mülkədarlar arasında yeni mübahisə qalxdı. Şidlu və Toxaşalı kəndinin mülkədarı olan Hacı Nəcəfqulu bəy Məhəmmədbəyov 1882-ci il noyabrın 16-da İrəvan bölməsinin bərişdirici münşifinə göndərdiyi məktubunda kənd sakinlərindən vergini məhsul formasında deyil, dərz formasında almaq istədiyini bildirmişdi¹⁴¹².

Kəndin digər mülkədarı Cəlil bəy Əliqulubəy oğlu da 1883-cü il oktyabrın 5-də bərişdirici münşifə yazdığı məktubda da məhsul vergisini sakinlərdən dərz formasında almaq istədiyini bildirmişdi¹⁴¹³.

Məhsulun kənd sakinlərindən dərz formasında alınması uğrunda mübarizə İrəvan quberniyasının müxtəlif kəndlərində davam etmişdi. Mülkədarlar məhsulun üyüdülmüş vəziyyətdə deyil, birbaşa xırmandan topa şəklində verilməsini tələb edirdilər. İrəvan qəzasının Reyhanlı kəndinin mülkədarları Qaziyev qardaşları (Talib bəy, Lütvəli bəy, Axund Xəlil bəy, Şeyx Mehdi bəy və Mirzə Cabbar bəy)

¹⁴⁰⁷ Крестьянское движение в Армении в XIX веке, с.269.

¹⁴⁰⁸ Yənə orada, s.270.

¹⁴⁰⁹ Yənə orada, c.271.

¹⁴¹⁰ Yənə orada, s.304.

¹⁴¹¹ Yənə orada, s.304-305.

¹⁴¹² Yənə orada, c.305-306.

¹⁴¹³ Yənə orada, s.306.

1883-cü il yanvarın 24-də barışdırıcı münsifə yazdıqları ərizədə kənd sakinlərinin taxıldan onlara çatacaq $\frac{4}{30}$ vergini üyüdülmüş formada yox, dərz formasında verilməsini istədiklərini bildirmişdilər. Şikayətdən görünür ki, kənd sakinləri ilə mülkədarlar arasında bu məsələdə narazılıq daha da dərinləşmişdi¹⁴¹⁴.

Bu məsələyə İrəvan quberniyası kəndli məsələləri üzrə idarəsində baxılmışdı. Keçirilən məhkəmədə həm kəndin mülkədarları, həm də kənd sakinlərinin xüsusi seçilmiş nümayəndələrindən Məhəmmədbağır Məşədi İsmayıl oğlu, Məşədi Müstafa Əli oğlu, Kərbalayı İbrahim Əli oğlu və Cəfər Məşədi Hüseyn oğlu iştirak etmişdilər. Məhkəmədə mülkədarların istəyi təmin olunmuş, bu da sakinlərin narazılığına səbəb olmuşdu. Lakin narazı tərəfin qanuna əsasən Baş rəisə şikayət etmək hüququ saxlanılmışdır¹⁴¹⁵.

İrəvan qəzasının Necli kəndində vergi məsələsi üstündə davam edən narazılıq daha da dərinləşərək sakinlərin böyük qiyamına səbəb olmuşdu. İrəvan bölməsinin barışdırıcı münsifinin 1883-cü il iyunun 14-də çıxardığı qərarda göstərilirdi ki, kənd sakinləri 1882-ci il üçün mülkədarların xeyrinə olan 53 xalvar 55 batman buğda, 200 topa yonca və 24581 topa ot vergisini verməkdən imtina etmişdilər. Qərara əsasən vergi verməyən kənd sakinləri bir batman və yaxud 12 funt buğdaya görə 24 qəpik, 100 dəstə ota görə 5 rubl 50 qəpik, yoncaya görə 6 rubl 50 qəpik, hər bir kənd sakini isə eyni zamanda 50 qəpik əlavə cərimə ödəməli idilər¹⁴¹⁶.

Lakin bu qərara baxmayaraq, kənd sakinləri vergi verməyi dayandırmışdılar. Onlar hətta kəndxudanın göstərişlərini yerinə yetirməkdən imtina etmişdilər. Belə ki, barışdırıcı münsifdən göstəriş alan kəndxuda Kərbalayı Zeyalabdin Süleyman oğlu Necili kənd sakinlərini yığaraq mülkədarlara vergi verməyi tələb etmişdir. Lakin kənd camaatı bundan imtina etmiş, Necili kəndinin xəzinəyə məxsus olduğunu bildirmişdilər. Necili kəndində baş verən bu qarışıqlığın əsas səbəbkarları Məhəmmədəli Cəfərbəy oğlu, Hacı Bayram Abbas oğlu, Abuzər Əliqulu oğlu, Hüseynəli Ramazan oğlu, Mehdi Qasım oğlu, İmran Həsənəli oğlu, Mehdi Məmmədhasən oğlu, Qasım Kazım oğlu, Əsgər Abdulla oğlu, Əliqulu Abuzər oğlu göstərilmişdir. Onlar kənd sakinlərini vergi verməməyə çağırırdılar. Hətta onlar ot bölgüsü zamanı kəndxudaya hücum etmiş və onu döymüşdülər. Sakinlərdən Ələsgər Abdulla oğlu, Hüseyn molla Məhərrəm oğlu, Əli Bayramqulu oğlu və Tağı Qasım oğlu kəndxudanı ölümlə hədələmişdilər¹⁴¹⁷.

Uzun mübahisələrdən sonra İrəvan bölməsinin barışdırıcı münsifi 1885-ci il mayın 11-də belə qərar çıxarmışdı: kənd sakinlərinin 1882-1883-cü illərin ödəmədikləri məhsul vergisi pulla əvəz edilsin; bu məhsul 5400 rubl həcmində qiymətləndirilsin; bu vergi 1885-ci il noyabrın 1-dən alınsın¹⁴¹⁸.

¹⁴¹⁴ Крестьянское движение в Армении в XIX веке, с.323.

¹⁴¹⁵ Yenə orada, s.323-325.

¹⁴¹⁶ Yenə orada, s.330.

¹⁴¹⁷ Yenə orada, с.330-333.

¹⁴¹⁸ Yenə orada, s.334.

İrəvan quberniyasında bəzi mülkədarlar vəziyyətdən sui-istifadə edərək onlara məxsus olmayan kəndlərdən vergi yığmaq istəyirdilər. Belə bir vəziyyət İrəvan qəzasına məxsus olan Qoravan kəndində yaranmışdı. Kənd sakini Fətulla Rza oğlu şikayət məktubunda bildirirdi ki, onların kəndi xəzinəyə məxsus olsa da, Böyük Vedi kəndinin sakini Bəşir bəy Abo bəy oğlu özünü Qoravan kəndinin sakini sayaraq kənd camaatından vergi tələb etmişdi. Lakin sadə xalq bu vergini ödəməkdən imtina etmişdilər, hətta onlar Dövlət Əmlakı idarəsinə arayış göndərmişdilər. Arayış təftiş edilmiş və qərara alınmışdı ki, Bəşir bəyin Qoravan kəndinə olan iddiası əsassız sayılsın¹⁴¹⁹.

İrəvan qəzasının Gedəkli və Dəlilər kəndlərində də eyni hadisələr baş vermişdi. Bu kəndin əhalisi də öz mülkədarlarına vergi verməkdən imtina etmişdilər. 1883-cü il sentyabrın 1-də Gedəkli kəndinin mülkədarının barışdırıcı münşifə ünvanladığı məktubda bildirilirdi ki, kənd əhalisi yoncadan, bağ və bostandan ona çatacaq vergini ödəməkdən imtina etmişdilər. Bu narazılığa Dəlilər kəndinin sakinləri də qoşulmuşdular¹⁴²⁰.

Narazılıq o qədər böyümüşdü ki, bu işə barışdırıcı münşif qarışmalı olmuşdu. O, hər iki kənddə olmuş, kəndlilərlə söhbətlər aparmışdı. Söhbət əsnasında kənd sakinləri hər iki kəndin xəzinəyə məxsus olduğunu bildirmiş və heç bir mülkədara vergi verməyəcəklərini bəyan etmişdilər. Əvəzində barışdırıcı münşif kəndlilərin səhv etdiklərini, Gedəkli kəndində yalnız 5 stil, Dəlilərdə isə 4 stil xəzinəyə məxsus mülk olduğunu bildirmişdi. Lakin kəndlilər bu dəlili əsassız sayaraq heç bir mülkədar tanımadıqlarını bildirmişdilər. Barışdırıcı münşifin çıxardığı qərarda göstərilirdi ki, bu kəndlərdə başlanan qiyamın təsiri Necilər, Qəmərli, Zöhrablı, Dvin və s. kəndlərə də keçmişdir. Ona görə də, o, hələlik kəndlilərin vergi verməsinin müvəqqəti olaraq başqa vaxta keçirilməsini, kəndliləri sakitləşdirmək üçün qəza rəisinin köməyindən istifadə edilməsini xahiş edirdi¹⁴²¹.

Nəhayət uzun mübahisələrdən sonra kənd əhalisi barışdırıcı münşifin iş qarışması nəticəsində vergini verməyə məcbur olmuşdular. Barışdırıcı münşifin 1884-cü il oktyabrın 8-də çıxardığı qərara əsasən kənd sakinləri mülkədarlara, sahibkar Ağa Seyid Aliyəyə məxsus bağlar və xəzinə torpaqları istisna olmaqla bağ və bostanlardan pul vergisi ödəməli, əgər bağların ölçüsü haqqında mübahisə baş verdikdə həmin bağlar iki həftə ərzində yenidən ölçülməli, bağın ölçüsü çox olarsa artıq pul sahibkara qaytarılmalı, az olarsa isə kəndlilər onu ödəməli idilər. Digər məhsullardan alınan vergi mükəlləfiyyəti yığımdan asılı olaraq ödənilməli idi. Bu qərara hər iki tərəfə bildirilmişdir. Nəticədə mülkədar Deykarxanov 136 rubl, A.Əmirxanov 160 rubl, Məhəmmədhüseyn bəy İsmixanov isə 27 rubl vergi almışdı¹⁴²².

¹⁴¹⁹ Крестьянское движение в Армении в XIX веке, s. 335-336.

¹⁴²⁰ Yənə orada, s.338-339.

¹⁴²¹ Yənə orada, s.340-341.

¹⁴²² Yənə orada, s.341-342.

XIX yüzilliyin 80-ci illərinin ortalarında İrəvan quberniyasına məxsus qəzalarda torpaq uğrunda mübahisələr geniş miqyas almışdı. Torpaq mübahisələrini üç qismə bölmək olar: birincisi, xəzinə kəndliləri ilə xüsusi sahibkarlar arasında, ikincisi, kəndlilərlə xəzinə arasında və üçüncüsü isə kənd cəmiyyətləri arasında¹⁴²³. XIX yüzilliyin 80-ci illərinin ortalarında İrəvan qəzasında xüsusi torpaq sahibləri ilə dövlət kəndlilərinə məxsus 20 kəndin torpaqları arasında mübahisə düşmüşdü. Hər kəndin mübahisəli torpaq sahəsi 1,08862 desyatinlə 7,55 desyatin arasında idi. Ümumiyyətlə qəza üzrə mübahisəli ümumi torpaq sahəsi 4990,12 desyatinə bərabər olmuşdur. Bu torpaq sahəsindən 4155,25 desyatin dövlət kəndliləri, 834,87 desyatin isə xüsusi səxslər istifadə etməsinə baxmayaraq narazılıqlar və qarşılıqlı ittihamlar geniş vüsət almışdı¹⁴²⁴. Ayrı-ayrı kəndlər arasında konkret torpaq mübahisələri belə idi: 1. İrəvan qəzasında Əfşar kəndi ilə Dəvəli və Gerovan mülkədarları arasında bir sahəsi 294 desyatin, digər sahəsi 10 desyatin olan torpaqlar uğrunda mübahisə düşmüşdü. Birinci sahə Dəvəli kəndlilərinin, ikinci sahə isə Gerovan mülkədarlarının istifadəsində idi; 2. Ağamzalı kəndinin kəndliləri ilə mülkədarlar arasında ümumi sahəsi 8,40 desyatin olan torpaq sahəsi uğrunda mübahisə düşmüşdü ki, bu torpaq mülkədarların istifadəsində idi; 3. Ağasıbəyli kəndinin kəndliləri ilə Xanlar xan, Rza xan Mərəndli və Bağırxan Mərəndli arasında ümumi sahəsi 42,50 desyatin olan torpaq üstündə mübahisə olmuşdu ki, bu torpaqlar kəndlilərin istifadəsində idi; 4. Mülkədarların istifadəsində olan, ümumi sahəsi 45,33 desyatinə ibarət torpaq üstündə Ağcaqışlaq kəndliləri ilə Yamancalı mülkədarları arasında mübahisə; 5. Əliməmmədqışlağı kəndliləri ilə Şıxlar kəndinin sahibkarları arasında sahəsi 45,60 desyatin olan torpaq mübahisəsi vardı ki, bu torpaqlardan Əliməmmədqışlağının kəndliləri istifadə edirdilər; 6. Ərdəşir kəndliləri ilə Torpaqqala mülkədarları arasında ümumi sahəsi 48,06 desyatin olan torpaq üstündə mübahisə olmuşdu ki, bu torpaqlar Ərdəşir kəndlilərinin istifadəsində idi; 7. Böyük Vedi kəndinin camaatı üç ayrı-ayrı kəndlə torpaq sahəsi uğrunda mübarizə aparırdı: 1) Birincisi, bu kəndin camaatı Gerovan sahibkarları ilə mübarizə aparırdı. Hər iki kəndin sərhədində yerləşən birinci sahə 200,00 desyatin, ikinci sahə 136,50 desyatin, üçüncü sahə 339 desyatin olan, ölçüsü 12,80 olan əlavə torpaq sahələri uğrunda mübarizə gedirdi; 2) İkincisi, Böyük Vedi kəndinin sakinləri eyni zamanda Yenicə kəndinin sahibkarları ilə ümumi sahəsi 556,80 desyatin olan, birinci torpaq sahəsi 97,60 desyatin, ikinci torpaq sahəsi 64,00 desyatin, üçüncü torpaq sahəsi isə 395,20 desyatin torpaq uğrunda mübarizə aparırdılar 3) Üçüncüsü, Vedi kəndinin kəndliləri Taytan kəndinin sahibkarları ilə ümumi sahəsi 180,08 desyatin olan torpaq, ümumiyyətlə isə 1088,68 desyatin torpaq sahəsi uğrunda mübarizə aparırdılar. Bu torpaq sahəsin-

¹⁴²³ Материалы для изучения экономического быта государственных крестьян Закавказского края, Тифлис, 1886, т. III, с. 27.

¹⁴²⁴ Свод материалов по изучению экономического быта государственных крестьян Закавказского края, Тифлис, 1887, т. II, с. 299.

dən 180,08 desyatin Taytan kəndinin sahibkarları, qalan 908,60 desyatin torpağı isə Böyük Vedi kəndliləri istifadə edirdilər; 8. Hacı İlyas kəndinin kəndliləri qonşu Şorl-Dəmirçi və Necili kəndlərinin sahibkarları ilə ümumi sahəsi 75,34 desyatin olan beş torpaq sahəsi üstündə mübahisədə idi ki, bu torpaqlar Hacı İlyas kəndlilərinin istifadəsində idi; 9. Doqnaz kəndinin sakinləri qonşu Keşişkənd kəndinin sahibkarları ilə ümumi sahəsi 16,25 desyatin olan torpaq sahəsi üstündə mübahisədə idi, bundan əlavə, Keşişkəndin 542,50 desyatin xəzinə torpaq sahəsinə mülkədarlardan Xanlar xan, Rza və Bağır xan Mərədlilər iddia edirdilər; 10. Zöhrəblı kəndi Yamancalı kəndinin mülkədarları ilə sahəsi 0,37 desyatin olan torpaq sahəsi üstündə mübahisədə idilər, bu torpaqlar mülkədarların istifadəsində idi; 11. Germanis (Kolanı) kəndinin kəndliləri qonşu Pnut kəndinin sahibkarları ilə sahəsi 287,50 desyatin olan torpaq sahəsi uğrunda mübarizə aparırdılar, bu torpaqlar Germanis (Kolanı) kəndlilərinin istifadəsində idi; 12. İmanşalı kəndinin kəndliləri Alpava kəndinin mülkədarları ilə üç torpaq sahəsi uğrunda - birinci sahə 3,40 desyatin (bu sahə İmanşalı kəndlilərinin istifadəsində idi), ikinci sahə 3,10 desyatin (bu sahə Alpava mülkədarlarının istifadəsində idi), sahəsi 40,50 desyatin digər torpaq uğrunda (bu torpaq sahəsi İmanşalı kəndlilərinin istifadəsində idi) Buqanlı mülkədarları ilə mübarizə aparırdılar; 13. Yuxarı Qarabağlar kəndinin kəndliləri 102,50 desyatin torpaq uğrunda Rza xan və Bağırxan Mərədlilərlə mübarizə aparırdılar; 14. Aşağı Qarabağlar kəndinin kəndliləri sahəsi 5 axça 8 stil (770,40 desyatin) torpaq uğrunda (bu torpaqlar kəndlilərin istifadəsində idi) Rza xan və Bağırxan Mərədlilərlə mübarizə aparırdılar; 15. Keşişdağ kəndinə məxsus ümumi sahəsi 557,50 desyatin bağ sahəsinə Rza xan və Bədirxan Mərədlilər xəzinədən iddia edirdilər; 16. Sahəsi 37,15 desyatin torpaq uğrunda (bu torpaq kəndlilərin istifadəsində idi) Yuxarı Qalahasar kəndliləri ilə bu kəndin mülkədarı Yelizarov və keşiş Krikor Avetisov arasında mübarizə gedirdi; 17. Sahəsi 173,75 desyatin olan torpaq uğrunda (torpaqlar kəndlilərin istifadəsində idi) Quyusuz kəndliləri ilə Rza xan və Bağırxan Mərədlilər arasında mübarizə gedirdi; 18. Sahəsi 7,55 desyatin torpaq uğrunda (torpaq kəndlilərin istifadəsində idi) Sarvanlarulya kəndliləri ilə Necili mülkədarları arasında mübarizə gedirdi; 19. Uluxanlı, Hacı Həsən Əfəndi və Oruc adası kəndliləri 4 torpaq sahəsi uğrunda - birincisi 197,40 desyatin torpaq uğrunda Neceli sahibkarları ilə, ikincisi 218,40 desyatin torpaq uğrunda Reyhanlı sahibkarları ilə, üçüncüsü 1 desyatin torpaq uğrunda Xaratlı sahibkarları ilə və dördüncüsü 154,75 desyatin uğrunda Kuxucalı kəndliləri ilə mübarizə aparırdılar. İkinci torpaq sahəsi Uluxanlı kəndlilərinin, birinci və axırıncı torpaqlar isə mübahisə edən şəxsi adamların istifadəsində idi; 20. Sahəsi 142,34 desyatin torpaq uğrunda (torpaq Şidli sahibkarların istifadəsində idi) Xəlisə kəndinin kəndliləri Şidli kəndinin sahibkarları ilə mübarizədə idilər¹⁴²⁵.

¹⁴²⁵ Материалы для изучения экономического быта государственных крестьян Закавказского края, Тифлис, 1886, т. III, с. 28.

Beləliklə, məlumata görə, İrəvan qəzasında ümumi sahəsi 4990,12 desyatin torpaq uğrunda xəzinə kəndliləri ilə sahibkarlar arasında mübarizə getmişdir ki, bu torpaqların 4155,25 desyatini xəzinə kəndlilərinin, 834,87 desyatini isə sahibkarların istifadəsində olmuşdur.

Lakin XIX yüzilliyin 80-ci illərin ortalarında İrəvan qəzasında torpaq uğrunda dövlət kəndlilərinin öz aralarında və kənd cəmiyyətləri arasında da mübarizə getmişdir. Məsələn, Qyusuz kəndinin kəndliləri sahəsi 497,50 desyatin, Camışbasan kəndinin kəndliləri sahəsi 30 desyatin, Geranis və Doqnaz kəndinin kəndliləri sahəsi 312,50 desyatin, Ağasıbəyli kəndinin kəndliləri sahəsi 22,50 desyatin, ümumilikdə isə 862,50 desyatin torpaq sahəsi uğrunda tez-tez mübahisələr aparılmışdır¹⁴²⁶.

Ayrı-ayrı kənd cəmiyyətləri arasında da torpaq uğrunda mübarizə getmişdir. Bu haqda mənbələrdə XIX yüzilliyin 80-ci illərinin ortalarında doqquz hadisə qeydə alınmışdır. Kənd cəmiyyətləri arasında torpaq mübahisələri bunlar idi: 1. Ümumi sahəsi 150,40 desyatin olan torpaq uğrunda Əlimərdan kəndi ilə Yellincə kəndi arasında mübarizə getmişdir; 2. Hər iki kəndin istifadəsində olan 1,33 desyatin torpaq uğrunda Alpava kəndi ilə İpəkli kəndi arasında mübarizə getmişdir; 3. Seyidli kəndinin istifadəsində olan 28 desyatin torpaq uğrunda Əbilkənd kəndi ilə Seyid kəndi arasında mübarizə getmişdir; 4. Arnamus kəndinin istifadəsində olan, sahəsi 898,40 desyatin torpaq uğrunda mübarizə getmişdir; 5. Artiz kəndinin istifadəsində olan, sahəsi 44 desyatin torpaq uğrunda Bozkosa kəndi ilə Artik kəndi arasında mübarizə getmişdir; 6. Başgərnə kəndinin istifadəsində olan, sahəsi 259,97 desyatin torpaq uğrunda Koxt kəndi ilə Başgərnə arasında mübarizə getmişdir; 7. Armik kəndi ilə Ağbulaq və Təzəkənd kəndlilərinin istifadəsində olan, sahəsi 122,50 desyatin uğrunda Geranis, Armik, Ağbulaq və Təzəkənd kəndləri arasında mübarizə getmişdir; 8. Böyük Vedi kəndi 26,40 desyatin torpaq uğrunda 2-ci Çatqran kəndi ilə, Reyhanlı kəndi 72 desyatin torpaq uğrunda Gerovan kəndi ilə (bu iki sahə Böyük Vedi kəndinin istifadəsində idi), 32 desyatin torpaq uğrunda (bu torpaq isə Gerovan və Əfşar kəndlilərinin istifadəsində idi) Əfşar kəndləri ilə mübahisədə idi; 9. Xəlisə kəndinin kəndlilərinin istifadəsində olan, sahəsi 42,41 desyatin torpaq uğrunda Dəvəli kəndi ilə Xəlisə kəndləri arasında mübarizə gedirdi. Ümumiyyətlə, kəndli cəmiyyətləri arasında ümumi sahəsi 1678,41 desyatin olan torpaq uğrunda mübarizə getmişdir. Həm xəzinə kəndliləri, həm də kənd cəmiyyətləri arasında baş verən narazılıqların həlli Dövlət Əmlak Nazirliyinə həvalə olunmuşdur¹⁴²⁷.

Naxçıvan qəzasında mülkədar və dövlət kəndliləri arasında olan ayrı-ayrı sahələr üzrə mübahisəli pay torpaqlarının sahəsi 1 desyatinlə 10 desyatin arasında

¹⁴²⁶ Материалы для изучения экономического быта государственных крестьян Закавказского края, Тифлис, 1886, т. III, с. 29.

¹⁴²⁷ Yenə orada, с. 28; Свод материалов по изучению экономического быта государственных крестьян Закавказского края, Тифлис, 1887, т. II., с. 299.

olmuşdur. Bəzi ərazilərdə zəbt edilmiş xəzinə torpaqlarının sahəsi 27,5 desyatin-dən 400 desyatınə, zəbt edilmiş yeddi kəndin ümumilikdə pay torpağının sahəsi isə 1174,50 desyatınə bərabər idi. Bundan əlavə, yerli mülkədarlardan biri Yaycı kəndinə məxsus 750 desyatin torpağa iddia edirdi¹⁴²⁸.

Naxçıvan qəzasının Şadı və Qaraboy dövlət kəndlərinin kəndliləri arasında 45 desyatin pay torpağı, Kərçevan, Naxçıvan, Akaryak kəndləri və Zəngəzur qəzası arsında 100 desyatin pay torpağı uğrunda mübahisələr qeydə alınmışdır¹⁴²⁹.

Şərur-Dərələyəz qəzasında xəzinə və sahibkar kəndliləri arasında hər bir sahəsi 14,14 desyatinlə 621,25 desyatin arasında olan, ümumi sahəsi isə 2812,58 desyatin olan 14 kəndin bağ sahələri üstündə mübahisə olmuşdur. Bundan əlavə, dövlət kəndlilərinə məxsus ümumi sahəsi 6202,51 desyatin olan 32 bağ mübahisə obyektii olaraq qalırdı. Bu mübahisəli bağların ümumi sahəsi bir o qədər də böyük deyildi, əksəriyyəti 6 desyatindən 343,32 desyatınə bərabər idi. Yalnız Ağdərə kəndində sahəsi 1,705,84, Başkənd kəndində isə 1,800,00 desyatin bağ qeydə alınmışdır¹⁴³⁰.

Sürməli və Üçmüəzzin qəzalarında bəzi kəndlər arasında pay torpaqları üstündə mübahisə olmuşdur. Xüsusilə mərzləmə zamanı bu mübahisələr tez-tez baş verirdi. Sürməli qəzasında mərzləmə zamanı Bəhərli kəndinin kəndlilərinin istifadəsində olan dörd torpaq sahəsi üstündə bu kənlə mülkədar kəndi olan Mələkli kəndi arasında mübahisə düşmüşdü. Birinci sahə 19 desyatin 1500 kvadrat sajen, ikinci sahə 5 desyatin, üçüncü sahə 1200 kvadrat sajen, dördüncü sahə isə 15 desyatin olmuşdur. Mərzləmə zamanı xəzinə kəndi olan İğdır-mova kəndinin seçilmiş nümayəndələri ilə xəzinənin səlahiyyətli nümayəndələri və xəzinə-mülkədar kəndli olan Arhacı kəndinin seçilmiş nümayəndələri arasında mübahisə baş vermişdir¹⁴³¹.

Üçmüəzzin qəzasında da mərzləmə zamanı bir neçə kənd arasında torpaq uğrunda mübarizə getmişdir. Mübarizələr bu kəndlər arasında olmuşdur: 1. Xəzinə-mülkədar kəndi olan Qaracalarda 30 desyatin 480 kvadrat sajen birinci torpaq sahəsi uğrunda kənd cəmiyyəti tərəfindən seçilmiş xəzinənin səlahiyyətli nümayəndəsi ilə həmin kəndin mülkədarı Mələk xanım Ağamalı arasında, 321 desyatin ikinci torpaq sahəsi uğrunda isə həmin şəxslərlə Maqdı kəndinin sahibkarları arasında mübahisə olmuşdur. Hər iki torpaq sahəsi Qaracalar kəndlilərinin istifadəsində idi; 2. Yerqov kəndlilərinin istifadəsində olan ümumi sahəsi 76 desyatin 1440 sajen torpaq uğrunda xəzinənin səlahiyyətli nümayəndəsi və Dqir kəndinin seçilmiş adamları ilə Yerqov kəndinin sahibkarları arasında mübahisə olmuşdur;

¹⁴²⁸Свод материалов по изучению экономического быта государственных крестьян Закавказского края, Тифлис, 1887, т. II., с.299.

¹⁴²⁹ Yənə orada, s.300.

¹⁴³⁰ Yənə orada c.300-301.

¹⁴³¹ Материалы для изучения экономического быта государственных крестьян Закавказского края, т. III, Тифлис, 1886, с.276.

3. Sahəsi 83 desyatin 600 kvadrat sajen torpaq uğrunda mülkədar kəndi olan Qarxun kəndliləri ilə xəzinə tərəfindən vəkil edilmiş həmin kəndin mülkədarı Musa xan Makulu arasında mübarizə olmuşdur. Həmin sahə xəzinənin ixtiyarında idi və xəzinə bu sahəni ildə 30 rubl məbləğində 24 il müddətinə Mirzə Mahmud Yaqub Əli bəy oğluna icarəyə vermişdi¹⁴³².

Hər iki qəzada baş verən torpaq mübahisələri haqqında iddia 1885-ci ilin mayında İrəvan dairə məhkəməsinə müraciət edilmiş, lakin məhkəmə bu məsələlərə hələ ki, baxmamışdır.

Məlumata görə, Yenibəyazid qəzasında olan 124 bağ sahəsindən 6-da mübahisə qeydə alınmışdı. Mübahisəli bağların ümumi sahəsi 790,25 desyatin idi. Bu bağlardan ümumi sahəsi 348, 90 desyatin olan 4 sahə dövlət kəndlilərinə və Yenibəyazid şəhərinin sakinlərinə, ümumi sahəsi 441,5 desyatin olan iki sahə isə şəxsi adamlara məxsus idi¹⁴³³.

Yenibəyazid qəzasında kənd cəmiyyətləri arasında pay torpaqları üstündə mübahisələr bununla tamamlanmamışdı. Məlumata görə, 51 kəndin kəndliləri arasında ümumi sahəsi 8118,78 desyatin olan 94 sahədə mübahisəli torpaq qeydə alınmışdır¹⁴³⁴.

Aleksandropol qəzasında yalnız dövlət kəndliləri arasında xeyli torpaq mübahisələri olmuşdur. Lakin XIX yüzilliyin 80-ci illərinin ortalarında qəzalar üzrə bu barədə tədqiqatlar aparılarkən bu mübahisələr haqqında heç bir qeyd aparılmamış, şəxsi torpaq sahələrində isə heç bir torpaq mübahisələri olmamışdır¹⁴³⁵.

Tezliklə, İrəvan qəzasının Novruzlu, Dəlilər, Gedəkli, Uğurbəyli və Çiləxanlı kəndlərində sakinlərlə mülkədarlar arasında pambıq vergisi üstündə mübahisə başlamışdı. Həmin kəndlərin mülkədarları 1886-cı il avqustun 29-da İrəvan bölməsinin bərişdirici münsifinə ünvanladığı məktubda kəndlilərin pambığı oğurladıqlarını, pambıq vergisini vermədən yığıb evə daşdıqlarını, birbaşa xırmandan onlara çatacaq vergini vermədiklərini qeyd etmişdilər. Onlar bildirirdilər ki, kəndlilər pambığı evə daşımali deyil, birbaşa xırmandan onlara çatacaq pambıq vergisini ödəməyə məcburdular¹⁴³⁶.

Bərişdirici münsif mülkədarların şikayətinə baxaraq, Uğurbəyli kənd cəmiyyətinin kəndxudasına 1886-cı il noyabrın 7-də fərman göndərmişdir. Fərmanda göstərilirdi ki, qeyd edilən kəndin sakinləri pambığı yığdıqdan sonra birbaşa xır-

¹⁴³² Материалы для изучения экономического быта государственных крестьян Закавказского края, Тифлис, 1886, т.III, с.276-277; Материалы для изучения экономического быта государственных крестьян Закавказского края, Тифлис, 1885, т.I, с.301.

¹⁴³³ Материалы для изучения экономического быта государственных крестьян Закавказского края, Тифлис, 1885, т.I, с.300.

¹⁴³⁴ Yənə orada, s.300.

¹⁴³⁵ Материалы для изучения экономического быта государственных крестьян Закавказского края, Тифлис, 1886, т.III, с.461-465; Материалы для изучения экономического быта государственных крестьян Закавказского края, Тифлис, 1885, т.I, с.299.

¹⁴³⁶ Крестьянское движение в Армении в XIX века, Ереван, 1948, с.342-343.

mandan mülkədarlara çatacaq vergini ödəməli, ondan sonra özlərinə çatacaq hissəni evə daşımalıdır. O, bu işin yerinə yetirilməsi üçün kəndxudaya bir ay vaxt vermiş, əks təqdirdə onu işdən qovacağı ilə hədələmişdi¹⁴³⁷.

İrəvan quberniyasında bəzi kəndlərdə torpağın azlığından əziyyət çəkən sakinlər pay torpaqlarının yenidən ölçülməsi haqqında icma qərarı çıxarmışdılar. Sabunçu kənd cəmiyyətinin vəkil edilmiş sakinləri Bayraməli Əmiraslan oğlunun, Əhməd Məşədi Cəfər oğlunun və digərlərinin mərhum bərişdirici münsif Məlik Ağamalova 1885-ci il martın 14-də göndərdikləri məktubda sakinlərin istifadə etdikləri əkin və örüş sahələrinin yenidən ölçülməsini və Sabunçu kəndində olan digər əkin sahələri ilə birlikdə yenidən bölgü keçirmək istədiklərini icmalılıqla qərar çıxardıqlarını bildirmişdilər. Lakin yeni bərişdirici münsif 1885-ci il aprelin 4-də çıxardığı qərarla qanunla icma qərarının əsassız olduğunu bildirmiş, onu təsdiq etməmişdi¹⁴³⁸.

Ağcaqala kənd sakinləri də onlara məxsus pay torpaqlarının az olmasından şikayət etmişdilər. Bu kənd sakinlərinin 1887-ci il sentyabrın 7-də keçirdiyi icma yığıncağında pay torpaqlarının az olması və mülkədarlara məxsus artıq torpağın kəsilərək onlara verilməsi haqqında qərara çıxarmışdılar. Qərarla göstərilmişdi ki, kəndin mülkədarları Hüseyn ağa Hacı Məhəmməd ağa oğlu və Avram Navasardov bilavasitə hər biri 1 xalvar 5 somar torpağa malikdirlər. İcma qərarına görə, Hüseyn ağa ona məxsus torpağı özü əkib-biçdiyinə və onlarla bərabər dövlətə vergi verdiyinə görə ona məxsus torpaqlar onda qalsın, lakin Avram Navasardovun torpaqları kənd sakinləri arasında bölüşdürülsün. İcma qərarını 44 nəfər imzalamışdı¹⁴³⁹.

İrəvan quberniyasında torpaq üstündə narazılıqda polis idarəsinin də günahı olurdu. Məsələn, Yenibəyazid qəzasının Zarzibil kəndinin sakinlərinin 1892-ci il iyunun 30-da İrəvan quberniyası Dövlət Əmlakı idarəsinə yazdıqları şikayət ərizəsində 4-cü sahəsinin polis pristavı Levitskinin heç bir səbəb olmadan onlara məxsus “Quzey” torpaq sahəsini əllərindən alaraq qonşu Ağkilsə kəndinin sakinlərinə verdiklərini bildirmişdilər. Zarzibil sakinləri tezliklə səlahiyyətli torpaqölçən göndərilməsini xahiş edir, əks təqdirdə böyük qarşıdurma, bədbəxt hadisələr olacağı ilə hədələyirdilər¹⁴⁴⁰.

İrəvan qəzasının Əliməhəmməd kəndinin sakinləri də öz mülkədarlarına vergi ödəməkdən imtina etmişdilər. Onlar arasında narazılıq bir neçə il davam etmişdi. Həmin kəndin mülkədarının şikayətinə baxan bərişdirici münsifin 1895-ci il noyabrın 14-də Dəvəli kənd cəmiyyətinin kəndxudasına göndərdiyi bildirişdə Əliməhəmməd Qışlaq kəndinin sakinlərinin öz mülkədarlarına vergi vermədiklə-

¹⁴³⁷ Крестьянское движение в Армении в XIX века, Ереван, 1948, с.343-344.

¹⁴³⁸ Yenə orada, s.355-356.

¹⁴³⁹ Yenə orada, с.356-357.

¹⁴⁴⁰ Yenə orada, s.362.

rini bildirmiş və bu işin icrası üçün göstəriş vermişdir¹⁴⁴¹.

Dəvəli kənd cəmiyyətinin kəndxudasının bərişdirici münsifə göndərdiyi raportda Əliməhəmməd kənd sakinlərinin mülkədar Məhəmmədqulu bəy Makuluya məxsus 35 xalvar torpaq sahəsini tanımaqdan imtina etdiklərini, bu torpaqları istifadə etdiklərini və buna görə də vergi verməyəcəklərini bildirmişdilər¹⁴⁴².

Kəndlilərin narazılığını görən bərişdirici münsif bu məsələni həll etmək üçün İrəvan qəzasının IV polis bölməsinin pristavına məktub göndərmək məcburiyyətində qalmışdı. O, 1896-cı il fevralın 29-da göndərdiyi məktubda pristavdan xahiş edirdi ki, vergini ödəmək üçün kənd sakinlərini məcbur etsin¹⁴⁴³.

Lakin pristavın işə qarışması da heç bir nəticə verməmişdi. Ona görə də, bərişdirici münsif bu məsələni yoluna qoymaq üçün İrəvan qəza rəisinə məktub göndərməyə məcbur olmuşdu. Məktubda o, Dəvəli kənd idarəsinin və IV sahənin pristavının və İrəvan qəzası rəisinin baş köməkçisinin iştirakı ilə kənd sakinlərinə mülkədarlara könüllü olaraq vergi vermək tələb olursa da, sakinlər bundan imtina etmişdilər.

Kənd sakinlərinin inadkarlığını görən bərişdirici münsif torpaqların yenidən ölçülməsi üçün yerölçən çağırmağa məcbur olmuşdu. Nəticədə, yerölçən Domaşevin iştirakı ilə Əliməhəmməd Qışlağı kəndinin torpaq sahələri yenidən ölçülərək sərhədləri müəyyən olunmuş, akt və protokol tərtib edilmişdir. Ölçülən torpaq sahəsi 73 desyatin olmuşdur¹⁴⁴⁴.

Yeni torpaq bölgüsü aparıldıqdan sonra qardaşları və öz adından mülkədar Əli bəy Makulu, vəkil edilmiş kənd sakinlərindən Ağacan Kərbalayı Əli oğlu, Niftəli Kərbalayı Əli oğlu, Abdulla Əli Kərbalayı Məhəmmədhəsən oğlu və Məşədi Ələkbər Məşədi Cəfər oğlu arasında müqavilə bağlanmışdır. Müqaviləyə əsasən 35 xalvar torpaq sahəsi bölünmüş, onun 23 xalvar 96 kv. sajəni mülkədar Ağa Makulunun və onun qardaşlarının, qalan hissəsi isə kəndlilərin payına düşmüşdü. Bundan əlavə, mülkədarlar bu torpaqları Araz çayından və kəndlilər isə torpaqlarını ümumi kanaldan suvarmalı idilər¹⁴⁴⁵.

İrəvan quberniyasının bəzi kəndlərində kəndlilərə məxsus pay torpaqları mülkədarlar tərəfindən zəbt edilmişdi. İrəvan qəzasının Qaladibi kənd sakinlərinin vəkil edilmiş nümayəndələrinin 1896-cı il martın 12-də İrəvan quberniyası Dövlət Əmlakı idarəsinə ünvanladığı məktubda kənddə məskunlaşmış mülkədarlar Qulaməli bəy Əhməd bəy oğlu və Kərbalayı Əlibəy Əlibəy oğlu kəndlilərə məxsus ən yaxşı 5 xalvar torpağı zəbt etmələri haqqında şikayət etmişdilər¹⁴⁴⁶.

Digər kəndlərdə də eyni hadisələr baş vermişdi. İrəvan quberniyasının Bəy-

¹⁴⁴¹ Крестьянское движение в Армении в XIX века, s.370.

¹⁴⁴² Yənə orada, c.370.

¹⁴⁴³ Yənə orada, c.370-371.

¹⁴⁴⁴ Yənə orada, s.371-372.

¹⁴⁴⁵ Yənə orada, c.372-373.

¹⁴⁴⁶ Yənə orada, c.375.

burt sakinlərinin 1896-cı il avqustun 19-da İrəvan quberniyası Dövlət Əmlakı idarəsinə göndərdikləri şikayət ərizəsində kənd mülkədarlarının sadə camaata məxsus 12 xalvar pay torpağını zəbt etdiklərini və sıxışdırıldıklarını bildirmişdilər. Kənd sakinləri aztorpaqlılıqdan əziyyət çəkdiklərini və bu 12 xalvar pay torpağının geri qaytarılmasını, bundan əlavə kəndlilərə dəyən ziyanı doldurmaq üçün mülkədarlara çatacaq həmin ilin vergisinin ödənilməməsini xahiş edirdilər¹⁴⁴⁷.

Bu haqda İrəvan quberniyası Dövlət Əmlakı idarəsi qərar çıxarmış, həmin qərar icra olunmaq üçün İrəvan qəza rəisinə göndərilmişdir. Qərada kəndlilərin iddiası rədd edilmiş, lakin örüş yerindən yalnız kəndlilərin istifadə etməsi haqqında qərar çıxarılmışdır¹⁴⁴⁸.

İrəvan qəzasının Ağamzalı kəndində sakinlərlə bəylər arasında torpaq üstündə mübarizə isə ciddi nəticələrə səbəb olmuşdur. Həmin kəndin mülkədarları 1897-ci il aprelin 29-da barışdırıcı münşifə yazdıqları məktubda sadə camaatın onların razılığı olmadan “Qorux” adlanan 9 desyatın 360 kv. sajen örüş sahəsini əkin üçün şumladıkları haqqında şikayət etmişdilər¹⁴⁴⁹.

Barışdırıcı münşif isə İmanşalın kənd cəmiyyətinin kəndxudasına bu məsələni araşdırmaq üçün göstəriş vermişdi. Kəndxudanın araşdırması nəticəsində məlum olmuşdur ki, hər iki tərəfin mübahisə yeri olan həmin torpaqlar hələ 1896-cı ildən kənd sakinləri tərəfindən şumlanaraq əkilmiş, məhsuldan götürülən gəlirdən isə Abbasqulu bəy Hacıbəyova icradar Məşədi Səfər Əli Hacı Şərif oğlu tərəfindən vergi verilmişdir¹⁴⁵⁰.

Ağamzalı kəndinin mülkədarlarından biri Baxşəli bəy Nəsir bəy oğlu isə sakinlərin əkdiyi sahədən ona da pay ayrılmasını və eyni zamanda gələn gəlirdən ona da vergi verilməsini 1899-cu il avqustun 31-də yazdığı şikayət məktubunda barışdırıcı münşifdən xahiş etmişdir¹⁴⁵¹.

İrəvan quberniyasında müxtəlif kəndlərdə vergi məsələsində mülkədarlarla kəndlilər arasında mübahisə daha ciddi xarakter almışdı. Məsələn, İrəvan erməni-qriqoryan yeparxiyasının ruhani idarəsinin 1898-ci il sentyabrın 18-də İrəvan bölməsinin barışdırıcı münşifinə yazdığı müraciətdə Mehrab-Kürkənd, Mehrab-Təpəbaşı və Mehrablı sakinlərinin əkin sahələrini meyvə-üzüm bağlarına çevirdiklərini və nəticədə onlara çatacaq vergidən məhrum olduqlarını bildirmişdilər. Ruhani idarəsi barışdırıcı münşifdən meyvə bağlarından gələn gəlirdən vergi ödənilməsində köməklik göstərilməsini xahiş edirdi¹⁴⁵².

Eyni hal İrəvan qəzasının Doqquz kəndində də baş vermişdi. Kəndin mülkədarının vəkil edilmiş adamının barışdırıcı münşifə 1898-ci il oktyabrın 7-də yaz-

¹⁴⁴⁷ Крестьянское движение в Армении в XIX века, s.376-377.

¹⁴⁴⁸ Yənə orada, s.377-378.

¹⁴⁴⁹ Yənə orada, s.378.

¹⁴⁵⁰ Yənə orada, c.378-379.

¹⁴⁵¹ Yənə orada, s.379

¹⁴⁵² Yənə orada, s.380.

dığı məktubda bildirilirdi ki, 1879-cu ildən sonra kənd sakinləri ona məxsus meyvə bağlarını zəbt etmiş və heç bir vergi ödəmirlər. Barışdırıcı münsifə həmin meyvə bağlarını zəbt etmiş sakinlərin siyahısı göndərilmiş, ondan həmin şəxslərdən gələn gəlirdən $\frac{1}{30}$ hissə ayrılmasına sərəncam verilməsini xahiş etmişdir¹⁴⁵³.

İrəvan qəzasının Çiləxanlı və Uğurbəyli kəndlərinin mülkədarı Baxşəli bəy Əhməd Xanbəyov da eyni məsələ ilə barışdırıcı münsifə şikayət etmişdi. O, 1899-cu il iyunun 15-də barışdırıcı münsifə yazdığı məktubda 1879-cu ildən sonra ona məxsus bağların, bağları zəbt edənlərin siyahısını göndərilmiş, ondan bağlardan gələn gəlirdən onun payına düşən verginin $\frac{4}{30}$ hissəsinin verilməsi haqqında sərəncam verilməsi xahiş olunmuşdur. Lakin barışdırıcı münsif Baxşəli bəyin şikayətini rədd etmiş, şikayəti əsassız saymışdır¹⁴⁵⁴.

Yenibəyazid qəzasının Quzılbuluq kəndinin sakinləri ilə mülkədarlar arasında torpaq və ömür sahələri üstündə toqquşma da böyük əks-səda doğurmuşdu. 1900-cü il martın 2-də Qızılbuluq kənd sakinlərinin vəkil edilmiş nümayəndələrinin İrəvan quberniyası Dövlət Əmlak idarəsinə ünvanladıkları məktubda bildirilmişdi ki, 1886-cı il siyahıyaalınmaya görə, Qızılbuluq kəndi 61 evdən ibarət olmuş, əsrin əvvəllərində isə bu evlərin sayı 146-ya çatmışdır. Ona görə də, kənd sakinləri az-torpaqlılıqdan əziyyət çəkdiklərini, bunun səbəbinin kəndin mülkədarları Şıxəli bəy Mustafa ağa oğlunda və onun oğlu Böyükağa Şıxəli oğlunda gördüklərini bildirmişdilər. Onların yazdığına görə, dövlətin göstərişi ilə vaxtilə mülkədarlara kənd torpaqlarından 500 desyatin münbit torpaq ayırmışdır. Lakin mülkədarlar bununla kifayətlənməyərək kənd sakinlərinin ümumi istifadəsində olan torpaqları da mənimsəməyə başlamışdılar. Onlar ən münbit yerləri mənimsəyərək sadə kənd camaatını gələn gəlirdən məhrum etmişdilər. Bundan əlavə, mülkədarların özlərinin ömür sahələri olsa da, onlar kəndlilərin istifadəsində olan, buna görə xəzinəyə hər il 328 rubl 94 qəpik vergi ödədikləri, sahəsi 1912 desyatin olan “Göydağ” və “Təpədağ” adlanan ömür yerlərindən də istifadə edirdilər. Bu azmış kimi mülkədarlar özbaşınalıq edərək həmin ömür yerlərini Cavanşir və Şuşa qəzalarından gəlmiş adamlara icarəyə verirdilər. Əkin sahələrinin suvarılması məsələsində də narazılıq yaranmışdı. Mülkədarlar 3000 rubl artıq xərc çəkməklə tez-tez arxları kəsərək öz sahələrini suvarır, kəndlilərin əkin sahələri isə susuzluqdan məhv olmuşdu. Kəndlilər mülkədarların özbaşınalığına son qoyulmasını, zəbt edilmiş torpaqların geri qaytarılmasını və kəndə yerölçənin göndərilməsini Əmlak idarəsindən xahiş etmişdilər¹⁴⁵⁵.

İrəvan quberniyası Dövlət Əmlakı idarəsinin 1900-cü il iyunun 6-da Yenibəyazid qəza rəisinə göndərdiyi məktubunda bildirilmişdi ki, mülkədarların ömür yerlərinə iddiası əsassız sayılsın, bu yerlər kənd cəmiyyətinin pay torpağı kimi ca-

¹⁴⁵³ Крестьянское движение в Армении в XIX века, с.380.

¹⁴⁵⁴ Yenə orada, с.381.

¹⁴⁵⁵ Yenə orada, с.382-384.

maatın istifadəsində qalsın¹⁴⁵⁶.

İrəvan qəzasının Qaratorpaq kəndində sakinlərlə mülkədarlar arasında vergi üstündə dava bir neçə il davam etmişdi. Kənd camaatı 1900-cü il iyunun 10-da barışdırıcı münsifə ünvanladıkları məktubda yazırdılar ki, onlar yığılan məhsulun $\frac{4}{30}$ hissəsini mülkədarlara vergi ödəyirlər. Qaratorpaq kəndi dağlıq zonada yerləşdiyindən burada məhsul zəif olurdu. Ona görə də kənd sakinləri barışdırıcı münsifdən yeni torpaqölçən göndərilməsini, mülkədarlara məxsus torpaqların bölünərək $\frac{4}{30}$ hissəsini onlara verilməsini xahiş etmişdilər. Lakin mülkədarlar buna etiraz etdiklərinə görə, barışdırıcı münsif kəndlilərin bu xahişini rədd etmişdi¹⁴⁵⁷.

İrəvan quberniyasında kəndlər arasında da torpaq üzərində mübarizə davam etmişdi. Məsələn, İrəvan qəzasının Kyalalay kənd sakinləri 1901-ci il martın 10-da İrəvan quberniyası dövlət Əmlak İdarəsinə yazdıqları məktubda qonşu xəzinə kəndi olan Hacıilyas, mülkədar kəndləri olan Xaçaparax və Hacıqışlaq kəndlərinin sakinlərinin onlara məxsus torpaqlarda mərzləmə nişanlarını ləğv edərək, kəndə məxsus torpaqların bir hissəsini ələ keçirmələrindən şikayət etmişdilər. Nəticədə bu kəndlər arasında toqquşma baş vermişdi. Məktubda Kyalalay kənd sakinləri torpaqölçən göndərilməsini, yenidən mərzləmə aparılmasını, mərzləmə nişanlarının bərpa edilməsini və bununla da kəndlilər arasında anlaşılmazlığın aradan götürülməsini xahiş edirdilər. Hətta kənd sakinləri yerölçənin bütün xərcini öz üzərinə götürmüşdü¹⁴⁵⁸.

Üçmüəzzin qəzasının Ağcaqala kəndində də eyni hadisə baş vermişdi. Bu kənd sakinlərinin 1901-ci il aprelin 24-də İrəvan quberniyası Dövlət Əmlak idarəsinə ünvanladıkları məktubda qonşu Karçaqovmaz kənd sakinlərinin onlara məxsus pay torpaqlarının bir hissəsini, kürd elatlarının isə öriş yeri olan Kələqul otlaqlarını zəbt etmələrindən şikayət edirdilər. Onlar pristava şikayət etmiş, əvəzində pristav onlara söyləmişdir ki, kənd sakinləri Dövlət Əmlak idarəsinə müraciət etsin, idarə isə qəza rəisinə göstəriş versin¹⁴⁵⁹.

Torpaqların zəbt edilməsi digər qəzalarda da baş vermişdi. Yenibəyazid qəzasında Ellicə və Dəlləkli kənd sakinlərindən Molla İbrahim Kərbalayı Tağı oğlu, Allahverdi Kərbalayı Məhəmməd oğlu və Kərbalayı Vəli Hüseyin oğlu Makaşevə məxsus mülk və bağı əhatə edən təpəlikləri ləğv edərək onun torpaqlarını zəbt etmişdilər. O, 1901-ci il iyunun 30-da İrəvan quberniyası Dövlət Əmlakı idarəsinə ünvanladığı məktubda yerli hakimiyyət orqanlarına bu özbaşınalığın qarşısını almaq barəsində göstəriş verilməsini xahiş etmişdir¹⁴⁶⁰.

İrəvan qəzasının Bağçacaq kəndində mülkədar Sultanbəyov kəndlilərə məx-

¹⁴⁵⁶ Крестьянское движение в Армении в XIX века, с.385.

¹⁴⁵⁷ Yənə orada, s.386-387.

¹⁴⁵⁸ Аграрная политика царизма и крестьянское движение в Армении в начале XX века, Ереван, 1951, с.179.

¹⁴⁵⁹ Yənə orada, s.183.

¹⁴⁶⁰ Yənə orada.

sus pay torpaqlarının bir hissəsini zəbt edərək, qanunsuz bu torpaqları əkib-becə-rirdi. Kəndin sakinləri Vəli Salman oğlu və Əli Kərbəlayı Tağı oğlu 1901-ci il sentyabrın 13-də yazdıqları məktubda Dövlət Əmlakı idarəsindən tezliklə yeröl-çən göndərilməsini xahiş etmişdilər¹⁴⁶¹.

İrəvan qəzasının Buğamlu kəndində sakinlərlə mülkədar arasında vergi üs-tündə mübarizə kəskin xarakter almışdı. Kənd sakinlərinin 1901-ci il avqustun 28-də yazdıqları məktubda mülkədar Məhəmmədəğa Sultanovun onlardan həddən çox vergi tələb etməsi barədə şikayət etmişdilər. Onlar Dövlət Əmlak idarəsindən kəndə yerölçən və nəzarətçi göndərilməsini xahiş etmişdilər¹⁴⁶².

Bəzi kəndlərdə mülkədarlar vəziyyətdən sui-istifadə edərək kəndliləri məskun-laşdıqları torpaqlardan qovmağa çalışırdılar. İrəvan qəzasının Kötük kəndinin 15 ailəsinin 1904-cü il martın 30-da Dövlət Əmlakı idarəsinə ünvanladığı şikayət məktubunda göstərilirdi ki, biz 15 ailə 11 il bundan əvvəl general Şeremetiyevin razılığı ilə Arazdəyən mülkündə məskunlaşmış, burada torpaq almış, ev tikmiş, əkinçiliklə məşğul olmuş, hətta sahibkara vaxtı-vaxtında vergi ödəmişik. Lakin indi həmin mülkün müdiri Qyabaev və Dövlət Əmlakı idarəsindən təyin edilmiş Əmir bəy bu ailələri sıxışdıraraq, bu mülkdən köçməyə məcbur edir, hətta onlara zor tət-biq edirdilər. Kənd sakinləri bu özbaşınalığın qarşısını almağı Dövlət Əmlakı ko-mitəsindən xahiş edirdilər¹⁴⁶³.

İrəvan qəzasının Zar kəndində də vergi üstündə mübarizə bir neçə il davam etmişdi. İrəvan qəzasının Zar kəndi həm Azərbaycan türklərinin, həm də erməni-lərin birgə yaşadığı yaşayış məntəqəsidir. Bu kənd iki mülkədara-Karapet Mu-şeqova və Alerksandr Korqanova məxsus idi. Lakin A.Korqanov sonradan öz hü-ququnu İrəvan şəhər sakinini Əli bəy Hacı Ələkbər oğluna vermişdi. Beləliklə, bu kəndin yarısı Əli bəyə vergi verməli idi. Əli bəy Hacı Ələkbər oğlu 1907-ci il iyun-nun 18-də barışdırıcı münsifə yazdığı məktubda göstərirdi ki, kəndin yarısını ica-rəyə götürməsinə baxmayaraq, dörd kəndli ailəsi özbaşına taxılı yığaraq, ona çatacaq vergini ödəməkdən imtina etmişdilər. İcradar onun və sərkərlərinin razılığı olmadan xırmandan ona çatacaq vergini ödəmədən kəndlilərin özbaşına məhsulu yığmamaları haqqında göstəriş verilməsini barışdırıcı münsifdən xahiş etmiş-di¹⁴⁶⁴.

Lakin bu hadisə daha da dərinə gedərək böyük narazılığa səbəb olmuşdu. Əli bəyin 1907-ci il iyulun 24-də İrəvan qubernatoruna yazdığı ərizədə həyəcanla bil-dirmişdi ki, kəndlilər nəinki ona vergi verməkdən imtina etmişdilər, eyni zamanda onu hakimiyyət orqanlarına şikayət etdiyinə görə hədələmişdilər. Onun yazdığına görə, barışdırıcı münsif bu məsələni həll etmək üçün kəndin kəndxudasına kömək üçün müraciət etmişdi. Kəndə gələn kəndxuda əhalidən vergi verilməsini tələb et-

¹⁴⁶¹ Аграрная политика царизма и крестьянское движение в Армении в начале XX века, с.184.

¹⁴⁶² Yənə orada.

¹⁴⁶³ Yənə orada, с.196-197.

¹⁴⁶⁴ Yənə orada, с.233-234.

dikdə 7 nəfər -Kərbəlayı Molla Salman Habil oğlu, Abbas Kərbəlayı Şirin oğlu, Kərbəlayı Rəhim Kərbəlayı Ramazan oğlu, Hüseyn Kərbəlayı Əli oğlu, Mikayıl İsxanov, Karapet İsgəndərov və Yelizar Kostandov qiyam qaldırmış, digər kəndlilər də onlara qoşulmuşdular. Kəndlilər hakimiyyət orqanlarından kömək istəyəcəyi təqdirdə mülkədarı hədələyərək heç bir vergi verməyəcəklərini, Rusiyada olduğu kimi, mülkədarı döyəcəklərini və onun mülkünü yandıracaqlarını bildirmişdilər. İcarədar qubernatordan bu qiyamın qarşısını almaq, kənddə sakitlik yaradılmasını qubernatordan xahiş etmişdi¹⁴⁶⁵.

Hakimiyyət orqanlarının təzyiqini görən Zar kənd sakinləri mülkədarlarla olan vergi məsələsini həll etmək üçün İrəvan qəza rəisinə məktub göndərmək məcburiyyətində qalmışdılar. Onların 1907-ci il avqustun 6-da qəza rəisinə ünvanladıkları məktubda bildirmişdilər ki, bizim iki mülkədarı vergi verməyə gücümüz çatmır. Əli bəy bizim cəmiyyətimizin razılığı olmadan bütün sakinlərin adından 45 xalvar vergi verilməsini 4 nəfərlə-Kərbəlayı Salman Habil oğlu, Abbas Kərbəlayı Şirin oğlu, Mukel İsxanov və Sarkiz Petrosovla müqavilə bağlamışdır. Onlar bildirirdilər ki, hər iki mülkədarı ayrı-ayrılıqda məhsuldan $\frac{4}{30}$ hissə vergi verməkdə çətinlik çəkirlər. Ona görə də, kəndlilər bu verginin $\frac{2}{30}$ hissəsinin Əli bəy, digər $\frac{2}{30}$ hissəsinin isə Muşeqov arasında bölüşdürülməsini qəza rəisindən xahiş edirdilər¹⁴⁶⁶.

Bütün görülən tədbirlərə baxmayaraq, Zar kəndində tərəflər arasında narazılıq yaratmaq mümkün olmamışdı. Belə ki, həmin kəndin mülkədarlarının 1909-cu il martın 9-da yazdıqları ərizədə bildirirdilər ki, bəzi kənd sakinləri icazə olmadan evlərini buraxaraq xırmanda məskunlaşır, burada ev tikir və gizli surətdə məhsulu yığıb üyüdürdülər. Digər kənd sakinləri də onlardan ibrət götürmüşdülər. Onlar bu hadisənin qarşısını almaqda aciz qaldıqlarını, bunun qarşısını almaqda onlara kömək göstərilməsini barışdırıcı münsifdən xahiş edirdilər¹⁴⁶⁷.

İrəvan qəzasının Zöhrəblü kəndində bağ vergisi üzündə mübarizə böyük narazılıq yaratmışdı. Kəndin mülkədarı Həsən Cəlalov özünün və yaxınlarının adından 1909-cu il iyunun 25-də barışdırıcı münsifə yazdığı ərizədə yeni yaradılmış bağlardan sakinlərin ona çatacaq vergini ödəmədiklərindən şikayət edirdi. O, bildirirdi ki, artıq meyvə yığılmışdır. Ona görə də, bu meyvələrin pula çevilməsini və onlara çatacaq verginin pulla ödənilməsi haqqında göstəriş verilməsini barışdırıcı münsifdən xahiş etmişdi¹⁴⁶⁸.

Bu şikayətə baxan barışdırıcı münsif hər iki tərəfi razı salacaq qərar qəbul etmişdi. Qeyd etmək lazımdır ki, hər iki tərəfin vergi ödəmək məsələsində öz baxışı vardı. Mülkədarlar hər pudu 45 qəpik olmaqla bir somar sahədən 54 pud, kəndlilər isə 30 pud vergi ödənilməsini istəyirdilər. Lakin barışdırıcı münsif 1909-cu il

¹⁴⁶⁵ Аграрная политика царизма и крестьянское движение в Армении в начале XX века, с.234-235.

¹⁴⁶⁶ Yənə orada, s.235-236.

¹⁴⁶⁷ Yənə orada, с.236-237.

¹⁴⁶⁸ Yənə orada, s.238.

noyabrın 14-də çıxardığı qərarda hər somar sahədən 40 pud vergi ödənilməsinə təyin etmişdi. Qərar kəndlilərin narazılığına səbəb olmuş və onlar qərarı imzalamıqdan imtina etmişdilər¹⁴⁶⁹.

İrəvan qəzasının Kitran kənd sakinləri torpaqlarının qanunsuz kənar şəxslərə icarə verilməsindən şikayət etmişdilər. Belə ki, kəndin sakinlərinin 1910-cu ildə barişdırıcı münsifə ünvanladıqları məktubda bildirmişdilər ki, Kitran kəndinin mülkədarının yetim qalmış övladlarının və mülkünün qəyyumu Bağır Hacı Ələsgər oğlu iki il kəndin torpaqlarını hər il 500 rubl vergi verməklə icarəyə götürükdən sonra onu kənar şəxsə icarəyə vermişdi. Yeni icarədar kəndliləri sıxışdıraraq onlardan vergi tələb edirdi. Lakin kəndlilər bununla razılaşmayaraq həmin torpaqların onların özünə icarə verilməsinə və əvəzində 50 rubl artıq vergi ödəməklə illik vergini 550 rubla çatdırmağa hazır olduqlarını bildirmişdilər¹⁴⁷⁰.

Yeni icarədar ildə kəndlilərin ona çatacaq vergini ödəməmələrindən şikayət edirdi. Onun 1910-cu il iyunun 4-də barişdırıcı münsifə yazdığı məktubda Kitran kəndini 1910-cu ildə icarəyə götürdüyünü və sakinlərin ona vergi ödəməməsindən şikayət edirdi¹⁴⁷¹.

Yenibəyazid qəzasının Zod kəndində sakinlərlə mülkədarlar arasında öyrüş yeri üstündə mübarizə bir neçə il davam etmiş, bu məsələni həll etmək üçün qubernator başda olmaqla səlahiyyətli dövlət orqanları qarışmalı olmuşdu. 1910-cu il mayın 7-də İrəvan qubernatorunun Əkinçilik və Dövlət Əmlak idarəsinin rəisinə göndərdiyi məktubda bildirmişdi ki, Zod sakinlərinin şikayətinə görə xəzinəyə məxsus “Səngər-Qatar-Qaya” öyrüş yeri üstündə kəndin mülkədarları Kəsəmənli-lər ilə onlar arasında mübarizə başlamışdır. Qubernator bu məsələnin yoxlanılması Dövlət Əmlak idarəsindən xahiş etmişdi¹⁴⁷².

İrəvan quberniyası Əkinçilik və Dövlət Əmlak idarəsinin II dərəcəli rayon xəzinə torpaqları və töycü sahəsinin nəzarətçisinin 1910-cu il iyulun 3-də yazdığı raportdan bəlli olur ki, “Səngər-Qatar-Qaya” öyrüş sahəsi 3662 desyatindən ibarətdir. Həmin öyrüş sahəsi kəndlilərin istifadəsində idi. Onlar bu öyrüş sahəsinin yarısını əkin, yarısını isə ot tedarüku üçün istifadə edirdilər. Ağaların bildirdiklərinə görə, 1909-cu ildə kəndlilər ot biçinindən 2000 araba ot satmışdılar. Lakin kəndlilər bu öyrüş yerinin onlara məxsus olmasını əsas gətirərək ağaların mal-qarasını bura buraxmaq fikrində deyildilər. Hətta mülkədarlar öz mal-qarasını bu öyrüş yerinə buraxmaq istədikdə sakinlərlə onların çobanları arasında atışma başlamışdı. Yoxlama nəticəsində məlum olmuşdur ki, 1910-cu il üçün İrəvan quberniyasının yaddaş kitabında Zod kəndinin mal-qarasının ümumi sayı 3040 baş olduğu göstərilmişdir. Lakin II İrəvan rayon dəftərxanasının apardığı yoxlamaya əsasən Zod

¹⁴⁶⁹ Аграрная политика царизма и крестьянское движение в Армении в начале XX века, s.239.

¹⁴⁷⁰ Yənə orada, s.241-242.

¹⁴⁷¹ Yənə orada, s.242.

¹⁴⁷² Yənə orada, s.242-243.

mülkədarlarının 1500 baş, kəndlilərin isə 6000 baş mal-qarası olmuşdur¹⁴⁷³.

Mülkədarların vəzifələrindən sui-istifadə etmələrinə baxmayaraq, kəndlilər də özlərini müdafiə etmək məcburiyyətində qalmışdılar. Belə ki, Zod kənd sakinlərinin 1910-cu il iyulun 28-də İrəvan quberniyasının Dövlət Əmlak idarəsinə yazdıqları məktubda “Səngər-Qatar-Qaya” örüş sahəsinin 50 il ərzində onların istifadəsində olduğunu, hər il bu örüş yerindən xəzinəyə 367 rubl 44 qəpik vergi verdiklərini, mülkədar Kəsəmənliyə isə özlərinin geniş “Kərvansaray Dərəsi” adlı örüş sahəsinə malik olduqlarını bildirmişdilər. Zod sakinləri daha sonra yazırdılar ki, Kəsəmənliyə bu örüş yerlərinin yarısını böyük pula sataraq ondan külli miqdarda gəlir götürmüş, 3000 evdən ibarət kəndin sakinlərinə isə “Səngər-Qaya-Dərəsi” örüş yeri həm qışlaq, həm də yaylaq kimi zorla çatırdı¹⁴⁷⁴.

Zod kəndində olan bu narazılıq Qafqaz canişinliyinə də çatmışdı. Məhz canişinin razılığı ilə “Səngər-Qatar-Qaya” örüş sahəsi tərəflər arasında bölünmüşdü. Hər iki tərəfin şikayətinə baxan İrəvan quberniyası Əkinçilik və Dövlət Əmlak idarəsinin rəisinin 1914-cü il martın 10-da Yenibəyazid qəza rəisinə göndərdiyi məktubda bölgü əsasında mülkədar Kəsəmənliyə hər il 747 rubl vergi ödəməklə 830 desyatin yararlı, 36 desyatin yararlı, kəndlilərə isə 2008 rubl 80 qəpik vergi müqabilində 2232 desyatin yararlı, 57 desyatin isə yararlı torpaq sahələri düşmüşdür¹⁴⁷⁵.

İrəvan quberniyasında ayrı-ayrı kəndlərdə kəndlilərin mülkədarlara qarşı açıq üsyanları da baş vermişdi. İrəvan quberniya Jandarm idarəsinin rəisinin köməkçisinin 1910-cu il iyulun 12-də verdiyi gizli casus məlumatına görə, Üçmüəzzin qəzasının Əxis, Əkərək, Nazirvan və Talın kəndləri mülkədarların torpaqlarını əllərindən almaq üçün inqilabi mübarizəyə başlamışdılar. Hətta bu gizli məlumatda kəndli hərəkatına başçılıq edən şəxslərin adları belə çəkilmişdi. Əxis kəndində hərəkatın başçıları Sadıq Əli oğlu, Məşədi Məhəmmədqulu oğlu, Əkərək kəndində Ələşrəf Cəfər oğlu, Paşa Budaq oğlu, Nazirvan kəndində Kərbəlayı Məhəmməd Məşədi İmanqulu oğlu, Məşədi Məhəmməd Məmiş oğlu, Məşədi Əziz Ərəb oğlu, Molla Abdulla Allahqulu oğlu, Talın kəndində isə İbrahim Paşa Talınlı idi. Bu casus məlumatında göstərilmişdi ki, Əxis kəndində kəndlilər and içmişdilər ki, mülkədar İsgəndər bəy Sultanovu öldürsünlər, onun mülkünü və torpaqlarını ələ keçirsinlər. Nəzirvan kəndində mülkədar torpaqlarını ələ keçirmək üstündə kəndlilərlə mülkədarlar arasında atışma baş vermişdi. Əkərək kəndinin kəndxudasının köməkçisi Əlişrəf Cəfərov kəndliləri mülkədarlara qarşı silahlı müqavimət göstərmək üçün təbliğat aparır, hətta kəndin vergi yığanı İsmayıl Abbas oğlu, həmçinin kənd sakinini Hüseyn Əli oğlu da bu təbliğata qoşulmuşdular. Əxis kəndində də Molla Canqulun başçılığı ilə kənd sakinləri Məşədi Məhəmməd qulu oğlu, Sadıq Qara oğlu və Kərbəlayı Cabbar oğlu mülkədarlara qarşı kəndliləri inqilabi hərəkata çağırırdılar¹⁴⁷⁶.

¹⁴⁷³ Аграрная политика царизма и крестьянское движение в Армении в начале XX века, с.243-244.

¹⁴⁷⁴ Yenə orada, s.244-245.

¹⁴⁷⁵ Yenə orada, с.245-247.

¹⁴⁷⁶ Yenə orada, с.247-248.

Bəzi kəndlərdə kəndlilər torpaqlarının azlığından əziyyət çəkdiklərini, onlara əlavə torpaq bölünməsi haqqında hakimiyyət orqanlarına şikayət etmişdilər. Yenibəyazid qəzasının Ağzıbar kəndinin sakinlərinin İrəvan quberniyası Torpaq və Dövlət Əmlakı idarəsinə 1910-cu il iyulun 21-də göndərdikləri məktubda torpaqsızlıqdan əziyyət çəkmələri haqqında şikayət edir, onların müklərinə yaxın yerləşən “Qırmızı dağ” və “Boyaqçı” torpaq sahələrindən istifadə etməyə icazə verilməsini xahiş etmişdilər. Kəndlilər bildirirdilər ki, bu torpaq sahələrindən istifadə etməsələr də, bir neçə ildir ki, bu yerlərə görə vergi verirlər. Onlar torpaqsızlıqdan şikayət edir, bunun günahını quberniyaya ezam edilmiş yerölçən Q.Nekrasovda görürdülər. Kənd sakinləri idarədən yeni yerölçən göndərilməsini, adı çəkilən torpaqların onlar arasında bölüşdürülməsini xahiş edirdilər¹⁴⁷⁷.

Eyni vəziyyət Yenibəyazid qəzasının Paşakənd kəndində də yaranmışdı. Bu kəndin sakinlərinin 1911-ci il martın 25-də İrəvan quberniyası Torpaq və Dövlət Əmlakı idarəsinə yazdıqları məktubda bildirmişdilər ki, onların kəndinin yaxınlığında xəzinəyə məxsus “Paşakənd çəmənliyi” adlanan töycü sahəsi yerləşir. Bu torpaq sahəsi vaxtilə torpaq komissiyası tərəfindən bizim pay torpaqlarımıza əlavə edilmişdir. Lakin keçən il Karvansaray sakini İsabəy Xaçaturov bu sahəni icarəyə götürərək bizim burada əkin əkməyimizə əngəl törətmişdir. Bu azmış kimi o, bizdən 200 rubl artıq vergi tələb edir. Kəndlilər xahiş edirdilər ki, onun icarə müqaviləsi ləğv edilsin, bu torpaq sahəsi onlara verilsin¹⁴⁷⁸.

İrəvan qəzasının Axundbuzovand kəndliləri də torpaq azlığından əziyyət çəkirdilər. Bu kənd sakinlərinin İrəvan quberniyası Torpaq və Dövlət Əmlakı idarəsinə 1911-ci il martın 21-də ünvanladığı məktubda bildirmişdilər ki, onların kəndi 45 ev, 250 nəfərdən, münbit torpaqları isə cəmi 27 xalvardan ibarətdir. Onların payına düşən torpaq az olduğundan sakinlər kasıbçılıq həddinə çatmışdılar. Daha sonra məktubda göstərilirdi ki, kəndin yanında “Çatma” adlı torpaq sahəsi yerləşir. Bu sahədə su olmasa da, kənd sakinləri onu illik 480 rubl 40 qəpiyə icarəyə götürmüşdülər. Lakin qonşu kəndin sakinləri Məşədi Məhəmməd Həsən oğlu və İsabəy Şirəlibəy oğlu, qonşu “Ağdamlar” mülkünün sahibi “Çatma” torpaq sahəsinin böyük hissəsini ələ keçirmişdilər. Ona görə də, kənd sakinləri götürdükləri icarə torpaqlarından istifadə edə bilmirdilər. Sakinlər idarədən onlara məxsus torpaqların dəqiq sərhədlərinin təyin edilməsini xahiş edirdilər¹⁴⁷⁹.

Qubernator kəndlilərlə mülkədarlar arasında vergi məsələsini həll etmək, narazılığın qarşısını almaq üçün barışdırıcı münsifə göstəriş vermişdi. İrəvan qubernatorunun 1911-ci il iyulun 11-də barışdırıcı münsifə ünvanladığı məktubda yazırdı ki, sakinlər məhsulu yığılıb mülkədarlara vergi verərkən narazılığın qarşısını almaq üçün yerlərdə olmalı, hər iki tərəfin razılığını həll etməlidir. Qubernator bu

¹⁴⁷⁷ Аграрная политика царизма и крестьянское движение в Армении в начале XX века, с.248-249.

¹⁴⁷⁸ Yənə orada, s.250-51.

¹⁴⁷⁹ Yənə orada, c.251-252.

məsələdə şəxsən bərişdirici münsifin cavabdeh olduğunu bildirmişdi¹⁴⁸⁰.

Verginin ağırlığından bəzi kəndlər hətta hakimiyyət nümayəndələrinə hücumlar edirdilər. Belə ki, Üçmüəzzin kilsəsinin sinodunun üzvü, Bicni kilsə məşəsinin müdirinin 1911-ci il iyulun 13-də İrəvan qubernatoruna yazdığı məktubda Bicni kənd əhalisinin kilsəyə vergi verməməsindən şikayət etmişdi¹⁴⁸¹.

Məktubu alan qubernator bu məsələni həll etmək üçün bərişdirici münsifə göstəriş vermişdi. Lakin kənd sakinləri nəinki vergi verməkdən imtina etmiş, hətta bərişdirici münsifin adamlarına hücum çəkmişdilər. Bərişdirici münsifin 1911-ci il iyulun 19-də İrəvan qubernatoruna yazdığı raportda göstərirdi ki, o, iyulun 17-də Bicni kəndinə gələrək Arzakənd cəmiyyətinin kəndxudasını yanına çağırmış, ondan Üçmüəzzin kilsəsinin xeyrinə əhalidən ot və digər ərzaq vergisi yığmağı tələb etmişdir. Bir nəfərdən bu vergini tələb etdikdə kənd sakinlərindən 50 nəfər hücum çəkərək bərişdirici münsiflə gəlmiş təcüməçini, üç nəfər mühafizəçini, Arzakənd cəmiyyətinin kəndxudasını döyərək həmin yerdən qovmuşdular. Bərişdirici münsif şikayət edirdi ki, kənd sakinləri dağıldığından o, qanuni akt tərtib edə bilməmişdi. Hətta bərişdirici münsif Üçmüəzzin kilsəsinə vergi verməyə müqavimət göstərən kənd sakinlərindən ən fəallarının adını da yazmışdı. Həmin adlar içərisində Azərbaycan türkləri ilə bərabər ermənilər də olmuşdur¹⁴⁸².

Bu hadisə böyük səs-küyə səbəb olmuşdu. Bicni əhalisi öz hərəkətlərini izah etmək üçün 1912-ci il fevralın 21-də İrəvan qubernatoruna yazdıqları məktubda bildirmişdilər ki, 5 ildir ki, Bicni kənd cəmiyyətinin Üçmüəzzin kilsəsinə çatacaq 120 stil (1 stil-800 qram) verginin icarəsi onlara məxsusdur. Hətta 1906-cı ildə onlar kilsəyə 1400 rubl icarə pulu vermişdilər. Ona görə də, kilsənin bizdən inciməyə heç bir səbəbi yoxdur. İcarə vaxtı qurtardığına görə kənd icmasının qərarına əsasən, Üçmüəzzin kilsəsinin icarə hüququ kənd sakinlərinə keçmişdir. Bicni sakinləri xahiş edirdilər ki, kilsənin keçmişdən yığıdığı vergi hüququ kənd cəmiyyətinin ixtiyarına keçsin¹⁴⁸³.

Üçmüəzzin sinodu kəndlilərin bu tələbi ilə razılaşmayaraq, 1912-ci il aprelin 13-də İrəvan qubernatoruna yazdığı məktubda bildirmişdi ki, müqaviləyə əsasən 1907-1911-ci illərdə kilsənin bu kənddən aldığı icarə haqqı düzgün deyildir. Kənd cəmiyyəti vaxtılı-vaxtında bu icarə haqqını ödəməmişdir. Ona görə də, kilsə sinodu icarə haqqının kənd sakinləri tərəfindən yığılmasına etiraz etmişdir. Sinod qərara almışdır ki, 1911-ci il yanvarın 1-dən 1915-ci il yanvarın 1-nə qədər icarə haqqının yığılması iki nəfərə-Yenibəyazid şəhər sakini Karapet Karapetyana və Bicni kənd sakini Aleksandr Mitoyansuya tapşırılsın¹⁴⁸⁴.

Üçmüəzzin qəzasının Şəfiabad (başqa cür Aşağı Qarxun) kəndinin sakinləri

¹⁴⁸⁰ Аграрная политика царизма и крестьянское движение в Армении в начале XX века, с.252-253.

¹⁴⁸¹ Yenə orada, s.253.

¹⁴⁸² Yenə orada, s.254-255.

¹⁴⁸³ Yenə orada, с.255-256.

¹⁴⁸⁴ Yenə orada, s.256-257.

torpaqsızlıqdan əziyyət çəkdikləri üçün narazılıq etmək məcburiyyətində qalmışdılar. Şəfiabad kəndinin kasıb sakinlərinin İrəvan qubernatoruna 1911-ci il dekabrın 8-də ünvanladıkları məktubda torpaqsızlıqdan əziyyət çəkdiklərini bildirmişdilər. Onlar bunun səbəbini 18 il ərzində heç bir torpaq bölgüsünün keçirilməməsində, torpaqların sərhədinin olmamasında və varlı təbəqənin torpaqları özbaşına zəbt etməsində görürdülər. Kəndlilər qeyd edirdilər ki, 3-4 adamdan ibarət ailə 10-12 adamın, 8-10 adamdan ibarət ailə isə 2-3 adamın malik olduğu torpağa sahibdirlər. Şəfiabad kəndinin kasıb kəndliləri qubernatordan tezliklə bu uyğunsuzluğu aradan götürülməsini, onlara da əlavə torpaqlar verilməsini xahiş etmişdilər¹⁴⁸⁵.

Şikayətlərinin baxılmadığını gören kənd sakinləri yenidən qubernatora şikayət ərizəsi yazmağa məcbur oldular. İrəvan qubernatoruna 1911-ci il dekabrın 30-da yazılan bu şikayət ərizəsindən məlum olur ki, Şəfiabad kəndinin münbit torpaqlarının bir hissəsi İrəvan quberniyasından çəkilən dəmiryolunun ərazisinə düşmüşdür. Onlar xahiş edirdilər ki, torpaqsızlığı aradan qaldırmaq üçün hökumət kəndə məxsus icma torpaqlarının sərhədində yerləşən ümumi icma torpaqlarından onlara da pay torpağı versin¹⁴⁸⁶.

6.3. 1912-ci il islahatından sonra İrəvan quberniyasında mülkədar-kəndli qarşındurması

Yuxarıda göstəriləyi kimi, çar Rusiyası Azərbaycanda və onun tərkib hissəsi olan İrəvan quberniyasında kəndli-mülkədar qarşındurmasını həll etmək üçün bir neçə dəfə aqrar qanun islahatı həyata keçirmək məcburiyyətində qalmışdı. Lakin bu qanunlar qeyd edilən ziddiyyətləri nəinki həll etmədi, əksinə onu daha da kəskinləşdirdi. Nəhayət, 1912-ci il dekabrın 20-də mülkədar-kəndli arasında müvəqqəti mükəlləfiyyətlərin və asılılıq münasibətlərinin ləğvi üçün yeni aqrar islahat həyata keçirildi. Bu aqrar islahat haqqında yuxarıdakı fəsildə ətraflı bəhs edilmişdir. Həyata keçirilən bu qanun da gözlənilən nəticəni vermədi və torpaq, su üstündə və s. mülkədar-kəndli qarşındurması davam etdi. Arxiv materiallarında bu qanunun acı nəticəsini sübut edən xeyli sənədlərə rast gəlmək mümkündür. Məsələn, bu qanun verilməmişdən əvvəl İrəvan qəzasının mülkədar kəndi olan Şorlu-Dəmirçi kəndinin əhalisi torpaq azlığından əziyyət çəkirdilər. Onlar 1912-ci il yanvarın 17-də İrəvan qubernatoruna ünvanladıkları məktubda bildirmişdilər ki, Şorlu-Dəmirçi kəndi 151 evdən ibarətdir. Lakin bu evlərdən 50 ailə yaxşı, qalan ailələr isə yoxsulluq içərisində yaşayır, sərgərdan həyat keçirirdilər. Bunun səbəbi varlı kəndlilərin müxtəlif vasitələrlə-satın almaqla, icarə götürməklə torpaqları qeyri-qanuni zəbt etmələri idi. Varlı kəndlilər hətta İrəvan dairə məhkəməsini rüşvətlə ələ alaraq onun vasitəsilə torpaqları ələ keçirirdilər. Şorlu-Dəmirçi kəndliləri şikayət məktublarında varlı

¹⁴⁸⁵ Аграрная политика царизма и крестьянское движение в Армении в начале XX века, с.257.

¹⁴⁸⁶ Yənə orada, s.258.

həmkəndliləri-Hacı Abbas Hacı Zeynal oğlu, Hacı Rzaqulu Hacı Ələkbər oğlu, Kərbalayı Nasir Hacı Rza oğlu, Əsgər Hacı Məhəmməd oğlunun adlarını çəkərək, həmin şəxslərin ailələrinin 5-6 nəfərdən ibarət olmasına baxmayaraq hər biri 5-7 xalvar (1 xalvar-1,5 desyatin) torpaq sahəsinə, lakin 10-12 üzvi olan ailələr isə cəmi 20 batman (4,5 kq taxılın əkildiyi sahənin həcmi), yəni adları çəkilənlərdən 50 dəfə az torpağa malik idilər. Kəndlilər qubernatordan yeni torpaq bölgüsünün keçirilməsini, bu özbaşınalığın qarşısının alınmasını xahiş edirdilər¹⁴⁸⁷.

Şorlu-Dəmirçi kəndlilərinin bütün səyinə baxmayaraq onların şikayəti nəzərə alınmamışdı. Qubernatorun İrəvan qəzasının I bölməsinin bərişdirici münsifinə 1913-cü il yanvarın 23-də ünvanladığı məktubda göstərirdi ki, Şorlu-Dəmirçi kəndi mülkədar kəndi olduğundan qanuna görə yanvarın 1-dən kəndlilərlə mülkədarlar arasında müvəqqəti mükəlləfiyyət aradan qalxmışdır. Ona görə də, pay torpaqları onların şəxsi mülkiyyətinə keçmişdir. Bundan əlavə, mülkədar kəndində torpaqlar həyətbaşına bölünmüşdür. Bu baxımdan torpaqların yenidən bölünməsi qanuna ziddir¹⁴⁸⁸.

İrəvan qəzasının Çivandərə kəndinin sakinləri də torpaqların yenidən bölünməsi uğrunda mübarizə aparırdılar. Çivandərə kəndi cəmi 12 evdən ibarət olmuş, lakin dörd ev boş qaldığından kənddə cəmi 8 ailə yaşamışdır. Bu kənd sakinlərinin 1912-ci il yanvarın 24-də və 1913-cü il mayın 13-də İrəvan qubernatoruna ünvanladıkları məktublardan bəlli olur ki, Çivandərə kəndi 8 evdən ibarətdir. Bu ailələrdən üçü daha çox torpağa malikdir, daha yaxşı yaşayırlar. Lakin beş ailənin tərkibi çox olsa da az əkin sahəsinə malikdirlər. Varlı üç ailədən yüzbaşı Abdüləlinin ailəsi 14 nəfər olmasına baxmayaraq, 10 xalvar torpaq sahəsinə malikdir və hər il 3 xalvar (çəki vahidi kimi 100 batman, 1 batman-450 kq) vergi, Mail Aylo oğlunun ailəsi 10 nəfərdən ibarət, 15 xalvar əkin sahəsinə malik idi və hər il 5 xalvar vergi, Sabo Maqə oğlunun ailəsi 24 nəfərdən ibarət, 20 xalvar əkin sahəsinə malik idi və hər il 6 xalvar vergi, Kasıb kəndlilərdən birinin ailəsi 22 nəfərdən, 3 xalvar əkin sahəsinə malik idi və hər il 3 xalvar vergi, ikincisinin ailəsi 8 nəfərə, 1 xalvar əkin sahəsinə malik idi, hər il 1 xalvar vergi, üçüncüsünün ailəsi 22 nəfərdən, əkin sahəsi 2 xalvar 6 somardan (sahə ölçüsü kimi 3 pud taxılın səpildiyi əkin sahəsi) ibarət idi və hər il 2 xalvar 6 somar vergi (1 somar 3 puda bərabərdir), dördüncü ailə 9 nəfərdən, əkin sahəsi 2 xalvardan ibarət idi və hər il 2 xalvar vergi, beşinci ailə isə 22 nəfərə, əkin sahəsi 1 xalvar 3 somardan ibarət idi, hər il 1 xalvar 3 somar vergi ödəyirdilər. Kəndlilər bildirdilər ki, üç varlı ailə torpaqların $\frac{2}{3}$ hissəsini zəbt etmişdir. Qalan kəndlilərin ailə üzvləri çox olsa da, torpaqsızlıqdan əziyyət çəkirdilər. Kasıb kəndlilər torpaqların yenidən ölçülməsini qubernatordan xahiş edirdilər¹⁴⁸⁹.

Kənd sakinləri hətta torpağı yenidən bölüşdürmək üçün iclas keçirərək icma

¹⁴⁸⁷ Аграрная политика царизма и крестьянское движение в Армении в начале XX века, с.258-261.

¹⁴⁸⁸ Yenə orada, с.261.

¹⁴⁸⁹ Yenə orada, с.263.

qərarı çıxarmışdılar. 1913-cü il sentyabrın 30-da Qaraxaç cəmiyyətinin kəndxudası Qələndar Hacı İsmayıl oğlunun başçılığı və İrəvan qəzasının III məntəqəsinin barışdırıcı münsifinin iştirakı ilə keçirilən, 7 ailənin iştirak etdiyi iclasda qərar çıxarılmışdır ki, 12 il müddətinə ailə tərkibi nəzərə alınmaqla yenidən torpaq bölgüsü keçirilsin, bütün xərcləri kənd sakinləri üzərinə götürməklə bu bölgünü yerli yerölçən həyata keçirməli, 9 batmandan artıq torpaq sahəsi kəsilib ehtiyacı olanlara verilməli və bölgünü başa çatdırmaq üçün həmkəndliləri Mahmud Əhməd oğlu və Məhəmməd Hacı oğlu vəkil edilməlidir. 1913-cü il dekabrın 4-də İrəvan qubernatoru V.O.Tizenqauzenin sədrliyi ilə keçirilən kəndli məsələləri üzrə quberniya iclasında icma qərarına baxılmış və onun qanunsuz olması haqqında qərar çıxarılmışdır. Lakin sonda bu qərarla razılaşmayan tərəflərə 30 gün ərzində 2-ci Dövlət Senat Departamentinə şikayət etmək hüququ verilmişdir¹⁴⁹⁰.

Lakin kasıb kəndlilər bu qərarla razılaşmayaraq 1914-cü il yanvarın 22-də yenidən İrəvan qubernatoruna şikayət ərizəsi ünvanlamışdılar. Ərizədə onlar vəziyyəti yoxlamağı qubernatordan xahiş etmişdilər. Hətta İrəvan qəzasının III məntəqəsinin barışdırıcı münsifinin yazdığı raportda da çıxarılan qərarın kəndlilər tərəfindən etirazla qarşılandığını bildirmişdi¹⁴⁹¹.

Mülkədarlarla kənd sakinləri arasında torpaq uğrunda mübarizə Yenibəyazid qəzasının Böyük Məzrə kəndində də baş vermişdi. Kəndin mülkədarı Ağayevlər nəslindən olan Hüseyn ağa Allahyar ağa oğlu öz qardaşı uşaqları Babur Allahyar ağa oğlu və Xasay Ağakəşi oğlu ilə birlikdə xəzinəyə məxsus ümumi sahəsi 78 desyatın olan 22 torpaq sahəsini illik 50 rubla icarəyə götürmək üçün İrəvan quberniyasının Torpaq və Dövlət əmlak idarəsinə ərizə vermişdilər. Onların bu ərizəsinə müsbət cavab verilsə də, kənd sakinlərinin böyük narazılığına səbəb olmuşdur. Çünki bu torpaq sahəsini kəndlilər istifadə edirdilər. Lakin Torpaq və Əmlak idarəsi bu torpaqların kəndlilər tərəfindən qeyri-qanuni zəbt etdiyini əsas gətirərək iddia irəli sürmüşdü. Bu iddianı yer quruluşu komissiyası əsaslı saymış və 1912-ci il aprelin 18-də kənd sakinlərinin vəkil edilmiş nümayəndələri İrəvan quberniyası kəndli məsələləri üzrə idarəyə çağırılmışdılar. Yer quruluşu komissiyasının qərarı ilə razılaşmayan kənd sakinləri Cenata şikayət ərizəsi göndərmişdilər. Kənd sakinlərinin 1912-ci il aprelin 16-da İrəvan quberniyası Torpaq və Dövlət Əmlakı idarəsinin rəisinə ünvanladıkları ərizədə göstərirdilər ki, kənd sakinləri neçə ildir ki, xəzinə palatasına vaxtlı-vaxtında vergi ödəyirlər. Onlar xahiş edirdilər ki, Senatın qərarı gecikdiyindən bu torpaqlar kənd sakinlərinin özlərinə icarə verilsin, əvəzində onlar ildə 50 rubldan da çox vergi ödəməyə hazırdılar¹⁴⁹².

İrəvan qubernatoru vəziyyəti yoxlamaq üçün barışdırıcı münsifi, xəzinə torpaqlarının nəzarətçisini, polis pristavını işə cəlb etmişdir. Onun 1915-ci il mayın 3-də

¹⁴⁹⁰ Аграрная политика царизма и крестьянское движение в Армении в начале XX века, с.263-265.

¹⁴⁹¹ Yenə orada, s.265-166.

¹⁴⁹² Yenə orada, с.277-279.

Torpaq və Dövlət Əmlakı İdarəsinin rəisinə ünvanladığı məktubda göstərilirdi ki, hələ 1910-cu ildə torpaq quruluşu komissiyasının işindən məlum olur ki, Böyük Məzrə kəndinin pay torpaqlarının sərhədində məzrlənməmiş Hüseynəli Ağayevə və onun qardaşı oğlu Babura məxsus torpaq sahəsi olmuşdur. Lakin kənd sakinlərinin səlahiyyətli nümayəndəsinin iddia etdiyinə görə, onların pay torpaqlarının sərhədində ağalara məxsus heç bir torpaq sahəsi olmamışdır. Uzun yoxlamadan sonra məlum olmuşdur ki, ümumi sahəsi 78,35 desyatin olan 22 torpaq sahəsi ağaların istifadəsində olmuş, bu torpaq sahəsindən biri sahəsi 1,2 desyatin olan malikanəyə, ikincisi sahəsi 11,8 desyatin olan ot çalımı sahəsinə, 20-si isə ümumi sahəsi 65,35 desyatin olan əkin sahəsinə məxsus olmuşdur. İrəvan qubernatoru bu torpaqların icarə formasında mülkədarların istifadəsində qalmasına razılıq vermiş, kəndlilərin şikayətini əsassız saymışdır¹⁴⁹³.

İrəvan quberniyasının Baxçacıq kəndində mülkədarlarla kəndlilər arasında da torpaq üstündə böyük narazılıq olmuşdur. Kənd sakinləri 1912-ci il sentyabrın 29-da İrəvan qubernatoruna ünvanladıkları şikayət ərizəsində yazırdılar ki, ildə 435 rubl 88 qəpik müqabilində onlara “Palçıqlı” adlanan 516 desyatin pay torpağı verilmişdir. Lakin mülkədarlardan Ağamirzə bəy Əli bəy oğlu, Həsən bəy İsmayıl bəy oğlu və Mahmud bəy İsmayıl bəy oğlu bizim əkin sahələrini ələ keçirərək iddia edirlər ki, bu torpaqların 62 xalvarı onlara məxsusdur. Hətta məhkəmə pristavı onlarla əlbir olaraq 2700 rubl məbləğində rüşvət əsasında Ağamirzə bəyə öz borcuna görə kənd sakinlərinin mal-qarasını mülkədarın xeyrinə siyahıya alır, mülkədarlar isə məhsulu onlardan zorla alırdılar. Belə hadisələrin birində həm kəndlilərdən Məhəmməd Abdulla oğlu bəylər tərəfindən başından yaralanmışdır. Kənd sakinləri ərizədə xahiş edirdilər ki, belə işlərin həlli İrəvan qəzasının III məntəqə pristavına tapşırılsın. Kəndlilər bu hadisələrin daha da gərginləşməsində günahı pristavda görürdülər¹⁴⁹⁴.

Bu şikayət ərizəsinə baxan qubernator İrəvan qəza rəisinə 1912-ci il oktyabrın 3-də xüsusi məktub göndərmişdi. O, məktubda qəza rəisinə mübahisəli torpaqların barişdırıcı münsif tərəfindən yoxlanılması, Məhəmməd Abdulla oğlunun yaralanmasının istintaq edilməsi barədə göstəriş vermişdi. Hətta o, məktubda göstərmişdi ki, əgər məntəqə pristavı bu məsələnin həllində hər hansı bir xəta edərsə sakinlərə ondan şikayət etmək hüququ vermişdi¹⁴⁹⁵.

Lakin bu məsələ uzandığından Baxçacıq kənd sakinləri mübahisəli məsələni həll etmək üçün 1912-ci il oktyabrın 31-də İrəvan qubernatoruna yeni bir ərizə göndərmişdilər. Ərizədə mübahisəli ərazi olan “Palçıqlı” torpaq sahəsinin sərhədlərini təyin etməyi İrəvan qəzasının III məntəqəsinin barişdırıcı münsifinə həvalə

¹⁴⁹³ Аграрная политика царизма и крестьянское движение в Армении в начале XX века, с.282-283.

¹⁴⁹⁴ Yənə orada, с.294.

¹⁴⁹⁵ Yənə orada, с.294-295.

etməyi xahiş edirdilər¹⁴⁹⁶.

Torpaqların düzgün bölünməməsi məsələsindən Aleksandropol qəzasının Vartanlı kəndinin sakinləri də narazılıq edirdilər. Həm Azərbaycan türklərinin, həm də ermənilərin yaşadığı Vartanlı kəndi 224 evdən ibarət idi. Kəndin 152 evinin sakinlərinin imzası ilə 1913-cü il yanvarın 21-də və 1914-cü il fevralın 24-də İrəvan qubernatoruna yazdıqları məktublardan bəlli olur ki, 1911-ci ildə kənd sakinlərinin yığıncağında qərara alınmışdır ki, sakinlərə məxsus torpaqlar yenidən ölçülsün. Onlar hətta öz adlarından üç nəfəri-Ələkbər Əliqulu oğlunu, Allahverdi Qasımخان oğlunu və Sako Ağamalıyevi vəkil təyin etmişdilər. Vəkil təyin edilmiş bu şəxslər xüsusi yerölçən dəvət edərək, kəndlilərin əkin, ot çalınma sahələrini, öyrüş yerlərini və hətta əkilməyən yerləri belə yenidən ölçdülmüşdülər. Bu iş başa çatdıqdan sonra vəkil edilmiş şəxslərə xüsusi kağız da verilmişdi. Sonradan məlum olmuşdur ki, həmin şəxslər sakinlərin inamından sui-istifadə edərək torpaq sahələrinin yenidən bölünməsini düzgün aparmamışdılar. Belə ki, bu bölgədə yalnız 72 ev iştirak etmiş, varlı adamlara və onların qohumlarına münbit torpaqlar bölünmüş, kasıblara isə yararsız torpaqlar paylanmışdır. Hətta bəzi kəndlilərə, məsələn, ailəsi 14 nəfərdən ibarət olan, vergi verən İsgəndər Əhməd oğluna bu bölgədə pay düşməmişdir. Kənd sakinləri bu haqsızlıq haqqında Aleksandropol qəzasının I məntəqəsinin barışdırıcı münşifinə şikayət etdikdə, o, sakinlərin şikayətini qulaq ardına vurmuşdur. Ona görə də, kənd sakinləri qubernatordan bu bölgünün ləğv olunmasını xahiş edirdilər¹⁴⁹⁷.

Kənd sakinləri ilə mülkədarlar arasında bu narazılığı görən İrəvan qubernatoru barışdırıcı münşifə xüsusi məktub göndərmişdir. Məktubda o, belə narazılıqlar yarandıqda barışdırıcı münşifin yerlərə ezam olunması, həmin narazılıqların yerində öyrənilməsi, ölçü götürülməsi göstərişini vermişdir. Bundan sonra görülən ölçü haqqında qubernatora məlumat verilməsi xahiş olunmuşdur¹⁴⁹⁸.

İrəvan qəzasının Oxçabert kəndində də mülkədarlarla kəndlilər arasında torpaq üstündə mübarizə davam etmiş, hətta tərəflər arasına silahlı münaqişə baş vermişdir. Belə ki, Oxçabert kəndi İrəvan şəhər sakini İvan Korqanova məxsus idi. Lakin Korqanov bu kəndi sərkər Hüseyin Abbas oğlu vasitəsilə idarə edirdi. 1913-cü il mayın 4 və 29-da kənd sakinlərinin İrəvan qubernatoruna ünvanladığı məktublardan bəlli olur ki, 15 il əvvəl mülkədar İ.Korqanov kənd cəmiyyətinə aid əkin sahəsindən 9 desyatin torpaq sahəsini məzrləmə nəticəsində kəsb götürmüşdür. Hal-hazırda onun 24 desyatin torpaq sahəsi vardır və o, bu torpaq sahələrini icarəyə vermişdir. Bundan əlavə, mülkədar kənd sakinlərinə öyrüş yerlərində mal-qara otarmağı qadağan etmişdir. Bu azmış kimi mülkədarın sərkəri Hüseyin Abbas oğlu sakinlərin onlara məxsus 12 desyatin sahəsi olan “Yarım-Yaylaq” adlanan torpaq sahəsindən

¹⁴⁹⁶ Аграрная политика царизма и крестьянское движение в Армении в начале XX века, s.296.

¹⁴⁹⁷ Yənə orada, s.297-299.

¹⁴⁹⁸ Yənə orada, s.300.

sıxışdırmış, hətta sakinlərə silahlı hücum təşkil etmişdir. Belə ki, 1913-cü il mayın 28-də sərkər mühafizə dəstəsinin köməyi ilə kənd sakinləri Hüseyn İsmayıl oğlunu, kəndxudanın köməkçisi Məşədi Hüseyn Namaz oğlunu və Allahverdi Kərbalayı Həsənəli oğlunu əkin sahəsindən qovmuş, öz qardaşı oğlanları ilə birlikdə onları kötəkləmişdir. Hətta o, mühafizə dəstəsinə köməyə çağırılmamışdan əvvəl kəndlilərə odlu silahdan atəş də açmışdır. Bundan əlavə, İrəvan qəzasının I məntəqəsinin pristavını da bu işə cəlb edərək adları çəkilən kəndliləri həbs etdirmişdir. Hal-hazırda sərkər Hüseyn Abbas oğlu öz adamları ilə birlikdə Tülkü-təpəsi adlanan torpaq sahəsini əkib-biçir. Kəndlilər qubernatordan üç həmkəndlilərinin həbsdən azad olunmasını və sərkərin hərəkətlərinin yoxlanılmasını xahiş edirdilər¹⁴⁹⁹.

Bu mübahisə uzandığından İrəvan qubernatoru I məntəqənin bərişdırıcı münsifinə bu məsələni yoxlamaq üçün göstəriş vermişdir. Bərişdırıcı münsif sakinlərin pay torpaqları ilə mülkədarların şəxsi torpaqları arasında yerləşən torpaq sahəsinin mərzlənməsi üçün 1913-cü il iyunun 27-də protokol tərtib etmişdir. Protokola görə, mərzlənmə işi 1914-cü il may ayında Tiflis məhkəmə palatasının yerölçəni Hacıbəyov tərəfindən həyata keçirilməli idi¹⁵⁰⁰.

Tiflis Məhkəmə palatasının Mərzlənmə idarəsi yerölçən Hacıbəyovu Oxçabert kəndinə ezam etmişdi. İrəvan qubernatorunun I məntəqəsinin bərişdırıcı münsifinə 1914-cü il iyunun 2-də ünvanladığı məktubda bildirdi ki, mülkədar İ.Korqanovun həyat yoldaşının şəxsən Hacıbəyovun kəndə ezam olunmasında xüsusi rolu olmuşdur. Hər iki tərəfin torpaq sahəsində sərhədi mərzlənməmiş, məlum olmuşdur ki, bu torpaqlar mülkədarın xüsusi mülkiyyətindədir¹⁵⁰¹.

Hətta İrəvan quberniyasının kəndli məsələləri üzrə idarəsi də bu “Yarım-Yaylaq” torpaq sahəsinin mülkədara məxsus olması haqqında qərar çıxarmışdır. İdarənin 1914-cü il noyabrın 19-da çıxardığı qərara görə, 230 desyatın sahəsi olan “Yarım-Yaylaq” torpaq sahəsi 1912-ci il dekabrın 20-də həyata keçirilən aqrar qanununa görə, sakinlərlə mülkədar arasında mübahisə obyektinə çevrilmişdir. Bərişdırıcı münsifin araşdırmasından sonra bu torpaq sahəsi 1914-cü il mayın 17-də mülkədarın şəxsi torpağı kimi qeydə alınmışdı. Lakin kənd sakinləri bununla razılaşmayaraq İrəvan quberniyası kəndli məsələləri üzrə idarəyə şikayət etmişdilər. Onların bu şikayətinə baxılmış və kəndlilərin bu torpaq sahəsi üçün şikayəti əsassız sayılmışdır¹⁵⁰².

Bu qərarla da razılaşmayan kəndlilər İrəvan qubernatoruna yenidən şikayət məktubu ünvanlamışdılar. İrəvan qubernatorunun çıxardığı qərardan məlum olur ki, Oxçabert kəndinə məxsus iki ayrı-ayrı torpaq sahəsi-“Xırda göl” torpaq sahəsi və “Yarım-Yaylaq” torpaq sahəsi olmuşdur. Narazılığı aradan qaldırmaq üçün qubernator birinci torpaq sahəsinin kəndlilərdə, ikincinin isə mülkədarların şəxsi istifadəsində

¹⁴⁹⁹ Аграрная политика царизма и крестьянское движение в Армении в начале XX века, с.303-304.

¹⁵⁰⁰ Yənə orada, s.305.

¹⁵⁰¹ Yənə orada, с.304-305.

¹⁵⁰² Yənə orada, s.306-307.

qalması haqqında göstəriş vermişdir¹⁵⁰³.

Torpaqların icarəyə götürülməsi ilə bağlı məsələlər də müxtəlif qüvvələr tərəfindən mübahisə obyektinə olmuşdur. Belə ki, İrəvan qəzasının Arazdəyən mülkünün Yanıx və Yelqovan qəsəbələrinin həm Azərbaycan türklərindən, həm də ermənilərdən ibarət 20 nəfər sakini 1913-cü il dekabrın 28-də hakimiyyət orqanlarına ünvanladığıları ərizədən məlum olur ki, mərhum general-leytenant Kaxanov qırx il əvvəl susuz “Arazdəyən” mülkünə suvarma üçün kanal çəkmək fikrinə düşmüşdü. Sakinləri olmadığına görə, bu iş üçün həm Qafqazın müxtəlif yerlərindən, hətta İran və Bolqarıstandan adamlar cəlb etmişdir. Kaxanovun ölümündən sonra “Arazdəyən” mülkü general-adyutant Şeremetiyevə, sonra onun oğlanlarına, hal-hazırda isə ticarət-sənaye “Aksioner cəmiyyəti”nə keçmişdir. Bütün bu illər ərzində sakinlər xəzinə kəndliləri kimi fəaliyyət göstərmiş, xəzinəyə vergi ödəmiş və müxtəlif mükəlləfiyyətlər yerinə yetirmişdilər. Kənd sakinləri əziyyətləri bahasına mülkə kanal çəkmiş və onu təmizləmiş, bataqlıqları qurutmuş, göllər yaratmış, ağaclar əkməmiş, üzüm bağları salmış, şoran torpaqları münbit torpaqlara çevirmiş və s. işlər görmüşdülər. Hətta kənd sakinləri Şeremetiyevin icarəçiləri tərəfindən böyük zülmərə məruz qalmışdılar. Buna baxmayaraq, kənd sakinləri öz torpaqlarında möhkəm dayanmışdılar. Lakin mülk “Aksioner cəmiyyəti”nin əlinə keçdikdən sonra vəziyyət daha da gərginləşmişdir¹⁵⁰⁴.

Vəziyyəti gərginləşdirən yeni şərtlərin tətbiq edilməsi idi. Aksioner cəmiyyəti ilə mülk arasında icarəyə görə 26 şərtədən ibarət qayda tətbiq olunmuşdu. Bu qaydalar icarədarla olan şərtlər idi. Bağlanan qaydalardan bəzisi bunlar idi: 1. İşinin öhdəsindən gələn icarədarla icarə 12 ilə bağlanırdı. Əgər icarədar işinin öhdəsindən gəlməsə məhsul yığımından sonra “Cəmiyyət”in hüququ çatırdı ki, müqaviləni pozsun; 2. İcarədar icarəyə götürdüyü sahədə il ərzində $\frac{1}{10}$ desyatindən az olmayaraq pambıq, digər məhsullar isə mülk sahibinin razılığı əsasında əkilməli idi; 3. Mülk sahibi əkin ərəfəsində sahəni şumlayır, pulsuz toxum paylayırdı. Kredit ödəmə qabiliyyətinə malik olan icarədar isə əkin-biçinə görə faizsiz pul borcu (ssuda) verilir, əvəzində o, məhsulun yarısını vergi verirdi. Əgər icarədar öz alətləri ilə sahəni ikiqat şumlayır və malalayırıdysa hər desyatınə görə cəmiyyətdən 18 rubl alırdı. Yox əgər icarədar ona məxsus sahəni əkməsə, məhsul göturməsə əvəzində o, “Aksioner cəmiyyəti”nə cibindən 18 publ ödəməli idi. Bu səhlənkərliyə görə cəmiyyət icarədarla müqaviləni poza bilərdi; 4. Bütün pambıq “Cəmiyyət”ə təhvil verilməli idi. Məhsulun yarısı “Cəmiyyət”ə, digər yarısı isə icarədarə məxsus idi. İcarədar öz hissəsini məhsulun yığılmasına və qorunmasına görə aldığı 3% pul ssudasını çıxmaq şərtilə, Qəmərli və Naxçıvan arasında xammalı bazar qiymətinə görə alırdı. Avqustun 15-ə qədər icarədar “Cəmiyyət”lə pambığın müəyyən qiymətlə satışında razılığa gəlməli idi; 5. İcarədar meyvə, üzüm bağları, bağça sala bilərdi. Əvəzində 1 batman, yəni 50 kv. sajen sahənin məhsulundan 1

¹⁵⁰³ Аграрная политика царизма и крестьянское движение в Армении в начале XX века, с.308.

¹⁵⁰⁴ Yenə orada, с.310-312.

rubl 75 qəpik icarə haqqı verməli idi; 6. Mal-qara öyrüşünə görə icarədarə müəyyən yer ayrılır, əvəzində o, hər ay hər xırdabuynuzlu mal-qaraya görə 10 qəpik, iribuynuzlu mal-qaraya görə isə 50 qəpik vergi ödəməli idi¹⁵⁰⁵. Müqavilədə digər şərtlər də öz əksini tapmışdı.

Müqaviləyə əsasən icarədar mülkü icarəyə götürdükdən sonra sakinlərin torpaqlarının 20 desyatini əlinə keçmişdi. Mülk sakinləri “Cəmiyyət”in qoyduğu yeni şərtləri qəbul etmək istəmirdilər. “Cəmiyyət” isə onlar qarşısında qəti şərt qoymuşdı: ya yeni qaydaları qəbul etmək, ya da bu mülkü tərək etmək. Kənd sakinləri etiraz etdikdə “Akseoner Cəmiyyəti” onlardan bu torpaqları tərək etmək tələbi qoymuşdular¹⁵⁰⁶.

Sakinlər onların bu tələbinə qarşı çıxmış, iş böyümüş və işə İrəvan qubernatoru, hətta Oafqaz Canişini qarışmalı olmuşdur. İrəvan qubernatorunun Qafqaz Canişininin köməkçisinə 1913-cü il dekabrın 31-də ünvanladığı məlumatda bildirdi ki, dekabrın 21-də vurulan teleqram əsasında İrəvan qubernatoru süvari və polis keşikçi dəstəsindən ibarət 16 nəfərlə dəmir yolla hadisə yerinə tələmişdir. Hətta o, qonşu Şərur-Dərələyəz qəzasının rəisinə hadisə yerinə 20 süvari dəstə göndərməyi, bu dəstəni əlavə adamlarla gücləndirməyi tələb etmişdir. Lakin dekabrın 22-i axşamı qubernator İrəvan qəza rəisindən və mülkün sahibindən baş verən hadisənin yoluna qoyulduğu və tərəflər arasında razılıq əldə edildiyi haqqında məlumat almışdı. Məlum olmuşdur ki, dekabrın 21-də “Akseoner cəmiyyəti”nin icarədarı kəndlilərə məxsus 20 desyatın torpağı traktor vasitəsilə şumlamaq istədikdə “Yelqovan” və “Yanix” kəndlərinin bir dəstə sakini əllərində bel və yaba onlara mane olmuşdular. Hətta kənd sakinlərindən bir qoca traktorun qarşısına yığılaraq bildirmişdi ki, “gəlin üstümdən keçin...”. Yeni icarədar və adamları işi dayandırmış və mülkün sahibinə şişirdilmiş şəkildə şikayət etmişdilər. İlk əvvəl sahə pristavı tərəfləri sakitləşdirmiş və hadisə haqqında hüquq orqanları üçün protokol tərtib edilmişdi. İrəvan qəza rəisi isə hadisə yerinə gələrək sakinlərlə şəxsən görüşmüş, onlara yeni qaydaları qəbul etməyi tövsiyyə etmişdir. Burada məlum olmuşdur ki, Yelqovan və Yanix sakinləri yeni qaydaları səhv başa düşmüş, onları başa saldıqda məsələ aydın olmuşdur. Məlum olmuşdur ki, Şermetyevlərin dövründə kənd sakinləri öz alətləri ilə torpağı şumlamaq və öz toxumları ilə əkməklə mülkün müdirinə əldə edilən məhsulun $\frac{1}{3}$ -i təhvil vermişdilər. “Akseoner Cəmiyyəti” isə özünün daha mükəmməl texnikası ilə torpağı şumlamaq şərti ilə mülkün sahibinə məhsulun yarısını və icarədarı isə pulsuz toxumla təmin etməyi sakinlərə təklif etmişdi. Yox əgər kim öz vasitəsi ilə torpağı şumlamaq və əkmək istəsə, mülk sahibinin göstərişinə əsasən, hər əkilmiş desyatın torpağın müqabilində icarədarə 18 rubl ödəməli idi. Bundan əlavə, mal-qara otarmaq üçün şərtlər

¹⁵⁰⁵ Аграрная политика царизма и крестьянское движение в Армении в начале XX века, с.316-320.

¹⁵⁰⁶ Yənə orada, s.320-322.

də sakinlərə təklif edilmişdi. Təklifə əsasən, “Arazdəyən” mülkündə icarə götürülmüş öyrüş yerlərinə görə, sakinlər hər ay otarılan hər xırdabuynuzlu mal-qara üçün 10 qəpik, iribuynuzlu mal-qara üçün isə 50 qəpik ödəməli idilər. Sonra hər desyatin əkilən pambığa görə üç baş iribuynuzlu mal-qara pulsuz otarıla bilərdi. Donuzun mülk sahəsində saxlanılması qadağan edilirdi.

Lakin mal-qara ilə bağlı olan bu şərt iri sahibkarların narazılığına səbəb olmuşdu. Hətta onlardan biri şikayət üçün Tiflisə getmişdi. Buna görə də, o, gələcək qədər sakinlər qeyd edilən şərtləri imzalamaqdan imtina etmişdilər. Vəziyyət isə gərgin olaraq qalırdı. Belə ki, “Arazdəyən” mülkünə yaxın olan polis keşikçiləri, hətta polis məntəqə pristavı tez-tez mülkə baş çəkirdilər¹⁵⁰⁷.

Vəziyyət o qədər gərginləşmişdi ki, Arazdəyən mülkünün sakinlərinin 1914-cü il martın 13-də Qafqaz canişininə ünvanladığıları məktubda torpağı şümləməsinə polisin mane olmasından şikayət edir, bu işdə onlara kömək göstərməyi xahiş edirdilər. Qafqaz canişini kəndlilərin bu məktubuna cavab vermişdir. Belə ki, Qafqaz Canişini dəftərxanasının direktoru Nikolskinin İrəvan qubernatoruna 1914-cü il aprelin 3-də ünvanladığı teleqramda göstərilirdi ki, canişinin əmrinə görə kəndlilərin bu şikayəti rədd edilir, sakinlərə mülkün sahibi ilə razılığa gəlməyi təklif edilirdi¹⁵⁰⁸.

Beləliklə, çar Rusiyası XIX yüzilliyin ortalarından XX yüzilliyin əvvəllərinə qədər müxtəlif illərdə torpaq, bəy-kəndli münasibətlərini tənzimləyən iqtisadi islahatlar keçirməsinə baxmayaraq, daim torpaq çatışmazlığı, vergi ödənilməsi ilə bağlı mübarizələr, mülkədarlarla kəndlilər, hətta ayrı-ayrı kəndlər arasında narazılıqlar, ixtişaşlar davam etmişdir. Hakimiyyət orqanları isə bu məsələləri həll etmək üçün müdaxilə etmək məcburiyyətində qalmış, əksər hallarda mülkədarların, ağaların xeyrinə qərar çıxarmışdılar.

¹⁵⁰⁷ Аграрная политика царизма и крестьянское движение в Армении в начале XX века, с.312-316.

¹⁵⁰⁸ Yənə orada, s.324-325.

VII FƏSİL

1905-1906-cı İLLƏRDƏ

İRƏVAN QUBERNİYASINDA ERMƏNİLƏRİN AZƏRBAYCAN TÜRKLƏRİNƏ QARŞI HƏYATA KEÇİRDİYİ SOYQIRIM SİYASƏTİ

Çar Rusiyası İrəvan və Naxçıvan xanlıqlarını işğal etdikdən sonra zaman-zaman bu bölgəyə erməniləri, rusları və digər xalqları köçürməklə bu bölgəni “xristianlaşdırmaq”, Türkiyə və Qacar dövlətləri sərhədində bufer zona yaratmaq, apardığı inzibat-ərazi islahatları nəticəsində onu Azərbaycandan ayırmaq siyasəti müstəmləkəçilik planının birinci mərhələsi idi. Bunun da məntiqi nəticəsi olaraq yerli Azərbaycan türkləri sıxışdırılmış və onların yaşadığı kənd və torpaqlarda ermənilər məskunlaşdırılaraq çoxluq təşkil etmişdilər. Məskunlaşdıqdan sonra Rusiyaya arxalanan ermənilər bütün hakimiyyət orqanlarında təmsil olunmuş, Azərbaycan türklərini hər sahədə sıxışdırmağa və alçatmağa çalışmışdılar. Dini ayrışkınlıq da bu sahədə böyük rol oynamışdır. Yuxarıdakı fəsillərdə bu haqda ətraflı bəhs edilmişdir. Lakin bütün bu siyasətə baxmayaraq, Azərbaycan türkləri İrəvan quberniyasının əksər qəzalarında, İrəvan şəhərinin özündə çoxluq təşkil etmiş, bu xalqın görkəmli xadim və ziyalıları hakimiyyət orqanlarında çalışmış, bölgənin iqtisadi-siyasi həyatında böyük rol oynamışdılar.

XX yüzilliyin əvvəllərində çar Rusiyası imperiyasında iqtisadi, ictimai-siyasi vəziyyətin gərgin olması onun bütün bölgələrinə, o cümlədən Cənubi Qafqaza da böyük təsir göstərmişdi. Bu özünü bütün sahələrdə - iqtisadi, siyasi, mədəni və millətlərarası münasibətlərdə göstərmişdi. Qeyd etmək lazımdır ki, 1900-1903-cü illərdə baş vermiş dünya iqtisadi böhranı xalqlar həbsxanası olan çar Rusiyasının heç də yaxşı olmayan iqtisadiyyatına mənfi təsir göstərmişdi¹⁵⁰⁹. Digər tərəfdən 1904-1905-ci illər Rusiya-Yaponiya müharibəsi Rusiyanın siyasi-iqtisadi vəziyyətini daha da pisləşdirmiş, imperiyanı böhranlı vəziyyətə gətirmişdi. Mərkəzi Rusiyada baş vermiş bu vəziyyət onun müstəmləkələrinə də böyük təsir göstərmişdi. Rusiyada baş vermiş bu iqtisadi və siyasi böhran 1905-1907-ci illər inqilabına səbəb olmuşdu. Hakimiyyətdən narazı olan xalq tətillər edir, açıq silahlı çıxışlar imperiyanı bürümüşdü. Bu inqilab Cənubi Qafqaza, o cümlədən Azərbaycana da böyük təsir göstərmişdi¹⁵¹⁰.

Lakin Rusiyanın müstəmləkəsi olan Azərbaycanda, o cümlədən onun tərkib hissəsi olan İrəvan quberniyasında vəziyyət bir qədər fərqli cərəyan etməyə başladı. Bunun bir neçə səbəbi var idi. Qeyd etmək lazımdır ki, bu zaman kəsiyində çar hakimiyyət orqanları Azərbaycanda inqilabi çıxışların qarşısını almaq, vəziyyəti

¹⁵⁰⁹ Azərbaycan tarixi, c.V, s.17-24.

¹⁵¹⁰ Zeynalov C., Müxtəsər Azərbaycan tarixi (elmi-publistik və tarixi kitab), Bakı, Azərbaycan Dövlət Kitab Palatası, 1992, s.106-107.

yətdən çıxmaq üçün əla fürsət əldə edə bildilər. Belə ki, bir tərəfdən erməni millətçi, şovinist təşkilatlarının, xüsusən də “Daşnaksütyun” terror təşkilatının separatist meyilləri, erməni dövləti yaratmaq xülyası, digər tərəfdən bu təşkilatın hadisələri qızıqdırmaqla günahı bir mənalı olaraq Azərbaycan türklərinin üstünə atmaq siyasəti hakimiyyət orqanları üçün əla fürsət olmuşdu. Belə bir vaxtda hakimiyyət orqanları bu iki xalq arasında münasibətlərin gərgin olmasından bəhrələnmək qərarına gəlmişdi. Beləliklə, çar hakimiyyət orqanları Azərbaycanda, o cümlədən İrəvan quberniyasında ictimai-siyasi gərginliklə əlaqədar olaraq hakimiyyətə qarşı olacaq hər bir çıxışların qarşısını almaq, vəziyyətdən çıxmaq, hadisələri daimi nəzarətdə saxlamaq üçün erməni-Azərbaycan türk qarşıdurması siyasətini həyata keçirmək planını işə salmağa başladı. Bu “parçala və hökm sür” siyasəti bu günə qədər davam etdirilir. Səməd Sərdariniya “İrəvan müsəlman sakinli vilayət olmuşdur” əsərində fransız Jan Mari Karzunun “Ermənistan 1915” adlı kitabına istinadən yazır ki, “1905-ci ildə Bakıda ermənilərlə azərbaycanlılar arasında qanlı çarpışmalar oldu. Bu çarpışmaların kökünü Rusiya imperiyası üçün təhlükəli ola biləcək milli oyanışda axtarmalıyıq. Rusiya hakim dairələri Qafqazın oyanışında güclü millətçilik tendensiyasının olduğunu iddia edirdilər. Bu tendensiya böyük Rusiya imperiyasının planlarının ziyanına idi. Ona görə də çar hökuməti bu oyanışı hansı vasitə ilə olur olsun beşiyində boğmağa çalışırdı. 1894-cü ildə hakimiyyətə yiyələnmiş Rusiyanın sonuncu çarı II Nikolay Romanovlar sülaləsinin ömrünü uzatmaq üçün bütün hiylələrə əl atırdı. Rusiyada yaşayan xalqların arasında qırğın salmaq da bu fəndlərdən biri idi. Çarizmin fikrincə, daxili müharibələrə meydan verməklə, xalqları bir-birinə qarşı qoymaqla öz zəifliyini gizlədə və hakimiyyətdə qala bilər”¹⁵¹¹.

Xüsusilə, XIX yüzilliyin axırlarında erməni terror təşkilatları olan “Hnçaq” (1887-ci ildə təşkil olunub) və “Daşnaksütyun” (1890-cı ildə təşkil olunub) təşkilatları yarandıqdan sonra Azərbaycan türklərinə qarşı soyqırım siyasəti həyata keçirməyə başlamışdılar. Düzdür, bu terror təşkilatlarının əsas fəaliyyəti Osmanlı Türkiyəsi ərazisi olmuş, lakin onlar burada müvəffəqiyyət qazana bilməmişdilər. XX yüzilliyin əvvəllərində onlar, xüsusən də “Daşnaksütyun” terror təşkilatı öz fəaliyyətlərini Azərbaycan türklərinə qarşı çevirmiş, bu vaxtdan etibarən əsl soyqırım siyasəti həyata keçirmişdilər¹⁵¹².

Çar Rusiyası Qafqazda inqilabi hərəkətin qarşısını almaq, bu regionu ciddi nəzarətdə saxlamaq üçün ilk növbədə 1905-ci il fevralın 26-da canişinlik sistemini

¹⁵¹¹ Səməd Sərdariniya, İrəvan müsəlman sakinli vilayət olmuşdur, Bakı, “Zərdəbi” nəşriyyatı, 2014, s.121-122.

¹⁵¹² Hüseyin Baykara, Azərbaycan istiqlal mübarizəsi tarixi, Bakı, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, s.119-120; Ordubadi M.S., Qanlı illər (1905-1906-cı illərdə Qafqazda baş verən erməni-müsəlman davasının tarixi), Bakı, Qarabağa Xalq Yardım Komitəsi, 1991, s.8; История Азербайджана по документам и публикациям, с.108-117; İ.Məmmədov, Tariximiz, torpağımız, taleyimiz, s.175-176; Mustafa N., Ermənilərin İrəvan quberniyasında və Zəngəzur qəzasında törətdikləri terror və qırğınlar (1905-1906), Bakı, Elm və təhsil, 2022, s.69-74.

bərpa etdi. Canişinə böyük səlahiyyətlər - həm mülki, həm də hərbi səlahiyyətlər verildi. Onun ən başlıca vəzifəsi Qafqazda dinclik yaratmaq idi¹⁵¹³. Qatı erməni-pərəst İ.İ.Vorontsov-Daşkov canişin təyin olundu. Onun canişin təyin olunması ermənilərin əlinə böyük şanslar verdi. Məhz çar hakimiyyət orqanlarının dəstəyilə ermənilər bütün Cənubi Qafqazda Azərbaycan türklərinə qarşı qırğınlara, təxribatlara və terrora başladılar. İ.Kazimbəyli haqlı olaraq əsərində qeyd edirdi ki, “Rusiya hökumət məmurlarının ermənilərlə əlbir hərəkət etmələri və onlara açıq dəstək nümayiş etdirmələri Vorontsov-Daşkovun Cənubi Qafqaza hakim göndərilməsindən sonra rəsmi dövlət siyasətinə çevrildi”¹⁵¹⁴.

Bu qırğınlar çar məmurlarının köməyi ilə həyata keçirilirdi. Bu haqda mənbə və tarixi ədəbiyyatda kifayət qədər məlumatlar vardır. Hətta Osmanlı mənbələri də ermənilərin müsəlman əhalisi üzərinə hücumlarının Rusiya hakimiyyət orqanları tərəfindən təşkil etdiyini təsdiq edirdi. Məsələn, Osmanlı dövlətinin Tiflis şəhbəndərliyindən (səfirlik-E.Q.) İstanbul hökumətinə göndərilən 18 iyul 1905-ci il tarixli məlumatında açıq şəkildə göstərirdi ki, Qafqazda ermənilərlə müsəlmanlar arasında nifaq salan, toqquşmaların baş verməsinə rəvac verən məhz Rusiya hökumətidir, hökumət bu yolla Cənubi Qafqazı inqilabi çıxışlardan kənar saxlamaq istəyirdi¹⁵¹⁵. Bundan əlavə, 1905-ci il 10 iyunda Yelizavetpol, Bakı quberniyalarını, Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasından, Dağıstan və Batumi dairələrindən olan 9 nəfər Azərbaycan türklərindən (A.M.Topçubaşov, Rəşid xan Şirvanlı, A.B.Cəlimxanov, M.R.Vəkilov, A.Ziyadxanov, Q.B.Zülqədarov, Q.B.İsqidarov, Q.B.Vəkilov, M.B.Sancanzadə Abaşidze) ibarət olan heyət Qafqaz canişini qraf İ.İ.Vorontsov-Daşkovun qəbulunda olarkən, onlar baş verən hadisələrin səbəbkarının Azərbaycan türkləri olmadığını, bütün baş verən hadisələrin qəsdən onların üstünə atıldığını açıqca bildirmişdilər¹⁵¹⁶.

C.Zeynalıoğlu, R.İsmayılov və H.Baykara öz əsərlərində ermənilərin rus məmurları tərəfindən silahlandırılması və Azərbaycan türklərinə qarşı soyqırım həyata keçirməsi haqqında ətraflı məlumat vermişdilər. C.Zeynalıoğlu erməni-Azərbaycan türk toqquşmalarının planı haqqında yazırdı ki, “Qafqazda da ermənilər qiyam edərək, öz kilsə və vəqflərini ələ aldılar, hətta ötədən bəri Osmanlı dövləti əleyhinə hərəkət etmək üçün Rusiya tərəfindən təchiz və himayə edilən daşnak fırqəsi bu fürsəti qaçırmayaraq, Rusiyadan ayrılmağa və müstəqil bir Ermənistan dövləti vücuda gətirməyə təşəbbüs etdi... Yalnız Azəri türkləri hətta qəflətdə idilər və ixtişaşlarda çar tərəfini saxlayırdılar. Rusiya hökuməti müsəlmanların bu qəflətindən istifadə edib, Peterburqdan xüsusi surətdə yüz otuz xəfiyyə məmuru

¹⁵¹³ Полное собрание законов Российской империи, собрание третье, т. XXV, 1905, СПб, 1908, отделение I, с.149; Azərbaycan tarixi, 7 cildə, Bakı, Elm, 2008, V cild, s.105.

¹⁵¹⁴ Kazimbəyli İ., Azərbaycanın İrəvan bölgəsi: sosial-iqtisadi və siyasi tarix (XIX-XX əsrin əvvəlləri), s.247.

¹⁵¹⁵ Yenə orada, s.244-245.

¹⁵¹⁶ Кавказ, 18-го июня 1905, №156.

göndərərək, türklər ilə ermənilər arasında icra etdiyi propaqanda ilə biri digərinin əleyhinə silah işlətməyə təşviq edir və əsrlərcə yaxşı keçinən iki milləti birini digərinə qırdırdı...Bu toqquşmada yalnız iki millət vuruşdular və sairləri bitərəf qaldılar”¹⁵¹⁷. Rəşid bəy İsmayılov “Azərbaycan tarixi” əsərində erməni-Azərbaycan türkləri arasında baş verən hadisədə məhz çar hökumətinin günahı olduğunu təsdiq edərək yazırdı ki, “Çar hökuməti Qafqazda yaşayan millətlərin diqqətini və gücünü inqilab cəryanından kendi halına münhəsir etmək qəsdilə ermənilər ilə müsəlmanların arasında vuruşma və infaq salıb, “Ayır və hakimiyyət sür” şüarızalimanəni icra etdi və bu surətlə minlərcə nüfusun qətlinə, evlərin və kəndlərin inhidamina bais oldu”¹⁵¹⁸. H.Baykara isə “Azərbaycan istiqlal mübarizəsi tarixi” əsərində rus məmurlarının erməniləri silahlandırılmasını və onlara gizli tapşırıqlar verilməsini belə qeyd etmişdi: “...Türkiyədəki məğlubiyyətlərindən dərs almayan, Qafqazda olan rus məmurları tərəfindən silahlandırılan və gizli tapşırıqlar alan ermənilər İrəvan, Naxçıvan, Ordubad, Qarabağ, Şuşa, Gəncə, Bakı və Şirvanda yaşayan silahsız türklərə, dinc əhaliyə qarşı hücum edib onları öldürməyə, qılıncdan keçirməyə başladılar. Beləliklə, onlar türkləri öldürərək bu ərazilərdə çoxluq əldə etmək istəyirdilər. Öldürə bilmədikləri türkləri isə nəyin bahasına olursa-olsun öz torpaqlarından qovurdular”¹⁵¹⁹.

İlk belə qırğınlar Bakıda, Gəncədə, Qarabağda, İrəvanda, Naxçıvanda, Qaxda, Tiflisdə və digər yerlərdə başladı¹⁵²⁰. Mənbələrə əsasən bütün bu hadisələrin günahkarları erməni terror təşkilatları və onların qızıışdırdığı ermənilər olmuşdur. Arxiv sənədlərində bunu sübut edən hadisələrə rast gəlmək mümkündür. Məsələn, bir arxiv sənədində qeyd edilirdi ki, İrəvan quberniyasında ermənilərlə Azərbaycan türkləri arasında baş vermiş toqquşmalarda hücum edən tərəf birmənalı olaraq Daşnaksütyun partiyasının üzvlərinin iştirakı ilə ermənilər olmuşdular¹⁵²¹. Gürcü sosialistlərindən olan Qaribi “Qızıl kitabı”nda bütün qanlı qırğınların səbəbkarının və iştirakçısının məhz “Daşnaksütyun” terror təşkilatında olduğunu bildirərək yazırdı: “Erməni inqilabçılarının, xüsusilə Daşnaksütyun partiyasının yaradılmasına qədər Zaqafqaziyada (Cənubi Qafqazda-E.Q.) sülh və dostluq hökm sürürdü... Daşnaklar gəldilər və sıfır ermənilərdən ibarət müstəqil Ermənistan dövləti yaratmaq istədilər. Patriarxal Qafqaz kəndlilərinə milli ədavət və qarşılıqlı nifrət hissləri doldu. Ermənilərin silah oynatmalarına türklər də qarşılıqlı cavab verdilər”¹⁵²². Əgər Azərbaycan türkləri ermənilərə qarşı bir hərəkət etmişdisə, bu ermənilərin qəsdən törətdikləri hər hansı bir hadisələrin qarşılığında

¹⁵¹⁷ Zeynalov C., Müxtəsər Azərbaycan tarixi (elmi-publistik və tarixi kitab), s.106-107; Kazımbəyli İ., Azərbaycanın İrəvan bölgəsi: sosial-iqtisadi və siyasi tarix (XIX-XX əsrin əvvəlləri), 244-246.

¹⁵¹⁸ İsmayılov R., Azərbaycan tarixi, Bakı, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1993, s.125.

¹⁵¹⁹ Hüseyn Baykara, Azərbaycan istiqlal mübarizəsi tarixi, s.120.

¹⁵²⁰ Zeynalov C., Müxtəsər Azərbaycan tarixi (elmi-publistik və tarixi kitab), s.107.

¹⁵²¹ Заведывающему полицей на правах помощника Наместника его императорского величества на Кавказе, 5-го ноября 1905 г., ГДТА, ф.81, с.1, сах.в. 55, в.140.

¹⁵²² Кариби, Красная книга. История Азербайджана по документам и публикациям, с.159.

baş vermişdir. Ermənilər hadisələri qızıışdırmış, Azərbaycan türklərinə qarşı soyqırımını həyata keçirmiş, məhz bunun əvəzində cavablarını almışdılar.

Beləliklə, mənbə və tarixi ədəbiyyatdan görüldüyü kimi, çar məmurlarının köməyi ilə silahlanan və gücləndirilən erməni komitələri artıq Azərbaycan türklərinə qarşı qırğın həyata keçirmək üçün bütün hazırlıqlarını görmüşdülər. Qırğının başlanması üçün bir hadisə kifayət idi. Bu hadisə Bakıda 1905-ci il fevralın 2-də Quba meydanında erməni komitəsi tərəfindən Sabunçu kəndinin sakini Ağarza Babayev adlı bir Azərbaycan türkünün öldürülməsi ilə başladı¹⁵²³. Bu hadisədən sonra Azərbaycanın ayrı-ayrı quberniyalarında, o cümlədən onun tərkib hissəsi olan İrəvan quberniyasında türklərə qarşı qırğınlar başladı. Bu qırğınlar İrəvan şəhərini, İrəvan qəzasını, Naxçıvan şəhərini və qəzasını, Şərur-Dərələyəz, Sürməli, Yenibəyazid, Aleksandropol və Üçmüəzzin qəzalarını əhatə etmişdi. Tarixi ədəbiyyatda İrəvan quberniyasının ayrı-ayrı şəhər və qəzalarında baş vermiş erməni-Azərbaycan türkləri arasında qırğınlar haqqında məlumat verilmişdir¹⁵²⁴. Burada biz həmin hadisələrin bəzi məqamlarına toxunmaq istərdik.

Qeyd etmək lazımdır ki, Bakıda baş vermiş qanlı toqquşmadan 20 gün sonra İrəvan quberniyasında ermənilərlə Azərbaycan türkləri arasında münasibətlər gərginləşmiş və çox keçmədən silahlı qarşıdurmaya səbəb olmuşdu. İrəvan quberniyasında 1905-ci ilin 20-22 fevralında İrəvan şəhərində, 5-12 may arasında Naxçıvan şəhərində, 24 mayda İrəvan şəhərində, 29-31 may arasında Şərurda, may ayında Dərələyəzdə, 3-9 iyun arasında Üçmüəzzində, 18 sentyabrda yenidən İrəvanda, noyabrın 26-30-u arasında yenidən Naxçıvanda, 1906-cı il 27 may və 8-9 iyun arasında İrəvan şəhərində, 2-4 iyun arasında Sürməlidə baş vermişdi. Bir neçə dəfə fəvqaladə vəziyyət və tərəflər arasında barışıq bağlansa da, erməni komitələrinin günahı üzündən qarşıdurma davam etdirilmişdir.

İrəvan quberniyasında ilk qarşıdurma İrəvan şəhərində fevralın 20-22-si arasında baş vermişdi. “Qafqaz” qəzetinin 1905-ci il 52-ci nömrəsində qarşıdurmanın səbəbkarları göstərilməsə də, bu hadisə haqqında belə yazılmışdı: “fevralın 20-21-də erməni və tatarlar (Azərbaycan türkləri-E.Q.) bir-birinə qarşı silahlı hücum etdilər. 40-a qədər ölən və yaralananlar oldu. Qubernatorun və qarnizon rəisinin işə qarışması qırğınların sayının daha da artmasının qarşısını almışdı. Onların, həmçinin müsəlman və erməni din xadimlərinin, yerli ziyalıların işə qarışması nəticəsində barışıq olmuşdu”¹⁵²⁵. Lakin N.Mustafa əsərində bu hadisəni təhlil edərək ermənilərin günahı üzündən baş verdiyini, eyni zamanda erməni müəllifi A-Donun məlumatına əsaslanaraq İrəvan şəhərində baş vermiş ilk toqquşmada

¹⁵²³ Ordubadi M.S., Qanlı illər (1905-1906-cı illərdə Qafqazda baş verən erməni-müsəlman davasının tarixi), s.12.

¹⁵²⁴ Kazımbəyli İ., Azərbaycanın İrəvan bölgəsi: sosial-iqtisadi və siyasi tarix (XIX-XX əsrlərin əvvəlləri), 243-282; Mustafa N., Ermənilərin İrəvan quberniyasında və Zəngəzur qəzasında törətdikləri terror və qırğınlar (1905-1906), Bakı, Elm və təhsil, 2022.

¹⁵²⁵ Газ.Кавказ, 24-го февраля, Тифлис, 1905 года, №52, с.1.

54 nəfər ölən və yaralanan olduğunu bildirmişdi¹⁵²⁶.

İrəvandakı qanlı hadisənin miqyasından qorxan və ehtiyat edən rus hakim dairələri 1905-ci il fevralın 27-də şəhərdə fəvqaladə vəziyyət tətbiq etdi. Qəbul edilmiş fərmana görə, İrəvan şəhərində sakinlərə odlu və soyuq silah saxlanılması, eyni zamanda küçədə və ictimai yerlərdə, evlərdən odlu silahdan atəş açılması qadağan edilirdi. Əgər kiməsə silah gəzdirməyə icazə verilirdisə, qubernatordan yazılı icazə almalı idi. Qoyulan qaydanı kimsə pozsa idi, qanuna əsasən o şəxs 500 rubl məbləğində cərimə olunmalı və yaxud 3 ay müddətinə həbs olunmalı idi. Bundan əlavə fərmana görə, şəhərə gələn və gedənlər üçün xüsusi qayda tətbiq edilmiş, evlər və digər daşınmaz əmlakların qorunması üçün yerli polis sahələrinə geniş səlahiyyətlər verilmişdi¹⁵²⁷.

Hakimiyyət orqanları tərəfindən İrəvan şəhərində nisbətən hadisələrin nəzarətdə saxlandığını gören ermənilər fəaliyyət dairələrini Naxçıvana yönləndirdilər. M.M.Nəvvab yazırdı ki, “Elə ki, İrəvanın fitnə-fasad törədən erməniləri Naxçıvana gəldilər, orada vəziyyət gərginləşdi. Naxçıvan erməniləri neçə illərdən bəri tədarük etdikləri vuruş sursatlarını-topları, bombaları, beşaçılan tüfəngləri və s. növbəti qırğın üçün hazırlamağa başladılar”¹⁵²⁸. N.Mustafa bu faktı təsdiq edərək yazır ki, “1905-ci ilin fevral ayında Bakı və İrəvan şəhərlərində ermənilərin törətdikləri iğtişaşlar yatırıldıqdan sonra növbəti hədəf Naxçıvan qəzası seçilmişdi. Bu, bir tərəfdən Naxçıvanın strateji mövqeyi ilə bağlı idisə, digər tərəfdən,...İran (Qacar dövlətinin-E.Q.) hakimiyyət orqanlarının nəzarətindən çıxan ərazilərdə ermənilərin silah zavodları var idi və həmin silahlar Culfa keçid məntəqəsindən gizli yollarla Naxçıvan qəzasının ərazisinə daşınırdı”¹⁵²⁹.

Beləliklə, bütün hazırlıqlar görüldükdən sonra, may ayının əvvəlində Naxçıvanda erməni-Azərbaycan türk qarşudurması başladı. 1905-ci il may ayının 5-də gündüz saat üç radələrində üç nəfər Cəhri kəndinin sakini Şıxmahmud kəndindən (qarışıq kənd olun həm Azərbaycan türkləri, həm də ermənilər yaşayırdı) keçdikləri vaxt ermənilər tərəfindən yaralanırlar. Bu hadisə ilə bağlı xəbər Naxçıvan şəhərinə çatdıqda əhali arasında narahatçılıq və həyəcan başlayır. Ermənilər bu gündən başlayıb dükanları bağlayıb kilsəyə və evlərinə yığışırlar. Elə bu vaxt, mayın 7-də Tunbul kəndindən (Tunbul kəndi Azərbaycan türk-erməni kəndidir. Kəndin üçdə iki hissəsini Azərbaycan türkləri, üçdə bir hissəsini ermənilər təşkil etmişdi) keçərkən bir Azərbaycan türkü ermənilər tərəfindən öldürülür. M.Ordubadi yazır ki, “bu yerdə müqayisə olunmalıdır ki, ermənilərdə nə qədər tədarük var imiş ki,

¹⁵²⁶ Mustafa N., Ermənilərin İrəvan quberniyasında və Zəngəzur qəzasında törətdikləri terror və qırğınlar (1905-1906), s.111.

¹⁵²⁷ Газ.Кавказ, 1-го марта / Тифлис, 1905 года, №56, с.1.

¹⁵²⁸ Nəvvab Mir Möhsün, 1905-1906-cı illərdə erməni-müsəlman davası, Bakı, “Azərbaycan nəşriyyatı”, 1993, s.21.

¹⁵²⁹ Mustafa N., Ermənilərin İrəvan quberniyasında və Zəngəzur qəzasında törətdikləri terror və qırğınlar (1905-1906), s.157.

bu azlıqda yenə müsəlmanlara (Azərbaycan türklərinə-E.Q.) qələbə xəyalında idilər. Müsəlmanlara gəldikdə qol-qanad açma bilməyərək heyrətdə qalmışdılar”¹⁵³⁰.

Naxçıvanda böhranlı vəziyyət yarandığından, mayın 8-də İrəvan quberniyasının vitse-qubernatoru Viktor Baranovski, İrəvan şəhər qalavasası Ağamalov və Naxçıvan şəhər qalavasası Cəfərqulu xan Naxçıvanlı ilə birlikdə Naxçıvan şəhərinə gəldilər. Hökumət nümayəndələrinin gəldiyini eşidən Azərbaycan türkləri, onların qəbuluna gələrək ermənilərdən şikayətlənməyə başladılar. Ermənilər günahkar olsalar da, Azərbaycan türkləri humanistlik edərək qeyd edirdilər ki, “Ermənilər bizə nə etdilər isə keçdi, fəqət yenə yığışib bazara gəlsinlər”¹⁵³¹

Lakin ermənilər düşmənçilikdən əl çəkmək niyyətində deyildilər. Onlar Azərbaycan türk kəndlərində gediş-gəliş yollarını nəzarətə götürərək əhalini güllə-barana tutmaqda davam edirdilər. Mayın 9-da Cəhri əhalisi qubernatorun yanına gələrək bildirdilər ki, onların kəndinin yolları hər tərəfdən erməni əlindədir. Hökumətdən xahiş edirdilər ki, bu yolları mühafizəyə alsın. Digər kəndlərdən də, bu səpkidə şikayətlər gəlirdi. Lakin onların şikayətləri cavabsız qalırdı. Bu da erməniləri daha da açıq cinayətlərə sövq edirdi. Mayın 9-da Əliabad erməniləri tərəfindən çeşmə kənarında gecə vaxtı naxçıvanlı Əli Hacı Bayramzadə yeddi güllə yarası ilə qətlə yetirildi¹⁵³².

Ermənilər nəinki Azərbaycan türklərini qətlə yetirir, eyni zamanda böhtanla da məşğul olaraq günahı onların üstünə yıxmaq istəyirdilər. Məsələn, mayın 11-də Kültəpə kəndinin (bu kənddə həm Azərbaycan türkləri, həm də ermənilər yaşayırdılar-E.Q.) erməni varlısı Xaçatur ailəsi ilə birlikdə Daşnaksütyün terror təşkilatının üzvləri tərəfindən öldürülmüşdü. Qətlin günahını Azərbaycan türklərinin üstünə yıxmaq istəsələr də, tədqiqat nəticəsində məlum olmuşdu ki, həmin erməni bu terror təşkilatı tərəfindən öldürülmüşdür¹⁵³³.

Həmin günün gecəsi vitse-qubernator özü yol ilə gedən ermənidən bomba zəbt etmişdi. Elə həmin gün ermənilər Naxçıvan şəhərini atəşə tutdular. Azərbaycan türkləri də qarşılığında onlara cavab verdilər. Atışmada Azərbaycan türkləri tələfat verməsələr də, ermənilərdən xeyli tələfat verən olmuşdu. Lakin onlar bunu gizlətdilər¹⁵³⁴.

Naxçıvan şəhərində olan bu qanunsuzluqdan və özbaşınalıqdan tənqə gələn Azərbaycan türkləri mayın 12-də yenidən vitse-qubernatorun yanına gələ-

¹⁵³⁰ Ordubadi M.S., Qanlı illər (1905-1906-cı illərdə Qafqazda baş verən erməni-müsəlman davasının tarixi), s.18-19; Kazımbəyli İ., Azərbaycanın İrəvan bölgəsi: sosial-iqtisadi və siyasi tarix (XIX-XX əsrin əvvəlləri), s.255-256; Mustafa N., Ermənilərin İrəvan quberniyasında və Zəngəzur qəzasında törətdikləri terror və qırğınlar (1905-1906), s.157.

¹⁵³¹ Yenə orada, s.19.

¹⁵³² Yenə orada; Kazımbəyli İ., Azərbaycanın İrəvan bölgəsi: sosial-iqtisadi və siyasi tarix (XIX-XX əsrin əvvəlləri), s.256-257; Mustafa N., Ermənilərin İrəvan quberniyasında və Zəngəzur qəzasında törətdikləri terror və qırğınlar (1905-1906), s.160.

¹⁵³³ Yenə orada, s.19.

¹⁵³⁴ Yenə orada.

rək tədbir görülməsini xahiş etdilər. Vitse-qubernator “mən bilmirəm” cavabını vermişdi.

Cəzasız qalacaqlarını görən bir dəstə erməni mayın 12-si saat 10-da bazarın girəcəyində duraraq Azərbaycan türklərini atəşə tutdular. Azərbaycan türkləri onlara cavab verməyə başladılar. Atışmanı eşidən hökumət nümayəndələri vitse-qubernatorun başçılığı ilə bazara gəldilər. Lakin vitse-qubernatorun özü və adamları ermənilərin gülləsinə tuş gəldilər. Atışma 2 saata yaxın davam etdi. Bu atışmada erməni tacirləri Adamov şagirdlərilə, Xalatov uşaqları ilə və başqa ermənilər qətlə yetirildilər. Azərbaycan türklərindən isə 5 nəfər ölmüş, 1 nəfər yaralanmışdı. Erməni dükanlarının böyük əksəriyyəti, Azərbaycan türklərindən isə 10 dükan qarət olunmuşdu. Qeyd etmək lazımdır ki, bu atışmanı polisler özü qızıışdırırdı. “Müharibə vaxtı polis qulluqçusu naçalnik Angil qətlə mane olmayıb “tez vur oğlum! Tez ol oğlum! deməklə könüllü cavanları cinayətə təşviq edirdi. Talan vaxtı “Tez olunuz! Tez aparınız! deyib camaatı qızıışdırırdı”¹⁵³⁵.

Bazarda iki saata yaxın atışma olduqdan sonra, hərə öz tərəfinə çəkildi. Lakin atışma gecə də davam etdirildi. Şiddətli atəş ermənilərin ipək zavodundan açılırdı. Gecə atışmanı vitse-qubernator kəssə də, lakin səhərisi ətraf kəndlərdə qətl-qarət başladı. Ermənilər dayanmaq fikrində deyildilər. Əvvəlcə onlar Cəhri kəndində qətl-qarətə başladılar. Digər tərəfdən, dükanlarını kilsəyə yığıb, Azərbaycan türklərinə qarşı zülm və acı töhmətlərdən çəkinmədilər. Hər gün bir hiylə, hoqqa çıxarmağa başladılar. Lakin hökumət nümayəndələri heç bir tədbir görmək niyyətində deyildilər. Noyabrın 26-na qədər Azərbaycan türkləri ilə ermənilər arasında dəfələrlə sülh bağlanmasına baxmayaraq, ermənilərin günahı ucbatından bir səmərə vermədi¹⁵³⁶.

Mayın 12-də baş vermiş hadisədə ölənlərin və yaralanların sayı 100-dən çox olmuşdur¹⁵³⁷. Naxçıvanda baş vermiş hadisəni yatırımaq üçün hakimiyyət nümayəndələri tədbir görmək məcburiyyətində qalmışdı. Tiflisdən general Əlixanov-Avarski Naxçıvana göndərildi. Həmin münaqişənin yatırılması üçün yenə Vrontsov-Daşkov tərəfindən Şeyxül-islam Uluxanlı vəğzalına gəldi. İrəvan qazisi də ona qoşularaq Naxçıvana yola düşdülər. Nəticədə Naxçıvanda ermənilərlə Azərbaycan türkləri arasında müvəqqəti barışq oldu¹⁵³⁸.

M.M.Nəvvab Naxçıvan şəhərində baş vermiş bu hadisəni bir qədər fərqli təsvir edərək yazırdı: “Ermənilər hərbi sursatları keçidlərdə və gizli mövqələrdə yerləşdirdikdən sonra dükan-bazarları bağlayıb bütün icma ilə qalxıb mövqələrdə ha-

¹⁵³⁵ Ordubadi M.S., Qanlı illər (1905-1906-cı illərdə Qafqazda baş verən erməni-müsəlman davasının tarixi), s.20.

¹⁵³⁶ Yenə orada, s.20-21.

¹⁵³⁷ Mustafa N., Ermənilərin İrəvan quberniyasında və Zəngəzur qəzasında törətdikləri terror və qırğınlar (1905-1906), s.164.

¹⁵³⁸ Ordubadi M.S., Qanlı illər (1905-1906-cı illərdə Qafqazda baş verən erməni-müsəlman davasının tarixi), s.24.

zırladıqları silahdan qəflətən müsəlmanlar üzərinə guruhur atəş açmağa başladılar. Əhvalatdan xəbərsiz və dükan-bazarda öz işləri ilə məşğul olan biçərə müsəlmanlar (Azərbaycan türkləri-E.Q.) çaş-baş qalıb, bilmədilər nə etsinlər. Kimisi fürsət tapıb dükanı bağladı, kimisi tapa bilməyib, açıq qoyub canını qurtarmaq üçün evlərinə qaçdılar. Yarım saata tufəngi olan tufəngini, tapançası olan tapançasını, olmayanlar isə xəncər, külüng, balta, dəhrə və ağac götürüb, ermənilərin müqabilinə gəldilər və onlarla davaya başladılar. Silahsız müsəlmanlar münasib fürsətlərdən istifadə edərək qəflətən erməni silahlılarının üzərinə hücum edib əllərindəki balta, dəhrə, ağacla vurub onları yerə yıxaraq tufəng və patronlaşlarını əllərindən alıb, üz qoydular davaya. Müsəlmanlara kömək gələndə kimi hər iki tərəfdən ölənlər oldu. Bir parə yerlərdən gələn müsəlmanlar nəyə çəkərək üz qoydular ermənilərin üstünə. Hər tərəfdə ermənilər böyük tələfata məruz qaldılar və vəziyyəti belə görüb üz qoydular qaçmağa”¹⁵³⁹.

Lakin bu barışıq müvəqqəti idi. Tərəflər arasında inamsızlıq və gərgin vəziyyət yaranmışdı. Hətta Naxçıvanda sakitlik yaratmaq üçün İrəvanın müvəqqəti general-qubernatoru prins Napoleon bura ezam olunmuşdu. “Həyat” qəzetinin 1905-ci il 6 iyul 22-ci nömrəsində göstərilmişdi ki, “Naxçıvan qəzetində hərbi vəziyyət qeyd edildikdən və İrəvan general-qubernatoru prins Napoleon bura ezam olunduqdan sonra da, qırğınlardan əvvəlki sakitlik bərpa olunmayıb, Dükan və bazarlar hələ də bağlıdır... Bu gün gündüz 2 radələrində şəhərin ortasında, poçt idarəsinin qarşısında ermənilər atəş açaraq, hay-küy qoparmış, günahı bir Azərbaycan türkünün üzərinə yıxmışdılar. Nəticədə günahsız Azərbaycan türkü kazaklar tərəfindən həbs edilmişdir”¹⁵⁴⁰.

Lakin bütün cəhdlərinə baxmayaraq, 1905-ci il mayın 5-12-si arası baş verən hadisələrin günahkarı olan ermənilər nəinki heç bir müvəffəqiyyət qazana bilmədi, əksinə biabırcasına məğlub oldular. “Həyat” qəzetinin 1905-ci il 6 iyul 22-ci nömrəsində qeyd edilmişdi ki, “Naxçıvanda baş verən qırğınlardan əsas səbəbkarlarının ermənilər olduğunu yerli dövlət mənsubları da etiraf etmək məcburiyyətində qalmışdı. Onlar Naxçıvan ermənilərindən külli miqdarda silah sursat aşkar olduğunu bildirmişdilər”¹⁵⁴¹. M.Ordubadı isə yazırdı ki, “Naxçıvanda islamlar (Azərbaycan türkləri-E.Q.) say və nüfuzca ermənilərdən üstün olduqlarından qabaqca müharibə tələb etmiş ermənilər, nəhayət büsbütün məğlub olaraq milli səhifələrinə qara bir xətt çəkirdilər”¹⁵⁴².

Naxçıvanda acı məğlubiyyətə düçar olan ermənilər bunun heyfini İrəvan türklərindən almaq qərarına gəldilər. Yuxarıdakı hadisədə İrəvanda hər iki xalq arasında müvəqqəti barışıq, eyni zamanda hökumət tərəfindən ciddi rejim tətbiq

¹⁵³⁹ Nəvvab M.M., 1905-1906-cı illərdə erməni-müsəlman davası, s.21-22.

¹⁵⁴⁰ Hakim Qəmbərli, Yaddaşlarda yaşayan ömür, Bakı, Elm və Təhsil, 2020, s.74.

¹⁵⁴¹ Yəne orada.

¹⁵⁴² Ordubadı M.S., Qanlı illər (1905-1906-cı illərdə Qafqazda baş verən erməni-müsəlman davasının tarixi), s.23.

edilmişdi. Ermənilər hər vasitə ilə bu barışıqı pozmağa və ədavəti qızıdırmağa çalışırdılar. Onlar İrəvanda müharibə etmək üçün güclü tədarük görməyə başladılar. Hazırlıq görüləndən sonra hər hansı hadisədən fürsət kimi istifadə etmək qərarına gəldilər. Belə bir fürsət 1905-ci il mayın 23-də baş verdi. Beləliklə, İrəvan şəhərində ikinci erməni-Azərbaycan türk qarşdurması baş verdi. Həmin gün üç nəfər Azərbaycan türk cavanı sərxoş halda polis idarəsinin qarşısında olan Qaracay bağçasına gələrək, burada əylənirlər. Bunu qənimət bilən ermənilər onları döyürlər. Özlərini xəncərlə müdafiə edən bu üç nəfər gənc qışqıra-qışqıra qaçıb bazara gəlirlər. Bu səsləri eşidən ermənilər və Azərbaycan türkləri bazarda bir-birinə qarışaraq, bir-birinə silah işlətməyə başlayırlar. Lakin bu hadisədə də Azərbaycan türkləri insanlıq nümayiş etdirərək, ermənilərin boş qalmış dükənlərini qorumuş, hətta bəziləri öz dükənlərində erməniləri gizlətməmişdilər. Bununla belə, məhz Azərbaycan türk ağsaqqallarının səyi nəticəsində axşam əhali bir təhər sakit olmuşdular. Gecə rahat və sakit keçmişdi¹⁵⁴³. Həmin qarşdurmada 30-a yaxın ölənlər və yaralanan olmuşdu¹⁵⁴⁴.

1905-ci il mayın 24-də saat 9-da dükənlərini açmağa gələn Azərbaycan türklərini ermənilər yenidən atəş tutdular. Lakin bu atışmada ermənilərdən yaralananlar olmuşdu. Bu zaman bazara gələn əsgərlər atəş açmaqla erməniləri sakitləşdirmiş, hadisənin daha da böyüməsinə imkan verməmişdilər. Günortaya qədər nisbətən sakit keçmişdi. Saat 2-də yenə erməni məhəllələrindən Azərbaycan türklərinə qarşı atəş açılmağa başlandı. Hündür yerlərdən, təpə üstündən, pəncərələrdən Azərbaycan türklərinə qarşı güllə yağdırılırdı. Bütün gecə səhərə qədər atəş açılmışdı. Evləri şəhərin erməni hissəsində olan və buna görə də ən təhlükəli vəziyyətdə qalan Azərbaycan türklərinin hər dəqiqə imdad diləyən səsləri eşidilirdisə də, Azərbaycan türklərində qüvvə olmadığına görə onları fəlakət burulğanından qurtarmaq iqtidarında deyildilər. Qırğından salamat çıxan bu Azərbaycan türk ailələrini bir təhər əsgərlərin mühafizəsilə şəhərin ermənilər yaşayan hissəsindən türklər yaşayan hissəsinə keçirmək mümkün olmuşdu. Bu atışmada sədaqət qurbanı olan və ermənilərə inanıb təhlükəli məhəllədə qalan Azərbaycan türklərindən 11 nəfər- 4 qadın, 2 uşaq və 5 kişi vəsiçəsinə öldürülmüşdü¹⁵⁴⁵.

“Həyat” qəzeti bu iki gündə baş vermiş hadisəni belə təsvir etmişdi: “Əvvəlinci gün yüngülcə bir atış vuruşma oldu isə də bir iki saata qədər sakit olub hər kəs öz evinə-tərəfinə çəkildi. Ertəsi gün (mayın 24-də-E.Q.) bazar-dükən açılmadı, saat on birə qədər rahatlıqla keçdi. Saat on birdə bir kərə şəhərin şimal səmtin-

¹⁵⁴³ Ordubadi M.S., Qanlı illər (1905-1906-cı illərdə Qafqazda baş verən erməni-müsəlman davasının tarixi), s.24; Kazımbəyli İ., Azərbaycanın İrəvan bölgəsi: sosial-iqtisadi və siyasi tarix (XIX-XX əsrin əvvəlləri), s.262.

¹⁵⁴⁴ Kazımbəyli İ., Azərbaycanın İrəvan bölgəsi: sosial-iqtisadi və siyasi tarix (XIX-XX əsrin əvvəlləri), s.262.

¹⁵⁴⁵ Ordubadi M.S., Qanlı illər (1905-1906-cı illərdə Qafqazda baş verən erməni-müsəlman davasının tarixi), s.25-26.

dən ki, ermənilərin “Çölməkçi” məhəlləsidir, şəhərə güllə yağdırmağa başladılar. O gün axşama kimi, axşamdan isə sübhə qədər atılan güllələrin sayı-hesabı yox idi. Böyləcə gündüz olduqda şəhərin o tərəfində olan 80-ə qədər müsəlman evi ancaq fürsət tapıb coluq-cocuğun əlindən tutub müsəlman tərəfinə keçdilər isə də, əşya və əsnasları ermənilər tərəfindən qarətə getdi. Hətta bir xanədə yığışmış və firara macal tapmamış 5 arvad və 2 uşaq qəddaranə surətdə doğranıb və sonra həmin evə bir də bomba atmışdılar. Bir xanədə isə kişini arvadını və oğlunu xəncərlə doğramışdılar. Böyləcə hər tərəf çəkilib öz yerində müdafiə təriqiylə oturmuş isə də on beş gündür hələ bazar-dükən bağlıdır¹⁵⁴⁶.

M.M.Nəvvab da əsərində bu hadisəni təsvir etmişdi. O, yazırdı: “...İrəvan erməniləri çox xudpəsənd, kinli və cinayətkardırlar. İrəvan şəhərinin müsəlmanlar yaşayan 80 evdən ibarət məhəlləsinin ermənilərlə iğtişası baş verib. Bu iğtişanın başlanmasına səbəb olan ermənilər həmin məhəllədə müsəlmanların imarətlərini gülləbaran etməyə başladılar. Ermənilərə nisbətən müsəlmanların bu məhəllədə az olmasına baxmayaraq, ermənilərə qarşı müqavimətdə mətanətlə dayandılar və onlara böyük zərbələr endirdilər. İki tərəfdən üç gecə-gündüz davam edən güllə yağışının altında qırx nəfər erməni və iki nəfər isə müsəlmanlardan öldürüldü. Üç gündən sonra güllələri tükəndiyinə görə gecə vaxtı müsəlmanlar həmin məhəllədən qaçmalı oldu. Əhvalatdan xəbərdar olan ermənilər müsəlmanların evlərinə doluşub, onların mal-dövlətini qarət etməyə başladılar. Fırsət tapıb qaça bilməyən beş nəfər övrət və üç nəfər uşaq bir evin küncünə qısılaraq qorxudan titrəyə-titrəyə ağlayırdılar. Əllərinə düşən kitablara və Qurani-Kərimə od vurub yandırdılar. Ermənilərin qoca qadın və kişilərə, eləcə də uşaqlara etdikləri zülmü qələmə almaq çox çətindir¹⁵⁴⁷.

Bu hadisə Azərbaycan türklərinə bir dərs oldu. Çox keçmədən ətraf yerlərdən Azərbaycan türklərinə əlavə kömək gəldi. Onlar ermənilərə hücum etməyi planlaşdırmışdı. Lakin ağsaqqallar araya girərək onları sakitləşdirdilər. İğtişanın beşinci günü hökumətdən mühafizə qoşunu alıb, erməni məhəlləsində qalan 30-40 Azərbaycan türk ailələrini şəhərin türk hissəsinə köçürdülər. Bəzi yerlərdə sipərlər düzəldib, sipərlərdən erməni Azərbaycan türkünə, Azərbaycan türkü isə erməniləri hədəf seçirdi. Bu sipər atışmasında ermənilər çox tələf olurdu. Bu qarşıdurmada da ermənilər sonda məğlub oldular. Çünki İrəvan müharibəsinə yığışmış erməni əsgərlərinin əksəriyyəti Bakı döyüşlərindən, Naxçıvan məğlubiyyətindən can qurtarıb qaçan əsgərlərdən olduğuna görə mənən ruhdan düşmüşdülər¹⁵⁴⁸.

Sonda ermənilərin məğlubiyyətini görən hakimiyyət nümayəndələri hadisənin doqquzuncu günü tərəfləri sakitləşdirmək üçün tədbir görməyə başladılar. Mayın 31-də Şeyxül-islam, İrəvan qazisi, yepiskop şəhərə gəldi və ertəsi gün iyu-

¹⁵⁴⁶ Hakim Qəmbərli, Yaddaşlarda yaşayan ömür, s.30-31.

¹⁵⁴⁷ Nəvvab M.M., 1905-1906-cı illərdə erməni-müsəlman davası, s.20-21.

¹⁵⁴⁸ Yəne orada, s.26-27.

nun 1-də İrəvan bulvarında xalq qarşısında moizə və nəsihətlərdən sonra müvəqqəti barışıq oldu¹⁵⁴⁹.

Lakin buna baxmayaraq, İrəvan şəhərində vəziyyət gərgin olaraq qalırdı. “Həyat” qəzetinin 11 iyun 1905-ci il 5-ci nömrəsində İrəvan şəhərində Azərbaycan türkləri ilə ermənilər arasında bağlanmış müvəqqəti barışıq barədə yazılırdı: “Hətta vəziyyət o həddə çatmışdı ki, Qafqaz Şeyxül-İslamının başçılığı altında müsəlmanlardan ibarət nümayəndə heyəti İrəvana gələrək erməni ruhani rəhbərliyi ilə görüşlər keçirmiş, şəhərdə sülh və əmin-amanlıq yaradılması istiqamətində söylər atılsa da, yenə də gərginlik aradan qalxmamış, dükən-bazarlar günlərlə bağlı qalmış, bu isə şəhər əhalisinin güzəranına son dərəcə mənfi təsir göstərmişdir.”¹⁵⁵⁰.

İrəvan şəhərində müvəqqəti barışıqı görənlər erməni terror təşkilatının nümayəndələri öz fəaliyyətlərini ətraf qəza və kəndlərə yönəltdilər. 1905-ci il iyunun 1-də erməni dəstələri Tırjabat kəndindən Qırxbulaq mahalının Gözəçik kəndinə hücum etdilər. Onlar 20 evdən ibarət olan kəndi hər tərəfdən mühasirəyə alaraq atəş tuturlar. Qəflətən yaxalanan kənd sakinləri ailələrini götürərək yarım verst məsafədə olan Məngüz kəndinə sığınurlar. Ermənilər hətta bu kəndə də hücum etmək niyyətinə düşürlər. Lakin onların planını 50 yaşlı kənd ağsaqqalı Novruz Kazım oğlu pozmuşdu. Belə ki, kəndin ağası Hümmət bəy Hüseynzadə İrəvan şəhərinə köçdüyündən kənddə ağsaqqal Novruz Kazım oğlu qalmışdı. O, kənd camaatının ermənilərin qabağından qaçdığını görərək kənd kişilərinə üzünü tutub belə söyləmişdi: Oğlanlar, hara qaçırırsınız? İstəyirsiniz bu qaçmaqla bizi Qafqaz müsəlmanlarını başqa millətlərin yanında başısağrı edəsiniz?! Xeyr! Xeyr! Bunların qabağından qaçdıqca daha cürətli olub bizə və bizim ailəmizə heç bir əsrdə insanlara rəva görülməmiş hörmətsizliklər yetirəcəklər. Məgər bunlar həmin ermənilər deyil ki, bir il əvvəl mən barmağıma hərəkət verəndə az qalırdılar Qırxbulaq mahalından çıxıb qaçsınlar. İndi sizə nə olub ki, aciz arvadlara qoşulub qoyun sürüsü kimi bunların qabağından qaçırırsınız...?. Lakin bütün cəhdlərinə baxmayaraq kənd ağsaqqalını heç kim eşitmədi, kənddə tək qaldı. O, əlində qoşalülə tüfəngi ilə ermənilərə müqavimət göstərdi. Onun açdığı atəşlə 2 erməni öldürmüş, qalanlarını geri çəkilməyə məcbur etmişdi. Lakin ermənilər çox olduğundan tezliklə Novruz kişi ələ keçirilir və o, Tırjabat kəndinə gətirilir. Burada ona əziyyət verərək sonda başını kəsirlər. Onun başını kəsən kəndin keşişi Ayrapet olmuşdur. Novruz kişinin başını “min beş yüz müsəlman sərkərdəsinin başıdır” deyərək əvvəlcə Aleksandropol, sonra isə Bakı şəhərinə göndərmişdilər¹⁵⁵¹.

Boş qalmış Gözəçik kəndini ələ keçirib dağıdan erməni dəstələri Mənküs kəndinə hücum etdilər. Kəndə hücum edən erməni alayların sayı 10 minə çatırdı.

¹⁵⁴⁹ Nəvvab M.M., 1905-1906-cı illərdə erməni-müsəlman davası, s.27.

¹⁵⁵⁰ Hakim Qəmbərli, Yaddaşlarda yaşayan ömür, s.31.

¹⁵⁵¹ Ordubadi M.S., Qanlı illər (1905-1906-cı illərdə Qafqazda baş verən erməni-müsəlman davasının tarixi), s.30-31.

Kənd əhalisinin çoxunun silahı olmadığından ailələrini götürərək qonşu kəndə qaçırlar. Tamam boşaldıqdan sonra kəndə girən ermənilər burada qalan yeganə 80 yaşlı əlil qocanı öldürürlər. Ermənilər bununla kifayətlənməyib qaçan arvad-uşaqları təqib edirdilər. Qaladibi kəndinin ağası Cahanbəxş bəy beş nəfərlə arvad-uşağı təqib edən ermənilərə atəş açaraq onlardan iki nəfəri öldürmüşdü. Beləliklə, Mənküs kəndini tərk edən ailələr 15 fərsəx (1 fərsəx-6-7 km) aralıda yerləşən Təzəkənd kəndinə pənah apardılar. Dağıdılmış ətraf 12 Azərbaycan türk kəndinin əhalisi Təzəkənd kəndində toplaşmışdı¹⁵⁵².

1905-ci il iyunun 3-də 150 evdən ibarət olan Güllücə kəndi ermənilərin hücumuna məruz qaldı. Həmin gün 14 erməni kəndindən toplanmış erməni dəstələri səhər tezdən Azərbaycan türk kəndi olan Güllücə kəndinə hücum edirlər. Əhali silahsız olduqlarından kəndi tərk etmək məcburiyyətində qalmışdılar. Lakin kəndin varlıları olan Məşədi Qəmbər, Mahmud, Hacı Hüseynlə birlikdə 15 nəfər əli silahlı ermənilərə müqavimət göstərmişdilər. Onlar hücum edən ermənilərdən 8 nəfəri qətlə yetirmişdilər. Nəhayət, atışmada Mahmud və bir qadın öldürülmüşdü. Qalan ailələr Tutya, Damagirməz və Kamal adlı Azərbaycan türk kəndlərinə sığınmışdılar. Bu qaçaqada hamıdan arxada qalmış Mir Süleyman Seyid Mustafa oğlu at ilə qaçarkən ermənilər vurub atını öldürürlər, lakin o, bir erməni öldürüb canını təhlükədən qurtara bilmişdi¹⁵⁵³.

Ermənilərin hücumundan ehtiyat edən Kamal və Damagirməz kəndlərinin əhalisi iyunun 4-də ailələrini götürərək Təzəkəndə pənah aparırlar. Ətraf kəndlərin əhalisi də buraya sığınmışdı. Bu kənddə 18 gün ağır ehtiyac içində gün keçirəndən sonra İrəvan şəhərində sülh edilib ətrafa qoşun göndərildiyi kimi Güllücə kəndində bir alay əsgər qoyuldu. Bundan sonra kənd əhalisi yerlərinə qayıtdı¹⁵⁵⁴.

Qırxbulaq nayihəsində ermənilər onlarla kəndi dağıtmışdı. Həyat qəzetinin 1905-ci il 11 iyun 5-ci nömrəsində bu haqda belə yazılmışdı “İrəvandan şimal-şərqdə yerləşən Qırxbulaq nayihəsində 14 müsəlman (Azərbaycan türk kəndi-E.Q.) kəndi ermənilər tərəfindən talan olunub, iki kənd isə yandırılaraq xarabazara çevrilib. Hər gün binəva müsəlmanların dad-fəryadları şəhərə (İrəvan şəhərinə-E.Q.) gəlməkdədir”¹⁵⁵⁵.

Ermənilər Qırxbulaq mahalı ilə bərabər, Üçmüəzzin qəzasında da qırğınlar törətmişdilər. İyunun 3-də Şörəyel, Pəmbək və Aleksandropol erməniləri bir yere yığışib səhər saat 9-da Üşü adlı Azərbaycan türk kəndinə hücum etdilər. 8 saata qədər döyüş oldu. Kənd əhalisi ermənilərə güclü müqavimət göstərdi. Müqavimətə rast gələn ermənilər bir çox itkilərdən sonra geri çəkildilər. Lakin kənd hər tərəfdən mühasirəyə alındığından əhaliyə kömək yox idi. İyunun 5-də ermənilər ye-

¹⁵⁵² Ordubadi M.S., Qanlı illər (1905-1906-cı illərdə Qafqazda baş verən erməni-müsəlman davasının tarixi), s.31.

¹⁵⁵³ Yenə orada, s.31-32.

¹⁵⁵⁴ Yenə orada, s.32.

¹⁵⁵⁵ Hakim Qəmbərli, Yaddaşlarda yaşayan ömür, s.31.

nidən kəndə hücum etdilər. Bu hücumda da onlar itki verərək geri çəkildilər. Lakin bu qarşıdurmada 2 Azərbaycan türkü öldürüldü, 1-i isə yaralandı. Yenə ermənilər qüvvə toplamağa başladılar¹⁵⁵⁶.

İyunun 8-də beşaçılan tufənglərlə silahlanmış ermənilər yenidən hər tərəfdən kəndə hücum etdilər. Kənd əhalisi isə zəif berdanka tufənglərlə silahlandığından güllələri düşmən mövqelərinə bir o qədər də təsir etmirdi. Digər tərəfdən onların güllələri və sursatları tükənmək üzrə idi. Azərbaycan türkləri istehkamları tərک edərək Üşü kəndinə geri çəkildilər. Onlar arvad-uşaqları məscidə yığıb özləri döyüşü davam etdirdilər. Qüvvələr nisbətinin qeyri-bərabərliyini görəndə kənd sakini Paşa Budaq oğlu məsciddən arvad-uşağı çıxıraraq keçidlər və dağlarla Sürməli yaylağına aparır. Ermənilər kəndə soxulduqlarından kənddə xəncər müharibəsi başlayır. Azərbaycan türkləri xəncərlə ermənilərlə vuruşurdular. Bu döyüşdə kənd əhalisindən 4 nəfər şəhid olmuş, ermənilərdən 180 nəfər erməni tələf olub bir o qədər də yaralanmışdı. Lakin ermənilər çox olduqlarından qüvvələr nisbəti onların xeyrinə idi. Ona görə də, əhali kənddə durmağı münasib bilməyib kəndi boşaltdılar. Boş kəndi ələ keçirən ermənilər kəndə od vurdular. Bir sıra müqəddəs əşyalar, Quran-kitab, başqa bu kimi əşyalar da yandırıldı. Azərbaycan türklərinin zərəri iki yüz min manat təxmin edilirdi¹⁵⁵⁷.

Ermənilər Üşü kəndini yandırdıqdan sonra iyunun 9-da digər kəndlərə də hücum etdilər. Həmin gün erməni dəstələri Azərbaycan kəndlərindən ibarət 7 kəndə-Pərsi (34 ev), Nazrəvan (58 ev), Kiçikkənd (36 ev), Kötüklü, Qoşabuaq, İrgü, və Əngirsək (20 ev) kəndlərinə hücum edərək dağıtdılar¹⁵⁵⁸.

İyunun 9-da ermənilər saat 12-də məşhur Təkyə kəndinə hücum etdilər. Kənd sakinləri silahsız olduqlarından ailələrini götürərək ətraf təpəliklərə sığındılar. Kəndə girən ermənilər Axund Məhəmməd Əli Mirzə Əbdülhüseyn Qazızadənin imarətinə od vurdular, nəticədə 200 cild Quran və digər müqəddəs kitablar yandırıldı. Kənd məscidi müqəddəs əşyaları ilə birlikdə erməni vəşhiləri tərəfindən yandırıldı¹⁵⁵⁹.

Erməni dəstələri daha sonra Qotur kəndinə hücum etdilər. Onlar bu kəndin əhalisindən 6 kişi, 6 uşaq və 4 qadını bir evə yığaraq neft töküb yandırdılar¹⁵⁶⁰.

Üçmüəzzin qəzasında da ermənilər onlarla Azərbaycan türk kəndini iyun ayının əvvəllərində yerlə-yeksan etdilər. M.Ordubadi yazır ki, iyun ayının 10-da Üçmüəzzində 9 Azərbaycan türk kəndi dağıdıldı. Hökumət isə heç bir tədbir görmə-

¹⁵⁵⁶ Ordubadi M.S., Qanlı illər (1905-1906-cı illərdə Qafqazda baş verən erməni-müsəlman davasının tarixi), s.34.

¹⁵⁵⁷ Yenə orada, s.34-35.

¹⁵⁵⁸ Yenə orada, s.35; Kazımbəyli İ., Azərbaycanın İrəvan bölgəsi: sosial-iqtisadi və siyasi tarix (XIX-XX əsrin əvvəlləri), s.271.

¹⁵⁵⁹ Kazımbəyli İ., Azərbaycanın İrəvan bölgəsi: sosial-iqtisadi və siyasi tarix (XIX-XX əsrin əvvəlləri), s.271.

¹⁵⁶⁰ Hakim Qəmbərli, Yaddaşlarda yaşayan ömür, s.31.

di¹⁵⁶¹. Ermənilər tərəfindən sıxışdırılan Azərbaycan türklərinin çoxu İrəvan şəhərinə pənah gətirmişdilər. “Həyat” qəzetinin 1905-ci il 11 iyun 5-ci nömrəsində bu haqda yazılmışdı: “İrəvanın qərbində yerləşən Üçmüəzzin qəzasında isə onlarla kənd talan edilib, bu ərazilərdən didərgin düşərək İrəvana gələn qaçqınların acınacaqlı halını qubernator özü belə “evinin balkonundan seyr etmişdir”¹⁵⁶².

Bəzi erməni kəndləri qarət və talanla da məşğul olmaqla əhaliyə zülmələr edirdi. Belə kəndlərdən biri ermənilərin yaşadığı Təzəköy kəndi idi. “Həyat” qəzetinin 1905-ci il 22 iyun 1905-ci il nömrəsində qeyd edilmişdi ki, İrəvan şəhərinin 15 verstliyində yerləşən 510 evdən ibarət Badamlı kəndinin müsəlman əhalisi ilə 200 evi olan Təzəköy kəndinin erməniləri arasında baş verən atışmada 2 müsəlman qətlə yetirilib. “Mşaq” qəzeti toqquşmada Badamlının “nadinc müsəlman əhalisi”ni günahkar çıxarmağa çalışsa da, əslində rəsmi statistikada əks olunan məlumatlarda bildirilir ki, Təzəköy kəndinin erməniləri quldurluq fəaliyyətləri ilə həmişə diqqət mərkəzində olublar. Belə ki, onlar dəstələrlə İrəvan istiqamətində hərəkət edən qatarlara hücum çəkərək onları qarət və talan etmişdilər¹⁵⁶³.

İyun ayında İrəvan şəhərində və qəzalarda baş verən erməni-Azərbaycan türk qarşıdurması da müvəqqəti olaraq barışıqla nəticələndi. Bu məqsədlə Şeyxül-islam cənabları və Bakıdan səlahiyyətli nümayəndələr İrəvana gəldi, erməni və Azərbaycan türk nümayəndələri ilə görüş keçirildi və nəticədə müvəqqəti barışıq bağlandı¹⁵⁶⁴. Müvəqqəti barışığa baxmayaraq, ermənilər quberniyanın müxtəlif yerlərində imkan düşdükcə Azərbaycan türklərini qətlə yetirir və maddi ziyana salırdılar. Bu haqda “Həyat” qəzeti yazırdı: “Lakin, çox təəssüflər olsun ki, bizim qonşularımız hər halda bizim xilafımıza gəlib bir an rahat deyildilər və hər gün olmur ki, ətraf müsəlmanların şikayətləri İrəvanda görünməsin”¹⁵⁶⁵. İrəvan sakini İbrahim Fərəcov Azərbaycan türklərinin hər gün qətlə yetirilməsi haqqında məlumatında yazırdı: “...Cəmi qəzetlər İrəvanda olan erməni-müsəlman iğtişaşları ilə doludur. Qeyri bələdələrin ağıllı adamları hər iki tərəfə istehza edib güldülər. Bizə və qonşularımıza məlumat kağızları gəldisə də, lakin nəticə bəxş olmayıb, atəşi fəsad günbəgün şöləvar olmaqdadır. Fəsadçılar hər dəm, hər gün fəsad bərpa edirlər. Etdikləri sülhə, verdikləri iqrara baxmayaraq hər gün neçə nəfər müsəlman şəhid olsun, qətlə yetirib fəsad qaldırmaq fikrindədirlər”¹⁵⁶⁶.

Bu barışıqdan sonra iyul və avqust aylarında ermənilərin Azərbaycan türklərinə hücumlar etməsi barədə xeyli məlumatlar mətbuatda yer almışdır. “Həyat” qəzetində belə hadisələrdən geniş bəhs edilmişdir. Məsələn, 1905-ci il iyulun 4-də

¹⁵⁶¹ Ordubadi M.S. Qanlı illər (1905-1906-cı illərdə Qafqazda baş verən erməni-müsəlman davasının tarixi), s.35.

¹⁵⁶² Hakim Qəmbərli, Yaddaşlarda yaşayan ömür, s.31.

¹⁵⁶³ Yenə orada, s.74-75.

¹⁵⁶⁴ Yenə orada, s.147.

¹⁵⁶⁵ Yenə orada, s.147.

¹⁵⁶⁶ Yenə orada, s.162-163.

İrəvanın qərbində yerləşən Uluxanlı kəndində ermənilər bir Azərbaycan türkünə tufəng gülləsi ilə vurub öldürmüşdülər. Bu hadisə Uluxanlılara böyük təsir göstərmiş, onlar bunun əvəzini vermək istədikdə pristav araya girmiş, qatilləri tapmaq üçün üç gün möhlət istəmişdi. Həmin gün axşam İrəvan şəhərinin bir küçəsindən Azərbaycan türk qadını keçərkən Anabat adlanan kilsədən ermənilər güllə atmışdılar, lakin güllə qadına dəyməmişdi¹⁵⁶⁷.

İyulun 5-də İrəvan şəhərinə yaxın Çölməkçi kəndində ermənilər bir Azərbaycan türkünə öldürmək istəmişdilər. Hadisə belə olmuşdu: Günorta Çölməkçi kəndindən atla keçən Azərbaycan türkünə erməni hücum edərək, onu atdan salmış, daşla başını əzmək istəmişdi. Lakin xoşbəxtlikdən ikinci dəfə daşı vurmaq istədikdə zərərçəkənin həmyerliləri yetişdiyinə görə erməni qaçmışdı. Biçərə Azərbaycan türkü divanxanaya şikayət etsə də, onun şikayətinə baxan olmamışdı¹⁵⁶⁸.

Səhəri günü, iyulun 6-da İrəvanın qərbində yerləşən Uzannar kəndinə ermənilər hücum edərək, kəndi güllə-baran etmişdilər. Düzdür, adam tələfatı olmasa da, ermənilər xeyli xırdabuynuzlu mal-qara aparmışdılar. Bu hadisəni eşidən yerli hakimiyyət orqanları həmin kəndə kazak dəstəsi göndərmişdi¹⁵⁶⁹.

Ermənilər insanlıq simasını itirərək, hətta uşaqlara və heyvanlara əl qaldırırdılar. İyulun 7-də bir Azərbaycan türk uşağı İrəvan küçələrinin birindən ulağı ilə birlikdə yoldan keçərkən, meyxanaların birindən bir neçə erməni onun üstünə hücum etmişdi. Uşaq qorxusundan qaçsa da, ulaq ermənilərin əlinə keçmiş və yazıq heyvan onlar tərəfindən bir neçə yara almışdı¹⁵⁷⁰.

İyulun 15-də isə erməni məhəlləsində yerləşən Azərbaycan türk evlərindən biri ermənilər tərəfindən qarət olunaraq yandırılmışdır. Lakin bu hadisədən vaxtında xəbər tutan polis yanğını söndürə bilmişdi¹⁵⁷¹.

Ətraf kəndlərdə də belə hadisələrə rast gəlinirdi. İyulun 13-də iki Azərbaycan türkü Üçkilsədə düyü satarkən bir erməni qadınının fitvası ilə hər ikisi qətlə yetirilmişdi¹⁵⁷².

Nəinki erməni əhalisi, eyni zamanda rus qoşununda qulluq edən erməni əsgərləri və erməni polis işçiləri də bir bəhanə ilə sadə Azərbaycan türklərinə sataşır, onların evlərinə girərək qanunsuz axtarışlar edir, əllərindən olan-qalan silahlarını alır və hətta onları qarət edirdilər. İyulun 18-19-da İrəvanda erməni əsgərləri məhəllə-məhəllə gəzərək silah axtarmışdılar. “Həyat” qəzetində bu hadisə belə təsvir edilmişdi: “erməni əsgərləri və qaradavoyları müsəlmanlara çox-çox əziyyət verdilər və çox müsəlmanın silahını axtarıb aldılar. Qəsdən məst olan (sərxoş-E.Q.) erməni əsgərləri və qaradavoyları müsəlman məhəllələrini gəzib müsəlman-

¹⁵⁶⁷ Hakim Qəmbərli, Yaddaşlarda yaşayan ömür, s.148.

¹⁵⁶⁸ Yəne orada.

¹⁵⁶⁹ Yəne orada.

¹⁵⁷⁰ Yəne orada.

¹⁵⁷¹ Yəne orada.

¹⁵⁷² Yəne orada.

ları gördükdə cəbrən axtarıb silahlarını, silahı olmayanların isə cibindən pullarını alırdılar və deyirdilər: Əgər bunt (qiyam-E.Q.) düşsə görün sizə nə edəcəyik. Məgər Bakının intiqamı yadınızdan çıxıb?¹⁵⁷³.

1905-ci il iyulun 23-də üç Azərbaycan türkü şəhər kənarında yerləşən bağlardan meyvə dərəkən ermənilərin atəşinə məruz qalmışdı. Belə ki, onlardan biri ağacda meyvə yığarkən yaxınlıqdakı erməni bağlarından açılan atəş nəticədə öldürülmüşdü. Mərhumun sağ qalmış iki həmyerlisi qatil erməniləri tanımışdı¹⁵⁷⁴.

İyulun 29-da isə Qəmərli kəndinin kənarında yerləşən tarlada işləyərkən beş on erməni onlara hücum edərək, onlardan birini öldürmüş, digəri isə yaralanmışdı. Lakin yaralı qaçarkən yolda ölmüşdü. Avqustun 7-də Qəmərli kəndindən İrəvana teleqram gəldi ki, İrəvanlı Əliqulu bəyi və onun əmisi Süleyman bəyi, Ərdəşir kəndində isə bir neçə Azərbaycan türkünə ermənilər qətlə yetirmişdi¹⁵⁷⁵.

Dərəçiçək mahalında da ermənilər qırğınlar törətmişdilər. Avqustun 6-da Qaraqala kəndindən olan beş nəfər Azərbaycan türkü buğda almaq üçün Gözəldərə kəndinə gedirlər. Onlar erməni kəndi Milikdən keçərkən bir neçə erməni onları izləməyə başlayır. Ermənilər Gözəldərənin qərbində yerləşən erməni kəndi Dirikdə onlara çataraq, beş nəfərin hamısını öldürürlər. Həmin yerin polis rəisi erməni Karqanov olduğuna görə, Azərbaycan türklərinin şikayətinə baxılmamışdı¹⁵⁷⁶.

Avqustun 12-də isə Üçmüəzzin qəzasında qarışıq kənd olan Tus kəndinin (burada həm Azərbaycan türkləri, həm də ermənilər yaşamışdılar-E.Q.) bir Azərbaycan türkü kəndin kənarında gəzərkən ermənilər tərəfindən öldürülmüşdür. Qardaşları bu haqda İrəvana şikayətə getsələr də, bir nəticə hasil olmamışdı¹⁵⁷⁷.

Həmin gün Basarkeçər mahalında daha bir hadisə olmuşdu. Həmin mahalın Ağbaş kənd sakinləri Tahir və iki yoldaşı tarlada işləyərkən ermənilərin hücumuna məruz qalmış, nəticədə tərəflər arasında atışma baş vermişdi. Qüvvələr nisbəti ermənilərin xeyrinə olduğuna görə, Tahir və yoldaşları bu atışmada öldürülmüşdü. Ağbaş kəndindən onlara kömək üçün bir neçə nəfər yollansa da, Tahir və yoldaşlarını tapmamışdılar. Məlum olmuşdur ki, cinayətlərini ört-basdır etmək üçün ermənilər onların meyidlərini aparmışdılar¹⁵⁷⁸.

Avqustun əvvəlində Sürməli qəzasında daha bir hadisə baş vermişdi. “Həyat” qəzetinin 1905-ci il sentyabrın 4-ü (№58) nömrəsində qeyd edilmişdi ki, İrəvan quberniyasının Sürməli qəzası 160 kənddən ibarət olmuş, onun 30 kəndində ermənilər yaşamışdılar. Az olmalarına baxmayaraq, ermənilər burada da qırğınlar törətmişdilər. Belə ki, Məlikli kəndinin dəyirmanına 50 nəfərdən ibarət erməni dəstəsi hücum edərək, dəyirmançını və burada olan daha iki gənci qətlə yetirmiş-

¹⁵⁷³ Hakim Qəmbərli, Yaddaşlarda yaşayan ömür, s.149.

¹⁵⁷⁴ Yəne orada.

¹⁵⁷⁵ Yəne orada.

¹⁵⁷⁶ Yəne orada, s.150.

¹⁵⁷⁷ Yəne orada.

¹⁵⁷⁸ Yəne orada.

dilər. Onlar hər meydə yetmiş-səksən yara vurmuşdular. Ermənilər Azərbaycan türklərinin qorxaqlığını, məzlumluğunu və özlərinin güya qəhrəmanlığını nümayiş etdirmək məqsədilə meyidləri yol kənarına atmış, həmin meyidlər bir neçə gün burada qalmış, heç kimi onların meyidinə yaxın buraxmamışdılar. Nəhayət, Əliəsrəf bəy Şəmsəddinovun xahiş və minnətindən sonra meyidləri götürüb dəfn edilmişdir. Dəfndən iki gün sonra İrəvan qubernatoru prins Napolyon Sürməli qəzasına gəlmiş, hadisədən xəbər tutaraq Azərbaycan türklərinə səbrli olmağı tövsiyyə etmişdir¹⁵⁷⁹.

Avqustun 13-də 40-50 evdən ibarət Təzəkənd kəndinin erməniləri Uluxanlı kəndində bir nəfər gənci öldürmüşdülər. Cəzasız qalacaqlarını görərmənilər ölüşdən Uluxanlıların xeyli mal-qarasını aparmışdılar. Lakin Azərbaycan türkləri öz ağsaqqallarının və ruhanilərinin öyüd-nəsihətinə əməl edərək onlara toxunmamışdılar¹⁵⁸⁰.

İrəvan şəhərinin özündə də, ermənilər imkan düşdükcə Azərbaycan türklərini öldürürdülər. Ermənilər dostluq haqqına belə xəyanət edirdilər. Belə ki, poçt idarəsində qulluq edən Nağı Qədimov qonşusu və dostu olan erməninin evinə getmiş, lakin bir daha geri qayıtmamışdı. O, üç gün yaxınları tərəfindən axtarılsa da, tapılmamışdı¹⁵⁸¹.

Yuxarıdakı hadisələrdən görmək olar ki, barışığa baxmayaraq, ermənilər imkan düşdükcə bir-bir, iki-iki Azərbaycan türklərini öldürürdülər. Azərbaycan türkləri isə qanuna əməl edərək, bəzən də ehtiyat edərək gözləmə mövqeyində durmuşdular. “Həyat” qəzetinin 1905-ci il 2 sentyabr nömrəsində “İrəvan xəbərlərində” bu haqda ürəkəğrısı ilə yazılmışdı: “Bu qədər təfəsilat verməkdə məqsəd odur ki, bu qədər müddətdə müsəlmanlardan bir təqsir baş vermədiyi halda ermənilərdən bir qədər cinayət baş verib. Və o qədər bu nəhvilə rəftar edib orada burada müsəlmanlardan tələf edəcəklər ki, müsəlmanlar da (Azərbaycan türkləri-E.Q.) cana doyub vuruşa qalxacaqlar. Onda da bir tərəfdən ermənilər, bir tərəfdən də hökumət müsəlmanları qıracaqlar. Necə ki, keçən iğtişaşın xəbəri Bakıya 3 gündən sonra ancaq çatdı. Bu dəfə də 9 gündən sonra çatar. Çünki, İrəvan şəhərində hökumətlik ümumən ermənilərin əlindədir. Hansı uyezdin naçalniki və qalavası ermənidir, o tərəflərdə iğtişaşlar gün-gündən artır. Belə ki, bu uezdlərdən birinin rəisi Arakelov, birinin rəisi Karqanov və bir neçəsinin rəisi də ermənidir. Onlar müsəlmanları hər tərəfdən sıxırlar ki, qorxutsunlar. 20 fevralda vəqə olmuş iğtişaşdan sonra İrəvanda 5-10 müsəlman əyanından ibarət komitet təşkil olunub. O vaxtan tabə hal bizim komitetimiz ya məclis şuramız millət uğrunda bir əhəmiyyətli bir iş görməyiblər”¹⁵⁸². Bu yazıları ürəkəğrısı ilə yazan millət vəkili Azərbaycan türklərinin düşdüyü vəziyyəti real təsvir etmişdir.

¹⁵⁷⁹ Hakim Qəmbərli, Yaddaşlarda yaşayan ömür, s.163.

¹⁵⁸⁰ Yəne orada.

¹⁵⁸¹ Yəne orada, s.163.

¹⁵⁸² Yəne orada, s.151.

İrəvan quberniyasının qəzalarında silahsız əhalini öldürən və onlarla kəndləri dağıdan ermənilər sentyabrın ortalarında yenidən fəaliyyətlərini İrəvan şəhərinə yönəltdilər. Bu İrəvan şəhərində üçüncü erməni-Azərbaycan türk qarşudurması oldu. İrəvan quberniyası Jandarmeriya İdarəsi rəisinin verdiyi məlumata görə, 1905-ci il sentyabrın 18-də günorta saat 5-də Vaqarşapat kəndindən İrəvan şəhərinə hərəkət edən bir dəstə Azərbaycan türkləri, şəhərdən iki verst aralı yolun hər iki tərəfində olan üzüm bağlarından ermənilərin atəsinə məruz qalmış, nəticəsində bir türk öldürülmüş, digəri isə ölümcül yaralanmışdır. Yaralı Azərbaycan türkü ölməmişdən qabaq onlara atəş açan erməninin adını demişdi. Üzüm bağında bir dəstə əsgər tərəfindən axtarış aparılmış, burada dörd erməni silahlısı aşkar edilmiş, onlardan birinin silahından yenicə atəş açıldığı məlum olmuşdur. Öldürülmüş Azərbaycan türklərindən birinin qohumu İrəvan şəhərinə qaçaraq bazarda alver edən yerlilərini xəbərdarlıq etmiş, nəticədə hadisədən xəbərdar olan türklər erməni evlərinə atəş açmış, şəhərdə bərk atışma başlamışdır.

İrəvan general-qubernatoru qırğının qarşısını almaq üçün tədbir görməyə tələsdi. İlk növbədə yarım saat ərzində kazarmalardan qoşun çağırıldı, atlı patrulların sayı ikiqat artırıldı, sonra isə artilleriya gətirildi. Lakin buna baxmayaraq, atışma nəticəsində hər iki tərəfdən ölən və yaralanan olmuşdur. Bu qarşudurmada 9 Azərbaycan türkü öldürülmüş, 7 erməni isə yaralanmışdır¹⁵⁸³. Digər arxiv mənbəsində isə bu atışmada 8 Azərbaycan türkü, 2 erməni ölmüş, 3 Azərbaycan türkü və 8 erməni yaralanmışdır¹⁵⁸⁴.

İrəvanda baş vermiş bu qarşudurmada sonra qəzalarda da tərəflər arasında döyüşlər baş vermişdi. İrəvan qubernatorunun verdiyi məlumata görə, İrəvan və Şərur-Dərələyəz qəzalarında ermənilərlə Azərbaycan türkləri arasında güclü qarşudurma olmuşdu. O, bunun əsl günahının ermənilərdə olduğunu və onların türk kəndlərinə hücum etdiyini bildirmişdi. Şərur-Dərələyəz qəzasının II Polis sahəsinin Pristavının verdiyi məlumata görə, 1905-ci il oktyabrın 27-də Qaranlıq, Taratup, Ərdapın, Qasımkənd, Kaytul, Aynazur və Rinq kəndlərindən olan 700 adamlıq erməni dəstəsi Azərbaycan türk kəndi olan Qors kəndinə hücum edərək 53 nəfəri öldürmüş, 27 nəfəri yaralamış, hətta qadın və uşaqlara aman verməmişdilər. Bundan əlavə həmin kənddə 255 ev və əhalinin ərzaq ehtiyatı yandırılmış, çoxlu mal-qara və 3000 rubl məbləğində əmlak qarət olunmuşdur. Bu hadisə İrəvan və Yenibəyazid qəzalarında Azərbaycan türklərinə böyük təsir göstərmişdi. Lakin buna baxmayaraq, erməni daşnakları güclü dəstələr toplayaraq kəndləri qorxu altında saxlayırdılar¹⁵⁸⁵.

Qors hadisəsi Azərbaycan türklərinə böyük təsir göstərmiş, onları həyacanlandırmış və əvəz çıxmağa məcbur etmişdi. Şərur-Dərələyəz qəzasının II Polis sa-

¹⁵⁸³ Записка о происшествiях, Грузии ГА, ф. 83, сiу.1, сахл. ваһиди 32, в.70-70 архаһи.

¹⁵⁸⁴ Сведениа о происшествiях политическоһо характера на Кавказе и заслуживающих внимания является в общественной жизни края, ARDTA, ф.1, сiуаһи 1, сахланма ваһиди 1, в.4 арх.

¹⁵⁸⁵ Yenə oada, в.64; Записка о происшествiях, Грузии ГА, ф. 83, сiу.1, сахл. ваһиди 32, в.221.

həsinin Pristavının verdiyi məlumata görə, Qurdqışlaq, Gəndərə, Zeytaqar, Maqomax, Qurbankəsilən, Qabaqlı, Cağatay, Novlar və Argəz Azərbaycan türk kəndlərindən olan bir dəstə Ayar erməni kəndinə hücum edərək 62 baş iribuynuzlu mal-qaranı aparmışdılar. Hətta bu dəstə erməni kəndinə köməyə gələn yüzbaşı Şerbini kazak dəstəsinə də silahlı müqavimət göstərmişdir¹⁵⁸⁶.

Yenə həmin pristavın verdiyi məlumata görə, noyabrın 14-də 250 nəfərlik Azərbaycan türk dəstəsi Həsənkənd kəndinin öyrüş yerlərinə hücum edərək ermənilərin 267 qoyununu və 28 öküzünü aparmışdılar. Noyabrın 17-də isə Gəndərgöz, Nozlun və Kotanlı kəndlərindən olan 300-ə yaxın dəstə Mamikin kəndinin çobanlarına hücum edərək 383 qoyun, 174 iribuynuzlu mal-qara aparmışdılar. Lakin çobanlara toxunmamışdılar¹⁵⁸⁷.

Polis rəisinin Qafqaz Cənubunun köməkçisinə ünvanladığı məlumatda göstərilirdi ki, 1905-ci ildə noyabrın 1-dən 8-ə qədər İrəvan şəhərində, xüsusən də Şərur-Dərələyəz qəzasının Azərbaycan türklərinin yaşadığı Qoxt, Canatlı və Qors kəndlərinə ermənilərin hücumu quberniyada hər iki xalq arasında düşmənçiliyi daha da artırmış, əhali arasında qorxu yaratmışdı. Əhali qorxu içində polisə müraciət edərək, onları müdafiə etməyi xahiş etmişdilər. Hətta ordu da bu işə qarışmışdı. Lakin nə polis, nə də ordu bunun öhdəsindən gələ bilmirdi. Bundan istifadə edərək hər iki tərəf bir-birinin kəndlərinə, öyrüş yerlərinə hücumlar edərək qarətlə məşğul olur, mal-qara oğurlayırdılar. Xüsusilə Naxçıvan qəzasında bir neçə dəstə bu işlə məşğul olurdu¹⁵⁸⁸.

Ermənilər hər vasitədən istifadə edirdilər. Onlar bilə-bilə vəziyyəti gərginləşdirir, sakitləşmək istəmirdilər və imkan düşdükcə öz cinayətkarlarını ələ vermək istəmirdilər. İrəvan quberniyası Jandarm idarəsinin rəisinin köməkçisinin verdiyi məlumata görə, 1905-ci il sentyabrın 16-da 153 nömrəli Bakı piyada alayının sırası əsgəri Cəmaxman Aleksandropol küçəsi ilə hərəkət edərkən döngədən ona doğru qaçan bir şəxs tərəfindən iki bıçaq yarası almış və o, bu yaradan yerində keçinmişdi. Qatil Cəmaxmanla birlikdə hərəkət edən zabit Suxanov tərəfindən təqib edilsə də, yoldan keçən ermənilərin maneə törətməsi nəticəsində aradan çıxıb bilməmişdi¹⁵⁸⁹.

1905-ci il dekabr ayının əvvəllərindən başlayaraq İrəvan quberniyasının şəhər və kəndlərində ermənilərlə Azərbaycan türklərinin arasında qarşıdurma daha da qızışmışdı. Dekabrın 1-də həm ermənilərin, həm də Azərbaycan türklərinin qarışığı yaşadığı Qaraxaç kəndinin sakinləri İbrahim Allahverdi oğlu, Hümbət İbrahim oğlu, Salman Qafar oğlu və Məhərrəm Hümbət oğlu erməni həmkəndlilərini un

¹⁵⁸⁶ Из Башнорошена от уездного начальника Черкезова Шарура-Даралезского уезда, ARDTA, ф.1, siyahı 1, saxlanma vahidi 1, v.50.

¹⁵⁸⁷ Yenə orada.

¹⁵⁸⁸ Помощнику Наместника его Императорского Величества на Кавказе Заведывающему Полицией, ГАГ, ф.83, siy. 1, sax. Vah. 341, v.239-239 arxası.

¹⁵⁸⁹ Записка о происшествиях, Грузии ГА, ф.83, siy 1, sax vahidi 36, v.1.

dəyirmanında yaralamışdılar¹⁵⁹⁰.

Həmin il dekabrın 5-də Dəvəli kənd erməniləri ilə Avşar kəndinin Azərbaycan türkləri arasında atışma baş vermiş, həmin atışmada Cəlil İsmayıl oğlu öldürülmüşdü. Faktla bağlı araşdırmalar davam etsə də, günahkarlar tapılmamışdı¹⁵⁹¹.

Dekabrın 6-da Seyidkənd və Məsimli kəndlərinin sakinləri Qəmərli kəndinə hərəkət edərkən Yuva (qarışıq kənd) kəndi ərazisində ermənilərin atəşinə məruz qalmışdılar. Atəş nəticəsində Azərbaycan türklərindən Ağacan Haqverdi Əli oğlu və Əziz Həsən oğlu yaralanmışdılar¹⁵⁹².

İrəvanda baş verən hadisələr hakimiyyət orqanlarını narahat etməyə bilməzdi. Məhz bu səbəbdən İrəvan qubernatorunun başçılığı ilə 1906-cı il fevralın 13-də Azərbaycan türkləri ilə ermənilər arasında 9 maddədən ibarət müqavilə bağlandı. Müqaviləyə görə, İrəvan şəhərində sakitlik və qayda-qanun yaratmaq üçün hər iki xalqın nümayəndələrindən ibarət müvəqqəti komissiya yaradıldı. Komissiyanın sədri İrəvan şəhər dumasının başçısı İ.M.Ağamolov, üzvləri isə Azərbaycan türklərindən Qnan xan Makinski, K.Məmməd Əliyev, Ağa xan İrəvanlı, Mir Abbas Mir Babayev, Ələkbər İsmayılov, Abbasqulu bəy Hacıbəyli, ermənilərdən isə Gerasim Petroviç Kamsarakan, Qriqoriy Ter Xaçaturov, Avetis Nazaroviç Ter Avetisov, Vasiliy Yeqiazarov və A.Qavrilov idi¹⁵⁹³. Komissiyanın işi əgər milli zəmində hər hansı hadisə baş versəydi, tərəflər öz millətindən olan günahkarların üç gün ərzində tutulmasına və hakimiyyət orqanları tərəfindən həbs olunmasına köməklik göstərməli idi. Eyni zamanda komissiya üzvlərinə səlahiyyət verilirdi ki, milli ədavət nəticəsində ziyan çəkmiş sakinlərə dəyən ziyanın miqdarını müəyyənləşdirsin və iki həftə ərzində həmin ziyanın qarşı tərəfdən ödənilməsi üçün şəhər orqanları qarşısında məsələ qaldırsın. Komissiyanın işini daha da müvəffəqiyyətlə davam etdirmək üçün yerlərdə seçkili komitələr yaradılmalı idi. Onların səlahiyyəti yerlərdə vəziyyətə nəzarət etməli idi.

İrəvan şəhərində bağlanmış barışıqın ardınca 1906-cı il fevralın 20-də Qafqaz canişini Voronsov-Daşkovun təhriki və səyi ilə Tiflisdə ermənilərlə Azərbaycan türkləri arasında sülh danışıqları başladı. Əslində sülh danışıqları fevralın 15-də keçirilməli idi, lakin ermənilərin gəlməməsi səbəbindən qeyd edilən vaxta keçirilməmişdi. Bu danışıqlar haqqında M.S.Ordubadi və Nazim Mustafa öz əsərlərində ətraflı bəhs etmişdilər¹⁵⁹⁴. Lakin bəzi məsələləri dəqiqləşdirmək istərdik. Qeyd et-

¹⁵⁹⁰ Краткая ведомость важнейшим событиям в Эриванской губернии за время с 1-го по 8-го декабря 1905 года, ГАГ, ф.83, с.1, сах. vah. 55, v.232.

¹⁵⁹¹ Yənə orada.

¹⁵⁹² Yənə orada.

¹⁵⁹³ Договор, ГАГ, ф.83, с.1, сах. Vah. 341, v.4, v.4 arx.; Развитие Еревана после присоединения Восточной Армении к России (сборник документов, 1801-1917 гг.), с.210-211; Mustafa N., Ermənilərin İrəvan quberniyasında və Zəngəzur qəzasında törətdikləri terror və qırğınlar (1905-1906), 152-153.

¹⁵⁹⁴ Ordubadi M.S., Qanlı illər (1905-1906-cı illərdə Qafqazda baş verən erməni-müsəlman davasının tarixi), s.105-116; Mustafa N., Ermənilərin İrəvan quberniyasında və Zəngəzur qəzasında törətdikləri

mək lazımdır ki, “Qafqaz” qəzetinin 1906-cı il 21 fevral nömrəsindən başlayaraq martın 7-ə qədər çıxan nömrəsində Qafqaz canişininin yanında keçən bu iclaslar, burada iştirak edən hər iki millət nümayəndələrinin çıxışları və burada qəbul edilən qərarlar haqqında ətraflı məlumat verilmişdir. “Qafqaz” qəzetinin 1906-cı il fevralın 21-də çıxan nömrəsində yazılmışdı ki, fevralın 20-də canişin Voronsov-Daşkovun iştirakı ilə keçən iclas sarayın bütün uzunluğu boyunca qırmızı süfrə ilə örtülmüş bir masası olan böyük “Ağ zal”da və yaxud “Bəyaz zal”da keçirildi. İclasda həm ermənilərdən, həm də Azərbaycan türklərindən ibarət olan nümayəndə heyətindən ayrı-ayrılıqda 28 nümayəndə, hökumət tərəfindən isə canişin Voronsov-Daşkovun özü, onun hərbi işlər üzrə köməkçisi general-leytenant Malama, mülki işlər üzrə köməkçisi N.A.Sultan-Girey, polis işləri üzrə köməkçisi general-leytenant Şirinkin, şura üzvləri Tiflis quberniyasının qubernatoru baron Rauş-fon-Traubenberq, İrəvan qubernatoru qraf Tizenqauzen və Yelizavetpol qubernatoru Kalaçev iştirak etmişdilər. Qırmızı stolun sağ tərəfində Azərbaycan türkləri, sol tərəfində isə ermənilər əyləşmişdi¹⁵⁹⁵.

Bu tarixi iclasda Azərbaycan türk nümayəndələri bunlar idi: Bakıdan Əhməd bəy Ağayev, Kərbalayı İsrafil Hacıyev, Əlimərdan bəy Topçubaşov, Tiflisdən Məhəmməd ağa Vəkilov, Doktor Qarabəyov, Gəncədən Əliəkber bəy Xacməmmədov, Ədil xan Ziyadxanov və başqaları, ermənilərdən isə bunlar idi: “Müşək” qəzetinin müdiri Kalantar, Tiflisdən Xatisov, Samson Artyunov, Bakıdan Xatisov, Müşeksyan, doktor Stepanov, Arakelyan, Taqiyanusov, Ter-Avenesov, arximandrit Muradyan və başqaları¹⁵⁹⁶.

Günlərlə davam edən görüşdə hər iki millətdən olan nümayəndə heyətləri öz çıxışlarında bir-birini günahlandırır, ermənilər öz proqramında münaqişələrə səbəb kimi yerli hakimiyyət orqanlarının hərəkətsizliyi və baş verən hadisələrə biganə qalmasında, Azərbaycan türkləri isə müxtəlif erməni təşkilatlarını və komitələrini təqsirləndirirdilər¹⁵⁹⁷.

Uzun müzakirələrdən sonra martın 6-da iclas öz işini başa vurmuşdu¹⁵⁹⁸. Martın 7-də isə İrəvan qubernatoru Tizenqauzenin başçılığı ilə Komissiya yaradıldı. Bu komissiyanın tərkibinə həm Azərbaycan türk, həm də erməni nümayəndələri daxil idi¹⁵⁹⁹.

N.Mustafa qeyd edir ki, “Erməni-müsəlman qurultayının (rəsmi mətbuatda

terror və qırğınlar (1905-1906), s.251-271.

¹⁵⁹⁵ Кавказ, 21-го февраля 1906, №42, с.4; Ordubadi M.S., Qanlı illər (1905-1906-cı illərdə Qafqazda baş verən erməni-müsəlman davasının tarixi), s.105; Mustafa N., Ermənilərin İrəvan quberniyasında və Zəngəzur qəzasında törətdikləri terror və qırğınlar (1905-1906), s.252.

¹⁵⁹⁶ Ordubadi M.S., Qanlı illər (1905-1906-cı illərdə Qafqazda baş verən erməni-müsəlman davasının tarixi), s.105.

¹⁵⁹⁷ Yenə orada, s.106-110; Mustafa N., Ermənilərin İrəvan quberniyasında və Zəngəzur qəzasında törətdikləri terror və qırğınlar (1905-1906), s.254-255.

¹⁵⁹⁸ Кавказ, 8-го марта 1906, №55, с.2.

¹⁵⁹⁹ Кавказ, 10-го марта 1906, №57, с.3.

iclas-E.Q.) keçirilməsinin başlıca əhəmiyyəti ondan ibarət olmuşdur ki, keçirilən iclaslarda azərbaycanlı nümayəndələr ermənilərin iç üzünü açmış, Cənubi Qafqazda bütün qırğınların baskarının “Daşnaksütyun” partiyasının olduğunu ermənilərin üzünə söyləmiş, rəsmi hakimiyyət dairələrinin erməni terroru qarşısında acizlik göstərdiklərini sübuta yetirmişdilər¹⁶⁰⁰.

Azərbaycanda, o cümlədən onun tərkib hissəsi olan İrəvan quberniyasında ermənilərlə Azərbaycan türkləri arasında 1905-ci il fevralın əvvəlindən başlayan toqquşmanın qarşısını almaq üçün Tiflisdə iki həftəyə qədər davam edən iclasda tərəflər arasında qırğınların dayandırılması, bu qırğınların səbəblərinin aradan qaldırılması qərara alınmışdı. Yekunda bölgələrdə vəziyyətə nəzarət etmək üçün komissiya yaradılsa da, İrəvan şəhərində və qəzalarda ermənilərin günahı üzündən qırğınlar bir müddət davam etmişdir. İrəvan şəhərində baş verən bu hadisələr dördüncü erməni-Azərbaycan türk qarşudurması idi. Belə ki, 1906-cı il mayın 2-də İrəvan şəhərində ermənilər Azərbaycan türklərinə qarşı yeni cinayət törətmişdilər. Həmin gün “Daşnaksütyun” terror təşkilatına məxsus ermənilər şəhərdə vəziyyəti gərginləşdirmək üçün xaincəsinə Azərbaycan türklərinin idarə etdikləri faytona atəş açmışdılar. Atəş nəticəsində 2 nəfər yerində ölmüş, iki nəfər isə yaralanmışdır. Yaralılardan biri ertəsi gün şəhər xəstəxanasında vəfat etmişdir. Barışdırıcı komissiyanın günahkarların təhvil verilməsi tələbinə ermənilər tərəfindən məhəl vermədiklərindən, hadisəni törədənlər tapılmamışdı¹⁶⁰¹.

Bu da Azərbaycan türklərinin böyük narazılığına səbəb olmuşdu. Mayın 27-də bazarda başlayan atışma, bütün şəhərə yayılmışdı. Nəticədə 11 erməni, 4 Azərbaycan türkü, 1 yəhudi, 1 malakan ölmüş, 7 Azərbaycan türkü, 9 erməni, 1 yəhudi, 1 gürcü, 1 Qacar dövlətindən olan şəxs yaralanmışdı. Lakin sonra yaralılardan 2 erməni və 3 Azərbaycan türkü ölmüşdür¹⁶⁰².

1906-cı il iyunun 8-də gündüz saat 11-də İrəvan bazarında yenidən atışma baş vermişdi. Mənbənin verdiyi məlumatlara görə, bu hadisənin səbəbkarı ermənilər olmuşdu. Həmin gün bazarda canlanma baş vermiş, lakin günortaya yaxın şəhərin müxtəlif yerlərində - Məscid döngəsində, tərəzilərin olduğu bazar meydanında atışma baş vermişdir. Məlum olmuşdu ki, həmin yerdə yerləşən İrəvan sakini Akopova, Poqis Coqomonova, Vartan Abkaryansa, Arutyun Markaryansa, Ovanes Babayansa, Yefrem Frankova, Qevork Qevorkova, Qeqam Xalatova və Yelizar Yelzaryansa məxsus erməni dükanlarından Azərbaycan türklərinə qarşı atəş açılmağa başlamışdır. Azərbaycan türkləri də buna cavab vermək məcburiyyətində qalmışdılar. Bu atışmada 4 Azərbaycan türkü, 3 erməni ölmüş, 13 nəfərə yaxın

¹⁶⁰⁰ Mustafa N., Ermənilərin İrəvan quberniyasında və Zəngəzur qəzasında törətdikləri terror və qırğınlar (1905-1906), s.272-273.

¹⁶⁰¹ Помощнику Наместника его Императорского Величества на Кавказе Заведывающему Полицией, ГАГ, ф..83, с.1, сах., в. 341, в.55.

¹⁶⁰² Петербург Министру Внутренних Дель, ГАГ, ф..83, с.1, сах., в. 341, в.48.

Azərbaycan türkü, 6 erməni və 1 yəhudi isə yaralanmışdır¹⁶⁰³.

Vəziyyətin gərginliyini görən hökumət nümayəndələri hadisəyə qarışmağa məcbur olmuşdular. Atışma baş verən zaman polis, daha sonra iş I Poltava kazak alayının 4-cü bölük komandiri yasavul Belçanski və 5-ci Kazak atıcı batalyonunun podporuçiki Qorçakov vəziyyətə müdaxilə etməyə başladılar. Onlar İrəvan sakini Məşədi Məmməd Hacı Ələkbər oğlunun dükənina yaxınlaşarkən, həmin dükən tərəfdən atəş açıldığına görə, rus əsgərləri tərəfindən dükən atəşə tutulmuşdu. Nəticədə, dükənin sahibi ölümcül yaralanmışdı. Məlum olmuşdu ki, dükən sahibinin heç bir günahı yoxdur. Bu erməni təxribatının nəticəsi idi¹⁶⁰⁴.

Həmin gün şəhərin digər hissəsində də ölüm hadisəsi qeydə alınmışdı. İrəvan sakini Həsən Hacı Əli oğlu parkda gəzərkən ermənilər tərəfindən ağızından güllələnmişdi. Lakin buna baxmayaraq, o, şəhər Polis idarəsinə qədər qaçmış, onun yanında əldən düşərək ölmüşdür¹⁶⁰⁵.

İrəvan şəhərinin ətraf məhəllələrindən biri olan Şiləçi məhləsində rus kazakları tərəfindən Qacar dövlətindən gəlmiş erməni Muşek Şahnazarov öldürülmüşdü. O, Azərbaycan türklərinə atəş açdığına görə güllələnmişdi. Bundan əlavə, vəziyyətin qarışdığı vaxt İrəvan sakinləri Yeqor Ter Stepanova və Kaspar Qevorkova məxsus malikanələrdən Abbasqulu bəy Hacıbəylinin malikanəsi güllə atəşinə tutulmuş və ermənilər tərəfindən onun iki atı oğurlanmışdır¹⁶⁰⁶.

İyunun 9-da Təpəbaşı məhəlləsində tərəflər arasında atışma daha da qızıxdı. Bu atışmada ölən və yaralanan olmasa da, ermənilər Astafyev küçəsində Azərbaycan türkü Mir İbrahim Seyid Məmməd oğlunun evini yandırmağa cəhd etmişdilər. Lakin polislərin vaxtında müdaxiləsi nəticəsində yanğın vaxtında söndürülmüşdü. Buna baxmayaraq, ermənilər evdən 1200 rubl məbləğində müxtəlif əşyalar oğurlamışdılar¹⁶⁰⁷.

İyunun 11-də axşam saat 6-da Dəlimi bağına gedən yolda başda erməni siyaətçisi Ayraper Asaturov olmaqla üç erməni ilə birlikdə İrəvan şəhər sakini Hüseyin Kərbəlayı oğlunu öldürmüşdülər. Lakin günahkarlar heç bir cəza almadılar¹⁶⁰⁸.

1906-ci il mayın 26-27-də Sürməli qəzasının I polis sahəsində Azərbaycan türkləri ilə ermənilər arasında gərgin vəziyyət yaranmışdı. Plyur erməni kənd sakinləri Ahməmmədli kənd sakinləri olan iki Azərbaycan türkünə ələ keçirərək qətlə yetirmişdilər. Əvəzində yerli hakimiyyət orqanları Plyur erməni sakinlərinə 2000 rubl həcmində cərimə müəyyən etmişdi. Lakin bu, Ahməmmədli kənd sakinlərini

¹⁶⁰³ Помощнику Наместника его Императорского Величества на Кавказе Заведывающему Полицией, ГАГ, ф.83, с.1, сах., в.341, в.56. в.56 арха.

¹⁶⁰⁴ Yənə orada, v.57.

¹⁶⁰⁵ Yənə orada.

¹⁶⁰⁶ Yənə orada.

¹⁶⁰⁷ Yənə orada.

¹⁶⁰⁸ Yənə orada, v.58. v.58 арха.

təmin etməmiş, iyunun əvvəllərində bunun qisasını almışdılar. Onlar öldürülmüş kəndlilərinin qisasını almaq üçün tarlada işləyən Plyur ermənilərinə hücum edərək 2 nəfəri girov götürmüş, 1 nəfəri öldürmüş, 2 nəfəri isə yaralamışdılar. Bunu eşidən plyurlular silahlanaraq, ətrafda yerləşən bağlarında pusqu dəstəsi yerləşdirərək Ah-məmməd kəndinə hücumla başladılar. Həmin vaxt qəza rəisi bir polis dəstəsi ilə Ah-məmməd kəndinə gəlmişdi. Kapitan İonin xahiş, hədə-qorxu ilə tərəflər arasında döyüşün qarşısını almağa müəffəq olmuşdu¹⁶⁰⁹.

Lakin bağlarda pusqu quran Plyur dəstəsi Araz kənarı kəndlərdən gələn Azərbaycan türk dəstəsinə atəş açmış, nəticədə 4 Mələkli, 1 Qaraqoyunlu kənd sakini öldürülmüş, 1 Mələkli kənd sakini yaralanmışdır. Bundan başqa, Panik və Plyur erməniləri hər iki əhalinin qarışıq yaşadığı Qızıl Zakir kəndinə hərəkət etməyə başladılar. Bunu eşidən 200 Mələkli Azərbaycan türk dəstəsi həmin kəndə doğru hərəkət etmişdi. Lakin bu dəfə də kütləvi qırğının qarşısı alınmışdı. I sahənin Polis pristavlığının strajniki Tkemaladze öz dəstəsi ilə tərəfləri sakitləşdirərək, dağılışmalarını tələb etmişdi. Tərəflər dağılışsa da, Qızıl Zakir kəndinin sakinləri öz əmlakları ilə birlikdə Mələkli kəndinə, həmin kəndin erməniləri isə Panik kəndinə köçmüşdülər¹⁶¹⁰.

Sürməli qəzasında kəndlərdə hər iki əhali arasında gərgin vəziyyət yaransa da, müvəqqəti olaraq qırğından qaçmaq mümkün olmuşdu. Lakin Sürməli qəzasının mərkəzi İğdir kəndində bazarda baş vermiş hadisədə ölən və yaralanan qeydə alınmışdı. Bu hadisə 1906-cı il iyunun 2-də İğdir bazarında baş vermişdi. Bu hadisədə ermənilər tərəfindən 1 Azərbaycan türkü, 1 kürd yaralanmışdı¹⁶¹¹.

Həmin vaxt Oba kənd sakini Hüseyn Əsəd oğlu Əli Kəmərliləri erməniləri tərəfindən ələ keçirilmişdi. Belə ki, bir neçə Oba kənd sakini öz həmkəndlilərini dəfn etmək üçün (yeni qəbiristanlıq erməni bağlarının yanında salındığı üçün) ermənilərin hücumundan ehtiyat edərək, köhnə qəbiristanlıqda qəbir qazmağa başlamışdılar. Qəbir qazılıb qurtaran vaxtı erməni bağlarından onlara atəş açılmağa başladı. Bundan qorxan obalılar meyidləri qoyaraq oradan qaçırlar. Lakin onlardan biri Hüseyn Əsəd oğlu meyidlərlə birlikdə orada qalır. Nəticədə, Hüseyn Əsəd oğlu öldürülmüş, indiyə qədər onun meyidi tapılmamışdı¹⁶¹². 1906-cı il iyunun 2-3-də Sürməli qəzasında baş vermiş bütün bu hadisələrdə hər iki tərəfdən 8 adam ölmüş, 11 adam yaralanmışdı.

Son dövrlərdə bölgədə baş vermiş hadisələr nəticəsində hər iki xalq arasında vəziyyət o qədər gərgin idi ki, hakimiyyət bölgədə qayda-qanun yaratmaq üçün yollar axtarmağa başladı. Nəticədə, 1906-cı il iyunun 10-da İrəvan general-qubernatorluğunun yanında müvəqqəti barışdırıcı komissiya yaradıldı. Komissiya İrə-

¹⁶⁰⁹ Помощнику Наместника его Императорского Величества на Кавказе Заведывающему Полицией, ГАГ, ф.83, с.1, сах., в.341, в.51, в.51 арха.

¹⁶¹⁰ Yənə orada, v.52.

¹⁶¹¹ Yənə orada, v. 52 арха.

¹⁶¹² Yənə orada.

vanın vitse-qubernatoru Q.Kovalevin başçılığı ilə yaradılmışdı. İlk əvvəl komissiyanın tərkibinə daxil olan həm Azərbaycan türk nümayəndələri, həm də erməni nümayəndələri baş verən hadisələrə müstəqil münasibət bildirmək, öz sözlərini demək və bu səbəblərə qarşı mübarizə aparmaq üçün bir-birindən ayrı toplaşmaq qərarına gəlmişdilər. Lakin virse-qubernatorun başçılığı ilə olmuş bir neçə iclasdan sonra iyunun 19-da belə qərara gəldi ki, tərəflər həm ayrıca, həm də birlikdə bütün heyətlə yığışa bilərdilər. Komissiyanın gələcək fəaliyyəti üçün xüsusi protokol qəbul edilmiş, həmin protokol 16 bənddən ibarət idi. Bu protokolda konkret görüləcək işlər haqqında ətraflı məlumat verilmişdir. Protokolun 10-cu bəndinə əsasən ərizələrin, şikayətlərin qeydə alınması üçün polis sahələrində və Polismeyster idarələrində şikayət və ərizələrin yazılması üçün xüsusi kitabçalar olmalı idi. Həmin protokolun 11-ci bəndinə əsasən Astafyev küçəsində Doktor bağçasından Surp-Sarkis bağçasına qədər, Ter-Quqasov küçəsində Pənahxan bağçasından İngilis bağçasına qədər, Nikolayevski kilsəsindən dəmiryol stansiyasına qədər, bütün Aptekar küçəsində, Şəriət küçəsində, Qəssabxanadan Hacı Budaq Süleyman oğlunun evinə qədər, Baqqalxanadan Gürcü karvansarasının meydanına qədər, çəki meydançasının qabaq tərəfindən Sərdar bağına qədər, Odunçu meydanında olan rayonlardakı çayxana, qəhvəxana, dükən, meyxana, pivəxana və mehmanxanalar bağlanmalı idi. Əgər həmin müəssisələrin sahibləri öz fəaliyyətlərini müvafiq qaydada müəyyən müddət ərzində davam etdirmək istəsələr, onlar icazə üçün komissiyaya ərizə ilə müraciət etməli və yaxud onlara iki etibarlı İrəvan şəhər sakini zəmanət verməli idilər¹⁶¹³.

Bundan əlavə, protokolun 12-ci bəndinə əsasən, hərbi gözətçi məntəqələri yaradılmalı idi. Həmin gözətçi məntəqələri konkret yerlərdə yaradılmışdı. İlk növbədə xüsusi binası olan 10 nəfərlik gözətçi məntəqəsi salındı. Digər gözətçi dəstələri 4 nəfərdən ibarət şəhərin müxtəlif yerlərində yerləşdirilmişdi. Bunlar aşağıdakılardır: 1. Bulvarda; 2. Qəssabxanada; 3. Puşkin məktəbində; 4. Pənahxan bağçasında; 5. Ter-Quqasov küçəsinin axırında; 6. Təpəbaşı məhəlləsində Abbasqulu xanın evinin yaxınlığında; 7. Vağzal küçəsində Pənahxan bağında bulağın yanında; 8. Təhməngöldə; 9. Sərdarabad bağının yaxınlığında; 10. Qasımbəyin evinin əks tərəfində Zəngi çayının yamacında; 11. Odunçu meydanında; 12. Molakan kilsəsində; 13. Dərəkənd məhəlləsində yerləşən dəyirməndə; 14. Dərviş yolunda yerləşən Çölməkçi bağında; 15. Erməni qəbiristanlığında. Bundan əlavə, Vağzal küçəsinə də nəzarət edilməli idi. Protokolun 13-cü bəndinə əsasən etnik zəmində işlərin araşdırılması üçün iki Azərbaycan türkü və iki erməni təyin edilirdi. Azərbaycan türklərindən Abbasqulu bəy Hacıbəyli, ona köməkçi Həsən bəy Ağayev, ermənilərdən Avetis Ter-Avetisov və ona köməkçi Elo Arutunyan idi. Protokolun 14-cü bəndinə əsasən İrəvan şəhəri kiçik rayonlara bölünməli və bu rayonlarda xalq tərəfindən seçilmiş

¹⁶¹³ Помощнику Наместника его Императорского Величества на Кавказе Заведывающему Полицией, ГАГ, ф.83, с.1, сав., в, 341, в.67. в.67 арха.

qəyyumlar sülh təbliğatı aparmalı idi. Daha sonra hər iki tərəfdən 4 nəfər seçilməli, həmin adamlar bazarlarda əhalinin hal-əhvalına nəzarət etməli, mübahisə və dava haqqında məlumat verməli idilər¹⁶¹⁴.

Lakin ermənilərin bütün cəhdlərinə, rus hakimiyyət orqanlarının onlara kömək etməsinə baxmayaraq, 1906-cı ilin sonlarından başlayaraq erməni Azərbaycan türkləri arasında olan bu qarşıdurmalar yavaş-yavaş səngiməyə başladı. Bunun bir neçə səbəbi vardı. Bu bir tərəfdən çar Rusiyasının siyasi həyatında baş vermiş dəyişikliklə əlaqədar idisə, digər tərəfdən Azərbaycan türklərinin cana gələrək sonda ermənilərə cavab verməsi və bütün istiqamətlərdə onların üzərində qələbə qazanması idi. İstər mənbələrdə, istərsə də tarixi ədəbiyyatda bu qırğınların əsl səbəbkarlarının ermənilər və onların gizli komitələrinin olması haqqında xeyli məlumata rast gəlmək olar. Ermənilər bu hadisəyə əvvəldən hazırlanmış, təşkilatlanmış və hakimiyyət orqanlarının köməyi ilə illərlə silah-sursat tədarük etmişdilər. Onların niyyətindən xəbərdar olan rus hakimiyyət orqanları XX yüzilliyin əvvəllərində Cənubi Qafqazda milli oyanışın və inqilabi hərəkətin qarşısını almaq üçün ermənilərə məkrli siyasətini həyata keçirməyə imkan vermişdilər. Yüksək səviyyədə hazırlanan erməni dəstələri Azərbaycanın ayrı-ayrı yerlərində-Bakıda, İrəvanda, Naxçıvanda, Qarabağda, Zəngəzurda, Gəncədə və Tiflisdə Azərbaycan türklərini qırmağa və elindən-obasından zorla qovmağa başladılar. Bu hadisələrdə Azərbaycan türklərinə məxsus kəndlər dağılmış və insanlar öldürülmüşdür. İlk dövrlərdə qanun-qaydaya əməl edən, ağsaqqalların sözünə qulaq asan və hakimiyyət orqanlarından ehtiyat edən Azərbaycan türkləri sonda ermənilərin azğınlığını görərək onlara cavab vermək məcburiyyətində qalmışdılar. Cahangir Zeynalıoğlu öz əsərində bu hadisələrin yekunu haqqında belə qiymət vermişdi: “Buna baxmayaraq, türklər nəhayətdə qalib gəlib, erməniləri hər yerdə məğlub etmişlər. Bu qırğın təbii ki, tərəflər üçün lüzumsuz idi. Yalnız ruslar bundan çox istifadə edərək, millətləri biri digəri əleyhinə təhrik etməklə zəifliyə düşər və bu əsnada daxili ixtişaş yatırmağa müvəffəq olduqdan sonra Qafqaz qitəsindəki keçmiş nüfuzunu əldə etdi. Fəqət bu qırğın ilə bir dərəcəyə qədər millət gözünü açıb dost və düşmənlərini tanıdı və Rusiya siyasətini də anladı. Maarif və tərəqqiyə əhəmiyyət verdi. Məktəblər, cəmiyyətlər və qəzetlər nəşr ilə teatr, musiqi və sairə çox irəliləməyə başladı. Lakin ermənilər ilə türklərin arası çox açıq qaldı. 1914-cü il Cahan hərbində rus hökuməti erməni toqquşmasına yol verməmək üçün arxa cəbhədə tədbirlər görməyə məcbur oldu. Çünki bu dəfə daxildə iki millətin toqquşması rusların mənfəətinə müvafiq deyil idi. Zalım çarizmin siyasəti bu idi”¹⁶¹⁵. Müəllif bu fikirləri ilə hadisələrin siyasi mahiyyətini və hakimiyyət orqanlarının ikiüzlü siyasətini açıb göstərmişdir.

¹⁶¹⁴ Помощнику Наместника его Императорского Величества на Кавказе Заведывающему Полицией, ГАГ, ф.83, с.1, сав.,v, 341, v.67 арха.

¹⁶¹⁵ Zeynalıoğlu C., Müxtəsər Azərbaycan tarixi (elmi-publistik və tarixi kitab), Bakı, Azərbaycan Dövlət Kitab Palatası, 1992, s.107.

Beləliklə, ermənilərin və onların terror təşkilatlarının günahı üzündən 1905-1906-cı illərdə həyata keçirilən qırğınlar, soyqırım siyasəti Azərbaycan türklərini məhv etmək, bölgədə tamamilə etnik üstünlüyə nail olmaqla gələcəkdə dövlət yaratmaq planları ilə bağlı idi. Onların bu əməlləri Cənubi Qafqazda və o cümlədən Azərbaycanda inqilabi hərəkatın qarşısını almaq və bölgədə “parçala və hökm sür” siyasəti yeridən çar Rusiyasının siyasətinə uyğun gəldiyindən hakimiyyət orqanları Azərbaycan türklərinə qarşı yeridilən bu qırğınlarda ermənilərə dəstək vermiş, istər hərbi cəhətdən, istərsə də mənəvi cəhətdən onlara kömək etmişdilər. Nəticədə, Azərbaycanın müxtəlif bölgələrində, o cümlədən onun tərkib hissəsi olan İrəvan quberniyasında mükəmməl silahlanmış erməni dəstələrinin hücumları nəticəsində əsl soyqırım həyata keçirilmiş, kəndlər dağıdılmış, talan edilmiş və Azərbaycan türkləri öldürülmüşdür.

VIII FƏSİL

İRƏVAN QUBERNİYASININ MƏDƏNİ HƏYATINDAN (XIX YÜZİLLİYİN İKİNCİ YARISI-XX YÜZİLLİYİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ)

8.1. Təhsil

Rusiya Şimali Azərbaycanı, o cümlədən onun tərkib hissəsi olan İrəvan quberniyasını işğal etdikdən sonra bir sıra iqtisadi-siyasi məsələlərlə bərabər təhsil sistemində də yenilik etmək zəruriyyəti ilə qarşılaşdı. Lakin bu zərurət heç də xalqın savadlanmasına deyil, sadəcə özünə sadıq məmurlar ordusu yaratmaq niyyəti güdmüşdü. Çünki yaranmış Avropa tipli məktəblərdə əsasən rus dili və mədəniyyəti tədris edilirdi. Qeyd etmək lazımdır ki, bəhs etdiyimiz dövrdə İrəvan quberniyasında çar hakimiyyət orqanları tərəfindən açılmış Avropa tipli xəzinə məktəbləri ilə paralel məscidlərin və erməni kilsəsinin nəzdində açılmış dini və xüsusi şəxslər tərəfindən maliyyələşdirilən şəxsi məktəblər fəaliyyət göstərmişdir.

Çar Rusiyası işğalından sonra Cənubi Qafqazda, o cümlədən İrəvan quberniyasında ənənəvi dini məktəblərlə bərabər, yeni Avropa tipli məktəblərin yaradılmasını qərara aldı. XIX əsrin ikinci yarısından Azərbaycanda və onun tərkib hissəsi olan İrəvan quberniyasında kənd və şəhərlərdə müxtəlif cür dövlət məktəbləri-qəza, ibtidai sinif və seminariya tipli məktəblər fəaliyyət göstərmişdir. Sonralar istər oğlanlara, istərsə də qızlara məxsus məktəblərin tərkibində peşə və ticarəti öyrənmək üçün xüsusi bölmələr də yaradılmışdı. Bu məktəblərin əksəriyyəti dövlət və şəxsi adamlar tərəfindən maliyyələşdirilirdi. İrəvanda ilk dövlət məktəbi qəza məktəbi tipində olmuşdu. Yerlərdə yeni tipli-qəza məktəblərinin açılması barədə Maarif Nazirliyi qarşısında qaldırılmış məsələ ilə əlaqədar olaraq 1829-cu il avqustun 2-də çar tərəfindən Cənubi Qafqaz məktəblərinin vəziyyəti haqqında “Əsasnamə” təsdiq edilmişdi. Bu əsasnaməyə görə, qəzalarda açılan Avropa tipli məktəblərdə qəbul edilən dərslər proqramında dini təhsil, rus və yerli dillər və hesab fənlərinin tədris edilməsi qərara alınmışdı¹⁶¹⁶. Qafqazda yeni tipli məktəblərin açılmasında “maraqlı olan” çar Rusiyası təhsili daimi və ciddi nəzarətdə saxlayırdı. İlk dövrlərdə konkret və xüsusi rəhbərliyi olmayan qəza məktəbləri Tiflis gimnaziyasının direktoru vasitəsilə Xalq Maarif Nazirliyi ilə yaxın təmasda olan Gür-

¹⁶¹⁶ Полное собрание законов Российской империи, СПб, Печатано в Типографии II отделения собственной его императорского величества Канцелярии, 1830, т.4, с.571-574; Отношение т.с. Блудова, к.т.с. Уварову, от 8-го февраля 1834 года, №64, [АКАК в 13 томах], Под. ред. А.Берже, Тифлис: Типография Главного Управления Наместника Кавказского, 1878, т.7, с.97; Гараев Э., Из истории культуры Эриванского региона в конце XVII-в середине XIX века (образование, литература, музыка, танцы), Махачкала, Пятое Всероссийские (с международным участием) историко-этнографическое чтения, посвященные памяти профессора Магомедова Расула Магомедовича, Сборник статей, 2018, ч.1, с.203.

cüstan baş hakiminə tabe idi¹⁶¹⁷. 1840-cı ildən qəza məktəbləri Cənubi Qafqaz məktəbləri Baş müfəttişinin, 1846-cı il yanvarın 6-da çarın fərmanına görə isə bu diyarın təhsil sistemi Qafqaz canişinliyinin ixtiyarına verilmişdi. 1848-ci il dekabrın 18-də “Qafqaz təhsil dairəsi” yaradılması haqqında çar I Nikolayın imzası ilə sərəncam imzalandı¹⁶¹⁸. Maraqlı cəhət odur ki, bu sərəncama əsasən qəbul edilmiş əsasnamədə İrəvan qəza məktəbi Naxçıvan və Yelizavetpol qəza məktəbləri ilə birlikdə Cənubi Qafqazda müsəlman məktəblərinin yaradılmasının başa çatdırılmasına qədər Şamaxı-Dərbənd müdiriyyətinin tabeliyinə daxil edilmişdi¹⁶¹⁹. Həmin təlimatda eyni zamanda kəndlilərin dövlət məktəblərində təhsil almasına qadağa qoyulmuşdu. Təlimatın 5-ci fəsilinin 89-cu bölməsində xəzinə, mülkədar və vəqf torpaqlarında çalışan kəndlilər dövlət məktəblərində təhsil ala bilməzdi¹⁶²⁰.

Yerlərdə məmur kadrlarına ehtiyacı olan və onları Rusiyadan dəvət etməyin məqsədəuyğun olmadığını nəzərə alan çar hakimiyyət orqanları belə məktəbləri açmaqla üç məqsəd güdürdü. Birincisi, zadəgan və məmur uşaqlarını dövlət qulluğuna hazırlamaq; ikincisi, yeni hakimiyyətə sədaqətlə qulluq edən şəhər və digər imtiyazlı təbəqələrin uşaqlarını savadlandırmaq; üçüncüsü isə daha yüksək təhsil sistemi hesab edilən gimnaziyaya qəbul olunmaq üçün uşaq hazırlamaq. Bu məktəblərdə təhsil pulsuz idi. Yaş həddinə görə təhsil alan uşaqlar 9 yaşından kiçik, 15 yaşından böyük olmamalı idi. Qəza məktəblərində rus dili proqramı əsas fənn hesab edilirdi. Lakin yerli xalqdan rus dilini bilən sadıq məmurlara olan ehtiyacı nəzərə alan çar hakimiyyət orqanları qəza məktəblərində Azərbaycan türkcəsinin tədris edilməsinə razılıq vermək məcburiyyətində qalmışdı¹⁶²¹.

1829-cu il avqustun 2-də qəbul edilmiş “Əsasnamə”yə görə, İrəvan quberniyasında qəza məktəbləri İrəvan, Naxçıvan və Ordubad şəhərlərində açılmalı idi. Lakin ilk əvvəl qəza məktəbi 1832-ci il yanvarın 14-də İrəvan şəhərində açıldı. İrəvan qəza məktəbi sonralar progimnaziya və tam gimnaziyaya qədər inkişaf etmişdi. Bu məktəb ilk dövrlərdə ikisinifli fəaliyyət göstərmişdi. Məktəbin ilk yaradıcısı və müfəttişi Moskva Universitetinin tələbəsi F.Zuboev olmuşdur. Əvvəlcə qəza məktəbi qala daxilində yerləşmiş, sonra isə Müqəddəs Sarkiz kilsəsinin həyətində münasib olmayan iki otaqdan ibarət mənzildə yerləşmişdi. O, 1835-ci ilə qədər burada, həmin ildə S.Vəkilovun icarəyə götürdüyü evdə, 1842-ci ildən isə zabidlər evinin yanında tikilmiş yeni binada fəaliyyət göstərmişdir¹⁶²².

Qəza məktəbində əsasnaməyə görə, dini qanunlar, rus dilinin qrammatikası,

¹⁶¹⁷ Azərbaycan tarixi [7 cildə], Bakı, Elm., c.4, 2000, s.130.

¹⁶¹⁸ Журнал Министерства народного просвещения [в 381 томах], СПб, Императорский Академии Наук, 1849, ч.LXI, отд.1, с. 22-23.

¹⁶¹⁹ Yənə orada, s.25.

¹⁶²⁰ Yənə orada, c.51.

¹⁶²¹ Yənə orada, s.51-54.

¹⁶²² Журнал Министерства народного просвещения, СПб, 1835, ч. VI, с.81.

yerli dillərdən Azərbaycan türk, erməni dilləri, tarix, coğrafiya, həndəsə, hüsnü-xət, rəsm və rəsm-xətt dərsləri keçirilməli idi. Lakin müəllim azlığından ilk dövrlərdə tarix, coğrafiya, rəsm-xətt və rəsm dərsləri keçirilmədi¹⁶²³.

İrəvan qəza məktəbində Azərbaycan türkləri ilə bərabər ruslar və ermənilər də təhsil almışdılar. Məktəbdə yalnız oğlanlar oxuyurdular. Təhsil alanların əksəriyyəti zadəganların və tacirlərin uşaqları idi. 1834-cü ilin fevral ayına olan məlumatla görə, İrəvan qəza məktəbində 37 şagird, 1836-cı il məlumatına görə isə 60 şagird təhsil almışdı¹⁶²⁴.

İrəvan qəza məktəbi XIX yüzilliyin ortalarından üçsınıfli məktəb kimi fəaliyyət göstərməyə başladı. Bunun nəticəsində oxuyan şagirdlərin sayı da artmışdı. Sınıfların sayı artdıqdan sonra qəza məktəbində kəndli uşaqlarının da oxumasına icazə verilmişdi. 1850-ci ildə bu qəza məktəbində 6 müəllim və 109 şagird qeydə alınmışdı. Bu şagirdlərdən 48-i imtiyazlı təbəqələrin və məmurların, 61-i isə kəndlilərin uşaqları idi. Məktəbin tərkibində 200 nüsxə kitabı olan kitabxana da fəaliyyət göstərmişdi¹⁶²⁵. 1852-ci ilin məlumatında isə İrəvan qəza məktəblərində oxuyan şagirdlərin milli tərkibi göstərilmişdi. Bu qəza məktəblərində oxuyan şagirdlərindən 20-i Azərbaycan türkü, 11-i rus, 115-i isə erməni olmuşdur¹⁶²⁶. 1865-ci il məlumatına görə isə İrəvan qəza məktəbində 8 müəllim fəaliyyət göstərmiş, 200 tələbə oxumuşdur¹⁶²⁷.

1864-cü il noyabrın 19-da “Gimnaziya və progimnaziyanın əsasnaməsi”¹⁶²⁸ təsdiq edildikdən sonra təhsil sistemində dəyişiklik baş vermişdi. Bu, əsasnamə İrəvan qəza məktəbində də dəyişiklik yaratdı. Belə ki, 1868-ci ilə qədər fəaliyyət göstərmiş İrəvan qəza məktəbi dördsınıfli **progimnaziya**ya (natamam 4 və 6 sınıflı gimnaziya-E.Q.) çevrildi. 1869-cu ildə progimnaziyanın tərkibində pansion (ümumi yataqxanası olan qapalı orta məktəb-E.Q.) yaradılmışdı¹⁶²⁹. Progimnaziyanın tərkibində fəaliyyət göstərən pansion hökumət tərəfindən şəhərdən kənardə yaşayan kasıb məmurların və həm də xanların, ağaların və müləklərin uşaqlarını rus məktəblərinə hazırlanması üçün yaradılmışdı¹⁶³⁰. XIX yüzilliyin 80-ci illərində progimnaziyanın binası kirayə tutulmuş evdə yerləşmiş və kirayə haqqı ilə 1420 rubl olmuşdur. Burada 2248 cildə, 953 adda kitabı olan kitabxana da fəa-

¹⁶²³ Акопян Т.Х., Очерк истории Еревана, с.192.

¹⁶²⁴ Отношение т.с Блудова, к.т.с. Уварову, от 8-го февраля 1834 года, №64, [АКАК в 13 томах], Тифлис, 1878, т.7, с.97-99; Обзорение российских владений за Кавказом в статическом, этнографическом, топографическом, финансовом отношениях, СПб, 1836, с.275.

¹⁶²⁵ Кавказский календарь на 1852 г., с.445; Гараев Э., Из истории культуры Эриванского региона в конце XVII-в середине XIX века (образование, литература, музыка, танцы), с.203.

¹⁶²⁶ Мəmmədov İ., Tariximiz, torpağımız, taleyimiz, Bakı, Adiloğlu, 2003, s.623.

¹⁶²⁷ Развитие Еревана после присоединения Восточной Армении к России, Сборник документов 1801-1917, с.431.

¹⁶²⁸ Полное собрание законов Российской империи, СПб, 1867, т.39, отделение 2, с.167; Əmrahov Z., Göstərilən əsəri, s.144.

¹⁶²⁹ Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа, Тифлис, 1881, выпуск 1, с.46.

¹⁶³⁰ Yənə orada.

liyyət göstərmişdi. Bundan əlavə, kitabxanada xəritə, atlas, şəkillər və digər dərs vəsaitləri də vardı¹⁶³¹.

Progimnaziyanın maliyyələşməsində İrəvan şəhər cəmiyyəti böyük rol oynamışdır. Şəhər cəmiyyəti 1870-ci ildə progimnaziyanın hesabına 700 rubl keçirmiş, bu pullar 1873-cü ildə məktəbə verilmişdir. Həmin ildə progimnaziyanın nəzdində 1879-cu ilin iyununa qədər fəaliyyət göstərən əlavə ikinci hazırlıq sinifi də açılmışdır¹⁶³².

İrəvan qəza məktəbində 1850-1879-cu illərdə (1868-1879-cu illərdə progimnaziya) 581 nəfər Azərbaycan türk uşaqları oxumuşdur¹⁶³³. 1879-cu il yanvarın 1-ə olan məlumata görə, İrəvan progimnaziyasında 185 şagird oxumuş, onlardan 17-si isə pansionatda oxuyan şagirdlər idi. Onun müəllim heyəti 13 nəfərdən ibarət olmuş, sinif rəhbərinin köməkçisi islam qanunundan dərs deyən Mirzə Ələkbər Elxanov olmuşdur¹⁶³⁴. Lakin bir il sonra progimnaziyanın şagirdlərinin sayında azalma müşahidə olunmuşdur. Belə ki, 1880-ci ildə progimnaziya 161 şagird oxumuş, onlardan 20-si pansionatın şagirdləri idi¹⁶³⁵.

XIX yüzilliyin 80-ci illərin əvvəllərindən progimnaziyanın tam gimnaziyaya çevrilməsi haqqında məsələ qaldırıldı. 1881-ci il martın 31-də verilmiş "İrəvan və Yelizavetpol progimnaziyalarının gimnaziyaya çevrilməsi haqqında" çar fərmanına görə, İrəvan quberniyasında progimnaziya 8 sinifli gimnaziyaya çevrilməli idi¹⁶³⁶. Lakin gimnaziya birdən-birə 8 sinifdən ibarət olmadı. Gimnaziya fəaliyyətə başlayan vaxtı hazırlıq kursundan, pansiondan və altısinifdən ibarət olmuşdur. 1883-cü il yanvarın 1-ə olan məlumata görə, İrəvan gimnaziyasında 231 şagird oxumuşdur. Bunlardan 212-i gəlib-gedən, yəni müvəqqəti, 19-u isə gimnaziya qalan idi. Hazırlıq sinifində 45, birinci sinifdə 49, ikinci sinifdə 54, üçüncü sinifdə 35, dördüncü sinifdə 23, beşinci sinifdə 12, altıncı sinifdə isə 13 şagird oxumuşdur. Milliyyətinə görə oxuyarlardan 37-i Azərbaycan türk, 33-ü rus, 7-si gürcü, 151-i erməni, 1-i yəhudi və 2-i isə alman uşaqları olmuşdur¹⁶³⁷.

Gimnaziyanın tərkibində iki-əsas və şagird kitabxanaları fəaliyyət göstərmişdi. İlin axırında əsaslı kitabxanada 1178 adda 4096 cildə, şagird kitabxanasında isə 428 adda kitab olmuşdur¹⁶³⁸.

¹⁶³¹ Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа, Тифлис, 1881, выпуск 1, с.46-47.

¹⁶³² Yənə orada, s.47.

¹⁶³³ Yənə orada, s.48.

¹⁶³⁴ Памятная книжка Кавказского учебного округа на 1879 год, Издание управления Кавказского учебного округа, Тифлис, Типография Главного Управления Наместника Кавказского в Михельсона, 1879, отдель, с.28.

¹⁶³⁵ Памятная книжка Кавказской учебного округа на 1880 год, Тифлис, 1880, с.38-39.

¹⁶³⁶ Полное собрание законов Российской империи, собрание 3-ое, т.1, 1881 г. / СПб: 1885, ст.№58, с.27.

¹⁶³⁷ Развитие Еревана после присоединения Восточной Армении к России, Сборник документов 1801-1917, с.383.

¹⁶³⁸ Yənə orada, s.384.

Gimnaziyanın ilk buraxılışı 1885-ci ildə olmuş və həmin ildə 6 şagird qızıl və gümüş medallarla məktəbi qurtarmışdır. Şagirdlərdən 2-si riyaziyyat, 2-si tibb və 2-si isə hüquq fakültələrinə qəbul olunmuşdur¹⁶³⁹.

XIX yüzilliyin 80-ci illərinin sonundan İrəvan kişi gimnaziyası 8 sinifli olmuşdur. 1888-ci ildən başlayaraq XX yüzilliyin əvvəllərinə qədər gimnaziyanın müəllim, şagird heyəti və şagirdlərin etnik tərkibi haqqında mənbələrdə ətraflı məlumat verilmişdir. 1889-cu il yanvarın 1-ə olan məlumatına əsasən, İrəvan kişi gimnaziyasında 229 şagird oxumuş, həmin şagirdlər etnik və sosial təbəqəyə görə belə bölünmüşdü: Azərbaycan türkləri 23, rus 55, gürcü 3, erməni 142, polyak 3 digər xalqların nümayəndələri 3; sosial təbəqə-zadəgan uşağı 128, ruhani uşağı 16, şəhərli 60, kəndli 18, aşağı məmur təbəqəsi 4 və əcnəbi 9. Qeyd edilən ildə pansionda 26 nəfər, onlardan 3-ü Azərbaycan türkü, 10-u rus, 12-i erməni və 1-i isə polyak olmuşdur. Hazırlıq kursuna isə 35 nəfər qəbul olunmuş, gimnaziyanı isə 32 nəfər tərk etmişdir. 1891-ci ilin dərslər mövsümündə 6 şagird kursu bitirmiş, 2 nəfər zəif oxuduğuna, 1 nəfər özünü yaxşı aparmadığına, 20 nəfər öz xahişinə, 2 nəfər xəstəliyinə və 1 nəfər isə vəfat etdiyinə görə, ümumilikdə 32 nəfər müxtəlif səbəblərdən gimnaziyanı tərk etmişdir. Gimnaziyanın saxlanmasına həmin ildə 7445 rubl 27 qəpik xərclənmişdir¹⁶⁴⁰

1892-ci il yanvarın 1-ə olan məlumata görə, gimnaziyada 245 şagird oxumuş və onlar siniflərə, etnik tərkibinə görə belə bölünmüşdü: 1. Siniflər üzrə - hazırlıq kursunda 49 şagird; 1-ci sinifdə 48 şagird; ikinci sinifdə 44 şagird; 3-cü sinifdə 19 şagird; 4-cü sinifdə 25 şagird; 5-ci sinifdə 20 şagird; 6-cı sinifdə 20 şagird; 7-ci sinifdə 12 şagird; 8-ci sinifdə 11 şagird; 2. Etnik tərkibinə görə - Azərbaycan türkləri 18; rus 70; gürcü 7; erməni 145; digər xalqların nümayəndələri 5 şagird. Həmin ildə 6 şagird kursu bitirmiş, ümumilikdə gimnaziya yarandığı vaxtdan 45 nəfər, eyni vaxtda 285 şagird hazırlıq sinfinə daxil olduğu halda, kursu bitirənlər gimnaziyada oxumağa başlayanların cəmi 15,8%-ni təşkil etmişdir. Şagirdlərdən həmin ildə 9 nəfər qovulmuş, 15 nəfər xahişlə məktəbi tərk etmiş və 1 nəfər vəfat etmişdir. Ümumilikdə 1891-ci ildə 31 nəfər müxtəlif səbəblərdən gimnaziyanı tərk etmişdir. Gimnaziyada xidməti heyətin sayı 26 nəfər olmuş, onun saxlanmasına həmin ildə 51124 rubl 52 qəpik xərclənmişdir¹⁶⁴¹.

1893-cü il yanvarın 1-ə olan məlumata görə, gimnaziyada oxuyan şagirdlər siniflər, etnik tərkibinə görə belə bölünmüşdür: 1. Siniflər üzrə - hazırlıq kursunda 40 şagird; 1-ci sinifdə 45 şagird; ikinci sinifdə 42 şagird; 3-cü sinifdə 30 şagird; 4-cü sinifdə 18 şagird; 5-ci sinifdə 22 şagird; 6-cı sinifdə 14 şagird; 7-ci sinifdə 18 şagird; 8-ci sinifdə 9 şagird; 2. Etnik tərkibinə görə - Azərbaycan türkləri 16, rus 69, gürcü 3, erməni 144, polyak 6. Həmin ildə 11 şagird kursu bitirmiş, 30

¹⁶³⁹ Развитие Еревана после присоединения Восточной Армении к России, Сборник документов 1801-1917, с.385.

¹⁶⁴⁰ Обзор Эриванской губернии за 1888, с.88-89.

¹⁶⁴¹ Обзор Эриванской губернии за 1891, с.129-130.

şagird isə gimnaziyadan müxtəlif səbəblərə görə xaric olunmuşdur. Şagirdlərdən həmin ildə 6 nəfər pis oxuduğuna, 1 nəfər təhsil haqqını vermədiyinə görə, 20 nəfər xahişlə və 3 nəfər vəfat etdiyinə görə gimnaziyanı tərk etmişdir. Hesabat ilində gimnaziyanın saxlanmasına 50188 rubl 68 qəpik xərclənmişdir¹⁶⁴².

1894-cü il yanvarın 1-ə olan məlumata görə, İrəvan kişi gimnaziyasında ümumilikdə 253 şagird oxumuş və onlar etnik tərkibinə görə belə bölünmüşdü: Azərbaycan türkləri 18, rus 69, gürcü 6, erməni 152, digər xalqların nümayəndələri 8 şagird. Hesabat ilində gimnaziyanı 8 nəfər bitirmiş, 1 nəfər vəfat etmiş və 34 nəfər isə müxtəlif səbəblərdən seminariyanı tərk etmişdir. Hesabat ilində gimnaziyanın saxlanmasına 564400 rubl 45 qəpik pul sərf olunmuşdur¹⁶⁴³.

1895-ci il yanvarın 1-ə olan məlumata görə, gimnaziyada 265 şagird oxumuş və onlar siniflər, etnik tərkibinə görə belə bölünmüşdü: 1. Siniflər üzrə - hazırlıq kursunda 54 şagird; 1-ci sinifdə 42 şagird; ikinci sinifdə 38 şagird; 3-cü sinifdə 36 şagird; 4-cü sinifdə 28 şagird; 5-ci sinifdə 23 şagird; 6-cı sinifdə 16 şagird; 7-ci sinifdə 14 şagird; 8-ci sinifdə 14 şagird; 2. Etnik tərkibinə görə - Azərbaycan türkləri 22, rus 80, gürcü 7, erməni 150, digər xalqların nümayəndələri 6 şagird. Hesabat ilində gimnaziya 50 şagird daxil olmuş, 13 şagird kursu bitirmiş, şagirdlərdən 18 nəfər müxtəlif səbəblərdən - 16 nəfər öz xahişi ilə, 1 nəfər özünü yaxşı aparmadığına, 1 nəfər təhsil pulunu ödəmədiyinə görə məktəbi tərk etmiş və 1 nəfər vəfat etmişdir. Ümumilikdə 1891-ci ildə 31 nəfər müxtəlif səbəblərdən gimnaziyanı tərk etmişdir. Gimnaziyanın saxlanmasına həmin ildə 54022 rubl 44 qəpik xərclənmişdir¹⁶⁴⁴.

1896-ci il yanvarın 1-ə olan məlumata görə, gimnaziyada 280 şagird oxumuş (bu keçən ilkindən 15 şagird çox idi), onlar siniflər üzrə və etnik tərkibinə görə belə bölünmüşdü: 1. Siniflər üzrə - hazırlıq kursunda 61 şagird; 1-ci sinifdə 47 şagird; ikinci sinifdə 38 şagird; 3-cü sinifdə 35 şagird; 4-cü sinifdə 34 şagird; 5-ci sinifdə 19 şagird; 6-cı sinifdə 16 şagird; 7-ci sinifdə 16 şagird; 8-ci sinifdə 14 şagird; 2. Etnik tərkibinə görə - Azərbaycan türkləri 24, rus 82, gürcü 9, erməni 160, digər xalqların nümayəndələri 5 şagird. Bunlardan 173-ü zadəgan, 4-ü ruhani, 98-i isə şəhər və kənd nümayəndələrinin uşaqları idi. Hesabat ilində gimnaziya 59 şagird daxil olmuş, 14 şagird kursu bitirmiş, şagirdlərdən 30-u müxtəlif səbəblərdən - 22 nəfər öz xahişi ilə, 7 nəfər yaxşı oxumadığına, 1 nəfər təhsil pulunu ödəmədiyinə görə məktəbi tərk etmişdir. Bu ilin məlumatında gimnaziyanın tərkibində olan pansionat haqqında bir qədər ətraflı məlumat verilmişdir. Məlumatda qeyd edilirdi ki, pansionatın tərkibində fizika otağı, özündə fundamental, dərslik kitablarını birləşdirən kitabxana mövcud olmuşdur. Həm fizika otağında olan qurğuların, həm də kitabxanada olan kitabların ümumi məbləği 29570 rubl 5

¹⁶⁴² Обзор Эриванской губернии за 1892, с.38.

¹⁶⁴³ Обзор Эриванской губернии за 1893, с.29.

¹⁶⁴⁴ Обзор Эриванской губернии за 1894, с.31.

qəpik təşkil etmişdir. Ümumilikdə həmin ildə həm gimnaziyanın, həm də pansionatın saxlanması 54887 rubl 43 qəpik xərclənmişdir¹⁶⁴⁵.

1897-ci il yanvarın 1-ə olan məlumatla görə, gimnaziyada 296 şagird oxumuş (bu keçən ilkindən 16 şagird çox idi), onlar siniflərə və etnik tərkibinə görə belə bölünmüşdü: 1. Siniflər üzrə - hazırlıq kursunda 50 şagird; 1-ci sinifdə 54 şagird; ikinci sinifdə 47 şagird; 3-cü sinifdə 33 şagird; 4-cü sinifdə 37 şagird; 5-ci sinifdə 29 şagird; 6-cı sinifdə 16 şagird; 7-ci sinifdə 17 şagird; 8-ci sinifdə 13 şagird; 2. Etnik tərkibinə görə - Azərbaycan türkləri 29, rus 84, gürcü 11, erməni 166, digər xalqların nümayəndələri 6 şagird. Bunlardan 179-u zadəgan, 5-i ruhani, 88-i şəhərli, 22-i kəndli və 2-si aşağı rütbəli məmur uşağı idi. Hesabat ilində gimnaziya-ya 44 şagird daxil olmuş, 14 şagird kursu bitirmiş, şagirdlərdən 27-i müxtəlif səbəblərdən - 21 nəfəri öz xahişi ilə, 6 nəfər yaxşı oxumadığına görə məktəbi tərk etmişdir. Gimnaziyada fəaliyyət göstərən fizika otağında olan qurğuların, həm də kitabxanada olan kitabların ümumi məbləği 30026 rubl 18 qəpik idi. Bu təhsil müəssisəsinin xidməti heyəti direktor, inspektor və həkim də daxil olmaqla 23 nəfərdən ibarət olmuşdur. Ümumilikdə həmin ildə həm gimnaziyanın, həm də pansionun saxlanması 59182 rubl 21 qəpik (bu da keçən ilkindən 4294 rubl 78 qəpik çox idi) xərclənmişdir¹⁶⁴⁶.

1898-ci il məlumatına görə, İrəvan gimnaziyasında 322 şagird (bəzi məlumatla görə 304) oxumuş, bunlardan etnik tərkibinə görə 37-i Azərbaycan türk uşaqları, 88-i rus, 7-si gürcü, 179-u erməni, 2-i yəhudi və 9-u isə digər xalqların nümayəndələri idi. Gimnaziyada bütün sosial təbəqələri əhatə edən uşaqlar oxumuşdur. Sosial mənsubiyyətinə görə oxuyanlardan 181-i zadəgan, 4-ü din xadimlərinin, 23-ü kəndli, 6-sı aşağı vəzifəyə məxsus şəxslərin uşaqları olmuşdur¹⁶⁴⁷. Həmin ildə qadın gimnaziyasında qeydə alınan uşaqların etnik tərkibində Azərbaycan türk qızları qeydə alınmamışdır¹⁶⁴⁸.

Lakin bir il sonrakı məlumatda kişi gimnaziyasında oxuyan tələbələrin sayında və etnik tərkibində xeyli çoxalma qeydə alınmışdır. Məsələn, 1899-cu ilin məlumatında gimnaziyasında 333 tələbə qeydə alınmış, bunlardan etnik tərkibinə görə, 42-si Azərbaycan türkü, 82-si rus, 9-u gürcü, 187-si erməni, 9-u yəhudi, 1-i dağlı, 16-sı isə digər xalqların uşaqlarına məxsus olmuşdur. Sosial tərkibinə görə tələbələrdən 166-sı zadəgan, 6-ı din xadimi, 150-i şəhər, 9-u kəndli, 2-si isə aşağı rütbəli məmurların uşaqları idi¹⁶⁴⁹.

Həmin ildə qadın gimnaziyasında 265 tələbə qeydə alınmışdır ki, bunlardan 1-i Azərbaycan türk qızı olmuşdur¹⁶⁵⁰.

¹⁶⁴⁵ Обзор Эриванской губернии за 1895, с.29.

¹⁶⁴⁶ Обзор Эриванской губернии за 1896, с.31.

¹⁶⁴⁷ Кавказский календарь на 1900, отдел III, с.64.

¹⁶⁴⁸ Yənə orada; Обзор Эриванской губернии за 1897 г., с.73.

¹⁶⁴⁹ Кавказский календарь на 1901, отдел III, с.84.

¹⁶⁵⁰ Yənə orada, с.85; Обзор Эриванской губернии за 1898 г., с.67.

Sonrakı illərdə də kişi gimnaziyasında oxuyan tələbələrin sayı haqqında mənbələrdə məlumatlara rast gəlmək mümkündür. Məsələn, 1900-cü ildə kişi gimnaziyasında 326, 1902-ci ildə 376, 1903-cü ildə 383, 1907-ci ildə isə 562 şagird oxumuşdur. Qeyd edilən hesabat illərində İrəvan kişi gimnaziyasında oxuyan şagirdlərin sayında ildən-ilə xeyli artım olduğunu görmək olar¹⁶⁵¹. Xüsusilə Azərbaycan türklərinə məxsus uşaqların sayında bu artım daha çox olmuşdur. Məsələn, 1908-ci ilin tədris ilində gimnaziyada 568 şagird təhsil almışdı ki, bunlardan 118-i Azərbaycan türk uşaqları, 103-ü rus, 8-i gürcü, 304-ü erməni, 2-si dağlı, 33-ü isə digər xalqların nümayəndələrinin uşaqları idi¹⁶⁵². 1916-cı il yanvarın 1-ə olan məlumata görə isə İrəvan kişi gimnaziyasında 727 şagird təhsilini davam etdirmiş, bunlardan 141-i Azərbaycan türk, 94-ü rus, 14-ü gürcü, 437-si erməni, 41-i isə digər xalqların nümayəndələrinə məxsus uşaqlar olmuşdur¹⁶⁵³.

İrəvan quberniyasının digər şəhərlərində də qəza məktəbləri fəaliyyət göstərmişdir. Naxçıvanda qəza məktəbi 1837-ci il martın 15-də açılmışdı. XIX yüzilliyin 80-ci illərin məlumatına görə, məktəb kirayə götürülmüş xüsusi binada yerləşmişdi. Onun kirayə haqqı ildə 500 rubl idi. Qəza məktəbi üç binadan ibarət olmuş, siniflər böyük dəhlizi olan dörd geniş otaqdan ibarət mərkəzi binada yerləşmişdi. Sağda ikinci bina üç otaqdan ibarət idi və bu otaqlarda kitabxana yerləşmişdi. Kitabxanada 355 cilddən ibarət 814 kitab vardı. Sol tərəfdə yerləşən üçüncü bina isə dörd otaqdan ibarət idi və ön otaqda məktəbin nəzarətçisi yaşayırdı. Məktəbin geniş həyəti və onun mərkəzində isə susuz geniş hovuzu vardı. Bundan əlavə, məktəbin bostan yeri də vardı, lakin burda heç bir bitki əkilmirdi¹⁶⁵⁴.

XIX yüzilliyin ortalarından etibarən Naxçıvan qəza məktəbinə Cənubi Qafqazın müxtəlif təhsil müəssisələrindən -Tiflis Aleksandrovski Müəllimlər İnstitutunun, İrəvan və Kutaisi gimnaziyalarının məzunları işləmək üçün ezam olunurdular. Onlar Naxçıvan qəza məktəbində rus dili, tarix, həndəsə, hesab, hüsnxət, şəriət və rəsmxət fənlərini tədris etmişdilər¹⁶⁵⁵.

Naxçıvan qəza məktəbi kimi 1868-ci ilə qədər fəaliyyət göstərmiş, həmin ildən üçsüfəfli məktəbə çevrilmişdi. Bu məktəbə 7-14 yaşlı uşaqlar qəbul edilir, onun tədris planına şəriət, ana dili, rus dili, hesab, rəsmxət, nəğmə, gimnastika, coğrafiya, tarix və təbiətşünaslıq fənləri daxil idi¹⁶⁵⁶.

Naxçıvan qəza məktəbində Azərbaycan türkləri, ruslar və ermənilər oxumuşdular. Məlumatla görə, qəza məktəbində, sonra isə üçsüfəfli məktəbdə 1850-1873-

¹⁶⁵¹ Обзор Эриванской губернии за 1900 г., с.67; Обзор Эриванской губернии за 1902 г., с.44; Обзор Эриванской губернии за 1903 г., с.49; Обзор Эриванской губернии за 1907 г., с.59.

¹⁶⁵² Кавказский календарь на 1910, отдел III, с.594-595; Обзор Эриванской губернии за 1908 г., с.59.

¹⁶⁵³ Кавказский календарь на 1916, отдел III, с.284-285.

¹⁶⁵⁴ Сборник сведений о Кавказе, т. VII, с.253.

¹⁶⁵⁵ Naxçıvan tarixi, üç cildde, II cild, Naxçıvan, "Əcəmi" Nəşriyyat-Poliqrafiya Birliyi, 2014, s.176.

¹⁶⁵⁶ Naxçıvan tarixi, II cild, s.179-180.

cü illərdə 458 şagird oxumuşdu¹⁶⁵⁷.

1879-cu il martın 10-da Qafqaz Tiflis Dairəsinin verdiyi sərəncama əsasən Naxçıvan üçsinfli məktəbi şəhər məktəbinə çevrilmişdi¹⁶⁵⁸.

Naxçıvanda qəza məktəbindən əlavə ibtidai siniflər də olmuşdu. Bu şəhər məktəblərində 224 şagird oxumuş, bunlardan 97-si Azərbaycan türkü, 14-ü rus, 109-u erməni, 1-i dağlı xalqının uşaqları idi¹⁶⁵⁹.

Ordubadda isə 1855-ci ildə ibtidai məktəb açılmışdı. Bu məktəbin də binası kirayə tutulmuş və ilə kirayə haqqı 200 rubl idi. Məktəb yeddi otaqdan ibarət olmuşdu. Beşi dərs otaqları idi, ikisində isə müəllim qalırdı. Bundan əlavə, ibtidai məktəbin tərkibində 298 kitabı olan kitabxana yerləşmişdi. Ordubad ibtidai məktəbində Azərbaycan türkləri, ruslar və ermənilər oxumuşdular. 1856-1873-cü illər arasında bu ibtidai məktəbdə 277 Azərbaycan türk şagirdi təhsil almışdır¹⁶⁶⁰.

Ordubadda şəhər məktəbi də fəaliyyət göstərmişdir. 1908-1909-cu illər tədris ilində Ordubad şəhər məktəbində 134 şagird oxumuş, bunlardan 110 nəfəri Azərbaycan türkü, 5-i rus və 19-u isə erməni uşaqları olmuşdur¹⁶⁶¹.

Qızlar məktəbi. XIX yüzilliyin ortalarında çar hakimiyyət orqanları qızlar üçün də məktəb açmaq məcburiyyətində qalmışdı. Belə ki, 1850-ci il yanvarın 1-də İrəvanda qızlar üçün “Müqəddəs Ripsimi” məktəbi açıldı. İlk illərdə qızlar məktəbi iki hissədən-hazırlıq kurslarından və 3 sinifdən ibarət olmuşdur. Bu məktəb yetim uşaqlar üçün nəzərdə tutulsa da, əhalinin digər təbəqələrinin uşaqları da təhsil almışdı. “Müqəddəs Ripsimi”nin binası xüsusi evdə yerləşirdi. Onun kitabxanası yox idi¹⁶⁶². Lakin XIX yüzilliyin 70-80-ci illərinin əvvəllərindən “Müqəddəs Ripsimi”nin tərkibində pansion və 2 yarım pansion fəaliyyət göstərmişdi¹⁶⁶³. Məktəb əsasən Müqəddəs Nina Xeyriyyə cəmiyyətinin üzvlərinin və İrəvan, Naxçıvan, Ordubad, Yeni-bəyazid və Aleksandropol qəzasının könüllü ianələri hesabına açılmışdı. İdarə heyəti 4 qadından ibarət olmuşdu. Xeyriyyəçilərin tərkibinə Azərbaycan türk qadınları da daxil idi. Onlardan kapitan Hüseyn Sultanın həyat yoldaşı Tovuz Bəyimi, kapitan İsmayıl xanın həyat yoldaşı xanım Canxanımı, Kərbəlayı xanın həyat yoldaşı Harmud xanımı, praporşik Mahmud ağanın həyat yoldaşı Xırda xanımı, Nəcəf ağanın həyat yoldaşı Bəyim Canxanımı, Cavad ağanın həyat yoldaşı Xıdır xanımı, general-leytenant Ehsan xanın qızı Sona Bəyimi, Şeyxislamın həyat yoldaşı Xırda xanımı və general mayor Kəlbəli xanın qızı Zəhra Bəyimi qeyd etmək olar¹⁶⁶⁴.

¹⁶⁵⁷ Сборник сведений о Кавказе, т. VII, с.255.

¹⁶⁵⁸ Əhmədov N., XIX əsr Azərbaycan məktəbi, s.74.

¹⁶⁵⁹ Кавказский календарь на 1910, отдел III, с.600-601.

¹⁶⁶⁰ Сборник сведений о Кавказе, т. VII, с.255.

¹⁶⁶¹ Кавказский календарь на 1910, отдел III, с.600-601.

¹⁶⁶² Кавказ, 1850, с.11-12; Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа, 1881, выпуск 1, с.48-49.

¹⁶⁶³ Yənə orada, s.49.

¹⁶⁶⁴ Кавказский календарь на 1854, с.641-642; Развитие Еревана после присоединения Восточной Армении к России, Сборник документов 1801-1917, с.412.

Qızlar üçün nəzərdə tutulmuş “Müqəddəs Ripsimi” təhsil ocağı 1918-ci ilə qədər fəaliyyət göstərmişdi. O, adi məktəbdən gimnaziyaya qədər inkişaf etmişdir. Belə ki, 1874-cü il martın 14-də böyük knyaginiya Olqa Feodorovnanın göstərişi ilə “Müqəddəs Ripsimi” məktəbinin progimnaziyaya çevrilməsi məsələsi ortaya atılmışdı. Lakin maddi vəsaitin olmaması üzündən bu məsələ 10 il təxirə salınmışdı. Yalnız Xalq Təhsil Nazirliyinin fərmanı ilə 1884-cü il iyulun 9-da “Müqəddəs Ripsimi” təhsil ocağı üçsınıfli, 1893-cü ilin iyununda İrəvan Müqəddəs Nina Xeyriyəçilk Cəmiyyətinin təşəbbüsü ilə dördsınıfli, 1897-ci ilin payızından isə beşsınıfli progimnaziyaya çevrilmişdi. Qızlar məktəbi olan “Müqəddəs Ripsimi” təhsil ocağı progimnaziya kimi 1898-ci ilə qədər fəaliyyət göstərmişdir. 1898-ci il may ayının 30-da Xalq Təhsil Nazirliyinin icazəsi ilə “Müqəddəs Ripsimi” progimnaziyası hazırlıq sinifindən ibarət yeddisınıfli gimnaziyaya çevrilmişdi. Həmin ildən sonra bu təhsil ocağı “Qızlar gimnaziyası” adlandırılmışdır. Lakin qızlar gimnaziyasında dəyişiklik bununla qurtarmamışdı. Belə ki, 1903-cü ilin martında İrəvan qadınlar cəmiyyətinin xahişi ilə “Müqəddəs Ripsimi” gimnaziyasının tərkibində əlavə rus dili və riyaziyyat bölməsi daxil olan səkkizinci sinifin açılmasına icazə verilmişdi. Beləliklə, qızlar məktəbi olan “Müqəddəs Ripsimi” gimnaziyası ayrıca öz müəlliməsi olan hazırlıq sinifindən, əsas yeddi sinifdən və əlavə rus dili və riyaziyyat bölmələrindən ibarət səkkizinci sinifdən ibarət fəaliyyət göstərmişdir¹⁶⁶⁵.

“Müqəddəs Ripsimi” qızlar məktəbində dərslər əsasən rus dilində keçirilə də, yerli dillər də tədris edilmişdi. Məktəbdə yerli dillərdən Azərbaycan türk dili və islam dini keçirilmişdi. Hər iki fənni Seyid molla Mirmehdi tədris edirdi¹⁶⁶⁶. Burada dərs deyən müəllimlər 1870-ci ilə qədər pulsuz təhsil vermişdilər. 1878-ci ilə qədər progimnaziyanın müəllimləri kənardan dəvət olunurdu, lakin həmin ildən sonra progimnaziyanı qurtarmış tələbələr müəllim kimi dərs deməyə başlamışdılar. Dərs deyən müəllimlərin illik məvacibi 280, növbətçinin 120, nəzarətçi qadının 400, sinif müəlliməsi və xidmətçi qadının 120 rubl olmuşdur. Bura təhsil almağa gələnlərin təhsil haqqı ilə 36 (məktəbin özünün 9 şagirdi təhsil haqqından azad idi), pansion şagirdlərinin 150 və eyni zamanda əlavə hazırlıq üçün 30, yarımpansion şagirdlərinin isə 75 rubl idi¹⁶⁶⁷.

İlk dövrdə “Müqəddəs Ripsimi”də 21 şagird - 3 Azərbaycan türkü, 5 rus və 13 erməni təhsil alırdı¹⁶⁶⁸. 1853-cü ildə isə məktəbdə 7 Azərbaycan türk qızı oxu-

¹⁶⁶⁵ Развитие Еревана после присоединения Восточной Армении к России, Сборник документов 1801-1917, с.411-414; Обзор Эриванской губернии за 1897 г., с.32.

¹⁶⁶⁶ Кавказский календарь на 1853, с.565.

¹⁶⁶⁷ Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа, 1881, выпуск 1, с.49.

¹⁶⁶⁸ Шопен И., Исторический памятник состояния Армянской области в эпоху ее присоединения к Российской империи, с.445; Гараев Э., Из истории культуры Эриванского региона в конце XVII-в середине XIX века (образование, литература, музыка, танцы), Махачкала, Пятое Всероссийские (с международным участием) историко-этнографическое чтения, посвященные памяти профессора Магомедова Расула Магомедовича. Сборник статей, 2018, ч.1., с.206.

muşdu¹⁶⁶⁹. Lakin sonrakı illərdə Azərbaycan türk qızlarının sayının azaldığını görürük. Məsələn, 1871-1880-ci illər ərzində bu qızlar məktəbində 561 şagird təhsil almış, onlardan cəmi 7-si Azərbaycan türk qızları olmuşdur¹⁶⁷⁰.

XIX yüzilliyin sonlarında isə burada Azərbaycan türk qızlarının oxuması haqqında məlumata rast gəlmədik. 1897-ci il məlumatına görə, milli tərkibinə görə bu məktəbdə əsasən ruslar, ermənilər, gürcülər və polşalılar oxumuşdular¹⁶⁷¹. Lakin XX yüzilliyin əvvəllərinə aid olan məlumatda burada Azərbaycan türk qızlarının da oxuduğu göstərilmişdir. 1915-1918-ci illərdə “Müqəddəs Ripsimi” gimnaziyasında oxuyan şagirdlərin və onların milli tərkibi haqqında ətraflı məlumat verilmişdir. Bu məlumat aşağıdakı cədvəldə belə göstərilmişdir¹⁶⁷²:

Millətlər	1915-1916-cı tədris illəri	1916-1917-ci tədris illəri	1917-1918-ci tədris illəri
Az.türk	13	11	11
Rus	123	128	119
Gürcü	15	16	15
Erməni	256	310	352
Aysor	2	3	3
Polyak	4	8	8
Osetin	3	4	4
Yəhudi	6	5	5
Alman	3	3	3
Çex	1	1	1
Yunan	3	5	5
Yekun	429	494	526

Cədvəldən göründüyü kimi, az da olsa Azərbaycan türk qızları da “Müqəddəs Ripsimi” gimnaziyasında təhsil almışdılar.

Lakin “Qafqaz təqvimi”ndə 1916-cı il yanvarın 1-ə olan məlumatda gimnaziyada oxuyan şagirdlər haqqında fərqli rəqəmlər göstərilmişdir. Həmin məlumata görə, “Müqəddəs Ripsimi” gimnaziyasında 115 rus, 245 gürcü, 14 Azərbaycan türkü, 13 erməni, 3 dağlı və 15 digər xalqların nümayəndələri oxumuşdur¹⁶⁷³.

İrəvan quberniyasında təhsil müəssisələrinə diqqət etdikdə görmək olar ki, Azərbaycan türk uşaqları həmişə azlıq təşkil etmişdilər. Bunun bir çox səbəbləri olmuşdu. Qeyd etmək lazımdır ki, digər sahələrdə olduğu kimi, təhsil sahəsində də çar orqanları Azərbaycan türklərinə qarşı ögey münasibət bəsləmişdi. Çar ha-

¹⁶⁶⁹ Кавказский календарь на 1853, с.563.

¹⁶⁷⁰ Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа, 1881, выпуск 1, с.49.

¹⁶⁷¹ Развитие Еревана после присоединения Восточной Армении к России, Сборник документов 1801-1917, с.454.

¹⁶⁷² Yenə orada, s.420.

¹⁶⁷³ Кавказский календарь на 1917, с.288-289.

kimiyət orqanlarına arxalanan ermənilər də bu sahədə Azərbaycan türklərini sıxışdırırdılar. XIX yüzilliyin 90-cı illərinin əvvəllərində İrəvanda olan ingilis səyyahı H.F.B.Linç qəza məktəblərinə baş çəkmiş və burada Azərbaycan türklərinin az miqdarda təhsil aldığına şahidi olmuşdur. Bunun səbəbini göstərən səyyah yazırdı ki, “əgər yada salsaq ki, tatarlar (Azərbaycan türkləri-E.Q.) İrəvan şəhərinin yarısını təşkil edir, həmçinin onların sayı bütün quberniyada daha çoxdur, bu məktəblərdə onların böyük olmayan faizi əhəmiyyətli faktdır. Bu xalq bütünlüklə qərb təhsilindən üz döndərmiş və ona görə də yeni mühütlə ayaqlaşa bilməyən tayfa kimi ermənilər tərəfindən sıxışdırılmağa məhkum edilmişdir”¹⁶⁷⁴. Əslində Azərbaycan türkləri təhsilə daima yüksək qiymət vermişdilər. Lakin səyyahın qeydində bir həqiqət var ki, çar hakimiyyət orqanlarına arxalanan və daima dəstək alan ermənilər təhsil sahəsində də Azərbaycan türklərinə qarşı qərəzli mövqe nümayiş etdirmişdilər. XX yüzilliyin əvvəllərində Azərbaycan milli azadlıq hərəkatında əvəzsiz rol oynamış Əhməd Ağaoğlu “Üç mədəniyyət” əsərində ermənilərin təhsil sahəsində Azərbaycan türk uşaqlarının savadlanmasına mane olması haqqında xatirəsini İrəvan quberniyasına da şamil etmək olar. Müəllif özünün Şuşa gimnaziyasında təhsil aldığı illəri xatırlayaraq yazırdı: “Bu beş nəfər illər boyu davam edən təhsil həyatında erməni cocuqlarından çəkdikləri zülmü təsvir etmək imkan xaricindədir. Tənəffüslərdə biz, beş türk cocuğu cəld tərpnəib arxamızı divara dirəməyi qənimət bilirdik. Yüzlərlə erməni cocuğu qəflətən üstümüzə hücum edirdi. Biri başımızdan papağı alıb atırdı. Qalanları dörd-beş altun qiyməti olan Buxara dərisindən tikilmiş papaqları təpiklə kos kimi ora-bura vururdular. Bəziləri qiymətli, əksərən dəvə yunundan toxunmuş pencəklərimizin ətkələrindən yapışır, o yana bu yana çəkir, parçalayır, dartıb tikişlərini sökdürdülər. Müqavimət göstərmək fikrinə düşəndə yumruq, qapaz, təpik altında bizi əzirdilər. Bəzən gizləndə sözü bir yerə qoyub üstümüzə böhtan atır, hamısı üzümüzə şahid durur, bizə haqsız yerə cəza verirdilər. Dostlarımızın çoxu dözə bilmədi. Məktəbi tərək etdilər. Son saniyə qədər türklərdən yalnız mən tab gətirə bildim”¹⁶⁷⁵. Ə.Ağaoğlunun bu qeydi bütün Azərbaycanda, o cümlədən onun ayrılmaz tərkib hissəsi olan İrəvan quberniyasının təhsil müəssisələrindəki vəziyyətin güzgüsüdür.

İbtidai siniflər. XIX yüzilliyin ikinci yarısında Azərbaycanda o cümlədən onun tərkib hissəsi olan İrəvan quberniyasında kapitalist münasibətlərinin inkişafı iqtisadiyyatda ixtisaslı fəhlələrə, təhsilli mütəxəssislərə tələbat ümumtəhsil və peşə məktəblərinin həm şəhərdə, həm də kənddə artmasına səbəb olmuşdu. Bu haqda əsasnamələr verilməyə başladı. 1864-cü il iyulun 14-də “İbtidai xalq məktəbləri”¹⁶⁷⁶ və 1867-ci il əsasnamələri Qafqazda, eyni zamanda İrəvan quberniyasında

¹⁶⁷⁴ Линч Х.Ф.Б., Армения. Путевые очерки этюды, т.1, с.290.

¹⁶⁷⁵ Əhməd Ağaoğlu, Üç mədəniyyət, Azərbaycan türkcəsinə çevrəni Ruhangiz Soltanova, Bakı, Kitab kulubu, 2017, s.184.

¹⁶⁷⁶ Полное собрание законов Российской империи, СПб, Печатано в Типографии II отделения собственной его императорского величества Канцелярии, 1864, т.39, отделение 1, с.613.

təhsil müəssisələrinin təkmilləşməsində və çar Rusiyası qanunlarına uyğunlaşdırılmasında böyük rol oynamışdı¹⁶⁷⁷.

Çarizmin köhnə təhsil sistemini yeniləşdirilməsi siyasəti 70-ci illərdən etibarən Azərbaycanda həyata keçirilməyə başladı¹⁶⁷⁸. Əgər əvvəllər ümumtəhsil məktəblərində, gimnaziyada və “Müqəddəs Ripsimi” qızlar məktəbində Azərbaycan türk dilinin tədris olunmasına icazə verildisə, artıq XIX yüzilliyin 60-70-ci illərindən etibarən ümumtəhsil sistemində aparıcı rolu böyük əksəriyyəti ibtidai məktəblərdən ibarət olan rus təhsil müəssisələri oynamağa başladı.

1872-ci il 13 may Əsasnaməsi ilə Azərbaycanda, o cümlədən İrəvan quberniyasında bütün qəza məktəbləri altı illik təhsil müddəti olan pullu şəhər məktəblərinə çevrildi. İbtidai məktəblər haqqında 1874-cü il 24 may əsasnaməsi isə iki məktəb tipini təsdiq etdi: 3 illik təhsil kurslu birsinifli və 5 illik təhsil kurslu ikisinfli ibtidai məktəblər. Əsasnaməyə görə, ibtidai dövlət məktəblərinə aşağıdakılar daxildir: 1. Dini siyahı üzrə: şəhərlərdə, qəsəbələrdə və kəndlərdə pravoslav ruhaniləri tərəfindən xəzinənin, yerli icmaların və ayrı-ayrı şəxslərin razılığı ilə yaxud razılığı olmadan açılan kilsə məktəbləri; 2. Xalq Təhsili Nazirliyinin siyahısı üzrə: a) yerli cəmiyyətlərin, bir hissəsi xəzinənin və ayrı-ayrı şəxslərin vəsaiti hesabına şəhərlərdə, qəsəbələrdə və kəndlərdə açılan məhəllə ibtidai məktəbləri; b) Müxtəlif rütbələr hesabına saxlanılan müxtəlif adlı xalq ibtidai məktəbləri; 3. Cəmiyyətin pulu hesabına saxlanılan müxtəlif adlı kənd ibtidai məktəbləri; 4. Hər gün oxumağa imkanı olan hər iki cinsdən sənətkar və fəhlə təbəqələrinin savadlanması üçün həm dövlət, həm şəhər və kənd cəmiyyətləri, xüsusi şəxslər tərəfindən yaradılan ümumi bazar günü məktəbləri. İbtidai sinif məktəblərində təhsil rus dilində olmalı idi¹⁶⁷⁹.

Əsasnamədə ibtidai xalq məktəblərinin tədris kursu predmetləri də müəyyən edilmişdi. Həmin predmetlər aşağıdakılardır: a) Şəriyyət dərsi; b) Mülki və kilsə mətbuatı kitablarını oxumaq; v) Məktub; q) Ariometikanın ilk dörd hərəkətini; kilsə mahnısını oxumaq¹⁶⁸⁰.

İbtidai məktəblərdə həm oğlanlar, həm də qızlar bir yerdə oxuya bilərdilər. Qanunda göstərilir ki, əgər o yerdə ayrı-ayrılıqda oğlan və qız məktəbləri açmaq mümkün deyildisə, onda onların bir məktəbdə oxumasına icazə verilmirdi. Belə olan halda qızların yaşı 12-dən yuxarı olmamalı idi. Lakin bazar günü məktəblərində yalnız bir cinsin nümayəndəsi oxuya bilərdi¹⁶⁸¹.

İbtidai sinif məktəbləri qəza məktəbləri şurasının razılığı əsasında, xalq məktəbləri inspektorunun qabaqcadan razılığı ilə şəhər zemstvosunun, kənd cəmiyyət-

¹⁶⁷⁷ Əhmədov H., XIX əsr Azərbaycan məktəbi, s.61.

¹⁶⁷⁸ Azərbaycan tarixi, c.4, s.321.

¹⁶⁷⁹ Памятная книжка Кавказского учебного округа на 1879 год., с.422-423.

¹⁶⁸⁰ Памятная книжка Кавказского учебного округа на 1879 год., с.423.

¹⁶⁸¹ Yenə orada; Полное собрание законов Российской империи, 1874, с.834-840; Azərbaycan tarixi, c.4, s.322.

lərinin və şəxsi vətəndaşların hesabına yaradılırdı. Əgər şura və inspektor ibtidai məktəbin açılmasına icazə verməsə, onda vətəndaşlar quberniya məktəbləri şurasına şikayət edə bilərdilər¹⁶⁸².

İkisinifli və birsinifli ibtidai məktəblərdə aşağıdakı fənlər keçirilməli idi: a) Şəriyyə dərsi; b) rus dili xəttatlıqla bir yerdə; v) ariometika; q) tarix; d) coğrafiya və təbiətşünaslıq; e) kilsə mahnısı; j) yalnız ikisinifli ibtidai məktəblərdə rəsm¹⁶⁸³.

Hər iki “Əsasnamə”yə əsasən, İrəvan, Naxçıvan, Ordubad şəhərlərində şəhər məktəbləri, Şərur-Dərələyəz qəzasının Başnoraşen kəndində ikisinifli zemski məktəbi, Naxçıvan qəzasının Nehrəm kəndində ikisinifli zemski məktəbi, Üçmüəzzin qəzasının Qarxun kəndində birsinifli məktəb, İrəvan qəzasının Uluxanlı kəndində birsinifli ibtidai məktəblər açılmışdı¹⁶⁸⁴.

İrəvanda ilk şəhər ibtidai sinif məktəbinin əsası 1880-ci ildə qoyulmuşdu. İlk əvvəllər məktəbin saxlanması üçün vəsaitin bir hissəsi dövlət, müəyyən hissəsi isə şagirdlər tərəfindən ödənilirdi. 1885-ci ilin məlumatına görə, ibtidai məktəbin saxlanması hökumətə 1634 rubla başa gəlmişdi. 1880-1888-ci illərdə İrəvan şəhərində ibtidai məktəbdə ümumilikdə 498 şagird təhsil almışdı¹⁶⁸⁵.

Sonralar şəhərlərdə və kəndlərdə açılmış ibtidai məktəblər mənbələrdə normal məktəblər adlanmağa başladı. Bu normal məktəblər 1, 2 və 3 sinifli olmaqla (3 sinifli şəhərlərdə idi) xəzinə, ictimaiyyət tərəfindən maliyyələşdirilən və zemski məktəblərinə bölünmüşdü. 1888-ci ilin məlumatına görə, İrəvan quberniyasında 27 ibtidai məktəb qeydə alınmış, bunlardan 8-i xəzinə normal ibtidai məktəbi, 9-u ictimai normal məktəbi, 9-u zemski normal məktəbi, 1-i isə xeyriyyə cəmiyyəti ibtidai məktəbi idi. Bu 8 xəzinə normal məktəbinin 5-i şəhərdə və 3-ü kənddə yerləşmiş, bunlardan 2-si üçsinifli, 3-ü ikisinifli və 3-ü isə birsinifli olmaqla, həmin məktəblərdə 720 şagird oxumuşdur. Digər ibtidai məktəblərdə vəziyyət belə idi: 9 ictimai normal məktəbin 1-i şəhər ibtidai birsinifli, 1-i kənd ibtidai birsinifli, 7-si kənd ibtidai ikisinifli olmaqla, həmin məktəblərdə 265 şagird oxuyurdu; 9 zemski normal məktəbin 7-si ikisinifli, 2-si birsinifli kənd məktəbi olmaqla, şagirdlərin sayı 424, bunlardan 13-ü isə qız idi; 1 xeyriyyə cəmiyyəti ibtidai məktəbində ümumi 39 şagird olmaqla, 24 oğlan və 15 qız təhsil almışdı¹⁶⁸⁶.

1891-ci ilin məlumatına görə, İrəvan quberniyasında **8 xəzinə normal məktəbi** (1-i İrəvan şəhərində, 1-i Naxçıvan şəhərində, 1-i Ordubad şəhərində, 1-i Yenibəyazid şəhərində və 1-i Aleksandropol şəhərində, digərləri 1-i İrəvan qəzasının Koylasar kəndində, 1-i Uluxanlı kəndində və 1-i isə Üçmüəzzin qəzasının Əştə-

¹⁶⁸² Памятная книжка Кавказского учебного округа на 1879 год, Издание управления Кавказского учебного округа, с.423.

¹⁶⁸³ Yənə orada, s.432.

¹⁶⁸⁴ Məmmədli Q., Molla Nəsrəddin (Cəlil Məmmədzuluzadənin həyat və fəaliyyətinin salnaməsi), s.19-26.

¹⁶⁸⁵ Развитие Еревана после присоединения Восточной Армении к России, Сборник документов 1801-1917, с.386-387.

¹⁶⁸⁶ Обзор Эриванской губернии за 1888 г., с.129-132.

rək kəndində), **12 ictimai məktəb** (İrəvan qəzasında 1-1 İrəvan şəhərində, 1-i Kəmərlı kəndində, 1-i Böyük Vedi kəndində, 1-i İmanşalı kəndində, 1-i Dvin kəndində, Üçmüəzzin qəzasında 1-i Çobanqara, 1-i Kürdqulu kəndində, Şərur-Dərələyəz qəzasında 1-i Başnoraşen kəndində, 1-i Keşişkənddə, Yenibəyazid qəzasında 1-i Basarkeçərdə, Naxçıvan qəzasında 1-i Qulubəydizidə, Sürməli qəzasında Aralıq Başkənddə), **9 zəmski məktəbi** (1-i Naxçıvan qəzasının Çağrı kəndində, 1-i Nəhrəm kəndində və 1-i Şahtaxtı kəndində, Yenibəyazid qəzasında 1-i Yelınovka kəndində, 1-i Gözəldərə kəndində, Üçmüəzzin qəzasında 1-i Tos kəndində, Sürməli qəzasında 1-i Güllücə kəndində, Aleksandropol qəzasında 1-i Bayandur kəndində və Şərur-Dərələyəz qəzasında 1-i Yenicə kəndində), ümumilikdə isə **29 ibtidai**, yəni normal məktəb olmuşdur. Bu şəhər və kəndlərdə olan ibtidai normal məktəblərdə 1814 şagird oxumuş, bunun 32-si qız idi. Etnik tərkibinə görə şagirdlərdən 375-i Azərbaycan türk, 106-ı rus, 5-i gürcü, 10-u aysor, 8-i yunan, 1214-ü erməni, 1-i kürd, 95-i isə digər xalqların, sosial tərkibinə görə isə 153-ü zadəgan, 122 ruhani, 360 şəhərli və 1779-u kəndli uşaqları idi. Hesabat ilində qeyd edilən məktəblərə 51107 rubl 64 qəpik məbləğində pul buraxılmışdır¹⁶⁸⁷.

1892-ci ilin məlumatında İrəvan quberniyasında keçən ilki kimi eyni miqdarda şəhər və qəzalarda ibtidai məktəblər fəaliyyət göstərmiş, lakin şagirdlərin sayında artım müşahidə olunmuşdur. Hesabat ilində qeyd edilən ibtidai normal məktəblərdə etnik tərkibinə görə, 400-ü Azərbaycan türk, 95-i rus, 6-ı gürcü, 30-u aysor, 4-ü yunan, 1258-i erməni, 2-i dağlı, 22-i digər xalqların uşaqları, sosial tərkibinə görə isə 146-ı zadəgan, 117-i ruhani, 357-i şəhərli, 1178-i kəndli və 22-i aşağı rütbəli məmurların uşaqları idi. Hesabat ilində qeyd edilən məktəblərə 51105 rubl 5 qəpik məbləğində pul xərclənmişdir¹⁶⁸⁸.

1893-cü ilin məlumatında İrəvan quberniyasında keçən ilki kimi eyni miqdarda şəhər və qəzalarda ibtidai məktəblər fəaliyyət göstərmiş, şagirdlərin sayı və etnik tərkibi belə olmuşdur: 426-ı Azərbaycan türkü, 111-i rus, 4-i gürcü, 1266-ı erməni, 60-ı digər xalqların uşaqları, sosial tərkibinə görə 143-ü zadəgan, 97-i ruhani, 380-i şəhərli, 1238-i kəndli, 9-u aşağı rütbəli məmurların uşaqları. Həmin il ibtidai məktəbləri 102 şagird bitirmiş, müxtəlif səbəblərdən 304 şagird məktəbləri tərk etmiş və 16 nəfər isə vəfat etmişdir. Hesabat ilində qeyd edilən məktəblərə 51528 rubl 33 qəpik məbləğində pul xərclənmişdir¹⁶⁸⁹.

İrəvan quberniyasında 1894-cü ilin hesabatında 28 ibtidai məktəb, həmin məktəblərdə 1433 şagird, o cümlədən 42 qız şagird qeydə alınmışdır. Şagirdlər etnik tərkibinə görə belə bölünmüşdü: 344 Azərbaycan türkü, 103 rus, 934 erməni və 52 nəfər digər xalqların nümayəndələri. Sosial tərkibinə görə isə 84-ü zadəgan, 92-i ruhani, 108-i şəhərli, 1189-u kəndli uşağı idi. Həmin il ibtidai məktəbləri 67

¹⁶⁸⁷ Обзор Эриванской губернии за 1891 г., с.87, с.89.

¹⁶⁸⁸ Обзор Эриванской губернии за 1892 г., с.37, с.39.

¹⁶⁸⁹ Обзор Эриванской губернии за 1893 г., с.28-29.

şagird bitirmiş, 222 şagird isə müxtəlif səbəblərdən məktəbləri tərk etmişdir. İbtidai məktəblərin saxlanmasına 37911 rubl 94 qəpik pul buraxılmış, həmin məbləğin 6311 rubl 40 qəpiyi dövlət xəzinəsinin, 13203 rubl 44 qəpiyi kənd cəmiyyətlərinin, 1440 rublu şəhər cəmiyyətinin, 16169 rubl 85 qəpiyi zəmski vergisinin, 131 rublu şəxsi ianənin, 1096 rubl 55 qəpiyi isə digər mənbələrdən gələn gəlirlərin payına düşmüşdür¹⁶⁹⁰.

Qeyd etmək lazımdır ki, ibtidai məktəblərdən 11-nin öz binası olmuş, qalan məktəblər kirayə tutulmuş bunada fəaliyyət göstərmişdir. Aleksandropol ibtidai məktəbindən başqa quberniyanın digər ibtidai məktəblərinin nəzdində ilin axırında müəllim və tələbələr üçün kitabxana fəaliyyət göstərmiş və dərs vəsaitləri toplanmışdır. Bütün kitabxanalarda dəyəri 17872 rubl qiymətləndirilən 19495 cild kitab olmuşdur. Hesabat ilində kitab və dərs vəsaitlərinin alınmasına 2256 rubl 41 qəpik xərclənmişdir¹⁶⁹¹.

İrəvan quberniyasında 1895-ci ilin hesabatında ibtidai məktəblərin sayında artım baş vermiş, onların sayı 33-ə çatmışdır. Həmin il Naxçıvan şəhərində 1 ibtidai məktəb, Naxçıvan qəzasında Xalq Təhsili Nazirliyinə tabe olan 1-i Yamxana kəndində, 1-i Abrakunis kəndində ictimai məktəb və Sürməli qəzasında 1-i Qızıl Zakir kəndində olmaqla əlavə 5 ibtidai məktəb açılmışdır. Hesabat ilində İrəvan quberniyasının ayrı-ayrı şəhər və kəndlərində olan ibtidai məktəblər bunlar idi:

1. 1872-ci il əsasnaməsi əsasında yaradılmış şəhər məktəbləri (1-i Naxçıvan şəhərində, 1-i Yenibəyazid şəhərində, 1-i Aleksandropol şəhərində);
2. İrəvan və Naxçıvan şəhərlərində 2 ibtidai ictimai şəhər məktəbi;
3. İrəvan şəhərində müəllimlər seminariyasının nəzdində və Ordubad şəhərində 2 xəzinə şəhər ibtidai məktəbi;
4. İrəvan qəzasının Uluxanlı və Koylasar kəndlərində, Üçmüəzzin qəzasının Əştərək kəndində 3 xəzinə kənd ibtidai məktəbi;
5. 9 zəmski normal məktəbi (Naxçıvan qəzasında Cahraq, Nehrəm, Şahtaxtı kəndlərində, Şərur-Dərələyəz qəzasında Başnoraşen kəndində, Sürməli qəzasında Güllücə kəndində, Üçmüəzzin qəzasında Tos kəndində, Yenibəyazid qəzasında Gözəldərə və Yelinovka kəndlərində, Aleksandropol qəzasında Bayandur kəndində);
6. Xalq Təhsili Nazirliyinə tabe olan 12 ictimai kənd məktəbi (İrəvan qəzasında Kəmərli, İmanşalı, Dvin-Aysor və Böyük Vedi kəndlərində, Naxçıvan qəzasında Qulubəy dizi, Abrakunis və Yamxana kəndlərində, Şərur-Dərələyəz qəzasında Yenice və Keşişkənd kəndlərində, Sürməli qəzasında Aralıq-Başkənd kəndində, Yenibəyazid qəzasında Basarkeçər kəndində, Üçmüəzzin qəzasında Kürdqulu kəndində)

¹⁶⁹⁰ Обзор Эриванской губернии за 1894 г., с.32.

¹⁶⁹¹ Yənə orada.

7. Sürməli qəzasının Qızıl Zakir və Üçmüəzzin qəzasında Çobanqara kəndlərində 2 ibtidai kənd məktəbi¹⁶⁹².

Beləliklə, hesabat ilində İrəvan quberniyasında 33 ibtidai məktəb olmuş, həmin məktəblərdə ilin sonunda 2301 şagird, o cümlədən 2246 oğlan və 55 qız qeydə alınmışdır. Bu keçən ilə nisbətən 378 şagird çox idi. Şagirdlər etnik tərkibinə görə belə bölünmüşdü: 528 Azərbaycan türkü, 134 rus, 3 gürcü, 1592 erməni və 43 digər xalqların nümayəndələri. Sosial tərkibinə görə isə 149-u zadəgan, 105-i ruhani, 460-ı şəhərli, 1575-i kəndli, 8-i aşağı rütbəli məmur və 4-ü isə əcnəbi uşağı idi. Həmin il ibtidai məktəbləri 90 şagird bitirmiş, ibtidai məktəblərin saxlanmasına 54837 rubl pul buraxılmışdır¹⁶⁹³.

İbtidai məktəblərdə həmin il 123 müəllim və xidmətçi qeydə alınmış, onlardan 15-i nəzarətçi, 20-i məktəb müdiri, 40-ı şəriət müəllimi, 36-ı digər fənn müəllimi, 5-i müəllim köməkçisi və 7-i isə digər xidmətçilər idi. Bu müəllim və xidmətçilərin 28-i müsəlman, 44-ü pravoslav, 49-u erməni-qriqoryan, 1-i katalikos və 1-i isə protestant dininə mənsub olmuşdur¹⁶⁹⁴.

1896-cı ilin hesabatında İrəvan quberniyasında ibtidai məktəblərin sayı daha da artaraq sayı 41-ə çatmışdır. Həmin il əlavə olaraq Sürməli qəzasının Qızıl Zakir kəndində 1 xəzinə normal məktəbi, Naxçıvan qəzasının Mahmudov, Milax, Yayıcı kəndlərində 3 ictimai məktəbi və 4 kənd ibtidai məktəbi (2-i Naxçıvan qəzasının Vənənd və Talın erməni kəndlərində, 2-i Aleksandropol qəzasının Dövşanqışlaq və Xorom kəndlərində) açılmışdır¹⁶⁹⁵. Hesabat ilində bu ibtidai məktəblərdə 2942 şagird oxumuş, onlardan 2865-i oğlan, 77-i isə qız olmuşdur¹⁶⁹⁶.

1897-ci il məlumatına görə, İrəvan quberniyasında 45 ibtidai məktəb qeydə alınmışdı. Həmin il 1896-cı il dekabrın 2-də verilmiş çar fərmanına əsasən 1897-ci il iyulun 1-dən Ordubad şəhərində “1972-ci il Əsasnaməsinə əsasən” birsinifli ibtidai məktəb açılmışdı. Bundan əlavə, kənd zemski normal məktəblərin sayında artım olmuşdur (2-i Sürməli qəzasının İğdır və Qulp kəndlərində, 1-i Aleksandropol qəzasının Böyük Qarakilsə kəndində). Hesabat ilində İrəvan quberniyasında ibtidai məktəblərdə 3132 şagird oxumuş, onlardan 65-i qız və 3067-i oğlan idi¹⁶⁹⁷.

1898-ci il məlumatına görə, İrəvan quberniyasında 64 ibtidai məktəb qeydə alınmış, həmin məktəblərdə 4429-u oğlan, 493-ü qız olmaqla, ümumilikdə 4922 şagird olmuşdur¹⁶⁹⁸.

¹⁶⁹² Обзор Эриванской губернии за 1895 г., с.27-28.

¹⁶⁹³ Yənə orada, s.30.

¹⁶⁹⁴ Yənə orada, s.30-31.

¹⁶⁹⁵ Обзор Эриванской губернии за 1896 г., с.29-30.

¹⁶⁹⁶ Yənə orada, s.70.

¹⁶⁹⁷ Обзор Эриванской губернии за 1897 г., с.31, с.67.

¹⁶⁹⁸ Обзор Эриванской губернии за 1898 г., с.25, с.65.

Həmin hesabat ilində qeydə alınmış ibtidai məktəblərdən 31-in özünün binası olmuş, 29-u isə kirayə tutulmuş binada yerləşmişdir. Bundan əlavə, ibtidai məktəbləri bina ilə təmin etmək üçün 10 ikisınıfli, 7 birsınıfli binanın tikintisinə başlanmış, 2 ibtidai məktəbin nəzdində kənd-təsərrüfatı üçün lazım olan otaqlar, 1 məktəbdə əlavə siniflər artırılmış, bu tikintilər üçün 205400 rubl xərclənmişdir.¹⁶⁹⁹

Bu hesabat ilindən ibtidai məktəblərdə nəinki zehni biliklərlə əlaqədar, eyni zamanda praktiki dərslər də keçirilməyə başlamışdı. İbtidai məktəblərdə kənd təsərrüfatı şöbələrinin açılmasına 1897-ci ildə icazə verilmişdi¹⁷⁰⁰. İbtidai məktəblərdə xarratlıq, tokarlıq, çəlləkçilik, dəmirçilik, çilingərlik, həmçinin kənd təsərrüfatı sahələrindən bağçılıq, bostançılıq, üzümçülük, ipəkçilik, pambıqçılıq və arıçılıq sənətləri öyrədilməyə başlandı. Hətta ibtidai məktəblərə kənd təsərrüfatı ilə əyani tanışlıq üçün bağlar, şitillik və pambıq sahələri ayrılmışdı. Bu məqsədlə 20 kənd ibtidai məktəbə 0,5 desyatindən 2 desyatınə qədər, 1 məktəbə dörd ondabir desyatın torpaq və 1 ailə, 2 ibtidai məktəbə isə xahişlə birinə 10 desyatın, digərinə 9 desyatın torpaq verilmişdir. Nəticədə 1898-ci il tədris ilində ibtidai məktəblərdə 57 oğlan xarratlıq və tokar, 11-i çəlləkçilik, 29-u çilingər sənətləri ilə, 160 şagird ipəkçiliklə, 220 şagird isə bağçılıq və bostançılıqla müvəffəqiyyətlə məşğul olmuşdular¹⁷⁰¹.

Lakin digər mənbədə hesabat ilində İrəvan quberniyasında ümumilikdə 60 ibtidai məktəb olduğu göstərilmiş, bu məktəblərdə 4399 şagird təhsil almış, təhsil alanlardan 698-i Azərbaycan türkü, 88-i rus, 8-i gürcü, 3527-i erməni, 3-ü dağlı, 78-nin isə digər xalqların nümayəndələrinə məxsus olduğu bildirilmişdir¹⁷⁰².

1899-cu il tədris ilində isə quberniya üzrə 77 ibtidai məktəb (keçən ilə nisbətən 13 məktəb çox) qeydə alınmış, həmin məktəblərdə 5491-i oğlan, 931-i qız olmaqla, ümumilikdə 6422 şagird oxumuşdu¹⁷⁰³. Lakin digər mənbədə 73 ibtidai məktəb və bu məktəblərdə oxuyan 5918 şagird qeydə alınmışdır. Bunlardan etnik tərkibinə görə, 641-i Azərbaycan türkü, 103-ü rus, 5-i gürcü, 5091-i erməni, 78-i isə digər xalqların nümayəndələri, sosial tərkibinə görə isə 192-i zadəgan, 192-si din xadimi, 4381-i kəndli, 6-sı əcnəbi, 117-i isə şəhərli uşaqları idi¹⁷⁰⁴.

XX yüzilliyin əvvəllərində ibtidai məktəblərin sayında əhəmiyyətli irəlliləyiş baş vermişdi. Qeyd etmək lazımdır ki, bu artımın əsas səbəbi bəzi məktəblərdə şagirdlərin artması ilə əlaqədar siniflərin paralel olaraq sayının artırılması və ibtidai məktəblərdə kənd təsərrüfatı və sənətkarlıqla əlaqədar sənət sahələrinin öyrədilməsinin daha da genişləndirilməsi idi. Belə ki, ibtidai məktəblərin bəzində bir

¹⁶⁹⁹ Обзор Эриванской губернии за 1898 г., с.26-27.

¹⁷⁰⁰ Обзор Эриванской губернии за 1901 г., с.34.

¹⁷⁰¹ Обзор Эриванской губернии за 1898 г., с.26-27.

¹⁷⁰² Кавказский календарь на 1900 г., отдел III, с.68.

¹⁷⁰³ Обзор Эриванской губернии за 1899 г., с.22, с.64.

¹⁷⁰⁴ Кавказский календарь на 1901 г., отдел III, с.87.

sinifdən paralel olaraq ikinci sinif yaradılmış, üçüncü sinif kənd təsərrüfatına aid sənət kurslarının açılması sahəsində olmuşdur. Burada ipəkçiliklə, arıçılıqla, pambıqçılıqla və bağçılıqla bağlı dərslər keçilirdi. Bundan əlavə, quberniya üzrə ibtidai məktəblərdə ustaların şəxsən rəhbərliyi ilə xarrat-tokar, çilingər-dəmirçi, digər üçüncü kənd təsərrüfatı üzrə sənət, digər üç qadın ibtidai məktəbində isə əl işi sənəti öyrədilirdi. Sənət öyrədən bu məktəblərdən rus əhalisinin yaşadığı Aleksandropol qəzasında Nikitino, Yenibəyazid qəzasında Konstantinovka və Aşağı Axtı kəndlərində, Aleksandropol qəzasında Qundaxsaz kəndində və 9 Azərbaycan türklərinin və ermənilərin yaşadığı ayrı-ayrı kəndlərdə olan ibtidai məktəbləri qeyd etmək lazımdır¹⁷⁰⁵.

1900-cü il hesabat ilində İrəvan quberniyasında 91 şəhər və kənd ibtidai məktəbləri qeydə alınmış, bu məktəblərin 62-nin öz binası olmuş, 29-u isə kirayə tutulmuş binada yerləşmişdir. Həmin il 3 ibtidai məktəb rus əhalisinin yaşadığı Aleksandropol qəzasının Nikitino kəndində, Yenibəyazid qəzasında Konstantinovka və Aşağı Axtı kəndlərində, bir ibtidai məktəb Qundaxsaz kəndində, 9 digər ibtidai məktəb isə quberniyanın müxtəlif yerlərində Azərbaycan türklərinə və ermənilərə məxsus kəndlərdə açılmışdı. Quberniya üzrə həmin il ibtidai məktəblərdə 6636 oğlan, 1167 qız olmaqla ümumilikdə 7803 şagird oxumuşdu¹⁷⁰⁶.

Hesabat ilində şagirdlərin artması ilə əlaqədar olaraq bir ibtidai məktəb birsiniflidən ikisinfliyə keçmiş, bəzilərində paralel siniflər, digərlərində isə peşə şöbələri genişləndirilmişdi. 1900-cü ildə ustaların rəhbərliyi ilə 3 ibtidai məktəbdə xarrat-tokar, çilingər-dəmirçi, 3 ibtidai məktəbdə kənd təsərrüfatı üzrə, 3 qadın ibtidai məktəbində isə əl işləri sənətləri tədris edilmişdi¹⁷⁰⁷.

1901-ci ildə İrəvan quberniyasında 97 ibtidai məktəb qeydə alınmış, bu da keçən ilə nisbətən 6 məktəb çox idi. Qeyd etmək lazımdır ki, altı əlavə ibtidai məktəb açılmaqla bərabər, ibtidai məktəblərdə dörd ikinci sinif və on bir paralel sinif açılmışdır. Bundan əlavə, İrəvan şəhərində Puşkin adına məktəbdə böyüklər üçün bazar günü məktəbi açılmış, həmin məktəbə 80 adam yazılmışdı. Onlardan yaş həddinə görə 45-i 18-30 yaş arası, 25-i 30-40 yaş arası, 10-u idə 40-50 yaş arası, etnik tərkibinə görə isə 25-i Azərbaycan türkü, 5-i rus, 1-i gürcü, 47-i erməni və 2-i isə aysor olmuşdur¹⁷⁰⁸.

Hesabat ilində İrəvan quberniyasının bəzi kənd ibtidai məktəblərində şagirdləri öyrətmək üçün sənətkarlıq və kənd təsərrüfatı şöbələri açılmışdı. Qəzalar üzrə kəndlərdə yerləşmiş ibtidai məktəblərin tərkibində açılmış xüsusi şöbələr bunlar idi: **İrəvan qəzasında** - Dvin-Aysor ibtidai məktəbində açılmış çilingər-dəmirçi şöbəsi, 1-ci Kəmərli ibtidai məktəbində açılmış xarrat-tokar şöbəsi, Koylasar kənd ibtidai məktəbində açılmış kənd təsərrüfatı şöbəsi, Uluxanlı kənd ibtidai

¹⁷⁰⁵ Обзор Эриванской губернии за 1900 г., с.25-26.

¹⁷⁰⁶ Yenə orada, s.26, s.64.

¹⁷⁰⁷ Yenə orada, s.25-26.

¹⁷⁰⁸ Обзор Эриванской губернии за 1901 г., с.32-33.

məktəbində açılmış kənd təsərrüfatı şöbəsi; **Naxçıvan qəzasında** - Naxçıvan 3 sinifli şəhər məktəbində açılmış xarrat-tokar, çilingər-dəmirçi və ipəkçilik şöbələri, Yuxarı Əylisli qız ibtidai məktəbində açılmış əl işləri şöbəsi; **Sürməli qəzasında** - İğdır qarışıq ibtidai məktəbində (həm oğlan və həm də qızlardan ibarət) açılmış əl işləri və hörmə şöbəsi; **Yenibəyazid qəzasında** - Yenibəyazid qadın ibtidai məktəbində açılmış xalça-parça toxuma şöbəsi; **Üçmüəzzin qəzasında** - Əştərək kənd ibtidai məktəbində açılmış kənd təsərrüfatı şöbəsi, Vaqarşapat qadın ibtidai məktəbində açılmış əl işləri və toxuma şöbəsi; **Aleksandropol qəzasında** – Aleksandropol qız ibtidai məktəbində açılmış əl işləri şöbəsi, Böyük Qarakilsə qız ibtidai məktəbində açılmış əl işləri şöbəsi¹⁷⁰⁹.

Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, 1897-ci ildə ibtidai məktəblərin tərkibində kənd təsərrüfatı şöbələri açılmasına icazə verməklə bərabər, onlara torpaq sahəsi də ayrılışdı. Məsələn, Uluxanlı ibtidai məktəbinə 3 desyatin, Əştərək məktəbinə 4 desyatin və Koylasar məktəbinə isə 10 desyatin torpaq verilmişdi¹⁷¹⁰.

1902-ci il məlumatına görə İrəvan quberniyasında 105 ibtidai məktəb qeydə alınmış, bu keçən ilə nisbətən 8 məktəb çox idi. Bu məktəblərdə 7891 şagird oxumuş, onlardan 1423-ü qız, 6468-i isə oğlan olmuşdur¹⁷¹¹.

1903-cü ilin hesabatında ibtidai məktəblərin sayında xeyli artım baş vermiş, həmin il ilin əvvəllərində 99, ilin sonunda isə 133 məktəb qeydə alınmış, əlavə 34 məktəb açılmış, bu məktəblərdə ümumi siniflərin sayı 208-ə bərabər olmuşdur. İbtidai məktəblərdən 18-i kişi, 4-ü qadın, 21-i qarışıq olmaqla ikisinfli, 37-i kişi, 6-ı qadın və 47-i qarışıq olmaqla birsinifli idi. Həmin il ibtidai məktəblərdə 9005 oğlan, 1591 qız olmaqla 10596 şagird oxumuşdu¹⁷¹².

Bundan əlavə, hesabat ilində 27 ibtidai məktəbdən 9-da kənd təsərrüfatından, 2-də xarrat-tokar, 1-də xarratlıq, 2-də çilingər-dəmirçi, 14-də əl işləri, 1-də isə xalça-parça toxumaq sənətlərindən dərslər keçirilmişdi¹⁷¹³.

1904-cü il məlumatına görə, İrəvan quberniyasında ilin əvvəlində 133 ibtidai məktəb qeydə alınmış, ilin sonunda isə onların sayı 142-ə çatmışdır. Hesabat ilində Üçmüəzzin qəzasından başqa digər qəzalarda 9 əlavə məktəb açılmışdır. Ümumilikdə bunlardan 7-si xəzinə, qalanları xeyriyyə cəmiyyətləri tərəfindən maliyyələşdirilən məktəblər olmuşdur. Xəzinə məktəblərinin 2-i İrəvan, 2-si Sürməli və 1-i isə Üçmüəzzin qəzalarında, xeyriyyə məktəblərinin isə 2-si İrəvan, 3-ü Naxçıvan, 2-si Yenibəyazid, 5-i Aleksandropol qəzalarında, xeyriyyəçi zemstvo məktəblərin 3-ü Naxçıvan, 2-si Yenibəyazid, 2-si Aleksandropol, 3-ü Sürməli, 1-i Şərur-Dərələyəz, 1-i isə Üçmüəzzin qəzalarında, Maarif Nazirliyinə tabe olan xeyriyyəçi cəmiyyət tərəfindən maliyyələşdirilən ikisinfli məktəblərin 2-si İrəvan, 4-

¹⁷⁰⁹ Обзор Эриванской губернии за 1901 г., с.33-34.

¹⁷¹⁰ Yənə orada, с.34.

¹⁷¹¹ Обзор Эриванской губернии за 1902 г., с.44.

¹⁷¹² Обзор Эриванской губернии за 1903 г., с.7, с.44.

¹⁷¹³ Yənə orada, с.8.

ü Naxçıvan, 2-si Aleksandropol, 1-i Sürməli, 3-ü Şərur-Dərələyəz, 6-ı Üçmüəzzin qəzalarında, birsinifli məktəbin 14-ü İrəvan, 13-ü Naxçıvan, 9-ü Yenibəyazid, 19-u Aleksandropol, 4-ü Sürməli, 3-ü Şərur-Dərələyəz, 13-ü isə Üçmüəzzin qəzalarında, xeyriyyə cəmiyyəti tərəfindən açılmış xristian məktəbinin 5-i Naxçıvan, 3-ü Aleksandropol, 1-i Şərur-Dərələyəz, 1-i isə Üçmüəzzin qəzalarında, xeyriyyə cəmiyyəti tərəfindən açılmış xristian olmayan məktəbin 1-i Naxçıvan, 1-i isə Üçmüəzzin qəzalarında yerləşmişdi. Bunlardan 13-ü kənd təsərrüfatı sahəsinə, 2-i xarratlığa, 1-i dülgərliyə, 1-i ipəkçiliyə, 1-i isə xalçaçılığa aid məktəblər idi. Həm ikisinifli, həm də birsinifli məktəblərin bəzisi oğlan, bəzisi qız və yaxud qarışıq məktəb kimi fəaliyyət göstərmişdi. Quberniya üzrə ikisinifli oğlan məktəblərinin 4-ü İrəvan, 9-u Naxçıvan, 4-ü Aleksandropol, 2-i Sürməli, 1-i Şərur-Dərələyəz, 2-i isə Üçmüəzzin qəzalarında, qız məktəblərinin 1-i İrəvan, 2-i Naxçıvan, 1-i Şərur-Dərələyəz, 1-i isə Üçmüəzzin qəzalarında, qarışıq məktəblərin 1-i İrəvan, 1-i Naxçıvan, 2-i Yenibəyazid, 5-i Aleksandropol, 4-ü Sürməli, 3-ü Şərur-Dərələyəz, 5-i isə Üçmüəzzin qəzalarında, birsinifli qarışıq, qız-oğlan məktəblərinin 8-i İrəvan, 5-i Naxçıvan, 4-ü Yenibəyazid, 8-i Aleksandropol, 2-i Sürməli, 3-ü Şərur-Dərələyəz, 7-i isə Üçmüəzzin qəzalarının, qız məktəblərinin 3-ü İrəvan, 2-i Naxçıvan, 1-i Yenibəyazid, 3-ü Aleksandropol qəzalarının, qarışıq məktəblərin (həm oğlan, həm qız bir yerdə-E.Q.) isə 11-i İrəvan, 10-u Naxçıvan, 6-ı Yenibəyazid, 10-u Aleksandropol, 2-i Sürməli, 1-i Şərur-Dərələyəz və 8-i isə Üçmüəzzin qəzalarının payına düşmüşdü. Quberniya üzrə məktəblərdə bütün siniflərin sayı 227 olmuşdur¹⁷¹⁴.

1907-ci ilin məlumatında İrəvan quberniyasında məktəblərin və şagirdlərin sayında xeyli azalma baş vermişdir. Bunun səbəbi ola bilsin ki, 1905-1907-ci illərdə quberniyanın müxtəlif şəhər və kəndlərində Azərbaycan türkləri ilə ermənilər arasında baş vermiş hadisələr, digər tərəfdən xəzinədən xalq təhsili üçün lazımı vəsaitin buraxılmaması və yeni məktəbin açılması üçün yerli əhalinin vəsait ödəməsinə güclərinin çatmaması idi. Həmin il İrəvan quberniyasında 129 ibtidai məktəb qeydə alınmış, həmin məktəblərdə 7912 şagird, bunlardan 6825-i oğlan, 1091-i isə qız oxumuşdur¹⁷¹⁵.

1908-ci ilin məlumatına görə, İrəvan quberniyasında 130 ibtidai məktəb fəaliyyət göstərmiş, bu da keçən ilə nisbətən bir məktəb çox idi. Mənbədə az artımın səbəbi kimi, lazımı vəsaitin olmaması və son beş ildə xəzinənin vəsait buraxmaması üzündən yerlərdə məktəblərin açılmasına əhalinin gücünün çatmaması göstərilmişdir. Hesabat ilində ibtidai məktəblərdə 8057 oğlan, 1154 qız olmaqla, ümumilikdə 9211 şagird təhsil almışdır¹⁷¹⁶.

1909-cu hesabat ilində İrəvan quberniyasında 141 ibtidai məktəb qeydə alın-

¹⁷¹⁴ Обзор Эриванской губернии за 1904 г., с.13.

¹⁷¹⁵ Обзор Эриванской губернии за 1907 г., с.14-15, с.56.

¹⁷¹⁶ Обзор Эриванской губернии за 1908 г., с.15, с.56.

miş (bu keçən ilə nisbətən 11 məktəb çox idi), bu ibtidai məktəblərdə 8167-i oğlan, 1420-i qız olmaqla, ümumilikdə 9587 şagird oxumuşdur. Həmin il İrəvan quberniyasında əlavə 11 ibtidai məktəb açılmış, bunun 2-i İrəvan qəzasında, 4-ü Naxçıvan qəzasında, 2-i Şərur-Dərələyəz qəzasında, 1-i Sürməli qəzasında, 1-i Yenibəyazid qəzasında və 1-i isə Üçmüəzzin qəzasında açılmışdı. Hesabat ilində 1908-ci ilə nisbətən “1872-ci il əsasnaməsi”nə əsasən şəhər məktəblərində 109, kənd məktəblərində isə 1275 şagird artımı olmuşdur. Quberniyanın bəzi ibtidai məktəblərində əvvəlki kimi sənət öyrədilməsi davam etmişdi. Məsələn, Naxçıvan şəhər məktəbində xarrat, çilingər və kənd təsərrüfatına aid, Üçmüəzzin qəzasının Əştərək və Sürməli qəzasının İğdır kəndlərinin ibtidai məktəblərində kənd təsərrüfatına aid, İrəvan qəzasının Koylasar kənd ibtidai məktəbində xarrat və kənd təsərrüfatına aid dərslər keçirilmiş, Şərur-Dərələyəz qəzasının Keşişkənd kəndinin ibtidai məktəbində arıçı xarrat sənətinin öyrənilməsinə hazırlıq başlamışdı¹⁷¹⁷.

1910-cu il məlumatına görə, İrəvan quberniyasında 158 ibtidai məktəb qeydə alınmış, bu məktəblərdə 10720-i oğlan, 1765-i qız olmaqla, ümumilikdə 11485 şagird təhsil almışdır. Şagirdlərin sayında keçən ilə nisbətən 1896 nəfər artım olmuşdu. Bunlardan 96 nəfəri “1872-ci il əsasnaməsi”nə görə açılmış şəhər məktəblərinin, 1800 nəfəri isə kənd ibtidai məktəblərinin payına düşmüşdü. Qeyd etmək lazımdır ki, hesabat ilində Xalq Təhsili Nazirliyinin icazəsilə yeni 17 ibtidai məktəb açılmış, bu məktəblərdən 4-ü İrəvan qəzasında, 3-ü Şərur-Dərələyəz qəzasında, 2-i Naxçıvan qəzasında, 1-i Sürməli qəzasında, 1-i Üçmüəzzin qəzasında və 6-ı isə Aleksandropol qəzalarında fəaliyyət göstərmişdir. Etnik tərkibinə görə, şəhər məktəblərində oxuyan şagirdlərin 290-ı Azərbaycan türkləri, 92-i rus, 9-u gürcü, 12-i aysor, 12-i kürd və 676-ı erməni, kənd ibtidai məktəbində oxuyan şagirdlərdən isə 1832-i Azərbaycan türkü, 707-i rus, 34-ü gürcü, 72-i yunan, 123-ü aysor, 84-ü kürd, 8521-i erməni və 10-u digər xalqların uşaqları olmuşdur. Həmin il ibtidai məktəblərdə ümumilikdə 660 şagird təhsilini başa vurmuş, bunlardan 76-ı 7 şəhər məktəbinin, 584-ü isə 151 kənd ibtidai məktəblərinin payına düşmüşdü¹⁷¹⁸.

1912-ci il məlumatına görə İrəvan quberniyasında ibtidai məktəblərin sayında xeyli artım müşahidə olunmuşdu. Hesabat ilində ibtidai məktəblərin sayı 187-ə yüksəlmişdir. “1872-ci il əsasnaməsi” əsasında yaradılmış şəhər məktəblərindən 7-si İrəvan, Naxçıvan, Ordubad, Yenibəyazid, Aleksandropol şəhərlərində, Üçmüəzzin qəzasının Əştərək kəndində və Sürməli qəzasının İğdır kəndində, 12 ibtidai məktəb şəhərlərdə, 168-i isə kəndlərdə yerləşmişdi. Bunlardan 25 məktəb İrəvan qəzasında, 24 məktəb Üçmüəzzin qəzasında, 10 məktəb Sürməli qəzasında, 29 məktəb Naxçıvan qəzasında, 23 məktəb Şərur-Dərələyəz qəzasında, 16 məktəb Yenibəyazid qəzasında və 35 məktəb isə Aleksandropol qəzasında olmuşdur. Hə-

¹⁷¹⁷ Обзор Эриванской губернии за 1909 г., с.15, с.56.

¹⁷¹⁸ Обзор Эриванской губернии за 1910 г., с.16-17, с.56-57.

min məktəblərdə 10887-i oğlan, 2228-i qız olmaqla, ümumilikdə 13115 şagird təhsil almışdır. 1911-ci ilə nisbətən 1912-ci ildə şəhər məktəblərində şagirdlərin sayında 82 nəfər, kənd ibtidai məktəblərdə isə 1474 nəfər artım olmuşdur. Hesabat ilində şəhər məktəblərini 77 nəfər qurtarmış, 269 nəfər kursu qurtarmamış tərk etmiş, ibtidai sinifi isə 613 nəfər qurtarmış, 693 nəfər isə kursu qurtarmamış tərk etmişdir¹⁷¹⁹.

İrəvan quberniyasında həm şəhər məktəblərində, həm də ibtidai məktəblərdə müxtəlif xalqların nümayəndələri oxumuşdur. Etnik tərkibinə görə, şəhər məktəblərində oxuyarlardan 303-ü Azərbaycan türkü, 124-ü rus, 8-i yunan, 10-u gürcü, 788-i erməni, 16-ı aysor, 6-ı kürd və digər xalqların nümayəndələrinin uşaqları, ibtidai sinifdə oxuyarlardan 1725-i Azərbaycan türkü, 800-ü rus, 55-i yunan, 30-u gürcü, 9914-ü erməni, 135-i aysor, 71-i kürd və 130-u digər xalqların nümayəndələrinin uşaqları olmuşdur¹⁷²⁰.

Məlumata görə, bu məktəblərin 79-nun özünün binası olmuş, 102-si isə kirayə tutulmuş binada yerləşmişdir. Lakin 1912-ci il ərzində quberniyanın bəzi qəzalarında məktəb binası da tikilmişdi. İl ərzində İrəvan qəzasında 1 bina, Aleksandropol qəzasında 4 bina, Sürməli və Aleksandropol qəzalarında isə ibtidai məktəbdə sinif üçün əlavə bir otaq yenidən tikilmişdir¹⁷²¹.

İbtidai məktəblərdə şagirdlərə təhsillə bərabər fiziki, estetik hazırlıq və eyni zamanda peşə bilikləri də tədris edilirdi. Şagirdlərin fiziki hazırlığını yüksəltmək üçün gimnastikadan, 122 kənd məktəbində estetik biliyi artırmaq üçün rəsm və nəğmə dərsləri keçirilirdi. Bundan əlavə, peşə biliklərinin tədris edildiyi konkret məktəblərin adları da göstərilmiş və həmin məktəblər aşağıdakılardır: 1) İrəvan şəhərində Puşkin adına şəhər məktəbində heykəl düzəltmə; 2) İrəvan qəzasının Koylasar kənd məktəbində səbət toxuma və mebel hazırlanması; 3) Naxçıvan şəhər məktəbinin nəzdində toxuma və mebel hazırlanması; 4) Naxçıvan qəzasının Çağrı kişi məktəbində səbət toxuma və mebel hazırlanması; 5) İrəvan qəzasının Çikdamlı məktəbində parça toxuma; 6) Üçmüəzzin qəzasının Çobanqara ibtidai məktəbində süd məhsullarının rasiona emalı şöbəsi; 7) İrəvan qəzasının Sədərək ibtidai məktəbində süd məhsullarının rasiona emalı şöbəsi¹⁷²².

1913-cü tədris ilində İrəvan quberniyasının şəhər və qəzalarında 194 ibtidai məktəb qeydə alınmış, bu məktəblərdə 12787 oğlan, 2555 qız olmaqla, ümumilikdə 15342 şagird təhsil almışdır. Bu şəhər və kənd ibtidai məktəblərinin bəzisi yalnız oğlan, bəzisi qız, digərlərində isə həm qız, həm də oğlanlardan ibarət olmuşdur. Məktəblərdən bəzisi xəzinə, bəzisi ictimai, bəzisi zemstvo, normal, əksəriyyəti isə Xalq Təhsil Nazirliyinə məxsus ibtidai məktəblər idi. Bunlardan İrəvan şəhərində 1 şəhər məktəbi (144 yalnız oğlan şagird), qəza mərkəzi olan şəhərlərdə 3 şəhər mək-

¹⁷¹⁹ Обзор Эриванской губернии за 1912 г., с.19, с.74-75.

¹⁷²⁰ Yənə orada.

¹⁷²¹ Yənə orada, s.20.

¹⁷²² Yənə orada, с.21.

təbi (712 oğlan şagird), qəzalarda 3 şəhər məktəbi (oxuyanlardan 275-i oğlan, 42-i isə qız), ümumilikdə 7 şəhər məktəbi (oxuyanlardan 1231-i oğlan, 42-i qız), ibtidai məktəbin 4-ü (oxuyanlardan 258-i oğlan, 157-i isə qız) İrəvan şəhərində, 4-ü qəza mərkəzi olan şəhərlərdə (oxuyanlardan 334-ü oğlan, 375-i qız), ümumilikdə 8 ümumi ibtidai məktəb (oxuyanlardan 582-i oğlan, 532-i qız), xəzinə məktəbin 3-ü İrəvan şəhərində (250 oğlan, 58 oxumuşdur), 4-ü qəza məktəbləri olan şəhərlərdə (305 oğlan, 101 qız oxumuşdur) fəaliyyət göstərmişdir. İbtidai məktəblərin əksəriyyəti kəndlərdə yerləşmişdi. Kəndlərdə 29 xəzinə məktəbi (oxuyanlardan 1191-i oğlan, 259-u qız), 3 kənd adi məktəbi (oxuyanlardan 295-i oğlan, 19-u qız), 10 zemstvo məktəbi (oxuyanlardan 882 oğlan, 224 qız), 130 Xalq Təhsil Nazirliyinin nəzdində olan ümumi kənd məktəbi (oxuyanlardan 7951-i oğlan, 1320-i isə qız), İrəvan şəhərində 2 ikinci dərəcəli özəl məktəbi (196 oğlan), yenə İrəvan şəhərində 6 üçüncü dərəcəli özəl məktəbi (122 oğlan, 6 qız), qəza mərkəzi olan digər şəhərdə 1 özəl məktəbi (oxuyanlardan 29-u oğlan, 2-si qız), qəzalarda 1 özəl ibtidai məktəb (oxuyanlardan 4-ü oğlan, 4-ü qız) olmuşdur¹⁷²³.

1915-ci il yanvarın 1-ə olan məlumatlara görə, İrəvan quberniyasında 187 ibtidai məktəb qeydə alınmış, bu məktəblərdən 13-ü şəhərdə, 174-ü isə kənddə fəaliyyət göstərmişdir. Qəzalar üzrə ibtidai məktəblər belə bölünürdü: 24-ü İrəvan, 30-u Naxçıvan, 21-i Şərur-Dərələyəz, 15-i Sürməli, 36-sı Aleksandropol, 26-sı Üçmüəzzin və 16-ı isə Yenibəyazid qəzalarında. Ümumilikdə, həmin ibtidai məktəblərdə 12786 şagird təhsil almışdı. Etnik tərkibinə görə oxuyan şagirdlərdən 1496-ı Azərbaycan türkü, 847-i rus, 57-si gürcü, 60-ı yunan, 10121-i erməni, 105-i aysor, 83-ü kürd və 17-i isə digər xalqların nümayəndələri olmuşdular¹⁷²⁴.

Hesabat ilində şəhər və kəndlər üzrə olan ibtidai məktəblər bunlar idi: İrəvan şəhərində 1 ali ibtidai məktəb (96 oğlan şagird), qəza mərkəzi olan şəhərlərdə 4 ali ibtidai məktəb (444 oğlan şagird), qəzalarda 2 ali ibtidai məktəb (oxuyanlardan 124-ü oğlan, 25-i isə qız), ümumilikdə şəhərlərdə 7 ali ibtidai məktəb (679 şagird, 654 oğlan, 25 qız); ümumi ibtidai məktəb - 4-ü (oxuyanlardan 228-i oğlan, 130-u isə qız) İrəvan şəhərində, 4-ü qəza mərkəzi olan şəhərlərdə (oxuyanlardan 303-ü oğlan, 367-i qız), ümumilikdə şəhərlərdə 8 ümumi ibtidai məktəb (531 oğlan, 497 qız oxumuşdu); xəzinə məktəbi - 3-ü İrəvan şəhərində (232 oğlan oxumuşdur), 4-ü qəza məktəbləri olan şəhərlərdə (297 oğlan, 209 qız oxumuşdu); kəndlərdə 22 xəzinə məktəbi (oxuyanlardan 624-ü oğlan, 231-i qız), 5 kənd ibtidai məktəbi (oxuyanlardan 630-u oğlan, 31-i qız), 12 zemstvo məktəbi (oxuyanlardan 1275 oğlan, 274 qız), 133 Xalq Təhsil Nazirliyinin nəzdində olan ümumi ibtidai kənd məktəbi (oxuyanlardan 6914-ü oğlan, 1004-ü isə qız)¹⁷²⁵.

Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, İrəvan quberniyasında ibtidai məktəblərin nəz-

¹⁷²³ Обзор Эриванской губернии за 1913 г., с.76-77.

¹⁷²⁴ Yenə orada, с.23.

¹⁷²⁵ Обзор Эриванской губернии за 1914 г., с.78-79.

dində əməli işlə məşğul olan kənd təsərrüfatı və ayrı-ayrı sənət növlərini öyrədən şöbələr də yaradılmışdır. Məsələn, Naxçıvan qəzasının şəhər və kənd ibtidai məktəblərində xarratlıq, çilingərlik, ipəkçilik, bağçılıq, səbət toxuma, mebel düzəltmə, Yenibəyaziddə cildxana şöbələri, İgdırda ibtidai məktəbdə kənd təsərrüfatı şöbəsi, Koylasarda xarratlıq, səbət düzəltmə, mebel düzəltmə, Keşişkənddə arıçılıq, Yenlenovkada cildxana, İrəvanda rus-Azərbaycan kişi məktəbində və şəhər qız məktəbində çəkməçilik, Aleksandropolda kişi kartonaj (müxtəlif şeylər düzəldən-E.Q.) emalatxanası, rus-Azərbaycan qadın məktəbində əl işləri, biçim və tikmək üçün siniflər, həmçinin Naxçıvanda rus-Azərbaycan qadın məktəbində əl işləri, biçim və tikmək üçün siniflər fəaliyyət göstərmişdir¹⁷²⁶.

1916-cı ildə İrəvan quberniyasında ibtidai siniflərdə 7562 oğlan, 1820 qız şagird oxumuş, bu şagirdlərin 1090-ı oğlan, 96-ı qız olmaqla Azərbaycan türkləri olmuşdur¹⁷²⁷.

İrəvan quberniyasında müxtəlif tipli məktəblərin fəaliyyət göstərməsinə baxmayaraq, əhali arasında savadlılıq dərəcəsi aşağı olmuşdur. 1897-ci il siyahıyaalmaya görə, İrəvan quberniyasında savadlılar bütün əhalinin cəmi 6,4 %-i, kişilər 10,33 %-i, qadınlar isə 2 % -i təşkil etmişdir. Savadlıların əksəriyyəti şəhərlərin payına düşürdü. Şəhərlərdə kişilərə məxsus savadlıların faizi 37,36, qadınlar isə 12,75-ə çatmışdı. Qəzalarda isə kişilərin faizi 6,55-ə, qadınların isə 0,62-ə çatmışdı¹⁷²⁸. Siyahıyaalınmada əhalinin etnik tərkibinə görə də savadlıların tərkibi göstərilmişdir. Etnik tərkibinə görə savadlılar faizlə əhali arasında belə bölünmüşdü: Azərbaycan türkləri arasında kişilər- 3,92 %, qadınlar 0,34 %; ruslar arasında kişi 56,71 %, qadınlar 18,44 %; ermənilər arasında kişi 11,42 %, qadınlar 2,11 %, kürdlər arasında kişilər 0,57, qadınlar 0,04 %¹⁷²⁹.

İrəvan Müəllimlər Seminariyası. İrəvan şəhərində müəllimlər seminariyası da fəaliyyət göstərmişdir. Azərbaycan xalqının təhsil sistemində böyük rol oynamış İrəvan müəllimlər seminariyası Rusiya imperiyası Dövlət Şurasının 1880-ci il oktyabrın 20-də verdiyi qərara əsasən yaradılmışdır. Bu qərara əsasən, İrəvan müəllimlər seminariyasının ümumi xərci üçün illik 28350 rubl məbləğində pul ayrılmışdır¹⁷³⁰. Fəaliyyət göstərdiyi illərdə İrəvan müəllimlər seminariyasına çəkilən illik xərclər haqqında mənbələrdə müxtəlif rəqəmlərə rast gəlmək mümkündür. Məsələn, bu təhsil müəssisəsinə illik 1887-ci ildə 28987 rubl, 1892-ci ildə 29336 rubl 75 qəpik, 1898-ci ildə 30614 rubl, 1899-cu ildə 31359 rubl, 1908-ci ildə 218339 rubl, 1909-cu ildə 246927 rubl, 1910-cu ildə 272231 rubl, 1911-ci ildə 317650 rubl 48 qəpik, 1912-ci ildə 339105 rubl 69 qəpik pul xərclənmişdir¹⁷³¹.

¹⁷²⁶ Обзор Эриванской губернии за 1914 г., с.23-24.

¹⁷²⁷ Кавказский календарь на 1917 г., отдел III, с.310.

¹⁷²⁸ Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897, Эриванская губерния, с.25.

¹⁷²⁹ Yənə orada, s.25.

¹⁷³⁰ Полное собрание законов Российской империи, СПб, 1883, т.55, с.476.

¹⁷³¹ Обзор Эриванской губернии за 1892-1909, Эривань, 1892-1909, с.39; Отчет попечителя Кав-

Qeyd etmək lazımdır ki, İrəvan Müəllimlər Seminariyasının saxlanması üçün müxtəlif mənbələrdən də pul daxil olurdu. Bu mənbələrə dövlət xəzinəsindən, zemstvodan, şəhər cəmiyyətlərindən, Kuban və Terk qoşunlarından, təhsil üçün yığılan vergilər daxil idi¹⁷³². Ayrılan pullar seminariyada müxtəlif sahələrə xərclənirdi. Bu ümumi xərc başda seminariyanın direktoru olmaqla müəllim heyətinə, binanın kirayəsinə, onun təmirinə, dərslər vəsaitlərinə, kitabxanaya, seminariyanın nəzdində fəaliyyət göstərəcək pansiona, ibtidai sinifinə, həkimə və müalicə dərmanlarına, xidmətçilərə sərf olunmalı idi. 1887-ci ilin məlumatına görə, ümumi məbləğdən binanın kirayəsinə 2600, binanın təmirinə 105, təsərrüfat xərclərinə 2550, dərslər vəsaitlərinə 432, seminariyanın şəxsi heyətinin saxlanmasına 15092, əlavə maaşlara 719 rubl, 1898-ci ildə binanın kirayəsinə 3000, otaqların təmirinə 80, təsərrüfat xərclərinə 3978, dərslər vəsaitlərinə 634, seminariyanın şəxsi heyətinin saxlanmasına 13525, pansionun saxlanmasına 6908, məvacibə əlavə 910, tələbələrə maddi yardım 175, xidmətçilərə maddi yardım 50 rubl xərclənmişdir¹⁷³³.

Uzun hazırlıqdan sonra müəllimlər seminariyası 1881-ci il noyabrın 3-də İrəvan şəhərində açılmışdır. Bu seminariya 1918-ci ilə qədər fəaliyyət göstərmiş, seminariyanın tərkibində pansionat və hazırlıq sinifi də olmuşdur. Birinci ili seminariya bir sinifdə, 1882-ci ildə iki sinifdə, 1883-cü ildən üç sinifdə və 1898-ci ildən isə dörd sinifdə fəaliyyət göstərmişdir¹⁷³⁴. Bundan əlavə, İrəvan müəllimlər seminariyasının nəzdində tələbələrin pedaqoji fəaliyyəti üçün nümunəvi məktəb də olmuşdur. Eyni zamanda seminariyanın tələbələri üçün keçirilən bağçılıq və bostançılıq sahələri üzrə əyani təcrübə üçün Sərdar bağından xüsusi torpaq sahəsi də ayrılmışdır¹⁷³⁵.

İrəvan seminariyasının kitabxanasında fundamental kitablar və şagirdlərə məxsus dərslər vəsaitləri, qurğular ilə təmin olunmuş fizika otağı da var idi. 1890-cı il məlumatına görə, seminariyanın kitabxanasında 4435 rubl dəyərində 1576 adda 2837 cildə fundamental kitablar, 2482 rubl dəyərində 1705 adda 3954 cildə şagirdlərə məxsus dərslər vəsaitləri, fizika otağında isə 3579 rubl dəyərində 318 cihaz, ümumilikdə, kitabxanalarda, fizika otağında bütün dərslər vəsaitlərinin və qurğula-

казского учебного округа о состоянии учебных заведений за 1887, Тифлис, 1888, с.75; Отчет попечителя Кавказского учебного округа о состоянии учебных заведений за 1888, с.261; Отчет попечителя Кавказского учебного округа о состоянии учебных заведений за 1889, с.261; Обзор деятельности Кавказского учебного округа. 1908-1912г.г., с.184.

¹⁷³² Отчет попечителя Кавказского учебного округа о состоянии учебных заведений за 1887, с.75; Обзор деятельности Кавказского учебного округа. 1908-1912г.г., с.85.

¹⁷³³ Отчет попечителя Кавказского учебного округа о состоянии учебных заведений за 1887, с.75-76.

¹⁷³⁴ Полное собрание законов Российской империи, СПб, 1883, т.55, с.518; Отчет попечителя Кавказского учебного округа о состоянии учебных заведений за 1898, с.257; Развитие Еревана после присоединения Восточной Армении к России. Сборник документов 1801-1917, с.390-391; Əmrahov Z. Göstərilən əsəri, s.169.

¹⁷³⁵ Отчет попечителя Кавказского учебного округа о состоянии учебных заведений за 1884, с.83, с.88.

rın ümumi dəyəri 13965 rubl, 1895-ci ildə ümumi dəyəri 8972 rubl, 8320 cildə 3896 adda kitab, fizika otağında isə ümumi dəyəri 3674 rubl olan 319 qurğu, 1896-cı ildə 8389 rubl dəyərində 3901 adda həm fundamental kitablar, həm də şagirdlərə məxsus dərs vəsaitləri, fizika otağında olan qurğuların ümumi dəyəri 15530 rubl, 1898-ci ildə 6122 rubl dəyərində 2163 adda 4205 cildə fundamental kitablar, 3458 rubl dəyərində 2263 adda 4556 şagirdlərə məxsus dərs vəsaitləri, ümumilikdə 9580 rubl dəyərində 4426 adda 8761 cildə kitab, fizika otağında isə 4393 rubl dəyərində 403 cihaz, 1899-cu ildə isə 6325 rubl dəyərində 2208 adda 4323 cildə fundamental kitablar, 3690 rubl dəyərində 2507 adda 4610 cildə şagirdlərə məxsus dərs vəsaitləri, ümumilikdə həmin ildə 10015 rubl dəyərində 4715 adda 8933 cildə kitab olmuşdur¹⁷³⁶.

Seminaryada müxtəlif fənlər keçirilmişdir. Burada müsəlman, pravoslav, erməni-qriqoryan dini qanunları, rus dili, tarix, coğrafiya, riyaziyyat, həndəsə, hüsnü-xətt, rəsm, mahnı, tibb, Azərbaycan türk və erməni dilləri, bağçılıq və bostançılığa aid fənlər tədris edilmişdir. Tədrisdə ən çox rus dili proqramına diqqət yetirilmişdi¹⁷³⁷.

İrəvan Müəllimlər Seminariyasına qəbul, imtahan verməklə xüsusi qaydada keçirilmişdir. Hər il qəbul imtahanı vermək üçün ərizələr qəbul edilir və abituriyentlər imtahan verirdilər. 1881-ci ildə İrəvan Müəllimlər Seminariyasına 64, 1882-ci ildə 58, 1884-cü ildə 47, 1885-ci ildə 51, 1899-cu ildə 64, 1900-cü ildə 78 nəfər ərizə ilə müraciət etmişdir. Lakin ərizə verənlərin bəzisi imtahandan kəsilmişdir¹⁷³⁸.

İrəvan Müəllimlər Seminariyasında birinci ili seminariyada 34, ikinci ili 60, dördüncü ili 78, beşinci ili 82 tələbə oxumuşdur¹⁷³⁹.

Bundan əlavə, seminariyada dərs yükü ağır olduğuna görə, bəzi tələbələr rübdən-rübə keçəndə dərslərdən geri qalırdı. Məsələn, 1882-ci ildə birinci rübdə 50 tələbə oxuyurdusa, ikinci və üçüncü rüblərdə 37, axıncı rübdə isə 41 tələbə bütün fənlərdən yaxşı çıxmışdır¹⁷⁴⁰.

İrəvan Müəllimlər Seminariyasının ilk tələbə buraxılışı 1884-cü ildə 5 nəfərdən ibarət olmuşdur. İkinci buraxılış 1885-ci ildə (9 tələbə), üçüncü 1886-cı ildə (14 tələbə), dördüncü 1887-ci ildə (6 tələbə), beşinci 1888-ci ildə (10 tələbə), altıncı 1889-cu ildə (13 tələbə), yeddinci 1890-cı ildə (12 tələbə) qeydə alınmışdır.

¹⁷³⁶ Отчет попечителя Кавказского учебного округа о состоянии учебных заведений за 1898, с.259; Отчет попечителя Кавказского учебного округа о состоянии учебных заведений за 1899, с.259; Обзор Эриванской губернии за 1892-1909, с.29-30, с.32.

¹⁷³⁷ Циркуляр по управлению Кавказским учебным округом за 1882 год, Тифлис, 1882, с.518; Развитие Еревана после присоединения Восточной Армении к России, Сборник документов 1801-1917, с.391.

¹⁷³⁸ Yenə orada, с.497; Циркуляр по управлению Кавказским учебным округом за 1885 г., с.419; Циркуляр по управлению Кавказским учебным округом за 1900 г., с.1158-1159.

¹⁷³⁹ Yenə orada, с.497; Yenə orada, с.419; Yenə orada, с.1158-1159.

¹⁷⁴⁰ Yenə orada, с.497.

Ümumiyyətlə bu illər ərzində müəllimlər seminariyasını kənd ibtidai sinifləri üçün müəllim adını 69 nəfər bitirmişdir¹⁷⁴¹.

İrəvan Müəllimlər Seminariyasında müxtəlif millətlərin nümayəndələri oxumuşdur. Burada oxuyan tələbələr arasında Azərbaycan türkləri də olmuşdur. Mənbələrdə seminariyada oxuyan tələbələrin sayı, milli tərkibi, sosial mənsubiyyəti haqqında ətraflı məlumat verilmişdir. Məsələn, 1884-cü ildə İrəvan müəllimlər seminariyasında ilin əvvəlində 67, ilin axırında 78 tələbə (bunlar siniflər üzrə belə bölünmüşdür: hazırlıq qrupunda 33, 1-i sinifdə 16, 2-ci sinifdə 8, 3-cü sinifdə 11 nəfər; bunlardan 30-u zadəgan, 8-i din xadimi, 16-ı şəhərli, 23-ü kəndli, 1-i kiçik məmur uşaqları idi. Milliyyətə 13-ü Azərbaycan türkü, 7-i rus, 3-ü gürcü, 44-ü erməni, 8-i dağlı, 3-ü Avropadan gəlmə ailəyə məxsus olmuşdur), 1887-ci ildə İrəvan Müəllimlər Seminariyasında ilin əvvəlində 80, ilin axırında 81 tələbə (bunlar siniflər üzrə belə bölünmüşdü: hazırlıq qrupunda 30, 1-ci sinifdə 25, 2-ci sinifdə 15, 3-cü sinifdə 11 nəfər; bunlardan 22-i zadəgan, 7-i din xadimi, 19-u şəhərli, 32-i kəndli, 1-i kiçik məmur uşaqları idi. Milliyyətə 14-ü Azərbaycan türkü, 9-u rus, 1-i gürcü, 48-i erməni, 4-ü dağlı, 5-i Avropadan gəlmə ailəyə məxsus olmuşdur), 1891-ci ildə 66 tələbə (bunlar siniflər üzrə belə bölünmüşdü: hazırlıq qrupunda 27, 1-ci sinifdə 19, 2-ci sinifdə 16, 3-cü sinifdə 4 tələbə. Milliyyətinə görə bunlardan 11-i Azərbaycan türkləri, 6-ı rus, 3 gürcü, 39 erməni, 2-i aysor, 3-ü yunan olmuşdur. Həmin il 12 nəfər kənd ibtidai sinif müəllimi adında kursu qurtarmışdır), 1892-ci ildə 54 tələbə (bunlar siniflər üzrə belə bölünmüşdür: hazırlıq qrupunda 6, 1-ci sinifdə 25, 2-ci sinifdə 8, 3-cü sinifdə 15 tələbə. Milliyyətinə görə bunlardan 10-u Azərbaycan türkü, 6-ı rus, 3 gürcü, 30 erməni, 2-i aysor, 3-ü yunan idi. Həmin il 4 tələbə kursu bitirmişdir), 1893-cü ildə 52 tələbə (milliyyətinə görə bunlardan 7-i Azərbaycan türkü, 10-u rus, 5 gürcü, 21 erməni, 9-u isə digər xalqların nümayəndələri idi. Həmin il 15 tələbə müəllim rütbəsində kursu bitirmişdir. 1994-cü ildə 52 tələbə (bunlar siniflər üzrə belə bölünmüşdü: hazırlıq qrupunda 14, 1-ci sinifdə 14, 2-ci sinifdə 8, 3-cü sinifdə 16 tələbə. Milliyyətinə görə bunlardan 7-i Azərbaycan türkü, 9-u rus, 4-ü gürcü, 21-i erməni, 3-ü aysor, 7-i yunan, 1-i osetin idi. Bunlardan 10-u zadəgan, 11-i din xadimi, 9-u şəhərli, 22-i isə kəndli uşaqları olmuşdur. Həmin il 9 nəfər kənd ibtidai sinif müəllimi rütbəsində kursu qurtarmış, 5 nəfər isə seminariyanı tərk etmişdir), 1895-ci ildə 49 tələbə (bunlar siniflər üzrə belə bölünmüşdü: hazırlıq qrupunda 16, 1-ci sinifdə 18, 2-ci sinifdə 8, 3-cü sinifdə 7 tələbə. Milliyyətinə görə bunlardan 7-i Azərbaycan türkü, 9-u rus, 1-i gürcü, 1-i dağlıstanlı, 18-i erməni, 13-ü isə digər xalqların nümayəndələri idi. Bunlardan 9-u zadəgan, 5-i din xadimi, 7-i şəhərli, 26-ı kəndli, 1-i aşağı təbəqəyə məxsus məmur, 1-i isə əcnəbi uşağı olmuşdur. Həmin il 14 nə-

¹⁷⁴¹ Развитие Еревана после присоединения Восточной Армении к России, Сборник документов 1801-1917, с.396-397; Отчет попечителя Кавказского учебного округа о состоянии учебных заведений за 1884, с.336.

fər kənd ibtidai sinif müəllimi rütbəsində kursu qurtarmış, 3 nəfər isə seminariyanı tərk etmişdir), 1896-cı ildə 59 tələbə (bunlar siniflər üzrə belə bölünmüşdü: hazırlıq qrupunda 21, 1-ci sinifdə 16, 2-ci sinifdə 15, 3-cü sinifdə 7 tələbə. Milliyyətinə görə bunlardan 8-i Azərbaycan türkü, 13-ü rus, 2-i gürcü, 18-i erməni, 13-ü isə digər xalqların nümayəndələri idi. Bunlardan 8-i zadəgan, 5-i din xadimi, 8-i şəhərli, 35-i kəndli, 3-ü isə aşağı təbəqəyə məxsus məmur uşağı olmuşdur. Həmin il 7 nəfər kənd ibtidai sinif müəllimi rütbəsində kursu qurtarmış, 1 nəfər isə seminariyanı tərk etmişdir), 1897-ci ildə 62 tələbə, 1898-ci ildə 67 (bunlardan etnik tərkibinə görə 18-i Azərbaycan türkü, 22-i rus, 1-i gürcü, 20-si erməni, 6-sı isə digər xalqların nümayəndələri idi), 1899-cu ildə 73 tələbə (etnik tərkibinə görə tələbələrədən 13-ü Azərbaycan türklərinə, 28-i rus, 2-i gürcü, 22 erməni və 8-i isə digər xalqların nümayəndələrinə məxsus olmuşdur. Sosial tərkibinə nəzər yetirdikdə müəllimlər seminariyasında oxuyan tələbələrin sayında kəndli uşaqları üstünlük təşkil etmişdilər. Belə ki, burada oxuyarlardan 7-i zadəgan, 4-ü din xadiminə məxsus, 14-ü şəhərli, 37-i kəndli, 11-i isə aşağı rütbəli məmurların uşaqları idi), 1900-cü ildə 76, 1902-ci ildə 78, 1903-cü ildə 70, 1907-ci ildə 71, 1908-ci ildə 85, 1909-cu ildə 85 (onlardan 20 nəfəri Azərbaycan türk tələbələri olmuşdur), 1910-cu ildə 85 (bunlardan 4-ü irsi zadəgan, 3-ü din xadiminin, 11-i şəhərli, 54-ü kəndli, 13-ü kazak uşaqları idi) tələbə oxumuşdur¹⁷⁴².

İrəvan Müəllimlər Seminariyasının direktoru B.Dobrinin 1915-1918-ci illər arasında seminariyada oxuyan tələbələr və onların etnik tərkibi haqqında maraqlı məlumat vermişdir. Onun verdiyi məlumata görə, 1915-1916-cı illər tədris ilində seminariyada 20 Azərbaycan türkü, 38 rus, 3 Abxaz, 38 erməni, 3 aysor, 4 yunan, 1 kürd, 1916-1917-ci illər tədris ilində 23 Azərbaycan türkü, 23 rus, 5 aysor, 46 erməni, 3 abxaz, 2 yunan, 1 kürd, 1917-1918-ci illərdə isə 23 Azərbaycan türkü, 20 rus, 8 aysor və 55 erməni uşaqları, ümumilikdə isə 341 nəfər təhsil almışdır¹⁷⁴³. Lakin “Qafqaz təqvimi”nin 1916-cı il yanvarın 1-ə olan məlumatına görə isə İrəvan Müəllimlər Seminariyasında 117 tələbə oxumuş, etnik tərkibinə görə bunlardan 22-i Azərbaycan türklərinə, 36-sı ruslara, 3-ü gürcülərə, 35-i ermənilərə, 3-ü dağlı xalqlarına, 17-i isə digər xalqların nümayəndələrinə məxsus tələbələr, sosial tərkibinə görə isə 11-i irsi zadəganların, 2-si ruhani, 10-u şəhərli, 82-si kəndli, 12-i isə kazak uşaqları olmuşdur¹⁷⁴⁴.

İrəvan Müəllimlər Seminariyasında müsəlman-Azərbaycan şöbəsi də fəaliyyət göstərmiş, burada şəriət və Azərbaycan türk dili tədris edilmişdir. Həmin şö-

¹⁷⁴² Отчет попечителя Кавказского учебного округа о состоянии учебных заведений за 1884, с.336.; Отчет попечителя Кавказского учебного округа о состоянии учебных заведений за 1887, с.106, с.108; Обзор Эриванской губернии за 1892-1909, с.38-39, с.31, с.31-32, с.29; Кавказский календарь на 1900 г., с.66; Кавказский календарь на 1901 г., с.86; Кавказский календарь на 1910 г., с.597.

¹⁷⁴³ Развитие Еревана после присоединения Восточной Армении к России, Сборник документов 1801-1917, с.419.

¹⁷⁴⁴ Кавказский календарь на 1917 г., с.290-291.

bəyə Azərbaycan maarifinə töhfələr verən görkəmli xadimlər başçılıq etmiş və dərs demişdilər. Seminariyanın müsəlman şöbəsinə ilk illərdə İrəvan quberniyası ruhani məclisinin rəisi axund Məmmədbağır Qazızadə başçılıq etmiş və uzun illər seminariyada dərs demişdir (1881-1917). O, ilk dövrlərdə həm müsəlman dini qanununu, həm də Azərbaycan türk dilini tədris etmişdir. O, 1917-ci ilə qədər islam dinini tədris etsə də, Azərbaycan türk dilini 1898-ci ilə qədər demişdir. Bu din xadimi İrəvan ictimai mühitində, təhsil sahəsində nüfuzlu və tanınmış şəxs olmuşdur¹⁷⁴⁵. Lakin 1898-ci ildən Azərbaycan türk dilini digər müəllimlər tədris etmişdilər. Azərbaycan maarifçiliyində xidmətləri olmuş şəxslərdən Rəhim Xəlilovu (1900-1903), Rəşid bəy Şaxtaxtinskini (1904-1907), Həmid bəy Şaxtaxtinskini (1908-1909), Mirzə Cabbar Məmmədovu (1909-1918) qeyd etmək lazımdır¹⁷⁴⁶.

İrəvan müəllimlər seminariyasına isə müxtəlif illərdə digər xalqlara məxsus adamlar başçılıq etmişdir. Bu tədris müəssisəsinə Y.S.Suşevskiy (1881-1896), M.A.Miropniev (1899-1903), İ.A.Pasyuteviç (1904), A.M.Zazuboviç (1905-1907), S.N.Streleçkiy (1908-1911), N.V.Fedotov (1911-1913), V.V.Dobrotin (1913-1918) başçılıq etmişdilər.

Beləliklə, İrəvan müəllimlər seminariyası Azərbaycanın təhsil sistemində və milli müəllim kadrlarının yetişdirilməsində böyük rol oynamışdır. Sonralar seminariyanın yetişdirdiyi tələbələr müəllim kimi Azərbaycan türk uşaqlarının savadlanmasında və tərbiyəsində öz töhfələrini vermişdilər.

Dini məktəblər. İrəvan quberniyasında ənənəvi təhsil sistemi məscidlərin nəzdində fəaliyyət göstərmişdir. Belə məscidlər əsasən şəhər və kəndlərdə yerləşmişdi. Azərbaycan türkləri belə təhsil ocaqlarını məktəb və yaxud mədrəsə adlandırmış, burada zümrə məhdudiyəti olmadan müxtəlif yaşlı oğlan və bəzən qız uşaqları təhsil almışdılar¹⁷⁴⁷.

Qeyd etmək lazımdır ki, Rusiya işğalından sonra din xadimlərinin özləri olduğu kimi, məscidlərin nəzdində fəaliyyət göstərən məktəb və mədrəsələr də hökumət tərəfindən ciddi nəzarətə götürülmüşdü. Onların fəaliyyəti çar hakimiyyət orqanlarını təmin edirdi. Çünki mədrəsələr yerli əhalinin təhsil tələbatını ödəməklə bərabər, dövlət xəzinəsinə tədris müəssisələrinə əlavə vəsait xərcləməkdən xilas edirdi¹⁷⁴⁸. Digər tərəfdən, verilmiş qanunlarla Azərbaycanda məktəb və mədrəsə-

¹⁷⁴⁵ Кавказский календарь на 1885 г., с.90; Кавказский календарь на 1889 г., с.73; Кавказский календарь на 1897 г., с.286; Кавказский календарь на 1910 г., с.255; Кавказский календарь на 1885 г., с.; Кавказский календарь на 1912 г., с.273; Кавказский календарь на 1914 г., с.305; Кавказский календарь на 1917 г., с.396.

¹⁷⁴⁶ Кавказский календарь на 1907 г., с.270; Кавказский календарь на 1917 г., с.396.

¹⁷⁴⁷ Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа, Тифлис, 1890, выпуск 9, отдел II с.1; Гараев Э., Из истории культуры Эриванского региона в конце XVII-в середине XIX века (образование, литература, музыка, танцы), Махачкала, Пятое Всероссийские (с международным участием) историко-этнографическое чтения, посвященные памяти профессора Магомедова Расула Магомедовича. Сборник статей, 2018, ч.1, с.199.

¹⁷⁴⁸ Azərbaycan tarixi, c.IV, s.130.

lər nəzarətə götürülür və hökumətin icazəsi ilə fəaliyyət göstərə bilərdi. Belə ki, 1872-ci il 5 aprel əsasnaməsinə əsasən, Cənubi Qafqazda məscidlərin nəzdində yeni ruhani məktəbləri Quberniya “məclisləri”nin təqdimatı ilə qubernatorun razılığı əsasında açılırdı. Məscid mollalarına yerli qazilərin yaxından nəzarəti altında müsəlman uşaqlarına savad və şəriət öyrətməyə icazə verilirdi. Lakin qazilər məscid məktəblərində və dini mədrəsələrdə hökumətə zidd olan təlimlərin yayılmasına nəzarət etməli idilər. Onların saxlanması üçün xərclər vəqf əmlakından gələn gəlirlər və müsəlmanların könüllü ödədikləri nəzir və ianələrdən yaranan vəsait hesabına ödənilirdi. Hər bir quberniya ərazisində məscid məktəblərinə və dini mədrəsələrə ümumi nəzarət Quberniya Dini “Məclisi”nin səlahiyyətində idi. Məclis real nəzarəti onun üzvlərindən biri olan müdərris rütbəsi daşıyan ruhaniyə həvalə edirdi. Müdərris dini məktəblərdə zərərli, hökumət üçün arzuolunmaz təlimlərin yayılmasına nəzarət etməli idi. Bundan əlavə, Quberniya Dini “məclisi” mədrəsənin və məscid məktəblərinin vəziyyəti haqqında müəyyən olunmuş qaydada Qubernatora və baş Qafqaz Ruhani İdarəsinə təcili arayışlar təqdim etməyə borclu idi¹⁷⁴⁹. Bu qaydalar quberniyalarda həm şiə, həm də sünni təriqətlərinə aid idi. Bu qaydaları tətbiq etməklə hökumət nəinki bütün müsəlman dini təbəqəsini, eyni zamanda dini məktəbləri də nəzarətə götürmüşdü.

İrəvan quberniyasında müsəlman məktəbləri iki - ibtidai və ali təhsil pilləsindən ibarət olmuşdur. İbtidai təhsil 7 ilə qədər davam etmiş və burada oxuyan şagirdlərin yaşı 8-dən 15 yaşına qədər olmuşdur¹⁷⁵⁰. İrəvan Müəllimlər Seminariyasının üçüncü kurs tələbəsi Mir Haşım bəy Vəzirov ibtidai məktəblər və burada keçirilən dərslər haqqında çox əhəmiyyətli məlumat vermişdir. Məscidlərin nəzdində fəaliyyət göstərən ibtidai məktəblər uşaqların sayından asılı olmayaraq 1 və 2 otaqdan ibarət idi. Buna Azərbaycan türkləri hücrə deyirdilər. Həmin hücrələr məscidin həyətinə yerləşmişdi. Bu hücrələrdə ən azı 60 şagird təhsil alırdı. Şagirdlər adətən yerdə, özlərinin gətirdiyi həsir və palaz üzərində əyləşirdilər. Qışda otaqlar gildən düzəldilmiş kasalara və yaxud tənəkə qutulara tökülmüş kömürün yandırılması ilə qızdırılırdı. Hər 3 və yaxud 4 şagirdin qarşısında belə bir qızdırıcı qoyulurdu. Məktəb pəncərəsinin böyük hissəsini lövhə tuturdu¹⁷⁵¹.

İbtidai məktəblərdə dərslər oxumaq və yazmaqla məhdudlaşır. Əvvəlcə tələbələrə ərəb, fars və türk əlifbası, sonra isə Quran öyrədilirdi. Quranın öyrənməsinə üç və ya dörd il vaxt sərf olunurdu. Qurandan sonra tələbələrə fars dilində olan “Gülüstan” öyrədilir, onun hər cümləsi Azərbaycan türkcəsinə tərcümə edilirdi. Ondan sonra uşaqlara əxlaqi keyfiyyətlərdən bəhs edilən “Nani-halva”

¹⁷⁴⁹ Полное собрание законов Российской империи, СПб, 1872, т.47, отдел 1, с.379-397.

¹⁷⁵⁰ Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа, Тифлис, 1881 г., выпуск 1, с.44.

¹⁷⁵¹ Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа, Тифлис, 1890. выпуск 9, с.1-2; Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа, Тифлис, 1881 г., выпуск 1, с.44.

(“Çörək və halva”) əsəri öyrədilirdi. Şagirdlərə hətta “Leyli və Məcnun” əsəri də keçirilirdi. Bir neçə il ərzində fars dilində olan kitablar şagirdlər tərəfindən oxunub yazılırdı. Əgər şagird tez oxuya və yaza, eyni zamanda qanun və müəyyən ədəbi əsərləri əzbər bilirdisə, ən əsası isə “Quran”ı oxuyub başa çıxırdısa onun təhsili sona çatmış hesab olunurdu. İrəvanda şagird və tələbələr şeirə böyük həvəs göstərirdilər. Onların əksəriyyəti Nizamini, Firdovsini, Rudəkini, Camini, Hafizi, Sədini və Şərfin digər böyük şairlərinin şeirlərini əzbərdən bilirdilər. Hətta bəziləri şeir də yazırdı¹⁷⁵².

Dərslər fasilələrlə 10-12 saat davam edirdi. Şagirdlər yalnız günorta 1 saat evə buraxılırdı. Günün birinci hissəsində müəllim hər bir şagirdin dərsi ilə ayrıca məşğul olur, günortadan sonra isə iki saat hüsnxət-yazı yazdırırdı. Qalan saatlarda yuxarı sinif şagirdləri mollağın göstərişi ilə qiraətlə məşğul olurdular. Məşq zamanı buraxılmış səhvlər ayrıca kitaba qeyd edilirdi. Nəticədə molla çox səhv edən şagirdi cəzalandırırdı¹⁷⁵³.

Qiraət zamanı müəllim oxuduğunu sözbəsöz tərcümə edir və hər bir şagirdi həmin sözləri təkrar etməyə məcbur edirdi. Əgər şagird onun dediyini dəqiq təkrar etmirdisə, cəzalanırdı. Hüsnxət zamanı şagirdlər arasında rəqabət güclü olurdu. Müəllim yaxşı xəttlə yazan şagirdi pis xəttlə yazanı cəzalandırmağa məcbur edirdi¹⁷⁵⁴.

Dini ibtidai məktəblərdə hər hansı mövzunu diktə etmək yox idi. Sadəcə müəllim Azərbaycan türkcəsində hər hansı bir mövzunu danışır, şagirdlər isə bu mövzunu yadda saxlayıb fars dilində yazmalı idi¹⁷⁵⁵.

Şagirdlərin və müəllimlərin sayı adətən məscidlərin maliyyə vəziyyətindən asılı idi. Gəlirli vəqf mülkiyyəti olan məscidlər mədrəsələrə daha çox müdərris və vaiz cəlb edə bilirdi. Belə məscidlər hətta tanınmış hər hansı mücdəhidi dərslər deməyə dəvət edirdi. Adlı-sanlı mücdəhidi dinləmək üçün diyarın hər yerindən adamlar gəlirdi. Bu, mədrəsənin nüfuzunu daha da artırmaqla bərabər, tələbələrin sayına da böyük təsir göstərirdi¹⁷⁵⁶. İrəvan bölgəsində baş verən hərbi-siyasi proseslər təhsilə də böyük təsir göstərmişdi. Belə ki, müstəqil xanlıq dövründə İrəvan şəhərinin baş məscidinin nəzdindəki mədrəsədə 200, 1836-cı il məlumatına görə, 100-ə qədər, 1850-ci il məlumatında isə 50 tələbə təhsil almışdı¹⁷⁵⁷.

¹⁷⁵² Шопен И., Исторический памятник состояния Армянской области в эпоху ее присоединения к Российской империи, с.903-904; Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа, Тифлис, 1890. выпуск 9, с.4; Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа, Тифлис, 1881 г., выпуск 1, с.44.

¹⁷⁵³ Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа, Тифлис, 1890, выпуск 9, отдел II, с.4.

¹⁷⁵⁴ Yənə orada, s.5.

¹⁷⁵⁵ Yənə orada, s.6.

¹⁷⁵⁶ Шопен И., Исторический памятник состояния Армянской области в эпоху ее присоединения к Российской империи, с.902.

¹⁷⁵⁷ Yənə orada, с.902-903; Обзорение российских владений за Кавказом в статическом, этно-

Lakin sonrakı illərdə mədrəsələrin və şagirdlərin sayının artdığını şahidi olur. Məsələn, 1865-ci ildə yalnız İrəvan şəhərində məscidlərin nəzdində 9 mədrəsə fəaliyyət göstərmiş və bu mədrəsələrdə 223 şagird oxumuşdur¹⁷⁵⁸. XIX yüzilliyin 80-ci illərində İrəvan quberniyasında məscidlərin tərkibində 35 məktəb fəaliyyət göstərmişdir. İrəvan şəhərində məscidin tərkibində 8 məktəb fəaliyyət göstərmiş, bu məktəblərdə 8 müəllim çalışmış və 153 tələbə oxumuş, Naxçıvan şəhərində 6 məktəb olmuş, bu məktəblərdə 7 müəllim fəaliyyət göstərmiş, 163 tələbə oxumuş, Ordubad şəhərində 10 məktəb olmuş, 11 müəllim fəaliyyət göstərmiş və 226 tələbə oxumuşdur. Bəzi kəndlərdə də mədrəsələr qeydə alınmışdır. Məsələn, Vənənd kəndində 1 mədrəsə, 1 müəllim fəaliyyət göstərmiş, 25 şagird oxumuş, Cağrı kəndində 2 mədrəsə, 2 müəllim fəaliyyət göstərmiş, 30 şagird oxumuş, Dostu kəndində 1 mədrəsə, 1 müəllim fəaliyyət göstərmiş, 6 şagird oxumuş, Dryas kəndində 1 mədrəsə, 1 müəllim fəaliyyət göstərmiş, 12 şagird oxumuş, Dyuqlun kəndində 1 mədrəsə, 1 müəllim fəaliyyət göstərmiş, 6 şagird oxumuş, Zeynəddin kəndində 1 mədrəsə və 1 müəllim fəaliyyət göstərmiş, 9 şagird oxumuş, Qoşadiza kəndində 1 mədrəsə, 1 müəllim, 8 şagird oxumuş, Qırma kəndində 1 mədrəsə, 1 müəllim fəaliyyət göstərmiş, 4 şagird oxumuş, Nehrəm kəndində 2 mədrəsə, 2 müəllim fəaliyyət göstərmiş, 48 şagird oxumuş, Aşağı Uzunoba kəndində 2 mədrəsə, 3 müəllim fəaliyyət göstərmiş, 14 şagird oxumuş, Ustupi kəndində 1 mədrəsə, 1 müəllim fəaliyyət göstərmiş, 15 şagird oxumuş, Xanağa kəndində 1 mədrəsə, 1 müəllim fəaliyyət göstərmiş, 2 şagird oxumuş, Çiva kəndində 1 mədrəsə, 2 müəllim, 9 şagird oxumuş, Ordubada məxsus Yaycı kəndində 2 mədrəsə, 2 müəllim fəaliyyət göstərmiş, 29 şagird oxumuş, Dərələyəzə məxsus Yaycida isə 1 mədrəsə, 1 müəllim və 16 şagird oxumuşdur. Beləliklə, Naxçıvan qəzasının şəhər və kəndlərində məscidlərin nəzdində 35 mədrəsə olmuş, bu mədrəsələrdə 39 müəllim fəaliyyət göstərmiş, 698 şagird oxumuşdur¹⁷⁵⁹.

İrəvan quberniyasına aid olan “İcmal”larda XIX yüzilliyin 90-cı illəri-XX yüzilliyin əvvəllərində fəaliyyət göstərmiş məscidlərin nəzdində olan mədrəsələr haqqında statistik məlumatlar öz əksini tapmışdır. İrəvan quberniyasında illər üzrə mədrəsələrin və oxuyan tələbələrin sayı belə idi: 1891-ci ildə 28 mədrəsə, 637 şagird; 1892-ci ildə 27 mədrəsə, 683 şagird; 1893-cü ildə 26 mədrəsə, 676 şagird; 1894-cü ildə 28 mədrəsə, 474 şagird; 1895-ci ildə 27 mədrəsə, 588 şagird; 1896-cı ildə 20 mədrəsə, 438 şagird (10-u İrəvan, 4-ü Naxçıvan, 4-ü Ordubad şəhərlərində, 1-i İrəvan qəzasının Hacı İlyas və 1-i isə Uluxanlı kəndlərində fəaliyyət göstərmişdir); 1897-ci ildə 21 mədrəsə, 339 şagird, 336 oğlan, 3 qız; 1898-ci ildə 30

графическом, топографическом, финансовом отношениях, СПб, 1836, ч.4, с. 275; Кавказский календарь на 1852 г., с.445.

¹⁷⁵⁸ Развитие Еревана после присоединения Восточной Армении к России, Сборник документов 1801-1917, с.431.

¹⁷⁵⁹ Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа, Тифлис, 1881 г., выпуск 1, с.44; Сборник сведений о Кавказе, т. VII, с.252.

mədrəsə, 385 oğlan, 2 qız; 1899-cu ildə 21 mədrəsə, 261 şagird; 1900-cü ildə 32 mədrəsə, 437 şagird (yalnız oğlan); 1901-ci ildə 44 mədrəsə; 1902-ci ildə 34 mədrəsə, 416 şagird; 1903-cü ildə 18 mədrəsə, 304 şagird; 1907-ci ildə şiə mədrəsəsi 19, şagird 350, sünni mədrəsəsi 9, şagird 138; 1908-ci ildə şiə mədrəsəsi 36, şagird 624, sünni mədrəsəsi 9, şagird 137 (bunlardan İrəvan şəhərində şiə məscidlərinin tərkibində 4 mədrəsə (135 şagird oxumuş), qəza mərkəzi olan şəhərlərdə 5 mədrəsə (135 şagird), qəzalarda 27 mədrəsə (354 şagird), ümumilikdə 36 mədrəsə 624 şagird, sünni məscidlərində qəzalarda 9 mədrəsə 137 şagird olmuşdur); 1909-cu ildə şiə mədrəsəsi 33, şagird 503, sünni mədrəsəsi 9, şagird 160¹⁷⁶⁰. Sonrakı illərdə İrəvan quberniyasında həm mədrəsələrin, həm də şagirdlərin sayında azalmayı görmək olar. 1913-cü il məlumatına görə İrəvan şəhərində 5 mədrəsə (195 şagird), digər şəhərlərdə 4 mədrəsə (149 şagird), qəzalarda 8 mədrəsə (112 şagird), ümumilikdə 17 mədrəsə (456 şagird), 1914-cü il məlumatında isə İrəvan şəhərində məscidlərin nəzdində 5 mədrəsə (173 şagird), quberniyanın digər şəhərlərində 3 mədrəsə (124 şagird), qəzalarda 6 mədrəsə (78 şagird), ümumilikdə 14 mədrəsə, 375 şagird olmuş, mədrəsələrdə yalnız oğlanlar oxumuşdur¹⁷⁶¹.

Müəllimlik fəaliyyəti ilə din xadimləri-molla, mirzə və axundlar məşğul olurdular. Dərs deyən mollaların cəmiyyətdə böyük hörməti var idi. Azərbaycanlı türkləri təhsilə ciddi fikir verirdilər. Bunun üçün valideynlər yaxşı təhsil alması üçün uşaqlarının müəllim tərəfindən cəzalandırılmasına təmkinlə yanaşırdılar. Hətta onlara o qədər inam var idi ki, valideyin uşaqlarını müəllimə tapşırılanda “əti sənin, sümüyü mənim” atalar sözünü işlədirdilər. Bundan əlavə, yerli əhali hər hansı çətinliklə üzləşdikdə polisdən əvvəl müəllimlərə müraciət edirdilər¹⁷⁶². İrəvan müəllimlər seminariyasının üçüncü kurs tələbəsi Mir Haşım bəy Vəzirovun yazdığına görə, məktəblərdə müəllim üçün konkret təyin olunmuş məvacib yox idi. Onlar hər bir uşaqdan hədiyyələr qəbul edirdilər. Bu hədiyyələrin böyük hissəsi Quran oxunub başa çatdırıldıqda-yəni uşaq məktəbi bitirdikdə verilirdi. Müəllim dini bayramlarda, əsasən də Qurban bayramında müəyyən-hədiyyə mükafat alırdı¹⁷⁶³. Lakin məvacib haqqında onun verdiyi bu məlumat digər mənbələrin verdiyi məlumatla üst-üstə düşmürdü. XIX yüzilliyin 70-80-ci illərinin əvvəllə-

¹⁷⁶⁰ Обзор Эриванской губернии за 1891 г., с.132-133; Обзор Эриванской губернии за 1892 г., с.75-76; Обзор Эриванской губернии за 1893 г., с.70-71; Обзор Эриванской губернии за 1894 г., с.70-71; Обзор Эриванской губернии за 1895 г., с.76-77; Обзор Эриванской губернии за 1896 г., с.70-71; Обзор Эриванской губернии за 1897 г., с.67-68; Обзор Эриванской губернии за 1898 г., с.62-63; Обзор Эриванской губернии за 1899 г., с.62-63; Обзор Эриванской губернии за 1900 г., с. 62-63 ; Обзор Эриванской губернии за 1901 г., с.32; Обзор Эриванской губернии за 1902 г., с.44-45; Обзор Эриванской губернии за 1903 г., с.49-50; Обзор Эриванской губернии за 1907 г., с.59; Обзор Эриванской губернии за 1908 г., с.59-60; Обзор Эриванской губернии за 1909 г., с.59-60; Развитие Еревана после присоединения Восточной Армении к России, Сборник документов 1801-1917, с.451.

¹⁷⁶¹ Обзор Эриванской губернии за 1913 г., с.76-78; Обзор Эриванской губернии за 1914 г., с.78-79.

¹⁷⁶² Обзор Эриванской губернии за 1914 г., с.2-3; Сборник сведений о Кавказе, т. VII, с.252.

¹⁷⁶³ Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа, Тифлис, 1890, выпуск 9, с.3.

rində verilən məlumata görə, İrəvan şəhərində məscidlərin nəzdində olan ibtidai məktəblərdə dərs deyən müəllimlər hər bir uşaqdan hədiyyələr qəbul etməklə bərabər, hər ay 50 qəpikdən 60 qəpiyə qədər, İrəvan quberniyasının qəzalarında isə 15 qəpikdən 30 qəpiyə, digər məlumata görə isə 15 qəpikdən 20 qəpiyə qədər qədər təhsil haqqı alırdılar¹⁷⁶⁴.

İrəvan bölgəsində məktəb və mədrəsələrdən kənar da fərdi dərs deyən müəllimlər də olmuşdu. Onların, adətən, bir neçə tələbəsi olurdu. İ.Şopenin yazdığına görə, belə müəllimlər hər ay 20 gümüş qəpik məvacib alırdılar¹⁷⁶⁵.

İrəvan quberniyasında ibtidai məktəblərdən əlavə, ali dini məktəblər də fəaliyyət göstərmişdi. Bu məktəblərə daxil olan uşaqlar tələbə adını daşımışdı. Ali dini məktəbdə oxumağa görə tələbə heç bir haqq vermirdi, əksinə yaxşı oxuyan tələbələrə məscid tərəfindən mükafat olaraq 3 rubldan 10 rubla qədər təqaüd verilir. İrəvanda tələbələrin sayı hər il 60-a çatırdı və bu tələbələr əsasən kəndlərdən toplanılırdı. Ali dini məktəbi oxuyub qurtaran tələbə axund adını daşıyırdı¹⁷⁶⁶.

Ali dini məktəbin özlərinin ənənəvi dərs proqramları vardı. Bu məktəblərdə də təhsil ərəb və fars dilində keçirilirdi. Lakin burada həm dini, həm də dünyəvi elmlər tədris edilirdi. İ.Şopen ali mədrəsələrdə keçirilən dərs proqramları haqqında ətraflı məlumat vermişdir. Onun yazdığına görə, keçirilən bütün elmlər üç əsas sahəyə bölünürdü. Hər bir sahə, tədris qaydasına görə özlüyündə müxtəlif qollara ayrılırdı. Birinci sahə “Əl-ərəbiət” adlanırdı. Bu sahə 12 bölmədən ibarət idi ki, 10 bölməyə ərəb dili qaydalarının, 1 bölməyə tarixin öyrənilməsi, 1 bölməyə isə Quranın oxunması daxil idi; ikinci sahə “Əl-şəriə” adlanırdı. Bu sahə 6 bölmədən ibarət olmuşdu. Bütün bu bölmələrdə Quranın təfsiri, hədislər, dini hüquqların və müxtəlif təriqətlərin əsasları öyrənilirdi. Üçüncü sahə “Əl-həkimə” hesab edilirdi. Bu sahə özlüyündə 5 hissəyə ayrılırdı. Burada məntiq, riyaziyyat, coğrafiya, mü-nəccimlik, tibb və nəzəri fəlsəfə öyrənilirdi¹⁷⁶⁷.

İrəvanlıların dərs vəsaiti əsasən Quran, hədis və tarixi kitablardan ibarət idi. İ.Şopenin yazdığına görə, hər bir irəvanlının evində Quran və hədislərə aid kitablara rast gəlmək olurdu¹⁷⁶⁸.

Beləliklə, İrəvan quberniyasında təhsil sistemində müxtəlif tipli məktəblər-dini, ibtidai, qəza məktəbləri, progimnaziya, gimnaziya (həm kişi, həm qadın), mü-əllimlər seminariyası fəaliyyət göstərmişdir. Bu məktəblərdə əsasən oğlan, bəzən

¹⁷⁶⁴ Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа, т.1, с.44; Сборник сведений о Кавказе, т.7, с.3; Эриванского военного губернатора за 1872 год. Обзор губернии за отчетный год, ГИА, ф.5, оп.1, д.3077, лл. 38^{об}.

¹⁷⁶⁵ Шопен И., Исторический памятник состояния Армянской области в эпоху ее присоединения к Российской империи, с.903.

¹⁷⁶⁶ Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа, Тифлис, 1881 г., выпуск 1, с.44-45.

¹⁷⁶⁷ Шопен И., Исторический памятник состояния Армянской области в эпоху ее присоединения к Российской империи, с.903-904.

¹⁷⁶⁸ Yənə orada, с.917.

də qız uşaqları təhsil alırdı. Təhsil alanlar bütün sosial təbəqələri əhatə edirdi. İrəvan quberniyasında fəaliyyət göstərən ali təhsil ocaqlarından tutmuş ibtidai sinifə qədər bütün məktəblər xəzinə, zemstvo vergisi tərəfindən və imtiyazlı şəxslər tərəfindən maliyyələşdirilmiş, hətta dini və özəl məktəblər də olmuşdur. Hökumət tərəfindən maliyyələşdirilən məktəblər Xalq Təhsil Nazirliyinə tabe idi və onun verdiyi qanun-qərarlar bütün təhsil sistemində şamil edilmişdi.

Özəl məktəblər. Dövlət məktəblərindən əlavə, yerli Azərbaycan türklərinin imtiyazlı və ziyalı nümayəndələri də öz vəsaitləri hesabına məktəb açır, oğlan və qızların savadlanmasınının qayğısına qalırdılar. XIX yüzilliyin 50-ci illərindən başlayaraq, müəllim heyəti qəza məktəblərinin ilk məzunları olan Azərbaycan türklərinin hesabına artmağa başladı. Məsələn, 1836-1856-cı illərdə Molla Tağı Mahmud oğlu, 1856-1885-ci illərdə Mirzə Ələkbər Elxanov qapı-qapı gəzərək uşaqları məktəblərə cəlb edir, dərş vəsaitinin olmamasına baxmayaraq onlara bilik verirdilər¹⁷⁶⁹. Bundan başqa, məşhur yazıçı Cəlil Məmmədquluzadənin qayını, keçmiş topçu zabiti Məhəmmədqulu bəy Kəngərli İrəvanda oğlan və qız internat məktəbləri açmış, qızlara dərş vermək üçün Peterburqdan institut bitirmiş, xüsusi müəllimə dəvət etmişdir¹⁷⁷⁰. Məhəmmədqulu Kəngərli öz vəsaiti hesabına 1901-ci il sentyabrın 15-də Qafqazda ilk dəfə gimnaziya statusunda olan “Leyli” adlı qız məktəbi açmış, sonralar həmin məktəb İrəvan şəhərinə köçürülmüşdü. Həmin məktəb 1905-ci ilin ortalarına qədər fəaliyyət göstərmişdir¹⁷⁷¹. M.Ordubadi yazırdı ki, “... vəkillik işinin ağırlığına baxmayaraq Qafqazda birinci dəfə müsəlman leyli məktəbi-pansion açdı. Zabitliyi, vəkilliyi ilə bərabər pedaqoq silkinə də girdi. Ömürlərini müəllimlikdə çürüdüb Qafqazın bu qədər böyük şəhərlərində bir müsəlman pansionu açma bilməyən müəllimlərə ən ibrətbəxş bir nümunə, bir müəllim oldu”¹⁷⁷². Məhəmmədqulu bəyin bu xeyriyyəçilik fəaliyyəti erməniləri qıcıqlandırmış və 1905-ci ildə Fransaya gedərkən Batumda erməni gizli təşkilatı tərəfindən qətlə yetirilmişdir¹⁷⁷³.

Naxçıvanda yeni üsulla fəaliyyət göstərən anadilli məktəbin açılmasında Məhəmməd Tağı Səfərovun (Sidqinin) böyük xidmətləri olmuşdur. Görkəmli pedaqoq və şair olan M.T.Sidqi 1854-cü ildə Ordubad şəhərində anadan olmuş, 1903-cü ildə Naxçıvan şəhərində vəfat etmişdir¹⁷⁷⁴. O, bütün həyatını əsasən pedaqoji fəaliyyətə sərf etmiş və Azərbaycan türk uşaqlarının savadlanması üçün böyük işlər görmüşdür. M.T.Sidqi 1892-ci ildə Ordubad şəhərində “Əxtər” (Ulduz) adlı məktəb açmış, tezliklə bu məktəb şöhrət qazanmışdı. 1892-ci il İrəvan quberniya-

¹⁷⁶⁹ Məmmədov İ., Tariximiz, torpağımız, taleyimiz, s.540.

¹⁷⁷⁰ Məmmədquluzadə H., Mirzə Cəlil haqqında xatirələr, Bakı, Gənclik, 1981, s.12; Məmmədov İ., Tariximiz, torpağımız, taleyimiz, s.540.

¹⁷⁷¹ Naxçıvan tarixi, c.II, s.315.

¹⁷⁷² Ordubadi M.S., Qanlı illər, s.73.

¹⁷⁷³ Hakim Qəmbərli, Yaddaşlarda yaşayan ömür, Bakı, Elm və Təhsil, 2020, s.156-157; Ordubadi M.S., Qanlı illər, s.75-76.

¹⁷⁷⁴ Şahverdiyev Z., Naxçıvan bölgəsi XIX-XX əsrin əvvəllərində, s.170.

sının icmalında məktəb və onun təsisçisi M.T.Sidqi haqqında bəhs edilmiş və göstərilmişdir ki, yerli əhali öz uşaqlarını dini məktəblərdən çəkendirib “Əxtər”ə qoyurdular. “Əxtər” 1896-cı ilə qədər fəaliyyət göstərmiş və həmin ildə rus-Azərbaycan məktəbinə çevrilmidi¹⁷⁷⁵.

M.T.Sidqinin bu pedaqoji fəaliyyəti diqqətdən kənar qalmamış və o, 1894-cü ildə Naxçıvan şəhərinə dəvət olunmuşdur. Naxçıvana gələn M.T.Sidqi “Əxtər” tipli “Məktəbi tərbiyyə” adlandırılan yeni məktəb açmışdır¹⁷⁷⁶. Bu məktəb yerli tanınmış ziyalıların və nüfuzlu adamların vəsaiti əsasında açılmışdı. Yeni açılan “Məktəbi tərbiyə” bütün Cənubi Qafqazda, eyni zamanda Azərbaycan ziyalıları arasında şöhrət qazanmışdı. “Məktəbi tərbiyə”nin təşkili və fəaliyyəti o dövr mətbuatında təsvir olunmuşdu. “Qafqaz qəzetində bu haqda “Qafqaz xəbərləri” başlıqlı məqalədə maraqlı məlumat verilmişdi: “Bu yeni tipli məktəbdir. Burada mədəni xalqların ibtidai məktəblərinə xas olan bütün adi fənlər keçirilir və bu məktəbin köhnə müsəlman məktəbləri ilə heç bir ümumi oxşarlığı yoxdur. Müsəlman pedaqoqu Məşədi Tağı Ordubadlı tərəfindən əsası qoyulmuş bu məktəb, onun rəhbərliyi altında olub, yerli müsəlman ictimaiyyətinin xərçisi ilə idarə olunur”¹⁷⁷⁷. Cəlil Məmmədquluzadə də bu yeni açılmış məktəbə yüksək qiymət vermişdir. O, yazırdı: Həmin təzə türk məktəbinin savabı onda idi ki, nə qədər türk balalarının təzə üsulla savad və bilik əxz etmələrinə səbəb olur, həmin məktəb biz yeniyetmə müəllim və ədiblər üçün də bir darülfünun hesab olunur”¹⁷⁷⁸.

M.T.Sidqi Naxçıvanda qız məktəbi də açmışdı. Bu qız məktəbi 1902-ci ilə qədər fəaliyyət göstərmişdi. 1912-ci ildə Nazlı xanım Tahirova Naxçıvan şəhərində qız məktəbinin açılmasına nail olmuş və həmin məktəbdə xeyli sayda qızlar oxumuşdur¹⁷⁷⁹.

Tanınmış pedaqoq və yazıçı Rəşid bəy Əfəndiyev XX yüzilliyin əvvəllərində Naxçıvan şəhərində uşaqların savadlanması üçün xüsusi kurslar açaraq orada dərslər demiş, sonralar N.Nəcəfova həmin məktəbə müdir təyin edilmiş və 1920-ci ilə qədər orada işləmişdir¹⁷⁸⁰.

Keçmiş Naxçıvan xanı Kəlbəli xan da Azərbaycan türk uşaqlarının savadlanması üçün fəaliyyətini əsirgəməmişdir. Belə ki, Rusiyadan gəlmiş Sofiya Stasyuleviç 1877-ci ildə Azərbaycan uşaqları üçün pansion açmış, uşaqların təhsili ilə məşğul olmuşdur. O, Naxçıvanlı Kəlbəli xanla Sank-Peterburqda tanış olmuş, onun uşaqlarına dərslər demişdir. Uşaqların təhsilindən razı qalan Kəlbəli xan müəlliməni Azərbaycan türklərinə dərslər demək üçün İrəvana və yaxud Naxçıvana dəvət

¹⁷⁷⁵ Əhmədov H., XIX əsr Azərbaycan məktəbi, H.Əhmədov, Bakı, Maarif, 1885, s.286; Şahverdiyev Z., Naxçıvan bölgəsi XIX-XX əsrin əvvəllərində, s.165-166.

¹⁷⁷⁶ Əhmədov H., XIX əsr Azərbaycan məktəbi, s.287.

¹⁷⁷⁷ Naxçıvan tarixi, II cild, s.179-180.

¹⁷⁷⁸ Yəne orada, s.179.

¹⁷⁷⁹ Yəne orada, s.315-316.

¹⁷⁸⁰ Yəne orada, s.316.

etmişdi. Bu təklifə razılıq verən müəllimə İrəvana gəlir və pansion açmağa kömək etmək üçün yerli xan və bəylərə müraciət edir. İrəvan sakini Şəfi bəy müəlliməyə iki uşağına pulsuz dərs demək müqabilində ona uşaq tapacağına söz verir. Şəfi bəyin köməyi ilə tezliklə şagirdlərin sayı artır və ikinci ili 15-ə çatmışdı. Əvvəllər müəllimənin şagirdləri milli tərkibinə görə Azərbaycan türkləri olmuşdu. Lakin sonralar müəlliməyə erməni və ruslar da müraciət etmişdilər. 1877-ci ildə S.Stasyuleviçin şagirdlərin sayı 107-ə çatmışdı. Milli tərkibinə görə, bunlardan 58-i Azərbaycan türkü, 4-ü rus, 43-ü erməni uşaqları idi. 1881-ci ildə isə onun pansionunda 43 oğlan uşağı təhsil almışdı¹⁷⁸¹.

Məşhur yazıçı C.Məmmədquluzadənin də qızların təhsil almasında xüsusi xidməti olmuşdur. O, 1890-1897-ci illərdə Nehrəm kəndindəki iki sinifli məktəbin müdiri vəzifəsində işləyərkən, 1893-cü il yanvarın 15-ə qədər məktəbə 8 Azərbaycan türk qızını cəlb etmiş və onlara şəxsən özü dərs demişdir. C.Məmmədquluzadə bu haqda Xalq Məktəbləri Direktoruna yazmış və əvəzində qızların arasında savadı yaydığına görə təşəkkür almışdır¹⁷⁸².

Xalqın savadlanması üçün İrəvanda tanınmış görkəmli ziyalılar öz vəsaitləri hesabına özəl məktəblərin açılması üçün dövlət orqanlarına tez-tez məktublar ünvanlayır, lakin hökumət Azərbaycan türklərinin savadlanmasından qorxaraq, buna icazə vermirdilər. İ.Məmmədov əsərində qeyd edir ki, buna baxmayaraq, 104 nəfərin tələbi, təklifi və vasaiti hesabına 1898-ci ildə İrəvanda yeni özəl məktəb açılmışdı. Bunun üçün Əliqulu xan İrəvanlının başçılığı ilə 1898-ci ilin martın 29-da Göy məsciddə 24 nəfərdən ibarət xüsusi komissiya yaradılmış, onun qərarına əsasən komissiyanın hər bir üzvü həftədə azı üç saat şagirdlər arasında olmalı, gündəlik tutmalı, hökmən dərslərdə oturmalı, həmin gün və həmin saatlar haqqında qeydlər aparıb, həmin qeydləri Əliqulu xan İrəvanlıya çatdırmalı idilər. Hətta məktəbin maliyyə fondu yaratmaq üçün Eynəlibəy Sultanovun əli ilə smeta cədvəli də tərtib edilmişdi. Həmin cədvələ görə, İrəvanın tanınmış və görkəmli ziyalılarından Abbasqulu xan İrəvanlı 50 rubl, Pənah xan Makulu 50 rubl, 17 nəfərin hərəsi 25 rubl, 31 nəfərin hərəsi 15 rubl, sonra 51 nəfərin hər birisi 10 rubl verərək ayrıca məktəb fondu yaratmışdılar. Yeni açılmış məktəbin nəzarətçisi İrəvanın görkəmli ziyalısı Haşım bəy Nərimanbəyov təyin edilmişdi. O, 1917-ci ilə qədər bu məktəbin müdiri olmuş, irəvanlılar 1988-ci ilə qədər bu məktəbi “Haşım bəy məktəbi” adlandırmışdılar¹⁷⁸³.

İrəvan şəhərində Cənubi Azərbaycandan gəlmiş ziyalılar da mədəniyyətin inkişafı üçün öz töhfələrini vermişdilər. Onların bəzisi istər dini, istərsə də yeni üsullu özəl məktəblər açmışdılar. Belə ziyalılardan biri əslən Təbrizdən olan Mir-

¹⁷⁸¹ Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа, 1881, выпуск 1, с.53.

¹⁷⁸² Məmmədli Qulam, Molla Nəsrəddin (Cəlil Məmmədquluzadənin həyat və fəaliyyətinin salnaməsi), Bakı, Azərbaycan Dövlət nəşriyyatı, 1966, s.25-26; Şahverdiyev Z., Naxçıvan bölgəsi XIX-XX əsrin əvvəllərində, s.166-167.

¹⁷⁸³ Məmmədov İ., Tariximiz, torpağımız, taleyimiz, s.540-541.

zə Kazım Qazi Əsgərzadə idi. O, 1823-cü ildə Təbrizin “Alan Bərağüş” məhəlləsində dünyaya göz açmış, burada dini təhsil aldıqdan sonra İrəvan konsulluğunda katib işləmişdir. Onun sonrakı həyatı İrəvanla bağlı olmuş, 1892-ci ildə burada rəhmətə getmişdir. Mirzə Kazım uşaqlıqdan mədəniyyətə, elmə meyl etdiyindən tezliklə öz işindən uzaqlaşmış, İrəvan şəhərində bir mədrəsənin bünövrəsini qoymuşdur. Əsasını qoyduğu mədrəsədə tədrisə başlayan Mirzə Kazım Qazi Əsgərzadə bir neçə dərsləyin müəllifi olmuşdur. Bu dərsləkdən “Hesab elmi”, “Sərf və Nəhv”, “Bələğət elmi”ni göstərmək olar. Mirzə Kazım eyni zamanda şeirlər də yazmışdır¹⁷⁸⁴.

İrəvan şəhərində yeni üsullu mədrəsə, ibtidai məktəb açan digər müəllim Təbrizli Mirzə Həsən Rüşdiyyə idi. O, İrəvan şəhərinə gələrək 1884-cü ildə ögey qardaşı Hacı Axundun köməyi ilə Qafqazın zadəgan müsəlmanları üçün yeni üsullu mədrədəni, ibtidai məktəbi təsis etdi. O, öz kəşfi olan yeni üsulla (fonetik əlifba) tədrisə başladı. “Vətən dili” kitabını türkcə öz üsulu ilə tədris edərək, 60 saat ərzində ibtidai sinif şagirdlərinə oxumağı və yazmağı öyrətməyə nail oldu. S.Sərdarinya yazır ki, “İrəvan müsəlmanları onu ləyaqətlə qəbul etdilər və mədrəsənin şagirdləri günbəgün artdı. Bu mədrəsə dörd il müddətində onun nəzarət və rəhbərliyi altında fəaliyyət göstərdi”¹⁷⁸⁵. Nəsrəddin şah Qacar Avropadan qayıdarkən İrəvanda bu mədrəsəyə baş çəkmiş və onu bəyənmişdi. Onun özünə məxsus olan “Vətən dili” kitabı 1917-1918-ci ilə qədər Qafqaz və Türkünstanın məktəblərində ibtidai sinif vəsaiti kimi tədris olundu¹⁷⁸⁶.

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan türk ziyalılarının öz vəsaitləri hesabına çox çətinliklə açdıqları özəl məktəblərdən əlavə, mənbələrdə İrəvan quberniyasının ayrı-ayrı şəhər və kəndlərində müxtəlif xalqların nümayəndələrinin açdıqları özəl məktəblər də fəaliyyət göstərmişdir. Bu məktəblər quberniya üzrə xalq təhsili müdiriyətinin (direksiyasının) hesabatlarına daxil edilmişdi. Mənbənin verdiyi məlumata görə, 1888-1892-ci illərdə İrəvan quberniyasında 3-ü İrəvan şəhərində, 1-i Aleksandropol şəhərində olmaqla 4 özəl məktəb qeydə alınmışdı. 1888-ci ildə özəl məktəblərdə 179, 1891-ci ildə 152, 1892-ci ildə isə 153 oğlan şagird oxumuşdur¹⁷⁸⁷.

İlk dövrlərdə özəl məktəblərdə yalnız oğlanlar təhsil alsalar da, 1893-cü ildə qızlar da özəl məktəblərə daxil olmağa başladılar. Həmin il III dərəcəli 5 özəl məktəb fəaliyyət göstərmiş, bu məktəblərdə 148 oğlan, 2-si qız olmaqla, ümumilikdə 150 şagird oxumuşdur¹⁷⁸⁸.

1894-cü illərdə İrəvan quberniyasında 6 III dərəcəli özəl məktəb (5-i İrəvan

¹⁷⁸⁴ Sərdarinya Səməd, İrəvan müsəlman sakinli vilayət olmuşdur, s.110-111.

¹⁷⁸⁵ Yənə orada, s.109.

¹⁷⁸⁶ Yənə orada, s.109-110.

¹⁷⁸⁷ Обзор Эриванской губернии за 1888 г., с.132; Обзор Эриванской губернии за 1891 г., с.87; Обзор Эриванской губернии за 1892 г., с.37, с.79.

¹⁷⁸⁸ Обзор Эриванской губернии за 1893 г., с.73.

şəhərində, 1-i Aleksandropol şəhərində) olmuş, bu məktəblərdə həmin il 209 oğlan 11 qız olmaqla, ümumilikdə 220 şagird, 1895-ci ildə isə 5 III dərəcəli özəl məktəb (4-ü İrəvan şəhərində, 1-i Aleksandropol şəhərində) qeydə alınmış, bu özəl məktəblərdə yalnız 184 oğlan oxumuşdur¹⁷⁸⁹.

1896-cı il məlumatında özəl məktəblərin sayında xeyli çoxalma olmuş, hətta onların yaradıcıları və hansı şəhər və kənddə fəaliyyət göstərməsi haqqında daha ətraflı məlumat verilmişdir. Hesabat ilində İrəvan quberniyasında 13 özəl məktəb qeydə alınmış, onlardan 6-ı İrəvan şəhərində (Bablyansın, Papovun, Səfərovanın, Stasyuleviçin, Ter-Zaxarovun və Ter-İsakyansın məktəbləri), 4-ü Aleksandropol şəhərində (Arabacevin, İsakovun, Ovanesovun, xanım Babayansın məktəbləri), 1-i Yenibəyazid şəhərində (Xaçaturovun məktəbi), 1-i Naxçıvan şəhərində (Bistrovanın məktəbi) və 1-i isə Naxçıvan qəzasının Yuxarı Əylis kəndində (Məlik Adamovun məktəbi) yerləşmiş, həmin özəl məktəblərdə 402 oğlan, 111 qız olmaqla, ümumilikdə 513 şagird oxumuşdur¹⁷⁹⁰.

1897-ci il hesabatında Naxçıvan qəzasının Yuxarı Əylis kəndində fəaliyyət göstərən özəl məktəb göstərilməmiş, bu özəl məktəb özünü doğrultmadığı üçün bağlanmışdır. Həmin il İrəvan quberniyasında 12 özəl məktəb (6-ı İrəvan şəhərində, 4-ü Aleksandropol şəhərində, 1-i Yenibəyazid şəhərində, 1-i isə Naxçıvan şəhərində) qeydə alınmış, həmin məktəblərdə 371-i oğlan, 124-ü qız olmaqla, ümumilikdə 494 şagird oxumuşdur. Əgər keçən ilki statistik rəqəmlə müqayisə etsək görmək olar ki, oğlanların sayında xeyli azalma, qızların sayında isə artım baş vermişdir¹⁷⁹¹.

1898-ci il hesabatında İrəvan quberniyasında III dərəcəli 9 (keçən ilkinə nisbətən 3 məktəb az, bu məktəblərin 5-i İrəvan şəhərində, 4-ü isə Aleksandropol şəhərində idi), 1899-cu ildə 1-i II dərəcəli, 7-si isə III dərəcəli olmaqla 8 özəl məktəb (keçən ilkinə nisbətən 1 məktəb az, 6-ı İrəvan şəhərində, 2-si Aleksandropol şəhərində), 1900-cü ildə 9 özəl məktəb (1-i II dərəcəli, 8-i III dərəcəli, 8-i İrəvan şəhərində, 1-i Aleksandropol şəhərində) göstərilmişdir. Birinci ili özəl məktəblərdə 264 oğlan, 38 qız olmaqla 302 şagird, ikinci ili 238 oğlan, 22 qız olmaqla 260 şagird, üçüncü ili isə 220 oğlan, 42 qız olmaqla, 262 şagird oxumuşdur¹⁷⁹².

1901-ci il hesabatında özəl məktəblərin sayında çoxalma baş vermiş, həmin il III dərəcəli 11 özəl məktəb (keçən ilə nisbətən 3 məktəb çox, 10-u İrəvan şəhərində, 1-i Aleksandropol şəhərində), 1902-1903-cü illərdə 12 özəl məktəb (əvvəlki ilə nisbətən 1 məktəb çox, 11-i İrəvan şəhərində, 1-i Aleksandropol şəhərində) qeydə alınmışdı. 1902-ci ildə həmin özəl məktəblərdə 259 oğlan, 76 qız olmaqla

¹⁷⁸⁹ Обзор Эриванской губернии за 1894 г., с.30, с.73; Обзор Эриванской губернии за 1895 г., с.27, с.73.

¹⁷⁹⁰ Обзор Эриванской губернии за 1896 г., с.29, с.73.

¹⁷⁹¹ Обзор Эриванской губернии за 1897 г., с.31-32, с.70.

¹⁷⁹² Обзор Эриванской губернии за 1898 г., с.26, с.60; Обзор Эриванской губернии за 1899 г., с.25, с.60; Обзор Эриванской губернии за 1900 г., с.25, с.62.

335 şagird, 1903-cü ildə isə 224 oğlan, 71 qız olmaqla 295 şagird oxumuşdur¹⁷⁹³.

1907-ci ildə özəl məktəblərin sayında heç bir dəyişiklik baş verməmiş, həmin illər 1-i II dərəcəli, 11-i isə III dərəcəli olmaqla 12 özəl məktəb (bunlardan 10-u İrəvan şəhərində, 2-i isə Aleksandropol şəhərində), 1908-ci ildə isə 14 özəl məktəb qeydə alınmışdı. Həmin məktəblərdə 1907-ci ildə 497 oğlan, 9 qız olmaqla 506 şagird, 1908-ci ildə isə 578 oğlan, 38 qız olmaqla 616 şagird təhsil almışdır¹⁷⁹⁴. Əvvəlki illərlə müqayisədə özəl məktəblərdə qız şagirdlərinin sayında kəskin azalma baş vermişdir. Bu, çox güman ki, bölgədə baş vermiş siyasi hadisələrlə əlaqədar olmuşdur.

1909-cu il hesabatında quberniyada 10 özəl məktəb (bunlardan 2-si II dərəcəli, 8-i III dərəcəli məktəb, bunlardan 8-i İrəvan şəhərində, 2-si isə Aleksandropol şəhərində idi) qeydiyyatda alınmışdı ki, bu da keçən ilə nisbətən 3 məktəb az idi. Bu məktəblərdə 469 oğlan, 8-i qız olmaqla 477 şagird təhsil almışdı¹⁷⁹⁵.

1912-ci ildə İrəvan quberniyasında 11 özəl məktəb (1-i II dərəcəli, 10-u isə III dərəcəli məktəb, bunlardan 9-u İrəvan şəhərində, 1-i Aleksandropol şəhərində, 1-i isə Naxçıvan şəhərində idi) qeydə alınmış, həmin məktəblərdə 465 oğlan, 12 qız olmaqla 477 şagird oxumuşdur¹⁷⁹⁶.

1913-cü ildə İrəvan quberniyasında 10 özəl məktəb (2-i II dərəcəli, 8-i isə III dərəcəli məktəb, bunlardan 8-i İrəvan şəhərində, 1-i Aleksandropol şəhərində, 1-i isə Naxçıvan şəhərində idi) qeydə alınmış, həmin məktəblərdə 351 oğlan, 12 qız olmaqla 363 şagird oxumuşdur¹⁷⁹⁷.

Beləliklə, İrəvan quberniyasında dini, Avropa tipli təhsillə bərabər, özəl məktəblər də fəaliyyət göstərmişdir. Bu özəl məktəblər təhsilin keyfiyyətinə görə, I, II və III dərəcələrə bölünmüşdü. Bunlardan III dərəcəli özəl məktəblər quberniyada çoxluq təşkil etsə də, tam təhsil vermir, bir növ hazırlıq kursu idi. Mənbədə göstərilir ki, III dərəcəli özəl məktəblər fəaliyyətlərində təsdiq edilmiş proqramları rəhbər tutsalar da, əslində onlar tam başa çatdırılmış təhsil vermir, lakin şagirdləri müxtəlif orta və ibtidai dövlət təhsil müəssisələrinə qəbula hazırlayırdılar¹⁷⁹⁸.

8.2. Ədəbiyyat. Şifahi xalq ədəbiyyatı. Mətbuat. Teatr

İrəvan bölgəsinin ədəbi həyatında mühüm yerlərdən birini poeziya tuturdu. Şairlər şeirlərində məhəbbət mövzusu ilə bərabər dövrdən, zəmanədən şikayəti özündə əks etdirən ictimai-siyasi mövzulara da toxunurdular. İrəvan bölgəsi şair-

¹⁷⁹³ Обзор Эриванской губернии за 1901 г., с.31; Обзор Эриванской губернии за 1902 г., с.25, с.40; Обзор Эриванской губернии за 1903 г., с.45.

¹⁷⁹⁴ Обзор Эриванской губернии за 1907 г., с.60; Обзор Эриванской губернии за 1908 г., с.60.

¹⁷⁹⁵ Обзор Эриванской губернии за 1909 г., с.60.

¹⁷⁹⁶ Обзор Эриванской губернии за 1912 г., с.74-75.

¹⁷⁹⁷ Обзор Эриванской губернии за 1913 г., с.76-77.

¹⁷⁹⁸ Обзор Эриванской губернии за 1898 г., с.25.

lərindən şair Məmmədsoyu (1800-1884), Alməmmədi (1800-1868), Aydını (1825-1915) göstərmək olar¹⁷⁹⁹. Bu şairlər öz şeirlərini xalqın başa düşəcəyi canlı, səlis və aydın tərzdə yazmaqla xalq şeiri üslubu ənənələrinin zənginləşdirilməsində xüsusi xidmətlər göstərmişdilər.

Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatının növlərindən biri olan aşıq şeiri İrəvan quberniyasında geniş yayılmış, bu sahədə mədəniyyətimizdə böyük simalar yetişmişdir. Orta əsrlərdən İrəvan bölgəsində bir sıra aşıq məktəbləri formalaşmışdı. Bunlardan Göyçə, İrəvan və Gümrü aşıq məktəblərini qeyd etmək olar. Göyçə aşıq məktəbinin bəzi nəhəng simaları Azərbaycan mədəniyyətində dərin və əvəzedilməz iz buraxmışdır. Zəmanənin bütün ağrı-acısını öz yaradıcılıqlarında əks etdirən bu el aşıqlarının xalq arasında böyük hörməti olmuş, onların aşıq sənətində özünəməxsus yeri vardır. Bu aşıqlar el şənliklərinin gözü idi. Onların yaradıcılığının məhsulu olan qoşma, gəraylı, müxəmməs, dodaqdəyməz, təcnis, bayatı və s. nümunələr Azərbaycan aşıq sənətinin ən gözəl nümunələri kimi diqqəti cəlb etmişdir. Göyçə məktəbinin ən parlaq simalarından Ağ Aşıq adı ilə tanınan Aşıq Allahverdin (1754-1860), onun şagirdi olmuş ustad Aşıq Alını (1800-1911), onun şagirdi olmuş ustad aşıq Ələsgəri (1852-1926), Aşıq Məhərrəmi (1825-1910), Aşıq Əzizi (1825-1918) və Aşıq Musanı (1853-1912) qeyd etmək olar¹⁸⁰⁰. Bu aşıqlar içərisində Aşıq Ələsgəri xüsusilə qeyd etmək lazımdır. Qoşma, bənzətmə, nəzirə, təcnis, cığalı təcnis, bayatı, oxşama, dodaqdəyməz kimi janrlar ustası olan Aşıq Ələsgər nəinki İrəvanda, o cümlədən Türkiyədə, İranda, İraqda, Gürcüstanda, Orta Asiyada və Dağıstanda çox məşhur olmuşdur. Aşıq Ələsgərin şeri, qəzəli, qoşması Azərbaycan türklərinin deyil, hətta neçə-neçə erməni aşıqlarının da dillərinin əzbərinə çevrilmişdir¹⁸⁰¹.

Gümrü aşıq məktəbinin tanınmış simalarından biri Aşıq Tüccar (1780-1860) idi. İstedadı ilə xalq arasında böyük hörmət qazanmış bu aşığın çoxlu şagirdləri olmuşdu. Bundan başqa, Gümrü aşıq məktəbinin tanınmış nümayəndələrindən Aşıq Beymuraz, Şirəkli Həsəni qeyd etmək olar. Hələ XIX yüzillikdə Şirəkli Həsənin Gəncədə kitabı çap olunmuşdu¹⁸⁰².

İrəvan aşıq məktəbinin görkəmli simalarından Basarkeçərli Aşıq Musanı da (1795-1840) qeyd etmək olar. O da aşıq poeziyası ənənələri əsasında ədəbi irs yaranan aşıqlardan biri olmuşdur¹⁸⁰³.

İrəvan aşıq məktəbinin fərqli cəhətlərindən biri də o idi ki, onlar erməni aşıqlarına böyük təsir göstərə bilmişdilər. Təsir o dərəcə özünü büruzə vermişdi ki, erməni aşıqları Azərbaycan türkcəsində yazıb-yaratmışdılar. İrəvanda Aşıq Şiri-

¹⁷⁹⁹ Sazlı-sözlü Göyçə, tər. ed. İ.Ələsgər, Bakı, Azərneşr, 1999, s.28-62.

¹⁸⁰⁰ Sazlı-sözlü Göyçə, s.16-86; Əhmədli Nazir, Göyçə mahalının kameral təsviri, Bakı, "Elm və təhsil", 2017, 292 s., s.38-39.

¹⁸⁰¹ Məmmədov İ., Tariximiz, torpağımız, taleyimiz, s.550.

¹⁸⁰² İrəvan xanlığı. Rusiya işğalı və ermənilərin Şimali Azərbaycan torpaqlarına köçürülməsi, s.205.

¹⁸⁰³ Azərbaycan tarixi, Bakı, Elm, c.3, 1999, c.149.

nin və Gümrüdə Aşıq Bavenin başçılığı ilə Azərbaycan türkcəsində yazıb-yaradan erməni aşıq məktəbləri olmuşdur. XVIII yüzillikdə Azərbaycan türkcəsində nəğmələr qoşmuş aşıqlardan Miranın, Bağiroğlunun, Əmiroğlunun, Qul Yeqazın, Turab Dədənin, Şamçı Melekonun, Kiçik Novanı, Qul Hovanesi və digərlərinin adları məlumdur¹⁸⁰⁴.

Bəhs etdiyimiz dövrdə Naxçıvan da öz aşıqları ilə məşhur olmuşdur. Bunlardan XIX-XX yüzilliyin əvvəllərində yaşayıb-yaratmış əslən Sisyan bölgəsinin Ulu kəndindən olan, ancaq həyatının əsas hissəsini Şahbuz rayonunda keçirən Ululu Kərimi, Aşıq Məmmədcəfəri, Ordubad rayonunun Dəstə kəndində anadan olan Aşıq Abbas Dəhrini (1818-1932), əslən Dərələyəzin Sallı kəndindən olan, ancaq həyatının bir hissəsini Naxçıvanda keçirən Aşıq Cəlili, Aşıq Həsənalını, Aşıq Nəcəfəlini, Aşıq İsmini və Aşıq Molla İsmayılı qeyd etmək olar. Naxçıvan aşıqları da yaradıcılıqlarında zəmanədən şikayət, əxlaqi və tərbiyəvi mahiyyət daşıyan, ictimai-tənqidi mövzulara daha çox yer vermişdilər¹⁸⁰⁵.

XIX yüzilliyin ikinci yarısında Azərbaycanın digər bölgələrində olduğu kimi İrəvan bölgəsində də ziyalılar ana dilində bədii əsərlər yazmağa, müxtəlif səpkili maarifçilik ideyalarını təbliğ edən kitablar çap etməyə, dünya ədəbiyyatından tərcümələr edərək xalqa çatdırmağa başladılar. Qeyd etmək lazımdır ki, həmin dövrdə İrəvan quberniyasında müxtəlif mətbəə fəaliyyət göstərməyə başlamışdı. Bu mətbəələrdə İrəvan ziyalıların da Azərbaycan türkcəsində əsərləri çıxmağa başladı. Məsələn, 1899-cu ildə İrəvan məktəbi islamiyəsinin türk dili müəllimi Məhəmməd Vəli Qəmərinin “Atalar sözü” Edilson mətbəəsində çapdan çıxdı. Digər müəlliflərdən Vasaq Mədətovun (Nəzmi) 1900-cu ildə “Gözə görünməyən şal” əsəri, yenə onun “Tamahkarlıq düşmən qazanır” əsəri həmin ildə Edison mətbəəsi tərəfindən çap olunmuşdur¹⁸⁰⁶.

İrəvan ziyalıların bir çox əsərləri İrəvandan kənar çap olunaraq, məşhurluq qazanmışdır. Belələrindən bir Fazil İrəvanlıdır. Bu şəxs İrəvanın dini və ədəbi mühitində böyük rol oynamış və yaşadığı dövrdə xalqın, ziyalıların sevimlisi olmuşdur. O, 1782-ci ildə İrəvan şəhərində anadan olmuş, ilk təhsilini molla məktəbində almışdır. F.İrəvanlı 20 yaşında Misirin paytaxtı Qahirə şəhərində “Əl-Əzhər” universitetinə göndərilmiş, burada təhsil aldıqdan sonra 45 yaşında Qacar dövlətinə qayıtmışdır. Uzun müddət İsfahan və Təbriz şəhərlərində axundluq etmiş, Şərq tarixi və dini elmlərə aid bir neçə risalənin müəllifi kimi şöhrət qazanmışdır. Uzun müddət yad şəhərlərdə fəaliyyət göstərən F.İrəvanlı doğma şəhərinə qayıtmış, İrəvan Göy Cami məscidinin baş axundu kimi fəaliyyət göstərmişdi. Fazil İrəvanlı 1846-1862-ci illərdə Şeyx-ül-islam seçilərək Qafqazın Şeyxülislamı olmuşdu. 1862-ci ildə İrəvana qayıdan Şeyx burada dini mədrəsə açmış, islam

¹⁸⁰⁴ İrəvan xanlığı. Rusiya işğalı və ermənilərin Şimali Azərbaycan torpaqlarına köçürülməsi, s.208.

¹⁸⁰⁵ Naxçıvan tarixi, c.II, s.204-205.

¹⁸⁰⁶ Məmmədov İ., Tariximiz, torpağımız, taleyimiz, s.546-548.

fəlsəfəsini öyrətməklə çoxlu sayda din xadimləri yetişdirmişdir. Şeyx-ül-islam Fazil İrəvanlı 1885-ci ildə 103 yaşında İrəvanda vəfat etmişdir¹⁸⁰⁷.

F.İrəvanlı İsfahan və Təbriz şəhərlərində axundluq etdiyi dövrlərdə bədii yaradıcılıqla da məşğul olmuşdur. O, bir neçə ədəbi, tarixi və dini səciyyəli əsərlərin müəllifidir. Onun gənc yaşlarında yazdığı “Qızıl gül və bülbül” haqqında povesti İrəvanda Azərbaycan türkcəsində yazıya alınmış, bu əsər 1832-1833-cü illərdə fransız dilində, 1892-ci ildə alman dilində erməni “ədibi” X.M.Geğamyanın adından çap olunmuşdur. Lakin sonradan fransalı tədqiqatçı bu əsərin F.İrəvanlıya məxsus olduğunu bildirmişdir. Fazil İrəvanlının digər əsəri - 190 səhifəlik “Kitabüttəharət” (Paklıq kitabı) adlı əsəri Cənubi Azərbaycanın məşhur din xadimi Molla Əhməd Kuzakunaidin tapşırığı ilə 1883-cü ildə farsca Təbrizdə Xəttat Məhəmməd Təbrizi tərəfindən çap olunmuşdur. Onun “Tarixi-İrəvan” əsəri də olmuşdur. Lakin bu əsərin hansı arxivlərdə olması bəlli deyil¹⁸⁰⁸

Digər müəlliflərdən Molla Hüseyin İrəvanlının “Müseybnamə” əsəri 1889-cu ildə fars dilində, Mirzə Ağə Əli Hakimi İrəvanlının “Divan”ı 1889-cu ildə fars və Azərbaycan türkcəsində, Ləli Mirzə Ağə Hakimi İrəvanlının “Ləli Divan”ı fars və Azərbaycan türkcəsində 1898-ci ildə Təbrizdə nəşr olunmuşdur¹⁸⁰⁹.

İrəvandan kənarında əsəri çap olunmuş ziyalılardan biri də Mirzə Abbas Məhəmmədzadədir. O, 1846-cı ildə İsfahanda əslən İrəvanlı olan tacir Məhəmmədin ailəsində anadan olmuşdur. Atası əslən İrəvanlı idi. Abbas 10-11 yaşlarında olarkən atası İrəvana qayıdır. Abbas İrəvan mədrəsəsində təhsil almış və ciddi müəllimlərlə məşğul olmuşdur. Bu gənc istedad gənc yaşlarından dini məktəblərdə fars dilindən dərs demiş, 1881-ci il noyabrın 3-də açılmış İrəvan müəllimlər seminariyası və sonra isə gimnaziyada uzun illər ərəb, fars və rus dillərdə dərs demişdir. 1918-ci ildə İrəvanda siyasi vəziyyətin kəskinləşməsi ilə əlaqədar olaraq Mirzə Abbas Təbrizə köçmək məcburiyyətində qalmış və 1919-cu ildə orada vəfat edir. O, Təbrizin “Gülüstən” bağında dəfn olunmuşdur¹⁸¹⁰.

Mirzə Abbas bir neçə dərsliyin müəllifidir, eyni zamanda “Razi” təxəllüsü ilə şeirlər yazmışdı. Onun 1912-ci ildə Bakıda Orucov qardaşlarının mətbəəsində “Güldəstə” kitabı nəşr olunmuşdu. Mirzə Abbas Məhəmmədzadə bu dərslik kitabında Sədinin, Qaaninin, Caminin tərbiyyəvi əhəmiyyət kəsb edən nəsihətamiz şeirlərindən, eyni zamanda kitabında öz şeirlərindən də istifadə etmişdir. Şeirlərində xalqı maarifə, elmə çağıraraq, maarifçilik ideyalarını təbliğ etmişdir¹⁸¹¹.

Mirzə Abbas Məhəmmədzadə digər dərslik kitablarının da müəllifidir. Onun

¹⁸⁰⁷ Məmmədov İ., Tariximiz, torpağımız, taleyimiz, s.593-594; A.İsgəndərov, A.Mövlayi, Şeyxülislamlığın tarixi, Bakı, “Elm və Təhsil”, 2016, s.153-160.

¹⁸⁰⁸ A.İsgəndərov, A.Mövlayi, Şeyxülislamlığın tarixi, s.156-157; Məmmədov İ., Tariximiz, torpağımız, taleyimiz, s.544.

¹⁸⁰⁹ Məmmədov İ., Tariximiz, torpağımız, taleyimiz, s.548-549.

¹⁸¹⁰ Ə.Zeynalov, İrəvan ziyalıları, Bakı, Oğuz eli, 1999, s.43-45.

¹⁸¹¹ Yenə orada, s.44-45.

1913-cü ildə “Bədrağatül-Ətfal (Balalara hədiyyə)” kitabı Bakı, Tiflis və eyni zamanda İrəvanda “Budaqov” mətbəəsində nəşr olunmuşdur. Həmin ildə onun digər dərslik kitabı olan “Fars dilini öyrənən ruslar üçün dərs kitabı” kitabı Bakıda Orucov qardaşlarının mətbəəsində işıq üzü görmüşdür¹⁸¹².

İrəvan quberniyasının tərkib hissəsi olan Naxçıvan qəzasında da bəhs etdiyimiz dövrdə ədəbiyyat güclü inkişaf etmişdi. Naxçıvan ədəbi mühitində Heyran xanım böyük rol oynamışdır. O, yaradıcılığında qəzəl janrına üstünlük vermişdi. Heyran xanımın qəzəllərində kədər motivləri üstünlük təşkil etmişdir¹⁸¹³.

Naxçıvanda ədəbi məclislər fəaliyyət göstərmiş, onlar yerli ədəbiyyatın inkişafında böyük rol oynamışdılar. Belə ədəbi məclislərdən Naxçıvanda “Qönçeyi-ülfət”, Ordubadda “Əncümənü-Şüəra”-nı qeyd etmək olar. Bu ədəbi məclislərin ətrafına güclü şair və ziyalılar toplaşmışdı. “Qönçeyi Ülfət” ədəbi məclisi yerli hakim Ehsan xan Naxçıvanlının qızı Qönçəbəyimin şərəfinə təşkil olunmuşdu. Onun az da olsa dövrümüzə gəlib çatmış şeirlərindən görmək olar ki, Qönçəbəyim istedadlı şairə olmuş, şeirlərində dövrədən şikayət, xalqına sevgi öz əksini tapmışdır¹⁸¹⁴.

Ordubadda yaradılmış “Əncümənü-Şüəra” ədəbi məclisi 1831-ci ildə yerli hakim Şeyxəli bəy Kəngərli tərəfindən yaradılmışdır. Bu ədəbi məclisin üzvləri ilk dövrlərdə şeirləri oxuyub müzakirə etmiş, şeir müsabiqələri keçirmişdilər. Lakin Məhəmməd Tağı Sidqinin iştirakı sayəsində bu ədəbi məclisdə ara-sıra qəzetlər də oxunmuş, müəyyən ədəbi məclislər, səfər təəssüratları barədə söhbətlər də aparılmışdır¹⁸¹⁵.

“Əncümənü Şüəra” ədəbi məclisinə XIX yüzilliyin 60-70-ci illərində Hacıağa Fəqir Ordubadi (1836-1886) başçılıq etmişdir. H.F.Ordubadi bir divanlıq şeirlər yazmış, bu şeirlərdə dövrədən, həyatından şikayət, realist meyillər öz əksini tapmışdı. Dövrün bir çox tanınmış nümayəndələri, o cümlədən Cəlil Məmmədquluzadə Fəqir Ordubadlının yaradıcılığına, xüsusən onun “Kürdün gül satması” mənzum satirasına yüksək qiymət vermişdi¹⁸¹⁶.

Ordubad “Əncümənü Şüəra” ədəbi məclisində iştirak edən Qüdsi Vənəndli, Məhəmmədqulu Salik Ordubadlı, Mirzə Hüseyn Bikəs, Zeynəlabdin Nəqqaç, Məşədi Həsən Dəbbağ böyük şöhrət qazanmışdılar. Onlardan Fəqir Ordubadlının, Qütsü Vənəndlinin və Məhəmmədqulu Salik Ordubadlının divanları dövrümüzə gəlib çatmışdır¹⁸¹⁷.

“Əncümənü Şüəra” ədəbi məclisi Azərbaycanın digər bölgələrində-Şamaxıda fəaliyyət göstərən “Beytül Səfa”, Qarabağdakı “Məclisi-üns” ədəbi məclisləri ilə

¹⁸¹² Ə.Zeynalov, İrəvan ziyalıları, Bakı, Oğuz eli, 1999, s.45.

¹⁸¹³ Yənə orada, s.187-188.

¹⁸¹⁴ Naxçıvan tarixi, II cild, s.188.

¹⁸¹⁵ Yənə orada, s.189.

¹⁸¹⁶ Yənə orada, s.189-190.

¹⁸¹⁷ Yənə orada, s.190.

əlaqələr qurmuş, dövrün məşhur şairləri Seyid Əzim Şirvani, Baba bəy Zakir, Xurşudbanu Natəvan, Əndəlib Qaracadaği, Məhəmməd Aciz, Mir Möhsün Nəvvabla məktublaşmışdılar¹⁸¹⁸

Bəhs etdiyimiz dövrdə Naxçıvan ədəbi bədii yaradıcılığında “Tərbiyə” məktəbinin banisi Məhəmməd Taği Sidqi, Məhəmmədqulu Salik Ordubadlı, Cəlil Məmmədquluzadə (1869-1932), Eynəli bəy Sultanov (1865-1935), Mirzə Cəlil Şürbi, “Fani” təxəllüsü ilə yazan Məhəmmədhüseyn Hacı Nəcəf oğlu məşhur olmuşdular.

Təsviri sənət. İrəvan bölgəsində təsviri sənət də inkişaf etmişdi. Xan sarayının divarlarında əks etdirilən rəsmlərdən görünür ki, bu sahə İrəvanda hansı səviyyədə olmuşdur. İrəvan təsviri sənətinin çox görkəmli nümayəndələrindən biri Azərbaycanın böyük rəssamı Mirzə Qədim İrəvanidir (1825-1879). Bu böyük rəssam ömrünün qısa olmasına baxmayaraq, Azərbaycan təsviri sənətinə böyük tövələr vermişdir. O, 1825-ci ildə İrəvanda dülgər ailəsində anadan olmuşdu. M.Q.İrəvani ilk təhsilini yerli məktəbdə almış və sonra təhsilini Tiflisdə progimnaziyada davam etdirərək, oranı bitirmişdir. Təhsilini başa vuran rəssam doğma İrəvana qayıdaraq, ömrü boyu poçtda teleqrafçı vəzifəsində çalışmışdı. O, hələ progimnaziyada oxuyarkən rus, fars və fransız dillərini öyrənmiş, musiqiyə həvəs göstərmişdi. M.Q.İrəvani rəssamlıq sənətini ağac üzərində bədii oyma ustası olan atasından öyrənmişdi. Yaradıcılığının ilk dövrlərində dekorativ sənətlə məşğul olan rəssam bir sıra portretlər çəkmişdi. Mirzə Qədimin yaradıcılığında portret janrı əsas yer tutmuşdu. Belə portretlərdən “Süvari”, “Rəqqasə”, “Dərviş” əsərlərini qeyd etmək lazımdır.

M.Q.İrəvaninin yaratdığı rəsmlərin bir hissəsini İrəvan sərdar sarayı üçün çəkdiyi rəsmlər təşkil etmişdi. O, XIX yüzilliyin 50-ci illərində sərdar sarayındakı süjetli kompozisiyaları bərpa etmiş, sarayın güzgülü zalında bir sıra portretlər - “Fətəli şah”, “Abbas Mirzə”, “Hüseynqulu xan”, “Sərkərdə” və s. çəkmişdir. M.Q.İrəvaninin yaradıcılığı rəngarəng idi. Onun 100-dən çox rəsm əsəri məlumdur. Bunlardan 25-i hazırda Bakıda İncəsənət Muzeyində, Tbilisidə və Sankt-Peterburqda saxlanılır¹⁸¹⁹.

İrəvan bölgəsində təsviri sənətin inkişafını bildirən maddi mədəniyyət abidələrindən qəbir daşlarını göstərmək olar. Qəbir üstündə düz vəziyyətdə qoyulmuş bu daşlar mərhumun anadan olmasını və ölməsini bildirən yazılarla, müxtəlif fiqur və naxışlarla bəzədilirdi. Azərbaycan türklərinin qəbir daşlarındakı təsvirlər rəmzi mənə daşıyaraq, mərhumun həyatda həvəs göstərdiyi işinə bir işarə idi. İ.Şopen XIX yüzilliyin 30-cu illərinin əvvəllərində Göyçə mahalında Azərbaycan türklərinə məxsus qəbiristanlıqda müxtəlif təsvirlərlə bəzədilmiş qəbir daşlarına

¹⁸¹⁸ Naxçıvan tarixi, II cild, s.192.

¹⁸¹⁹ Azərbaycan incəsənəti, Bakı, Maarif nəşriyyatı, 1977, s.122-123; Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası [10 cildə], Bakı, Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası, c.4, 1980, s.517-518; Zeynalov Ə., İrəvan ziyahıları, Bakı, Oğuz eli, 1999, s.21-24; Azərbaycan tarixi, c.IV, 2000, c.156-157.

rast gəldiyini bildirmişdi. Onun yazdığına görə, qəbir daşındakı at, qılınc, silah hərbiçiyə, qaban, maral, vəhşi keçi ovçuluğa, qoyun, keçi çobanlığa işarə idi. Bəzi qəbir daşlarında içkiyə, kefə meyilli adamı bildirən üstündə yeməklər, boşqablar və digər əşyalar olan stol, digərlərində şərab olan küp və piyalə təsvir edilmişdi¹⁸²⁰. Bütün bunlar sübut edir ki, İrəvan bölgəsində belə təsviri sənətlə məşğul olan xüsusi rəssamlar dəstəsi fəaliyyət göstərmişdir.

İrəvan quberniyasına daxil olan Naxçıvan qəzasında da XX yüzilliyin əvvəllərində istedadlı rəssamlar yetişmişdir ki, onlardan biri də boyakarlıq və qrafika sahəsində məşhur olan Bəhruz Kəngərli idi. B.Kəngərli 1910-cu ildə C.Məmməd-quluzadənin yardımı ilə Cənubi Qafqazda yeganə olan Tiflisdə Qafqaz İncəsənəti Təşviq Cəmiyyətinin nəzdindəki Boyakarlıq və Heykəltaraşlıq məktəbinə daxil olmuşdur. 1915-ci ildə həmin məktəbin məzunu olan Bəhruz Kəngərlinin yaradıcılığı çoxcəhətli olmuşdur. Yağlı və sulu boyalarla şəkillər çəkən B.Kəngərlinin yaradıcılığında mənzərə janrı xüsusi yeri tutmuşdur. Bununla yanaşı, onun müasirlərinin portretləri, qədim tariximizə aid yaradıcılıq məhsulları, Naxçıvan teatrında tamaşaların bədii tərtibatını verən, teatr-dekorasiya sənəti sahəsinin ilkinlərindən biri sayılan rəssamın səhnə sahəsində fəaliyyəti diqqəti cəlb etmişdir. Onun 1912-1918-ci illərdə “Hacı Qara”, “Ölülər”, “Pəri cadu” əsərlərinə verdiyi səhnə tərtibatı çox uğurlu olmuşdur¹⁸²¹.

Mətbuat. İrəvan quberniyasında mətbuat tarixi XX yüzilliyin əvvəllərindən başlayır. Buna qədər həmin bölgədə Azərbaycan türk dilində qəzet və məcmuə çap olunmamışdı. Bunun bir sıra səbəbləri vardı. Belə ki, çar Rusiyası Azərbaycanı işğal etdikdən sonra uzun müddət Azərbaycan türkcəsində qəzet və məcmuələrin nəşr olunmasına icazə verməmişdi. Digər tərəfdən, Azərbaycan türklərinin həyatı və qismən də mədəniyyəti haqqında məlumatlar müxtəlif dillərdə və yerlərdə nəşr olunan mətbuat orqanları tərəfindən işıqlandırılırdı. İrəvan ziyalıları buna qədər nəşr olunmuş “Əkinçi” (1875-1877), “Kəşkül” (1883-1891), “Ziya” (1879-1880), “Ziyayi Qafqaziyyə” (1880-1884), “Dəvət-Qoç”, “Təkamül”, “Hümmət”, “İrşad” qəzet və məcmuələri və eyni zamanda “Molla Nəsrəddin” satirik jurnallarını alır və maraqla oxuyurdular. Bu qeyd edilən qəzet, məcmuə və jurnallar İrəvan bölgəsində geniş yayılmış, eyni zamanda bu mətbuat səhifələrində bölgənin ictimai həyatı da işıqlandırılmışdır.

Lakin Azərbaycanın görkəmli ziyalıları doğma dildə qəzet və jurnalların nəşr olunması uğrunda daima mübarizə aparmışdılar. Məhz bunun nəticəsində İrəvanda türk dilində ilk məcmuə olan “Lək-Lək”yin (Leylək) ilk sayı 1914-cü il fevralın 22-də çapdan çıxmışdı. Onun nəşrinə Qafqaz Cənubunu baş idarəsinin 14 sayılı fərmanı ilə icazə verilmişdi¹⁸²². Həmin fərmanda İrəvanın tanınmış ziyalıları

¹⁸²⁰ Шопен И., Исторический памятник состояния Армянской области в эпоху ее присоединения к Российской империи, с.718.

¹⁸²¹ Naxçıvan tarixi, c.II, s.325, s.330.

¹⁸²² Кавказский календарь на 1915, отдел статистический, с.366; Мəmmədov İ., Tariximiz, torpağımız, taleyimiz, s.554.

Mir Məhəmməd Mir Fətullayevə və Cabbar Ələsgərzadəyə “Lək-Lək” məzhəkə məcmuəsinin səhifələrində siyasi səciyyəli yazılar dərc etmək üçün də icazə vermişdi. “Lək-Lək” üç - “Nəsimi mədəniyyət”, “İstiqlaliyyət, azadlıq çağırışı” və “Elanlar şöbəsi” bölməsindən ibarət olmuşdur. “Lək-Lək” məcmuəsinin səhifələrində çap olunan yazılarda xurafata, fanatikliyə qarşı mübarizə, təhsil və tərbiyə, ana dilinin saflığı, yeni əlifba uğrunda və ədalətsizliyə qarşı mübarizə əsas mövzular idi. “Nəsimi mədəniyyət” epigrafi altında çıxan haqq-ədalətə çağıran “Lək-Lək”-in axıncı sayı olan 12-ci nömrəsi 1914-cü il iyulun 30-da çıxdı. Bu nömrədən sonra məcmuə bağlandı¹⁸²³. “Lək-Lək” məcmuəsi qısa müddətdə fəaliyyət göstərməsinə baxmayaraq, onun Naxçıvanda, Culfada, Ordubadda, Gəncədə, Bakıda, Tiflisdə, Mərvdə, Təbrizdə, Daşkənddə və İstanbulda oxucuları olmuşdur.

“Lək-Lək” məcmuəsi bağlansa da, İrəvan ziyalıları ruhdan düşmədilər. Belə ki, şair və publisist Əli Hacı Zeynalabdinzadə Rəhimov (Məhzun) hələ 1914-cü il iyun ayından həmyerlisi Cabbar Əsgərzadə (Aciz) ilə birlikdə ana dilində “Çınqı” adlı bir məcmuə nəşr etməyə cəhd etmişdi. Çox uzun mübarizədən sonra nəhayət, 1916-cı ildə “Bürhani-həqiqət” adlı məcmuənin nəşrinə icazə verilmişdi. Bu məcmuənin ilk nömrəsi 1917-ci il yanvarın 1-də çapdan çıxdı. Məcmuənin müdiri və mühərriri “Molla Nəsrəddin” satirik jurnalının müxbiri, şair və publisist Əli Hacı Zeynalabdinzadə Rəhimov (Məhzun), naşiri tanınmış maarifçi Həsən Mirzəzadə Əliyev olmuşdu. “Bürhani-həqiqət” məcmuəsi “Lyus” (İşıq) mətbəəsində ayda iki dəfə, 32 sm. ölçüdə səkkiz səhifədən ibarət, şəkilli-bəzəkli çıxırdı. İrəvanın qabaqcıl ziyalılarından Mirzə Cabbar Məmmədov, Cabbar Ələskərzadə (Aciz), müəllimlərdən Rəhim Nağı, Təhvil İrəvani, Vahid Muğanlı və İrəvan Müəllimlər Seminariyasının tələbələri bu məcmuənin ətrafında birləşmişdi. Məcmuə səhifələrində siyasi-ictimai hadisələrdən, tərbiyədən, təhsil və elmdən bəhs edən mövzular əsas yeri tutmuşdu. “Bürhani-həqiqət” məcmuəsinə Azərbaycanın ayrı-ayrı bölgələrindən şeirlər, hekayələr göndərilmiş, məcmuə Azərbaycanda və Orta Asiyada yayılmışdır. Naşirləri məcmuəni daha da genişləndirmək, sayını çoxaltmaq ümidində idilər. Lakin 1918-ci ilin yayında Cənubi Qafqazda siyasi-ictimai vəziyyətin dəyişməsi, İrəvanda erməni daşnaklarının fəallaşması ilə əlaqədar olaraq, həmin il iyunun 29-da məcmuənin sonuncu-9-cu nömrəsi çapdan çıxdı. Bu “Bürhani-həqiqətin” sonuncu nömrəsi olmuşdu¹⁸²⁴.

Teatr. Azərbaycan milli teatrının əsası 1873-ci il martın 10-da (23-də) Bakıda M.F.Axundovun “Lənkəran xanın vəziri” pyesinin tamaşasının göstərilməsi ilə qoyulmuşdur. Tamaşanın əsas təşəbbüskarları Bakı realını məktəbinin müəllimləri H.B.Məlikov-Zərdabi və onun şagirdi Nəcəf bəy Vəzirov olmuş, tamaşanı isə həmin məktəbin şagirdləri ifa etmişdilər¹⁸²⁵.

Tezliklə, bu mühüm hadisə Azərbaycanın ayrı-ayrı bölgələrinə yayıldı. Bakı

¹⁸²³ Məmmədov İ., Tariximiz, torpağımız, taleyimiz, s.556-560.

¹⁸²⁴ Yəne orada, s.561-568.

¹⁸²⁵ Azərbaycan tarixi, c.IV, s.368.

həvəskarlar qrupu 1883-cü ildə peşakar qrupa çevrildi. Həmin qrupun fəaliyyətinin canlanması Azərbaycanda teatr sənətinin inkişafına güclü təkan verdi. Qubada (1875), Nuxada (1879), Şuşada (1882), İrəvanda (1882), Naxçıvanda (1883) və Gəncədə (1899) teatr tamaşalarının əsası qoyuldu.

Bəhs etdiyimiz dövrdə İrəvan quberniyasında teatr XIX yüzilliyin 80-ci illərinin əvvəllərindən fəaliyyət göstərməyə başlamışdı. Qeyd etmək lazımdır ki, işğaldan əvvəl İrəvan xan sarayında keçirilən məclislərdə tamaşalara da xüsusi yer verilmişdi. Bu tamaşalar adətən məhəbbət mövzusunda olmuş və üç hissədən ibarət idi¹⁸²⁶.

Lakin İrəvanda peşakar teatr tamaşalarının əsası 1882-ci il aprelin 2-də müqəddəs Qayanyan qızlar məktəbinin geniş salonunda kasıb Azərbaycan türk uşaqlarının şərəfinə “Tamahkarlıq düşmən qazanır” pyesi əsasında qoyulmuşdur. Pyes üç pərdədən ibarət olmuş, tamaşanı həvəskarlardan ibarət qrup ifa etmişdilər. Məşədi Fərəc rolunda Nəzmi, Məmmədqulu rolunda Mirzə Xəlil Hacıyev, Fətəli rolunda Rüstəmxan Abbasquluxanov, Həsən rolunda Məhəmməd adlı birisi çıxış etmişdir¹⁸²⁷. 1890-cı ildə İrəvanda M.F.Axundovun “Müsyö Jordan və Məstəli şah” komediyası, ondan sonra “Könülsüz nigah” adlı vodevil tamaşaya qoyulmuşdu¹⁸²⁸.

XIX yüzilliyin 80-ci illərinin əvvəllərində Naxçıvanda da teatrın əsası qoyuldu. Bu məqsədlə 1883-cü ildə “Naxçıvan Müsəlman İncəsənəti və Dram Cəmiyyəti” yaradıldı və onun banisi E.Sultanov idi. E.Sultanovun Naxçıvan teatrının inkişafında böyük xidmətləri olmuşdur. O, ilk növbədə tamaşa üçün yaxşı əsər əldə etmək üçün Tiflisə gedir, burada yaxın tanışlarının köməyi ilə M.F.Axundovun “Müsyö Jordan və Dərviş Məstəli şah” əsərini əldə edir. Bundan sonra “Dram Cəmiyyəti”nin üzvləri Eynəli bəyin rəhbərliyi altında bu tamaşanı hazırlayır və tamaşa 1883-cü il martın 11-də (24) Naxçıvan şəhər sakini Hacı Nəcəf Zeynalovun evinin böyük salonunda göstərilir. Beləliklə, bu tamaşa ilə Naxçıvan teatrının əsası qoyulur¹⁸²⁹.

1884-1899-cü illərdə E.Sultanovun “Tatarka” (“Azərbaycan qızı”) əsəri, 1887-ci ildə M.F.Axundovun “Molla İbrahim Xəlil kimyagər” komediyası, 1890-cı ildə C.Məmmədquluzadənin “Çay dəstgahı”, 1894-1898-ci illərdə M.F.Axundovun “Molla İbrahim Xəlil kimyagər”, “Sərgüzəşti-vəzir-xani Lənkəran” və “Müsyö Jordan” komediyaları, 1899-cü ildə M.F.Axundovun “Hacı Qara” və “Sərgüzəşti-vəzir-xani Lənkəran” komediyaları tamaşaya qoyulmuşdu. Bu tamaşalardan toplanan pullar xeyriyyəçilik işinə sərf olunur, Naxçıvan şəhərində fəaliyyət göstərən “Tərbiyə” və qəza məktəblərində təhsil alan şagirdlərin təhsil haq-

¹⁸²⁶ Şarden J., Səyahətnamə, Bakı, Elm, 1994, s.28.

¹⁸²⁷ Məmmədov İ., Tariximiz, torpağımız, taleyimiz, s.554-575.

¹⁸²⁸ Yənə orada, s.573.

¹⁸²⁹ Yənə orada, c.196.

qına sərf olunurdu ¹⁸³⁰.

1905-1920-ci illərdə Naxçıvanda teatr sənəti güclü inkişaf etmiş, “Müsəlman İncəsənəti və Dram Cəmiyyəti” yeni həvəskarlar hesabına genişlənmişdi. Ümumiyyətlə, Naxçıvan teatrının inkişafında M.T.Sidqinin, C.Məmmədquluzadənin, Ələkbər Molla Bayəli oğlunun, U.Ə.Şərifovun, Məmmədəli Sidqi Səfərovun, Rza Təhmasibin, Fərəc Kəngərlinin, Əliqulu Sultanın, Xəlil Hacılarovun, Əbdüləzim Rüstəmovun böyük xidmətləri olmuşdur¹⁸³¹

Beləliklə, bəhs etdiyimiz dövrdə İrəvan quberniyasında mədəniyyətin müxtəlif sahələri-təhsil, ədəbiyyat, təsviri incəsənət, mətbuat və teatr inkişaf etmişdi. Çar Rusiyasının təhsil sahəsində apardığı islahatlar nəticəsində quberniyanın şəhər və kəndlərində dini təhsillə bərabər Avropa təhsil sistemi də inkişaf etməyə başladı. Bu təhsil sisteminin yaradılmasında əsas məqsəd rus dilini yaymaq və hakimiyyətə sadıq məmurlar ordusunu yaratmaq olsa da, ənənəvi təhsil sistemi ilə bərabər Azərbaycan türklərinin savadlanmasında böyük rol oynamış, güclü ziyalılar nəslə yetişmiş və həmin ziyalılar Azərbaycan mədəniyyətinin inkişafında öz sözlərini demişdilər. İrəvan quberniyası ədəbiyyat, şifahi xalq ədəbiyyatı sahəsində Azərbaycan mədəniyyətinə görkəmli simalar bəxş etmişdir. Xüsusilə aşıq sənəti bu sahədə xüsusi yeri tutmuşdu. İrəvan quberniyasında mədəniyyətin digər sahələri-təsviri sənət, mətbuat və teatr da inkişaf etmiş, həmin sahələr üzrə görkəmli simalar yetişmişdir.

¹⁸³⁰ Məmmədov İ., Tariximiz, torpağımız, taleyimiz, s.197-198.

¹⁸³¹ Azərbaycan tarixi, c.IV, s.369; Naxçıvan tarixi, c.II, s.197, s.323.

NƏTİCƏ

İrəvan quberniyası Azərbaycanın əzəli və əbədi torpaqları olan İrəvan və Naxçıvan xanlıqlarının ərazisində, 1849-cu il iyunun 9-da Rusiya çarının verdiyi fərmana əsasən yaranmışdır. O, quberniya kimi 1850-ci il yanvarın 1-dən fəaliyyətə başlamışdı. Bir mənbəyə görə İrəvan quberniyasının ərazisi Göyçə gölü də daxil olmaqla 26450 kv. verstə, digər mənbəyə görə 24758,3 kv. verst, gölsüz 23518 kv. verstə, başqa bir mənbəyə görə 24454,4 kv. verstə (1 verst-1,05 km), yaxud 27830 kv.km., bəzi məlumatlara görə 23194,79 verstə, bir məlumatla görə isə 24758 kv. verstə (2578959 desyatin) bərabər olmuşdur. İrəvan quberniyası şimaldan 256 verst uzunluqda Tiflis quberniyasının Axalsıx və Borçalı qəzaları ilə, həmçinin Yelizavetpol quberniyasının Qazax və Yelizavetpol qəzaları ilə, şərqdən 238 verst uzunluqda Cavanşir və Zəngəzur qəzaları ilə, qərbdən 182 verst uzunluqda Qars vilayətinin Qars və Kağızman dairələri ilə, cənubdan isə 376,5 verst uzunluğunda Türkiyənin Bəyazid sancağı və Qacar dövlətinin Azərbaycan vilayəti ilə (Maku, Qaradağ və Mərənd) həmsərhəd olmuşdur.

İrəvan quberniyası Kiçik Qafqazın cənub hissəsini, Ağrıdağ yüksəkliyinin şərq hissəsini tutmuşdu. Quberniya səthinə görə dağlıq, dağətəyi və düzənlik zonalarına bölünmüşdü. O, vulkanik dağlar, yaylaqlar, geniş çöllərlə əhatələnmiş dağlıq bir ərazi olmuşdur. Quberniya ərazisindən müxtəlif dağlar - Ağrıdağ, Alagöz, Pəmbək, Göyçə və s. dağ silsilələri keçmişdir. Eyni zamanda quberniyanın ərazisi qərbdən şərqə, şimaldan cənuba uzanan nisbətən geniş və təpəli düzənliklərlə müşahidə olunmuşdur. Onun əsas düzənlikləri Araz, Göyçə və Şörəyel idi. Hər bir düzənlik özünün ərazisinə, münbitliyinə və əhalinin məskunlaşmasına görə fərqlənmişdir.

İrəvan quberniyasında torpaq keyfiyyətinə görə müxtəlif olmuşdur. Quberniya torpaqları gilli-qumlu, qaratorpaq və şoran olmaqla üç yerə bölünmüşdü. Gil torpaqlar təmiz gil, gilli daşlı və gilli qumlu olmaqla bir-birindən fərqlənirdi. Gil torpaqlar Araz çayının sağ sahilində, xüsusən Qulp kəndinə yaxın yerlərdə, gilli daşlı torpaqlar əsasən Ağrıdağın, Alagözün ətəklərində, Çobanqıran düzənliyində daha çox idi. Qara torpaq əsasən quberniyanın düzənlik ərazilərində, yüksək dağlıq ərazilərdə daha çox olurdu. Ona Arazətrafi, Abaran, Ellidərə düzənliklərində, Şörəyeldə, Sınağ dağının bir hissəsində və Göyçə gölü çökəkliyində rast gəlinirdi. Bu qara torpaq bəzən gil və vulkanik suxurlarla qarışıq olurdu. Quberniyanın bəzi torpaqları şoran idi. Bu şoran torpaqların tərkibində üç cür duz olurdu ki, torpağı şuvardıqda müxtəlif məqsədlər üçün istifadə edilirdi. Xüsusən düzənlik ərazilərdə tərkibi üç növ duzla zəngin olan torpaqlar mövcud idi. Belə torpaqlara Arazətrafi düzənlikdə, Sürməli qəzasında, Naxçıvan qəzasında Xok kəndi ilə Naxçıvan şəhəri arasında tranzit yolunun və Ordubad yolunun hər iki tərəfində rast gəlmək olardı. Şoran torpaqlarda yalnız xüsusi şoran otlar bitirdi ki, bununla dəvələri və mal-qaranı yemləyirdilər. Sürməli qəzasında su bol olduğuna görə şoran torpaqla-

rının yuyulması nəticəsində duz və şora hasil edilirdi və şoran bitkilərindən potaş (ağ qələvi maddə) hazırlanırdı. Duz və potaş Aleksandropol və Qarsda olan sabunbişirmə zavodlarına satılırdı, emal edildikdən sonra sabunbişirmədə, şoradan isə barıt hazırlanmasında istifadə olunurdu.

İrəvan quberniyası iqliminə görə də fərqlənmişdi. Onun illik orta temperaturu yanvarda $-6,4^0$, iyulda isə $+26,1^0$ -ə çatırdı. Bəzi vaxtlarda İrəvan şəhərində istilər yayda $+40^0$ -yə, Naxçıvan və Ordubadda $+45^0$ - 50^0 -yə qalxır, qışda isə $-26,5^0$ -yə düşürdü. İrəvan quberniyasında dağlıq ərazi özünün çox soyuq iqlimi ilə seçilmişdi. Dağlarda qar noyabrda yağırdı, qış 6-7 ay davam edirdi və soyuq -30^0 -yə (Yenibəyaziddə $-32,3^0$ -yə) düşürdü.

İrəvan quberniyası meşə sahəsi cəhətdən bir o qədər də, zəngin olmamışdı. Meşələrin böyük qismi əsasən dağ yamaclarında yerləşmişdi. Azərbaycanın bütün quberniyalarında olduğu kimi, İrəvan quberniyasında da meşələr həm xəzinənin, həm də xüsusi şəxslərin mülkiyyətində olmuşdur. Bütün sahələrdə olduğu kimi, çar idarə orqanları XIX yüzilliyin ikinci yarısı-XX yüzilliyin əvvəllərində İrəvan quberniyasında da meşələrin idarə olunması üçün dövlət nəzarəti yaratmışdı. Quberniyada xəzinə meşələri sahələrə bölünmüş, sahələr isə ayrı-ayrı meşəbəyliyinə tabe olmuşdur. Meşələr qəzalar üzrə bir məlumata görə 25, digər məlumata görə isə 24 ayrı-ayrı sahədən və sahələrin tabe olduğu 4 meşəbəyliyindən ibarət idi. Həmin meşəbəyliyi İrəvan, Naxçıvan, Dərəçiçək və Aleksandropol olmuşdur. Meşələrdə əsasən, palıd, fıstıq, ağcaqayın, qara ağac, vələs, tozağacı, alma, armud, ağcaqovaq, itburnu, zoğal, qovaq, qızılağac, cökə, söyüd və s. ağaclar bitirdi. İrəvan quberniyasında meşə materialları əhalinin əsasən odun, kömür ehtiyaclarına sərf olunmuşdur.

İrəvan mal-qaranın otarılması üçün geniş otlaq sahələri-yaylaq və qışlaqlarla zəngin olan bir quberniya olmuşdur. Yaylaqlar əsasən 7000-8300 fut yüksəklikdən başlayaraq dağların başına qədər, qışlaqlar isə 3000 futdan yüksək olmayan, yağışların az olduğu, əhalinin əkinçiliklə məşğul olmadığı düzənlik ərazilərdə yerləşmişdi. Yaylaqlar rayonlara və onlar da sahələrə bölünmüşdü. Yaylaq rayonlarının müxtəlif dağ silsilələrinin vəziyyəti ilə bağlı olaraq sayı 21, sahələrin sayı 1075, ümumi ərazisi isə 325051 desyatin, qışlaqlar isə 42 sahəni özündə birləşdirən 69899 desyatınə bərabər olmuşdur. İrəvan quberniyasının yaylaq və qışlaqlarından həm quberniya, həm də Tiflis, Yelizavetpol quberniyalarının əhalisinin mal-qarası istifadə etmişdilər.

İrəvan bol sulu çayları və bu çaylardan çəkilmiş arxları ilə zəngin olan bir quberniya olmuşdur. İrəvanda Araz, Arpaçay, Qarasu, Naxçıvançay, Zəngi, Qırxbulaq, Pəmbək, Gərniçay, Vədiçay, Kəvərçay, Acıçay, Cənubi Qarasu və s. çaylar var idi. Bu çayların və onlardan çəkilən arxların suyundan əhali əkin sahələrinin suvarılmasında və içməli su tələbatını ödəmək üçün istifadə etmişdilər.

İrəvan quberniyasında irili-xırdalı xeyli göllər də mövcud olmuşdur. Quberniyanın əsas gölü Göyçə idi. Göyçə gölü Yenibəyazid qəzasında $40^0 9'$ və $40^0 38'$

şimal enliyində, 62° 41' 68° 22' şərq uzunluğunda, dəniz səviyyəsindən 6340 fut yüksəklikdə yerləşmişdi. Onun tutduğu sahə 1213, 44 kv. verst, yaxud 1380,90 kv. km, 126400 desyatin idi. Gölün suyu göy və şəffaf idi. Göyçə gölü İrəvan quberniyasının iqtisadi həyatında böyük rol oynamışdı. Burada müxtəlif növ balıqlar, xüsusən alabalıq növü çoxluq təşkil edirdi. Göldən alabalığın beş növü tutulurdu. Göyçədə balıq ovu tez-tez icarəyə verilirdi. Bundan əlavə, İrəvan quberniyasında Ayğır, Qaragöl, Gilli yaxud Məzrə və Zod, Qanlı, Batabat, Şor və Balıq adlı göllər mövcud olmuşdur.

İrəvan quberniyası müxtəlif yeraltı qazıntı materialları ilə zəngin olan bölgə idi. Burada mis, dəmir, qızıl, qurğuşun, gümüş, sink kimi dəmir filizlərinə, duz və tikinti materiallarına rast gəlmək olardı. Lakin Rusiya hakim dairələri İrəvan misinin, duzunun emalına daha böyük diqqət vermişdi. İrəvan quberniyasında fəaliyyət göstərən əsas mis emal zavodu Aleksandropol qəzasının Şişmədən kəndində yerləşirdi və kəndin adı ilə Şişmədən zavodu adlanmışdı. Buradan hasil edilən mis əsasən hərbi məqsədlər üçün istifadə edilmişdir. İrəvan quberniyası öz duzu ilə daha məşhur idi. Qədimdən Araz çayının sağ sahilində, Sürməli qəzasının Qulp kəndində, Naxçıvan qəzasında Duzdağda, Sust kəndindən 4 verst şərqdə Sust duz mədəni yerləşirdi. Hər üç mədən öz duz hasilatı ilə nəinki İrəvan quberniyasında, eyni zamanda Cənubi Qafqazda və qonşu dövlətlərdə də məşhur idi. Çünki bu mədənlərdən hasil olunan duz yerli tələbatı ödəməklə bərabər, qonşu quberniyalara və dövlətlərə ixrac edilirdi.

İrəvan quberniyası müalicə əhəmiyyətli müxtəlif mineral suya malik bulaqlarla zəngin idi. Bu bulaqlara İrəvan şəhərinin yaxınlığında, İrəvan, Sürməli, Naxçıvan, Şərur-Dərələyəz, Üçmüəzzin, Yenibəyazid və Aleksandropol qəzalarında rast gəlmək olardı. Yerli əhali bulaqlardan müxtəlif müalicə əhəmiyyətli xəstəliklərdə - dəri və mədə-bağırsaq xəstəliklərində istifadə etmişdilər.

İrəvan quberniyası müxtəlif növ quş və heyvan növləri ilə zəngin olan bir bölgə idi. Quberniyanın müxtəlif yerlərində qu quşlarına, qaza, cüllütə, qarabatdağa, müxtəlif rəngli ördəyə, durnalara, vağa, dağlıq yerlərdə kəkliyə, dağ fərəsinə, qırqovula və s. quşlarla, dağ və meşələrdə vəhşi qoyuna, keçi və qabana, marala, dovşana, kaftara, tülküyə, canavara, ayıya və digər heyvanlara rast gəlmək mümkündür.

İrəvan quberniyası inzibati-ərazi bölgüsünə görə qəzalara, qəzalar polis sahəsinə, sahələr kənd cəmiyyətlərinə və onlar da kəndlərə bölünmüşdü. İrəvan quberniyası 7 - İrəvan, Naxçıvan, Şərur-Dərələyəz, Sürməli, Yenibəyazid, Üçmüəzzin və Aleksandropol qəzalarından, qəzalar 25 polis sahəsindən, polis sahələri 140 kənd cəmiyyətindən və kənd cəmiyyətləri 1252 kənddən ibarət olmuşdur. Bundan əlavə İrəvan quberniyasının inzibati-ərazi bölgüsünə qəza mərkəzləri olan şəhərlər də daxil idi. Quberniyada İrəvan, Naxçıvan, Ordubad, Aleksandropol və Yenibəyazid şəhərləri olmuşdur. Bu şəhərlərin hər biri sənətkarlıq və ticarət mərkəzləri idi. Şəhərlər arasında Azərbaycanın qədim mədəniyyət, ticarət və sənətkarlıq

mərkəzi olan İrəvan şəhəri əsas yeri tutmuşdu. Quberniya mərkəzi olan İrəvan şəhərində bütün dövlət idarələri, idarə rəhbərləri, sənətkarlıq və ticarət sahələri, mədəniyyət ocaqları və s. cəmləşmişdi.

Quberniyanın başında hərbi və mülki işlərə rəhbərlik edən qubernator, onun yanında müxtəlif idarəçilik bölmələrinə başçılıq edən quberniya idarəsi durmuş, vitse-qubernatorun başçılıq etdiyi bu idarəyə zemstvo, tikinti, tibbi, baytarlıq və statistik bölmələri daxil olmuşdur. Bundan əlavə, İrəvan quberniyasında müxtəlif məsələlərə baxan məhkəmə və hüquq mühafizə orqanları, prokurorluq, kəndli məsələlərinə baxan bərişdırıcı münsif şöbələri, şəhər məsələləri üzrə idarə orqanları, polis idarəsi, Torpaq və Dövlət Əmlakı idarəsi, ayrı-ayrı maliyyə bölmələri, gömrükxanalar da var idi.

İrəvan quberniyasının əhalisinin etnik tərkibi əsasən Azərbaycan türklərindən, ermənilərdən, ruslardan, kürdlərdən, aysorlardan və digər xalqlardan ibarət olmuşdur. Qeyd etmək lazımdır ki, Rusiya işğalına qədər İrəvan bölgəsinin əhalisinin etnik tərkibinin böyük əksəriyyətini (80 %-dən çoxu) yerli Azərbaycan türkləri təşkil etmiş və dövlət idarələrində həmin xalqın nümayəndələri təmsil olunmuşdular. Lakin Rusiya işğalından sonra qonşu dövlətlərdən bölgəyə erməniləri, rusları, aysorları və digər xalqların nümayəndələrinin köçürülməsi ilə onun etnik mənzərəsini tamamilə dəyişməyə cəhd göstərilmişdir. Çar Rusiyası İrəvan bölgəsini Azərbaycandan ayırmaq, Osmalı Türkiyəsi və Qacar səltənəti sərhədlərində bufer zona yaratmaq və burada xristian çoxluğuna nail olmaq üçün əhalinin etnik mənzərəsini dəyişmək siyasəti yeritmişdir. Çar Rusiyası XIX yüzilliyin 30-cu illərindən başlayaraq XX yüzilliyin əvvəllərinə qədər olan dövr ərzində mərhələ-mərhələ erməniləri Azərbaycanın İrəvan quberniyasına və digər ərazilərinə köçürmüşdür. 1829-1832-ci illərdə Qacar səltənətindən və Osmanlı Türkiyəsindən 10633 ailə, 57226 nəfər erməni, 1877-1878-ci illər Rusiya-Türkiyə müharibəsində erməni və yezidi kürdlərindən ibarət 8613 nəfər, 1893-1894-cü illərdə Türkiyənin şərqində baş vermiş hadisələrlə əlaqədar olaraq 10000, 1897-ci ildə isə 90000 nəfər, 1917-ci ildə isə 17505 nəfər erməni İrəvan quberniyasına köçürülmüşdür. Lakin ermənilərdən əlavə quberniyaya digər xalqların nümayəndələri də yerləşdirilmişdir. 1832-ci ildən 1873-cü ilə qədər keçmiş İrəvan xanlığının ərazisinə ermənilərdən əlavə 6710 nəfər yad əhali (bunlardan 4339 nəfəri rus, bu siyahıda rus təriqətçilərindən başqa digər ruslar da nəzərdə tutulmuşdu), 1250 nəfəri aysor, 1090 nəfər yunan və 39 nəfər digər xalqların nümayəndələri köçürülmüşdür. Bundan əlavə, müxtəlif illərdə keçirilən siyahıyaalınmalarda bilə-bilə, qəsdən saxtakarlıqlara yol verilmiş, Azərbaycan türklərinin sayı azadılmışdı. Bu da quberniyanın etnik mənzərəsinə təsir göstərmiş, ermənilər say üstünlüyünə görə cuzi üstünlük təşkil etmişdilər. Lakin Rusiya hakim dairələrinin bütün cəhdlərinə baxmayaraq, İrəvan quberniyasının əksər qəzalarında - İrəvan, Naxçıvan, Şərur-Dərələyəz və Sürməli qəzalarında əhalinin etnik tərkibində Azərbaycan türkləri böyük üstünlüyə malik olmuşdular. Azərbaycan türklərinin nümayəndələri quber-

niyanın siyasi, iqtisadi və mədəni həyatında böyük rol oynamışdılar.

İrəvan quberniyasının iqtisadi həyatında kənd təsərrüfatının müxtəlif sahələri-taxılçılıq, meyvəçilik, maldarlıq, sənətkarlıq, ticarət, sənaye sahələrindən zavod və fabriklər, balıqçılıq böyük rol oynamış, əhali müxtəlif vergi vermiş və mükəlləfiyyətlər yerinə yetirmişdilər. Kənd təsərrüfatında taxıl əkinçiliyi, pambıqçılıq, tütünçülük, ipəkçilik, meyvəçilik, maldarlıq əsas yeri tutmuşdur. XIX yüzilliyin ikinci yarısında Rusiya imperiyasında kapitalist münasibətlərinin inkişafı kənd təsərrüfatı mallarının ixracının genişlənməsinə səbəb olmuşdur. Məhz bu səbəbdən İrəvan quberniyasından müxtəlif dövlətlərə -Qacar səltənətinə, Osmanlı Türkiyəsinə, Rusiyanın müxtəlif şəhərlərinə, Avropa dövlətlərinə pambıq, ipək, mal-qara və taxıl məhsulları ixrac edilmişdir.

İrəvan quberniyası meyvəçiliyi və üzümü ilə Azərbaycanın məşhur bölgələrindən biri olmuşdur. İrəvan quberniyasında bağlar üç qrupa bölünmüşdü. Birinci qrup həyətyanı bağ, yaxud bağça adlanırdı. Adətən sahəsi az olan, meyvə bağları adlandırılan bu sahələr hər bir evin ətrafında yerləşirdi. İkinci qrupa şəhərətrafi iri bağlar daxil idi ki, əhalinin məskunlaşmadığı yerlərdə salınmışdı. Üçüncü qrupa üzüm bağları daxil idi. Quberniya bağlarında alma, şaftalı, ərik, gavalı, alça, giləs, xurma, heyva, əngir, qoz, nar, tut, albalı, iydə, zoğal, zirinc, ceviz və digər yerli meyvələr yetişdirilirdi. Bəzi meyvələr müxtəlif növləri ilə məşhur idi. Məsələn, şaftalının 4 - şafran, yarma, kərdi, şirəli; alçanın 7 - isfahan, təbriz, qırmızı, sultan, xarci, çəyirdəkdən çıxma, göyçə; gavalının 6 - vəziri, xatun barmağı, sarı yaxud albuxara, daş və yaxud qara, göy, cancur; əriyin 12 - badamı, tez yetişən, ağca nabat, göyçə nabat, xosrof şah, təbərzə, ağ, Ordubad, xarci, acı; almanın 14 - cənnət, girdə-şirin, hacı Hüseyinli, vahab, uzun sap, akska, kərbalayı cəfər, qara, kalata, kalamfir, halal, söyüt, eşşək, uzunnuz; giləsin 4 -sarı, tezyetişən, qara, qırmızı; armudun 5 - malaça, bildirçin budu, hacımehdi, quş, rus; heyvanın 3 - ordubad, çuvaklı, turş; tutun 5 - badana, çardaqlı, şahtut, xartut, cır tut; cevizin 3 - kə-tanköynək, sucuq cövüz, girgit; iydənin isə innabi, təbriz və yaxud barmaq iydə növləri vardı. İrəvan üzümü keyfiyyət və kəmiyyətinə görə digər meyvələri geridə qoymuşdu. İrəvan quberniyası öz üzümü ilə daha çox məşhur idi. Burada 40 növdə üzüm yetişdirilirdi. Bunlardan ağagörməz, xəlilli (tez yetişən, ağ və uzunömürlü), dayı yeyən, rişi-baba (uzun ömürlü, ağ və böyük), təbərzə (göyümtül, yumru), kərim (nabat) xarci, ət xarci, əsgəri (ağ və kiçik), kişmiş, kişmiş-badana (ağ və kiçik), qırmızı kişmiş, çəyirdəkli kişmiş, balaca kişmiş, misqalı (çox böyük, yumru və ağ, xanım göbəyi, keçiməməsi, hüseyini, haçabaşı (üzünömürlü, solğun göyümtül), əlvən-qara, anbarı, şirşirə, uzundərə və digər növlərini xüsusi qeyd etmək lazımdır.

İrəvan quberniyasında bostançılıq da güclü inkişaf etmişdi. Yerli əhali yeməklərin hazırlanmasında müxtəlif bostan bitkilərindən və göylərdən geniş istifadə etmişdilər. Tərəvəz bitkiləri həm dağlıq, həm də düzənlik ərazilərdə yetişdirilirdi. İrəvan quberniyasında bostan sahələri 3 qismə bölünmüşdü. Birinci qismə

daxil olan daha böyük təsərrüfat sahəsi idi. Bostan adlanan bu sahə kənddən və yaşayış yerlərindən 3, 5 və yaxud 10 verst aralıda yerləşirdi. Bostanlarda qarpız, yemiş, xiyar və s. əkilirdi və bu bostan bitkiləri satılıq üçün nəzərdə tutulmuşdu. İkinci qismə daxil olan bostan daha kiçik idi və kəndlərin kənarında yerləşirdi. Burada əkilən tərəvəz yerli əhalinin öz tələbatına sərf edilirdi. Bu sahələrdə çuğundur, kələm, xiyar, pomidor, yerkökü, şalğam, turp, paxla, badımcan, noxud, mərci, qarğıdalı, istiot və s. əkilirdi. Üçüncü qism bostan yaşayış evlərinin yaxınlığında yerləşirdi. Bu bostanlar çox xırda idi. Burada müxtəlif göylərə-soğan, sarımsaq, tərşun, keşniş, nanə, gahı, vəzəri və s. rast gəlmək olardı.

İrəvan quberniyasında bostan bitkilərindən bəzilərinin müxtəlif növləri vardı. Məsələn, yemiş-şallax, dostucan, carcar və tutma, qarpız-xuni, ağabəy, qurbanağası, həsənbəy, abiax və s. növləri ilə məşhur idi. Yemişin ilk üç növü bir o qədər də zəhmət tələb etmirdi və tez yetişirdi. Bu növlər bir o qədər də gəlir gətirmirdi. Lakin yemişin tutma növü yerli əhali tərəfindən daha yüksək qiymətləndirilirdi. Tutma özü bir neçə növdən ibarət idi ki, bu növ digər növlərdən daha keyfiyyətli hesab olunurdu. Tutmanın nadirxan, mianbab, isfahan, xameyar, ağcənabat, göycənabat, yaycı və kalamqaş növləri vardı. Yemişin tutma növünün yetişdirilməsi daha çətin başa gəlirdi və daha gəlirli sayılırdı. Hətta məlumata görə, müstəqil xanlıq dövründə üzüm oğurluğuna nisbətən yemişin tutma növünün oğurluğu hakimiyət orqanları tərəfindən daha sərt qayda ilə cəzalandırılırdı.

İrəvan quberniyasının əhalisi müxtəlif adda-tüstü pulu, torpaq və zemski vergisi vermişdilər. İrəvan quberniyasında zemski vergisinin sayı 8, hər evdən alınan verginin miqdarı isə 1 rubl 25 qəpiklə 7 rubl 80 qəpik arasında olmuşdur. Eyni zamanda əhali müxtəlif mükəlləfiyyətlər - yolların və körpülərin təmiri, at-araba, mənzil və hərbi mükəlləfiyyətlər yerinə yetirmişdilər. Bu mükəlləfiyyətlərdən hərbi mükəlləfiyyətə yalnız xristianlar cəlb olunmuşdular. Yerli müsəlmanlar isə hərbi mükəlləfiyyətə görə əlavə vergi ödəyirdilər.

İrəvan quberniyasında əhalinin məşğulluq sahələrindən biri də balıqçılıq idi. Bu sahə hələ qədimdən irəvanlıların məşğuliyyət sahələrindən biri olmuşdur. Ümumiyyətlə, İrəvan quberniyasının bütün çay və göllərində balıq bol olmuşdu. Lakin Yenibəyazid qəzasında yerləşən Göyçə gölü qədimdən bu sahədə ixtisaslaşmışdı. Göyçə gölündən 5 növdə balıq tutulurdu ki, bunlardan dadlı alabalıq balığı Cənubi Qafqazda daha məşhur idi. Tutulan bu balıq növü Yelizavetpol, Tiflis quberniyalarına və Cənubi Qafqazın müxtəlif yerlərinə ixrac edilirdi.

Bəhs etdiyimiz dövrdə İrəvan quberniyasının əsas torpaq fondu dövlət mülkiyyəti olan xəzinə torpaqlarından və bəylərin-mülkədarların, məliklərin, tiyul sahiblərinin ixtiyarında olan xüsusi sahibkar torpaqlarından ibarət idi. Lakin az da olsa kəndlilərin ixtiyarında olan icma torpaqları və dini idarələrə məxsus vəqf torpaqları da olmuşdur. Bundan əlavə, ümumi torpaq fonduna əkin sahələrindən əlavə meşələr, örüş yerləri, meyvə bağları da daxil olmuşdur. XX yüzilliyin əvvəllərində İrəvan quberniyasında ümumi torpaq fondu 2546088 desyatınə bərabər olmuş, bunun

1655945 desyatini xəzinənin, 890143 desyatini isə sahibkar torpaqlarının payına düşmüşdü. Ümumi torpaq fondundan xəzinə kəndlilərinin ixtiyarında 777147 desyatin, sahibkar torpaqlarında sakin olan kəndlilərin ixtiyarında 98264 desyatin, elatların istifadəsində isə 71932 desyatin torpaq vardı. Ümumilikdə kənd əhalisinin sərəncamında 947343 desyatin torpaq sahəsi, sahibkarların ixtiyarında isə 60268 desyatin torpaq sahəsi olmuş, onlardan 60126 desyatini ali təbəqənin, 142 desyatin isə xüsusi mülkiyyət sahibi olan kəndlilərin şəxsi istifadəsində olmuşdur.

İrəvan quberniyasında kəndlilər torpağı həyətyanı sahələr üzrə və icmalılıqla becərmişdilər. Dövlət kəndliləri torpaqdan icmalılıqla istifadə edirdilər və hər dörd ildən bir torpaqların bölgüsü həyata keçirilməli idi. Lakin torpaqların bölgüsü vaxtaşırı keçirilmir, bölgü icra olunduqda isə düzgün keçirilmirdi. Torpaq bölgülərinin keçirilməməsi üzündən kəndli pay torpaqları icma torpaqlarından həyətyanı torpaqlara çevrilir, yuxarı təbəqələrin icma torpaqlarını qəti surətdə bölüşdürmək cəhdi güclənirdi. Xüsusi çəpərlənmiş həyətyanı-malikanə torpaqlarına bağlar, üzümlüklər, süni surətdə əkilmiş meşələr, bostan və yonca sahələri daxil idi.

İrəvan quberniyasında əsas torpaq sahələrindən biri də icma torpaqları hesab olunurdu. Bu torpaqlara əkin sahələri, örüş yerləri, meşəliklər və boş çöl sahələri daxil idi. İcma torpaqları əsasən ərazilərdən və ayrı-ayrı qəzaların vəziyyətindən asılı olaraq üstünlük təşkil etmişdi.

İrəvan quberniyasında icarəyə götürülmüş torpaq sahələri də vardı. Torpaqları nəinki aztorpaqlı dövlət kəndliləri, eyni zamanda varlı sahibkarlar, həmçinin örüş yerləri az olan maldarlar icarəyə götürürdülər. Lakin icarədarların əksəriyyətini aztorpaqlı kəndlilər təşkil edirdilər. Ümumiyyətlə, kəndliləri torpaq icarəyə götürməyə məcbur edən əsas səbəb aztorpaqlılıq və suyun az olması idi. İcarə haqqı isə müxtəlif məbləğdə olmuşdur.

İrəvan quberniyasında bir neçə ailənin, həmkəndlinin öz istəkləri ilə əkin sahələrini birləşdirməsi əsasında istifadə olunan təsərrüfat sahələri də vardı. Buna Azərbaycan türkcəsində şərikli idarəetmə deyilirdi. Belə təsərrüfatlar ciddi səbəblərdən yaranırdı. Onun yaranmasının əsas səbəbi hər hansı bir ailənin ayrılıqda təsərrüfatı idarə edə bilməməsi, aztorpaqlılıq və yaxud torpaqsız olması, suvarmanın gecikməsində və s. idi.

İrəvan quberniyasında kənd təsərrüfatında süni suvarma sistemindən geniş istifadə edilmişdir. Bol sulu çayların olması burada kənd təsərrüfatının inkişafına təsir göstərən əsas amillərdən biri idi. Dağlıq ərazilərdə əsasən dəmyə üsulundan istifadə edilsə də, aran yerlərində süni-suvarmadan geniş istifadə edilmişdir. Quberniyanın şəhər və kəndləri müxtəlif iri çaylardan və bu çaylardan çəkilmiş arxlarla suvarılırdı. Rusiya işğalından sonra uzun müddət suvarma işində tənəzzül olmuşdur. Lakin XIX yüzilliyin ikinci yarısından başlayaraq çar hakimiyyət orqanları bu sahəyə diqqət yetirməyə başladı. Suyun bölüşdürülməsində xüsusi idarə orqanları fəaliyyət göstərmişdi. Bu idarə orqanı mirab və cuvarlardan ibarət olmuşdur. Mirab su işində həm inzibati, həm də məhkəmə hüququna malik idi. O,

kəndləri gəzir, ona tabe olan cuvarların işinə nəzarət edir, icmalar və yaxud icma qrupları arasında suyun bölüşdürülməsinə nəzarət edir, arxlarda su bölgüsünün işarələrini qoyur və qanun pozuntularının qarşısını alırdı. Bununla belə suvarma üstündə həmişə mübahisələr, narazılıqlar yaranırdı. Bəzən bu mübahisələrin yaranmasında mirabların özlərinin günahı olurdu. Onların vəzifəsindən sui-istifadə etmələri suyun ədalətlə bölünməsinə mane olurdu. Mirablar daha çox rüşvət verən adamı su ilə təmin edirdilər. Mirab artıq sudan külli miqdarda qazanc əldə edirdi. Kəndlilər suya görə öz məhsullarını mirabla bölməyə belə hazır idi. Ona görə də, mirab bir icmada bostana, digər icmada pambıq sahəsinə, başqa icmada isə çəltik sahəsinə malik idi. Onların özbaşınalığı ona səs verməyən icmaların dağılmasına səbəb olurdu.

Su işində ikinci inzibati orqan cuvarlar idi. Cuvarlar mirablara tabe idi və sırf polis rolunu oynayırdı. Hər bir icmanın öz cuvarı vardı. Cuvarın vəzifəsi öz icma üzvləri arasında suyu bölüşdürmək, arxlarda suyu qorumaq idi. Suyun bölüşdürülməsində icmaların daxilində seçilmiş daha bir orqan- vəkillər və yaxud onbaşı də fəaliyyət göstərmişdi. Onlara bəzən “dağbaşı” deyilirdi. Belə ki, yayda suyun az olduğu vaxtlarda hər bir kəndin əhalisi qruplara bölünürdü. Qruplar arasında suyun bərabər bölüşdürülməsi üçün icma daxilində vəkillər seçilirdi. Vəkillər hər bir icma daxilində qruplar arasında suyun bölüşdürülməsinə nəzarət edir və qanun pozuntusunun qarşısını alırdı.

Çar hakimiyyət orqanları süni-suvarmanı nəzarətdə saxlamaq və bu sahədə idarə sistemini daha da yaxşılaşdırmaq üçün 1890-cı il dekabrın 3-də Cənubi Qafqaz bölgəsi üçün yeni qanun vermək məcburiyyətində qaldı. Həmin qanuna əsasən, su müfəttişliyi və su mühəndisliyi vəzifələri təsis edilmiş, onların vəzifəsi mirab və cuvarların işinə nəzarət etmək olmuşdur. “Əsasnamə”yə görə, Qafqazda yaradılmış vahid idarə orqanı olan su müfəttişliyi 1911-ci ildən etibarən Qafqaz su idarəsi adı ilə fəaliyyət göstərməyə başlamışdı. Bu qanun 1891-ci il aprelin 1-dən qüvvəyə mindi. Qanun qüvvəyə mindikdən sonra Cənubi Qafqazda su idarələri-su sahələri və onlara tabe olan su məntəqələri yaradıldı. 1893-cü ildə İrəvan quberniyası iki su sahəsi - 2-ci, və 8-ci su sahələrinə bölünmüşdü. Sonradan daha bir-7-ci su sahəsi yaradıldı. Beləliklə, XX yüzilliyin əvvəllərində İrəvan quberniyasında 3 su sahəsi fəaliyyət göstərmiş, həmin su sahələrinə 18 su dairəsi daxil olmuşdur.

Çar hakimiyyət orqanları torpaqdan və sudan istifadə qaydaları yaratmaq üçün qanun və qərarlar versə də, lakin torpaq, su üstündə mülkədarlarla kəndlilər, ayrı-ayrı kəndlər arasında saysız-hesabsız torpaq mübarizələri, mülkədar və bəylərin özbaşınalığı haqqında çoxlu sayda şikayətlərə və açıq çıxışlara rast gəlmək mümkündür. Arxiv materiallarında İrəvan quberniyasının ayrı-ayrı qəzalarında torpaq üstündə mülkədar-kəndli qarşılıqlı haqqında ətraflı məlumatlar vardır. Torpaq və su azlığından əziyyət çəkən kəndlilər onları sıxışdıran mülkədarlardan şikayət etsələr də, çar hakimiyyət orqanları əksər hallarda imtiyazlı təbəqənin xeyrinə qərar vermişdilər.

İrəvan quberniyasında eyni zamanda sənətkarlığın müxtəlif sahələri - toxuculuq, dülgərlik, misgərlik, sabunbişirən, rəngsaz, dabbaq, bənna, tütünçü, daşyonan, dəyirmançı, qəssab, dəmirçi, ayaqqabı tikən yaxud başmaqçı, arabaçı, papaqçı, yükdaşıyan, xalçaçılıq, ipəksarıma və s. sahələr inkişaf etmişdi. Sənətkarlar əsasən İrəvan quberniyasının iri şəhərlərində, sənətkarlıq emalatxanaları isə bazar ətrafında cəmləşmişdi. Bu sənətkarlıq sahələrinin əksəriyyəti əl əməyinə əsaslanmışdı. İrəvan quberniyasında istehsal yalnız kустar sənətkarlıqla məhdudlaşmışdı. Artıq XIX yüzilliyin sonlarına yaxın quberniyada zavod və fabrik adlanan istehsal sahələri geniş fəaliyyət göstərməyə başlamışdı. Lakin onlar texniki vəziyyətinə və istehsal məhsullarının həcminə görə əsl iri sənaye müəssisələri deyildilər. Bu müəssisələrdə əsasən buxar mühərriklərdən və neftlə işləyən dəzgahlardan istifadə edilirdi. Bu zavodlar 4 qrupa bölünmüşdü; I qrup - heyvan məhsulları emalı (piybişirmə, piy çıraqları hazırlayan, sabunbişirmə və gön-dəri emalı-dabbaqçı); II qrup - bitki məhsulları emalı (ipəksarıma, üzüm-meyvə arağı istehsalı, su və buxarla işləyən dəyirman, yağ zavodu, pambıqtəmizləyən, düyütəmizləyən zavodlar); III qrup - qazıntı məhsulları emalı (mis əridən, kərpic, dulusçu, kübrə, dəyirman-daşı hazırlayanlar), IV qrup - qarışıq istehsal (rəng, təbii mineral su). Qruplardan görünür ki, bu zavodların xammalı mal-qaradan, bitki və meyvələrdən, qazıntı zamanı əldə edilmiş məhsullardan alınmışdır.

Çar Rusiyası İrəvan və Naxçıvan xanlıqlarını işğal etdikdən sonra zaman-zaman bu bölgəyə erməniləri köçürmək, bu bölgəni “xristianlaşdırmaq”, Türkiyə və Qacar dövlətləri sərhədində bufer zona yaratmaq, apardığı inzibat-ərazi islahatları nəticəsində onu Azərbaycandan ayırmaq siyasəti müstəmləkəçilik planının birinci mərhələsi idi. Bunun da məntiqi nəticəsi olaraq yerli Azərbaycan türkləri sıxışdırılmış və onların yaşadığı kənd və torpaqlarda ermənilər məskunlaşdırılaraq çoxluq təşkil etmişdilər. Məskunlaşdıqdan sonra Rusiyaya arxalanan ermənilər bütün hakimiyyət orqanlarında təmsil olunmuş, Azərbaycan türklərini hər sahədə sıxışdırmağa və alçatmağa çalışmışdılar. Ermənilərdən başqa İrəvan quberniyasına ruslar, kürdlər, aysorlar, yunanlar və s. xalqlar da köçürülmüşdür. Bu istər-istəməz bölgənin etnik mənzərəsinə böyük təsir etmişdir.

XX yüzilliyin əvvəllərində Rusiya imperiyasında başlanmış böhran 1905-1907-ci illər inqilabına səbəb oldu. Mərkəzi Rusiyada baş vermiş bu vəziyyət onun müstəmləkələrinə də böyük təsir göstərmişdi. Hakimiyyətdən narazı olan xalq tətillər edirdi, açıq silahlı çıxışlar imperiyanı bürümüşdü. Bu inqilab Cənubi Qafqaza, o cümlədən Azərbaycana da böyük təsir göstərmişdi. Digər tərəfdən, erməni terror təşkilatları olan “Hnçaq” və “Daşnaksütyun” təşkilatlarının bölgədə qızıqıcı fəaliyyəti, erməniləri Azərbaycan türklərinə qarşı soyqırım həyata keçirməyə təhrik etməsi bölgədə vəziyyəti daha da gərginləşdirmişdi. Belə bir vaxtda hakimiyyət orqanları bu iki xalq arasında münasibətlərin gərgin olmasından bəhrələnmək qərarına gəlmişdi. Beləliklə, çar hakimiyyət orqanları Azərbaycanda, o cümlədən İrəvan quberniyasında ictimai-siyasi gərginliklə əlaqədar olaraq

hakimiyyətə qarşı olacaq hər bir çıxışların qarşısını almaq, vəziyyətdən çıxmaq, hadisələri daimi nəzarətdə saxlamaq üçün erməni-Azərbaycan türk qarşudurma siyasətini həyata keçirmək planını işə salmağa başladı. 1905-ci il fevralın 2-dən başlayaraq Azərbaycanın müxtəlif yerlərində-Bakıda, İrəvanda, Naxçıvanda, Qarabağda Gəncədə və digər yerlərdə ermənilərlə Azərbaycan türkləri arasında qarşudurma başladı. Həmin hadisələr zamanı İrəvan quberniyasının ayrı-ayrı şəhər və qəzalarında ermənilərlə Azərbaycan türkləri arasında qarşudurma geniş miqyas almışdı. Azərbaycan türklərinin soyqırımında ermənilərə çar hakimiyyət orqanları da kömək etmişdilər. Hakimiyyət arxalanan erməni daşnak dəstələri qəsdən, bilə-bilə vəziyyəti qızıdırır, şəhər və kəndlərdə Azərbaycan türklərinə qarşı qırğınlar törədirdilər. Belə qırğınlar İrəvan şəhərində və qəzasında, Naxçıvan şəhərində və qəzasında, Sürməli, Şərur-Dərələyəz, Yenibəyazid, Üçmüəzzin və Aleksandropol qəzalarında həyata keçirmişdi. Ermənilərin fasiləsiz hücumları nəticəsində onlarla Azərbaycan kəndi dağıdılmış və əhalisi yurd-yuvalarından didərgin düşmüşdü. İrəvan şəhərində bir neçə dəfə barışq müqaviləsi bağlanmasına, tərəfləri barışdırmaq üçün komissiya yaradılmasına baxmayaraq, erməni daşnaklarının günahı üzündən qırğınlar davam etmişdir. Hakimiyyət orqanları da bu işdə daimi erməniləri qızıdırmışdılar.

Bəhs etdiyimiz dövr ərzində İrəvan quberniyasında mədəniyyətin müxtəlif sahələri - təhsil, ədəbiyyat, şifahi xalq ədəbiyyatı, təsviri-incəsənət, mətbuat, teatr və s. sahələr də inkişaf etmişdi. Burada dini təhsil ocaqları ilə bərabər, müxtəlif tipli Avropa təhsil müəssisələri də fəaliyyət göstərmişdir. İrəvan quberniyasında orta məktəblərdən 1832-ci il yanvarın 14-dən açılmış qəza məktəbini, sonra progimnaziyanı, kişi və qadın gimnaziyalarını, "Müqəddəs Ripsimi" qızlar məktəbini, İrəvan Müəllimlər Seminariyasını, ibtidai sinifləri, özəl məktəbləri, həm müsəlman, həm də xristian dini məktəblərini qeyd etmək olar. Bu məktəblərin əksəriyyəti dövlət və bəziləri şəxsi adamlar tərəfindən maliyyələşdirilmişdi. Yerlərdə məmur kadrlarına ehtiyacı olan və onları Rusiyadan dəvət etməyin məqsədəuyğun olmadığını nəzərə alan çar hakimiyyət orqanları dövlət məktəblərini açmaqla zadəgan və məmur uşaqlarını dövlət qulluğuna hazırlamaq və yeni hakimiyyətə sədaqətlə qulluq edən şəhər və digər imtiyazlı təbəqələrin uşaqlarını savadlandırmaq və əsasən də rus dilini yaymaq məqsədi güdmüşdür. Dövlət məktəbləri əsasən xəzinədən maliyyələşdirilirdi. Burada müxtəlif xalqların - Azərbaycan türklərinin, rusların, ermənilərin, aysorların, gürcülərin və digərinin uşaqları təhsil almışdılar. Sonralar bu məktəbləri bitirmiş Azərbaycan türk uşaqlarının bəzisi mədəniyyətimizin müxtəlif sahələrində öz sözlərini deyə bilmişdir.

Azərbaycan xalqının təhsil sistemində İrəvan Müəllimlər Seminariyası da böyük rol oynamışdır. 1881-ci il noyabrın 3-də İrəvan şəhərində açılmış bu təhsil müəssisəsi 1918-ci ilə qədər quberniyada fəaliyyət göstərmişdir. Seminariyada müxtəlif fənlər keçirilmişdir. Burada müsəlman, pravoslav, erməni-qriqoryan dini qanunları, rus dili, tarix, coğrafiya, riyaziyyat, həndəsə, hüsnü-xətt, rəsm, mahnı, tibb, Azərbaycan türk və erməni dilləri, bağçılıq və bostançılığa aid fənlər tədris

edilmişdir. Tədrisdə ən çox rus dili proqramına diqqət yetirilmişdir. İrəvan Müəllimlər Seminariyasının Azərbaycan türk gənclərinin savadlanmasında xidməti əvəzsiz olmuşdur. Sonralar bu seminariyanı bitirmiş tələbələr quberniyanın müxtəlif məktəblərində müəllim kimi çalışmışdılar.

XIX yüzilliyin ortalarında çar hakimiyyət orqanları qızlar üçün də məktəb açmaq məcburiyyətində qaldı. Belə ki, 1850-ci il yanvarın 1-də İrəvanda qızlar üçün “Müqəddəs Ripsimi” məktəbi açılmışdı. İlk illərdə qızlar məktəbi iki hissədən-hazırlıq kurslarından və 3 sinifdən ibarət idi. XIX yüzilliyin 70-80-ci illərinin əvvəllərindən “Müqəddəs Ripsimi”nin tərkibində pansion və 2 yarım pansion fəaliyyət göstərmişdi. Məktəb əsasən Müqəddəs Nina Xeyriyyə cəmiyyətinin üzvlərinin, İrəvan, Naxçıvan, Ordubad, Yenibəyazid və Aleksandropol qəzasının könnüllü ianələri hesabına açılmışdı. İdarə heyəti 4 qadından ibarət olmuşdu. Xeyriyyəçilərin tərkibinə Azərbaycan türk qadınları da daxil idi. Onlardan kapitan Hüseyn Sultanın həyat yoldaşı Tovuz Bəyimi, kapitan İsmayıl xanın həyat yoldaşı xanım Canxanımı, Kərbəlayı xanın həyat yoldaşı Harmud xanımı, praporşik Mahmud ağanın həyat yoldaşı Xırda xanımı, Nəcəf ağanın həyat yoldaşı Bəyim Canxanımı, Cavad ağanın həyat yoldaşı Xıdır xanımı, general-leytenant Ehsan xanın qızı Sona Bəyimi, Şeyxislamın həyat yoldaşı Xırda xanımı və general mayor Kəlbəli xanın qızı Zəhra Bəyimi qeyd etmək olar. Qızlar üçün nəzərdə tutulmuş “Müqəddəs Ripsimi” təhsil ocağı 1918-ci ilə qədər fəaliyyət göstərmişdir. O, adi məktəbdən gimnaziya qədər inkişaf etmişdir.

İrəvan quberniyasında ənənəvi təhsil sistemi məscidlərin nəzdində fəaliyyət göstərmişdir. Belə məscidlər əsasən şəhər və kəndlərdə yerləşmişdi. Azərbaycan türkləri belə təhsil ocaqlarını məktəb və yaxud mədrəsə adlandırmış, burada zümrə məhdudiyyəti olmadan müxtəlif yaşlı oğlan və bəzən qız uşaqları təhsil almışdılar. Dini məktəb və mədrəsələr əsasən iri məscidlərin tərkibində fəaliyyət göstərmişdir. İrəvan quberniyasında müsəlman məktəbləri iki - ibtidai və ali təhsil pilləsindən ibarət olmuşdur. İbtidai təhsil 7 ilə qədər davam etmiş və burada oxuyan şagirdlərin yaşı 8-dən 15 yaşına qədər olmuşdur. Müəllimlik fəaliyyəti ilə din xadimləri - molla, mirzə və axundlar məşğul olmuşdular. İbtidai məktəblərdə dərslər oxumaq və yazmaqla məhdudlaşır. Dərslər fasilələrlə 10-12 saat davam edirdi. Əvvəlcə tələbələrə ərəb, fars və türk əlifbası, sonra isə Quran öyrədilirdi. Quranın öyrənilməsinə üç və ya dörd il vaxt sərf olunurdu. Qurandan sonra tələbələrə fars dilində olan “Gülüstan” öyrədilir, onun hər cümləsi Azərbaycan türk-cəsinə tərcümə edilirdi. Ondan sonra uşaqlara əxlaqi keyfiyyətdən bəhs edilən “Nani-halva” (“Çörək və halva”) əsəri öyrədilirdi. Şagirdlərə hətta “Leyli və Məcnun” əsəri də keçirilirdi. Bir neçə il ərzində fars dilində olan kitablar şagirdlər tərəfindən oxunub yazılırdı.

Dövlət məktəblərindən əlavə, yerli Azərbaycan türklərinin imtiyazlı və ziyalı nümayəndələri də öz vəsaitləri hesabına məktəb açır, oğlan və qızların savadlanmasının qayğısına qalırdılar. XIX əsrin 50-ci illərindən başlayaraq, müəllim heyə-

ti qəza məktəblərinin ilk məzunları olan Azərbaycan türklərinin hesabına artmağa başladı. Məsələn, 1836-1856-cı illərdə Molla Tağı Mahmud oğlu, 1856-1885-ci illərdə Mirzə Ələkbər Elxanov qapı-qapı gəzərək uşaqları məktəblərə cəlb edir, dərs vəsaitinin olmamasına baxmayaraq onlara bilik verirdilər. Bundan başqa, məşhur yazıçı Cəlil Məmmədquluzadənin qayını, keçmiş topçu zabiti Məhəmməd-qulu bəy Kəngərli İrəvanda oğlan və qız internat məktəbləri açmış, qızlara dərs vermək üçün Peterburqdan institut bitirmiş, xüsusi müəllimə dəvət etmişdir.

Məşhur yazıçı C.Məmmədquluzadə də qızların təhsil almasında xüsusi xidməti olmuşdur. O, 1890-1897-ci illərdə Nehrəm kəndindəki iki sinifli məktəbin müdiri vəzifəsində işləyərkən, 1893-cü il yanvarın 15-ə qədər məktəbə 8 Azərbaycan türk qızını cəlb etmiş və onlara şəxsən özü dərs demişdir.

Naxçıvanda yeni üsulla fəaliyyət göstərən anadilli məktəbin açılmasında Məhəmməd Tağı Səfərovun (Sidqinin) böyük xidmətləri olmuşdur. M.T.Sidqi 1892-ci ildə Ordubad şəhərində “Əxtər” (Ulduz) adlı məktəb açmışdır. Tezliklə bu məktəb şöhrət qazanmışdır. 1892-ci il İrəvan quberniyasının icmalında məktəb və onun təsisçisi M.T.Sidqi haqqında bəhs edilmiş və göstərilmişdir ki, yerli əhali öz uşaqlarını dini məktəblərdən çəkendirib “Əxtər”ə qoyurdular. “Əxtər” 1896-cı ilə qədər fəaliyyət göstərmiş və həmin ildə rus-Azərbaycan türk məktəbinə çevrilmişdi. M.T.Sidqinin bu pedaqoji fəaliyyəti diqqətdən kənar qalmamış və o, 1894-cü ildə Naxçıvan şəhərinə dəvət olunmuşdur. Naxçıvana gələn M.T.Sidqi “Əxbər” tipli “Məktəbi tərbiyyə” adlandırılan yeni məktəb açmışdır. Yeni açılan “Məktəbi tərbiyyə” bütün Cənubi Qafqazda, eyni zamanda Azərbaycan ziyalıları arasında şöhrət qazanmışdı.

İrəvan bölgəsinin ədəbi həyatında mühüm yerlərdən birini poeziya tuturdu. Şairlər şeirlərində məhəbbət mövzusu ilə bərabər dövrdən, zəmanədən şikayəti özündə əks etdirən ictimai-siyasi mövzulara da toxunurdular. İrəvan bölgəsi şairlərindən şair Məmmədsoyu (1800-1884), Alməmmədi (1800-1868), Aydını (1825-1915) göstərmək olar. Bu şairlər öz şeirlərini xalqın başa düşəcəyi canlı, səlis və aydın tərzdə yazmaqla xalq şeiri üslubu ənənələrinin zənginləşdirilməsində xüsusi xidmətlər göstərmişdilər.

Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatının növlərindən biri olan aşıq şeiri İrəvanda da geniş yayılmış, bu sahədə mədəniyyətimizə böyük simalar bəxş etmişdir. Orta əsrlərdən İrəvan bölgəsində bir sıra aşıq məktəbləri formalaşmışdı. Bunlardan Göyçə, Gümrü və İrəvan aşıq məktəblərini qeyd etmək olar. Onların yaradıcılığının məhsulu olan qoşma, gəraylı, müxəmməs, dodaqdəyməz, təcnis bayatı və s. nümunələr Azərbaycan aşıq sənətinin ən gözəl nümunələri kimi diqqəti cəlb etmişdi. Göyçə məktəbinin ən parlaq simalarından Ağ Aşıq adı ilə tanınan Aşıq Allahverdin (1754-1860), onun şagirdi olmuş ustad Aşıq Alını (1800-1911), onun şagirdi olmuş ustad aşıq Ələsgəri (1821-1926), Aşıq Məhərrəmi (1825-1910), Aşıq Əzizi (1825-1918) və Aşıq Musanı (1830-1912) qeyd etmək olar. Gümrü aşıq məktəbinin tanınmış simalarından biri də Aşıq Tüccar (1780-1860) idi. İstedadı ilə xalq arasın-

da böyük hörmət qazanmış bu aşığın çoxlu şagirdi olmuşdu. Bundan başqa, Gümrü aşıq məktəbinin tanınmış nümayəndələrindən Aşıq Beymuraz, Şirəkli Həsəni qeyd etmək olar. Hələ XIX yüzillikdə Şirəkli Həsənin Gəncədə kitabı çap olunmuşdu. İrəvan aşıq məktəbinin görkəmli simalarından Basarkeçərli Aşıq Musanı da (1795-1840) qeyd etmək olar. O da aşıq poeziyası ənənələri əsasında ədəbi irs yaradan aşıqlardan biri olmuşdur.

Bəhs etdiyimiz dövrdə Naxçıvan da öz aşıqları ilə məşhur olmuşdur. Bunlardan XIX-XX yüzilliyin əvvəllərində yaşayıb-yaratmış əslən Sisyan bölgəsinin Ulu kəndindən olan, ancaq həyatının əsas hissəsini Şahbuz rayonunda keçirən Ululu Kərimi, Aşıq Məmmədcəfəri, Ordubad rayonunun Dəstə kəndində anadan olan Aşıq Abbas Dəhrini (1818-1932), əslən Dərələyəzin Sallı kəndindən olan, ancaq həyatının bir hissəsini Naxçıvanda keçirən Aşıq Cəlili, Aşıq Həsənalını, Aşıq Nəcəfəlini, Aşıq İsmini və Aşıq Molla İsmayılı qeyd etmək olar. Naxçıvan aşıqları da yaradıcılıqlarında zəmanədən şikayət, əxlaqi və tərbiyəvi mahiyyət daşıyan, ictimai-tənqidi mövzulara daha çox yer vermişdilər.

İrəvan bölgəsində təsviri sənət də inkişaf etmişdi. Xan sarayının divarlarında əks etdirilən rəsmlərdən görünür ki, bu sahə İrəvanda hansı səviyyədə olmuşdur. İrəvan təsviri sənətinin çox görkəmli nümayəndələrindən biri Azərbaycanın böyük rəssamı Mirzə Qədim İrəvanidir (1825-1879). M.Q.İrəvani rəssamlıq sənətini ağac üzərində bədii oyma ustası olan atasından öyrənmişdi. Yaradıcılığının ilk dövrlərində dekorativ sənətlə məşğul olan rəssam bir sıra portretlər çəkmişdi. Mirzə Qədimin yaradıcılığında portret janrı əsas yer tutmuşdu. Belə portretlərdən “Süvari”, “Rəqqasə”, “Dərviş” əsərlərini qeyd etmək lazımdır. M.Q.İrəvaninin yaratdığı rəsmlərin bir hissəsini İrəvan Sərdar sarayı üçün çəkdiyi rəsmlər təşkil edir. O, XIX yüzilliyin 50-ci illərində Sərdar sarayındakı süjetli kompazisiyaları bərpa etmiş, sarayın Güzgülü zalında bir sıra portretlər - “Fətəli şah”, “Abbas Mirzə”, “Hüseynqulu xan”, “Sərkərdə” və s. çəkmişdir. M.Q.İrəvaninin yaradıcılığı rəngarəng olmuşdur. Onun 100-dən çox rəsm əsəri olmuş, bunlardan 25-i hazırda Bakıda İncəsənət Muzeyində, Tbilisidə və Sankt-Peterburqda saxlanılır.

İrəvan quberniyasına daxil olan Naxçıvan qəzasında da XX yüzilliyin əvvəllərində istedadlı rəssamlar yetişmişdir ki, onlardan biri də boyakarlıq və qrafika sahəsində məşhur olan Bəhruz Kəngərli idi. B.Kəngərli 1910-cu ildə C.Məmmədquluzadənin yardımını ilə Cənubi Qafqazda yeganə olan Tiflisdə Qafqaz İncəsənəti Təşviq Cəmiyyətinin nəzdindəki Boyakarlıq və Heykəltaraşlıq məktəbinə daxil olmuşdur. 1915-ci ildə həmin məktəbin məzunu olan Bəhruz Kəngərlinin yaradıcılığı çoxcəhətli olmuşdur. Yağlı və sulu boyalarla şəkillər çəkən B.Kəngərli yaradıcılığında mənərə janrı xüsusi yeri tutmuşdur. Bununla yanaşı, onun müasirlərinin portretləri, qədim tariximizə aid yaradıcılıq məhsulları, Naxçıvan teatrında tamaşaların bədii tərtibatını verən, teatr-dekorasiya sənəti sahəsinin ilkinlərindən biri sayılan rəssamın səhnə sahəsində fəaliyyəti diqqəti cəlb etmişdir. Onun 1912-1918-ci illərdə “Hacı Qara”, “Ölülər”, “Pəri cadu” əsərlərinə verdiyi səhnə tərtibatı çox uğurlu olmuşdur.

İrəvan quberniyasında mətbuat tarixi XX yüzilliyin əvvəllərindən başlayır. Buna qədər həmin bölgədə Azərbaycan türk dilində qəzet və məcmuə çap olunmamışdı. İrəvanda türk dilində ilk məcmuə olan “Lək-Lək”in (Leylək) ilk sayı 1914-cü il fevralın 22-də çapdan çıxmışdı. “Lək-Lək” qəzetinin “Nəsimi mədəniyyət”, “İstiqlaliyyət, azadlıq çağırışı” və “Elanlar” şöbəsi vardı. “Lək-Lək” məcmuəsinin səhifələrində çap olunan yazılarda xurafata, fanatikliyə qarşı mübarizə, təhsil və tərbiyə, ana dilinin saflığı, yeni əlifba uğrunda və ədalətsizliyə qarşı mübarizə əsas mövzular olmuşdur. “Nəsimi mədəniyyət” epigrafi altında çıxan haqq-ədalətə çağıran “Lək-Lək”in axıncı sayı olan 12-ci nömrəsi 1914-cü il iyulun 30-da çıxmışdı. Bu nömrədən sonra məcmuə bağlandı.

“Lək-Lək” məcmuəsi bağlansa da, İrəvan ziyalıları ruhdan düşmədilər. Çox uzun mübarizədən sonra nəhayət, 1916-cı ildə “Bürhani-həqiqət” adlı məcmuənin nəşrinə icazə verildi. Bu məcmuənin ilk nömrəsi 1917-ci il yanvarın 1-də çapdan çıxmışdı. Məcmuənin müdiri və mühərriri “Molla Nəsrəddin” satirik jurnalının müxbiri, şair və publisist Əli Hacı Zeynalabdinzadə Rəhimov (Məhzun), naşiri tanınmış maarifçi Həsən Mirzəzadə Əliyev oldu. “Bürhani-həqiqət” məcmuəsinə Azərbaycanın ayrı-ayrı bölgələrindən şerlər, hekayələr göndərilmiş, məcmuə Azərbaycanda və Orta Asiyada yayılmışdır. Naşirləri məcmuəni daha da genişləndirmək, sayını çoxaltmaq ümidində idilər. Lakin 1918-ci ilin yayında Cənubi Qafqazda siyasi-ictimai vəziyyətin dəyişməsi, İrəvanda erməni daşnaklarının fəallaşması ilə əlaqədar olaraq, həmin il iyunun 29-da məcmuənin sonuncu-9-cu nömrəsi çapdan çıxdı. Bu “Bürhani-həqiqətin” sonuncu nömrəsi oldu.

İrəvanda peşəkar teatr tamaşalarının əsası 1882-ci il aprelın 2-də müqəddəs Qayyan qızlar məktəbinin geniş salonunda kasıb Azərbaycan türk uşaqlarının şərəfinə “Tamahkarlıq düşmən qazanır” pyesi əsasında qoyulmuşdur. Pyes üç pərdədən ibarət olmuş, tamaşanı həvəskarlardan ibarət qrup ifa etmişdi. Məşədi Fərəc rolunda Nəzmi, Məmmədqulu rolunda Mirzə Xəlil Hacıyev, Fətəli rolunda Rüstəmxan Abbasquluxanov, Həsən rolunda Məhəmməd adlı birisi çıxış etmişdir. 1890-cı ildə İrəvanda M.F.Axundovun “Müsyö Jordan və Məstəli şah” komediyası, ondan sonra “Könül-süz nigah” adlı vodevil tamaşaya qoyuldu.

XIX yüzilliyin 80-ci illərinin əvvəllərində Naxçıvanda da teatrın əsası qoyuldu. Bu məqsədlə 1883-cü ildə “Naxçıvan Müsəlman İncəsənəti və Dram Cəmiyyəti” yaradıldı və onun banisi E.Sultanov idi. E.Sultanovun Naxçıvan teatrının inkişafında böyük xidmətləri olmuşdur.

Beləliklə, bəhs etdiyimiz dövrdə İrəvan quberniyasında mədəniyyətin müxtəlif sahələri-təhsil, ədəbiyyat, təsviri incəsənət, mətbuat və teatr inkişaf etmişdi. Çar Rusiyasının təhsil sahəsində apardığı islahatlar quberniyanın şəhər və kəndlərində dini təhsillə bərabər Avropa təhsil sistemi də inkişaf etməyə başladı. Bu təhsil sisteminin yaradılmasında əsas məqsəd rus dilini yaymaq və hakimiyyətə sadıq məmurlar ordusunu yaratmaq olsa da, ənənəvi təhsil sistemi ilə bərabər Azərbaycan türklərinin savadlanmasında böyük rol oynamış, güclü ziyalılar nəsli yetişmiş və həmin ziyalılar Azərbaycan mədəniyyətinin inkişafında öz sözlərini demişdilər.

Garayev Elchin Teymur oglu

**WESTERN AZERBAIJAN IN THE SECOND HALF OF THE 19th -
EARLY 20th CENTURIES
(BASED ON MATERIALS OF IRAVAN GUBERNIA)**

Under the decree issued by the Russian Tsar, the Iravan gubernia was established on the territory of the Iravan and Nakhchivan khanates, which are the ancient and primordial lands of Azerbaijan, on June 9, 1849. It started functioning as a gubernia on January 1, 1850. According to one source, the territory of Iravan gubernia was 26.450 square versts (1 verst=1.05 km), including Goycha Lake, according to another source, 24.758.3 square versts, without the lake 23.518 sq. versts, according to another source 24.454.4 square versts, or 27.830 square km, according to some information, 23.194.79 square versts, and according to another information, 24.758 square versts (2.578.959 desyatins). The Iravan gubernia bordered 256 versts with Akhalsikh and Borchaly uyezds of Tiflis gubernia from the north, 238 versts with Gazakh and Elizavetpol uyezds of Elizavetpol gubernia from the east, 182 versts with Javanshir and Zangazur uyezds from the west, Kars and Kaghizman districts of Kars province on from the west, and 376.5 with Bayazid sanjak of Turkey and Azerbaijan province of Qajar state (Maku, Garadagh and Marand) from the south.

The Iravan gubernia occupied the southern part of the Lesser Caucasus and the eastern part of the Agridagh plateau. According to the surface, the gubernia was divided into mountainous, foothill and plain zones. It was a highland area surrounded by volcanic mountains, plains, and vast steppes. Various mountains - mountain ranges passed from the territory of the gubernia - Agridagh, Alagez, Pembak, Goycha, etc. At the same time, the territory of the gubernia was surrounded with relatively wide and hilly plains stretching from west to east and from north to south. Its main plains were Araz, Goycha and Shoreyel. Each plain was distinguished by its territory, fertility and settling.

The quality of soil in Iravan gubernia varied. The gubernia lands were divided into three parts: clayey-sandy, black soil and saline soils. Clayey soils were distinguished from each other by pure clayey, clayey-stony and clayey-sandy. Clayey soils were more abundant on the right bank of the Araz River, especially near the village of Gulp, and clayey and stony soils were mainly in the foothills of Agridagh, Alagez, and the Chobangiran plain. Black soil was mainly in the plain areas of the gubernia, and mostly in the highlands. It was found in the surroundings of Araz, Abaran, Ellidere plains, Shoreyel, a part of Sinag Mountain and Goycha Lake depression. This black soil was sometimes mixed with clay and volcanic rocks. Some of the lands of the gubernia were saline. These saline soils contained three types of salt that were used for different purposes when the soil

was irrigated. Especially in plain areas, there were soils rich in three types of salts. Such lands could be found in the plain areas around Araz, Surmeli district, on both sides of the transit road between the village of Khok and the Nakhchivan city and the Ordubad road in Nakhchivan uyezd. In saline lands, only special saline grasses grew, which was used to feed camels and cattle. Due to the abundance of water in Surmeli uyezd, salt and saltpeter were produced by washing saline soils, and potash (a white alkaline substance) was prepared from saline plants. Salt and potash were sold to soap factories in Alexandropol and Kars, and after processing, they were used in soap making, and saltpeter was used in the preparation of gunpowder.

The Iravan gubernia also differed due to its climate. Its annual average temperature reached -6.40 in January and +26.10 in July. At some times, temperatures in Iravan city rose to +40⁰ in summer, ++45⁰-50⁰ in Nakhchivan and Ordubad, and dropped to -26,5⁰ in winter. The mountainous area in Iravan gubernia distinguished for its very cold climate. Snow fell in the mountains in November; winter lasted 6-7 months, and the temperature dropped to -30⁰ (-32,3⁰ in Yenibeyazid).

The Iravan gubernia was not so rich in terms of forest area. Most of the forests were mainly on the mountain slopes. As in all gubernias of Azerbaijan, forests in Iravan gubernia were owned both by the treasury and private individuals. As in all areas, the tsarist authorities established state control for the management of forests in the Iravan gubernia in the second half of the 19th - the beginning of the 20th centuries. In the gubernia, the treasure forests were divided into plots, and the plots were subjected to separate forest districts. Forests consisted of 25 separate areas according to one report, and 24 according to another reports, and 4 forest districts to which the areas were subordinated. These forest districts were Iravan, Nakhchivan, Deraechichek and Alexandropol. Mainly oak, beech, elm, ebony, hornbeam, birch, apple, pear, aspen, cranberry, dog-rose, cornel, poplar, alder, linden, willow and other trees grew in the forests. Forest materials in Iravan gubernia were used mainly for firewood and coal needs of the population. Forest materials in Iravan gubernia were used mainly for firewood and coal needs of the population.

Iravan was a gubernia rich in vast summer and winter pastures for cattle grazing. Summer pastures were mainly located beginning from 7.000-8.300 feet to the top of the mountains, and winter pastures were located in low-rainfall, non-agricultural plains not higher than 3.000 feet. The summer pastures were divided into districts and they were divided into areas. Due to the condition of various mountain ranges, the number of grassland districts was 21, the number of areas was 1075, and the total area was 325.051 dessiatina (= approx. 2 3/4 acres), while the winter pastures were equal to 6910899 dessiatina including 42 areas. The summer and winter pastures of the Iravan gubernia were used for the cattle of the

gubernia and of Tiflis and Elizavetpol gubernias.

Iravan was a gubernia rich with abundant watery rivers and canals drawn from these rivers. There were Araz, Arpachay, Qarasu, Nakhchivanchay, Zangi, Qirxhbulag, Pembak, Garnichay, Vedichay, Keverchay, Ajichay, Janub (South) Qarasu and other rivers in Iravan. The population used the water of these rivers and the canals drawn from them to irrigate the fields and meet their demand for drinking water.

There were many large and small lakes in Iravan gubernia. The main lake of the gubernia was Goycha. Goycha Lake was located in Yenibeyazid uyezd at $40^{\circ} 9'$ and $40^{\circ} 38'$ north latitude, $62^{\circ} 41'$ $68^{\circ} 22'$ east longitude, at an altitude of 6340 feet above sea level. The area occupied by it was 1213, 44 square versts, or 1380.90 square km, it was 126.400 dessiatinas. The water of the lake was blue and limpid. Goycha Lake played a major role in the economic life of Iravan gubernia. Various species of fish, especially trout, were abundant here. Five species of trout were fished in the lake. Fishing in Goycha was often leased. Along with this, Aygir, Qaragel, Gilli or Mazra and Zod, Qanli, Batabat, Shor and Baliq lakes existed in Iravan gubernia.

The Iravan gubernia was a region rich in various underground minerals. Iron ores such as copper, iron, gold, lead, silver, zinc, salt and building materials could be found here. However, Russian ruling circles paid more attention to the processing of Iravan copper and salt. The main copper processing plant operating in the Iravan gubernia was located in the village of Shishmedan of Alexandropol uyezd, and was called the Shishmedan plant after the village. The copper produced here was mainly used for military purposes. The Iravan gubernia was more famous for its salt. From ancient times, there were salt mines on the right bank of the Araz River, in Gulp village of Surmeli uyezd, in Duzdag in Nakhchivan uyezd, and 4 versts east of the Sust village. All three mines were famous for their salt production not only in Iravan gubernia, but also in the South Caucasus and neighboring states. Because along with meeting the local demand, the salt produced from these mines was exported to neighboring gubernias and states.

The Iravan gubernia was rich in springs with various mineral waters important for treatment. These springs could be found near the city of Iravan, in Iravan, Surmeli, Nakhchivan, Sharur-Dereleyez, Uchmuazzin, Yenibeyazid and Alexandropol uyezds. The local population used these springs for various medically important diseases - dermatoses and gastrointestinal diseases.

The Iravan gubernia was a region rich in various species of birds and animals. In different parts of gubernia, one could see swans, geese, cormorants, different colored ducks, cranes, herons, in mountainous areas partridges, mountain sparrows, pheasants, etc., wild sheep, goats and boars, deer, hares, foxes, wolves, bears and other animals could be found in the mountains and forests.

According to administrative-territorial division, the Iravan gubernia was di-

vided into uyezds, uyezds into police areas, police areas into village communities, and they were divided into villages. The Iravan gubernia consisted of 7 uyezds - Iravan, Nakhchivan, Sharur-Dereleyez, Surmeli, Yenibeyazid, Uchmuazzin and Alexandropol, uyezds consisted of 25 police areas, police areas consisted of 140 village communities, and village communities consisted of 1252 villages. Along with them, cities that were uyezd centers were included in the administrative-territorial division of the Iravan gubernia. The cities of Iravan, Nakhchivan, Ordubad, Alexandropol and Yenibeyazid were in the gubernia. Each of these cities was centers of handicraft and trade. Among the cities, the city of Iravan, the ancient center of culture, trade and crafts of Azerbaijan, took the main place. All state offices, heads of departments, handicraft and trade areas, cultural centers, etc. concentrated in the city of Iravan, which was the center of the gubernia.

At the head of the gubernia was the governor, who was in charge of military and civil affairs, and next to him was the gubernia administration, which headed various administrative divisions. Headed by the vice-governor, this department included the zemstvo (zemstvo is one of a system of elected councils established in tsarist Russia to administer local affairs after the abolition of serfdom), construction, medical, veterinary and statistical departments. Along with it, the Iravan gubernia had judicial and law enforcement agencies dealing with various issues, prosecutor's office, conciliatory jury departments dealing with peasant issues, administrative bodies for urban issues, police department, Land and State Property department, separate financial departments, and customs offices.

The ethnic composition of the population of Iravan gubernia mainly consisted of Azerbaijani Turks, Armenians, Russians, Kurds, Aysorians and other peoples. It should be noted that before the Russian occupation, the majority (more than 80%) of the ethnic composition of the population of the Iravan region was made up of local Azerbaijani Turks, and representatives of this nation were represented in state offices. However, after the Russian invasion, an attempt was made to completely change its ethnic landscape by transferring representatives of Armenians, Russians, Aysorians and other peoples from neighboring countries to the region. Tsarist Russia implemented a policy of separating the Iravan region from Azerbaijan, creating a buffer zone on the borders of Ottoman Turkey and the Qajar state, and changing the ethnic landscape of the population in order to achieve a Christian majority here. During the period from the 30s of the 19th century to the beginning of the 20th century, Tsarist Russia gradually transferred Armenians to the Iravan gubernia and other territories of Azerbaijan. In 1829-1832, 10.633 families, 57.226 Armenians from the Qajar state and Ottoman Turkey, 8.613 Armenians and Yezidi Kurds in the Russo-Turkish war of 1877-1878, 10.000 in connection with the events in eastern Turkey in 1893-1894, in 1897, 90.000 people, and in 1917, 17.505 Armenians were transferred to the Iravan gubernia. However, in addition to Armenians, representatives of other nations were

also resettled in the gubernia. From 1832 to 1873, in addition to Armenians, 6.710 foreigners (4.339 of them were Russians, and this list also included other Russians besides Russian sectarians), 1.250 Aysorians, 1.090 Greeks, and 39 representatives of other nations had been moved to the territory of the former Iravan Khanate. Moreover, in the censuses held in different years, deliberate frauds were allowed, and the number of Azerbaijani Turks was reduced. This also affected the ethnic landscape of the gubernia, and Armenians had a slight advantage due to their numerical superiority. However, despite all the efforts of the Russian ruling circles, Azerbaijani Turks had a great advantage in the ethnic composition of the population in most districts of the Iravan gubernia – in Iravan, Nakhchivan, Sharur-Dereleyez and Surmeli uyezds. Representatives of Azerbaijani Turks played a major role in the political, economic and cultural life of the gubernia.

In the economic life of Iravan gubernia, various fields of agriculture - grain growing, fruit growing, cattle breeding, crafts, trade, plants and factories from the industrial fields, fishing played a great role, the population paid various taxes and fulfilled obligations.

Grain farming, cotton growing, tobacco growing, silkworm breeding, fruit growing, cattle breeding took the main place in agriculture. In the second half of the 19th century, the development of capitalist relations in the Russian Empire led to the expansion of the export of agricultural goods. It is for this reason that cotton, silk, cattle and grain products were exported from the Iravan gubernia to various countries - Oajar state, Ottoman Turkey, various cities of Russia, and European countries.

The Iravan gubernia was one of the famous regions of Azerbaijan for its fruit growing and grapes. Gardens in Iravan gubernia were divided into three groups. The first group was called a personal garden or a front garden. These areas, usually small in size, called orchards, were around each house. The second group included large suburban gardens that were planted in uninhabited areas. The third group included vineyards. Apples, peaches, apricots, plums, sweet cherries, date-pulms, quinces, grapes, walnuts, pomegranates, mulberries, cherries, cranberries, cornel and other local fruits were grown in gubernia orchards. Some fruits were famous for their different types. For example, 4 sorts of peach – saffron, yarma, kerdi, juicy; 7 sorts of cherry – isfahan, tabriz, red, sulatan, kharji, cheyirdekden chikhma, goycha; 6 sorts of plum – veziri, khatun's finger, yellow or albukhara, stone or black, blue, janjur; 12 sorts of apricot – badami, quick-ripening, agca nabat, goycha nabat, khosrof shah, tabarza, white, Ordubad, kharji, bitter; 14 sorts of apple – jennat, girda-shirin, haji Huseynali, vahab, long stem, akska, kerbalayi jafar, black, kalata, kalamfir, halal, soyut, eshshek, uzunnuz; 4 sorts of cherry – yellow, early ripening, black, red; 5 sorts of pear – malacha, bildirchin budu (quail's leg), hajimehdi, bird, russian; 3 sorts of quince – ordubad, chuvakli, sour; 5 mulberry – badana, chardaqli, shahtut, khartut, jir tut

(wild mulberry); 3 sorts of walnut – ketan koynek (linen shirt), sujuq walnut, girgit; innabi, tabriz, or finger elaeagnus types of elaeagnus grew there. The quality and quantity of Iravan grapes surpassed other fruits. The Iravan gubernia was more famous for its grapes. 40 types of grapes were grown here. Among them, agagormez, khalilli (quickly ripening, white and longeval), dayi yeyen, rishi-baba (longeval, white and big), tabarza (bluish, round), kerim (nabat) kharji, et kharji, askeri (white and small), kishmishi, kishmishi -badana (white and small), red kishmishi, stone-kishmishi, small kishmishi, misqali (very large, round and white, khanim gobeyi (lady's navel), kechimemesi, huseyni, hachabashi (longeval, pale bluish), bright black, anbari, shirsire, uzundere and other types should be specially mentioned.

Horticulture was also strongly developed in Iravan gubernia. The local population widely used various vegetables and greens in cooking. Vegetable crops were grown in both mountainous and plain areas. Watermelon fields in Iravan gubernia were divided into 3 groups. Included in the first group was a larger farm area. This field, called bostan (watermelon fields), was located 3, 5 or 10 versts from the village and settlements. Watermelon, melon, cucumber, etc. was planted and these melon plants were intended for sale. The melon field included in the second group was smaller and located on the outskirts of the villages. The vegetables grown here were consumed by the local population. Beets, cabbage, cucumbers, tomatoes, carrots, turnips, radishes, beans, eggplants, peas, lentils, corn, peppers, etc. were grown in these fields. The third group was located near the dwellings. These watermelon fields were very small. Here one can find different types of onions, garlic, tarragon, coriander, mint, lettuce, garden-cress, etc.

There were different types of some of the melon plants in Iravan gubernia. For example, yemish-shallakh, dostujan, jarjar and tutma, karpiz-khuni, agabey, qurbanagasi, hasanbey, abiakh, etc. was famous for its varieties. The first three sorts of melon did not require much effort and ripened quickly. These sorts were not very profitable. However, the local population appreciated the tutma sort of melon more highly. The tutma itself consisted of several species, which were considered to be of better quality than others. Tutma had nadirkhan, mianbab, isfahan, khameyar, aghjanabat, goyjanabat, yayji and kelemgash varieties. Cultivation of the tutma type of melon was more difficult and considered more profitable. Even according to the information, during the independent khanate, the theft of tutma sort of melon was punished by the authorities with a stricter rule than the theft of grapes.

The people of Iravan gubernia paid various sums of money – tustu pulu, land and zemsky tax. The number of zemsky taxes in the Iravan gubernia was 8, and the amount of tax collected from each house was between 1 ruble 25 copecks and 7 rubles 80 copecks. At the same time, the population fulfilled various duties - repair of roads and bridges, horses and carts, housing and military obligations.

Only Christians were involved in military duty. Local Muslims paid additional taxes for military duties.

Fishing was one of the occupations of the population in Iravan gubernia. This area had been one of the areas of occupation of the people of Iravan since ancient times. In general, there were plenty of fish in all the rivers and lakes of Iravan gubernia. However, Lake Goycha, located in Yenibeyazid uyezd, had been specialized in this field since ancient times. 5 types of fish were caught from Lake Goycha, of which the delicious trout fish was more popular in the South Caucasus. This type of fish caught was exported to Elizavetpol, Tiflis gubernias and various places of the South Caucasus.

In the period we are talking about, the main land fund of the Iravan gubernia consisted of state-owned treasury lands and private lands in the possession of beys-landlords, meliks, tiyul owners. However, there were community lands owned by the villagers and waqf lands owned by religious authorities. Along with these, forests, pastures, and orchards were included in the general land fund in addition to agricultural lands. At the beginning of the 20th century, the total land fund in the Iravan gubernia was equal to 2.546.088 dessiatinas, of which 1.655.945 dessiatinas belonged to the treasury, and 890.143 dessiatinas were owned by land possessors.

From the general land fund, the treasury peasants had 777.147 dessiatinas, the peasants living in the owner's lands had 98.264 dessiatinas, and the elats (a group of related people) had 71.932 dessiatinas. On the whole, 947.343 dessiatinas of land were at the disposal of the rural population, and 60.268 dessiatinas of land were owned by possessors, of which 60.126 dessiatinas were owned by the upper class, and 142 dessiatinas were privately owned by the peasants.

In the Iravan gubernia, the peasants cultivated the land in plots adjoining the house and communally. The state peasants used the land communally, and every four years the distribution of the land had to be carried out. However, the distribution of lands was not carried out periodically, and when the distribution was carried out, it was not carried out properly. Due to the lack of land distribution, the peasant share lands were transformed from community lands to house lands, and the attempt of the upper classes to decisively distribute community lands intensified. Privately fenced manor lands included gardens, vineyards, man-made forests, and fields of melons and alfalfa.

One of the main plots of land in Iravan gubernia was community lands. These lands included croplands, pastures, woodlands, and wasteland. Communal lands prevailed mainly depending on the territories and the situation of individual uyezds.

There were also leased plots of land in Iravan gubernia. Land was leased not only by state peasants with small plots, but also by wealthy landowners, as well as cattle-breeders with little grazing land. However, the majority of leaseholders

were peasants with little land. In general, the main reason that forced the peasants to rent land was the lack of soil and water. The rent was in different amounts.

There were farms in Iravan gubernia that were used by several families and fellow villagers on the basis of their desire to combine agricultural fields. This was called participatory management in Azerbaijani Turkish. Such farms were created for serious reasons. The main reason for its creation was the inability of any family to manage the farm separately, small plots or lack of land, delay in irrigation, etc.

Artificial irrigation system was widely used in agriculture in Iravan gubernia. The presence of abundant rivers was one of the main factors influencing the development of agriculture here. Although in the mountainous areas, the method of not requiring irrigation was mainly used, artificial irrigation was widely used in the lowlands. The cities and villages of the gubernia were irrigated by various large rivers and canals drawn from these rivers. After the Russian occupation, there was a decline in irrigation for a long time. However, starting from the second half of the 19th century, the tsarist authorities began to pay attention to this area. Special management bodies acted in the distribution of water. This administrative body consisted of mirab (distributor of water) and juvars (water controllers). Mirab had both administrative and judicial rights in water affairs. He visited the villages, supervised the work of the juvars under him, supervised the distribution of water between communities or community groups, marked the distribution of water in ditches, and prevented violations of the law. However, there were always disputes and dissatisfaction over irrigation. Sometimes the mirabs themselves were to blame for these disputes. Their abuse of duties prevented the equitable distribution of water. Mirabs mostly provided water to the person who gave the bribe. Mirab was already making huge profits from water. The peasants were even ready to share their crops with mirab for water. Therefore, a mirab had a melon field in one community, a cotton field in the other, and a rice field in another community. Their arbitrariness led to the disintegration of communities that did not vote for him.

Juvars were the second administrative body in water affairs. The juvars were subordinate to the mirabs and only played the role of police. Each community had its own juvar. Juvar's duty was to distribute water among his community members and conserve water in ditches. Another body elected within the communities - representatives or foreman - was also involved in the distribution of water. They were sometimes called "daghbashi". So, when there was little water in the summer, the population of each village was divided into groups. Advocates or representatives were elected within the community to distribute water equally among the groups. Advocates monitored the distribution of water among groups within each community and prevented the violation of law.

The tsarist authorities had to issue a new law for the South Caucasus region

on December 3, 1890, in order to control artificial irrigation and improve the management system in this area. According to that law, the positions of water inspector and water engineer were established, and their duty was to control the work of mirab and juvars. According to the “Regulations”, the water inspectorate, which was a unified management body established in the Caucasus, began to operate under the name of the Caucasus Water Administration since 1911. This law came into force on April 1, 1891. After the law entered into force, water administrations-water areas and water points subordinated to them were created in the South Caucasus. In 1893, the Iravan gubernia was divided into two water areas - 2nd and 8th water areas. Afterwards, another – 7th water area was created. Thus, at the beginning of the 20th century, 3 water areas operated in Iravan gubernia, and 18 water districts were included in those water areas.

Although the tsarist authorities issued laws and decrees to establish rules for the use of land and water, one can find a great number of complaints and open acts about land and water between landlords and peasants, individual villages, and the arbitrariness of landlords and beys. The archival materials contain detailed information about the landowner-peasant conflict over land in separate uyezds of Iravan gubernia. Although the peasants, who suffered from lack of land and water, complained about the landlords who oppressed them, in most cases the tsarist authorities decided in favor of the privileged class.

At the same time, various fields of crafts - weaving, carpentry, coppersmithing, soap making, house-painter, tanner, bricklayer, tobacconist, stonemason, miller, butcher, blacksmith, shoe maker or cobbler, cart man, hatter, porter, carpet weaving, silk spinner, and other fields were developed in Iravan gubernia. Artisans were mainly concentrated in the big cities of Iravan gubernia, and craft workshops were concentrated around the bazaar. Most of these craft areas were based on manual labor. Production in Iravan gubernia was not limited to handicrafts. Already by the end of the 19th century, production areas called plant and factories began to operate widely in the gubernia. However, they were not real large industrial enterprises for their technical condition and volume of production products. Steam engines and oil-powered machines were mainly used in these enterprises. These factories were divided into 4 groups; Group I - processing of animal products (fat cooking, preparation of fat lamps, soap making and leather processing-tanner); Group II - plant products processing (sericulture, production of grape-fruit vodka, water and steam mill, oil factory, cotton-cleaning, rice-cleaning factories); Group III - processing of mining products (copper smelter, brick, potter, fertilizer, millstone makers), Group IV - mixed production (paint, natural mineral water). It can be seen from the groups that the raw materials of these factories were obtained from livestock, plants and fruits, and products obtained during excavation.

After occupying the Iravan and Nakhchivan khanates, Tsarist Russia’s policy

of relocating Armenians to this region from time to time, “Christianizing” this region, creating a buffer zone on the border of Turkey and the Qajar states, and separating it from Azerbaijan as a result of the administrative-territorial reforms it carried out was the first stage of the colonial plan. As a logical result of this, local Azerbaijani Turks were oppressed and Armenians settled in the villages and lands where they lived and formed a majority. After settlement, Armenians who relied on Russia were represented in all authorities and tried to oppress and humiliate Azerbaijani Turks in every area. Apart from Armenians, Russians, Kurds, Aysorians, Greeks, and other peoples were moved to Iravan gubernia. This inevitably had a great impact on the ethnic landscape of the region.

The crisis in the Russian Empire at the beginning of the 20th century led to the revolution of 1905-1907. This situation in Central Russia had a great impact on its colonies. Dissatisfied with the government, the people went on strikes, open armed demonstrations enveloped the empire. This revolution had had a great impact on the South Caucasus, including Azerbaijan. On the other hand, the incendiary activities of the Armenian terror organizations “Hnchag” and “Dashnak-sutyun” in the region, inciting Armenians to commit genocide against Azerbaijani Turks, made the situation in the region even more tense. At such a time, the authorities decided to take advantage of the strained relations between these two peoples. Thus, the tsarist authorities began to implement the policy of Armenian-Azerbaijani Turkish confrontation in order to prevent any acts against the authorities, to get out of the situation, and to keep the events under constant control due to the socio-political tension in Azerbaijan, including the Iravan gubernia. Starting from February 2, 1905, conflict began between Armenians and Azerbaijani Turks in different parts of Azerbaijan - Baku, Iravan, Nakhchivan, Ganja, Karabakh and other places. During those events, the conflict between Armenians and Azerbaijani Turks in separate cities and uyezds of Iravan gubernia became widespread. Tsarist authorities also helped Armenians in the genocide of Azerbaijani Turks. The Armenian Dashnak gangs, relying on the authorities, intentionally and knowingly stirred up the situation and committed massacres against Azerbaijani Turks in cities and villages. Such massacres were committed in Iravan city and uyezd, Nakhchivan city and uyezd, Surmeli, Sharur-Dereleyez, Yenibeyazid, Uchmuazzin and Alexandropol uyezds. As a result of continuous attacks by Armenians, dozens of Azerbaijani villages were destroyed and their inhabitants were displaced from their homes. Despite the fact that a reconciliation agreement was signed several times in the city of Iravan, and a commission was established to reconcile the parties, the massacres continued due to the guilt of the Armenian Dashnaks. The authorities also incited Armenians in this case.

During the period we are talking about, various fields of culture - education, literature, oral folk literature, fine arts, press, theater, and other fields were also developed in Iravan gubernia. Along with religious educational institutions, vari-

ous types of European educational institutions also operated here. Among the secondary schools in the Iravan gubernia, the uyezds school opened on January 14, 1832, the pro-gymnasium, gymnasiums for men and women, “Holy Ripsimi” girls’ school, the Iravan Teachers’ Seminary, elementary classes, private schools, both Muslim and Christian religious schools can be stated. Most of these schools were funded by the government and some by private individuals. The tsarist authorities, which needed civil servants in places and considered that it was not appropriate to invite them from Russia, aimed to prepare the children of nobles and civil servants for public service by opening public schools, to educate the children of the urban and other privileged classes who would loyally serve the new government, and mainly to spread the Russian language. Public schools were mainly financed from the treasury. Children of different nations - Azerbaijani Turks, Russians, Armenians, Aysorians, Georgians, and others - were educated here. Later, some of the Azerbaijani Turkish children, who graduated from these schools, were able to express themselves in various fields of our culture.

Iravan Teachers’ Seminary also played a great role in the education system of the Azerbaijani people. This educational institution, opened in Iravan on November 3, 1881, operated in the gubernia until 1918. Various subjects were taught at the seminary. Muslim, Orthodox, Armenian-Gregorian religious laws, Russian language, history, geography, mathematics, geometry, calligraphy, painting, singing, medicine, Azerbaijani Turkish and Armenian languages, horticulture and truck farming were taught here. Most of the attention was paid to the Russian language program. The service of the Iravan Teachers’ Seminary in the education of Azerbaijani Turkish youth had been irreplaceable. Later, students who graduated from this seminary worked as teachers in various schools of the gubernia.

In the mid of the 19th century, the tsarist authorities were forced to open a school for girls as well. Thus, on January 1, 1850, the “Holy Ripsimi” school for girls was opened in Iravan. In the first years, the girls’ school consisted of two parts - preparatory courses and 3 classes. From the beginning of the 70s - 80s of the 19th century, a boarding house and 2 half-boarding houses operated as part of “Holy Ripsimi”. The school was opened mainly due to the voluntary donations of the members of Saint Nina Charitable Society, Iravan, Nakhchivan, Ordubad, Yenibeyazid and Alexandropol uyezds. The board consisted of 4 women. Among the benefactors were Azerbaijani Turkish women as well. Among them we can mention Tovuz Beyim, the wife of Captain Huseyn Sultan, Jankhanim khanim, the wife of Captain Ismayil Khan, Harmud khanim, the wife of Karbalai Khan, Khirda khanim, the wife of Ensign Mahmud Agha, Beyim Jankhanim, the wife of Najaf Agha, Khidir khanim, the wife of Javad Agha, Sona Beyim the daughter of the Lieutenant General Ehsan khan, Khirda khanim, the wife of Sheikhislam, and Zahra Beyim, the daughter of Major General Kalbali Khan. The “Holy Ripsimi” school for girls operated until 1918. It had progressed from regular school to gymnasium.

The traditional education system in the Iravan gubernia operated under the mosques. Such mosques were mainly located in cities and villages. Azerbaijani Turks called such educational institutions schools or madrasahs, where boys and sometimes girls of different ages were educated without class restrictions. Religious schools and madrasahs mainly functioned as part of large mosques. Muslim schools in Iravan gubernia consisted of two levels - primary and higher education. Primary education lasted up to 7 years and the age of the students studying here was from 8 to 15 years. Religious figures - mullahs, mirzas and akhunds were engaged in teaching activities. In primary schools, lessons were limited to reading and writing. Classes lasted 10-12 hours with breaks. First, the students were taught the Arabic, Persian and Turkish alphabets, and then the Koran. It used to take three or four years to study the Qur'an. After the Qur'an, the students were taught "Gulistan" in Persian, each sentence of which was translated into Azerbaijani Turkish. After that, the children were taught the work "Nani-halwa" ("Bread and Halwa"), which is about moral quality. Even "Leyli and Majnun" was taught to the students. For several years, books in Persian language were read and written by students.

Along with public schools, privileged and intelligent representatives of the local Azerbaijani Turks opened schools at their own expense and took care of the education of boys and girls. Starting from the 50s of the 19th century, the teaching staff began to increase at the expense of Azerbaijani Turks, who were the first graduates of uyezd schools. For example, in 1836-1856, Molla Taghi Mahmud oglu, and in 1856-1885, Mirza Alakbar Elkhanov went from door to door, attracting children to schools and imparting knowledge to them despite the lack of textbooks. Along with them, the brother-in-law of the famous writer Jalil Mammadguluzadeh, ex-artillery officer Muhammadgulu bey Kengerli opened boarding schools for boys and girls in Iravan, and invited a special teacher graduated from an institute in Petersburg to teach girls.

The famous writer J. Mammadguluzadeh also made a special contribution to the education of girls. In 1890-1897, while working as the director of a two-class school in the village of Nehram, until January 15, 1893, he attracted 8 Azerbaijani Turkish girls to the school and taught them personally.

Muhammad Taghi Safarov (Sidqi) made great contributions to the opening of the mother-tongue school operating in a new way in Nakhchivan. In 1892, M.T. Sidqi opened a school called "Akhtar" (Star) in Ordubad city. Soon this school gained fame. In the 1892 overview of the Iravan gubernia, it was mentioned about the school and its founder M.T. Sidqi, and it was shown that the local population kept their children away from religious schools and sent them to "Akhbar". "Akhbar" operated until 1896, and in that year it became a Russian-Azerbaijani Turkish school. This pedagogical activity of M.T. Sidqi did not go unnoticed and he was invited to the city of Nakhchivan in 1894. M.T. Sidqi, who came to Na-

khchivan, opened a new “Akhbar” type school called “Mektebi terbiyye” (School of Education). The newly opened “Mektebi terbiyye” gained fame throughout the South Caucasus, as well as among Azerbaijani intellectuals.

Poetry occupied one of the important places in the literary life of the Iravan region. In their poems, along with the theme of love, the poets touched upon social and political issues, which included complaints about the time. Among the poets of the Iravan region, we can mention the poet Mammadsoy (1800-1884), Alhammad (1800-1868), Aydin (1825-1915). By writing their poems in a lively, fluent and clear manner that the people could understand, these poets rendered special services in enriching the traditions of folk poetry style.

Ashiq poetry, which is one of the types of oral folk literature of Azerbaijan, was widespread in Iravan and had given great figures to our culture in this field. Since the Middle Ages, a number of Ashiq schools were formed in the Iravan region. Among them, Goycha, Gyumri and Iravan ashik schools can be mentioned. The product of their creativity – qoshma, garayli, mukhammas, dodaqdeimez, tajnis bayat (forms of Azerbaijani poem), and other examples attracted attention as the most beautiful samples of Azerbaijani Ashiq art. Ashiq Allahverdi (1754-1860), also known as White Ashiq, was one of the brightest figures of the Goycha school, his student Ashiq Aly (1800-1911), his student Ashiq Alasgar (1821-1926), Ashiq Muharram (1825-1910), Ashiq Aziz (1825-1918) and Ashiq Musa (1830-1912) can be mentioned. Ashiq Tujjar (1780-1860) was one of the well-known figures of Gyumri ashik school. This ashik, who gained great respect among the people with his talent, had many students. Besides him, Ashiq Beymuraz and Hasan of Shirak can be mentioned as well-known representatives of the Gyumri ashik school. Still in the 19th century, Hasan of Shirak’s book was published in Ganja. Ashiq Musa of Basarkechar (1795-1840) can be mentioned as one of the prominent figures of the Iravan ashik school. He was one of the ashiks who created a literary heritage based on the traditions of ashik poetry.

In the period we are talking about, Nakhchivan was also famous for its ashiks. Among them we can mention Ululu Kerim, who lived and created in the beginning of the 19th-20th centuries, originally from Ulu village of Sisian region, but spent the main part of his life in Shahbuz district, Ashiq Mammadjafar, Ashiq Abbas Dahri (1818-1932), who was born in Daste village of Ordubad district; Ashiq Jalil, originally from Salli village of Dereleyez, who spent part of his life in Nakhchivan, Ashiq Hasanaly, Ashiq Najafaly, Ashiq Ismi and Ashiq Molla Ismayil,. The ashiks of Nakhchivan also gave more space to social and critical topics, which have a moral and educational nature, complaining about the times, in their works.

Fine arts also developed in the Iravan region. The level of this area in Iravan can be seen from the paintings reflected on the walls of the Khan’s palace. One of the most prominent representatives of Iravan fine art is Mirza Gadim Iravani

(1825-1879), the great artist of Azerbaijan. M.G. Iravani learned the art of painting from his father, who was a master of wood engraving. In the early periods of his creativity, the artist, who was engaged in decorative arts, painted a number of portraits. The genre of portraiture played a major role in Mirza Gadim's creativity. Among such portraits, it should be mentioned the works "Horseman", "Dancer", "Dervish". Part of the paintings created by M.G. Iravani are the those he painted for the Sardar palace in Iravan. In the 50s of the 19th century, he restored the plot compositions in the Sardar palace, and in the Guzgulu hall of the palace, he painted a number of portraits – "Fathali Shah", "Abbas Mirza", "Huseyngulu Khan", "Sarkarda"(Commander) etc. M.G. Iravani's creativity was colorful. He had more than 100 paintings, 25 of which are currently kept in Baku Art Museum, Tbilisi and St. Retherburg.

At the beginning of the 20th century, talented artists grew up in Nakhchivan uyezd, included in the Iravan gubernia, and one of them was Bahruz Kengerli, famous in the field of painting and graphics. In 1910, with the help of J. Mammadguluzadeh, B. Kengerli entered the Painting and Sculpture school of the Caucasian Art Promotion Society in Tiflis, the only one in the South Caucasus. The creativity of Bahruz Kengerli, who graduated from that school in 1915, was multifaceted. The landscape genre has a special place in the creativity of B. Kengerli, who painted pictures with oil and water colors. At the same time, the portraits of his contemporaries, creative products related to our ancient history, and the stage activity of the artist, who is considered one of the pioneers of theater-decoration art, who provided the artistic arrangement of performances in the Nakhchivan theater, attracted attention. his stage designs for "Haji Qara", "Oluler" (The dead), "Peari Jadu" in 1912-1918, were very successful.

The history of the press in Iravan gubernia begins from the early 20th century. Before that, there were no newspapers and magazines published in the Azerbaijani Turkish language in that region. The first issue of "Lek-Lek" (Stork), the first magazine in Turkish in Iravan, was published on February 22, 1914. "Lek-Lek" magazine had such sections as – "Nasimi culture", "Call for independence and freedom" and "Announcements". In the articles published on the pages of the "Lek-Lek" magazine, the main topics were the fight against superstition, fanaticism, education and upbringing, the purity of the mother tongue, the fight for a new alphabet and the fight against injustice. The 12th - the last issue of "Lek-Lek", which appeared under the epigraph "Nasimi culture", was published on July 30, 1914. After this issue, the magazine was closed.

Although the "Lek-Lek" magazine was closed, the intellectuals of Iravan did not lose heart. After a long struggle, finally in 1916 permission was given to publish the magazine "Burhani-haqiqat". The first issue of this magazine was published on January 1, 1917. The manager and editor of the magazine was Ali Haji Zeynalabdinzadeh Rahimov (Mahzun), the correspondent of the satirical maga-

zine “Molla Nasreddin”, poet and publicist, and the publisher was the well-known educator Hasan Mirzazadeh Aliyev. Poems and stories from different regions of Azerbaijan were sent to the magazine “Burhani-haqiqat”, and the magazine was spread in Azerbaijan and Central Asia. Publishers hoped to further expand the magazine and increase its number. However, due to the change of the political and social situation in the South Caucasus in the summer of 1918, and the activation of the Armenian Dashnaks in Iravan, on June 29 of that year, the last - 9th issue of the magazine was published. This was the last issue of “Burhani-haqiqat”.

The foundation of professional theater performances in Iravan was laid on April 2, 1882, in the spacious hall of the holy Gayanyan girls’ school, based on the play “Greed wins the enemy” in honor of poor Azerbaijani Turkish children. The play consisted of three acts, performed by a group of amateurs. Nazmi played the role of Mashadi Faraj, Mirza Khalil Hajiyev played the role of Mammadgulu, Rustamkhan Abbasgulukhanov played the role of Fathali, and a certain Muhammad played the role of Hasan. In 1890, M.F. Akhundov’s comedy “Monsieur Jordan and dervish Mastali Shah” was staged in Iravan, followed by a vaudeville performance called “Unwilling Marriage”.

In the early 80s of the 19th century, the theater was founded in Nakhchivan. For this purpose, “Nakhchivan Muslim Art and Drama Society” was established in 1883 and its founder was E. Sultanov. E. Sultanov made great contributions to the development of Nakhchivan theater.

Thus, in the period we are talking about, various fields of culture - education, literature, fine arts, press and theater – developed in Iravan gubernia. The reforms carried out in the field of education by Tsarist Russia led to the development of the European education system along with religious one in the cities and villages of the gubernia. Although the main goal of this education system was to spread the Russian language and create an army of officials loyal to the government, along with the traditional education system, it played a major role in the education of Azerbaijani Turks, a generation of strong intellectuals grew up, and those intellectuals had given their contribution to the development of Azerbaijani culture.

ƏLAVƏLƏR

İrəvan quberniyasının qubernatorları:

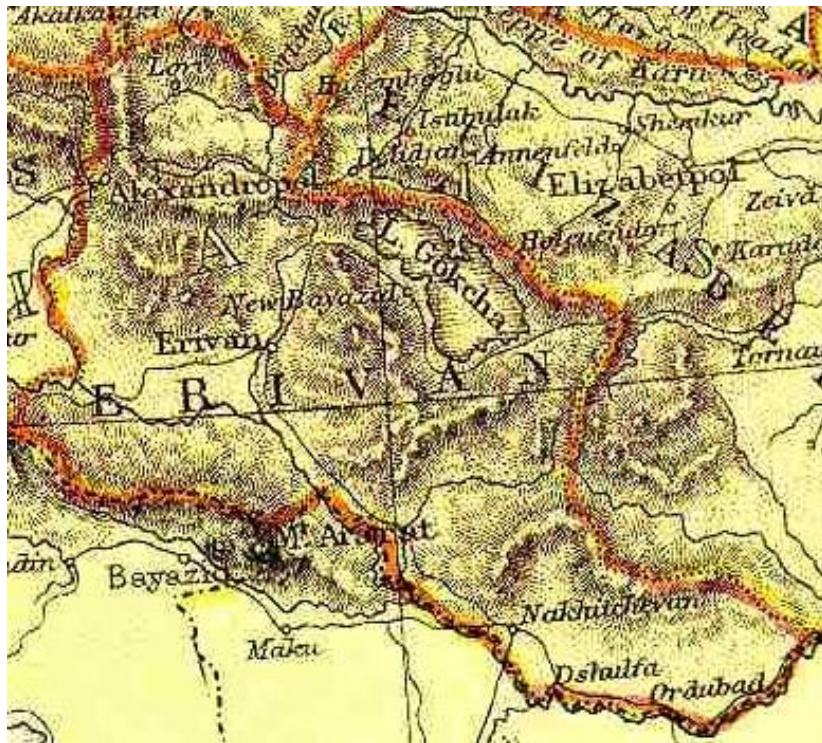
1. General-mayor Lev Lvoviç Albrant - (21 iyun 1849-13 dekabr 1849)
2. General-mayor İvan İvanoviç Nazarov - (15 fevral 1850-17 aprel 1858)
3. General-leytenant N.Kolyubakin - (17 aprel 1858-6 aprel 1861)
4. General-mayor Pavel Osipoviç Şerbov-Nefedoviç-(1 dekabr 1861-7 yanvar 1864)
5. General-mayor Mixail İvanoviç Astafyev - (24 mart 1864-8 may 1869)
6. General-leytenant Nikolay Nikolayeviç Karmalin - (8 may 1869-26 iyun 1873)
7. General-leytenant Roslavlev Mixail İvanoviç - (30 iyun 1873-11 mart 1880)
8. General-leytenant Mixail Şalikov - (22 mart 1880-22 dekabr 1890)
9. General-leytenant Freze Aleksandr Aleksandroviç - (2 fevral 1891-16 noyabr 1895)
10. Qraf, həqiqi mülki müşavir (gizli müşavir) Vladimir Fyodroviç Tizenqauzen - (20 fevral 1896- 23 aprel 1906, dekabr 1906-1914)
11. General-leytenant Napoleon Bonapart Lui (Lyudovik) - (aprel 1906-dekabr 1906)
12. Saray müşaviri (mülki müşavir) Arkadiy Yevgeneviç Strelbiçskiy - (1914-1917)
13. V.A.Xarlamov - (mart 1917-noyabr 1917)
14. A.Aqaryan - (noyabr 1917)

İrəvan quberniyasının vitse-qubernatorları:

1. Saray müşaviri (mülki müşavir) Nikifor Vasilyeviç Blavatskiy -(1849-1861)
2. Həqiqi mülki müşavir Vasiliy Afanasiyeviç Düzyubenko- (1861-1865)
3. Həqiqi mülki müşavir Karl İqnatyeviç Buçen -(1865-1873)
4. Həqiqi mülki müşavir Valeriy Afanasiyeviç Çexovski - (30 dekabr 1873-9 fevral 1890)
5. Qraf, həqiqi mülki müşavir (gizli müşavir) Vladimir Fyodroviç Tizenqauzen (29 noyabr 1890- 29 oktyabr 1892)
6. Knyaz, həqiqi mülki müşavir Mixayıl Aleksandroviç Nakaşidze -(19 noyabr 1892-15 mart 1904)
7. Podpolkovnik Viktor Petroviç Tarnovski - (6 sentyabr 1904-13 avqust 1905)
8. Knyaz, mülki müşavir Aleksey Pavloviç Çeqodayev -(1913-1914)
9. Saray müşaviri (mülki müşavir)-Arkadiy Yevgeneviç Strelbiçskiy (1914-1916)

İrəvan quberniyasının xəritəsi

1822-ci ildə İrəvan quberniyasının atlası (Edinburq)

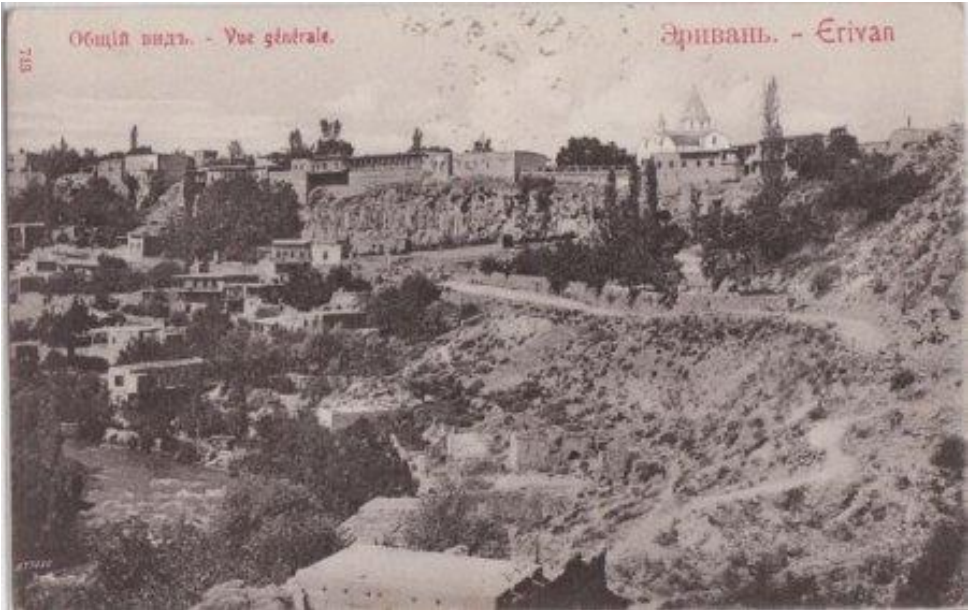
İrəvan şəhəri. Rəssam J.Şarden (1673-cü il)

1878-ci il iyulun 5-də çar II Aleksandr (1851-1881) tərəfindən təsdiq olunmuş İrəvan quberniyasının gerbi

İrəvan qalasının maketi. İrəvan şəhər tarix muzeyi

İrəvan şəhərinin ümumi görünüşü

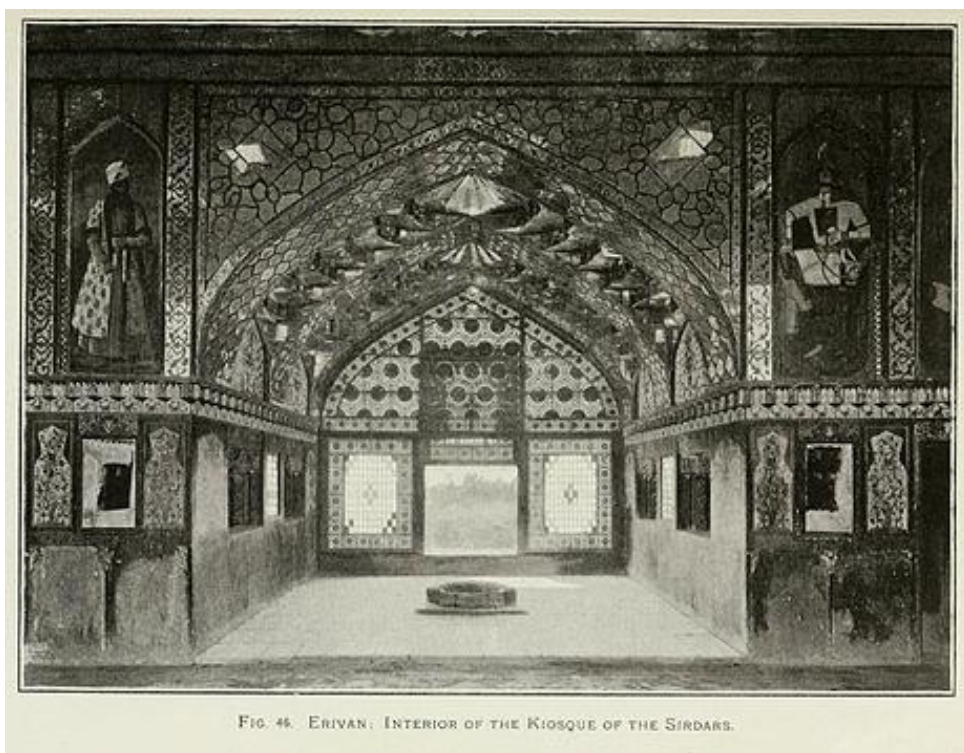
**Erməni vandalları tərəfindən dağıdılan İrəvan qalası.
XX əsrin əvvəlləri**

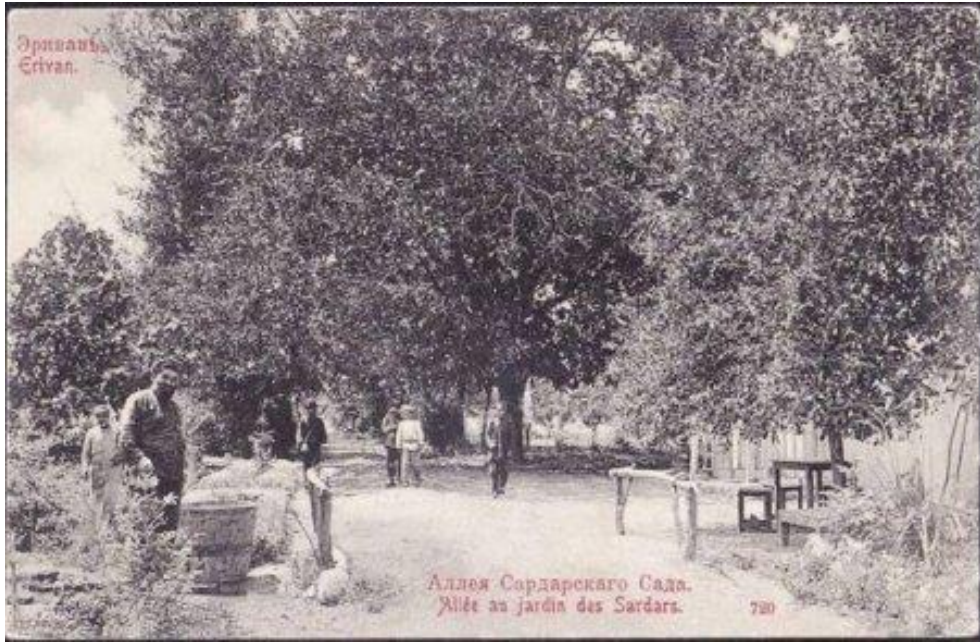
İrəvan qalasının divarlarının qalıqı, XX əsrin 30-cu illəri

Zəngi çayı və Sərdar sarayı

Xan sarayının “Şüşəbənd” adlanan Güzgülü zalı

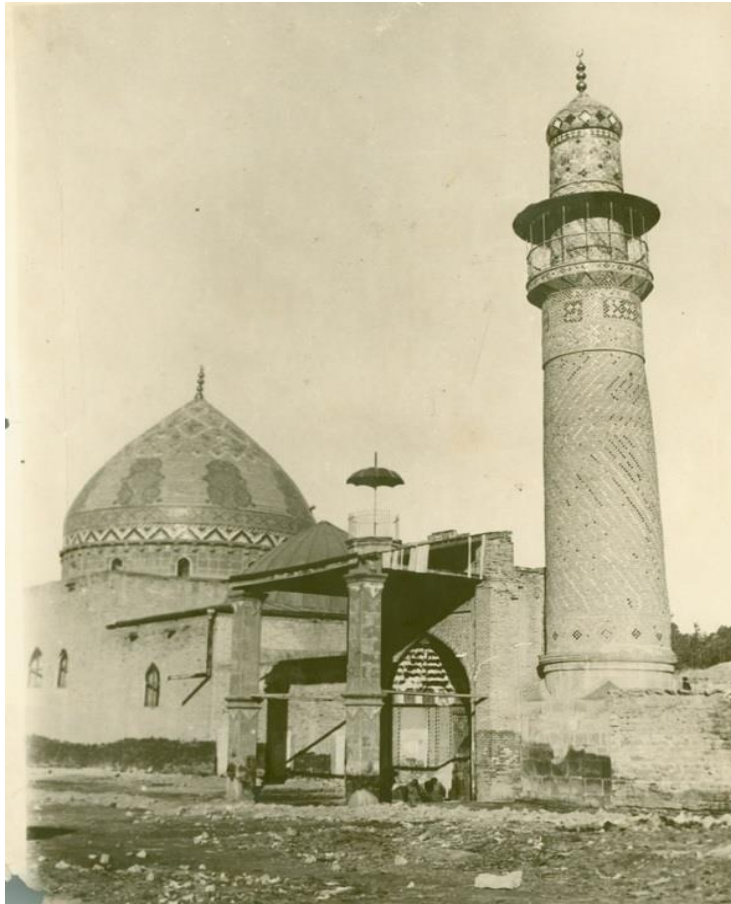
Sərdar bağının görünüşü

Zəngi çayı üzərindəki körpü

**İrəvanda dağıdılan azərbaycanlı məhəlləsi.
XX əsrin sonu**

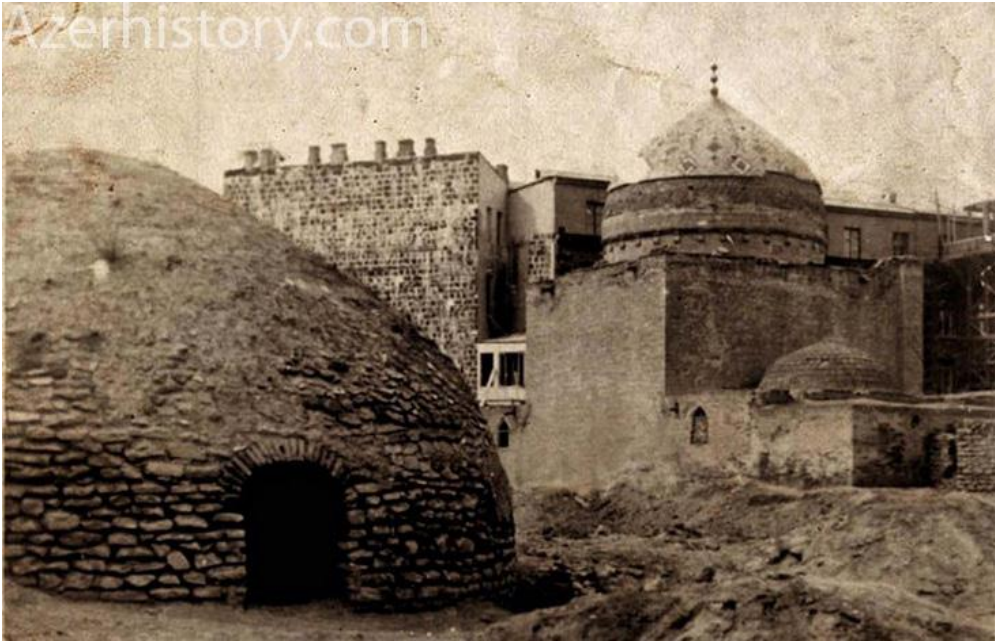
Göy məscid (1764-1768) (qədimi görünüşü)

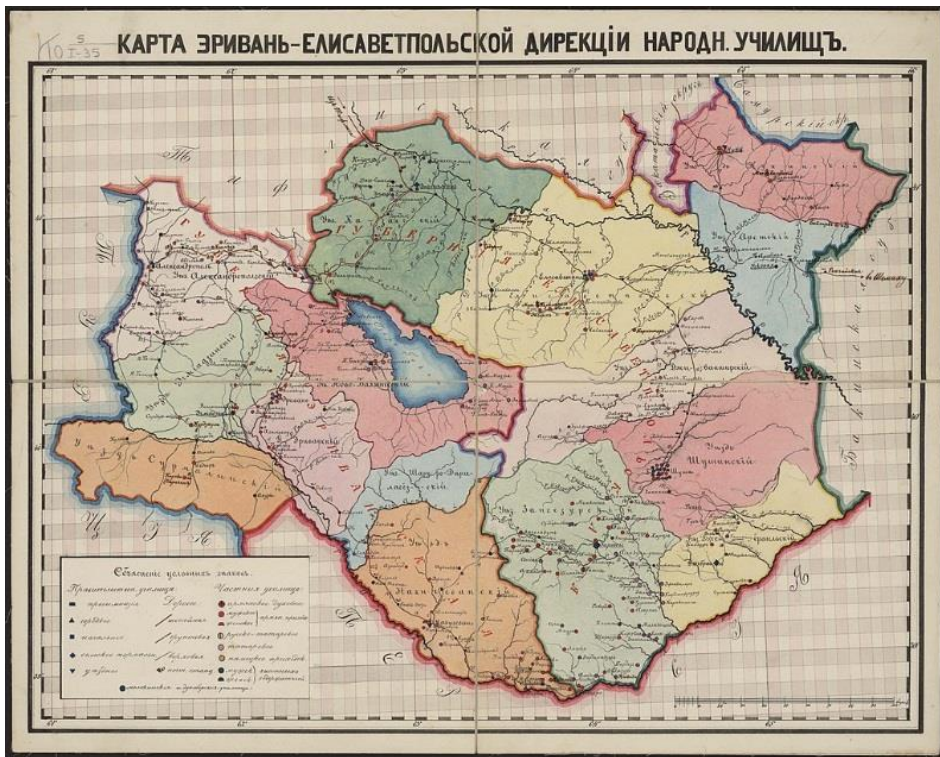
Göy məscid. XIX yüzilliyin sonu-XX yüzilliyin əvvəllərində

Göy məscid

Zalxan məscidi

1876-cı ildə İrəvan-Yelizavetpol Xalq Təhsili Direksiyasının vəziyyəti

İrəvan rus-müsəlman qızlar məktəbinin müəllim və şagirdləri (1902-ci il)

İrəvan azərbaycanlıları. XX əsrin əvvəli

Şəhər Dumasının binası və meydan

Azərbaycan türkcəsində çıxan “Lək-Lək” jurnalının ilk səhifəsi (1914-cü il 22 fevral)

Kotan, cüt və digər əkin üçün qurğu alətləri

İrəvan bazar meydanı (1914)

Daşdan su kəməri

Ev bək aşıyaları

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ	3
I fəsil. İRƏVAN QUBERNİYASININ TƏBİİ-COĞRAFİ ŞƏRAİTİ VƏ TƏBİİ SƏRVƏTLƏRİ	7
II fəsil. İRƏVAN QUBERNİYASININ YARANMASI: ƏRAZİSİ, SƏRHƏDLƏRİ, İNZİBATİ-ƏRAZİ BÖLGÜSÜ, İDARƏ SİSTEMİ	38
2.1. İrəvan quberniyasının ərazisi, sərhədləri və inzibati-ərazi bölgüsü	38
2.2. İrəvan quberniyasının idarəçilik sistemi.....	64
III fəsil. İRƏVAN QUBERNİYASI ƏHALİSİNİN SAY VƏ ETNİK TƏRKİBİ	121
3.1. Əhalinin say və etnik tərkibi.....	121
3.2. Əhalinin sosial-silki tərkibi-Ali imtiyazlı təbəqə	146
IV fəsil. İRƏVAN QUBERNİYASINDA HƏYATA KEÇİRİLƏN AQRAR İSLAHATLAR VƏ ONLARIN NƏTİCƏSİ	153
V fəsil. İRƏVAN QUBERNİYASININ İQTİSADİ HƏYATI (XIX YÜZİLLİYİN ORTALARI-XX YÜZİLLİYİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ)	172
5.1. İrəvan quberniyasının kənd təsərrüfatı (XIX yüzilliyin sonu-XX yüzilliyin əvvəllərində).....	172
5.2. Torpaq sahibliyi və torpaqdan istifadə	279
5.3. Vergi və mükəlləfiyyətlər	287
5.4. Su sahibliyi və sudan istifadə	326
5.5. Sənətkarlıq, sənaye, ticarət və digər məşğulluq sahələri.....	350

VI fəsil. İRƏVAN QUBERNİYASINDA MÜLKƏDAR-KƏNDLİ, AYRI-AYRI KƏNDLƏR ARASINDA TORPAQ, SU VƏ VERGİ ALMAQ UĞRUNDA MÜBARİZƏ (XIX YÜZİLLİYİN İKİNCİ YARISI-XX YÜZİLLİYİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ)	396
6.1. XIX yüzilliyin 50-60-cı illərində kəndlilərin mülkədarlara qarşı mübarizəsi.....	396
6.2. 1870-ci il mayın 14-də qəbul edilmiş islahatdan sonra İrəvan quberniyasında mülkədar-kəndli qarşılıqlıması.....	403
6.3. 1912-ci il islahatından sonra İrəvan quberniyasında mülkədar-kəndli qarşılıqlıması.....	431
VII fəsil. 1905-1906-cı İLLƏRDƏ İRƏVAN QUBERNİYASINDA ERMƏNİLƏRİN AZƏRBAYCAN TÜRKLƏRİNƏ QARŞI HƏYATA KEÇİRDİYİ SOYQIRIM SİYASƏTİ	440
VIII fəsil. İRƏVAN QUBERNİYASININ MƏDƏNİ HƏYATINDAN (XIX YÜZİLLİYİN İKİNCİ YARISI-XX YÜZİLLİYİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ)	468
8.1. Təhsil	468
8.2. Ədəbiyyat. Şifahi xalq ədəbiyyatı. Mətbuat. Teatr.....	508
NƏTİCƏ	518
REZUME (ingilis dilində)	532
ƏLAVƏLƏR	547

ELÇİN TEYMUR OĞLU QARAYEV

**QƏRBİ AZƏRBAYCAN XIX YÜZİLLİYİN İKİNCİ YARISI-XX
YÜZİLLİYİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ
(İRƏVAN QUBERNİYASININ MATERİALLARI ƏSASINDA)**

Naşir: Elnarə Abbasova
Texniki redaktor: Asim Səfərov
Dizayner: İradə Əhmədova
Operatorlar: Leyla Məmmədli, Ömər Qasımlı

Yığılmağa verilmişdir: 17.08.2024
Çapa imzalanmışdır: 23.09.2024
Format: 70×100 1/8; şərti çap vərəqi 70,5
Sifariş № 986; tiraj 100 nüsxə
“Füyuzat” nəşriyyatında çap edilmişdir.
Ünvan: Bakı şəh., Z.Xəlilov küç., 26
Tel.: 055 850-98-69
e-mail: fuyuzat2020@gmail.com